



**T.C.**

**GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**OSMANLI HÜKÛMETLERİ'NİN SAĞLIK POLİTİKALARI**

**(1908-1914)**

**Hazırlayan**

**Erol KARCI**

**Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı**

**Tarih Anabilim Dalı**

**Doktora Tezi**

**Danışman**

**Yrd. Doç. Dr. Necati ÇAVDAR**

**TOKAT-2017**

OSMANLI HÜKÜMETLERİ'NİN SAĞLIK POLİTİKALARI  
(1908-1914)

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 24 / 02 / 2017

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR

Üye : Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

Üye : Doç. Dr. Yahya YEŞİL YURT

Üye: Yrd. Doç. Dr. Necati ÇAVDAR (Danışman)

Üye :Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN

İmzası



Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun  
16 / 02 / 2017 tarih ve 09-01 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul  
edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK.



## ETİK SÖZLEŞMESİ

T.C.

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile tezdaki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplandı sunulduğunu, bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçlara atıf yaptığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

(24/02/2017)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Erol KARCI

İmzası

*Kıymetli aileme*



## ÖNSÖZ

Selçuklu sağlık teşkilatlanmasının temelleri üzerine tesis edilmiş olan ve bu bağlamda kültürel bir sürekliliğinde temsilcisi durumunda bulunan Osmanlı sağlık teşkilatı XIX. yüzyıla gelinceye kadar klasik İslam tıbbının temel ilkeleri doğrultusunda ülkenin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde mevcut sistemin ihtiyaçları karşılama noktasında yetersiz kalması nedeniyle batı tarzında modern tıp okulları açılmaya başlanmıştır. Bu sayede Osmanlı Devleti, sağlık teşkilatlanması alanında hızla modern kurumlara sahip olmaya başlamıştır. XIX. yüzyıl içerisinde hazırlanmış olan yasal düzenlemeler sayesinde sağlam bir zemine oturtulmaya çalışılan Osmanlı sağlık teşkilatı XX. yüzyıla girilirken mevcut maddi ve teknik eksikliklerine rağmen önemli aşamalar kaydederek modernleşme yolunda başarılı adımlar atmış durumdaydı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra iş başına gelmiş olan hükûmetler döneminde ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik sıkıntıların, hükûmetlerin sağlık politikalarına programlarında yer vermelerini engellediği görülmektedir. Ancak dönemin resmi belgeleri incelendiğinde hükûmetlerin sağlık konusunun önemine vakıf oldukları, bu konudaki eksiklikleri bildikleri ve bunlara çözüm üretebilmek adına mevcut imkânlar dâhilinde çalıştıkları görülmektedir. Bu konudaki tespitleri yapabilmek için çok sayıda arşiv ve kütüphaneden yararlanılmıştır. Bu noktada çalışmalarımız boyunca yardım ve desteklerini esirgemeyen Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nin kıymetli çalışanlarına teşekkür ederim. Bunun dışında gerekli telif ve tetkik eserler ile döneme ait yasal düzenlemelerin temin edilmesi sırasındaki yardımları için Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nin çalışanlarına da yardımları için teşekkür ederim.

Bu çalışma boyunca yardım ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Necati Çavdar'a minnettarım. Ayrıca çalışmalarım esnasında her konuda desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Mustafa Çolak'a, Doç. Dr. İsmet Türkmen'e, Doç. Dr. Oktay Kızılkaya'ya, Yrd. Doç. Dr. İbrahim Aykun'a, Dr. Yunus Emre Tekinsoy'a, Arş. Gör. Edip Uzundal'a ve Arş. Gör. Muharrem Turp'a da teşekkürü borç bilirim.

Son olarak eşim Betül ve kızım Zeynep'e çalışmalarım sırasında bana sabırla katlandıkları için sevgi ve minnetlerimi sunarım.

Erol KARCI

KARS 2017.

## ÖZET

Bu tez çalışması 1908-1914 yılları arasında iş başında bulunmuş olan Osmanlı hükûmetlerinin sağlık politikalarını, bu alandaki icraatlarını ve bu tarihler arasında ülkenin genel sağlık durumunu arşiv belgeleri ve döneme ait diğer kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında aydınlatılmayı amaçlamaktadır. Çalışmamız; giriş, dört bölüm, sonuç ve değerlendirme kısmından oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş kısmında Osmanlı sağlık teşkilatlanmasının kökenleri ve XIX. yüzyılda geçirmiş olduğu değişim hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmamızın I. Bölümünde, II. Meşrutiyet'in ilanı ve bu dönemde kurulan hükûmetlerin programları üzerinde durulmuştur. Bu bölümdeki temel hedef, sağlık konusunun hükûmet programlarına nasıl yansındığını tespit etmek olmuştur. Aynı bölümde; 1908-1914 yılları arasında hazırlanmış olan bütçelerde sağlık işleri için ayrılan tahsisat miktarları, Sıhhiye Merkez teşkilatında yer alan görevliler ve Osmanlı vilayetlerinin I. Dünya Savaşı öncesindeki genel sağlık durumları tespit edilmiştir. II. Bölüm, II. Meşrutiyet hükûmetleri tarafından ülkenin sağlık işlerini düzenlemek için hazırlanmış olan yasal düzenlemeleri konu edinmiştir. Kanun, talimatname ve nizamnamelerden oluşan yasal düzenlemeler "*Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Yasal Düzenlemeler*", "*Sağlık Personeli ile İlgili Yasal Düzenlemeler*" ve "*Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele İçin Yapılan Yasal Düzenlemeler*" olarak üç başlık altında incelenmiştir.

Tezimizin III. Bölümünde, II. Meşrutiyet devrinde yeni tesis edilen sağlık müesseseleri, mevcut sağlık müesseselerinin bakım ve onarımı için yapılan çalışmalar, yabancı devletler ve misyonerler tarafından açılan veya daha önce açılmış olan sağlık müesseselerine karşı hükûmetlerin bakış açıları üzerinde durulmuştur. Osmanlı sağlık kurumlarında görevli sağlık personellerinin ekonomik sıkıntıları, Osmanlı Devleti'nin sağlık görevlisi ihtiyacı, sahte sağlık görevlilerinin takibi, tıbbi malzeme tedariki, gıda maddelerinin ve şehirlerin temizliği gibi ülke sağlığını yakından ilgilendiren konular da bu bölümün muhtevasını teşkil etmiştir. Çalışmamızın IV. Bölümü bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye ayrılmıştır. 1908 öncesinde Osmanlı toplumuna ciddi zararlar verdiğini bildiğimiz bulaşıcı hastalıkların II. Meşrutiyet döneminde yol açtığı salgınlar ve hükûmetlerin bu hastalıklarla mücadele için almış oldukları tedbirler çalışmamızın bu bölümünde ele alınmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet, Hükûmet Programları, Sağlık, Bulaşıcı Hastalıklar

## ABSTRACT

This thesis study aims to illuminate the health policies of the Ottoman governments ruling between 1908 and 1914 and their efforts in this field and the general health situation of the country between these dates in light of the information obtained from archival documents and other sources related to this era. Our study consists of introduction, four parts, outcome and evaluation part. The introduction part of our study provides information regarding the origins of the Ottoman health organization and the transformation it went through in the 19<sup>th</sup> century.

The 1<sup>st</sup> part of our study is on the proclamation of the second Constitutional Monarchy and the programs of the governments established in this period. The main objective in this part is to determine how health issues were reflected in the government programs. The same part illustrates the amount of appropriation allocated for health care efforts in the budgets prepared between 1908 and 1914, the officials employed at the Central Medical organization and the general health condition of the Ottoman provinces before World War I. The 2<sup>nd</sup> part is on the legal regulations designed by the governments of the Constitutional Monarchy period in an effort to improve the overall health care services across the country. The legal regulations including laws, instructions and statutes have been studied under the categories "*Legal Regulations for Health Organization*", "*Legal Regulations for Health Personnel*" and "*Legal Regulations for the Control of Communicable Diseases*".

The 3<sup>rd</sup> part of our thesis is on the health institutions newly established during the second Constitutional Monarchy period, the works on maintenance and repair of existing health facilities, the views of governments for the health institutions being opened or previously opened by foreign states and missionaries. Issues that are closely related to the health care services of the country such as the financial hardships endured by the health personnel in Ottoman health institutions, Ottoman State's need for medical staff, follow-up of fake health officials, provision of medical supplies and cleaning of foodstuffs and cities have been covered by this part. The 4<sup>th</sup> part of our study is on the efforts against communicable diseases. The communicable diseases that we know caused serious damage to Ottoman society during the 2<sup>nd</sup> Constitutional Monarchy period and the measures taken by governments to combat these diseases have been covered by this part of our study.

**Key Words:** Ottoman State, 2<sup>nd</sup> Constitutional Monarchy, Government Programs, Health, Communicable Diseases,

## İÇİNDEKİLER

ETİK SÖZLEŞME.....	i
İTHAF.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	xiv
KISALTMALAR.....	xvi
ÇALIŞMANIN AMACI YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	xix
GİRİŞ.....	1
XX. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR OSMANLI SAĞLIK TEŞKİLATI'NIN GELİŞİMİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1.XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Sağlık Teşkilatı'nın Gelişimi.....	1
2.XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Osmanlı Sağlık Teşkilatı'nın Gelişimi....	5
I. BÖLÜM.....	24
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HÜKÜMETLERİNİN SAĞLIK POLİTİKALARI.....	24
1.II. Meşrutiyetin Fikri ve Tarihi Temelleri.....	24
2.İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Doğuşu ve Gelişimi.....	28
3.II. Meşrutiyet'in İlanı (24 Temmuz 1908).....	40
4.II. Meşrutiyet Dönemi Hükümetleri.....	45
4.1.Said Paşa Hükümeti (1-5 Ağustos 1908).....	45
4.2.Kâmil Paşa Hükümeti (6 Ağustos 1908-13 Şubat 1909).....	49
4.2.1.Kâmil Paşa Hükümeti'nin Programı.....	50
4.3.Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (14 Şubat 1909-13 Nisan 1909).....	52
4.3.1.Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesinin Programı.....	54
4.4.Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (13 Nisan 1909-5 Mayıs 1909).....	56
4.4.1.Hükümetin Kuruluşu.....	56
4.4.2.Hükümetin Programı.....	58
4.5.II. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (5 Mayıs 1909-28 Aralık 1909).....	59
4.5.1.Hükümetin Kuruluşu.....	59
4.5.2.Hükümetin Programı.....	61
4.6.İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (13 Ocak 1910-29 Eylül 1911).....	63
4.6.1.Hükümetin Programı.....	64
4.7.Said Paşa Hükümeti (30 Eylül 1911-16 Temmuz 1912).....	66



4.7.1.Hükümetin Programı.....	68
4.8.Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti (21 Temmuz 1912-29 Ekim 1912).....	72
4.8.1.Hükümetin Programı.....	73
4.9.II. Kâmil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913).....	75
4.10.Mahmud Şevket Paşa Hükümeti (23 Ocak 1913-11 Haziran 1913).....	77
4.11.Said Halim Paşa Hükümeti (11 Haziran 1913-3 Şubat 1917).....	79
4.11.1.Hükümetin Programı.....	81
4.12.II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları Hakkında Genel Bir Değerlendirme ....	83
5.II. Meşrutiyet Dönemi Bütçelerinde Sağlık Harcamalarına Ayrılan Paylar .....	86
5.1.1325 (1909/1910) Mali Yılı Bütçesinde Sıhhiye Harcamaları.....	86
5.2.1326 (1910/1911) Mali Yılı Bütçesi İçerisinde Sıhhiye Bütçesi .....	92
5.3.1327 (1911/1912) Mali Yılı Bütçesinde Sıhhiye Dairesi.....	98
5.4.1330 (1914/1915) Mali Yılı Bütçesi'nde Sıhhiye İdaresi .....	105
6.I. Dünya Savaşı Arifesinde Osmanlı Vilayetlerinin ve Sancaklarının Sağlık Durumları	112
6.1.Konya Vilayeti .....	112
6.2.İstanbul Vilayeti.....	114
6.3.Adana Vilayeti .....	116
6.4.Ankara Vilayeti .....	117
6.5.Halep Vilayeti .....	118
6.6.Aydın Vilayeti.....	118
6.7.Sivas Vilayeti .....	120
6.8.Kastamonu Vilayeti.....	121
6.9.Mamûretülaziz Vilayeti.....	121
6.10.Musul Vilayeti.....	121
6.11.Beyrut Vilayeti.....	122
6.12.Bağdat Vilayeti .....	123
6.13.Bitlis Vilayeti .....	123
6.14.Trabzon Vilayeti .....	124
6.15.Diyarbakır Vilayeti .....	124
6.16.Hüdavendigâr Vilayeti .....	125
6.17.Suriye Vilayeti .....	126
6.18.İzmit Sancağı.....	127
6.19.Teke Sancağı .....	127
6.20.Canik Sancağı .....	128

6.21.Menteşe Sancağı .....	128
6.22.Kale-i Sultaniye.....	129
6.23.Karesi Sancağı.....	129
6.24.Urfa Sancağı.....	130
6.25.Bolu Sancağı .....	130
6.26.Kudüs-ı Şerif Sancağı .....	131
6.27.Zor Sancağı .....	131
7.II. Meşrutiyet Döneminde Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nda Görevli Memurlar ..	132
II. BÖLÜM.....	140
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HÜKÛMETLERİ TARAFINDAN SAĞLIK ALANINDA YAPILAN YASAL DÜZENLEMELER.....	140
1.Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Yasal Düzenlemeler.....	143
1.1.Dersaadet Devair-i Belediye Heyet-i Tıbbiyesi'nin Vezaifine Dair Talimat.....	144
1.2.Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Nizamnamesi .....	146
1.3.....Kastamonu Vilayeti'nde Teşkil Olunacak Memleket Hastanelerine ve Seyyar Heyet-i Tıbbiye'ye Dair Nizamname.....	152
1.4.Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve Vezaifine Dair Talimatname.....	157
1.5.Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti İle Memurin-i Sıhhiyesinin Vezaifini Havi Talimatname.....	163
1.6.Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Hakkında Kanun-ı Muvakkat.....	167
1.7.Vilayat İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi .....	172
1.8.Topografya-ı Tıbbî'ye Dair Talimatname.....	175
1.9.Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve Zükur Hastaneleri Talimatnamesi ....	177
1.10.Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Vezaifine Dair Talimat.....	181
1.11..... Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Bağlı Tebhirhaneler Memurîn ve Müstahdemîni Talimatnamesi.....	184
1.12.Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi ile Bu İhtiyacatın Temini İçin Bütçelerinde Tefrik Edecekleri Tahsisat-ı Sıhhiyenin Suret-i Sarfını Gösterir Talimat .....	185
2.Sağlık Personeli İle İlgili Yasal Düzenlemeler .....	191
2.1.Vilayat Memurîn-i Sıhhiyesinin İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı Mucibince Suret-i Tayin ve Azilleri Hakkında Nizamname.....	191
2.2.Memurîn-i Sıhhiyenin Suret-i Tayin ve Azillerine Dair R. 14 Mart 1329/M. 27 Mart 1913 Tarihinde İrade-i Hazret-i Padişahîye İktiran Eden Nizamnameye Zeylen Kaleme Alınan İntihab ve Tayin Talimatnamesi.....	192
2.3.Vilayât Sıhhiye Müdür ve Elviye-i Müstakile Merkez Tabipleri Vezaifi Hakkında Talimatname.....	195
2.4.Seyyar Etibba Kolları Vezaifi Hakkında Talimatname.....	199

2.5.Sihhiye Heyet-i Teftiſiyesi Hakkında Nizamname .....	203
2.6.Seferberlikte Orduya Alınan Mükellef Sivil Memurîn-i Sihhiye Hakkında Kanun-ı Muvakkat .....	204
2.7.Sihhiye Heyet-i Teftiſiyesinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Talimat .....	205
3.Bulaſıcı Hastalıklarla Mücadele İçin Yapılan Yasal Düzenlemeler .....	210
3.1.Emraz-ı Sariyenin İntikal ve İntişarına Mani Talimat-ı Sihhiye-i Mücmele .....	211
3.2.Koleraya Karſı Talimat-ı Sihhiye .....	214
3.3.Humma-ı ſibh Tifo ve Tifüſe Dair Talimatname .....	219
3.4.Difteriye Dair Malumat ve Talimat-ı Sihhiye .....	222
3.5.Veba .....	224
3.6.Sıtma .....	228
3.7.Bilumum Mekatibde Emraz-ı Sâriye'nin Men-i Tevessü ve İntişarı Hakkında Nizamname .....	233
3.8.Fukarâ-yı Hastagâna Ecza İ'tâsı Hakkında Talimatname .....	235
3.9.Emraz-ı Sâriye ve İstilaiye Nizamnamesi Layihası .....	235
3.10.. Koleraya Karſı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye Hakkında Talimatname.....	244
3.11.Frengi İletine Karſı Mücadele İçin Hususi Teſkilat Olmayan Mahallerde Frengi İletinin Men-i İntişarına Dair Talimatname-i Sıhhi.....	254
3.12.....Lekeli Hummaya Karſı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye Üzerine Talimatname .....	256
3.13.ſibh Tifoya Karſı İttihaz Olunacak ve Mânia-ı İstilaiye'ye Dair Talimatname .....	264
III. BÖLÜM .....	273
II. MEŒRUTİYET DÖNEMİ HÜKÛMETLERİNİN .....	273
SAĞLIK ALANINDA YATIRIM VE UYGULAMALARI .....	273
1.II. MeŒrutiyet Döneminde İnſa Olunan Sağlık Müesseseleri.....	273
1.1.Yeni Hastaneler Kurma Teſebbüsleri .....	273
1.2.İhtisas Hastaneleri Kurma Teſebbüsleri.....	279
1.3.Sağlık Müesseselerinin İnſa, Tamir ve Bakımına Yönelik Çalıſmalar .....	288
2.Gayrimüslim Osmanlı Cemaatleri Tarafından Açılan Hastanelere Ruhsat Verilmesi....	293
3.Misyonerler Tarafından İnſa Edilmiş veya İnſasına Teſebbüs Edilmiş Hastanelere Ruhsat Verilmesi.....	301
3.1.Ruhsat Verilen Amerikan Board Misyonerleri Hastaneleri .....	302
3.2.Fransız Misyonerler Tarafından Açılan veya Ruhsatı Alınan Hastaneler.....	309
3.3.İngiliz Misyonerler Tarafından Açılan veya Ruhsatı Alınan Hastaneler .....	314
3.4.Alman Misyonerler Tarafından Açılan veya Ruhsatı Alınan Hastaneler.....	318

3.5..Avusturya-Macaristan Devleti'nin Himayesindeki Misyonerler Tarafından Açılan veya Ruhsatı Alınan Hastaneler.....	324
4.Yabancı Devletler Tarafından İstanbul'da İnşa Edilen Bazı Hastanelerle İlgili Alınan Kararlar .....	325
4.1.Alman Hastanesi Hakkında Alınan Kararlar.....	325
4.2.Rus Hastanesi Hakkında Alınan Kararlar .....	328
4.3.Avusturya-Macaristan Hastanesi Hakkında Alınan Kararlar .....	329
4.4.İtalya Hastanesi Hakkında Alınan Kararlar .....	331
4.5.İran Hastanesi (Muzafferiye Hastanesi) Hakkında Alınan Kararlar .....	333
5.Kapitülasyonların Kaldırılması ve Yabancı Sağlık Müesseselerinin Sonu.....	334
6.II. Meşrutiyet Döneminde Sağlık Çalışanlarının Durumu .....	336
6.1.Sağlık Çalışanlarının Ekonomik Sıkıntıları .....	336
6.2.Sağlık Personellerinin Tayin İşlemleri.....	361
6.3.Sahte Sağlık Personeli ile Mücadele .....	380
7.Tıbbi Araç-Gereç ve Malzeme İhtiyacının Karşılınması İçin Yapılan Çalışmalar .....	393
8.II. Meşrutiyet Hükûmetlerinin Halk Sağlığının Korunmasına Yönelik Çalışmaları.....	403
8.1.Yerleşim Yerlerinin Sıhhi Şartlarının İslahı.....	403
8.2.Gıda Maddelerinin Üretim ve Satış Aşamalarında Devlet Kontrolü .....	413
IV. BÖLÜM.....	422
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HÜKÛMETLERİNİN .....	422
BULAŞICI HASTALIKLARLA MÜCADELESİ .....	422
1.II. Meşrutiyet Hükûmetlerinin Kolera ile Mücadele Kapsamındaki Çalışmaları.....	423
1.1.Koleranın Tanımı ve Temel Özellikleri .....	423
1.2.Koleranın XIX. Yüzyıldaki Seyri .....	425
1.3.Osmanlı Devleti'nde Görülen Kolera Salgınlarına Genel Bakış.....	425
1.4.II. Meşrutiyet Hükûmetlerinin Kolera ile Mücadelesi .....	428
1.4.1.Kâmil Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele .....	428
1.4.2.II. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele .....	431
1.4.3.İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele.....	432
1.4.3.1.1910 Yılı Kolera Salgını ve Bu Kapsamda Alınan Tedbirler .....	432
1.4.3.2.İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele İçin Ayrılan Tahsisat .....	433
1.4.3.3.İstanbul'da Kolera.....	434
1.4.3.4.Anadolu'da Kolera .....	438
1.4.3.4.1.Erzurum Vilayeti'nde Kolera.....	438

1.4.3.4.2.Trabzon Vilayeti'nde Kolera.....	441
1.4.3.4.3.Aydın Vilayeti'nde Kolera .....	442
1.4.3.4.4.Bolu Mutasarrıflığı'nda Kolera (Zonguldak ve Devrek Kolerası).....	446
1.4.3.4.5.Kastamonu Vilayeti'nde Kolera.....	447
1.4.3.4.6.Sivas Vilayeti'nde Kolera .....	448
1.4.3.4.7.Karesi Sancağı'nda Kolera.....	448
1.4.3.4.8.Diyarbakır Vilayeti'nde Kolera.....	449
1.4.3.4.9.Konya Vilayeti'nde Kolera (Akşehir ve Yalvaç Kolerası) .....	450
1.4.3.4.10.Canik Sancağı'nda Kolera.....	451
1.4.3.4.11.Hüdavendigâr Vilayeti'nde Kolera .....	452
1.4.3.4.12.İzmit Sancağı'nda Kolera.....	453
1.4.3.4.13.Mamûretülaziz Vilayeti'nde Kolera.....	454
1.4.3.4.14.Ankara Vilayeti'nde Kolera .....	455
1.4.3.4.15.Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Sancağı'nda Kolera.....	455
1.4.3.4.16.Van Vilayeti'nde Kolera .....	456
1.4.3.5.Rumeli Vilayetleri'nde Kolera.....	456
1.4.3.5.1.Edirne Vilayeti Kolerası.....	456
1.4.3.5.1.1.Vize Kasabası'nda Kolera.....	456
1.4.3.5.1.2.Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı'nda Kolera .....	457
1.4.3.5.1.3.Manika-i Kebir Köyü'nde Kolera .....	457
1.4.3.5.1.4.Edirne Vilayeti'nde Kolera .....	457
1.4.3.5.1.5.Dimetoka Kasabası'nda Kolera.....	458
1.4.3.5.1.6.Lüleburgaz Kasabası'nda Kolera .....	458
1.4.3.5.1.7.Vize'nin Osmanlı Köyü'nde Kolera .....	459
1.4.3.5.1.8.Tekirdağ'da Kolera .....	459
1.4.3.5.1.9.Kırcaali Kasabası'nda Kolera.....	460
1.4.3.5.2.Selanik Vilayeti'nde Kolera.....	460
1.4.3.5.3.Çatalca Livası'nda Kolera.....	461
1.4.3.5.4.Manastır Vilayeti Kolerası .....	462
1.4.3.6.Trablusgarp Vilayeti'nde Kolera.....	463
1.4.3.7.Hıttâ-i İrakiye'de Kolera .....	464
1.4.3.7.1.Bağdat Vilayeti'nde Kolera.....	464
1.4.3.7.2.Basra Vilayeti'nde Kolera.....	464
1.4.3.7.3.Musul Vilayeti'nde Kolera.....	465

1.4.3.8.Hicaz Vilayeti'nde Kolera (Mekke, Medine ve Cidde Kolerası).....	465
1.4.3.8.1.Mekke'de Kolera.....	466
1.4.3.8.2.Medine-i Münevvere'de Kolera.....	467
1.4.3.8.3.Cidde'de Kolera.....	467
1.4.3.9.Suriye ve Beyrut Vilayetleri Kolerası.....	467
1.4.3.10.1911 Yılı Kolera Salgını ve Bu Kapsamda Alınan Tedbirler.....	469
1.4.3.10.1.İstanbul'da Kolera.....	469
1.4.3.10.2.Trabzon Vilayeti'nde Kolera.....	474
1.4.3.10.3.Bolu Sancağı'nda Kolera.....	476
1.4.3.10.4.Sivas Vilayeti'nde Kolera.....	477
1.4.3.10.5.Hüdavendigâr Vilayeti'nde Kolera.....	479
1.4.3.10.6.İzmit'te Kolera.....	480
1.4.3.10.7.Karamürsel'de Kolera.....	481
1.4.3.10.8.Konya Vilayeti'nde Kolera.....	481
1.4.3.10.9.Malatya ve Mamûretülaziz'de Kolera.....	483
1.4.3.10.10.Ankara Vilayeti'nde Kolera.....	483
1.4.3.10.11.Kale-i Sultaniye Sancağı'nda Kolera.....	485
1.4.3.10.12.Şam ve Çevresinde Kolera.....	486
1.4.3.10.13.Bağdat ve Çevresinde Kolera.....	486
1.4.3.10.14.Basra'da Kolera.....	487
1.4.3.10.15.1911 Yılında Rumeli Vilayetleri'nde Kolerayla Mücadele.....	488
1.4.3.10.15.1.Edirne Vilayeti'nde Kolera.....	488
1.4.3.10.15.2.Üsküp Sancağı'nda Kolera.....	488
1.4.3.10.15.3.İşkodra Vilayeti'nde Kolera.....	491
1.4.3.10.15.4.Manastır Vilayeti'nde Kolera.....	491
1.4.3.10.15.5.Yanya Vilayeti'nde Kolera.....	491
1.4.3.10.15.6.Selanik Vilayeti'nde Kolera.....	492
1.4.4.Said Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele.....	492
1.4.5.Balkan Savaşları Esnasında Kolera İle Mücadele (1912-1913).....	498
1.4.5.1.Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele.....	499
1.4.5.2.II. Kâmil Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera İle Mücadele.....	500
1.4.6.Mahmud Şevket Paşa ve Said Halim Paşa Hükûmetleri Döneminde Kolera ile Mücadele.....	505
2.Frengi ile Mücadele İçin Yapılan Çalışmalar.....	508

2.1.XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadeleye Genel Bakış	508
2.2.II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Frengi İle Mücadele.....	513
3.II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Veba ile Mücadele.....	523
3.1.1908 Yılına Kadar Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Veba Salgınlarına Genel Bakış	523
3.2.II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Veba İle Mücadele.....	528
4.II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Çiçek Hastalığı İle Mücadele .....	539
4.1.Çiçek Hastalığının Tanımı ve Temel Özellikleri .....	539
4.2.1908 Yılına Kadar Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı ile Mücadeleye	540
4.3.II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Çiçek Hastalığı İle Mücadele .....	543
5.II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Sıtma İle Mücadele.....	554
5.1.Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Sıtma ile Mücadeleye Genel Bakış.....	554
5.2.II. Meşrutiyet Hükûmetlerinin Sıtma ile Mücadeleleri .....	556
5.3.Sıtma İle Mücadelede Kinin Tedariki .....	562
6.Tifo Hastalığı ile Mücadele.....	568
6.1.Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Tifo ile Mücadeleye Genel Bakış .....	569
6.2.II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Tifo Hastalığı İle Mücadele.....	569
7.Kuduz Hastalığı İle Mücadele.....	578
7.1.Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Kuduzla Mücadeleye Genel Bakış.....	580
7.2.II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Kuduz Hastalığı ile Mücadele .....	582
8.II. Meşrutiyet Dönemi Hükûmetlerinin Diğer Bazı Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadelesi .	587
8.1.Verem (Tüberküloz) Hastalığı ile Mücadele.....	588
8.1.1.Veremin Tanımı ve Temel Özellikleri .....	588
8.1.2.Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Veremle Mücadeleye Genel Bakış .....	588
8.1.3.II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Veremle Mücadele.....	590
8.2.Kızamık Hastalığı İle Mücadele.....	592
8.3.Kızıl Hastalığı ile Mücadele.....	595
8.4.Difteri (Kuşpalazı) Hastalığı İle Mücadele .....	598
8.5.Dizanteri Hastalığı ile Mücadele.....	602
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME .....	606
KAYNAKÇA .....	623
ÖZGEÇMİŞ .....	649

## TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Nezareti.....	87
Tablo 2: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Nezareti.....	88
Tablo 3: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Nezareti.....	89
Tablo 4: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Nezareti.....	90
Tablo 5: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Nezareti.....	91
Tablo6: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	92
Tablo 7: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	93
Tablo 8: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	94
Tablo 9: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	95
Tablo 10: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	96
Tablo 11: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	97
Tablo 12: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	98
Tablo 13: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	99
Tablo 14: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	100
Tablo 15: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	101
Tablo 16: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	102
Tablo 17: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	103
Tablo 18: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi.....	104
Tablo 19: Sıhhiye İdaresi'nin 1330 (1914) Senesi Bütçe Kanunu.....	106
Tablo 20: Sıhhiye İdaresi'nin 1330 (1914) Senesi Bütçe Kanunu.....	107
Tablo 21: Sıhhiye İdaresi'nin 1330 (1914) Senesi Bütçe Kanunu.....	108
Tablo 22: Sıhhiye İdaresi'nin 1330 (1914) Senesi Bütçe Kanunu.....	109
Tablo 23: II. Meşrutiyet Dönemi Hükümetlerinin Bütçelerinde Tahsis Ettikleri Sıhhiye Tahsisatları ile Sıhhiye Gelirleri .....	111
Tablo 24: İzmir Gureba Hastanesi'nin Masrafları İçin Tahsis Edilen Miktarlara Yapılan Eklèmeler .....	119
Tablo 25: Osmanlı Vilayetlerinin ve Sancaklarının 1914 Yılı Bütçelerinde Sağlık Harcamalarına Ayırdıkları Tahsisat Miktarları .....	131
Tablo 26: 1908 yılında Sıhhiye Meclisi'ne devam eden yabancı ülke temsilcileri.....	133
Tablo 27: Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nda görev alan diğer memurlar .....	134
Tablo 28: 1910 yılında Sıhhiye Meclisi'ne devam eden yabancı ülke memurları .....	135
Tablo 29: 1910 yılında Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nın çeşitli şubelerinde görevli memurlar .....	135
Tablo 30: 1911'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'ye devam eden yabancı devletlerin memurları.....	136



Tablo 31: 1911 yılında Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nda görevli diğer memurlar ..	137
Tablo 32: Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin çalışmalarına katılan yabancı devlet memurları..	138
Tablo 33: 1912 yılında Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nda görevli diğer memurlar ..	138
Tablo 34: Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin teşkilinden sonra Müdüriyetin çeşitli şube ve kalemlerinde görev alan isimler .....	169
Tablo 35: Hamidiye Kazası'nda inşa edilmek istenilen hastane için gerekli harcamalar ..	284
Tablo 36: Erzurum Belediyesinin sağlık personeline ödediği maaşlar .....	338
Tablo 37: Sivas Vilayeti'nde Maaşları Hazineden Verilen Tabipler ile Belediye Tabibi Bulunmayan Dört Kazanın Tabip Maaşlarına Karşılık Olarak Yapılması Tasarlanan İndirim (Tenzil) Miktarını Gösteren Cetvel.....	376
Tablo 38: 1910 Yılında İstanbul'da Koleranın Devam Ettiği Dört Aylık Süreçte Görülen Hasta ve Vefat Sayısı .....	435

## KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser.
- a.g.m. : Adı geçen makale.
- a.g.md. : Adı geçen madde
- a.g.t. : Adı geçen tez.
- A.MKT. MHM. : Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri.
- A.MTZ. : Sadaret Mümtâze Kalemi Belgeleri.
- AVİD: Avrasya İncelemeleri Dergisi.
- BEO. : Babıâli Evrak Odası Belgeleri.
- Bkz.: Bakınız.
- C. : Cilt.
- CBÜ. : Celal Bayar Üniversitesi.
- Çev. : Çeviren.
- ÇTTAD : Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi.
- D. : Dönem..
- DH. EUM. EMN. : Dâhiliye Nezareti Emniyet Kalemi Belgeleri.
- DH. EUM. KADL. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-1 Adli Kalemi Belgeleri.
- DH. EUM. LVZ. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi Belgeleri.
- DH. EUM. THR. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi Belgeleri.
- DH. HMŞ. : Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri.
- DH. İ. UM. : Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri.
- DH. İ.UM. EK. : Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri Evrakı.
- DH. İD. : Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Belgeleri.
- DH. MB. HPS. M.: Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri.
- DH. MKT. : Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri.
- DH. MTV. : Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Kısım Belgeleri.
- DH. MUİ. : Dâhiliye Nezareti Muhaberat-1 Umumiye İdaresi Belgeleri.
- DH. SYS. : Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri.
- DH. TMIK. M.: Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Belgeleri.
- DH. UMVM. : Dâhiliye Nezareti Umûr-1 Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri.
- DİA. : Diyanet İslam Ansiklopedisi
- H. : Hicri.
- H.H.P.E: Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı.

- Haz. : Hazırlayan.
- HR. HMS. İŞO. : Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İştişare Odası Belgeleri.
- HR. İD. : Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri.
- HR. MKT. : Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri.
- ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi.
- İ. : İctima.
- İ. DUIT. : İrade Dosya Usulü.
- İ. MBH. : İrade Mabeyni Hümayun.
- İ. ML. : İrade Maliye.
- İ. SH. : İrade Sıhhiye.
- İ.AZN. : İrade Adliye ve Mezahib.
- İ.DFE. : İrade Defter-i Hakani.
- İ.HR. : İrade Hariciye.
- İ.MF. : İrade Maarif.
- İ.OM.: İrade Orman ve Maadin.
- İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi.
- İSAM. : İslam Araştırmaları Merkezi.
- Ks. : Kısım.
- M. : Miladi.
- MAZC. : Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi.
- MEBİA. : Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.
- MF. MKT. : Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri.
- MMZC. : Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
- MV. : Meclis-i Vükela Mazbataları
- nu. : Numara
- OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi ve Uygulama Merkezi.
- R. : Rumi
- s. : Sayfa
- S. : Sayı.
- SDÜ: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- ss. Sayfa sayısı.
- ŞD. : Şûra-yı Devlet Belgeleri.
- Terc. : Tercüme.
- Tom. (Tome) : Cilt.
- vd. : ve diğerleri.

Vol. : Volume/Cilt.

Y. :Yıl.

Y.A.RES. : Sadaret Resmi Maruzat Evrakı.

Y.EE. : Yıldız Esas Evrakı.

Y.PRK. BŞK. : Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti Belgeleri.

Yay. : Yayınlayan

Yay. Haz. : Yayına hazırlayan(lar)

ZB. : Zabtiye Nezareti Belgeleri.



## ÇALIŞMANIN AMACI YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışma 1908-1914 yılları arasında iş başında bulunan Osmanlı hükûmetlerinin sağlık politikalarını ve bu alandaki icraatlarını arşiv belgeleri ve diğer resmi yayınlar başta olmak üzere döneme dair kaynaklara dayalı olarak ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışmamız 1908-1914 yılları arasında Osmanlı topraklarında görülen bulaşıcı hastalıkları, hükûmetlerin hastalıklarla mücadele edebilmek için almış oldukları yasal ve pratik tedbirleri ortaya koymaya çalışmıştır. Netice olarak, çalışmamız, Osmanlı Devleti'nin 1908-1914 yılları arasındaki sağlık durumunu ortaya koyarak I. Dünya Savaşı'na girerken devletin içinde bulunduğu sağlık imkânlarını ortaya koyma iddiasındadır.

Çalışmamızda kullandığımız temel kaynak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin farklı tasniflerinde tespit ettiğimiz arşiv belgeleridir. En sık kullanılan belge tasnifleri arasında Babıâli Evrak Odası (BEO) belgeleri ile Dâhiliye Nezareti'nin (DH.) çeşitli tasniflerinde yer alan belgeler bulunmaktadır. Çalışmamızda arşiv belgelerinin yanı sıra Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri, Meclis-i Vükela Mazbataları, Düstur, Takvim-i Vekayi, Devlet Salnameleri (Yıllıkları), Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası, Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye Mecmuası, Sıhhiye Mecmuası ve Şehremaneti tarafından yayınlanan İstanbul'a ait sağlık istatistikleri kullanılmıştır. Dâhiliye Nezareti ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 1908-1914 yılları arasında yayınlanmış olan konumuzla ilgili kanun, talimatname ve nizamnameler incelenmiştir. Ayrıca döneme ait Tanin, İkdâm, Sabah, Servet-i Fünun, Tasvir-i Efkâr ve Tercüman-ı Hakikat gibi süreli yayınların gerekli sayılarından gereğince faydalanılmıştır.

Yapmış olduğumuz literatür taramalarında 1908-1914 yılları arasındaki iş başında bulunan hükûmetlerin sağlık politikalarını ele alan müstakil bir çalışmaya rastlamadık. Ancak Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatlanması ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele konularında önemli bazı çalışmaları ve isimleri de burada zikretmemiz gerekmektedir. Süheyl Ünver, Bedî N. Şehsuvaroğlu, Ekrem Kadri Unat, Ali Haydar Bayat, Esin Kâhya, Nil Sarı ve Gülden Sarıyıldız gibi Osmanlı sağlık tarihi hakkında önemli çalışmalara imza atmış olan değerli bilim insanlarının eserlerine tezimizin farklı başlıklarında yer vermiş bulunmaktayız. Bu isimlerin yanı sıra özellikle XIX. yüzyıl Osmanlı sağlık teşkilatlanması, kurumları ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili kıymetli çalışmalara imza atmış olan Nuran Yıldırım'ın eserlerine de çalışmamızda sıkça müracaat ettik. Kolera üzerine faydalı bir tez hazırlamış olan ve bu çalışmasını kitaplaştırarak araştırmacıların hizmetine sunan Mesut Ayar'ın "*Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*" isimli eseri de çalışmamızın IV Bölümünde kullanmış olduğumuz önemli bir kaynaktır. Oya Dağlar Macar'ın "*Balkan Savaşlarında Salgın*

*Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*” isimli çalışması da çalışmamızın kolera ile mücadele kısmında yararlandığımız bir kaynak olmuştur.

Çalışmamızı hazırlarken ilk olarak konumuzun tespiti aşamasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin veri tabanında detaylı bir tarama yaptık. Konumuzla ilgili ne tür bilgi ve belgelere ulaşabileceğimizi tespit ettikten sonra zaman içerisinde bu belgeleri temin ettik. Temin ettiğimiz belgeleri transkripte ederek konumuzla ilgili önemli bilgilere ulaştık. Bunun yanında gerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden gerekse Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve diğer bazı kurum kütüphanelerinden döneme ait yasal düzenlemelere ait resmî metinleri, gazeteleri ve mecmuaları ve meclis tutanaklarını temin ettik. Kütüphanelerden konumuz hakkında bilgi bulabileceğimiz diğer telif ve tetkik eserleri temin ettik. Elde ettiğimiz bütün bu kaynaklardaki bilgilere dayalı olarak da çalışmamızı yapılandırdık.

II. Meşrutiyet’in ilanıyla başlattığımız çalışmamızı 1914 yılında sonlandırmamızın nedeni bu yıl içerisinde başlamış olan I. Dünya Savaşı nedeniyle ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik şartlarının değişmesidir. İncelediğimiz 1908-1914 yılları arasında meydana gelen ve müstakil bazı çalışmaların yapıldığını yukarıda belirttiğimiz Balkan Savaşları’ndaki sağlık hizmetleri ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusuna da yapılan çalışmalar ışığında yüzeysel olarak temas etmeye çalıştık. Çalışmamız halka yönelik sağlık hizmetlerini kapsadığından II. Meşrutiyet döneminde askeri sağlık hizmetlerine dair gelişmeleri çalışmamızın kapsamına dâhil etmedik.

## GİRİŞ

### XX. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR OSMANLI SAĞLIK TEŞKİLATI'NIN GELİŞİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

#### 1. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Sağlık Teşkilatı'nın Gelişimi

Osmanlı tıbbi ve sağlık teşkilatı Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri sağlık teşkilatının devamı niteliğindedir<sup>1</sup>. Selçuklular tarafından kurulan birçok sağlık ve sosyal yardım kuruluşunun vakfiyeleri Osmanlı kadıları tarafından tasdik edilmiş ve bu kuruluşlar sonraki yüzyıllarda da toplumsal görevlerini sürdürmüşlerdir. Bu açıdan XIX. yüzyıla kadar kesintisiz bir şekilde hizmetlerini devam ettiren çok sayıdaki sağlık kuruluşunun tarih içerisindeki gelişimine bakıldığında “*Selçuklu-Beylikler-Osmanlı*” kültür sürekliliği açık bir şekilde kendisini göstermektedir<sup>2</sup>.

İslam medeniyetinin önemli hayır kurumlarından olan ve Arapçada şifa evi ya da sağlık evi anlamlarına gelen “*dârüşşifa*” sözcüğü vakıflar tarafından desteklenen hastaneleri ifade etmektedir. Bununla birlikte şifahane, bimarhane (hasta evi) ve bimaristan (hasta yurdu) sözcükleri de hastane kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Abbasiler döneminden başlayarak gelişen dârüşşifalar Büyük Selçuklu Devleti döneminde önem kazanmış, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti döneminde de önemini arttırmaya devam etmiştir<sup>3</sup>.

Osmanlı Devleti, kuruluşunu müteakip bir taraftan Anadolu Selçuklu Devleti'nden devraldığı darüüşşifaların faaliyetlerini devam ettirirken diğer taraftan da

<sup>1</sup>A. Süheyl Ünver, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat*, C. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 933; Osmanlı tıbbının temelini oluşturan Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi tıbbi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, s. 9-19; Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tarihçesi”, *Sağlık Dergisi*, C. 25, S.1, (Ayrı baskı), Ocak 1951, s. 1-2; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Anadolu'da Dokuz Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1957, s.1-5; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 346-347; Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, İstanbul 2010, s. 263-266; Esin Kâhya-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 59-87; Arslan Terzioğlu, “Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri”, *Malazgirt Armağanından Ayrı Basım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 49-66; Hüseyin Kayhan, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *History Studies*, Vol. 3/1, (2011), s.155-163.

<sup>2</sup>Sabahattin Aydın, “Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış”, *Osmanlılarda Sağlık, Health in The Ottomans*, C. 1, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, s. 28.

<sup>3</sup>Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi, Sağlık Teşkilatı- Salgınlar-Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele-Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 153.

fethettiği şehirlerde yeni darüşşifalar inşa etmiştir<sup>4</sup>. Osmanlı Devleti'ndeki ilk darüşşifa Yıldırım Bayezid döneminde Bursa'da tesis edilmiştir. İstanbul darüşşifalarının ilki ise Fatih Sultan Mehmet döneminde Fatih külliyesi bünyesinde inşa edilmiştir. Osmanlı başkentleri dışındaki ilk darüşşifa ise Manisa'da yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde, XIV.-XVII. yüzyıllar arasında inşa edilen darüşşifalar tarih sırasına göre Bursa Yıldırım Darüşşifası, İstanbul Fatih Darüşşifası, Edirne Bayezid Darüşşifası, Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası, İstanbul Haseki Hürrem Sultan Darüşşifası, Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesi, Atik Valide Nur Banu Sultan Darüşşifası ve Sultan I. Ahmet Darüşşifası şeklinde sıralanmaktadır<sup>5</sup>.

Osmanlı darüşşifaları çok amaçlı ve çok birimli külliye yapılanması içerisinde yer alırdı. Külliye merkezinde cami, etrafında medrese, imaret, hamam, darüşşifa ve ihtiyaca göre diğer kurumlar bulunurdu. Bazı darüşşifalarda tabhâne denilen birim iyileşme döneminde olan hastaların dinlendiği bir mekân olması nedeniyle önem taşırdı. Dârüşşifaların yönetim kuralları ile gelirlerinin hangi kalemlerde nasıl kullanılacağı hususları vakfiyelerde açıkça belirtilirdi. Bununla birlikte çalışanların görev tanımları ve dağılımları, hastalarla ilişkilerinde uymaları gereken ahlak kuralları, tayin edilecek görevlilerde aranacak mesleki bilgi ve beceri ile ahlak özellikleri gibi hususlar da yine vakfiyelerde ayrıntılarıyla belirtilen hususlar arasındaydı. Dârüşşifalar, idari ve mali açıdan mütevellî heyetine bağlı olmakla birlikte devletin denetimi altında olan kurumlardı. Buralarda görev yapan sağlık personelinin tayinleri saray tarafından yapılmaktaydı. Osmanlı darüşşifalarında hastalar ücretsiz tedavi edilmekteydi. Hastaların ilaç masrafları başta olmak üzere bütün ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanırdı. Özellikle ihtiyaç sahiplerinin tedavi edilmesi ve zengin-fakir ayrımı gözetilmemesi de vakfiyelerde şart koşulurdu<sup>6</sup>.

Külliye yönetimiyle ilgilenen, vakfı yöneten mütevellî darüşşifa yönetiminden de sorumluydu. Darüşşifalarda tabip, eczacı, cerrah, göz hekimi (kehhal), hasta bakıcı, aşçı, kilerci, temizlikçi, bulaşıkçı, çamaşırçı, kapıcı, vekilharç, kâtip gibi çok sayıda görevli istihdam edilirdi. Darüşşifalarda görev yapan personelin

<sup>4</sup>Yıldırım, *a.g.e.*, s. 153.

<sup>5</sup>Nil Sarı, "Tıp-Osmanlılar Dönemi", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 102; Yukarıda ismi geçen darüşşifalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 153-160; Osman Şevki Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, Haz. Esin Kâhya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 78-96; Orhan Bolak, *Hastanelerimiz, Eski Zamanlardan Bugüne Kadar Yapılan Hastanelerimizin Tarihi ve Mimari Etüdü*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950, s. 32-39.

<sup>6</sup>Sarı, *a.g.md.*, s. 102.



hizmetlerinde belirli bir zaman sınırlaması yoktu. Ölüm, istifa veya azil gibi sebeplerden ötürü boşalan bir kadroya yeni tayin yapılırdı. Yeterince mesleki bilgiye sahip olmayan kişilerin ise işlerine son verilirdi<sup>7</sup>.

Klasik dönem Osmanlı sağlık teşkilatında darüşşifalar dışında karşımıza çıkan diğer bir önemli sağlık kurumu ise cüzzamhanelerdir. Selçuklular gibi Osmanlılar da, cüzzam hastalığının bulaşıcı olması nedeniyle, bu hastalığa tutulanları dârüşşifalara yatırmazlardı. Onları şehir dışında yaptıkları cüzzamhanelerde tedavi ederlerdi. Cüzzamhaneye “*Miskinler Tekkesi*” adı da verilirdi. Selçukluların Konya, Sivas, Kayseri, Adana, Amasya, Kastamonu ve Tokat’ta kurdukları cüzzamhanelerden yararlanan Osmanlılar Bursa, Edirne, İstanbul, Kıbrıs, Sakız, Girit ve Sömbeki’de de cüzzamhaneler kurmuşlardır<sup>8</sup>. Bunlardan Edirne Cüzzamhanesi Rumeli’de inşa edilen ilk sağlık kurumu olmasının yanı sıra Avrupa’da açılan ilk cüzzamhane olması bakımından da önem taşımaktadır<sup>9</sup>.

Osmanlı Devleti’nin sağlık teşkilatlanmasının başında bulunan kişi hekimbaşydı<sup>10</sup>. Hekimbaşı, sağlıkla ilgili bütün işlerin amiri konumunda olan kişi olup resmi kayıtlarda daha çok “*ser etibbâ-yı hâssa*” veya “*reisü’l-etibbâ*” olarak isimlendirilmektedir. Hekimbaşılığın bir kurum olarak ihdas tarihi bilinmemektedir<sup>11</sup>. Osmanlı Beyliği’nin ilk dönemlerinde sarayda sağlık hizmeti veren bir tabibin bulunup bulunmadığı tespit edilemediyse de<sup>12</sup> Çelebi Mehmet döneminden (1413-1421) itibaren

<sup>7</sup>Sarı, *a.g.md.*, s. 102.

<sup>8</sup>Sarı, *a.g.md.*, s. 103; Cüzzam, Mycobacterium leprae mikrobulunun insan vücudunda meydana getirdiği müzmin ve bulaşıcı bir hastalıktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Zeki Palalı, “Cüzzam”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 150-152; Osmanlı Devleti döneminde cüzzam hastalığı ile mücadele için bkz. A. Süheyl Ünver, “Türkiye’de Cüzam Tarihi”, *Türkiye’de Cüzam Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Haz. A. Süheyl Ünver-Bedi N. Şehsuvaroğlu, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1961, s. 4-13.

<sup>9</sup>Şehsuvaroğlu, “*Sağlık ve Sosyal...*”, s. 3; Edirne Cüzzamhanesi hakkında bkz. Kâhya-Erdemir, *a.g.e.*, s. 115.

<sup>10</sup>Şehsuvaroğlu, “*Sağlık ve Sosyal...*”, s. 3.

<sup>11</sup>Erhan Afyoncu, “Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri”, *Osmanlılarda Sağlık, Health in The Ottomans*, C. 1, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, s. 85; Hekimbaşılığın ne zaman ihdas edildiğine dair farklı görüşler vardır. Bedi N. Şehsuvaroğlu, hekimbaşılık makamının II. Murat devrinde ihdas edildiğini belirtmektedir bkz. Şehsuvaroğlu, “*Sağlık ve Sosyal...*”, s. 3; Necmettin Akyay ise hekimbaşılık makamının bazı kayıtlara göre II. Murat ve bazı belgelere göre ise Fatih Sultan Mehmet döneminde ihdas edildiğini ve ilk hekimbaşının da Fatih’in sağlık meclisi başkanı olan Kutbettin olduğunu belirtmiştir. Bkz. Necmettin Akyay, *Osmanlı İmparatorluğunda Sağlık Örgütleri ve Sosyal Kuruluşlar*, Ankara 1982, s. 10; Ali Haydar Bayat ise Osmanlı sultanları ile hekimler arasındaki ilişkilerin XV. yüzyılın başından itibaren takip edilebildiğini ifade etmekle birlikte hekimbaşılığın ne olduğunun tam olarak anlaşılamadığına dikkat çekerek Çelebi Mehmet’ten Fatih Sultan Mehmet’e kadar geçen süre içerisinde kurulmuş olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Ali Haydar Bayat, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu”, *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu, 2 Haziran 2007*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 57.

<sup>12</sup>Nil Sarı, “Hekimbaşı-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 161.

sarayda görev yapan hekimlerin varlığı bilinmektedir. Ancak bunların padişahların şahsi hekimi mi yoksa padişah ve ailesinin tedavilerini üstlenen hekimlerin başı mı oldukları belirlenememiştir<sup>13</sup>.

Genel anlamda sağlık hizmetlerinin idaresinden sorumlu olan ilk hekimbaşı II. Bayezid döneminde (1481-1512) görevlendirilen Mehmet Muhyiddin İzmitî'dir<sup>14</sup>. Mehmet Muhyiddin'in görevlendirilmesi ile devletin sağlık işlerinin yönetiminden sorumlu bir makam ortaya çıkmıştır. Bu sayede saray hekimliği gibi bireysel bir görev yerini devlet teşkilatı içerisinde kendisine yer bulan hiyerarşik bir yapıya bırakmıştır<sup>15</sup>.

Hekimbaşılar padişah ve hanedan üyelerinin sağlığıyla ilgilenmenin yanında padişaha sağlık konularında danışmanlık da yaparlardı. Saraydaki hastane ve eczaneleri yöneten hekimbaşı, saray dışında da ülkenin her yerindeki sağlık işlerinin en üst düzey yöneticisiydi. Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki bütün sağlık kurumlarında görevli tabiplerin, cerrahların, göz hekimlerinin ve eczacıların tayinleri ile ordu tabiplerinin belirlenmesi hekimbaşının görevleri arasındaydı. Tabip ve cerrahların özellikle İstanbul'da muayenehane açabilmeleri için hekimbaşının mührünü taşıyan bir izin belgesi almaları gerekiyordu<sup>16</sup>. Bunların yanı sıra ordunun tıbbî malzeme ihtiyacının karşılanması da hekimbaşının sorumluluğundaydı. Ayrıca salgın hastalıklarla mücadele, gerekli yerlerde hastane açma, gerekli durumlarda hekimlerin sınavlarını yapma, yetersiz olanların meslekten men edilmeleri gibi sağlık teşkilatının temel vazifeleri de hekimbaşının görevleri arasındaydı<sup>17</sup>.

Hekimbaşılık makamı Tanzimat ile başlayan batılılaşma çabaları içerisinde devletin bütün sağlık işlerinden sorumlu olma fonksiyonunu yavaş yavaş kaybetmiştir. 1837'de Harbiye Nezareti'nde Sıhhiye Dairesi'nin kurulması ile askeri yetkileri, 1850'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ve Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti'nin kurulması ve sağlıkla ilgili kanun, tüzük ve yönetmeliklerin çıkarılmasıyla da sivil teşkilat üzerindeki yetkileri sona ermiş olan hekimbaşı sadece saray tabibi halini almıştır<sup>18</sup>.

<sup>13</sup>Afyoncu, *a.g.m.*, s. 85.

<sup>14</sup>Sarı, "Hekimbaşı...", s. 161; Ayrıca bkz. Afyoncu, *a.g.m.*, s. 85; Aydın, *a.g.m.*, s. 31.

<sup>15</sup>Aydın, *a.g.m.*, s. 31.

<sup>16</sup>Aydın, *a.g.m.*, aynı yer.

<sup>17</sup>Akyay, *a.g.e.*, s. 10.

<sup>18</sup>Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. 1, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 259.

## 2. XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Osmanlı Sağlık Teşkilatı'nın Gelişimi

Osmanlı tıp medresesinde yalnız geleneksel İslam tıbbı öğretilmekteydi. Batı dillerinden yapılan çeviriler, Avrupa'da tıp tahsili gören Osmanlı tebaası gayrimüslimler ve Osmanlı Devleti'nde çalışan Avrupalı hekimler vasıtasıyla Osmanlı tabipleri batı tıbbını tanıma fırsatı elde etmişlerdir. XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde geleneksel İslam tıbbı ihtiyaçlara cevap vermediği için batı tıbbını öğretecek okullara ihtiyaç duyulmuştur<sup>19</sup>. III. Selim, bu ihtiyacı karşılamak için Dimitrişko Morozbezyâde'yi mevcut Rum okulunda bir tıp şubesi açmakla görevlendirmiştir. 1805 yılında Kuruçeşme'de faaliyete başlayan ve sadece Rum öğrencileri kabul eden bu okul Dimitrişko Bey'in devlet aleyhine faaliyetleri nedeniyle idam edilmesi nedeniyle uzun ömürlü olamamıştır<sup>20</sup>. Bunun yanı sıra donanmada görevlendirilecek hekim ve cerrahların eğitimi için Kasımpaşa'da 1806 yılında Tersane-i Âmire Hastanesi'nin yanında açılan Tıbhâne de uzun ömürlü olamamıştır. Tıbhâne-i Âmire ismiyle anılan ve günümüz tıp fakültelerinin başlangıcı kabul edilen yeni tıp mektebi ise II. Mahmud döneminde, 14 Mart 1827'de resmen kurulmuştur<sup>21</sup>. Ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılamak maksadıyla Mustafa Behçet Efendi önderliğinde açılan<sup>22</sup> bu yeni tıp mektebiyle İslam tıbbından Avrupa tıbbına geçiş hızlanmıştır. Bu okul Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar sadece Müslüman öğrencileri kabul ederken 1839'dan itibaren her millettten öğrenciyi kabul etmeye başlamıştır<sup>23</sup>.

Tıbhâne-i Âmire'nin açılışını 29 Ocak 1832'de Cerrahhâne-i Âmire'nin açılışı takip etmiştir. 1832'de Tıbhâne-i Amire, Şehzadebaşı'ndaki binasından Cerrahhâne'nin bulunduğu binaya nakledilerek yeniden düzenlenmiştir. 1838 yılında ise bu iki Mektep birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye adını almıştır. Mekteb-i Tıbbiye, 1839'da

<sup>19</sup>Sarı, "Tıp...", s. 106.

<sup>20</sup>Esin Kâhya, *On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 4.

<sup>21</sup>Sarı, "Tıp...", s. 106; Tıbhâne-i Âmire veya Dârüttıbb-ı Âmire olarak da bilinen Mekteb-i Tıbbiye hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", *DİA*, C. 29, İstanbul 2004, s. 2-5; Arslan Terzioğlu, "Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Tesisi ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesinde Önemi", *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişimine Katkıları, Kuruluşunun 150. Yıldönümü Anısına 18 Eylül 1989'da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Yay. Arslan Terzioğlu-Erwın Lucius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.

<sup>22</sup>İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 289; Mustafa Behçet Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Nâfiz Uzluk, *Türk Tıbbiyesinin 748. Yıldönümü Dolayısıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet Zâti, Eserleri Üstüne Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları No. 3, Ankara 1954; Nil Sarı, "Behçet Mustafa Efendi", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 345.

<sup>23</sup>Sarı, "Tıp...", s. 106.

Galatasaray'daki yeni binasına taşınmaya kadar faaliyetlerini burada devam ettirmiştir. Bu tarihte mektebin başına Avusturyalı genç bir doktor olan C. Ambroise Bernard getirilerek mektebin adı Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne olarak değiştirilmiştir<sup>24</sup>.

Mektepte eğitimin Fransızca yapılması mecburiyeti zaman içerisinde Müslüman öğrenci sayısının azalmasına ve buna karşılık buldukları çevreden dolayı Fransızcaya daha yatkın olan gayrimüslim öğrencilerin sayısının artmasına yol açmıştır. Mezun hekim sayısının az olması ve bunların çoğunluğunun da gayrimüslimlerden oluşmasına bir tepki olarak Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Cemalettin Efendi tarafından Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin temelleri atılmıştır<sup>25</sup>. Tıbbiye'deki eğitimin Türkçeye çevrilmesinde önemli bir yere sahip olan bu mektep, 2 Ocak 1867'de Hekimbaşı Salih Efendi tarafından kurulmuştur<sup>26</sup>. Orduda istihdam edilecek tabipleri yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye'den farklı olarak vilayetlerde görevlendirilecek sivil tabiplerin yetiştirileceği bir mektep olarak planlanan<sup>27</sup> Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin açılmasından sonra Sadarete önemli bir tezkire yazan Salih Efendi, tıp kitaplarını Türkçeye çevirecek bir cemiyetin kurulmasını teklif etmiştir. Bunun sonucunda 3 Mart 1867'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kurulmasına dair bir irade yayınlanmıştır<sup>28</sup>. Bu Cemiyet, tıp dilinin Türkçeye çevrilmesi hususunda önemli çalışmalar yapmıştır<sup>29</sup>.

<sup>24</sup>İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 290; C. Ambroise Bernard ve Mekteb-i Tıbbiye'deki görevi hakkında bkz. Ayten Altıntaş, "Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 20-23 Eylül 1993*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 91-99.

<sup>25</sup>İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 291; Fransızca eğitimin zorunlu tutulduğu Mekteb-i Tıbbiye'den mezun tabip sayısının azlığını göstermesi bakımından şu rakamlar önemlidir. Mekteb-i Tıbbiye'den 1860-1861 ders yılında 18 kişi, 1861-1862 ders yılında 11 kişi, 1862-1863 ders yılında 8 kişi, 1863-1864 ders yılında 4 kişi, 1864-1865 ders yılında 14 kişi, 1865-1866 ders yılında ise 18 kişi mezun olmuştur. Bu rakamlar Osmanlı Devleti'nin tabip ihtiyacını karşılamaya yeterli değildir. Mezun sayısındaki bu azlığa ek olarak 1865'de Hindistan ve Cava kaynaklı olarak ortaya çıkıp Hicaz Bölgesi'nde ve İstanbul'da yıkıcı bir etki yaparak binlerce insanın ölümüne yol açan IV. kolera epidemisi sırasında yeterli tabibin olmaması ile 1866 yılındaki Girit İsyanı nedeniyle pek çok tabibin Girit'e gönderilmesi de tabip eksikliğinin daha belirgin olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin açılışını hızlandıran etkenler arasında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayten Altıntaş, "Mülki Tıbbiye'nin Kuruluşu", *Tarih ve Toplum*, C. 31, S. 184, (1999), s. 216-220.

<sup>26</sup>Altıntaş, *a.g.m.*, s. 216; Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Ekrem Kadri Unat-Mustafa Samastı, "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 113-126; Tıp dilinin Türkçeleşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Meselesi", *Osmanlılarda Sağlık, Health in The Ottomans*, C. 1, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, s. 65-75; Hüsrev Hatemi-Yeşim Işıl, *Bir Bilim Dilli Mücadelesi ve Tanzimat, İşaret Yayınları, İstanbul 1989*, s. 21-45.

<sup>27</sup>İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim...", s. 291.

<sup>28</sup>Altıntaş, *a.g.m.*, s. 220.

<sup>29</sup>Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Tıp Cemiyetleri", *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, 3-5 Nisan 1987*, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve

Osmanlı Devleti'nde tıp eğitiminin modernleşmesi yolundaki çalışmalar 1870 yılından sonra hız kazanmıştır. Bu doğrultuda Haydar Paşa Asker Hastanesi, 1870 yılında Haydar Paşa Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi olarak eğitim hastanesine dönüştürülmüştür. Tabip, cerrah ve eczacılar bu mektepte iki yıl staj yapıp yeterlilik belgesi aldıktan sonra hastanelere tayin edilmeye başlanmışlardır. 1898'de Gülhane Askeri Rüştiye Mektebi binası, Gülhane Tatbikat Mektebi ve Serîriyat Hastanesi adıyla açıldıktan sonra stajlar burada yapılmaya başlanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise bu hastane ayrı bir tıp okuluna dönüştürülmüştür. 31 Ağustos 1903'de Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi, Osmanlı Devleti'nin üçüncü tıp mektebi olarak faaliyete başlamıştır. İstanbul dışında kurulan ilk ve tek tıp okulu olan<sup>30</sup> bu mektebin Şam'da açılmasının sebebi, bölgede bulunan biri Fransız diğeri Amerikan iki yabancı tıp mektebinin nüfuzunu kırmaktır<sup>31</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da askeri ve mülki iki tıp okulunun durumu yeniden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme neticesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile Şam Mekteb-i Tıbbiyesi, Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. Yeni eğitim kadrosu ve şekliyle Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, 1908'de İstanbul Darülfünunu'nun bir şubesi olarak fakülte haline getirilmiştir. 1909 yılında ise Askeri tıbbiyenin de bağlanması ile bu iki okul Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi ismi ile resmen birleştirilmiştir<sup>32</sup>.

Osmanlı Devleti'nde halka sağlık hizmeti veren darüşşifaların yapımı XVIII. yüzyıldan sonra sürdürülemediği. Deprem ve yangın gibi doğal afetlerle harap olmaları, gelir kaynaklarının azalmasına bağlı olarak onarımlarının yapılamaması ve modern tıbbın gerisinde kalmaları bu kurumların işlevlerini yitirmelerine yol açmıştır. Bu sebeplerle halkın sağlık ihtiyacını karşılamak için XIX. yüzyılın ilk yarısından

---

Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 88; Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Nil Sarı, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, 3-5 Nisan 1987*, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 1987, s. 121-142; Suphi Artunkal, "Türkiye Tıp Akademisinin Tarihçesi (Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye)", *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları*, Yay. Haz. Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, CSA. Global Publishing Yayınları, İstanbul 2006, s. 216-224.

<sup>30</sup>Sarı, "Tıp..." , s. 106-107; Şam Mekteb-i Tıbbiyesi ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Ali Rıza Atasoy, *Şam Türk Tıbbiye Mektebi Tarihi*, İstanbul 1945; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 35-65.

<sup>31</sup>İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim..." , s. 292.

<sup>32</sup>Sarı, "Tıp..." , s. 107.

itibaren çağın şartlarına uygun olarak gureba hastaneleri, yüzyılın ikinci yarısında ise belediye hastaneleri açılmaya başlanmıştır. Eski darüşşifa geleneğinde olduğu gibi gureba hastanelerinde de öncelikle yoksul halka ve gelip geçen yolculara hizmet verme ilkesi benimsenmiştir. Mevcut bilgilere göre, ilk gureba hastanesi İstanbul Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Külliyesi'nde açılan Gureba ve Bekâr Hastanesi'dir. 1843 yılındaki çiçek salgını esnasında hastanelerin yetersiz kalması üzerine Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın inşa ettirdiği ve 1845'te yapımı tamamlanan Bezmiâlem Valide Sultan Hastanesi (Gurebâ-yı Müslimin Hastanesi) 1847'de hasta kabul etmeye başlamıştır. Adında ilk defa hastane kelimesini kullanan bu sağlık kurumu aynı zamanda Avrupalılaştırma döneminin ilk sivil sağlık kuruluşudur<sup>33</sup>.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda sadece İstanbul'da değil Anadolu'da, Balkanlar'da ve Ortadoğu'da da çok sayıda gureba hastanesi açmıştır<sup>34</sup>. Bu hastanelerin yanı sıra 1862'de açılan Zeynep Kamil Hastanesi, 1887'de açılan Kuduz Hastanesi<sup>35</sup> ve II. Abdülhamid'in küçük kızı Hatice Sultan'ın difteri hastalığından ölmesi üzerine 1899'da yaptırmış olduğu Hamidiye Etfal Hastanesi de bu yüzyılda açılan önemli sağlık kurumları arasındadır. Hamidiye Etfal Hastanesi, farklı hastalıkların birbirinden

<sup>33</sup>Sarı, "Tıp...", s. 103.

<sup>34</sup>Sarı, "Tıp...", aynı yer; Osmanlı Devleti'nin, günümüz Türkiye toprakları dışında Balkanlarda; Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da Ortadoğu'da ise Irak, Beyrut, Kuveyt, Trablusgarp (Libya), İsrail, Suriye ve Suudi Arabistan'da çok sayıda gureba hastanesi açtığı bilinmektedir. Ancak bilinmesi gerekir ki Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerde açtığı sağlık kurumları sadece gureba hastaneleriyle sınırlı değildir. Osmanlı Devleti, bu bölgelerde asker hastaneleri, karantinahaneler, aşı ve bakteriyoloji müesseseleri, misafirhaneler gibi sağlık teşkilatlanmasının diğer kurumlarını da inşa etmiştir. Bu kurumlara örnek olarak Bulgaristan'da Sofya, Rusçuk, Plevne, Tırnova, Vidin, Varna, Hacıoğlu Pazarlığı (Dobriç, Tolbuhin), Filibe (iki hastane), Samakov (üç hastane) gureba hastaneleri gösterilebilir. Bununla birlikte Romanya'daki Dobruca, Tulçi gureba ve asker hastaneleri de Osmanlı mirası olan sağlık kurumları arasındadır. Yugoslavya'daki Akova, Berane, Debre, Geylan, İpek, İştîp, İstola, Kaçanik, Koçana, Köprülü, Kurşunlu, Leskovça, Mitroviça, Mostar, Niş, Palanka, Podgoriçe, Preşova, Prilepe, Priştine, Priyepol sivil hastaneleri de Osmanlı Devleti tarafından açılmıştır. Balkan topraklarındaki bu örnekler dışında günümüz Arap coğrafyasında da pek çok sağlık kurumunun açıldığı bilinmektedir. Beyrut Karantinahanesi, Irak'taki Musul Belediye Hastanesi ile Bağdat ve Basra aşı müesseseleri, Bağdat, Kerbela, Necef, Musul, Hanikin ve Basra Karantinahaneleri, Trablusgarp, Libya ve Derne Karantinahaneleri bunlardan bazılarıdır. Yine Suriye'de açılan Halep, Humus, Sayda asker hastaneleri ile Şam Tıbbiyesi ve Şam Kızılay Hastanesi, Suudi Arabistan'daki Mekke ve Cidde Gureba Hastaneleri ile Cidde, Yenbu, Tebük, Hamidiye, Mekke ve Lit Karantinahaneleri de Osmanlı Devleti'nin açtığı sağlık müesseseleri arasındadır. Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinden verdiğimiz bu örnekler bize Osmanlı Devleti'nin sağlık politikasının din, dil, ırk ve mezhep ayrımı gözetmeksizin ülkenin her tarafında uygulandığını göstermesi bakımından önemlidir (Zuhal Özaydın, "Türkiye Toprakları Dışında Kalan Osmanlı Sağlık Kurumları", 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 1-6 Eylül 2002, C. 3, Editörler: Nil Sarı-Ali Haydar Bayat-Yeşim Ülman-Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 1395-1406).

<sup>35</sup>Nuran Yıldırım, "Hastaneler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s.14.

bağımsız yapılarda tedavi edildiği pavyon tipi hastanelerin Osmanlı Devleti'ndeki ilk örneği olması bakımından önemlidir<sup>36</sup>.

1865'deki kolera salgınının ardından Beyoğlu'nda kurulan Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi ilk belediye hastanesi olma özelliğini taşımaktadır. St. Vincent de Paul rahibelerinin de çalıştığı bu hastane din, mezhep ve ırk ayrımı yapmadan bütün vatandaşlara hizmet vermiştir<sup>37</sup>. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra rahibelerin hastane binasını satın almak için vermiş oldukları ücretin belediye tarafından iadesiyle hastane belediyeye mal edilmiştir. Bu hastane 1909 yılında Beyoğlu Zükûr Hastanesi ismini almıştır. Bundan bir süre sonra da rahibelerin hastane ile olan bütün bağları kesilmiş ve hastane diğer belediye hastaneleri gibi doğrudan belediye tarafından idare edilmeye başlanmıştır<sup>38</sup>.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın son çeyreğinde kadınlar için hem müstakil hastaneler yaptırılmış hem de mevcut hastanelerin içerisinde kadınlara hizmet veren bölümler açılmıştır. Frengi gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla 1879'da hazırlanan talimatname gereğince Altıncı Daire-i Belediye Nisâ Hastanesi açılmıştır. Özellikle kimsesiz veya zührevi hastalığa yakalanan kadınlar için Beyoğlu Nisâ Hastanesi (Emraz-ı Zühreviyye Hastanesi) 1883'te faaliyete başlamıştır. İstanbul'un ilk doğum evi (vilâdethâne) ise 1892'de Gülhane Bahçesi içerisindeki bir binada faaliyete geçmiştir<sup>39</sup>.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda askeri hastaneler de inşa etmiştir. Askeri ıslahatlar kapsamında Osmanlı topraklarının her yerinde açılan asker hastanelerinin ilk örneklerine III. Selim döneminde rastlamaktayız. Bu dönemde Nizam-ı Cedit ordusunun kurulması ile başlatılan askeri ıslahatlar sağlık teşkilatını da etkilemiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında inşa edilen Tophane-i Âmire ilk asker hastanesi olarak bilinmektedir. Bunu takip eden Levent Çiftliği Hastanesi ile Toptaşı Asakir-i Hassa-ı

<sup>36</sup>Yıldırım Yavuz, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, (1988), s. 128; Hamidiye Etfal Hastanesi'nin kuruluşu ve 1908 yılına kadar olan gelişimi ile tıp ve hastane tarihi bakımından önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Şişli Etfal Hastanesi (Hamidiye Etfal Hastanesi-i Âlisi) 100. Yılı*, Yay. Arslan Terzioğlu-Engin Seber, İstanbul 1999, s.1-13.

<sup>37</sup>Sarı, "Tıp..." , s. 103.

<sup>38</sup>Saim Polat Bengisarp, "İstanbul'da İlk Belediye Hastanesi", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 281.

<sup>39</sup>Sarı, "Tıp..." , s. 103; Kadınlara hizmet vermek için açılan sağlık kurumları hakkında bkz. Feryal Saygılıgil Gündüz, *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Ana bilim dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Ayten Altıntaş, İstanbul 1999.

Muhammediye Hastanesi de ilk askeri sağlık kurumları arasında yer almaktadır. Bunlar haricinde donanmadaki askerler için 1795-1804 yılları arasında Kasım Paşa Deniz Hastanesi yapılmıştır<sup>40</sup>.

XIX. yüzyıldaki yenileşme hareketlerinde önemli bir rol oynamış olan II. Mahmud döneminde de askeri hastanelerin inşası süratle devam etmiştir. Bu dönemde inşa edilen hastaneler arasında Bâb-ı Seraskeri Hastanesi, Maltepe Askeri Hastanesi, Merkez Bahriye Hastanesi, Mühimmat-ı Harbiye Hastanesi, Selimiye Hastanesi, Mekteb-i Harbiye Hastanesi, Humbarahâne-i Ma'mûre Hastanesi ve Liman-ı Kebir (Kavak) Hastanesi bulunmaktadır. Haydarpaşa Hastanesi ile Gümüşsuyu Asker Hastanesi ise Sultan Abdülmecid döneminde inşa edilen asker hastaneleri arasında yer almaktadır<sup>41</sup>.

II. Abdülhamid döneminde, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin etkisiyle İstanbul'da ve taşrada bazı yapılar hastaneye dönüştürülmüş, göçmenler ve askerler için sabit ve seyyar hastaneler inşa edilmiştir. Mîrgün (Emirgân), İplikhane, Beylerbeyi Hastaneleriyle, Serviburnu Asker Hastanesi ve Şemsi Paşa Muhacirin Hastanesi bu dönemde inşa edilen hastaneler arasındadır. II. Abdülhamid'in saray mensupları ve muhafızları için 1884'te kurdurduğu Yıldız Asker Hastanesi de tıbbın en son gelişmelerinin izlendiği bir kurum olarak hizmet vermiştir<sup>42</sup>.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler de kendi hastanelerini açarak cemaatlerine sağlık hizmetleri vermişlerdir. İstanbul'un en eski gayrimüslim hastanesi Rum tebaaya aittir. Hastane kurmak maddi bir güç gerektirdiğinden bürokratik yollarla veya ticaret ile zenginleşen Rumlar ve Ermeniler bu konuya öncülük etmiş, Musevi cemaati ise oldukça geç bir dönemde hastane açabilmiştir. XIX. yüzyılda faaliyette bulunan belli başlı gayrimüslim hastaneleri arasında Rumlara ait Balıklı Rum Vakfı Hastanesi, Ermenilere ait Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi, Surp Agop Hastanesi, St. Jacques Hastanesi ve Musevi Cemaati'ne ait Or-Ahayim Hastanesi bulunmaktadır<sup>43</sup>.

Gayrimüslim vatandaşlar dışında Avrupalı ve Amerikalı misyonerler de misyonerlik faaliyetleri doğrultusunda Osmanlı topraklarında sağlık kuruluşları inşa etmişlerdir. Semavi dinlerin, özellikle de Hristiyanlığın, yayılması amacıyla yapılan

<sup>40</sup>Sarı, "Tıp...", s. 104.

<sup>41</sup>Sarı, "Tıp...", aynı yer.

<sup>42</sup>Sarı, "Tıp...", aynı yer.

<sup>43</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 165-170.



sistematik çalışmaları ifade eden misyonerliğin<sup>44</sup> Hz. İsa'nın havarilerini “*Gidiniz ve yeryüzündeki bütün yaratılmışlara İncil’i anlatınız*” şeklindeki tebliği ile başladığı kabul edilmektedir<sup>45</sup>. Osmanlı Devleti’nin Anadolu ve Avrupa toprakları üzerinde XX. yüzyılın başlarında sadece Protestan misyonerler 29 hastane açmışlar ve bu hastanelerde 126. 885 hastayı tedavi etmişlerdir. Suriye ve Filistin topraklarında ise yine Protestan misyonerler tarafından 42 hastane açılmış olup buralarda 201.135 hasta tedavi edilmiştir<sup>46</sup>.

II. Abdülhamid döneminde bulaşıcı hastalıklara karşı büyük bir mücadele verilmiştir. Avrupa’da mikrobiyoloji alanında meydana gelen gelişmeler yakından takip edilmiş ve vakit kaybedilmeden Osmanlı Devleti’nde de uygulanmıştır<sup>47</sup>. Karantinahane<sup>48</sup>, tebhirhane<sup>49</sup>, telkikhane<sup>50</sup> bakteriyolojihane<sup>51</sup> gibi kurumların yanı sıra hastanelerde bulaşıcı hastalıklarla ilgili birimler de oluşturulmuştur. Hamidiye Etfal ve

<sup>44</sup>Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 193.

<sup>45</sup>Emin Özdemir, “Osmanlı Devleti’nde Sağlık Alanında Yapılan Misyonerlik Faaliyetlerine Bir Örnek: Amerikan Board’un Konya Tıbbi Misyonu”, *History Studies*, Volume 5, Issue 1, January 2013, s. 311; XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı topraklarına gelmeye başlayan misyonerlerin ilk temsilcileri Katolik Fransız Cizvit misyonerleriydi. Bunları XVII. yüzyılın ilk yarısında Protestan misyonerleri izlemiştir. Örgütlü Protestan misyonerlerin gelişi ise XVIII. yüzyılda olmuştur. 1815’te İngiliz Protestan misyonerleri Mısır’a, 1820’de Amerikan Board misyonerleri ise İzmir’e gelmişlerdir. 1896’da Amerika’dan 7, İngiltere’den ise 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerlerin Osmanlı topraklarına dağıldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Şişman, *XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 8; Sağlık alanındaki misyonerlik faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Gülbadi Alan, *Amerikan Board’ın Merzifon’daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 331-361; İdris Yücel, “*Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*”, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011; Kürşat Çelik, “Misyonerlerin Suriye’de Sağlık Alanındaki Faaliyetleri İle Şam Tıp Fakültesi’nin Açılmasına Dair Bir Rapor”, *The Journal of Academic Social Science Studies, JASSS, International Journal of Social Science*, Number: 29, Autumn III 2014, s. 139-164; Abidin Temizer, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II / 2, (2013), s. 169-204; Ercan Haytoğlu, “Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II, S. 61, Y. 20, Eylül-Aralık 2014, s. 1519-1534.

<sup>46</sup>Şişman, *a.g.e.*, s. 9.

<sup>47</sup>Sarı, *a.g.md.*, s. 103.

<sup>48</sup>Karantinahane; Karantina idarehanesi, Karantina yeri, karantinaya alınmış bölge anlamlarına gelmektedir (İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006, s. 845).

<sup>49</sup>Temizleme evleri olan tebhirhaneler salgın hastalığın görüldüğü yerde eşyaları ve hastanın giysilerini dezenfekte etmekle görevli kuruluşlardır. Buralarda eşyalar yüksek derecede buhardan geçirilirdi. Eşyayı buhar altında bulunduran makineler ise tebhir aleti yani etüv adı verilirdi (Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1324-1325).

<sup>50</sup>Telkikhane; çiçek aşısı enstitüsüdür (Kâhya-Erdemir, *a.g.e.*, s. 263).

<sup>51</sup>Bakteriyolojihane-i Şâhâne veya Bakteriolojihane-i Osmani isimleriyle de bilinen bu kurum bakteriyoloji eğitimi vermesinin yanı sıra insan ve hayvan sağlığının korunması ve salgın hastalıkların önlenmesi için aşı ve serum da üretmiştir (Nuran Yıldırım, “Bakteriyolojihane-i Şâhâne”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 5).

Haseki Nisa Hastaneleri gibi büyük hastanelerde difteri, kızıl, kızamık, verem, boğmaca, yılançık gibi hastalıklara karşı baraka ve pavyonlar yapılmıştır. Bu dönemde Karadeniz'den Orta Anadolu'ya doğru yayılan ve Loros, Silifke, Gazze, Yemen, Kudüs gibi ülkenin güney bölgelerinde de etkili olan frengi salgınına karşı frengi hastaneleri inşa edilmiştir. İstanbul'da geçici kolera hastaneleri kurulmuş ve hastalar tecrit edilmiştir. 1893'deki kolera salgını esnasında Şehremaneti tarafından hastaları tedavi ve tecrit amacıyla Cerrahpaşa semtindeki Takıyüddin Paşa Konağı satın alınarak hastane haline getirilmiştir. Bu hastane 1910 yılında Cerrahpaşa Zükûr Hastanesi adıyla erkekler için bir belediye hastanesi haline çevrilmiştir<sup>52</sup>.

Osmanlı Devleti'nde bulaşıcı hastalıklar ile mücadele konusunda atılan önemli adımlardan biri de karantina uygulamasının başlamasıdır. Bulaşıcı hastalıklardan korunmak için insan ve hayvanların belli bir yerde gözetim altında tutulmasını ifade eden karantina uygulaması Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1831 yılındaki büyük kolera salgını sırasında uygulanmıştır. Rusya'daki hastalık nedeniyle İngiltere, Fransa ve Avusturya sefaret tercümanları Rusya'dan Osmanlı limanlarına gelecek gemilere karantina uygulanmasını istemişlerdir. Bunun üzerine II. Mahmud, karantina işinin görüşülerek karantina icrasına başlanılmasını emretmiştir. Sadaret kaymakamının başkanlığında seraskerin de bulunduğu bir meclis karantina işini görüşmüştür. Bu görüşme neticesinde Karadeniz'den İstanbul'a gelecek İslam gemilerinin Büyük Liman'da, diğer devlet gemilerinin ise İstinye Körfezi'nde beş gün karantina altında tutulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca II. Mahmud'un iradesiyle Mustafa Nazif Efendi müstakil olarak karantina işleriyle görevlendirmiştir<sup>53</sup>.

Osmanlı Devleti bu yeni uygulamayı halka tanıtmak ve kabul ettirmek amacıyla bilgilendirici bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda koleradan korunmak için karantina usulüne dair Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından kaleme alınan risale halka ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Ayrıca Cezayirli Hamdan Efendi, karantinanın haram olmadığına dair "*İthâfü'l Üdeba*" isimli bir risale yazmış, Takvim-i Vekayi'de

<sup>52</sup>Sarı, "Tıp...", s. 103-104.

<sup>53</sup>Güliden Sarıyıldız, "Karantina", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 463-464; Osmanlı Devleti'nde karantina uygulamasının tarihçesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina yani Usul-ı Tahaffuzun Tarihçesi", *Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1318, s. 436-471; 1849 yılında yayınlanan Karantina Nizamnamesi, patenta uygulaması, eşyaların karantinası, hastalık taşıyan gemilere uygulanacak karantina usulü, karantina uygulamasına aykırı harekette bulunanlara verilecek cezalar ve karantina vergileri gibi konuya ilişkin pek çok husus hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 2, Matbaa-ı Âmire 1289, s. 825-895.

de karantinanın faydalarını anlatan yazılar yayımlanmıştır. Bununla birlikte, karantina konusuna önem veren II. Mahmud'un isteği ile din adamlarının da katıldığı bir Meşveret Meclisi toplanmıştır. Bu Mecliste fıkıh ve fetva kitaplarına müracaat edilerek karantinanın caiz olduğu kabul edilerek Şeyhülislam Mekkîzâde Âsım Efendi'den bu konuya dair bir fetva alınmıştır<sup>54</sup>.

Karantina uygulamasının mülkî yönü, konu hakkında bilgili kişilerden oluşan ve haftada birkaç gün toplanacak olan bir meclise havale edilmiştir. Mecliste alınacak kararların dinî yönü Esad Efendi'ye, tıbbî yönü Abdülhak Molla'ya, askerî yönü ise Selim Paşa'nın sorumluluğuna bırakılmıştır. Karantina Meclisi'nin kurulduğu 1838 yılında Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir. Sıhhiye Meclisi, Karantina Meclisi, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Karantina Nezareti, Sıhhiye Nezareti, Meclis-i Tahaffuz gibi isimlerle anılan bu meclis başlangıçta Meclis-i Tahaffuz-ı Üla ve Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni olarak iki şube halinde teşkilatlandırılmışsa da zaman içerisinde bu fark ortadan kalkmıştır<sup>55</sup>. Bundan sonra İstanbul'un çeşitli yerlerinde karantina noktaları kurularak çalışmalarına

<sup>54</sup>Sarıyıldız, *a.g.md.*, s. 464; Karantina uygulamasının halka anlatılmasının ve dinen caiz olduğunun ortaya konulmasının nedeni halk arasında, Müslümanların bir "Frenk âdeti" olan karantinaya uymalarının caiz olmadığı şeklinde söylentilerin dolaşmasıdır. Karantina uygulamaları arasında yer alan eşyaların ve mekanların dezenfekte edilmeleri, ölümlerin özellikle de Müslüman kadınlara ait ölümlerinin muayene edilmeleri ve ölümlerin kireçlenerek gömülmeleri halkın tepkisini çeken uygulamalardır. II. Mahmud, halkın bu konudaki direncini kırmak için Hamdan b. Osman'a (Cezayirli Hamdan Efendi) bir eser yazdırmıştı. Buna rağmen 26 Mayıs 1838'de Kuşadası'nda, 4 Ağustos 1840'ta ise Amasya'da karantina uygulamasına karşı isyanlar çıkmıştı. Amasya'daki isyan neticesinde karantina doktoru Dr. Paldi öldürüldü. Bu olaydan birkaç sene sonra ise İbrail Karantinası saldırıya uğradı. Bu olay neticesinde de karantina gardiyası ile bir hizmetli öldürüldü. Karantina uygulamasına karşı tepkiler ilerleyen yıllarda da devam etti. 1887 yılında Mitroviçe'de karantina yapılmasına itiraz eden iki üç bin silahlı Arnavut'un saldırısına uğrayan karantina doktoru öldürüldü (Nuran Yıldırım, "Karantina İstemezük" Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 70-79). Takvim-i Vekayi'de 1845 yılında karantina uygulamasına karşı meydana gelen bir başka olayda ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Buna göre Hacdan dönen Aydın, Manisa, Amasya, Kastamonu, Taşköprü ve çeşitli bölgelerin ahalisinden yaklaşık 2.500 kişilik bir grup hacı Adana'ya yaklaştıklarında uygulanmakta olan karantinaya uymayarak Adana'ya girmişler ve oradan da memleketlerine gitmişlerdir. Adana meclisinin bu durumu bir mazbata ile bildirmesi üzerine olayda Manisa Sancağına bağlı Demirci Kazası müftüsünün öncülük yaptığı anlaşılmıştır. Adana mutasarrıfı Süleyman Paşa'nın da bu olayda kusurlu olduğu görülmüştür. Bu nedenle Süleyman Paşa görevinden azledilerek cezalandırılmıştır. Olayların başlamasında etkili olan Demirci Kazası müftüsü ise İzmir'e nakledildiği gibi gümrükten mal kaçırana uygulanan iki kat fazla gümrük verme cezasına çarptırılmıştır. Buna ek olarak karantina süresi bir kat daha artırılarak İzmir Karantinahanesi'nde bir ay tevkif edilmesi ve karantina müddetinin sonunda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de sorguya çekilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca karantinaya girmeyerek memleketlerine dönen hacılardan ellerinde karantina tezkeresi bulunmayanların münasip yerlerde on beş gün karantinaya alınarak halk arasına karışmaları önlenmeye çalışılmıştır (Takvim-i Vekayi, H.1260/M. 1845, nu. 286).

<sup>55</sup>Sarıyıldız, *a.g.md.*, s. 463-464; Karantina İdaresinin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 21-23.

başlanmış, İstanbul<sup>56</sup>, Bilâd-ı Selâse<sup>57</sup> ve Boğaziçi'nde hangi milletten olursa olsun toplu ölümlerde Karantina Meclisi'ne haber verilmesi ve Meclisten tezkere alınmadıkça ölümlerin defnedilmemesi kural haline getirilmiştir<sup>58</sup>.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin başlıca çabası, aynı Avrupa'da olduğu gibi hastalıkların yayılmasını önlemektir. Bu nedenle İstanbul'da açılan karantina yerleri dışında Anadolu ve Rumeli'nin başlıca yerleşim merkezlerinde de karantinahaneler açılmıştır. Ardından salgın hastalıkların görüldüğü yerlerde “*Karantina Başmüdürlükleri*” oluşturulmuştur. Örneğin 1841-1842 yılında Erzurum yöresinde salgın hastalığın görülmesi üzerine Erzurum Karantina Müdürü'ne “*Erzurum Eyaleti Karantina Başmüdürü*” unvanı verilerek aylık 2000 kuruş maaş bağlanmıştır. Erzurum'a bağlı Kars, Van, Çıldır Eyaletleri ile Muş ve Bayezid Sancaklarına da müdürler atanmıştır. Bölgede bulunan tabiplerin her tarafı dolaşarak karantina kurallarını uygulamaları istenmiştir<sup>59</sup>.

Karantina konusunda atılan iki önemli adım daha bulunmaktadır. Bunların ilki Ceraim-i Sıhhiye Kanunu'nun çıkarılmasıdır. 1851 yılındaki Paris Uluslararası Sağlık Konferansı'nda sağlık kanunlarına aykırı hareket edenler için bir ceza kanununun hazırlanması ve bir sağlık mahkemesinin kurulması kararlaştırılmıştı. Bu doğrultuda konferansın ardından Sıhhiye Meclisi tarafından “*Ceraim-i Sıhhiye Kanunu*” hazırlanmıştır. Ancak bu kanun yabancı üyelerin engellemeleri yüzünden uzun bir süre yürürlüğe girememiştir. 11 Temmuz 1884'te yürürlüğe giren Ceraim-i Sıhhiye Kanunu'na göre Osmanlı Devleti sınırları içerisinde veya yabancı ülkelerde çıkan bulaşıcı hastalıklar derhal Sıhhiye Meclisi tarafından ilan edilecek ve hastalık çıkan bölge ile diğer bölgeler arasındaki dolaşımda sağlık kurallarına uyulacaktı. Hastalıklı bölgelerden gelen savaş ve ticaret gemileri korunma tedbirlerine uymaya mecburdu. Ayrıca karantina kurallarına uymayarak yolcu, hayvan, gemi veya bulaşık eşya gibi vasıtalarla Osmanlı Devleti'nde bir salgın hastalık çıkmasına neden olanlar müebbet kürek cezasına çarptırılacaktı. Bir salgın sırasında tahaffuzhanede karantinaya alınanlar

<sup>56</sup>Sarıyıldız, *a.g.md*, s. 464.

<sup>57</sup>Eyüp, Galata ve Üsküdar'ın üçüne birden verilen isim (Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 52).

<sup>58</sup>Sarıyıldız, *a.g.md*, s. 464.

<sup>59</sup>Musa Çadircı, “Tanzimat'ın İlk Yıllarında Sağlık Sorunu”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2011, s. 42; Osmanlı Devleti'nde 1841-1842 yıllarında hizmet veren 46 karantina noktası ile bu noktalarda görev yapan müdür ve tabiplere ödenen ücretleri gösteren tablo karantina teşkilatına verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir (Çadircı, *a.g.e.*, s. 42-44).

süreleri sona ermeden kaçtıklarında dur emrine uymazlarsa karantina hattını korumakla görevli asker veya zabitanın ateş edip o kişiyi öldürme yetkisi vardı. Karantina kurallarını uygulamakla görevli bir memur bulaşıcı hastalık vakalarını, ne maksatla olursa olsun gizler veya değiştirirse ve bu yüzden hastalığın yayılmasına neden olursa müebbet kürek cezasına çarptırılacaktı<sup>60</sup>.

Karantina sahasında atılan ikinci önemli adım ise Hicaz Sıhhiye İdaresi'nin kurulması olmuştur. 1866 yılından itibaren Hicaz ve Yemen limanlarında sağlık tedbirleri alınmaya başlanmış ve 1882'de Kameron Karantinhanesi (tahaffuzhanesi) tesis edilmiştir. Bundan başka Turusina'da ve Cidde'de kurulanlar da dâhil olmak üzere Kızıldeniz'de beş büyük karantinahane inşa edilmiştir. Bunlardan Turusina Karantinhanesi günde 10 bin kişiye hizmet verebilecek kapasitedeydi<sup>61</sup>. Hicaz'daki sağlık teşkilatlanması sadece tahaffuzhanelerle sınırlı kalmamış, 1911 yılında Hicaz Sıhhiye İdaresi kurulmuştur. Bu idareye bağlı olarak Mekke ve Cidde'de yüzer yataklı birer hastane, bir seyyar hastane ve iki eczane ile fakir hacılar için misafirhaneler inşa edilmiştir<sup>62</sup>.

II. Abdülhamid döneminde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane bünyesinde koruyucu sağlık kurumları oluşturulmuştur<sup>63</sup>. Bu doğrultuda atılan önemli adımlardan biri Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi'nin açılmasıdır. Pasteur'un 26 Ekim 1885 tarihinde bilim dünyasına tanıtmış olduğu kuduz aşısı İstanbul'da büyük ilgi görmüştür. Salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı çok hassas olan II. Abdülhamid, bu yeni buluşu öğrenmeleri amacıyla Paris'e, Zeoros Paşa, Hüseyin Remzi Bey ve veteriner Hüsnü Beyden oluşan üç kişilik bir heyet göndermiştir<sup>64</sup>. 6 Haziran 1886'da Paris'e ulaşan heyet, II. Abdülhamid'in gönderdiği I. dereceden Mecidi nişanını Pasteur'e, 10 bin Fransız Frangı tutarındaki bağışı da enstitü kurmaya çalışan ilgililere teslim etmiştir. Altı ay kadar Paris'te kalan heyet özel dersler alıp laboratuvarlarda çalışarak kuduz aşısının hazırlanıp uygulanmasını ve o dönemdeki bakteriyolojiyi öğrenmişlerdir. Aralık

<sup>60</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 28; İki fasıl ve toplam on yedi maddeden oluşan Ceraim-i Sıhhiye Kanunu'nun birinci faslı "*İlel-i Sâriyenin Usul-i İlanı ve Ahkâm-ı Umumiye*", İkinci faslı ise "*Ahkâm-ı Cezaiyenin Derecatı*" başlığını taşımaktadır. Bu başlıklarda yer alan maddeler incelendiğinde devletin salgın hastalıklarla mücadele konusunda kararlılığı ve ciddiyeti açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Düstur, Zeyl*, C. 4, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1302, s. 54-58.

<sup>61</sup>Şehsuvaroğlu, "*Sağlık ve Sosyal...*", s. 7. Hicaz Bölgesi'ndeki Osmanlı sağlık hizmetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülten Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

<sup>62</sup>Akyay, *a.g.e.*, s. 21; Z. Aydın, *a.g.m.*, s.1406.

<sup>63</sup>Sarı, "Tıp...", s. 104.

<sup>64</sup>Nuran Yıldırım, "Zeros Paşa ve Deontoloji", *Tarih ve Toplum*, C. 22, S.127, (1994), s. 30.

1886'da İstanbul'a dönen heyetin vermiş olduğu rapor üzerine, II. Abdülhamid'in emriyle 1887'de Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi adıyla bir kuduz müessesesi kurulmuştur<sup>65</sup>.

1892'de Çiçek aşısı hazırlanması için Telkikhane-i Şahane kurulmuştur<sup>66</sup>. Aslında Osmanlı Devleti'nde çiçek aşısı uygulamaları çok eskilerden beri yapılmaktaydı. 1811 yılında Şanizade Mehmet Ataullah Efendi'nin ve 1847'de İsmail Paşa'nın başarısızlıkla sonuçlanan aşı hazırlama müessesesi kurma teşebbüslerinden sonra<sup>67</sup> Hüseyin Remzi Bey<sup>68</sup> 1889'da resmi bir telkikhane (aşı evi) açılması için layiha hazırlamıştır. Bu layihaya göre hazırlanacak aşılar cam borular içerisinde talep edilen her yere gönderilebilecekti. Şura-yı Devlet tarafından onaylanan bu layiha ile 23 Temmuz 1892'de İstanbul'da önce Telkikhane-i Cüderî Ameliyathanesi sonraları ise Telkikhane-i Şâhâne, Telkikhane-i Osmani adları verilen çiçek aşısı hazırlama istasyonu açılmıştır<sup>69</sup>. Daha sonra bu istasyonun Mekke, Basra, Şam, San'a, Bağdat, Musul, Erzincan, Sivas ve Manastır'da şubeleri kurulmuştur<sup>70</sup>.

1893 yılı Ağustos'unda İstanbul'da kolera salgınının görülmesi üzerine Pasteur Enstitüsü'nden gerekli önlemleri almak için İstanbul'a davet edilen Dr. Andre Chantemess'in tavsiyesi üzerine II. Abdülhamid, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bahçesinde bir bakteriyolojihane yapılmasını emretmiştir. Bakteriyoloji eğitimi veren ve salgın hastalıkların önlenmesi için aşı üreten bu kurum, tabiplere ve veterinerlere üçer

<sup>65</sup>Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1335.

<sup>66</sup>Sarı, "Tıp...", s. 104-105.

<sup>67</sup>Gülden Sarıyıldız, "Hıfzıssıhha-Osmanlılar'da Hıfzıssıhha", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 320.

<sup>68</sup>Hüseyin Remzi Bey (1839-1896) ilk Türk mikrobiyologlarından. Türkçe tıp eğitiminin gerçekleşmesinde öğrenciliğinden itibaren faal rol oynamış olan Hüseyin Remzi Bey, hem askeri hem de sivil tıbbiyede zooloji, hijyen ve fizyoloji hocalıkları yapmış ve bu derslerin Türkçedeki ilk kitaplarını yayınlamıştır. Mikrobiyoloji konusunda çiçek aşısı müfettişliği görevi yapan ve bulaşıcı hastalıklar konusunda da önemli çalışmaları bulunan Hüseyin Remzi Bey, Zeoros Paşa ve Hulki Beylerle birlikte 1886'da Paris'e giderek Pasteur Enstitüsü'nde kuduz aşısı hakkında çalışmalar yapmış ve dönüşte aşı müessesesinin kuruluşunda çalışmıştır. Altmışa yakın eser yazan Hüseyin Remzi Bey, toplum sağlığı konusundaki popüler yayınları ve eğiticisi kişiliği ile XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde doğa bilimleri incelendiğinde üzerinde durulacak önemli kişilerden biri olmuştur (Aykut Kazancıgil, *Türkiye'de Bilim ve Teknoloji (1789-1922)*, Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, İstanbul 1995, s. 48-49) ; Hüseyin Remzi Bey'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Emre Karacaoğlu, *Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 32-44).

<sup>69</sup>Yıldırım, "Tanzimat'tan ...", s.1334.

<sup>70</sup>Sarıyıldız, "Hıfzıssıhha", s. 320.

aylık kurslar düzenleyerek bakteriyologlar yetiştirmiş, difteri, dizanteri, kolera ve veba serumları üretmiş, sıtma hastalığı ile mücadele kursları açmıştır<sup>71</sup>.

1893'te İstanbul'da yaşanan kolera salgını esnasında Şehremaneti<sup>72</sup> tarafından üç tebhirhane (temizleme evi) kurulmuştur<sup>73</sup>. Böylece koruyucu sağlık hizmetlerinin en yararlı yönlerinden biri olan dezenfeksiyon Osmanlı Devleti'nde uygulanmaya başlanmıştır. Salgın geçtikten sonra kendi haline terk edilen tebhirhaneler, 1911 yılında Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne devredilmiş, bu tarihten sonra onarıp yenilenmişlerdir. Tebhirhaneler sadece İstanbul'da değil taşrada da hizmet vermiştir<sup>74</sup>.

Belediyelerin halk sağlığı için önemli hizmetlerinin başında temizlik konusu gelmekteydi. Geleneksel Osmanlı şehrinde temizlik işleri resmi görevlilerin denetiminde her mahallenin halkı ve bazı esnaf tarafından yapılmaktaydı. Osmanlı şehrinde çarşının temizliğinden esnaf, mahallenin temizliğinden imam, büyük cadde ve meydanların temizliğinden ise hükümet sorumluydu. II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasından sonra İstanbul'da temizlik işleri el değiştirmiş ve çöplerin toplanması işini organize eden Çöpçü Sübaşısı önce yeni bir görevli olarak ortaya çıkan<sup>75</sup> İhtisap Ağası'na<sup>76</sup> daha sonra ise Şehremaneti'ne bağlanmıştır. Altıncı Daire-i Belediye'nin kurulmasından sonra temizlik işleri ayrıcalıklı bir nitelik kazanıp müteahhitlere ihale ile verilmeye başlanmasına rağmen bu sistem ne İstanbul'da ne de taşrada uygulanabilmiştir. 1868'de Şehremaneti'nin yeniden düzenlenmesi esnasında belediye tarafından temizlik memurları tayin edilip temizlik arabaları alınmış olmasına rağmen durumda bir değişiklik olmamıştır. Belediye tarafından temizlik işlerini

<sup>71</sup>Yıldırım, "Bakteriyolojihane-i....", s. 5-6.

<sup>72</sup>Şehremaneti, İstanbul Belediyesi'nin eski adı olup başındaki görevliye de Şehremini denilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 320-322.

<sup>73</sup>Yıldırım, "Tanzimat'tan...", s. 1325. 1894 yılında çıkarılan "*İlel-i Sâriyeye Karşı İttihaz Kılınacak Tedabir ve Tebhirhane Memurlarının Vezâifine Dair Talimat*" isimli kanun ile bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak tedbirler ile tebhirhane memurlarının vazifeleri belirtilmiştir (*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 1518-1523).

<sup>74</sup>Yıldırım, "Tanzimat'tan..." , s. 1325; Hakkında ayrıntılı bilgiyi yasal düzenlemeler kısmında vereceğimiz Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi, Şehremaneti'ne bağlı olarak çalışan bir kurumdur. Bu kurum İstanbul'da bulunan ve belediyeye bağlı olan erkek, kadın ve çocuk hastaneleriyle Darülaceze, Bimarhane ve tebhirhanelerin yönetim merkezi konumundadır (Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Talimatnamesi, Selanik Matbaası, İstanbul 1328, s. 3; *BOA. ŞD. 2793/21*).

<sup>75</sup>Necati Çavdar-Erol Karıcı, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması Hakkında Bibliyografik Bir Deneme", *Turkish Studies*, Vol. 9/4, (2014), s. 260.

<sup>76</sup>İhtisap Ağası, İstanbul'un belediye işlerinden sorumlu olan görevlidir. Bu kişinin başında bulunduğu kurum zaman zaman İhtisap Eminliği veya İhtisap Nazırlığı olarak da isimlendirilmiştir, İhtisap Ağalığı, 1854 yılında kaldırılmış ve yerine Şehremaneti kurulmuştur (Sertoğlu, *a.g.e.* , s. 159).

yürütecek bir teşkilatın kurulması ancak II. Meşrutiyet döneminde Cemil Topuzlu'nun belediye başkanlığı döneminde gerçekleşebilmiştir<sup>77</sup>.

Osmanlı Devleti'nde genel sağlığa yönelik ilk nizamname eczacılara aittir. 1861 yılında yayınlanan 49 maddeden müteşekkil bu nizamname "*Beledi İspençiyarlık Sanatı'nın İcrasına Dair Nizamname*"<sup>78</sup> adını taşımaktadır. Bu nizamname ile kimlerin eczacılık mesleğini icra edebileceği açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Buna göre, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den veya Avrupa mekteplerinden İspençiyar ustası diploması almayanlar veya Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından verilmiş özel bir izne sahip olmayanlar eczane açamayacaklar ve ilaç imal edip satamayacaklardır. Ayrıca diplomasını Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den almayanların mesleki bilgileri imtihan ile ölçülerek mesleği yapmaya uygun olanların isimleri özel bir deftere kayıt edilecektir<sup>79</sup>. Nizamnamenin ikinci faslı eczanelere ayrılmıştır. Bu bölümde eczanelerin sayısının sınırlı olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca yeni açılacak veya yeri değiştirilecek eczaneler hakkında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bilgilendirilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir. Bir eczacının sadece bir dükkânı idare etmesine izin verilmiş ve eczacıların isim ve unvanlarının farklı kişiler tarafından kullanılarak dükkân açılması da yasaklamıştır. Nizamnamenin diğer bölümlerinde ise eczacı dükkânlarının muayeneleri, eczacı çıraklarının eğitimi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından eczacılardan alınacak vergiler, bu nizamnameye muhalif davranışlarda bulunanlara verilecek cezalar gibi eczacılık mesleğine ait pek çok husus hakkında bilgiler verilmektedir<sup>80</sup>.

<sup>77</sup>Çavdar-Karcı, *a.g.m.*, s. 260; Altıncı Daire-i Belediye Nizamı'nın ikinci maddesi "*İşbu dairede bulunan mahallat sokaklarının tanzimi yani kaldırım ve suyolu ve lağımların tesviyesi ve daima bir hüsnü halde bulunması ve tathir ve tanzifi ve her suretle mürur ve uburu teshil edecek esbabın istihsali ve bunlar için iktiza eden masarîfin rüiyetiyle mukabilinde tahsis olunacak varidatın ahz-u kabzı işbu daire için tahsis olunacak daire-i mahsusa-ı belediyeye havale olunacaktır*" (*Düstur, Tertib-i Evvel, C. 2, s. 460*) şeklindedir. Bu madde temizlik işlerine verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir.

<sup>78</sup>Yıldırım, "Tanzimat'tan..." , s. 1320; XIX. yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması ile ilgili yasal düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çavdar-Karcı, *a.g.m.*, s. 268-274.

<sup>79</sup>*Düstur, Tertib-i Evvel, C. 2, s. 817*. Kimlerin eczacılık mesleği ile uğraşabileceklerinin bir nizamname vasıtasıyla açık bir şekilde ortaya konulmasının temel nedeninin diplomasız eczacılar olduğunu düşünmekteyiz. Gerek II. Meşrutiyet dönemine gerekse de daha önceki dönemlere ait arşiv belgelerini incelediğimizde diplomasız eczacıların varlığı görülmektedir. Örneğin 1861 yılına ait bir belgede İzmir Valiliği'nin diplomasız olarak çalışan doktor ve eczacıların sanattan men edilmeleri talebini görmekteyiz (*BOA. HR. MKT. 342/48*). 1880 yılına ait bir belge ise Konstantin isimli bir kişinin sahte diploma ile eczacılık yaptığı hakkında bilgiler vermektedir (*BOA. A.MTZ. (04) 18/48*). 1909 yılına ait bir başka belge ise Kudüs'te diplomasız çalışan eczacıların sanattan men edilerek dükkânlarının kapatılması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca bu eczacılar içerisinde eğer yabancı ülkelerden diploma almış olanlar var ise bunların da İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye'de imtihana girmeleri gerektiği ifade edilmektedir (*BOA. DH. MUI. 24-1/18*).

<sup>80</sup>*Düstur, Tertib-i Evvel, C. 2, s. 817-823*.



1861 yılında yayınlanan “*Memalik-i Mahrusâ-i Şahane’de Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*” ile tababet sanatının icrası için bazı kayıt, şart ve istisnalar getirilmiştir. Bu nizamnameye göre Mekteb-i Tıbbiye’den veya yabancı tıp okullarından diploması olmayanlar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde tabiplik yapamayacaklardı<sup>81</sup>. Ayrıca nizamnamenin yayınlanmasından sonra yabancı memleketlerden gelen tabiplerin Osmanlı Devleti’nde mesleklerini icra edebilmeleri için öncelikle ellerindeki diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye getirip kayıt ettirmeleri daha sonra ise mesleki bilgilerden oluşan ufak bir sınava tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır. Bu kişiler sınavda başarılı olmaları halinde beş yüz kuruş ödeyerek tabiplik için gerekli ruhsatnameye sahip olabileceklerdi<sup>82</sup>.

Bu nizamname sayesinde yıllarca mesleki ehliyet ve nitelikleri belirsiz olarak sağlık sektöründe çalışanlar devlet tarafından sınırlı da olsa denetim altına alınmıştır. Ayrıca Nizamnamenin 15. maddesine göre, o zaman için Sağlık Bakanlığı işlevi gören Mekteb-i Tıbbiye Nezareti’nin taşrada tabip bulundurmasını sağlamak gibi bir işlev üstlendiği de anlaşılmaktadır. Bunun uygulamadaki neticesi ise belediyelerin tabip istihdam etmesi anlamına gelmektedir. Belediyelerin bu durumu ne kadar başarabildiği ise tam olarak bilinmemektedir<sup>83</sup>.

Buraya kadar bahsettiğimiz yasal düzenlemelerden anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti sağlık teşkilatı kurma konusunda kararlıdır. Ancak gözden kaçırılmaması gereken önemli bir nokta devletin sağlık hizmetlerini daha çok hekim tayini şeklinde gördüğü gerçeğidir. Bu amaçla da hekim sayısını arttırmak için 1866 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye adıyla sivil nitelikteki ilk tıp okulunun açılmasına karar verilmiştir.

<sup>81</sup>Yıldırım, “Tanzimat’tan...” , s. 1320.

<sup>82</sup>*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 2, s. 814.

<sup>83</sup>Erdem Aydın, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, S. 15, (2004), s. 190-192. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 1908-1914 yıllarını kapsayan belgeler arasında yapmış olduğumuz taramalarda karşılaştığımız çok sayıda belge taşra belediyelerinin ekonomik yetersizlik başta olmak üzere çeşitli nedenlerden dolayı tabip, aşıcı ve ebe gibi sağlık personelinin istihdam edemediğini göstermektedir. Örneğin *BOA. DH. İD. 136-2/5* numaralı belge Kosova Vilayeti dâhilinde bulunan Koçana, Radovişte, Kratova, Preşova, Orhaniye, Yenipazar, Yenivaroş, Prepol, Akova, Kolaşin, Tergovişte, Gosine, Yakova kazaları belediye tabipliklerinin uzun zamandır boşta bulunduğu ve bu bölgelerde askeri ve mülki tabibin bulunmadığını bildirilmektedir. *BOA. DH. İD. 136-2/2* numaralı belgede ise Küre Nahiyesi Belediye tabipliği ile Çerkeş Kazası eczacılığı ve tabipliğinin boşta olduğu bildirilmektedir. Ayrıca Akçaşehir Nahiyesi belediyesinin 800 kuruşluk tabip maaşının sadece 200 kuruşluk kısmını ödemeye gücü olduğu, maaşın geri kalan kısmının hazineden gönderilmediği için de tabip istihdam edemediği anlatılmaktadır. 30 bin nüfusa sahip olan Mudurnu Kazasında ise ebe bulunmaması nedeniyle doğumlar sırasında ölümlerin meydana geldiği ve belediye gelirlerinin azlığı nedeniyle ebe maaşına karşılık bulunamadığı bildirilmektedir.

1874 yılında ilk mezunlarını veren bu okuldan ilk olarak 25 tabip mezun olmuştur. 1909 yılına kadar mezun olan tabiplerin sayısı ise 725'tir. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki tabip ihtiyacını karşılamak için elbette bu sayı yeterli gelmemiştir<sup>84</sup>.

1869'da yayınlanan 77 maddelik "*Eczacılar Dair Nizamname*" ile İstanbul ve Bilâd-ı Selâse dâhilinde eczacılık yapmak ve eczane açmak bazı şartlara bağlanmıştır. Eczanelere ait bu nizamnameler yayınlandığında tıbbi idareye dair bir nizamname yoktu<sup>85</sup>. Osmanlı Devleti'nde sivil tıp işleri, adli tıp meseleleri ve genel sağlığa ilişkin bütün hususlara bakmak üzere 2 Aralık 1869 tarihinde yayınlanan "*İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi*" ile *Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye* ve *Sihhiye-i Umumiye* adıyla bir idare kurulmuştur. Bu idare sivil sağlık işlerinin icrasında Dâhiliye Nezareti'ne müracaat edilmesi şartıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'ne (Askeri Tıp Okulu Dekanlığı) bağlanmıştır. Ayrıca "*İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi*"nin 2. maddesi gereğince Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye nezdinde genel sağlıkla ilgilenmek, salgın hastalık çıktığında gerekli tedbirleri almak ve bütün sağlık meselelerinin icraatında yetkili olmak üzere "*Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye*"<sup>86</sup> adında bir komisyon kurulmuştur. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye binası içerisinde faaliyet gösteren Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve ona bağlı Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye gerektiği kadar memur tayin edilmemiştir. Bu olumsuz faktöre rağmen bu müesseseler 1887 yılında ortaya çıkan kolera salgınında ve Osmanlı-Rus muharebesi sonucunda meydana gelen göçler sırasında önemli hizmetlerde bulunmuşlardır<sup>87</sup>. Halk sağlığının muhafazasına ve memleketin salgın hastalıklardan korunmasına dair hükümete birçok layihalar veren bu müesseseler memleket ve belediye tabipleri hakkında da talimatnameler hazırlamışlardır. Ancak hazırlanan layihaların büyük çoğunluğu mali sıkıntılardan dolayı uygulanamamıştır. Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eksiklerini tamamlamak için Dâhiliye Nezareti bütçesine yeteri kadar kaynak ayrılması ve gerekli memurların tayin edilmesi durumunda bu kurumların görevlerini mükemmel bir şekilde yerine getirecekleri düşünülmüştür. Bu amaçla 16 Ağustos 1883 tarihli bir irade ile daha önce Mektep Sandığı'na verilen diploma hasılatı

<sup>84</sup>E. Aydın, *a.g.m.*, s. 192-195.

<sup>85</sup>Yıldırım, "Tanzimat'tan...", s. 1321.

<sup>86</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 33.

<sup>87</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sihhiye-i Umumiye, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sihhiye-i Umumiye İle Ona Merbut Müessesat-ı Fenniye ve Sihhiyenin İcraat ve Mesaisi, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiye ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1328, s. 3.

ile diğer bazı gelirlerin 1885 yılı Mart ayından itibaren Dâhiliye Nezareti'ne bırakılmasına 2 Şubat 1885 tarihli irade ile verilmiştir. 1899 yılına kadar Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye nezdinde görevini devam ettiren Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin adı<sup>88</sup> Tophane-i Amire Müşiriyeti<sup>89</sup> tarafından “*Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye*” olarak değiştirilmiştir. 1906 yılı başlarında ise Tophane-i Amire Müşiriyeti'nin almış olduğu karar üzerine dört-beş ay kadar kapatılmıştır. Memleketin sağlık meseleleri ile ilgilenen önemli bir kurumun faaliyetlerinin durdurulmasının zararlı sonuçlar ortaya çıkarması üzerine haftada üç defa Mekteb-i Tıbbiye'de toplanacak “*Meclis-i Maarif-i Tıbbiye*” adında yeni bir meclisin kurulmasına 15 Eylül 1906 tarihli irade ile karar verilmiştir<sup>90</sup>.

Gerek İstanbul'da gerekse vilayetlerde mahallî sıhhiye meclisleri aracılığıyla memleketin bütün sağlık işleriyle ilgilenmekle görevli olan Meclis-i Maarif-i Tıbbiye, II. Abdülhamid döneminde her zaman gözetim altında tutulmuş olmasına rağmen ilmî önemini ve görevlerini devam ettirerek II. Meşrutiyet'in ilanından sonra “*Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye*” unvanını yeniden kullanmaya başlamıştır<sup>91</sup>. 1871 yılında yayınlanan “*İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi*” ile taşraya tabip tayini ve bu tabiplerin görevleri belirlenmiştir. Nizamnamenin ilk dört maddesinde Memleket tabiplerinin tayini ve belediye eczanelerinin açılmasıyla ilgili genel bilgiler verilmektedir. Bu nizamnameye göre Osmanlı Devleti “*Memleket Tabipliği*” adı altında vilayetlerde ve kazalarda tabipler görevlendirmiştir. Bu tabiplerin görevleri klasik tabiplerden farklı olarak sadece tedavi hizmeti sunmak değildi. Bunların asıl görevi halk sağlığı ya da koruyucu sağlık hizmetlerini sağlamaktı<sup>92</sup>. Memleket tabiplerinin ve yardımcılarının maaşları bağlı buldukları belediyeler tarafından karşılanacaktı. Aynı nizamname ile İstanbul'da Şehremaneti ve vilayetlerde mahalli hükümet tarafından

<sup>88</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 3.

<sup>89</sup>Tophane Müşiriyeti, 1832 yılında Topçubaşılığın yerini alan kurumdur. Tophane Müşirliği, askeri vazifelerinin yanı sıra Galata, Beyoğlu ve civar mahallelerin asayişinden de sorumluydu. Polis teşkilatının 1845 yılında kuruluşu sırasında polisler Tophane Müşirliği'nin maiyetine verilmişlerdi. Zaptiye Nezareti'nin kurulmasından sonra zabıta işleri Tophane Müşiriyeti'nden alınmış ve bu kurum bundan sonra sadece askeri levazım ile ilgili işlere bakmakla görevlendirilmiştir. Devlet teşkilatında önemli bir yer işgal eden Tophane Müşiriyeti'nin başında bulunan Tophane Müşiri, Meclis-i Vükela üyesidir. 1908 yılına ait devlet salnamesinde Tophane Müşiriyeti'ne bağlı daireler arasında Gümüşsuyu Hastanesi, Zeytinburnu Hastanesi, Liman-ı Kebir Hastanesi, Kale-i Sultaniye Hastanesi gibi askeri sağlık kurumları da yer almaktadır. Tophane Müşirliği, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İmalat-ı Harbiye Müdüriyet-i Umumiyesi adını almıştır (Pakalın, *a.g.e.* , C. 3, s. 514-515).

<sup>90</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 4.

<sup>91</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 5-6.

<sup>92</sup>E. Aydın, *a.g.m.* ,s. 195-196.

sınırları belirlenmiş olan bölgelerde belediye eczanesi adında birer eczane açılacaktı. Memleket tabiplerinin seçim usulleri ve şartları ile eczanelerin tahsisatları için özel nizamnameler hazırlanacaktı<sup>93</sup>.

Nizamnamenin 17-20. maddelerine göre belediye eczaneleri, diploması olan bir eczacının idaresinde ve Memleket Tabiplerinin denetiminde bulunacaktı. Bu eczanelerdeki ilaç ve malzemelerin bedelleri tabip ve eczacının bildiriyle mahalli belediye tarafından karşılanacak ve Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'yle görüşülerek İstanbul'daki merkezi eczaneden temin edilecekti. Fakirlere verilen reçeteler tabip tarafından onaylandığı takdirde ilaçlar eczane tarafından ücretsiz olarak verilecekti. Ekonomik durumu iyi olan hastalar ise ilaçlarını ücretleri mukabilinde alabileceklerdi<sup>94</sup>.

İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi ile devletin taşraya tabip göndermesi, Tanzimat döneminde devletin insan sağlığına olan bakış açısının değiştiğini, devletin halkın sağlık sorunlarını sahiplendiğini ve bu sorumluluk duygusu çerçevesinde halk sağlığı hizmeti üretmeye çalıştığını gösteren en önemli uygulamalardan birisidir. Memleket tabiplerinin taşraya tayinleri ile halk sağlığı hizmetleri de bir devlet yaklaşımı içerisinde ülke gündemine girmiştir<sup>95</sup>.

1882'de yayınlanan "*İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkîye Mahsus Kanunu Vilayet*" adını taşıyan düzenlemede de sağlık teşkilatlanmasına ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır<sup>96</sup>. 11 fasıldan ve 55 maddeden oluşan düzenlemenin 1. faslında İdare-i Sıhhiye'nin hangi memurlardan oluşacağı ve memurlarının vazifeleri belirtilmektedir<sup>97</sup>. 7 Temmuz 1885 tarihinde yayınlanan "*Hıfz-ı Sıhhat-ı Umumiye Komisyonu Talimatı*" ile yiyecek, içecek ve her türlü tıbbi malzemenin teftişi ile sağlığa zararlı olanların satışının yasaklanması için Hıfz-ı Sıhhat-ı Umumiye Teftiş Komisyonu adı verilen bir teftiş heyeti kurulmuştur. Toplum sağlığı için son derece önemli bir vazifeyi üstlenen bu heyetin görevleri hakkında bilgi veren 16 maddelik bir talimatname hazırlanmıştır<sup>98</sup>.

<sup>93</sup>*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 2, s. 800.

<sup>94</sup>E. Aydın, *a.g.m.*, s. 198.

<sup>95</sup>Erdem Aydın, "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri", *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler; İstanbul 18-20 Eylül 1996*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 448.

<sup>96</sup>E. Aydın, "XIX. Yüzyılda..." , s. 200-201.

<sup>97</sup>*Düstur, Zeyl*, C. 3, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1300, s. 211-216.

<sup>98</sup>Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C. 6, Yay. Haz. Cengiz Özdemir, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 3090-3092; Vilayet Belediye Kanunu'nun 8. Fıslı "*Belediyece Memnu' Olan Ahval*" başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında gerek ahali gerekse de çöpçü esnafı tarafından sokaklara ve arsalarla çöp dökülmesinden, dükkânlarda ve sokaklarda bozuk, çürük ve kokmuş yiyeceklerin satılmaması gibi halk sağlığını ilgilendiren pek çok yasak sıralanmıştır (*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 4, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299, s. 550-552).

21 Ağustos 1906 tarihinde yayınlanmış olan “*İlel-i Sâriyeye Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Tathirat-ı Fenniye ile Heyet-i Sıhhiye ve Belediye ve Etıbbı-i Hususiyenin ve Tebhırhane Memurlarının Vezâifine Dair Nizamname*” 3 fasıl ve 41 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamede halk sağlığı için önemli birer tehdit unsuru olan kolera, veba, çiçek, kızıl, kızamık, boğmaca, tifo, dizanteri, difteri, kuduz gibi bulaşıcı hastalıklara karşı alınması gereken koruyucu tedbirleri hakkında bilgi verilmektedir. Nizamname, tabiplerin ve tebhırhane memurlarının vazifeleri, eşyaların temizlenmesi sırasında uygulanacak olan fenni usuller ve hastalıklara karşı alınacak tedbirler ve temizlik işlemleri sırasında yapılabilecek hatalara karşı verilecek cezaları ihtiva etmektedir<sup>99</sup>.

Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerden de anlaşılacağı üzere kökeni Selçuklu ve Beylikler dönemine dayanan Osmanlı sağlık teşkilatlanması XIX. yüzyıla kadar klasik yapısını devam ettirmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise geleneksel İslam tıbbının ihtiyaçları karşılayamaması nedeniyle Osmanlı tıbbı, batı tıbbının etkisi altına girmeye başlamıştır. Batılılaşma çabalarının da etkisiyle hızlanan bu süreç ilk modern tıp okullarının ve batı tarzı sağlık kurumlarının açılması, sağlık teşkilatına bir zemin hazırlayan yasal düzenlemelerin yapılması, halk sağlığının önem kazanması, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli kurumların açılıp Avrupa’daki gelişmelerin yakından izlenmesi gibi gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak, 1908 yılına gelindiğinde Osmanlı sağlık teşkilatı bazı maddi ve teknik imkânsızlıklara rağmen önemli bir aşama kat etmiş durumdaydı.

---

<sup>99</sup>Nizamnamenin tam metni için bkz. *Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s. 602-618.

## I. BÖLÜM

### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HÜKÜMETLERİNİN SAĞLIK POLİTİKALARI

#### 1. II. Meşrutiyetin Fikri ve Tarihi Temelleri

Türk siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olan II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti'nde Lale Devri ile başlayan, Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemleriyle devam eden değişim sürecinin bir sonucudur. Osmanlı Devleti'nin, Avrupa karşısında gerilemesinin bir neticesi olarak II. Mahmud döneminde köklü bir değişim sürecine girilmiştir. 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan Tanzimat dönemi ise meşrutî dönem için bir nevi hazırlık süreci olmuştur<sup>100</sup>.

Osmanlı Devleti'nde meşrutî yönetimin kurulması yolundaki diğer bir önemli gelişme ise 1864 yılında Vilayet Nizamnamesi'nin kabul edilmesi olmuştur. Osmanlı Devleti, bu nizamname ile ülkeyi vilayet, sancak, kaza ve köy şeklinde teşkilatlandırarak yeni oluşturulan idari bölgelerde Müslüman ve gayrimüslim halktan eşit sayıda seçilen üyelerin katılımıyla idare meclisleri oluşturmuştur. Bu düzenlemeler Osmanlı Devleti'nin seçim ilkesine dayalı yönetim modeline geçişinin önemli aşamaları olarak kabul edilmektedir. Ancak meşrutî yönetimin kurulması yolunda atılan adımların en önemlisi<sup>101</sup> Sadrazam Âli Paşa'nın<sup>102</sup> otoriter idaresinden kurtularak parlamenter sisteme geçmeyi amaçlayan “İttifak-ı Hamiyet” isimli bir cemiyetin kurulmasıdır. İlerleyen yıllarda Yeni Osmanlılar adını alan bu cemiyetin<sup>103</sup> ne zaman, nerede ve kim tarafından kurulduğu tartışmalı olmakla birlikte cemiyetin kurucuları olarak Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed Bey ile arkadaşları Menâpirzâde Nûri ve Kayazâde Reşad Beyler gösterilmektedir<sup>104</sup>.

<sup>100</sup>Nevzat Artuç, “II. Meşrutiyet'in İlanı”, *Doğu Batı, II. Meşrutiyet “100.Yıl”*, S. 45, (2008), s. 65; Türk modernleşme tarihinde önemli bir yere sahip olan ve pek çok araştırmaya konu olan II. Mahmud ve Tanzimat dönemi yenilikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), C. 5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.142-164 ve s. 169-195; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 77-158; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 63-108.

<sup>101</sup>Artuç, *a.g.m.*, s. 66.

<sup>102</sup>Yakın mesai arkadaşı Fuad Paşa'nın 1869 yılında ölümü üzerine Hariciye Nazırlığı görevini de üstlenen Âli Paşa, Tanzimat döneminin en önemli devlet adamları arasında yer almaktadır. Ülke içerisinde nüfuz sahibi, Sultan Abdülaziz üzerinde etkili, usul, resmiyet ve teşrifata riayetkâr olan Âli Paşa, Avrupa devletleri tarafından da tanınan ve itibar gören bir devlet adamıydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin dış siyasette karşılaştığı vahim gelişmeler, iç meselelerin büyüklüğü, mali sıkıntılar, Yeni Osmanlılar'ın siyasi muhalefeti ve kendisinin tek adam olma arzusu gibi olumsuzluklar onun siyasi hayatının değerlendirilmesini zorlaştırmıştır (Kemal Beydilli, “Âli Paşa, Mehmed Emin”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1998, s. 426).

<sup>103</sup>Artuç, *a.g.m.*, s. 66.

<sup>104</sup>Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 431; Kadir Kasalak'ın Tarık Zafer Tunaya'dan naklettiği bilgiye göre, cemiyetin kurucuları arasında yukarıda zikredilen isimlere ek olarak Namık Kemal, Mirat Mecmuası sahibi Refik Bey ve Suphipaşazâde Ayetullah Beyler de bulunmaktaydı. Siyasi gayeleri bakımından İttifak-ı Hamiyet, Türkistan Evlad-ı Şebabı (Jön Türkler)

Belirli bir programı olmayan Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nde “cumhuriyet, anayasa, meclis, meşveret” gibi kavramları ilk defa dile getirmiş, Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın yetersizliğini ve yanlış uygulamalarını eleştirmiş, özgürlük ve insan haysiyetini koruyan fikirleri yaymak için çaba harcamıştır. Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devleti'nde meşruti bir yönetim kurarak halkın yönetime katılmasını sağlamayı amaçlamış olup bu sayede Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisinin azalacağına, güçlü ve modern bir devlet yapısının ortaya çıkacağına inanmışlardır<sup>105</sup>. Cemiyet, 1867 yılı Haziran ayında Veli Efendi çayırındaki toplantısında Bâbîâlî'yi basma, Sadrazam Âli Paşa'yı ortadan kaldırma ve yerine Mahmud Nedim Paşa'yı getirmeyi amaçlayan bir plan yapmıştır. Ancak bu plandan korkan Cemiyet üyesi Subhipaşazâde Âyetullah Bey'in kararı ifşa etmesi üzerine soruşturma başlatılmıştır. Bu soruşturma nedeniyle Mehmed, Nûri ve Reşad Beyler yurt dışına kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu olaylardan bağımsız olarak Tasvîr-i Efkâr gazetesi yazarı Nâmık Kemal ve Muhbir gazetesinde çıkan yazıları nedeniyle Ali Suâvi ile Ziyâ Bey (Paşa) de hükümetin sert önlemlerine hedef olmaları nedeniyle Mustafa Fazıl Paşa'nın davetini kabul ederek Paris'e gitmişlerdir<sup>106</sup>.

Sultan Abdülaziz'in 28 Mayıs 1866 tarihli fermanı ile Mısır vilayetinde Mehmet Ali Paşa zamanından beri uygulanmakta olan verasette “ekberiyet” usulüne son verilmişti. Babadan oğula intikal esasının kabul edilmesi ise Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan Mustafa Fazıl Paşa'nın veliahtlığını sona erdirmişti. Mısır'daki mal varlığı satılarak kendisine birkaç milyon İngiliz sterlini verilen<sup>107</sup> ve gizli cemiyetlerle ilişkisi nedeniyle devlet tarafından tehdit olarak görülüp yurt dışına çıkarılması kararı alınan<sup>108</sup> Mustafa Fâzıl Paşa, Fransa'ya gelen muhalifleri

---

ve Yeni Osmanlılar isimleriyle tanınan bu Cemiyet 1865 yılı Haziran ayında İstanbul'da kurulmuştu. Cemiyetin belirli bir programı yoktu ve üye sayısı zaman içerisinde 245'e kadar çıkmıştı. Bkz. Kadir Kasalak, “Cumhuriyet Fikrinin Öncüleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, Aralık 2009, s.71; Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kuruluş yeri ve tarihi konusunda farklı görüşler de bulunmaktadır. Kemal Beydilli, Ebuzziyâ Tevfik Bey'in, Cemiyetin kuruluşunun Belgrad ormanındaki bir kır gezisinde veya Sağır Ahmed Beyzâde Mehmet Bey'in evindeki bir toplantıda gerçekleştiği şeklindeki görüşlerini belirttikten sonra bu bilgi kargaşasının Kaya Bilgegil tarafından çözümlendiğini ve Cemiyetin 1867 yılında Avrupa'da kurulduğunu belirtmiştir. Bkz. Beydilli, “Yeni Osmanlılar...”, s. 431; Bununla birlikte cemiyetin 1865 yılında kurulduğunu belirten kaynaklar da bulunmaktadır. Bkz. Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 43.

<sup>105</sup>Kasalak, *a.g.m.*, s. 70-71.

<sup>106</sup>Beydilli, “Yeni Osmanlılar...”, s. 431; Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Ebuzziyâ Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C. 1, Yay. Haz. Ziyad Ebuzziyâ, Kervan Yayınları, İstanbul 1973; Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002; Yahya Kemal Taştan, *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri: 1860-1876)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

<sup>107</sup>Ş. Tufan Buzpınar, “Mustafa Fâzıl Paşa”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 300.

<sup>108</sup>Taştan, *a.g.t.*, s. 304.

himaye etmiştir. Onlara ekonomik destek sağlamış<sup>109</sup> ve sahip olduğu serveti kullanarak Avrupa ülkelerinin muhalif gazete ve dergilerini yanına çekmiştir. Avrupa'dan padişaha gönderdiği mektuplar ile Osmanlı Devlet ve toplum hayatına ilişkin önerilerde de bulunan Mustafa Fazıl Paşa'nın bu mektupları onun batı dünyasında Yeni Osmanlıların lideri olarak tanınmasına neden olmuştur<sup>110</sup>. Yeni Osmanlılar, Avrupa'ya gittikten sonra basın yoluyla faaliyete geçmişlerdir. Bu doğrultuda Ali Suâvi, daha önce İstanbul'da yayınladığı Muhbir Gazetesi'ni<sup>111</sup> 31 Ağustos 1867'de Londra'da Mustafa Fâzıl Paşa'nın maddi desteği ile yeniden çıkarmaya başlamıştır<sup>112</sup>. Ali Suâvi'nin, Yeni Osmanlılıkla ilgili görüşleri de arkadaşlarından farklıydı<sup>113</sup>. Bu durum cemiyetin içerisinde bir bölünmenin yaşanmasına yol açtı. Bunun üzerine Yeni Osmanlılar, 29 Haziran 1868'den itibaren Londra'da yine Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi desteği ile Hürriyet Gazetesi'ni çıkarmaya başladılar<sup>114</sup>. Ali Suavi, Mustafa Fâzıl Paşa'nın maddi desteğini kesmesi nedeniyle Muhbir'in yayın hayatına 3 Kasım 1868'de son vermek mecburiyetinde kaldı. 1870'ten sonra Yeni Osmanlılarla herhangi bir ilişkisi kalmayan Ali Suâvi, 1876'da İstanbul'a döndü<sup>115</sup>. Hüseyin Vasfî Paşa ile Mehmet Bey tarafından 1 Mayıs 1870'te Cenevre'de çıkarılan “*İnkılap*” gazetesi de Yeni Osmanlıların yayın organıydı. Mehmet Bey, yazılarında ülkenin mali durumunun günden güne kötüleşmesini eleştirdi. Sultan Abdülaziz'i israfçılıkla suçladı. İnkılap gazetesinin yayın politikası Osmanlı Devleti'nde ilk defa basın yoluyla devrim yapma teşebbüsü olarak nitelendirildi<sup>116</sup>. Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz'in 1867'deki Avrupa seyahati sırasında kendisini affettirerek İstanbul'a dönme izni aldı<sup>117</sup>. Bu gelişme Yeni Osmanlılar arasında baştan beri mevcut olan anlaşmazlıkları artırdığı gibi onların küçük gruplara ayrılmasına da yol açtı. Neticede Cemiyet üyeleri 1871'den itibaren hükümetle anlaşarak veya genel aftan faydalanarak birer ikişer yurda döndüler. İstanbul'a dönen Yeni Osmanlılardan bazıları Mithat Paşa'nın etrafında toplandılar<sup>118</sup>.

I. Meşrutiyet'in ilanına giden yolun başlangıcı 10 Mayıs 1876'da ortaya çıkan “*Talebe-i Ulûm*” hareketidir. Medrese öğrencileri tarafından başlatılan ve halktan da destek gören bu

<sup>109</sup>Beydilli, “Yeni Osmanlılar...”, s. 431.

<sup>110</sup>Taştan, *a.g.t.*, s. 304; Mustafa Fâzıl Paşa, Paris'e geldiği zaman Mehmet Bey'in başyazarlığını yaptığı Liberte Gazetesi'nde Sultan Abdülaziz'e açık bir mektup yayınlamıştı. Bu mektup Osmanlı topraklarında konuşulan çeşitli dillere tercüme edilerek elli bin nüshadan fazla basılmış ve her tarafa dağıtılmıştır. Mustafa Fâzıl Paşa, mektubunda hükümdarların saraylarına en son giren şeyin doğruluk olduğunu ifade ettikten sonra Sultan Abdülaziz'den Osmanlı Devleti'nin yönetim şeklinin değişmesini ve “*Nizam-ı Serbestane*” diye andığı demokrasinin kurulmasını istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 6, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 3134-3136.

<sup>111</sup>Sertoğlu, *a.g.e.*, C. 6, s. 3136.

<sup>112</sup>Beydilli, “Yeni Osmanlılar...”, s. 431.

<sup>113</sup>Hüseyin Çelik, “Muhbir”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 33.

<sup>114</sup>Çelik, *a.g.md.*, aynı yer.

<sup>115</sup>Abdullah Uçman, “Mizancı Murat”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 446.

<sup>116</sup>M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 1993, s. 227.

<sup>117</sup>Beydilli, “Yeni Osmanlılar...”, s. 432.

<sup>118</sup>Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3136.



hareket nedeniyle Sultan Abdülaziz, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'yi azlederek bunların yerine Mütercim Rüştü Paşa'yı Sadrazam, Hayrullah Efendi'yi Şeyhülislam, Hüseyin Avni Paşa'yı ise Serasker olarak tayin etmiştir. Mithat Paşa, kurulan bu yeni yönetimde Şûra-yı Devlet başkanı olarak görev aldı. “*Talebe-i Ulûm*” hareketinin arkasında iktidarı ele geçiren meşrutiyet yanlısı bu ekibin bulunduğunu gösteren kanıtlar vardır. Nitekim bir süre sonra aynı ekip Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine önce V. Murad'ı, üç ay sonra da II. Abdülhamid'i çıkarmıştır<sup>119</sup>.

Yeni Osmanlıların desteği ile padişah olan II. Abdülhamid, 23 Aralık 1876'da I. Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, ilk defa Avrupalı anlamda anayasal parlamenter sistemle tanışmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kânun-ı Esâsî, bir geçiş devri anayasası olma özelliğini taşımaktaydı<sup>120</sup>. 12 başlık altında toplanmış 119 maddeden oluşan Kânun-ı Esâsî'nin<sup>121</sup> en büyük sakıncası 113. maddesiydi. Bu madde padişaha geniş yetkiler veren hükümler içeriyordu<sup>122</sup>. Osmanlı Devleti'nin ilk parlamentosu olan Meclis-i Mebusan ise 80'ni Müslüman ve 50'si gayrimüslim olmak üzere 130 mebusan oluşmaktaydı. İlk toplantısını 19 Mart 1877'de yapan<sup>123</sup> Meclis-i Mebusan'ın birinci faaliyet devresi 28 Haziran 1877'de sona erdi. Meclis bu süre içerisinde iç tüzük, Osmanlı-Rus Savaşı ve Matbuat Nizamnamesi gibi pek çok önemli konuyu görüştü. 13 Aralık 1877'de yeniden çalışmaya başlayan Meclis'te 56'sı Müslüman ve 40'ı gayrimüslim olmak üzere 96 mebus bulunmaktaydı. Savaşın gölgesinde çalışmalarını yürüten meclis ile hükümet ve saray arasında oluşan gerilim, II. Abdülhamid'in anayasanın kendisine verdiği yetkiyi kullanarak 13 Şubat 1878'de meclisi süresiz olarak tatil etmesine neden oldu. Kararı ertesi günkü toplantıda öğrenen mebuslar memleketlerine geri döndüler<sup>124</sup>. Bu gelişme Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet döneminin sonu

<sup>119</sup>M. Akif Aydın, “Kânun-ı Esâsî”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s.328-329; I. Meşrutiyet'in ilanı edilme sürecini başlatan “*Talebe-i Ulûm*” Hareketi'nin gelişimi, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, V. Murad'ın tahta geçişi ve tahttan indirilmesi gelişmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri*, C. 7, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 101-112; Sertoğlu, *a.g.e.*, C. 6, s. 3203-3230.

<sup>120</sup>Artuç, *a.g.m.*, s. 67.

<sup>121</sup>Aydın, *a.g.md.*, s. 329.

<sup>122</sup>Kanun-ı Esasinin en sakıncalı maddesi olarak gösterilen 113. madde “*Memleketin bir tarafında ihtilal çıkacağı gösteren haller görüldüğü takdirde hükümetin o yere mahsus geçici olmak üzere sıkıyönetim ilan etmeye hakkı vardır. Hükümetin güvenliğini bozdukları polisin sıhhatli tahkikatı üzerine sabit olanları Osmanlı hudutları dışına çıkarıp uzaklaştırmak sadece padişahın elindedir.*” şeklindedir ve bu madde padişaha sorgusuz sualsiz sadece polis tahkikatı ile devletin güvenliği için tehlikeli gördüğü kişileri sınır dışı etme hakkını vermiştir (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 226-230); Nitekim Kanun-ı Esâsî'nin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Mithat Paşa önce istifaya zorlanmış daha sonra ise 113. maddeye dayanılarak sürgüne gönderilmiştir (Aydın, *a.g.md.*, s. 330).

<sup>123</sup>Artuç, *a.g.m.*, s. 67.

<sup>124</sup>Ali Akyıldız, “Meclis-i Meb’ûsan”, *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 246.

oldu<sup>125</sup>. Bütün eksikliklerine rağmen batılılaşma ve demokrasi tarihimizde önemli bir yere sahip olan I. Meşrutiyet dönemi, genç kuşaklar için yeni ideallerin başlangıcı olmuştur. Nitekim Meşrutiyet yönetimini geri getirmek için II. Abdülhamid'e karşı başlatılan mücadele, Yeni Osmanlılar tarafından bırakılan tarihi ideale uygun olarak Jön Türk hareketinin doğmasına ve bu harekete paralel olarak gelişen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasına zemin hazırlamıştır<sup>126</sup>.

## 2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Doğuşu ve Gelişimi

Osmanlı Devleti'nde, Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasından sonra geniş bir ölçüde kısıtlamalar başlamış, II. Abdülhamid muhaliflerini sindirmişti. Bu ortam Yeni Osmanlıların başlatmış olduğu hürriyetçi mücadelenin yeniden canlanmasına zemin hazırladı<sup>127</sup>. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çıkışına kadar II. Abdülhamid'e karşı bazı muhalif hareketler görülmüşse de bunlar kayda değer hareketler değillerdi<sup>128</sup>. Ancak 1889'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanedeki dört öğrenci tarafından kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağladığı gibi<sup>129</sup> ilerleyen süreçte siyasi parti hüviyeti de kazanarak Osmanlı siyasi hayatına hükmedecekti. Bu Cemiyetin etkisi sadece Osmanlı siyasi tarihi ile sınırlı kalmamış, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında ve şekillenmesinde de kendisini hissettirmiştir<sup>130</sup>.

Jön Türk hareketinin değişik muhalif unsurlarını uzun süre çatısı altında toplamış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temelleri 2 Haziran 1889'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de atıldı. İbrahim Temo'nun öncülüğünde Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Mehmet Reşid tarafından "İttihad-ı Osmâni" adıyla kurulan cemiyet kısa süre içerisinde gerek bu okuldaki gerekse diğer eğitim kurumlarındaki öğrenciler ile temasa geçip üye sayısını artırarak<sup>131</sup> ihtilalci İtalyan

<sup>125</sup>Karal, *a.g.e.*, C. 8, s. 240; II. Abdülhamid'in saltanat yıllarını tanımlamak için kullanılan "İstibdad" kelimesi, sıkıyönetime dayalı ve özgürlük tanımayan sınırsız monarşi, despotluk, despotizm anlamlarına gelmektedir (Parlatır, *a.g.e.*, s. 771).

<sup>126</sup>Artuç, *a.g.m.*, s. 67.

<sup>127</sup>Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 33-34.

<sup>128</sup>İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çıktığı 1889 yılına kadar II. Abdülhamid'in yönetimine karşı dört muhalif hareketin varlığı bilinmektedir. Bunlardan ilki Mithat Paşa'nın sadareten azli ve sürülmesi üzerine üç Harbiyeli öğrenci tarafından kurulan fakat hakkında çok az şey bilinen gizli örgüttür. İkincisi, 20 Mayıs 1878'de Ali Suavi tarafından gerçekleştirilen Çırağan Olayı'dır. Üçüncüsü Scalieri-Aziz Bey Komitesi, dördüncüsü ise Ali Şefkati Bey'in Napoli ve Cenevre'de 1879-1881 yılları arasında çıkarttığı İstikbal Gazetesi'dir (Akşin, *a.g.e.*, s. 34-35; Şükrü Karatepe, *Meşrutiyet ve Anayasa*, İstanbul 1995, s. 48).

<sup>129</sup>M. Şükrü Hanoğlu, "İttihat ve Terakki", *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 476.

<sup>130</sup>Necmettin Alkan, "Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler II. Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali", Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 49.

<sup>131</sup>Hanoğlu, *a.g.md.*, s. 476; Tarık Zafer Tunaya, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş tarihi olarak 3 Haziran 1889 tarihini vermektedir (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s.19). Bazı kaynaklar Cemiyetin kurucuları arasında yukarıda ismi geçen dört kişiye ek olarak Hüseyinzade Ali'nin ismini de vermektedirler (Ahmet

örgütü Carbonari modelinde yapılandı<sup>132</sup>. 1895 yılı içerisinde Cemiyet liderleri bir taraftan önde gelen ulema temsilcilerini Cemiyete kazandırıp güçlerini arttırmaya çalışırken<sup>133</sup> diğer taraftan da Paris'te bulunan Ahmed Rıza Bey ile temasa geçerek Nazım Bey'i yurt dışına kaçırdılar. Galatasaray lisesinde okuduktan sonra Paris'te ziraat eğitimi alan<sup>134</sup> ve görev yaptığı Bursa Maarif Müdürlüğü'nden ayrılarak 1889'da Paris'e giden Ahmed Rıza Bey, yazmış olduğu tasarılar ile II. Abdülhamid'in dikkatini çekmişti<sup>135</sup>. Cemiyet, Paris'e kaçırılan Nazım Bey'e, Ahmed Rıza Bey ile konuşarak onu cemiyete dâhil etme görevini verdi<sup>136</sup>. Paris'te kaldığı süre içerisinde pozitivist çevrelerden aşırı derecede etkilenen, Fransa'nın tanınmış bilim adamları, filozofları ve siyasilereyle de arkadaşlık yapan Ahmet Rıza Bey<sup>137</sup> uzun süren görüşmelerden sonra ikna edildi. Ahmet Rıza Bey, ilk andan itibaren Cemiyet içerisinde etkin bir rol oynamaya başladı. Cemiyetin amaç, örgütlenme ve takip edeceği siyaset konularında kendi görüşlerinin kabul edilmesini istedi<sup>138</sup>. Cemiyetin adının Auguste Comte'un pozitivizminin düsturu olan “*ordre et progrès*”nin<sup>139</sup> tercümesi olan “*nizam ve terakki*”ye çevrilmesini istedi. Cemiyet üyelerinin “*İttihat*” kelimesinin muhafazası yolundaki istekleri üzerine Cemiyetin yeni isminin “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*” olmasına karar verildi<sup>140</sup>. 1895 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk nizamnamesi hazırlandı. Böylece İttihad-ı Osmânî Cemiyeti'nin dağınık örgüt yapısı bu nizamname ile düzenlenmiş oldu. Cemiyetin bir başkan ile dört üyeden oluşan bir idare heyetinin olması, merkezinin İstanbul'da bulunması, cemiyete girişte kooptasyon usulünün uygulanması ve yemin edilmesi de kararlaştırıldı<sup>141</sup>.

---

Bedevisi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 45). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir numaralı üyesi olan İbrahim Temo, Cemiyetin kuruluş anını hatıralarında ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır (İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, Atatürk'ü Niçin Severim, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s.27-28).

<sup>132</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 35.

<sup>133</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 477.

<sup>134</sup>Benjamin C. Fortna, “The Reing of Abdülhamid II”, *The Cambridge History of Turkey, Volume: 4, Turkey in the Modern World*, Edited by: Reşat Kasaba, Cambridge University Press, Newyork 2008, s. 59.

<sup>135</sup>*Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi, Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Haz. Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s. 9-11.

<sup>136</sup>Cevri (Mehmed Reşid Şahingiray), *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu*, Haz. Nejdett Bilgi, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 51.

<sup>137</sup>Ahmet Eyicil, *Osmanlı İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nâzım Bey, 1872-1926*, Gün Yayıncılık, Ankara 2004, s. 28.

<sup>138</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 477.

<sup>139</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 37.

<sup>140</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 477.

<sup>141</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, aynı yer ; Ahmed Rıza Bey'in etrafında toplanmış olan Cemiyetin amaç, program ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 1, Ks. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 258-264. Kooptasyon, sadece üyelerin oy kullandığı seçim şeklidir (Fazıl Yozgat-Sezgin Zabun, “Seçim Sistemleri ve Uygulamaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2009, s. 89).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ismini ilk defa duyurması 1895 yılında İstanbul'da meydana gelen Ermeni Olayları sırasında yayınladığı bildiri ile oldu<sup>142</sup>. Öğrenciler başta olmak üzere asker ve sivil pek çok kişinin ilgisini çeken bu bildiri, II. Abdülhamid'in de gözünden kaçmadı. Cemiyet üyelerine karşı geniş bir tutuklama faaliyeti başlatıldı. Cemiyetin çok sayıda mensubu yakalanarak ülkenin değişik bölgelerine sürgüne gönderildi<sup>143</sup>. Cemiyet, Paris'te 1 Aralık 1895'te Meşveret Dergisi'ni ve 7 Aralıkta da<sup>144</sup> Meşveret'in Fransızca eki olan "*Mechveret Supplément Français*" i çıkardı<sup>145</sup>. Ahmed Rıza liderliğinde iki haftada bir yayınlanacak olan ve Cemiyetin resmi yayın organı olarak tanıtılan Meşveret'in 3 Aralık 1895 tarihli nüshasında cemiyetin programı okuyuculara duyuruldu<sup>146</sup>. Bu programda Ahmed Rıza, doğu kültürünü batıdan alınacak kültürle yoğuran, halkın eğitim seviyesini yükseltmeyi amaçlayan ve ilerleme uğrunda şiddet kullanılmasını kınayan bir tavır ortaya koydu<sup>147</sup>. Ahmed Rıza Bey'in, Cemiyet içerisindeki etkinliğinin artması, 1896 Ocak ayından itibaren Cemiyetin merkezinin Paris'e kaymasına yol açtı. Aynı dönemde Cemiyet, İstanbul'da çok sayıda bürokrat ve subayın katılımıyla etki alanını genişleterek II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi için girişimlerini yoğunlaştırdı<sup>148</sup>. Cemiyetin, 1896 yılında II. Abdülhamid'i tahttan indirerek yerine Veliht Mehmet Reşat'ı tahta çıkaracağı iddiasının ortaya atılması hükümetin Cemiyet üzerindeki baskısını daha da arttırdı<sup>149</sup>. Bu nedenle Murat Bey (Mizancı Murat), İbrahim Temo, İshak Sükûti, Tunalı Hilmi, İzmirli Refik Nevzat ve Âkil Muhtar gibi pek çok cemiyet üyesi yurt dışına kaçtı<sup>150</sup>. Paris, Cenevre ve Mısır gibi çeşitli merkezlere giden Cemiyet mensupları mücadelelerine yeni bir boyut kazandırarak basın yoluyla II. Abdülhamid'e karşı bir propaganda savaşı başlattılar. Sayıları tartışmalı olmakla birlikte cemiyet tarafından yayınlanan gazetelerin sayısı bazı kaynaklara göre 116, bazılarına göre ise 153'e kadar ulaştı<sup>151</sup>.

<sup>142</sup>Alkan, *a.g.e.*, s. 51; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isminin ilk defa duyulmasını sağlayan beyannamenin hazırlanması ve tam metni için bkz. İbrahim Temo, *a.g.e.*, s. 50-51.

<sup>143</sup>Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 17.

<sup>144</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 477.

<sup>145</sup>Tunaya, *a.g.e.*, C. 1, s. 20.

<sup>146</sup>Ernest Edmond Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki, 1908 İhtilali'nin Hazırlık Dönemi*, Terc. Hasan Yüncü, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001, s. 35-36.

<sup>147</sup>Ziyad Ebüzziya, "Ahmed Rıza", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 125; Ahmed Rıza, Meşveretin 3 Aralık 1895 tarihli sayısındaki "*Programımız*" başlıklı yazısında: "*Biz, varlığımızı düzenin korunması bakımından vazgeçilmez saydığımız yönetici hanedanı devirmek yanlısı değiliz. Biz ilerlemenin, gelişmenin yayılmasını ve bunu barışçı yollardan gerçekleştirmeyi istiyoruz. Bizim belgimiz "Düzen ve ilerleme"dir. Kuvvet yoluyla varılan çözümler bize uzaktır...*" cümleleriyle Cemiyetin amacına ancak barışçı yollardan varabileceğini söylemiştir. Bu sözler arkadaşlarıyla fikir ayrılığı yaşamasına ve ileride görüleceği üzere Mizancı Murat'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başına geçmesine yol açacaktır (Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s.182-183).

<sup>148</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 477.

<sup>149</sup>Alkan, *a.g.e.*, s. 52.

<sup>150</sup>Akşin, *a.g.e.*, 41.

<sup>151</sup>Alkan, *a.g.e.*, s. 51-53.

Arşiv belgeleri 1896 yılı itibariyle Cemiyetin Paris, Cenevre, İstanbul ve Kahire gibi büyük merkezlere ek olarak Ankara, Beyrut, Edirne, Hama, Humus, Şam, Girit, Kastamonu, Limni, Mamûretülazîz, Mersin, Rodos, Selanik, İzmir, Trabzon, Trablus (Suriye) ve Trablusgarb şubelerini kurduğunu göstermektedir. Ayrıca Cemiyet bu şubelerin yanı sıra hukuken Osmanlı hâkimiyetinde olup fiilen Avusturya ve İngiltere yönetimi altında bulunan Bosna-Hersek ve Kıbrıs ile Romanya, Köstence (Bulgaristan), Filibe, Lom, Hacıoğlupazarcığı, Ruscuk, Tutrakan, Varna, Vidin ve Yanbolu'da da teşkilatlanmıştı. Ancak bu geniş çaplı örgütlenme Cemiyet içerisinde ilk ciddi fikir ayrılıklarını ve gruplaşmaları da beraberinde getirmiştir. Paris ve Cenevre'de bulunan ve muhalefetlerini örgüt içerisinde "*Osmanlı İhtilal Fırkası*" adlı bir hizip kurmaya kadar götüren çok sayıdaki Cemiyet mensubu Ahmed Rıza'nın ihtilal karşıtı düşüncelerine karşı çıktılar. Yurt içerisindeki çok sayıda Cemiyet mensubu tarafından da desteklenen bu durum Mizancı Murat'ın Cemiyetin yönetimini Ahmed Rıza Bey'den almak amacıyla 1896 Temmuz ayında Avrupa'ya geri dönmesine yol açtı<sup>152</sup>. Paris'e gelen Mizancı Murat, Ahmed Rıza'ya muhalefet eden cemiyetin önde gelen isimlerinin desteğini alarak 1896 Kasım ayında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başına geçti. Ahmed Rıza'nın çevresindekilerle anlaşmazlığın büyümesi üzerine de Cemiyetin merkezini Paris'ten Cenevre'ye taşıyan Murat Bey, 1897 Mayıs ayından itibaren Mizan Gazetesi'ni Cemiyetin yayın organı olarak burada çıkarmaya başladı<sup>153</sup>. Cemiyet'in yurt dışı ayağı bu önemli gelişmeleri yaşarken İstanbul ayağı da askeri bir darbe gerçekleştirmek için faaliyetlerini hızlandırdı. Bu konuda padişahın politikalarından memnun olmayan çok sayıda subay ve bürokratin desteğini aldı<sup>154</sup>.

<sup>152</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 477.

<sup>153</sup>Uçman, *a.g.md.*, s. 215.

<sup>154</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 477; Cemiyetin İstanbul'daki üyeleri 1896 ve 1897 yıllarında iki defa darbe teşebbüsünde bulunmuşlardır. 1896 yılı Ağustos ayındaki ilk darbe teşebbüsünde Bâbüalî bir hükümet toplantısı sırasında işgal edilecek ve veliaht Mehmet Reşat Efendi kaçırılacaktı. Şeyhülislamdan, II. Abdülhamid'in padişahlık yapamayacağına dair fetva alındıktan sonra da tahta önce V. Murat geçirilecek ancak onun sağlık durumunun iyi olmadığı anlaşılırsa Reşat Efendi padişah yapılacaktı. Bir başka kaynağa göre ise II. Abdülhamid'e suikast yapılması planlanmıştı. Ancak planın uygulamaya konulmasından bir gün önce Numune-i Terakki Müdürü Nadir Bey'in Tokatlıyan'da otururken içkinin etkisiyle planı Zülüflü İsmail Paşa'ya anlatması sonucunda saray durumdan haberdar olmuş ve Cemiyetin ileri gelenleri Trablus, Bingazi, Fizan, Akka gibi ülkenin uzak bölgelerine sürgün edilmişlerdi. 1897 yılındaki darbe teşebbüsü ise Harbiye Mektebi'ndeki bir grup öğrencinin Avrupa'da bulunan Çürüksulu Ahmet Bey'in telkinleri neticesinde kurdukları Süleyman Paşa ve Hüseyin Avni Paşa isimlerindeki komiteler vasıtasıyla yapılmaya çalışılmıştır. Darbe teşebbüsüne Askeri Mektepler Nazırı Zeki Paşa'yı öldürmekle başlamayı planlayan Cemiyet üyeleri yakalanmış ve Taşkışla'da kurulan mahkemede yargılanmışlardır. Sanıklardan birçoğu idam cezası olsa da cezaları hapse çevrilmiş ve 78 tanesi Şeref Vapuruyla Trablusgarp'a gönderilip askeri hapisanede hapsedilmişlerdir (Akşin, *a.g.e.*, s. 46-47; Cevri, *a.g.e.*, s. 53-54). Şükrü Hanioğlu, 1897 yılında İstanbul'da yapılmak istenilen darbe teşebbüsü dışında Suriye'de başka bir teşebbüsten bahsetmektedir. Buna göre 1897 Mayıs ayında Cemiyet Suriye'de çok sayıda memur ve subayın yanı sıra Selefi hareketinin önde gelenlerinin, Azm ve Geylâni ailelerinin ve Kâdiriyye tarikatı mensuplarının üye olduğu bir teşkilat kurmuş ancak bu teşkilat da ortaya çıkartılarak çöktürülmüştür (Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 477).

1896 ve 1897 yıllarındaki iki başarısız darbe girişimi Cemiyetin yurt içerisindeki faaliyetlerinin hissedilir derecede azalmasına neden oldu. Cemiyet içindeki krizi istediği gibi idare edemeyen ve en küçük eleştiriye dahi tahammülü olmayan Murat Bey<sup>155</sup> yaşanan olaylardan rahatsız olarak Cemiyetin başkanlığından istifa etti. Ancak Heyet-i Teftiş ve İcra Kurulu, Cemiyetin idaresini üç kişilik yeni bir heyete vermekle birlikte Murat Bey'i fahri başkan olarak tanıdığını ilan etti<sup>156</sup>. Padişahın tüfekçi alayının başında bulunan ve kendisine verilen görevlerden dolayı "serhafiye" olarak adlandırılan Ahmet Celalettin Paşa<sup>157</sup> Cenevre'ye gelerek Murat Bey ile uzun görüşmeler yaptı. Padişahın ciddi reformlar yapmaya hazır olduğuna ancak ona karşı yürütülen mücadelenin durdurulması gerektiğine Murat Bey'i inandırdı<sup>158</sup>. 20 Temmuz 1897'de Murat Bey, İstanbul'a dönmeye razı oldu. İki gün sonra da Paris Sefareti ülkeye dönecek firarilerin affedileceklerini bildiren bir tebliğ yayınladı<sup>159</sup>. Buna göre, ülkeye dönmek isteyenlere pasaport, yolluk ve liyakatlerine göre memuriyetler verilecek, Avrupa'da öğrenimlerini sürdürmek isteyenlere ise maaş bağlanacak, bildirinin çıkmasından sonra zararlı yayınlarını sürdürenler ise Osmanlı vatandaşlığından çıkarılarak yurda dönmelerine izin verilmeyecekti<sup>160</sup>.

Cemiyet'in, yapılan görüşmeler neticesinde Ahmet Celalettin Paşa ile resmen anlaşması bütün şubelere duyuruldu. Bir mütareke olarak kabul edilen bu anlaşmaya göre padişah gerekli reformları yapacak, genel af ilan edecek, Cemiyet ise bunlar yapıncaya kadar her türlü faaliyetini durduracaktı. Alınan bu karara Mısır şubesi başta olmak üzere çeşitli itirazlar yapıldı. Ancak Cemiyet merkezinin kararı uygulamaya koyması şubelerin de buna uymasıyla sonuçlandı<sup>161</sup>. Bundan sonra bazı cemiyet üyeleri ülkeye dönerken bazıları öğrenimlerini sürdürme yolunu seçtiler. İçerisinde İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, Çürüksulu Ahmet, Serasker Yaveri Şefik, Ali Kemal ve Rauf Ahmet Beylerin de bulunduğu bazı cemiyet üyeleri ise çeşitli elçiliklerde görevlendirildiler<sup>162</sup>. Ahmed Rıza ve Paris şubesi üyeleri ile İbrahim Temo ve onun Romanya'daki ekibi ise anlaşmayı ret ettiler<sup>163</sup>. Sonuç olarak II. Abdülhamid, aldanmaya hazır durumda olan Cemiyeti aldattı, Cemiyetin beklediği reformlar yapılmadı. Ahmet Celalettin Paşa ile anlaşmaya yanaşmayan Ahmet Rıza, Halil Ganem ve Dr. Nazım'ın Cemiyet içerisindeki saygınlıkları arttı<sup>164</sup>. 1898 yılı başında Cenevre

<sup>155</sup>Mardin, *Jön Türklerin...* , s. 70.

<sup>156</sup>Hanioğlu, *a.g.md.* , s. 478.

<sup>157</sup>Mardin, *Jön Türklerin...* , s. 70.

<sup>158</sup>Petrosyan, *a.g.e.* , s. 203.

<sup>159</sup>Hanioğlu, *a.g.md.* , s. 478.

<sup>160</sup>Akşin, *a.g.e.* , s. 56-57.

<sup>161</sup>Hanioğlu, *a.g.md.* , s. 478.

<sup>162</sup>Akşin, *a.g.e.* , s. 57.

<sup>163</sup>Petrosyan, *a.g.e.* , s. 203.

<sup>164</sup>Akşin, *a.g.e.* , s. 57-58.

merkezi, Cemiyet reisliğinin ilga edildiğini ve sadece İstanbul teşkilatı reisinin böyle bir sıfat taşıdığını ilan etti. Bu gelişmeler sayesinde Ahmet Rıza'nın Cemiyet üzerindeki kontrolü sona ererken Cenevre şubesinin konumu sağlamlaştı.

1898 yılı Nisan ayından itibaren Cemiyet ile saray temsilcileri arasında gizli pazarlıklar başladı. 20 Ağustos 1898'de Cenevre merkezinin üç lideri İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi Beylere bir daha muhalif yayın yapmayacakları şartıyla aylık bağlandı. Bu gelişme kamuoyundan ve Cemiyetin diğer şubelerinden saklandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1899 yılında, davet edilmemesine rağmen, Ahmed Rıza Bey'i Lahey'deki Milletlerarası Barış Konferansı'na temsilci olarak gönderdi. Böylece Cemiyet ilk defa milletlerarası bir platformda görüşlerini dile getirme imkânına sahip oldu<sup>165</sup>. 1899 yazında II. Abdülhamid, Cemiyet liderleriyle bir kez daha pazarlığa girişti. Bu pazarlık sonucunda 26 Eylül 1899 tarihli bir irade ile İshak Sükûti Roma, Abdullah Cevdet Viyana Sefareti Doktorluğuna, Tunalı Hilmi ise Madrid Sefaretinde bir kitabet görevine atandı. Bu gelişme Cemiyeti mali açıdan rahatlattıysa da ülke içerisindeki itibarının azalmasına yol açtı<sup>166</sup>.

1899 yılı Kasım ayında İsmail Kemal Bey'in, Aralık ayında ise Damat Mahmut Celalettin Paşa ve oğulları Mehmet Sebahattin ve Lütfullah beylerin Avrupa'ya firar etmeleri Cemiyetin faaliyetlerinin yeniden hız kazanmasını sağladı. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Damat Mahmut Paşa ve İsmail Kemal gibi İngiliz taraftarı eski devlet adamlarının kullandıkları bir araç haline geldi. Cemiyetin, örgütsel faaliyetleri ise bir hayli azaldı. Bu arada Ahmet ve Dr. Nazım'ın liderliğindeki Paris şubesi bağımsız olarak hareket etmeye başladı. Cenevre'de kendilerine "*İcraatçılar*" adı verilen bazı üyeler "*İntikamcı Yeni Osmanlılar Cemiyeti*", "*İstirdat Cemiyeti*", "*İstikbal-i Vatan Cemiyeti*" ve "*Millet Cemiyet-i Osmaniyesi*" gibi yeni ve bağımsız örgütler kurmaya ve İnkılap, Vatan, İstikbal, Darbe, İntikam, İstirdat ve Tokmak gibi yeni yayın organları çıkarmaya başladılar. Cemiyetin Balkan şubesi ise İbrahim Temo, Ali Fehmi ve Mustafa Ragıp gibi liderlerin ellerinde git gide bağımsız bir yapıya kavuştu. Bununla birlikte Mısır'da Cemiyet üyeleri arasında mevcut olan mücadele daha da arttı. Bahriyeli Rıza Bey liderliğindeki grup Cemiyetten ayrılarak "*Şafak Osmanlı İttihat Cemiyeti*" adında yeni bir örgüt kurarak Hak gazetesini bu örgüt adına yayınlamaya başladılar.

Cemiyetin böylesi bölündüğü bir sırada Damat Mahmut Paşa'nın oğulları muhalefetin yeniden bir örgüt çatısı altında toplanması ve gayrimüslim Osmanlılara ait muhalefet örgütleriyle ittifak yapılması için daha önce Tunalı Hilmi Bey tarafından ortaya atılan kongre

<sup>165</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 478.

<sup>166</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, aynı yer; İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet'in ilgili sefaretlere doktor olarak tayinleri hakkında bkz. *BOA. BEO.* 1379 / 103359, Tunalı Hilmi Bey'in Madrid Sefareti Türkçe Baş kitabetine tayini hakkında ise bkz. *BOA. DH. MKT.* 2335/72.

fikrini yeniden gündeme getirdiler<sup>167</sup>. Paris'te 4 Şubat 1902 tarihinde başlayan ve 9 Şubat'a kadar devam eden kongrede iki önemli tez savunuldu. Bunlardan ilki, sadece propaganda ve yayın yoluyla devrim yapılamayacağı, bu nedenle askeri kuvvetlerin de çalışmalara katılması teziydi. İkincisi ise devrimi gerçekleştirmek için yabancı devletlerin desteğinin sağlanmasıydı. Sabahattin Bey, bunun sakıncalı olduğunu belirtmekle birlikte devrimin yaratacağı kargaşa sırasında meydana gelebilecek müdahaleleri önlemek için yardım alınabileceğini savunmaktaydı<sup>168</sup>. Neticede Cemiyette birliği sağlamak amacıyla yapılan kongre yabancı müdahalesi konusundaki anlaşmazlık nedeniyle birbirine tamamen muhalif olan iki grubun ortaya çıkmasına yol açtı. Yabancı müdahalesine taraftar olan Prens Sabahattin ve İsmail Kemal Beyler kongreye katılan Ermeni ve Rum temsilcilerinin de desteğini alarak kendi görüşlerine uygun bir karar oy birliği ile kabul ettirdiler. Bu karara şiddetle karşı çıkan Ahmed Rıza Bey ve ekibi ile "İcraatçı" örgütlerin temsilcileri ise yapılacak yeni örgütlenmeye katılmayacaklarını ve kendi örgütlerini kuracaklarını açıkladılar. Kongreden sonra Prens Sabahattin-İsmail Kemal ikilisi İngiliz desteği ile darbe yapmayı amaçlayan "Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti"ni kurdular. Ahmed Rıza Bey ve İcraatçılar koalisyonu ise yeni bir örgüt kurma ve kendileri tarafından yayınlanan Türkçe gazeteleri tatil ederek "Şûrâ-yı Ümmet" adında yeni bir gazeteyi Meşveretin Fransızca eki ve Kürdistan gazetelerine ilaveten yayınlama kararı aldılar. Ancak yaşadıkları anlaşmazlık nedeniyle yeni cemiyetlerine bir ad koyamadılar<sup>169</sup>.

1903 yılında Prens Sabahattin ve İsmail Kemal Beyler, İngiltere'nin Paris Sefiri Sir Edmund Monson ve Bingazi'deki Osmanlı Ordusu komutanı Recep Paşa'nın da desteğinin alarak bir darbe planı yaptılar. Bu plana göre Bingazi'deki Osmanlı Ordusu komutanı Recep Paşa ile irtibata geçilecek<sup>170</sup> askerler manevra bahanesiyle şehir dışına çıkarılacak ve gemilere bindirilerek<sup>171</sup> Çanakkale Boğazı'ndan geçirilip daha önceden anlaşılan bazı subayların buldukları noktaya getirilecekti<sup>172</sup>. Dış dünyanın olaydan hemen haberdar olmaması için de Odessa ve Köstence telgraf hattı kesilecekti<sup>173</sup>. Neticede bütün bu planlar Recep Paşa'nın son anda vazgeçmesiyle yarıda kaldı<sup>174</sup>. Bir süre sonra Ethem Rûhi Bey ile Abdullah Cevdet'in "Osmanlı İttihat ve İnkılap Cemiyeti" adında yeni bir örgüt kurup Osmanlı gazetesini bu cemiyetin yayın organı haline getirmeleriyle fiilen sona ermiş olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti hukuken de ortadan kalkmış oldu. Ancak Ahmed Rıza Bey ve İcraatçılar koalisyonu

<sup>167</sup>Hanioğlu, *a.g.md.* , s. 478.

<sup>168</sup>Akşin, *a.g.e.* , s. 66-67.

<sup>169</sup>Hanioğlu, *a.g.md.* , s. 478-479.

<sup>170</sup>Alkan, *a.g.e.* , s. 56.

<sup>171</sup>Akşin, *a.g.e.* , s. 70.

<sup>172</sup>Alkan, *a.g.e.* , s. 56.

<sup>173</sup>Akşin, *a.g.e.* , s. 71.

<sup>174</sup>Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, s. 28.



fikri olarak örgütü devam ettirdiler. Cemiyetin eski üyelerinin neredeyse tamamı da bu yeni örgütlenmeye ya doğrudan katıldılar ya da dolaylı olarak destek verdiler<sup>175</sup>.

Bu sıkıntılı dönemde Cemiyetin yeniden toparlanmasını sağlayan isim ise Bahaeddin Şakir Bey oldu. Cemiyetin kuruluşundan dağılışıma kadar içerisinde bulunan Bahaeddin Şakir, Osmanlı hanedan ailesinden Yusuf İzzeddin Efendi'nin özel doktorluğunu yapmaktaydı. Geleceğin padişahı gözüyle baktığı Yusuf İzzeddin Efendi'yi Meşrutiyet'e hazırlamak isteyen ve bu amaçla onunla sık sık görüşen Bahaeddin Şakir Bey, Yusuf İzzeddin Efendi'nin Cemiyete maddi yardım yapmasını sağlıyor ve Paris'teki Cemiyet üyeleriyle de haberleşmesini organize ediyordu. Bahaeddin Şakir Bey ile Yusuf İzzeddin Efendi arasındaki bu yakınlığı fark eden II. Abdülhamid harekete geçerek 1905 yılı Temmuzunda Bahaeddin Şakir'i önce tutuklatmış daha sonra ise Erzincan'a sürgüne göndermiştir<sup>176</sup>. Bahaeddin Şakir'in Avrupa'ya kaçması ise Jön Türk hareketinde yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır. Veliht Yusuf İzzeddin Efendi ile eski serhafiye, yeni Jön Türk Ahmet Celalettin Paşa'nın desteklerini alan Bahaeddin Şakir bütün Jön Türkleri yeniden bir çatı altında birleştirmek için harekete geçmiştir<sup>177</sup>. Bahaeddin Şakir Bey, Ahmed Rıza Bey ve diğer Jön Türkler ile görüştükten sonra Prens Sabahattin ile de temas kurmuş ve hangi esaslar etrafında birleşmenin sağlanabileceğini araştırmıştır. Bahaeddin Şakir Bey'in yaptığı birçok görüşmeden sonra bütün Jön Türklerin bir araya toplanması için bir program hazırlanarak uygulanmasına karar verilmiştir. Prens Sabahattin, Ahmed Rıza, Samipaşazade Sezai, Doktor Nihat Reşat, Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Nazım, Doktor Sabri, Fazlı, Ali Haydar Mithat, Hüseyin Tosun ve Milaslı Murat Beylerden oluşan heyet uzun görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler sonucunda heyet üyeleri Prens Sabahattin Bey'e hitaben *"Siz düşünür bir kişisiniz memleketin ıslahı ve kurtulması neye bağlı ise ona göre bir program düzenleyiniz, birlikte görüşelim ve görüşlerimizi birleştirdikten sonra bu programa tabi olarak birlikte çalışalım"* dediler. Bu teklif üzerine Prens Sabahattin uzun müddettir mücadelesini vermiş olduğu *"Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüsü Şahsi"* prensibini program halinde hazırlayarak ortaya koydu. Yapılan görüşmelerde Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım ve Ahmed Rıza Bey'in de içerisinde bulunduğu Cemiyet üyeleri *"Adem-i Merkeziyet"* düşüncesinin merkezin olmaması anlamına geldiğini<sup>178</sup> ve bu görüşün devleti bölünmeye götüreceğini ileri sürerek buna tepki gösterdiler<sup>179</sup>. *"Adem-i Merkeziyet"* düşüncesinden kaynaklanan anlaşmazlık birleşmenin

<sup>175</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 479.

<sup>176</sup>Alaattin Uca, "II. Abdülhamid Döneminde Dr. Bahaeddin Şakir'in Osmanlı Velihtları İle İlişkileri", *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15 (24), 2013, s. 97-98.

<sup>177</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 479.

<sup>178</sup>Kuran, *a.g.e.*, s. 211-212.

<sup>179</sup>Şerif Mardin, "Adem-i Merkeziyet", *DİA*, Ankara 1988, s. 366; Prens Sabahattin ve Âdem-i Merkeziyet düşüncesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? ve İzahlar*, Haz. Fahri Unan, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999; Cenk Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin*

mümkün olmayacağı gerçeğini ortaya çıkardı. Bunun üzerine ayrı ayrı örgütlenmelere gidildi. Prens Sabahattin Bey, “*Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti*” adından vazgeçerek “*Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*”ni kurarak Terakki gazetesini çıkarmaya başladı. Böylece 1902 kongresinde başlayan bölünme kesinleşti<sup>180</sup>.

Bahaeddin Şakir’in çalışmaları sonucunda Cemiyet 1906 yılı başında “*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*” adıyla yeniden örgütlendi. Faaliyetlerini yürütmek amacıyla idari şubeler kurdu. 1906’da Kahire’de yeni nizamnamesini yayınladı. “*Şûra-yı Ümmet*” gazetesi aynı yılın Ağustos ayından itibaren Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin resmi yayın organı haline geldi. Cemiyetin çalışmalarını kontrol etmek için bir müfettişlik makamı kurularak başına da Said Halim Paşa getirildi<sup>181</sup>. Babası Halim Paşa’dan büyük bir servet kalan Said Halim Paşa, müfettişlik görevini yerine getirmesinin yanı sıra Cemiyete maddi kaynak da sağladı<sup>182</sup>. Cemiyetin ilk merkez heyeti ise Mehmet Ali Halim Paşa, Ahmed Rıza Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Dr. Nazım Bey ve Samipaşazade Sezai Beyden oluştu. Merkezi teşkilatlanmanın düzenlenmesinden sonra Bahaeddin Şakir’in çalışmaları sonucunda yurt içi ve yurt dışı şubeleri yeniden örgütlendi. Berlin ve Cambridge’de Alman ve İngiliz basımını takip etmek için muhabirlikler kuruldu. Cemiyetin faaliyetleri üye kaydı ile yayın organlarının ve beyannamelerinin yurt içinde dağıtılması üzerinde yoğunlaştırıldı. Ayrıca Cemiyetin yayın politikası değiştirilerek entelektüel tartışmalar yerine halkı galeyana getirici yayınlar yapılmasına karar verildi<sup>183</sup>.

1906 yılı Eylül ayında Selanik’te Mithat Şükrü’nün Defterdar semtindeki evinde yapılan toplantılar sonucunda Askeri Rüştüye Müdürü Bursalı Mehmet Tahir, aynı okulun Fransızca öğretmeni Naki (Yücekök), Selanik, Manastır, İşkodra Vilayetleri Posta Telgraf Müdürlüğü Başkâtibi Talât Bey, Rahmi Bey, Mithat Şükrü (Bleda), Ömer Naci, Kazım Nami (Duru), İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Edip Servet (Tör) tarafından “*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*” kuruldu. Talât, Rahmi ve İsmail Canbolat Beyler ileride Merkez-i Umumi adını alacak olan Heyet-i Âli’ye seçilerek cemiyetin idaresini ele aldılar<sup>184</sup>. Cemiyet, Rumeli’deki karışık ortamdan yararlanarak büyük bir gizlilik içerisinde ve hücre biçiminde örgütlenmeyle II.

---

*Kökenleri, Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008; Cenk Reyhan, *Osmanlı’da İki Taz-ı İdare, Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.

<sup>180</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 85.

<sup>181</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 479.

<sup>182</sup>Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1992, s. 23-25; Ahmed Rıza, hatıralarında Mısır’a para toplamak amacıyla gittiğinde Said Halim Paşa’nın yardımlarıyla 5.000 frank topladığını ve bu paranın toplanmasından sonra Nazım Bey’in memlekete gönderildiğini, Enver ile Niyazi Beylerin de dağa çıkarıldığını belirtmektedir. Bkz. Bostan, *a.g.e.*, s. 25.

<sup>183</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 479.

<sup>184</sup>Kazım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957, s.13; Ayrıca bkz. Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 479; Akşin, *a.g.e.*, s. 93-94.

ve III. Orduların içerisinde hızla yayıldı. Manastır şehri, Bursalı Tahir, Binbaşı Süleyman Askeri, Binbaşı Vehip ve Teğmen Atıf gibi liderlerin önderliğinde önemli bir merkez halini aldı. Ayrıca Resne’de Kolağası Niyazi, Ohri’de Kolağası Eyüp Sabri, Üsküp’te Yarbay Galip, Gevgili’de Ömer Fevzi, Edirne’de İsmet (İnönü), Kazım Karabekir ve Seyfi Paşalar ile Hüseyin Kadri gibi cemiyet mensupları tarafından örgütlenme sağlandı. Ancak bu faaliyetler Saray tarafından hissedildi. 1907 Martında Talat Bey, Ömer Naci’yi ve Hüsrev Sami’yi bularak onların tutuklanması için telgrafla gizli emirler verildiğini bildirdi. Bu gelişme üzerine Ömer Naci ve Hüsrev Sami, Paris’e kaçtılar. Cemiyet, bu iki üyesine gitmeden önce Ahmed Rıza ve Sabahattin Bey gruplarından biriyle birleşmek üzere bunları inceleme görevini verdi. Yapılan inceleme neticesinde Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin programı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin amaçlarına daha uygun bulundu. Uzun tartışmalardan sonra iki cemiyetin birleştirilmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Birleşen örgütlerin “Terakki ve İttihat” ismini benimsemeleri de kabul edildi. Bundan sonra Rahmi Bey’in daveti üzerine Dr. Nazım Selanik’e çağrıldı. Hoca Mehmet Efendi takma adıyla Atina üzerinden gizlice Selanik’e gelen Dr. Nazım, burada da Terakki ve İttihat adını kabul ettirdi. Bu durum bütün Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyeleri arasında yapılan oylama ile üyeler tarafından da onaylandı. 27 Eylül 1907 günü düzenlenen bir belge ile iki cemiyet resmen birleşti<sup>185</sup>. Başlangıçta “*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*” adını almış olan cemiyet daha sonra “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*” adını aldı<sup>186</sup>.

Yeni cemiyetin amacı devleti içine düştüğü kötü durumdan kurtarmak ve milleti içinde bulunduğu zulüm ve esaretten çıkarıp insanlığa layık bir biçimde yaşatmaktı. Bu amaca ulaşabilmenin yolunun da 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe konulması ve devam ettirilmesinden geçtiğini düşünüyordu<sup>187</sup>. İki cemiyetin birleşmesini sağlayan koşullara göre yeni örgütün biri içeride diğeri dışarıda olmak üzere iki merkezi bulunacaktı. Dış merkez Paris’te, iç merkez ise Selanik’te olacaktı. Her iki merkezin de başkanı ayrı olacaktı. Mali konularda merkezler her ne kadar bağımsız iseler de gerektiği durumlarda birbirlerine yardım edeceklerdi. Örgütün yayın organları Türkçe olarak yayınlanan Şura-yı Ümmet ile Fransızca yayınlanan Meşveret gazeteleriydi<sup>188</sup>. Jön Türk hareketi için son derece önemli olan bu birleşme Cemiyetin gerek iç gerekse de dış merkezdeki çalışmalarını hızlandırdı. Talat Bey ve Bursalı Mehmet Tahir’in yöneticisi oldukları Selanik komitesi, Balkanlardaki ordu mensupları arasında propagandalarını arttırarak Cemiyete yeni üyeler kazandırmaya başladılar<sup>189</sup>. Cemiyet gelişmelere hukuki zemin hazırlamak amacıyla bir dâhili nizamname hazırladı<sup>190</sup>.

<sup>185</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 92-95.

<sup>186</sup>N. Alkan, *a.g.e.*, s. 62.

<sup>187</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 96.

<sup>188</sup>Petrosyan, *a.g.e.*, s. 255-256.

<sup>189</sup>Petrosyan, *a.g.e.*, s. 256.

<sup>190</sup>Hanioğlu, *a.g.md.*, s. 480.

İki cemiyetin birleşmesinden sonra ihtilale gidilen yolda atılan diğer bir önemli adım ise İkinci Jön Türk Kongresinin toplanması oldu. II. Abdülhamid'e karşı mücadele eden örgütleri bir araya getiren bu kongre Ermeni Taşnaksutyun Örgütünün davetiyle gerçekleşti<sup>191</sup>. İttihat ve Terakki ile Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin katıldığı kongre 27-29 Aralık 1907'de Paris'te toplandı. Kongrede katılımcıların ortak kararıyla II. Abdülhamid'e karşı bir "*İhtilal*" planı hazırlanarak bir beyanname ile de ilan edildi. Beyannamede bütün Osmanlı milletlerinin ve muhalefetin birleştiği ifade edilerek üç istek ortaya konuldu. Bu istekler arasında II. Abdülhamid'in tahttan inmesi, idarenin değişmesi ve meşrutiyet yönetiminin kurulması bulunmaktaydı. Belirlenen eylem planını şu maddelerden müteşekkildi:

1. *Hükümetin ef'al ve harekâtına karşı silah ile mukavemet,*
2. *Siyasi ve iktisadi tatil-i işgalat ve silahlı mukavemet (Polis ve hükümet memurlarının tatil-i meşguliyeti),*
3. *Hükümet-i hazıraya vergi vermemek,*
4. *Orduların dâhilinde telkinat: asker ve evlad-ı vatan, erbab-ı kıyama karşı yürümeye davet olunacak,*
5. *Kıyam-ı Umumi,*
6. *Hadisatın gösterdiği lüzuma göre vesait-i icraat*<sup>192</sup>.

Bu kongre hakkında yapılabilecek ilk tespit, kongrenin aslında bir Jön Türk Kongresinden ziyade II. Abdülhamid'e karşı olan bütün muhaliflerin katıldıkları bir ihtilal toplantısı niteliğini taşıdığıdır. Muhaliflerin ihtilal yolunda kesin olarak birleştiklerini gösteren bu toplantı II. Abdülhamid'in mutlakiyet yönetimine son vermek için komita geleneğinin yöntem olarak kabul edildiğini göstermektedir<sup>193</sup>.

<sup>191</sup>N. Alkan, *a.g.e.*, s. 63-64; Kuran, *a.g.e.*, s. 287-288; Yusuf Hikmet Bayur, kongrenin toplanması teklifinin Ahmet Rıza Bey'den geldiğini, İttihat ve Terakki'nin Paris merkezinin mektuplarından bu durumun anlaşıldığını belirtmektedir (Bayur, *a.g.e.*, C. 1, Ks. 1, s. 388). İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti'nin bir araya gelmesinin nedeni II. Abdülhamid'e karşı bir cephe kurulmak istenmesidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Haz. Erdal Aydoğan-İsmail Eyüpoğlu, Alternatif Yayınları, Ankara 2004, s.408-427; Arsen Avagnan-Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev. Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şaha, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 23-26.

<sup>192</sup>N. Alkan, *a.g.e.*, s. 64-65. II. Jön Türk Kongresi'nde yaşanan tartışmalar, kongrenin yayınlamış olduğu beyan name ve kongrenin kabul ettiği teklifler hakkında bkz. Kuran, *a.g.e.*, s. 288-297; Petrosyan, *a.g.e.*, s. 259-269; II. Jön Türk Kongresi'ne İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti haricinde II. Abdülhamid'in yönetiminden memnun olmayan pek çok örgüt katılmıştır. Bu örgütler arasında "*Ermeni İhtilal Heyeti Müttetikası-Taşnaksutyun*", "*Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi*", "*Hilafet Heyet-i Tahriyeyesi*", "*Armenya Gazetesi Heyet-i İdaresi*", "*Razmik Heyet-i İdaresi*", "*Hayrenik Heyet-i İdaresi*" ve "*Ahd-i Osmani Cemiyeti*" bulunmaktadır (Kuran, *a.g.e.*, s. 295-296).

<sup>193</sup>N. Alkan, *a.g.e.*, s. 65.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde Makedonya Sorununu ve buna bağlı olarak ortaya çıkan gelişmeleri de göz ardı etmek mümkün değildir<sup>194</sup>. Manastır, Selanik ve Kosova Vilayetlerinden oluşan Makedonya toprakları 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Bulgaristan'a verilmişti. Ancak bu topraklar daha sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Bu nedenle Bulgaristan bölgede korkutma faaliyetleri ile isyanlara başladı<sup>195</sup>. Bulgarların propaganda faaliyetleri neticesinde Makedonya Sorunu Avrupa'nın gündemine girdi. Bunun ardından Avusturya ve Rusya tarafından "Mürzsteg Programı" adıyla da bilinen ve Makedonya'da ıslahat yapılmasını öngören bir program hazırlandı<sup>196</sup>. II. Abdülhamid, bu programın devletin iç işlerine müdahale olduğunu ifade ederek kabul etmek istemedi. Ancak Avrupalı devletlerin Makedonya için Hristiyan bir genel vali isteyecekleri şeklindeki tehditleri üzerine programı aynen kabul etmek zorunda kaldı. Makedonya sorununun çözümünde Mürzsteg Programı da işe yaramadı. Bölgede komitacılık ve terör faaliyetleri devam etti. Avrupalı devletler Mürzsteg Programını yetersiz gördükleri için 1905 yılından itibaren Makedonya'nın mali yönetimini de üzerlerine aldılar<sup>197</sup>.

1907 yılında itibaren Makedonya Sorunu Avrupalı devletler tarafından yeniden kurcalanmaya başlandı. Avusturya ve Rusya İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla Makedonya için bir adli ıslahat tasarısı hazırladılar. II. Abdülhamid, Mürzsteg Programına göre adli ıslahat yapıldığını ve henüz uygulanmaya konulmayan yerlerde bunu uygulamak için harekete geçildiğini ifade ederek<sup>198</sup> adli ıslahat teklifini ret etti. 1907 ve 1908 yıllarında başta İngiltere ve Rusya olmak üzere diğer Avrupa devletleri arasında cereyan eden görüşmeler ve hazırladıkları genelgeler neticesinde Makedonya'da özerklik yolunda önemli bir adım daha atılmış oldu. Yaşanan bu gelişmeler, Makedonya'yı elde tutmak için çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mektepli subayları derinden etkilemiştir<sup>199</sup>. Bölgenin karışık yapısının ortaya çıkarmış olduğu atmosfer, eşkıya takibi için bölgeye gönderilmiş olan Cemiyete mensup subayların milli duygularının gelişmesini sağladığı gibi Cemiyetin ihtilalci karakterini de kuvvetlendirdi<sup>200</sup>.

<sup>194</sup> Artuç, *a.g.m.*, s. 70.

<sup>195</sup> Suat Zeyrek, "II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?", *OTAM*, S. 32, (Güz 2012), s. 207.

<sup>196</sup> Artuç, *a.g.m.*, s. 70; Makedonya sorununun gelişimi ve II. Meşrutiyet'in ilanına etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Çev. İhsan C. Atay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri*, AFA Yayınları, İstanbul 1996; Meltem Begüm Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2004.

<sup>197</sup> Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 588-589.

<sup>198</sup> Akşin, *a.g.e.*, s. 104.

<sup>199</sup> Akşin, *a.g.e.*, s. 105.

<sup>200</sup> Artuç, *a.g.m.*, s. 71.

### 3. II. Meşrutiyet'in İlanı (24 Temmuz 1908)

İngiltere'nin 3 Mart 1908 tarihli genelgesi kısa zamanda Paris'teki İttihat ve Terakki merkezinde duyuldu. Paris merkezinin Selanik'teki iç merkeze yazmış olduğu 16 Mart 1908 tarihli mektubuna da konu olan bu genelgenin uygulanması durumunda Makedonya'nın bağımsız olacağı vurgulanıyordu. Buna bağlı olarak Arnavutluk'un da elden çıkacağı, devletin sınırlarının İstanbul'a dayanacağı ve bu nedenle de başkentin Asya'ya taşınacağı düşünülüyordu. Cemiyete göre bu gelişmeler Osmanlı Devleti'ni bir Avrupa devleti olmaktan çıkartacak ikinci, hatta üçüncü derecede bir Asya devleti haline getirecekti<sup>201</sup>.

Makedonya'daki duruma hâkim olmak isteyen ve bu nedenle 1908 yılı Mayıs'ında bir toplantı yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti, faaliyetlerini gizli olarak sürdürmekten vazgeçme kararı aldı<sup>202</sup>. Cemiyet, 28 Mayıs 1908'de Manastır'da Avrupalı devletlerin temsilcilerine bir layiha sundu. Layihada, Osmanlı Devleti'nde sıkıntı içerisinde bulunan tek toprağın Makedonya olmadığı, ülkenin tamamının mutluluğu isteniyorsa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hürriyet mücadelesine destek verilmesi gerektiği belirtiliyordu<sup>203</sup>. Cemiyet, Makedonya'ya barış ve huzuru sadece kendisinin getirebileceğini de savunuyordu<sup>204</sup>. Cemiyetin bu girişimi karşısında büyük devletlerden herhangi bir ses çıkmadı<sup>205</sup>. Ancak büyük devletlerin konsolosluklarına verilen bu layihanın Osmanlı makamları tarafından öğrenilmemesi de mümkün değildi. Nitekim II. Abdülhamid, Rumeli'de yönetimine karşı bir hoşnutsuzluk olduğuna dair sürekli haberler alıyordu<sup>206</sup>.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin konsolosluklara layihayı göndermesinden yaklaşık bir hafta sonra<sup>207</sup> İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola 9-10 Haziran 1908'de Reval'de (Bugünkü Estonya'nın başkenti olan Tallinn şehri) Avrupa sorunlarını görüşmek amacıyla buluştular. Makedonya sorununun da ele alındığı görüşmelerde İngiltere Kralı ve Rus Çarı "Makedonya'da uygulanacak reform projeleri konusunda" tam mutabakata vardılar. Bu durum Makedonya'daki İttihat ve Terakki üyeleri arasında endişe ve korku uyandırdı. Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalamaya karar vermiş olmalarından korkan Cemiyet, devletin siyasal düzeninin değiştirilmesi için harekete geçmeye karar verdi<sup>208</sup>. Bunun için

<sup>201</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 108-109.

<sup>202</sup>Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s. 16.

<sup>203</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 110-111. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır merkezinin Rusya hariç büyük devletlerin temsilcilerine göndermiş olduğu layiha ve Cemiyetin Makedonya hakkındaki görüşleri hakkında bkz. Kolağası Resneli Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi Yahut Tarihçe-i İnkılab-ı Kebir-i Osmaniden Bir Sahife*, Sabah Matbaası, İstanbul 1326, s. 51-61.

<sup>204</sup>Aykut Kansu, 1908 Devrimi, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 121.

<sup>205</sup>Ahmad, *a.g.e.*, s. 16.

<sup>206</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 111-112.

<sup>207</sup>Kansu, *a.g.e.*, s. 122.

<sup>208</sup>Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 600-601; Ramsour, *a.g.e.*, s. 167.

öncelikle Saray'ın Makedonya'daki hafiyelerine karşı acımasızca davranma kararı aldı. Hafiyelerin sindirilememesi Cemiyetin yok olması anlamına geliyordu. 1908 yılı Şubatında Cemiyete karşı bir soruşturma yürüten ve bu konudaki raporunu Saray'a gönderen Albay Nazım Bey öldürülecek hafiyeler listesinde ilk sırada yer alıyordu. Nazım Bey, 11 Hazirandaki suikasttan hafif bir yara alarak kurtuldu ve ertesi gün İstanbul'a hareket etti<sup>209</sup>. Edindiği bilgileri Saray'a ileten Albay Nazım Bey'in raporunu dinleyen II. Abdülhamid, başka bir heyetin III. Ordunun teçhizat depolarını denetleme bahanesiyle Selanik'e gönderilmesini emretti. Heyetin asıl amacı gizli cemiyetler hakkında daha fazla bilgi edinmektir. Mahir Paşa başkanlığındaki heyet gizli cemiyetleri ortaya çıkarma konusunda başarı sağlayamadı. Bu nedenle Cemiyet'in Selanik'teki örgütü olduğu gibi kaldı. Ancak Makedonya'nın bir başka bölgesinde Manastır'da Saray'ın hafiyeleri daha aktif bir şekilde çalışmaktaydılar. Manastır'daki ordu birliklerinin alay müftüsü bir hafiye idi ve Kolağası Niyazi Bey liderliğindeki gruba katılmayı başarmıştı. Niyazi Bey'in alay müftüsünün aralarına katıldığını fark etmesi onu bir an önce hareket etmeye zorladı. Tasarladığı isyanı hemen gerçekleştirmek için 28 Haziran'da gizli bir toplantı düzenledi. Toplantıda, Saray'a başkaldırmak ve meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için savaşmak niyetinde olduğunu açıkladı. Konu tartışıldı ve isyan tarihi olarak 3 Temmuz Cuma günü seçildi. Manastır'daki merkez komitesinden gerekli izin alındıktan sonra hazırlıklara başlanıldı<sup>210</sup>.

İsyan günü geldiğinde garnizondaki subayların Cuma namazında olmalarından yararlanan Niyazi Bey ve adamları gerekli silah, cephane ve parayı alarak dağa çıktılar. Dağa çıkanlar 200 kadar asker ve bir o kadar da başıbozuk ve sivildi. Niyazi Bey dağa çıkışının ilk gününde çevre kasabaların idari makamlarına, Manastır Valisine ve Hilmi Paşa'ya bildiriler

<sup>209</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 16; Cevri, *a.g.e.*, s. 58. 1908 yılı Şubat ayında Cemiyetin geçirdiği ve Nazım Bey'in vurulmasına neden olan soruşturma Selanik Hukuk Mektebi öğrencilerinden bir gencin Manastır'daki bir akrabasına gönderdiği mektupta okuldaki bazı arkadaşlarının kendisini gizli bir cemiyete üye olmaya çağırdığını yazmasıyla başlamıştır. Adliye'de küçük bir memur olan öğrencinin akrabası mektubu derhal ilgili makamlara vermiş ve bu olayı izleyen soruşturma sonucunda ona yakın hukuk öğrencisiyle Selanik'teki III. Orduya mensup bir o kadar küçük rütbeli subay tutuklanmıştır. Nazım Bey'in yürüttüğü tahkikat esnasında tutuklular uzun uzun sorguya çekilmiş ve arkasında bir soruşturma açılmıştır. Birkaç hafta sonra tutuklulardan küçük rütbeli birkaç subay haricinde çoğu serbest bırakılmıştır. Yetkililerin Cemiyeti deşifre etme konusunda bir başarı sağlayamaması İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üye kabulünde gösterdiği aşırı titizlik ve dikkatin bir kanıtıdır. Cemiyetin ayrıca soruşturmanın örtbas edilmesine yardımcı oldukları düşünülen Makedonya'da görevli bazı yüksek rütbeli subaylar arasında da hayli etkili olduğu anlaşılmaktadır. Faal ve nüfuzlu bir İttihatçı olan ve daha sonra Kâmil Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığı yapan Manyasızade Refik Bey'in hukuk mektebinin önemli müderrislerinden olması, Mektep Müdürü Azmi Bey ile yine müderrislerden Hacı Adil Bey'in de Cemiyetin üyeleri olmaları rastlantı değildir (Ahmad, *a.g.e.*, s. 15-16).

<sup>210</sup> Niyazi Bey, yapmış olduğu toplantıda arkadaşlarına isyan fikrini açtıktan sonra sözlerine şöyle devam etmiştir. "Yapılacak bu İhtilal-i Umumiye en evvel Resne'de başlamalıdır. Bulgarlarda en evvel buradan ihtilal ettiler. Bize bu belayı getirdiler. Binaenaleyh en evvel ihtilal bayrağını biz açmalıyız. Ben her şeyi hazır ettim. Para var, çarık, çorap, fişenklik, cephane, silah hülasa şu bir çeteye lazım olan her şeyi tedarik edebilirim. Bana yalnız hamiyetli, fedakâr adamlar lazımdır. Ama öyle fedakâr isterim ki çocukluğunu, rahatını, lezzet-i hayatını dünyada olan bütün alakasını, dünya muhabbetini selamet-i vatan namına feda etsin..." (Kolağası Resneli Ahmet Niyazi, *a.g.e.*, s. 67).

gönderdi<sup>211</sup>. Niyazi Bey'in dağa çıkmasından sonra onu içlerinde Enver ve Eyüp Sabri Beylerin de bulunduğu birçok subay takip etti. Niyazi Bey'in dağa çıkması haberinin İstanbul'a ulaşmasıyla Saray, meşrutiyet hareketinin tahmin ettiği kadar çok daha fazla yayıldığını anladı. Padişah ve devlet adamları başlangıçta Rumeli'deki huzursuzluğu hafiyeler vasıtasıyla sindirebileceklerini düşünüyorlardı ancak huzursuzluğun isyana dönüşmesi nedeniyle orduya başvurmak kaçınılmaz bir çare halini aldı<sup>212</sup>. II. Abdülhamid, Niyazi Bey'in takibi ve Cemiyetin cezalandırılması için Mitroviçe kumandanı Şemsi Paşa'yı görevlendirdi. Şemsi Paşa, Manastır'dan Ohri'ye hareket etmek üzere iken<sup>213</sup> Mülazım Atif tarafından vurularak öldürüldü<sup>214</sup>. Cemiyetin en önemli suikastı olarak gösterilen bu olay Saray'ı telaşa düşürdüğü gibi<sup>215</sup> hem Resneli Niyazi Bey'i takipten kurtardı hem de II. Abdülhamid'in otoritesine büyük bir darbe indirdi<sup>216</sup>.

10 Temmuz 1908'de Şifre Birinci Kâtibi Esad Bey tarafından gönderilen şifrede birçok kişinin Resneli Niyazi Bey'e katılma ihtimali bulunduğu belirtilerek buna izin verilmemesi gerektiği ifade ediliyordu<sup>217</sup>. Bu amaçla halkın Resneli Niyazi Bey ve arkadaşlarına katılmasını önlemek için Ohri ve Ustraga'nın ileri gelen kişilerinden bir nasihat heyeti kurulmasına karar verildi. Halveti Dergâhı postnişini İsmail Efendinin başkanlığında Şerif Bey Medresesi Müderrisi Hacı Mustafa Efendi, Debreli İlyas Paşazade Rıza Bey, Ustraga eşrafından belediye reisi Abdurrahman Ağa ve Rıfat Efendi'den oluşan bir nasihat heyeti kurularak ve Malisiya Köyü'ne gönderildi<sup>218</sup>. İstanbul aleyhine gelişen bu süreçte Cemiyet gün geçtikçe güçleniyordu. Rumeli'deki Bulgarların neredeyse tamamı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanındaydı. Bununla birlikte Müslümanlar da yavaş yavaş kazanılıyordu. Temmuz ayı ortalarına gelindiğinde Cemiyet, Rumeli'de çok kuvvetlenmişti. Meşrutiyet'in ilanından 10 gün önce Hüseyin Hilmi Paşa, Saray'a III. Ordu subaylarının neredeyse tamamının Cemiyet'e mensup olduğunu haber veriyordu. Cemiyet, Saray'a bağlı kalan güçleri şiddet politikasıyla sindirme yolunu seçmişti. Bu doğrultuda 6 Temmuz'da Mahir Paşa'nın araştırma heyetinden Hakkı Bey, Selanik'te öldürülmüş, 10 Temmuz'da Manastır Alay Müftüsüne İstanbul'a hareket etmek üzereyken ateş edilmiş, iki gün sonra da padişahın yaverlerinden Sadık Paşa yine İstanbul'a hareket etmek

<sup>211</sup>Ahmad, *a.g.e.*, s. 20-21.

<sup>212</sup>Ahmad, *a.g.e.*, s. 22.

<sup>213</sup>Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön Türk İhtilali*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 19-20.

<sup>214</sup>*Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık, Yüzbaşı Cemal'in Anıları*, Haz. Kudret Emiroğlu, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996, s. 13; Kansu, *a.g.e.*, s. 124. Şemsi Paşa'nın öldürülmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Haz. İsmail Dervişoğlu-İsmail Küçükılınç, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 63-73.

<sup>215</sup>İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, Basım Yeri Yok 1955, s. 361.

<sup>216</sup>Artuç, *a.g.m.*, s. 73.

<sup>217</sup>*İSAM. H.H.P.E.* 5/246.

<sup>218</sup>*İSAM. H.H.P.E.* 5/291.



üzereyken vurulmuştu. Manastır Garnizon Komutanı Osman Hidayet Paşa'ya ise padişahın bir iradesini okurken ateş edilmişti<sup>219</sup>. Son olarak da Niyazi Bey'in peşinden dağa çıkmış olan Eyüp Sabri Bey komutasındaki Ohri Milli Taburu 22/23 Temmuz gecesi Müşir Tatar Osman Paşa'yı 2000 kişilik bir kuvvetle dağa kaldırdılar<sup>220</sup>. Manastır Valisi Hıfzı Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır Merkezinin yayınlamış olduğu muhtıra ile haber verilen bu durumu telgrafla Hüseyin Hilmi Paşa'ya bildirdi. Telgrafta özetle Manastır bölgesi fevkalade kumandanı Müşir Osman Paşa'nın Cemiyetin gördüğü lüzum üzerine evinden alınarak meçhul bir mahalde misafir edildiği bildirilmekteydi<sup>221</sup>.

Makedonya'daki durum artık İstanbul'un kontrol edemeyeceği bir noktaya ulaşmıştı. 15-24 Temmuz tarihleri arasında Rumeli'ye gönderilen Saray'a bağlı 18 bin Anadolu askeri de isyancılara karşı Makedonya'daki birliklerden daha etkili olamadı<sup>222</sup>. Bu arada Cemiyet, bölgenin değişik noktalarına Kanun-ı Esasi'nin ilanına dair tebligatlar asmaya başladı. Serfiçe Mutasarrıfı Celal Bey'in göndermiş olduğu 19 Temmuz 1908 tarihli telgrafta Kanun-ı Esasi'yi talep etmek için Müslüman ve Hristiyan halkı birleşmeye davet eden ve üzerinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mührü bulunan evrakların kasabanın değişik bölgelerine asıldığı belirtilmekteydi. Aynı tarihte Grebene Kaymakamı Lütfi Bey'in gönderdiği telgrafta da Cemiyetin aynı faaliyetleri dile getiriliyordu<sup>223</sup>. Kayalar Kaymakamı Hakkı Bey'in 20 Temmuz'da gönderdiği telgrafta ise Cemiyetin içeriği Kanun-ı Esasi'nin ilanı olan evrakları hükümet daireleri ile camilerin duvarlarına astığı belirtiliyordu. Radovişte Kaymakamı Necip Bey'in yine 20 Temmuzda gönderdiği telgrafta ise İttihat ve Terakki Cemiyetinin muzır içerikli ilanları duvarlara astığını haber veriliyordu<sup>224</sup>.

20 Temmuz tarihindeki asıl önemli gelişme ise Manastırlı Müslümanların meşrutiyet istediklerini söyleyerek ayaklanmaları ve askeri depoları ele geçirmeleri oldu. Manastır'dan sonra Gribava, Elesma, Kizano, Köyler ve Şerifiye'de de yer yer isyanlar başladı<sup>225</sup>. Ancak Meşrutiyet'e gidilen yolda Niyazi Bey'in başlattığı isyan sonrasındaki en önemli gelişme

<sup>219</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 25-26.

<sup>220</sup> Akşin, *a.g.e.*, s. 116.

<sup>221</sup> İSAM. H.H.P.E. 9/486.

<sup>222</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 26. Ramsour, İzmir'den Selanik'e gönderilen askerlere gemi yolculuğu sırasında yapılan propaganda ile beyinlerinin ihtilale hazırlandığını ve bu kuvvetlerin Cemiyet saflarına çekildiğini ifade etmektedir. Bkz. Ramsour, *a.g.e.*, s. 170; Süleyman Kani İrtem ise İzmir'den Rumeli'ye sevk için hazırlanan taburların hareket ettirileceği sırada silah ve cephanelerinin dağıtılması ile birikmiş istihkaklarının verilmesini istemelerinin nedeni olarak Tütüncü Yakup adıyla bölgede faaliyet gösteren Dr. Nazım Bey'in tahriklerini göstermektedir. Bkz. İrtem, *a.g.e.*, s. 20-21; Feroz Ahmad, Anadolu'dan gönderilen birliklerin isyanı bastırmayı ret ettiklerini ve bu durumun II. Abdülhamid'in moralinin oldukça bozulmasına yol açtığını belirtmektedir. Bkz. Ahmad, *a.g.e.*, s. 29. Neticede bütün bu görüşler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sadece Makedonya'da değil Anadolu askerleri arasında da etkili bir propaganda faaliyeti yürüttüklerini göstermesi bakımından önemlidir.

<sup>223</sup> İSAM. H.H.P.E. 5 / 264.

<sup>224</sup> İSAM. H.H.P.E. 5 / 248.

<sup>225</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 26.

Firzovik Toplantısı oldu<sup>226</sup>. Jön Türk İhtilali'nin başarılı olmasındaki en önemli gelişmelerden biri olan bu toplantının ne zaman ve nasıl başladığı ile muhtevasının ne olduğu konuları tartışmalıdır. Bu olay ayrıca bazı kaynaklarda ihtilalin arkasındaki tek sivil destek olarak gösterilmesi nedeniyle de önem taşımaktadır<sup>227</sup>. Feroz Ahmad'a göre Firzovik toplantısı, Avusturya-Alman Demiryolları Okulu'nun doğal güzellikleriyle ünlü Sarayıçi köyüne yapmaya hazırlandığı geziyi protesto eden bir gösteri olarak başlamıştır. Kır gezintisi yapılacak alanı hazırlamaları için önden gönderilen işçilerin hazırlıkları Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden koparılacağı yönündeki haberlerden rahatsız olan bölge Arnavutlarının dikkatini çekmiştir. Avusturya'nın bu hazırlıklarını yapacağı işgali gizlemek amacıyla yaptığı bir hile olarak değerlendiren Arnavutlar silahlı olarak bölgeye toplanmaya başlamışlardır. Firzovik'teki durumu haber alan Kosova Valisi, Mahmut Şevket Paşa, Kosova Jandarma kumandanı olan Galip Bey'i bilgi almak amacıyla Firzovik'e göndermiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi olan Galip Bey, durumu Cemiyet merkezine bildirerek bu olaydan meşrutiyet lehine yararlanmanın yollarını aramaya başlamış<sup>228</sup> ve Necip Draga gibi Arnavut ileri gelenleri ile temasa geçmiştir. Galip Bey'in çalışmaları sonucunda 20 Temmuz günü II. Abdülhamid'e sunulmak üzere Sadrazam ve Şeyhülislam'a Kosova halkı adına 180 kişinin imzasını taşıyan bir telgraf çekilmiştir. Telgraf ile Kanun-ı Esasi gereği meclisin yeniden açılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu telgrafa herhangi bir cevap alınamayınca 22 Temmuz'da yeni bir telgraf çekilerek halkın silahlandığı ve heyecanının dizginlenemediği ifade edilmiştir. Firzovik'te yaşanan bu gelişmeler orduda başlayan isyan hareketine bir halk isyanı görüntüsü de kazandırmaya başlamıştır<sup>229</sup>.

Anlaşıldığı üzere Makedonya'daki durum artık tümüyle Saray'ın denetiminden çıkmıştı. Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, 22 Temmuzda II. Abdülhamid'e gönderdiği telgrafta bölgedeki durumun ciddiyetinden bahsetmekte ve Müşir Şükrü Paşa ile Ferik Rahmi Paşa'nın gönderilmesinin hiçbir yarar sağlamayacağını belirtmekteydi. Zaten Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve Anadolu'dan gönderilen birliklerin isyanı bastırmayı ret etmeleri nedeniyle morali oldukça bozulan II. Abdülhamid, izlediği politikayı değiştirme kararı aldı. Uygulanan baskı politikasını bırakarak uzlaşma politikası uygulamayı denedi. Bu yeni politika çerçevesinde Sadrazam ve Harbiye Nazırını değiştirme yoluna gitti<sup>230</sup>. Almancı diye tanınan Avlonyalı Ferit Paşa

<sup>226</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 114.

<sup>227</sup>N.Alkan, *a.g.e.*, s. 238-240; Firzovik Toplantısının başlangıç tarihi ile muhtevası hakkındaki farklı görüşler için bkz. N. Alkan, *a.g.e.*, s. 239-241.

<sup>228</sup>Ahmad, *a.g.e.*, s. 26-27.

<sup>229</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 115.

<sup>230</sup>Ahmad, *a.g.e.*, s. 28-29.

azledilerek yerine Said Paşa getirildi. Kâmil Paşa Meclis-i Vükelaya<sup>231</sup> Ömer Rüştü Paşa da Harbiye Nazırlığına atandı<sup>232</sup>. Liberal ve İngiliz yanlısı olarak tanınan Sait ve Kâmil Paşaları da göreve getiren II. Abdülhamid'in niyeti Meşrutiyetçi akıma uymaktı.<sup>233</sup>

İstanbul'da bu gelişmeler meydana gelirken İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutiyeti ilan etme kararı almıştı<sup>234</sup>. Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'dan gelen telgraf 23 Temmuzda Manastır'da Meşrutiyetin ilan edildiği bildiriliyordu<sup>235</sup>. Aynı gün birkaç saat arayla Drama, Preşova, Köprülü, Üsküp<sup>236</sup>, İştîp'te meşrutiyet ilan edildi<sup>237</sup>. Nevrekop ahalisinden de hürriyetin ilan edilmesi için mabeyne telgraflar gönderildi<sup>238</sup>. Saraya gelen telgraf yığını toplantı halinde bulunan ancak II. Abdülhamid'in vereceği tepkiden çekinerek karar almakta zorlanan kabineyi zor durumda bıraktı. Neticede II. Abdülhamid sorumluluğu yüklenerek 23/24 Temmuz gecesi II. Meşrutiyeti ilan ettirdi<sup>239</sup>.

## 4. II. Meşrutiyet Dönemi Hükümetleri

### 4.1. Said Paşa Hükümeti (1-5 Ağustos 1908)

II. Meşrutiyet ilan edildiği sırada Said Paşa kabinesi iş başında bulunuyordu<sup>240</sup>. 22 Temmuz'da II. Abdülhamid'in isteği ile kurulan Said Paşa hükümetinde, Avlonyalı Ferid Paşa hükümetinde görev yapan isimlerin çoğu yerlerini korumuştur. Bu hükümette Kâmil Paşa, Ahmet Tevfik Paşa ve Şeyhülislam Cemalettin Efendi gibi önemli isimler görev

<sup>231</sup> Akşin, *a.g.e.*, s. 116; Said Paşa'nın Sadrazamlığa tayini hakkında bkz. Zekeriya Kurşun, "Said Paşa, Küçük", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 577; Kâmil Paşa'nın Meclis-i Vükelaya tayini hakkında bkz. Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 393.

<sup>232</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 29.

<sup>233</sup> Akşin, *a.g.e.*, s. 116.

<sup>234</sup> 23 Temmuz 1908 tarihinde Manastır'dan III. Ordu-yı Hümayun Müşiri İbrahim imzasıyla Harbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin ilan edilmesi kararı aldığı ve saat dörtte kışla-ı hümayun meydanında dua merasimi yapılacağı bildirilmiştir (*BOA. Y.EE. 71/52*).

<sup>235</sup> Hüseyin Hilmi Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Manastır'da bulunan asker, öğrenci ve vatandaşlardan oluşan büyük bir kalabalığın şehrin ileri gelenleri ile saat dörtte kışla meydanında toplandıkları, hürriyet, adalet ve eşitlik hakkında nutuklar attıkları bildirilmektedir. Ayrıca yapılan dua merasimi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hürriyeti ilan ettiği de bildirilmektedir. Aynı dosya içerisinde yer alan bir başka telgrafta ise Kanunesasinin yeniden yürürlüğe konulması ve Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılmasına izin verilmesi hakkında mülki ve askeri memurların tamamı ile Müslim ve gayrimüslim vatandaşların beklentileri dile getirilmiştir (*BOA. Y.EE. 71/68*).

<sup>236</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 27.

<sup>237</sup> Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın, 23 Temmuz 1908 tarihli telgrafı İştîp'te meşrutiyetin ilan edildiği haber verilmektedir (*BOA. Y.EE. 71/73*).

<sup>238</sup> *BOA. Y.EE. 71/71*.

<sup>239</sup> Akşin, *a.g.e.*, s. 116. Meşrutiyetin yeniden ilanı ve bunun vilayetlere tebliği hakkında yazılmış olan Heyet-i Vükela kararı Rumeli'de Meşrutiyetin ilanından önce yaşanan gelişmelerin güzel bir özetidir. Bu belgede Manastır, Kosova ve Selanik halklarının genelini ve III. Orduya mensup askerlerin isyankâr hareketleri, askeri depolardan birçok silah ve cephanenin gasp edilmesi, orduya ait paralara el konulması, Cemiyetin kendisine muhalefet eden kişileri ölümle tehdit etmesi, Müşir Osman Paşa'nın ve bazı kumandanların tutuklanmaları gibi Meşrutiyetin ilanına giden yoldaki gelişmeler hakkında bilgiler bulunmaktadır (*BOA. Y.EE. 71/90*).

<sup>240</sup> Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s. 51.

yapmaktaydı<sup>241</sup>. Said Paşa hükümeti eski rejim taraftarlarından oluşan bir hanedan hükümetiydi. Bu nedenle II. Abdülhamid ile iş birliği yapmaya çalıştı. İttihatçılardan hoşlanmayan Said Paşa ile<sup>242</sup> İttihat ve Terakki'yi karşı karşıya getiren ilk olay 27 Ağustos 1908'de yaşandı. Bu olay eski hafiyelerden Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey'in Zaptiye Nezareti'ne tayin edilmesi meselesiydi<sup>243</sup>.

Hafiyelik, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en çok şikâyet ettiği konuların başında geliyordu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan gösterilerde hafiyelik karşıtı sloganlar atılıyordu<sup>244</sup>. Konya'da ve Bursa'da hafiyeler yakalanıp hapsediliyor veya işlerinden kovuluyorlardı<sup>245</sup>. Zaptiye Nezareti'ne yapılan bu tayin basında ve kamuoyunda tepkiyle karşılandı. Basının Hamdi Bey aleyhinde başlattığı kampanya halk tarafından da desteklendi.<sup>246</sup> Cemil Topuzlu'nun<sup>247</sup> Servet-i Fünun'da yayınlanan yazısı üzerine Babîâli civarında büyük bir gösteri yapıldı<sup>248</sup>. İttihatçılar, Said Paşa'dan Hamdi Bey'in görevden alınmasını istediler. Basının baskısına daha fazla dayanamayan Zaptiye Nazırı Hamdi Bey görevinden istifa etti. Hamdi Bey'in istifası İttihatçıların Said Paşa hükümeti üzerindeki baskılarının artmasına neden oldu<sup>249</sup>. Cemiyete yakınlığı ile bilinen Tanin gazetesinde<sup>250</sup> Mehmed Kuddisi tarafından Bahriye

<sup>241</sup>Ahmet Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 4.

<sup>242</sup>Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 172-173.

<sup>243</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 4.

<sup>244</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 37.

<sup>245</sup>Ahmad, *a.g.e.*, s. 31.

<sup>246</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 4; Servet-i Fünun'da çıkan "*İcraat-ı Hükümet*" başlıklı yazıda Zaptiye Nezareti'ne tayin edilen Hamdi Bey'den duyulan hoşnutsuzluk dile getirilmiştir (*Servet-i Fünun*, 18 Temmuz 1324/31 Temmuz 1908, nu: 6).

<sup>247</sup>Cemil Topuzlu (6 Mart 1866-24 Ocak 1958) tanınmış hekim ve şehreminidir. 21 Ağustos 1912-21 Kasım 1914 tarihleri ile 5 Mayıs 1919-26 Şubat 1920 tarihleri arasında iki defa şehreminliği yapmıştır. Hayatı ve çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Toprak, "Topuzlu, Cemil", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 296-297; Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 301-355; Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları-Şehreminleri-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi (1453-1971)*, İdari-Siyasi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1971, s. 198-205.

<sup>248</sup>Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllı Hatıralarım*, Yay. Haz., Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 67. Cemil Topuzlu tarafından yazılan ve Beyoğlu'nda Hamdi Bey ve hafiyelik aleyhine gösteriler yapılmasına neden olan yazıda "*İrade-i Seniyye-i Hazret-i padişahi ile hafiyelerin dağıtıldığı ve hafiyeliğin ortadan kaldırıldığı ilan olunduğu halde, en mezzum hafiyelerden olmak üzere tanınmış olan Beyoğlu Mutasarrıfının Zaptiye Nezaretine tayini esbabını bir türlü anlayamadım. Cerideniz vasıtasıyla istizah ediyorum.*" ifadelerine yer verilmiştir. Bkz. Topuzlu, *a.g.e.*, aynı yer.

<sup>249</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 4-5.

<sup>250</sup>Tanin gazetesi, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinde İstanbul'da faaliyet göstermiş olan önemli bir siyasi gazetedir. Gazeteyi çıkarma fikri İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyesi Hüseyin Kazım (Kadri) ve Tevfik Fikret'ten gelmiştir. Daha sonra bu ikiliye Hüseyin Cahit de katılmıştır. Tevfik Fikret'in ayrılması Hüseyin Kazım Bey'in ise Serez Mutasarrıflığına tayini sonrasında gazetenin başyazarlığını Hüseyin Cahit Bey üstlenmiştir. Hüseyin Cahit Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin

Nazırı Hasan Rami Paşa hakkında ciddi iddialar ile dolu bir yazı yayınlandı. Buna göre Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa görevini kötüye kullanarak ihaleye fesat karıştırmış ve yağ alımından yedi bin lira haksız kazanç elde etmişti. Ordu içerisinde tepki çeken bu iddia nedeniyle Bahriye zabitlerinden oluşan bir heyet Bahriye dairesinde Erkan-ı Harbiye Reisi Mehmed Rıfat Paşa ve Şura-yı Bahriye Reisi Mehmed Paşa'ya giderek her yerde adalet tesis edilirken rüşvet alan bir nazırın niçin hala görevinin başında olduğunu sordular. Bu gelişmeler üzerine Hasan Rami Paşa istifa etmek zorunda kaldı<sup>251</sup>. Kamuoyunun özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet üzerindeki baskısı Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa ile Şeyhülislam Cemalettin Efendi'yi de istifanın eşiğine getirdi. Neticede İttihatçıların baskısına daha fazla dayanamayan Said Paşa hükümeti 1 Ağustos 1908'de istifa etmek zorunda kaldı<sup>252</sup>.

Hükümeti kurmakla aynı gün tekrar Said Paşa görevlendirildi. 1 Ağustosta kurulan bu hükümet aynı zamanda II. Meşrutiyetin ilk hükümeti olma özelliğini taşıyordu<sup>253</sup>. Said Paşa, bir hükümet programı yayınlamamıştır. Ancak bir Hatt-ı Hümayun hazırlamakla görevlendirilmiştir. 1 Ağustos 1908 tarihinde hazırlanan bu Hatt-ı Hümayun aynı gün padişahın onayından geçerek yayınlanmıştır<sup>254</sup>. II. Abdülhamid, bu Hatt-ı Hümayunda Tanzimat'ın ilanı ile padişahlığının başlangıcına kadar geçen sürede “*terbiye-i umumiyece hâsıl olan terakki*” nedeniyle meşrutiyetin ilan edildiğini belirtmiştir. Meclisin tatil edilmesinin nedeni olarak da Safvet Paşa dönemindeki çeşitli sıkıntıları göstermiştir. Başka bir ifadeyle de Padişah bu hattı ile daha önce meclisin kapatılmasının sorumluluğunu kendisinde değil dönemin devlet adamlarında gördüğünü belirtmiştir<sup>255</sup>. II. Abdülhamid, Hatt-ı Hümayunun devamında ise

---

fikirlerini samimiyetle benimsemesi neticesinde gazete cemiyetin yarı resmi yayın organı gibi faaliyet göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Faruk Huyugüzel, “*Tanin*”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 565.

<sup>251</sup>*Tanin*, 20 Temmuz 1324 / 2 Ağustos 1908, nu: 2; Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 5; *Tanin*'in gazetesinde 21 Temmuz tarihinde çıkan Harbiye ve Bahriye Nazırlarının padişah tarafından atanmasıyla ilgili bir başka yazıda bu iddialar şu şekilde tekrar edilmiştir. “... *Bahriye Nazırı hırsızlık ederse, askere kokmuş yağ, bozuk et yedirirse gerek efkâr-ı umumiye muvacehesinde gerek Meclis-i Mebusan huzurunda kim mesul olacak?*”. Bkz. *Tanin*, 21 Temmuz 1324 / 3 Ağustos 1908, nu: 3.

<sup>252</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 5.

<sup>253</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, aynı yer. Said Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı. Sadrazam Said Paşa, Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Meclis-i Vükela Memuriyeti Abdurrahman Paşa, Meclis-i Vükela Memuriyeti Kâmil Paşa, Dâhiliye Nazırı Hacı Akif Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Harbiye Nazırı Ömer Rüştü Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Turhan Paşa, Ticaret ve Sanayi Nazırı Ziya Paşa, Nafia Nazırı Naum Paşa, Maliye Nazırı Ragıp Bey, Maarif Nazırı Hakkı Bey, Orman Maadin ve Ziraat Nazırı Tevfik Paşa, Evkaf Nazırı Mehmet Ali Paşa, Sadaret Müsteşarı Ziya Bey (*Mizan*, 21 Temmuz 1324/3 Ağustos 1908, nu: 5; *Tanin*, 21 Temmuz 1324 / 3 Ağustos 1908, nu: 3; *Tanin*, 21 Temmuz 1324/3 Ağustos 1908, nu: 3).

<sup>254</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 51. Yayınlanan Hatt-ı Hümayunun metni için bkz. *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 1, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1329, s. 11-14; *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, Yay. Haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 109-112.

<sup>255</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 52. II. Abdülhamid, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile yapmış olduğu bir görüşmede I. Meşrutiyeti kendi isteği ile ilan ettiğini ancak sonrasında Rus muharebesinin çıktığını ve bu muharebe esnasında Talebe-i Ulumun (Medrese öğrencileri) Meclis-i Mebusan'a müracaat ederek uygun olmayan isteklerde bulduklarını belirtmiştir. Bu nedenle Meclisin devamının Devlet için zararlı olacağını

Meşrutiyetin yeniden ilan edilme sebebine açıklamıştır. Padişaha göre Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinin sebebi meclisin kapatılmasından bu zamana kadar geçen süre içerisinde memleketin meşrutiyet ile yönetilebilme kabiliyetinin artmış olmasıdır<sup>256</sup>. Bundan sonra meşrutiyetten asla geri dönülmeyeceğini de ifade eden padişah, bunu yabancı elçileri kabulü sırasında da söyleyeceğini belirtmiştir<sup>257</sup>. Hattın son kısmında ise bu Hatt-ı Hümayun ile Kanun-ı Esasi'nin yürürlükte kalacağı ve meclisin her sene açılacağı ifade edilmiştir<sup>258</sup>.

Bir anayasal program görünümünde olan Hatt-ı Hümayun'un en ilginç maddesi 10. maddesidir. Bu madde ile Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın padişah tarafından seçileceği belirtilmiştir. Basın ve kamuoyu tarafından büyük bir tepki ile karşılanan bu madde Kanun-ı Esasi'nin 7. ve 27. maddelerine aykırı görünüyordu. Çünkü Kanun-ı Esasi'nin 7. ve 27. maddeleri padişaha sadece Şeyhülislam ve Sadrazamı seçme hakkı veriyordu. Hükümetin<sup>259</sup> ve ordunun<sup>260</sup> padişah tarafından kontrol edilmesi anlamına gelen bu madde Şeyhülislam Cemaleddin Efendi tarafından kabul edilmedi<sup>261</sup>. Cemaleddin Efendi hükümetten çekilmeye karar verdi<sup>262</sup>. Büyük bir kaygı ve kargaşa yaratan bu maddenin Said Paşa tarafından kabul edilmesi ise üzüntüyle karşılandı. Padişahın yeni kabinede eski Harbiye Nazırını yerinde tutması ve bazı güçsüz kişilerin de nazırlıklara getirilmesi kamuoyundaki kızgınlığı daha da arttırdı<sup>263</sup>.

Hatt-ı Hümayun'un kapsamından İttihat ve Terakki Cemiyeti de memnun kalmamıştı. Bu nedenle Cemiyet, Selanik'ten bir heyeti İstanbul'a gönderdi<sup>264</sup>. Cemiyetin, Said Paşa ile

---

düşündüğünü ve Kanun-ı Esasi'nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi geçici bir süre tatil ettiğini ifade etmiştir. Sonrasında ise Meclisi birkaç defa açmak istemesine rağmen çeşitli engeller ile karşılaştığını söylemiştir (*Şeyhülislam Merhum Cemaleddin Efendi Hazretlerinin Hatırat-ı Siyasiyesi*, Mısır 1330, s. 6-7).

<sup>256</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 52.

<sup>257</sup>*Şeyhülislam Merhum Cemaleddin...*, s. 7; Ayrıca bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 44-45.

<sup>258</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 52.

<sup>259</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 5-6.

<sup>260</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 52.

<sup>261</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 6.

<sup>262</sup>Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 45. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi hatıralarında hükümetten çekilmesine yol açan Harbiye ve Bahriye Nazırlarının padişah tarafından atanması meselesi hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Cemaleddin Efendi'ye göre Hatt-ı Hümayun, Kanun-ı Esasi hükümlerini kuvvetlendirecek şekilde yazılmış ise de Şeyhülislam ve Sadrazam gibi Harbiye ve Bahriye Nazırlarının da padişah tarafından seçilmesine dair bir fıkrayı barındırması uygun değildir. Çünkü bu fıkra hem Kanun-ı Esasiye hem de yemin ile sağlamlaştırılan yüce maksada aykırıdır. Ayrıca Hatt-ı Hümayun'un tamamını da hükümsüz hale getirmektedir. Cemaleddin Efendi okunan Hatt-ı Hümayun'u yanlış anlayıp anlamadığını kontrol etmek için odasına gitmiş olan Sadrazamın yanına gitmiştir. Bu esnada Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Hasan Fehmi Paşa, sonradan sadrazam olacak olan Hakkı Paşa ile Başmabeynci Nuri Paşa'yı da orada bulmuştur. Said Paşa, Hatt-ı Hümayunda bu fikranın mevcut olduğunu tasdik etmiş ve padişahın başkumandan olması nedeniyle Harbiye ve Bahriye Nazırlarını tayin edebilme hakkına sahip olduğunu ifade etmiştir (*Şeyhülislam Merhum Cemaleddin...*, s. 9-10).

<sup>263</sup>Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1976, s. 20.

<sup>264</sup>Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 45.

yapacağı görüşmede ısrarla üzerinde duracağı konu Harbiye ve Bahriye Nazırlarının padişah tarafından tayin edilmesi meselesiydi<sup>265</sup>. Rahmi, Talat, Hüseyin ve Cavid Beylerden oluşan heyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kaygılarını Said Paşa'ya ilettiler<sup>266</sup>. Paşanın sadrazamlık makamından çekilmesini istedi. İttihat ve Terakki'nin bu tavrı ülkede padişah, hükümet ve Cemiyetten oluşan üç ayrı kuvvetin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu üç kuvvetin mücadelesinden ise Cemiyet galip çıktı<sup>267</sup>. Cemiyetin uyarılarını dikkate alan Said Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'yı 3 Ağustosta görevinden aldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet üzerindeki bu baskısı Hariciye Nazırı Tefrik Paşa, Dâhiliye Nazırı Hacı Âkif Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Turhan Paşa ve Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin de istifasını getirdi. Verilen bu istifalar neticesinde Said Paşa hükümeti 4 Ağustos 1908'de sona erdi<sup>268</sup>.

#### 4.2. Kâmil Paşa Hükümeti (6 Ağustos 1908-13 Şubat 1909)

II. Meşrutiyet döneminin ikinci hükümeti Kâmil Paşa<sup>269</sup> tarafından 6 Ağustos 1908 tarihinde kuruldu. Kâmil Paşa'nın bu göreve getirilmesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ziyade II. Abdülhamid'in payı vardır<sup>270</sup>. Çünkü Kâmil Paşa da Said Paşa gibi eski rejimin adamı olup İngiliz yanlısı olarak biliniyordu<sup>271</sup>. II. Abdülhamid, İngilizlere eğilim göstermek zorunda kaldığında onu sadrazam yapardı. Daha da önemlisi Kâmil Paşa, Meşrutiyet idaresinden yana bir devlet adamı değildi. Memleketin irfan seviyesinin yüksek olmadığını düşünen Kâmil Paşa, parlamentolu bir yönetimi Avrupalı devletler için uygun bulup Osmanlı Devleti için ise zararlı görmekteydi. Kâmil Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu politik tartışmaları bir kenara bırakarak memleketin dış siyasetini iç siyasetinden ayırmak ve iç işlerini geniş yetkilere sahip bir İngiliz uzamana devretmekten geçiyordu. Bu uzman sayesinde imar ve ilerleme yolunda

<sup>265</sup>Tefrik Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1984, s. 112.

<sup>266</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 6. Said Paşa ile görüşme yapan heyetteki isimler hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Enver Ziya Karal, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'ten gönderdiği heyetin Cemal (Paşa), Talat (Paşa) ve Cavid'in bulunduğu bir kurul olarak ifade etmektedir. Bkz. Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 45. Kenan Olgun ise heyetin Cemal, Necip, Talat, Rahmi ve Cavid beylerden oluştuğunu ifade etmektedir. Bkz. Olgun, *a.g.e.*, s. 52.

<sup>267</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 56.

<sup>268</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 6; Said Paşa, anılarında istifasının 5 Ağustos 1908'de olduğunu belirtmektedir. Bkz. Sadrazam Said Paşa, *Anılar*, Hürriyet Yayınları, Haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul 1977, s. 323.

<sup>269</sup>Kâmil Paşa hayatı ve siyasi faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, VI.-X. Cüz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 1347-1472; Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa*, Sanat Basımevi, Ankara 1954.

<sup>270</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 7. Kâmil Paşa hükümetinin kuruluşuna dair Hatt-ı Hümayun sureti için bkz. *Tanin*, 25 Temmuz 1324/7 Ağustos 1908, nu: 7.

<sup>271</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 173.

önemli adımlar atılacağını düşünmekteydi<sup>272</sup>. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise başlangıçta tecrübesi ve İngiliz yanlısı olması nedeniyle Kâmil Paşa hükümetini destekleyip<sup>273</sup> 7 Ağustosta yayınladığı beyanname ile de bu desteğini açıkça ilan etti<sup>274</sup>.

Kâmil Paşa'nın atanması sırasında da II. Abdülhamid, Harbiye ve Bahriye Nazırlarını seçmek istedi. Ancak Kâmil Paşa, bu durumun anayasaya uygun olmadığını ifade ederek direndi. Padişahı bu fikrinden vazgeçirdi<sup>275</sup>. Kâmil Paşa hükümetinde, Said Paşa hükümetinde yer alan Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile birlikte Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Adliye Nazırı Hüseyin Fehmi Paşa ve Maarif Nazırı Hakkı Bey de yerlerini korudular<sup>276</sup>. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup kimsenin yer almadığı bu kabine bir parti kabinesi değildi. Meşrutiyetten önceki kabineler gibi bir saray kabinesi de sayılmazdı. Anayasanın belirlediği sınırlar içerisinde kurulan bu kabine<sup>277</sup> daha çok liberal eğilimli karma bir hükümetti<sup>278</sup>. Harbiye ve Bahriye Nezaretlerine getirilen Recep ve Arif Hikmet Paşalar ise İttihatçıların istediği kişilerdi<sup>279</sup>.

#### 4.2.1. Kâmil Paşa Hükümeti'nin Programı

II. Meşrutiyet'in ilk hükümet programı olan Kâmil Paşa hükümetinin programı 16 Ağustos 1908'de yayınlandı<sup>280</sup>. Kâmil Paşa, programında Osmanlı Devleti'nin anayasaya uygun şekilde yönetileceğini bildiriyordu<sup>281</sup>. Kapitülasyonları ve yabancı devletlere verilen imtiyazları belirli bir süre içerisinde kaldırmayı vaat eden Kâmil Paşa<sup>282</sup> mevcut mali durumun düzeltilmesi için de mali kanunların düzeltilmesi ve yeni yıl için rasyonel bir bütçe hazırlanması gerektiğini

<sup>272</sup>Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 47.

<sup>273</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 7.

<sup>274</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 53.

<sup>275</sup>Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 46.

<sup>276</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 7.

<sup>277</sup>Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 46.

<sup>278</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 173.

<sup>279</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 7. II. Abdülhamid, Recep Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasına karşı çıkmıştır. Bu durumun nedeni Recep Paşa'nın 1903 yılında kendisine karşı organize edilmek istenilen bir darbe girişimine karışmış olmasıdır. Bkz. A.T. Alkan, *a.g.e.*, s. 28; İttihatçıların Recep Paşa'nın kabineye girmesini istemelerinin sebebi ise Recep Paşa'nın Trablusgarp Valiliği esnasında buraya sürülen İttihatçılara yardımda bulunmuş olmasıdır. Buraya gönderilen İttihatçılar Recep Paşa sayesinde rahat bir sürgün hayatı yaşamışlardır. Recep Paşa'nın padişaha rağmen Harbiye Nezareti'ne atanması İttihatçıların gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. Olgun, *a.g.e.*, s. 53. Kâmil Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı: Sadrazam Kâmil Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Harbiye Nazırı Recep Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Tevfik Paşa, Dâhiliye Nazırı Reşit Akif Paşa, Maliye Nazırı Ziya Paşa, Bahriye Nazırı Arif Paşa, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Mahmut Ekrem Bey, Maarif Nazırı Hakkı Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Efendi, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi (*Tanin*, 25 Temmuz 1324 / 7 Ağustos 1908, nu: 7; İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler, Programları ve Meclis'teki Yankıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 61.

<sup>280</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 13. Kâmil Paşa'nın hükümet programının tam metni için bkz. Güneş, *a.g.e.*, s. 63-66.

<sup>281</sup>Ahmad, *a.g.e.*, s. 39.

<sup>282</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 54.



savunmaktaydı. Kâmil Paşa'nın hükümet programına göre kara ve deniz kuvvetleri de yeni baştan örgütlenecekti<sup>283</sup>. Ordunun savaş gücünü azaltmadan tasarruf politikasıyla gelirleri arttırıcı düzenlemeler yapılacak, din, dil ve ırk ayrımı yapılmadan herkese eğitim hakkı tanınacaktı<sup>284</sup>. Vergi sistemi yeniden düzenlenecek, ticari anlaşmalar yeniden gözden geçirilecek, ticaret, sanayi, kamu işleri ve tarımın geliştirilmesi için programlar hazırlanacak, mülkiyet hakkı güvence altına alınacaktı<sup>285</sup>. Devlet dairelerinde verimli şekilde çalışmayan memurların fazla maaş almalarının önüne geçilecekti. Eğitim işleri Kanun-ı Esasi'nin tayin ettiği esaslar çerçevesinde düzenlenecekti. Askeri okullara meşrutiyetin getirdiği eşitlik ilkesine uygun olarak gayrimüslimler de kabul edilecekti. Adalet işleri de yeniden düzenlenecekti<sup>286</sup>. Bütün ülkelerle iyi ilişkileri olan hükümet, dış politikasını devletin şeref ve bütünlüğünü koruma temeli üzerine kuracaktı<sup>287</sup>.

Kâmil Paşa'nın programı, Osmanlı Devleti'ni çağdaş bir merkezi devlet haline getirmek için ıslahat yapma niyetinin bir ifadesiydi. Bu program ülkede iyimser bir havanın esmesini sağladı. Bundan sonra bütün iş Meclisin bu havayı sürdürebilmesine kalmıştı<sup>288</sup>. Kâmil Paşa'nın programı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de beklentileri doğrultusunda hazırlanmış bir programdı. İttihatçılar meşrutiyetin ilanından sonra geleneksel reformların dışında daha köklü yeniliklerin yapılması gerektiğini düşünüyorlardı<sup>289</sup>. Hüseyin Cahit, Tanin gazetesinde yayınlanan "*Hükümet Programı Hakkında Mütalaa*" başlıklı yazısında Kâmil Paşa hükümetinin programı hakkında geniş bir değerlendirme yapmıştır. Hüseyin Cahit, bu programın bütün fenalıkları kesin olarak kökünden söküp atacak bir mahiyette olmadığını ifade etmiş<sup>290</sup> ve önemli olanın vaatlerden ziyade bunların uygulamaya konulması olduğunu belirtmiştir<sup>291</sup>. Kâmil Paşa hükümetinin programını dikkatle incelediğimizde program içerisinde doğrudan ya da dolaylı olarak sağlık konusuna temas edilmediğini, programın maliye, askeriye, eğitim, adalet ve dış politika konularına ağırlık verdiğini görmekteyiz.

Kâmil Paşa hükümeti göreve başladığı sırada 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmesi, ardında da Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ilhak etmesi İttihat ve Terakki ile Kâmil Paşa hükümetinin arasının açılmasına neden oldu. İttihat ve Terakki, Selanik'te toplamış olduğu kongrede II. Abdülhamid ile iyi geçinme ve Kâmil Paşa hükümetini düşürme kararı aldı. Ancak seçimlerin yapılması ve Meclis'in açılmasının gündemde olması

<sup>283</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 39.

<sup>284</sup> Olgun, *a.g.e.*, s. 54.

<sup>285</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 39-40.

<sup>286</sup> Güneş, *a.g.e.*, s. 64-65.

<sup>287</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 40.

<sup>288</sup> Ahmad, *a.g.e.*, s. 40-41.

<sup>289</sup> Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 14.

<sup>290</sup> Tanin, 4 Ağustos 1324/17 Ağustos 1908, nu: 17.

<sup>291</sup> Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 14.

hükümeti düşürme işinin ertelenmesine yol açtı. Bu arada Kâmil Paşa, durumunu kuvvetlendirmek için Meclis'teki muhalif Ermeni, Rum mebuslarıyla ve Ahrar Fırkası ile işbirliği yaparak güven tazeledi. Ayrıca II. Abdülhamid ile İttihat ve Terakki'nin arasını açmaya çalıştı. Neticede Kâmil Paşa'nın kimsenin fikrini almadan Bahriye ve Harbiye Nazırlarını değiştirmesi hem II. Abdülhamid'i hem de İttihat ve Terakki'yi rahatsız etti. 13 Şubat 1909'da Meclise verilen bir gensoru önergesiyle Kâmil Paşa hükümeti düşürüldü. Bu sonuç İttihat ve Terakki için önemli bir başarıydı<sup>292</sup>.

### 4.3. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (14 Şubat 1909-13 Nisan 1909)

Kâmil Paşa hükümetinin Meclisin verdiği güvensizlik oyu ile düşürülmesinden sonra 14 Şubat 1909 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti kuruldu<sup>293</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa, Midilli'de Namık Kemal'in yanında kâtip olarak memurluk mesleğine girmiş, normal denilebilecek yükselmeler ile Rumeli Genel Müfettişliği'ne kadar yükselmişti<sup>294</sup>. Altı yıl bu görevde kalan Hüseyin Hilmi Paşa memuriyet hayatının en parlak ve faydalı hizmetlerini burada yapmıştır. II. Abdülhamid'e bağlı olmakla birlikte İttihatçılarla da iyi ilişkiler kuran Hüseyin Hilmi Paşa,<sup>295</sup> Kâmil Paşa hükümetine İttihatçıların desteği ile Dâhiliye Nazırı olarak girmişti. Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa ile ilişkilerin gerginleştiği günlerde İttihatçıların sadrazam adayı olarak da ortaya çıkarılmıştı<sup>296</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Müfettişi iken bölgede takip ettiği politika ve batı dünyasını iyi tanınması İttihatçılar için bir tercih sebebiydi. İttihatçılar, Balkanlarda bir yeraltı örgütü olarak çalışmalarını sürdürdükleri dönemde Hüseyin Hilmi Paşa tarafından himaye edilmişler, birçok tutuklamadan ve sürgünden kurtulmuşlardı. İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa'yı Dâhiliye Nezareti'nden sonra sadrazamlık görevine de getirerek bir anlamda Paşa'ya karşı olan borçlarını ödemiş oluyorlardı. Gerçekte Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihatçı olduğu bilenmemekle birlikte İttihat ve Terakki'ye karşı bir sempatisinin olduğu söylenebilir<sup>297</sup>.

İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazam olmasında olduğu gibi hükümet üyelerinin belirlenmesinde de önemli rol oynadılar. Bununla birlikte yönetim kadrosu içerisinde

<sup>292</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 173.

<sup>293</sup>Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2007, s. 2; Hüseyin Hilmi Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XI-XIV. Cüz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 1654-1703; Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 550-551.

<sup>294</sup>Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 72.

<sup>295</sup>M. Aydın, *a.g.md.*, s. 550.

<sup>296</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 35; İttihatçıların sadrazam adayı olarak öne çıkarmaya çalışmalarına rağmen Hüseyin Hilmi Paşa, kendisini sadrazamlık görevi için henüz hazırlıklı görmüyordu. Nitekim sadrazam olunca saraydaki görevlilerden birisine "Ben sadrazam olmak isterdim ama şimdi değil, Said ve Kâmil Paşa gibi zatlarla iki üç yıl bulunduktan sonra demiştir". Bkz. Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 72; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 23.

<sup>297</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 35.

bulunan hiçbir İttihatçı hükümete girmedi. İttihatçılar, hükümete girmek için henüz şartların olgunlaşmadığını düşünüyorlardı. Hüseyin Hilmi Paşa, kabinede sadrazamlık görevi ile birlikte Dâhiliye Nazırlığı görevini de üzerine alıyordu. Bu hükümetin dikkat çekici özellikleri bulunmaktaydı. Her şeyden önce kabinede Kâmil Paşa kabinesinde de görev almış olan güvenilir isimler bulunmaktaydı<sup>298</sup>. Bununla birlikte Ali Rıza Paşa Harbiye Nazırlığı görevine iade edilmişti<sup>299</sup>. Bu durum İttihatçıların bir başarısıydı. İttihatçılar Harbiye Nazırlığına Ali Rıza Paşa'yı getirerek adeta Kâmil Paşa'dan intikam alıyorlardı. Bahriye Nezareti'ne de yine İttihatçıların desteklediği Rıza Paşa getirilmişti. Ayrıca Kâmil Paşa hükümetinde görev alan İttihatçı Manyasızade Refik Bey, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde de Adliye Nazırı olarak görev almaktaydı. Ticaret ve Nafia Nazırlığı ile Orman, Maadin ve Ziraat Nazırlığı'na yapılan atamalarda da İttihatçıların etkisi büyük oldu. Ticaret ve Nafia Nezareti'ne Gabriyel Noradunkyan Efendi, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne ise Mavro Kordato Efendi getirildi. İttihatçılar, devletin hızla toprak kaybettiği bu dönemde gayrimüslimlerin hükümette temsil edilmesine önem veriyorlardı. Bu atamalar Osmanlıcılık politikasının bir göstergesiydi. Maarif Nazırlığı'na ise eğitimci ve tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi getirildi. Şeyhülislamlık makamına kimin getirileceği meselesi ise görüş ayrılığının bulunduğu bir konuydu. II. Abdülhamid ve Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa hükümetinde de görev yapmış olan Cemaleddin Efendi'nin bu göreve getirilmesini istiyorlardı. Ancak İttihat ve Terakki, kendisine karşı muhalifliğini iyice belli eden Cemaleddin Efendi'yi istemiyordu. Bu nedenle Hüseyin Hilmi Paşa'ya baskı yapıyordu. Neticede II. Abdülhamid ile İttihatçılar arasında kalan Cemaleddin Efendi, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek görev almak istemediğini belirtti. Ancak yerine üç isim önerdi<sup>300</sup>. II. Abdülhamid, Cemaleddin Efendi'nin kendisine önermiş olduğu Yahya Raşid Efendi, Esad Efendi ve Ziyaeddin Efendi arasında bir tercih yaptı ve Ziyaeddin Efendi'yi Şeyhülislamlık makamına getirdi<sup>301</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde Hariciye Nezareti'ne Londra Büyükelçisi Rıfat Paşa getirilmişti. Çeşitli Avrupa başkentlerini dolaştıktan sonra İstanbul'a gelen Rıfat Paşa'ya<sup>302</sup> İttihat ve Terakki Cemiyeti büyük önem veriyordu. Bu durumun nedeni İngiliz yanlısı olarak bilinen Rıfat Paşa sayesinde Kâmil Paşa hükümetinin görevden alınmasından sonra İngiliz

<sup>298</sup>Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 72-73. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde şu isimler yer almaktaydı: Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Adliye Nazırı Refik Bey, Şura-yı Devlet Reisi Hüseyin Fehmi Paşa, Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Maliye Nazırı Ziya Paşa, Bahriye Nazırı Rıza Paşa, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Efendi, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi (Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 36; Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 22).

<sup>299</sup>Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 22.

<sup>300</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 36-38.

<sup>301</sup>Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 21.

<sup>302</sup>Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 1, Ks. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 172.

kamuoyunda ortaya çıkan İttihat ve Terakki aleyhtarı havanın dağılacığını düşünmesiydi<sup>303</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti muhalefet tarafından şaşkınlıkla karşılanmadı. Muhalif basın Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadarete gelmesi ile beraber, İttihat ve Terakki'nin iktidar hırsının bir nebze olsun azalacağını düşünüyordu. Ancak Hüseyin Hilmi Paşa'nın teslimiyetçi kişiliğinin İttihatçıların işlerini kolaylaştıracağına dair bir görüşte yaygındı. Kamuoyu, Hüseyin Hilmi Paşa'nın devlet yönetiminde tecrübesinin az olması ve Babîali bürokrasisi içerisinde yetişmemiş olmasını bir eksiklik olarak görüyordu. Kâmil Paşa da hükümetin İttihatçıların elinde oyuncak olacağını düşünmekteydi. İttihat ve Terakki ise hükümete açık destek verdiğini Hüseyin Hilmi Paşa'ya iletmişti<sup>304</sup>.

#### 4.3.1. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesinin Programı

Hüseyin Hilmi Paşa, böylesi karışık bir siyasi hava içerisinde 17 Şubat 1909'da hükümet programını mecliste okudu<sup>305</sup>. Son derece kısa bir metin olan ve bizzat Hüseyin Hilmi Paşa tarafından okunan<sup>306</sup> programda Hüseyin Hilmi Paşa her şeyden önce kendisine tevdi edilen görevin önemine dikkat çekmiştir. Bu görevin yerine getirilmesi sırasında parti ayrımı gözetmeksizin bütün mebusların yardımını istemiştir. Hükümetinin amacının vatana hizmet olduğunu ifade eden Hüseyin Hilmi Paşa görevini tarafsız şekilde yapacağını bildirmiş, Kanun-ı Esasiye ve meşrutiyete bağlı kalacaklarını da ifade etmiştir<sup>307</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın hükümet programında göze çarpan önemli bir nokta "*Müterakki Milletler*" seviyesine gelebilmek ve ülke sınırları içerisinde yaşayan insanları bir potada birleştirebilmek vurgusudur. Reformların yapılacağını da dile getirildiği program, dış politikada ise köklü değişiklikler yapılmayacağını ipuçlarını vermiştir. Avrupa ile olan iyi ilişkileri korumak hükümetin temel vazifelerinden biri olarak gösterilmiştir<sup>308</sup>. Memleketin her tarafında huzur ve asayiş sağlamayı amaçlayan bu programda devletin her ferdinin adalet ve eşitlik içerisinde bulunduğunu hissetmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu amaçla Kanun-ı Esasi'de de yazılı olan bu esasların uygulamaya konulmasının gerekliliğini ifade edilmiştir. Halkın eğitimini en medeni milletler seviyesine getirmeyi vaat eden bu program bunun için mektepler ve matbuat vasıtasıyla eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Devletin genel masraflarının ise akıllı bir iktisat politikası ele alınacağını ifade etmiştir<sup>309</sup>.

<sup>303</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 38.

<sup>304</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 39-40.

<sup>305</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 73.

<sup>306</sup>Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 56.

<sup>307</sup>MMZC, D. 1, İ. 30, C. 1, s. 677; Güneş, *a.g.e.*, s. 73.

<sup>308</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 40-41.

<sup>309</sup>MMZC, D. 1, İ. 30, C. 1, s. 677-678.

Meşrutiyet'in her sadrazamı gibi Hüseyin Hilmi Paşa da kapitülasyonların ve istikrazların baskısı altında izlenmesi imkânsız bir politikayı sürdürme vaadinde bulunmuştur. Programda ülke sorunları, kabinenin görev bölümüne göre değil son derece yüzeysel bir şekilde ifade edilmiştir. Mebuslardan özveri isteyen Hüseyin Hilmi Paşa, Avrupa devletleriyle mukayese yaparak arada aşamalar olduğunu vurgulamıştır. Her milletin “*sevki tabiisine*” ve özelliklerine uygun kanunlar konulması gerektiğini ifade etmiştir. Başka memleketlerde uzun uğraşlar sonucunda elde edilen başarıların kısa sürede elde edilemeyeceğini de sözlerine eklemiştir. Son derece kısa olan bu programa iki bakımdan eleştiri yapılmıştır. Bunlardan ilki kanunların yapılmasında “*ahkâm-ı şeriyeden*”, “*Fıkh-ı Şerif*” in Osmanlı kanunlarının odağı olduğunun bir kez de sadrazamın ağzından duyulması isteğidir. İkincisi ise Kâmil Paşa taraftarı olan Berat Mebusu İsmail Bey'in önergesidir. İsmail Bey, bu önergede iki nokta üzerinde durmuştur. Bunlar Hüseyin Hilmi Paşa'nın Kanunu Esasiye aykırı olarak düşürülmüş olan Kâmil Paşa'nın yerini alması ve bu kabinede Harbiye Nazırı olan Ali Rıza Paşa'nın yetersizliği hususlarıdır<sup>310</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın programı bu iki eleştiri dışında Mecliste genel olarak olumlu karşılanmıştır. Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi “*sözden çok başarı görürsek hükümet ile iftihar edeceğiz*” diyerek vaatlerden çok işin pratiğinin önemini vurgulamıştır. Bundan sonra Çankırı Mebusu Mehmet Tefik Efendi'nin verdiği önerge ile oylamaya geçilmiş ve aynı gün oy çokluğu ile Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti güvenoyu almıştır<sup>311</sup>.

Muhalefet, Hüseyin Hilmi Paşa'nın programının şimdiye kadar yayınlanan hükümet programlarından bir farkı olmadığını ve Kâmil Paşa'nın programının bir devamı olduğunu düşünüyordu. Muhalif basın ise programın boş vaatlerden oluştuğuna inanmaktaydı. Hükümetin kurulmasını destekleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programa bakışını ise Tanin gazetesinde görmekteyiz. Tanin gazetesi hükümet programını parlak ve günün sorularına cevap verebilecek düzeyde görmekteydi. Gazetenin başyazarı olan Hüseyin Cahit Bey de programın Kâmil Paşa hükümetinde olduğu gibi “*Mecmua-yı Mevad*” bir görünüme sahip olmadığını yazıyordu. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin, meşrutiyetin ilanından sonra gerçek anlamda halk desteğini alan ilk hükümet olduğunu ve bu nedenle başarı elde edeceğini düşünüyordu. Kâmil Paşa hükümetinin “*Defter-i İcraat*” olarak gördüğü eğitime programda yer verilmesini olumlu buluyordu. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetiyle beraber adem-i merkeziyet tartışmalarına son verildiğini de yazan Hüseyin Cahit Bey, hükümetin hedefleri ve programı itibarıyla bir İttihat ve Terakki hükümeti olduğunu söylemekten de çekinmiyordu<sup>312</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin programı 17 Şubat 1909'da mecliste kabul edildi. Ancak hükümet kısa süre içerisinde gittikçe artan bir muhalefet baskısı ile karşı karşıya kaldı.

<sup>310</sup>Tunaya, *a.g.e.*, C. 3, s. 56-58.

<sup>311</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 41.

<sup>312</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 42.

Muhalefet, hükümeti, orduyu ve İttihat ve Terakki'yi siyasete bulaştırmakla suçluyordu. Yeni Gazete, İkdam ve Volkan gazeteleri İttihat ve Terakki'yi hükümete ve Meclis'e müdahale ederek "hükümet içerisinde hükümet" olmakla suçlamaktaydı. Buna karşılık Tanin ve Şura-yı Ümmet gazeteleri ise İttihat ve Terakki'yi savunuyorlardı. 1909 Martında Ahrar Fırkası, Kâmil Paşa'nın konağında başlayıp İngiliz elçiliğinde biteceği duyurulan büyük bir gösteri yürüyüşü düzenleme kararı aldı. Bu arada hükümetin izinsiz gösteri ve toplantılara sınırlama getirmesi siyasi havayı daha gerginleştirdi. Kısaca hükümet-muhalefet ve İttihat ve Terakki-muhalefet ilişkileri iyi değildi. Buna karşılık hükümet-ordu-İttihat ve Terakki arasında ise bir dayanışma söz konusuydu. İçerisinde bulunan bu gergin ortam 31 Mart Ayaklanmasına zemin hazırladı. Bu ayaklanma üzerine de Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti 13 Nisan 1909'da istifa etmek zorunda kaldı<sup>313</sup>.

#### 4.4. Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (13 Nisan 1909-5 Mayıs 1909)

##### 4.4.1. Hükümetin Kuruluşu

31 Mart Ayaklanmasının ilk gününde Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin istifa etmesi üzerine II. Abdülhamid, Ahmet Tevfik Paşa'yı sadrazamlığa getirdi<sup>314</sup>. Tevfik Paşa, Said ve Kâmil Paşa hükümetlerinde Hariciye Nazırı olarak görev yapmıştı. Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesini bizzat II. Abdülhamid istemişti<sup>315</sup>. Çünkü Tevfik Paşa, içerisinde bulunan hassas dönemde herkesin onaylayacağı bir kişiydi. Ayrıca olayların yatışmasında tarafsızlığı ile önemli rol oynayabilecek yeni bir sadrazamdı<sup>316</sup>. Bununla birlikte Tevfik Paşa, İttihat ve Terakki tarafından benimsenen bir kişi değildi. Nitekim Hüseyin Cahit'in "Bu cins paşalar, ortalık karıştığı zaman başvurulmuş ihtiyat demirbaşlarından sayılabilir" şeklindeki sözleri İttihatçıların, Tevfik Paşa'ya bakışını net bir şekilde ortaya koymaktaydı<sup>317</sup>.

Tevfik Paşa, hükümetini kurarken oldukça dikkatli davranmıştır. Dönemin hassas dengelerini göz önünde bulunduran Tevfik Paşa, Adliye Nazırlığını Ahrar Fırkasına yakınlığı ile bilinen Berat Mebusu İsmail Kemal Bey'e teklif etmiştir. Tevfik Paşa, bu sayede Ahrar

<sup>313</sup>Kodaman, a.g.m., s. 173.

<sup>314</sup>Kodaman, a.g.m., s. 173. Ahmet Tevfik Paşa'nın şahsiyeti ve dönemin siyasi olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Necati Çavdar, Üç Devrin Mazisi, Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa, Berikan Yayınevi, Ankara 2016; İnal, a.g.e., XI.-XIV. Cüz, s. 1704-1761.

<sup>315</sup>Mehmetefendioğlu, a.g.t., s. 51.

<sup>316</sup>Necati Çavdar, "Siyasi Denge unsuru olarak 31 Mart Vakası'nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti", *History Studies*, Volume 3/1, 2011, s. 70. Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesi hususunda Halit Ziya Bey'in "Bu kaos ortamında sadarete getirilmesi inceden inceye düşünülmüş planlanmış bir tayindi. Çünkü Tevfik Paşa herkesçe tarafsızlığı ile tanınıyordu. Uzun yıllar Avrupa'da diplomatlık yapmış, siyasi fırka ve oluşumlarla irtibatı olmayan bir kişiydi. Yani hem İttihat ve Terakki hem de muhalefet tarafından itiraza uğramayacağı düşünülmüştür. Tevfik Paşa ne Hüseyin Hilmi Paşa gibi İttihat ve Terakki ile irtibatlı ne de Kâmil Paşa gibi cemiyetin açık bir muhalifidir. O günler için belki de en uygun sadrazam o idi" şeklindeki değerlendirmesi oldukça önemlidir (N. Çavdar, a.g.m., s. 71).

<sup>317</sup>Mehmetefendioğlu, a.g.t., s. 51.

Fırkası'yla ve muhalefete yakın ilişkiler içerisinde bulunmak istediğini göstermiş ancak İsmail Kemal Bey, Tevfik Paşa'nın bu teklifini kabul etmemiştir. 31 Mart Ayaklanmasının başlangıcından itibaren arabuluculuk rolü üstlenmeye çalışan İsmail Kemal Bey, çoğunluğun olmadığı bir oturumda Ahmet Rıza Bey'den boşalan Meclis-i Mebusan başkanlığına getirilmiştir<sup>318</sup>.

II. Abdülhamid, Harbiye Nazırlığına Ethem Paşa'yı, Bahriye Nazırlığına Emin Paşa'yı, Şeyhülislamlığa ise Ziyaeddin Efendi'yi getirmek istemiştir. Ethem Paşa'yı bir gün önce kendi isteği ile Harbiye Nazırlığına getiren Tevfik Paşa diğer iki Paşa'nın isminin Hatt-ı hümayunda geçmesini Kanun-ı Esasiye aykırı bularak istifa edeceğini söylemiş<sup>319</sup> ancak Tevfik Paşa'nın padişah karşısındaki direnişi fazla uzun sürmemiş, Şeyhülislamlığa Ziyaeddin Efendi, Bahriye Nezaretine ise Emin Paşa getirilmiştir<sup>320</sup>. Tevfik Paşa, Hariciye Nazırlığını Hüseyin Hilmi Paşa'ya teklif etmiştir. Hükümetin istifasından sonra isyancılar tarafından öldürüleceğinden endişelenen ve hatta<sup>321</sup> bir süre Yusuf Razi Bey'in evinde gizlenen ve ancak Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesinden sonra ortaya çıkan<sup>322</sup> Hüseyin Hilmi Paşa bu görevi kabul etmemiştir. Bunun üzerine bu göreve Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde de aynı görevde bulunmuş olan Rıfat Paşa getirilmiştir. Hükümetin kurulması sırasındaki diğer bir önemli sıkıntı da Harbiye Nezareti'nde yaşanmıştır. 31 Mart Ayaklanmasını çıkaranlar Harbiye Nezareti'ne Nazım Paşa'nın getirilmesini istiyorlardı. Ancak II. Abdülhamid, Nazım Paşa'nın bu göreve getirilmesini istemeyerek Harbiye Nezareti'ne Ethem Paşa getirildi<sup>323</sup>. Ethem Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesi askeri oldukça memnun etti. Ethem Paşa, Ayasofya Meydanı'na gelerek askerlerle görüştü ve onları kışlarına geri dönme konusunda ikna etti. Çalışmaları sonunda hükümette yer alacak nazırları belirleyen Tevfik Paşa hükümet listesini 14 Nisan'da II. Abdülhamid'e sundu. Bu liste padişah tarafından onaylanarak aynı gün yürürlüğe girdi<sup>324</sup>. Tevfik Paşa hükümetinde, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde yer alan Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi,

<sup>318</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 51-52. Tevfik Paşa'nın önce Adliye daha sonra ise Dâhiliye Nazırlığını muhalif kanattan İsmail Kemal Bey'e teklif etmiş olması onun Ahrar Fırkası'na meyilli bir siyaset takip ettiği şeklinde yorumlanabilecek bir davranıştır. Tevfik Paşa'nın bu teklifi vakit darlığından kaynaklanan bir hata gibi görülse de onun İttihat ve Terakki muhaliflerine karşı bir temayülü olarak da kabul edilebilir. Çünkü Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki arasında yaşanan ve Kâmil Paşa hükümetinin düşmesiyle sonuçlanan anlaşmazlık sırasında Hariciye Nazırı olan Tevfik Paşa, baskılar karşısında hükümetin istifa etmeyen iki Müslüman nazırından birisi olarak kalmıştı (N. Çavdar, *a.g.m.*, s. 71).

<sup>319</sup>Bayur, *a.g.e.*, C.1, Ks. 2, s. 188; Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 28; Ahmad, *a.g.e.*, s. 62.

<sup>320</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 52.

<sup>321</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, aynı yer.

<sup>322</sup>M. Aydın, *a.g.md.*, s. 550.

<sup>323</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 52. 31 Mart Ayaklanmasını çıkaran isyancıların içerisinde Nazım Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesini de içeren istekleri hakkında bkz. Akşin, *a.g.e.*, s. 189.

<sup>324</sup>N. Çavdar, *a.g.m.*, s. 70-72.

Orman ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi yerlerini korudular. Böylesi hassas bir dönemde bile iki gayrimüslim milletvekilinin hükümet içerisinde yer bulması oldukça önemlidir<sup>325</sup>.

#### 4.4.2. Hükümetin Programı

Tevfik Paşa hükümeti, 31 Mart Ayaklanmasını kontrol altına almaya çalıştığı sırada hükümet programı üzerinde de çalışıyordu. Hükümetin programı Sadaret Mektupçusu Ali Fuat (Türk geldi) Bey tarafından hazırlandı. Program üzerindeki son düzeltmeleri Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa ile Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey yaptı. Hükümet üyeleri programın Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmeyeceği endişesini taşıyorlardı. Bu nedenle kapsamlı bir program yerine ülkenin sorunlarına cevap verebilecek bir programın sunulmasına karar verildi. 19 Nisan 1909'da Ali Fuat Bey tarafından okunan ve oldukça kısa bir metin olan hükümet programı ülkenin içerisinde bulunduğu durumu dile getiriyordu<sup>326</sup>.

Programda, 31 Mart Ayaklanması nedeniyle zor ve nazik bir dönemde kurulan hükümetin en önemli görevinin Kanun-ı Esasi'yi korumak ve halkta oluşan şüpheleri ortadan kaldırmak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca dil, din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın herkesin aynı vatanın evladı olduğunu vurgulanmıştır. Programda 31 Mart ayaklanmasının çıkış sebebi olarak kurulan çeşitli fırka, cemiyet ve gazeteler vasıtasıyla halkın çeşitli cereyanlara sevk edilmesi gösterilmiştir. Programın devamında ise Adana'da meydana gelen Ermeni olaylarına yer verilmiş ve olayların yatıştırılması için derhal gerekli tedbirlerin alındığı bildirilmiştir. Dış siyasetle ilgili olarak ise Bulgaristan meselesinin halledilmesi için çalışıldığı ifade edilmiş ve diğer devletlerle olan ilişkilerin meşrutiyetin ilanından beri takip edilen siyasete uygun olarak yürütüleceği ve devletin menfaatlerinin korunacağı belirtilmiştir<sup>327</sup>. Hükümet programının okunmasından sonra program üzerinde görüşme yapılmadı. Ömer Fevzi Efendi'nin isteği ile görüşme ve oylama daha sonraki bir tarihe ertelendi. Ömer Fevzi Efendi, ülkenin içerisinde bulunduğu koşulların bu durumu zorunlu hale getirdiğini açıkladı<sup>328</sup>. Tevfik Paşa hükümetinin programının Meclis-i Mebusan'da okunduğu gün Selanik'ten yola çıkan Hareket Ordusu'na bağlı ilk birlikler İstanbul yakınlarına ulaştılar. 24 Nisan'da İstanbul'a giren Hareket Ordusu'na bağlı birlikler kontrolü ele alarak isyana katılanları tutuklamaya başladılar. Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesi ve 25 Nisan'da İdare-i Örfiye'nin

<sup>325</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 53. Tevfik Paşa hükümetinde şu isimler yer almıştır: Sadrazam Tevfik Paşa, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Harbiye Nazırı Müşir Ethem Paşa, Bahriye Nazırı Hacı Emin Paşa (vekâleten), Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Dâhiliye Nazırı Adil Bey (vekâleten), Şura-yı Devlet Reisi Zihni Paşa, Maliye Nazırı Nuri Bey, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi, Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Halil Hamade Paşa (N. Çavdar, *a.g.m.*, s. 72).

<sup>326</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 56-57.

<sup>327</sup>Güneş, *a.g.e.* , s. 87-88.

<sup>328</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 56-57.



ilan edilmesi hükümetle Mahmud Şevket Paşa'yı karşı karşıya getirdi. Elinde bulundurduğu askeri güçle keyfi davranışlarda bulunan Mahmud Şevket Paşa'nın tavırları İstanbul'da iki hükümetin var olduğu izlenimini uyandırıyor<sup>329</sup>.

27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid tahttan indirilerek yerine Mehmed Reşad Efendi getirildi. Bu arada İstanbul'a gelen İttihatçılar hükümet üzerindeki baskılarını arttırdılar. Kuruluşundan itibaren hükümete karşı bir tavır sergileyen ve hükümeti tanımadıklarını ifade eden İttihatçıların baskısına daha fazla dayanamayan Tevfik Paşa hükümeti 1 Mayıs 1909'da istifa etti<sup>330</sup>. Ancak yeni padişah Mehmed Reşad, Tevfik Paşa'nın görevine devam etmesini isteyerek kendisini yeniden görevlendirdi<sup>331</sup>. Kurulan ikinci Tevfik Paşa hükümetinde ilk hükümette görev alan Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi, Şura-yı Devlet Reisi Rauf Paşa, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi ve Evkaf Nazırı Halil Hamade Paşa yerlerini korudular. Bu hükümette Harbiye Nezareti'ne Salih Paşa, Bahriye Nezareti'ne ise Rıza Paşa getirildi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın kabul etmediği Dâhiliye Nezaretine ise Ferid Paşa atandı. Ayrıca Ahmet Rıza Bey'in girişimleriyle Maliye Nezareti'ne Cavit Bey, Adliye Nezareti'ne ise Hayri Bey getirildi. Tevfik Paşa'nın yapmış olduğu bu iki atama İttihatçılar ile yakın ilişki kurmak istemesini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Cavit ve Hayri Beyler kendilerine danışılmadan yapılan bu atamaları kabul etmeyerek istifa ettiler. Cavit Bey'in kabul etmediği Maliye Nezaretine Rıfat Bey getirildi. Adliye Nezareti'ne ise atama yapılmadı<sup>332</sup>. Bundan sonra İttihat ve Terakki'nin hükümet üzerindeki baskısı artarak devam etti. İttihatçılar, hükümete güvenoyu vermeyeceklerini açıkça ifade ettiler. Bu baskılara daha fazla dayanamayan Tevfik Paşa, 5 Mayıs 1909'da istifa etti<sup>333</sup>.

#### **4.5. II. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (5 Mayıs 1909-28 Aralık 1909)**

##### **4.5.1. Hükümetin Kuruluşu**

Tevfik Paşa'nın istifa etmesinden sonra Hüseyin Hilmi Paşa, 5 Mayıs 1909'da ikinci defa sadrazam oldu<sup>334</sup>. Ancak İttihatçıların yeni sadrazamı tespit etmeleri kolay olmadı. Bu durumun nedeni İttihat ve Terakki içerisinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeniden sadrazam olmasını istemeyenlerin bulunmasıydı. Bu muhalefet Reşid Akif Paşa ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadrazam adayı olarak ön plana çıkmasına yol açtı. İttihatçılar, yeni sadrazam adayının tespiti için peş peşe yaptıkları toplantılarda, Reşid Akif Paşa'nın bu göreve getirilmesine karar

<sup>329</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 57-58.

<sup>330</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 59.

<sup>331</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 76.

<sup>332</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 59; *Takvim-i Vekayi*, 19 Nisan 1325/2 Mayıs 1909, nu. 198.

<sup>333</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 60.

<sup>334</sup>*Mufassal...*, C. 6, s. 3457.

verdiler. Bununla birlikte padişah Mehmed Reşad'a daha geniş bir seçim hakkı tanımak için Reşit Akif Paşa ile birlikte Hüseyin Hilmi Paşa, İbrahim Hakkı Bey ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı da sadrazam adayı olarak teklif ettiler. Padişah'tan bunlar arasında bir seçim yapmasını istediler. Padişah ise kendisine önerilen bu isimler arasından Hüseyin Hilmi Paşa'yı seçti. Gerçi Hüseyin Hilmi Paşa başlangıçta bu görevi kabul etmek istemediyse de memlekete hizmet etmek düşüncesiyle ve görevden kaçmış olma izlenimi vermemek adına görevi kabul etti<sup>335</sup>. Gerek Osmanlı kamuoyunda gerekse de Avrupa'da genel olarak olumlu şekilde karşılanan<sup>336</sup> Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadrazamlığı yaklaşık 8 ay devam etti. Bu dönemde İttihat ve Terakki ilk defa kabinede etkili bir konuma geldi<sup>337</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde, Tevfik Paşa hükümetinde de yer alan altı kişi yerlerini korudu. Bunlar Harbiye Nazırı Salih Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Halil Hamade Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa ve Dâhiliye Nazırı Ferit Bey'di. Şeyhülislamlık makamına ise Pirizade Sahib Bey getirildi. Bahriye Nezareti'ne ikinci defa olarak Arif Hikmet Paşa, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne ise Aristidi Paşa getirildi. Adliye Nezareti ise Roma sefiri İbrahim Hakkı Bey'e teklif edildi. Ancak İbrahim Hakkı Bey görevi kabul etmedi. Bir süre vekâleten yürütülen Adliye Nezareti'ne Haziran ayında Necmeddin (Molla) Bey getirildi. Posta, Telgraf ve Telefon Nezaretine ise tıpkı daha önceki hükümetlerde olduğu gibi atama yapılmadı. Bu nezaret vekâleten idare edildi. Ticaret ve Nafia Nezareti ile Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne yapılan atamalar hükümetin ve İttihatçıların azınlıkların temsil edilmesine verdikleri önemi bir kez daha gösterdi<sup>338</sup>.

<sup>335</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 61.

<sup>336</sup>Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeniden sadrazam olması ile ilgili Osmanlı basını genel olarak olumlu değerlendirmeler yapmıştır. Örneğin Sabah gazetesinde yer alan “*Yine Salaha Doğru*” başlıklı yazıda “... Bizim tahkikatımıza göre yeni kabinenin makam-ı iktidara geçmesi hemen umumi bir hüsnü tesir icra etmiştir...” denilerek Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinden duyulan memnuniyet ortaya konulmuştur (*Sabah*, 24 Nisan 1325/7 Mayıs 1909, nu. 7045). Gazetenin bir sonraki sayısında yer alan “*Yeni Kabine*” başlıklı yazıda ise “... yeni kabinenin teşkili Avrupa'nın her tarafında hüsn-ı kabule mazhar olmuştur...” denilerek Avrupa kamuoyunun Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinden memnuniyeti belirtilmiştir (*Sabah*, 25 Nisan 1325/ 8 Mayıs 1909, nu. 7046).

<sup>337</sup>Olgun, *a.g.e.* , s. 77.

<sup>338</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 62-63. 6 Mayıs 1909'da kurulan ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde şu isimler bulunmaktaydı, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Dâhiliye Nazırı Ferid Paşa, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Rauf Paşa, Harbiye Nazırı Salih Paşa, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Maliye Nazırı Rıfat Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Efendi, Maarif Nazırı Nail Bey, Evkaf Nazırı Halil Hamade Paşa, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa (*Takvim-i Vekayi*, 23 Nisan 1325/6 Mayıs 1909, nu. 202).

#### 4.5.2. Hükümetin Programı

Yeni hükümetin programı, 24 Mayıs 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Meclis-i Mebusan'da, Dâhiliye Nazırı Ferid Bey tarafından ise Meclis-i Ayan'da okundu<sup>339</sup>. Program, I. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin programından çok da farklı değildi. Mevcut farklılıklar ise 31 Mart Ayaklanması ile ilgiliydi<sup>340</sup>. Programında isyancıların baskısı nedeniyle bir önceki hükümetinin istifa etmek mecburiyetinde kaldığını ifade eden Hüseyin Hilmi Paşa, Hareket Ordusu'nun gösterdiği iktidar ve kabiliyet neticesinde isyancıların amaçlarına ulaşamadıklarını belirtmiştir. Tevfik Paşa'nın istifasından sonra sadrazamlık görevinin yeni padişah tarafından kendisine verildiğini belirten Hüseyin Hilmi Paşa, hükümetini rehber olarak gördüğü Kanun-ı Esasiye uygun şekilde kurduğunu da ifade etmiştir<sup>341</sup>. Daha sonra ise kabinesinin iç ve dış siyasette takip edeceği politika ile ilgili şunları söylemiştir. İç siyasette 31 Mart Ayaklanması ile bozulan huzur ve asayişin yeniden sağlandığını ve suçluların Divan-ı Harb-i Örfi'de cezalandırıldığını ifade eden Hüseyin Hilmi Paşa, Adana'da meydana gelen karışıklıklara da değinerek bu elim olay nedeniyle alınan tedbirlerin genişletildiğini belirtmiştir. Ayrıca bu olayları çıkaranların herkim olurlarsa olsunlar şiddetle cezalandırılacaklarını da ifade etmiştir. Bununla birlikte olaylarda vazifelerini layıkıyla yerine getirmeyen idarecilerin de cezalandırıldığını belirtilmiştir. Memleketin herhangi bir yerinde bir daha böyle bir olayın meydana gelmemesi için çalışılacağını da ifade etmiştir. Programda, İstanbul'da ve bazı vilayetlerde meydana gelen irtica-i hareketler nedeniyle emniyet kuvvetlerinin ıslahının bir kez daha ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Bu nedenle jandarma ve polis teşkilatında ıslahata gidileceği belirtilmiştir. Ayrıca devletin içerisinde bulunduğu mevcut ekonomik şartlar ile hükümetin bu konuda almaya çalışacağı tedbirler üzerinde de durulmuştur. Hükümet programında kara ve deniz kuvvetlerinin ihtiyaçlarının karşılanması, bayındırlık ile ilgili tasavvurların bir an önce hayata geçirilmesi konuları üzerinde de durulmuştur. İmtiyazlarla yaptırılamayacak ve doğrudan doğruya hükümet tarafından teşebbüs edilmesi gereken bayındırlık ve inşaat işlerinin olabileceği üzerinde de durulmuştur. Bu konu için de bir bütçe takdim edildiği belirtilmiştir. Yeteri kadar gelişme göstermemiş olduğu ifade edilen eğitim konusu da programda kendisine yer bulmuştur. Eğitimin yaygınlaştırılması için çalışılması gerektiği üzerinde önemle durulmuştur. Ayrıca asayiş ve idari düzene ilişkin kanun layihalarının seri bir şekilde hazırlanması gerektiği belirtilmiştir. Devlet dairelerinde meşrutiyetin ilanından beri yapılmak istenilen ancak tam anlamıyla yapılamayan tensikat meselesi de programda kendisine yer bulmuştur. Açıkta kalacak memurların durumları kararlaştırılmadan tensikata başlamanın mümkün olmadığı belirtilmiştir. Bu konuda hazırlanan nizamname sayesinde sorunun

<sup>339</sup>MMZC. , D. 1, İ. 78, C. 2, s. 635.

<sup>340</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 64.

<sup>341</sup>MMZC. , D. 1, İ. 78, C. 2, s. 636; Güneş, *a.g.e.* , s. 93.

çözüleceği belirtilmiştir. Ayrıca matbuat ve cemiyetlere dair hazırlanan iki önemli kanun layihasının da meclis tarafından tasdik edilmesi istenilmiştir. Özellikle 31 Mart Ayaklanmasının çıkmasında bazı gazetelerin rolü üzerinde durularak matbuat kanununun hazırlanma gerekçesi ortaya konulmuştur. Hükümet, dış politikada takip edeceği siyaseti ise bütün devletlerle dostane münasebetlerini devam ettirme ve milli menfaatlerin muhafaza edilmesi şeklinde ifade etmiştir<sup>342</sup>.

Hükümetin programı üzerinde Meclis-i Mebusan'da fazla görüşme yapılmamıştır. Zaten hükümetin programının okunmasından önce Meclis-i Mebusan'daki ortak düşünce güven oylaması yapılması yönündeydi. Bunun gerekçesi ise Hüseyin Hilmi Paşa'nın birinci hükümetinin zaten güvenoyu almış olmasıydı. Neticede üzerinde fazla görüşme yapılmadan program alkışlarla kabul edildi<sup>343</sup>. Kabinenin kurulmasından kısa bir süre sonra hükümet üyeleri ile İttihat ve Terakki arasında anlaşmazlıklar başladı. Bu nedenle bazı hükümet üyeleri görevlerinden ayrıldılar. Bunların yerlerini İttihat ve Terakki üyeleri aldılar. Anlaşmazlığın çıkış konusu "*Siyasi Müsteşarlıklar*" meselesiydi<sup>344</sup>. İttihat ve Terakki, hem hükümeti kontrol etmek hem de genç İttihatçıların ülke yönetiminde tecrübe kazanmalarını sağlamak için Nezaretlere kendi mebuslarının müsteşar olarak atanmasını istedi. Uzun tartışmalar neticesinde siyasi müsteşarlıklarla ilgili kanun teklifi kabul edilmedi. Ancak bu olay nedeniyle Ferid Paşa, Dâhiliye Nazırlığından istifa etti. Yerine Talat Bey, Dâhiliye Nazırı oldu. İttihatçıların, itimat etmediği diğer bir kabine üyesi ise Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi idi. Bu nedenle Gabriyel Efendi aleyhinde Tanin gazetesinde büyük bir kampanya başlatıldı. Bu kampanya neticesinde Gabriyel Efendi istifa etti. Yerine İstanbul Mebusu Hallaçyan Efendi getirildi<sup>345</sup>. Maliye Nazırı Rıfat Bey ise Harbiye Nazırı ile yaşamış olduğu anlaşmazlık neticesinde istifa etti. Onun yerine Cavid Bey, Maliye Nazırı oldu<sup>346</sup>.

Kabinede yapılan değişiklikler neticesinde Talat Bey Dâhiliye, Cavid Bey ise Maliye Nazırı olmuşlardı. Ayrıca kabinede İttihatçılara yakınlığı ile bilinen Necmettin Molla gibi bazı nazırlar da bulunmaktaydı. Bununla birlikte İttihat ve Terakki, kendi adamlarından Lütfi Bey'i Başmabeyinci, Halit Ziya Bey'i de Başkâtip yaptırarak Padişah üzerindeki denetimini de arttırdı<sup>347</sup>. Elde edilen bu mevkiler sayesinde İttihat ve Terakki "*bir anlamda hükümetin sorumluluğunu almadan iktidara sahip olma*" gücüne kavuştu<sup>348</sup>. Siyasi müsteşarlıklar meselesi nedeniyle Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki ile arası açılmıştı. Sonuçta Hüseyin Hilmi

<sup>342</sup>Güneş, *a.g.e.*, s. 95-104.

<sup>343</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 65.

<sup>344</sup>*Mufassal...*, C. 6, s. 3458.

<sup>345</sup>*Mufassal...*, C. 6, s. 3458.

<sup>346</sup>Nazmi Eroğlu, *Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, Bir Harf Yayınları, İstanbul 2004, s. 38.

<sup>347</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 76.

<sup>348</sup>Eroğlu, *a.g.e.*, s. 38.

Paşa, Meclisten güvenoyu istemek zorunda kaldı. 13 Aralık 1909 tarihinde yapılan güven oylamasında hükümet 8'e karşı 163 oyla güvenoyu aldı. Ancak buna rağmen Hüseyin Hilmi Paşa ile İttihat ve Terakki arasındaki gerginlik devam etti. Neticede bu duruma daha fazla dayanamayan Hüseyin Hilmi Paşa, 28 Aralık 1909 tarihinde istifa etti. Yerine İttihatçıların desteklediği Roma Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa sadrazam oldu<sup>349</sup>.

#### 4.6. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (13 Ocak 1910-29 Eylül 1911)

İbrahim Hakkı Paşa, 13 Ocak 1910'da hükümetini kurdu<sup>350</sup>. Klasik bir Osmanlı bürokratu olarak nitelendirilen İbrahim Hakkı Paşa'nın birkaç yabancı dili bilmesi ona Yıldız Sarayı'nın kapılarını açmıştı. Hem ülke içerisindeki hem de ülke dışındaki memuriyetlerinde başarılı olarak yükselme imkânı elde eden İbrahim Hakkı Paşa, Kâmil Paşa kabinesinde nazırlık, Roma ve Berlin'de ise elçilik vazifelerinde bulunmuştu. Paşa'nın asıl özelliği Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk ve Hamidiye Ticaret Mektebi'nde sosyal nitelikli dersler vermiş bir hoca olmasıydı<sup>351</sup>. Bu özelliği kendisinin genç kuşaklar tarafından da sevilmesini sağlamıştı. Onun Sadarete getirilmesi kamuoyu tarafından coşkuyla karşılandı<sup>352</sup>. İstanbul'a gelişinde kendisini karşılayan büyük kalabalığa özellikle de gençlere siyasetine "*Adl ve İhsan*" yani adalet ve bağış ilkelerinin yön vereceğini söyledi<sup>353</sup>.

İttihat ve Terakki, İbrahim Hakkı Paşa'nın sadareti öncesinde bu göreve kimin getirileceği ile ilgili çok sayıda toplantı yaptı. İsimleri sıkça geçen Said ve Kâmil Paşalardan ziyade İttihatçılar bu hassas dönemde kontrol edebilecekleri ve kendilerine sorun çıkarmayacak bir kişiyi sadrazam yapmak istiyorlardı. Bu aşamada akla gelen ilk isim Tevfik Paşa oldu. Fakat Tevfik Paşa buna yanaşmadı. Padişahla yapılan bir toplantıda İbrahim Hakkı Paşa'nın ismi ortaya atıldı. İbrahim Hakkı Paşa, İttihat ve Terakki tarafından kendisine yapılan sadaret teklifini temkinli şekilde karşıladı. Mentеше Mebusu Halil Bey, hükümetin kurulması sırasında İttihatçıların hiçbir zorlamasının olmayacağına dair garanti verdi<sup>354</sup>.

<sup>349</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 77.

<sup>350</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 180. İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin kuruluş tarihi Tefik Çavdar tarafından 10 Ocak 1910, Kenan Olgun ve Muharrem Dördüncü tarafından ise 12 Ocak 1910 olarak verilmektedir. Bkz. T. Çavdar, *İttihat...*, s. 61; Olgun, *a.g.e.*, s. 78; Muharrem Dördüncü, "*Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati*", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 17, S. 1, 2015, s. 88.

<sup>351</sup>Tunaya, *a.g.e.*, C. 3, s. 67; İbrahim Hakkı Paşa'nın şahsiyeti ve döneminin siyasi olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, X.-XIV. Cüz, s. 1763-1804; Muharrem Dördüncü, *İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

<sup>352</sup>T. Çavdar, *a.g.e.*, s. 61; *Tasvir-i Efkâr*, 31 Kânunuevvel 1325/13 Ocak 1910, nu. 223.

<sup>353</sup>Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, Yay. Haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2003, s. 330-331.

<sup>354</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 93-95; *İkdam*, 29 Kânunuevvel 1325/ 11 Ocak 1910, nu. 5491.

İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde Talat ve Cavit Beylerin hükümet içerisinde yerlerini korumalarına karar verildi. Maarif Nezareti önce Hüseyin Cahit Bey'e daha sonra ise Halil Bey'e teklif edildi. Ancak her iki isim de bu teklifi kabul etmediler. Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Aristidi Paşa'ya, Evkaf Nezareti ise Mustafa Efendi'ye teklif edildiyse de bu tekliflerde kabul edilmedi. Ticaret ve Nafia Nezareti'nde ise iki kişinin ismi öne çıktı. Bunlar Hallaçyan Efendi ile Selanik Mebusu Mustafa Rahmi Beylerdi. Mustafa Rahmi Bey'in kulis çalışmalarına rağmen, fırkanın adayı olan Hallaçyan Efendi, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne tekrar getirildi. Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne ise Mavro Kordato Efendi getirildi. Bu iki nazırlığa yapılan atamalar gayrimüslimlerin meclisteki temsilileri açısından önemlidir. Bunların yanı sıra ordu tarafından desteklenen Mahmud Şevket Paşa, Harbiye Nazırlığına getirildi. Gerek İttihat ve Terakki gerekse İbrahim Hakkı Paşa bu sayede büyük bir güce sahip olan Mahmud Şevket Paşa'yı kontrol altında tutmak istiyordu. İttihat ve Terakki, hükümetin kurulması sırasında Şeyhülislamlık için Yahya ve İsmail Beyleri teklif etti ancak bu adaylar İttihat ve Terakki'nin sivil ve liberal kesimleri tarafından hoş karşılanmadı. Bu nedenle Şeyhülislamlığa Hüseyin Hüsnü Efendi atandı. Bu atama muhafazakâr grubu memnun etmedi. Ayrıca muhafazakâr grubun itirazlarına rağmen Adliye Nezareti'ne Necmeddin (Molla) Bey getirildi. Bu iki atama hükümet programının kabul edilmesinden kısa bir süre sonra muhafazakâr grubun İttihat ve Terakki'den istifa etmesine yol açtı<sup>355</sup>. İttihat ve Terakki ile yapılan uzun pazarlıklar neticesinde 13 Ocak 1910'da İbrahim Hakkı Paşa hükümeti kuruldu<sup>356</sup>.

#### 4.6.1. Hükümetin Programı

İbrahim Hakkı Paşa'nın hükümet programı 24 Ocak 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan'da okundu. Meşrutiyet ilkelerine bağlı kalınarak siyaset ve ekonomi alanlarında köklü reformların yapılacağını belirten bu program kamuoyunun beklentileri doğrultusunda hazırlanan bir programdı<sup>357</sup>. Programda yer verilen konulardan ilki 31 Mart Ayaklanmasıdır. Programda meşrutiyet yönetimine son verme niyetinde olan bu olaya benzer bir hadisenin bir daha yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınması üzerinde durulmuştur. Ayrıca Kanun-ı Esasi ile sağlanmış olan genel hukukun korunması gerektiği de ifade edilmiştir. Devleti oluşturan kuvvetlerin birbirlerinin işlerine karışmayarak her kuvvetin kendisine ait hukuk ve yetkilerden tamamen yararlanması gerektiği belirtilmiştir. Hükümetin tensikat meselesi üzerinde duracağı

<sup>355</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 97-99.

<sup>356</sup>Hükümet şu üyelerden oluşmaktaydı: Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi, Adliye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi Necmettin Bey, Hariciye Nazırı Rıfât Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Maliye Nazırı Cavid Bey, Bahriye Nazırı Halil Paşa, Maarif Nazırı Emrullah Efendi, Ticaret ve Nafia Nazırı Hallaçyan Efendi, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Şerif Haydar Bey (Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 100; *Takvim-i Vekayi*, 31 Kânunuevvel 1325/ 13 Ocak 1910, nu. 428; *Sabah*, 30 Kânunuevvel 1325/ 12 Ocak 1910, nu. 7294).

<sup>357</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 101-102.

da ifade edilmiştir. Osmanlı toplumunu oluşturan cemaatlerin haklarının Kanun-ı Esasi ile belirli ve saklı olduğunun belirtildiği programda bu konuda herhangi bir şüphenin olmaması gerektiği de ifade edilmiştir. Böylece Osmanlılık düşüncesine verilen önem gösterilmiştir. Memleketin çeşitli bölgelerinde iktisadi gerilik, halkın özel durumları ve çeşitli ihtilaflardan kaynaklanan asayişsizliğin ortadan kaldırılmasında sadece şiddet yönteminin benimsenmeyeceği sıkıntıların sebeplerinin araştırılarak çözüm üretileceği üzerinde de durulmuştur. Bunun için gerekli kanunların çıkarılacağı da belirtilmiştir<sup>358</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa'nın hükümet programında yer vermiş olduğu diğer bir konu da vilayet idarelerinin düzenlenmesi meselesidir. Bu konuda hazırlanmış olan kanun layihasının Şura-yı Devlet ve Heyet-i Vükela tarafından tetkik edilmesinden sonra Meclis-i Mebusan'a takdim edileceği ifade edilmiştir. Devletin bütün şubelerinin ıslahı ile inşaat işleri hakkında daha önceki hükümet tarafından başlatılan çalışmaların devam edeceği de belirtilmiştir. Memleketin ilerlemesinin sadece yasaların hazırlanması ile olmayacağını belirtildiği programda asıl önemli olanın bu yasaların uygulanması olduğu üzerinde durulmuştur. Bu amaçla da hükümetin kanunların uygulanması ve devlet idaresinde meşrutiyetin yerleşmesine mesai harcayacağı ifade edilmiştir. Ekonomi alanında üzerinde durulan husus devlet masraflarında mümkün olduğu kadar tasarruf politikasının uygulanacak olmasıdır. Programda askeri ihtiyaçların karşılanması konusuna da değinilmiştir. Devletin kara ve deniz hudutlarının genişliği sebebiyle ordunun ihtiyaçlarının itina ile belirlenip mali imkânlar çerçevesinde gerekenlerin yapılacağı ifade edilmiştir. Devletin dış politikada takip edeceği siyaset hakkında ise Avrupalı büyük devletlerle ve komşu devletlerle olan ilişkilerin samimiyet ve dostane ilişkiler çerçevesinde yürütüleceği ve kimseye karşı saldırgan bir politikanın takip edilmeyeceği vurgulanmıştır. Bununla birlikte vatanın hukuk ve menfaatlerinin korunacağı ve devletin ilerlemesine mani olan eski anlaşmaların yani kapitülasyonların kaldırılması için çalışılacağı da ifade edilmiştir<sup>359</sup>.

Hükümet programına karşı sergilenen olumlu ve olumsuz görüşlerden sonra Mecliste yapılan oylamada hükümetin programı 31'e karşı 178 oyla güvenoyu aldı. Hükümet, Meclis'ten büyük bir çoğunlukla güvenoyu almış olmasına rağmen, İttihat ve Terakki'ye muhalif olanların sayısındaki artış gözden kaçmamaktadır. İbrahim Hakkı Paşa hükümeti döneminde iktidar-muhalefet çekişmesi daha önce şahit olunmamış bir hal almıştır. Meclisteki bu çekişme 1910 yılının son aylarında daha da artmıştır. Muhalefetin saflarına geçen İttihat ve Terakki mebuslarının sayısı gün geçtikçe fazlalaşmıştır. İttihatçılar bu duruma bir çare bulmak amacıyla çeşitli toplantılar yapmış ve hükümete karşı takip edecekleri politikayı belirlemeye

<sup>358</sup>Güneş, *a.g.e.*, s. 109-111.

<sup>359</sup>Güneş, *a.g.e.*, s. 113-114.

çalışmışlardır. İbrahim Hakkı Paşa ise bu durumdan rahatsız olarak Meclise iç ve dış politika meseleleri hakkında bilgi vermiş ve güvenoyu almaya gitmiştir<sup>360</sup>. 3 Aralık 1910 tarihinde başlayan görüşmeler sonunda Meclisin 10 Aralık 1910 tarihli toplantısında İbrahim Hakkı Paşa kabinesi 62'ye karşı 122 oyla güvenoyu almıştır. Muhalefetin giderek güçlendiği bu ortamdan çıkış yolu bulmak isteyen İttihat ve Terakki, 1911 yılında kendi içerisinde ortaya çıkan<sup>361</sup> Hizb-i Cedit hareketi<sup>362</sup> nedeniyle iyice telaşa kapılmıştır. İttihat ve Terakki, 1911 yılında yapılan kongrede Hizb-i Cedit ile anlaşmaya varmış olmasına rağmen bu kongreye kadar geçen 5 aylık süre zarfında İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde bulunan İttihat ve Terakki mebusları teker teker istifa etmişlerdir. Böylece İttihat ve Terakki'nin İbrahim Hakkı Paşa kabinesine vermiş olduğu destek de sona ermiştir. 28 Eylül 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal edeceğine dair vermiş olduğu nota ise İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin sonunu getiren olay olmuştur. İtalya'nın, isteklerinin yerine getirilmemesi halinde 24 saat içerisinde Trablusgarp'ı işgal edeceğini bildirmesi üzerine İbrahim Hakkı Paşa bu durum karşısında bir şey yapamayacağını anlamış ve 29 Eylül 1911 tarihinde istifa etmiştir<sup>363</sup>.

#### 4.7. Said Paşa Hükümeti (30 Eylül 1911-16 Temmuz 1912)

İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasıyla boşalan sadrazamlık makamına padişah V. Mehmet Reşad, 30 Eylül 1911'de tecrübeli devlet adamı Said Paşa'yı getirmiştir<sup>364</sup>. Said Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinde İttihat ve Terakki'den ziyade padişahın kararı etkili olmuştur. Bununla birlikte İttihat ve Terakki de İtalya ile ilişkilerin gerginleştiği böylesi nazik bir dönemde Said Paşa'nın sadrazam olmasını desteklemiştir<sup>365</sup>. İttihatçıların, Said Paşa'nın sadrazam olmasını desteklemelerine etki eden bir diğer neden ise Kâmil Paşa'nın sadrazam olmasını istememeleridir<sup>366</sup>. II. Meşrutiyet dönemindeki bu sadareti öncesinde II. Abdülhamid tarafından yedi defa sadrazamlık görevine getirilen Said Paşa, iyi yetişmiş ve tecrübeli bir devlet adamıydı<sup>367</sup>. Said Paşa, bu tecrübesine rağmen kabinesini oluşturmakta zorlandı. Bir

<sup>360</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 78-79. İbrahim Hakkı Paşa'nın Mecliste iç ve dış politika meseleleri ile ilgili vermiş olduğu bilgiler için bkz. *MMZC*, D. 1, İ. 3, C. 1, s. 493-507.

<sup>361</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 79.

<sup>362</sup>Hizb-i Cedit, İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde ortaya çıkan parti içi muhalefetin adıdır. İttihat ve Terakki'nin otoriter ve demokratik olmayan tutumundan dolayı ortaya çıkmış olan Hizb-i Cedit hareketinin liderliğini Miralay Sadık Bey ile Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi yapmıştır. Bu hareket 1911 yılında İttihat ve Terakki'yi bölünme noktasına getirmiştir (Yücel Yiğit, "İttihat ve Terakki Fırkası İçerisinde Parti İçi Muhalefet: Hizb-i Cedit Hareketi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları, Journal Of Modern Turkish History Studies*, XIV/28 (2014-Bahar/Spring), s. 104).

<sup>363</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 79.

<sup>364</sup>Kodaman, *a.g.e.*, s. 180; *BOA. İ. DÜİT*.190/67.

<sup>365</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 135.

<sup>366</sup>Olgun, *a.g.e.*, s. 80.

<sup>367</sup>Zeki Çevik, "II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 Fall 2009, s. 862.



taftan İttihatçıların belli belirsiz muhalefetleri diğer taraftan kendisini İttihatçıların işbirlikçisi olarak gören meclisteki diğer grupların muhalefeti kabinenin kuruluşu için yapılan çalışmaları oldukça etkiledi<sup>368</sup>. Said Paşa, İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden Talat, Cavid ve Halil Beyler'e hükümette görev teklif etmesine rağmen teklifi geri çevrildi. İttihatçıların böyle davranmasına etki eden nedenler arasında devam eden savaşın ve güçlenen muhalefetin etkisi bulunmaktaydı. Ülkenin içerisinde bulunduğu koşulları göz önünde bulunduran İttihatçılar geniş tabanlı bir koalisyon hükümetinin kurulması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu hükümette kendilerinin yanı sıra muhalif isimler de yer alacaktı<sup>369</sup>. Muhalefet ise Said Paşa'nın sadrazamlığından memnun değildi. Muhalefet, Kâmil Paşa'nın sadrazam olmasını istiyordu<sup>370</sup>. Aynı zamanda muhalefet İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde yer alan kişilerin yeni hükümette görev almasını da istemiyordu. Düşünce aşamasında kalan koalisyon hükümeti fikrine Said Paşa sıcak bakmadı<sup>371</sup>.

7 Ekim 1911'de açıklanan Said Paşa hükümetinde<sup>372</sup>, İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde yer alan Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Maliye Nazırı Nail Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Hulusi Bey ve Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey yerlerini korudular. İttihatçıların Harbiye Nezareti ile birlikte önem verdikleri Bahriye Nezareti'ne ise Hurşit Paşa getirildi. Hariciye Nezareti'ne ise hükümetin kurulmasından bir gün sonra Viyana sefiri Mustafa Reşit Paşa getirildi. Ancak Mustafa Reşit Paşa'nın görevi kabul etmemesi nedeniyle Hariciye Nazırlığı görevine Sofya Sefiri Asım Bey getirildi<sup>373</sup>. Said Paşa'nın kurduğu bu kabineye İttihatçılar destek vermişlerdir. İttihatçılar, kabineyi bir "*Fırka veya Program Kabinesi*" olarak görmekten ziyade, İtalya'nın Trablusgarp'taki işgalini durduracak bir kabine olarak görmekteydiler. İttihat ve Terakki'nin dışındaki siyasi fırkalar özellikle de kurulma aşamasında olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarları ise kabinenin tarafsız olmadığını, İttihat ve Terakki'nin güdümünde bir kabine olduğunu ileri sürmekteydi. Ayrıca muhalif basın yeni kabinenin ne kamuoyunu ne de Avrupa'yı tatmin etmeyecek zayıf bir kabine olduğunu düşünmekteydi<sup>374</sup>.

<sup>368</sup>Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 126.

<sup>369</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 135.

<sup>370</sup>Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 162

<sup>371</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 135-136.

<sup>372</sup>Takvim-i Vekayi, 24 Eylül 1327/ 7 Ekim 1911, nu. 942.

<sup>373</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 136.

<sup>374</sup>Kurşun, *a.g.t.*, s. 127.

#### 4.7.1. Hükümetin Programı

Kabinenin yetersizliğinin tartışıldığı bir ortamda Said Paşa, 18 Ekim’de programını açıkladı. Hükümet programının okunmasına “*devletlerin hayatlarında öyle zamanlar vardır ki, vatanlarına bağlı ricali devletin hükümet görevlerini deruhte etmekten kaçmamaları*” gerektiğini söyleyerek başlayan Said Paşa, bu görevi şartların zorlamasıyla, vatanperverlik hisleriyle kabul ettiğini ifade etti ve kabinesinde görev almak istemeyen devlet adamlarına da bir anlamda sitem etti<sup>375</sup>.

Said Paşa, programında devletin dış politikada başarı sağlayabilmesi için öncelikle iç politikada başarılı olması gerektiğini vurgulayarak Kanun-ı Esasi’nin tadili, vekillerin görev ve sorumlulukları, milletvekili seçimleri, askere alma, vilayetlerin idaresi ve taşınamayan mallar gibi önemli konulara dair çalışmalar yapılacağını ifade etmiştir. Dış politika da ise öncelikle Trablusgarp meselesinin vatanın menfaatleri çerçevesinde halledilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Daha sonra ise diğer hükümet programlarında olduğu gibi büyük devletlerle ve komşu Balkan devletleriyle dostane ilişkilerin devam ettirileceği vurgulanmıştır<sup>376</sup>. Her konuda açık ve yanlış anlamaya meydan vermeyecek bir politikanın takip edileceğini de ifade eden Said Paşa, Osmanlı toplumunu oluşturan fertler arasında eşitlik ilkesi ve birlik bağlarının tesisi için çalışılacağını belirtmiştir. Çeşitli cemaatlerin dini ayrıcalıklarına dair ferman ve düzenlemelerin korunacağı ve topluluklar arasındaki vatandaşlık ilişkilerinin arttırılmasına dikkat edileceğini ifade etmiştir. Jandarmada yapılan ıslahatlar nedeniyle gerekli yerlerde ortaya çıkan ihtiyaç nedeniyle jandarma sayısının arttırılacağını ve jandarma ile mülki memurlar arasında anlaşmazlıkların yaşanmasının engelleneceğini de ifade etmiştir. Taşınmaz malların tasarrufundan kaynaklanan anlaşmazlıkların adil bir şekilde çözümüne ve bazı bölgelerde başlanılan ıslahatların tamamlanmasına gayret edileceğini de belirterek maddi imkânlar ölçüsünde ordu ve donanmada başlanmış olan ıslahatlara da devam edileceğini ifade etmiştir<sup>377</sup>.

Said Paşa’nın hükümet programında denk bir bütçe için gelirlerin arttırılmasının ve masrafların azaltılmasının önemi vurgulanmıştır. Adalet işlerinde ise gerekli ıslahatların yapılacağı ve mümkün olan en kısa sürede hukukun adil ve süratli bir şekilde uygulanacağını belirtilmiştir. Memleketin en önemli ihtiyaçları arasında gösterilen eğitim konusunda ise takip edilecek siyasetin ilk adımının temel eğitimin düzenlenmesi ve eğitim için gerekli olan araç ve gereçlerin temin edilmesi olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte ikinci derecedeki eğitim (tahsil-i tâli) ile yüksek eğitimin de (tahsil-i âli) ihmal edilmeyeceği, mevcut müesseselerin korunarak noksanlarının giderileceği vurgulanmıştır. Öğretmenlerin geleceklerinin teminat altına alınacağı ve Maarif Nezareti’nin çalışmalarına büyük katkılar yapan cemaat okullarıyla özel okulların

<sup>375</sup>Kurşun, *a.g.t.* , s. 127-128.

<sup>376</sup>Güneş, *a.g.e.* , s. 126.

<sup>377</sup>Güneş, *a.g.e.* , s. 121-122.

korunacağı da ifade edilmiştir. Bununla birlikte medreseler ile şer'î mahkemelerin ıslah edileceği ve ulema ile kadıların maaşlarının yeniden düzenleneceği de programda yer alan vaatler arasındadır. Gerek merkezde gerekse de taşrada medreselerin sağlık şartlarına uygun bir şekilde imar edileceği, ders programlarının ve eğitim usullerinin yeniden düzenleneceği belirtilmiştir. Talebelerin dini ilimlerle birlikte fen derslerini öğrenmelerinin önemi de vurgulanmıştır. Ayrıca halkın cehalet içerisinde bulunduğu bazı bölgelere vaizler gönderileceği de ifade edilmiştir. Şer'î mahkemelerin ıslahıyla beraber bu önemli vazifeyi hakkaniyet içerisinde yerine getirecek hâkimlerin yetiştirilmesine özen gösterileceği de belirtilmiştir<sup>378</sup>.

Vakıfların varlıklarını devam ettirebilmeleri için zamanın şartlarına göre tanzim ve ıslah olunacağı ve gelirlerinin arttırılması için yapılan çalışmaların da devam edeceği belirtilmiştir. Bayındırlık ve inşaat işlerinde ise memleketin ihtiyaç duyduğu imar faaliyetlerine uygun bir programın belirlenmesinden sonra gerekli çalışmaların yapılacağı ifade edilmiştir. İmar faaliyetleri için memleketin sermayesinden mümkün olduğu kadar faydalanmanın yanı sıra yabancı sermaye ve uzmanların gerekliliği de vurgulanmıştır. Orman, maden ve ziraat işlerinde ise ileri memleketlerde faydaları görülen fenni ve sanayi usullerinin en uygun şekilde uygulanmasına çalışılacağı belirtilmiştir. Ayrıca orman ve meraların muhafaza edilmesiyle birlikte bu konuda köylüler arasındaki ihtilafların halledilmesine, köylülere baltalık tahsisine ve ameli ormancılık mekteplerinin açılmasına da çalışılacaktır. Tarım ve hayvancılığı geliştirmek için ziraat ve baytar mektepleri ile amele ve çiftlik mekteplerinin açılmasına ve yaygınlaştırılmasına çalışılacaktır. Vilayetlerde ziraat aletleri ve damızlık depoları tesis edilecek, ipekçilik, sütçülük ve arıcılık gibi sanayi kollarının tesisine gayret edilecektir. Bunun için mektepler ve fidanlıkların tesis edilmesi kararı alındığı gibi memlekete büyük zararlar veren sığır vebasının (veba-ı bakari) ve diğer hayvan hastalıklarının önlenmesi için serum imaline de çalışılacaktır. Ayrıca yeni ziraat tekniklerinin yaygınlaştırılmasına ve Zabıta-ı Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu'nun onaylanarak memleketin her tarafında uygulanmasına özen gösterilecektir. Bu amaçla memleketteki ziraat ve baytar memurlarının sayısı arttırılacaktır<sup>379</sup>.

Said Paşa, Programının kısa sürede uygulanabilir nitelikte olduğunu ifade ederek tek amaçlarının vatanın maruz kaldığı tehlikeden kurtarılması olduğunu belirtmiş ve hükümeti için güvenoyu istemiştir. Yapılan güven oylamasında Said Paşa hükümeti 60 ret oyuna karşılık 125 güvenoyu alarak göreve başlamıştır. Ancak devletin içerisinde bulunduğu tehlikeyi ortadan kaldırması için göreve getirilmiş olan Said Paşa, Trablusgarp meselesinde bir başarı elde edememiştir. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa hakkında verilen gensoru nedeniyle de zor durumda kalan Said Paşa hükümetinin önündeki asıl büyük sıkıntı ise muhalefetin her geçen

<sup>378</sup> Güneş, *a.g.e.*, s. 123-125.

<sup>379</sup> Güneş, *a.g.e.*, s. 125-126.

gün güçlenmesi olmuştur. Nitekim Meclisteki muhalif grupların birleşerek oluşturdukları Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Said Paşa'nın yerine Kâmil Paşa'nın sadrazamlık makamına gelmesini istiyordu<sup>380</sup>.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın güçlenmesi karşısında siyasi geleceğini tehlikede gören İttihat ve Terakki, bu durumdan kurtulmanın tek çıkar yolu olarak meclisin feshini görmüştür. Bunun için anayasanın 35. maddesinden yararlanmak istenilmiştir<sup>381</sup>. Anayasasının 35. maddesine göre daha önce padişaha ait olan Meclisi feshetme yetkisi İttihatçılar tarafından tehlikeli görülerek değiştirilmişti. Said Paşa, bu maddenin değiştirilerek fesih hakkının yeniden padişaha verilmesini istedi. Ancak anayasanın herhangi bir maddesinin değiştirilmesi için meclisin üçte iki çoğunluğunun sağlanması gerekiyordu. Muhalif mebuslar meclisin o oturumuna katılmayarak buna imkân vermediler. Bunun üzerine Said Paşa istifa etti<sup>382</sup> ancak Padişah, Said Paşa'yı istifasından bir gün sonra, 31 Aralık 1911 tarihinde, yeniden sadrazamlık görevine getirdi. Tekrar sadarete getirilen Said Paşa, tartışmalı olan eski kabinesini bazı değişiklikler yaparak sağlamlaştırmak istedi. Buna göre, Maarif Nezaretine Emrullah Efendi, Ziraat Nezaretine Aristidi Paşa, Nafia Nezareti'ne Kirkor Sinobyay Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne ise vekâleten Adliye Nazırı Memduh Bey getirildi. Vekâleten idare edilecek olan Posta ve Telgraf Nezareti dışındaki diğer nezaretler ise eski nazırların uhdesinde bırakıldı. Said Paşa, yeni bir hükümet programı takdim etme gereği duymadı. Çalışmalarına bıraktığı yerden devam etmeyi amaçladı. Ayrıca vilayetlere bir tamim göndererek hem yeniden göreve geldiğini bildirdi hem de memurlardan beklentilerini dile getirdi<sup>383</sup>.

Said Paşa, yeni kabinesini açıkladıktan hemen sonra hükümet çalışmalarına yeniden başladı. Ancak Meclisin genel görüntüsü adeta bir kavga alanıydı. Muhalefet ile İttihat ve Terakki arasındaki şiddetli tartışmalar devam ediyordu. Yeni kabine ise bu olaylara seyirci kalmaktan başka bir şey yapamıyordu. Kabine gün geçtikçe güçlenen muhalefetin gözünde meşruluğunu yitirmişti. Bu arada Meclis, 4 Ocak 1912'de 35. maddenin tadilini görüşmek üzere yeniden toplantıya çağrıldı. Ancak muhalefet Meclisi bir kere daha boykot ettiğinden görüşmelere geçmek için yeterli çoğunluk sağlanamadı. Bunun üzerine Padişah 15 Ocak'ta Â'yan Meclisine gönderdiği hatt-ı hümayun ile meclisin feshini istedi. Â'yan Meclisi'nde yapılan oylamada 5 ret oyuna karşılık 35 kabul oyu ile Meclisin feshi yönünde karar alındı. Bunun üzerine 17 Ocak'ta toplanan Meclis-i Mebusan, seçimlerin üç ay içerisinde yapılıp tekrar toplanmak üzere Meclisin feshine karar verdi. 18 Ocak'ta ise Padişahın iradesi yayınlanarak karar yürürlüğe girdi. Meclisin feshi İttihat ve Terakki dışında kimse tarafından hoş

<sup>380</sup>Kurşun, *a.g.t.*, s. 129-131.

<sup>381</sup>Kurşun, *a.g.t.*, s. 132; Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 173-177.

<sup>382</sup>*Mufassal...*, C. 6, s. 3477.

<sup>383</sup>Kurşun, *a.g.t.*, s. 133.

karşılanmadı. Bunun farkında olan İttihat ve Terakki, seçimlere daha güvenli gidebilmek için Said Paşa kabinesinde bazı değişiklikler yaptırdı<sup>384</sup>. Cemiyetin önde gelen isimlerinden Hacı Adil Bey Dâhiliye, Cavid Bey Nafia, Talat Bey ise Posta ve Telgraf Nezaretlerine getirildi<sup>385</sup>. Said Halim Paşa ise Şura-yı Devlet Reisliği'ne getirildi. Yapılan bu yeni düzenlemelerden sonra İttihatçılar devletin bütün imkânlarını seferber ederek seçim kampanyalarını başlattılar<sup>386</sup>. İttihatçılar, seçimler için kilit rol oynayan Dâhiliye Nezareti'ni ele geçirmelerinin yanı sıra taşradaki önemli mevkilere de kendi adamlarını getirdiler. Böylece hükümeti ve yönetici kadroyu ele geçiren İttihatçılar istedikleri gibi bir Meclis oluşturmak için ne kadar istekli ve kararlı olduklarını gösterdiler<sup>387</sup>.

Demokrasi tarihimize “*Sopalı Seçimler*” olarak geçen 1912 seçimleri İttihatçıların mutlak galibiyeti ile sonuçlandı. Meclise muhalefeti temsilen sadece altı mebus girebildi. 18 Nisan 1912’de yeni yasama dönemi başladı. Muhalefet, mecliste sayıca çok az olmasına rağmen meclis dışında oldukça güçlüydü. Özellikle ordu İtilafçı ve İttihatçı subaylar diye ikiye ayrıldı. Bu nedenle Mahmud Şevket Paşa’nın girişimleriyle askerlerin siyasetle uğraşmalarını engelleyen bir yasa tasarısı Meclise getirildi. Bu tasarı Meclis-i Mebusan’da büyük bir çoğunluk ile kabul edilerek Meclis-i Â’yan’a sevk edildi. Ancak bu esnada istenmeyen olaylar meydana gelmeye başladı. Mayıs-Haziran 1912’de İttihatçılara karşı İstanbul’da subaylardan oluşan “*Halaskâr Zabitan*” grubu Manastır’da dağa çıkmış olan muhalif subaylar ile anlaştı. Bunlar yeni açılmış olan Meclisin feshedilmesini ve seçimlerin yeniden yapılmasını istiyorlardı. Haziran ayı sonunda ise Arnavutluk’taki karışıklıklar ciddi boyutlara ulaştı. Muhalefet bu olaylara Mahmud Şevket Paşa’nın gevşekliğinin neden olduğunu iddia ediyordu. Bu iddialar karşısında Mahmud Şevket Paşa, 9 Temmuz’da Harbiye Nazırlığından istifa etti. Bu olay yeni bir hükümet bunalımı ortaya çıkardı. Said Paşa, Harbiye Nezareti’ne tayin edecek kimseyi bulamadığı için Meclis’ten güvenoyu istedi. 15 Temmuz’da yapılan oylamada 4 ret oyuna karşılık 194 geçerli oy aldı. Ancak buna rağmen Said Paşa ertesi gün, 16 Temmuz 1912’de, sadareten istifa etti<sup>388</sup>.

<sup>384</sup>Kurşun, *a.g.t.* , s. 135.

<sup>385</sup>Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 121-122; Demir, *a.g.e.* , s. 187.

<sup>386</sup>Kurşun, *a.g.t.* , s. 135; İttihat ve Terakki’nin seçim kampanyası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Demir, *a.g.e.*, s. 186-199.

<sup>387</sup>Demir, *a.g.e.* , s. 188. İttihatçıların, taşradaki yönetici kadrolara kendi adamlarını yerleştirmelerine örnek olarak Aydın Valiliği’ne Celal Bey’in, Selanik Valiliği’ne Hüseyin Kazım Bey’in, Trabzon Valiliği’ne Bekir Sami Bey’in ve İşkodra Valiliği’ne ise Hasan Rıza Bey’in getirilmesi gösterilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Demir, *a.g.e.* , aynı yer.

<sup>388</sup>Kurşun, *a.g.t.* , s. 135-138.

#### 4.8. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti (21 Temmuz 1912-29 Ekim 1912)

Said Paşa'nın istifasından sonra yeni hükümeti kurmak için Tevfik Paşa, Kâmil Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın isimleri geçti<sup>389</sup>. Padişah, Said Paşa'nın istifasını kabul ettikten sonra 17 Temmuz günü Â'yan Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey ile görüşerek Londra elçiliği görevinde bulunan Tevfik Paşa'yı sadrazamlığa tayine karar verdiğini açıkladı. Hariciye Nezareti vasıtasıyla Padişahın teklifi derhal Tevfik Paşa'ya iletildi. Tevfik Paşa, göndermiş olduğu cevapta sadrazamlığı kabulü için Meclisin feshedilmesi başta olmak üzere bazı şartlar ileri sürdü<sup>390</sup>. Padişah, Meclis'in kapatılması hariç diğer şartları kabul etti ancak Tevfik Paşa bu şartta ısrar edince sadrazamlık teklifi kendisinden geri alındı<sup>391</sup>. Tevfik Paşa'nın görevi kabul etmemesi üzerine padişah yeni bir isim arayışına girişti. Padişah birkaç defa Â'yan Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey ile görüştü. Bu görüşmelerde sadrazam olacak kişinin siyasi tecrübe sahibi ve tarafsız bir kişi olması gerektiği düşüncesi ön plana çıktı. Kâmil Paşa'nın yeniden sadrazamlığa getirilmesi daha önce sıkıntı yaşamış olduğu İttihat ve Terakki'ye karşı intikam politikası takip etmesine imkân verebilirdi. Bu durum da memleketin böylesi nazik bir döneminde vahim sonuçlar ortaya çıkarabilirdi<sup>392</sup>. Said Paşa'nın istifasının üzerinden günler geçmiş olmasına rağmen yeni sadrazam belirlenememiş ve hükümet kurulamamıştı. Bu arada İtalyanlar da Çanakkale'ye saldırdılar. Padişah, hükümet bunalımının daha fazla devam etmesinin devletin zararına olduğunu görerek herkesin takdir ve güvenin kazanmış olan ve Meşrutiyet'in ilanından sonra bile hiçbir siyasi partiye girmeyerek tarafsız kalan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı 21 Temmuz 1912'de sadrazamlığa tayin etti<sup>393</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 21 Temmuz günü kabinesini kurmak için hemen çalışmalara başladı. Padişah tarafından yeniden Şeyhülislamlığa tayin edilmiş olan Cemaleddin Efendi, Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey, Hariciye Nazır Vekili Asım Bey, Hurşit Paşa ile birlikte Padişahın huzuruna çıkarak durumu müzakere ettiler<sup>394</sup>. Sultan Mehmed Reşad, devletin içerisinde bulunduğu vaziyetten dolayı "fevkalade" bir kabinenin kurulması gerektiğini söyleyerek bunun için de eski sadrazamlardan Kâmil ve Hüseyin Hilmi Paşalar ile toplanılıp

<sup>389</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 156.

<sup>390</sup>Tevfik Paşa'nın şartları hakkında bkz. N. Çavdar, *a.g.e.* , s. 114-119.

<sup>391</sup>Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı), Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, Milliyet Yayınları, Basım Yeri Yok 1976, s. 337.

<sup>392</sup>Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Matbaa-ı Osmaniye, Basım Yeri Yok 1340, s. 75-76.

<sup>393</sup>Uçarol, *a.g.e.* , s. 339; Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Padişah tarafından sadrazamlığa getirilmesinde Said Paşa'nın ve Lütfi Simavi Bey'in etkisi için bkz. Lütfi Simavi, *a.g.e.* , s. 76-77.

<sup>394</sup>Uçarol, *a.g.e.* , s. 342-343.

durumun görüşülmesini istedi<sup>395</sup>. Bu hava içerisinde 22 Temmuz 1912 günü Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Padişah tarafından yeniden huzura çağrıldı. Ayrıca Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Kâmil Paşa, Â'yandan Reşit Akif Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Gabriyel Noradunkyan Efendi, Roma Elçisi Kazım Bey, Hadi Paşa, Nazım Paşa, Eski Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa da saraya davet edildiler. Bunların da katılması ile Padişahın başkanlığında uzun bir toplantı yapılarak kabineye kesin şekli verildi<sup>396</sup>. Eski sadrazamlardan Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa ve Avlonyalı Ferit Paşa'nın görev alması nedeniyle yeni kabine "Büyük Kabine" olarak adlandırıldı<sup>397</sup>.

#### 4.8.1. Hükümetin Programı

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, bu karışık siyasi atmosferde hükümetine güvenoyu almak için programını 30 Temmuz 1912'de Meclis-i Mebusan'a sundu<sup>398</sup>. Hükümet programında ilk olarak devletin içerisinde bulunduğu nazik duruma dikkat çekilerek memlekette huzur ve asayişin sağlanması için askeri ve mülki tedbirlerin alındığı ifade edildi. Gazi Ahmet Muhtar Paşa programında, devletin içerisinde bulunduğu sıkıntıların nedenlerini dört maddede özetlemekteydi. Bunlar;

1. Genel seçimlerde memurların kanunlara aykırı davranışlarda bulunmaları,
2. Askerlerin ve memurların çeşitli siyasi partilere girmeleri,
3. Görevlerin ve makamların dağıtılması sırasında kanunlara aykırı hareket edilmesi,
4. Kanun-ı Esasi hükümleri ile meşrutiyete uygun olmayan yollara ve tedbirlere başvurulması yaşanan sıkıntıların kaynağıydı.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, programında bu dört nedenle, genel seçimlerle ilgili şikâyetlerin kanunlar çerçevesinde araştırılmasına başlanıldığını ifade ederek bu konuda ortaya çıkacak olan sonuca göre yine kanunen gerekli işlemlerin yapılacağını belirtmiştir. İkinci sebebin ortadan kaldırılması için alınan tedbirlerinden birinin ordunun siyaset ile uğraşmasını yasaklamak olduğunu açıklayan Muhtar Paşa, bu konudaki diğer bir tedbirin ise üyelerin dâhil

<sup>395</sup>Uçarol, *a.g.e.* , s. 343; Şeyhülislam Merhum Cemaleddin... , s. 35; İbrahim Tavukçu, *İstanbul Basını'nda Büyük Kabine, (21 Temmuz 1912-23 Ocak 1913)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 69.

<sup>396</sup>Uçarol, *a.g.e.* , s. 344; Şeyhülislam Merhum Cemaleddin... , s. 35-36.

<sup>397</sup>Kodaman, *a.g.m.* , s. 181. Kabine üyeleri şu kişilerdi: Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Şura-yı Devlet Reisi Kâmil Paşa, Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Dâhiliye Nazırı Ferid Paşa, Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Maliye Nazırı Ziya Paşa, Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa, Hariciye Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi, Maarif Nazırı Said Bey, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Mehmed Fevzi Paşa, Ticaret ve Ziraat Nazırı Reşid Paşa, Nafia Nazırı Damat Şerif Paşa, Posta Telefon ve Telgraf Nazırı Sabri Bey (*Tanin*, 10 Temmuz 1327 / 23 Temmuz 1912, nu. 1400; *BOA. İ. DÜİT.* 8 / 59; Uçarol, *a.g.e.* , s. 344-345).

<sup>398</sup>Uçarol, *a.g.e.* , s. 351.

oldukları cemiyet ve fırkalardan ilişkilerinin kesilmesi ile tarafsız hareket etmeyen memurların değiştirilmesi olduğunu ifade etmiştir. Memurların kanunları tarafsız bir şekilde uygulamalarının devlet için önemini de belirterek gelişmiş memleketlerde memurların siyasi düşüncelerini, sadece programını destekledikleri partiye oy vermek suretiyle ortaya koyduklarını ifade ederek memurların kendi fikirlerini başkalarına benimsetmeye çalışmalarının gelişmiş memleketlerde görülmediğini, bu durumun kendisi tarafından da asla kabul edilemeyeceğini vurgulamıştır<sup>399</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, üçüncü sebebin ortadan kaldırılması için takip edecekleri yolun memurların azil, tayin ve terfilerinde mevcut kanunlarının harfiyen tatbik edilmesi olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte memuriyette uygun olmayan tayin ve ilerlemelere son vermek için memuriyette ilerlemenin bir cemiyet veya partiye dâhil olmakla değil, tarafsız ve vazife sorumluluğuna sahip olmakla gerçekleşeceğinin bütün memurlara benimsetilmesi gerektiğini de ifade etmiştir<sup>400</sup>. Dördüncü sebebin ortadan kaldırılması için kanun hükümlerine uyulması ve kanunlara saygı gösterilmesi gerektiğini belirten Gazi Ahmet Muhtar Paşa, bir taraftan bu gerçeği göz önünde tutup diğer taraftan da devletin içerisinde bulunduğu zor şartları düşünerek meşrutiyetten zerre kadar sapılmaması gerektiğini ifade etmiştir<sup>401</sup>.

Ekonomi alanında memleketin ihtiyaç duyduğu ıslahat ve ilerlemenin hükümetin esas çalışma konularından olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte uygulamada olan bütçede belirtilen tahsisat dışındaki görüşlerinin yaklaşmakta olan 1913 bütçesine eklendiği ifade edilmiştir. Trablusgarp ve Bingazi'de İtalyanlara karşı verilen mücadeleye de değinilerek bölgedeki Osmanlı askerleri ile yerli mücahitlerin yaptıkları fedakârlıklara değinilmiştir. Devletin hukuk ve şerefine uygun bir anlaşmanın imzalanmasına kadar vatanın müdafaasına devam edileceği vurgulanmıştır. Dış politikada takip edilecek yolun Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine uygun ve büyük devletler tarafından olumlu karşılanan bir siyaset olacağı da ifade edilmiştir<sup>402</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, hükümet programını açıkladıktan sonra İttihatçılar, programın önceden bastırılıp dağıtılmadığı gerekçesi ile itirazda bulundular. Bu nedenle Meclis'te hararetli tartışmalar başladı. Hükümetin programına ve tutumuna yönelik lehte ve aleyhte sert tartışmaların ardından yapılan oylamada, toplantıya katılan 167 mebusun 45 aleyhte ve 9 boş oyuna karşılık 113 oyu ile hükümet güvenoyu aldı<sup>403</sup>. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin kurulması İttihat ve Terakki için siyasi bir mağlubiyet oldu. Bu kabine ile İttihatçılar iktidardan uzaklaştırıldı ve nüfuzları kırıldı. İktidar artık Halaskar Zabitan grubu ile

<sup>399</sup>MMZC, D. 2, İ. 43, C. 2, s. 533; Güneş, *a.g.e.*, s. 131-133.

<sup>400</sup>MMZC, D. 2, İ. 43, C. 2, s. 533-534; Güneş, *a.g.e.*, s. 133.

<sup>401</sup>MMZC, D. 2, İ. 43, C. 2, s. 534; Güneş, *a.g.e.*, s. 133-134.

<sup>402</sup>MMZC, D. 2, İ. 43, C. 2, s. 534; Güneş, *a.g.e.*, s. 134.

<sup>403</sup>Uçarol, *a.g.e.*, s. 354-355.



Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın eline geçmişti. Buna karşılık Meclisteki sayısal çoğunluk hala İttihatçıların elindeydi. Bu nedenle hükümetin, Hürriyet ve İtilafının ve Halaskar Zabitan grubunun hedefi Meclisi kapatıp seçimlere giderek Meclis'te sayısal çoğunluğu ele geçirmektir. Nitekim Meclis 4 Ağustos 1912'de kapatıldı. Meclisin kapatılmasından sonra hükümet, 8 Ağustos 1912'de sıkıyönetim ilan etti. İttihat ve Terakki'ye karşı sert tedbirler almaya başladı. İttihat ve Terakki ise hükümete karşı takip edeceği politikayı tespit etmek için İstanbul'da kongresini topladı. Kongrede Meclis'in kapatılmasının kanun dışı olduğu belirtildi. Ancak buna rağmen yapılacak seçimlere katılma kararı alındı<sup>404</sup>.

Hükümet iç meselelerle özellikle de İttihat ve Terakki ile uğraşırken Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin aleyhinde gelişmeler meydana geliyordu. İttihat ve Terakki, Balkanlar'daki buhranın özellikle de Makedonya Meselesi'nin savaşa çözülebileceğini düşünüyordu. Hatta Merkez-i Umumi yayınladığı bir genelge ile hükümetle olan meselelerini ve iç politik çekişmeleri bir tarafa bıraktığını belirtti. Devleti tehdit eden Balkan İttifakına karşı savaş için hazır olduğunu duyurdu. Bunun yanı sıra 3 Ekim 1912'de İstanbul'da savaş lehine bir gösteri düzenledi. Balkan İttifakı'nın üyesi olan Karadağ 7 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Cephelerden gelen yenilgi haberleri nedeniyle de Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 29 Ekim 1912'de istifa etti<sup>405</sup>.

#### 4.9. II. Kâmil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913)

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın istifasından sonra, Sultan Mehmed Reşad'ın isteği ile 29 Ekim 1912 tarihinde Kâmil Paşa sadarete getirildi<sup>406</sup>. Padişah, Balkan devletleriyle yaşanan sorunların İngilizlere yakınlığı ile tanınan Kâmil Paşa'nın iktidara gelmesi ile çözülebileceğini düşünüyordu. Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmemesi için İttihat ve Terakki'nin Padişah ile yapmış olduğu görüşmeden bir sonuç çıkmadı. İttihatçılar Said Paşa veya Hüseyin Hilmi Paşa'nın başkanlığında bir hükümetin kurulmasını istiyorlardı ancak Padişah, İttihatçıların teklif ettikleri bu isimleri kabul etmeyerek görevi Kamil Paşa'ya verdi, Kâmil Paşa'nın 30 Ekim 1912'de kabinesini ilan etti<sup>407</sup>.

<sup>404</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 181.

<sup>405</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 182.

<sup>406</sup>İsmail Şen, *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa (1832-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 233.

<sup>407</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 168. Kâmil Paşa kabinesinde şu isimler yer aldı. Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Hariciye Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi, Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Bahriye Nazırı Salih Paşa, Adliye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Dâhiliye Nazırı Reşid Bey, Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi, Maarif Nazırı Damat Mehmed Şerif Paşa, Nafia Nazırı Ziya Efendi, Ticaret ve Ziraat Nazırı Reşid Paşa, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Ziya Paşa, Posta, Telefon ve Telgraf Nazırı Musurus Efendi (Şen, *a.g.t.*, s. 233-234; *BOA. İ. DÜİT.* 8/72).

Kâmil Paşa tarafından kurulan yeni hükümette Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinde görev yapmış olan bazı nazırların yerlerini korudukları görülmektedir. Aslında bu durum bile İttihat ve Terakki'nin tepkisini çekmeye yetecek bir olaydı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası da hükümetin kurulması sırasında daha fazla temsil hakkı istemiş, bu nedenle Kâmil Paşa'nın üzerinde sonuçsuz kalan bir baskı kurmaya çalışmıştı. Hükümette yer alan Dâhiliye Nazırı Reşid Bey ile Posta, Telefon ve Telgraf Nazırı Musurus Efendi Hürriyet ve İtilafçı olarak tanınmaktaydı. Hükümet üyeleri içerisinde İttihat ve Terakki'ye en yakın isim ise Ticaret ve Ziraat Nazırı Reşid Paşa idi. Balkan Savaşı'nın tüm hızıyla sürdüğü günlerde kurulan Kâmil Paşa hükümeti yeni bir hükümet programı yayınlamadı<sup>408</sup>.

Kâmil Paşa son derece buhranlı bir dönemde sadrazam olmuştu. Bütün hızıyla devam eden Balkan Savaşları'nda<sup>409</sup> Osmanlı orduları yenilerek Kasım ayı başlarında Çatalca'ya kadar çekilmişlerdi. Cepheye yaşanan bu gelişmeler Kâmil Paşa'nın İngiltere ve Fransa'dan yardım istemesine neden oldu<sup>410</sup>. Bununla birlikte Arnavutlar ayrı bir devlet kurmaya çalışıyorlardı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası hala iç meselelerle meşguldü<sup>411</sup>. Gelişmeleri yakından takip eden İttihat ve Terakki adına Talat Bey, Merkez-i Umumi'nin isteği ile 6 Kasım'da Kâmil Paşa ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede devletin içerisinde bulunduğu durumu daha iyi anlayan Talat Bey, aynı gün Mahmud Şevket Paşa ile görüşerek ondan ordunun başına geçmesini istedi. Ancak karşılaşılan muhalefet nedeniyle bu istek gerçekleşemedi. Bunun yanı sıra Hüseyin Cahit'in makaleleri nedeniyle Tanin gazetesi hükümet tarafından kapatıldı. Gerek Mahmud Şevket Paşa'nın ordunun başına getirilememesi gerekse Tanin'in kapatılması, İttihat ve Terakki'nin hükümet üzerindeki baskıyı artırmasına yol açtı<sup>412</sup>.

Bu sırada Balkanlardaki durum içinden çıkılmaz bir hal almıştı. İngiltere ve Fransa'nın duruma müdahale ederek Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmaya çalışması hükümet içerisindeki rahatsızlıkları daha belirgin şekilde ortaya çıkardı. Bazı hükümet üyeleri mütareke yapılarak savaşa son verilmesini istiyorlardı. 16 Aralık'ta Londra'da toplanan Balkan Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin aleyhinde kararlar alındı. İngiltere ve Fransa, 17 Ocak'ta verdikleri bir nota ile Edirne'nin bırakılmasını istediler. Bu durum hükümet içerisindeki görüş ayrılıklarının daha da netleşmesine yol açtı. Dâhiliye Nazırı Reşid Bey, Harbiye Nazırı Nazım Paşa üzerinde baskı kurdu. Nazım Paşa görevinden istifa etmesine rağmen istifası Kâmil Paşa tarafından kabul edilmedi. Reşid Bey'in, İstanbul'da Nazım Paşa'ya yakın olan devlet görevlilerini görevden alması ilişkilerin daha da gerginleşmesine yol açtı. Bu gelişmeler Nazım Paşa'nın, İttihatçılarla yakınlaşmasına neden oldu. İttihatçılar, Nazım Paşa'nın hükümeti

<sup>408</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 168-169.

<sup>409</sup>Kodaman, *a.g.m.* , s. 182.

<sup>410</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 170.

<sup>411</sup>Kodaman, *a.g.m.* , s. 182.

<sup>412</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.* , s. 170-171.

devirme teklifini kabul ettiler. Kâmil Paşa hükümetinin Edirne'yi bırakma düşüncesi İttihatçılara yönetimi zorla ele geçirmeleri için istedikleri fırsatı verdi. Hükümet, Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesini gerekçe göstererek 22 Ocak'ta Saltanat Şurası'nı topladı. Saltanat Şurası, Edirne'nin bırakılması doğrultusunda karar aldı. Bu kararın 23 Ocak'ta İngiltere ve Fransa'ya bildirileceği düşüncesinden hareket eden İttihatçılar, Enver Paşa liderliğindeki bir grup askerle Kâmil Paşa hükümetini devirdi. Tarihimize “*Babiâli Baskını*” olarak geçen bu olay sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa da hayatını kaybetti. İttihatçılar baskının gerekçesi olarak Edirne'nin Kâmil Paşa hükümeti tarafından bırakılmasını gösterdiler. Babiâli Baskını sonrasında Mahmud Şevket Paşa hükümetinin kurulmasıyla İttihat ve Terakki için iktidarı denetleme dönemi sona erdi<sup>413</sup>.

#### 4.10. Mahmud Şevket Paşa Hükümeti (23 Ocak 1913-11 Haziran 1913)

Babiâli Baskını'ndan sonra Padişah Mehmed Reşad, İttihatçılar tarafından teklif edilen Mahmud Şevket Paşa'yı 23 Ocak 1913'te sadrazamlığa atadı<sup>414</sup>. Böylece İttihat ve Terakki'nin tek parti rejimi başlamış oldu<sup>415</sup>. Harbiye Nazırlığını da üzerine alan Mahmud Şevket Paşa, yeni kabineyi İttihatçılardan kuran<sup>416</sup> Mahmud Şevket Paşa Bir hükümet programı yayınlamamıştır. Yeni kabine birkaç gün içerisinde bazı ufak değişikliklere uğramıştır. 27 Ocak 1913'te Hariciye Nazırlığı'na Sait Halim Paşa, 30 Ocakta ise Şura-yı Devlet Reisliğine Said Paşa getirilmiştir. Bunun yanı sıra başlangıçta Padişah ile İttihat ve Terakki arasında ufak bir kriz yaşanmasına yol açan Şeyhülislamlık makamına da fetva emini Mehmet Esat Efendi atanmıştır. Çok sayıda İttihatçı nazırı bünyesinde toplamış olan Mahmud Şevket Paşa'nın kabinesi kamuoyu ve ordu tarafından olumlu şekilde karşılanmıştır<sup>417</sup>.

Kabine üyelerini kısa süre içerisinde belirleyen Mahmud Şevket Paşa, İngiltere ve Fransa tarafından verilen notaya nasıl cevap vereceği hususunda çalışmaya başlamıştı. Ancak devlet askeri açıdan çöktüğü gibi diplomasi alanında da tam bir yalnızlık içerisinde bulunmaktaydı. Yeni kabinenin İttihatçı üyeleri savaş yanlısı bir tavır takınıp notaya cevap vermekte gecikince Londra'daki görüşmeler Bulgaristan'ın savaşa devam kararı ile sonuçlandı.

<sup>413</sup>Mehmetefendioğlu, *a.g.t.*, s. 171-174; İttihat ve Terakki'nin Kâmil Paşa Hükümetini devirmek için bir fırsat olarak gördüğü Edirne'nin bırakılması meselesi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şen, *a.g.t.*, s. 242-250.

<sup>414</sup>*Mufassal...*, C. 6, s. 3502; Kodaman, *a.g.m.*, s. 182; T. Çavdar, *Talat...*, s. 261.

<sup>415</sup>Tunaya, *a.g.e.*, C. 3, s. 120.

<sup>416</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 182. Mahmud Şevket Paşa Kabinesinde şu isimler yer almaktaydı: Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Said Halim Paşa, Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey, Hariciye Nazırı Muhtar Bey, Bahriye Nazırı Mahmud Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maliye Nazırı Rifat Bey, Nafia Nazırı Besarya Efendi, Evkaf Nazırı Hayri Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Celal Bey, Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi, Maarif Nazırı Şükrü Bey (*BOA. İ.DUİT. 8/79*; Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 98; *Mufassal...*, C. 6, s. 3503; T. Çavdar, *Talat...*, s. 265).

<sup>417</sup>Kemal Yakut, *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 1998, s. 299.

Hükümet öncelikle başarısızlıkla biten bir askeri çıkarma girişiminde bulundu. Ardından da Edirne'nin "*hâkimiyet-i siyasiye*" statüsünde Osmanlılara bırakılması karşılığında Rumeli'nin kaybının kabulü teklifini Avrupalı devletlere ilettili<sup>418</sup>. Bu arada yeni hükümet iç sorunlarla da uğraşmaktaydı. Hükümet özellikle ülkenin çeşitli bölgelerinden adeta sistematik bir şekilde gelen reform talepleri karşısında kapsamlı reform taslakları hazırlama gayretine girdi. Ancak barış teklifinin geri çevrilmesi, Edirne'nin yaklaşan kaybı ve yaşanan mali sıkıntılar bir anda kabine üyelerinin istifa talepleriyle Sadarete gelmesine yol açtı. Bu talepler Mahmud Şevket Paşa tarafından sert cevaplarla geri çevrildi<sup>419</sup>.

Son derece sıkıntılı bir dönemde iktidara gelen Mahmud Şevket Paşa hükümeti iç politikayla ilgili önemli çalışmalar yapmıştır. Memurin ve Nevahi Nizamnameleri'nin yeniden ele alınması, Hapishaneler reformu üzerinde çalışılması, Vilayat Kanunu ile ilgili hazırlıklar yapılması bu çalışmalardan bazılarıdır. Bununla birlikte Basra'da artan karışıklıklar nedeniyle umumi müfettişliklerin kurulmaya çalışılması, Necit ve Asir'deki ayaklanmalarla uğraşılması, Dâhiliye, Bahriye ve Jandarma gibi önemli devlet kurumlarında yabancı uzmanların istihdam edilmesi meselesi Mahmud Şevket Paşa hükümetinin diğer önemli gündem maddeleri arasında yer almıştır. Bu önemli çalışmaların yanı sıra hükümet sağlık konusunu da ihmal etmemiştir. Yaklaşan hac mevsimi nedeniyle Hicaz'daki sağlık standartları yeniden gözden geçirildiği gibi hem sağlık personeli tensikata tabi tutulmuş hem de tıbbi ve teknik malzeme desteğinde bulunulmuştur. Ayrıca sıhhiye personelinin niteliklerini arttırmak ve şaibeleri ortadan kaldırmak için bu alanda da sınav sistemi uygulamaya konulmuştur<sup>420</sup>.

26 Mart 1913'de Edirne'nin Bulgarlar tarafından işgal edilmesi Mahmud Şevket Paşa hükümeti ile İttihat ve Terakki'nin kamuoyu nezdindeki saygınlığını oldukça sarsmıştır. Çünkü Edirne'nin kurtarılması hem Babîâli Baskını'nın gerekçesi hem de Mahmud Şevket Paşa Hükümeti'nin ilk işi olarak gösterilmekteydi. Bir karşı darbe ile hükümeti düşürmek ve İttihatçıları iktidardan uzaklaştırmak isteyen muhalefet, bu olumsuz havadan yararlanmak istedi. Ancak hükümete karşı olan bu darbe hazırlığı İstanbul muhafızı Cemal Paşa tarafından önlendi<sup>421</sup>. Cemal Paşa'nın kendisine bir suikast yapılabileceği uyarılarını dikkate almayan Mahmut Şevket Paşa, 11 Haziran 1913'te uğradığı silahlı saldırı neticesinde öldürüldü<sup>422</sup>. Teyakkuzda olan Cemal Paşa, duruma el koyarak vaziyete hâkim oldu. Bu arada pek çok

<sup>418</sup>Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Döneminde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 2009, s. 207.

<sup>419</sup>Tural, *a.g.e.*, s. 207-208.

<sup>420</sup>Bahsi geçen konular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tural, *a.g.e.*, s. 209-215.

<sup>421</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 182.

<sup>422</sup>Zekeriya Türkmen, "Mahmud Şevket Paşa", *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 385; Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut, *a.g.t.*, s. 319-326; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 219-229.

muhالیf tutuklanarak sürgüne gönderildi. Divan-ı Harp'te 12 kişi idama mahkûm edildi. Böylece muhalefet temizlenmiş oldu<sup>423</sup>. Bu suikast ayrıca Mahmud Şevket Paşa ile sürtüşme halinde olan ve onu bir tehdit olarak algılayan<sup>424</sup> İttihat ve Terakki'nin Mahmud Şevket Paşa'nın gölgesinden kurtularak iktidar mevkiine tek başına hâkim olmasını sağladı<sup>425</sup>.

#### 4.11. Said Halim Paşa Hükümeti (11 Haziran 1913-3 Şubat 1917)

Mahmud Şevket Paşa'nın katledilmesi Meşrutiyet döneminde, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra, ikinci önemli dönüm noktası sayılabilir. Bu iki önemli olaydan ilki devlet hayatında ve İttihat ve Terakki'nin iktidar yolunda saltanat kurumunu devreden çıkarırken ikincisi, artık İttihat ve Terakki tarafından desteklenen değil, doğrudan doğruya onun mensubu olan kişilere sadaret yolunu açmıştır<sup>426</sup>.

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürüldüğü gün İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Said Halim Paşa'ya ve diğer bazı nazırlara olayı telefonla haber verdi ve ne yapılması gerektiği hususunda karar almalarını istedi. Bunun üzerine toplanan hükümet üyeleri durumu padişaha bildirmek üzere Şeyhülislam Esad Efendi ve Adliye Nazırı İbrahim Bey'den oluşan bir heyet kurdular. Heyet, padişahın huzuruna çıkarak olayın meydana gelişi ve sadaret makamının boş bırakılmaması ile ilgili Heyet-i Vükelanın düzenlemiş olduğu mazbatayı padişaha teslim etti. Olay günü Talat Bey, arkadaşlarını teskin ettikten sonra İttihat ve Terakki'nin sadrazamlığa Hariciye Nazırı Said Paşa'yı teklif ettiğini telefonla Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey'e bildirdi<sup>427</sup>. Ancak Padişah, Said Halim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi teklifine muhalefet ederek nadir görülen bir atama ile onu sadaret kaymakamı yaptı<sup>428</sup>. Padişah, sadrazamlık makamına Viyana elçisi Hüseyin Hilmi Paşa'yı getirmek istiyordu<sup>429</sup>. Kendisine vezirlik rütbesi verilerek sadaret kaymakamlığına tayin edilen Said Halim Paşa, Padişahın, Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığında kurulacak hükümette Hariciye Nazırı olarak kalması teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Sultan Mehmed Reşad, Başmabeyinci, İkinci mabeyinci ve Mabeyin Başkâtibini huzura çağırarak onların fikirlerini sordu. Başmabeyinci Halil Hurşid Bey, Said Halim Paşa'nın asaleten sadarete tayinin uygun olacağını söyledi. Neticede Said Halim Paşa sadrazamlığa tayin edilirken<sup>430</sup> Şeyhülislamlık makamına ise Mehmed Esat Efendi getirildi<sup>431</sup>. Said Halim Paşa'nın

<sup>423</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 182-183.

<sup>424</sup>Türkmen, *a.g.md.*, s. 385.

<sup>425</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 183.

<sup>426</sup>Birinci, *a.g.e.*, s. 219.

<sup>427</sup>Bostan, *a.g.e.*, s. 33-34.

<sup>428</sup>Akşin, *a.g.e.*, s. 374; *BOA. İ. DÜİT.* 190/72; *Takvim-i Vekayi*, 7 Recep 1331/12 Haziran 1913, nu. 1490.

<sup>429</sup>T. Çavdar, *Talat Paşa...*, s. 374; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 85.

<sup>430</sup>Bostan, *a.g.e.*, s. 34; Said Halim Paşa'nın sadrazamlığa tayinini bildiren İrade için bkz. *BOA. İ. DÜİT.* 190/ 73.

sadrazam olmasına İttihat ve Terakki'nin içinde itiraz eden olmadı. Ancak hükümete atanacak nazırlar konusunda İttihatçılar arasında bazı görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Bu anlaşmazlıklar ortadan kaldırıldı ve kabine Said Halim Paşa'nın sadarete getirilmesinden beş gün sonra padişahın onayına sunuldu<sup>432</sup>. Çoğunluğu İttihatçılardan oluşan Said Halim Paşa Kabinesi'nde sadrazamdan başka İttihatçı kadronun önde gelenlerinden Talat Bey, Halil Bey ve Hayri Bey de görev almışlardı. Bununla birlikte zaman içerisinde diğer nazırlar da yerlerini İttihatçılara bıraktılar<sup>433</sup>. Böylece ülkenin askeri ve siyasi denetimi tamamen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eline geçti<sup>434</sup>.

Yeni kurulan kabinenin ilk icraatı Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi ile ilgisi olanları cezalandırmak oldu<sup>435</sup>. Bu amaçla kurulan Divan-ı Harb-i Örfi, sanıkların bir kısmını idama ve müebbede bir kısmını da kürek cezasına mahkûm etti. Ayrıca yaklaşık 800 kişiyi de Sinop'a sürdü<sup>436</sup>. Bunun hemen sonrasında I. Balkan Savaşı'nda kaybedilmiş olan Edirne'nin Osmanlı topraklarına yeniden katılması için çalışmalar başladı<sup>437</sup>. Bu aşamada Osmanlı Devleti'ne aradığı fırsatı veren olay Bulgaristan'ın 29 Haziran 1913'te eski müttefiklerine saldırması oldu. Balkan devletleri arasında savaşın başlaması üzerine Said Halim Paşa hükümeti, Bulgaristan'a Midye-Enez hattına kadar olan toprakları terk etmesi için bir nota verdi. Verilen notaya beklenen süre içerisinde cevap gelmeyince Osmanlı Devleti, Balkan devletleri arasındaki bu çatışmadan faydalanarak ileri harekâta karar verdi<sup>438</sup>. Hükümet 20 Temmuzda, Edirne üzerine yürüneceğini bir nota ile büyük devletlere bildirdi. Büyük bir direniş ile karşılaşmayan Osmanlı ordusu Doğu Trakya'yu içerisine alan Meriç Irmağı'na kadar ilerledi. Fethi Bey kumandasındaki kuvvetler Kırklareli'ni kurtarıırken Enver Bey kumandasındaki kuvvetler de 21 Temmuz 1913'te Edirne'yi düşman işgalinden kurtardı<sup>439</sup>.

<sup>431</sup>BOA. İDUİT. 190/73.

<sup>432</sup>Bostan, *a.g.e.*, s. 35. Said Halim Paşa'nın kabinesinde şu isimler yer almaktaydı: Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Ahmed İzzet Paşa, Bahriye Nazırı Mahmud Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Şura-yı Devlet Reisi Halil Bey, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maliye Nazırı Rifat Bey, Nafia Nazırı Osman Nizami Paşa, Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Büstani Efendi, Telgraf ve Posta ve Telefon Nazırı Oskan Efendi, Maarif Nazırı Şükrü Bey, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hayri Bey (BOA. İ. DUİT. 8/87; Bostan, *a.g.e.*, s. 35).

<sup>433</sup>Ahmad, *a.g.e.*, s. 162.

<sup>434</sup>Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa (1874-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 83.

<sup>435</sup>Ferhat Ağırman, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007, s. 4.

<sup>436</sup>Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmesi olayına karışan ve içlerinde Prens Sabahattin, Eski Dâhiliye Nazırı Reşid Bey, Kürt Şerif Paşa, Gümölcineli İsmail Hakkı ve Damat Salih Paşa gibi dönemin önemli muhalif isimlerinin de bulunduğu kişilere verilen cezalar için bkz., Bostan, *a.g.e.*, 35-36; Birinci, *a.g.e.*, s. 223-224.

<sup>437</sup>Ağırman, *a.g.t.*, s. 4.

<sup>438</sup>Ayışığı, *a.g.e.*, s. 87.

<sup>439</sup>Bostan, *a.g.e.*, s. 37. Kırklareli ve Edirne'nin kurtarılması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayışığı, *a.g.e.*, s. 87-97.

Said Halim Paşa hükümeti Ege Adaları konusunda özellikle Yunanistan ile mücadele etti. 30 Mayıs 1913'te Balkan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Londra Antlaşması ile Girit Adası Yunanistan'a bırakıldı. Ayrıca Yunanistan'ın işgali altındaki Ege adaları konusunda da büyük devletlerin karar vermeleri kabul edildi. Büyük devletler yaptıkları uzun görüşmelerden sonra 14 Şubat 1914 tarihli nota ile Gökçeada, Bozcaada ve Meis Adası dışındaki Ege Adalarını Yunanistan'a vermeyi kabul ettiler<sup>440</sup>. Ancak Osmanlı hükümeti bu kararı kesin bir şekilde reddetti<sup>441</sup>. Adalar konusundaki haklı ve meşru isteklerini kabul ettirmek için çalışmaya devam etti. Bu amaçla Yunanistan ile müzakere sürecine girildi. Neticede Osmanlı ve Yunan delegeleri son olarak 10 Eylül 1914'te Bükreş'te bir araya geldiler ve yapılan ikili görüşmeleri süresiz olarak ertelediler<sup>442</sup>.

Said Halim Paşa hükümeti dönemindeki diğer bir önemli olay ise Balkan Savaşları'nda oldukça yıpranan ordunun ıslah edilmesi için Almanya'dan geniş yetkilere sahip bir askeri heyetin davet edilmesidir. Liman Von Sanders başkanlığındaki bu heyet<sup>443</sup> 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gönderildi. İlk gelen heyette 11 subay vardı. Ancak bu sayı zamanla önce 42'ye daha sonra ise 71'e çıktı<sup>444</sup>. 1914 yılı başlarında Said Halim Paşa kabinesinde önemli bazı değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklerle üç önemli nezarete üç önemli İttihatçı getirildi. İlk olarak Enver Bey'in, rütbesi yükseltilerek 3 Ocak 1914'te Harbiye Nezareti'ne getirildi. Kısa bir süre sonra da İstanbul Muhafızlığı görevinde bulunan Cemal Paşa, Bahriye Nazırı oldu. Maliye Nazırlığı ise yine Cavit Bey'e verildi. Talat Bey ise zaten hükümette yer almaktaydı. Bu değişiklikler sayesinde hükümetin bütün idaresi Talat-Enver-Cemal üçlüsünün eline geçmiş oldu<sup>445</sup>.

#### 4.11.1. Hükümetin Programı

Said Halim Paşa, hükümet programında ilk olarak Mahmud Şevket Paşa döneminde takip edilen ekonomi politikasına değinmiştir. Savaş dönemi olmasına rağmen Mahmud Şevket Paşa'nın bütçeye üç-dört milyon lira fazla gelir sağlamak amacıyla büyük devletlerle görüşmeler yaptığını ifade etmiştir. Kendi hükümetinin de Mahmud Şevket Paşa döneminin siyasetini aynı esaslar dairesinde takip edeceğini ifade eden Said Halim Paşa, hükümet

<sup>440</sup>Bostan, *a.g.e.*, s. 39.

<sup>441</sup>*Mufassal...*, C. 6, s. 3514.

<sup>442</sup>Bostan, *a.g.e.*, s. 39-41.

<sup>443</sup>Ahmad, *a.g.e.*, s. 178.

<sup>444</sup>Kodaman, *a.g.m.*, s. 183.

<sup>445</sup>*Mufassal...*, C. 6, s. 3515; 1914 yılında yapılan ve Talat-Enver-Cemal Paşa üçlüsünün hükümete girmesini sağlayan bu kabine değişikliğini belki de pekiştiren olay Şubat 1917'de Said Halim Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskısı sonucunda istifa etmesi ve yerine Talat Paşa'nın sadrazam olmasıdır. Talat Paşa'nın sadrazam olması ile Osmanlı Devleti'nde ilk defa İttihat ve Terakki'nin tüm yapısını yansıtan bir kabine kurulmuştur (Mustafa Çolak, *Enver Paşa, Osmanlı-Alman İttifakı, Yeditepe Yayınları*, İstanbul 2008, s. 52).

dönemlerinin bir yıldan biraz fazla bir zamanının savaş hali içerisinde geçtiğini belirtmiştir. Düşmanların birbirleriyle mücadeleye girmesi üzerine Edirne'nin işgalden kurtarıldığını da belirten Said Halim Paşa bu zaferin kendilerine manevi olarak olumlu bir etki yaptığını da ifade etmiştir. Ayrıca Balkan Savaşları sonucunda imzalanan antlaşmalarla Rumeli'de kalan tebaanın özellikle de Müslüman vatandaşların siyasi, hukuki ve dini haklarının garanti altına alındığını vurgulamıştır<sup>446</sup>.

Programda, savaş ortamının yarattığı sıkıntılara rağmen idari, iktisadi ve adli yapının gelişmesi ile huzur ve asayişin sağlanması adına gerekli kanun layihalarının hazırlandığı ifade edilmiştir. Said Halim Paşa, yayınlanan idari kanunlardan en önemlisinin "*İdare-i Vilayet Kanunu*" olduğunu da ifade ederek vilayet idaresine yeni bir biçim kazandıran bu kanun sayesinde vilayetlerde görev yapan valiler ile diğer memurların görev ve yetkilerinin tanımlandığını söylemiştir. Adalet işlerinin düzenlenmesi ile ilgili olarak basit ve miktarı az davalar için ayrı mahkemelerin kurulduğu belirtilerek Usul-ı Muhakemat-ı Hukukiye ve Cezaiye kanunlarının tadiline teşebbüs edildiği bildirilmiştir. Said Halim Paşa, sulh hâkimlerini bir an evvel köylere göndermeye çalışacaklarını da belirterek bu teşkilatın memleketin her tarafında yaygınlaştığı gün gerçek eşitliğin sağlanacağını da söylemiştir<sup>447</sup>.

Said Halim Paşa, programında iktisadi konulara da geniş yer vermiştir. Kapitülasyonların memleketin iktisadi yapısına zararları belirten Said Halim Paşa, bu konu hakkında ilgili devletlerle müzakereler yaptıklarını da ifade etmiştir. Programda, kapitülasyonlara ürünlerimizin iç ve dış piyasalarda savunulmasını sağlamak için karşı çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca mahalli sanayinin gelişimini şiddetli ve zararlı himayelerle, cebri ve suni tedbirlerde aramadıklarını da belirten Said Halim Paşa, her milletin dünyaya hâkim olan ekonomik rekabette özel şartları doğrultusunda çalışarak başarılı olabileceğini belirtmiştir. İktisadi gelişmenin en önemli şartının şahısların iktisadi sorumluluklarını yerine getirmeleri olduğunu söylemiştir. Hazırlanan Tahdid-i Arazi kanunun uygulanmaya konulması ile de sahip olunan arazilerin en ileri devletlerde olduğu gibi bütün teminat ve serbestliğe sahip olacağını söylemiştir. Programda daha önce yapılan anlaşmaların iktisadi gelişmemiz önünde bir engel olarak durduğu da ifade edilerek buna fırsat veren Mecellenin zamanın şartlarına uygun olarak tadil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Yapılan yasal düzenlemeler sayesinde iktisadi alandaki taahhütlerde mevcut olan karışıklık ve tereddütlerin ortadan kaldırıldığını ve ticari ilişkilerde güven ve istikrarı sağladıklarını da sözlerine eklemiştir<sup>448</sup>.

Merkezde ve taşrada bulunan medreselerin ıslahıyla, yetimlerin haklarının korunması hakkında çalışmalar yapıldığını ifade eden Said Halim Paşa, vakıflara ait gelirlerin artırılması

<sup>446</sup>Güneş, *a.g.e.*, s. 157-159.

<sup>447</sup>Güneş, *a.g.e.*, s. 159-160.

<sup>448</sup>Güneş, *a.g.e.*, s. 161-164.



için de çalışmaların devam ettiğini bildirmiştir. Bununla birlikte gerek İstanbul'da gerekse de taşrada bulunan vakıf okullarının yeni usul üzerine gelişmelerini sağlamak, vakıfların muhafazasını temin etmek ve ilmi bir saha oluşturmak için Evkaf-ı İslamiye Müzesi'nin vücuda getirildiği söylemiştir. Aynı zamanda memleketin iktisadi hayatına katkı sağlamak için Evkaf Bankası'nın kurulmaya çalışıldığını da belirtmiştir. Eğitimin gelişmesini sağlamak için geçici Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu ile iptidai eğitimi yeniden mecburi hale getirilmiştir. Said Halim Paşa, programında ordunun takviye edilmesi için Almanya'dan bir askeri heyetin getirildiğini de belirtilerek bu heyet içerisindeki görevlilerin çalışmalarının takdirle takip edildiği ifade edilmiştir. Ordu kadrolarının ikmal ve memleketin müdafaasında herkesten faydalanılması için yeni asker alma kanununda bütün Osmanlıların asker olması esasının iade edildiği belirtilmiştir. Said Halim Paşa, programında Balkan Savaşları'nın ordunun teçhizat ve levazımına vermiş olduğu zararları da yine milletin fedakârlığı ile kapatmaya çalıştıklarını belirterek maliyenin iflas ettiği bir dönemde Sultan Osman Dretnotunu satın aldıklarını, Fatih Dretnotunu ise sipariş verdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca tersaneyi Bahriyenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir seviyeye getirmek için İngiltere'nin önemli fabrikalarıyla anlaşmalar yapıldığı, donanmanın ıslahı için İngiltere'den getirilen uzmanların gayretle çalıştıkları ifade edilmiştir<sup>449</sup>.

Dış politikada ise Adalar meselesinin halledilmesi için çalışıldığı belirtilmiştir. Ayrıca büyük devletlerle olan siyasi ilişkilerin samimiyetle yürütüldüğü de belirtilerek komşu devletlerle olan ilişkilerin de iyi bir hale yöneldiği ifade edilmiştir. Said Halim Paşa, programının son kısmında gelecekteki icraatlarına dair gerçekleşmesi zor vaatler vermeyeceklerini ve başladıkları çalışmalarını tamamlamak için gayret edeceklerini belirtmiştir. İmtiyazları verilen demiryollarının bir an evvel inşası ile önemli olan sulama projelerinin ve yolların tamamlanmasına çalışılacağını da ifade etmiştir. Bununla birlikte siyasi teşkilat içerisindeki dengeyi daha muntazam bir hale getirmek için Kanun-ı Esasi'nin bazı maddelerinin tadil edileceğini ve bunun için de konunun meclise arz edileceğini söylemiştir<sup>450</sup>.

#### **4.12. II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları Hakkında Genel Bir Değerlendirme**

24 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle başlayan II. Meşrutiyet dönemi başlangıcında itibaren siyasi, ekonomik, askeri ve toplumsal sıkıntılarla dolu bir dönem olmuştur. Türk siyasi hayatının en önemli dönemlerinden biri olan ve bazı araştırmacılar tarafından Cumhuriyetin laboratuvarı olarak gösterilen II. Meşrutiyet dönemi siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel pek çok önemli olaya sahne olan bir süreçtir. Bu dönemde

<sup>449</sup>Güneş, *a.g.e.*, s. 168-169.

<sup>450</sup>Güneş, *a.g.e.*, s. 169-170.

karşımıza çıkan ve detaylarına çok girmeden de olsa yukarıda ifade etmeye çalıştığımız iktidar-muhalefet çatışması, İttihat ve Terakki ile II. Abdülhamid çekişmesi, 31 Mart Ayaklanması, Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi siyasi sıkıntılar kısa süreli hükümetlerin kurulmasına neden olmuştur.

II. Meşrutiyet dönemine gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nin siyasi yaşantısında “*hükümet programı*” kavramı yer almamıştır. Bunun en önemli sebebi, Kanun-ı Esasi’de hükümetin meclise karşı sorumluluğunu saptayan ilkelerin yer almamış olmasıdır. İlk defa Kâmil Paşa tarafından meşruti kurallara bir işlerlik kazandırmak için anayasada olmayan bir uygulama başlatılmış ve Osmanlı siyasal yaşamına *hükümet programı* sokulmuştur. Kâmil Paşa’dan sonra gelen sadrazamlar bu yolda bazı ilerlemeler sağlamışlardır. Hükümet programları mecliste sadece okunmakla kalmamış, milletvekilleri tarafından da tartışılmıştır. Özellikle Meclis-i Mebusan’da siyasal partilerin kurulup iktidar-muhalefet ayrımının başlamasından sonra hükümet programları üzerindeki tartışmalar daha da yoğunlaşmıştır. II. Meşrutiyet döneminde hükümet programlarında yer alan başlıca konular anayasa, iç güvenlik, yargı, eğitim, ordu, basın, vilayetler, maliye, ekonomi, kooperatifçilik, bayındırlık, madenler, ziraat, taşınmaz mallar, vakıflar ve dış politikadır<sup>451</sup>.

Yukarıda kuruluşları, kabine üyeleri, programları ve dönemlerine ait önemli siyasi gelişmeler hakkında bilgi vermeye çalıştığımız II. Meşrutiyet dönemi hükümetlerinin programlarını dikkatle incelediğimizde, Said Paşa Hükümeti’nin programındaki yüzeysel temas hariç, sağlık konusunun ayrıntılı olarak ele alınmadığını görmekteyiz. Said Paşa Hükümeti’nin programında yer alan noktalar ise gerek merkezde gerekse taşrada medreselerin sağlık şartlarına uygun şekilde imar edilmesi ve memlekete büyük zararlar veren hayvan hastalıklarının önlenmesi noktalarından ibarettir. Bu iki nokta haricinde hükümetlerin programlarında ülkenin sağlık durumu, alınması gereken tedbirlerin neler olduğu, bu amaçla bütçede ne gibi bir payın ayrılacağı ve toplum sağlığının önemi gibi hususlara temas edilmemiştir. Ancak sağlık konusuna hükümet programlarında müstakil olarak yer verilmemiş olması II. Meşrutiyet dönemi hükümetlerinin konunun önemine vakıf olmadıkları anlamına gelmemektedir. Çalışmamızın Giriş kısmında vermiş olduğumuz bilgiler bize Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren sağlık hizmetlerine büyük önem verdiğini göstermektedir. Bununla birlikte 19. yüzyılda gerek batılılaşma hareketlerinin gerek Osmanlı Devlet ve toplumunu etkileyen salgın hastalıkların etkisiyle Osmanlı sağlık teşkilatlanmasının geliştiği ve sağlam bir temel üzerine oturtulmaya çalışıldığı görülmektedir. Yine giriş kısmında belirttiğimiz üzere özellikle II. Abdülhamid’in uzun saltanat yılları içerisinde açılan sağlık kurumları ve yapılan yasal düzenlemeler sayesinde

<sup>451</sup> Güneş, *a.g.e.*, s. 200-210.

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet dönemine sağlık alanında ciddi bir birikim ve iyi yetişmiş bir sağlık personeli kadrosu ile girmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi hükümetlerinin hazırlamış oldukları programlar genellikle ülkenin o an için acilen çözüme ihtiyaç duyulan meselelerine odaklanmıştır. Hükümet programlarında sağlık konusu için ayrı bir bahis açılmaması, vaatte bulunulmaması ilk başta hükümetlerin sağlık konusunu önemsemedikleri düşüncesini akıllara getirmektedir. Ancak çalışmamızın II. Bölümünde incelediğimiz belli başlı yasal düzenlemeler hükümetlerin sağlık konusunun önemine vakıf olduklarını göstermektedir. Bu yasal düzenlemeler sayesinde sağlık personellerinin görev ve sorumlulukları daha net tarif edildiği gibi sağlık hizmetleri de ülkenin en uzak köşelerine kadar yaygınlaştırılmak istenilmiştir. Ayrıca ülke nüfusunun gelişimine büyük zararlar veren bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele edilmesi ve sağlık teşkilatlanmasının daha sistemli hale getirilmesi noktasında da bu dönemde kurulan hükümetlerin çalışmaları inkâr edilemez. Gelişmiş Avrupa ülkelerindeki örnekleri incelenerek kurulan ancak mali sebepler nedeniyle uzun ömürlü olamayan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin kurulması bu dönemin önemli bir icraatıdır. Bununla birlikte frengi başta olmak üzere bulaşıcı hastalıklara karşı ihtisas hastanelerinin kurulmaya çalışılması da dönemin önemli icraatları arasındadır. Memleketteki sağlık işlerinin idaresinin kolaylaştırmak amacıyla Dâhiliye Nezareti'nin bünyesinde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kurulması ile bu kurum tarafından halkı bulaşıcı hastalıklar konusunda bilgilendirmek ve ilgili devlet görevlilerine yol göstermek amacıyla çeşitli talimatname ve nizamnamelerin yayınlanmış olması da yine II. Meşrutiyet hükümetlerinin sağlık konusuna önem verdiklerini göstermektedir.

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Devleti'nde tabip, aşı memuru, ebe gibi sağlık personellerinin ülkenin dört bir tarafına tayin edilerek sağlık hizmetlerinin devlet eliyle yaygınlaştırılmaya çalışıldığı bir dönem de olmuştur. Dâhiliye Nezareti'nin çeşitli tasniflerindeki pek çok belgede Anadolu'dan Arap vilayetlerine ve Balkanlara kadar ülkenin pek çok yerinde sağlık personeli talep edildiği görülmektedir. Ancak hükümetlerin diğer politikalarını da etkileyen mali sıkıntılar sağlık konusundaki çalışmaları da etkilemiştir. Mali sıkıntılar nedeniyle sağlık personeli ihtiyacı olan bazı yerlere ya hiç tayin yapılamamış ya da gecikmeli olarak yapılmıştır. Bununla birlikte merkezi hükümetler sağlık personellerinin maaşlarının karşılanması hususunda belediyeler ile uzun yazışmalar yapmıştır. Bu yazışmaların bazılarının sağlık personelinin maaşının birlikte karşılanması konusunda işbirliğine gidilerek çözüm üretildiği görülmüştür. Geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nde hükümetler sağlık personelinin denetimine de önem vermişlerdir. Bu konuda öncelikle sağlık personellerinin taşımaları gereken kriterleri net bir şekilde tanımlamıştır. Ülkenin değişik

bölgelerinde faaliyet gösteren sahte sağlık personellerini de sıkı bir şekilde takip ederek bunlardan bazılarının görevlerine son vermişlerdir.

## 5. II. Meşrutiyet Dönemi Bütçelerinde Sağlık Harcamalarına Ayrılan Paylar

Çalışmamızın bu kısmında II. Meşrutiyet döneminde hazırlanan bütçelerde sağlık harcamalarına ayrılan payları ortaya koymaya çalışacağız. Bu başlıkta temel hedefimiz, hükümetlerden hangisinin sağlık harcamalarına daha fazla pay ayırdığını ve sağlık harcamalarının hangi sağlık alanlarında yoğunlaştığını tespit etmektir. Çalışmamızın bu kısmında temel kaynak olarak Düstur'u kullanacağız. Bununla birlikte Osmanlı Devleti Maliye Nezareti tarafından yayınlanmış olan bütçe metinleri, Takvim-i Vekayi temel bilgi kaynaklarımızı teşkil edecektir.

### 5.1. 1325 (1909/1910) Mali Yılı Bütçesinde Sıhhiye Harcamaları

II. Meşrutiyet dönemi bütçeleri içerisinde “*Sıhhiye Nezareti*” için ayrılan tahsisatları tespit edebilmek amacıyla 1324(1908/1909)-1330(1914/1915) mali yılları arasına ait bütçeleri taramış bulunmaktayız. Bu bütçelerden 1324 yılı (1908/1909) bütçesinde Sıhhiye Dairesi için ayrılan bir tahsisat bulunmamaktadır<sup>452</sup>. Osmanlı Devleti'nin, 1325 (1909/1910) yılı mali bütçesinde, içerisinde Sıhhiye Dairesi'nin de bulunduğu 25 daire için ayrılan toplam tahsisat miktarı 3.053.954.572 kuruştur<sup>453</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti dönemine ait olan ve 14 Ağustos 1909'da yayınlanan 1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun<sup>454</sup> “*Mülhak Bütçeler*” kısmında Sıhhiye Nezareti bütçesine yer verilmiştir<sup>455</sup>. Buna göre 1325 yılı bütçesinde Sıhhiye Nezareti'ne ayrılan tahsisat 1.092.080 kuruştur<sup>456</sup>. Bazı kaynaklarda Sıhhiye için ayrılan tahsisat şeklinde gösterilen bu meblağ<sup>457</sup> bütçede “*Varidat-ı Sıhhiyeden Başkaca Hazine-i Maliye'den Muhassas Tahsisattan Tesviyesi Mukavelat-ı Mahsusa Muktezasından Bulunan Masarîf*” olarak belirtilmiştir. Bu tahsisatın 130.000 kuruşu Bedel-i İcarat'a, 500.000 kuruşu İnşaat ve Tamirat ve Fevkalade Heyet-i Sıhhiye Masraflarına, 462.080 kuruşu ise Hicaz Tedabir-i Sıhhiyesi masraflarına ayrılmıştır<sup>458</sup>.

<sup>452</sup>Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 307; Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2011, s.152.

<sup>453</sup>Güran, *a.g.e.*, s. 156.

<sup>454</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 1, s. 438-444.

<sup>455</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 1, s.586-590.

<sup>456</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 1, s. 444-445; Güran, *a.g.e.*, s. 156.

<sup>457</sup>Güran, *a.g.e.*, s. 156; Öztel, *a.g.e.*, s. 307.

<sup>458</sup>*Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1325, s. 148; Ayrıca bkz. *Osmanlı Bütçeleri, 1909-1918*, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını, Ankara 2000, s. 165.

Sihhiye Nezareti bütçesinin kısımlarını gösteren Tablo1-Tablo5'i dikkatle incelediğimizde Nezaretin bütçesinin 7 kısımdan oluştuğunu ve Sihhiye için ayrılan toplam tahsisatın da 14.475.219 kuruş olduğunu görmekteyiz<sup>459</sup>.

**Tablo 1: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sihhiye Nezareti**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1325 Senesi Muhassasatı
		<b>Sihhiye Nezareti</b>	
		<b>Birinci Kısım: İdare-i Merkeziye Maaş ve Masrafı</b>	
1		<b>Maaşat:</b>	
	1	Reis-i Sani Maaşı <sup>460</sup>	96.000
	2	Aza Maaşatı	360.000
	3	Müfettiş-i Umumi Maaşı	96.000
	4	Meclis Kalemi Maaşı	72.000
	5	Türkçe Tahrirat Kalemi Maaşı	64.800
	6	Türkçe Evrak Kalemi Maaşı	30.000
	7	Türkçe Muhasebe Kalemi Maaşı	69.000
	8	Fransızca Muhasebe Kalemi Maaşı	117.000
	9	Fransızca Tahrirat Kalemi Maaşı	60.000
	10	Fransızca Memurin Kalemi Maaşı	24.000
	11	Fransızca Evrak Kalemi Maaşı	30.000
	12	Fransızca Kontrol Kalemi Maaşı	120.000
	13	Vezne Odası Maaşı	36.000
	14	Vefayat Odası Maaşı	21.000
	15	Kapı Çukadarlık	7.200
	16	Posta Memurları	13.200
	17	Odacı ve Kapucu Maaşı	28.200
	18	Gardiyanlar	45.000
		<b>Birinci Fasılın Yekûnu</b>	1.290.000
2		<b>Masarıfat:</b>	
	1	Kırtasiye ve Müteferrika Masrafı	109.695

<sup>459</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 1, s.586-590.

<sup>460</sup>Reis-i Evvel, Sihhiye ve Hariciye Nazırı olup Sihhiye'den maaşı yoktur (Düstur, Tertib-i Sani, C. 1, s. 586).

	2	Sevk Postası Masrafı	23.978
	3	Mahrukat	9.281
	4	Soba	1.651
	5	Mefruşat	15.841 <sup>461</sup>

**Tablo 2: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Nezareti**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1325 Senesi Muhassasatı
	6	Masarıf-ı Fevkalade	251.837
	7	Bazı Memurinin Maaşat-ı Asliyesine Zamaim İle Memurin-i Muvakkata Maaşatı	206.551
		<b>İkinci Fasılın Yekûnu</b>	618.834
		<b>Birinci Kısımın Yekûnu</b>	1.908.834
		<b>İkinci Kısım: Bahr-ı Siyah ve Sefid Karantinahaneleri Maaş ve Masrafı</b>	
3		<b>Maaşat:</b>	
	1	Etibba Maaşatı	834.000
	2	Ketebe Maaşatı	231.600
	3	Yazıcı Maaşatı	258.600
	4	Memurin Maaşatı	538.800
	5	Gardiyân Maaşatı	331.800
	6	Filika-ı Kesan Maaşatı	49.800
		<b>Üçüncü Fasılın Yekûnu</b>	2.244.600
4		<b>Masarıfat:</b>	
	1	Kırtasiye ve Müteferrika Masrafı	37.610
	2	Posta ve Sevkiyat Masrafı	16.490
	3	Mahrukat Masrafı	26.270
	4	Mefruşat Masrafı	10.908
	5	Harcırah	50.072
	6	Masarıf-ı Fevkalade	92.029
	7	Tebhirat Maaş ve Masrafı	123.455

<sup>461</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 1, s. 586.

	8	İstimbotlar Masrafı	198.643
	9	Bazı Memurinin Maaşat-ı Asliyesine Zamaim İle Memurin-i Muvakkata Maaşatı	214.075
	10	Bulaşık Masarifatı	1.124.089
		<b>Dördüncü Faslın Yekûnu</b>	1.894.231
		<b>İkinci Kısımın Yekûnu</b>	4.138.831 <sup>462</sup>

**Tablo 3: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Nezareti**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1325 Senesi Muhassasatı
		<b>Üçüncü Kısım: Hudud İraniye ve Basra Körfezi Karantinaları Maaş ve Masrafı</b>	
5		<b>Maaşat:</b>	
	1	Müdüran Maaşatı	24.000
	2	Etibba Maaşatı	366.000
	3	Ketebe Maaşatı	87.000
	4	Yazıcı Maaşatı	42.000
	5	Memurin Maaşatı	75.600
	6	Gardiyan Maaşatı	138.000
	7	Filika-ı Kesan	4.805
		<b>Beşinci Faslın Yekûnu</b>	737.400
6		<b>Masarifat:</b>	
	1	Kırtasiye Müteferrika Masrafı	9.240
	2	Posta ve Sevkiyat Masrafı	5.100
	3	Mahrukat Masrafı	4.050
	4	Mefruşat Masrafı	5.192
	5	Harcırah	49.862
	6	Masarıf-ı Fevkalade	20.664
	7	Mübehhirler Maaş ve Masrafı	13.098
	8	Bazı Memurinin Maaş-ı Asliyelerine Zamaim İle Memurin-i Muvakkata Maaşı	75.732
	9	Bulaşık Masarifatı	233.276
		<b>Altıncı Faslın Yekûnu</b>	416.714

<sup>462</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 1, s. 587.

		<b>Üçüncü Kısımın Yekûnu</b>	1.154.114
		<b>Dördüncü Kısım: Bahr-ı Ahmer Karantinaları Maaş ve Masarısı</b>	
7		<b>Maaşat:</b>	
	1	Etibba Maaşatı	354.000
	2	Ketebe Maaşatı	44.400 <sup>463</sup>

**Tablo 4: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Nezareti**

<b>Fasıl</b>	<b>Madde</b>	<b>Nev-i Muhassasat</b>	<b>1325 Senesi Muhassasatı</b>
	3	Yazıcı Maaşatı	57.600
	4	Memurin Maaşatı	60.000
	5	Gardiyan Maaşatı	42.000
	6	Filika-ı Kesan	36.600
		<b>Yedinci Fasılın Yekûnu</b>	594.600
8		<b>Masarifat:</b>	
	1	Kırtasiye ve Müteferrika Masrafı	6.960
	2	Posta ve Sevkiyat	7.400
	3	Mahrukat	650
	4	Mefruşat	646
	5	Harcırah	22.759
	6	Masarıf-ı Fevkalade	43.747
	7	Mübehhirler Maaş ve Masrafı	33.671
	8	Bazı Memurinin Maaşat-ı Asliyesine Zamaim İle Memurin-i Muvakkata Maaşatı	38.139
	9	Bulaşık Masarifatı	1.630.857
		<b>Sekizinci Fasılın Yekûnu</b>	1.784.829
		<b>Dördüncü Kısımın Yekûnu</b>	2.379.429
		<b>Beşinci Kısım: Masarifat-ı Umumiye ve Zuhurat</b>	

<sup>463</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 1, s. 588.



9		<b>Masarıfat-ı Umumiye:</b>	
	1	Sancak Masrafı	8.000
	2	Melbusat Masrafı	80.000
	3	Matbuat Masrafı	80.000
		<b>Dokuzuncu Faslın Yekûnu</b>	168.000
10		<b>Zuhurat:</b>	
	1	Akçe Farkı	8.390
	2	Zarar ve Zıyan	4.882
		<b>Onuncu Faslın Yekûnu</b>	13.272
		<b>Beşinci Kısımın Yekûnu</b>	181.272 <sup>464</sup>

**Tablo 5: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Nezareti**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1325 Senesi Muhassasatı
		<b>Altıncı Kısım: Sisam Ceziresi Karantinahaneleri</b>	
11		Maaşat	70.800
12		Masarıfat	3.330
		<b>Altıncı Kısımın Yekûnu</b>	74.130
		Fazla-ı varidat olup Babâli ile on üç devlet-i ecnebiye arasında münakid mukavelat-ı sıhhiye mucibince idare-i sıhhiyenin ihtiyaç akçesine zammı icap eden	3.546.529
		<b>Yedinci Kısım: Varidat-ı Sıhhiyeden başkaca hazine-i maliyeden muhassas tahsisattan tesviyesi mukavelat-ı mahsusa muktezasından bulunan masarır</b>	
13		Bedel-i İcarat	130.000
14		İnşaat ve Tamirat ve Fevkalade Heyet-i Sıhhiyeler Masrafı	500.000
15		Hicaz tedabir-i sıhhiyesi masarır	496.080
		<b>Yedinci Kısımın Yekûnu</b>	1.092.080
		<b>Sıhhiye Nezareti Yekûnu</b>	14.475.219 <sup>465</sup>

<sup>464</sup>Düster, Tertib-i Sani, C. 1, s. 589.

## 5.2. 1326 (1910/1911) Mali Yılı Bütçesi İçerisinde Sıhhiye Bütçesi

İbrahim Hakkı Paşa'nın hükümeti döneminde 3 Temmuz 1910 tarihinde kabul edilmiş olan bütçede sıhhiye dairesine verilen tahsisat 10.343.174 kuruştur. 1910 yılı içerisinde Sıhhiye Dairesi tarafından tahsis edilecek gelirler ise 13.128.130 kuruş olarak hesaplanmaktaydı. Görüldüğü üzere 1910 yılı bütçesinde sağlık harcamalarından elde edilmesi beklenen gelir ayrılan tahsisattan daha fazladır<sup>466</sup>. Düstur'da yer almasına rağmen Tefvik Güran ve Muharrem Öztel, 1326 yılı bütçesinde Sıhhiye Dairesi'ne ayrılan tahsisat hakkında herhangi bilgi vermemişlerdir<sup>467</sup>. Tablo 6-Tablo11'de 1326 yılı bütçesindeki Sıhhiye gelirlerinin ve masraflarının ilgili fasılları hakkında bilgi bulunmaktadır.

**Tablo6: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1326 Senesi Varidatı
		<b>Sıhhiye Dairesi</b>	
1		Bahr-ı Siyah ve Sefid Karantinaları:	
	1	Tonilato Varidatı	7.000.000
	2	Bulaşık	1.000.000
		<b>Birinci Fasılın Yekûnu</b>	8.000.000
2		Hudud-ı İraniye ve Basra Körfezi Karantinaları:	
	1	Tonilato Hasılatı	89.000
	2	Yolcu ve Züvvar Tezkeresi Rüşumu	410.000
	3	İran'dan Kerbela'ya Nakil Olunan Emvat Rüşumu	210.000
	4	Bulaşık Rüşumu	370.000
		<b>İkinci Fasılın Yekûnu</b>	10.79.000
3		Bahr-ı Ahmer Karantinaları:	
	1	Tonilato Hasılatı	240.000
	2	Yolcu ve Züvvar Tezkeresi Rüşumu	700.000
	3	Bulaşık Rüşumu	1.460.000
		<b>Üçüncü Fasılın Yekûnu</b>	2.400.000
4		Varidat-ı Metnua:	

<sup>465</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 1, s. 590.

<sup>466</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, Matbaa-ı Osmaniye Dersaadet 1330, s. 613; Ayrıca bkz. Takvim-i Vekayi, 16 Temmuz 1326 / 29 Temmuz 1910, nu.587.

<sup>467</sup>Bkz. Güran, a.g.e. , s. 157-158; Öztel, a.g.e. , s. 307.

	1	Esham-ı Metnua Faizleri	1.300.000
	2	Akçe Farkı Hasılatı	250.000
	3	Kar ve Zarardan	25.000
		<b>Dördüncü Fasılın Yekûnu</b>	1.575.000
5		Sisam Karantinaları:	
	1	Tonilato Hasılatı	32.000
	2	Maaş ve Masraf Açığı Olup Cezire Vergisine Mahsuben Sisam Mal Sandığı'ndan Tesviye Edilecek Meblağlar	42.130
		<b>Beşinci Fasılın Yekûnu</b>	74.130
		<b>Cümle-i Yekûn</b>	13.128.130 <sup>468</sup>

**Tablo 7: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1326 Senesi Muhassasatı
		<b>Sıhhiye Dairesi</b>	
		<b>Birinci Kısım: İdare-i Merkezi Maaş ve Masrafı</b>	
1		<b>Maaşat:</b>	
	1	Reis-i Sani	96.000
	2	Müfettiş-i Umumi	96.000
	3	Aza	360.000
	4	Meclis Kalemi	72.000
	5	Türkçe Tahrirat Kalemi	64.800
	6	Türkçe Evrak Kalemi	30.000
	7	Türkçe Muhasebe Kalemi	69.000
	8	Fransızca Muhasebe Kalemi	117.000
	9	Fransızca Tahrirat Kalemi	60.000
	10	Memurin Kalemi	24.000
	11	Fransızca Evrak Kalemi	30.000
	12	Fransızca Kontrol Kalemi	120.000
	13	Vezne Odası	36.000

<sup>468</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 614.

	14	Vefayat Kalemi	21.600
	15	Kapı Çukadarlık	7.200
	16	Posta Memurları	13.200
	17	Odacı ve Kapıcı	28.200
	18	Gardiyanlar	45.000
	19	Tercüme Kalemi	42.000
		Birinci Faslın Yekûnu	1.332.000
2		<b>Masarif:</b>	
	1	Kırtasiye ve Mütferrika	109.695
	2	Sevk ve Posta	23.978
	3	Mahrukat	9.281 <sup>469</sup>

**Tablo 8: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1326 Senesi Muhassasatı
	4	Soba	1.651
	5	Mefruşat	15.841
	6	Masarif-ı Fevkalade	251.837
	7	Bazı memurinin maaşat-ı asliyesine zamaim ile memurin-i muvakkata maaşı	373.080
		İkinci Faslın Yekûnu	785.363
		<b>Birinci Kısımın Yekûnu</b>	2.117.363
		<b>İkinci Kısım: Bahr-ı Siyah ve Sefid Karantinahaneleri Maaş ve Masrafı</b>	
3		<b>Maaşat:</b>	
	1	Etibba	768.000
	2	Ketebe	231.600
	3	Yazıcı	240.600
	4	Memurin	502.800
	5	Gardiyan	306.600
	6	Filika-ı Kesan	49.800

<sup>469</sup>Düster, Tertib-i Sani, C. 2, s. 615.

		Üçüncü Faslın Yekûnu	2.099.400
4		Masarif:	
	1	Kırtasiye ve Müteferrika	35.550
	2	Posta ve Sevkiyat	14.605
	3	Mahrukat	22.620
	4	Mefruşat	10.666
	5	Harcırah	49.050
	6	Masarif-ı Fevkalade	88.631
	7	Tebhirat Maaş ve Masrafı	123.455
	8	İstimbotlar	198.642
	9	Bazı memurinin maaşat-ı asliyesine zamaim ile memurin-i muvakkata maaşatı	607.848 <sup>470</sup>

**Tablo 9: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sihhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1326 Senesi Muhassasatı
	10	Bulaşık Masrafı	1.124.589
		Dördüncü Faslın Yekûnu	2.275.657
		<b>İkinci Kısımın Yekûnu</b>	4.375.057
		<b>Üçüncü Kısım: Hudud-ı İraniye ve Basra Körfezi Karantinahaneleri Maaş ve Masrafı</b>	
5		<b>Maaşat:</b>	
	1	Etibba	342.000
	2	Ketebe	78.000
	3	Yazıcı	42.000
	4	Memurin	75.600
	5	Gardiyan	138.000
	6	Filika-ı Kesan	4.800
		Beşinci Faslın Yekûnu	689.400
6		<b>Masarif:</b>	
	1	Kırtasiye ve Müteferrika	9.240
	2	Sevk ve Posta	5.100
	3	Mahrukat	4.050

<sup>470</sup>Düster, Tertib-i Sani, C. 2, s. 616.

	4	Mefruşat	5.192
	5	Harcırah	49.862
	6	Masarıf-ı Fevkalade	20.664
	7	Mübehhirler Maaş ve Masrafı	13.598
	8	Bazı Memurinin Maaşat-ı Asliyelerine Zamaim İle Memurin-i Muvakkata Maaşatı	168.720
	9	Bulaşık Masrafı	233.276
		<b>Altıncı Fasılın Yekûnu</b>	509.702
		<b>Üçüncü Kısımın Yekûnu</b>	1.199.102
		<b>Dördüncü Kısım: Bahr-ı Ahmer Karantinahaneleri Maaş ve Masrafı</b>	
7		Maaşat:	
	1	Etibba	354.000 <sup>471</sup>

**Tablo 10: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

<b>Fasıl</b>	<b>Madde</b>	<b>Nev-i Muhassasat</b>	<b>1326 Senesi Muhassasatı</b>
	2	Ketebe	44.400
	3	Yazıcı	57.600
	4	Memurin	60.000
	5	Gardiyan	42.000
	6	Filika-ı Kesan	36.600
		Yedinci Fasılın Yekûnu	594.600
8		Masarıf:	
	1	Kırtasiye ve Müteferrika	6.960
	2	Sevk ve Posta	7.400
	3	Mahrukat	650
	4	Mefruşat	646
	5	Harcırah	22.759
	6	Masarıf-ı Fevkalade	43.747
	7	Mübehhirler Maaş ve Masrafı	33.671
	8	Bazı Memurinin Maaşat-ı Asliyesine Zamaim İle Memurin-i Muvakkata Maaşatı	54.960

<sup>471</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 617.

	9	Bulaşık Masarifi	1.630.867
		Sekizinci Fasılın Yekûnu	1.801.650
		<b>Dördüncü Kısımın Yekûnu</b>	2.396.250
		<b>Beşinci Kısım: Masarîf-ı Umumiye ve Zuhurat</b>	
9		<b>Masarîf-ı Umumiye:</b>	
	1	Sancak	8.000
	2	Melbusat	80.000
	3	Matbuat	80.000
		Dokuzuncu Fasılın Yekûnu	168.000
10		Zuhurat:	
	1	Akçe Farkı	8.390
	2	Zarar ve Zıyan	4.882
		Onuncu Fasılın Yekûnu	13.272
		<b>Beşinci Kısımın Yekûnu</b>	181.272 <sup>472</sup>

**Tablo 11: Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1326 Senesi Muhassasatı
		<b>Altıncı Kısım: Sisam Ceziresi Karantinahaneleri Maaş ve Masrafı</b>	
11	1	Maaşat	70.800
12	2	Masarîf	3.330
		<b>Altıncı Kısımın Yekûnu</b>	74.130
		İdare-i Sıhhiyenin Umum Maaş ve Masarîf Yekûnu	10.343.174
		Fasıla-ı Varidat Olup Babıâli İle On Üç Devlet-i Ecnebiye Arasında Münakid Mukavelat-ı Sıhhiye Mucibince İdare-i Sıhhiyenin İhtiyat Akçesine Zammı İcap Eden	2.784.956
		Cümle-i yekûn	13.128.130
		<b>Yedinci Kısım: Varidat-ı Sıhhiyeden Başkaca Hazine-i Maliyeden Muhassas Tahsisattan</b>	

<sup>472</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 618.

		<b>Tesviyesi Mukavelat-ı Mahsusa Muktezasından Bulunan Masarîf</b>	
13	1	Bedel-i İcarat	125.600
14	1	İnşaat ve Tamirat ve Fevkalade Heyet-i Sıhhiyeler Masrafı	5.000.000
		<b>Yedinci Kısımın Yekûnu</b>	625.600
		Cümle-i Yekûn	13.753.730 <sup>473</sup>

### 5.3. 1327 (1911/1912) Mali Yılı Bütçesinde Sıhhiye Dairesi

İbrahim Hakkı Paşa hükümeti döneminde 14 Haziran 1911 tarihinde kabul edilen ve uygulanmasından Hariciye ve Sıhhiye Nazırı Rıfat Paşa'nın sorumlu tutulduğu bütçede Sıhhiye İdaresi'ne verilen tahsisat 11.085.502 kuruştur. Aynı yıl içerisinde Sıhhiye İdaresi tarafından tahsil olunacak gelir miktarı ise 13.796.570 kuruştur<sup>474</sup>. 1326 yılında olduğu gibi 1327 yılında da Sıhhiye İdaresi'nin tahsil edeceği gelir miktarının kendisine tahsis edilen meblağdan fazla olduğu dikkatimizi çekmiştir.

**Tablo 12: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Varidat	1327 Senesi Varidatı
		<b>İdare-i Selase-i Sıhhiye</b>	
1		Bahr-ı Siyah ve Sefid Karantinahaneleri:	
	1	Tonilato Rüşumu	7.100.000
		<b>Birinci Fasılın Yekûnu</b>	7.100.000
2		Hudud-ı İraniye ve Basra Körfezi Karantinaları:	
	1	Tonilato Hasılatı	89.000
	2	Yolcu Tezkeresi Rüşumu	340.000
	3	İran'dan Kerbela'ya Nakledilen Cenaze Rüşumu	240.000
		<b>İkinci Fasılın Yekûnu</b>	669.000
3		Bahr-ı Ahmer Karantinaları:	
	1	Tonilato Hasılatı	240.000
	2	Yolcu ve Hücçac Tezkeresi Rüşumu	730.000
		<b>Üçüncü Fasılın Yekûnu</b>	970.000

<sup>473</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 619.

<sup>474</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 3, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 615.



4		Varidat-ı Mütenevviat:	
	1	Esham-ı Metnua Fazileri	1.450.000
	2	Akçe Farkı Hasılatı	225.000
	3	Kar ve Zarar Hesabı Hasılatı	20.000
		<b>Dördüncü Fasılın Yekûnu</b>	1.695.000
		<b>İdare-i Selase Varidat Yekûnu</b>	10.434.000
		<b>Bulaşık İdaresi</b>	
5		Bulaşık Varidatı:	
	1	Bahr-ı Siyah ve Sefid Karantinaları Tarife-i Sıhhiye Mucibince	990.000
	2	Hudud-ı İraniye Karantinaları Bulaşık Varidatı	290.000 <sup>475</sup>

**Tablo 13: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Varidat	1327 Senesi Varidatı
	3	Bahr-ı Ahmer Karantinaları Bulaşık Varidatı	250.000
	4	Kamaran Tahaffuzhanesi Bulaşık Varidatı	1.650.000
	5	Kamaran Tahaffuzhanesinde Furuht Edilen Buz ve Su Hasılatı	35.000
	6	Kamaran Tahaffuzhanesinde Hüccacın Sefaine İrkab ve İhracı Masarısı İçin Beher Hacıdan Alınan İki Kuruş	42.000
		<b>Beşinci Fasılın Yekûnu</b>	3.257.000
6		Mesaha-ı Sefain Harcı:	
	1	Hüccac Sefaininin Mesahası İçin Beher Sefineden Alınacak Altı Lira-ı Osmani	19.440
		<b>Altıncı Fasılın Yekûnu</b>	19.440
7		Sisam Ceziresi Karantinaları:	
	1	Tonilato Varidatı	31.000
	2	Maaş ve Masarıl Açığı Olup Karar-ı Ahire Kadar Muvakkaten Sıhhiye Hasılatı Fazlasından Kapatılması İcap Eden Mebaliğ	55.130
		<b>Yedinci Fasılın Yekûnu</b>	86.130
		<b>Yekûn-ı Umumi</b>	13.796.570 <sup>476</sup>

<sup>475</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 3, s. 616.

**Tablo 14: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

<b>Fasıl</b>	<b>Madde</b>	<b>Nev-i Muhassasat</b>	<b>1327 Senesi Muhassasatı</b>
		Birinci Kısım: İdare-i Merkeziye	
1		Maaşat:	
	1	Reis-i Sani	96.000
	2	Müfettiş-i Umumi	96.000
	3	Meclis-i Sıhhiye Azası	360.000
	4	Meclis Kalemi	72.000
	5	Türkçe Tahrirat Kalemi	64.800
	6	Türkçe Evrak Kalemi	30.000
	7	Türkçe Muhasebe Kalemi	69.000
	8	Fransızca Muhasebe Kalemi	117.000
	9	Fransızca Tahrirat Kalemi	60.000
	10	Memurin Kalemi	24.000
	11	Fransızca Evrak Kalemi	30.000
	12	Kontrol ve İstatistik Kalemi	120.000
	13	Tercüme Kalemi	51.600
	14	Veznedar Kalemi	36.000
	15	Vefayat Kalemi	21.600
	16	Kapı Çukadarı	7.200
	17	Posta Memurları	13.200
	18	Depo Memurları	9.900
	19	Odacı ve Kapıcı	28.200
	20	Gardiyanlar	45.000
		<b>Birinci Fasılın Yekûnu</b>	<b>1.351.500</b>
2		Masarıf:	
	1	Kırtasiye ve Müteferrika	111.500
	2	Mahrukat	10.000
	3	Soba	3.500

<sup>476</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 3, s. 617.

	4	Mefruşat	15.000 <sup>477</sup>
	5	Masarıf-ı Fevkalade ve Zuhurat	300.000
	6	Bazı Memurinin Maaşat-ı Asliyelerine Zamaim İle Memurin-i Muvakkata Maaşatı	444.000
		<b>İkinci Fasılın Yekûnu</b>	884.000
		<b>Birinci Kısımın Yekûnu</b>	2.235.500 <sup>478</sup>

**Tablo 15: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasatı	1327 Senesi Muhassasatı
		<b>İkinci Kısım: Bahr-ı Siyah ve Sefid Karantinahaneleri</b>	
3		<b>Maaşat:</b>	
	1	Etibba	768.000
	2	Ketebe	231.600
	3	Yazıcı	240.600
	4	Memurin	502.800
	5	Gardiyan	306.600
	6	Filikacı	49.800
		<b>Üçüncü Fasılın Yekûnu</b>	2.099.400
4		<b>Masarıf:</b>	
	1	Kırtasiye ve Müteferrika	36.000
	2	Mahrukat	26.800
	3	Mefruşat	11.500
	4	Masarıf-ı Fevkalade ve Zuhurat	95.000
	5	Tebhirat Maaş ve Masrafı	142.000
	6	İstimbotlar Maaş ve Masrafı	277.800
	7	Bazı Memurinin Maaşat-ı Asliyelerin Zamaim İle Memurin-i Muvakkata Maaşatı	720.000
		<b>Dördüncü Fasılın Yekûnu</b>	1.309.100
		<b>İkinci Kısımın Yekûnu</b>	3.408.500

<sup>477</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 3, s. 618.

<sup>478</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 3, s. 619.

		<b>Üçüncü Kısım: Hudud-ı İraniye ve Basra Körfezi Karantina haneleri</b>	
5		<b>Maaşat:</b>	
	1	Etıbba	342.000
	2	Ketebe	87.000
	3	Yazıcı	42.000
	4	Memurin	75.600
	5	Gardıyan	138.000
	6	Filika-ı Kesan	4.700
		Beşinci Faslın Yekûnu	689.400 <sup>479</sup>

**Tablo 16: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1327 Senesi Muhassasatı
6		<b>Masarıf:</b>	
	1	Kırtasiye ve Müteferrika	10.500
	2	Mahrukat	4.050
	3	Mefruşat	5.200
	4	Masarıf-ı Fevkalade	26.100
	5	Tebhirat Maaş ve Masrafı	13.000
	6	Bazı Memurinin Maaşat-ı Asliyelerine Zam ile Memurin-i Muvakkata Maaşatı	228.000
		<b>Altıncı Faslın Yekûnu</b>	286.850
		<b>Üçüncü Kısımın Yekûnu</b>	976.250
		<b>Dördüncü Kısım: Bahr-ı Ahmer Karantinahaneleri</b>	
7		<b>Maaşat:</b>	
	1	Etıbba	354.000
	2	Ketebe	44.400
	3	Yazıcı	57.600
	4	Memurin	60.000

<sup>479</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 3, s. 620.

	5	Gardiyan	42.000
	6	Filika-1 Kesan	36.600
		<b>Yedinci Faslın Yekûnu</b>	594.600
8		<b>Masarif:</b>	
	1	Kırtasiye ve Mütferrika	6.960
	2	Mahrukat	650
	3	Mefruşat	700
	4	Masarif-1 Fevkalade	55.000
	5	Tebhirat Maaş ve Masrafı	40.000
	6	Bazı Memurinin Maaşat-ı Asliyesine Zamsam İle Memurin-i Muvakkata Maaşatı	75.000
		<b>Sekizinci Faslın Yekûnu</b>	178.310
		<b>Dördüncü Kısmın Yekûnu</b>	772.910 <sup>480</sup>

**Tablo 17: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1327 Senesi Muhassasatı
		<b>Beşinci Kısım: Masarif-ı Umumiye ve Zuhurat</b>	
9		<b>Masarif-ı Umumiye:</b>	
	1	Sancak Masrafı	8.000
	2	Melbusat	80.000
	3	Matbuat	80.000
	4	Sevk ve Posta	60.500
	5	Fransızca Çekilen Telgrafnamelerle Kablodan Mürur Eden Telgraf Ücreti	200.000
	6	Harcırah	147.000
		<b>Dokuzuncu Faslın Yekûnu</b>	575.500
10		<b>Zuhurat:</b>	
	1	Akçe Farkı	8.390
	2	Zarar ve Zıyan	4.882
		<b>Dokuzuncu Faslın Yekûnu</b>	13.272

<sup>480</sup>Düster, Tertib-i Sani, C. 3, s. 621.

		<b>Beşinci Kısımın Yekûnu</b>	588.772
		<b>Bulaşık İdaresi</b>	
		<b>Altıncı Kısım: Bulaşık Maaş ve Masrafı</b>	
11		<b>Maaşat:</b>	
	1	Bahr-ı siyah ve Sefid Karantinahaneleri Maaşatı	472.000
	2	Hudud-ı İraniye Karantinahaneleri Maaşatı	121.000
	3	Bahr-ı Ahmer Karantinahaneleri Maaşatı	307.000
	4	Kamaran Tahaffuzhanesi	716.000
		<b>On Birinci Faslıın Yekûnu</b>	1.616.000
12		<b>Masarıf:</b>	
	1	Bahr-ı Siyah ve Sefid Karantinahaneleri Masarılı	662.000
	2	Hudud-ı İraniye Karantinahaneleri Masarılı	112.000
	3	Bahr-ı Ahmer Karantinahaneleri Masarılı	155.000
	4	Kamaran Tahaffuzhanesi Karantinahaneleri Masarılı	453.000
		<b>On İkinci Faslıın Yekûnu</b>	1.382.000
		<b>Altıncı Kısımın Yekûnu</b>	2.998.000 <sup>481</sup>

**Tablo 18: Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesi Bütçesi-Sıhhiye Dairesi**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1327 Senesi Muhassasatı
		<b>Yedinci Kısım: Mesaha-ı Sefain Masarılı</b>	
13			
	1	Hüccac Vapurlarının Mesahası İçin Memurin-i Mahsusasına Verilen Ücret	19.440
		<b>On Üçüncü Faslıın Yekûnu</b>	19.440
		<b>Sekizinci Kısım: Sisam Ceziresi Karantinahaneleri</b>	
14		<b>Maaş ve Masraf:</b>	
	1	Maaşat	70.800

<sup>481</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 3, s. 622.*

	2	Maaşat-ı Fevkalade	12.000
	3	Masarıfat	3.330
		<b>On Dördüncü Faslın Yekûnu</b>	86.130
		<b>İdare-i Sıhhiyenin Umum Maaş ve Masarîf Yekûnu</b>	11.085.502
15	1	Varidat bütçesinin birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü fasılları mucibince fazla-ı varidat olup Babıâli ile on üç devlet-i ecnebiye arasında münakid mukavelat ahkâmınca Sıhhiye İhtiyaç akçesine zammı icap eden	2.452.068
	2	Varidat bütçesinin beşinci faslı mucibince Bulaşık Varidatı fazlası olup Babıâli ile on üç devlet-i ecnebiye arasında münakid mukavele ahkâmınca Bulaşık İhtiyat akçesi hesabına zammı icap eden	259.000
		<b>Cümle-i Yekûn</b>	13.796.570
		<b>Hazine-i Maliyeden Muhassasat</b>	
		<b>Dokuzuncu Kısım: Varidat-ı Sıhhiyeden başka hazine-i maliyeden sarfı mukavelat-ı mahsusa mukteziyatından bulunan masarîf</b>	
		Bedel-i İcarat	131.000
		İnşaat ve Tamirat ve Fevkalade Heyet-i Sıhhiyeler Masrafı	500.000
		<b>Dokuzuncu Kısımın Yekûnu</b>	631.000
		<b>Yekûn-ı Umumi</b>	14.427.570 <sup>482</sup>

#### 5.4. 1330 (1914/1915) Mali Yılı Bütçesi'nde Sıhhiye İdaresi

1328 (1912/1913) mali yılına ait bütçede Sıhhiye Nezareti için ayrılan bir tahsisata rastlayamadık<sup>483</sup>. 1329 (1913/1914) mali yılında da Sıhhiye Nezareti için bir tahsisat ayrılmamıştır<sup>484</sup>. Said Halim Paşa hükümeti döneminde 20 Ağustos 1914 tarihinde kabul edilmiş olan “Sıhhiye İdaresi'nin 1330 Senesi Bütçe Kanunu”nda Sıhhiye İdaresi'ne verilen

<sup>482</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 3, s. 623.

<sup>483</sup>Bkz. Devlet-i Osmaniye, 1328 Hazine Hesab-ı Umumisi, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1331, s. Fihrist; Güran, a.g.e. , s. 161-162.

<sup>484</sup>Öznel, a.g.e. , s. 307.

tahsisat 43.454.942 kuruştur. 1330 senesi içerisinde Sıhhiye İdaresi tarafından tahsil edilecek vergilerin tahmini miktarı ise 44.804.050 kuruş olarak belirtilmiştir. Masraflara nispetle gelirlerin fazlası Babıâli ile 13 yabancı devlet arasında imzalanan anlaşmalara göre Sıhhiye İdaresi'nin ihtiyat akçesine zam edilecekti. Bu kanun layihasının uygulanması görevi ise Sadrazamlığın yanı sıra Hariciye ve Sıhhiye Nazırlıkları vazifelerini de uhdesinde toplamış olan Said Halim Paşa'ya verilmişti<sup>485</sup>.

Said Halim Paşa Hükümeti döneminde Sıhhiye İdaresi için ayrılan tahsisatın miktarının önceki dönemlere göre oldukça arttığı görülmektedir. Bu durumun nedeninin Said Halim Paşa Hükümeti döneminde sağlık hizmetlerine önem verilmesinin yanı sıra ile Avrupa'da başlamış olan I. Dünya Savaşı olduğunu da düşünmekteyiz.

**Tablo 19: Sıhhiye İdaresi'nin 1330 (1914) Senesi Bütçe Kanunu**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1330 Senesi Muhassasatı
		<b>A Cetveli</b>	
		<b>Birinci Kısım: İdare-i Selase</b>	
1		<b>Maaşat</b>	
	1	İdare-i Merkeziye Maaşatı	2.107.830
	2	Karantinahaneler Maaşatı	3.475.050
	3	Müberhirler Maaşatı	254.060
	4	İstimbotlar Mürettebatı Maaşatı	179.520
	5	Harb-i Ahir Münasebetiyle Açıkta Kalan Memurin Maaşatı	622.980
		<b>Birinci Fasılın Yekûnu</b>	<b>6.639.440</b>
2		<b>Masarıfat</b>	
	1	Masarıf-ı Umumiye	810.712
	2	İdare-i Merkeziye Masaríf-ı Mutadesi	170.960
	3	İdare-i Merkeziye Masaríf-ı Fevkaladesi	368.440
	4	Karantinahanelerin Masaríf-ı Mutadesi	60.400
	5	Karantinahanelerin Masaríf-ı Fevkaladesi	570.170
		<b>İkinci Fasılın Yekûnu</b>	<b>1.980.682</b>
		<b>Birinci Kısımın Yekûnu</b>	<b>8.620.122</b>

<sup>485</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 6, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1334, s. 1222.



		<b>İkinci Kısım: Bulaşık İdaresi</b>	
3		<b>Maaşat</b>	
	1	Maaşat-ı Daimi	1.282.000
	2	Maaşat-ı Muvakkata	539.800
	3	Gardiyan Yevmiyesi	346.900
	4	Bakteriyoloji Memurları	129.600
		<b>Üçüncü Fasılın Yekûnu</b>	2.298.300
4		<b>Masarıfat</b>	
	1	Masarıf-ı Umumiye	443.900
	2	Masarıf-ı Mutade	393.900
	3	Masarıf-ı Fevkalade	474.400
		<b>Dördüncü Fasılın Yekûnu</b>	1.312.200
		<b>İkinci Kısımın Yekûnu</b>	3.610.500 <sup>486</sup>

**Tablo 20: Sıhhiye İdaresi'nin 1330 (1914) Senesi Bütçe Kanunu**

Fasıl	Madde	Nev-i Muhassasat	1330 Senesi Muhassasatı
		<b>Üçüncü Kısım: Sisam Ceziresi Karantinahaneleri</b>	
5		<b>Maaş ve Masarîf</b>	
	1	Maaşat	75.210
	2	Masarîfat	6.000
		<b>Üçüncü Kısımın Yekûnu</b>	81.210
		<b>Dördüncü Kısım</b>	
6		Hazine-i Maliye Hesabına Sarfî Mukavelat-ı Mahsusa Muktezasından Olan Masarîf	
	1	Karantinahanelerin Tamir ve Termimi Masarîfî	400.000
	2	Karantinahanelerin Bedel-i İcaratı	115.110
		<b>Dördüncü Kısımın Yekûnu</b>	515.110

<sup>486</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 6, s. 1223; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1330, s. 174.

		<b>Beşinci Kısım: Tebük Tahaffuzhanesi</b>	
7		<b>Masarır</b>	
	1	Maaşat-ı Daima	28.800
	2	Maaşat-ı Muvakkata	151.200
	3	Masarıfat	208.000
		<b>Beşinci Kısımın Yekûnu</b>	388.000
		<b>Altıncı Kısım: Hesab-ı Muvakkat</b>	
8		<b>Tahaffuzhaneler Masarır-ı İnşaiyesi</b>	
	1	9 Mayıs sene 325 tarihli Kanun-ı muvakkat mucibince Tahaffuzhanelerin masarır-ı inşaiyesi için Sıhhiye İhtiyat Akçesinden tefrik edilen (280.000) liralık tahsisat	30.240.000
		<b>Yekûn-ı Umumi</b>	43.454.942 <sup>487</sup>

Tablo 21: Sıhhiye İdaresi'nin 1330 (1914) Senesi Bütçe Kanunu

Fasıl	Madde	Nev-i Varidat	1330 Senesi Varidatı
		<b>Sıhhiye Nezareti</b>	
		<b>“B” Cetveli</b>	
		<b>Birinci Kısım: İdare-i Selase-i Sıhhiye</b>	
1		<b>Varidat-ı Mutade</b>	
	1	Sefainden Alınan Tonilato Rüsümü	6.464.000
	2	Yolcu ve Hücçacdan Alınan Tezkere Rüsümü	1.275.000
	3	İran'dan Atbata(?) Nakil Olunan Cenaze Rüsümü	300.000
		Birinci Fasılın Yekûnu	8.039.000
2		<b>Varidat-ı Fevkalade</b>	
	1	Esham-ı Metnua Faizleri	1.830.000
	2	Akçe Farkı	250.000
	3	Kar ve Zarar Hesabı	20.000
	4	Hücçac Sefaininin Mesahaları İçin Beher Sefineden Alınacak Altı Lira	19.440

<sup>487</sup> *Düştur, Tertib-i Sani, C. 6, s. 1224; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine... , s. 175.*

		<b>İkinci Fasılın Yekûnu</b>	2.119.440
		<b>Birinci Kısımın Yekûnu</b>	10.158.440
		<b>İkinci Kısım: Bulaşık İdaresi</b>	
3		<b>Varidat-ı Mutade</b>	
	1	Yolcu Sefain ve Eşyasından Alınan Karantina Rüsümü	3.300.000
		<b>Üçüncü Fasılın Yekûnu</b>	3.300.000
4		Varidat-ı Fevkalade	
	1	Satılan Su ve Buz Hasılatı	32.500
	2	Hüccac ve Yolcuların Sefaine İrkab ve İhracı İçin Bir Şahıstan Alınan İki Kuruş	62.000
		<b>Dördüncü Fasılın Yekûnu</b>	94.500
		<b>İkinci Kısımın Yekûnu</b>	3.394.500
		<b>Üçüncü Kısım: Sisam Ceziresi Karantinahaneleri</b>	
5		<b>Varidat</b>	
	1	Sefainden Alınan Tonilato Rüsümü	36.000
		Üçüncü Kısımın Yekûnu	36.000 <sup>488</sup>

**Tablo 22: Sıhhiye İdaresi'nin 1330 (1914) Senesi Bütçe Kanunu**

Fasıl	Madde	Nev-i Varidat (Gelir Türü)	1330 Senesi Varidatı
		<b>Dördüncü Kısım: Hazine-i Maliyeden Muhassasat</b>	
6		<b>Muhassasat</b>	
	1	Karantina Binalarının Tamir ve Termimi İçin	400.000
	2	Karantinahanelerin Bedel-i İcaratı İçin	115.110
		<b>Dördüncü Kısımın Yekûnu</b>	515.110
		<b>Beşinci Kısım: Tebük Tahaffuzhanesi</b>	
7		<b>Varidat</b>	
	1	Yolcu ve Hüccacdan Alınan Karantina Rüsümü	335.000

<sup>488</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 6, s. 1225; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine... , s. 178.

		Yolcu ve Huccacdan Alman On Kuruşluk Tezkere Rüsümü	-
		<b>Beşinci Kısımın Yekûnu</b>	335.000
		<b>Altıncı Kısım: Hesab-ı Muvakkat</b>	
8		<b>On Kuruşluk Yolcu Tezkeresi Rüsümü</b>	
	1	Hıttı-ı Hicaziyeye Cihet-i Şimaliyeden Şimendifer veya Kervanla Gelen Huccac ve Yolculardan İstifa Olunan	125.000
9		<b>Tahaffuzhanelerin İnşaatı</b>	
	1	9 Mayıs Sene 329 tarihli Kanun-ı Muvakkat Mucibince Tahaffuzhanelerin Masarîf-ı İnşaiyesi İçin Sıhhiye İhtiyat Akçesinden Tefrik Edilen Tahsisat	30.240.000
		<b>Dokuzuncu Faslıın Yekûnu</b>	30.240.000
		<b>Altıncı Kısımın Yekûnu</b>	30.365.000
		<b>Yekûn-ı Umumi</b>	44.804.050 <sup>489</sup>

Sıhhiye İdaresi'ne (Dairesi'ne veya Nezareti'ne) tahsis edilen bütçelerle ilgili yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerden yola çıkarak yapacağımız değerlendirmeden ortaya çıkan en önemli sonuç en fazla tahsisatın Said Halim Paşa hükümeti dönemine ait 1330 senesi (1914/1915) mali yılı bütçesinde ayrılmış olduğudur. Bunun haricinde ayrılan tahsisatların miktarı sırasıyla Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti dönemindeki 1325 (1909/1910) mali yılı bütçesi, İbrahim Hakkın Paşa hükümeti dönemindeki 1327 (1911/1912) mali yılı bütçesi ve yine İbrahim Hakkı Paşa hükümeti dönemine denk gelen 1326 (1910/1911) mali yılı bütçeleri şeklinde sıralanmaktadır. Bütçede belirtildiği şekilde Sıhhiye İdaresi'nin elde edeceği gelirler açısından yine Said Halim Paşa Hükümeti birinci sırada yer almaktadır. Bunu sırasıyla İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin 1327 (1911) ve 1326 (1910) yıllarındaki bütçeleri takip etmektedir.

<sup>489</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 6, s. 1226; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine...*, s. 179.

**Tablo 23: II. Meşrutiyet Dönemi Hükümetlerinin Bütçelerinde Tahsis Ettikleri Sıhhiye Tahsisatları ile Sıhhiye Gelirleri**

Hükümetin Adı	Bütçe Yılı	Tahsisatı	Geliri
Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti	1325 (1909/1910)	14.475.219	-
İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti	1326 (1910/1911)	10.343.174	13.128.130
İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti	1327 (1911/1912)	11.085.502	13.796.570
Said Halim Paşa Hükûmeti	1330(1914/1915)	43.454.942	44.804.050

II. Meşrutiyet döneminde hazırlanan bütçelerde sıhhiye için ayrılan tahsisatın büyüklüğünü anlayabilmek adına bütçenin diğer kısımlarına ayrılan paylar hakkında da bir fikir sahibi olmamız gerektiğini düşünmekteyiz. Örneğin 1325 (1909/1910) bütçesinde Harbiye Nezareti'ne 828.054.263 kuruş, Maarif-i Umumiye Nezareti'ne 66. 052.751 kuruş, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne ise 34. 549.695 kuruş tahsis edilmiştir<sup>490</sup>. Sıhhiye için ayrılan toplam tahsisat ise 14.475.219 kuruştur<sup>491</sup>. 1326 (1910/1911) bütçesinde sıhhiye için 10.343.174 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Aynı bütçede Hicaz Demiryolu için 61. 584. 324 kuruş, Harbiye Nezareti için 900 milyon kuruş, Adliye Nezareti ise için 76.368. 344 kuruş tahsis edilmiştir<sup>492</sup>. 1327 (1911/1912) bütçesinde sıhhiye için ayrılan tahsisat miktarının 11.085.502 kuruş olduğunu yukarıdaki tabloda belirtmiştik. Aynı bütçede Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti için 79. 537.608 kuruş, Hariciye Nezareti için 24. 518. 824 kuruş, Jandarma Dairesi için ise 173. 842. 205 kuruş ayrılmıştır<sup>493</sup>. 1330 (1914/1915) bütçesinde ise sıhhiye için ayrılan tahsisat adeta zirve yapmış ve 43.454.942 kuruşa yükselmiştir. Bu bütçede Defter-i Hakani Emaneti için 10.

<sup>490</sup>Güran, *a.g.e.* , s. 156.

<sup>491</sup>*Osmanlı Bütçeleri, 1909-1918*, s. 183.

<sup>492</sup>Güran, *a.g.e.* , s. 158.

<sup>493</sup>Güran, *a.g.e.* , s. 160.

327. 670 kuruş, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti için 56. 595.645 kuruş ve İlmiye Dairesi için 42. 070.319 kuruş tahsis edilmiştir<sup>494</sup>.

Bütçelerdeki farklı dairelere tahsis edilen bu rakamlardan yola çıkılarak genel bir değerlendirme yapmamız mümkün görünmektedir. Buna göre, II. Meşrutiyet dönemine ait bütçelerden 1914 yılı bütçesi haricinde, sıhhiye için ayrılan tahsisat genel olarak diğer dairelere ayrılan tahsisatın oldukça gerisinde kalmıştır. Savaş dönemi olan 1914 yılında ise bütçede sıhhiye için ayrılan tahsisatın hatırı sayılır derecede arttığı görülmektedir. 1908-1914 yılları ait arşiv belgelerini incelediğimiz de Osmanlı Devleti'nin sağlıkla ilgili sıkıntılarını çözmesinin önündeki en büyük engelin ekonomik sıkıntılar olduğu rahatlıkla görülmektedir. Taşradan talep edilen sağlık personellerinin tayin edilememesi, mevcut sağlık personelinin maaş ve harcırahlarının ödenememesi, sağlık görevlilerinin maaş ve harcırahlarının bütçeden karşılanması taleplerinin genellikle ret edilmesi, yeni sağlık müesseselerinin tamir edilememesi, mevcut müesseselerin ise bakım ve onarımının yeteri kadar yapılamaması gibi pek çok sıkıntı ekonomik kökenlidir. Bu sıkıntıların aşılabilmesi için bütçeye yeteri kadar tahsisat ayrılmasından başka çare yoktur. Ancak II. Meşrutiyet hükûmetlerinin bu noktada yetersiz kaldıklarını söylemek yanlış bir tespit değildir.

## **6. I. Dünya Savaşı Arifesinde Osmanlı Vilayetlerinin ve Sancaklarının Sağlık Durumları**

Çalışmamızın bu kısmı I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı coğrafyasının sağlık durumunu genel hatlarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bilgiler sayesinde merkezi hükûmet kadar mahalli hükûmetlerin de sağlık konusuna vermiş oldukları önemi ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca vilayetlerin ve sancakların mevcut sağlık kurumları, sağlık personeli eksiklikleri, inşa edilmeye çalışılan yeni sağlık müesseseleri, hastane gelirler ve bütçelerde sağlık harcamalarına ayrılan payları da görebileceğiz. Özellikle mahalli hükûmetlerin bütçelerinde sıhhiye harcamaları için ayırdıkları tahsisat miktarları bize önemli fikirler verecektir. Nitekim bu başlığın sonuna eklediğimiz Tablo 25, 1914 yılı bütçelerinde mahalli hükûmetlerin sağlık harcamalarına ayırdıkları tahsisatları toplu olarak görmemizi sağlayacaktır.

### **6.1. Konya Vilayeti**

Konya Vilayeti'nin 1914 (1330) senesi bütçesinde "*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*" işlerine ayrılan tahsisat 1.280.201 kuruştur<sup>495</sup>. Vilayet bütçesinin 1914 yılındaki tahmini

<sup>494</sup>Güran, a.g.e. , s. 164-165.

<sup>495</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Mecmua-ı Seneviyesi*, C. 1, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330, s. 11.

gelirlerini gösteren tabloda hastane hasılatı 130.000 kuruş olarak verilmiştir<sup>496</sup>. Vilayet bütçesinin 5. kısmını oluşturan “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” bölümünde sağlık işleri için ayrılan tahsisatın kalemleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Buna göre hastanelerdeki personelin maaşlarına ayrılan miktar 279.300 kuruştur. Genel masraflara ayrılan tahsisat ise 689.000 kuruştur. Tabip ve ebe maaşları için ayrılan tahsisat 160.000 kuruş, harcırah için ayrılan tahsisat ise 46.000 kuruştur. Vilayet bütçesinde bimarhane müstahdemlerine 4.500 kuruş, inşaat ve diğer masraflara ise 63.000 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Tebhirhane memurlarına verilecek maaş için 19.200 kuruş tahsis edilirken, tebhirhane masrafı olarak 5.520 kuruş tahsis edilmiştir. Islahane masraflarına ayrılan tahsisat ise 10.000 kuruştur. Ayrıca diğer masraflar için de 3.681 kuruş tahsisat ayrılmıştır<sup>497</sup>.

Konya Vilayeti'nin genel sağlık durumuyla ilgili olarak en dikkat çekici nokta, doğum oranlarının azalması ve yeni doğan çocuklar arasında bir yaşına gelinceye kadar ölüm oranının artmış olmasıdır. Çocukların genellikle ölü doğduğu ve bunun en önemli sebebinin de frengi hastalığı olduğu belirtilmiştir. Bu hastalık vilayette doğan çocukların sağır, dilsiz ve sakat olarak dünyaya gelmelerine de neden olmuştur. Hastalığı ortadan kaldırmak için Konya ve Isparta'da tesis edilmiş olan hastanelerin ıslah edilmiş ve eksikleri tamamlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Niğde ve Akşehir'de iki yeni hastane ile Konya'da bir bimarhane inşa edilmiştir<sup>498</sup>. Vilayetin her tarafında istihdam edilmek için 28 küçük sıhhiye memuru ile mevcut hükümet tabiplerine ek olarak 12 vilayet tabibi, 16 eczacı, 19 ebe, 2 aşı memuru, doğumhaneye gönderilmek üzere 4 ebe adayı ve tebhirhanede görevlendirilecek etüv makinisti istihdam edebilmek için bütçede önemli bir meblağ ayrılmıştır. Bununla birlikte ilaçları ve her türlü araç-gereci içerisinde olan portatif ecza sandıkları ile her türlü tıbbi araç ve gerecin tedariki için de yine bütçede gerekli tahsisat ayrılmıştır<sup>499</sup>.

Bu dönemde Konya Hastanesi'nin teşkilatı yoluna konulmuştur. Isparta Hastanesi'nin eksikliklerini tamamlamak için de ıslahat yapılmaya çalışılmıştır. Bunun için mütehassis tabipler ve operatör araştırmasına girişilmiştir. Ayrıca hastanenin sıhhi ihtiyaçları da sipariş edilmiştir. Ancak bu sırada meydana gelen deprem nedeniyle hastane yıkılmıştır. Bu nedenle tesis edilen geçici bir hastane, mevcut tabipleri ile birlikte Isparta'da halka hizmet vermeye devam etmiştir<sup>500</sup>.

<sup>496</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 15.

<sup>497</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 22.

<sup>498</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 29.

<sup>499</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. aynı yer.

<sup>500</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 29-30; 4 Ekim 1914 tarihinde Isparta-Burdur hattında meydana gelen depremde Isparta'daki 5.500 evden 3.000'ni yıkılmış kalanları ise oturulamaz hale gelmiştir. Bu deprem Isparta'da 1.500 kişinin hayatını kaybetmesine 100 kadar kişinin de yaralanmasına yol açmıştır. Depremin Burdur'daki etkisi daha da fazla olmuş ve 2.500-3000 kişi hayatını kaybetmiştir (Danişmend, *a.g.e.* , C. 4, s. 410). Deprem sonrasında Burdur ve Isparta halkına yardım için İzmir ve

Bir müteahhide ihale edilmiş olan bimarhane inşaatı tamamlanamadığı için ihale feshedilmiş ve inşaatın emanet tarafından tamamlaması ilgililere emredilmiştir. Konya Vilayeti, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden birkaç defa küçük sıhhiye memuru talep etmesine rağmen olumsuz cevap almıştır. Bu durumun nedeni, küçük sıhhiye memurlarına diğer vilayetlerde 700 kuruş maaş verilmesine rağmen Konya Vilayeti'nin bütçesinde 500'er kuruş maaş ayrılmış olmasıdır. Bu nedenle yeni bütçede bu iş için yeteri kadar tahsisatın ayrılması gerektiği belirtilmiştir<sup>501</sup>. Vilayette görevli tabipler için faydalı talimatlar hazırlanarak yayınlanmıştır. Ancak vilayette yeteri kadar tabip bulunmaması nedeniyle Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Niğde ve Akşehir için 2 tabip talep edilmiştir. Isparta Hastanesi için de iki tabip, bir eczacı ve 6 ebe istenmiştir. Vilayette, frengi tabibi bulunamadığı için bu konudaki ihtiyaç giderilememiştir. Ancak her liva ve kazada hükümet, belediye ve vilayet namına istihdam edilebilen tabiplerin fedakârca yaptıkları hizmetler sayesinde durum idare edilmiştir. Ayrıca vilayette frengi ve benzeri zührevi hastalıkların yayılma kaynağı olan fahişelerin takip altına alınması ve fuşun ortadan kaldırılması için de çalışılmıştır<sup>502</sup>.

## 6.2. İstanbul Vilayeti

Osmanlı Devleti'nin merkezi olması hasebiyle hem çok sayıda politikanın ilk uygulama alanı olan hem de yoğun nüfusu nedeniyle önemli sağlık sorunları görülen İstanbul Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde sağlıkla ilgili şu rakamlara rastlanmıştır. Vilayetin 13.136.706 kuruş tutan toplam varidatından “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” işlerine ayrılan tahsisat 75.650 kuruştur<sup>503</sup>. Vilayet bütçesi hakkında bilgi veren “S” cetvelinin 5. kısmında yer alan “*Umur-ı Sıhhiye*” kısmında sağlık harcamaları için tahsis edilen miktarlar hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre iki kazaya küçük sıhhiye memuru maaşı olarak 14.400 kuruş tahsis edilmiştir. Mülhakattaki beş ebe için ise 24.000 kuruş tahsis edilmiştir. Bütçenin aynı kısmında tıbbi araç ve gereçler ile ilaçlara ayrılan paranın 37.250 kuruş olduğu görülmektedir<sup>504</sup>.

1914 yılına ait vilayet bütçesinden vilayetin sağlık işlerine ayrılan tahsisat ile her kazaya birer ebe tayin edilmiştir. Ayrıca Gekboze (Gebze) ve Şile'ye de iki küçük sıhhiye memuru tayin edilmiştir. Tıbbi alet ve edevat tahsisatıyla da her kazanın tıbbi malzeme, sedye

---

Konya'dan sağlık görevlileri ve tıbbi malzemeler gönderildiği gibi depremzedelere hizmet verecek baraka hastaneler de yapılmıştır. Bununla birlikte Isparta Gureba Hastanesi Eczacısı Hüsnü Bey'e, Belediye tabibine ve Gureba Hastanesi tabibi Ziyaeddin Bey'e depremzedelerin tedavilerinde kullanmaları için Hilâl-i Ahmer Eczanesi tarafından bir miktar tıbbi malzeme yardımı da yapılmıştır (Cemal Sezer, “1914 Isparta-Burdur Depreminde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Yapmış Olduğu Yardımlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2014/1, S. 19, s. 30).

<sup>501</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 1, s. 30.

<sup>502</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 1, s. 30-31.

<sup>503</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 1, s. 59.

<sup>504</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 1, s. 66.



ve pülverizatör ihtiyaçları kısmen tedarik edilmiştir. Fakir ve muhtaç haldeki köylere gerekli ilaçlar gönderilmiştir. Bununla birlikte kaza ve köylerin teftişinde rastlanan hasta ve muhtaç durumdaki halkın ihtiyaç duyduğu ilaçlar da temin edilmiştir. Tifo, lekeli humma, dizanteri gibi bulaşıcı hastalıklara karşı alınması gerekli tedbirler imkânlar dâhilinde alınmıştır. Gekboze (Gebze) ve Şile’de bulunan küçük sıhhiye memuru binlerce kişiyi çiçek ve tifo hastalıklarına karşı aşılamaştır. Bulaşıcı hastalıklar tabiplerin başarılı çalışmaları sayesinde ortadan kaldırılmıştır. Beş kazaya tayin edilen ebelerde önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar arasında doğumlarda meydana gelen ölümler ve doğum sırasında yapılacak fenni işlemler konusunda halkın bilgilendirilmesi bulunmaktadır. Bütçede dispanserler için ayrılan tahsisatla kazalarda dispanser inşasına başlanmıştır. Şile, Gekboze, Beykoz gibi merkezden uzak olan ve hasta nakli için yolları uygun olmayan kazalarda 1914 yılı içerisinde dispanserler kurulmaya başlanmıştır. Dispanser teşkilatı gelişinceye kadar her yıl hususi bütçeye yeterli meblağ ayrılacaktır. 1331 yılı bütçesine de dispanserler için 100.000 kuruş konulmuştur. Kazalarda ve köylerde vilayetin sıhhiye tahsisatının sağlamış olduğu faydalar vilayet merkezinde dahi kendisini göstermiştir. Bu sayede geçmiş yıllara göre İstanbul’un genel sağlık durumunda ve kolera, çiçek, tifo, lekeli humma gibi dört büyük bulaşıcı hastalıkla mücadelede önemli başarılar kazanıldığı vilayet sıhhiye müdüriyetinin raporunda ifade edilmiştir<sup>505</sup>.

Esnafın tıbbi muayeneye tabi tutulması, sergilerin temizliğine dikkat edilmesi ve alkollü içeceklere bir şey karıştırılmaması hakkında alınan kararlar Şehremaneti’ne tebliğ olunmuştur. Tesis edilmesi tasarlanan mezbaha için de tetkikatta bulunularak her türlü ihtiyacı karşılayacak bir proje hazırlanması ve ihaleye çıkmadan önce Meclis-i Umumi-i Vilayete gönderilmesi 12 Şubat 1914 tarihinde Şehremaneti’ne tebliğ edilmiştir. Ayrıca içmeye elverişli olmayan Terkos suyunun temizlenmesi için alınan karar Şehremaneti ile Nafia Nezareti’ne bildirilmiştir. Şehremaneti’nden cevaben gelen tezkerede bu konuda gerekli çalışmaların yapılmakta olduğu bildirilmiştir. Ayrıca Nafia Nezareti’nden alınan tezkerede kumpanya tarafından tesisi kararlaştırılan süzgeç havuzlarının inşaatına birkaç güne kadar başlanacağı ve halkın sağlığını tehdit eden durumun ortadan kaldırılacağı bildirilmiştir. Söz konusu havuzların inşa edilip edilmediği de takip altına alınarak encümen kararıyla Nafia Nezareti’nden bilgi istenilmiştir. Şehrin su ihtiyacını karşılayan diğer bir su yolu olan Kırk Çeşme suyunun temizlenmesi ve tamir edilmesi için de bir karar alınmıştır. Bununla birlikte Kartal Kazası İdare Meclisi tarafından tanzim olunan mazbatada Tuzla Tahaffuzhanesi’nin ekilmemiş ve suyu bol bir yere nakledilmesi teklifi incelenerek uygun görülmüş ve bu durum Dâhiliye Nezareti’ne bildirilmiştir<sup>506</sup>.

<sup>505</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 84-85.

<sup>506</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 91-96.

### 6.3. Adana Vilayeti

Adana Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” işleri için ayrılan tahsisat 983.700 kuruştur<sup>507</sup>. Vilayete ait özel gelirlerin dayandığı kanunları gösteren cetvelde yer alan Vilayet İdare Meclisi'nin 15 Eylül 1910 tarihli kararına göre<sup>508</sup> Misis'te<sup>509</sup> tesis edilecek hastanenin masraflarına karşılık olarak Ceyhan Köprüsü'nden geçecek yüklü arabalardan yirmi, binek arabalarından kırk ve yüklü hayvanlardan on para vergi alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca Adana Belediye Meclisi'nin kararına göre muayene ve tedavi ücreti olarak Adana'daki umumhane kadınlarının birinci sınıfından yarım, ikinci sınıfından çeyrek lira alınmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte 1913 yılına ait Muvazene-i Hususiye Talimatı'na göre muayene ve tedavi ücreti olarak vilayet merkezinde alınan verginin Mersin'de birinci sınıftan dört ve ikinci sınıftan iki mecdiye olarak alınmasına karar verilmiştir<sup>510</sup>. Adana Vilayeti'nin 1914 yılında hastane hasılatı tahminen 126.875 kuruştur<sup>511</sup>. Hastane personelinin maaşları için ayrılan tahsisat 187.800 kuruş, genel masraflar için tahsis edilen miktar ise 238.900 kuruştur. Bütçenin “*Umur-ı Sıhhiye*” başlığında tabip ve kabile maaşları için ayrılan tahsisatın 231.000 kuruş olduğu görülmektedir. Ayrıca aşı memurlarının maaşları için 36.000 kuruş, harcırah için ise 40.000 kuruş ayrılmıştır<sup>512</sup>.

Halkın yardımları ile inşasına başlanılan Ceyhan merkez kazasındaki 20 yataklı Hamiyet-i Milliye Hastanesi'nin inşaatı 1913 yılı bütçesinden tahsis olunan 20.000 kuruşun harcanmasıyla tamamlanmıştır. 1914 bütçesinde kabul edilen tahsisata uygun olarak sıhhiye memurları ve hizmetliler de tayin olunmuş ve hastanenin açılışı yapılmıştır. Bundan başka Silifke merkez kazasında inşasına başlanılıp yarım kalan yirmi yataklı hastane için 1913 yılı bütçesinde hastaneler namına kabul olunan 100.000 kuruştan 12.000 kuruşun ilavesiyle toplam 32.000 kuruş harcanarak bu hastane de tamamlanmıştır. Hastane, sıhhiye memurları ve hizmetlilerinin tayin edilmesinden sonra açılacaktır. Bu hastanelerden başka Kozan ve Cebel-i Bereket merkez livalarında yirmişer yataklı birer hastane ve vilayet merkezinde de yirmi yataklık bir bimarhane inşası vilayet genel meclisince kararlaştırılmıştır<sup>513</sup>.

1913 ve 1914 yılı bütçelerinde hastaneler için altmışar bin kuruş ve bimarhane için de 58.000 bin kuruş tahsis edilmiş ve bu tahsisata göre keşifnamelerinin hazırlanarak gönderilmesi ilgili mutasarrıflıklara ve vilayet merkez sıhhiye müdüriyetine tebliğ edilmiştir. Ancak

<sup>507</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 105.

<sup>508</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 107.

<sup>509</sup>Misis (Yakapınar), Adana merkeze bağlı bir nahiyedir (Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s. 516).

<sup>510</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 107-108.

<sup>511</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 111.

<sup>512</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 115-116.

<sup>513</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 132.

hazırlanan keşifnamelerde inşaatların yüzer bin kuruşa tamamlanabileceği belirtilmiş ve bütçede ayrılan tahsisatı aşacakları için tamamlanmalarının mümkün olamayacağı ifade edilmiştir. İnşaata mevcut tahsisat ile başlanması ve gelecek yıl bütçesinden artan tahsisatla tamamlanması düşüncesi ortaya atılmıştır. Ancak gerek seferberliğin ilanı ve gerekse vilayetin özel gelirlerinin %65'ini teşkil eden aşar hisse-i ianesinin bu sene vilayete verilmemesi nedeniyle inşaatlara başlanamamıştır. 1913 ve 1914 senesi bütçelerinde vilayet genel meclisince yeniden istihdamları kabul olunan beş liva seyyar tabibi ile Silifke, Anamur ve Kozan tabipleri vazifelerine başlamışlardır. Ayrıca merkez hastanesinde istihdamları gerekli olan küçük sıhhiye memurları ile hizmetlilerden temin edilebilenleri de görevlerine başlamışlardır<sup>514</sup>.

#### 6.4. Ankara Vilayeti

Ankara Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesine göre “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kalemine ayrılan tahsisat 209.200 kuruştur<sup>515</sup>. Tahmini hastane hasılatı ise 16.000 kuruştur<sup>516</sup>. Hastane maaşları için ayrılan tahsisat 99.600 kuruş, genel masraflar için ayrılan tahsisat ise 100.000 kuruştur. Vilayet bütçesinde aşı memurları maaşı için 9.600 kuruş tahsis edilmişken, ebe maaşları ve tedabir-i sıhhiye masrafı için herhangi bir tahsisat ayrılmamıştır<sup>517</sup>. Ancak bütçenin tasdike gönderilmesinden sonra 6 Haziran 1914'te tedabir-i sıhhiye masrafı kalemine 34.000 kuruş eklenmiştir<sup>518</sup>.

1914 yılında Ankara Vilayeti'nin merkezinde bir merkez hastanesi bulunmaktaydı. Bu hastane için bütçeye eklenen maaş ve masraflara dair yukarıda bilgi vermiştik. Bu dönemde Ankara Vilayeti'nin bazı mahallerinde tahribat yapan frengi hastalığının tedavisine dikkat edilmiştir. Ancak hastanenin küçük hasta sayısının ise fazla olması nedeniyle yer sıkıntısı yaşanmıştır. Bu soruna bir çözüm üretebilmek için hastaneye bir bölüm ilave edilmek istenilmiştir. Fakat bu istek bütçenin yetersizliği nedeniyle gerçekleşmemiştir. Bu nedenle bölüm inşaatı yardımlar ile yapılmak istenmiş ve bölümün tamamlanması için vilayet tarafından bir piyango tertip edilmiştir. Bu piyangodan toplanan 700-800 lira ile bölüm büyük oranda tamamlanmıştır. Ufak tefek ihtiyaçlarına harcanmak için yapılan müracaatlar dikkate alınarak 1914 yılında bir miktar para verilmiştir. Bu bölümle birlikte merkezde muntazam bir ameliyathane de hizmete girmiştir. Merkeze bağlı yerlerin bazı aşı memurlarıyla, ebe maaşları bütçeden ödenmektedir. Aşı memurlarının çalışmaları sayesinde vilayet genelinde çiçek aşısı ameliyatı tamamlanmış ve memleket çocukları bu tehlikeli hastalığa karşı korunmuştur.

<sup>514</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 132-133.

<sup>515</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 143.

<sup>516</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 147.

<sup>517</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 152.

<sup>518</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 154.

Vilayette görev yapan birkaç ebe sayesinde de kadınlar cahil ebelerin eline düşmekten kurtulmuşlardır<sup>519</sup>.

### 6.5. Halep Vilayeti

Halep Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde sağlık işleri için ayrılan tahsisat 227.000 kuruştur<sup>520</sup>. Hastanede görevli tabiplerin ve hizmetlilerin maaşları için ayrılan tahsisat ise 129.600 kuruştur. Bütçede sağlık masraflarına ait kalemler hakkında da bilgiler verilmiştir. Buna göre gıda maddeleri için 54.000 kuruş, yakacak maddeleri için 12.000 kuruş, cenazelerin kefenlenmesi ve defne hazır hale getirilmesi (teçhiz ve tekfin) için 2.400 kuruş, muhtelif masraflar için ise 5.000 kuruş tahsis edilmiştir. Bunların yanı sıra tıbbi araç ve gereçler için 3.000 kuruş, mefruşat ve kıyafetler için 10.000 kuruş, ecza malzemeleri için 10.000 kuruş ve hakr-ı zemin için de 1.000 kuruş tahsis edilmiştir. Masraflar için ayrılan toplam miktar 97.400 kuruştur<sup>521</sup>.

Bu dönemde Halep Gureba Hastanesi vilayet meclisi tarafından tasdik edilen tahsisatla düzenlenmiştir. Hastanenin kadrosu bu tahsisatı aşmamak şartıyla encümen-i vilayet tarafından kısmen değiştirilmiştir. Hastanenin başına aylık 2.000 kuruş maaşla İstanbul'dan ihtisas sahibi bir operatör tabip getirilmiştir. Bununla birlikte gece tabibi ve operatör muavinliği tahsisatı dâhili tababetine ve dâhili tababeti tahsisatı da tabip muavinliğine verilerek sürekli bir sıhhiye heyeti meydana getirilmiştir. Aynı zamanda iki hasta bakıcı kadın için verilen aylık 1.200 kuruş tahsisatla Beyrut Amerikan Mektebi'nden mezun iki hasta bakıcı getirilmiştir. Yeni bazı tıbbi alet ve edevat dahi satın alınmıştır. Hastanenin içi ve dışı boyanmıştır. Her sene tamirine imkân bulunamayan damlar da kiremitle kaplanmıştır. Hasta koğuşlarının ve hastaların elbiselerinin eksikleri tamamlanmıştır. Bu çalışmalar sayesinde hastane İstanbul hastanelerine muadil bir hale getirilmiştir<sup>522</sup>.

### 6.6. Aydın Vilayeti

Aydın Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kısmına ayrılan tahsisat 22.853.74 kuruştur<sup>523</sup>. İzmir Gureba Hastanesi'nin sıhhi ve idari memurları için tahsis edilen maaş miktarı 189.716 kuruş, müstahdem maaşı ise 177.732 kuruştur. Bütçede sağlık masraflarına ait kalemler hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre gıda maddeleri için 221.516 kuruş, elbiseler için 28.710 kuruş, mefruşat için 3.318 kuruş, ilaçlar için 60.680 kuruş tahsis edilmiştir. Ayrıca teçhizat için 21.816 kuruş, yakacak için 20.686 kuruş, kok kömürü için

<sup>519</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 183-184.

<sup>520</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 196.

<sup>521</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 207.

<sup>522</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 223.

<sup>523</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 1, s. 234.

17.977 kuruş, iş'aliye (tutuşturucu) için 26.803 kuruş, kırtasiye için 2.974 kuruş ve çeşitli masraflar için 51.000 kuruş tahsis edilmiştir. Masraflar için tahsis edilen toplam miktar 455.480 kuruştur<sup>524</sup>.

İzmir Frengi Hastanesi sıhhiye memurları için tahsis olunan maaş 92.400 kuruş, idari memurlar için tahsis olunan maaş ise 28.800 kuruştur. Hastanenin masrafları arasında yer alan hademe ücreti 19.380 kuruş, aydınlatma için gaz bedeli 7.500 kuruş, yiyecek ve ilaç bedeli 135.000 kuruştur. Ayrıca kırtasiye bedeli 3.000 kuruş, çeşitli masraflar 5.000 kuruş, tıbbi alet ve edevat masrafı 5.000 kuruş, yakacak bedeli 3.000 kuruş, elbise bedeli 3.000 kuruş ve mefruşat bedeli de 3.000 kuruştur. Hastanenin masraflarının tamamı için 183.880 kuruş tahsis edilmiştir. Bütçenin inşaat ve tamir masraflarını gösteren bölümünde ise yeniden tesis olunacak laboratuvar masrafı olarak 15.000 kuruş, pavyon ve diğer yapıların noksanlarının tamamlanması için de 50.000 kuruş tahsis edilmiştir<sup>525</sup>. Eşme Frengi Hastanesi tabibinin maaşı için 24.000 kuruş, Sıhhiye mektebi mezunları maaşı için 86.400 kuruş, merkezde fen eğitimi alacak mülhakat ebeleri için ise 5.500 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Ayrıca sıhhiye dairesi istatistik ve muhasebe memuru maaşı için 12.000 kuruş, mülhakat hastaneleri tahsisatı için de 589.428 kuruş tahsis edilmiştir<sup>526</sup>.

Bütçenin tasdike gönderilmesinden sonra yukarıda ifade ettiğimiz tahsisatlarda bazı eklemeler ve eksiltmeler olmuştur. 22 Kasım 1914 tarihli iradeye göre, İzmir Gureba Hastanesi'nin 189.716 kuruş olan sıhhi ve idari memur maaşından 12.500 kuruş eksiltilmiş ve 177.216 kuruşa düşürülmüştür. Hizmetlilerin 177.732 kuruş olan maaşından ise 15.000 kuruş aynı tarihli irade-i seniyye ile eksiltilmiş ve 162.732 kuruşa düşürülmüştür. İzmir Gureba Hastanesi'nin masrafları için tahsis edilen miktarlara ise eklemeler yapılmıştır. 22 Kasım 1914 tarihli irade ile yapılmış olan zamların kalemlere göre dağılımı şu şekildedir.

**Tablo 24: İzmir Gureba Hastanesi'nin Masrafları İçin Tahsis Edilen Miktarlara Yapılan Eklemeler**

	<b>Bütçede Yazılı Olan (Kuruş)</b>	<b>Eklenen (Kuruş)</b>	<b>Miktar</b>	<b>Tahsisat Sonucu</b>
<b>Yiyecek</b>	221.516	12.100		233.616
<b>İlaç</b>	60.680	23.000		83.680
<b>Teçhizat</b>	21.816	8.000		29.816
<b>Yakacak</b>	20.686	3.000		23.686

<sup>524</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 1, s. 245.

<sup>525</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 1, s. 246.

<sup>526</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 1, s. 246-247.

<b>Kök Kömürü</b>	17.977	4.000	21.977
<b>İş'aliye</b>	26.803	6.000	32.803
<b>Kırtasiye</b>	2.974	1.000	3.974

Bunların dışında tesis olunacak doğumhane, fenni memurlar ve müstahdemlerin bütçede 31.600 kuruş olarak belirtilmiş olan maaşlarından 7.600 kuruş indirim yapılarak 24.000 kuruşa düşürülmüştür. Ayrıca doğumhanenin yiyecek ve ilaç bedeli de 30.000 kuruştan 8.000 kuruşa düşürülmüştür<sup>527</sup>. Aydın Vilayeti'nde mülhakat hastanelerine verilmesi kabul edilen tahsisatların büyük bir kısmı ödenmiştir. Balçova'da yapılacak olan bimarhane binasının temeli atılmıştır. Bulaşıcı Hastalıklar hastanesine ait meblağ harcanarak bu hastanenin duvarlarıyla önemli bir bölümü inşa edilmiştir. Ayrıca vilayete bağlı yerler için 12 küçük sıhhiye memuru istihdam edilmiştir. Tamamlanamayan inşaat ve tesisatın tamamlanması için gerekli olan tahsisat gelecek yıl bütçesine devredilmiştir<sup>528</sup>.

#### 6.7. Sivas Vilayeti

Sivas Vilayeti'nin, 1914 yılı bütçesinde "Sıhhiye" dairesine ayrılan tahsisat 100.000 kuruştur<sup>529</sup>. Ancak bütçenin tasdik edilmesinden sonra sıhhiye dairesine ayrılan tahsisa iki defa zam yapılmıştır. Bu zamlardan ilki 16 Kasım 1914 tarihinde yapılmış olup zam miktarı 130.000 kuruştur. 30.000 kuruşluk ikinci zam ise 24 Şubat 1915 tarihli irade ile yapılmıştır. Bu iki zam sonrasında vilayet bütçesinde sağlık işlerine ayrılan miktar 260.000 kuruşa yükselmiştir<sup>530</sup>.

Sivas Vilayeti'nin merkezindeki Memleket Hastanesi bir sıhhi müessese niteliğini taşımadığı için 1913 yılında alınan karara uygun olarak ianeten ayrılmış olan meblağ ile eksikleri tamamlanmıştır. Öncelikle hastane düzenli ve temiz bir yapıya kavuşturulmuştur. Bir otoklav alındığı gibi tıbbi alet ihtiyacının karşılanmasına da gayret edilmiştir. Bütün araç ve gereçleri ile bir cerrahi takımı sipariş edilmiş ise de Avrupa'daki harp durumu nedeniyle temin edilememiştir. Bununla birlikte vilayette yeni ve daha büyük bir Memleket Hastanesi'nin inşasına da başlanmıştır. Bu yeni hastanenin inşaatı ikinci katına kadar tamamlanmıştır. Bu hastanenin tamamlanması ile vilayetin önemli bir ihtiyacı karşılanacaktır. Şimdilik küçük bir pavyon halinde olmak üzere bir de bimarhane tesis edilmiştir. Şefkat ve korunmaya muhtaç olan akıl hastalarının tedavileri için daha muntazam bir yapının inşa edilmesi de kararlaştırılmıştır. Ayrıca vilayette bir darülacezenin açılması sonraki yılın planları içerisine alınmıştır. Bundan

<sup>527</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 1, s. 248.

<sup>528</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 1, s. 252-253.

<sup>529</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Mecmua-ı Seneviyesi, C. 2, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330, s. 12 ve 17.

<sup>530</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 2, s. 18.

başka vilayet merkezinde bir de Hilal-i Ahmer Hastanesi inşa edilmiştir. Zayıf ve malul askerler burada başarıyla tedavi edilmektedir. Tokat ve Karahisar liva merkezleriyle Suşehrinde de birer hastane tesis olunmuştur<sup>531</sup>.

### 6.8. Kastamonu Vilayeti

Kastamonu Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde sıhhiye masraflarının 25.000 kuruş olduğu belirtilmiştir<sup>532</sup>. Çankırı Hastanesi maaş ve masraflarına tahsis edilmiş olan bu miktarın Kastamonu gibi büyük bir vilayet için oldukça az olması ve vilayete ait başka sıhhiye masraflarının da belirtilmemesi dikkat çekici bir durumdur<sup>533</sup>. Bununla birlikte Çankırı Hastanesi'nin maaş ve masraflarına tahsis edilmiş olan para bütçenin tasdik edilmesinden sonra 31 Ağustos 1914 tarihli irade ile kesilmiştir<sup>534</sup>.

### 6.9. Mamûretülaziz Vilayeti

Mamûretülaziz Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kısmına tahsis edilen meblağ 204.100 kuruştur<sup>535</sup>. Bu meblağın ilgili kalemlere göre dağılımı ise şöyledir. Tabip ve ebe maaşları 122.400 kuruş, aşı memuru maaşı 24.000 kuruş, tedabir-i sıhhiye masrafı ve harcırah 7.700 kuruş, suyollarının inşa ve tamir masrafı ise 50.000 kuruştur<sup>536</sup>.

Merkez tabibi 1.200 kuruş tutarındaki eski maaşıyla varidat-ı hususiye bütçesine alınmıştır. Ayrıca Eğin, Keban, Malatya, Mazgirt, Nazimiye, Çarsacak, Besni, Kâhta, Akçadağ kazalarına da biner kuruş maaşla birer tabip tayini Meclis-i Umuminin toplantısında kabul edilmiştir. Bu nedenle bütçeye senelik 98.400 kuruşluk bir tahsisat konulmuştu. Bunlardan merkez ve Malatya tabipleri zaten mevcuttur. Eğin ve Çarsacak kazalarına da birer tabip bulunmuştur. Ancak diğer kazalar için henüz bir talip bulanamamıştır. Talip çıktıkça bunların da tayin edileceği Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden bildirilmiştir<sup>537</sup>.

### 6.10. Musul Vilayeti

Musul Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye*” kısmına ayrılan miktar 63.200 kuruştur. Bu miktarın 43.200 kuruşunun Gureba Hastanesi maaşlarına tahsis edildiği

<sup>531</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 29-30.

<sup>532</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 39.

<sup>533</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 47.

<sup>534</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 48.

<sup>535</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 72.

<sup>536</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 79.

<sup>537</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 88-89.

görülmektedir. 20.000 kuruşluk kısmı ise genel masraflara tahsis edilmiştir<sup>538</sup>. Ancak bütçenin tasdik olunmasından sonra vilayetin sağlık harcamalarında önemli zamlar ve eksiltmeler olmuştur. Örneğin 23 Kasım 1914 tarihli iradeye göre vilayet bütçesinde 26.400 kuruş olarak belirtilmiş olan Gureba Hastanesi memur maaşlarından 6.200 kuruş eksiltilmiş ve 20.200 kuruşa düşürülmüştür. Ayrıca hastanenin aydınlatma ve ısıtma masrafı olan 1.000 kuruşa 1.200 kuruş eklenmiş ve 2.200 kuruşa çıkarılmıştır. 12.000 kuruş olan yiyecek masraflarına ise 5.000 kuruş eklenmiş ve 17.000 kuruşa çıkarılmıştır. 10 Ekim 1914 tarihli diğer bir irade ile de hastanenin muhtelif masraflarına ayrılmış olan 1.000 kuruşa 20.000 kuruş eklenmiş ve 21.000 kuruşa çıkarılmıştır. 6 Mart 1915 tarihli başka bir irade ile de bütçede yer verilmemiş olan hastanenin kira bedeli 7.000 kuruş olarak gösterilmiştir<sup>539</sup>.

Merkez hastanesinin 1.000 kuruş maaşla operatörlük ve kehhâl (göz doktoru) şubeleri mütehasşis tabip bulunamaması nedeniyle bir süre boş kalmıştır. Daha sonra bir vekil tabip tayin edilmiştir. Zührevî hastalıkların diğer bulaşıcı hastalıklara nispeten %6 oranında artması nedeniyle bu hastalıklara müptela olanların hastalığın bulaşma devresini geçirmelerine kadar ilaçlarını temin etmek için maaşlardan yapılan tasarruflar karşılık gösterilerek hastaneye 10 yatak ilave edilmiştir. 30 yatak kapasitesine ulaşan hastanedeki bu genişletme faaliyeti hususunda encümenin 26 Temmuz 1914 tarihli kararına, Dâhiliye Nezareti, 31 Ağustos 1914 tarihinde mevcut durumun olumsuzluğunu gerekçe göstererek onay vermemiştir<sup>540</sup>.

Musul vilayetinde bulunan Hamam'al-alil kaplıcasının sağlığa uygun şekilde ıslahı ve yeni binalar yapılması için meclisin kararına uygun olarak sıhhiye müdürüyle belediye mühendisi bölgeye gönderilmiştir. Konuyla ilgili gerekli keşifler yapılmış ve keşifname hazırlanmıştır. Vilayetin sağlık alanındaki önemli bir ihtiyacı da eczanedir. Eczanesi bulunmayan Süleymaniye Sancağı'nın merkezi olan Süleymaniye Kasabası'nda bir eczane açılmıştır<sup>541</sup>.

### 6.11. Beyrut Vilayeti

Beyrut Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde "Umur-ı Sıhhiye" kısmına ayrılan tahsisat 190.600 kuruştur<sup>542</sup>. Bu tahsisatın 90.600 kuruşu tabip ve ebe maaşlarına, 84.000 kuruşu aşî memuru maaşına, 6.000 kuruşu sıhhiye kâtibi maaşına, 10.000 kuruşu ise tedabir-i sıhhiye masraflarına tahsis edilmiştir<sup>543</sup>. Tahsisatları 1914 bütçesine dâhil bulunan sıhhiye memurları Nablus, Lazkiye, Markab, Cebele, Benisa'b, Cenin, Nasıra, İskele, Nebatiye, Mercuiyun, Tartus

<sup>538</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 2, s. 102.

<sup>539</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 2, s. 103.

<sup>540</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 2, s. 114-115.

<sup>541</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 2, s. 116.

<sup>542</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 2, s. 130.

<sup>543</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 2, s. 139.



tabipleri ile Trablus, Akkar, Safita, Hasen, Lazkiye, Sahyûn, Cebele, Banyas, Akka, Hayfa, Nasıra, Taberya, Safed, Nablus, Cemaayn ve Beyrut aşî memurlarıdır. Ayrıca sıhhiye kâtibi ile Cenin ve Taberiye ebeleri de tayin olunarak görevlerine başlamışlardır. Tartus tababetiyle, Cenin ve Taberiye ebelikleri ise henüz boş bulunmaktadır<sup>544</sup>.

1914 yılı itibariyle Beyrut Vilayeti'nin merkezi ile çevresinin genel sağlık durumu gayet iyidir. Ancak bir aydan beri çevredeki bazı köylerde çiçek hastalığı görülmektedir. Bunun sebebi, halkın çoğunluğunun daha önce aşılanmamış olması ve aşî memurlarının tayin oldukları kısa süre içerisinde bütün halkı aşılama vakit bulamamış olmasıdır. Aşî memurlarının köylerdeki halkı aşıl原因arak hastalığı ortadan kaldırmaları için hususi bütçeden bir miktar harcırahın tahsis edilmesi gerekmektedir. Sık sık başvuru olan sıhhi tedbirler sonucunda tifo hastalığı neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Humma-ı tifoidi de içme sularının temizlenmesi ve halkın tedbirlere uymaları neticesinde azalmıştır. Sıtma ise bataklık olan yerlerde varlığını devam ettirmektedir. Bu hastalığa karşı korunmayı sağlayan ilaçlar ise mahallerine gönderilmiştir. Sıtmanın tamamen ortadan kaldırılması için bataklıkların acilen kurutulması gerekmektedir. Nadiren görülen veba ise yapılan fenni temizlik sayesinde tamamen ortadan kaldırılmıştır. Vilayette verem hastalığı seneden seneye artış göstermektedir. Bunun sebebi ise hastalara ait elbiselerin temizlenmeden kullanılmasıdır. Bu nedenle hastalığın yayılmasına imkân vermemek için verem hastaları Osmanlı Hastanesi'nin özel bir bölümünde itinalı şekilde tedavi edilmektedirler. Ancak temizlik işlemlerinin hakkıyla yapılabilmesi için bir otoklava ihtiyaç duyulmaktadır. Bu hastalıklar dışında zührevi hastalıklar, kuşpalazı, menenjit ve kızamık da alınan sıhhi tedbirler sonucunda oldukça azalmıştır. Vilayette kolera hastalığı ise görülmemektedir<sup>545</sup>.

### 6.12. Bağdat Vilayeti

Bağdat Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kısmına ayrılan tahsisat 127.220 kuruştur<sup>546</sup>. Hastane hasılatı 77.160 kuruş, masrafları ise 127.220 kuruştur. Bu meblağın 67.920 kuruşu maaşlara, 59.300 kuruşu ise genel masraflara aittir<sup>547</sup>.

### 6.13. Bitlis Vilayeti

Bitlis Vilayeti'nin 29.199.69 kuruş olan ve nafia, ziraat, maarif gibi çeşitli kalemlere tahsis edilmiş olan 1914 yılı bütçesinde sağlık harcamalarına ayrılan tahsisat belirtilmemiştir<sup>548</sup>.

<sup>544</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 158.

<sup>545</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 158-159.

<sup>546</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 167.

<sup>547</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 177.

<sup>548</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 195.

Bununla birlikte aşı memurlarına ayrılan tahsisatın 9.600 kuruş olduğu görülmektedir<sup>549</sup>. Vilayetin 1914 yılı fevkalade masraf bütçesinde ise açılacak hastane masrafları için 100.000 kuruşun tahsis edildiği görülmektedir<sup>550</sup>.

#### 6.14. Trabzon Vilayeti

Trabzon Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kalemine ayrılan tahsisat 581.200 kuruştur<sup>551</sup>. Bütçenin “*Müessesat ve Emlak Hasılatı*” kısmında görülen hastane hasılatı kısmında ise herhangi bir miktar belirtilmemiştir<sup>552</sup>. Vilayet bütçesinde hastane için tahsis edilen miktar toplamda 300.000 kuruştur. Bu miktar içerisinde maaşlar ve genel masrafların olduğu görülmektedir. Ancak maaşlara tahsis edilen miktar hakkında bilgi verilmemiştir. Söz konusu 300.000 kuruşun tamamının genel masraflara tahsis edildiği görülmektedir<sup>553</sup>. “*Umur-ı Sıhhiye*” başlığında sağlık harcamalarına tahsis edilen miktarlar hakkında daha detaylı bilgiler verilmiştir. Buna göre tabip ve ebe maaşlarına ayrılan maaş miktarı 144.000 kuruştur. Aşı memurları maaşı için ayrılan miktar ise 6.000 kuruştur. Ayrıca tedabir-i sıhhiye masrafı olarak da 131.200 kuruş tahsis edilmiştir<sup>554</sup>.

1914 yılı itibarıyla vilayet merkezinde inşası gerekli olan hastanenin arsası satın alınmıştır. Ordu ve Rize'deki hastanelere ise birer tabip tayin edilmiştir. Ayrıca vilayete bağlı yerlerin çeşitli bölgelerine 13 küçük sıhhiye memuru tayin edilmiştir. Giresun aşı memuru azledilmiş olmasına rağmen Giresun'da küçük sıhhiye memuru namıyla başka bir aşı memuru bulunduğu için yeni bir tayin yapılmamıştır<sup>555</sup>.

#### 6.15. Diyarbakır Vilayeti

Diyarbakır Vilayeti'nin 1914 bütçesinde Sıhhiye Dairesi masrafı olarak tahsis edilen miktar 97.500 kuruştur<sup>556</sup>. Bütçede kaplıcalar hasılatı 65.590 kuruş olarak belirtilmiştir<sup>557</sup>. “*Umur-ı Sıhhiye*” başlığı altında laboratuvar maaşı olarak 24.000 kuruş, laboratuvar masrafı olarak 71.500 kuruş ve çeşitli masraflar için de 2.000 kuruş tahsis edildiği görülmektedir<sup>558</sup>. Merkez Gureba Hastanesi'nin ıslah edilmesi ve devamlılığının sağlanması için vilayet belediyesinin gelirlerinin %5'i karşılık olmak ve hastaneye bir operatör tabip getirilmek üzere

<sup>549</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 198.

<sup>550</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 200.

<sup>551</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 228.

<sup>552</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 236.

<sup>553</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 241.

<sup>554</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 242.

<sup>555</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 247.

<sup>556</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 254.

<sup>557</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 255.

<sup>558</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 258.

hastane bütçesinin düzenlenmesine karar verilmiştir<sup>559</sup>. Ayrıca Sıhhiye Meclisinin idaresine bırakılan Gureba Hastanesi'nin idaresi mevcut şartlar (seferberlik) nedeniyle bu meclis tarafından yürütülemeyerek belediyeye terk edilmiştir. Kasım ayı başlarından itibaren ise hastanenin idaresi encümen kararıyla encümen heyetinden seçilen ve iki kişiden oluşan özel bir komisyona bırakılacaktır. Bununla birlikte laboratuvar bu hastaneye nakledilecek ve birkaç oda da bu müesseseye tahsis edilecektir. Bu sayede laboratuvar için bütçede tahsis olunmuş olan paranın bir kısmı hastane için harcanacak ve hastane binası oturulabilir bir yapıya kavuşturulacaktır<sup>560</sup>.

Diyarbakır Vilayeti'nin 1913 yılı bütçesinde Sıhhiye dairesi için bir tahsisat ayrılmamıştı. 1914 yılı bütçesinde ise laboratuvar ve tecrithane için tahsisat ayrılmış olmasına rağmen bu para müstakil binaların inşasına yetmeyeceği için Gureba Hastanesi'nin koridoru ile ayrılmış iki binasından güneye bakan kısmı bu müesseselere tahsis edilmiştir. Söz konusu para ise hastanenin tamiri ve malzeme ihtiyacının karşılanması için harcanmıştır. Koleranın ortaya çıkması halinde kullanılmak üzere büyük bir etüv makinesinin satın alınması için verilen 30.000 kuruşluk tahsisattin 10.000 kuruşu ile taşınabilir küçük bir etüv makinesi, yaralılar için cerrahi malzemelerin bulunduğu 1.000 kuruşluk bir çanta, 5.00 kuruşluk bir alet kutusu sipariş edilmiştir. Bunların parası da Sıhhiye Müdüriyeti tarafından gönderilmiş ise de mevcut şartlar (seferberlik, savaş) nedeniyle söz konusu aletler henüz gönderilememiştir. Kalan tahsisat ile de laboratuvar ve tecrithanenin malzeme ve ilaç ihtiyacı karşılanacağı belirtilmiştir<sup>561</sup>.

#### 6.16. Hüdavendigâr Vilayeti

Hüdavendigâr Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinin "*Vilayete Ait Müessesat-ı Hayriye ve Sıhhiye*" kısmına 575.460 kuruş tahsis edilmiştir<sup>562</sup>. Bu tahsisattan Gureba Hastanesi'ne 155.000 kuruş, çeşitli masraflara ve malzemelere 202.900 kuruş ve Sıhhiye olarak belirtilen kısma ise 117.560 kuruş ayrılmıştır<sup>563</sup>. Ancak bu tahsisat daha sonra bazı eklemelere ve eksiltmelere uğramıştır. 17 Mart 1914, 23 Kasım 1914 ve 6 Mart 1915 tarihli iradeler ile 65.400 kuruş tutarındaki Heyet-i Sıhhiye maaşlarına 7.200, 3.200 ve 2.000 kuruşluk üç ekleme olmuş ve toplamda 77.800 kuruşa yükseltilmiştir. 27 Ağustos 1914 tarihli irade ile de bütçede herhangi bir tahsisat yapılmayan Karahisar Hastanesi'ne 15.000 kuruş ayrılmıştır. 24 Haziran ve 1 Temmuz 1914 tarihli iradelerle yine bütçede herhangi bir tahsisat ayrılmamış olan seyyar karantina istasyonları tesis masrafına 88.000 ve 307.800 kuruşluk iki tahsisat ayrılmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere sağlık harcamalarında bazı eksiltmeler de olmuştur. Bunlardan ilk

<sup>559</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 264.

<sup>560</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 265.

<sup>561</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 269.

<sup>562</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 278.

<sup>563</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 2, s. 287.

dikkatimizi çeken sağlık kurumlarının yiyecek masrafı olarak tahsis edilmiş olan 107.400 kuruştan 17 Mart 1914 ve 23 Kasım 1914 tarihlerinde önce 7.200 daha sonra ise 3.200 kuruşluk iki kesinti yapılmasıdır. Bunun yanı sıra 6 Mart 1915 tarihli iradeyle de hastane noksanlarının karşılanması için ayrılmış olan 100.000 kuruştan 2.000 kuruş eksiltiştir. Yine 24 Haziran 1914 tarihli irade ile bütçede 48.000 kuruş olduğu belirtilen dört tabip maaşının tamamı ve frengi hastalarının tedavilerinde kullanılacak ilaç bedeli olarak bütçede belirtilmiş olan 40.000 kuruşun da yine tamamı eksiltiştir<sup>564</sup>.

1914 yılı itibariyle Hüdavendigâr Vilayeti'nin merkezinde sadece bir hastane ve bir de bimarhane hizmet vermekteydi. Bu hastane ile birlikte sağlık işlerinin tamamına 1913 yılında 397.500 kuruş ve 1914 yılında da 575.460 kuruş tahsis edilmiştir. İdaresi vilayete devredildikten sonra hastane önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Ayrıca yeni bir bakteriyoloji laboratuvarı kurulmuş ve tebhirhane için de 45.000 liraya bir arsa satın alınmıştır. Vilayet merkezinde bulunan Himaye-i Fukara Cemiyeti'nin ıslah edilmesi ve bir gelenek haline almış olan dilencilik önünün alınması için çalışılmıştır. Cemiyeti adı Reşadiye Darülacezesi olarak değiştirilmiş ve 1914 yılı muvazenesine 60.000 kuruş ayrılarak 23 Temmuz 1914'de açılışı yapılmıştır. Bu cemiyet toplumun genel ahlakına maddi ve manevi önemli katkılar sağlamıştır<sup>565</sup>.

Hüdavendigâr Vilayeti, belediye tabiplerinin otopsi ve mahkûmların tedavisi gibi işlerle uğraşmalarının önün olarak sadece belediye işlerinde istihdamlarını sağlamak için Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri bütçelerinden yeterli meblağın tahsisi ile bir adli tabip tayin edilmesini istemiştir. Ancak bunun için Dâhiliye ve Adliye bütçelerinin müsait olmadığı ilgili nezaretler tarafından bildirilmiştir. Bununla birlikte Karacabey ve Gemlik Kazaları'na maaşları mahalli belediye sandığından verilmek üzere birer ebe tayin edilmesi bu kazalara tebliğ edilmiştir. Dinar'daki depremzedelere vilayet bütçesinden 1.000 lira yardım edilmiştir<sup>566</sup>.

### 6.17. Suriye Vilayeti

Suriye Vilayeti'nin 1914 yılı bütçesinin beşinci kısmı "*Umur-ı Hayriye*" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda hastane maaş ve masrafları, Darüleytam maaş ve masrafları, umur-ı sıhhiye, telkikhane, aşı memuru ve ebe maaş ve masraflarına hiç tahsisat ayrılmadığı görülmektedir<sup>567</sup>.

<sup>564</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 2, s. 290-291.

<sup>565</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 2, s. 304; Bursa'da fakir halkın iaşelerini temin etmek, iş yapabilecek durumda olanların da çalışmalarını sağlayarak geçinmelerine yardımcı olmak için 1910 yılında kurulmuş olan Himaye-i Fukara Cemiyeti'ne gelirlerinin az olması nedeniyle Said Paşa Hükûmeti döneminde 5.000 kuruş yardım yapılmıştır (*BOA. DH. İD. 10-1/42*).

<sup>566</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 2, s. 315.

<sup>567</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 2, s. 329.

### 6.18. İzmit Sancağı

İzmit Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kısmına ayrılan tahsisat 233.700 kuruştur<sup>568</sup>. Bu meblağın 215.500 kuruşu hastane maaş ve masraflarına tahsis edilmiştir. 18.200 kuruşu ise Umur-ı Sıhhiye tahsisatı olarak ayrılmıştır. Ancak 16 Şubat 1915 tarihli irade ile bütçede 19.900 kuruş olarak belirtilmiş olan hastane maaşlarından 6.700 kuruş eksiltirilmiştir. Yine aynı tarihte 195.600 kuruş olarak bütçede belirtilmiş olan hastane masraflarından da 22.800 kuruş eksiltirilmiştir<sup>569</sup>.

Liva merkezinde inşası kararlaştırılmış olan 24 yataklı hastane için Sıhhiye Nezareti'nden alınan planda çok az bir tadilat yapılmıştır. Mebus Hafız Rüştü Efendi'nin de hastane inşasına elverişli olduğu sıhhiye heyetinin raporuyla onaylanan ve bölgenin en havadar yeri bulunan bağından gerekli miktarı bağışlaması ile inşaat başlamıştır. Seferberlik nedeniyle karşılaşılan güçlükler ise inşaat komisyonunda bulunan Faik Bey ile Ahmet Efendi'nin gayretleriyle aşılarak inşaat büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bir ay içerisinde mevcut eksiklikleri de tamamlanarak hastanenin açılışının yapılacağı bildirilmiştir. 24 yataklı olarak planlanmış olan bu hastane gerektiğinde 50 yatak alacak şekilde inşa edilmiştir. Bu hastane haricinde bir de bimarhane inşaatına başlanmıştır. Hafız Rüştü Bey'in hastane inşaatı için bağışlamış olduğu bağın bitişiğinde bulunan ve 300 kuruşa satın alınan bir araziye yapılan Bimarhane'nin havalının müsaade etmesi halinde yılsonuna kadar bitirilmesinin planlandığı da belirtilmiştir<sup>570</sup>.

### 6.19. Teke Sancağı

Teke Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kısmına ayrılan miktar 201.200 kuruştur<sup>571</sup>. Bu tahsisatın 171.200 kuruşluk kısmı hastane maaş ve masraflarına 30.000 kuruşluk kısmı ise hastanenin inşa ve tamir masraflarına tahsis edilmiştir<sup>572</sup>. Gureba Hastanesi'nin tamirata yapılmış, ihtiyaçları karşılanmış ve memurları da tayin edilmiştir. Bu sayede halkın yabancı hastanelerine müracaatlarının önüne geçilmeye çalışılmıştır<sup>573</sup>.

<sup>568</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Mecmua-ı Seneviyesi*, C. 3, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330, s. 9.

<sup>569</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 3, s. 17-18.

<sup>570</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 3, s. 36.

<sup>571</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 3, s. 43.

<sup>572</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 3, s. 49.

<sup>573</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...*, C. 3, s. 53-54.

### 6.20. Canik Sancağı

Canik Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye*” kısmına ayrılan tahsisat 693.981 kuruştur<sup>574</sup>. Bu tahsisatın 504.731 kuruşu hastane maaş ve masraflarına 189.250 kuruşu ise Umur-ı Sıhhiye tahsisatına ayrılmıştır<sup>575</sup>. Gureba Hastanesi'nin gelirleri gelmesi gereken miktarın kesilmesi ve müruriye resminin alınmaması nedeniyle büyük bir sarsıntı yaşamıştır. Buna rağmen hastane idare-i hususiye tarafından eskiden olduğu gibi yönetilmektedir. Hastanenin bu idareye verilmesinden görülen faydalar memlekette memnuniyetle karşılanmıştır. Frengi hastanesinin ise verilen tahsisatla tesis olunamayacağı anlaşılmıştır. Tahsisatın arttırılması işi ise gelecek yıla bırakılmıştır<sup>576</sup>.

### 6.21. Menteşe Sancağı

Menteşe Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kısmına ayrılan tahsisat 107.200 kuruştur<sup>577</sup>. Bu tahsisatın 91.800 kuruşluk kısmı hastane maaş ve masraflarına 15.400 kuruşluk kısmı ise Umur-ı Sıhhiye tahsisatına ayrılmıştır<sup>578</sup>. Menteşe Sancağı'nda halkın sağlığının korunması ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasının engellenmesi hususları vilayet idaresinin çok önem verdiği bir konudur. Liva merkezinde yardım severlerin katkıları ile inşa edilen ancak bir süre kapalı kaldıktan sonra yeniden açılan hastane için 1914 yılı bütçesindeki tahsisat ile bir müdür ve iki hademe tayin edilmiştir. Hastaların muayene ve tedavileri merkez ve belediye tabipleri tarafından parasız olarak yapılmıştır. Ancak bu hastanenin livanın ihtiyacının karşılamaması nedeniyle yeniden bir bina inşası hakkında 1913 yılında Meclis-i Umumi tarafından bir karar alınmıştı. Hastane bütçeye konulan tahsisata uygun olarak hazırlanan plan dairesinde bulaşıcı hastalığa yakalanmış olanlar ile akıl hastaları için ihale yoluyla inşa edilmek istenilmiştir. Herhangi bir talibi çıkmadığı için de inşaatın emanet tarafından yapılmasına karar verilmiştir. İnşa edilmekte olan binanın da yakın zamanda tamamlanacağı da belirtilmiştir<sup>579</sup>.

Çiçek hastalığının yarattığı tehlikeden kurtulabilmek için söz konusu tahsisata göre liva için üç aşı memuru tayin edilmiştir. Daha önce seyyar tabipler refakatinde çalışmalarını için iki küçük sıhhiye memuru daha istenilmişti. Encümen tarafından bunların 600 kuruş olan

<sup>574</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 60.

<sup>575</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 67.

<sup>576</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 72; Gureba Hastanesi'nin gelirleri arasında olan ve kesildiği belirtilen meblağın Bafra'da her bir tütün denginden alınan birer kuruşluk vergi olduğunu düşünmekteyiz. Maliye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 19 Kasım 1911 tarihli yazıda Reji şartnamesinin 11. maddesine göre tütünlerden aşardan başka hiç bir verginin alınmayacağını belirterek bu verginin alınmasının uygun olmadığını belirtmiştir (*BOA. DH. İD. 31/17*).

<sup>577</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 77.

<sup>578</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 83.

<sup>579</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 90-91.

maaşlarının ve harcırahlarının, hayvanlarının yem bedeli için ayrılan tahsisattan karşılanmasına karar verilmiştir. Bütçenin imkânları nispetinde hastane için 600 kuruş maaşla bir eczacı tayin edilmiştir. Eczanenin hükümet karşısındaki dükkânlardan birisine nakledilmesi de halkın menfaatine uygun görülmüş ve eczane aylık dört mecdiye kira ile hükümet karşısındaki dükkânlardan birine nakil olunmuştur. Ayrıca eczane için gerekli ilaçlar ve eşyalar da satın alınmış ve bu sayede halkın ucuz ilaç temin etmesi sağlanmıştır<sup>580</sup>.

### 6.22. Kale-i Sultaniye

Kale-i Sultaniye Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kısmına ayrılan tahsisat 150.000 kuruştur<sup>581</sup>. Bu tahsisatın tamamı hastanenin inşa masraflarına ayrılmıştır<sup>582</sup>. Ancak seferberlik nedeniyle işçi ve usta tedarik edilemediği için hastanenin inşasına başlanılmadığı belirtilmiştir<sup>583</sup>.

### 6.23. Karesi Sancağı

Karesi Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinin “*Sıhhiye Muhassasatı*” kısmında sağlık işlerine 193.950 kuruşun tahsis edildiği görülmektedir<sup>584</sup>. Bu tahsisatın 110.000 kuruşu inşa masraflarına, 19.000 kuruşu tesis masraflarına, 24.000 kuruşu maaşlara, 40.950 kuruşu ise masraflara ayrılmıştır<sup>585</sup>. Hastane inşa masrafları için ayrılan tahsisattan 30.000 kuruşunun Edremit'te inşa edilecek hastanenin masraflarına, yine 30.000 kuruşluk diğer bir kısmının da Bandırma'da inşa edilmekte olan hastaneye tahsis edildiği belirtilmiştir<sup>586</sup>. 4 Ekim 1914 tarihli bir irade ile bütçenin sıhhiye kısmına zam yapılmıştır. 60.000 kuruş tahsis edilmesi planlanan iki pavyon inşaatı için bütçeye 189.291 kuruş daha ilave edilmiştir. Böylece bu iki pavyon için ayrılan tahsisat 249.291 kuruşa yükseltilmiştir<sup>587</sup>.

Bütçede sağlık işlerine tahsis edilen 193.950 kuruşun içerisinde yukarıda belirttiğimiz inşaat ve maaş masrafları haricinde yiyecek, ilaç ve benzeri masraflarda bulunmaktadır. İnşaat mevsiminin başlamasından itibaren hastanenin inşaatına başlanılmış ancak 110.000 kuruş harcandığı halde inşaat tamamlanamamıştır. Bunun üzerine hayırsever Balıkesir ahalsinin tarafından toplanılan 140.892 kuruşluk yardım ile yeni bir bütçe oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra 1914 yılında başlayan savaş nedeniyle Bandırma, Edremit ve Ayvalık'ta inşası kararlaştırılmış olan hastanelerin inşası mümkün görünmemektedir. Bu nedenle söz konusu

<sup>580</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 91-92.

<sup>581</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 101.

<sup>582</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 106.

<sup>583</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 117.

<sup>584</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 123.

<sup>585</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 125.

<sup>586</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 126.

<sup>587</sup> *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 128.

hastaneler için ayrılan tahsisattan 49.291 kuruşun da ilavesiyle 189.291 kuruşun harcanmasına müsaade edilmiştir. Kasım ayı sonuna kadar bu meblağdan 164.260 kuruş sarf edilmiş ve kalanıyla da yılsonuna kadar inşaata devam edilmesine karar verilmiştir. Usta ve işçi tedarikinde yaşanan sıkıntı sebebiyle inşaatın hızla ilerlemesi mümkün olmamaktadır. Ayrıca hastanenin müştemilatında pek çok kısım eksik olup frengi ve diğer bulaşıcı hastalıklar için de ayrıca pavyonlar yapılması gerekmektedir. Bu nedenle gelecek yıl bütçesinde bu inşaat için gerekli miktarda tahsisat ayrılması istenmiştir<sup>588</sup>.

#### 6.24. Urfa Sancağı

Urfa Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinde "*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*" kısmına ayrılan tahsisat 182.640 kuruştur<sup>589</sup>. Bu tahsisatın tamamı hastane için ayrılmıştır<sup>590</sup>.

#### 6.25. Bolu Sancağı

Bolu Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinde "*Umur-ı Sıhhiye*" masrafı olarak 80.000 kuruşun tahsis edildiği görülmektedir<sup>591</sup>. Bolu Sancağı dâhilinde tabibi bulunduğu halde eczanesi bulunmayan dört kaza merkezinde her sene %20'si tahsil olunmak üzere Meclis-i Umumice tahsil olunan beşer bin kuruş ile birer eczane açılması uygun bulunmuştu. Ancak bu kadar tahsisat ile açılacak hastanelerin sağlayacağı faydanın azlığı eczacıların ilgisini çekmediği için sadece Gerede Kazası'nda bir eczane açılabilmiştir<sup>592</sup>. Bolu Sancağı'nın 1914 yılı itibariyle sağlık alanındaki diğer bir sıkıntısı da ebe eksikliğidir. Ebe eksikliği nedeniyle meydana gelen can kayıpları toplumun vicdanı sızlatmaktadır. Bu nedenle gerekli eğitimi almaları ve bu alandaki ihtiyacı karşılamaları için kazalardan ikişer kadının doğumhaneye gönderilmesi ve her öğrenciye de zaruri masraflarını karşılamaları için aylık iki yüz ellışer kuruş verilmesi Meclis-i Umumi tarafından uygun bulunmuştur. Bu konuda kazalara gerekli tebligat yapıldığı gibi Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne de bilgi verilmiştir. Ancak Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi gönderilecek öğrencilerin okuryazar olmasını istediği için bu vasıflara uyan öğrenci bulunamamıştır. Bu nedenle öğrencilere verilecek iki yüz ellışer kuruşa belediyelerinin de iki yüz ellışer kuruş ilavesiyle her kaza merkezinde birer ebe istihdam edilmeye çalışılmıştır. Bu sayede Devrek ve Bartın Kazaları'nda birer ebe istihdam edilmiştir<sup>593</sup>.

Merkez Livada bir ıslahhane ile bir bimarhane tesis edilmesi için Meclis-i Umumi tarafından 30.000 kuruşluk tahsisat ayrılmıştır. Bimarhane'nin inşası için bazı araç ve gereçlerin

<sup>588</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 148-149.

<sup>589</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 157.

<sup>590</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 163.

<sup>591</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 201.

<sup>592</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 215.

<sup>593</sup>*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i...* , C. 3, s. 216.



hazırlanmasına rağmen gelirlerin tahsil edilememesinden dolayı inşaat başlayamamıştır. Islahane için ise bir hane kiralanmıştır. Buraya iffet ve namuslarını muhafaza ve kendilerini meşru şekilde geçindirebilecek kadınlar yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca fuhuş bataklığına düşen ve sahip oldukları bulaşıcı hastalıkları insanlara bulaştırıp bazı cinayet hadiselerinin de meydana gelmesine yol açan kadınlar da buraya çekilecekti. Bu sayede bu tür kadınlara yetenekleri dâhilinde bir sanatı öğrenmeleri ve hayatlarını namuslu bir şekilde kazanmaları için imkân verilecekti. Ayrıca bu kadınlardan aile kurabileceği izlenimini verenlerin de münasip kimselerle evlenmelerine izin verilecekti<sup>594</sup>.

#### 6.26. Kudüs-ı Şerif Sancağı

Kudüs-i Şerif Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kısmına tahsisat ayrılmadığı görülmektedir<sup>595</sup>.

#### 6.27. Zor Sancağı

Zor Sancağı'nın 1914 yılı bütçesinde “*Umur-ı Sıhhiye ve Hayriye*” kısmına tahsisat ayrılmadığı görülmektedir<sup>596</sup>.

**Tablo 25: Osmanlı Vilayetlerinin ve Sancaklarının 1914 Yılı Bütçelerinde Sağlık Harcamalarına Ayırdıkları Tahsisat Miktarları**

Vilayet/Sancak	Ayrılan Tahsisat Miktarı (Kuruş)
Konya Vilayeti	1.280.201
İstanbul Vilayeti	75.650
Adana Vilayeti	983.700
Ankara Vilayeti	209.200
Halep Vilayeti	227.000
Aydın Vilayeti	2.285.374
Sivas Vilayeti	100.000
Kastamonu Vilayeti	25.000
Mamûretülaziz Vilayeti	204.100
Musul Vilayeti	63.200

<sup>594</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 3, s. 216-217.

<sup>595</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 3, s. 222 ve 225.

<sup>596</sup>Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i... , C. 3, s. 231 ve 236.

Beyrut Vilayeti	190.600
Bağdat Vilayeti	127.220
Bitlis Vilayeti	--
Trabzon Vilayeti	581.200
Diyarbakır Vilayeti	97.500
Hüdavendigâr Vilayeti	575.460
Suriye Vilayeti	--
İzmit Sancağı	233.700
Teke Sancağı	201.200
Canik Sancağı	693.981
Menteşe Sancağı	107.200
Kale-i Sultaniye Sancağı	150.000
Karesi Sancağı	193.950
Urfa Sancağı	182.640
Bolu Sancağı	80.000
Kudüs-ı Şerif Sancağı	--
Zor Sancağı	--

Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde 1914 yılı itibariyle Osmanlı vilayetleri ve sancakları arasında sağlık işleri için en fazla tahsisatın 2.285.374 kuruş ile Aydın Vilayeti tarafından ayrıldığı görülmektedir. Aydın Vilayeti'ni sırasıyla Konya Vilayeti ve Canik Sancağı takip etmektedir. Ayrıca Trabzon ve Hüdavendigâr Vilayetleri'nin de hatırı sayılır bir tahsisat ayırdıkları dikkatimizi çekmiştir. Bu olumlu rakamlara rağmen Bitlis ve Suriye Vilayetleri ile Kudüs-ı Şerif ve Zor Sancakları'nın ise bütçelerinde sağlık harcamaları için herhangi bir tahsisat ayırmadıkları görülmektedir. Mahalli hükûmetlerin genelinin sağlık harcamaları için bütçelerinde az veya çok bir tahsisat ayırmalarının çalışmamızın farklı noktalarında ifade ettiğimiz üzere İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu sayesindeki gelir artışıyla ilgili olduğunu düşünmekteyiz.

## 7. II. Meşrutiyet Döneminde Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nda Görevli Memurlar

Sıhhiye Nezareti merkez teşkilatında görevli memurları ayrıntılı ve düzenli şekilde bulabildiğimiz tek kaynak “*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*” olarak da bilinen devlet salnameleridir. Bilindiği üzere salnameler, Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin,

nezaretlerin, askeri kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı yayınlardır. Osmanlı Devleti'ndeki ilk devlet salnamesi 1847 yılında Mustafa Reşit Paşa öncülüğünde çıkarılmıştır. Bu iş için tarihçi Hayrullah Efendi görevlendirilmişse de salname Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. 1263'ten 1326'ya kadar (1847-1908) altmış dördü hicri tarihlere göre bundan sonraki dördü (1326-1334/1910-1918) ise mali tarihlere göre olmak üzere toplam 68 adet devlet salnamesi yayınlanmıştır. Bu salnameler, 1263-1327 (1847-1912) yılları arasında düzenli biçimde basılabilmiş, 1328-1332 (1912-1916) arasında ise savaşlar nedeniyle yayınlanamamıştır<sup>597</sup>.

Sıhhiye Nezareti'nin bağlı olduğu Hariciye Nezareti'ne ait Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye adlı salnameler hicri 1302-1320 (1885-1902) tarihleri arasında yayınlanmıştır. Fakat incelediğimiz dönem hakkında bu salnamelerde bilgi bulunmamaktadır<sup>598</sup>. 1908 yılında Sıhhiye Nezareti'nin başında aynı zamanda Hariciye Nazırı da olan Ahmet Tevfik Paşa bulunmaktaydı. Ahmet Tevfik Paşa, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin de reisi konumundaydı. Meclisin İkinci reisliğini Ahmet Mithat Efendi yapıyordu<sup>599</sup>. Bu meclisin üyeleri arasında Namık Bey, Muhasebeci Hacı Hurşit Efendi, Karantina Başkâtibi Hacı Ahmet Ragıp Bey, Mabeyn-i Hümayun Cenab-ı Mülukâne Mütercimlerinden Said Bey, Başkâtip Muavini Arif Bey, Karantınalar Müfettiş-i Umumisi Doka Paşa ve Müfettiş Şarl Zitrer Efendi bulunmaktaydı. Meclisin Fransızca kâtibi Şarl D' Agostino Efendi, Fransızca Kâtip Muavini ise Badeti Efendi idi<sup>600</sup>.

**Tablo 26: 1908 yılında Sıhhiye Meclisi'ne devam eden yabancı ülke temsilcileri**

Almanya ve Norveç Sefir Vekili Doktor Mösyö Padel
İngiltere Sefir Vekili Doktor Mösyö Klemov
Avusturya Sefir Vekili Doktor Mösyö Kaller
İtalya Sefir Vekili Doktor Mösyö Zeri
İspanya Sefir Vekili Doktor Mösyö Gabuci
Amerika Sefir Vekili Doktor Mösyö Puset

<sup>597</sup>Bilgin Aydın, "Salname", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 51-52; Salnameler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Aydın, *a.g.md.*, s. 51-54; Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri*, C. 1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 3-13.

<sup>598</sup>Duman, *a.g.e.*, C. 1, s. 8.

<sup>599</sup>*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus*, Altmış Dördüncü Sene, Matbaa-ı Ahmed İhsan, Dersaadet 1323, s. 598; Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı Devleti'nin tanınmış gazeteci ve edebiyatçılarından. II. Abdülhamid döneminde sarayın himayesinde bulunmuş ve ölümüne kadar Takvim-i Vekayi ve Matbaa-ı Âmire Müdürlüğü, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Azalığı görevlerini devam ettirmiştir. Bkz. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 101; Sabri Esat Siyavuşgil, "Ahmed Midhat Efendi", *MEBİA*, C. 1, Eskişehir 1997, s. 186.

<sup>600</sup>*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Hicriyesine...*, s. 598.

İran Sefir Vekili Doktor Pinayot (Benayot?) Bey
İsveç Sefir Vekili Doktor Mösyö Martin
Belçika Sefir Vekili Mösyö Baron Dö Hops
Rusya Sefir Vekili Doktor Mösyö Valter
Fransa Sefir Vekili Doktor Mösyö Mirabel
Felemenk Sefir Vekili Doktor Mösyö İstakoli
Yunan Sefir Vekili Doktor Mösyö Balili <sup>601</sup>

**Tablo 27: Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nda görev alan diğer memurlar**

İsmi	Memuriyeti
Haydar Bey	Tahrirat Kalemi Müdürü
Mehmed Said Bey	Tahrirat Kalemi Sermüsevvidi
Arif Efendi	Evrak Müdürü
Hüseyin Hüsnü Efendi	Evrak Müdür Yardımcısı
Ahmed Bey	Türkçe Muhasebe Müdürü
Antuan Efendi	Tekaüt Kalemi Müdürü
Galip Bey	Tekaüt Kalemi Türkçe Müdürü
Atin Tunda Efendi	Fransızca Muhaberat-ı Evrak Müdürü
Aznardi Efendi	Fransızca Muhasebe Müdürü
Atin Kolaro Efendi	Kontrol Kalemi Müdürü
Emil Tunda Efendi	Galata Karantina Hanesi Müdürü
Antuan Cermani Efendi	Veznedar
Nuri Efendi	Jurnal Odası Başkâtibi <sup>602</sup>

1910 yılında Sıhhiye Nezareti'nin başında Hariciye Nazırı Rıfat Paşa bulunuyordu. Rıfat Paşa, aynı zamanda Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin de başkanıydı. Meclisin ikinci başkanlığını ise Doktor Cenab Şahabeddin Bey yapıyordu<sup>603</sup>. Meclisin üyeleri arasında ise Başkâtip Said Bey, Muhasebeci Namık Bey, Müfettiş-i Umumi Doktor Kasım İzzettin Bey, Doktor Hüseyin Suad Bey, Doktor Akil Muhtar Bey ve Doktor Fuad Bey bulunmaktaydı.

<sup>601</sup> *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Hicriyesi...*, s. 598.

<sup>602</sup> *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Hicriyesi...*, s. 600.

<sup>603</sup> *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Maliyesi, Altmış Beşinci Sene, Selanik Matbaası, Basım Yeri ve Tarihi Yok*, s. 180.

Bunların dışında Fransızca Kâtibi Doktor Şarl D'Agostino Efendi ile Fransızca Kâtip Muavini Badeti Efendi de daha önceki görevlerine devam etmekteydiler<sup>604</sup>.

**Tablo 28: 1910 yılında Sıhhiye Meclisi'ne devam eden yabancı ülke memurları**

Almanya ve Norveç Sefiri Vekili Mösyö Şumberg
İngiltere Sefiri Vekili Doktor Mösyö Klemov
Avusturya Sefiri Vekili Doktor Mösyö Kaller
İtalya Sefiri Vekili Doktor Mösyö Zeri
İspanya Sefiri Vekili Doktor Mösyö Gabuci
Amerika Sefiri Vekili Doktor Mösyö Puset
İran Sefiri Vekili Doktor Samuel Han
İsveç Sefiri Vekili (Vekâleten) Mösyö Lö Baron Dö Hops
Belçika Sefiri Vekili Mösyö Baron Dö Hops
Rusya Sefiri Vekili Doktor Mösyö Valez
Fransa Sefiri Vekili Namına Doktor Mösyö Tribondö
Felemenk Sefiri Doktor Mösyö Ziveng
Yunan Sefiri Vekili Doktor Mösyö Balili <sup>605</sup>

**Tablo 29: 1910 yılında Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nın çeşitli şubelerinde görevli memurlar**

İsmi	Memuriyeti
Haydar Bey	Tahrirat Kalemi Müdürü
Mehmed Said Bey	Tahrirat Kalemi Sermüsevvidi
Galip Bey	Evrak Kalemi Müdürü
Hüseyin Hüsnü Efendi	Evrak Kalemi Müdür Yardımcısı
Şarl Dö Zara Efendi	Evrak Kalemi Fransızca Evrak Memuru
Ahmed Bey	Muhasebe Kalemi Türkçe Muhasebe Müdürü
Antuan Efendi	Muhasebe Kalemi Fransızca Muhasebe Müdürü

<sup>604</sup>Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Maliyesi..., s. 180.

<sup>605</sup>Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Maliyesi..., s. 180-181.

Antuan Cermani Efendi	Muhasebe Kalemi Veznedar
Eftad Çürükoğlu Efendi	Muhasebe Kalemi Masarıfat Kâtibi
Bardoci Efendi	Tekaüt Kalemi Müdürü
İzzet Bey	Tekaüt Kalemi Türkçe Memuru
Münir Bey	Tercüme Kalemi Müdürü
Atin Kolaro Efendi	Kontrol Kalemi Müdürü
Emil Tunda Efendi	Galata Karantinahane Müdürü
Nuri Efendi	Vefiyat Kalemi Memuru <sup>606</sup>

1911 yılında Sıhhiye Nezareti'nin başında Hariciye Nazırı Asım Paşa bulunmaktaydı. Asım Paşa aynı zamanda Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin de reisliğini yapıyordu. Meclisin ikinci reisi ise Doktor Cenab Şahabeddin Beydi. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin üyeleri arasında Başkâtip Said Bey, Muhasebeci Namık Bey, Müfettiş-i Umumi Doktor Kasım İzzettin Bey, Müfettiş-i Umumi Muavini Doktor Rıfat Bey, Doktor Hüseyin Suad Bey, Doktor Akil Muhtar Bey, Doktor Fuad Bey bulunmaktaydı. Ayrıca Fransızca Kâtibi Şarl D'Agostino Efendi ile Fransızca Kâtibi Muavini Badeti Efendi de görevlerine devam etmekteydiler<sup>607</sup>.

**Tablo 30: 1911'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'ye devam eden yabancı devletlerin memurları**

Almanya ve Norveç Sefiri Vekili Doktor Mösyö Şumberg
İngiltere Sefir Vekili Doktor Mösyö Klemov
Avusturya Sefir Vekili Doktor Mösyö Kaller
İtalya Sefir Vekili Doktor Mösyö Zeri
İspanya Sefir Vekili Doktor Mösyö Gabuci
Amerika Sefir Vekili Doktor Mösyö Puset
İran Sefir Vekili Doktor Mösyö Samuel Han
İsveç Sefir Vekili (Vekâleten) Mösyö Lö Baron Dö Hops
Belçika Sefir Vekili Mösyö Baron Dö Hops
Rusya Sefir Vekili Doktor Mösyö Valter
Fransa Sefir Vekili Doktor Mösyö Dolamar
Felemenk Sefir Vekili Doktor Mösyö Yung

<sup>606</sup>Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Maliyesi..., s. 181-182.

<sup>607</sup>Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1327 Sene-i Maliye, Altmış Altıncı Sene, Selanik Matbaası, Dersaadet 1327, s. 200.

Yunan Sefir Vekili Doktor Mösyö Balili<sup>608</sup>**Tablo 31: 1911 yılında Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nda görevli diğer memurlar**

İsmi	Memuriyeti
Haydar Bey	Tahrirat Kalemi Müdürü
Mehmed Said Bey	Tahrirat Kalemi Sermüsevvidi
Galip Bey	Evrak Kalemi Müdürü
Hüseyin Hüsnü Efendi	Evrak Kalemi Refiki
Şarl Dö Zara Efendi	Evrak Kalemi Fransızca Evrak Memuru
Ahmed Bey	Muhasebe Kalemi Türkçe Muhasebe Müdürü
Dimitriyadis Efendi	Muhasebe Kalemi Fransızca Muhasebe Müdürü
Antuan Cermani Efendi	Muhasebe Kalemi Veznedarı
Roben Efendi	Masarıfat Kalemi Müdürü
Eftad Çürükoğlu	Masarıfat Kalemi Kâtibi
Bardoci Efendi	Tekaüt Kalemi
İzzet Bey	Tekaüt Kalemi Türkçe Memuru
Münir Bey	Tercüme Kalemi Müdürü
Atin Kolaro Efendi	Kontrol Kalemi Müdürü
Alfons Pesalti Efendi	Memurin Kalemi Müdürü
Depulo Efendi	Fransızca Tahrirat Kalemi Müdürü
Emil Tunda Efendi	Galata Karantinahane Müdürü
Nuri Efendi	Vefiyat Kalemi Memuru <sup>609</sup>

1912 yılında Sıhhiye Nezareti'nin başında Hariciye Nazırı bulunmaktaydı<sup>610</sup>. Hariciye Nazırı aynı zamanda Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin de başında bulunuyordu. Meclisin ikinci reisliğini ise yine Cenab Şahabeddin Bey yapmaktaydı. Meclisin üyeleri arasında Başkâtip Said

<sup>608</sup> *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1327 Sene-i Maliye...*, s. 200-201.

<sup>609</sup> *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1327 Sene-i Maliye...*, s. 201-202.

<sup>610</sup> *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1328 Sene-i Maliye, Altmış Yedinci Sene*, Dersaadet, Selanik Matbaası 1328, s. 192. İncelediğimiz bu salnamede aynı zamanda Sıhhiye Nazırı da olan Hariciye Nazırının ismi belirtilmemiştir. 1912 Yılında Osmanlı Devleti'nde yukarıda da ifade ettiğimiz üzere üç hükümet görev yapmıştır. Bunlardan ilki 30 Eylül 1911-16 Temmuz 1912 tarihleri arasında görev yapmış olan Said Paşa hükümetidir. Said Paşa hükümeti döneminde Hariciye Nezareti'ne hükümetin kurulmasından bir gün sonra Viyana sefiri Mustafa Reşit Paşa getirilmiş olmasına rağmen Mustafa Reşit Paşa'nın görevi kabul etmemesi nedeniyle yerine Sofya sefiri Asım Bey getirilmişti. 21 Temmuz 1912-29 Ekim 1912 tarihleri arasında görev yapan Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükümeti ile 29 Ekim 1912-23 Ocak 1913 tarihleri arasında görev yapan II. Kâmil Paşa hükümetinde ise Gabriyel Noradunkyan Efendi Hariciye Nazırlığı görevinde bulunmuştur.

Bey, Muhasebeci Namık Bey, Müfettiş-i Umumi Doktor Kasım İzzettin Bey, Müfettiş-i Umumi Muavini Doktor Rıfat Bey, Doktor Hüseyin Suad Bey, Doktor Akil Muhtar Bey ve Doktor Fuad Bey bulunmaktaydı<sup>611</sup>.

**Tablo 32: Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin çalışmalarına katılan yabancı devlet memurları**

Almanya ve Norveç Sefir Vekili Doktor Mösyö Şumberg
İngiltere Sefir Vekili Doktor Mösyö Klemov
Avusturya Sefir Vekili Doktor Mösyö Faler
İtalya Sefiri Vekili Doktor Mösyö Zeri
İspanya Sefir Vekili Doktor Mösyö Gabuci
Amerika Sefir Vekili Doktor Mösyö Puset
İran Sefir Vekili Doktor Mösyö Samuel Han
İsveç Sefir Vekili (Vekâleten) Mösyö Lö Baron Dö Hops
Belçika Sefir Vekili Mösyö Baron Hops
Rusya Sefir Vekili Doktor Mösyö Valter
Fransa Sefir Vekili Doktor Mösyö Dolamar
Felemenk Sefir Vekili Doktor Mösyö Yung
Yunan Sefir Vekili Doktor Mösyö Balili <sup>612</sup>

**Tablo 33: 1912 yılında Sıhhiye Nezareti Merkez Teşkilatı'nda görevli diğer memurlar**

İsmi	Memuriyeti
Haydar Bey	Tahrirat Kalemi Müdürü
Mehmed Said Bey	Tahrirat Kalemi Sermüsevvidi
Galip Bey	Evrak Kalemi Müdürü
Hüseyin Hüsnü Efendi	Evrak Kalemi Müdür Yardımcısı
Şarl Dö Zara Efendi	Evrak Kalemi Fransızca Evrak Memuru
Ahmed Bey	Muhasebe Kalemi Türkçe Muhasebe Müdürü
Dimitriyadis Efendi	Muhasebe Kalemi Fransızca Muhasebe Müdürü
Doktor Nafiz Bey	Tahaffuzhaneler Kalemi Müdürü
Fitos Efendi	Tahaffuzhaneler Kalemi Kâtibi
Rupen Efendi	Masarıfat Kalemi Müdürü
Eftad Çürükoğlu Efendi	Masarıfat Kalemi Kâtibi

<sup>611</sup>Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1328 Sene-i Maliye..., s. 192.

<sup>612</sup>Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1328 Sene-i Maliye..., s. 192-193.



İzzet Bey	Tekaüt Kalemi Türkçe Memuru
Faik Bey	Mütercim-i Evvel
Etiyen Kolaro Efendi	Kontrol Kalemi Müdürü
Badeni Efendi	Fransızca Tahrirat Kalemi Müdürü
Emil Tunda Efendi	Galata Karantinahanesi Müdürü
Nuri Efendi	Vefayat Kalemi Memuru <sup>613</sup>

İncelediğimiz 1908, 1910, 1911 ve 1912 yıllarına ait devlet salnamelerinin Sıhhiye Nezareti'ne ayrılan bölümlerinde dikkatimizi çeken iki nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki Meclis-i Umur-ı Sıhhiye de görev alan yabancı devlet temsilcileri dışında Sıhhiye Nezareti merkez teşkilatında görevli memurlar içerisinde çok sayıda gayrimüslim memurun bulunmasıdır. İkinci olarak da yıllar içerisinde ufak bazı değişiklikler olmasına rağmen memuriyetlerde süreklilik olduğu görülmektedir.

<sup>613</sup>Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1328 Sene-i Maliye..., s. 193-194.

## II. BÖLÜM

### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ TARAFINDAN SAĞLIK ALANINDA YAPILAN YASAL DÜZENLEMELER

Çalışmamızın bu bölümünde II. Meşrutiyet dönemi hükümetlerinin sağlık politikaları çerçevesinde hazırlamış oldukları kanun, nizamname, talimat ve talimatnameleri inceleyeceğiz. Bilindiği üzere kanun, devletin yasama kuvveti tarafından toplumsal hayatı düzenlemek amacıyla bütün bireylerin uyması için konulan kurallardır<sup>614</sup>. Talimat ise amirlerin kendi maiyetindeki memurların takip edecekleri hareket tarzı hakkında verdikleri hizmet emirleridir. Talimatlar vatandaşlara mecburiyet yüklemelerse de memurlar bunlara uymakla görevlidirler. Kanun ve nizamlara aykırı olmayarak verilen bir talimata itaat etmemek suç kabul edilmiştir<sup>615</sup>. Talimatname kavramı ise yönetmelik anlamına gelmektedir<sup>616</sup>. Talimatnameler, nizamnamelerin hükümlerini açıklamak veya kanunların ve nizamnamelerin uygulanmasında memurlara rehber olmak amacıyla yayınlanırlar. Kanunlara ve nizamnamelere aykırı hükümleri barındırmayan talimatnameler bir bakanlık tarafından tek bir bakana münferiden veya ilgili birçok bakana müştereken tanzim olunabileceği gibi Bakanlar Kurulu ve belediyeler tarafından da tanzim olunabilirler. Talimatnamelerin önemli özelliklerinden birisi objektif kurallar olmalarıdır<sup>617</sup>. Yine çalışmamızın bu bölümünde karşımıza çıkacak olan Nizamname kavramı ise tüzük anlamına gelmektedir. Bu kavram konulan nizam ve usulü içine alan ve ne yolda hareket edileceğini bildiren resmi hükümleri ifade etmektedir. Nizamnameler ilgili nezaret veya daire tarafından tespit edilirlerdi. Şûra-yı Devlet tarafından tetkik edilen nizamnameler hükümet tarafından kabul edilirdi<sup>618</sup>.

Çalışmamızda incelediğimiz kanun, talimat, talimatname ve nizamnameleri üç ana başlık altında toplamayı uygun gördük. Bu başlıklardan ilki “*Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Yasal Düzenlemeler*”dir. Bu başlık altında yer alan yasal düzenlemeler, incelediğimiz dönemde Osmanlı sağlık teşkilatının yapılanması, vilayetlerdeki sağlık hizmetlerinin işleyişi, mevcut sağlık kurumları ve yeni kurulan sağlık kurumlarının idare ve vazifeleri hakkında bilgiler vermektedir. Bölümün ikinci ana başlığı “*Sağlık Personeli ile İlgili Yasal Düzenlemeler*” adını taşımakta olup Osmanlı sağlık teşkilatlanması içerisinde yer alan personelin görev, yetki ve sorumlulukları hakkında bilgiler veren yasal düzenlemeleri ihtiva etmektedir. “*Bulaşıcı*

<sup>614</sup>Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1999, s. 487.

<sup>615</sup>*Türk Hukuk Lügatı*, Haz. Türk Hukuk Kurumu, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1991, s. 320.

<sup>616</sup>*Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, Haz. Hasan Ferit Aydın-Özlem Çakır, TBMM. Tutanak Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 221.

<sup>617</sup>*Türk Hukuk Lügatı*, s. 320.

<sup>618</sup>Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 843.

*Hastalıklarla Mücadele İçin Yapılan Yasal Düzenlemeler*” adını taşıyan üçüncü ana başlığımızda ise kolera, veba, frengi, tifo, tifüs ve sıtma gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele için yayınlanmış olan talimatnameleri ve nizamnameleri incelemeye gayret ettik.

Bu bölümde incelediğimiz kanun, talimat, talimatname ve nizamnamelerle ilgili genel kanaatimiz, bu yasal düzenlemelerin ilgili konu hakkında gerek yöneticiler gerekse halk açısından oldukça aydınlatıcı olduğudur. Çalışmamızın I. Bölümü’nde belirttiğimiz üzere, 1908-1914 yılları arasında işbaşında bulunan hükümetlerin programlarında, takip edecekleri sağlık politikalarına dair tatminkâr açıklamalara yer verilmemişti. Ancak bu bölümde incelediğimiz kanun, talimat, talimatname ve nizamnameler, 1908-1914 yılları arasında işbaşında bulunmuş olan hükümetlerin sağlık politikalarını sarih bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu yasal düzenlemelerden anlaşılacağı üzere dönemin hükümetleri ülkenin sağlık konusundaki sorunlarının farkında olup mevcut sağlık problemlerine çözüm üretmek noktasında icraatta bulunmuşlardır. Hükümetler yaptıkları yasal düzenlemelerle II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı sağlık teşkilatlanmasını daha profesyonel bir zemine oturtmaya gayret etmişlerdir. Bu metinlerin satır araları incelendiğinde sağlık personellerinin görev ve sorumluluklarının net bir şekilde belirtildiği ve sağlık hizmetlerinin memleketin en ücra köşelerine kadar ulaştırılmak niyetinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yasal düzenlemeler incelendiğinde, zaten mevcut olduğu bilinen “sosyal devlet” anlayışının somutlaşmış hali açık şekilde tespit edilebilmektedir. Sağlık hizmetlerinin fakir halka mümkün olduğu kadar ücretsiz olarak verilmeye çalışılması, ücretsiz ilaç dağıtımına önem verilmesi, maddi gücü kısmen iyi olan vatandaşlara ise adil bir şekilde kazançlarına göre bir ücretlendirilme yapılması, tabiplerin hastaların evlerine kadar gidecek şekilde organize edilmek istenmesi bu konudaki somut adımların başında gelmektedir.

İncelediğimiz bazı yasal düzenlemelerde “Büyük devlet-Sağlıklı millet” ilişkisinin kurulması, ordunun güçlenmesinin, halkın zenginleşmesinin sağlıklı bir nüfusla ilişkilendirilmesi ve Avrupalı büyük devletlerin nüfusları hakkında bilgiler verilerek Osmanlı Devleti ile mukayese edilmesi Osmanlı Devleti’nin sağlık politikasına gösterdiği ihtimamı ortaya koymaktadır. Nitekim ülkedeki insan gücünün temel dayanağı olarak gösterilen köylere ve köylülere verilen önem, dönemin yasal düzenlemelerine de yansımıştır. Bu yasal düzenlemeler, 1908-1914 yılları arasında Osmanlı idarecilerinin şehir, kaza, kasaba, nahiye ve köylerin sağlık ve hijyen konusundaki eksikliklerinin farkında olduğunu da gözler önüne sermektedir. II. Meşrutiyet dönemi devlet idarecilerinin kullanılan tuvaletlerden, içilen sulara ve barınılan meskenlere kadar toplumun eksikliklerinin farkında oldukları, taşradaki sıhhiye müfettişleri ve tabipleri vasıtasıyla ülkenin sıhhi haritasını çıkarmak için harekete geçmelerinden anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz yasal düzenlemelerde özellikle, bulaşıcı hastalıklarla mücadele için farklı tarihlerde yapılan yasal düzenlemelerde, çok sayıda ortak maddenin bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu durumun nedeni, şüphesiz hastalıklarla mücadelede atılması gereken ortak bazı adımların olmasıdır. Mesela kolera hastalığı ile mücadele için hazırlanmış bir talimatta hastalığa karşı alınacak genel tedbirler ile lekeli humma hastalığına karşı alınacak genel tedbirler neredeyse aynı satırlarla ifade edilmiştir. Vilayet sıhhiye müdürlerinin hastalıklar karşısında alacakları tedbirler konusunda da aynı durum dikkat çekmektedir. Bulaşıcı hastalıklarla ilgili yasal düzenlemelerin tamamı Osmanlı Devleti'nin bu konuda ciddi bir birikim elde etmiş olduğunun kanıtıdır. Bu talimat ve talimatnameler, bulaşıcı hastalıkların geçmişte yarattığı ciddi tahribatlardan devletin dersler çıkardığını göstermektedir. II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin yaptığı yasal düzenlemelerde hastalıkların temel özellikleri, bulaşma yolları, hastalıklardan korunma çareleri gibi eğitici ve öğretici bilgilerin dışında bütün idari, askeri ve sıhhi personelin hastalıklarla mücadeledeki görev ve sorumlulukları da en ince detaylarına kadar tespit edilmiştir. Yapılan yasal düzenlemeleri ciddiye almayan şahısların ve devlet görevlilerinin hangi kanunun hangi maddesine göre cezalandırılacaklarının tespit edilmiş olması da bu yasal düzenlemelerin çıkarıldıkları dönemde pratik ve icra edilebilir olduklarını göstermektedir. Bütün bu ayrıntılardan çıkarılabilecek netice, II. Meşrutiyet döneminde sağlık konusunda ülkede bir sağlık seferberliğinin gerçekleştirilmek istendiği hakikatidir. Ancak devletin içinde bulunduğu iktisadi ve siyasi şartların, hazırlanan bu yasal düzenlemelerin uygulanmasına ne kadar fırsat verdiği sorusunun cevabı tartışmalıdır. Söz konusu yasal düzenlemelerin bazılarının uygulanmaya çalışıldığına dair arşiv kayıtlarında izlere rastlansa da kanaatimize göre bu yasal düzenlemelerin çoğu kâğıt üzerinde kalmış, uygulanamamıştır. Yasal düzenlemeleri değerlendirirken tespit etmeye çalıştığımız bir husus da, bu metinlerin bizzat Osmanlı makamları tarafından mı kaleme alındığı yoksa yabancı bir devletin ilgili kanun ve yönetmeliklerinin bir uyarlaması mı olduğu meselesiydi. İncelediğimiz metinler üzerinde hâsıl olan kanaatimiz, bu yasal düzenlemelerin Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi gibi Osmanlı sağlık makamları tarafından neşredildiği noktasındadır.

İncelediğimiz yasal düzenlemeleri ait oldukları başlıklar altında kronolojik olarak ele almayı uygun gördük. Yasal düzenlemeler konusunu inceleyip yazarken karşılaştığımız temel sıkıntı, düzenlemelerin üzerlerinde genellikle sadece yayın yıllarının belirtilmesi olmuştur. Bu durum bir yıl içerisinde birden fazla hükûmetin iş başında bulunduğu 1909, 1912 ve 1913 yıllarına ait bazı yasal düzenlemelerin tam olarak hangi hükûmet döneminde neşredildiğini tespit etmemizi zorlaştırmıştır. Bu sıkıntıya çözüm üretebilmek için, öncelikle Düstur ve Takvim-i Vekayi gibi devletin resmi yayın ve ilan vasıtalarına müracaat ederek bu yasal düzenlemelerin hangi tarihte yayımlandıklarını tespit etmeye çalıştık. Sonuç alamadığımız

durumlarda ise ilgili yasal düzenlemeyle ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde taramalar yaptık. Burada bazı talimat, talimatname ve nizamnamelerin yayınlanmasına ve çeşitli vilayetlere gönderilmesine dair tespit ettiğimiz belgelerin üzerindeki tarihlerden yola çıkarak bunların hangi hükûmet dönemine ait olabileceğini tespite çalıştık. Bu konuda işimizi kolaylaştıran bir husus, bazı yasal düzenlemelerin, nispeten daha uzun süre görev yapan hükümetler döneminde çıkarılması olmuştur. Mesela 1910 yılında yayınlandığını tespit ettiğimiz bir talimatnamenin 13 Ocak 1910-29 Eylül 1911 tarihleri arasında işbaşında bulunan İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti dönemine ait olması ihtimali yüksektir.

İncelediğimiz yasal düzenlemeleri Milli Kütüphane, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı başta olmak üzere farklı kütüphanelerin kataloglarında tespit ettik.

### **1. Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Yasal Düzenlemeler**

Çalışmamızda incelediğimiz kanun, talimat, talimatname ve nizamnameleri üç ana başlık altında toplamayı uygun gördük. Bu başlıklardan ilki "*Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Yasal Düzenlemeler*"dir. Bu başlık altında yer alan yasal düzenlemeler, incelediğimiz dönemde Osmanlı sağlık teşkilatının yapılanması, vilayetlerdeki sağlık hizmetlerinin işleyişi, mevcut sağlık kurumları ve yeni kurulan sağlık kurumlarının idare ve vazifeleri hakkında bilgiler vermektedir.

Bu başlık altında toplan 12 yasal düzenlemeye yer vereceğiz. Bunlardan üçü talimat, beşi talimatname, üçü nizamname biri ise geçici kanundur. Bu yasal düzenlemelerden bazıları İstanbul'a özeldir. Bunlarda Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti ile buna bağlı bazı müesseselerin ve sağlık görevlilerinin vazifeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bunlar içerisinde İstanbul'un sağlık örgütlenmesini planlı ve modern bir yapıya oturtmayı amaçlayan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin kurulması için yapılan çalışmaların önem taşıdığını düşünmekteyiz. Bu başlık altında incelediğimiz nizamnamelerden Kastamonu Vilayeti'nde Teşkil Olunacak Memleket Hastanelerine ve Seyyar Heyet-i Tıbbiyyeye Dair Nizamname ile Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve Vezaifine Dair Talimatname dönemin önemli hastalıklarından frengi ile mücadeleye yöneliktir. Bu nizamname ve talimatname arşiv belgelerinde de belirtildiği üzere bu dönemde memleketin diğer bölgelerinde de frengi ile mücadele için örnek teşkil etmiştir.

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde çıkarılmış olan Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat ise ülkenin sağlık alanındaki eksikliklerinin farkında olan hükûmetin bu duruma bir çözüm üretmek ve ülkenin sağlık işlerini daha sistemli bir hale

getirmek için adım attığını göstermektedir. Yine bu başlık altında ele aldığımız Vilayat İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi ile de vilayetlerde görevli sıhhiye müdürleri ve hükümet tabipleri gibi sağlık personellerinin görev ve sorumlulukları net bir şekilde ortaya konulmuştur.

### **1.1. Dersaadet Devair-i Belediye Heyet-i Tıbbiyesi'nin Vezaifine Dair Talimat**

Mecelle-i Umur-ı Belediye'de belirtildiği üzere Şehremaneti Sıhhiye İdaresi'nin II. Meşrutiyet'in ilanından sonra almış olduğu ilk şekle göre ortaya çıkan vazifeleri hakkında bilgi veren bu talimat 1909 yılında yayınlanmıştır. 47 maddeden oluşan talimat sağlıkla ilgili çok sayıda konuya temas eden zengin bir içeriğe sahiptir. Yayın tarihi ile ilgili net bir bilgiye ulaşamadığımız talimatın 1909 yılında iş başında bulunan Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Ahmet Tevfik Paşa ve II. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetlerinden hangisi döneminde yayımlandığının tespiti güçtür<sup>619</sup>.

Dersaadet Devair-i Belediye Heyet-i Tıbbiyesi'nin Vezaifine Dair Talimatın 1. maddesinde; belediye mahallinin nüfusunun yoğunluğuna göre tayin olunan belediye tabiplerinin halkın sağlığının korunması ve bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması için bağlı oldukları belediye sınırları içerisinde çalışacakları ve icraatlarıyla ilgili Şehremaneti Sıhhiye Dairesi Başkanlığı'na bilgi verecekleri belirtilmiştir. Talimatın 2.-9. maddelerinde belediye sınırları içerisinde meydana gelen vefatlar hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre, bir mahallede ilmühaber ile bir vefatın meydana geldiğinin ihbar edilmesi üzerine bir tabip zaman kaybetmeden o bölgeye gidecek ve ölüm nedenini belirlemek için cenazeyi bizzat muayene edecektir. Şehirde kolera, veba gibi bir bulaşıcı hastalık bulunmadığı zamanlarda tabiplerin ölüm nedenleriyle ilgili verecekleri raporlar, ilmühaberi tasdik etmek için yeterli olacaktır. Ancak bu tabibin tanınan bir kişi olması gerekmektedir. Vefatın bulaşıcı hastalıklardan biriyle meydana gelmesi durumunda ise rapora "*Fenni Temizliği Yapılmıştır*" kaydı eklenecektir. Ayrıca ölünün kullanmış olduğu odalar ve eşyalar ertesi gün gelecek memur vasıtasıyla temizlenecektir. Vefat eden kişi eğer okula devam eden biriyse okulda da gerekli temizlik işlemleri yapılacaktır. Meydana gelen ölüm olayları her gün sıhhiye heyeti tarafından ilgili deftere kaydedilecektir. Cenazenin muayenesinde darp veya yara gibi bir durum tespit edilirse defin ilmühaberi tasdik olunmayarak derhal en yakın zabıta memuruna haber verilecektir. Ani olarak meydana gelen ölümlerde tabiplerden biri süratle olay yerine giderek cenazeyi dikkatlice muayene edecek, tabip vefat nedenine kanaat getirdikten sonra defne ruhsat verecektir. Vefatlar her dairede bulunan özel deftere isim, yaş, ikamet adresi, vefat tarihi, mezhebi, sanatı, hastalığı, muayene eden tabibin ismi gibi temel bilgileri çerçevesinde düzenli bir şekilde kaydedilecektir<sup>620</sup>.

<sup>619</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6., s. 3159.

<sup>620</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6., s. 3159-3160.

Talimatın 10.-23. maddeleri hastaların muayenesi hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre belediye tabipleri gerek dairelere müracaat eden gerekse evlerinde yatalak oldukları haber verilen fakir ve muhtaç durumdaki hastaları muayene ve tedavi edeceklerdi. Yapılacak muayene ve tedaviden hiçbir isim altında ücret talep edilmeyecekti. Tabipler görev bölgeleri içerisinde bulaşıcı bir hastalığa yakalanan ve özel tabipler, imamlar ve muhtarlar tarafından ihbar edilen hastaların buldukları yere giderek hastalıkla ilgili her türlü tetkikatı yapacak ve neticesini bir raporla amirlerine bildireceklerdi. Buldukları yerde tedavi edilemeyecek durumda olan hastalar ve bulaşıcı bir hastalığa sahip olan han, otel, bekâr odası gibi umumi mekânlardan birisinde ikamet eden hastalar da hastaneye gönderileceklerdi. Fakir hastaların ilaçları eczaneden, belediye dairesi hesabına ücretsiz olarak verilerek bu durum reçetelerde belirtilecekti<sup>621</sup>.

Okula devam eden öğrenci, öğretmen veya hizmetlilerden birisi bulaşıcı bir hastalığa yakalanmışsa o okulda gerekli temizlik işlemleri yapılacak, öğrenciler arasında aynı hastalığın sürekli mevcut olduğu anlaşılırsa okulun hemen tatil ettirilmesi için okul müdüriyetine tebligat yapılacaktır. Okulun tatil süresi 10 gün olacaktır. Okulun tatil edildiği dönemde tebhirhaneler nizamnamesine uygun olarak okulda gerekli temizlik işlemleri yapılacaktır. Eğer hastalık bu tatil sonrasında da öğrenciler arasında devam ediyorsa tatil süresi uzatılacaktır. Bulaşıcı bir hastalık nedeniyle tatil edilmiş olan okulun açılmasından sonra hastalığa yakalanmış olan öğrenci, öğretmen veya hizmetliler hastalığın bulaşma devresinin sona erdiğine dair tabip raporunu beyan etmedikçe okula kabul olunmayacaklardı. Bir yerde bulaşıcı hastalık ortaya çıkar çıkmaz derhal hastalığın kaynağı hakkında gerekli tetkikat yapıp koruyucu tedbirler alınacaktı<sup>622</sup>.

Talimatın 24.ve 25. maddeleri tathirat ve tebhirat-ı fenniye, yani yapılacak temizlik işlemleri hakkındadır. Buna göre bulaşıcı hastalığın olduğu bir yerde gerek hastalığın başlangıcında gerekse sonunda fennen ihtiyaç duyulan temizliğin yapılacağı hakkında o bölgede yaşayanlara önceden bilgi verilecekti. Temizlik faaliyetlerine karşı yapılacak engellemeler münasip bir şekilde ortadan kaldırılamazsa tebhirhaneler nizamnamesine uygun olarak belediye dairesi başkanlığına müracaat edilecekti<sup>623</sup>.

Talimatın 26.-47. maddeleri, sıhhiyenin teftişi konusuna ayrılmıştır. Buna göre belediye tabipleri daireleri içerisinde bulunan otel, han, bekâr odaları ve apartmanları haftada en az bir kere teftiş ederek temizliklerini denetleyeceklerdi. Otel, han, bekâr odası ve apartmanların kapasiteleri belirlenerek her odada kaç kişinin konaklayacağını gösteren levhalar oda kapılarına asılacak, buna aykırı hareket eden otelci ve hancılar para cezasına çarptırılacaktı. Otel, han ve

<sup>621</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3160-3161.

<sup>622</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3161-3162.

<sup>623</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3162-3163.

bekâr odalarında konaklayanlardan birisinin hasta olduğu anlaşılırsa otelci veya hancı hemen bağlı olduğu belediyenin tabibine bilgi verecekti. Belediye tabipleri her sabah ve akşam buldukları yerdeki çarşı ve pazarı denetleyeceklerdi. Yiyecek ve içecekleri teftiş ederek bozuk olanların imha edilmesi hakkında belediye reislerine raporla müracaat edeceklerdi. Fırınlara, lokantalara, aşçı dükkânları, kahvehaneler, gazinolar, meyhaneler, perukârlar, manavlar, kasaplar, sütçüler, paçacılar ve işkembeci dükkânları da belediye tabibinin teftiş alanlarına dâhil olup bunlardan temizlik kurallarına uymayanlar kapatılacaklardı. Belediye dâhilinde bulunan umumî tuvaletlerin temizliğine dikkat edileceği gibi lağımın gelişi güzel açılmaması sağlanacak ve suların temizliğine de dikkat edilecekti<sup>624</sup>.

Çarşı ve pazarlarda çöp arabalarının üzerleri kapalı tutulacak, esnafların çarşı ve pazar yerlerine pis sular dökmesi engellenecek, buna muhalefet edenler para cezasına çarptırılacaklardı. Umumi mekânlarda tükürük hokkaları bulundurulacak ve bu sayede verem illetinin sebebi olan pisliğin sokağa dökülmesi engellenecekti. Kuduz olan veya kuduz alameti gösteren köpeklere veya bunlar tarafından ısırılan diğer hayvanlara rastlanırsa belediye memurlarına haber verilecekti. Kuduz hayvan tarafından ısırılan kişiler de ısırıldıkları tarihten itibaren sekiz gün içerisinde tedavi altına alınacaklardı. Şehir içerisinde ahır yapılmayacağı gibi mevcut ahırların da kaldırılmasına çalışılacaktı. Halkın sağlığı açısından şehir içerisinde bulunmaları uygun olmayan salhanelerin (kesimevleri) şehir dışında muntazam mezbahalar kurulmasına kadar kalmaları zaruri ise de bunların çevreyi kirletmeyecek alt yapıya sahip olmaları gerekmektedir. Ayrıca yağhane, paçavra, kemik gibi kötü kokular yayan maddelerin şehir içerisinde biriktirilmesi yasaklanacaktı<sup>625</sup>.

Fırınlara temizliğine çok dikkat edilecek, fırıncılar iş yerlerinde ayakkabıları ile gezemeyecekti. Ekmekler gezinti mahallerinden yüksekte bulundurulacak, fırınlarda herhangi bir hayvan beslenmeyecekti. Kasap dükkânlarında etler tel dolaplarda bulundurulacak temiz tülbent ile örtülerek muhafaza edilecekti. Bakkallardaki erzaklar farelerin ulaşamayacakları yerlerde muhafaza edileceklerdi. Perukârların makas, ustura, tarak, fırça ve havlu gibi araç ve gereçleri her kullanım sonrasında kaynar su ile temizlenecekti<sup>626</sup>.

## 1.2. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Nizamnamesi

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir taraftan sağlık işlerine yeni bir düzen verebilmek için uğraşılırken diğer taraftan da mevcut sağlık kurumlarının uzman bir heyetin denetimine bırakılması gündeme gelmiştir. Bu nedenle Avrupa'daki sağlık ve sosyal yardım kurumları

<sup>624</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3163-3164.

<sup>625</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3165-3166.

<sup>626</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3166-3167.



hakkında bilgi sahibi olmak için bu kurumlara ait kitap, yönetmelik ve resimlerin getirilmesine karar verilmiştir<sup>627</sup>. Ayrıca Hamidiye Nisa Hastanesi Sertabibi Nureddin Efendi ile Şehremaneti Meclis Azası Muhiddin Bey, sıhhi müesseseler hakkında incelemelerde bulunmak ve bunlardan İstanbul'da uygulanması mümkün olanlar hakkında bir layiha hazırlamak için Berlin'e gönderilmişlerdir<sup>628</sup>.

Bir ay süren bu araştırma seyahatinde Nureddin Bey hastaneler, Muhittin Bey ise tesisat-ı sıhhiye, zabıta-ı sıhhiye-i belediye, fakirhaneler ve bimarhaneler gibi sağlık ve sosyal yardım kuruluşları hakkında incelemelerde bulunmuşlardır<sup>629</sup>. Muhittin Bey, seyahatine dair gözlemlerine ve İstanbul'da nelerin yapılması gerektiğine dair ayrıntılı bir layiha hazırlamış ve bunu Şehremaneti'ne takdim etmiştir. Bu layihanın Haseki Nisa Hastanesi başhekimi Nureddin Bey, Bimarhane tabibi Avni Bey, Gureba-ı Müslimîn Hastanesi ikinci tabibi İhsan Bey ve Tebhirhane Müdürü Bahattin Bey'den oluşan bir heyet tarafından incelenmesine karar verilmiştir. Layihanın içeriğinde belediye teşkilatı, belediyeye ait vergiler, hamallar ve diğer bazı esnaf kolları hakkında talimat hazırlanması, arabacılar hakkında bir tarife hazırlanması, yollar inşa edilmesi, hal ve salhane hakkında bir proje hazırlanması gibi hususlar bulunmaktaydı. Ayrıca temizlik işleri, fırınlar, umumi lağımalar, sular ve belediye kimyahanesi gibi konular da bu layihanın kapsamında yer almaktaydı.

Nureddin Efendi de hastaneler ve diğer hayır müesseselerinin idaresi hakkında Şehremanetine takdim etmek üzere bir layiha hazırladı<sup>630</sup>. Nureddin Efendi, layihasında Avrupa'daki bazı başkentlerden daha büyük olan İstanbul'un sağlık kurumları bakımından hepsinin gerisinde kaldığını belirterek bunun II. Abdülhamid'in sağlık işlerini bilimsel bir heyetin idaresine vermemesinden kaynaklandığını iddia etmiştir. İstanbul'da verem, frengi ve diğer bulaşıcı hastalıkların arttığını da belirten Nureddin Efendi, bazı sağlık kurumlarının tıbbi gelişmelerin gerisinde kaldıklarını ve çeşitli dairelere bağlı oldukları için de iyi yönetilemediklerini vurgulamıştır. İşte bu sebeplerden dolayı İstanbul'a mahsus bir Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin kurulması için çalışmalarına başlanmıştır. Bu amaçla Şehremaneti bir komisyon kurarak konuyu derinlemesine incelemiştir. Yapılan incelemeler neticesinde fenni ve idari komisyon tarafından hazırlanan ve Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'ye gönderilip mütalaa olunan layihada Meşrutiyet yönetiminin ciddiyetine ve sağlık işlerine verdiği öneme dikkat çekilerek Müessesat-ı Hayriye- Sıhhiye İdaresi'nin kurulmasına karar verilmiş ve bu idarede görev alacak memurlar belirlenmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin 17 Şubat 1909 tarihli tezkeresi ile layiha Şura-yı Devlete havale edilmiştir. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi,

<sup>627</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 45; BOA. DH. İD. 157/6.

<sup>628</sup>BOA. DH. MKT. 2667/22.

<sup>629</sup>BOA. DH. MKT. 2623 / 8; BOA. DH. MKT. 2634 / 84.

<sup>630</sup>Tanin, 5 Teşrinisani 1324/18 Kasım 1908, nu. 108.

Şura-yı Devlet'in de uygun görmesi üzerine Padişah iradesi ile kurulmuş ve 14 Ekim 1909 tarihinde hizmet vermeye başlamıştır. İdarenin yetkilerini tayin edip görevlerini belirleyen nizamname ise 12 Haziran 1910 tarihinde yürürlüğe girmiştir<sup>631</sup>. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin kurulması Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde olmuştur. Ancak nizamnamesinin yürürlüğe girmesi İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti dönemine ait bir gelişmedir.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin nizamnamesi 21 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamede, idare meclisi üyelerinin, merkez ve müessesat tabiplerinin, memurların ve hademelerin seçimleri ve tayinleri, idare meclisinin, müdürün, heyet-i kalemiye ve hesabiyenin vazifelerine ait bilgiler verilmiştir<sup>632</sup>. Nizamnamenin, 1. maddesinde Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin şehremanetine bağlı olarak kurulduğu belirtilmiştir. 2. madde de ise Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'ne bağlı olan kurumların isimleri verilmiştir. Buna göre zükur (erkekler), inas (kadınlar) ve etfal (çocuklar) hastaneleri ile bimarhaneler, veladethaneler (doğum evleri), darülacezeler, miskinhaneler, eytamhaneler, ırzahaneler Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'ne bağlı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca zükur ve inas hasta bakıcı mektepleri, ebe mektepleri, sağır, dilsiz ve ama mektepleri, etfal mektepleri ile kimya ve bakteriyoloji laboratuvarının, belediyeye ait tahaffuzhanelerin, geçici hastanelerin ve bunlara benzeyen bütün mekânların da Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'ne bağlanması kararlaştırılmıştır<sup>633</sup>.

Nizamnamenin 3-13. maddelerinde Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye'nin idari yapısı hakkında bilgiler verilmiştir. 3. maddeye göre Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin bir müdürü ve bir de idare meclisi vardı. Bu meclise müdür başkanlık ederdi. İdare Meclisi yirmi üyeden oluşurdu. Bu üyelerden üçü İstanbul'un itibarlı tüccarlarından, beşi belediye dairelerinin başkan ve üyeleri arasından, biri şehremaneti meclisi üyesinden, biri şehremaneti fenni heyetinden, sekizi müesseseye bağlı hastanelerin baştabiplerinden veya mesleki ve idari yeterliliğe sahip tabiplerden, biri eczacılar arasından ve biri de bakteriyoloji alanında tecrübeli

<sup>631</sup>BOA. ŞD. 842/7; BOA. DH. MUI. 27-1/49; BOA. MF. MKT. 1143/11; Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 45. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin İdare heyetinde görev alacak isimler arasında Doktor Muhiddin Bey, Bimarhane Sertabibi Avni Bey, Tabib-i Sanisi Derviş Paşa, Haseki Hastanesi Tabiplerinden Hacı Kemalettin Bey, Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Rıza Nuri Bey, Nisa Hastanesi Sertabibi İhsan Paşa, Haseki Nisa Hastanesi Sertabibi Nureddin Bey, Bimarhane Müdürü Ziver Efendi bulunmaktaydı (BOA. ŞD. 842/7; BOA. DH. MUI. 27-1/49).

<sup>632</sup>*Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, Matbaa-ı Arşak Garoyan, İstanbul 1327, s. 4; Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi ile ilgili Düstur'da yer alan 21 maddelik bu nizamnameden daha detaylı içeriğe sahip bir de talimatname bulunmaktadır. 1912 yılında (R. 1328) İstanbul'da yayınlanan bu talimatnamede; 1-Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti idaresinde bulunan zükur (erkek) ve inas (kadın) ve etfal hastaneleriyle bimarhane ve darülacezenin idari ve fenni teşkilatı. 2-Müessesenin iç işlerinin yerine getirilme şekli. 3-Bütün memurların ve hizmetlilerin vazifeleri. 4-Hastalara ve hizmetlilere verilecek eşya, elbise ve ekmeclere ait cetvelleri. 5-Hasta ve acizlerin kabul şartları ve şekilleri gibi konularda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır (*Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Talimatnamesi*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1328).

<sup>633</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 2, s. 316; *Takvim-i Vekayi*, 10 Teşrinievvel 1326 /23 Ekim 1910, nu. 654; BOA. ŞD. 2793/21.

tabiplerden seçilirdi. 4. maddeye göre belediyelere mensup üyeler her 6 ayda bir değiştirilmek üzere seçilirlerdi. Üyelerin görev sürelerinin sona ermesinden sonra görevlerine devam etmeleri kararı Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin vereceği karara bağlıydı. Tüccar üyeler ticaret odası tarafından 2 sene süreyle seçilirlerdi. Bu sürenin sonunda görevlerine devam edebilecekleri gibi değiştirile de bilirdi. Meclis-i emanet ve heyet-i fenniyeden tayin olunacak üyeler yine 2 yıl süreyle şehremini tarafından seçilirlerdi. Tabip üyelerin görev süresi de 2 yıldır. Ancak ilk defaya mahsus olmak üzere dördü iki sene sonunda kura ile değiştirilir ve yerlerine idare meclisinin oy çokluğuyla yenileri seçilirdi. Diğer dört üyenin görev süresi dördüncü yılsonunda sona erer ve yerlerine yine idare meclisinin oy çokluğuna göre yenileri seçilirdi. Ondan sonra her iki senede bir sona erecek üyeliklere meclis tarafından yeni üyeler seçilir veya daha önceki üyeler görevlerine devam ederlerdi. 5. maddeye göre bütün üyelerin memuriyeti şehremininin tasdikine bağlıydı<sup>634</sup>.

Nizamnamenin 6. maddesine göre idare meclisi haftada bir gün toplanacaktı. Müessesesinin müdüründen başka bu toplantıda bulunan üyelerden her birine müessesat sandığından yarım lira verilecekti. Müessesesinin müdürü tarafından görülen lüzum üzerine bir hafta içerisinde daha fazla toplantı yapılırsa bu toplantılar için üyelere herhangi bir ücret verilmeyecekti. 7. maddeye göre müessesesinin müdürü idare meclisi üyeleri tarafından gizli oylama ile tabip üyeler arasından seçilecekti. Bu seçim şehremaneti tarafından onaylanacak ve Dâhiliye Nezareti tarafından da tebliğ edilecekti. 8. madde "*Umur-ı İdare ve Hesabiye Kontrol Heyeti*" hakkında bilgiler vermektedir. Bu heyet meclis tarafından tabip üyeler arasından seçilecek ve şehremaneti tarafından onaylanacak bir genel müfettiş ile idare meclisi üyeleri arasından belirli bir süre için seçilecekti. Heyet, üç üyeden ve bir kâtipten oluşacaktı. Ayrıca genel müfettiş haricinde bir de idare müfettişi görev alacaktı. Nizamnamenin 9. maddesi Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nde müdür haricinde görev yapan diğer daimi memurların kimler olduğunu belirtmektedir. Bu memurlar arasında bir başkâtip, bir kâtip, bir Fransızca kâtibi ve bir mukayyitten oluşan Heyet-i Tahririye (Yazı İşleri) ile bir muhasebeci, bir muhasebeci yardımcısı, bir kâtip ve bir veznedardan oluşan Heyet-i Hesabiye bulunmaktaydı. 10. madde görevli memurların azil ve tayinleri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye merkez idaresi ile bunun idaresi altında bulunan müesseselerin bütün memurlarının azil ve tayinleri idare meclisinin kararı ile Şehremaneti tarafından yapılacaktı. Ancak fakülte ile ilişkisi bulunmayan ve tahsisatını müessesesinin bünyesinden alacak olan sıhhiye memurları Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye tarafından seçilecekti. Bunların azilleri müessesesinin

<sup>634</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 316-317.*

meclisine ait bir yetki ise de azledilme sebepleri hakkında Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye'ye bilgi verilecekti<sup>635</sup>.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Nizamnamesi'nin 11. maddesi müessesenin gelir ve giderlerinin takibi hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin umumi gelir ve giderlerini gösteren bir bütçe her sene idare meclisi tarafından düzenlenecekti. Bu bütçe Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'ye sunulacaktı. Tasdik olunacak bütçe içerisinde bütün harcamalar İdare Meclisi kararıyla yapılacaktı. Ayrıca her ay sonunda gelir ve giderleri gösteren bir özet Şehremaneti'ne gönderilecek ve gazetelerle de ilan olunacaktı. 12. maddeye göre Şehremaneti Fenni Heyeti memurlarından idare meclisi üyeliğinde bulunan kişi tarafından düzenlenecek proje ve keşifnameler dairesinde inşaat ve satın alma işleri ile bunlara benzeyen maddeler hakkında münakasalar, müzayedeler, şartnameler ve mukavelenameler idare meclisi tarafından yapılacaktı. Nizamnamenin 13. maddesinde Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin gelirleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buna Şehremaneti bütçesine eklenecek olan meblağ ile her türlü yardım ve Tıp Fakültesi'nden verilecek tahsisat Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin gelirlerini oluşturacaktı. Ayrıca gerektiğinde tiyatro ve müsamere gibi yardım toplanmasını sağlayan organizasyonlardan elde edilecek paralardan da bu gelirlere dâhildi<sup>636</sup>.

Nizamnamenin 14. maddesi Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdürü'nün görevlerine ayrılmıştır. Buna göre müdürün görevleri arasında idare meclisinin kararlarını uygulamaya koymak ve idare merkezi ile bütün sıhhi müesseselerin idari ve fenni işlerini yürütmek bulunmaktaydı. Ayrıca idare meclisince karar verilen harcamaları yapmak da yine müdürün görevleri arasındaydı. Müdür, gerek müfettişlerin gerekse de kontrol heyetinin verecekleri raporlara göre ya da acil sebeplerden dolayı mesuliyeti üzerine alarak bir memuru işten el çektirebilirdi. Ancak böyle bir durumda gerekçelerini meclise bildirmek zorundaydı. İdare merkezi ile ona bağlı bulunan bütün mekânların işleri için sadece müdüriyete müracaat olunacaktı. 15. maddede idare meclisinin görevleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre idare meclisi, Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye'nin idari ve sıhhi işlerinin mükemmel bir şekilde yürütmesi için gerekli tedbirleri almakla görevliydi. Bunun dışında her müessesenin özel vazifelerini belirleyen talimatnameleri hazırlamak, müzayedelerin ve münakasaların yapılmasını sağlamak da idare meclisinin görevleri arasındaydı. Ayrıca her türlü ihtiyaç maddesinin satın alınması için gerekli kararları almak da yine idare meclisinin görevleri arasında bulunuyordu. Nizamnamenin 16. maddesi başkâtibin görevleri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre başkâtip idarenin bütün haberleşmesi ve idare meclisi kararlarına ait yazışma işlerini yürütmekle

<sup>635</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 317-318.*

<sup>636</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 318-319.*

görevliydi. Ayrıca yazışmalara ait kayıt ve evrakların saklanması da başkâtibin görevleri arasında bulunuyordu. Başkâtip bu vazifenin düzenli bir şekilde yerine getirilmesinden müdüriyete karşı sorumluydu<sup>637</sup>.

Nizamnamenin 17. maddesi umumi müfettişin görevleri hakkında bilgi vermektedir. Buna göre; umumi müfettiş, idareye bağlı müesseselerin teftişi, hastaların tedavisi ve ameliyatları konusundaki işleri denetlemekle görevliydi. Ayrıca büyük inşaatların tıp ilmindeki gelişmelere uygun bir halde yapılıp yapılmadığını da denetlerdi. Bununla birlikte bütün sıhhiye memurlarının talimatnamelere uygun olarak vazifelerine devam edip etmediklerini, görevlerini layıkıyla yapıp yapmadıklarını da araştırırdı. Bundan başka teftişleri neticesinde her ay sonunda müesseselerden her biri için ayrı ayrı raporlar hazırlayarak bunları müdüriyete iletirdi. Müdüriyet ise teftiş sonuçlarına ve yapılan çalışmalara dair Şehremaneti'ne düzenli olarak bilgi verecekti. Nizamnamenin 18. maddesinde idare müfettişinin görevleri hakkında bilgi verilmektedir. İdare müfettişi hastaneler başta olmak üzere diğer sağlık müesseselerinin idari işleri ile ilgili hususları tetkik ve teftiş ederdi. Ayrıca idare ve satın alma memurlarının görevlerini layıkıyla yerine getirip getirmediğini, temizlik işlerine dikkat edilip edilmediğini de denetlerdi. Bu doğrultuda mutfakları, çamaşırhaneleri, hamamları, erzak, yakacak ve elbise depolarını teftiş eder ve müdüriyete bilgi verirdi. Her ay sonunda ise müesseseler hakkında teftiş neticelerini ve gözlemlerini içeren ayrı ayrı raporlar verirdi<sup>638</sup>.

Nizamnamenin 19. maddesi muhasebecinin görevleri hakkında bilgiler vermektedir. Muhasebeci idare ve satın alma memurları tarafından gönderilen hesap evrakları ile bütün gelirler ve masraflar hakkındaki hesap kayıtlarından sorumluydu. Ayrıca vezne işlemleri ile maiyetindeki memurların görevlerine devamlarının takibi de yine muhasebecinin görevleri arasında yer almaktaydı. 20. maddeye göre kontrol heyeti müdür tarafından görülecek lüzuma göre müesseseye bağlı sıhhi mekânlara giderek bunların idari ve fenni işlerini ve hesaplarını incelemekle görevliydi. Nizamnamenin 21. maddesinde ise müesseseye mensup bütün memurların ve hizmetlilerin sicil kayıtlarının emanet sicil kalemi tarafından tutulacağı belirtilmiştir<sup>639</sup>.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi kuruluşundan itibaren sağlık alanında önemli hizmetlerde bulunmuştur. İdare ilk olarak Avrupa hastanelerinde kullanılmakta olanlara uygun defterler, hasta tabelaları, müşahede ve beden ısısı varakaları bastırıp bunları kendisine bağlı bütün kurumlara göndermiştir. Bu sayede sağlık kurumlarındaki sıhhi ve idari kayıtlar düzene konulmuştur. Ayrıca idaresindeki kurumların ihtiyaçlarını Avrupa'dan karşılamak ve bilimsel

<sup>637</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 318.*

<sup>638</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 319-320.*

<sup>639</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 320.*

ve idari konularda Avrupa ülkeleriyle iletişim kurmak için bir şube kurmuştur. Müessesenin çalışmaları neticesinde 1909 yılında Serviburnu Tahaffuzhanesi tamir ettirilmiştir. İstanbul'da 1911 yılı Ocak ayında şiddetlenen kolera salgını nedeniyle yeni baraklar yapılmıştır. İdaresindeki kurumlarda kullanılan her türlü yiyecek, içecek ve ilaçları muayene ettirmek için 1910 yılında tam donanımlı bir kimya laboratuvarı açılmıştır. Bunların yanı sıra yönetimi Şişli Etfal Hastanesi'ne ait olan Karahisar Madensuyu'nu hastanenin idaresi ile birlikte 14 Ekim 1909 tarihinde devralan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi madensuyunu piyasaya sürmüş ve bundan kısa sürede önemli miktarda gelir elde etmiştir. Ayrıca Haseki Nisa Hastanesi, Etfal Hastanesi, Toptaşı Bimarhanesi, Beyoğlu Zükur Hastanesi, Beyoğlu Nisa Hastanesi ve Serviburnu Tahaffuzhanesi, Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin çalışmaları vasıtasıyla onarılmıştır. Bu sağlık kurumları Fransa'dan getirilen araç gereçlerle donatılmıştır. Bunların yanı sıra hastaların kullandığı eşyalar yenilediği gibi hizmetliler için de örnek giysiler yaptırılmıştır<sup>640</sup>. Kuruluşundan itibaren sağlık kurumlarının geliştirilmesine ve düzenlenmesine önemli katkılar yapan<sup>641</sup> Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi, Şehremini Cemil Paşa'nın (Topuzlu) teklifi üzerine Cemiyet-i Umumiye-i Belediye kararıyla 5 Ekim 1912'de tasarruf gerekçesiyle lağvedilmiştir. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Nizamnamesi ise bir yıl sonra 22 Kasım 1913 tarihli "*Şehremaneti Nizamnamesi*"nin 18. maddesi ile feshedilmiştir<sup>642</sup>.

### **1.3. Kastamonu Vilayeti'nde Teşkil Olunacak Memleket Hastanelerine ve Seyyar Heyet-i Tıbbiye'ye Dair Nizamname**

II. Abdülhamid döneminde frengi hastalığının yaygınlaştığı en önemli merkezlerden biri Kastamonu Vilayeti olmuştur. Bu bölge İstanbul'a yakınlığı ve deniz üzerinden ulaşımın kolay olması nedeniyle dikkatlerin en fazla yoğunlaştığı yerler arasındaydı. Frenginin bu vilayette yoğunlaşmasının nedenleri hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri, Kastamonu bölgesinden toplanan askerlerin İstanbul'da genelevlerin yoğun olarak bulunduğu Galata'da konuşlandırılmasıdır. Askerlerin frengiyi buradan kaparak memleketlerine taşıdıkları düşünülmektedir. Diğer bir görüş ise Kastamonu'dan İstanbul'a çalışmak amacıyla gelen işçilerin yine İstanbul'daki genelevlerden bu hastalığı kaparak memleketlerine taşımış olduklarıdır. Başka bir görüş ise Rusya'ya fırıncı olarak çalışmaya giden bölge erkeklerinin

<sup>640</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 45.

<sup>641</sup>Nil Sarı-Burhan Akgün, "*Türk Tarihinde Psikiyatriye Bakış*", İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, Türkiye'de Sık Karşılaşılan Psikiyatrik Hastalıklar, Sempozyum Dizi No: 62, Mart 2008, s. 17-18.

<sup>642</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 45; Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'ne ait nizamnamenin feshi ile ilgili 18. madde için bkz. *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 6, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1334, s. 57.

hastalığı buradan kaparak kendi memleketlerinde yayılmasına yol açtıklarını<sup>643</sup>. Kastamonu Vilayeti'nde frenginin yaygınlaşması nedeniyle Vilayet Meclisi, 26 Haziran 1888 ve 10 Aralık 1888 tarihli kararları ile Kastamonu'da ve Safranbolu'da birer bulaşıcı hastalıklar hastanesi kurulmasına karar vermişti<sup>644</sup>. Frengi hastalığı II. Meşrutiyet öncesinde Kastamonu Vilayeti dâhilinde yaygın olarak görülen bir hastalıktı. Çalışmamızın IV. Bölümünde bu nizamnamenin hazırlanmasından önce frenginin bölgede yapmış olduğu tahribatı ve Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirlere değineceğiz.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde, 13 Haziran 1910 tarihinde frengi hastalığı ile mücadele için yayınlanmış olan bu nizamname iki fasıldan ve bir ekten oluşmaktadır. Toplam 45 maddeden oluşan nizamnamenin “*Birinci Fasil*”ında “*Hastaneler*” hakkında bilgi veren 1. ve 2. maddeleri bulunmaktadır. Buna göre Kastamonu Vilayeti'nde her biri 50 yataklı 6 hastane kurulacaktı. Hastanelerdeki yatakların en az yarısı frengi hastalarına tahsis edilecekti. Bu hastanelerin idaresi ise Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından düzenlenecek olan talimatnameye göre olacaktı<sup>645</sup>. Nizamnamenin “*Seyyar Heyet-i Tıbbiye*” başlığını taşıyan ikinci faslında, bölgeye tayin edilecek olan seyyar tıbbi heyetler hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre Kastamonu Vilayeti'ne bir seyyar sıhhiye müfettişi ile 24 seyyar tabip tayin edilecekti. Bunlardan sıhhiye müfettişine harcırahı ile birlikte 3.500 kuruş, tabiplere ise 2.500 kuruş maaş verilecekti. Sıhhiye müfettişi senenin altı ayını livalarda, kazalarda ve köylerde seyyar olarak geçirecekti. Seyyar tabiplerin vazifelerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını denetleyecek ve muayene defterlerini kontrol edecekti. Sıhhiye müfettişleri, köy halkına frengi hakkında münasip bir lisan ile bilgi ve nasihatler de verecekti. Ayrıca seyyar tabiplerin raporlarına uyum olarak her üç ayda bir genel istatistik hazırlayarak bunu Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile vilayete sunacaktı<sup>646</sup>.

Seyyar tabipler, üçer kişilik muayene kollarına ayrılacaklardı. Bu muayene kollarından üçü Kastamonu, üçü Bolu, biri Sinop ve biri de Çankırı Sancağı'nda görev yapacaktı. Bunların yanına gerektiği kadar jandarma verilecekti. Ayrıca mahalli hükûmet, belediye ve zabıta da bu tabiplere her türlü yardımı yapmakla görevliydi. Seyyar tabip kolları dört ay merkezde bulunacak sekiz ay ise seyyar olarak mıntıklarındaki köyleri dolaşacaklardı. Tabiplerin istirahatleri için her kola içerisinde çadır, ecza çantası, karyola gibi araç ve gereçlerin

<sup>643</sup>M. İnanç Özekmekçi, “Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi İle Mücadele”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2012/1, S.10, s. 87-88.

<sup>644</sup>Ayrıntılı bilgi için bkz.; Esin Kahya, “Tedavi Kurumları Olarak Hastaneler ve Osmanlılardaki Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesine bir Örnek: Safranbolu Frengi Hastanesi”, *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu 2 Haziran 2007*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 145.

<sup>645</sup>BOA. BEO. 3891/291781; *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 2, s. 332; *Takvim-i Vekayi*, 15 Haziran 1326/28 Haziran 1910, nu. 568.

<sup>646</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 2, s. 332-333.

bulunduğu bir seyyar hastane takımı verilecekti. Bu tabiplerden her biri birbirlerine komşu olan üç kaza merkezini karargâh olarak kullanacaktı. Her tabibin yanında yoklama ve kayıt amacıyla kullanacakları iki defter bulunacaktı. Tabipler mıntıkları içerisindeki halkın isim, şöhret ve yaşları ile ikamet adreslerini yoklama defterlerine kayıt edeceklerdi. Ayrıca frengi hastalarının isim, şöhret, yaş ve ikamet adresleri ile hastalığa veraset yoluyla mı yoksa sirayet yoluyla mı yakalandıkları, hastalıklarının hangi aşamada olduğu ve tedavi altına alınıp alınmadıkları da bu defterlere kayıt olunacaktı. Örnekleri Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sihhiye-i Umumiye tarafından hazırlanacak olan matbu ve sayfaları numaralı olan bu defterler mahalli hükümet tarafından tasdik edildikten sonra tabiplere verilecekti<sup>647</sup>.

Tabipler muayene yapacakları köye ulaştıklarında köyün imamını ve muhtarını çağırıp davet yoluyla veya imam ve muhtarla birlikte bizzat evlere giderek muayenelerini yapacaklardı. Muayene edilen her köylüye muayene edildiğini gösteren bir evrak verilecekti. İmamlar ve muhtarlar ellerinde bu evraklardan bulunmayan kişileri seyyar tabiplere muayene ettirmekle mükelleftiler. Bu evraklara sahip olmayanların veya evrak üzerinde sağlıklı olup olmadıkları belirtilmeyenlerin nikâhları kıyılmayacaktı<sup>648</sup>.

Dolaşım ve muayene sırasında frenginin görülmediği bir yerde bir hastalık ispat edilirse bunun kaynağı araştırılacaktı. Ayrıca hastalığın yayılmasını engellemek için bulaşma devresi boyunca o hasta müşahede altında bulundurulacaktı. Seyyar tabipler yanlarında bulunan seyyar hastanedeki ilaçlardan frengi hastalarına ücretsiz olarak vereceklerdi. Başka bir hastalığa sahip olan ve kendilerine müracaat eden hastalardan da hiçbir şekilde para talep etmeyecek ve gerekli kolaylığı göstereceklerdi. Seyyar tabiplerin hazırladığı veya verdiği ilaçların kullanılmasının faydaları hükümet memurları tarafından halka münasip bir lisanla anlatılacaktı. Sahte tabipler hakkında ise gerekli kanuni takibatın yapılmasına özen gösterilecekti<sup>649</sup>. Muayeneler sırasında adetlere ve ahlak kurallarına uyulacaktı. Fahişeler zabıta ve sihiye heyeti tarafından belirtilen usule uygun şekilde muayene edileceklerdi. Evlerinde tedavi olunacak hastalar arasında tedaviyi kabul etmeyenler, ayakta tedavileri mümkün olmayanlar veya hastalığın şiddeti nedeniyle evlerinde kalmaları uygun görülmeyenler hemen en yakın mülki veya askeri hastaneye nakledileceklerdi. Bütün öğrenciler teker teker muayene edilecekti. Hastalık belirtisine sahip olanların okula devam etmelerine müsaade edilmeyecekti. Öğretmenler ve hizmetliler de muayeneden geçirilecek ve içlerinde frengili oldukları belirlenenler de hastalığın bulaşma devresini atlattıncaya kadar vazifeden men edileceklerdi<sup>650</sup>.

<sup>647</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 333-334.*

<sup>648</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 334.*

<sup>649</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 335.*

<sup>650</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 335-336.*



Seyyar tabipler, gittikleri köylerin imamlarından ve muhtarlarından o köyde buldukları müddet ile geliş ve gidiş tarihlerini belirten bir ilmühaber alacaklardı. Tabipler mıntıkları içerisindeki bütün köyleri dolaşp vazifelerini yerine getirdikten sonra karargâh olarak belirledikleri merkeze döneceklerdi. Burada da kendilerine müracaat eden hastaları tedavi ederek ilaçlarını ücretsiz olarak vereceklerdi. Ayrıca tamamladıkları her dolaşım sonrasında istatistiklerini hazırlayarak seyyar sıhhiye müfettişine göndereceklerdi<sup>651</sup>. Seyyar tabipler, merkezde buldukları süre içerisinde özellikle pazar kurulan yerlerde ve günlerde belirleyecekleri bir mevkide hastaları muayene ve tedavi edeceklerdi. Bu hastalardan zührevi hastalıklara sahip olanları belirleyerek onları ayıracaklardı. Belediye tabipleri ile diğer tabipler tarafından tesadüf ve tedavi edilen frengi hastaları da istatistiklere eklenmek üzere seyyar tabiplere haber verilecekti. Merkezde oturan halk da köylerdeki gibi ücretsiz olarak muayene ve tedavi edilecekti. Fırıncı, bakkal, kasap, berber, aşçı, kahveci, sebzeçi, hancı, hamam hizmetlileri, hizmetçiler, sütnineler muayene olunarak içlerinden frengili olanlar geçici olarak meslekten men edileceklerdi. Berber, kahvehane ve hamam gibi iş yerlerinin ve buralarda kullanılan malzemelerin temizliğine dikkat edilecekti. Seyyar tabipler tarafından dikkat edilecek bu iş yerlerinin denetimlerinde kendilerine belediyeler tarafından yardım edilecekti<sup>652</sup>.

Evlenmek isteyenlerin ellerinde bulunan sıhhat evraklarını göstermeleri gerekmekteydi. Evrakları bulunmayanlar kendilerini seyyar tabiplere veya görevli bir tabibe muayene ettirip rapor alacaklardı. Seyyar tabipler bu evrakları ücretsiz olarak vereceklerdi. Ayrıca bayanların sadece ağız, boyun, el ve dirseklerini muayene edeceklerdi. Hastalık sahibi olanların nikâhları görevliler tarafından kıyılmayacaktı<sup>653</sup>. Frengi hastalarının dört yıl sürecek tedavileri sonucunda tamamen iyileşmeden evlenmelerine izin verilmeyecekti. Askerler memleketlerine döndüklerinde genel ve özel muayeneye tabi tutulacaklardı. Bu hastalığa sahip olduğu tespit edilip askere alınanlar ise tecrit edilerek hastanelerde tedavi edilecek ve daha sonra istihdam edileceklerdi<sup>654</sup>.

Halk arasında külleme, ağız nezlesi, mayasıl olarak bilinen hastalıklara seyyar tabipler tarafından özellikle dikkat edilecekti. Seyyar tabipler her sene sonunda gözlemlerini, faaliyetlerini ve mıntıkları içerisindeki köylerin ve kasabaların sağlık durumlarını anlatan ayrıntılı ve fenni bir rapor hazırlayacaklardı. Bu rapor seyyar sıhhiye müfettişi tarafından Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye'ye gönderilecekti<sup>655</sup>. Seyyar hastaneler için gerekli olan ilaçlar İstanbul'da Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye tarafından oluşturulacak sıhhi bir

<sup>651</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 336.*

<sup>652</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 336-337.*

<sup>653</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 337.*

<sup>654</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 337-338.*

<sup>655</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 338.*

komisyon tarafından temin edilerek mahallerine gönderilecekti. Seyyar tabiplerden vazifelerini yerine getirmeyenler önce azarlama, daha sonra bir maaş kesintisi ve tekrarı durumunda azledilerek cezalandırılacaklardı. Nizamnamenin son kısmında yer alan ekte ise seyyar tabiplerin yanlarında bulunduracakları tüplerle bütün çocukları ve askerleri aşılayacakları bildirilmekteydi<sup>656</sup>.

Nizamnamenin içeriği ile ilgili buraya kadar verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti frenginin yaygın bir şekilde görüldüğü Kastamonu Vilayeti'nin belki de bugünkü anlayışla pilot bir bölge olarak seçmiştir. Bu hastalığa karşı tatbik etmek istediği mücadele yöntemini burada denemek istemiştir. Ayrıca dikkatimizi çeken önemli bir husus da frenginin yanı sıra tabiplere müracaat eden halkın diğer hastalıklarıyla da ilgilenilmesi ve halka ücretsiz ilaç dağıtılmasıdır. Bu uygulama devletin, halkı koruyan ve gözeten politikalarının bir örneği niteliğindedir. Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında da göreceğimiz üzere Osmanlı Devleti sıtma ile mücadelede de aynı titizliği göstermiştir. Bu nizamnamenin uygulanmasından olumlu sonuçlar alacağına inanan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti 29 Haziran 1910'da "*Frengi Hastalığının Men-i Sirâyeti Zımında Seyyar Heyet-i Sıhhiye Teşkili Hakkında Madde-i Nizamiye*" isimli tek maddelik yeni bir yasal düzenleme yapmıştır. Buna göre Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından Kastamonu Vilayeti'nde frengiye karşı hazırlanan nizamnameye uygun olarak Hüdavendigâr, Manastır, Ankara, Konya, Adana, Edirne, Sivas, Yanya, Hıttâ-ı İrakiye (Basra, Bağdat ve Musul) vilayetlerinde de bu hastalığın yaygınlığına göre çalışmalar yapılacaktır. Kastamonu Vilayeti dâhilinde frengi ile mücadele için atılan adımlar 1914 yılından sonra da devam etmiştir. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde, 14 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan "*Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadelesi Teşkilat-ı Sıhhiyesi Nizamnamesi*" bu mücadele amacıyla atılmış önemli bir adımdır. Bu nizamnamenin 10. maddesi ile yukarıda vermiş olduğumuz "*Kastamonu Vilayetinde teşkil olunacak Memleket Hastanelerine ve Seyyar Heyet-i Tıbbiyeye Dair Nizamname*"nin hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır<sup>657</sup>.

Yeni yayınlanan nizamnameye göre Kastamonu Vilayeti'nde ve Bolu Sancağı'nda frengi mücadelesinde görevli sıhhiye teşkilatı bir genel müfettişin idaresinde iki sınıfa ayrılmış olan 11 hastane, 25 seyyar tabip ve 25 küçük sıhhiye memurundan oluşacaktı. Birinci sınıf olarak nitelendirilen hastaneler de iki kısma ayrılmaktaydı. Bunların ilk kısmını zühreviye ve dâhiliye bölümleri ikinci kısmını ise cerrahiye bölümü oluşturmaktaydı. Bu sınıf hastanelere gelen hastalardan hastaneye yatırılmalarına ihtiyaç duyulmayanlara da gerekli tedavileri yapılırdı. İkinci sınıf hastaneler ise sadece zührevi ve dâhili hastalıklara mahsustu. Bu

<sup>656</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 338.*

<sup>657</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 7, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1336, s. 627-628; BOA. MV. 240/51.*

nizamnameye göre istihdam olunacak hastane tabipleri ile seyyar tabipler uzmanlık sınavına alınacaklardı<sup>658</sup>. Nizamnameye göre umumi müfettişin bir yazı heyeti olacak ve seyyar tabiplerden biri sürekli umumi müfettişin refakatinde çalışacaktı. Umumi müfettişin görevleri arasında tabiplerin vazifelerini yapıp yapmadıklarını teftiş etme, teşkilata ait işleri yönetme, her sene başında talimatnameye uygun olarak tabiplerin ve hizmetlilerin mesailerini düzenleme ve Müdüriyet-i Umumiye ile mülki memurlar arasında iletişimi sağlama bulunmaktaydı. Ayrıca her yıl en az bir defa genel bir rapor ve istatistik hazırlayarak Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne göndermek de umumi müfettişin vazifeleri arasındaydı<sup>659</sup>. Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı ahalisinden olup da her nerede bulunurlarsa bulunsunlar evlenmek isteyen kadınlar ve erkekler sıhhat evraklarını ibraz etme mecburiyetindeydiler. Bu belgeye sahip olmayanlar seyyar tabiplere veya görevli diğer bir tabibe muayene olacak ve alacakları bu belgeyi ibraz edeceklerdi. Bu sıhhat varaklarının geçerliliği bir yıldır. Seyyar tabipler sıhhat varaklarını ücretsiz olarak vereceklerdi. Sıhhat evraklarını ibraz etmeyenlerin nikâhları kıyılmayacaktı<sup>660</sup>.

#### **1.4. Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve Vezâifine Dair Talimatname<sup>661</sup>**

1912 yılında yayınlanmış olan bu talimatname 2 bölüm ve 33 maddeden oluşmaktadır. Talimatnamenin I. Bölümü "*Memleket Hastaneleri ve Vezâif-i Tıbbiye*" başlığını taşımaktadır. Buna göre Kastamonu Vilayeti'nde kurulacak olan altı Memleket Hastanesi'nin her biri şimdilik elli yataklı olacaktı. Bu yatakların yarısı frengi hastalarına tahsis edilecekti. Hastanelerdeki yatak sayısının artırılması halinde frengi hastalarına ayrılan yatak sayısı da arttırılacaktı. Hastanede görevli olan sıhhiye heyetinin görevleri Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin hastane tabipleri hakkındaki talimatnamesine göre belirlenecekti. Hastanenin âdi koşulları ile frengi koşullarının hademeleri ve eşyaları birbirinden ayrı olacaktı. Hastanelerde tedavi edilmekte olan frengi hastalarına diğer hastalara davranıldığı tarzda davranılacaktı. Diğer hastalara karşı gösterilen gönül okşayıcı davranış tarzı frengi hastalarına da gösterilecek herhangi bir aşağılayıcı ve küçük görücü davranıştan kaçınılacaktı. Hastane

<sup>658</sup>*Düstur, Tertib-i Sani, C. 7, s. 627; BOA. MV. 240/51.*

<sup>659</sup>*Düstur, Tertib-i Sani, C. 7, s. 627-628; BOA. MV. 240/51.*

<sup>660</sup>*Düstur, Tertib-i Sani, C. 7, s. 628; BOA. MV. 240/51.*

<sup>661</sup>Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinde ve *Düstur*'da tesadüf edemediğimiz bu nizamname kitapçık halinde 1912 (R.1328) yılında neşredilmiştir. 1912 yılında Osmanlı Devleti'nde sırasıyla Said Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve II. Kâmil Paşa hükûmetleri iş başında bulunmuştur. Açık bir yayın tarihini tespit edemediğimiz için bu talimatnamenin hangi hükûmet döneminde neşredildiği konusunda kesin bir fikir beyan edememekteyiz.

tabipleri hastalarına her zaman yardım edebilmek için hastaneye yakın yerlerde ikamet edeceklerdi<sup>662</sup>.

Talimatnamenin 7.-33.maddeleri “*Umur-ı Dâhiliye*” başlığını taşıyan ikinci bölüme ayrılmıştır. Buna göre hastanenin dâhili işleri bir müdür ile maiyetinde bulunacak olan memurlar ve hademeler vasıtasıyla yürütülecekti. Bu işler ileride ifade edileceği üzere bir idare heyetinin nezareti altında bulunacaktı. Ayrıca vilayet merkezlerinde valiler, sancaklarda mutasarrıflar ve kazalarda kaymakamların başkanlığında bir teftiş heyeti ile tıbbi işlere nezaret etmek için merkezde bir sıhhiye müfettişi bulunacaktı. Sancak ve kazalarda ise belediye tabiplerinin başkanlıklarında bir sıhhiye heyeti görev yapacaktı. Merkezdeki teftiş heyeti valinin başkanlığında toplanacaktı. Bu heyet içerisinde askeriyeden merkez kumandanı, redif miralay ve askeri tabip bulunacaktı. Mülkiyeden defterdar, mektupçu (alaybeyi), Meclis-i İdare başkâtibi ve belediye reisi yer alacaktı. Adliyeden ise istinaf ceza reisi, istinaf müdde-i umumisi, eşraftan çeşitli milletlere mensup dört aza olmak üzere toplamda on beş üye bulunacaktı. Bu heyet sancaklar ile kazalarda mutasarrıf ve kaymakamların başkanlığında yine aynı kişilerden oluşacaktı<sup>663</sup>.

Sıhhiye heyeti, merkezde sıhhiye müfettişinin başkanlığında, hastane tabibi ve mahalli tabiplerden iki kişi ile operatör ve eczacıdan oluşacaktı. Sancak ve kazalarda ise belediye tabiplerinin başkanlığında hastane tabibi, iki mülki tabip ile operatör ve eczacıdan oluşacaktı. Hastanenin gelirlerinin ve giderlerinin yönetiminin güvenilir bir heyete verilmesi gerektiği için halktan münasip birkaç kişi ile merkezde sıhhiye müfettişinden ve mahalli tabiplerden bir idare heyeti oluşturulacaktı. Liva ve kazalarda ise yine halktan mahalli hükümet tarafından onaylanacak birkaç kişi ile belediye tabiplerinden ve iki mahalli tabipten oluşacak bir idare heyeti kurulacaktı. İdare heyeti, hastanenin bütün işlerine bakmakla birlikte bütçe ve kararlar dâhilinde harcama yapmaya izinli daimi bir heyetti. Bu heyete merkezlerde sıhhiye müfettişleri, liva ve kazalarda ise belediye tabipleri reis olarak seçilecekti. Ayrıca bir de ikinci reis seçilecekti. Reisin bulunmadığı dönemlerde sağlık işlerine tabiplerden uygun olanı bakacaktı. İdari işlere ise ikinci reis vekâlet edecekti. İkinci reisin yokluğunda ise üyelere en kıdemlisi bu makama vekâlet edecekti<sup>664</sup>.

Talimatnamede Memleket hastanelerinin, halkın sağlığının muhafaza edilmesi ve memleketin menfaatlerinin korunması amacıyla kurulduğu belirtilmiştir. Bu nedenle memlekete yararları inkâr edilemeyen bu müesseselerin devamına ve düzenine dikkat edilmesi ve suiistimallere izin verilmemesi istenilmiştir. Hastanenin bütün idari işlerinden 800 kuruş maaşla

<sup>662</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve Vezaifine Dair Talimatname*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1328, s. 3-4; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3130.

<sup>663</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...*, s. 4-5; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3130-3131.

<sup>664</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...*, s. 5; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3131.

görev yapan bir müdür ile maiyetinde görevli olup 300 kuruş maaş alacak olan hastane kâtibi sorumlu olacaktı. Hastane kâtibi aynı zamanda idare heyetinin kitabet vazifesini de yerine getirecekti. Hastanenin ayrıca 300 kuruş maaşla bir vekil-i harcı ve depo memuru, 700 kuruş maaşla bir sandık emini, 200 kuruş maaşla bir başhademesi ve yüz ellişer kuruş maaşla farklı milletlerden hastaların hastaneye taşınmasına hizmet edecek olan çeşitli milletlerden beşi erkek üçü kadın sekiz hademesi olacaktı. Bununla birlikte hastanede 250 maaşla görev yapan bir aşçısı ve yüz ellişer kuruş maaşla görev yapan iki aşçı yamağı da olacaktı. Hademelere senede ikişer kat elbise verileceği gibi hastanede kullanılmak üzere yılda dörder adet de gömlek verilecekti<sup>665</sup>.

Teftiş heyeti, merkezde valinin, liva ve kazalarda ise mutasarrıf ve kaymakamların başkanlığında her yıl mart ayında ve ihtiyaç halinde yıl içerisinde birkaç kere toplanacaktı. Bu heyetin asli vazifesi bir önceki yılın genel masrafları ile gelecek yılın bütçesini incelemek ve onaylamaktı. Bununla birlikte hastanenin malzeme eksiklerini tamamlama, hastanenin genel idaresine ait hususları düzenleme, hastaların iyi bir şekilde tedavi edilmeleri için gerekli ortamı hazırlama da teftiş heyetinin görevleri arasındaydı. Teftiş heyeti, hastaların mevcut durumları ile geleceklerine dair gerek idare heyeti tarafından gerekse de dışarıdan bir kimse tarafından verilecek olan layiha, ihtarname ve mütalaanamelerin içeriğini araştırmakla da görevliydi. Bunlardan faydalı olabilecek ıslahatları yapmak da teftiş heyetinin görevleri arasındaydı. Teftiş heyeti, müdür, kâtip ve hademeler ile idari ve sıhhi heyetlerin şikâyetlerini ait oldukları daireye tebliğ etmekle de görevliydi. Ayrıca bunların azil ve değiştirilmelerini gerektiren durum ve davranışların meydana gelmesi halinde yapılacak tahkikatın sonucuna göre ait oldukları daireye tebligatta bulunurlardı. Bununla birlikte idare heyeti tarafından tebdil ve tayin olunacakların tebdilleriyle seçilme biçimlerini inceleme ve tasdik etme, frengi tedavisi için hastaneye gelenlerin tedavi dereceleri ile miktarlarını kaydetme işleri de teftiş heyetinin görevleri arasındaydı. Teftiş heyeti, hastanenin istatistiklerini inceleyerek şüpheli olan neticeleri ve başarı derecelerini dikkate alırdı. Bu sayede hastalıkların tamamen ortadan kaldırılmasını sağlayacak şekilde hastaları tedavi ettirirdi<sup>666</sup>.

Teftiş heyeti istediği zaman hastanenin işlerini kontrol edebilirdi. Ayrıca bu heyetten herhangi bir kişi hastane ile ilgili öğrendiği bir hususu heyetin reisine bildirmekle de görevliydi<sup>667</sup>. Talimatnamenin uzun ve karışık bir şekilde verilmiş olan 17. maddesinde idare heyetinin sorumlulukları hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre idare heyeti, haftada bir defa ve gerektiğinde daha fazla toplanarak hastane sandığını kontrol ederdi. Bu heyet hastane

<sup>665</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 5-6; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3131-3132.

<sup>666</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 6-7; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3132.

<sup>667</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 7; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3132.

sandığının mevcut miktarını bileceği gibi bir hafta içerisinde yapılan harcama için vekil-i harçtan hastane müdürünün onayladığı senedi alırdı. İdare heyeti, bir önceki hafta içerisinde satın alınan erzak ve eşyanın müfredatı ile fiyatlarını gösteren ve müdür tarafından onaylanan masraf defterini incelerdi. Doğruluğu anlaşılırsa bu defteri tasdik ederek sandık eminine teslim ederdi. Her ay sonunda bütün memurların ve hademelerin maaş senetlerini yapardı. Bu senetler müdür ve kâtip tarafından tasdik olunur ve hastane sandığı tarafından ödenirdi. Hastane için gerekli olan malzemelerin alınması, imalat, tamirat ve inşaat konularında ihale veya pazarlık usullerinden hangisinin faydalı olduğunu araştırılması da idare heyetinin görevleri arasındaydı. İdare heyetin ayrıca kâtip tarafından aylık olarak düzenlenmesi gerekli olan aylık makbuz, sarfiyat cetveli ve kontrat gibi evrakları tetkik ve tasdik ederdi. Yiyecek ve içeceklerin temizliğini, alınacak eşya ve erzakın örneklerine ve mukavele şartlarına uygun olup olmadığını incelerdi. Memurların ve hademelerin çalışmalarını ve hastanenin temizliğini denetlerdi. İdare heyeti, bir ay içerisinde frengi hastalığına yakalananlardan ne kadarının hastaneye yatırıldığını, ne kadarının hastaneden taburcu edildiğini ve bunları tedavi eden tabiplerin vazifelerini layıkıyla yapıp yapmadıklarını da incelerdi. Hastalara, tabipler, memurlar ve hizmetliler tarafından kötü davranılıp davranılmadığını araştırırdı. İdare heyeti, yetkisi dışındaki hususlar için de teftiş heyetinin oyuna müracaat etmek ve alınan karara göre de gerekeni yapmakla görevliydi<sup>668</sup>.

İdare heyeti, çoğunluk usulüne uygun olarak istediği her zaman sandığı kontrol edebilirdi. Ayrıca bu heyetten birisi de şüphe üzerine sandığın kontrolünü teftiş heyeti reisinden isteyebilirdi. İdare heyeti, her madde için vereceği kararları ayrıntılı şekilde ve ayrı ayrı kâtiibe yazdırarak altını imzalayıp mühürleyecekti. Temize çekilen bu kararlar sırasıyla numara altında bulundurulacak ve koçana bağlanıp kâtibin odasında ve emanetinde bulunacaktı. Teftiş heyeti, başkanlığına verilecek resmi yazılar idare heyeti nezdinde bir kutu içerisinde saklanacaktı. Bu kutu üyelerden birisinin mührü ile mühürlenecek ve üzerine “*Memleket Hastanesi İdaresi*” yazılacaktı. Mührün sağ tarafında ise reisin yokluğunda ikinci reisin imzası bulunacaktı<sup>669</sup>. İdare kâtibî sandık emini tarafından kontrol edilmesi için bir tarafı tahsilat ve makbuzlar diğer tarafı ise masrafların kaydına ait iki sütunlu bir kayıt icmalı tutacaktı. Ayrıca hastanenin düzenli ve düzensiz gelirlerini, gelir getiren yapı ve mallarını, yapılan yardımların miktarını ve nereden ne kadar alacak olduğunu gösteren bir de defteri tutacaktı. Tahsil zamanının sonunda alacakların tahsil edilememesi sebepleri hakkında hastane müdüriyetine bilgi verecekti. Bununla birlikte

<sup>668</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 7-9; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3132-3133.

<sup>669</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 9; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3133-3134.

hastaneye ait bütün mukaveleler ile idarenin kararlarını ve müzakerelerini düzenleyerek emanetinde bulunan evrakı koruyacaktı<sup>670</sup>.

Sandık emini, gelirlerin ve masrafların kaydı için bir sandık defteri tutacaktı. Bu defterin bir sayfasına makbuzlarını diğer sayfasına ise idare heyetinin kararlarına dayanan harcamalarını kaydedecekti. Her ay sonunda toplam miktarları idare heyetine tasdik ettirecekti. Gelirler için her koçanda yüz sayfa bulunan ciltli, numaralı ve mühürlü ilmühaberleri kullanacaktı. İdare sandığının tahsilatına bu koçanlar esas olacağından bir cilt sona erdikçe idare heyetinin mührü ile kâtibin emanetinde korunacaktı. Masrafları açık şekilde gösteren senetler ve her ay sonunda idare heyetinin tasdik edeceği sandık defteri sandık emininin nezdinde saklı kalacaktı. İlmühaber koçanlarının kaybolmasından kâtiplerle birlikte idare heyeti sorumlu olacaktı. Masraf senetleri ile idare heyeti tarafından tasdik olunmuş defterlerin ve makbuz ilmühaberlerinin kaybedilmesinden ise sadece sandık emini sorumlu olacaktı. Gerek koçanlar ve gerekse de sandık defterleri ile masraf senetleri rakamlandırılacaktı. Bunların hiç birisinde silinti bulunmayacaktı. Bir yanlışlığın düzeltilmesi lazım geldiğinde okunacak surette çizilerek üzerine doğrusu yazılacaktı<sup>671</sup>.

Hastane müdürü, hastaneye ait bütün işlerin yerine getirilmesinden sorumluydu. Ancak müdürün en önemli görevleri arasında hastane için alınacak her türlü malzemenin kaliteli ve ucuz olması ile hastaların huzur ve rahatına özen gösterilmesiydi. Bunun dışında hastane müdürü, hastaneye yatacak hastalar hakkında yapılması gerekli olan işlemleri maiyetindeki baş hademe ile yapmak, bir haftalık idari ihtiyaçlar için gerekli olan erzak ve eşyaları satın almak, disiplinsiz hareketleri görülen hastane personelini azarlama ve ıslah etmeden önce bunlardan hareketlerini değiştirmelerini istemek gibi görevlere sahipti. Hastane müdürü, değiştirilmesi gereken görevlileri teftiş heyeti reisine haber vererek değiştirilmesini sağladı. Hastaneye ait gelirlerin tahsil edilmesine özen gösterirdi. Tabiplerin raporuyla hastaneye yatan hastaları kabul ederek bunların üzerindeki eşyaları kendisi ile kâtibin muhafazasında bulunacak özel deftere kaydederdi. Kayıt işlemi sonrasında hastanın üzerinde bulunan evrakları ve senetleri sandık eminine ve eşyaları ise baş hademeye teslim ederdi. Ayrıca bu konu hakkında idare heyetine bilgi verirdi. İyileşerek tabip raporuyla hastaneden taburcu olanların kayıtlarını silerdi. Ayrıca bunların hastaneye girişleri sırasında teslim ettikleri nakit, evrak, senet ve eşyaları yine idare heyetinin bilgisi dâhilinde eksiksiz olarak iade eder ve hastaların çıkışlarını yapardı.

<sup>670</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 10; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3134.

<sup>671</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 10-11; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3134.

Vefat eden hastaların eşyalarını varislerine verilmek üzere beytümale teslim ederdi. Ayrıca vefat eden kişi eğer Müslümansa şer'î mahkemeye, Hristiyan ise metropolithaneye, Musevi ise de hahamhaneye bilgi verirdi<sup>672</sup>.

Talimatnameye göre hastanede demirbaş olarak bulunan bütün eşyalar ilgili memurlar ile hademelerden icap edenlere, tıbbi araç ve gereçler operatöre, ilaçlar ise eczacıya emanet edilecekti. Bunların tamamından alınacak mühürlü cetveller idare heyeti tarafından onaylanarak muhafaza edilmek üzere idare kâtibine verilecekti. Bu eşya ile tıbbi araç ve gereçlerin mevcutlarından meydana gelecek herhangi bir eksilmeden kendilerine emanet edilenler birinci derecede sorumlu tutulacaklardı. Ayrıca eşyadan dolayı müdür, tıbbi malzemelerin kaybindan dolayı ise hastane tabibi sorumlu tutulacaktı<sup>673</sup>. Hastane kâtibi, her gün hastane için alınmasına gereken erzakları ve eşyaları gösteren tasdikli pusulaları düzenleyerek vekil-i harca verirdi. Bununla birlikte aybaşında gerekli defter ve cetvelleri düzenleyerek, tabiplere onaylatır ve müdüre gösterirdi. Müdür de gerekli kayıt ve tasdik işlemlerini yaptıktan sonra bu defter ve cetvelleri idare heyetine teslim ederdi<sup>674</sup>.

Vekil-i harç, hastane için gerekli olan bütün erzakın ve eşyaların satın alınmasına memurdu. Hastane kâtibiyle birlikte düzenleyeceği ve bir haftalık masraf ile eşyaların çeşitlerini gösteren cetveli makbuz senedini müdüre onaylatarak idare heyetine teslim ederdi. İdare heyeti, gerekli işlemleri yaptıktan sonra bu senedin ihtiva ettiği akçeyi hesaplar ve sandık eminden alırdı. İhtiyaç duyulan eşyalar fayda ve değerine göre satın alınacaktı. Vekil-i harç yine kâtiplerle birlikte her haftanın sonunda o haftanın kişi başına masrafiyla akçe farkını gösteren bir cetveli hazırlayarak müdüre onaylatır ve idare heyetine teslim ederdi. Bu cetvel idare heyeti tarafından incelendikten sonra vekil-i harç, cetveli sandık eminine gönderirdi ve hesaplayarak almış olduğu para için verdiği makbuz senedini geri alırdı. Bundan sonra ise gelecek hafta için ihtiyaç duyulan akçeyi hesaplayarak alırdı. Vekil-i harç, satın almalarda meydana gelebilecek her türlü suiistimalden ve kendisine emanet edilen bütün eşyaların israfından doğrudan sorumluydu. Yapılacak olan harcamaların israftan korunmasına müdür ile birlikte daima dikkat etmekle yükümlüydü<sup>675</sup>.

Baş hademe, hademelerin istenildiği şekilde hizmet etmelerine, hastanenin temizliğine, hastaların yatak ve çamaşırlarının temiz olmasına, yiyecek ve içeceklerin temizliği ile birlikte tabiplerin belirledikleri saatlerde verilmesine dikkat edecekti. Ayrıca kendilerine emanet edilen bütün eşyaların muhafazasından da sorumluydu. Hastanenin sıhhiye heyeti özel nizamnamesinde gösterilen vakitlerde her gün hastanede vizite vermek mecburiyetindeydi.

<sup>672</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 11-12; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3134-3135.

<sup>673</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 12-13; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3135.

<sup>674</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 13; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3135-3136.

<sup>675</sup> *Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve...* , s. 13-14; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3136.



Ayrıca gerekli durumlarda hastane tabibi ile operatör geceleri hastaneye gitmek mecburiyetindeydi. İhtiyaç halinde geceleri hastanede kalacaklardı. Eczacı gerektiğinde gece hastaneye gitmek mecburiyetinde olduğu gibi eczacı muavini gece-gündüz hastanede kalacak ve hazırlanması gereken ilaçları zamanında hazırlayacaktı. Tabipler hastaların sağlıkları ile ilgili işlerde usul ve nizamı özen göstereceklerdi. Reisleri de yokluklarında yerlerine diğer tabiplerden birini vekil tayin edeceklerdir. Hastane sıhhiye heyeti yemeklerin temizliği ve tabelaya uygun şekilde dağıtılıp dağıtılmadığını her gün gözden geçirecekti. Tabipler akşam ve sabah vizitelerini tamamladıktan sonra özel defteri imzalayacaklardı<sup>676</sup>. Aşçının vazifesi hazırlanan yemeklerin nefis olarak zamanında verilmesi, mutfak takımlarının iyi şekilde muhafaza edilmesi ve zararlı maddelerin mutfakta birikmemesine dikkat etmektir. Aşçı yamağı, aşçıya yardımla birlikte hastanedeki hamamın ocağının yakılmasından da sorumluydu. Hademeler, müdür tarafından belirlenen ve baş hademe tarafından verilen görevleri yapacaklardı. Kadın hademeler hastanenin bütün eşyalarını yıkama ve yırtılmış olan eşyaları dikme gibi işleri de yapacaklardı. Hastanede gayrimüslimler varsa bunların din ve mezheplerine mensup din adamları da davet edileceklerdi. Hastane memleket namına tesis edilmiş bir hayır kurumu olduğu için cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin zenginlerin bağışta bulunmaları teşvik edilecekti<sup>677</sup>.

İdare heyeti ile görevli ve fahri tabipler, operatör, eczacı, müdür, kâtip, vekil-i harç ve hastanenin diğer bütün memur ve hademelerinin toplu olarak veya münferiden ceza gerektiren bir hareketlerinin meydana gelmesi durumunda mahkemelerinin yapılması için ait oldukları mahkemelere havale olunacaklardı. Gerek bundan dolayı hastaneye verecekleri zararın karşılanması gerekse de mukavelename ve diğer işlemlerden dolayı meydana gelebilecek her türlü anlaşmazlığın çözülmesi ve hastanenin hukukunun korunması için de hastane namına davacı şahıs sıfatıyla teftiş heyeti reisi tarafından münasip bir vekil tayin olunacaktı<sup>678</sup>.

### **1.5. Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti İle Memurin-i Sıhhiyesinin Vezaifini Havi Talimatname**

Mecelle-i Umur-ı Belediye'de yer alan "17 Kâmunuevvel 1328/30 Aralık 1912 tarihindeki belediyye teşkilatını ve Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin lağvıyla vezaifin Sıhhiye Müdüriyeti'ne tevdi'ini müteakip tanzim ve neşrolunmuştur" bilgisi, bu talimatnamenin Kâmil Paşa'nın II. hükûmeti döneminde veya Mahmud Şevket Paşa hükûmeti döneminde yayınlandığını akla getirmektedir. 8 bölümden oluşan bu talimatnamenin 1. bölümünde

<sup>676</sup> Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve... , s. 14-15; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3136-3137.

<sup>677</sup> Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve... , s. 15-16; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3137.

<sup>678</sup> Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve... , s. 16; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...* , C. 6, s. 3137.

Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti'nin vazifeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre; Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti şehrin kanunen belirli olan sınırları dâhilinde halkın sağlığını ilgilendiren hususlarla ilgilenmek, Şehremaneti'ne bağlı hastaneler, darülaceze, bimarhane ve tebhirhanelerin idarelerini sağlamak, şehirde mevcut olan eczaneleri ve ecza depolarını teftiş etmek gibi görevlere sahipti. Bunların yanı sıra özel talimat ile belirlenmiş olan Sıhhiye Encümeni'ne başkanlık etmek ve şehremaneti ile ona bağlı dairelerin sıhhi memurlarının merkezi olmak gibi görevler de Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti'nin vazifeleri arasındaydı<sup>679</sup>.

Talimatnamenin 2. bölümünde, Sıhhiye Encümeni'nin vazifeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre Sıhhiye Encümeni, sıhhiye müdürünün başkanlığında Müessesat-ı Sıhhiye Müfettişi, tebhirhaneler müfettişi, zührevi hastalıklar müfettişi ve laboratuvar müdüründen oluşan heyetle birlikte haftada iki defa toplanacaktı. Bu toplantılarda İstanbul'un genel sağlık durumu ile ilgili önemli hususlar değerlendirilecekti. Ayrıca sağlık kurumlarında kullanılacak olan ve bedeli 30.000 kuruşa kadar olan malzemelerin satın alınması, görevli personelin terfi, azil ve cezalandırılmaları ile ilgili konularda karar verilmesi, yapılacak istihdamlar için sağlık görevlilerinin seçilmesi ve her sene sonunda Şehremaneti'nin gelecek yıla ait sağlık bütçesini düzenlemek gibi görevlere de sahipti<sup>680</sup>.

Talimatnamenin 3. bölümü, Sıhhiye Müfettişleri'nin görevlerine ayrılmıştır. Buna göre Sıhhiye Müfettişleri, şubelerdeki bütün sağlık işleri ile sıhhiye memurlarının görevlerini layıkıyla yapıp yapmadıklarını tetkik edeceklerdi. Şubelerin sağlık işlerinin iyi bir şekilde yapılmasını sağlayacaklardı. Gözlemleri neticesinde şube müdürlükleri tarafından yapılması gerekenleri şube müdürlerine, baştabiplik tarafından yapılması gerekenleri ise baştabiplere tebliğ edeceklerdi<sup>681</sup>. Talimatnamenin 4. bölümü Şehremaneti Müessesat-ı Sıhhiye Müfettişi'nin görevleri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre bütün sağlık kurumlarının bağlı olduğu merkez, müessesat-ı sıhhiye müfettişiydi. Ancak müessesat-ı sıhhiye müfettişi de sıhhiye müdüriyetine bağlıydı. Şehremaneti'ne bağlı olarak idare edilen bütün sağlık kurumlarının idari ve sıhhi işlerinin genel teftişlerinden başka ihtiyaç görüldükçe teftiş edilmesi de müessesat-ı sıhhiye müfettişi'nin görevleri arasındaydı. Bununla birlikte bütün memurların talimatname doğrultusunda vazifelerini yerine getirip getirmediklerini denetlemek, sağlık kurumlarında yapılacak inşaatların planlarını incelemek, teftiş sırasında karşılaşılan talimatlara aykırı durumların ortadan kaldırılmasını sağlamak, şehremanetinde toplanacak olan Sıhhiye Meclisinde hazır bulunmak da müessesat-ı sıhhiye müfettişi'nin görevleri arasındaydı. Müessesat-ı Sıhhiye Müfettişi ayrıca hastanelerin ilerlemesini sağlamak için 15 günde bir

<sup>679</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3168.

<sup>680</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3168.

<sup>681</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3168-3169.

bimarhaneler ve hastaneler baştabipleriyle, Darülaceze müdüründen oluşan ve “*Hastaneler Meclisi*” adı verilen mecliste görüş alış verişinde bulunacaktı<sup>682</sup>.

Talimatnamenin 5. bölümü sıhhiye müdüriyeti başkâtibi ve istatistik memurlarının görevleri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre sıhhiye müdüriyeti ile müfettişler adına gelen evrakları alarak bunların tasniflerinin ve kayıtlarının yapılması, müdüriyete veya müfettişlere müracaat eden vatandaşları kabul ederek onlara gerekli bilgilerin verilmesi ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili dairelerden gelen raporların tasnif edilerek özetlerinin her akşam müdüriyete gönderilmesi sıhhiye müdüriyeti başkâtibi ve istatistik memurlarının vazifeleri arasındaydı. Ayrıca aylık ve yıllık sıhhi istatistiklerin tanzim edilmesi de bu görevlilerin vazifeleri arasında bulunuyordu<sup>683</sup>.

Talimatnamenin 6. bölümü şube baştabiplerinin vazifeleri hakkındadır. Buna göre, şube baştabipleri her şeyden önce şubelerinin sınırları içerisindeki bütün sağlık işlerinin yerine getirilmesinden ve sıhhiye memurlarının görevlerini layıkıyla yapmalarından sorumluydular. Bunun dışında tabiplerden elde edecekleri bilgileri bağlı buldukları sıhhiye müfettişliğine bildirmek, şubesi dâhilinde ıslah edilmesi gereken sıhhi meseleleri şube müdüriyetine bildirmek, şubesi dâhilinde teftişlerde bulunarak umumi yerlerin, yiyecek ve içecek satılan dükkânların sağlık kurallarına uygun olarak ıslah edilmelerini sağlamak da şube baştabiplerinin görevleri arasındaydı. Şube baştabipleri ayrıca salhane ve ahır gibi yerlerin temizlenmesini sağlamak, şube dâhilinde ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklara karşı gerekli tedbirleri almak ve her ay sonunda şubenin sağlık olaylarını gösteren cetveli hazırlamakla da görevliydi. Her sene sonunda şubenin sıhhi istatistiklerini hazırlayarak bulaşıcı hastalıkların yayılma sebepleri ile istila derecelerini ortaya koymak ve şube merkezinde sıhhi kayıtların düzenli bir şekilde tutulmasını sağlamakla da yine şu baştabiplerinin vazifeleri arasındaydı<sup>684</sup>.

Talimatnamenin 7. bölümü dört başlıktan oluşmaktadır. Bunlar; ölümlerin muayenesi, hastaların muayenesi, hıfzıssıhha-ı umumiyyeye ait vazifeler ve vazifelerin yerine getirilme usulleridir. Ölümlerin muayenesi başlığında her tabibin görevli olduğu bölgedeki ölümleri muayene etmeye mecbur olduğu belirtilmiştir. Buna göre ceset üzerindeki muayene ve inceleme dikkatli bir şekilde yapılacaktı. Bu muayene sonucunda kaza veya kasıt izine rastlanmaz ise bir ilmühaber düzenlenerek cenazenin defnine izin verilecekti. Kaza veya kasıt şüphesi görülürse de olay yazılı olarak polise bildirilecekti. Hastaların muayenesi başlığında, görevli tabiplerin kendilerine müracaat eden hastaları muayene veya tedavi etmek için hemen gitmesi gerektiği belirtilmiştir. Tabipler, fakir olduklarına inandıkları kişiler haricindekilerden tedaviye devam

<sup>682</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3169-3170.

<sup>683</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3170.

<sup>684</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3170-3171.

etmeleri için vesika talep edeceklerdir. Ancak serum verilmesi gereken bir difteri vakasında ve sıhhi tedbirlerin alınmasını gerektiren bulaşıcı hastalıklar karşısında vesika talep olunmayacaktı. Tabipler görev bölgelerinde çiçek aşısı yapmakla da görevliyidiler. Ancak bu iş için evlere gitmeye mecbur değillerdi<sup>685</sup>.

Mevaki(bölge) tabiplerinin hıfzıssıha-ı umumiye'ye ait vazifeleri arasında ilk olarak görev bölgelerindeki umumi mekânları (han, otel, hamam, bekâr odaları gibi) 15 günde bir ve ihtiyaç halinde daha sık teftiş etmek bulunmaktaydı. Bu teftiş sırasında görülen sağlığa aykırı durumlar rapor halinde şube baştabibine bildirilecekti. Umumi mekânların ayda bir kere fenni temizliğinin yapılması sağlanacaktı. İkinci olarak yiyecek ve içecek satan dükkânlar da umumi mekânlar gibi teftiş edilecekti. Yiyecek ve içeceklerin sağlığa zararlı olmamasına dikkat edilecekti. Bu maddeleri satan esnaflar bulaşıcı hastalıkların yayılmasına sebebiyet verebilecekleri için muayene edileceklerdi. Bunlardan sağlıklı olanlara sıhhat şahadetnameleri verilecekti<sup>686</sup>.

Mevaki tabiplerinin vazifelerini yerine getirme usullerine bakacak olursak bu tabipler meydana gelen sıradan sağlık olaylarına ait cetvellerini her hafta şube baştabiplerine bildireceklerdi. Ancak ortaya çıkan bulaşıcı hastalıkları günü gününe haber vereceklerdi. Görev bölgelerinde meydana gelecek ölümlerde cenazeleri muayene edeceklerinden ve hastaları da tedavi edeceklerinden her zaman şube tarafından belirtilen bir mahalde hazır olacaklardı. Tabipler gündüz verecekleri sağlık hizmetleri için her gün belirlenen saatte mevkii dâhilinde olacaklardı. Gece sağlık hizmeti verecek olan mevki tabiplerinin ikametgâhları o mevki içerisinde bulunacaktı. Resmi tatil günlerinde baştabiplerin bilgisi dâhilinde komşu mevki tabipleriyle nöbetleşerek görev yapacaklardı. Mevaki tabiplerinin yerlerinin değiştirilmesi veya şube merkezlerinde istihdam edilmeleri mevkilerinin sağlık hizmetlerinin tamamen temin edilmesine bağlıydı. Mevki tabipleri baştabip tarafından yapılacak tebligatlara harfiyen uymak mecburiyetindedilerdi. Bu tebligatlara itiraz etmeleri durumunda müfettişlere müracaat edebileceklerdi<sup>687</sup>. Talimatnamenin 8. bölümünde sıhhiye kavaslarının görevleri anlatılmıştır. Buna göre sıhhiye kavasları tabipler tarafından verilecek resmi yazışmaları mahallerine gönderme, hastaları hastanelere sevk etme, teftişlerde ve bulaşıcı hastalıkların görüldüğü dönemlerde tabiplere hasta ziyaretlerinde eşlik etme, verilecek talimat dairesinde şüpheli yiyecek ve içeceklerden numuneler alma gibi görevlere sahiplerdi<sup>688</sup>.

<sup>685</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3171-3172.

<sup>686</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3172-3173.

<sup>687</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3173.

<sup>688</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, aynı yer.

### 1.6. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Hakkında Kanun-ı Muvakkat

Said Paşa Hükûmeti döneminde 12 Haziran 1912 tarihinde Meclis-i Vükela'ya verilen bir layiha gerek Said Paşa Hükûmeti'nin sağlık meselesine verdiği önemi göstermesi gerekse de Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kuruluş gerekçelerini açıklaması bakımından önemlidir. Layihada devletlerin büyüklüğünün nüfuslarının ve arazilerinin büyüklüğü nispetinde olduğu vurgulanmıştır. Avrupa devletlerinin sağlık işlerine verdikleri önem sayesinde nüfuslarının dikkat çekici bir şekilde arttığı ve halkında sağlıklı bir bünyeye sahip olarak hastalıklara karşı direnç kazandıkları ifade edilmiştir. Birçok sıhhi teşkilata sahip olan Avrupa devletlerinde tutulan sıhhiye istatistiklerinin insan ömrünün uzadığını gösterdiği de ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise böyle istatistiklerin olmaması nedeniyle nüfus artışı veya azalması hakkında fikir sahibi olunmadığı ifade edilerek bu durumun memleketin ırkını ve neslini tehlikeye sokabileceği belirtilmiştir. Layihada memleketin sağlık durumu hakkında bilgi sahibi olan yerli ve yabancı uzmanların Osmanlı milleti hakkındaki düşüncelerinin kötülüğünden de bahsedilmiştir. Bu uzmanların halkın genel sağlık durumuna bakarak verem, frengi, sıtma, tifo ve kolera nedeniyle bir asır sonra Osmanlı neslini mahvedeceği konusunda ittifak halinde oldukları da belirtilmiştir. Ayrıca maddi ve manevi birçok sıkıntılara yol açan, halkı tembelleğe sevk eden sağlık alanındaki bu eksikliklerin giderilmesi zamanının geldiği de belirtilerek Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kurulmasına karar verildiği ifade edilmiştir<sup>689</sup>.

Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde 1 Mart 1913 tarihinde çıkartılan Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ın 1. maddesi ile Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye yerine daha önce kurulmuş olan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye lağv edilmiştir. Bu meclise ve cemiyete ait bütün görevleri yapması için de Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bir umumi müdür, bir müdür-i sani (müdür yardımcısı veya ikinci müdür) ve bir Meclis-i Âli-i Sıhhi (Yüksek Sağlık Meclisi) ile çeşitli şubelerden oluşmaktaydı. Müdüriyete bağlı şubeler içerisinde tababet-i adliye, hıfzıssıhha-ı umumiye, istatistik ve sicil ile işpençiyar şubeleri bulunuyordu. Bunların yanı sıra bir teftiş heyeti ve intihab-ı memurin (memurları seçme) komisyonu da Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin teşkilatı içerisinde yer almaktaydı<sup>690</sup>. Bu tarihe kadar Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye'ye bağlı bulunan Dâülkelb

<sup>689</sup>BOA. MV. 165/88.

<sup>690</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 5, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1332, s. 115-116; BOA. DH. İD. 33/50, Ergin, Mecelle-i Umur-ı... , C. 6, s. 3088, Yıldırım, İstanbul'un Sağlık... , s. 35. Bu kanunun ismi Düstur'da bu şekilde verilmişken Osman Nuri Ergin'in yukarıda ismi geçen eserinin 3088. sayfasında ve BOA. DH. İD. 33/50 numaralı arşiv belgesinde "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Teşkilatına Dair Kanun" şeklinde verilmiştir.

Tedavihanesi, Telkikhane, Kimyahane, Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi de bu kanunla birlikte Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlanmıştır<sup>691</sup>.

Bu kanuna göre Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin başında bulunan umumi müdür ve ikinci müdür (müdür-i sani) tabip olacaktı. Dâhiliye Nezareti tarafından seçilecek ve padişahın iradesi ile tayin olunacak olan bu görevlilerden umumi müdür, Dâhiliye Nezareti adına sağlık işlerini yürütürdü. Yüksek Sağlık Meclisi olarak adlandırılabilir Meclis-i Âli-i Sıhhi geniş bir üye kadrosuna sahipti. Bu meclisin üyeleri arasında umumi müdür, ikinci müdür, heyet-i teftişîye ve diğer şube müdürleri bulunuyordu. Bunların yanı sıra mikrobiyolojihane ve çeşitli müessese müdürleri ile ihtisas sahibi ve tecrübeli on iki üyede de Meclis-i Âli-i Sıhhi'nin üyeleri arasında yer almaktaydı. Bu meclisin fahri üyeleri arasında ise Adliye Nezareti tarafından seçilecek Temyiz Mahkemesi üyelerinden bir kişi, Tıp Fakültesi Reisi, Harbiye ve Bahriye Nezaretleri Sıhhiye Dairelerinden seçilecek birer üye, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşaviri, Nafia Nezareti Umur-ı Nafia Müdürü, Ziraat Nezareti Umur-ı Baytariye Müdürü ve Şehremaneti Sıhhiye Müdürü bulunmaktaydı. Meclis-i Âli-i Sıhhiye, Dâhiliye Nazırı veya onun adına Sıhhiye Müdür-i Umumisi başkanlık etmekteydi. Meclisin görevli memurlarının ve seçilmiş üyelerinin memuriyetleri umumi müdürün teklifi üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından icra onaylanırdı<sup>692</sup>.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bünyesinde çeşitli şube, encümen ve komisyonlar bulunmaktaydı. Bunlardan Hıfzıssıhha-ı Umumiye Şubesi görevli bir müdür ile iki muavinden oluşuyordu. Tababet-i Adliye Şubesi ise görevli bir müdür ile bir muavinden oluşmaktaydı. Morg da bu şubeye bağlı olup müdürü şube müdürüydü. İstatistik ve Sicil Şubesi, görevli bir müdür ile görevli bir tabipten oluşurdu. İспенçiyar Şubesi ise görevli bir tabip müdür ile görevli bir yardımcı eczacıdan oluşmaktaydı<sup>693</sup>.

Heyet-i Teftişîye (teftiş heyeti) bir reis ile üç tabip müfettişten oluşmaktaydı. İntihab-ı Memurin (memurları seçme) Komisyonu ise umumi müdürün başkanlığında Heyet-i Teftişîye reisi ile şube müdürlerinden oluşurdu. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nde görevli encümenler Meclis-i Âli-i Sıhhi, Hıfzıssıhha-ı Umumiye ve Tababet-i Adliye şubelerinde toplantı yapmak ve çalışmak üzere ihtisas sahibi seçilmiş üyeleri arasından belirlenecekti. Bu encümenlerden Hıfzıssıhha-ı Umumiye Encümeni dört, Tababet-i Adliye Encümeni ise üç azaya sahip olacaktı. Bu encümenler ait oldukları şubeler ile çalışarak Meclis-i Âli-i Sıhhi'nin toplantıları dışında haftada üç kere toplanarak kendilerine havale edilen işlerle uğraşacaklardı<sup>694</sup>.

<sup>691</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 116; *BOA. DH. İD.* 33/50, Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 35.

<sup>692</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 116; *BOA. DH. İD.* 33/50, Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3088.

<sup>693</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 116-117; *BOA. DH. İD.*, 33/50, Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3089.

<sup>694</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 117; *BOA. DH. İD.* 33/50, Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3089.

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Reisliğini 1913-1914 yıllarında Besim Ömer Paşa yapmıştır. 1914 yılı içerisinde ise Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin başına Esad (Işık) Paşa geçmiş ve 1917 yılına kadar görevini devam ettirmiştir<sup>695</sup>.

**Tablo 34: Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin teşkilinden sonra Müdüriyetin çeşitli şube ve kalemlerinde görev alan isimler**

İsmi	Görevi
Besim Ömer Paşa	Müdür-i Umumi
Esad Paşa	Müdür-i Sani
Cemal Bey	Müdüriyet Kalemi Baskâtibi
Hulusi Bey	Kâtip
Halil Mahir Bey	Kâtip
Mustafa Ruhi Bey	Heyet-i Teftisiye Reisi
Hikmet Süreyya Bey	Birinci Müfettis
İsmail Hakkı Bey	Birinci Sınıf Müfettis
Ali Saib Bey	Müfettis
Todoraki Bey	Müfettis
Rasim Ferit Bey	Müfettis
Sedat İhsan Bey	İkinci Sınıf Müfettis
Fevzullah Bey	Müfettis
Emin Bey	Müfettis
Resmî Tahsin Bey	Müfettis
Hidayet Bey	Baskâtip
Arif Sakir Bey	Kâtip
Reşat Rıza Bey	Hıfzıssıhha Subesi Müdürü
Arifi Paşa	Müdür Muavini
Tevfik Rüstü Bey	Müdür Muavini
Aristidi Bey	Aza
Ali Hüseyin Bey	Aza
Jani Bey	Aza
Ekrem Bey	Aza
Hamdi Bey	Kâtip
Tevfik Bey	Kâtip
Bahattin Sakir Bey	Tababet-i Adliye ve Morg
Veliüddin Tahsin Bey	Müdür Muavini
Rasid Tahsin Bey	Aza
Avni Mahmud Bey	Aza
Vasfi Bey	Aza
Azmi Bey	Kâtip
Avni Bey	İstatistik ve Sicil Subesi Müdürü
Recep Ferdi Bey	Müdür Muavini
Adil Bey	Kâtip
Ferid Bey	Sicil Mümeyvizi
Nasfet Bey	Kâtip
Kazım Efendi	Mukavvit
Halit Efendi	Mülazım
Ahmet Tahir Paşa	İspençiyar Subesi Müdürü
Ömer Şevket Bey	Müdür Muavini
Mahmud Bey	Kâtip
Zeoros Paşa	Meclis-i Âli-i Sıhhi Azası
Celal Muhtar Bey	Meclis-i Âli-i Sıhhi Azası
Yakob Bey	Meclis-i Âli-i Sıhhi Azası
Hamdi Hüsnü Bey	Meclis-i Âli-i Sıhhi Azası
Samuel Bey	Meclis-i Âli-i Sıhhi Azası

<sup>695</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 38.

Halil Bey	Zabıt Kâtibi
Feyzi Bey	Kâtip
Tahsin Bey	Muhasebe memuru
Hüsevin Remzi Bey	Mümevviz
Fuat Bey	Kâtip ve Mutemet
Sevki Bey	Kâtip ve Mutemet
Hüsnü Efendi	Kâtip
Nivazi Efendi	Mülazım
Mehmet Ali Bey	Veznedar
Nurettin Bey	Evrak Kalemi Mümevvizi
Tevfik Efendi	Dosya Memuru
Hasan Efendi	Mukavvit
Ramiz Efendi	Mukavvit
Nivazi Efendi	Mülazım
Halil Efendi	İdare Memuru
Ahmet Efendi	Mubayaa ve Levazım Memuru
Ahmet Efendi	Tahsil Memuru
Hasan Efendi	Morg
Ahmet Efendi	Morg Muavini
Tevfik Efendi	Muakkib
Musa Kazım Bey	Tuzla Tahaffuzhanesi Sertabibi
Mehmet Galip Efendi	Makinist Tebhir Memuru
İbrahim Ağa	Gardiyan ve Bekçi
Kemal Muhtar Bey	Telkikhane Müdürü
İzzet Bey	Tabip Asistan
Serafettin Bey	Tabip Asistan
Sabri Efendi	Kâtip
Hakkı Efendi	Kâtip
Ahmet Kemal Efendi	Sermüstahzır
Kenan Efendi	Müstahzır
Abdülalim Efendi	Müstahzır
Murtaza Efendi	Müstahzır
Bekir Efendi	Müstahzır
Hristaki Efendi	Müstahzır
Hayim Naum Bey	Dâülkelb Bakteriyolojihane
Rıza Arif Bey	Mütehassıs
İsrail Efendi	Tabip
Refik Bey	Bakteriyolojihane Müdür-i Sanisi
Ziya Bey	Tabip Mütehassısı
Osman Nuri Bey	Tabip Mütehassısı
Osman Serafettin Bey	Tabip Mütehassısı
Rafael Bey	Tabip Mütehassısı
İhsan Bey	Tabip Mütehassısı
Ahmet Efendi	Evrak Memuru
Hamdi Efendi	Tüp Memuru
Hasan Rıza Bey	Morg Asistanı
Avetullah Efendi	Kâtip
Celal Tahsin Bey	Laboratuvar Sefi
Kemal Muhtar Bey	Sıhhiye Çavuş Mektebi Müdürü
Marko Bey	Muallim
Nurettin Bey	Muallim
Siven Bey	Muallim
Serafettin Bey	Muallim Muavini
Mustafa İzzet Bey	Muallim Muavini <sup>696</sup>

<sup>696</sup> *Sıhhiye Mecmuası*, Y. 1, S. 1, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1329, s. 77-78; Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kurulmasından sonra vilayetlerde, livalarda ve sancaklarda vazifelendirilen sağlık personelinin isimleri ve görevleri için bkz. *Sıhhiye Mecmuası*, Y. 1, S. 1, s. 79-85.



Yukarıdaki tabloyu incelendiğimizde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin merkez teşkilatında görevli memurların çoğunlukla Müslümanlardan oluştuğu görülmektedir. Hâlbuki çalışmamızın 1. bölümünün son başlığında yer verdiğimiz Sıhhiye Nezareti merkez teşkilatındaki görevlilere ait liste bize Sıhhiye Nezareti merkez teşkilatında çok sayıda gayrimüslim vatandaşın görev aldığını göstermektedir.

Düster'da yayınlanmış olan bu geçici kanunun 6. maddesinde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi için ayrı nizamnameler hazırlanacağı ve bunların kanunlaşmasına kadar da bu kanunun geçerli olduğu ifade edilmişti<sup>697</sup>. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, 1915 yılına kadar bu geçici kanunu ile ülkenin sağlık işlerini yönetmeye devam etmiştir. 25 Ekim 1915'te Meclis-i Ayan'da Sıhhiye Müdüriyeti'ne ait kanun layihası ele alındı. Dönemin Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi<sup>698</sup> Esat Paşa'nın<sup>699</sup> mevcut kanunun 1. maddesine yaptırmak istediği ilave nedeniyle uzun tartışmalar oldu ve layiha müzakere edilmek için encümene havale edildi<sup>700</sup>.

Osmanlı Devleti'ndeki bütün sağlık hizmetleri, kurumları ve personeli Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'e bağlıydı. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, kendisine bağlı olan Heyet-i Teftişye aracılığı ile bütün sağlık kurumlarını ve personelini teftiş ettiği gibi sağlıkla ilgili kanunların, nizamnamelerin ve emirlerin uygulanıp uygulanmadığını da denetlerdi. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi ayrıca seyyar etibba kollarının çalışma mıntıklarını tayin ve faaliyetlerini kontrol ederdi. Eczaneleri ve kullanılan ilaçların içeriğini denetlerdi. Yiyecek ve içeceklerin sağlığa uygun olup olmadıklarının teftiş edilip edilmediğine bakardı. Mezbahalarla dabakhanelerin sağlık kurallarına uyup uymadıklarına dikkat ederdi. Sahte ve diplomasız tabip, ebe ve dişçiler hakkında yerel yönetimlerin yaptığı takibatı ve aldıkları sonuçları izlerdi. Sağlık istatistiklerinin sağlam belgelere dayanıp dayanmadığını kontrol ederdi. Adli tıp raporlarını denetlerdi. Bayındırlık, sanayi ve maden ocaklarında çalıştırılan işçilerin sağlıklarının işverenler tarafından önemsenip önemsenmediğini teftiş ederdi. İçilen suların sağlıklı olup olmadığını, sosyal mekânlarda hijyen şartlarına riayet edilip edilmediğini incelerdi. Sıhhiye Meclislerinin düzenli şekilde toplanıp toplanmadıklarını kontrol ederdi. Ayrıca salgın hastalıkların

<sup>697</sup> *Düster, Tertib-i Sani, C. 5, s. 117; BOA. DH. İD. 33/50, Ergin, Mecelle-i Umur-ı... , C. 6, s. 3089.*

<sup>698</sup> *MAZC, D. 3, İ. 29, C. 1, s. 460-461.*

<sup>699</sup> Tanınmış göz hekimlerinden olan Esat (Işık) Paşa, Avrupa'da eğitim aldıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi ve Darülaceze de görev yapmıştır. 1909 yılında Tıp Fakültesi'nde görev alan Esat Paşa, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi ve Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti gibi kurumlarda çalışmıştır. Ayrıca Milli Kongre Cemiyeti'nin kuruculuğunu yapmıştır. İstanbul'un işgal edildiği dönemde Hilal-i Ahmer Cemiyeti yöneticisiyken İttihat ve Terakki ile olan bağlantısı nedeniyle Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. Serbest kalmasından sonra ise Ankara'ya giderek Gureba Hastanesi'nde fahri olarak çalışmıştır. Kendisine başka görev verilmemesi nedeniyle 1923'te İstanbul'a dönen Esat Bey 1933 yılına kadar İstanbul'da, Tıbbiye'de görev yapmıştır (Şeref Etker, "Ophtalmoscope Essad", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, IX/1-2 (2007-2008)*, s. 156-157).

<sup>700</sup> *MAZC, D. 3, İ. 29, C. 1, s. 460-461.*

yayılmasını önlemek için her vilayette ve livada bulunması gereken dezenfeksiyon araçlarının bulunup bulunmadığını da kontrol ederdi<sup>701</sup>.

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, yapısı ve görevleri açısından İtalya'da aynı ismi taşıyan bir kurumun benzeriydi. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi; çiçek, kolera, şibh tifo (tifoit), lekeli humma, verem, tetanos, humma-yı racia (dönek ateş), müstevli dizanteri, frengi ve vebaya karşı alınacak korunma tedbirlerini içeren kitapçıklar yayınlarak halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Hazırladığı birçok nizamname ve talimatnamelerle ülkenin sağlık işlerinin yönetim merkezi olmaya çalışan Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Nezareti'nin kurulması ile birlikte 1916 yılında bu kuruma bağlandı<sup>702</sup>.

### 1.7. Vilayat İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi

Mahmud Şevket Paşa hükûmeti döneminde 27 Nisan 1913 tarihinde çıkarılmış olan “*Vilayat İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi*” 5 bölüm ve 25 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin “*Vilayatta İdare-i Sıhhiye*” başlığını taşıyan 1. bölümünde her vilayette bir sıhhiye müdürü, hükûmet tabipleri ve mahalli sıhhiye meclislerinin bulunacağı belirtilmiştir. “*Sıhhiye Müdürleri*” başlığını taşıyan ve 2.-9. maddeleri kapsayan 2. bölümünde ise sıhhiye müdürlerinin görevleri ve özellikleri anlatılmıştır. Buna göre sıhhiye müdürleri, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlıydılar. Ancak valiler vilayetlerin sağlık işlerinde kanunlara ve talimatlara uygun olarak sıhhiye müdürlerini görevlendirebilirlerdi. Ayrıca sağlıkla ilgili herhangi bir konuda onların görüşlerini de alabilirlerdi. Nizamnamede, “elviye-i müstakile”nin vilayet hükmünde bulunduğu da belirtilmiş ve sıhhiye müdürü bulunmayan müstakil livalarda bu vazifenin liva merkez tabipleri tarafından yapılacağı vurgulanmıştır. Bu nizamnameye göre sıhhiye müdürünün, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi ile olan ilişkileri İdare-i Vilayat Kanunu'nun 28. maddesi hükümlerine uygun olmalıydı. Liva ve kazalardaki hükûmet tabipleri vilayet sıhhiye müdüriyetine bağlıydılar. Bunlar olağanüstü durumlar dışında Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi ile haberleşemezlerdi. Hükûmet tabibi olmayan yerlerde ise belediye tabipleri hükûmet tabiplerinin görevlerini yapmakla mükellefler<sup>703</sup>.

Sıhhiye müdürü, senede iki defa görevli olduğu vilayeti dolaşarak teftiş ederdi. Bu seyahat esnasındaki incelemelerini vilayete ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bildirmek mecburiyetindeydi. Her yıl şubat ayı sonundan önce vilayetin sağlık durumu hakkında istatistiki bilgileri de içeren bir rapor gönderirdi. Nizamnamenin 6. maddesinde sıhhiye müdürünün halkın

<sup>701</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 36.

<sup>702</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 36-37.

<sup>703</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 362; *Takvim-i Vekayi*, 20 Nisan 1329/3 Mayıs 1913, nu.1450. Vilayat İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'nin yayınlanmış tam metni için bkz. Erkan Tural, “Vilayat İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 15, S. 1, Ocak 2006, s. 61-65.

sağlığını korumak için neler yapması gerektiği ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Bu madde sıhhiye müdürünün yetkilerinin genişliğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Buna göre sıhhiye müdürü, aşı nizamnamesine uygun olarak vilayet dâhilinde çiçek aşısının yapılması, vilayetin fenni usullere göre temizlenmesi, bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önlenmesi, doğumların artmasına ve azalmasına neden olan hususların araştırılması, çocuk ölümlerinin nedenlerinin belirlenmesi ve bunları ortadan kaldırmak için çalışılması gibi görevlere sahipti. Ayrıca bu görevlerin dışında her bölgenin iklimini inceleyerek gerekli tedbirleri alma, mektep, hastane, darülaceze, bimarhane, han, otel, eczane, süthane gibi gıda maddelerinin yapıldığı yerleri teftiş etme, belediyelerin yapmış olduğu temizlik faaliyetlerini denetleme ve hükümet tabiplerine emanet edilmiş olan her türlü fenni aracın muhafazasını sağlama gibi görevlere de sahipti<sup>704</sup>. Yukarıda belirtilen kapsamlı görev ve sorumlulukların yanı sıra sıhhiye müdürü, vilayet sınırları içerisinde tababete ait bütün kanunları uygulamakla da yükümlüydü. Ayrıca işçilerin sağlıklarını korumak için vilayetteki fabrikalarda ve tezgâhlarda sıhhi şartları teftiş etme, bu gibi sanayi kurumlarının inşa tarzlarının ve yerlerinin sıhhi kurallara uygun olup olmadığını denetlemekle de görevliydi. Sıhhiye müdürünün sağlığa zararlı yiyecekler ve içecekler hakkındaki raporlarının mahalli idareciler tarafından dikkate alınarak hemen kanuni işlem yapılması zorunluydu<sup>705</sup>.

Nizamnamenin “*Hükümet Tabipleri*” başlığını taşıyan 3. bölümünde ise hükümet tabiplerinin görevleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buldukları vilayet, kaza veya livanın sağlık durumundan sorumlu olan hükümet tabipleri de sıhhiye müdürlerinin görevlerine benzeyen geniş bir görev yelpazesine sahiptiler. Nizamnameye göre hükümet tabipleri; buldukları yerdeki genel sağlık durumunu inceleme, tabiplerle ilgili kanunların uygulanıp uygulanmadığını denetleme, çiçek aşısının düzenli bir şekilde yapılmasını sağlama, halkın ve işçilerin sağlık şartlarını araştırarak bunların ıslah yollarını düşünme, okulların ve sanayi kurumlarının yerleri ile inşa tarzlarının sağlık kurallarına uygunluğunu denetleme gibi görevlere sahiptiler. Ayrıca yiyeceklerin ve içeceklerin bozuk veya sağlığa zararlı olup olmadıklarını denetleme, her üç ayda bir görevli oldukları bölgenin sağlık durumu ile doğum ve ölüm istatistiklerini gösteren ayrıntılı bir rapor hazırlamak da hükümet tabiplerinin görevleri arasında yer alıyordu. Hükümet tabipleri bunların yanı sıra görev bölgelerindeki eczaneleri teftiş etme, diplomasız tabip, eczacı, ebe ve dişçiler ile kanuna aykırı ilaç ve tıbbi malzeme satanları takip etmekle de görevliydi. Hatta bu kişileri mahalli hükümete veya sıhhiye müdürlerine ihbar ederek sanattan men edilmelerini sağlamak da görevlerinin bir parçasıydı. Yine buldukları bölgelerde bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasını engellemek ve bir hastalık varsa da bunun

<sup>704</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 5, s. 362-363.*

<sup>705</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 5, s. 363.*

yayılmamasının önüne geçmek de hükûmet tabiplerinin görevleri arasındaydı. Hükûmet tabipleri ayrıca askeri tabiplerin bulunmadığı yerlerde askeriyeğe ait muayeneleri yapmakla da mükellefi<sup>706</sup>.

Nizamnamenin “*Vilayet Sıhhiye Meclisi*” başlığını taşıyan 4. bölümünde vilayet sıhhiye meclisinin yapısı hakkında bilgiler verilmiştir. Vilayet sıhhiye meclisi, vilayet sıhhiye müdürü, merkez vilayet belediye reisi, maarif müdürü, nafia başmühendisi, baytar müfettişi, karantina tabibi, en büyük rütbeğe sahip askeri tabip, hükûmet tabibi, belediye tabibi, hastane başhekimisi, serbest olarak çalışan iki veya üç tabip, serbest olarak çalışan bir eczacı ve belediye eczacısından oluşmaktaydı. Kâtiplik vazifesi ise vilayette görev yapan Mekteb-i Mülkiye mezunlarından veya vilayet tarafından onaylanacak bir kişi tarafından yapılırdı. Meclisin başkanlığını ise vali veya vekâleten sıhhiye müdürü yapardı<sup>707</sup>. Liva sıhhiye meclisi; mutasarrıf, belediye başkanı, hükûmet tabibi, liva mühendisi, idadi müdürü, maarif müfettişi, askeri tabip, hastane başhekimisi, karantina tabibi, belediye tabibi, serbest olarak çalışan bir veya iki tabip, baytar, serbest olarak çalışan bir eczacı ve belediye eczacısından oluşmaktaydı. Kaza sıhhiye meclisi ise kaymakam, belediye reisi, hükûmet tabibi, hastane tabibi, askeri tabip, karantina tabibi, belediye tabibi, serbest olarak çalışan bir tabip, baytar, serbest olarak çalışan bir eczacı ve belediye eczacısından oluşmaktaydı. Livalarda ve kazalarda mutasarrıflar ve kaymakamlar meclise başkanlık ederlerdi. Bu meclislerin tamamı reisleri tarafından yapılacak davet ile haftada bir kere gerektiğinde ise daha fazla toplanırdı. Sıhhiye meclislerine gerektiğinde oy ve görüşleri alınmak üzere ihtiyaç duyulan kişiler de davet edilirdi<sup>708</sup>.

Sıhhiye meclisinin başlıca görevi bölgenin ve halkın özellikle de köylülerin sağlık durumlarını tetkik ederek gerekli ıslahatı yapmaktı. Bunun dışında nüfus artışı konusuyla ilgilenmek, bulunduğu bölgede hastalıkların ortaya çıkmasını ve yayılmasını önlemek, sağlık kurumlarının tesis edilmesini ve yaygınlaştırılmasını sağlamak, frengi ve verem gibi bulaşıcı hastalıkları ortadan kaldırmanın yollarını aramak da bu meclisin görevleri arasındaydı<sup>709</sup>.

Nizamnamenin 5. bölümü ise “*Fıkra-ı Müzeyyele*” başlığını taşımaktadır. Nizamnamenin bu bölümü ilerleyen sayfalarda yer vereceğimiz yasal düzenlemelerle benzerlik göstermektedir. Bu bölümde bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemenin ancak temizlik işlemlerine önem verilerek başarılacağı belirtilmiştir. Bunun için de vilayet ve sancak belediyelerinin bir etüv ile tebhirhaneye sahip olmalarının önemi vurgulanmıştır. Kazalarda ise nüfusa göre formol cihazı ve pülverizatörler bulundurulması ve tecrithane inşa edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Belediyelerin fenni heyetlere sahip büyük şehirlerde han, otel, hamam

<sup>706</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 363-364.

<sup>707</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 364.

<sup>708</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 365.

<sup>709</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, aynı yer.

ve apartman gibi umumi yerlerin inşa tarzlarının sağlık kurallarına uygun olup olmadığını hükümet tabiplerine incelettirmesi gerektiği de belirtilmiştir. Özellikle ufak kasabalarda meskenlerin havadar ve aydınlık olmasına, su kaynaklarının korunmasına, tuvaletlerin ve su mecralarının kapalı tutulmasına dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Mecrası bulunmayan kasabalarda bunların tesisi için çalışılmasının da sıhhiye müdürü ile hükümet ve belediye tabiplerinin vazifeleri arasında bulunduğu belirtilmiştir<sup>710</sup>.

Nizamnamede, inşa edilecek olan sağlık müesseselerinin planlanma aşamasına verilen önem dikkat çekmektedir. Nizamnamede belirtildiği üzere bir vilayette inşa olunacak olan hastane, bimarhane, telkihane, darülaceze, eytamhane gibi sıhhi müesseselerin planları sıhhiye meclisi tarafından hazırlanacaktı. Ancak inşaata başlanmadan önce bu planlar bir kere de vilayet tarafından fenni ve sıhhi açılardan incelenecekti. Ayrıca bir şehre yeniden su getirilmeden önce su tahlil edilerek kaynağının çevresindeki arazinin yapısına dair bir rapor hazırlanacaktı. Bu rapor yine vilayet tarafından fenni ve sıhhi açılardan tetkik edilecekti<sup>711</sup>.

### **1.8. Topografya-ı Tıbbî'ye Dair Talimatname**

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 14 Ağustos 1913'te (1 Ağustos 1329) yayınlandığını eserin sonuna düşülen tarihten anladığımız bu talimatname Said Halim Paşa Hükümeti dönemine aittir. 2 bölümden ve 8 sayfadan oluşan bu talimatname genel olarak coğrafya-iklim-sağlık ilişkisi üzerinde durarak halkı bilgilendirmeyi amaçlamaktadır. Talimatnamenin "*İlm-i Sıhhat Nokta-ı Nazarından Bir Mevkii'n Topografyası*" başlığını taşıyan 1. bölümünde hava durumu ve iklimin insan sağlığına etkisi üzerinde durulmuştur. İstatistiklerden elde edilen bilgilere bakılarak bazı hastalıkların sadece bazı iklimlerde görüldüğü ifade edilmiştir. Bundan başka çeşitli hastalıklardan meydana gelen ölümlerin havanın veya mevsimin değişimine bağlı olarak artmakta veya azalmakta olduğu belirtilmiştir<sup>712</sup>.

Talimatnamenin "*Toprak*" başlığını taşıyan 2. bölümünde toprağın insan hayatı ve sağlığı üzerindeki etkilerinden bahsedilmiştir. Bu bölümde ilk olarak toprak tabakasının şekil ve içeriğinin önemi vurgulanmıştır. İkinci olarak ise toprağın bina ve ikametgâh inşası, içilecek ve kullanılacak suların tedariki, pis suların ve kanal sularının ortadan kaldırılması ve ölümlerin defnindeki önemi üzerinde durulmuştur. Bu nedenle toprakla ilgili aşağıdaki hususlara dikkat edilmesi istenilmiştir. Öncelikle arazinin yapısı yani arazideki çukurlar, tepeler, dağlar ve ovalar son derece önemlidir. Meyilli veya çukurlu bir arazinin su birikintileri oluşturacağı bunun da

<sup>710</sup>Düster, *Tertib-i Sani*, C. 5, s. 365-366.

<sup>711</sup>Düster, *Tertib-i Sani*, C. 5, s. 366.

<sup>712</sup>*Topografya-ı Tıbbiye Dair Talimatname*, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1331, s. 2.

rutubete ve sıtmaya neden olabileceği belirtilmiştir. Dar ovalarda hava akımının olmayacağı, rutubetin fazla olacağı ve geceleri soğuyan havanın buralarda yaşayanların sağlıklarını ciddi şekilde tehdit edeceği de ifade edilmiştir. Dağ sırtlarının ve boğazların ise genellikle bir taraftan esen şiddetli rüzgârlara maruz kalacakları belirtilmiştir. Toprağın türünün (kum, kil, çakıl, alüvyon gibi) toprağın sıcaklığı ve yer altı sularına ulaşılması açısından önemi de vurgulandıktan sonra su kaynakları ile bulaşıcı hastalıkların yayılması arasındaki bağlantı üzerinde durulmuştur<sup>713</sup>.

Talimatnamenin “*Ahalinin Ahval-i İctimaiyesine Dair*” başlığında verilen bilgiler genel sağlığın korunması için alınması gereken tedbirleri göstermesi bakımından önemlidir. Bu başlıkta vilayet halkı arasında yayılmış olan sağlıkla ilgili batıl inançların neler olduğunun tespit edilmesi gerektiği üzerinde durularak bu itikatların zararlarının derecesinin tespit edilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir. Bununla birlikte bölgede yetişen mahsullerin cinsi, şehir ve kasabaların coğrafi durumu, hamam ve banyo gibi umumi müessesler ile özel ve devlet okullarının durumu, bu okullara devam eden öğrenci sayısının genel nüfus içerisindeki oranının bilinmesi gerektiği de ifade edilmiştir. Halkın ne kadarının okuma yazma bildiği, bölgenin hapishaneleri, salhaneleri, eğlence yerleri, bölgedeki fuhuş miktarı, zührevi hastalıklar, sıtma ve diğer bulaşıcı hastalıklar ile o bölgeye mahsus hastalıklar ve bunların vilayet dâhilindeki tahribatı, sebepleri ve yayılma yollarının da ayrıntılı olarak araştırılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bölgedeki binaların inşa şekilleri, bölgede izdiham olup olmadığı, senelik doğum ve ölüm miktarları, bölge halkının doğum kabiliyeti, bölgede çocuk düşürmenin olup olmadığı, ortalama olarak her ailenin kaç çocuğa sahip olduğu, en fazla çocuğu olan ailelerin kaç çocuklu olduğu, bir kadının dünyaya getirdiği çocuklardan kaç tanesini yetiştirebildiğinin araştırılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Bölgedeki çocukların ölüm oranı, sağlık kurallarına aykırı olarak meydana gelen olayların neler olduğu, fabrikaların ve atölyelerin adedi ile bunların şehir içerisindeki yerleri ve buralarda halkın genellikle hangi işte çalıştığı gibi konular da incelenmelidir<sup>714</sup>.

Talimatnamede, Tıp Fakültesi’nde okutulan Türkçe Hıfzıssıhha kitabını ya da konuyla ilgili en yeni yabancı eseri dikkate alarak, ilgili memurların görev bölgeleri ile ilgili bir topografya-ı tıbbiye raporu hazırlamaları, vilayetlerinin bir haritasının üzerine bölgedeki sağlık kurumlarını, bölgede hüküm süren hastalıkların yayılma alanlarını, bu hastalıkların yayılmasına yol açabilecek başlıca yolları işaretlemeleri istenmiştir. Bunun dört ay içerisinde tamamlanması ve genel müdürlüğe gönderilmesi gerektiği de belirtilmiştir<sup>715</sup>.

<sup>713</sup>Topografya-ı Tıbbiye... , s. 3-6.

<sup>714</sup>Topografya-ı Tıbbiye... , s. 6-7.

<sup>715</sup>Topografya-ı Tıbbiye... , s. 7-8.

### 1.9. Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve Zükur Hastaneleri

#### Talimatnamesi

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde 14 Aralık 1913'te yayınlanmış olan bu talimatname 75 sayfadan ve 81 maddeden oluşmaktadır. Talimatnamenin 1. maddesinde bu talimatnamenin şehremanetine bağlı Haseki Nisa, Etfal, Cerrah Paşa Zükur ve Beyoğlu Nisa Hastaneleri'ne ait olduğu ve bu kurumların merkezlerinin Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti olduğu ifade edilmiştir. 1. maddede ayrıca bu hastanelerin bölümleri ve bu bölümlere ait yatak kapasiteleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere göre, bu hastaneler içerisinde en fazla bölüme ve yatak kapasitesine sahip olan hastane 7 bölüme ve 250 yatağa sahip olan Haseki Nisa Hastanesi'dir. Bu hastane dışındaki hastanelerden Etfal Hastanesi 6 bölüm ve 200 yatağa, Cerrah Paşa Zükur Hastanesi 5 bölüm ve 150 yatağa, Beyoğlu Zükur Hastanesi ise 2 bölüm ve 30 yatağa sahipti. Talimatnamenin 1. maddesinde Beyoğlu Nisa Hastanesi'ne de değinilmiştir. Buna göre Beyoğlu Nisa Hastanesi, Beyoğlu umumhanelerinde zührevi hastalıklara yakalanan kadınların tedavisine mahsus olup 60 yatak kapasitesine sahipti<sup>716</sup>.

Talimatnamenin 2. maddesinde hastanelerdeki tıbbi hizmetler hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre hastanelerde verilen tıbbi hizmetler iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan ilki hastane içerisinde tedaviye alınan hastalara ait olup bizzat hastane hizmetidir. İkincisi ise dışarıdan müracaat eden hastaların tedavilerine ait muayenehane hizmetidir. Hastanede verilen hizmetlerden cerrahi ve dâhili kısımları birer mütehasıs tabibin başkanlığında baş muavin ve çeşitli tabip muavinlerinden oluşan bir sıhhi heyete verilmiştir. Ayrıca çeşitli kısımlara da birer mütehasıs tabibin başkanlığında yeteri kadar yardımcı tabip verilmişti<sup>717</sup>. Talimatnamenin 3. maddesinde hastanelerde görevli sağlık personelinin bölümleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre hastanelerdeki sağlık personelleri emraz-ı cerrahiye ve nisaiye tabibi, emraz-ı dâhiliye tabibi, emraz ve ameliyat-ı viladiye tabibi, emraz ve ameliyat-ı üzniye, hançeriye ve ünfiye tabibi gibi bölümlere ayrılmıştı. Ayrıca hastanelerde emraz ve ameliyat-ı ayniye tabibi, emraz-ı zühreviye ve cildiye tabibi, röntgen ve tedavi-i elektiriki mütehasısı, diş tabibi ve eczacılar da görev yapmaktaydı<sup>718</sup>.

Talimatnamenin 4. maddesi hastanelerde görevli sıhhiye hizmetlilerine ayrılmıştı. Buna göre hastanelerde görevli hizmetliler arasında bakıcı başı, bakıcılar, hasta bakıcılar, ecza dağıtıcıları ve laboratuvar hademeleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı hastanelerin büyüklüğüne göre değişiyordu. Talimatnamenin 5. maddesi hastanelerin idari memurları hakkında bilgiler

<sup>716</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve Zükur Hastaneleri Talimatnamesidir, Matbaa-ı Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Dersaadet 1329, s. 3-6.

<sup>717</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 6-7.

<sup>718</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 7-8.

vermektedir. Bu memurlar arasında idare ve hesap memuru, kâtip, debboy memuru, satın alma ve kiler memuru, makineler memuru, imam ve gassal bulunmaktaydı<sup>719</sup>. Talimatnamenin 6. maddesi idare hizmetlileri hakkında bilgiler vermektedir. Baş hademe, daire hademesi, makineler hademesi, çamaşırcılar, terziler, lambacılar, hamamcılar, berberler, kapıcılar, odacılar, aşçılar, bahçıvanlar ve gasilhane hademesi hastanelerdeki idare hizmetlileri arasında bulunmaktaydı. 7. maddede bu hizmetlilerin seçiminde dikkat edilen hususlar hakkında bilgi verilmiştir. Bedeni kuvvetlerinin yerinde olması, 20 yaşından küçük ve kırk yaşından büyük olmamaları idari hizmetlilerin seçiminde dikkat edilen iki önemli husustur. Ayrıca okuma yazma bilmeleri ve daha önce başka hastanelerde çalışmış olmaları da tercih edilme sebepleri arasında yer almaktaydı<sup>720</sup>.

Talimatnamenin 8. maddesinde sıhhiye memurlarının vazifelerine ayrılmıştı. Burada ilk olarak baştabibin görevlerine değinilmiştir. Verilen bilgilere göre baştabip, hastanelerin bütün tıbbi ve idari işlerinden sorumluydu. Tatil günleri haricinde her gün belirli vakitlerde hastaneye gelirdi. Hastanenin tıbbi şubelerinin sıhhi ve idari durumlarını teftiş ederdi. Eczacılar tarafından hazırlanan ilaçların fenni usullere göre hazırlanıp hazırlanmadığını incelerdi. Hastane dairelerinin temizliğine dikkat ederdi. Tabipler arasındaki fenni ve tıbbi anlaşmazlıkları hallederdi. Bütün memurların vazifelerini yerine getirip getirmediğine dikkat ederdi. Nöbetçi memurların nöbet cetvellerini hazırlatırdı. Hastalara verilen yiyecek ve içeceklerin sağlığa zararlı olup olmadıklarını denetlerdi. Tıbbi araç ve gereçlerin korunmasına ve eksiklerinin tamamlanmasına dikkat ederdi. Hastanede çalışan sıhhi ve idari görevlilerin çalışmalarındaki gayreti üst makamlara bildirirdi. Hastanesinden ayrılan sıhhi ve idari memurların yerine başka birisinin alınıp alınmaması gerektiği hakkında üst makamlara bilgi verirdi.

Her sene sonunda emanet tarafından düzenlenecek olan genel bütçede hastane için bir ihtiyaç ortaya çıkarsa bunu da yine yetkililere bildirirdi. Baştabip, Müessesat-ı Sıhhiye Müfettişliği'nin daveti üzerine kurulacak olan encümene katılarak hastaneler hakkında görüşmeler yapardı. Hastanesindeki inşaat ve tamiratı yapmadan önce Müessesat-ı Sıhhiye müfettişinin onayını alırdı. Ayrıca miktarı 1.000 kuruşu geçen tıbbi araç ve gereçlerin lüzumunu ve satın alınmasını sıhhiye müfettişine tasdik ettirirdi<sup>721</sup>.

Talimatnamenin 9. maddesi baştabip yardımcısının görevlerine ayrılmıştı. Buna göre baştabip yardımcısı uzmanlığına göre tıbbi vazifesini yerine getirirdi. Baştabibin yokluğunda sekizinci maddede yazılı olan vazifeleri vekâleten yürütürdü. Bunun dışında her gün hastaneye giriş yapan hastaları protokol defterine kaydederdi. Hastaneden ayrılan veya hastanede vefat

<sup>719</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 7-8.

<sup>720</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 8-9.

<sup>721</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 9-11.



eden hastalara konulan teşhisleri, yapılan tedavileri ve bunların neticelerini kaydederdi. Ay sonunda bir aylık ve yılsonunda ise bir senelik genel bir istatistik düzenlerdi. Ayrıca muayenehaneye müracaat eden ve tedavi edilen hastalar hakkında da bir istatistik düzenlerdi<sup>722</sup>.

Talimatnamenin 10.-60. maddeleri arasında isimlerini yukarıda vermiş olduğumuz tabipler, tabip yardımcıları, sıhhiye memurları, sıhhiye hizmetlileri ve idari hizmetlilerin vazifeleri ayrı ayrı ve ayrıntılı şekilde anlatılmıştır<sup>723</sup>. Talimatnamede bilgi verilen bir konu da yaş ve cinsiyete göre hastaların hangi hastaneye kabul edilecekleridir. 61 maddede belirtildiği üzere Şehremanetine bağlı hastanelerden Haseki Hastanesi kadınlara, Şişli Etfal Hastanesi iki yaşından 12 yaşına kadar olan erkek ve 14 yaşına kadar olan kız çocuklarına, Beyoğlu ve Cerrah Paşa hastaneleri erkeklere, Beyoğlu Nisa Hastanesi ise Beyoğlu umumhanelerinde zührevi hastalıklara yakalanmış olan kadınlara ayrılmıştır. 62. ve 63. maddeler hastanelere kimlerin kabul edilip kimlerin kabul edilmeyeceği hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre hastanelere tedavi veya ameliyat ile iyileşebilecek hastalıklara sahip olan hastalar kabul edileceklerdi. Ancak yarı belinden aşağısı veya bir el veya ayağı tutmayan kötürümler, bunak ve yatalak olanlar, tamamen sağır ve kör olanlar, ileride derecede frengi hastası olup tedavisi mümkün olmayanlar ve cüzzamlılar kabul edilmeyeceklerdi<sup>724</sup>. Hastanelere mevcut ve yedek yataklardan fazla sayıda hasta müracaat ederse hastanın kabulü ertelenirdi. Her hastanede daima iki yatak tedbir amacıyla olağanüstü durumlar için boş bırakılırdı. Hastaların hastaneye kabulleri için sahip olmaları gereken bazı özellikler vardı. Bunlar arasında hastanın fakir ve muhtaç olması, iyileşmesi mümkün olmayan bir hastalığının olmaması, tedaviye ve ameliyata muhtaç olması, yaşlı ve sakat olmaması ve Osmanlı tebaasından olması bulunmaktaydı<sup>725</sup>.

Talimatnamede özel olarak Beyoğlu Nisa Hastanesi'ne hasta kabulü hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre Beyoğlu Nisa Hastanesi, umumhanelerde bulaşıcı hastalıklara yakalanmış gayrimüslim kadınlara tahsis edilmişti. Teftiş heyetinin yaptığı muayene neticesinde hastalıkları belirlenenler alacakları rapor doğrultusunda hastaneye kabul olunurlardı. Bu hastane cinsel yolla bulaşan frengi ve bel soğukluğu gibi hastalıklara (emraz-ı zühreviye) mahsus olduğundan bu hastalıklardan başka bir hastalığa sahip olanlar umumhanelerde çalışsalar bile Beyoğlu Nisa Hastanesi'ne kabul olunmazlardı. Cinsel yolla bulaşan hastalıklardan birisine sahip olup da kendi cemaat hastanelerine müracaat eden ancak kabul edilmedikleri için Beyoğlu Nisa Hastanesi'ne müracaat eden gayrimüslim kadınlar umumhanelerde çalışmasalar bile halk sağlığının temini için Beyoğlu Nisa Hastanesi'ne kabul olunurlardı. Bu hastalıklardan birisine yakalanmalarından dolayı zabıta tarafından tutuklanan kadınlardan gayrimüslim olanlar

<sup>722</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 12.

<sup>723</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 12-58.

<sup>724</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 58-59.

<sup>725</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 59-60.

tedavileri için Beyoğlu Nisa Hastanesi'ne kabul olunurlardı. Umumhanelerde bulaşıcı hastalıklardan birine yakalandıkları için Beyoğlu Nisa Hastanesi'ne gönderilerek burada tedavi altına alınan kadınlarda zührevi hastalıklar dışındaki bir hastalıktan dolayı ameliyata muhtaç olanlar Haseki Nisa Hastanesine gönderilirlerdi<sup>726</sup>.

Talimatnamenin 66. maddesine göre vilayetler ile elviye-i müstakile ve çevre kazalardan gönderilecek olan hastaların öncelikle fakir ve tedaviye muhtaç olduklarına dair ikamet ettikleri yerlerden aldıkları ilmühaberler mahalli meclis idareleri tarafından incelenerek tasdik edilecekti. Bu kişilerin gerçekten tedaviye ve ameliyata muhtaç oldukları anlaşılırsa düzenlenecek rapor ve mazbatalarıyla hastanelere müracaat edeceklerdi. 67. maddeye göre hastalığı sebebiyle hastaneye kabul edilen bir annenin çocuklarından sadece üç yaşından küçük olanları yanlarında kabul olunacaktı. Ancak annenin hastalığının çocuğu için zararlı ve bulaşıcı olduğu anlaşılırsa annesinin rızasıyla en yakın akrabasına teslim edilecekti. Anne ve babasından birisi veya ikisi vefat etmiş çocuklar ile yoksulluk nedeniyle bakılamayan ve terk edilmiş olan çocuklar Darülaceze'ye gönderileceklerdi. 69. maddeye göre iyileşerek velilerine veya yakınlarına teslim edilenler ile taşralı olup memleketlerine sevk edilecek olanlar Şehremaneti'ne veyahut polis müdüriyetine bildirilecek ve kapı çukdarı vasıtasıyla bunların gerekli işlemleri yapılarak hastaneden çıkışları sağlanacaktı. Beyoğlu Nisa Hastanesi'nde tedavi gören kadınlar ise sahip oldukları hastalığın bulaşma tehlikesi ortadan kalkmadıkça hastaneden çıkamayacaklardı<sup>727</sup>.

Talimatnamenin 70.-73. maddelerinde hamile kadınların hastanelere kabulleri ile hastanelerden çıkışları sırasında dikkat edilmesi gereken hususlara değinilmiştir<sup>728</sup>. Kanaatimizce talimatnamenin en önemli maddeleri 74. ve 75. maddeleridir. Bu maddeler tedavi ücretleri hakkında bilgi vermektedir. Buna göre fakir ve acizliği belediye daireleri ve zabıta tarafından bilinen hastalar Şehremaneti'ne bağlı hastanelerde ücretsiz olarak tedavi edileceklerdi. Bu uygulama sağlık alanında devletin temel yaklaşımlarından biri olarak burada da karşımıza çıkmıştır. Maddi durumu iyi olan hastalar ise hastanelere ücretle kabul olunacaklardı. Ancak bunlarda üç sınıfa ayrılmıştı. Bunlardan birinci sınıfta bulunan hastalar günlük 25, ikinci sınıfta bulunan hastalar günlük 15 ve üçüncü sınıfta bulunan hastalar günlük 10 kuruş vereceklerdi. Hastalıkları ameliyat gerektirenlerden ameliyathane masraflarına karşılık olarak birinci sınıfta olan hastalar 1 lira vereceklerdi. Ayrıca giriş yaptıkları günden itibaren günlük 35 kuruş ödeyeceklerdi. İkinci ve üçüncü sınıfta olan hastalar ise ameliyathane masrafı olarak yarım lira yevmiye vereceklerdi. İkinci sınıftan olanlar günlük 20, üçüncü sınıftan olanlar

<sup>726</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 60-61.

<sup>727</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 61-63.

<sup>728</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 63-64.

ise günlük 15 kuruş tedavi ücreti ödeyeceklerdi. Bu tedavi ücreti tedavinin derecesine ve yapılacak ameliyata göre bir aylığı peşin olarak alınacaktı. Belirlenen süreden önce hastaneden ayrılan hastalara verdiği paranın kalanı iade edilecekti. Röntgen çekimi için dışarıdan gelecek olan hastalardan fakir olanlar durumlarını resmi vesika ile ispat ederlerse ücret ödemeyeceklerdi. Bunların dışındakilerden radyoterapi için 10, radyoskopi için 20, radyografi için büyük kıtasından 80, orta kıtasından 60 ve küçük kıtasından 40 kuruş alınacaktı. Belirtilen bu meblağı alan kalem özel defterine kaydedecek ve gelir olarak göstererek hastaya makbuz verecekti. Her üç ayda bir biriken para Şehremaneti'ne gönderilerek karşılığında makbuz alınacaktı. Bu gibi hastalar hangi şubeye ait olurlarsa olsunlar baştabibin bilgisi dâhilinde ve hastane kapasitesinin %5'i nispetinde alınacaklardı. Fakir ve aciz hastaların çokluğu durumunda bu oran %1'e kadar düşürülecek veya tamamen kaldırılacaktı<sup>729</sup>.

Talimatnamenin 76.-79. maddeleri hastaneye kabul edilen hastalar ile hastalarını görmeye gelenlerin uymaya mecbur oldukları kurallar hakkında bilgiler vermektedir. 80. madde de ise hastaların iç çamaşırlarının değiştirilmesi ve yıkanmaları hakkında bilgiler vermektedir<sup>730</sup>. Talimatnamenin bundan sonraki kısmında tabiplerin ve idare heyetinin onayı ile hastalara verilen yiyeceklerin neler olduğunu ve bunların ne miktarlarda verileceğini gösteren ayrıntılı tablolar bulunmaktadır. Ayrıca talimatnamenin son kısmında, yiyecek cetveline ait özel talimatname ile hastalara, hizmetlilere ve memurlara verilecek elbise ve eşyaların kullanım sürelerini gösteren bir tablo da bulunmaktadır<sup>731</sup>.

### 1.10. Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Vezaifine Dair Talimat

1913 yılında yayınlanan 89 sayfalık bu talimatın 1. maddesinde talimatın hangi kanuna istinaden yayınlandığı hakkında bilgiler verilmektedir. Buna göre yukarıda da ifade ettiğimiz üzere 30 Aralık 1912 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu'nun 4. maddesine göre Şehremaneti'nde bir Heyet-i Sıhhiye Müdüriyeti bulunmaktaydı. Bu kanunun aynı maddesine göre yayınlanan 22 Kasım 1913 tarihli nizamnamenin 9. maddesine uygun olarak da inceleyeceğimiz bu talimat hazırlanmıştır. Talimatın 1. maddesinde verilen bu tarihler ve açıklamalar bize “Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Vezaifine Dair Talimat”ın Said Halim Paşa hükûmeti döneminde yayınlandığını göstermektedir. Talimatın 2. maddesinde Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti'nin bölümleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, bir muavinlik ile 6 sıhhiye şubesine ayrılmıştı. Bu şubeler arasında Şehremaneti Hastaneler, Darülaceze ve Bimarhane Şubesi, Hıfzıssıha-ı Umumiye Şubesi, Tebhirhaneler

<sup>729</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 65-66.

<sup>730</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 66-69.

<sup>731</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve... , s. 80-85.

Şubesi, Laboratuvar Şubesi, Emraz-ı Zühreviye Muayene ve Teftiş Şubesi ve Umur-ı Baytariye şubesi bulunmaktadır. Talimatın 3.-15. Maddelerinde ise bu şubelerin idareleri ve personelleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir<sup>732</sup>. Talimatın 16. maddesine göre Sıhhiye Müdüriyeti'nde bir sıhhi encümen bulunacaktı. Müdürün başkanlığında toplanacak olan bu encümende müdür muavini, müessesat-ı sıhhiye müfettişi, hıfzıssıhha müfettişleri, tebhirhaneler müfettişi, laboratuvar müdürleri, emraz-ı zühreviye ve muayene heyeti başmüfettişi ve başkâtip bulunacaktı. 17. maddede yer verilen Sıhhiye Müdüriyeti Umur-ı Tahririyesi ise bir başkâtip ve istatistik memuru ile kâtiplerden oluşacaktı<sup>733</sup>.

Talimatın “*Vezaif-i Sıhhiye-i Umumiye*” başlığını taşıyan 18. maddesinde halkın sağlığının korunması hususunda Şehremaneti'nin görevlerinin neler olduğu belirtilmiştir. Bu maddede Şehremaneti'nin bu konudaki vazifelerinin 1877 yılında yayınlanmış olan Dersaadet Belediye Kanunu'nun 3. maddesi ile bağlantılı olduğu belirtilmiştir. Buna göre Şehremaneti halkın genel sağlığın korunmasına yardımcı olacak şartları hazırlamak, hasta ve zayıf hayvanların etinin satılmasına engel olmak, uygun yerlerde mezbahalar inşasıyla şehirde hayvan kesilmesini engellemek, umumi mezbahaların inşasına kadar şehirde mevcut salhanelerden başka hayvan kesilebilecek yerlerin inşa ettirilmesini sağlamak da Şehremaneti'nin görevleri arasındaydı. Şehremaneti, ayrıca mevcut salhanelerin sağlık şartlarına uygunluğunu denetlemek, sağlığa uygun olmayan yiyeceklerin satılmasını yasaklamak, fakir ve muhtaç vatandaşların tedavilerini sağlamak gibi görevlere de sahipti. İşsiz ve ihtiyaç sahibi vatandaşların işleri için hastane ve gurebahanelerin kurulmasını sağlamak da şehremanetin görevleri arasındaydı. Yasal sınırları içerisinde halkın sağlığını ilgilendiren bütün hususları yerine getirmek, kendisine bağlı sağlık müesseselerinin idaresini sağlamak, eczaneler ile ecza depolarını teftiş etmek de yine Şehremaneti'nin halkın sağlığını korumak için yerine getirmekle mükellef olduğu görevler arasında bulunmaktaydı<sup>734</sup>.

Talimatın 19.-24. maddeleri sıhhiye müdürünün, sıhhiye encümeninin, müessesat-ı sıhhiye müfettişinin, hıfzıssıhha müfettişlerinin, sıhhiye müdüriyeti başkâtip ve istatistik memurunun, daire baştabiplerinin vazifeleri hakkında bilgiler vermektedir<sup>735</sup>. 25.-30. maddeler arasında ise sıhhiye tabipleri, mevki tabipleri, tabib-i müvellidler, mahalle tabipleri, aşı memurları ve sıhhiye kavaslarının vazifeleri hakkında bilgiler verilmiştir<sup>736</sup>.

<sup>732</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti *Vezaifine Dair Talimatname*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet 1329, s. 3-8.

<sup>733</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti *Vezaifine Dair...*, s. 8-9.

<sup>734</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti *Vezaifine Dair...*, s. 9-10. Şehremanetin vazifeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dersaadet Belediye Kanunu, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1293, s. 5-6; *Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 4, s. 523-524.

<sup>735</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti *Vezaifine Dair...*, s. 10-20.

<sup>736</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti *Vezaifine Dair...*, s. 20-36.

Talimatta muayene-i sıhhiye ve imdad-ı mecruhin memurlarının görevlerine de değinilmiştir. Buna göre, bu memurlar gece gündüz görev yerlerinde bulunacaklardı. Herhangi bir daireden hasta veya yaralı haberi olursa mevcut vasıta ile en süratli şekilde giderek ve görevlerini yerine getireceklerdi. Hasta ve yaralı eğer muayene merkezine müracaat etmişse sağlığına kavuşuncaya kadar tedavisine devam edeceklerdi. Tabipler, merkezde gece nöbetlerine kalacakları gibi burada yatak var ise kimsesiz olup geç vakitte hastaneye sevki mümkün olmayan veyahut rahatsızlığı sebebiyle nakil olunamayan kazazede ve hastaları da yatırıp tedavi edeceklerdi. Muayene-i sıhhiye hangi dairenin sıhhiye heyetine bağlıysa o daire tabipleri nöbetleşerek muayene-i sıhhiye merkezinde kalacaklardı. Baştabip nöbeti düzenleyecek ve yatan hasta var ise gıda ve ilacını nöbetçi tabipler vasıtasıyla temin ettirecekti<sup>737</sup>.

Mıntıka müfettişlerinin vazifeleri arasında görev bölgesindeki sıhhiye heyetinin ihtiyaçlarını karşılamak, hastalığın şiddetine göre tayin olunan personele vazifesini öğretmek, ortaya çıkan hastalıkları kayıt ve tescil etmek, hastalığın ortaya çıkma sebeplerini araştırmak, alınan tedbirlerin uygulanmasını sağlamak bulunmaktaydı. Ayrıca müfettişler sürekli teftişlerde bulunacak ve her vakada bizzat olay yerine giderek tedbirlerin alınmasını ve hastanın tedavisini temin edeceklerdi. Bununla birlikte ortaya çıkan hastalıkları günü gününe müdüriyete bildireceklerdi<sup>738</sup>. Daire baştabiplerinin vazifeleri arasında şüpheli hastalıkları bizzat görmek, ihtiyaç nispetinde her bölgenin tabip, memur, müstahdem ve malzeme ihtiyaçlarını karşılamak, sağlık personellerinin vazifelerini yerine getirip getirmediklerine dikkat etmek bulunmaktaydı. Ayrıca baştabipler hastaların nakil ve tecrit edilmesi ile cenazelerinin fenni usullere göre defnedilmesi konularında da gereğini yapmakla görevliyidiler<sup>739</sup>. Talimatta tabiplerin vazifelerine de yer verilmiştir. Buna göre tabipler baştabibin tayin ettiği mevkide görev yapacaklardı. Bu mevki içerisindeki hastalıklardan ve sıhhi konulardan baştabibi günü gününe haberdar edeceklerdi. Şüpheli bir hasta ile karşılaşınca derhal baştabibe bilgi vereceklerdi. Hastaların yanına özel elbiseleri ile gireceklerdi. Kordonların kurulması ve kaldırılması ile temizlik işlerinin yapılmasına yol göstereceklerdi. Bulaşıcı hastalıklarla ilgili talimatlara riayet edeceklerdi<sup>740</sup>.

<sup>737</sup> Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Vezâifine Dair... , s. 36-38.

<sup>738</sup> Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Vezâifine Dair... , s. 62-63.

<sup>739</sup> Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Vezâifine Dair... , s. 63-64.

<sup>740</sup> Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Vezâifine Dair... , s. 64.

### 1.11. Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Bağlı Tebhirhaneler Memurîn ve Müstahdemîni Talimatnamesi

1913 yılında Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti tarafından tanzim olunan bu talimatnamenin bu yıl içerisinde iktidarda bulunan Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde mi yoksa Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde mi yayınlandığına dair açık bir tarih tespit edemedik. Ancak Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde bu konuyla bağlantılı “*Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Vezâifine Dair Talimat*”ın yayınlanmış olması bizde bu talimatnamenin Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlandığına dair bir kanaat uyandırmıştır. İncelediğimiz talimatnamede ilk olarak tebhirhaneler müfettişinin vazifeleri belirtilmiştir. Buna göre tebhirhaneler müfettişi tebhirhanelerin idari ve fenni bütün işleri ile memurların vazifelerini yerine getirip getirmediğini denetleme, temizlik işlerinin usulüne uygun olarak yapılıp yapılmadığını kontrol etme, tebhirhanelerdeki temizlik usullerini fenni gelişmelere göre düzenleme ve tebhirhanelerin bütçelerini tasarlama gibi görevlere sahipti. Tebhirhaneler müfettişi ayrıca bitpazarlarında satılan kullanılmış eşyaların fenni usullere göre temizlenip temizlenmediklerini kontrol etme, temizlik memurlarının bu gibi eşyaların temizlikleri ve damgalanmaları sırasında eşyalara zarar verip vermediklerini denetleme ve tebhirhanelerin eşya ve tıbbi malzeme ihtiyaçlarını tamamlama gibi görevlere dev sahipti<sup>741</sup>.

Talimatnamede tebhirhane tabiplerinin vazifelerine de değinilmiştir. Buna göre tebhirhane tabipleri gerek tebhirhane içerisinde gerekse de meskenlerde ve halka açık yerlerde fenni temizlik işlemlerini talimatlara uygun olarak yapacaklardı. Tebhirhane tabipleri bu temel vazifelerinin dışında diğer bütün memurlar gibi düzenli olarak görevlerinin başında bulunmak, idare memurları ile istişare içerisinde bulunmak, tebhirat ve tathirat istatistiklerinin düzenlenmesini sağlamak ve yapılan temizlik işlemlerini gösteren haftalık, aylık ve yıllık cetvelleri müfettişliğe göndermekle görevliyidiler<sup>742</sup>. Talimatnamede ayrıca tebhirhanelerde görev yapan memurlardan idare ve hesap memurlarının, baş makinistin, makinistlerin, müstahzırların, baş memurların, memurların, tebhirhane kavaslarının, arabacıların, seyislerin ve hademelerin vazifeleri hakkında da bilgiler verilmiştir<sup>743</sup>. Talimatname temizlik sırasında

<sup>741</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler Memurîn ve Müstahdemîni Talimatnamesi, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet 1329, s. 3-4; Osman Nuri Ergin’in vermiş olduğu bilgilere göre tebhirhaneler hakkında bu talimatnameden önce tarihi tam tespit edilemeyen ancak 1899 veya 1901 yılında yayınlandığı düşünülen “*Tebhirhane ve Usûl-i Tebhirat Hakkında Nizamname*” isimli bir nizamname yayınlanmıştı. 1912 yılının başında ise Tebhirhaneler İdaresinin Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti’nden ayrılması ve Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti’ne bağlanmasıyla birlikte 1912 yılında “*Tebhirhaneler Memurîn ve Müstahdemîni Talimatnamesi*” yayınlanmıştır. Ancak incelemekte olduğumuz 1913 yılına ait bu talimatnamenin hazırlanması ile de 1912 yılındaki bu talimatname hükümsüz kalmıştır. Bu talimatnameler için bkz. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı... , C. 6, s. 3233-3252.*

<sup>742</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler..., s. 4-6.

<sup>743</sup>Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler..., s. 6-13.

memurların genel vazifeleri hakkında bilgi vermesi bakımından da önemlidir. Bulaşıcı hastalıklar dışında yapılacak olan temizlik işlemleri ücrete tabiydi<sup>744</sup>.

Talimatnamede temizlik sırasında kullanılacak kimyasal maddelerin neler olduğu, bunların hangi oranda ve nasıl hazırlanacağı gibi teknik detaylara da yer verilmiştir<sup>745</sup>. Tebhirhanelerde bulunması gereken eşyaların neler olduğu, umumi ve hususi yerlerin temizliğinin nasıl yapılacağı ve bulaşıcı hastalıkların devam ettiği sırada nasıl bir temizlik işlemi yapılması gerektiği de belirtilmiştir<sup>746</sup>. Ayrıca kolera, veba, çiçek, kızıl, kızamık, humma-ı şibh tifo, dizanteri, yılançık, difteri, kabakulak ve menenjit (iltihab-ı sehaya-ı dimağ-ı şevki) gibi hastalıklarda yapılacak temizlik şekilleri de ayrı ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır<sup>747</sup>. Talimatnamede, temizlik memurlarının temizliğe giderken ve temizlik sırasında nasıl hareket edecekleri maddeler halinde belirtilmiştir. Ayrıca memurların temizlik sırasında kullanacakları aletlerden etüv çeşitleri, otoklavlar, amonyak cihazı, pülverizatörler, lesyovezler, şasmoş, dezenfektör sepeti, iş elbisesi, eşya zarfları ve çarşaflar hakkında da bilgi verilmiştir<sup>748</sup>.

### **1.12. Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi ile Bu İhtiyacatın Temini İçin Bütçelerinde Tefrik Edecekleri Tahsisat-ı Sıhhiyenin Suret-i Sarfını Gösterir Talimat**

Düster'da yapmış olduğumuz taramalarda rastlamadığımız ve bu nedenle yayın tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip olamadığımız bu talimatın yayınlandığı 1914 (R.1330) yılından yola çıkarak Said Halim Paşa hükûmeti dönemine ait olduğunu düşünmekteyiz. İçerik açısından son derece zengin olan talimatın “*Mukaddime*” kısmının ilk satırında yer alan “*En zaruri ve hayati ihtiyacımız sıhhat-i umumiye için çalışmaktır*” cümlesi aslında Osmanlı Devleti'nin başka bir ifadeyle de iş başında olan Said Halim Paşa hükûmetinin sağlık konusuna bakışını ortaya koyması bakımından önemlidir. Mukaddimenin diğer satırları da sağlık meselesine verilen önemi gözler önüne sermektedir. Talimatta belirtildiği üzere bir devletin yaşayabileceği siyasi ve ekonomik sıkıntılar ile tabii afetlere ve savaşlara karşı koyabilmesinin en önemli yolu milletin beden ve aklen sağlıklı olmasıdır. Sıhhati tam olan bir fert devlet için her zaman büyük bir güç kaynağıdır. Böyle bir güç özellikle savaş döneminde devlet için çok kuvvetli bir silahtır. Devletin gelirlerinin artması da ancak fertlerin sağlıklı ve çok olmasıyla mümkün olabilmesine bağlıdır. Sağlıklı bir milletin ortaya çıkması elli yılı bulabilecek uzun soluklu bir çalışmanın ürünüdür ve bu zaman dilimi bir devlet için uzun bir süre değildir.

<sup>744</sup> Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler... , s. 14-16.

<sup>745</sup> Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler... , s. 17-26.

<sup>746</sup> Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler... , s. 26-42.

<sup>747</sup> Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler... , s. 42-51.

<sup>748</sup> Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler... , s. 52-79.

Talimatta milletin sıhhatinin altı yüz yıl ihmal edildiği, bu ihmal nedeniyle milyonlarca vatandaşın hayatının mahvolduğu, ihmaller nedeniyle memleketin adeta bir mezarlığa döndüğü ve milletin aciz ve hastalıklı bir hal aldığı iddia edilmiştir. Toplumun artık iyi bir nesil yetiştirecek, gelir getirecek ve kuvvetli bir asker olacak halde olmadığı belirtilerek bu duruma son vermek için bundan sonra sağlık meselesinin memleketin en önemli meselesi olarak görüldüğü ifade edilmiştir<sup>749</sup>.

Talimatın 4.ve 5. sayfalarında bu talimatın yayınlanma nedenleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre talimatın yayınlanma nedenleri arasında devletin sağlık tertibatının ülkenin her tarafında sağlık işlerini idare edecek bir durumda olmaması, mevcut noksanlardan kaynaklanan sıhhi durumun milletin neslini sona erdirecek kadar kötü olması ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin sağlık alanındaki bütün eksikliklere çare olabilecek imkânlara sahip olmamasıdır<sup>750</sup>. Talimatta yeni İdare-i Vilayat Kanunu'nun vilayetlere kendi işlerinin idaresi için izin verdiği belirtilmiştir. Bu kanunla vilayetlere sağlık işleri için bütçelerinde tahsisat ayrılmasının emrolunduğu ifade edilmiştir. 1914 yılı için vilayetlerden gelen bilgilere göre pek çok vilayet sağlık işlerinin önemini anlamış ve bütçelerinde bu iş için önemli miktarda tahsisatlar ayırmışlardır. Buna rağmen bütçelerinde sağlık harcamaları için hiçbir meblağ tahsis etmeyen vilayetler de bulunmaktadır. Vilayet sıhhiye müdürlerinin zaruri sağlık ihtiyaçlarını tespit edememeleri nedeniyle Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi pek çok vilayetin genel ve aynı olan ihtiyaçlarını gösteren bir liste ve bir program hazırlamıştır. Vilayetlerin tahsisatlarını artık bu listeye göre ayırmaları ve önem sırasına göre belirtilen hususları tamamlamaları gerektiği de ifade edilmiştir. Bazı vilayetlerin kısa süre içerisinde bazılarının ise birkaç sene zarfında eksikliklerini tamamlayacakları belirtilerek hazırlanan programın gösteriştan uzak ve umumi vasıtalarla ihtiyaçları temin etmek üzere tertip olunduğu belirtilmiştir<sup>751</sup>.

Talimatta, hazırlanan programın detayları hakkındaki bilgilere geçmeden önce memleketin karşılanması zaruri olan genel sağlık ihtiyaçlarının neler olduğu hakkında da bilgiler verilmiştir. Buna göre, ilk olarak topluma maddi ve manevi zararlar veren, ordunun savaş gücünü azaltıp savaşların kaybedilmesine sebep olan bulaşıcı hastalıkların önüne geçilmelidir. Burada özellikle kolera ve tifo hastalıkları vurgulanmıştır. Bu hastalıkların yayılmasını önlemek ve memleket genelinde ortadan kaldırılmasını sağlamak için bütün yerleşim birimlerinde su ve lağım meselelerinin çözülmesi, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması halinde kullanılacak fenni temizlik araçlarını bulundurulması, hastalıklardan her zaman haber

<sup>749</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacı Sıhhiyesi İle Bu İhtiyacın Temin-i İçin Bütçelerinde Tefrik Edecekleri Tahsisat-ı Sıhhiyenin Suret-i Sarfını Gösterir Talimat*, Babıâli Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 2-3.

<sup>750</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacı Sıhhiyesi İle...* , s. 4-5.

<sup>751</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacı Sıhhiyesi İle...* , s. 4-5.



alabilmek için her tarafa yeteri kadar tabip tayin edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur<sup>752</sup>. Buraya kadar verilen bilgiler bize devletin 1914 yılı itibariyle memleketin sağlık alanındaki eksikliklerinin farkında olduğunu ve neler yapılarak bunların asgari düzeye indirilebileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Talimatta, memleketin sağlık konusundaki ikinci zaruri ihtiyacının fakir halkın ihtiyaçlarını az çok karşılayan ve hastalıklarla mücadele merkezi olan Gureba hastaneleri ile bimarhanelerin ıslah edilmesi olduğu belirtilmiştir. Üçüncü zaruri ihtiyaç olarak memleketin ihtiyacına yetecek kadar tabip, ebe ve özellikle de çiçek hastalığı ile savaştıracak aşı memurlarının tayin edilmesi gösterilmiştir. Memleketin sağlık hususundaki dördüncü zaruri ihtiyacı ise frengi, sıtma ve trahom hastalıkları ile mücadele edilmesi şeklinde özetlenerek bunlardan ilk önce teşebbüs olunacak hususların ilk üç mesele olduğuna dikkat çekilmiştir<sup>753</sup>.

Talimatın bundan sonraki kısmında yapılacak olan icraatın tarzı hakkında bilgiler verilmiştir. Burada ilk olarak su meselesinin halledilmesi üzerinde durulmuştur. Şehir, kasaba, köy gibi bütün yerleşim merkezlerinde halka temiz su sağlanmasının önemi belirtilmiştir. Kolera ve tifo mikropları ile kirlenmiş bir suyu içen veya kullanan kişilerin bu hastalıklara yakalanacakları ifade edilerek meselenin önemine dikkat çekilmiştir. Talimatta bir bölgenin su ihtiyacının karşılanması sırasında dikkat edilmesi gereken hususların neler olduğu da ifade edilmiştir. Membra, yer altı, bend ve sarnıç suları ile nehir ve göl sularının özellikleri ve bunların kullanılmaları sırasında dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında detaylı bilgiler verilerek ilgililer aydınlatılmaya çalışılmıştır<sup>754</sup>. Su meselesinin halledilmesi hususunda ortaya atılan iki düşünce vardır. Bunlar, suyun ya bir bölgeye yeniden getirilmesi ya da mevcut suların kolera ve tifo nakletmeyecek şekilde ıslah edilip temizlenmesidir. Talimatta mevcut suların kolera ve tifo gibi hastalıklardan korunması için yapılması gerekenlerin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Özellikle suların evlere demir borular içerisinde sevk olunması gerektiği vurgulanmıştır<sup>755</sup>.

<sup>752</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 5-6.

<sup>753</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 6-7.

<sup>754</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 8-13.

<sup>755</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 13. Talimatta yer alan suların demir borularla taşınması hususuna pek çok arşiv belgesinde rastlanmaktadır. Örneğin Kâmil Paşa Hükûmeti dönemine ait 12 Kasım 1908 tarihli bir belge, Medine şehrinin su ihtiyacını karşılayan Ayn-ı Zerka suyunun temiz olmaması nedeniyle demir borularla taşınmasının gerektiğini bildirmektedir. Bu amaçla mahallî hükûmetin mühendislerle bir plan hazırlattığı ve gerekli malzemelerin temin edildiği de belirtilmesine rağmen bilinmeyen bir nedenden dolayı yapılacak ameliyatın tatil edildiği belirtilmiştir (*BOA. DH. MKT. 2656/7*). Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. Hükûmeti dönemine ait 19 Ekim 1909 tarih diğer bir belge ise İstanbul ve çevresindeki bulaşıcı hastalıkları önlemek için hastalıkların yayılma sebebi olan su bentlerinin tamir edilmesi ve mecralarının demir borularla alınması gerektiği hakkında bilgiler vermektedir. Bunun için keşifname hazırlamakla görevli olan memurun henüz gönderilmediği belirtilerek İstanbul'daki suların bir an önce temizlenmemesinin toplum sağlığına zarar vereceği ifade edilmiş ve bir an önce harekete geçilmesi istenilmiştir (*BOA. DH. MUI. 23-1/48*). Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde ise şehirlere, kasabalara ve köylere getirilen sular için alınacak demir ve pik borular ile motor tulumbalarının gümrük vergisinden muaf tutulmasına dair bir kanun layihası Meclis-i Mebusan'da gündeme gelmiştir.

Ayrıca büyük şehirlerin su ihtiyacının karşılanması için yapılacak projeleri ne tabiilerin ne de mühendislerin yapabileceği belirtilmiştir. Bu iş için ihtisas sahibi su mühendislerinin bulunduğu ifade edilerek memleketimiz de bu işi yapabilecek gerek fenni memurların gerekse sanayinin bulunmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle yapılması gerekenin bu işle uğraşan Avrupalı bir şirketin bulunarak bu işin ona ihale edilmesi olduğu da ifade edilmiştir<sup>756</sup>.

Talimatta, su melesinin halledilmesinden sonra bulaşıcı hastalıkların yayılmasına etki eden diğer bir aracın, lağımın olduğu belirtilmiş ve bunların nasıl yapılması gerektiği hakkında bilgiler verilmiştir<sup>757</sup>. Talimatta bu iki mesele ve çözüm yolları hakkında bilgi verildikten sonra kolera ve tifo başta olmak üzere bulaşıcı hastalıklara tutulan insanlar ile bunların kirli eşyaları vasıtasıyla hastalığa yakalananların tecridi ve eşyalarının temizlenmesi için gerekli tesisatın hazırlanması üzerinde de durulmuştur. Buna göre, her vilayet merkezinde talimatın sonunda verilen plana uygun olarak birinci sınıf bir tebhirhane ile ihtiyaç halinde kullanılacak bir seyyar karantina istasyonu ve gerekli malzemelerin saklanacağı bir sıhhiye deposu bulunmalıdır. Ayrıca yine talimatın sonunda verilen plana uygun olarak üç dairesel bir karantina istasyonu da bulunmalıdır. Bu istasyon şehrin dışında ve şehre gelen en işlek yol üzerinde tesis olunmalıdır. Liva merkezlerinde ise önemine göre ikinci sınıf bir tebhirhane ve bir karantina istasyonu hazırlanmalıdır. Ayrıca bir sıhhiye deposu da bulunmalıdır. Küçük liva merkezlerinde (özellikle kolera ve vebanın çok görülmediği yerlerde) ise sadece bir karantina istasyonu yapılmalıdır. Bu istasyonun yanındaki tebhirhaneden şehir de istifade edecektir. Mümkün ise seyyar karantina istasyonlarında birden fazla seyyar etüv bulundurulmalıdır<sup>758</sup>.

Talimatta zaruri bir ihtiyaç olduğundan daha önce bahsettiğimiz Gureba Hastaneleri'nin tesis edilmesi konusuna da geniş yer verilmiştir. Buna göre Gureba Hastaneleri talimatta yer alan plana uygun olarak tesis edilmelidir. En az elli yataklı ve iki katlı olması gerektiği ifade edilen bu hastanelerde emraz-ı dâhiliye ve hariciyenin yanı sıra frengiye ve doğum kısımlarına da bir miktar yer ayrılmalıdır. Bu hastanelerin idari ve fenni memurlarının tayinleri ile yönetimleri ise yayınlanacak olan "*Hastaneler İdaresi Talimatnamesi*" ne uygun olmalıdır. Hastanenin açılacağı yerde eğer frengiye karşı bir mücadele verilecekse ayrıca bir frengi hastanesi açılmamalı mevcut hastaneye bir frengi koğuşu eklenmelidir. Her liva merkezinde önemine göre aynı şekilde en az yirmi yataklı bir Gureba hastanesi tesis edilmelidir. Bu hastanede dâhili ve harici kısımlar bulunmalıdır. Her vilayet merkezinde belirtilen planlara

---

Meclisin 22 Temmuz 1914 tarihli 41. oturumunda ele alınan dört maddelik kanun layihası kabul edilmiş ve bu kanunun uygulanması için hükümet tarafından bir nizamname yayınlanmasına karar verilmiştir (MMZC. , D. 3, İ. 41, C. 2, s. 566). Kanun layihasının tam metni için bkz. *Düster, Tertib-i Sani*, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 145.

<sup>756</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 13.

<sup>757</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 15-17.

<sup>758</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 17-18.

uygun olarak en az 10 yataklı, her liva merkezinde ise 6 yataklı bir Meccanîn hastanesi yapılmalıdır. Ayrıca her kaza merkezinde 6 yataklı iki daireli bir dispanser yapılacak, tabiplerinin hastalarını muayene edeceği bu dispanserlere daimi hasta kabul olunmayacaktır. İhtiyaç halinde kolera ve benzeri bulaşıcı hastalıklar için de kullanılacak olan bu müesseselerde daimi memur ve hademe bulunmayacaktır. Devletin sağlık müesseseleri ile ilgili planlaması bunlarla sınırlı değildir. Vilayet merkezlerindeki hastanelerde bir laboratuvar tesis olunacaktır. Belirtilen plan çerçevesinde tesis edilecek olan bu laboratuvar gerekli malzemeler ile donatılacaktır. Laboratuvarın idaresi ise Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından neşr olunan “*Muayenat-ı Bakteriyolojiye ve Kimyeviye-i Gıdaiye Resmi*” kitabında gösterildiği şekilde olacaktır. Bu laboratuvar aynı zamanda vilayet hastanesinin işlerini de yapacak ve bulaşıcı hastalıkların görüldüğü zamanlarda vilayetin fenni müracaat merkezi olacaktır<sup>759</sup>.

Talimatnamede memleketin sağlık alanındaki üçüncü zaruri ihtiyacı olan tabip, ebe ve aşıcı tayini meselesinin nasıl çözüme kavuşturulabileceği hakkında da bilgiler verilmiştir. Öncelikle her kaza merkezine en az bir tabip, bir ebe ve bir aşıcı tayin edilmesinin zaruri olduğu belirtilmiştir. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinin vilayetlere yeteri kadar tabip, ebe ve aşıcı tayinine müsait olmadığı da belirtilerek vilayetlerden gerekli tayinler için bütçelerinde yeterli meblağı ayırmaları istenilmiştir. Memleketin sağlık alanındaki dördüncü zaruri ihtiyacı olan frengi, sıtma ve trahom hastalıklarına karşı vilayetlerde, livalarda, kazalarda ve köylerde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından hazırlanan programlar doğrultusunda çalışılması ve gerekli olan meblağın ayrılması istenilmiştir. Talimatnamenin devamında sıtma, frengi ve trahom hastalıklarıyla mücadelede uygulanacak yöntemler hakkında da bilgiler verilmiştir. Sıtma ile mücadele de vurgulanan ilk husus hastalığın en önemli ilacı olan kinin maddesinin fakir halka ücretsiz olarak dağıtılmasıdır. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçesinde kinin için ayrılan bir tahsisat olmasına rağmen alınan kinin miktarının memleketin tamamının ihtiyacını karşılamaya yetmediği belirtilmiştir. Ayrıca sıtma hastalığının sebebi olan sivrisinekleri ortadan kaldırmak için de başta bataklıklar olmak üzere sivrisineklerin üremesine ve yaşamasına imkân sağlayan yerlerin ortadan kaldırılması gerektiği belirtilmiştir. Talimatta sıtma ile mücadele için hükümet memurları ve sağlık personelinin alacakları ilk ve en önemli tedbirin sıtma hastalarını teker teker tedavi etmeleri olduğu belirtilerek bataklıkların kurutulmasının ikinci derecede önemli olduğu ifade edilmiştir. Kanaatimizce hastalığın kaynağı niteliğindeki bataklıkların kurutulması bu hastalık ile mücadelede atılabilecek en önemli adımdır. Talimatta büyük bataklıkların kurutulmasının önemli meblağlar gerektiren bir iş

<sup>759</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 18-19.

olduğunun belirtilmesine rağmen hastalığa yol açabilecek daha küçük ölçekli bataklıkların ve su birikintilerinin imkânlar nispetinde ortadan kaldırılabileceği de ifade edilmiştir<sup>760</sup>.

Talimatta, frengi hastalığına karşı Kastamonu Vilayeti'nde uygulanan teşkilatın mükemmel ve etkili bir mücadele teşkilatı olduğundan bahsedilmiştir. Fakat bu teşkilatın idaresinin oldukça masraflı olduğu da vurgulanmıştır. Bu nedenle bütün vilayetlerde uygulanmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Vilayetlerin her kazaya bir veya iki tabip tayinini başarabilmeleri halinde bu tabiplerin daha sade bir program olan “*Frengi Talimatnamesi*” doğrultusunda çalışarak buldukları yerlerde frengiyi ortadan kaldırabilecekleri de belirtilmiştir. Talimatnamede frengi ile mücadele için kullanılacak ilaçların bedellerinin vilayetler tarafından karşılanması gerektiği de belirtilmiştir<sup>761</sup>.

Trahom denilen göz hastalığı ile mücadele hususunda ise bütün kazalarda yeteri kadar tabip, aşıcı ve küçük sıhhiye memurunun bulunması durumunda bu hastalıkla kolayca mücadele edilebileceği ifade edilmiştir. Hastalığa karşı kullanılacak ilacın son derece ucuz olduğu da belirtilerek önemli olanın vakaları takip edecek fenni memurların bulunması olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte kolera ve veba ile mücadele için vilayetlerin bütçelerinde her sene bir miktar tahsisatın ayrılması da tavsiye edilmektedir. Sene sonuna kadar bu tahsisatın kullanılmasına yol açacak bir durumun olmaması halinde ise bu tahsisatın vilayetin diğer sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için harcanması istenilmiştir<sup>762</sup>.

Talimatta, daha önce bahsetmiş olduğumuz iki katlı ve elli yataklı umumi hastane planının tarifnamesine yer verilmiştir. Talimatta anlatılmış olan her vilayet merkezi ile liva merkezleri ve kazalar için gerekli olan sıhhi tertibat ve tesisat masraflarını tahminen gösteren listeler de bulunmaktadır. Talimatta, gerektiğinde kolera, tifo, dizanteri, sıtma, difteri ve humma-ı raciayı (dönek ateş) muayene edecek bir seyyar bakteriyoloji laboratuvarına lazım olan malzemeler ile kimyevi maddelerin isimleri ve bunların tutarları hakkında bilgi veren liste bulunmaktadır<sup>763</sup>. Buraya kadar verdiğimiz bilgileri toplu şekilde değerlendirecek olursak I. Dünya Savaşı'nın başlangıç yılı olan 1914'te yayınlanmış olan bu talimat, hükûmetin sağlık konusuyla ilgili mevcut sıkıntıların farkında olduğunu ve bu sıkıntılara çözüm üretebilmek içinde çeşitli projeler ürettiğini gösteren resmi bir yayın niteliğindedir.

<sup>760</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 19-21.

<sup>761</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 21-22.

<sup>762</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 22.

<sup>763</sup> *Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle...* , s. 23-29.

## 2. Sağlık Personeli İle İlgili Yasal Düzenlemeler

### 2.1. Vilayat Memurîn-i Sıhhiyesinin İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı

#### Muvakkatı Mucibince Suret-i Tayin ve Azilleri Hakkında Nizamname

27 Mart 1913'te Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanan bu nizamname 9 maddeden oluşmaktadır. Nizamnameye göre vilayetlerde maaşları sıhhiye bütçesinden ödenen sıhhiye müdürleri ve hükûmet tabipleri ile diğer bütün sıhhi müesseselerin baştabiplerinin ve operatörlerinin seçimini ve tayinini Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi yapacaktı. Ayrıca Bimarhane, Telkikhane, Bakteriyolojihane, Dâ-ül-keleb ve Kimyahane memurları ile vazifeleri birden fazla vilayeti kapsayan seyyar sıhhiye heyetleri ve bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması durumunda gönderilecek olan tabipler de doğrudan doğruya Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından seçilecek ve tayin olunacaklardı. Bu memurların azil, değiştirme ve terfileri de yine Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi tarafından yapılacaktı<sup>764</sup>. Maaşları mahallerince ödenen belediye tabipleri, hastane tabipleri, eczacılar, ebeler, aşı memurları, tebhir memurları ve sıhhi müesseselerde görevli bütün hizmetliler aşağıda belirtilen şartlara sahip olmak üzere sıhhiye müdürlerinin oyuyla tayin ve azledilebileceklerdi. Tabiplerin, eczacıların, ebelerin belediye hizmetine kabul olunabilmesi için Osmanlı diplomasına sahip olmaları gerekmektedir. Osmanlı mekteplerinden mezun olmayan ancak yabancı mekteplerden mezun olup Osmanlı tabiiyet ve icazetnamesine sahip olan ve rapor yazacak kadar Türkçe bilinler de belediyelerin hizmetinde tabip, eczacı ve ebe olarak çalışabileceklerdi. Ancak bu kişilerin tayinleri vilayet sıhhiye müdürünün tasdikine bağlıydı. Aşıcular ile tebhir memurlarının Küçük Sıhhiye Mektebi'nden mezun olmaları istihdamları için bir tercih sebebiydi<sup>765</sup>.

Nizamnamede sıhhiye memurlarının doğru bir şekilde seçilip istihdam edilmelerinin memleketin menfaati açısından son derece önemli olduğu belirtilerek fenni memurların terfilerinin aynı mesleğe mensup memurlar arasından yeterliliklerine göre yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu nedenle tayinleri vilayetlere bırakılan memurların tayinlerinde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden bilgi istenilmesi ve sicil kayıtlarının dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir. Memurların tayinlerinin tescil edilmesi, gerek mesleki hayatlarının düzenli bir şekilde bilinmesi gerekse azil ve emeklilik için çalışma sürelerinin bilinmesi bakımından son derece önemlidir. Bu nedenle vilayetler tarafından seçilen sıhhiye memurlarının tayinlerinin Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne haber verilmesi gerekmektedir. Seçilen ve tayinleri vilayetlere haber verilen ancak başka bir vilayette görevli olan tabiplerin yerine yeni bir tabip aranacak ve tayin edilecekti. Bu durum diğer vilayete de haber verilecekti. Seçilen ve tayinleri vilayetlere havale edilen memur adayları birden fazla olursa sıhhiye müdürünün başkanlığında

<sup>764</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 222; *Takvim-i Vekayi*, 14 Mart 1329/27 Mart 1913, nu. 1420; *BOA. MV. 231/17*; *BOA. DH. HMŞ. 25/17*; *BOA. DH. HMŞ. 30/42*.

<sup>765</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 222-223.

toplanan mahalli sıhhiye heyetinin huzurunda yapılacak müsabaka ile içlerinden birisi seçilecekti. Bu nizamnamede yazılı olan hususlardan başka durumlarda sıhhiye memurları bütün devlet memurlarının tayin, azil, terfi ve cezalandırılması ile ilgili hükümlere bağlı olacaklardı. Mesleki meselelere dair hususların halledilmesi ise Düsturun ikinci cildinde yer alan İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi'nin 9. maddesine göre Meclis-i Âli-i Sıhhiye bırakılmıştı<sup>766</sup>.

## **2.2. Memurîn-i Sıhhiyenin Suret-i Tayin ve Azillerine Dair R. 14 Mart 1329/M. 27 Mart 1913 Tarihinde İrade-i Hazret-i Padişahîye İktiran Eden Nizamnameye Zeylen Kaleme Alınan İntihab ve Tayin Talimatnamesi**

Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanmış olan ve yukarıda yer verdiğimiz “*Vilayat Memurîn-i Sıhhiyesinin 17 Rebiyülahir 1331 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı Mucibince Suret-i Tayin ve Azilleri Hakkında Nizamname*” ye ek olan bu talimatnamenin yayın tarihini tam olarak tespit edemedik. Ancak talimatnamenin 1914 yılı içerisinde yayınlanmış olan Sıhhiye Mecmuası'nda neşredilmiş olması, bizde Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlandığı kanaatini uyandırmaktadır. Toplam 5 bölüm ve 20 maddeden oluşan talimatnamenin 1. bölümü “*Mevad-ı Umumiye*” başlığını taşımaktadır. Buna göre sıhhiye memurlarının tayin ve azil şekillerine dair olan 27 Eylül 1913 tarihli nizamnamenin 1. maddesinde sıralanan sıhhi ve fenni memurların seçim, tayin, azil, terfi ve değiştirilmesi Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin teşkilatı hakkındaki kanunun 5. maddesinde beyan olunan “*İntihab-ı Memurîn Komisyonu*” tarafından yapılacaktır<sup>767</sup>. Bu talimatnameye göre Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kadrosundaki memuriyetler on sınıfa ayrılmıştı. Bu sınıflar ve kendilerine mensup olan memurlar ile şu şekilde tasnif edilmiştir: Birinci Sınıf: Merkez şube müdürleri, Bakteriyolojihane-i Osmani Müdüriyeti. İkinci Sınıf: Merkez şube müdür muavinleri, Bakteriyolojihane-i Osmani Müessesesi ile Kimya Müessesesi Şube Müdürleri, Telkikhane ve Dâ-ül-keleb Laboratuvarları Müdürleri, birinci müfettişler. Üçüncü Sınıf: Sıhhiye müdürleri, hastaneler sertabipleri ve ikinci sınıf müfettişler. Dördüncü Sınıf: Elviye-i müstakile merkez tabipleri, üçüncü sınıf müfettişler, hastane tabipleri ve operatörleri. Beşinci sınıf: Merkez vilayet hükûmet tabibi, müessesat-ı fenniye laboratuvar müdür muavinleri. Altıncı sınıf: Merkez liva hükûmet tabibi, seyyar tabipler, vilayet belediye tabipleri, hastane eczacıları. Yedinci sınıf: Müessesat-ı fenniye asistanları, kaza hükûmet tabibi ve eczacıları. Sekizinci sınıf: Kaza belediye tabipleri. Dokuzuncu sınıf: Nahiye belediye tabipleri, kaza belediye eczacıları.

<sup>766</sup>Düstur, *Tertib-i Sani*, C. 5, s. 223-224; İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi'nin 9. maddesi için bkz. *Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 2, s. 804-805.

<sup>767</sup>*Sıhhiye Mecmuası*, Y. 2, S. 3, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 170.

Onuncu sınıf: Ebeler, küçük sıhhiye memurluğuna ait işler ile uğraşanlar, tebhir memurları, aşı memurları, hasta bakıcılar, masajcılar ve sünnetçiler<sup>768</sup>.

Şube müdürlerinden kaza tabiplerine kadar olan memuriyetlerin seçim ve tayini hususunda kıdem, ihtisas, ilmi ve ahlaki ehliyet ile geçmiş memuriyetlerde yapılan hizmetler tercih sebepleri arasında yer almaktaydı. Şube müdürleri en az sekiz sene tababet alanında çalışan ve memur olacakları fenni şubede ihtisas sahibi olan kişiler arasından seçileceklerdi. Şube müdür muavinleri ikinci ve üçüncü sınıf fenni memurlar arasından seçilirlerdi. Teftiş heyetine dâhil olacak müfettişler üzerlerine alacakları işin sorumluluğu nedeniyle en az beş sene tababette bulunmuş bilgili tabipler arasından seçileceklerdi. Dışarıdan müfettişlik mesleğine dâhil olacak tabipler ise öncelikle üçüncü sınıf müfettiş olabilirdi. Müfettişler arasında ayrılık meydana gelmesi durumunda en kıdemli ve gerekli şartlara sahip olanlar arasında silsileye riayet edilecekti<sup>769</sup>. Sıhhiye müdürleri nakil yoluyla üçüncü sınıftaki ve terfi yoluyla da dördüncü ve beşinci sınıftaki tabipler arasından seçileceklerdi. Elviye-i müstakile merkez tabipleri nakil yoluyla dördüncü ve terfi yoluyla da beşinci sınıftaki tabipler arasından seçileceklerdi. Hükûmet tabipliği görevinde bulunanlar içerisinde gerekli şartlara sahip olanlar var ise bu durum tercih sebebiydi. Vilayet ve elviye-i müstakile tabipleri ise nakil yoluyla beşinci ve terfi yoluyla da altıncı ve yedinci sınıf tabipler arasından seçileceklerdi. Hükûmet tabipliğinde bulunan ve gerekli şartlara sahip olanlar burada da tercih edilirdi. Kaza hükûmet tababetine tayin olunabilmek için Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından yılın belirli dönemlerinde açılan “*İkmal-i Malumat*” derslerinin sonunda yapılan imtihanlarda başarılı olmak şarttı. Vilayet memur-ini sıhhiyesinin tayin ve azillerine dair olan nizamnamenin 4. maddesine göre tayinleri vilayetlere havale edilmiş olan kaza, liva, vilayet ve belediye tabipleri ile diğer sıhhiye memurlarının tayinlerinde silsileye uyularak kıdem dikkate alınması ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nden bilgi alınması gerekmektedir<sup>770</sup>.

Talimatnamenin 2. bölümü “*Müessesat-ı Sıhhiyedeki Memurîn-i Fenniye’ye Dair*” başlığını taşımaktadır. Buna göre Bakteriyojihan-e-i Osmani, Kimyahane, Telkihane ve Dâ-ül-keleb Müessesesiyle diğer fenni ve sıhhi müesseselere tayin olunacak kişiler uzman memurlar arasından seçileceklerdi. Bunların uzmanlıklarını İntihab-ı Memurin Komisyonu tarafından belirlenecek bir komisyona ispat etmeleri gerekmektedir. Bakteriyojihan-e-i Osmani’de görevli fenni memurlar bir müdür ile laboratuvarlar müdürleri, laboratuvar müdür muavinleri ve asistanlardan oluşmaktaydı. Müessese müdürü, laboratuvar müdürleri arasındaki en kıdemli ve aynı zamanda ilmi bilgisi, gayreti, keşifleri ve yayınlarıyla ayrılan kişi olacaktı. Ayrıca

<sup>768</sup> *Sıhhiye Mecmuası*, Y. 2, S. 3, s. 170-171.

<sup>769</sup> *Sıhhiye Mecmuası*, Y. 2, S. 3, s. 171.

<sup>770</sup> *Sıhhiye Mecmuası*, Y. 2, S. 3, s. 172.

müessese müdürleri, dışarıdan gerekli şartlara sahip kişiler arasından da seçilebilirlerdi. İhtisas sahibi olan ve çalıştıkları bakteriyoloji kısmında tanınan bütün laboratuvar müdür muavinleri laboratuvar müdürü olarak seçilebilirlerdi. Bu nitelikte bir kişi bulunmadığı takdirde ise diğer laboratuvarların müdür muavinleri arasından en kıdemlisi seçilirdi. Ayrıca laboratuvar dışından o laboratuvarın meşgul olduğu bakteriyoloji şubesinden gerekli şartlara sahip bir kişi de bu göreve seçilebilirdi. Bir laboratuvarın kadrosunda müdür muavinliği boş ise mevcut asistanlar içerisindeki en kıdemli ve gayretli kişi bu göreve getirilirdi. Asistanlığa aday olan tabipler Fransızca, Almanca ve İngilizce dillerinden birisini bilmek zorundaydılar. Ayrıca bu kişi Bakteriyolojihanenin üç aylık büyük bakteriyoloji dersine devam etmiş ve bu ders sırasındaki gayreti ile hocalarının dikkatini çekmiş olanlar arasından seçilecekti. Daha önce bakteriyoloji ile uğraşan ve gerekli niteliklere sahip olan kişiler de asistanlığa seçilebilirlerdi<sup>771</sup>. Kimya müessesesi fenni memurları da laboratuvar müdürleri, müdür muavinleri ve asistanlar olmak üzere üç kısma ayrılmışlardı. Bu müessesenin kadrosunda bir boşluk olması durumunda Bakteriyoloji müessesesinde belirtilen esaslar dairesinde seçim ve terfileri yapılacaktı. Telkikhane ve Dâ-ül-keleb Laboratuvarları bağımsız yapı müesseselerdi. Bunlar Bakteriyolojihane-i Osmani'nin fenni şubelerinin laboratuvarları derecesinde kurumlardı. Bu müesseseler de laboratuvar müdürü derecesinde olan müessesenin müdürü ile müdür muavini ve bir asistan tarafından idare olunurlardı. Bu müesseselerin seçim ve terfileri de yukarıda belirtilen esaslar çerçevesinde yapılırdı<sup>772</sup>.

Talimatnamenin 3. bölümü "*Hastaneler Etibbasına Dair*" başlığını taşımaktadır. Buna göre hastane tabip ve operatörleri ile fenni şube uzmanları hastanede iki sene asistanlık yapmış olmak veya dört sene tababette bulunmak şartıyla merkezde teorik ve pratik olarak yapılacak imtihanı kazanmış olan ve gerekli şartlara sahip bulunanlar arasından seçileceklerdi. Tıp fakültesinde en az üç sene şeflik yapmış olanlar gerekli şartlara sahiplerse ihtisas dâhilinde hastanelerdeki bir şubeye doğrudan doğruya memur edilebilirlerdi. Ancak aynı ilmi seviyede başka bir talip ortaya çıkarsa bunlar da müsabakaya tabi tutulacaklardı. Bir hastanenin baştabibi olabilmek için yukarıdaki şartlara uygun olarak seçilen hastane tabiplerinden olmak, beş sene hizmet etmiş bulunmak ve gerekli ilmi ve idari vasıflara sahip olmak gerekmektedir. Sıhhiye müdürleri baştabiplik için gerekli olan vasıflara sahip oldukları takdirde doğrudan doğruya hastane baştabipliğine tayin olunurlardı. Sıhhiye müdüriyetleri, mevkilerinin önemine ve mesafelerine göre sınıflara ayrılmaktaydı. Buna göre vilayet merkez tabib-i evvelikleri ve

<sup>771</sup>Sıhhiye Mecmuası, Y. 2, S. 3, s. 172-174.

<sup>772</sup>Sıhhiye Mecmuası, Y. 2, S. 3, s. 174.



elviye-i müstakile merkez tababetleri üç sınıfa, kaza tababetleri dört sınıfa, nahiye tababetleri ise iki sınıfa ayrılmışlardı<sup>773</sup>.

Talimatnamenin 4. bölümü “*Mükâfat ve Mücazat*” başlığını taşımaktadır. Buna göre gayretli çalışmaları görülen sıhhiye memurları Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından terfi, taltif ve takdirname ile ödüllendirilirdi. Bu durum sicillerine kayıt olunurdu. Liyakatsızlık ve suiistimalleri görülen memurlar ise Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından azarlama, yarım ve tam maaş kesintisi, tenzil-i sınıf ve azil şeklinde cezalandırılırdı. Bir memurun azli her şeyden önce şikâyetin incelenmesine bağlıydı. Bir sene içerisinde üç defa maaş kesintisi ile cezalandırılan sıhhiye memurları azlolunurlardı. Teklif edilen bir memuriyeti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından makul görülmeyen bir mazeret nedeniyle kabul etmeyen sıhhiye memurları hareketlerinin derece ve tekrarına göre iki veya beş yıl memuriyete tayin olunamazlardı<sup>774</sup>.

Talimatnamenin 5. bölümü “*Cevaz-ı İstihdam Kararı*” başlığını taşımaktaydı. Buna göre azledilen bir sağlık görevlisinin yeniden istihdam izni alabilmesi için her şeyden önce teftiş heyetinin merkezinde bulunan ve azil sebepleri hakkında bilgi veren dosyasının incelenmesi gerekiyordu. Ayrıca bu memur eğer yeniden istihdam olunacaksa eski memuriyetine muadil bir memuriyete mi yoksa daha düşük sınıftaki bir memuriyete mi atanacağına ilişkin bir rapor hazırlanırdı. Bu rapor İntihab-ı Memurin Komisyonu’na gönderilir ve gerekli karar burada verilirdi<sup>775</sup>.

### **2.3. Vilayât Sıhhiye Müdür ve Elviye-i Müstakile Merkez Tabipleri Vezaifi Hakkında Talimatname**

1913 yılında yayınlanmış olması nedeniyle Mahmud Şevket Paşa veya Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlandığı muhtemel bu talimatname Osmanlı taşrasındaki sağlık teşkilatlanması açısından son derece önemlidir. 14 maddeden oluşan talimatnamenin 1. maddesine göre vilayetlerde<sup>776</sup> ve elviye-i müstakilede<sup>777</sup> valilerin ve mutasarrıfların sağlık danışmanları olan sıhhiye müdürleri ve merkez tabipleri buldukları yerlerdeki sağlık işlerine ait her türlü tedbirin alınmasına ve bu konudaki kanunların uygulanmasına nezaret etmekle mükelleftiler. Talimatnamenin 2. maddesi vilayetlerin sıhhiye müdürleri, elviye-i müstakile

<sup>773</sup>*Sıhhiye Mecmuası*, Y. 2, S. 3, s. 174-175.

<sup>774</sup>*Sıhhiye Mecmuası*, Y. 2, S. 3, s. 175.

<sup>775</sup>*Sıhhiye Mecmuası*, Y. 2, S. 3, s. 175-176.

<sup>776</sup>*Vilayat Sıhhiye Müdür ve Elviye-i Müstakile Merkez Tabipleri Vezaifi Hakkında Talimatname*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329, s. 1 (Talimatnamenin kapağında basım tarihi 1239 şeklinde yanlış yazılmıştır).

<sup>777</sup>Elviye-i Müstakile, (eskiden) bir vilayete bağlı olmayıp, doğrudan doğruya Dâhiliye Nezareti’ne bağlı bulunan Çanakkale, İzmit, Antalya, Samsun, Muğla gibi livalardır (Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 216).

merkez tabipleri ve bağılı yerlerin tabiplerinin özel talimatnameler ile belirlenmiş görevleri dışındaki vazifelerine ayrılmıştır. Buna göre, görevlilerin vilayet ve liva dâhilindeki görevleri şöyle tanımlanmıştır: Şehir, kasaba ve köylerin caddelerinde ve sokaklarında, umumi meskenlerinde, sanayi kurumlarında, yiyecek ve içecek satılan dükkânlarında, kara ve deniz ulaşım araçlarında temizlik işlerinin yapılıp yapılmadığını kontrol etmek. Merkezde ve çevresinde mahalli ihtiyaçları temin etmeye yeterli özel eczanelerin ve belediye eczanelerinin açılması hususunda gerekli teşebbüslerde bulunmak. Eczanelerin görevli tabipler tarafından teftişe tabi tutulup tutulmadığını, eczane ve ecza ticarethanelerine getirilen ve buralardan ithal olunan ilaçların cinsini kontrol altında bulundurmak. Belediye tabibi bulunmayan mahaller ile bir tabiple idare edilemeyecek kadar fazla nüfusa sahip olan yerlere maaşları belediye gelirlerinden ödenmek veya halktan temin edilmek suretiyle belediye tabibi veya mütehassıs özel tabipler getirilmesi hususunda gerekli teşebbüslerde bulunmak. Sağlık kurumlarında idari ve fenni konuları tetkik etmek, gerekli tadilat ve ıslahata dair raporlar ve projeler hazırlamak. Serbest olarak çalışan yerli ve yabancı tabiplerin, tabiplik sanatı hakkındaki nizamnamelere uygun olarak hareket edip etmediklerini incelemek ve bunların ruhsatnamelerini kaydetmek. Vilayette ve müstakil liva dâhilinde sağlığa faydalı özelliklerden ve meselelerden bahseden layihalar hazırlamak. Meydana gelen kazaların ve hadiselerin adedini kaydetmek. Delilerin bimarhane bulunan en yakın merkeze sevkini temin etmek, komşu iki vilayet arasında bimarhane tesisi için haberleşerek teşebbüste bulunmak. Cinnetin nedenlerini araştırmak ve adedini tahkik ve kayıt eylemek. Seyyar etıbbâ kolları varsa bunların çalışma alanlarını tayin, hareketlerini takip ve çalışmalarını tetkik etmek. Toplumsal hastalıklardan frengi, verem ve sıtmanın hüküm sürdüğü yerlerde hastalığın sirayet ve tahribatının derecesi, sebepleri, hastaların tedavi şekilleri, irsiyet özellikleri ve söz konusu hastalıkların imhası için yapılması gerekli görülen ıslahatları belirten layihalar hazırlamak. Cüzzam ve dâ-ül-küül (alkoliklik, alkol içme alışkanlığı) hakkında araştırmalar yapmak. Bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasını ve yayılmasını kolaylaştıran sebepleri araştırarak sirayetin önlenmesi için başvurulacak korunma tedbirlerini ve bu konuda mahallince tatbikine lüzum görülen ıslahata dair projeleri hazırlamak ve mülhakatın katılımını sağlayarak vilayet merkezinde sıhhiye depoları tesisine gayret etmek. Mahkemeler tarafından görevli tabiplerle birlikte heyetçe tetkiki talep ve teklif olunan tıbbi meselelerle ilgili kanunları tetkik etmek. Doğumların başarılı şekilde gerçekleşmesi ebelerin bilgi sahibi olmalarına bağılı olduğundan diploması olup da yeterli bilgiye sahip olmayan ebeler ile diplomasız olarak çalışan ebelerin vilayet merkezinde hastane mevcutsa buralarda üç ay uygulama görmeleri sağlamak. Ayrıca diplomasız ebelerden bu şekilde maharet kazananları diploma almalarını için İstanbul'a göndermek. Ebelerin kadın hastalıklarını tedavi etmelerini kesin bir biçimde yasaklamak. Umumi nüfusun artması veya azalması hakkında istatistik

hazırlayarak elde edilecek sonuca göre tedbirler almak. Çocuk ölümlerinin sebeplerinden ve bunun engellenmesi çarelerinden bahseden layihalar hazırlamak. Hastalıkların teşhisinde ayrı bir yere sahip olan mikroskopun araştırmalarda kullanılmasını sağlamak. Su, maden suyu ve gıda maddelerinin tahlilinin yapılması için vilayet merkezinde bir belediye tahlilhanesi kurulmasını sağlamak. Maden sularının kimyasal bileşimlerini belirlemek, bunlardan hükûmet, belediye ve evkafa ait olanları gelirleri sağlık müessesesinin idare ve tesisine karşılık olarak vilayet içinde ve dışında kullanılmasını sağlamak. İhtiyaca göre vali ve müstakil mutasarrıfların imzaları ile sıhhi talimatnameler hazırlayarak bunların birer suretini genel müdürlüğe göndermek, gerek mahallî matbuat gerekse sıhhi nasihatler ile toplumun aydınlatılmasını sağlamakla mükelleftirler<sup>778</sup>.

Talimatnamenin 3. maddesine göre sıhhiye müdürleri ve merkez tabipleri görev bölgeleri dâhilinde aşı ameliyatının düzenli bir şekilde yapılmasına gayret edeceklerdi. Aşılananlara aşıları tutmadan şahadetname verilmeyecekti. 4. maddeye göre bütün bu vazifeleri hakkıyla yapabilmek için müdürler ve merkez tabipleri senede bir defa çevredeki vilayetlere veya livalara sıhhi bir seyahat yapacaklardı. Bu seyahatte gördüklerini ve seyahatle ilgili düşüncelerini ayrıntılı bir raporlarla vilayete ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bildireceklerdi. Bu seyahatleri için özel tertibinden maaşları nispetinde harcırah alacaklardı. 5. maddeye göre müdürler ile vilayet ve merkez tabipleri müstakil liva merkezlerinde hükûmet tabipleri ile belediye tabiplerinin adli ve mahalli meselelerde vazifelerini yapıp yapmadıklarını tetkik edeceklerdi. Talimatnamenin 6. maddesine göre, kendilerine emanet edilmiş olan vazifeleri yerine getirirken yolsuzluk veya rehaveti görülen sıhhiye memurlarına müdür ve merkez tabipleri tarafından ilk defasında bir ihtarname gönderilecekti. Suçun tekrarı durumunda bu kişiler yazılı olarak uyarılacaklar, suçun üçüncü defa meydana gelmesi halinde ise ceza kanununun 102. maddesi hükümlerine uygun olarak cezalandırılacaklardı<sup>779</sup>. Bundan da ders almayan sıhhiye memurlarından hükûmet tabipleri hakkında bizzat Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne, belediye tabipleri hakkında ise vali ve müstakil mutasarrıflara bir muhtıra gönderilerek azilleri talep edilecekti. Talimatnamenin 7. maddesine göre bütün sıhhiye

<sup>778</sup> *Vilayat Sıhhiye Müdür ve...* , s. 1-5.

<sup>779</sup> *Vilayat Sıhhiye Müdür ve...* , s. 6. Ceza Kanununun 102. maddesi şu şekildedir: “*Memurin-i devletten biri vazife-i memuriyetini ifada bila-sebep makbul ihmâl eyler veya amirinin ahkam-ı kanuniyeye müsteniden ita eylediği evamiri keza bir gûna sebeb-i makbul olmaksızın icra eylemez ise memuriyetinin derecesine göre üç liradan yüz liraya kadar ceza-ı nakdi alınır ve iş bu ihmalden veya amirin kanuna müstenid olan evamirini adem-i icraadan devletçe bir mazarrat husule gelmiş ise derecesine göre bir haftadan üç seneye kadar hapis cezasıyla beraber müebbeden veya muvakkaten rütbe ve memuriyetten mahrumiyet cezası dahi hüküm olunur ve bu fiilden efradça bir gûna zarar hasıl olmuş ise o da başkaca tazmin ettirilir*” (Sarkiz Karakoç, *Ceza Kanunu*, Tahşiyeli, 28 Zilhicce 1274 Tarihli Kanun-ı Mevad-ı Asliyesiyle Tarih-i Mezkurden Devr-i Meşrutiyete Kadar ve Hususan 6 Cemaziyelahir 1329 ve 22 Mayıs 1327 Tarihli Kanun ile Vuku Bulan Kâffe-i Tadilat ve Müzeyyilatı Muhtevidir, Şant Matbaası, Basım Yeri Yok, 1329, s. 102).

memurları gibi sıhhiye müdürleri ile merkez tabipleri de Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teftiş Heyeti'nin teftiş ve kontrolü altındadır. Sıhhiye müdürleri tarafından yapılacak teftişlerde gerekli kolaylıklar sağlanacaktır. Mülhakatın sıhhiye memurları arasında yolsuzlukları görülenler hakkında yapılacak tahkikat ise müfettişlere bırakılacaktır. 8. maddeye göre sıhhiye müdürleri ile elviye-i müstakile tabipleri umumi meclislerin senelik toplantılarına girmeden önce vilayetin ya da müstakil livanın genel sağlık durumu ve sıhhi ihtiyaçları hakkında bir rapor düzenleyeceklerdi. Bu raporun bir suretini Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne diğer bir suretini ise söz konusu meclisin toplantısında tetkik ve kabul ettirmek için vilayete ya da müstakil livaya takdim edeceklerdi. Ayrıca elde edilen neticeden Müdüriyet-i Umumiye'yi de haberdar edeceklerdi. 9. maddeye göre belediye tabipleri ile tahsisatları mahallerince ödenen sıhhiye memurlarının belirlenmesinde sıhhiye müdürleri ile merkez tabipleri gerekli kanuni ehliyet, yetenek ve kıdemin dikkate alınmasına ve tayininden önce Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bilgisine müracaat edilmesine dikkat edeceklerdi<sup>780</sup>.

10. maddeye göre sıhhiye müdüriyetleriyle elviye-i müstakile tababetlerinde vilayetin ya da müstakil livanın topografya-ı tıbbiyesini (sağlık coğrafyasını) gösterir ayrıntılı ve umumi bir harita ile bataklık bölgelerini gösterir özel haritalar bulunacaktı. Bu haritalar kaza tabipleri tarafından tertip olunan haritalara göre hazırlanacak ve bölgenin dolaşılması sırasında düzeltmeleri yapıldıktan sonra bir sureti de Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne takdim olunacaktı. 11. maddeye göre vazifeli bir kâtip istihdam edilene kadar sıhhiye müdürleriyle merkez tabipleri yazışmaları bizzat yapacaklardı. Bu yazışmaları kolaylaştırmak için kopya defterleri ve tamimlerle istatistik cetvellerini benzetmek için poligraf kullanacaklardı. 12. maddeye göre, müdür ve merkez tabipleri nezdinde ayrı defterler bulunacak, bu defterlerde ihbarı mecburi bulaşıcı hastalıklar ile toplumsal hastalıkların ortaya çıkması durumunda bütün vefat, doğum ve telkih-i cüderi ameliyatları (çiçek aşısı) ile mevcut sıhhiye memurlarının künyeleri, sicil ve çalışma dereceleri ve liyakatleriyle ilgili bilgiler bulunacaktı. Özel tabiplerin diploma ve ruhsatnameleri, gelen ve harcanan kinin miktarı, sıhhi icraatlar, hükûmete ait müesseselerin tıbbi ve temizlik aletleri ile tıbbi malzemelerinin buldukları mahaller ve bunların miktarları da bu defterlere kaydedilecekti. Ayda bir defa bu defterlerden birer özet çıkarılarak istatistik cetvellerine eklenecek ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi ile vilayete (müstakil livaya) takdim edilecek, aynı zamanda mahallî gazetelerle ilan da olunacaktı. 13. maddeye göre sıhhiye müdürleri ile elviye-i müstakile merkez tabiplerine hükûmet dairesinde özel birer oda verilecekti. Ayrıca bunlara memuriyetleri dairesinde bulunan hükûmet tabipleri ile birlikte mefruşat, çeşitli işlere yarayan edevat ile kırtasiye ve evraklar için gerekli olan tahsisat da verilecekti. 14. Maddeye göre, sıhhiye müdürleri ile elviye-i müstakile merkez

<sup>780</sup> *Vilayat Sıhhiye Müdür ve...* , s. 6-7.

tabipleri teftiş amacıyla mülhakata gittiklerinde veya izinli olarak görev yerlerinden ayrıldıklarında yerlerine sıhhiye müesseseleri sertabiplerini, bunların bulunmadığı yerlerde hükûmet tabibini ve buda yoksa merkez vilayet belediye tabibini vekil tayin edeceklerdi<sup>781</sup>.

#### 2.4. Seyyar Etibba Kolları Vezaifi Hakkında Talimatname

1913 yılında yayınlanmış olan bu talimatnamenin yıl içerisinde iktidarda bulunan Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti ya da Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlandığı muhtemeldir. 4 bölüm ve 38 maddeden oluşan talimatname genel olarak köylerin ve köylülerin sağlık durumlarının iyileştirilmesi hakkındadır. Talimatnamenin 1 bölümü “*Mevad-ı Umumiye*” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında ilk olarak seyyar etibba kollarının teşkil edilme nedenleri belirtilmiştir. Buna göre seyyar etibba kolları köy ve köylülerin genel sağlık durumlarını inceleyerek ıslah etmek, hasta köylülerin tedavileriyle ilgilenmek, çiçek aşısının yapılmasını sağlamak, kininlerin dağıtılmasını temin etmek ve sağlıkla ilgili diğer sıhhi hususları yerine getirmek için oluşturulmuşlardır. Talimatnameye göre, her seyyar etibba kolu iki tabipten oluşacaktı. Özel bir teşkilata sahip olup umumi bir müfettiş tarafından idare edilen Kastamonu ve Bolu Heyet-i Sıhhiye-i Seyyaresi hariç diğer vilayetlerin seyyar etibba kolları ait oldukları vilayetlerin sıhhiye müdüriyetine bağlı olacaklardı<sup>782</sup>.

Seyyar etibba kolları, Kastamonu ve Bolu Heyet-i Sıhhiyesi'nin vazifeleri hakkında 14 Haziran 1910'da yayınlanmış olan nizamnameye ve bu nizamnameye bağlı olarak kaleme alınan talimatnameye uygun olarak vazifelerini yerine getireceklerdi. Seyyar olarak görev yapacak her tabip sıcak beldelerde üç, diğer beldeler de ise beş sene vazife yapabileceğine dair bir taahhüt senedi verecek, geçerli bir sebep olmaksızın taahhüt senedine aykırı olarak vazifelerini terk eden tabipler beş yıl süreyle açığa alınacaklardı. Her kol bulunduğu vilayetin iklimine göre sekiz ay köylerde vazife yapacaktı. Seyyar etibba kolları faaliyet devresinin başlangıcında veya sonunda mahalli sıhhiye müdürü tarafından tayin ve tasdik olunacaktı. Her kolun bir sene içerisinde görev yapacağı mıntıka, köy, nahiy ve kazalar 1/200.000 ölçeğinde düzenlenecek haritalara göre Sıhhiye Müdüriyeti tarafından tayin olunacak ve görevlendirilecek kola tebliğ edilecekti. İlk olarak hastalık görülen kazalarda ve nahiyelerde muayene ve tedaviye başlanacaktı. Kollar, Sıhhiye Müdüriyeti tarafından tebliğ edilen düzene göre hareket etmeye mecburdular. Belirli olan düzenin değiştirilmesini gerektirecek duruma ait rapor incelendikten sonra Vilayet Sıhhiye Müdüriyeti'nden verilecek emir dikkate alınacaktı. Her tabip görevlendirildiği kazanın genel nüfusunu kaydetmek için bir yoklama defteri, muayene ve tedavi olunacak hastaların kaydı için bir hastalık defteri, verilecek ilaçların kaydı için bir ecza

<sup>781</sup> *Vilayat Sıhhiye Müdür ve ...* , s. 7-8.

<sup>782</sup> *Seyyar Etibba Kolları Vezaifi Hakkında Talimatname*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329, s. 2.

sarfıyat defteri, raporların bir nüshasını yazacağı bir kopya defteri ve gelen yazışmaların kaydına ait bir kayıt defteri bulunduracaktı. Tabipler ayrıca yanlarında bir şapirograf, matbu istatistik cetveli ile sıhhat ve aşı şahadetnameleri de bulunduracaklardı. Kol adına haberleşme görevi en kıdemli tabibe ait olacaktı. Mesai devam ettiği sürece seyyar tabipler vazifelerinin başından ayrılamayacaklardı. Tabiplerin nöbetleşerek ayda bir defa ikişer gün merkez kazaya gitme hakları vardı. Bunun dışında gereksiz ve izinsiz olarak kaza merkezine veya başka bir yere gidecek tabipler hakkında ilk defasında yarım maaş kesintisi yapılacaktı. Bu durumun tekrarında ise seyyar tabiplikten ihraç edilecekler ve kendileri istifa etmiş sayılacaklardı. Üç ay boyunca vazifeye devam edemeyecek bir mazereti olan seyyar tabipler de başka bir memuriyete nakledilmek üzere ihraç olunacaklardı<sup>783</sup>.

Talimatnameye göre her seyyar etibba koluna bir çadır, tıbbi ve cerrahi aletler, senelik üç bin kuruşluk çeşitli ilaçlar ve yeteri kadar kinin komprimesi verilecekti. Ayrıca her tabibe seyyar bir karyola ile bir ecza çantası verilecekti. Kola ait eşyalardan her iki tabip ortaklaşa sorumlu sayılacaktı. Tabiplere verilen eşyalardan ise teslim alan tabip sorumlu olacaktı. Seyyar etibba kolları vazifelerine devam açısından mahalli hükûmetin ve mülkiye müfettişlerinin, vazifelerini yapma şekli açısından da Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi teftiş heyetinin ve vilayet sıhhiye müdürlerinin kontrolü altında olacaklardı. Her seyyar tabip bineceği hayvanı bulundurmaya mecburdu. Dört aylık durma devri başladığında tabipler vilayet merkezine gelerek sıhhiye müdürünün başkanlığında toplanacaklardı. Bu toplantıda sekiz aylık süre içerisinde yapılan sıhhi hizmetleri ve gözlemleri değerlendireceklerdi. Ayrıca gelecek yıl alacakları tedbirler hakkında da fikir alışverişinde bulunacaklardı. Daha sonra ise tabibi bulunmayan veya sıhhiye müdürü tarafından istenilen merkezlere giderek vazifeye başlayacaklardı. Seyyar tabipler bu devrede nöbetleşerek hem Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından İstanbul'da açılan pratik derslere katılacaklar hem de izinlerini kullanacaklardı<sup>784</sup>.

Çalışma devresi başladığında seyyar etibba kolları hemen vazifeye başlayacaklardı. Kazalarda görevlendirilen bir kol sıhhi durum ve mahalli idare hakkında mülki ve fenni memurlar ile istişare ettikten sonra elindeki haritaya uygun olarak köylerdeki vazifesine başlayacaktı. Kazanın hangi nahiyesinden işe başlanılacak ise kaymakamlık tarafından o nahiyeye müdüriyeti bir iki gün önce resmen haberdar edilecekti. Müdüriyet de köylerin ihtiyar heyetlerine seyyar tabiplerin yakında gelerek ahaliyi ücretsiz olarak muayene ve tedavi edeceklerini haber verecekti. Vazifelerini bir düzen içerisinde yapabilmek için belirledikleri yerde çadır kuran kolda tabiplerden biri karargâhta kalıp müracaat eden köylüleri tedavi edecek, diğer tabip ise köylere giderek vazifesini yerine getirecekti. Hasat mevsiminde köylüler

<sup>783</sup> *Seyyar Etibba Kolları...* , s. 2-4.

<sup>784</sup> *Seyyar Etibba Kolları...* , s. 4-5.

tarlalarına gitmeden önce veya akşamları döndükten sonra muayene edileceklerdi. Seyyar tabiplerin zengin-fakir ayırt etmeksizin köylerdeki herkesi ücretsiz olarak muayene ve tedavi etmeleri mecburiydi. Seyyar tabipler bir köyde çalışmalarını tamandıktan sonra ihtiyar heyetinden köyde ne kadar süre kaldıklarını ve bu süre içerisinde neler yaptıklarını anlatan bir mazbata almak mecburiyetindeydiler<sup>785</sup>.

Talimatnamede seyyar etibba teşkilatının oluşturulma amacının, köylülerimizin sağlık durumlarını incelemek ve ıslah etmek olduğu vurgulanmıştır. Memleketin muhtaç olduğu böylesi ulvî bir amaca ulaşılması için de halkın güvenin kazanılması gerektiği belirtilmiştir. Asırlardan beri sıhhi ve medeni telkinlerden mahrum bulunan köylülerin cahilane adetler yüzünden gösterecekleri itirazlara karşı şefkatle yaklaşırsa başarılı neticeler alınacağı ifade edilerek bu nedenle mümkün olduğu kadar jandarma yardımına başvurulmaması istenmiştir<sup>786</sup>.

Talimatnamenin ikinci bölümü “*Muayene ve Tedavi*” başlığını taşımaktadır. Talimatnameye göre, hasta olsun olmasın istisnasız herkes muayene edilecekti. Kol tabipleri bir köye ulaşır ulaşmaz ihtiyar heyetine müracaat edecek ve köyün nüfus defterini alarak yazılı olan isimleri yoklama defterine kaydedecek ve muayeneye başlayacaklardı. Kadınların sadece ağız, burun, göz ve başörtüsünü açmaksızın boyun, dirsek, el ve parmakları muayene edilecekti. Mıntıka içerisinde pazar yeri varsa tabiplerden birisi buraya giderek amacını halka seslenerek ilan edecekti. Gerek kendi müracaatı gerekse muayene sırasında hastalığı anlaşılanlara hazırlanan ilaçlar sarfiyat defterine kaydedilerek ücretsiz olarak verilecekti. İlaçlar bir defalık, birkaç haftalık veya birkaç aylık verilebilecekti. Tıbbi açıdan gerekli ise veya aile tarafından istenilirse hasta en yakın hastaneye sevk edilecekti. Hastalık görülen bölgelerde muayeneye ilk ve son baharın başlamasından önce başlanacaktı. Ayrıca fakirlere ve çiftçilere sıtma hastalığının en önemli ilacı olan kinin dağıtılacaktı<sup>787</sup>.

Seyyar etibba kolları küçük ameliyatlara çadırda veya hastanın evinde temizlik kurallarına uyarak yapacaklardı. Aşı ameliyatı da yine bu belirtilen yerlerde yapılacaktı. Tabipler o yıl içerisinde doğan çocukları tespit ederek hemen aşılayacaklardı. Mıntıka içerisinde frengili hastalara rastlanırsa hastalığın bulaşma yolu ve hangi aşamada olduğu belirlenecek ve hastalar vakit kaybedilmeden tedaviye başlanacak, vilayette frengi hastanesi varsa hastalar hemen buraya sevk edilecekler, hastane yoksa çadırda tedavi edileceklerdi. Frengi hastalarının kaç sene tedaviden sonra evlenebilecekleri belirlendikten sonra künyeleri köy muhtarları ile din adamlarına verilecek, bu künyelerin birer sureti de nahiye müdürleriyle kaza kaymakamlığına gönderilecek, bu sayede hastalığın yayılması engellenmeye çalışılacaktı. Seyyar etibba kolları

<sup>785</sup> *Seyyar Etibba Kolları...* , s. 5-6.

<sup>786</sup> *Seyyar Etibba Kolları...* , s. 6.

<sup>787</sup> *Seyyar Etibba Kolları...* , s. 6-7.

muayene ettikleri her hastanın ismini hastalık defterine kayıt edeceklerdi. Bu defterden her ay bir özet cetveli çıkarılacak ve ecza sarfiyat defterine eklenerek Sıhhiye Müdüriyeti'ne gönderilecekti<sup>788</sup>.

Talimatnamenin üçüncü bölümü “*İhsaiyat ve Rapor Tertibi*” başlığı taşımaktaydı. Buna göre, her seyyar etibba kolu ayda bir defa bulunduğu nahiye müdüriyetine, kaza kaymakamlığına ve sıhhiye müdüriyetine çalışmalarının neticeleri hakkında bilgi veren bir rapor verecekti. Aynı nitelikte bir rapor da üç ayda bir Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gönderilecekti. Tabipler ayrıca yoklama suretiyle muayene edilen halkın adedini, çeşitli hastalıklardan tedavi edilen hastalar ile bunlara verilen ilaçların miktarını ve aylık vefat ve doğum oranlarını gösteren istatistikleri de göndermek mecburiyetindeydiler. Üç ayda bir Müdüriyet-i Umumiye'ye gönderilecek rapora mıntıkanın muayeneden geçirilen yerlerini gösteren bir tıbbi coğrafya haritası da eklenecekti<sup>789</sup>. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye'sine verilecek raporda ise yukarıdaki hususlardan başka özellikle yapılan icraatla ilgili neticelere ve bölgenin ihtiyaçlarına dair bilgiler verilecekti<sup>790</sup>.

Talimatnamenin dördüncü ve son bölümü “*Köylerde Hıfzıssıha*” başlığını taşımaktadır. Talimatnamenin bu kısmında köylerde halkın sağlığını ihlal eden sebeplerin ortadan kaldırılması için paradan ziyade çalışmaya ve şahsi gayrete ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Bu nedenle seyyar tabipler köyün ileri gelenleri ile görüşecek ve herkese kendi meskeni içerisinde ve çevresinde sağlığa aykırı şartları ortadan kaldırılmasının yollarını gösterecekti. Bu doğrultuda lağımların açıkta olmasının dini ve sıhhi zararları izah edilecek ve bunların üstünün kapatılmasını sağlanacaktı. Ayrıca bataklıkların kurutulması böyle yerlerin ağaçlandırılması da sağlanacaktı. Bununla birlikte sıtmadan korunmak için kapı ve pencerelerde tel kafesler kullanılması öğütlenecekti. Yeni inşa edilen evlerin hava ve ışık alacak bir şekilde yapılması sağlanacaktı. Bu durumda olmayan evlerde ise gerekli tadilatlar yapılacaktı. İçme sularının temizliğine de önem verilecekti<sup>791</sup>. Mezarların “*Makabir Nizamnamesi*”ne uygun bir şekilde

<sup>788</sup> *Seyyar Etibba Kolları...* , s. 7-8.

<sup>789</sup> *Seyyar Etibba Kolları...* , s. 8.

<sup>790</sup> *Seyyar Etibba Kolları...* , s. 9.

<sup>791</sup> *Seyyar Etibba Kolları...* , s. 9-10. Bir nizamname mi yoksa talimatname mi olduğu belirtilmemekle birlikte, 1916 yılında Said Halim Paşa Hükümeti döneminde yayınlanmış olan “*Yeni Tesis Olunacak Köylerde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esasat-ı Sıhhiye ve Mevcut Köylerin Bu Cihetlerden Mümkün Olduğu Kadar Islahı*” isimli kitapçık, köylerin sıhhi şartlarının iyileştirilmesi meselesine verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir. “*Köylü devletin en kıymetli unsurudur. Bir hükümet ancak köylüsüne bakmakla, köylüsünü sağlam, zengin, akıllı yetiştirmekle kudret ve şevketini âlâ edebilir*” cümleleriyle başlayan bu kitapçık Osmanlı Devleti'nde köy ve kasabaların sıhhat noktasındaki bozukluklarını ve bunların yol açtığı zararlı sonuçları açıklayarak sıralamıştır. Buna göre köylerin ve kasabaların sıhhi şartlarının bozuk olmasında yerleşim için seçilen arazinin kötü olması, içilen ve çeşitli işlerde kullanılan suların sağlıksız olması, köylülerin yaşadıkları evlerin sağlıksız yapılar olmaları ve lağımların, pis suların, hayvansal pisliklerin çevreyi kirletmesi etkilidir. Kitapçıkta tesis olunacak köylerde sıhhi şartların nasıl sağlanacağı, içilecek ve kullanılacak suların nasıl temin edileceği, kuyuların inşasında dikkat edilecek



meskenlere zarar vermeyecek biçimde kazılmasına, kuyuların lağımlara yakın mahallerde kazdırılmamasına ve üzerlerinin kapalı olmasına da dikkat edilecekti. Köy mekteplerinin teftişinde öğretmenler dâhil, öğrenciler teker teker kontrol edilecek ve hastalık belirtisi gösterenler hastalık geçinceye kadar okula alınmayacaktı. Okulun sıhhi şartlarının iyileştirilmesi için tadilata ihtiyaç var ise okulun bağlı olduğu daireye rapor verilecekti. Öğrencilerin sağlık konusunda aydınlatılmasını sağlamak için resimli levhalar ve defterlerin temin edilmesi teşvik edilecektir. Müdüriyet-i Umumiye tarafından yayınlanacak levhalar okullara dağıtılacaktır. Maden ocaklarında, fabrikalarda ve çiftliklerde çalışan işçilerin hayat şartları tetkik edilecektir. Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların ibadet günlerinde ibadetlerinden sonra münasip bir yerde köylülere anlayabilecekleri bir lisan ile sıhhi konularda konuşmalar yapılacaktır. Burada frenginin zararlarından ve intikalinden, verem hastalığının ne şekilde sirayet ettiği ve tedavi edildiğinden, ortaya çıkan bir bulaşıcı hastalığın başkalarına bulaşmaması için köylülerce ne gibi tedbirler alınabileceğinden bahsedilecektir. Köy halkı evlilikle ilgili olarak aydınlatılacak, küçük yaşta evliliklerin zararları izah edilecektir. Çocuklar arasında kuşpalazı (difteri) ortaya çıktığında hemen tabibe müracaat edilerek serum şırınga ettirilmesi tavsiye edilecek ve bu hastalık hakkında köylülere bilgi verilecektir. Köylerde rastlanacak deliler Bimarhanelere kabul ettirmek için vilayet merkezlerine sevk edilecektir. Cüzzam hastalığı için de hastalığın bulaşmasını engelleyici tedbirler alınacaktır. Memleketin gücünün artmasının nüfusun artmasına bağlı olduğu halka anlatılarak çocuk ölümlerinin fazlalığı hakkında halkın dikkati çekilecektir<sup>792</sup>.

### 2.5. Sıhhiye Heyet-i Teftişyesi Hakkında Nizamname

3 Ekim 1914'de Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanan bu nizamname 12 maddeden oluşmaktaydı. Nizamnamenin ilk maddesi sıhhiye teftiş heyetinin görevlerine ayrılmıştır. Buna göre sıhhiye teftiş heyeti Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisindeki genel sağlık hizmetlerini teftiş etmek, sıhhiye memurları ile kanun, nizam ve sıhhi emirlerin uygulanmasını denetlemek ve genel sağlığı ilgilendiren yerleri teftiş etmekle görevliydi<sup>793</sup>. Müfettişler doğrudan doğruya Sıhhiye Müdür-ı Umumisine bağlıydılar. Müfettişlere her türlü talimat teftiş heyeti başkanlığı vasıtasıyla tebliğ edilirdi. Teftiş heyeti bir reisin idaresinde 3 sınıfa ayrılmıştı ve 13 müfettişten oluşmaktaydı. Ayrıca reisin maiyetinde bir teftiş heyeti

---

sıhhi şartların neler olduğu gibi birçok konuya da değinilmiştir. Ayrıca son kısımda bulunan çizimlerle örnek bir köy evinin ve köy yerleşiminin nasıl olması gerektiği de görsel olarak ifade edilmiştir (*Yeni Tesis Olunacak Köylerde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esasat-ı Sıhhiye ve Mevcut Köylerin Bu Cihetlerden Mümkün Olduğu Kadar Islahı*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1332).

<sup>792</sup> *Seyyar Etibba Kolları...*, s. 10-12.

<sup>793</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 6, s. 1306; *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişyesinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Nizamname ve Talimat*, Matbaa-ı Arşak Garoyan, İstanbul 1330, s. 3-4.

kalemi ile iki müfettiş görev yapacaktı. Teftiş heyeti reisine en fazla 5.000 kuruş, birinci sınıf müfettişlere 3.500 kuruş, ikinci sınıf müfettişlere 3.000 kuruş ve üçüncü sınıf müfettişlere ise 2.500 kuruş maaş verilecekti<sup>794</sup>.

Sıhhiye müfettişleri, devlet dairelerinden teftişleriyle ilgili bilgi ve evrakı istediklerinde ilgili daireler bunları vermek mecburiyetindeydiler. Sıhhiye müfettişleri, umumi müfettişler, valiler, müstakil mutasarrıflar ve sıhhiye müdürleri tarafından istenilen hususları da mercine bilgi vererek teftiş edeceklerdi. Müfettişler, en az 5 yıl görev yapmış, buldukları görevlerde önemli hizmetlerde bulunmuş, ehliyetli kişiler arasından özel encümenle seçilme belirleneceklerdi. Bir sınıf müfettişlikten üst bir sınıfa terfi etmek ehliyet ve kıdem dikkate alınarak encümenin takdirine bağlıydı. Müfettişler gerek teftiş görevleri gerekse de çeşitli geçici hizmetlerde buldukları sırada vazifelerini ilgilendiren bir sebepten dolayı azledilir veya mahkûm olurlarsa bir daha teftiş heyetinde görev alamazlardı. Müfettişlere, İstanbul'da Müdüriyet-i Umumiye dairesinde ve vilayetlerde teftiş mıntıkları merkezi haricinde görev yaptıklarında günlük 50 kuruş harcırah verilecekti. Ayrıca sefer masrafı olarak şimendifer ve vapur olan yerler için birinci sınıf bilet ücreti, hayvan, kayık ve benzeri nakliye araçları ile gittikleri mesafelere karşılık olarak da saat başına 10 kuruş harcırah verilecekti. Teftişin yapılma tarzı ile müfettişlerin mülki amirler ve diğer sıhhiye memurları ile olan ilişkileri özel talimat ile tayin olunacaktı<sup>795</sup>.

## **2.6. Seferberlikte Orduda Alınan Mükellef Sivil Memurîn-i Sıhhiye Hakkında**

### **Kanun-ı Muvakkat**

I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine seferberlik ilan eden Said Halim Paşa Hükûmeti bu kapsamda görevli sivil sıhhiye memurlarını orduda istihdam edebilmek için 11 Ağustos 1914 tarihinde geçici bir kanun yayınlamıştır. 9 maddelik bu kanuna göre mükellef sivil tabip, dişiçi ve eczacılar 20-45 yaş aralığında bulunan ve askeri hizmet ile mükellef olan tabipler ve eczacılardır. Bunlar, seferberlikte ihtiyaç nispetinde ve en gençlerinden başlanarak yaşlarına göre hizmete alınacaklardı. Artanlar ise memleketin genel sağlığı ile ilgileneceklerdi. Mükellef tabipler orduda "*İhtiyat-ı Sıhhiye Zabiti*" sıfatı, kıdemsiz yüzbaşı rütbesi ve maaşıyla istihdam edileceklerdi. Harcırah, hayvan, hayvan yemi ve seyis konusunda ise yüzbaşı rütbesindeki sıhhiye zabitlerinin sahip oldukları hakların tamamı ihtiyat sıhhiye zabitlerine de verilecekti. Mükellef sivil eczacılar ve dişiçiler ise orduda mülazım-ı evvel rütbesi ile istihdam edileceklerdi. Bunlarda ordudaki mülazım-ı evvellere verilen hakların tamamına sahip olacaklardı. Zamanı

<sup>794</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 6, s. 1306.*

<sup>795</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 6, s. 1307.*

geldiğinde istihdam edilecek olan sivil tabiplere seferde olduğu gibi maaş ve harcırah verilecekti. Bu kanunun uygulanmasından ise Harbiye Nazırı Enver Paşa sorumlu olacaktı<sup>796</sup>.

### 2.7. Sıhhiye Heyet-i Teftişyesinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Talimat

Yukarıda vermiş olduğumuz “*Sıhhiye Heyet-i Teftişyesi (Sıhhiye Teftiş Heyeti) Hakkında Nizamname*”yi tamamlayan bu talimat da yine 3 Ekim 1914’de Said Halim Paşa hükümeti döneminde yayınlanmıştır<sup>797</sup>. 41 maddeden müteşkil talimata göre Osmanlı Devleti çeşitli teftiş mıntıklarına ayrılmıştı. Sağlıkla ilgili işlerin teftişi için de her mıntıkada bir müfettiş görevlendirilmişti. Müfettişler ihtiyaç durumunda gerek teftiş için gerekse sıhhi vazifelerin yerine getirilmesi için geçici olarak mıntıkları dışında da görevlendirilebileceklerdi. Teftiş heyeti reisi, müfettişlerin verdikleri layihalarda gördüğü önemli konuları, bu konularla ilgili alınan kararları veya yapılması ertelenen konuları her üç ayda bir fezleke ile Müdüriyet-i Umumiye arz edecekti<sup>798</sup>.

Talimatta teftişlerin süresinin belirsiz olduğu ifade edilmiştir. Müfettiş özel veya genel bir teftişin sonunda alacağı emre göre mıntika merkezine geri dönebileceği gibi mıntika sınırları içerisinde başka bir yere de gönderilebilirdi. Müfettişler, nizamname ve talimatnamelerde belirtilmiş bütün memurları ve sıhhi müesseseleri teftiş etmekle mükelleftiler. Ancak teftişleri sırasında doğrudan doğruya icraatta bulunamazlardı. İstisnai durumlarda Müdüriyet-i Umumiye’den verilecek emre göre geçici olarak icraatta bulunabilirlerdi. Müfettişlere kendilerini tanıtabilmeleri için Dâhiliye Nazırı adına Müdür-i Umumi tarafından imzalanmış bir vesika verilecekti. Bununla birlikte buldukları bölgenin merkez mal sandığından maaş, harcırah ve yevmiyeleri için bir maaş cüzdanı, kopya defteri, matbu teftiş levhaları, rapor, aylık bilgi cetveli, zimmet defteri ile ihtiyacı kadar kâğıt ve zarf da müfettişlere verilecekti<sup>799</sup>.

<sup>796</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 6, s. 950-951.

<sup>797</sup>Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3101.

<sup>798</sup>*Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişyesinin...*, s. 5. İncelediğimiz bu talimatnamenin dışında bu konuyla ilgili “*Heyet-i Teftişye Vezâifine Dair Talimatname*” isimli bir talimatname daha yayınlanmıştır. Yayın tarihini tespit edemediğimiz ancak daha önce yayımlandığını tahmin ettiğimiz bu talimatname 2 bölümden ve 23 maddeden oluşmaktadır. Talimatnamede yer alan konular, incelemekte olduğumuz talimat ile büyük oranda benzerdir. Bu talimatnamedeki en temel fark, encümen-i teftişin vazifeleri hakkında bilgi veren dört maddelik 1. bölümüdür. Buna göre encümen, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nde teftiş heyeti reisi ile nöbetleşe kalan iki üyeden oluşuyordu. Encümenin en önemli görevi, gelen evrakları inceleyerek oy çokluğu usulüne göre karar alması ve Müdüriyet-i Umumiye’ye takdim etmesiydi. Bunun dışında talimatnamenin 5. maddesinde Osmanlı Devleti’nin 7 teftiş mıntikasına ayrıldığı belirtilmesi, 21. maddesinde müfettişlere günlük 2 mecdiye yevmiye verildiğinin ifade edilmesi ve 23. maddesinde müfettişlerin diğer bütün devlet memurları gibi yılda bir ay izinli olduklarının belirtilmesi de dikkatimizi çeken diğer bazı noktalar (Sıhhiye Mecmuası, Y. 2, S. 4, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 228-235).

<sup>799</sup>*Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişyesinin...*, s. 5-6; Talimatın tam metni için ayrıca bkz. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3101-3109.

Bir vilayetin veya müstakil livanın genel ya da kısmi teftişini yapmakla görevlendirilen müfettiş, görevleri hakkında vilayete veya mutasarrıflığa bilgi verdikten ve uğradığı yerleşim yerinin en büyük mülki memuruna kendisini tanıttıktan sonra görevine başlayacaktı. Teftiş sırasında sıhhi kanun ve nizamlarda göreceği eksiklikleri içeren, mahalli olarak yapılması mümkün olan ancak ihmal edilmiş olan sıhhi ihtiyaçlarla ilgili bir rapor hazırlayacaktı. Bu raporların birer sureti vilayete veya müstakil mutasarrıflığa verilecekti. Vilayetin veya müstakil livanın sıhhi durumunu tetkik eden müfettiş teftişi esnasında sıhhi kanun ve nizamlara uyulup uyulmadığına, sıhhiye memurlarının görevlerini yayınlanan talimatlar ve tebliğ olunan emirler dairesinde yapıp yapmadıklarına, vilayetlerde ve müstakil livalarda sıhhi ihtiyaçlarının karşılanması için Müdüriyet-i Umumiye'den gönderilen genel programın tatbik olup olunmadığına dikkat edecekti. Müfettiş ayrıca toplumsal hastalıkların genel nüfus üzerindeki tahribatı ile bu hastalıklardan frenginin hangi yollarla bulaştığına, frengi hastalarının iyi tedavi edilip edilmediklerine, halkın frengi hakkında bilgi sahip olup olmadığına, hastalığı sınırlandırmak ve hastalığın yayılmasını engellemek için mahalli hükûmetin yapabileceği şeyleri yapıp yapmadığına da dikkat edecekti. Veremin hangi sınıf halk arasında ve ne oranda tahribat yaptığına, sıtmanın mahalli bir şekilde yaygın olduğu yerlerde çeltiklerin kanunen belirtilen mesafede bulunup bulunmadığına, bu hastalığa karşı alınan tedbirlerin uygulanıp uygulanmadığına dikkat etmek de yine müfettişin dikkat etmesi gereken konular arasındaydı. Müfettiş, çiçek hastalığına karşı aşılamanın nasıl yapıldığına, görevli memurların bu konudaki teşebbüslerine ve bu teşebbüslerin neticelerine dikkat etmekle de görevliydi. Müfettişler, iskat-ı cenin (çocuk düşürme), seretan (kanser), dâ-ü'l-kü'ül (alkolizm) ve cüzzam hakkında araştırmalar yapılmasına da dikkat etmek mecburiyetindeydi. Şehirlerde, kasabalarda, nahiyelerde ve köylerde bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması halinde bunların hangi vasıtalarla ortadan kaldırılacağına ve bu hastalığın ortaya çıkmasını engellemek için hangi koruyucu tedbirlere başvurulduğuna dikkat etmek de yine müfettişlerin görevleri arasındaydı<sup>800</sup>.

Müfettişler, şehirlerde ve kasabalarda mahalli ihtiyaçları karşılayacak sayıda eczane bulunup bulunmadığı ile eczane bulunmayan merkezlerde belediye hesabına bir eczane açılması için uğraşılıp uğraşılmadığına da dikkat edeceklerdi. Ayrıca mevcut eczanelerin durumunu ve kullanılan ilaçları da teftiş edeceklerdi. İdare-i Vilayet Kanunu'nun sağlıkla ilgili faslında yazılı olan hususların, özellikle de vilayetlerce teşebbüs olunan sıhhi müesseselere ait inşaatların yapılıp yapılmadığını ve hususi bütçede sağlık işleri için pay ayrılıp ayrılmadığını kontrol etmekte müfettişlerin görevleri arasındaydı. Bununla birlikte hükûmete, belediyelere, cemaatlara, şirketlere ve şahıslara ait bütün müesseselerin tıbbi ve sıhhi faaliyetlerini de teftiş edeceklerdi. Müfettişler, seyyar tabiplerin hareketlerini de takip edeceklerdi. Ayrıca onlarla

<sup>800</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 6.

temastan etmeden önce geçtikleri köylere uğrayarak çalışmalarını tetkik edecekler ve karargâhlarında tuttıkları defterleri ve kayıtları inceleyeceklerdi<sup>801</sup>. Müfettişler, gerek sağlığa zararlı olan gerekse açıkta satılmaları nedeniyle mikroba maruz kalan yiyecek ve içeceklerin görevli memurlar tarafından teftiş edilip edilmediğine dikkat edeceklerdi. Ayrıca mezbahalarda ve deri atölyelerinde sıhhi şartlara uyulup uyulmadığını da kontrol edeceklerdi. Sahte, ruhsatsız ve diplomasız tabip, ebe ve dişçiler hakkında mülki ve sıhhi memurların yapacakları işlemleri ve neticelerini takip etmek de müfettişlerin görevleri arasındaydı. Müfettişler, sıhhi memurlar tarafından hazırlanan istatistik cetvelleri ile adli tabipliğe dair hazırlanan raporların doğruluğunu da denetleyeceklerdi. Bütün bayındırlık işleri, sanayi ve ziraat müesseseleri ile maden ocaklarında çalıştırılan işçilerin sağlık durumlarının ilgilileri tarafından dikkate alınıp alınmadığını incelemek de müfettişlerin vazifeleri arasındaydı. Bunların yanı sıra şehirlerde ve kasabalarda içilen suların sıhhi şartlarının denetlenmesi, su şirketlerinin sıhhi şartlara uyup uymadıklarının incelenmesi, otel, han, hamam, apartman, pansiyon, tiyatro gibi umumi yerlerde sağlık şartlarına uyulup uyulmadığının denetlenmesi ve görevli memurlar tarafından buraların teftişine dikkat edilip edilmediğinin kontrol edilmesi de müfettişlerin görevleri arasındaydı. Müfettişler ayrıca Sıhhiye meclislerinin toplanıp toplanmadıklarını, kararlarının uygulanıp uygulanmadığını, bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için bulunması mecburi olan tebhir araçlarının temin edilip edilmediğini de denetleyeceklerdi<sup>802</sup>.

Müfettişlerin ikamet yerleri mıntıka merkezleriydi. Bir mıntıkada birden fazla müfettiş bulunduğu takdirde sınıfı yüksek olan veya en kıdemli bulunan müfettiş diğer arkadaşlarının mesaisini düzenleyecekti. Ancak özel bir konunun teftişi için gönderilen müfettişler bu kurala tabi değillerdi. Her müfettiş kendi mıntıkasındaki teftişlerden sorumluydu. Müfettişler bir yıl içerisinde yapacakları teftişler ile bu teftişlerin sıra ve tarihlerini, bir sene içerisinde alabilecekleri yevmiye ve harcırahlarının yaklaşık miktarlarını içeren birer cetvel düzenleyeceklerdi. Düzenledikleri bu cetvellere görüşlerini de ekleyerek yılın ilk ayı içerisinde Müdüriyete göndereceklerdi<sup>803</sup>.

Teftiş için düzenlenecek olan raporlar özel ve genel olmak üzere iki çeşitti. Özel raporlar belirli bir meselenin teftişi sonrasında hazırlanırdı. Genel sağlık durumları hakkında hazırlanacak raporların ise her ay düzenlenerek takdim edilmesi mecburiydi. Genel raporlara yedinci maddede belirtilen sıhhi hususlar hakkındaki gözlemler, araştırmalar ve bu konuda gerekli olan icraatlar yazılırdı. Sıhhiye memurlarının ehliyetine, faaliyetine, kabiliyetine ve yaptıkları işlere dair bilgiler ise ayrıca verilecekti. Müfettişler gezilerinde en kısa ve en az

<sup>801</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 7-8.

<sup>802</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 9.

<sup>803</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 9.

masraflı yolu takip edeceklerdi. Zorunluluk nedeniyle bu kurala aykırı hareket ederler ise bunun nedenlerini bir beyanname ile bildireceklerdi. Müfettişler, her hangi bir hususun teftişi için resmi veya gayr-ı resmi kurumlardan gerekli bilgileri talep edilebileceklerdi. Ayrıca halkla da temas kurulabileceklerdi. Müfettişler teftişleri sırasında ihtiyaç duydukları resmi evrakları da talep edebileceklerdi. Bunun için kendilerine verilen hüviyet varakalarını daima yanlarında bulundurmaları gerekiyordu. Resmi defter ve evrakları teslim etmek istemeyen memurlar ile karşılaşılması durumunda ise müfettişler bu durumu telgrafla ilgili makamlara bildireceklerdi<sup>804</sup>.

Müfettişler özel bir emir olmadığı sürece görevli oldukları mntıkayı terk edemeyeceklerdi. Memuriyet merkezlerinde iki günden fazla bulunmazlarsa bilgi vermek mecburiyetindeydiler. Müfettişler teftişleri sırasında önemli gördükleri konuları detaylı şekilde araştıracaklardı. Memur buldukları mntıkada kaldıkları sürece vilayet, elviye ve kazalarda vali, mutasarrıf ve kaymakamlar tarafından yazılı olarak bildirilen sıhhi hususlar hakkında da teftiş yapacaklardı. Bu teftişin neticesini de ait olduğu makama ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne haber vereceklerdi. Müfettişler teftiş için bir yere gittiklerinde kıyafet değiştirip kendilerini tanıtmadan oranın sağlık durumu hakkında incelemelerde bulunacaklardı. Daha sonra ise o bölgedeki sıhhiye memurlarına kendilerini tanıtacaklardı. Müfettişler bütün sıhhiye memurlarını ve sıhhi müesseseleri kayıtsız şartsız her zaman teftiş etme yetkisine sahipti<sup>805</sup>.

Müfettişler, görevini ihmal eden sıhhiye memurlarına bir teftiş layihası verecekler ve görülen eksiklikleri belirteceklerdi. Teftiş layihasını alan sıhhiye memuru savunmasını yazacak ve layihayı iade edecekti. Müfettiş, memurların savunmalarını inceledikten sonra layihayı amirine göndereceklerdi. Amirler tarafından incelenecek olan layiha bir hafta içerisinde özel bölümüne görüş belirtilerek müfettişe iade edilecekti. Müfettiş bu konuda gerekli olan mütalaasını ve itirazlarını yaptıktan sonra layihayı 48 saat içerisinde postaya verecekti. Sıhhiye memurlarının reisleri hakkında tutulacak teftiş layihaları bunların görüşleri alınıp gerekli görüşler ve itirazlar ilave edildikten sonra gönderilecekti. Ayrıca vilayete de netice hakkında bilgi verilecekti<sup>806</sup>.

Teftiş layihalarında teftişe başlangıç tarihi belirtilecekti. Tarih ve imza atılan layihalar daha sonra teftiş edilen memura verilecekti. Teftiş layihasında silinti ve tahrip olmayacaktı. Yapılacak teftişe her ne sebeple olursa olsun karşı çıkan, istenilen evrakları teslim etmeyen ve kendilerine verilen teftiş layihasını almak istemeyen sıhhiye memurları hemen Müdüriyet-i Umumiye'ye bildirilecekti. Yapılan teftiş neticesinde hükûmetin menfaat ve haysiyetine muhalefet eden memurlar işten el çektirilirdi. Layihaların ilgililere tebliğ edilmesinden sonra

<sup>804</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 9-10.

<sup>805</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 11.

<sup>806</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 12.

yeni bir durum ortaya çıkarsa müfettiş ayrı bir rapor hazırlayacaktı. İlk rapor ile birleştirilecek olan bu rapor aynı şartlar dâhilinde ilgili memura tebliğ edilecekti<sup>807</sup>.

Müfettişlerin en önemli vazifelerinden biri de memurların mesleki yeterlilikleri hakkında Müdüriyet-i Umumiye'ye bilgi vermektir. Müfettişler, Müdüriyet-i Umumiye'nin bilgisi olmadan müfettişlik haricindeki hiçbir görevde bulunamayacaklardı. Hiç kimseyi kendi yerlerine vekil tayin edemeyeceklerdi. Vazifelerini geçerli bir sebep olmaksızın gerektiğinden fazla uzatırlarsa da fazla günlerin yevmiyesi kendilerinden alınacaktı. Müfettişler başladıkları teftişleri tamamlamaya mecburdular. Çeşitli maniler nedeniyle vazifelerini terk etmek mecburiyetinde kalırlarsa durumu derhal Müdüriyet-i Umumiye'ye bildireceklerdi. Başlanmış bir teftişin ertelenmesine sadece Müdür-i Umumi veya onun adına teftiş heyeti reisi izin verebilirdi<sup>808</sup>. Müfettişler, herhangi bir sıhhiye memurunun aleyhindeki suçlamalar hakkında yapacakları tahkikatta şahitleri dinleyeceklerdi. Memurun suçlanmasına yol açan sebepleri her şahide soracaklardı. Şahitlerin ifadelerini kayıt ederek kendilerine imzalatacaklardı. Şahitlerin ifadelerinde ayrılık olması durumunda ise gerçeğin ortaya çıkması için şahitleri yüzleştireceklerdi. Bununla birlikte tahkikat evrakının her sayfasını ve şahitlerin ifadelerini mühürleyip imzalayacaktı. Sayfaları da numaralandıracaktı. Teftiş bölgesindeki bir memur hakkında verilecek imzalı veya imzasız ihbarname içerisinde ciddi bir suçlama varsa müfettiş bu ihbar hakkında gerekli teftişe başlayacaktı<sup>809</sup>.

Müfettişlerin, teftişe gidecekleri yeri önceden açıklamaları kesinlikle yasaktı. Müfettişler, sıhhiye memurlarını kontrol eden görevliler olduklarından görevleri ile memurlar arasında tarafsız konumda bulunmaları gerekiyordu. Bu nedenle müfettişlerin sıhhiye memurları ile özel dostluk kurmaları, davetlerini kabul etmeleri ve teftiş dışında vakit geçirmeleri yasaktı. Müfettişler, eczanelerde oturup hasta kabul edemezlerdi. Ancak teftişini tamamlayan ve vilayet merkezine dönen müfettişler asli vazifelerini aksatmamak şartıyla tabiplik yapabilirlerdi<sup>810</sup>.

Teftiş bölgelerindeki memurların suiistimallerini ve ihmallerini ortaya çıkarmayan müfettişler azledilecekler ve bir daha müfettişlik görevinde istihdam edilmeyeceklerdi. Ayrıca haklarında kanuni işlem de yapılacaktı. Müfettişlere merkezin haricinde ve çalıştıkları süre boyunca günlük 50 kuruş yevmiye verilecekti. Müfettişler, günlük olayları ve icraatlarını aylık muamelat cetvelinin özel bölümüne yazacaklardı. Ayrıca aldıkları maaş, harcırah ve yevmiye miktarını da bu cetvele kaydedeceklerdi. Bir ay içerisinde müfettişlere verilecek avansların miktarı Bağdat, Basra, Yemen ve Hicaz Vilayetleri ile Asir, Medine-i Münevvere ve Necid Sancakları'nda 3.500, diğer mevkiler için ise azami olarak 2.500 kuruştur. Müfettişlere buldukları yerin

<sup>807</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 13.

<sup>808</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 13-14.

<sup>809</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 14.

<sup>810</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin...* , s. 15.

hükûmet dairesinde bir oda tahsis olunacaktı. Teftişin yapılmasına müsait olmayan mevsimde müfettişler merkezlerinde bulunacaklardı. Ancak Müdüriyet-i Umumiye tarafından İstanbul'a da çağırılabilirlerdi. Teftiş heyeti reisi, müfettişlerin durumları ve icraatlarıyla ilgili her yıl bir layiha hazırlayarak Müdüriyet-i Umumiye'ye takdim edecekti. Bu layiha ile teftişler hakkında bilgi verecekti. Ayrıca yapılması gereken ıslahatların ve düzenlemelerin neler olduğu da bu layihada belirtilecekti<sup>811</sup>.

### 3. Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele İçin Yapılan Yasal Düzenlemeler

II. Meşrutiyet döneminde bulaşıcı hastalıklarla mücadele için çeşitli talimatlar ve talimatnameler yayınlanmıştır. Bunlardan iki tanesinin (veba ve sıtma) başlığında talimat ya da talimatname oldukları belirtilmemiş ancak söz konusu metinler incelendiklerinde bunların da birer talimatname oldukları anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde bulaşıcı hastalıklarla mücadele için yayınlanan bir de layiha bulunmaktadır. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanan ve daha önce İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanan talimatın genişletilmiş hali olan “*Emraz-ı Sâriye ve İstilaya Nizamnamesi Layihası*”nın bulaşıcı hastalıklarla mücadele esaslarını ortaya koyması açısından bu başlığın en önemli metin olduğunu düşünmekteyiz. Belirtmemiz gerekir ki çalışmamızda incelediğimiz layiha, talimat, talimatnamelerin dışında bir de Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi tarafından yayınlanan tercüme ve telif bazı eserler bulunmaktadır. Bu eserler de konu edindiği hastalıkların temel özellikleri ve bu hastalıklarla mücadelede dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında bilgiler vermektedir<sup>812</sup>.

Hastalıklara karşı halkı bilgilendirmek ve halka genel sağlık kurallarını öğretmek amacıyla yayınlanmış olan bu eserler genel olarak sade bir dille kaleme alınmışlardır. Bu durumun nedeni herkes tarafından kolaylıkla anlaşılmasını sağlamaktır. Ancak bu eserlerin bazı bölümlerinde yer alan tıbbi terimler ve deyimler nedeniyle zor anlaşılabilir satırlara sahip oldukları dikkatimizi çekmiştir. İncelediğimiz talimat ve talimatnamelerin ortak bir noktası da içerik olarak birbirlerine benzemeleridir. İçerikleri ile ilgili önemli noktalarını aşağıda detaylı bir

<sup>811</sup> *Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişyesinin...*, s. 15-16.

<sup>812</sup> Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından tercüme ve tertip olunan “*Vereme Karşı Müdafaa*” isimli eser II. Meşrutiyet döneminde halkı bilinçlendirme amacı ile yapılan bir yayındır. Bu eser Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin desteği ile basılıp halka ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Orijinal dili belirtilmeyen ancak tercüme edildiği ifade edilen eserin basım yılı konusunda bir karışıklık bulunmaktadır. Basım tarihi, eserin kapak sayfasında 1330, künye sayfasında ise 1329 olarak verilmiştir. Bu da eserin 1913'te veya 1914'de basıldığını göstermektedir. 18 başlıktan ve 80 sayfadan oluşan eser çok sayıda görselle de zenginleştirilmiştir. Eserde verem hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler arasında veremin tahribatı, bulaşma yolları, veremden korunma yolları ve hastalığa karşı uygulanacak dezenfeksiyon işlemleri yer almaktadır. Ayrıca hastalığın hayvanlar ve yemekler vasıtasıyla bulaşmasına karşı alınacak önlemler, veremin evlerde tedavisi, vereme karşı büyük memleketlerde yapılan çalışmalar ve bu hastalığa karşı uluslararası mücadele gibi konularda eserde yer almaktadır (*Vereme Karşı Müdafaa*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1329).



şekilde belirttiğimiz bu düzenlemelerde genellikle ilk olarak ilgili hastalığın tanımı, bulaşma yolları ve hastalıktan korunmak amacıyla yapılması gerekenler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bundan sonra hastalıklara karşı temizliğin önemi vurgulanmıştır. Hem hastalıkların ortaya çıkmasından önce hem de hastalık sırasında ve sonrasında mikropların ortadan kaldırılması için yapılması gereken temizlik işlemleri ve bu işlemlerde kullanılacak kimyasal maddelerin neler olduğuna değinilmiştir. Ayrıca kimyasal maddelerin kullanım miktarları ve hazırlanma şekilleri de detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Talimatnamelerde üzerinde durulan bir konu da hükûmetin, ilgili devlet kurumlarının ve görevli memurların hastalık dönemlerinde vazifelerinin neler olduğudur. Dâhiliye Nezareti, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, vilayet sıhhiye müdürleri, belediyeler, askeri birliklerin komutanları, görevli resmi tabipler ve din adamlarının hastalıklar karşısındaki vazifeleri incelediğimiz hemen hemen bütün yasal düzenlemelerde belirtilmiştir. Bu talimatların ve talimatnamelerin birçoğunda aşağıda detaylı şekilde inceleyeceğimiz “*Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi*”ne atıflar yapılmıştır. Ayrıca belirtilen hususlara uymayan vatandaşların alacakları cezalar da belirlenerek bu noktada özellikle Ceza Kanunu’nun 99., 102. ve 254. maddeleri üzerinde durulmuştur.

### 3.1. Emraz-ı Sariyenin İntikal ve İntişarına Mani Talimat-ı Sıhhiye-i Mücmele

Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi tarafından 1910 yılında yayınlanan bu talimat 15 sayfadan ve 10 bölümden oluşmaktadır. Dâhiliye Nezareti tarafından 8 Eylül 1910’da umum mülhakata dağıtılması emrinden<sup>813</sup> İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde yayınlandığını anladığımız bu talimatın 1. bölümü “*Talimat-ı Umumiye*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ilk olarak ihbar edilmesi mecburi olan bulaşıcı hastalıkların isimleri verilmiştir. Bu hastalıklar arasında humma-ı şibh tifo (karahumma), tifüs, çiçek, kızıl, kızamık, difteri (kuşpalazı), kolera, veba, dizanteri (kanlı basur), menenjit (iltihab-ı sehaya-ı dimağ) şevki), sarıhumma (humma-ı asfer) ve loğusalık humması (humma-ı nifasi) bulunmaktadır<sup>814</sup>.

Talimatın “*Emraz-ı Sâriye’de Vesait-i İntikaliye*” başlığını taşıyan 2. bölümünde hastalıkların bulaşma yolları hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre; hastalar, hastaların yaralarından çıkan irin ve cerahat gibi pislikler, su ve yiyecek maddeleri, hasta ile temasta bulunmuş olan kişiler, hastanın kullanmış olduğu eşya ve elbiseler hastalıkların bulaşma yolları arasında gösterilmiştir. Hastanın bulunduğu mekân ile sinek, sivrisinek, pire, tahtakurusu gibi

<sup>813</sup> BOA. DH. MUI. 121/60.

<sup>814</sup> *Emraz-ı Sâriye’nin İntikal ve İntişarına Mani Talimat-ı Sıhhiye-i Mücmele*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Mukarrerat ve Neşriyatından, Tanin Matbaası, Basım Yeri Yok, 1326, s. 1-2.

haşeratlar ve cesetlerin de hastalıkların bulaşmasına etki ettiği vurgulanmıştır<sup>815</sup>. Talimatta, hangi hastalığın hangi yolla bulaştığı ayrıntılı olarak verilmiştir. Hastadan çıkan irin, cerahat ve pisliklerden bulaşan hastalıkların humma-ı şibh tifo, dizanteri ve koleranın bulaşmasına neden olduğu belirtilmiştir. Bu hastalıkların yayılmasını engellemenin en kolay yolu olarak temizlik kurallarına uyulması gösterilmiştir. Bu nedenle tüketilen yiyecekler ile suyun temiz olması ve hastanın kullanmış olduğu eşyaların dezenfekte edilmesinin önemi vurgulanmıştır<sup>816</sup>. Talimatta ağız, burun ve nefes borusu yoluyla bulaşan hastalıkların difteri, nezle-i müstevliye, zatürre, bronşit (iltihab-ı kasabat), kızamık, kızıl, boğmaca, kabakulak, menenjit ve akciğer veremi olduğu ifade edilmiştir<sup>817</sup>. Hastanın cildinden dökülen maddeler ve diğer ifrazat ile bulaşan hastalıklardan bazıları ise çiçek, suçiçeği, yılançık, göz akıntısı (ifrazat-ı ayniye), kellik, hiyarcıklı vebadır. Talimatta bu hastalıklardan çiçeğe karşı dezenfeksiyonun önemi vurgulanmış ve hastanın cildinden dökülen maddeler nedeniyle odanın ve odadaki eşyaların dezenfekte edilmesi gerektiği belirtilmiştir<sup>818</sup>. Toprak ve irin ile bulaşan ve tohumları nedeniyle de dezenfeksiyonu zor olan hastalıkların tetanos (kazıklı humma) ve şarbon (karakabarcık) olduğu belirtilmiştir. Kan ve parazitler yoluyla bulaşan hastalıkların ise veba (fare, pire yoluyla), humma-ı asfer (sarihumma, sivrisinek yoluyla), tifüs-ı tefciri (bit, pire, tahtakurusu yoluyla) ve cüzzamdır (bit, pire, örümcek yoluyla). Bu hastalıklarda öncelikle söz konusu parazitlerin hastaya yaklaşmasının engellenmesi gerektiği belirtilmiştir. Daha sonra ise bu parazitlerin imha edilmesi gerektiği ifade edilmiştir<sup>819</sup>.

Talimatın 3. bölümünde gerek korunma gerekse tedavi açısından bulaşıcı hastalıklarda aynı yöntemlerin kullanılmadığı anlatılmaktadır. Hastalıklarla ilgili yayınlanan özel talimatnamelerde hastalığın yayılmasına karşı alınması gereken tedbirlerin neler olduğunun belirtildiği bildirilmektedir. Bununla birlikte hastalığa yakalanan ilk kişinin hastalığını diğer insanlara bulaştırmadan hastalığın ortadan kaldırılması gerektiği de vurgulanmıştır. Bu amaçla vakit kaybedilmeden hastalığın teşhis edilmesi, bulaşıcı hastalığın çıktığı evin bir tarafına bir kâğıt asılması, hastanın tecrit edilmesi ve hastanın yaralarından çıkan pislikler ile çamaşırlarını, etrafındaki eşyaları, bulunduğu yeri ve meskeni temizlemek gerektiği belirtilmiştir<sup>820</sup>.

Talimatın 4. bölümü bulaşıcı hastalıkların ihbarı hususuna ayrılmıştır. Buna göre bulaşıcı bir hastalığın ihbar edilmesi durumunda görevli tabip hemen hastalığın ne olduğunu tespit etmeye çalışacak, bunun için hastanın gösterdiği belirtileri ve şikâyetleri dikkate alacak ve

<sup>815</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...*, s. 2.

<sup>816</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...*, s. 3.

<sup>817</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...*, s. aynı yer.

<sup>818</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...*, s. 4.

<sup>819</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...*, s. 4-5.

<sup>820</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...*, s. 5-6.

mümkün olan yerlerde bakteriyolojik tahlillere müracaat edecektir<sup>821</sup>. Hasta tecrit olunamaz ve hanesinde gerekli özen gösterilemez ise rızası dâhilinde derhal hastaneye veya uygun bir haneye nakil olunması sağlanacaktır. Hastanın hastaneye nakledilemediği durumlarda bir odada tecrit edilmesi sağlanacaktır. Hasta odada kaldıkça orada bulunan eşyaların ve hastanın temizliğine de dikkat edilecektir. Bölgedeki vatandaşlara hastalığı bildirmek için evin uygun bir yerine kâğıt asılması da son derece önemlidir<sup>822</sup>.

Talimatın 5. bölümü bulaşıcı hastalıklara karşı yapılacak temizlik işlerine ayrılmıştır. Hastalıklara karşı yapılacak özel temizlik işlemlerinin hastalıkla ilgili yayınlanmış olan talimatnamelerde yazılı olduğu belirtilerek temizlik işleminin hastayı, etrafındaki kişileri ve bulunduğu yerin tamamını kapsadığı vurgulanmıştır. Bu temizliğin tahrip etme işlemi olmadığı ancak bazen kıymeti olmayan eşyanın hatta evin yakılmasının da gerekebileceği ifade edilse de bu tür bir tedbirin uygulaması oldukça nadirdir<sup>823</sup>. Talimatın 6. bölümünde temizlik işleminde uygulanacak yöntemler ve kullanılacak kimyasal maddeler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu kimyasalların hangi oranda ve nasıl kullanılacağı da belirtilmiştir<sup>824</sup>. 7. bölümde hastanın vücut temizliği ve bu temizlik sırasında kullanılacak maddeler hakkında bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte bazı hastalıklarda uygulanacak temizlik yöntemleri hakkında da özel bilgiler bulunmaktadır<sup>825</sup>. 8. bölüm hastalık bittikten sonra yapılacak temizlik işlemlerine ayrılmıştır<sup>826</sup>.

Talimatın 9. bölümünde bulaşıcı hastalıklara karşı içilecek suyun önemine vurgu yapılmıştır. Bulaşıcı hastalıkların görüldüğü dönemlerde kaynamış su içilmesi gerektiği belirtilmiştir. Kirlenme riski olan kuyulardan alınan suların içilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca ekmekçilerin, hamur hazırlamada ve ekmek imalinde bu tür kuyuların sularını asla

<sup>821</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...* , s. 6. Hastalıkların teşhis edilmesi için son derece önemli olan bakteriyolojik tahlillerin seri bir şekilde yapılabilmesi için Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet döneminde memleketin değişik bölgelerinde bakteriyolojihaneler açmış veya açma teşebbüsünde bulunmuştur. Örneğin Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti dönemine ait 8 Mart 1913 tarihli belgede Bağdat Gureba Hastanesi'nde Avrupa'dan getirilen aletlerle bir bakteriyoloji laboratuvarı tesis edildiği belirtilmekte ve bu durumun kamuoyuna gazeteler vasıtasıyla ilan edilmesi istenilmektedir (*BOA. DH. İD. 47-2/11*). İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait 8 ve 10 Ağustos 1911 tarihli iki belge ise Manastır Vilayeti'nde bir bakteriyoloji müessesesinin tesis edilmesi kararı alındığını göstermektedir. Ayrıca belgelerde bakteriyoloji müessesesi için Avrupa'dan getirilen aletlerin Selanik gümrüğünde bekletildiği de belirtilmekte ve bu aletlerin gümrük vergisinden muaf tutulması istenilmektedir. Maliye Nezareti ise bu taleple ilgili gönderdiği cevabi yazıda muvazeneyle dâhil olan bir verginin özel bir kanun olmadıkça af edilemeyeceğini belirtmiş ve bu talebi kabul etmemiştir (*BOA. BEO. 3295/294360; BOA. DH. İD. 59/30*).

<sup>822</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...* , s. 6-7.

<sup>823</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...* , s. 7. Nadir bir uygulama olduğu ifade edilen bulaşıcı hastalık sırasında bir evin veya eşyaların yakılmasına dair az sayıda arşiv belgesine tesadüf ettik. Bunlardan Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. Hükûmeti dönemine ait 5 Aralık 1909 tarihli bir belgede İskenderun'da ortaya çıkan veba hastalığı nedeniyle bazı hanelerin yakılacağı bildirilmekte ve bunun için tahsisat talep edilmektedir (*BOA. BEO. 3672/275340*).

<sup>824</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...* , s. 7-9.

<sup>825</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...* , s. 9-10.

<sup>826</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...* , s. 10-14.

kullanmaması gerektiği de ifade edilmiştir. Hiçbir suyolunda kirli eşyaların yıkanmaması ve atıkların buralara boşaltılmaması gerektiği de ifade edilmiştir. 10. bölümde ise bulaşıcı hastalıklardan korunmak için uyulması gereken temel bazı kuralların neler olduğu belirtilmiştir. Buna göre içilecek suların temizliğine dikkat edilmesi, izdihamın önlenmesi, pazar yerlerinin ve gıda maddelerinin denetlenmesi, kuyuların temiz tutulması, insanların beden temizliklerine dikkat etmeleri, işçilerin bulunduğu fabrikaların ve atölyelerin tuvaletlerinin temizliğine dikkat edilmesi bu kurallar arasındadır. Ayrıca tuvaletlerin temizliğine önem verilmesi, lağımın temizliğine ve bakımına dikkat edilmesi, çöplerin ve pisliklerin ortalık yerlerden kaldırılması ve daha önce bulaşıcı hastalık görülen bir yerde halkın sağlık kurallarına daha fazla uymasının sağlanması da bulaşıcı hastalıklardan korunmak için uyulması gereken kurallar arasında sayılmıştır<sup>827</sup>.

### 3.2. Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye

Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından yayınlanan “*Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*” 12 sayfadan ve 4 bölümden oluşmaktadır. Talimatın vilayetlere dağıtımıyla ilgili 8 Eylül 1910 tarihli arşiv belgesinden bu talimatın İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca çalışmamızın 4. bölümünde genişçe yer verdiğimiz üzere İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde kolera neredeyse bütün Osmanlı topraklarını kapsayan bir salgın halini almıştır<sup>828</sup>. Talimatın 1. bölümünde kolera hastalığının bulunmadığı ancak tehdit ettiği yerlerde hastalığa karşı alınacak tedbirlerden bahsedilmiştir. Buna göre kolera tarafından tehdit edilen şehir veya kasabalarda var olan veya teşkil edilecek olan sıhhiye meclisleri, sıhhiye komisyonları ve sıhhiye heyetleri o bölgede alınması gereken tedbirleri mahalli hükûmete bildireceklerdi. Hastalık tarafından tehdit edilen köy ve nahiyelerde ise imamlar ve muhtarlar ile eşraftan bir kişinin idaresinde sıhhiye komisyonu tarzında bir heyet kurulacaktı. Bu heyet mahalli hükûmete çalışmalarında özellikle de meskenlerin ve suların teftişinde, temizlik işlerinde ve şüpheli hastalık vukuatının keşfi konusunda yardım edecekti. Köylerde ve nahiyelerde kurulacak olan heyetler komşu kaza tabibi ile imkân dairesinde haberleşecek ve alacakları talimatlara uygun şekilde hareket edeceklerdi<sup>829</sup>.

<sup>827</sup> *Emraz-ı Sâriyenin İntikal ve...*, s. 14-15.

<sup>828</sup> *BOA. DH. MÜ. 121/60; BOA. DH. MÜ. 117/79.*

<sup>829</sup> *Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Mukarrerat ve Neşriyatından, Tanin Matbaası, Basım Yeri Yok, 1326, s. 1. Kolera ve diğer salgın hastalıklarla mücadelede sıhhiye heyetlerinin çalışmaları son derece önemlidir. Örneğin İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait 20 Aralık 1910 tarihli bir belgeye göre Terkos gölü ve çevresinde koleranın görüldüğü haberlerinin yayılması üzerine bölgeye gerekli tetkikleri yapmak için bakteriyolog Kemal Muhtar Bey gönderilmiştir. Bölgede gerekli incelemeleri yapan Kemal Muhtar Bey, göndermiş olduğu mektubunda çevre köylerde kolera bulunduğunu belirterek gölün tehlike altında olduğunu belirtmiştir. Hastalığın İstanbul'un su ihtiyacını karşılamada önemli bir yere sahip olan Terkos sularına bulaşmasını

Evlerin ve su kuyularının temiz tutulması için gerekli tedbirlerin alınması, tuvalet bulunmayan köylerde ev sahiplerine çukurlar kazdırılması ve bunların üzerlerinin sıkı şekilde kapatılması istenmiştir. Ayrıca ortalıkta biriken pis suların kaldırılmasının da belediyelerin görevleri arasında olduğu belirtilmiştir<sup>830</sup>.

Talimata göre, kolera tarafından tehdit edilen veya kolera bulduğu bir yerden gelenler geldikleri bölgede serbest bir şekilde dolaşmayacaklar ve beş gün tıbbi gözetim altında bulunacaklardır<sup>831</sup>. Bu kişiler arasında evsiz ve işsiz kimseler var ise belediye daireleri tarafından bunlar için uygun bir yer tahsis edilecek ve orada beş gün tıbbi gözetim altında bulunmaları sağlanacak, tabip bulunmayan nahiyelerden ve köylerden gelenler arasında beş gün içerisinde hastalananlar olursa hemen mahalli hükûmete haber verilecektir<sup>832</sup>.

Talimatta üzerinde durulan önemli bir konu da su kaynaklarının temizliğine önem verilmesidir. Buna göre hükûmet, akarsuların yakınında bulunan yerleşim yerlerinde halkın bu suyu herhangi bir amaçla kullanmamasına dikkat etmeli ve bu konuda halka nasihatlerde

---

engellemek için; 1-Söz konusu köylerdeki koleralı evlerin bedelleri karşılanmak üzere yakılmasını, 2-Gölün korunması için bölgeye bir kısmı süvari olmak üzere otuz jandarma, iki gardiyan, iki tabip ve bir miktar paranın gönderilmesini, 3-Kendisinin o bölgeye müfettiş olarak tayin edildiğinin ilgili makamlara tebliğ edilmesini, 4-Mülki haberleşmeleri kabul etmeyen Karaburun'daki askeri telgrafhaneye gerekli emirlerin verilmesini istemiştir (BOA. DH. İD. 53/16).

<sup>830</sup>Osmanlı taşra şehirlerinde modern belediye teşkilatlanması 8 Ekim 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile başlamıştır. 5 Ekim 1877 tarihli Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu ile belediyelere imar işlerini düzenleme ve kontrol etme, bayındırlık hizmetleri, aydınlatma, belediye mallarının yönetimi, emlak tahriri, nüfus sayımı, pazar ve alışveriş kontrolü, mezbaha ve okul açma, itfaiye ve belediye gelirlerini toplama, temizlik tedbirleri alma gibi görevler yüklenmiştir (İlber Ortaylı, "Belediye", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 400). Belediyelere ait bu görevlerden temizlik tedbirleri alma hususları halk sağlığı bakımından son derece önemlidir. Ancak belediyelerin içerisinde buldukları maddi yetersizlikler bu görevlerini tam olarak yerine getirememelerine yol açmıştır. Nitekim çok sayıda arşiv belgesi de bu durumu kanıtlamaktadır. Örneğin Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk hükûmeti dönemine ait olan ve Dâhiliye Nezareti'nden Kudüs Mutasarrıflığı'na gönderilen 1 Nisan 1909 tarihli yazıda Yafa sokaklarında biriken ve çeşitli hastalıklara sebebiyet verebileceğinden endişe edilen suların ve pisliklerin biran önce ortadan kaldırılması istenilmiştir (BOA. DH. MKT. 2783/52). 2 Mayıs 1914 tarihli diğer bir belgede ise Amasya Belediyesi'nin Sivas Vilayeti Mülkiye Müfettişliği tarafından geçirdiği teftişte, içilen suların ıslah edilmesi gerektiği belirtilmiştir (BOA. DH. İD. 161-1/43). 17 Mayıs 1914 tarihli bir başka belgede ise Amasya'ya bağlı Gümüşhacıköy Kazası'nın ortasından geçen dereye evlerin lağımalarının akıtılması nedeniyle ortaya çıkan kirliliğin Kaza'nın havasını bozduğu ve halkın sağlığını tehdit ettiği ifade edilmiş, belediye gelirlerinin gerekli fenni tedbirleri almak için yetersiz olduğu da vurgulanarak evlerde kuyular açılması ve atık maddelerin dereye akıtılmasının önlenmesi istenilmiştir (BOA. DH. İD. 161-1/51).

<sup>831</sup>*Koleraya Karşı...*, s. 2; Kolera bulduğu bir yerden gelenlerin ulaştıkları bölgelerde serbestçe dolaşmalarına müsaade edilmemesi hastalığın yayılmasının engellenmesi adına önemli bir tedbirdir. Bu duruma örnek olarak gösterilecek bir uygulama Çorlu ve Malkara'da olmuştur. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait 30 Kasım 1910 tarihli belge Tekirdağ'da hüküm süren kolera'nın kendi bölgelerinde yayılmasından endişe eden Çorlu ve Malkara ahalisinin kaygılarını ortaya koymaktadır. Hastalığa karşı karantina oluşturulmasını isteyen Çorlu ve Malkara ahalisinin bu talepleri uygun görülmemiştir. Ancak hastalıklı bölgelerden gelenlerin beş gün boyunca belediye tabibi tarafından tıbbi gözetim altında bulundurulması, bu süre içerisinde herhangi bir hastalığın görülmesi halinde ise hastanın derhal tecrit edilmesine ve hanesinin de kordon altına alınmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte memleketin temizliğine dikkat edilmesi de yetkililer tarafından istenilmiştir (BOA. DH. İD. 53/13).

<sup>832</sup>*Koleraya Karşı ...*, s. 2.

bulunmalıdır<sup>833</sup>. Talimata göre doktorlar ve aile reisleri hastalık vukuatını hükûmete ihbar etmeye mecburdular. Bu mecburiyet hastaneler ve oteller için de geçerliydi. Bu noktada kasabaların ve nahiyelerin sıhhi durumlarından sorumlu olan memurları istihdam etmek de gerekiyordu . Talimatta, hastalığın varlığı anlaşılır anlaşılmaz tahlil sonuçları beklenilmeden gerekli tedbirler alınması ve mahalli hükûmetin durumu çevre belediyelere, komşu vilayetlere ve Dâhiliye Nezareti'ne telgraf ile haber vermesi gerektiği belirtilmiştir. Kolera zamanlarında en önemsiz ishal vakalarının bile dikkate alınarak şüpheli bir vefat durumunda otopsi yapılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Bununla birlikte İstanbul'da ve vilayet merkezlerinde bakteriyolojihaneler tesis edilmesinin de hastalıkla mücadelede önemli olduğu ifade edilmiştir<sup>834</sup>.

Talimatın 2. bölümü koleranın görüldüğü yerlerde hükûmet tarafından alınacak tedbiri ihtiva etmektedir. Buna göre öncelikle hastaları tecrit için barakalar ve hastaneler tesis edilecek<sup>835</sup> şayet hastane tesis edilemez ise uygun evler tahliye edilmeli ve temizlenerek kullanılacak<sup>836</sup>, Kolera hastalığının bulunduğu bütün hanelere dışarıdan görülecek şekilde sarı boyalı bir işaret konulacaktı. Kolera hastaları kendi haneleri uygun değil ise tahsis olunan hastaneye veya bir başka yere nakledilecekti<sup>837</sup>. Kolera hastalığına yakalanmış bir kişi ile birlikte ikamet edenler tecrit edildikten sonra beş gün tıbbi gözetim altında tutulacaklardı. Mahallî hükûmetler ve belediyeler hastalığa karşı kullanılacak her türlü malzemeyi temin

<sup>833</sup> *Koleraya Karşı* .... , aynı yer; Said Paşa Hükûmeti dönemine ait 7 Mart 1912 tarihli belgede Mitroviça Kasabası'nın Kıpti Mahallesi'nde bir yıl önce görülen koleranın yeniden ortaya çıkma ihtimali nedeniyle askeri açıdan önemli bir yer olan bu mahallenin o bölgeden geçen İbre Nehri'nden uzak bir yere nakli talep edilmiştir. Bunun için gerekli olan paranın ise belediye ve bölgedeki fabrika sahipleri tarafından karşılanacağı belirtilmiştir (BOA. DH. İD. 38/5).

<sup>834</sup> *Koleraya Karşı*.... , s. 2-3.

<sup>835</sup> *Koleraya Karşı*.... , s. 4. Talimatta kolera hastalığının görüldüğü yerlerde hastalığa karşı hastaneler tesis edilmesi gerektiği ifade edilmektedir ancak bu talimatın II. Meşrutiyet döneminin ekonomik şartları göz önüne alındığında gerçekleştirilmesinin oldukça güç olduğu görülmektedir. Nitekim rastladığımız bazı arşiv belgeleri de bu durumu kanıtlamaktadır. Mesela Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti dönemine ait 8 Şubat 1913 tarihli bir belge Aydın Vilayeti'ni koleraya karşı korumak için inşa edilmeye başlanmış olan Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi'nin devam etmekte olan savaş nedeniyle tamamlanamayacağını ve bu durumunun sıhhat-i umumiye zarar vereceği belirtmektedir (BOA. DH. İD. 47-2/8). Bununla birlikte Osmanlı Devleti, olağanüstü şartların yaşandığı durumlarda koleraya karşı hastaneler tesis etmek için bütün imkânlarını seferber etmiştir. Balkan Savaşları sırasındaki büyük kolera salgını buna bir örnektir. Bu dönemde İstanbul'da Sıhhiye Nezareti tarafından Demirkapı'da 110 yataklı bir hastane inşa edilmiş, ayrıca sarayda 100 yataklı bir hastanenin yanı sıra İstanbul'un muhtelif yerlerinde 90'a yakın kolera hastanesi kurulmuştur. Sirkeci İstasyonu civarında inşa edilen barakalar da kolera hastalarına tahsis edilmiştir (Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Kitap, İstanbul 2009, s. 160-161).

<sup>836</sup> *Koleraya Karşı*.... , s. 4. Kolera tehdidi karşısında evlerin tahliye edilerek hastane haline dönüştürülmesi Balkan Savaşları sırasında İstanbul'da görülen bir uygulamadır. Bu dönemde hastalığın İstanbul'a daha fazla yayılmasını önlemek isteyen Şehremaneti, Boğaziçi'ndeki büyük otelleri ve yalıları boşaltarak hastane haline getirmiştir. Ayrıca içlerinde Galatasaray Lisesi, Kabataş Lisesi ve Darüşşafaka'nın da bulunduğu çok sayıda okul da hastaneye dönüştürülmüştür (Macar, *a.g.e.* , s. 160-161).

<sup>837</sup> *Koleraya Karşı*.... , s. 4.

etmekle mükelleftirler. Hastaların taşınmasında kullanılacak olan nakliye araçları hastaya ait bir maddenin dışarıya yayılmasına izin vermeyecek şekilde yapılacak, hastalığa karşı gerekli olan ilaçlar şehirlerde ve kasabalarda belediye dairelerinde, köylerde ise imamların ve muhtarların gözetiminde saklanacaktı. Sıhhiye komisyonları ve belediye tabipleri, hastabakıcılarına hem hastalıktan korunmaları için hem de hastalara layıkıyla bakabilmeleri için gerekli talimatları vereceklerdi<sup>838</sup>. Talimata göre hükümet, şirketlerde ve fabrikalarda çalışan işçilerin sağlıklı yerlerde iskânları için haneler tesis etmek ve işçilerin sağlıklarının korunması için gerekli tedbirleri almakla da görevliydi. Ayrıca sağlık hizmetlerini ve tıbbi gözetimi kolaylaştırmak için büyük şehirlerin ve kasabaların önemlerine göre dairelere ayrılması ve her bir daire için ayrı bir sıhhiye heyetinin teşkil edilmesi de talimatta belirtilmiştir<sup>839</sup>.

Dâhiliye Nezareti tarafından belirlenen tren ve vapur istasyonlarında hasta yolcular tecrit ve tedavi edilecek ve hastalığın yayılmasını önleyici tedbirler alınacaktı. Bununla birlikte yine hastalığın yayılmasını önlemek için umumi kuyular ve çeşmeler gözetim altında bulundurulacaktı. Gerektiğinde umumi çeşmelerden akan suyun içilmesi yasaklanacaktı. Muhtaç ve fakir durumdaki halkın ihtiyaçları hükümet ve belediye daireleri tarafından karşılanacaktı. Halkın toplu olarak bir arada bulunduğu toplantılar, panayırılar, pazarlar, düğünler ve her türlü eğlence yasaklanacaktı. Gerekli olması durumunda okullar dahi kapatılacaktı. Askerlerin toplanması da başka bir zamana ertelenecekti<sup>840</sup>. Eskicilik ve bohçacılık yapılarak kullanılmış elbiselerin ve paçavraların toplanması ve bunlarla ev ev dolaşılması yasaklanacak, hastalığın bulunduğu yerlerden gelen yiyecek ve içeceklerin satılması yasaklanacaktı<sup>841</sup>. Talimatta otel ve lokanta sahiplerinin sofraya takımlarını her kullanıştan sonra

<sup>838</sup> *Koleraya Karşı...* , s. 5.

<sup>839</sup> *Koleraya Karşı...* , s. 5-6.

<sup>840</sup> *Koleraya Karşı...* , s. 5-7.

<sup>841</sup> *Koleraya Karşı...* , s. 7. Kullanılmış elbiseler ve eşyalar kolera ve benzeri bulaşıcı hastalıkların sirayetinde önemli bir araçtır. Bu konuyla ilgili incelediğimiz arşiv belgelerinden biri oldukça ilginçtir. Kayseri Mutasarrıflığı'nın Ankara Vilayeti'ne göndermiş olduğu 26 Aralık 1910 tarihli telgrafta Avrupa'dan getirilen ve içlerinde yabancı devletlerin ordularında kullanılmış elbiselerin de bulunduğu eşyaların ucuz olmaları nedeniyle köylüler tarafından satın alındığı ve bu durumun bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına yol açabileceği belirtilmiştir. Ankara Vilayeti'nin, Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiği konu hakkında Dâhiliye Nezareti, bu tür elbiselerin etüvden geçtiğine dair ilgili şehbenderlikler tarafından onaylı bir ilmühaber ibraz edilmedikçe satılmayacağını belirtmiştir (*BOA. DH. İD. 46/22*). 11 Ocak 1910 tarihli bir başka belge ise kolera hastalığı nedeniyle satılan yiyecek ve içeceklerin itinalı şekilde korunması gerektiğini belirtmektedir. Bu belgede bir süredir İstanbul'da ve Bilad-ı Selase'de görülen ve yapılan mikrobiyolojik tetkikler neticesinde kolera olduğu kesinleşen hastalığa karşı, Hıfzıssıhha Komisyonu'nun almış olduğu tedbirleri daha etkili şekilde uygulaması emredilmiştir. Bununla birlikte hükümet halktan tükettiği yiyecek ve içeceklere dikkat etmesini, çürük sebze ve meyve yememelerini, soğuk su veya buzlu şerbet gibi ishale yol açabilecek içeceklerden kaçınmalarını da tembih etmektedir. Ayrıca bu dönemde en iyi içeceğin kaynatılmış su ve ara sıra da çay içmek olduğunu belirtilmiştir (*BOA. Y.PRK. BŞK. 81/13*).

kaynar su ile yıkatmaları, müşterilere kaynağı belli olmayan suları içirmemeleri, buz, çiğ gıdalar, salatalar ve meyveleri de yedirmemeleri istenmiştir<sup>842</sup>.

Talimatta koleraya karşı alınan tedbirlerin uygulanmasından idareten ve nezareten mahallî hükûmetin ve belediyelerin, fenni açıdan ise sıhhiye müfettişleri ile belediye tabiplerinin sorumlu olduğu belirtilmiştir. Talimata göre hastalık sırasında istihdam edilen resmi ve özel bütün doktorlar mahalli hükûmete, belediye dairelerine ve sıhhiye müfettişlerine bağlıdır. Hastalık devam ettiği sürece sıhhiye müfettişi vukuatı her gün mahalli hükûmete haber verecekti. Ayrıca her hafta sonunda da düzenleyeceği istatistiki de Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderecekti<sup>843</sup>. Hastalığın sona ermesinden sonra baştabip (sıhhiye müfettişi) ayrıntılı ve son bir rapor hazırlayarak hastalığın kaynağı, seyri, bulaşma yolları, yayıldığı yerler, hastalanan kişi sayısı, vefat miktarı, hastalığın hangi meslekten kişiler arasında etkili olduğu belirtilecekti. Baştabip, hastalığın belediye dairelerinin en çok hangi kısımlarında vefata yol açtığına dair bir de tıbbi harita hazırlayacaktı. Raporda, mahallî hükûmet tarafından hastalığa karşı alınan tedbirler, hastaların tecrit edilme şekilleri ve hastaların ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilecekti. Hazırlanan bu genel rapora bütün tabipler tarafından verilen raporlar da eklenecekti<sup>844</sup>.

Talimatta bir kolera hastasının iyileştikten sonra ancak 10-14 gün içerisinde diğer insanlar ile temas edebileceği, iyileşen kişinin sokağa çıkmadan önce gerekli temizlik işlemlerini yapması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca koleradan vefat meydana gelmesi durumunda hemen mahallî hükûmete, belediyeye, sıhhiye müfettişine veya belediye tabibine bilgi verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Cesetler görevli tabip tarafından muayene edildikten sonra zaman kaybedilmeden defin işlemi gerçekleştirilecekti. Evlerin dışında ortalık yerde bulunan cesetler ise inşa olunacak bir yere nakil olunarak tabip tarafından muayene edilecekler, ceset kimyasal madde ile ıslatılmış bir beze sarılıp, her tarafı kapalı bir tabutun içerisine konulacak, tabutların içi talaş, kül gibi rutubeti alıcı maddeler ile doldurulacaktı. Cesetlerin teşhir edilmesine ve aile üyelerinin cesedin bulunduğu hane içerisine girmelerine izin verilmeyecekti. Dini törenler mezarlıklarda yapılacaktı. Koleradan vefat eden kişinin evinde gece sabaha kadar oturulmayacak ve burada yemek yenilmeyecekti. Mezarlıklar ile defin işini yapan görevliler de dezenfeksiyon tedbirlerine harfiyen uyacaklardı<sup>845</sup>.

Talimatın 3. bölümünde hastalıkla mücadele için yapılacak temizlik işlemleri hakkında bilgiler verilmiştir. Koleradan korunmak ve hastalığı ortadan kaldırmak için ilk önce çarşı ve pazardan alınan gıda maddelerinin mikroplarından arındırılması gerektiği vurgulanmıştır.

<sup>842</sup> *Koleraya Karşı...* , s. 7.

<sup>843</sup> *Koleraya Karşı...* , s. 8.

<sup>844</sup> *Koleraya Karşı...* , aynı yer.

<sup>845</sup> *Koleraya Karşı...* , s. 9-10.



Bunun yanında su mecralarının temiz tutulmasının önemi belirtilmiştir<sup>846</sup>. Talimatın, 4. bölümde ise hastalıktan korunmak için yorgunluktan kaçınılması, çiğ sebze ve meyve tüketilmemesi, suların kaynatılarak içilmesi gibi herkesin uyması gereken sıhhi tedbirler hakkında bilgiler verilmiştir<sup>847</sup>.

### 3.3. Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüse Dair Talimatname

1910 yılında muhtemelen İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanmış olan talimatname, humma-ı şibh tifo ve karahummaya dair dörder bölümden oluşmaktadır. Talimatnamede ilk olarak tifo hastalığı hakkında temel bilgilere ve hastalıktan korunma yollarına değinilmiştir. Buna göre tifo bulaşıcı, mikrobik bir hastalıktır. Bu hastalığa neden olan ebirt basili hastaların pisliğinde bulunmaktadır. Hastalık özellikle su, çamaşır ve elbiseler yoluyla geçmektedir. Lağımlardan ve çukurlardan sızarak su kaynaklarını kirleten insan pisliği tifo hastalığına yol açmaktadır. Bu nedenle kirli suların içilmesi hatta el ve yüz yıkamak gibi çeşitli amaçlarla kullanılması uygun görülmemiştir. Bu sular ile sulanan sebzeleri ve diğer yiyecek maddelerini çiğ olarak yemek de hastalığın sirayetinde önemli bir neden olarak görülmüştü<sup>848</sup>.

Tifoya karşı alınması gereken ilk tedbirin hastanın tecrit edilmesi olduğu düşünülmüştür. Hastanın daima temiz tutulması ve yanına sadece kendisine bakan kişi veya kişilerin girebilmesi uygun görülmüştür. Hastaya bakan kişi, hastanın odasında hiçbir şey yiyip içmemeli, bakıcı üstüne giydiği beyaz gömleği çıkarmadan odadan çıkmamalıdır. Bakıcı ellerini sabun veya saf ispirto ile yıkamadan yemek yememelidir. Hastanın odası gün içerisinde birçok defa havalandırılmalıdır. Odada bulunması gerekmeyen mobilyalar ve eşyalar odadan çıkartılmalıdır<sup>849</sup>. Tifo ile mücadelede kullanılacak başlıca kimyasal maddeler arasında göz taşı, kireç kaymağı, kireç sütü, süblime ve permanganat dö potas bulunmaktaydı. Bu kimyasallardan kuvvetli ve hafif olmak üzere iki çeşit karışım hazırlanırdı. Bunların ne miktarda kullanılarak çözeltilinin hazırlanacağı talimatnamede detaylı şekilde anlatılmıştır<sup>850</sup>. Talimatnamede hastanın kullanmış olduğu kaşık, fincan, kâse, bardak, elbise, çamaşır gibi özel araç ve gereçlerin ne şeklide temizleneceği de anlatılmıştır. Yapılacak temizlik işlerinde su kaynaklarının kesinlikle temiz tutulması, mikrop taşıyan malzemelerin buralarda yıkanmaması ve buralara atılmaması

<sup>846</sup> *Koleraya Karşı...* , s. 11-12.

<sup>847</sup> *Koleraya Karşı...* , s. 12.

<sup>848</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Neşriyat ve Mukarreratından, Arşak Garoyan Matbaası, 1326, s. 3.

<sup>849</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...* , s. 4.

<sup>850</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...* , s. 4-5.

üzerinde durulmuştur<sup>851</sup>. Talimatnameye göre hastanın bulunduğu odanın zemini ile odadaki mobilyalar kuvvetli bir kimyasal ile temizlenecekti. Ayrıca hasta tarafından kullanılan yatak, yorgan, şilte, örtü gibi araçlar da etüve konulacak, etüv bulunmadığı takdirde formol tütüsü ile temizlenecekti. Tifodan vefat eden kişilerin cenazeleri mümkün olan en kısa sürede içi talaş dolu olan dayanıklı bir tabuta konularak tabut ile gömülecekti<sup>852</sup>.

Talimatnamenin dikkat çekici özelliklerinden birisi de tifoya karşı alınabilecek kişisel ve genel tedbirlerdir. Buna göre tifoya karşı alınacak kişisel tedbirler arasında ilk olarak içilecek suların temizliğine dikkat etmek bulunmaktadır. Bulaşıcı bir hastalığın görülmesi durumunda sular kesinlikle kaynatılarak içilecekti. Kirlenmiş kuyuların suyu içilmeyeceği gibi gerektiğinde bunlar kapatılacaktı. Fırıncılar ekmek imalinde bu gibi kuyuların suyunu kesinlikle kullanmayacaklardı. Kirli çamaşırlar akarsularda yıkanmayacak ve hastalara ait hiç bir şey de bu sulara atılmayacaktı. Lağımın akarsulara akmasına izin verilmeyecekti. Ortaya çıkan her tifo vakası vakit kaybetmeden hükûmete haber verilecekti. Birçok kişinin yaşadığı bir odada tifo vakası ortaya çıkarsa ve hastanın tecrit edilmesi mümkün değilse o hasta hemen hastaneye veya tahsis olunan diğer bir yere nakil edilecekti<sup>853</sup>.

Tifoya karşı alınacak umumi tedbirlerin ilki ise bulaşıcı hastalıkların yayılmasına zemin hazırlayan sağlığa aykırı şartların ortadan kaldırılmasıydı. Her zaman uyulması gereken hıfzıssıhha kurallarına tifonun ortaya çıktığı dönemlerde daha fazla dikkat edilmeliydi. İçilecek sulara, çarşı ve pazarlarda alınıp satılan gıda maddelerine, sokak, pazar ve panayır yerlerinin temizliğine de dikkat edilecekti. Sularının temizliğinde şüphe edilen kuyular gözetim altında bulundurulacaktı. Su kaynaklarının kirlenmesine sebep olabilecek şeylere meydan verilmeyecekti. Çöp yığınları buldukları yerlerden kimyasal bir madde ile sulandıktan sonra kaldırılacaktı. Bir yerde tifo istilasından şüphe olunursa lağım ve suyu tamamen temizlenecekti. Salgın hastalık esnasında evlerin temizliğine de dikkat edilecekti. İzdiham tifonun yayılmasını kolaylaştırıcı bir etken olduğundan böyle bir istila zamanında bu konuya dikkat edilmelidir. Hapishane, han, bekâr odaları gibi yerler sık sık teftiş ve muayeneden geçirilmeli ve sağlığa aykırı durumlara izin verilmemelidir. Hastalığın istilacı şekilde hüküm sürdüğü sırada belediye daireleri ve sıhhiye memurları daha önce bulaşıcı hastalıktan etkilenmiş olan mahallelerin ve meskenlerin sağlık durumlarına daha fazla dikkat etmelidir<sup>854</sup>.

Talimatnamenin tifüs (döküntülü karahumma) hastalığına ayrılan kısmında ise ilk olarak tífüsün belirtileri ve bulaşma yolları hakkında bilgiler verilmiştir. Tifüs hakkında dikkat çekilen bir husus, hastalığın aşırı kalabalık ve sağlıksız mekânlarda kolayca yayılabildiğidir.

<sup>851</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...*, s. 6-7.

<sup>852</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...*, s. 7-8.

<sup>853</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...*, s. 8-9.

<sup>854</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...*, s. 9-11.

Özellikle hapishanelerdeki mahkûmlar arasında tifüsün yaygın olduğu ifade edilmiştir. Bu özelliğinden dolayı tifüse “*hapishane humması*” adı da verilmektedir. Hastalığın sirayetinde yaş ve mevsim faktörlerine de dikkat çekilmiştir. Tifüs hastalığının insan bedenindeki gelişimi 5-20 gün arasında değişim gösterir ancak bu süre ortalama olarak 10-12 gündür. Baş ağrısı, kırıklık, baş dönmesi, gözlerin kızarması hastanın aşırı derecede titremesi ve yüksek ateş bu hastalığın başlıca belirtileri arasında yer almaktadır. Talimatnamede iki devre halinde gelişen hastalığın insan bedeni üzerindeki etkileri de ayrıntılı olarak belirtilmiştir<sup>855</sup>.

Tifüse karşı alınacak tedbirler geniş yer kapsamaktadır. Hastalığın teşhis edilmesine etki eden sebep hastalığın alametlerinin sık sık tekrar etmesi ve tabiilerin dikkatini çekmesidir. Talimatnamede tifüsün düzensiz bir hayata sahip olan, hanlarda, misafirhanelerde ve sokaklarda yatan kimseler ve panayırıcılar vasıtasıyla yayıldığına dikkat çekilmiştir. Bu nedenle böyle kişiler ile bunların konakladıkları yerler şüpheli görülüp gözetim altında bulundurulmalıdır. Hastalığa karşı en etkili yöntem yolcuların temizliklerine dikkat edilmesidir. Yolcuları mümkün olduğu kadar hamama sevk etmek ve eşyalarını da etüve göndermek gerekmektedir. Şayet etüv yok ise eşyalar süblime gibi kimyasallarla temizlenmelidir. Avrupa’da fakirlerin ve serserilerin kabulüne mahsus olan ve “*Gece Misafirhanesi*” olarak isimlendirilen yerlerde temizlik için bölümler yapılmıştır. Buralarda fakirlere gecelikler verilerek elbiseleri etüvden geçirilmektedir. Belediyeler bu yolcuların indikleri ve yattıkları yerleri ve kullandıkları eşyaları sık sık dezenfekte ettirmelidir. Tifüse karşı alınabilecek başlıca tedbirler arasında; her sabah ellerin ispirto veya asit feniklik su ile yıkanması, her sekiz günde bir duvarların kireçle badana edilmesi, çamaşırların kaynatılarak yatak takımlarının dezenfekte edilmesi gelmektedir<sup>856</sup>.

Bir tifüs vakasının ortaya çıkması durumunda vatandaşların neler yapması gerektiği de talimatnamede değinilen konular arasındadır. Buna göre bir kişi de bulaşıcı bir hastalığın görülmesi durumunda vakit kaybedilmeden belediyeye, hükûmete, belediye tabibine haber verilecekti. Odacıların, hancıların, misafirhanecilerin bu konuda daima dikkatli olmaları gerekiyordu. Tabiiler zaten bu gibi hastalıkları ihbar etmekle mükelleftiler. Hastalığın tifüs olmadığı anlaşılıncaya kadar yukarıda belirtilen düzensiz hayata sahip kişiler tifüslü gibi kabul edilecek ve buna uygun şekilde muamele göreceklardı. Yani tecrit edilecekler ve hastanelerde umumi koşullara konulmayacaklardı. Tifüslü hastalara bakan kişiler özel bir elbise giyeceklerdi. Bu elbiselerini asla hastaneden dışarıya çıkarmayacak ve hastalara ait eşyalar gibi dezenfeksiyon işlemlerine tabi tutulacaklardı. Tıpkı diğer bulaşıcı hastalıklar gibi tifüsün de yayılmaması beyan olunan hususlara uyulmasına bağlıydı<sup>857</sup>. Talimatnamede verilen bilgilerden

<sup>855</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...*, s. 13-15.

<sup>856</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...*, s. 15-16.

<sup>857</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...*, s. 16-17.

anlaşıldığı üzere tifüs sırasında yapılacak temizlik işlemleri diğer hastalıklarda uygulanan temizlik işlemlerine büyük oranda benzemektedir. Belediye daireleri tifüs hastalığının bulunduğu yerlerden çıkanların gittikleri mahalleri mümkün mertebe hükûmete bildireceklerdi. Bu sayede hükûmet bu kişileri gözetim altında bulundurarak hastalığa karşı gerekli tedbirleri alabilecekti. Hastalığa karşı bir istihbarat heyeti kurulacaktı<sup>858</sup>.

### 3.4. Difteriye Dair Malumat ve Talimat-ı Sıhhiye

Bu talimat da tıpkı “*Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüse Dair Talimatname*” gibi 1910 yılında İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait olduğu muhtemeldir. İncelediğimiz talimatta ilk olarak difteri hastalığı hakkında toplum bilgilendirilmektedir. Buna göre difteri bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalığın kleps-lefler adı verilen özel bir mikrobu bulunmakta ve özellikle çocuklar arasında görülmektedir. Talimata göre difterinin varlığını gösteren en önemli alametler ağız, burun, boğaz ve gırtlak gibi insanın iç yüzeyini örten zar üzerinde birtakım beyaz derilerin oluşmasıdır. Talimatta difterinin çoğunlukla burnun iç derisinde başladığı, boğaza ve nefes borusuna doğru yayıldığı da belirtilmiştir<sup>859</sup>.

Bir yerde difteri hastalığının görülmesi durumunda alınması gereken ilk tedbir, durumun memleket ve belediye tabibi ile hükûmete bildirilmesidir. Ayrıca difteri hastalığının görüldüğü yerin görülebilir bir noktasına dikkat çekici bir işaret konulmalı, bir levha asılmalıdır. Bu işaret veya levha hasta iyi olmadan, vefat etmeden ya da mesken dezenfekte edilmeden kaldırılmamalıdır. Difteriye tutulan hasta ayrı bir yere ayrılarak ve daima temiz tutulmalıdır. Difteri hastasının yanına sadece kendisine bakan kişi girmelidir. Bu kişi hastanın yanına girdikten sonra oradan ayrılmamalıdır. Hasta bakıcının giyeceği beyaz gömlek ve diğer eşyalar dezenfekte edilmelidir. Hastaya bakan kişi veya kişiler hastanın odasında hiçbir şey yiyip içmemeli, ilaçlı su ile ellerini sık sık yıkamalıdır. Hastanın yanında bulunanların ellerinde veya yüzlerinde herhangi bir yara var ise bunlar örtülmelidir. Hasta öpülmemeli ve öksürük nöbetleri sırasında karşısında bulunulmamalıdır. Tozlardan korunmak için yerler ıslak talaş döküldükten sonra süpürülmeli veya tozlar ıslak bir bez ile alınmalıdır. Kullanılan talaş veya bez bir daha kullanılmamalı, yakılarak imha edilmelidir<sup>860</sup>.

Difteri hastalığının yayılmasına etki eden en tehlikeli araç hastalığı taşıyanların kendileridir. Hastanın yaşadığı öksürük nöbetleri nedeniyle çevreye yayılan mikroplar bütün eşyaları kirletir. Bu nedenle bütün eşyalar dezenfekte edilmelidir. Dezenfekte işlemlerinde kaynar su ile sodalı veya küllü su kullanılmalıdır. Çevrede kuruyup kalmış olan difteri

<sup>858</sup> *Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüs...* , s. 17-18.

<sup>859</sup> *Difteriye Dair Malumat ve Talimat-ı Sıhhiye*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Mukarrerat ve Neşriyatından, Arşak Garoyan Matbaası, 1326, s. 3-4.

<sup>860</sup> *Difteriye Dair Malumat ...* , s. 4-5.

mikroplarının uzun süre hastalığa yol açabilme ihtimali bulunmaktadır. Bu nedenle hastanın yatmış olduğu odanın zemini kaynar su ve fırça ile yıkanmalıdır. Eğer hasta odasının duvarları kâğıtlı ise bu kâğıtlar kaldırılmalı ve yakılmalıdır. Difteri hastaları şayet başka bir yere sevk olunurlarsa bindirildikleri arabalar ve nakil olundukları sedyeler de dezenfekte edileceklerdi<sup>861</sup>.

Talimatta difteriden korunma yolları hakkında da bilgiler verilmiştir. Buna göre bir ailede difteri vakası görüldüğünde ilk olarak o kişi hemen diğer bireylerden ayrılarak tecrit edilecekti. Hasta ile temasta bulunmuş olanlar ve hastalığa yakalanma riski taşıyanlar boğazlarını sabah ve akşam birbirlerine muayene ettireceklerdi. Boğazlarında bir kırmızılık ve özellikle de beyazımsı bir leke görülenler olursa hemen tabip çağırılacaktı. Boğaz muayenesi özellikle küçükler için çok önemli bir tedbir olduğundan çocuklar küçük yaştan itibaren boğazlarını göstermek için ağızlarını açmaya alıştırmalıdır. Bir difteri vakası için çağrılan tabibin aile üyelerinin tamamını kapsayan bakteriyolojik tahlil yaptırması önemlidir. Difteriye karşı alınacak en etkili korunma yolu hastalığa yakalanan şahıslara difteri serumunun verilmesidir. Herhangi bir zararı bulunmayan bu serum sayesinde hastalıktan on gün korunmak mümkündür. Bu süre yeterli ise de sirayet tehlikesinin devam etmesi durumunda serum yeniden şırınga edilecektir<sup>862</sup>.

Kalabalık halde yaşayan ve sağlık kurallarına uymamaları nedeniyle hastalığın bulaşma tehlikesiyle karşı karşıya olan fakir ailelere serumlar belediyeler tarafından ücretsiz olarak verilecekti. Talimata göre difteriye yakalanmış çocukların günlük yaşamlarına dönmelerine izin verilmeden önce bakteriyolojik muayeneden geçirilmesi ve tükürüklerinde difteri mikrobu bulunup bulunmadığının kontrol edilmesi gerekiyordu. Çünkü difteri mikrobu çocuklar iyileştikten sonra da uzun süre çocukların ağızlarında bulunabilmekte ve hastalığın yayılmasına yol açabilmektedir. Ayrıca difteri hastası bir çocuğun nezle olması da hastalığın kolaylıkla yayılması neden olurdu. Anne babalar bu çocukların nezlelerini adi bir hastalık olarak görüp önemsemezlerdi. Hâlbuki bu hastalık haftalarca devam eder ve bu süre zarfında çocuklar her tarafa difteri basillerini yayarlardı. Bu nedenle talimatta özellikle okullardaki tabiplerin bu durumdaki çocuklara karşı dikkatli olmaları ve gerekirse bakteriyolojik muayene yaptırarak hasta çocukları tecrit etmeleri gerektiği belirtilmiştir<sup>863</sup>.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi difterinin en etkili tedavi yöntemi difteri serumudur. Bu serum difteriye yakalanmayı engellese de eğer mikrop vücudun her tarafına yayılmışsa hiçbir bir etki göstermezdi. Bu nedenle difteri serumu hastaya mümkün olduğu kadar erken verilmelidir. Binlerce vukuata rağmen yapılan istatistikler göstermektedir ki difteri serumu

<sup>861</sup> *Difteriye Dair Malumat ...* , s. 5-7.

<sup>862</sup> *Difteriye Dair Malumat ...* , s. 8-9.

<sup>863</sup> *Difteriye Dair Malumat ...* , s. 9-10.

hastalığın birinci veya ikinci günü şırınga edilirse ölümlerin önüne geçilmektedir. Ancak üçüncü günü şırınga edilirse %10 ile %20 arasında vefat gerçekleşirdi. Hastalığın dördüncü veya beşinci günü şırınga edilmiş olursa vefat oranı daha da artardı. Difteri serumu geç şırınga edildiğinde hasta sağlığına kavuşsa dahi nekahet esnasında difteriye bağlı olarak felç olma ihtimali bulunmaktadır<sup>864</sup>. Tabip difteri hastası olduğundan şüphelendiği kişide difteri alameti olarak nitelendirilebileceği belirtileri gördüğünde birkaç saat süren bakteriyolojik muayeneden önce bile serum verebilirdi. Bu sayede hastalığın kesinleşmesi durumunda vakit kaybedilmemiş olurdu. Eğer bakteriyolojik muayene temiz çıkarsa verilen serumun kişiye her hangi bir zararı yoktu. Yeteri kadar serum verilmesinden 36 saat sonra hastalığın alameti olan beyaz deriler ortadan kalkmaya başlamaz ise hastalığın difteri olmadığı veya difteri basilinin diğer mikroplar ile birleşmiş olduğu anlaşılırdı. Böylesi bir durumu ancak bakteriyolojik bir muayenenin yapılması aydınlatırdı. Gırtlak difterisinde fazla miktarda serum şırınga edilmesinden kaçınılmamalıdır. Çünkü bu tedavi gırtlığa cerrahi bir operasyon uygulanmasında daha kolay bir yöntemdir. Küçük şişelerde bulunan difteri serumlarının tesiri bir senedir. Ancak iyi muhafaza edilmeleri durumunda bu süre biraz daha uzayabilir. Bir seneden fazla kalıp bayatlayan serumlar kullanılamayacakları gibi hiçbir yerde satılmasına da müsaade edilmeyecektir<sup>865</sup>.

### 3.5. Veba

1910 yılında Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi kolera, tifo, tifüs ve difteri ile mücadele için olduğu gibi veba ile mücadele için de bir talimat yayınlanmıştır. 1910 yılında İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde yayınlandığı muhtemel bu eserin bir talimat, talimatname veya nizamname olduğu belirtilmemiştir. Ancak incelendiğinde muhteva açısından bu eserin de sıhhi bir talimat özelliği taşıdığı görülmektedir. “*Malumat-ı İbtidaiye ve Talimat-ı Sıhhiye ve İnzibatiye*” başlığı ile başlayan bu talimat 9 ana başlık ve bir ekten oluşmaktadır. Toplam 24 sayfa olan talimatta ilk olarak hastalık hakkında temel bilgiler verilmiş ve uyulması gereken sıhhi kurallardan bahsedilmiştir. Buna göre mikrobik ve bulaşıcı bir hastalık olan vebanın sebebi Doktor Yersen tarafından keşfedilmiş olan özel bir mikroptur. Talimatta farklı türleri görülen vebanın seyri, insan vücudunda ortaya çıkardığı etkiler ve bulaşma yolları hakkında detaylı bilgiler verilmiştir<sup>866</sup>.

Talimata göre veba mikrobu, bu hastalığa yakalanmış olan şahısların yanı sıra mikrobun karışmış olduğu tozların teneffüsü, hastalığa sahip kişilerin elbiselerinin ve çamaşırlarının

<sup>864</sup> *Difteriye Dair Malumat ...* , s. 10-11.

<sup>865</sup> *Difteriye Dair Malumat ...* , s. 11-12.

<sup>866</sup> *Veba*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Mukarrerat ve Neşriyatından, Tanin Matbaası, Basım Yeri Yok 1326, s. 1-4.

kullanılması gibi sebeplerden dolayı da yayılabilir. Bunlarla birlikte vebanın yayılmasında etkili olan en önemli faktör farelerdir. Üzerlerinde veba hastalığına yol açan pireleri taşıyan fareler gemiler vasıtasıyla hastalığın uzak bölgelere yayılmasına neden olmuşlardır. Ayrıca sinekler, karıncalar ve tahtakuruları da vebanın yayılmasına etki eden diğer canlılar arasında bulunmaktadır. İnsanların vebadan korunmaları için farelerin üzerinde yaşayan parazitlere, hastalığın olduğu bir yerden gelen yolculara ve eşyalara karşı tedbirli olmaları gerekmektedir<sup>867</sup>.

Talimata göre vebaya yakalanan veya yakalandığından şüphe edilen kişilere karşı alınacak ilk tedbir, durumun tabip tarafından hükûmete ve belediyeye haber verilmesidir. Ayrıca vakit kaybedilmeden veba hakkındaki talimat (tecrit, dezenfeksiyon ve serum tedavisi) da uygulanmalıdır. Vebalı memleketler ile münasebette bulunan şehirlerde cenazelerin muayenesinden sorumlu olan tabipler kendilerine muayene ettirilen cenazelerde veba alameti olup olmadığına dikkat etmelidirler. Şayet vebalı olduğu düşünülen cenazeler varsa bu durum bakteriyoloji laboratuvarına haber verilmelidir. Cenazenin gömülmesine ise ancak bakteriyolojik muayene için gerekli olan parçanın alınmasından sonra izin verilmelidir<sup>868</sup>.

Veba hastaları sıhhiye görevlileri tarafından özel olarak hazırlanmış bir yerde tecrit edilmelidir. Vebalıların elbiseleri ya etüvden geçirilerek temizlenmeli veya yakılarak imha edilmelidir. Ayrıca hastanın tedavisi sırasında kullan elbiseler ve çamaşırlar da ya yakılmalı ya da %4 lizol çözeltilisinin bulunduğu sızdırmaz bir kapta bekletilmelidir. Bu kap hastanın odasında bulunmalıdır. 24 saat sonra bu kap ve içerisindeki eşyalar tebhirhaneye veya çamaşırhaneye gönderilmelidir. Talimata göre veba hastalarının yanlarına sadece bakıcıları girebilecekti. Hastaya bakıcılara her 15 günde bir veba serumu verilecekti. Hastanın yanında bulunanlar hastanın yanında hiçbir şey yiyip içmeyecek, hastaya temastan sonra ellerini ve yüzünü sabun veya kimyasal maddeler ile yıkayacak, hastanın bulunduğu odayı her gün havalandıracaklardı. Veba hastalığının görüldüğü hanede yaşayanlar tabip gözetimi altında ikamet ve tecrit edileceklerdi. İzinleri dâhilinde bunlara veba serumu verilecekti. Eşyaları tebhirhanede temizlenecekti. Bunlar 5 günlük gözetimden sonra herhangi bir veba vakasının görülmemesi durumunda serbest bırakılacaklardı<sup>869</sup>.

Talimatta üzerinde durulan konulardan birisi de veba vakasının görüldüğü bir hanede yapılacak olan dezenfeksiyon işlemleriydi. Buna göre veba vakasının görüldüğü hane tahliye edilecekti. Bu yapı eğer kulübe gibi kıymetsiz bir yer ise eşyalarıyla birlikte yakılacaktı. Ev halkı evlerinden uzak bir yere nakledilecekti. Elbise ve eşyaları ise dezenfekte edildikten sonra nakledilecek ve gittikleri yerde bir süre muayene çadırı içerisinde bulundurulacaktı. Yakılmayan

<sup>867</sup> *Veba*, s. 4-6.

<sup>868</sup> *Veba*, s. 6-7.

<sup>869</sup> *Veba*, s. 7-8.

evlerin eşyaları hükûmet tarafından temizlenecekti. İzbe yerlerde, mahzenlerde, yer altlarında farelerin geçebildikleri delikler dikkatle kapatılacaktı. Daha sonra ev kapatılacak ve iki ay süre ile burada kimse yaşamayacaktı. Hükûmet ve belediye, hastalığın görüldüğü hane sakinlerinin elbise ve sığınacakları yer ihtiyacını karşılamaya mecburdu. Vebadan vefat edenlerin cenazeleri vakit kaybedilmeden içerisinde ağaç talaşı bulunan bir tabuta konularak defnedilecekti. Veba mikrobu toprakta uzun bir süre yaşayabildiğinden cenazelerin definleri sırasında üzerlerine bir kireç tabakası konulacaktı. Vebadan ölmüş bir fare veya başka bir hayvanın ölüsü üzerine bol kaynar su dökülmedikçe asla yerinden kaldırılmayacaktı. Temizlik yapan kişilerin özel elbiselere sahip olmaları gerekiyordu. Bu elbise temizlik memurlarının gündelik elbiseleri ile hiçbir zaman temas etmeyecekti<sup>870</sup>.

Talimatta halkın genel sağlığının korunmasına yönelik alınması gerekli olan tedbirler hakkında da bilgiler verilmiştir. Buna göre, öncelikle bulaşıcı bir hastalığın istilasına zemin hazırlayan olumsuz sağlık şartları ortadan kaldırılmalıdır. Fareler imha edilmelidir. Fareler başta olmak üzere kemirici hayvanların yoğun olarak barındıkları un mağazaları ve değirmenler gibi yerler sürekli teftiş edilmelidir. LağımLAR mümkün olduğu kadar farelerden arındırılmalıdır. Hastalığın bulunduğu memleketlerden gelen ve içerisinde hasta bulunmayan gemilerin limana veya iskeleye yanaşmaları sırasında içerisinde fare ölüsü görülüp görülmediği soruşturulmalıdır. Ayrıca farelerin gemiden karaya çıkmalarının engellenmesi için gerekli tedbirler alınmalıdır. Bunların yanı sıra yollar üzerinde ve gemilerde bulunan fare ölülerinin bakteriyolojik muayenelerinin yapılması, sağlık kurallarına uygun olmayan mahallelerin, dükkânların ve meskenlerin sık sık teftiş edilmesi de vebanın yayılmasını önleyici tedbirler arasında bulunmaktadır<sup>871</sup>.

Talimata göre bir yerde veba vakası görülür ve hastalığın varlığı kanıtlanırsa oraya yakın hanelerde ikamet edenler ve hatta o sokak ve mahalle yaşayanlar her gün tıbbi gözetim altında bulundurulacaklardı. Bu hanelerde yaşayanların sağlık durumları hakkında tabipler her gün bilgi alacaklardı. Bu nokta son derece önemliydi çünkü bu sayede vebaya yakalananlar hemen tecrit edilecek ve gerekli tedbirler alınacaktı. Yapılacak bu tahkikat ve teftişler için halkın güvenini kazanmış, tecrübeli kişiler seçilip görevlendirilecekti. Bu nedenle vebalı mahallerden gelen kişilere serum şırınga verilerek onları hastalığa karşı korumak son derece önemliydi. Serum verilmesi veba hastalarına yaklaşanlar ile temizlik faaliyetlerinde bulunanlar için de gerekli bir koruyucu yöntemdir. Hastalığın bulaşma tehlikesi ile karşı karşıya olan kişilere serum verilmesi her 10 günde bir tekrar edilmesi gereken bir usuldür. Veba serumundan

---

<sup>870</sup>Veba, s. 8-9.

<sup>871</sup>Veba, s. 9-10.



iki fayda sağlanmaktadır. Bunlardan ilki vebadan korunma, ikincisi ise vebayı tedavi etmektir. Vebaya karşı en önemli tedavi yöntemi veba serumunun verilmesiydi<sup>872</sup>.

Talimatın 14-28. sayfaları arasında bu talimata ilişkin ekler bulunmaktadır. Buna göre yapılan araştırmalar neticesinde veba mikrobunun seyyar bir hazinesi durumunda olan fareler ile ölmüş farelerin üzerinde bulunan pirelerin hastalığın yayılmasındaki etkileri kanıtlanmıştır. Unutulmamalıdır ki fareden fareye ve fareden insana vebayı nakleden tek araç pirelerdir. Hastalık taşıyan fareler vapur ve gemi gibi araçların taşıdıkları eşyalar arasında uzak bölgelere kadar gitmekte ve gerekli tedbirlere uyulmadığı için hastalık bu bölgelerde de yayılmaktadır. Farelerin ilk uğrayacakları, sığınacakları yerler gümrük daireleri, ambarlar, antrepolar, zahire mağazaları, fırınlar ve bakkal dükkânlarıdır. Hastalık zamanında fare ölülerine en fazla buralarda rastlanmaktadır. Vebaya ilk yakalananlar ise gümrük hamalları, bakkallar, attarlar, fırıncılar ve zahireciler arasından çıkmaktadır. Talimatta bu bilgilerin yanı sıra vebanın yayılmasına yol açan farelerin türleri ve özellikleri hakkında da bilgiler verilmiştir<sup>873</sup>.

Talimatta vebanın yayılmasında pirelerin etkisinin herkes tarafından bilinen bir gerçek olduğu belirtilerek veba ile mücadelede farelerin yanı sıra pirelerin de ortadan kaldırılması gerektiği belirtilmiştir. Fareler üzerinde yaşayan pirelerin vebanın görüldüğü evlerdeki eşyalar ile çok uzak bölgelere taşındıkları belirtilmiştir. Bu nedenle pis bir yerde yapılacak iyi bir temizliğin hastalığın kaynağı olan fare ve pirelerin imha edilmesini sağlayacağı ifade edilmiştir. Talimata göre farelerin imha edilmesi için pek çok yöntem bulunmaktadır. Arsenik, fosfor, fosfor hamuru ve ada soğanı gibi kimyasallar farelerle mücadelede kullanılması tavsiye edilen kimyasallar arasında yer almaktadır. Ancak farelere karşı alınması gereken asıl tedbir bu hayvanların sığındıkları lağımların sağlam bir şekilde yapılması ve eskilerinin de onarılmasıdır<sup>874</sup>.

Talimatın son kısmındaki ek bölümünde farelerin itlafi için gerekli temizlik işlemlerinin yapıldığı veya yapılmadığı gemilere dair Sıhhiye Meclisi ve Karantinalar İdaresi tarafından yayınlanan talimata yer verilmiştir. Bu talimatın 1. maddesine göre veba hastalığının bulunduğu bir yerden çıkan ve hareket ettiği limanda da uğradığı diğer limanlarda da farelerin itlafi için Meclis-i Sıhhiye'nin kararlarına uygun olarak temizlik işlemine tabi tutulmamış gemiler karantina beklediği sırada tahaffuzhanede temizliğe tabi tutulacaklardı. 2. maddeye göre veba hastalığının bulunduğu bir yerden gelen ve temizlik işlemine tabi tutulduğunu gösteren bir şahadetnameye sahip gemiler temiz patenti aldıktan sonra rıhtıma yanaşabileceklerdi. Talimatın 3. maddesine göre temiz bir Osmanlı limanından veya yabancı limandan hareket eden ve 2.

<sup>872</sup>Veba, s. 11-13.

<sup>873</sup>Veba, s. 14-15.

<sup>874</sup>Veba, s. 15-24.

maddede belirtilen belgeye sahip olan gemilerdeki temizlik süresi kırk günü aşmadığı takdirde rıhtıma yanaşmasına müsaade edilecekti. Aksi takdirde gemiler limanda veya açıkta temizlenecekti. Temiz yerlerden geldiği halde söz konusu belgeye sahip olmayan ve 4 aydan beri vebalı bir liman ile muamelede bulunmadığı kayıtlardan belirlenen gemilerin rıhtıma yanaşma hakkı bulunmaktaydı. 4. maddeye göre rıhtıma yanaşmış olan gemiler en az bir veya iki metre uzakta bulunacaktı. Gemiler, geceleri köprülerini ve iskelelerini çekeceklerdi. Limanın ortasında veya açıkta bulunan gemiler de dışarıyla olan bağlantılarını keseceklerdi. Belirlenmiş vakitler dışında mavnaların ve kayıkların geceleyin bu vapurlara yanaşmalarına izin verilmeyecekti. 5. maddeye göre bir Osmanlı limanına yönelmiş olan gemiler 3. madde de belirtilmiş olan temizlik şahadetnamesinin süresi geçmiş ise işlemleri tamamlandıktan sonra 1. maddede belirtilen temizliğe tabi tutulmak üzere tahaffuzhanelerden birisine gitmeye mecburdular. 6. maddeye göre temiz bölgelerden gelen gemiler temizlik işlemine tabii değillerse de 1. maddede belirtilen temizliği yaptırmak için Osmanlı Devleti'ne bağlı tahaffuzhanelerden birisine gitmeye muhtardılar. Temizlik işlemi gemilere mümkün olduğu kadar az zaman kaybettirecek şekilde yapılacaktı. 7. maddeye göre temizlik masrafları gemilere aitti. 8. maddeye göre gemilerin süvarileri, tabipleri veya diğer subayları gemilerin içerisinde bulunan farelere ait bütün bilgileri sıhhiye memurlarına beyan etmek mecburiyetindeydiler<sup>875</sup>.

Talimata göre öncelikle gemilerin kiler ve ambarlarıyla bütün ticari eşya, araç-gereç ve zahireleri tahliye edildikten sonra buralara fareleri buldukları yerlerden çıkarmak için yemler konulacaktı. İkinci olarak, bütün ambar için en az 6 ve kiler için 2 adet mangal bulunup belirli miktarlarda kömür ve kömür yakılacaktı. Üçüncü olarak, bu kömür ve kömürün yakılması sonucunda boğulan farelerin leşleri uzun maşalar ile dikkatlice alınacak ve yakılarak imha edilecekti. Dördüncü olarak, gemilerin ambar ve kilerleri ile güverteleri çokça su ile yıkanacak ve daha sonra asit fenik, sabun ve sodadan oluşan kimyasal bir karışım ile temizlenecekti. Beşinci olarak, geminin güverte, salon, kabin ve tuvaletleri ile yelken, halat ve araç-gereçleri pülverizatörler vasıtasıyla teker teker temizlenecekti. Bu işlemlerin tamamı yapıldıktan sonra öldürülen farelerin adedini açıklamak üzere sıhhiye memurları tarafından gemi kaptanlarına resmi birer şahadetname verilecekti<sup>876</sup>.

### 3.6. Sıtma

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından yayınlanmış olan “*Sıtma*” isimli bu eser başlığında talimat, talimatname veya nizamname ifadelerinin kullanılmamasına rağmen halkı bu hastalığa karşı bilgilendirmek ve korunma yollarını öğretmek maksadıyla yayınlanmıştır. Bu

<sup>875</sup> *Veba*, s. 25-26.

<sup>876</sup> *Veba*, s. 27-28.

eserde hastalıklarla ilgili incelediğimiz diğer talimatlar ve talimatnamelerle içerik ve metot bakımından aynı özellikleri taşımaktadır. Bu nedenle bu çalışmanın da bir talimatname olarak değerlendirilebileceğini düşünmekteyiz. Bu eserin 1913, 1914 ve 1919 yıllarına ait farklı baskıları bulunmaktadır. Eserin 1913 yılına ait ilk baskısı, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1 Mart 1913'te Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde kurulduğunu ve incelediğimiz bu eserin de Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı'nın 1 numaralı yayını olduğunu göz önüne alırsak, Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır<sup>877</sup>.

Altı bölüm ve 32 sayfadan oluşan bu eser çeşitli görsellerle zenginleştirilmiştir. Eserin "*Sıtma En Tehlikeli Bir Hastalıktır*" başlığını taşıyan 1. bölümünde sıtmanın Osmanlı topraklarında en fazla görülen hastalıklardan birisi olduğu belirtilmiştir. Esere göre sıtma, özellikle köylülerimizi yaz ve sonbahar mevsimlerinde etkilemektedir. Bu hastalık nedeniyle Anadolu'daki bazı köylerin nüfusu azalarak birkaç haneye kadar düşmüştür. Genç, yaşlı, erkek, kadın, zayıf, kuvvetli ayırt etmeksizin verilen öğütleri dinlemeyen herkesin er-geç sıtmaya yakalanacağı belirtilmiştir. Eserin 1. bölümünde sıtmanın türleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Hastalığın bir kan zehirlenmesi olduğu ifade edilerek insanı üşüten nöbetlere yol açtığı bildirilmiştir. Hastalığın bazen başka hastalıklara benzediği ifade edilerek insanın bir defa bu hastalığa yakalanmasından sonra kendisine bakmaz ve ilaç kullanmaz ise sık sık nöbetlere tutulacağı da ifade edilmiştir<sup>878</sup>. Eserde, sıtmanın insan vücudunda yapmış olduğu fiziksel değişim çarpıcı ifadelerle anlatılmıştır<sup>879</sup>. Habis adı verilen ve köylülerce "*Kara Sıtma*" olarak isimlendirilen sıtma türünün her yıl çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olduğu ifade edilmiştir<sup>880</sup>.

Eserin "*Sıtmalı Yerler*" başlığını taşıyan 2. bölümünde sıtmanın az çok dünyanın her tarafında görüldüğü belirtilerek sıtmanın bataklıklardan kaynaklanan bir hastalık olduğu, eski zamanlardan beri bilindiği ve bu nedenle birçok yerde bataklıkların kurutulduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte bataklıkların sıtmaya yol açan tek etken olmadığı ancak

<sup>877</sup> "*Sıtma*" isimli bu eserin 1329, 1330 ve 1335 yıllarına ait üç baskısını tespit etmiş bulunmaktayız. Eserin 1913 (R. 1329) yılına ait ilk baskısında herhangi bir yazar ismi bulunmamakta ve eserin Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatının 1 numaralı yayını olduğu görülmektedir. Ancak 1914 (R. 1330) yılına ait ikinci baskısı ile 1919 (R. 1335) yıllarına ait baskılarında eserin yazarı olarak Tefvik Rüştü (Aras) Bey görülmektedir. Çalışmamızda esas aldığımız 1329 yılına ait baskı 6 bölüm ve 32 sayfadan oluşmaktadır. Tefvik Rüştü Bey'in ismiyle basılan 1330 yılına ait ikinci baskı da yine 6 bölüm ve 32 sayfadan oluşurken 1335 yılına ait baskı 2 bölüm ve 23 sayfadan oluşmaktadır.

<sup>878</sup> *Sıtma*, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1329, s. 3-4.

<sup>879</sup> *Sıtma*, s. 4. Eserde sıtmanın insan vücudunda yapmış olduğu değişimle ilgili şu ifadeler bulunmaktadır: "*Sıtması ziyade olan mahallerde sapsarı benizli, zayıf, büyük karınlı çocuklar hakikaten merhamete şayandır. Sabahtan akşama kadar çalışmaya mahkûm olan erkekler adeta ihtiyarlamış, ziyade zayıflamıştır. Kadınların yaşı hemen bilinmez, anlaşılmaz: simaları değişmiş, vücutları yıpranmıştır, büyük karınlı, toprak benizli çocuklar adeta insan şeklinde kurbağalara benzemiştir*" (*Sıtma*, s. 4).

<sup>880</sup> *Sıtma*, s. 5.

bataklıkların hastalığı taşıyan sivrisineklere yataklık ettiği vurgulanmıştır<sup>881</sup>. Osmanlı Devleti'nde sıtmaya neden olan bataklıkların en çok Basra Vilayeti, Adana Vilayeti ve İzmit Livası'nda bulunduğu da bildirilmiştir. “*Sıtmaya Nasıl Yakalanılır*” başlığını taşıyan 3. bölümde hastalığın en fazla Haziran-Kasım ayları arasında yayıldığı nedenleriyle birlikte anlatılmıştır. Buna göre sivrisineklerin bu dönemde üremeleri ve insanların açık havada korumasız şekilde uyumaları sıtmanın bu aylar arasında artış göstermesine yol açmaktadır<sup>882</sup>.

“*Sıtmaya Tutulmamanın Yolu*” başlığını taşıyan 4. bölümde sıtmaya yakalanmamanın yolunun sivrisineklerin üremesine yol açan bataklıkların ve su birikintilerinin ortadan kaldırılması olduğu anlatılmıştır. Büyük bataklıkların ve su birikintilerinin ortadan kaldırılmasının hükûmetin görevi olduğu da belirtilerek diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı Meşrutiyet hükûmetinin de komisyonlar, doktorlar ve mühendisler vasıtasıyla çareler aramakta olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı topraklarındaki bataklıkların hepsini ortadan kaldırmak için bir hayli para gerektiği, bu nedenle bu hayırlı işin geciktiği, ufak birikintilerin ortadan kaldırılması için ise halkın ve belediyelerin çalışması gerektiği belirtilmiştir. Yapılacak çalışmalarda yeni birikintilerin oluşmasını engellemek için kanalların açılması, derelerin kenarlarına setler yapılması ve bataklıklara ağaçların, özellikle de “*Okaliptüs*” ağaçlarının dikilmesi gerektiği ifade edilmiştir<sup>883</sup>. Ayrıca kurutulamayan su birikintilerinin zararlarını önlemek için yavru halinde bulunan sivrisineklerin gaz yağı veya zeytinyağı dökülerek öldürülmesi gerektiği belirtilmiştir<sup>884</sup>.

Eserde, sıtmadan korunmanın yolları arasında sivrisinek yavruları öldürmek ve sivrisinek ısırılmalarına karşı korunmak dışında tavsiye edilen diğer bir yöntem de kinin kullanılmasıdır. Bununla birlikte sıtmaya karşı şarap, rakı ve konyak gibi alkollü içecekleri içmenin koruyucu olduğu şeklindeki batıl inanışın da yanlış olduğu belirtilmiştir. Sıtmadan korunmak için düzgün bir ev sahibi olmanın önemi belirtilerek bu evin taşınması gereken fiziki özellikler hakkında bilgiler verilmiştir<sup>885</sup>. Sıtmaya karşı korunmanın en kolay yolunun kinin kullanımı olduğu ifade edilmiştir. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bu konuda gece gündüz çalıştığı ve halka en kaliteli kinini ücretsiz olarak dağıttığı ifade edilmiştir. Halka kininin kolay bir şekilde dağıtılması için “*Kinin Nizamnamesi*” ne göre bir talimatname de kaleme alınmıştır. Hükûmet adına halka parasız olarak dağıtılan kininin şişeleri üzerinde “*Meccanen Verilecektir*”

<sup>881</sup> *Sıtma*, s. 5-6.

<sup>882</sup> *Sıtma*, aynı yer.

<sup>883</sup> *Sıtma*, s. 12. Meşrutiyet döneminde Osmanlı topraklarının değişik bölgelerinde sıtma hastalığını ortadan kaldırmak için bataklıklar kurutulmaya çalışılmıştır. Örneğin İşkodra Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'nin göndermiş olduğu raporda bölgede yaygın şekilde görülen sıtma hastalığının kaynağı niteliğindeki bataklıkların kurutulması, bir önceki sene olduğu gibi bu senede gönderilecek kininlerin halka dağıtılması ve okaliptüs ağaçları dikilmesi istenilmiştir (*BOA. DH. İD.* 136-1/7).

<sup>884</sup> *Sıtma*, s. 12-13.

<sup>885</sup> *Sıtma*, s. 14-22.

ibaresi yazılı bir kâğıt bulunduğu belirtilmiştir. Kininin nasıl, ne miktarda ve ne kadar süre kullanılarak sıtmaya karşı koruma sağlanacağı da ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Kinin kullanımının insana zarar verdiği şeklindeki rivayetlerin yanlış olduğu belirtilerek kinin maddesinin sadece sıtmalı yerlerde oturanların değil o bölgelere gidip gelenlerin de kullanması gerektiği ifade edilmiştir<sup>886</sup>.

“*Sıtmaya Tutulduktan Sonra*” başlığını taşıyan 5. bölümde sıtmaya yakalandıktan sonra bile en iyi ilacın yine kinin olduğu ifade edilmiştir. Sıtma hastalığının bulunduğu bir yerde evlerde mutlaka kinin bulundurulması gerektiği belirtilmiştir. Kininin hastalığın hangi evresinde, hangi yaş grubuna, ne miktarda verilmesi gerektiği anlatılarak kininin komprime veya draje (şeker) şeklinde alınabileceği hakkında bilgiler verilmiştir. Halkının sağlığını düşünen hükûmetin ücretsiz olarak kinin dağıtılması için her sene tahsisat ayırdığı belirtilerek dağıtılan kinin miktarının artırılması için belediyelerin de yardım etmesi ve hatta sıtmaya karşı hayır cemiyetlerinin kurulması gerektiğinden bahsedilmiştir. Maddi durumu iyi olan vatandaşların en iyi kinin cinsini doktorlardan öğrenebilecekleri belirtilirken köylülerin ve fukaranın sıhhatini bir dakika bile unutmayan Osmanlı Devleti’nin en iyi cins kininden komprimeler ve şekerler yaptırdığı belirtilmiştir. Bu kinin komprimelerini fakir vatandaşların belediyelerden ücretsiz olarak alabilecekleri de ifade edilmiştir<sup>887</sup>.

“*Sıtmaya Karşı Açılan Muharebe*” başlığını taşıyan 6. bölümde insan vücudunu yıpratığı ve Osmanlı ırkını çürüttüğü ifade edilen sıtmaya karşı hükûmetin, belediyelerin ve halkın tabiplere yardım etmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu nedenle hükûmet bir taraftan bataklıkları kurutmak için çalışmalı diğer taraftan ise belediyeler, tabip heyetleri ve hayır cemiyetleri bu risalede belirtilen nasihatleri usanmadan halka öğretmelidirler. Eserde, Osmanlı Devleti’nde o güne kadar sıtma ile mücadele adına resmi veya özel bir cemiyet kurulmadığı için bu konunun eksik kaldığı vurgulanarak Osmanlı Devleti’nin “*Sağlık Kavgası*” olarak nitelendirilen sıtma ile mücadele konusunda herkesin elinden geleni yapması gerektiği ifade edilmiştir<sup>888</sup>. İncelediğimiz risalenin en önemli özelliklerinden birisi, 29 Mayıs 1913’de Mahmud Şevket Paşa hükûmeti döneminde yayınlanmış olan “*Sıtmalı Mahallerde Fukara-ı Ahaliye ve Zürra’a Meccanen Kinin Tevzi’ne Dair Nizamname*”nin tam metnine yer vermiş olmasıdır<sup>889</sup>.

Eserin, 30-32. sayfaları arasında yer alan “*Kinin Kurslarının Suret-i Taksim ve Tevzi-i Hakkında Talimatname*” de sıtma ile mücadeledeki kararlılığı göstermesi bakımından önemlidir. Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde, 29 Mayıs 1913 tarihinde yayınlanmış olan bu

<sup>886</sup> *Sıtma*, s. 22-24.

<sup>887</sup> *Sıtma*, s. 24-26.

<sup>888</sup> *Sıtma*, s. 26-27.

<sup>889</sup> *Sıtma*, s. 28; *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 506-507; *BOA. MV. 231/141*.

talimatnamenin 1. maddesine göre vilayetlerde sıhhiye müdürleri ile elviye-i müstakile de merkez tabipleri kininin geldiğinde vilayet ve livaların ihtiyaçlarını belirlemiş ve dağıtımın nasıl yapılacağı konusunda gerekli tertibatı almış olmalıdırlar. Vilayet adına gelen kinin sıhhiye müdüriyetine, elviye-i müstakile adına gelen kinin ise merkez tabipliğine emanet edilecekti. Talimatnamenin 2. maddesine göre kinin sabit ve seyyar olmak üzere iki şekilde dağıtılacaktı. Bu nedenle sıhhiye müdürleri veya elviye-i müstakile merkez tabipleri merkez kazaya ait kinini makbuz karşılığında merkez belediye dairesine, ziraat odasına, merkez kazaya bağlı nahiye müdürlüklerine, seyyar tabip kollarına, maarif, ziraat ve baytar müfettişliklerine, aşı ve küçük sıhhiye memurluklarına dağıtacaktır. Mülhakat hissesi de elviye-i mülhaka tabiplerine gönderilerek özel deftere kaydedilecekti. 3. maddeye göre liva tabipleri de merkez kazaya ait miktarı ayırarak yukarıdaki merkezlere dağıtacaklardı. Bağlı kazalara ait miktarları ise mahallerine göndereceklerdi. Kaza tabipleri merkez ihtiyacı için gerekli olan miktarı makbuz karşılığında belediye dairesi ile ziraat odasına vereceklerdi. Bağlı kazalara ait olan kısmı ise merkeze bağlı köy muhtarlıklarıyla nahiye müdürlerine göndereceklerdi. Nahiye müdürleri aldıkları kinini jandarma karakol kumandanlıkları ile köylerin ihtiyar heyetlerine dağıtacaklardı. İhtiyar heyetleri ise imamlara, rahiplere, hahamlara ve mektep muallimlerine dağıtacaklardı<sup>890</sup>. 4. maddeye göre bütün dağıtım işlemleri kininin vilayete geliş tarihinden itibaren bir ay içerisinde tamamlanacaktı. Bu konuda gevşeklik gösterenler vilayete karşı sorumlu tutulacaklardı. Talimatnamenin 5. maddesine göre, müracaat eden fakir halka ve çiftçilere kinin kursları verecek olan sabit merkezler ile seyyar memurlar yanlarında bulunan defterin bir sayfasına teslim edilen miktarı diğer sayfasına ise kinin verilen vatandaşın ismini ve hizasına da adedini kaydedeceklerdi. Her üç ay sonunda isim belirtilmeksizin hangi köyde kaç kişiye ne kadar kinin dağıtıldığı, ne kadar teslim edildiği ve elde ne kadar kinin mevcut olduğu cetvel tarzında düzenlenecek ve teslim olunan yere gönderilecekti. 6. maddeye göre bu şekilde toplanacak olan sarfiyat cetvelleri kaza merkez sıhhiyesinden livaya ve oralardan da Sıhhiye Müdüriyeti'ne veya müstakil liva merkez tabipliğine gönderilecekti. Sıhhiye müdürleriyle merkez tabipleri de ellerinde bulunan özel defterin gelir ve gider hanelerindeki kayıtların dengesini her altı ayda bir düzenleyecekleri hülasa cetveline kaydederek Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne göndereceklerdi. Bu cetvelin bir nüshası da vilayete veya müstakil mutasarrıflığa takdim edilecekti. 7. maddeye göre kinin dağıtımını sırasında sıhhiye memurları kininin kullanım şekli ve faydaları hakkında Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden gönderilecek ilanlar ile halkı aydınlatacaklardı. Ayrıca mahalli hükûmet tarafından kaleme alınacak beyannameleri de herkesin göreceği yerlere asacaklar ve bunları çeşitli vasıtalar ile neşredeceklerdi. 8. maddeye göre sıhhiye müdürleri ve tabipler görevli oldukları bölgelerde bulunan her türlü sanayi ve zirai

<sup>890</sup> *Sıtma*, s. 30-31.

müessesede istihdam olunan işçi ve çiftçilere kinin dağıtımına lüzum olup olmadığını araştıracak ve neticeyi mahalli hükûmet aracılığıyla müessese sahiplerine tebliğ ettireceklerdi. Ayrıca tebligatın uygulanıp uygulanmadığını da araştırarak durumu en büyük mülki memura raporla bildireceklerdi<sup>891</sup>.

### **3.7. Bilumum Mekatibde Emraz-ı Sâriye'nin Men-i Tevessüü ve İntişarı Hakkında Nizamname**

23 Şubat 1913 tarihinde Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanan ve uygulanmasından Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in sorumlu tutulduğu bu nizamname 25 maddeden oluşmaktadır<sup>892</sup>. Nizamnamenin 1. maddesine göre okul müdürü ve müdür bulunmayan okullarda öğretmenler sıra ile 4 gün mektebe gelmeyen her öğrencinin gelmeyişi nedeni hakkında evinden bilgi talep edeceklerdi. 2. maddeye göre tıbbi muayene neticesinde bulaşıcı bir hastalığa sahip olduğu anlaşılan öğrenci için alınacak rapor müdür veya öğretmen tarafından sıhhiye veya mektep müfettişliğine gönderilecekti. 3. maddeye göre müdür veya öğretmen sağlık durumlarından şüphe ettikleri çocukları teftiş sırasında sıhhiye müfettişlerine haber vereceklerdi. 4. maddeye göre müdür ve öğretmen okulda ansızın bulaşıcı hastalık belirtisi gösteren öğrenciyi uygun bir şekilde evine gönderecek ve bir an önce raporunu hazırlayıp sıhhiye müfettişliğine gönderecekti. 5. maddeye göre hastalık nedeniyle okula gelemeyen öğrencinin sahip olduğu hastalık kızıl, kuşpalazı, çiçek ve menenjit olduğu takdirde hastalığın bulaşma devresi sona ermedikçe mektebe kabul edilmeyeceklerdi. 6. maddeye göre bir okulda bulaşıcı bir hastalığın ortaya çıktığına dair okul müdüriyeti tarafından bir ihbar yapılırsa sıhhiye müfettişleri hemen okula gidecek ve öğrenciler arasında başka hasta olup olmadığını inceleyeceklerdi. 7. maddeye göre öğrencilerden birisinin yukarıda belirtilen hastalıklardan birisine yakalanmış olduğu anlaşılırsa o öğrencinin devam ettiği dersane diğer öğrenciler tarafından iki gün kullanılmayacaktı. Ayrıca o dersane acilen temizletilecekti. Eğer öğrenciler yatılı ise dersane için uygulanan tedbirler alınmakla birlikte hasta öğrenci hemen ya evine ya da hastaneye sevk edilecekti. Okul hastanesinde tecrit de edilebilecek öğrenciye ait yatak takımları temizlenecekti<sup>893</sup>.

Nizamnamenin 8. maddesine göre bir dershanede kızıl, kuşpalazı, çiçek ve menenjit hastalıklarının birisinden bir hafta içerisinde ikiden fazla hastalanan olursa o hastalığın gelişme süresine eşit bir süre için dersane kapatılır, öğrencilere izin verilir ve dersane temizletirilir. Okul yatılı olduğu takdirde dersane hakkında aynı muamele yapılmakla birlikte dershaneye

<sup>891</sup> *Sıtma*, s. 31-32.

<sup>892</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 102-106.

<sup>893</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 102-103.

devam eden öğrencilerden evleri kasaba içerisinde bulunanlar evlerine gönderilir, bulunmayanlar ise her gün tıbbi muayeneye tabi tutularak diğer öğrenciler ile karışmaları yasaklanırdı. 9. maddeye göre isimlerini biraz önce belirttiğimiz hastalıklardan birine yakalanmış olan öğrencilerin sayısı çeşitli dersanelerde beşi geçerse okulun tamamında 8. madde uygulanacaktı. 10. maddeye göre gerek dersane gerekse okul, tatil edildikten sonra ve öğrencinin dönmesinden önce iki defa temizlettirilecek, dönen öğrenciler de sıhhiye müfettişi tarafından muayene edileceklerdi<sup>894</sup>.

Nizamnamenin 11. maddesine göre 8. ve 9. maddelerde belirtilen ve okulun tatilini gerektiren hastalıklar kızıl, kuşpalazı, çiçek ve menenjit hastalıklarıydı. 12. maddeye göre boğmaca öksürüğü, kabakulak, yılanık (humre), humma-ı şibh tifo (tifo), influenza (grip), suçiçeği, kızamıkçık (rubella) hastalıklarından birisine yakalanan öğrenci evinde tedavi edilecek, öğrenci hastalık sirayet devresini tamamlayana kadar okula kabul olunmayacaktı. 13. maddeye göre okullarda kızamık hastalığının ortaya çıkması durumunda istilanın şekil ve şiddetine göre sıhhiye müfettişleri başmüfettiş ile görüşerek 11. ve 12. maddeleri uygulama hakkına sahiptiler<sup>895</sup>.

Nizamnamenin 14. maddesine göre 11. ve 12. maddelerinde belirtilen bulaşıcı hastalıkların istilasına ve hastalığın şekline göre sıhhiye müfettişleri başmüfettiş ile istişare ederek gerekli tedbirleri alabilirlerdi. Uyuz, kel, iltihab-ı tabaka-ı mültehime (konjonktiv-gözün dış ön yüzü ile göz kapaklarının iç yüzünü örten zar- yangısı), trahom ve cüzam hastalıklarına sahip öğrenciler ise hemen evlerine gönderilecekler, bu öğrencilerin okula yeniden kabulü tamamen iyileştiklerini gösteren uzman tabip raporu ile olacaktı. Nizamnamenin 16. maddesine göre veremli (emraz-ı dereniyye) olduğu belli olanların okula devamları yasaklanacak, belli olmayanların velilerine ise sıhhi uyarıda bulunulacaktı. 17. maddeye göre frengi hastalığı bulaşma devresinde ve faaliyette olduğunda hastanın okula devamı yasaklanırdı. Uzman bir tabip tarafından bulaşma devresinin sona erdiğine dair rapor verilmediği sürece hasta okula kabul olunmayacaktı. Nizamnamenin 19. maddesine göre kolera ve veba gibi hastalıklar zamanında bu hastalıklar hakkında kabul edilmiş olan nizamnameler okullarda da uygulanacaktı<sup>896</sup>. Nizamnamenin 20. maddesinde 11. ve 13. maddelerde belirtilen bulaşıcı hastalıkların gelişme süreleri hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre bu hastalıkların gelişme süreleri şöyleydi: Kızamık 14 gün, Kızıl 7 gün, Kuşpalazı 5 gün, Çiçek 14 gün. Nizamnamenin 21. Maddesinde, 11. ve 13. maddelerde belirtilen bulaşıcı hastalıklar ve bulaşma devreleri hakkında ise şu bilgiler verilmiştir: Kızamık 21 gün, Kızıl 40 gün, Kuşpalazı 30 gün, Çiçek 40

<sup>894</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 103-104.

<sup>895</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 104.

<sup>896</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 105.



gün, Suçiçeği 15 gün, Kabakulak 20 gün, Boğmaca Öksürüğü-hastalık belirtisi ortadan kalkıncaya kadar, İltihab-ı Sehaya-ı Müstevli- hastalık belirtisi ortadan kalkıncaya kadar. Nizamnamenin 22. maddesine göre 11. maddedeki hastalıklardan birisinin öğrencinin aile fertleri arasında da orta çıktığı haber alınırsa o öğrenci mektebe kabul edilmeyecekti. 23. maddeye göre fenni temizlik işlemleri İstanbul'da Şehremanetine bağlı tebhirhaneler vasıtasıyla, vilayetlerde ise sıhhiye müfettişleri ve belediye tabipleri vasıtasıyla yapılacaktı. 24. maddeye göre nizamnamede yer alan hükümlerin tamamı okullarda görevli öğretmen, memur ve hizmetliler için de geçerliydi<sup>897</sup>.

### 3.8. Fukarâ-yı Hastagâna Ecza İ'tâsı Hakkında Talimatname

24 Nisan 1913 tarihinde Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanmış olan bu talimatname Osmanlı Devleti'nde sosyal devlet anlayışı çerçevesinde yapılan uygulamalara bir örnektir. 5 maddeden oluşan talimatnamenin 1. maddesine göre, muayene edilen hastalardan fakara mahallesi ilmühaberi ile müracaat edenlerin reçeteleri belediye tabibi tarafından tasdik edilip Edviye (ilaçlar) Dairesi Müdüriyeti tarafından onaylandıktan sonra eczanelerden daire hesabına ücretsiz olarak verilecekti. 2. maddeye göre, reçeteyi gösteren hastayı tedavi eden belediye tabibi hastanın isim, şöhret, yaş ve ikametgâhını açık bir şekilde kayıt edecekti. 3. maddeye göre, tesirli ilaçların hemen hemen tamamı yüksek fiyatlı olduğundan düzenlenecek reçetelerde bu nokta dikkate alınacak, tabipler, zaruri durumlar haricinde düzenlenecek reçetelerin parasının 3 kuruşu geçmemesine dikkat edeceklerdi. 4. maddeye göre, her ay sonunda fakaraya ait olan ve tabip tarafından tasdik edilmiş olan reçeteler faturası ile birlikte daire müdüriyetine verilecekti. Daire baştabipleri tarafından içerikleri ve fiyatları incelenmiş olan ilmühaberler tasdik edildikten sonra ücreti muhasebe tarafından ödenecekti. 5. maddeye göre, acil yardım gerektiren istisnai durumlarda sadece daire tabibinin tasdiki ile reçete ücretsiz olarak verilecekti. Ancak bu durumda tabibin hastalığın ne olduğunu ve lüzumunu açıklaması gerekiyordu<sup>898</sup>.

### 3.9. Emraz-ı Sâriye ve İstilaiye Nizamnamesi Layihası

Bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda daha geniş kapsamlı bir yasal düzenleme Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde 29 Mart 1914 tarihinde yayınlanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde rastladığımız "*Emraz-ı Sâriye ve İstilaiye Nizamnamesi Layihası*", 9 başlıktan ve 65 maddeden oluşmaktadır. Nizamname, İhbar-ı Maraz Mecburiyeti, İhbara Mecbur Olanlar, Hastalıkların Taharrisi (Araştırılması), Tedabir-i Tahaffuziye, Hastalıkların

<sup>897</sup> *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 106.

<sup>898</sup> Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3603-3604.

Memalik-i Ecnebiye'den Dâhil-i Memlekete Men-i Sirayet ve İntişarına Ait Tedabir, İzdiham Hakkında, Tedabir-i Umumiye, Emvat Hakkında Tedabir ve Tazminat başlıklarından oluşmaktadır. Bu nizamnamenin ilk bölümde ihbar edilme mecburiyeti olan hastalıkların neler olduğu ve bunların kimlere ihbar edileceği belirtilmektedir. Buna göre kolera, veba, lekeli humma, tifüs, karahumma, humma-ı tifoidi, çiçek, difteri (kuşpalazı), dizanteri, kızıl, trahom, ruam, kuduz gibi hastalıklardan herhangi birisinin ortaya çıkması veya bunlardan kaynaklanan bir vefatın meydana geldiğinin anlaşılması halinde o bölgenin bağlı bulunduğu belediye dairesine veya o civardaki en yakın polis karakoluna müracaat edilecekti. Polis teşkilatı olmayan yerlerde ise durum jandarmaya veya mahalli hükûmete haber verilecekti. Hastanın bulunduğu yerden başka bir yere nakli gerekiyorsa nakil işleminin gerçekleşmesinden 24 saat önce belediye dairesinin, polis teşkilatının veya bunların bulunmadığı yerlerde jandarmanın ve mahalli hükûmetin haberdar edilmesi mecburiydi<sup>899</sup>.

Nizamnamenin 2. ve 3. maddelerinde bulaşıcı hastalıkları ihbara mecbur olanların kimler olduğu belirtilmiştir. Bu kişiler arasında ilk olarak tabip ve aile reisi bulunmaktaydı. Aile reisinin bulunmadığı durumlarda ise aynı yerde ikamet eden ailenin en büyük kişisi ihbarı yapacaktı. Hasta bakıcılar ve ebeler ile hasta ile aynı yerde ikamet etmesi şartıyla hane veya mesken sahipleri, apartman kapıcıları, han odabaşılar, otel müdürleri, mağaza ve dükkân sahipleri, ölü yıkayıcılar, mahalle imamı, kilise ve sinagog görevlileri de ihbar mecburiyeti olan kişiler arasındaydı. 3. maddeye göre bu hastalıklardan herhangi biri hastane, vilâdethâne (doğumevi) veya nekahethane (şifa yurdu) gibi sıhhi müesseselerde veya hapisane, mağaza, otel, apartman, han, hamam gibi müşterek mekânlarda ortaya çıkarsa bunların müdürleri ve kiracıları da hastalığı ihbar etmeye mecburdurlar. Denizlerde ve nehirlerde sefer yapan vapur veya gemilerde bu hastalıklardan herhangi birisi ortaya çıkarsa vapur veya gemi kaptanları ile bunların vekilleri durumundaki kişiler de hemen mahalli hükûmete haber vereceklerdi. Bu üç maddedeki ihbar mecburiyetini ihmal edenlerden vazifeli olanlar hakkında ceza kanununun 102. maddesine diğerleri hakkında ise 99. maddesine göre ceza verilecekti<sup>900</sup>.

Nizamnamenin 4. maddesinde bir bulaşıcı hastalığın hangi yollarla ihbar edilebileceği hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre bulaşıcı hastalık vakaları yazılı veya sözlü olarak ihbar edilebileceği gibi posta yoluyla da ihbarı edilebilecekti. Fakat böyle durumlarda ihbar eden kişi ihbarını ispat etmek zorundaydı. Nizamnamede yazılı olarak yapılacak ihbarlar için özel matbu evraklar hazırlandığı ve bunların belediye daireleri ile polis merkezlerinde bulunduğu da belirtilmiştir. Bu evraklar isteyenlere ücretsiz olarak verilecekti. Bu yolla yapılacak ihbarlar postaneler tarafından ücretsiz olarak kabul edilecek ve görevli memura ulaştırılacaktı.

<sup>899</sup>BOA. MV. 234/76; BOA. DH. HMS., 22/70; *Takvim-i Vekayi*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, nu. 1814.

<sup>900</sup>BOA. MV. 234/76.

Nizamnamenin 5. maddesinde ise Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yukarıda ismi belirtilen hastalıklar dışındaki bulaşıcı hastalıklar için de memleketin tamamında veya bir kısmında ihbar mecburiyeti getirme hakkına sahip olduğunu belirtilmiştir<sup>901</sup>.

Nizamnamenin 6-10. maddeleri hastalığın türünün ve kaynağının araştırılması hakkında bilgiler vermektedir. 6. maddeye göre, Nizamnamenin 1. maddesinde sıralanan hastalıklardan birisinin görüldüğü veya varlığından şüphe edildiği ilgililer tarafından belediye dairesine veya polis merkezine haber verildiğinde görevli memur durumu derhal hükûmete veya belediye tabibine haber verecekti. Bu şekilde durumdan haberdar olan görevli tabip olay yerine giderek hastalığın türünü, kaynağını ve bulaşma yollarını inceleyecek ve bir raporla ilgili makama bildirecekti. Görevli tabibin talebi üzerine hükûmetin o yerleşim bölgesindeki en büyük memuru her yeni hastalığın ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında gerekli araştırmaların yapılmasını emredecekti. Görevli memur bu konuda emir vermediği takdirde ise görevli tabip hastalığın bulaşmasına ve yayılmasına ilişkin araştırmalarında diğer idari memurlardan yardım isteyebilecekti. Nizamnamenin 7. maddesine göre görevli tabibin incelemeleri sonucunda hastalığın varlığı anlaşılrsa veya varlığından şüphe edilirse gerekli tahaffuz tedbirlerinin alınması mecburiydi<sup>902</sup>.

Tabipler gerekli tahaffuz tedbirlerini mahalli hükûmete bildirecekler ve bu konudaki çalışmaları takip edeceklerdi. Hükûmetin hastalığın bulunduğu bölgedeki en büyük memuru görevli tabibin tedbirlerini ve tavsiyelerini dikkate almaya mecburdu. Bu konuda kendisine bir tedbir emri gelinceye kadar mahalli hükûmetin alacağı tedbirler geçerliydi. 6. ve 7. maddelerde yazılanlara aykırı hareket edecek olan memurlar Ceza Kanunu'nun 102. maddesine göre cezalandırılacaklardı. Nizamnamenin 8. maddesine göre görevli tabip muayene ve inceleme için hastanın yanına gidebilirdi. Görevli tabip hastayı görmeden önce hastalığın türüne dair yardımcı tabipten bilgi alabilirdi. Kolera veya vebadan vefat ettiği düşünülen kişiler üzerinde gerekli görülürse görevli tabip tarafından hükûmetin emriyle otopsi yapılabilirdi. Yardımcı tabip gerek hastanın gerekse de ölünün muayenesinde hazır bulunacaktı. Ayrıca 2. ve 3. maddelerde isimleri belirtilen görevliler hastalığın seyrine ve hastanın sağlık durumuna dair yetkililer tarafından sorulan sorulara cevap vermeye mecburdurlar<sup>903</sup>. Şüpheli hastalıktan meydana gelen ölümlerde cenazenin defnedilmesine ancak sıhhi muayene sonucunda alınacak rapordan sonra müsaade edilecekti. Herhangi bir bulaşıcı hastalığın yaygın olduğu veya tehdit ettiği yerlerde sıhhiye memurlarının talep ve onayıyla hükûmet bütün cenazeleri defin öncesinde sıhhi muayeneye tabi tutabilirdi. Bu gibi durumlarda ölüsünü muayene ettirmeyenler hakkında Ceza Kanunu'nun 99.

<sup>901</sup>BOA. MV. 234/76.

<sup>902</sup>BOA. MV. 234/76.

<sup>903</sup>BOA. MV. 234/76.

Maddesi tatbik olunurdu<sup>904</sup>. Bulaşıcı hastalığın hüküm sürdüğü bir yerden gelen yolcular ikametgâhlarına ulaşmalarından sonra 24 saat içerisinde ikametgâhlarını mahalli hükûmete bildireceklerdi. Han ve otel işletmecileri ile hastalıklı bölgelerden gelen misafirleri kabul eden aile reisleri de bu vazife ile mükelleftirler<sup>905</sup>.

Nizamnamenin 11.-36. maddeleri bulaşıcı hastalıklara karşı korunma tedbirleri hakkında bilgiler vermektedir. 11. maddeye göre, 1. maddede isimleri sıralanan hastalıklardan herhangi birisine tutulduğundan şüphe edilenler ve bu hastalıkları yaymalarından endişe duyulanlar hakkında zorla tecrit etme, halk ile temasını sınırlandırma ve gözetim altında bulundurma gibi tedbirlere başvurulabilirdi. Görevli tabip tarafından yapılan araştırma neticesinde hastalığın türü anlaşıldıktan sonra 11.maddede belirtilen sıhhi tedbirler alınır. Mahalli hükûmetin de onayıyla hastane ve tecrithane gibi uygun bir yerde, böyle bir yerin bulunmaması halinde ise tabibin onayıyla hastaya ve onunla temas etmiş olanlara buldukları yerlerde bu tedbirler uygulanırdı. Hasta olduğundan şüphe edilenler ile hastaların bir araya konulabilmesi ancak görevli tabibin teklifi ve onayıyla mümkündü<sup>906</sup>.

Nizamnamenin 13. maddesine göre bulaşıcı bir hastalığı taşıyan veya şüpheli durumda olan yersiz yurtsuz kişiler muayene mevkilerinde tecride ve müşahedeye alınacaklardı. 14. maddeye göre hükûmet, bulaşıcı hastalığın yayılmasına yol açabilecek hareketleri, bulaşık olması muhtemel olan mahsulleri, gıda maddelerini, ticari malları ve eşyaları teftiş etme hakkına sahipti. Ayrıca hükûmet gerektiğinde bunların yenilip içilmesini de yasaklayabilirdi. Bu tür eşyaların ve maddelerin kaçak şekilde satılmasına teşebbüs edenler cezalandırılacaklardı. Nizamnamenin 15. maddesine göre içerisinde bulaşıcı hastalık zuhur eden mektep, atölye, hapisane gibi umumi yerler ile hane ve apartman gibi müşterek mekânlar hükûmet tarafından kısmen veya tamamen kapatılabilecekti. Bu gibi yerlerin tahliye edilmesi veya kapatılması süresince sakinleri hükûmet tarafından tecrithane, müşahedehane ve hastane gibi mekânlarda veya herhangi bir mahalde ücretsiz olarak iskân olunurlardı. 16. maddeye göre bir yerde bulaşıcı hastalık hüküm sürdüğü sürece hastalığın yayılmasını engellemek için içerisinde haddinden fazla kişi barındıran binalar tehlike ortadan kalkıncaya kadar kısmen veya tamamen kapatılabilecekti<sup>907</sup>.

17. maddeye göre, 15. ve 16. maddelere uygun olarak hükûmet tarafından tahliye edilen veya kapatılan yerlerin yeniden açılması hükûmetin iznine ve bu yerlerin usulüne uygun olarak temizlenmiş olmasına bağlıydı. Bu gibi durumlarda gerekli temizlik işlerini yaptırmadan ve hükûmetten gerekli izni almadan söz konusu yerleri açmaya teşebbüs edenler veya bu gibi

<sup>904</sup> BOA. MV. 234/76.

<sup>905</sup> BOA. MV. 234/76.

<sup>906</sup> BOA. MV. 234/76.

<sup>907</sup> BOA. MV. 234/76.

yerlere girenler cezalandırılacaklardı. Nizamnamenin 18. maddesi tımarcılar ve bakıcılık yapanlar hakkındadır. Buna göre tımarcılar ve bakıcılık yapanlar bulaşıcı hastalığa yakalanmış kişilere baktıkları sürece halkla temas etmeyeceklerdi. Bu maddeye muhalif hareket edenler cezalandırılacaklardı<sup>908</sup>.

19. maddeye göre, kolera ve vebaya yakalananlar veya yakalandığından şüphe edilenler zorla tecrit olunacaklardı. 20. maddeye göre kolera ve veba nedeniyle zorla tecrit altına alınanlar tabipleri ve hasta bakıcılarından başka kimse ile temasta bulunmayacaklardı. Bu hastaların yanlarına sadece akrabaları ile kendileriyle görüşmek mecburiyetinde olanlar tıbbi gözetim altında ve görevli tabibin izni doğrultusunda gireceklerdi. Görevli tabibin izni olmadan zorla tecrit altında bulunanların yanlarına girenler cezalandırılacaklardı. Nizamnamenin 21 maddesine göre, zorla tecrit edilen kolera hastaları tamamen iyileştikleri ve hastalığı yaymayacakları anlaşıldıktan sonra serbest bırakılacaklardı. Hasta olup olmadığı şüpheli olanlarla ile hastalığı yayma ihtimali bulunanların serbest bırakılmaları ise görevli tabibin görüşüne bağlıydı. Veba hastalığında ise hasta tamamen iyileştikten ve hastalığın yayılmasına etki etmeyeceği tubben kanıtlandıktan sonra serbest bırakılacaklardı. Nizamnamenin 22. maddesi vebanın yayılmasında etkili olan fareler ile diğer haşeratın imha edilmesi gerektiğini belirtmektedir<sup>909</sup>.

Nizamnamenin 23. maddesine göre karahumma, tifo, lekeli humma, çiçek, difteri (kuşpalazı), dizanteri, kızıl ve menenjit hastaları görevli tabibin isteği üzerine kendi hanelerinde tıbbi gözetim altına alınacaklardı. 24. maddeye göre bir loğusalık humması (humma-yı nifası) hastası için çağrılan tabipler görev yapan ancak konuyla ilgili ihtisas sahibi olmayan ebeyi veya hasta bakıcıyı mahalli hükûmete haber vermeye mecburdurlar. 25. maddeye göre loğusalık humması hastasına bakmış olan ebe veya hasta bakıcılar hastanın yanından ayrıldıkları günden itibaren 8 gün geçmedikçe ve kendilerini fenni usullere göre temizletmedikçe herhangi bir hamilenin veya loğusanın yanına giremezler, ayrıca hiçbir doğuma da katılamazlardı. Nizamnamenin 26. maddesi ruam (sakağı) hastalığı ile ilgilidir. Buna göre ruam (sakağı) hastalarının tecrit edilmesi mecburidir. Ruamlı hayvan tarafından ısırılanlar gözetim altına alınacakları gibi ruamlı hayvanın zararları da önlenmeye çalışılacaktır. 27. maddeye göre kuduz olduğundan şüphe edilen bir hayvan tarafından ısırılanlar görevli tabip tarafından gözetim altına alınacakları gibi ısırılan hayvan dahi ele geçirilirse gözetim altına alınacaktı. Hayvanın kuduz olduğunun kesinleşmesi durumunda ısırılan şahıs hükûmet tarafından zaman kaybedilmeden kuduz aşısı uygulayan müesseseye sevk olunacak, hayvanın kuduz olmadığı anlaşılırsa ısırıldığı kişi serbest bırakılacaktı. Hayvan ele geçirilemez ancak kuduz olduğundan şüphe edilirse ısırıldığı şahıs bir an evvel aşılanmak üzere Dâülkelb Müessesesi'ne sevk olunacaktı. Bu kişide

<sup>908</sup>BOA. MV. 234/76.

<sup>909</sup>BOA. MV. 234/76.

kuduz belirtisi görülürse görevli memur tarafından bir hastanede veya kendi hanesinde tecrit altına alınacaktı<sup>910</sup>.

28. maddeye göre yiyecek ve içeceklerden meydana gelen zehirlenmelerde hasta hükûmet tabibi tarafından muayene edilecek ve hastalığının ne olduğu belirlenecekti. 29. maddeye göre, sarıhumma (humma-yı asfer) hakkında hükûmet tarafından özel tedbirler alınacaktı<sup>911</sup>. Nizamnamenin 30. maddesine göre, bulaşıcı hastalığa yakalanmış bir kişinin halkla temasında hasta sahiplerinin dikkatsizlikleri görülürse görevli tabip hastayı hastanede veya bizzat kendi hanelerinde zorla tecrit altına alabilme hakkına sahipti. 31. maddeye göre, herhangi bir bulaşıcı hastalığın etki alanının genişleyip istilacı bir şekil aldığı durumlarda sorumlu sıhhiye heyeti, gösterilecek ihtiyaca göre kolera hastalığının hüküm sürdüğü sırada uygulanan tedbirler doğrultusunda hastaları, hasta olduğundan şüphe edilenleri ve hastalığın yayılmasına etki edebilecek kişileri zorla tecrit altına alabileceklerdi. 3., 13., 20., 23., 26. ve 27. maddelere uygun olarak zorla tecrit ve tıbbi gözetim altına alınanlar, halk ile teması sınırlandırılanlar, sıhhi tedbirlerin uygulanmasına karşı çıkanlar, tecrit esnasında firar edenler ve 20. maddede ifade edilen görevli tabibin iznini almadan tecrithaneden çıkanlar Ceza Kanunu'nun 99. Maddesine göre cezalandırılacaklardı<sup>912</sup>.

Nizamnamenin 32. maddesine göre okul, fabrika veya bu gibi resmi ya da özel müesseselere devam edenlerden gözlerinde trahom belirtisi olanlar hastalığın bulaşma devresi geçene kadar bu müesseselere devam etmeyeceklerdi. 33. maddeye göre ihbarı mecburi olan hastalıklardan başka kızamık, boğmaca, suçiçeği hastaları, keller ve uyuzlar ile verem mikrobunu taşıyan öğrencilerin de okula devamları yasaktı. Bu hastalıklardan herhangi birisinin ortaya çıktığı evlerdeki çocuklar da hastalığın bulaşmasına vasıta olabilecekleri için okula devam etmeyeceklerdi. 34. maddeye göre okul çocukları hakkındaki kurallar öğretmenler ve hizmetliler için de geçerliydi. 35. maddeye göre çocukları okula devam ettirmekten alıkoyan durum hükûmet tarafından şüpheli görülüyorsa bu konuda görevli tabibin görüşü istenirdi. 36. maddeye göre hastalık sebebiyle okuluna devam etmesine izin verilmeyen bir öğrencinin okula tekrar kabul edilmesi hastalığın bulaşma tehlikesinin ortadan kalktığına dair bir tabip raporu getirmesine bağlıdır. Ancak bazı hastalıklarda hastalığın bulaşma devresi geçtikten sonra da belirli bir sürenin geçmesi gerekmektedir. Örneğin boğmaca hastalığında hastanın öksürük

<sup>910</sup>BOA. MV. 234/76. 1908 yılında kuduz sebebiyle birçok kişinin mahallerinde vefat ettiği yapılan araştırmalar neticesinde anlaşılmıştır. Bu nedenle kuduz olduğundan şüphe edilen hayvanların ısırıldığı kişilerin gerek polis memurları gerekse de mahalli memurlar tarafından ilgili makamlara bildirilmesi ve vakit kaybedilmeden Dâülkelb tedavihanesine gönderilmeleri vilayetlere tebliğ edilmiştir. Bununla birlikte pek çok köyde polis olmaması, mahalli memurun bulunmaması ve halkın vilayet gazetesini okumaması nedeniyle köylülerin anlayacakları bir varaka ile durumun önemini bildirilmesi gerektiği de Dâhiliye Nezareti tarafından ifade edilmiştir (BOA. DH. MKT. 2612/112).

<sup>911</sup>BOA. MV. 234/76.

<sup>912</sup>BOA. MV. 234 /76.

nöbetlerinin tamamen geçmiş olması şarttır. Bu süre çiçek ve kızıl hastalıklarında 6, suçiçeğinde ise 4 haftadır. Tifo, difteri ve menenjit hastası çocukların ise muayenelerinde hastalığa ait mikroba rastlanmadıkça ve bunların hastalığı yaymayacaklarına dair bir kanaat oluşmadıkça okula kabul edilmemeleri gerekiyordu. 32., 33. ve 36. maddelere göre okul, fabrika ve benzeri resmi veya özel kurumlara devam etmeleri yasaklanan kimseleri bu kurumlara kabul ederek nizamname kurallarına aykırı hareket edenler cezalandırılacaklardı. 37. maddeye göre ihbarı mecburi olan hastalıklardan başka 33. maddede yazılı olan hastalıklardan herhangi biri kışla, atölye, fabrika ve benzer bir yerde ortaya çıkarsa bu hastalıklara yakalananlar ile durumları şüpheli olanlar resmi tabibin göstereceği lüzum üzerine hanelerinde veya hastanede tecrit edileceklerdi. Ayrıca bu kişilerin halkla temasları da sınırlandırılacaktı<sup>913</sup>.

Nizamnamenin 38. maddesi hastalıkların yabancı memleketlerden Osmanlı topraklarına girmesini önlemek için alınması gereken tedbirlere ayrılmıştı. Buna göre bulaşıcı bir hastalığın dışarıdan Osmanlı topraklarına sirayet etmesinin ve yayılmasının önüne geçebilmek için hükümet tarafından öncelikle kişilerin, eşyaların, nakliye araçlarının seferlerine dikkat edilecekti. İkinci olarak yabancı memleketlerden gelecek gıda maddelerinin, ticari eşyaların ve diğer eşyaların memlekete girişlerine veya memleketten transit olarak geçişlerine dikkat edilecekti. Üçüncü olarak ise bulaşıcı bir hastalığın görüldüğü memleketten gelenlerin Osmanlı topraklarına kabullerine ve halk ile temaslarının sınırlandırılmasına dikkat edilecekti<sup>914</sup>.

Nizamnamenin 39. maddesi izdiham konusuna ayrılmıştır. Buna göre, bulaşıcı bir hastalığın hüküm sürdüğü veya tehdit ettiği yerlerde hükümet tarafından şu tedbirler alınacaktı: İlk olarak çarşı, pazar, okul, atölye, panayır, tiyatro gibi yerlerde meydana gelebilecek kalabalıklar sınırlandırılacaktı. İkinci olarak hastalar ile şüpheli hastalık taşıyanlar ve hastalığın yayılmasına vasıta olabilecek eşyaların gerekli tedbirler alınmadan nakilleri yasaklanacaktı. Üçüncü olarak görevli tabibin isteği üzerine kara ve deniz ulaşım araçlarının memur ve hizmetlileri tecrit edilebilecekleri gibi tıbbi gözetim altına da alınabileceklerdi. Bu maddeye muhalif harekette bulunanlar cezalandırılacaklardı<sup>915</sup>.

Nizamnamenin 40.-54. maddeleri bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak genel tedbirlere ayrılmıştır. 40. maddeye göre suyolları, çeşmeler ve kuyular daima hükümetin denetimi altında bulunacaktı. 41. maddeye göre kolera, tifo, dizanteri gibi bulaşıcı hastalıkların hüküm sürdüğü veya tehdit ettiği yerlerde bulunan kuyu, göl, nehir gibi su kaynakları ile şehirlere ve kasabalara akan suyolları ile umumi banyo, hamam, abdesthane gibi yerler hükümet tarafından tamamen veya kısmen kapatılabilecekti. İnşa tarzları nedeniyle hastalığın yayılmasına yol açabilecek

<sup>913</sup>BOA. MV. 234/76.

<sup>914</sup>BOA. MV. 234/76.

<sup>915</sup>BOA. MV. 234/76.

yerler ve müesseselerde de görevli tabibin bildirmesi üzerine gerekli sıhhi tedbirler alınacaktı. Nizamnamenin 42. maddesine göre bir yerde bulaşıcı hastalığın ortaya çıkması durumunda merkezde Dâhiliye Nazırı'nın ve Sıhhiye Müdür-i Umumisi'nin, vilayetlerde ise valilerin veya sıhhiye müdürlerinin başkanlığında mülki ve askeri memurlardan oluşan karma bir komisyon kurulacaktı. Bu komisyonda alınan ve hastalığın ortadan kaldırılmasına yönelik olan kararlar dikkatle uygulanacaktı. Hükûmet görevlileri komisyonun resmen talep edeceği bütün bilgileri vermeye mecburdurlar. 43. maddeye göre çeşitli vilayetlerdeki hükûmet görevlileri bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için yapılacak çalışmalarda birbirlerine yardım edeceklerdi. 44. maddeye göre hastalığın yayılmasını önlemek ve hastalığı olduğu yerde ortadan kaldırmak için Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden tebliğ edilecek kararlar doğrultusunda gerekli tedbirlerin alınması tamamen mahalli hükûmetin sorumluluğundaydı. Bu konuda ortaya çıkacak bütün masraflar mahalli hükûmetlere belediyeler tarafından ödenecekti. 45. maddeye göre ise mahalli hükûmetin tahsisatının yetmediği durumlarda Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından gerekli yardım yapılacaktı<sup>916</sup>.

Nizamnamenin 46. maddesine göre mülki veya askeri memurlar kendi görev bölgelerinde bulaşıcı bir hastalık ortaya çıktığında bu durumu ve alınan tedbirleri birbirlerine haber vereceklerdi. Haberleşmenin şekli askeri kumandan ile o bölgedeki en büyük mülki memurun arasında meydana gelecek anlaşmaya göre belirlenecekti. 47. maddeye göre hükûmet ve belediye memurları halkın genel sağlığına zarar verdiği ispat edilen maddelerin kanunlara uygun olarak ortadan kaldırılması ile görevlidirler. Ayrıca bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engelleyecek araçların tedarik edilmesi ile koruyucu teşkilatın oluşturulması da yine hükûmet ve belediye memurlarının vazifeleri arasında bulunmaktadır. 48. maddeye göre kara ve deniz kuvvetlerinde görevli memurlar da sefer halinde bulunan kara ve deniz kuvvetlerindeki askerler ile kışla, askeri okul ve gemi içerisindeki askerler ve memurlar arasında hastalıkların yayılmasına karşı gerekli tedbirleri almakla yükümlüdürler. 49. maddeye göre hükûmet tarafından tayin edilen tabipler çeşitli engeller nedeniyle görevlerini yapamazlarsa mahalli hükûmet onlara hudutları ve vazifeleri dairesinde yardım etmek üzere yardımcı bir tabip görevlendirecekti. 50. maddeye göre kolera, veba, tifo, kızıl, difteri, menenjit, ruam, çiçek, dizanteri ve loğusalık ateşi hastalıklarından herhangi birine yakalanmış bir hasta veya vefat eden bir kişi görüldüğünde hastanın bulunduğu yer ile bütün eşyaları en kısa sürede temizlenecekti<sup>917</sup>.

Nizamnamenin 51. maddesine göre kolera ve vebanın hüküm sürdüğü yerlerden gelen yolculara ait kullanılmış eşyalar ile diğer malzemeler arasında hastalığın yayılmasına sebebiyet

<sup>916</sup>BOA. MV. 234/76.

<sup>917</sup>BOA. MV. 234/76.



verecek olanlar var ise bunlar da temizliğe tabi tutulacaklardı. Kullanılmamış eşyaların ise serbestçe geçişine izin verilecekti. Eşyaların temizlenmesi mümkün değilse ya da temizlik masrafı eşyanın değerinden daha fazla ise eşya yakılarak imha edilecekti. 52. maddeye göre mektuplar, kitaplar, gazeteler ve ticarethane evrakları temizliğe tabi değildi. Gerektiğinde bunlar için özel tedbirler alınırdı. 53. maddeye göre 51. maddenin hükmü verem hastalığından meydana gelebilecek vefatlarla veya veremin bulaşma devresinde bulunan bir hastanın terk veya tebdil edeceği ev için de geçerlidir. Çeşitli bulaşıcı hastalıklarda da mahalli hükûmet görevli tabibin talebiyle hastanın ikamet ettiği odayı ve eşyalarını temizletmek yetkisine sahiptir. 54. maddeye göre ise bütün temizlik işlemleri özel talimatnamede belirtilen hükümlere uygun olarak yapılacaktır<sup>918</sup>.

Nizamnamenin 55. maddesi ölümler hakkında uygulanacak tedbirlere ayrılmıştır. Buna göre, kolera ve vebadan vefat edenlerin yıkanması ve defnedilmesi görevli tabibin gözetimi altında olacaktır. Diğer bulaşıcı hastalıklarda ise tabiplerin tavsiyeleri doğrultusunda hareket edilecekti. Nizamnamenin 56-65. maddeleri “*Tazminat*” başlığına ayrılmıştır. 56. maddeye göre bu nizamnamenin özel hükümlerine uygun olarak mahalli hükûmet tarafından hastanelerde ve tecrithanelerde zorla tecrit edilenlerin bütün masrafları mahalli hükûmet tarafından karşılanacaktı. Hastane ve tecrithane olmayan yerlerde görevli tabibin emriyle buldukları yerlerde zorla tecrit olunanlar ihtiyaçlarını temin edemeyecek kadar fakir iseler iaşelerine ait masraflar hükûmet tarafından karşılanacaktı. 57. maddeye göre nizamnamedeki maddelere uygun olarak mahalli hükûmet tarafından verilecek emir üzerine temizlenecek eşyanın hasar gördüğü ispatlanırsa eşya sahiplerine hükûmetçe ödenecek olan meblağ eşyanın kıymetine göre belirlenecekti. Söz konusu eşya temizlik işlemi sırasında kısmen hasar görmüş ise sadece hasara ait zarar karşılanacaktı. 58. maddeye göre Tebhîr İdaresi, temizlenen eşyanın uğradığı hasarın ilgili talimatname hükümlerine uyulmamasından meydana geldiği tespit ederse tazminat sorumlu memurların maaşlarından kesilerek ödenecekti. 59. maddeye göre, eşyanın bulaşıcı hastalığa ait mikropları ihtiva ettiğini bildiği halde eşyanın kısmen veya tamamen nakline teşebbüs edenler temizlikten kaynaklanan hasarı ödeyeceklerdi. 60. maddeye göre temizlik sırasında hasar görmüş ve hükûmet tarafından yakılarak imha edilmiş olan eşyanın bedeli eşyanın kendisine ait olduğunu iddia eden başka biri çıkmadığı sürece kimin elinden alınmış ise ona ödenecekti. Söz konusu bedel bir defa ödendikten sonra başka hiçbir tazminat iddiası kabul edilmeyecekti. 61. maddeye göre hükûmete ve belediyelere ait eşyalar ile ihracı, ithali veya kullanılması yasaklanmış olan eşyaların temizlik nedeniyle görecekları hasarlar tazmin edilmeyecekti. 62. maddeye göre hastalık belirtisi olan mikropların bir yerden başka bir yere sevk olunmaması için gerekli tedbirlerin alınması hükûmet tarafından ilgililere tebliğ

<sup>918</sup>BOA. MV. 234/76.

olunacaktı. 63. maddeye göre ihbarı mecburi olan hastalıklardan herhangi birisinin ihbar mecburiyetini bir süreliğine lağvetmek Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yetkisi dâhilindeydi. 64. maddeye göre bir yerde frengi hastalığının tahribata yol açtığı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından tespit edilirse burada muayene etmek de muayene olmak da mecburiydi. 65. maddeye göre ise bu nizamnamenin uygulanmasından Dâhiliye Nazırı sorumluydu<sup>919</sup>.

### 3.10. Koleraya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye Hakkında Talimatname

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde kolera ile mücadele için yayınlanan talimattan sonra bu hastalıkla mücadele için hazırlanan daha geniş kapsamlı bir talimatname Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 1914 yılında yayınlanmıştır. Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait olduğunu düşündüğümüz bu talimatname 40 başlık ve 84 sayfadan oluşmaktadır. Talimatnamede dikkati çeken ilk husus, kolera'nın bulaşma yolları hakkında verilen ayrıntılı bilgilerdir. Talimatnameye göre kolera'nın başlıca bulaşma kaynağı kolera hastalarıdır. Kolera'nın yayılmasındaki ikinci önemli aracın ise su kaynakları olduğu belirtilmiştir<sup>920</sup>. Kolera'nın bulaşmasında etkili olan üçüncü vasıta olarak da gıda maddeleri gösterilmiştir. Hastalığın bu maddelerin imal ve satışını yapan aşçılar, sütçüler, sucular, şerbetçiler, kahveciler, çaycılar, muhallebiciler ve lokanta çalışanları vasıtasıyla yayılabileceği gibi kolera hastalarına temas eden sinek gibi haşeratin gıda maddelerine temas etmesiyle de bulaşabileceği belirtilmiştir. Kolera'nın hava ve toz vasıtasıyla bulaşmayacağı da talimatnamede vurgulanan bir husustur<sup>921</sup>.

Talimatnamenin önemle üzerinde durduğu konulardan birisi kolera'nın yabancı memleketlerden Osmanlı topraklarına sirayet yollarıdır. Bu kısımda kolera istilasının ülke içerisinde takip edebileceği yollar, Osmanlı topraklarındaki kolera mıntıkları ve kolera mevsimleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler Osmanlı Devleti'nin tehdidin kaynağını ve rotasını bildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Verilen bilgilere göre kolera mikrobu'nun kaynağı Hindistan ve Doğu Asya adalarıdır. Bu bölgeler Osmanlı Devleti'nin güneydoğusunda bulunduğundan hastalık Basra, Cidde ve Yenbu İskeleleri vasıtasıyla Osmanlı topraklarına sirayet etmektedir. İkinci olarak kolera'nın sık sık görüldüğü İran da bu hastalığı Osmanlı topraklarına sirayet ettiren bir merkezdir. Hastalık, İran ve Irak sınırı üzerindeki Rabatiye ve

<sup>919</sup>BOA. MV. 234/76.

<sup>920</sup>Koleraya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye Hakkında Talimatname, Babîâli Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 7-9.

<sup>921</sup>Koleraya Karşı İttihaz Olunacak... , s. 9.

Hanekin Kasabaları yoluyla Osmanlı topraklarına taşınmaktadır. Üçüncü yol ise Mısır'dan deniz yoluyla Suriye sahillerine, Antalya'ya ve İzmir'e ulaşmaktadır. Mısır'ın özellikle İskenderiye şehri yılın birçok gününde özellikle de hac dönemlerinde koleranın hüküm sürdüğü bir merkezdir. Kuzeydoğudan, Rusya'nın Odesa ve Sivastopol şehirlerinden gelen vapurlar da Anadolu ve Karadeniz limanları ile İstanbul'a kolerayı taşıyan yollar arasındadır. Yunanistan'ın Pire şehrinde ve hatta Selanik üzerinden de İstanbul ve Anadolu sahilleri kolera tehlikesine maruz kalmaktadır<sup>922</sup>.

Talimatta koleranın ülke içerisinde takip ettiği yollar hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Buna göre, kolera ülke içerisinde büyük ve işlek yolları özellikle de tren, nehir ve deniz yollarını takip etmektedir. Ulaşım hangi yolda süratli ise orası koleranın hızla ilerlemesine imkân vermektedir. Anadolu'daki tren hatları Anadolu'da çıkan koleranın yayılmasına etki ettiği gibi Hicaz Bölgesi'nde faaliyet gösteren trenler de bu bölgedeki koleranın başta Suriye olmak üzere diğer bölgelere yayılmasını sağlamaktadır. Kolera, Basra'dan Şat ve Fırat nehirleri vasıtasıyla Bağdat ve diğer büyük şehirlere ulaşmaktaydı. Anadolu'da, Irak'ta ve Hicaz'da kolera mahalli bir hastalık şeklinde yerleşmişti. Hicaz, Bağdat ve Basra'da kutsal mekânların ziyaret zamanları bu bölgeler için kolera mevsimleriydi. Aralık-Haziran ayları arasında hastalık bulunduğu mahallerde varlığını devam ettirirdi. Mayıs ayından itibaren ise Anadolu'dan farklı bölgelere seyahatler çoğaldığından kolera İstanbul, İzmir, Samsun ve Edirne gibi büyük şehirlere yayılırdı. Seferberlik ve manevra zamanlarında halkın orduda toplanması da yapılan sıhhi denetimlere rağmen hastalığın görülmesine yol açardı. Bu nedenle seferberlik zamanlarında koleranın görülme ihtimali arttığı için dikkatli olunması gerekirdi. Talimatta devlet kadrosunda görev yapan tabiplerin bu bilgileri dikkate alarak hem büyük şehirlerde koleranın ortaya çıkmasına karşı dikkatli olmaları hem de mahalli olarak memlekete yerleşmiş olan hastalığın ortadan kaldırılmasına gayret etmeleri gerektiği belirtilmiştir<sup>923</sup>.

Talimatnamede kolera türlerinin belirtileri, insan vücudundaki etkileri, gelişme evreleri, sonuçlarının yanı sıra hastalığın teşhisi, hastalıktan vefat edenlerin cenazeleri üzerinde yapılacak otopsi işlemlerinde dikkat edilmesi gereken noktalar, kolera serumunun ve kolera aşısının nasıl uygulanacağı hakkında önemli bilgiler verilmiştir<sup>924</sup>. Bu talimatname devletin görevlendirmiş olduğu tabiplerin kolera hastalarını tedavi ederken izleyecekleri yolları ve hastalığın sirayetini engellemek için devlet tarafından alınacak tedbirleri ortaya koyması bakımından da önemlidir. Buna göre, görevli tabipler hasta ile birlikte etrafında bulunanlardan hastalık şüphesi taşıyanları da belirleyerek hastayı ve şüpheli konumda olan kişileri ya

<sup>922</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 11.

<sup>923</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 11-12.

<sup>924</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 15-41.

buldukları yerde ya da kolera hastanesinde tecrit edecekti. Eğer bulunulan yerde ciddi şekilde hastalık şüphesi taşıyan kişiler varsa onları da hastanın odasına girmemek ve hastanın kullandığı eşyaları ve mekânları kullandırmamak üzere bu evde tecrit edecekti. Tabip gerekli görürse ve barınma sıkıntısı da yok ise hastalık şüphesi taşıyanları tecrithaneye sevk edecekti. Tabip tarafından atılan bu adımlar hastalığın yayılmasını önlemeye yönelik faaliyetlerdi<sup>925</sup>.

Tabipler halkın sağlığı için hasta olduğundan şüphelendikleri kişileri zorla tıbbi gözetim altına aldırma hakkına da sahiptiler. Hastalık şüphesi taşıyan kişilerin tecrit edildikleri yer polis, jandarma ve temizlik memurları ile mahalli hükûmet veya belediyeler tarafından tayin edilecek bir nöbetçi tarafından gece-gündüz denetim altında tutulacaktı. Bu mekâna tabip ve hasta bakıcı haricinde giriş-çıkış yasaklanacak, zorla tecrit altına alınan hastaların yanlarına sadece akrabaları ile görüşme mecburiyetinde olan kişiler tıbbi gözetim altında ve görevli tabibin izni dâhilinde girebileceklerdi. Aksi davranış sergileyenler cezalandırılacaklardı. Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 56. maddesinde de ifade edildiği gibi mahalli hükûmet tarafından hastane veya tecrithanelerde zorla tecrit altına alınanların bütün masrafları mahalli hükûmet tarafından karşılanacaktı. Hastane veya tecrithane olmayan yerlerde görevli tabip ve sorumlu amirlerin emriyle buldukları yerlerde tecrit edilenlerin ve fakir halkın ihtiyaçlarına ait masraflar da yine hükûmet tarafından karşılanacaktı<sup>926</sup>.

Talimatnamenin en dikkate değer özelliklerinden birisi Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin konumuzla ilgili bazı maddelerine değinmiş olmasıdır. Bu maddelerden ilki nizamnamenin 33. maddesidir. Bu maddeye göre zorla tecrit altına alınan bir hasta veya hastalık şüphesi taşıyan bir kişinin evindeki çocuklar da hastalığın bitmesinden itibaren beş gün okula gönderilmeyeceklerdi. Öğrenciler hakkında alınan tedbirler okulda görev yapan öğretmenler, memurlar ve hademeler için de geçerliydi. Aynı nizamnamenin 14. maddesine göre hükûmet koleranın hüküm sürdüğü veya tehdit ettiği yerlerde hastalığın yayılmasına sebebiyet verebilecek gıda maddelerinin satılmasını yasaklayabilirdi. Hükûmet, ithalat ve ihracat faaliyetlerinin tatili, memleket içerisinde tüketilen yiyecek ve içeceklerin teftişi ve gerekirse tüketimlerinin yasaklanması haklarına da sahipti. İthali, ihracı veya tüketimi yasaklanan maddelerin kaçak yollardan satılmasına teşebbüs edenler ise Ceza Kanunu'nun 99. maddesine göre cezalandırılacaklardı. Hastalık o bölgede tamamen ortadan kalkıncaya kadar bu yasak devam edecekti. Nizamnamenin 15. maddesine göre koleranın görüldüğü okul, hayrathane ve hapisane gibi kamuya açık mekânlar ile ev, apartman, han, bekâr odası gibi ortak kullanım alanları hükûmet tarafından kısmen veya tamamen tahliye edebilirdi. Hükûmet buraları kapatma yetkisine de sahipti. Bu tür yerlerin tahliye edilmesi veya kapatılması durumunda o yerin

<sup>925</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 41-42.

<sup>926</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 44.

sakinleri hükûmet tarafından belirlenecek bir yerde ücretsiz olarak iskân olunurlardı. Nizamnamenin 16. maddesine göre kolera istilasının görüldüğü dönemlerde devlet tarafından görevlendirilmiş olan tabip, hastalığın yayıldığı kaynak olarak gördüğü ve içerisinde gereğinden fazla kişiyi barındıran binaları kısmen veya tamamen kapattırabilirdi. Nizamnamenin 17. maddesinde de belirtildiği üzere hükûmetin kararı ile kapatılan binaların tekrar açılması hükûmetin iznine ve binanın usullere uygun şekilde temizlenmesine bağlıydı. Gerekli temizlik faaliyetlerini yapmadan ve hükûmetten izin almadan binalarını açmaya teşebbüs edenler veya bu mahallere gidenler Ceza Kanunu'nun 99. maddesine göre cezalandırılacaklardı. İkamet ettikleri yerlerde koleranın ortaya çıkmasından dolayı okula gidemeyen öğrenciler, öğretmenler ve memurlar ile sanatkârlar, işçiler ve esnaflar iyileşmelerinden sonra da beş gün gözetim altında bulundurulacaklardı. Ayrıca bu kişilerin gidecekleri yerlere kabul edilmeleri için resmi bir tabibin vereceği raporu ibraz etmeleri de gerekmektedir<sup>927</sup>.

Nizamnamenin 39. maddesine göre koleranın bulunduğu yerlerde devlet tarafından görevlendirilen tabip gerekli durumlarda çarşı, pazar, mektep, panayır, tiyatro ve saire gibi kalabalık yerlerde halkın bir araya gelmesini sınırlandırma veya yasaklama yetkisine sahipti. Ayrıca hastalar ve hastalık şüphesi taşıyanlar ile hastalığın yayılmasına etki edebilecek araba, otobüs, otomobil, tramvay ve tren gibi kara ulaşım araçlarının seyir ve hareketlerini de sınırlandırılabilirdi. Nizamnamenin 40. maddesi halkın içeceği ve kullanacağı suların hükûmetin kontrolü altında bulunmasıyla ilgilidir. 41. maddeye göre koleranın bulunduğu veya tehdit ettiği yerler ile bu yerlerin çevresinde bulunan kuyu, göl ve nehirlerin şehir ve kasabaya akan suyollarının, umumi hamam, banyo ve tuvaletlerin, yüzmek ve çamaşır yıkamak için kullanılan mahallerin tamamen veya kısmen kapatılması hükûmetin yetkisi dâhilindeydi. 51. ve 52. maddelere göre koleranın bulunduğu yerlerden gelen sağlam yolculara ait kullanılmış eşyalar tabibin gerekli görmesi halinde temizlenecekti. Kolera hastaları ile hasta olduğundan şüphe edilenlerin eşyaları ise mutlaka temizliğe tabi tutulacaktı. Temizlik masrafından daha kıymetsiz olan eşyalar ise yakılarak imha edilecekti. Okullardaki kitaplar ve gazeteler ile ticarethanelerdeki evraklar temizliğe tabi değildi. Bir meskende, hastanede ve hapisanede koleranın ortaya çıkması durumunda hastanın daha önce doğrudan veya dolaylı olarak yakın ilişki içerisinde bulunduğu kişilerin tamamı kolera aşısıyla aşılacaktı. Eğer kolera, han ve bekâr odası gibi bir yerde ortaya çıkmış ise oraya sürekli gidip gelenlerin tamamı hasta ile yakın ilişki içerisinde bulunsun bulunmasın aşılacaktı. Kolera bir yerde aynı anda birden fazla noktada ortaya çıkmışsa ve bu salgının içilen veya kullanılan sulardan kaynaklandığı

<sup>927</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...*, s. 54-56.

anlaşılmissa o suyu kullanan mahallelerde yaşayan halkın kolera aşısı ile aşılması salgının önünün alınması için etkili bir tedbirdir<sup>928</sup>.

İncelediğimiz bu talimatnamede vilayetlerde koleraya karşı her zaman alınması gereken tedbirler hakkında da bilgiler verilmiştir. Talimatnamede kolera her yıl ortaya çıkan, mevsim farkı gözetmeyen bir hastalık olarak ifade edilmiştir. Bu nedenle vilayetler koleraya karşı daima teyakkuz halinde bulunmalı, hastalık ortaya çıkmadan önce içilen veya kullanılan suların lağım lar ile temas edip etmediğine dikkat edilmeliydi. Mezarlıklardan içme sularına herhangi bir sızıntının olup olmadığı da araştırılmalıdır. Bununla birlikte şehre dışarıdan gelen suyollarının temizliğine önem verilmelidir. Su kaynaklarının etrafında bir koruma alanı oluşturulmalı, bu alanda hiçbir sebeple toprak kazılmamalı, mesken inşa edilmemeli, hayvan otlatılmamalıdır. Evlerdeki ve sokaklardaki kuyuların lağım larından en az beş metre uzakta olmasına dikkat edilmeli bu kuyulara toz, toprak ve zararlı maddelerin veya yağmur sularının girmemesi için ağızları kapatılmalıdır. Halkın kullandığı kuyulara tulumba takılmalı veya kuyular musluklu çeşme haline getirilmelidir. Su kaynaklarının kenarında çamaşır yıkanmamalı, hane ve dükkân lar a ait pis sular sokaklara dökülmemelidir. Açık lağım ların tamamı kapatılmalı, umumi lağım inşası mümkün değil ise her hane için etrafı harçla yapılmış üstü kapalı bir lağım çukuru açılmasına halk mecbur tutulmalıdır. Tuvalet ihtiyacı için sokaklarda küçük tuvaletler tesis edilmeli ve bunlar sürekli temizlenmelidir<sup>929</sup>. Kolerayla mücadele için tabip raporu olmadan, hiç olmazsa salgın zamanında, ölümlerin defnedilmesine müsaade edilmemelidir. Cenazeler evlerin içerisinde yıkanmamalıdır. Koleralı cenazelerin yıkandığı suların üzerine bol miktarda kireç dökülmelidir. Hastalık olsun olmasın hiçbir zaman şehir içerisine, evlere, bahçelere cenaze gömdürülmemelidir, ölümler, şehrin dışında etrafı çevrili ve yakınında su kaynaklarının bulunmadığı mezarlıklara defnedilmelidir<sup>930</sup>.

<sup>928</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 56-58.

<sup>929</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 58-59. Lağım ların bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğu hazırlanan birçok yasal düzenlemede dikkat çekilen bir husustur. İncelediğimiz bazı arşiv belgeleri de yerleşim yerlerinde halkın sağlığını tehdit eden lağım ların ortadan kaldırılması için yapılan veya yapılması talep edilen icraatlara aittir. Örneğin İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait 4 Mart 1910 tarihli belgede Beyrut'un Re'sü'l-Beyrut mahallesinde kanalizasyon sisteminin bulunmaması nedeniyle açıktan akan lağım ve pis suların insan sağlığını tehdit ettiğinden bahsedilmekte ve masrafları belediye gelirlerinden karşılanmak üzere acilen bir mecra inşa edilmesi istenilmektedir (*BOA. DH. MKT. 2760/26*). İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait 29 Eylül 1910 tarihli bir belgede, Kasımpaşa'nın Hacı Hüsrev ve Sakız Ağacı Mahallelerinde oturan vatandaşlar tarafından verilen bir arzuhalde, söz konusu mahallelerin bazı bölgelerinde lağım ların açıkta bulunması ve temizliğe önem verilmemesi nedeniyle koleranın daha geniş bir alana yayılabileceğinden bahsedilmekte ve gerekli tedbirlerin alınması istenilmektedir. Beyoğlu Polis Müdüriyeti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne göndermiş olduğu yazıda halkın kaygılarına ve şikâyetlerine yer vererek söz konusu mahallelerin koleranın tahribatına maruz kalmaması için Şehremaneti'nin bilgilendirilmesini ve gerekli tedbirlerin bir an önce alınmasını istemiştir (*BOA. DH. EUM. THR. 51/26*).

<sup>930</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 59-60.

Talimatnamede oteller, hanlar, bekâr odaları, meyhaneler, kahvehaneler, atölyeler, okullar ve kışlalar gibi her zaman kalabalık olan yerlerde koleraya karşı dikkatli olunması gerektiği belirtilmiştir. Şehrin fakir semtleri ile işçilerin yaşadığı mahallelerin sık sık teftiş edilmesinin hastalıkla mücadelede etkili bir yöntem olacağı ifade edilerek talimatnamede koleranın özellikle fakir halk ve işçiler arasında görülmesi nedeniyle bu vatandaşların yaşadıkları yerlerde hastalığın yayılmasına etki edebilecek durumlara engel olunması gerektiği vurgulanmıştır. Bunların yanı sıra yiyecek ve içecekler ile evlerin temizliğine ve evde yaşayan kişi sayısının fazla olup olmaması da dikkat edilmesi gereken konular arasında gösterilmiştir<sup>931</sup>. Talimatnameye göre hastalığının bulaşıcı olmadığına dair resmi bir tabip raporu ibraz edemeyen hiçbir hasta hanlara, otellere ve pansiyonlara kabul edilmemelidir. Eğer bulaşıcı bir hastalığa sahip olduğu bilinen bir kişi bu gibi yerlerden birisine kabul edilmiş ise hasta odadan ayrıldığında oda ve odanın içerisindeki bütün eşyalar tabip gözetiminde temizlenmelidir. Bu şekilde bulunan bir oda ancak yapılacak fenni temizlik sonrasında kiraya verilebilecektir. Gerek tabiplerin gerekse de aile reisleri ile otel, mağaza ve dükkân sahiplerinin karşılaştıkları bulaşıcı hastalıkları ihbar etmeye mecbur olduklarına dair sık sık beyannameler yayınlanmalı, ihbar etmeyenlerin Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'ne göre hangi cezalara çarptırılacağı ilan edilmelidir<sup>932</sup>.

Talimatnamede üzerinde durulan bir konu da kolerayla mücadelede vilayetler için yapılabilecek en gerekli sıhhi faaliyetlerin neler olduğudur. Bütün vilayetlerde su ve lağım meselelerini yoluna koymakla birlikte her vilayet Tesisat ve Tertibat-ı Sıhhiye Talimatnamesi'nde belirtildiği üzere bulaşıcı hastalıklara karşı içerisinde tebhırhane, seyyar etüv, seyyar karantina istasyonu, sıhhiye deposu ve sıhhiye laboratuvarı gibi araçların bulunduğu mücadele tertibatı hazırlanmalıdır. Talimatnamede meskenlerin temizlenmesinde pülverizatör kullanımının hem çok sınırlı olduğu hem de çok etkili bir yöntem olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca meskenlerin formol cihazlarıyla temizlenmesinin de çok kullanılan bir yöntem olmadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle bu gibi etkisi şüpheli araçlar için harcanacak paraya biraz daha eklenerek seyyar bir etüv alınmasının vilayetler için daha faydalı olacağı belirtilmiştir. Seyyar bir etüve sahip olan şehirlerin bir tebhırhane sahibi olmak derecesinde önemli bir iş başaracakları ifade edilmiştir. Bulunulan bölgenin bulaşıcı hastalıklar tarafından sürekli tehdit edilen bir yer olması durumunda ise ahşap ve kargir bir karantina istasyonu inşa edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Koleranın hem merkezi hükûmeti hem de mahalli hükûmetleri her yıl birçok gereksiz masrafa soktuğu, ticareti sekteye uğrattığı, halkın serbest dolaşımını

<sup>931</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 60-61.

<sup>932</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 61.

engellediği de ifade edilerek vilayetlerin ucuz, kullanışlı ve güvenilir tedbirler almaları tavsiye olunmuştur<sup>933</sup>.

Talimatnamede bir vilayette koleranın görülmesi durumunda alınacak genel tedbirler ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Her şeyden önce yukarıdaki ifade edilen genel tedbirler koleranın görüldüğü yerlerde dikkatle ve süratle uygulanacak, bunların yanı sıra bir kolera vakasının ortaya çıkması halinde sıhhiye müdürü bizzat gidip ilk kolera vakasını yerinde muayene edecekti. Sıhhiye müdürü hastalığın o kişiye nasıl bulaştığını, kişinin nereden geldiğini, hangi yolları takip ettiğini, hastalığın mikrobunu kimden aldığını, hastalığa yakalandığı yerden hastalanıncaya kadar nerelerden geçtiğini, nerelerde kaldığını ve bu esnada kimlerle temas ettiğini tetkik ederek gerekli bakteriyolojik tetkikleri de yaptıracaktı. Bakteriyolojik tetkikler süratli bir şekilde yapılmıyorsa resmi tabip beş gün orada kalıp hastayı günde iki defa muayene edecekti. Eğer sıhhiye müdürü bizzat olay yerine gidemeyecek bir mazerete sahipse bu görevi hakkıyla yerine getirebilecek diğer bir tabibi görevlendirecekti. Sıhhiye müdürü tarafından görülen bir vaka o bölgede salgın halini alırsa sıhhiye müdürü bölgeye sık sık giderek tabip tarafından alınan tedbirleri teftiş edecekti. Hastalığın salgın halini aldığı yerlerde Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 42. maddesine göre hükûmetin çeşitli şubelerine mensup memurlar ile ulema, eşraf, din adamları, askeri personel ve serbest tabiplerden oluşan bir komisyon teşkil edilecekti. Bu komisyon hastalık geçinceye kadar görev yapacaktı. Hükûmetin çeşitli sınıf ve şubelerine mensup memurlar el birliği ile memleketi maruz kalabileceği afetten kurtarmaya çalışacaklardı. Bu gibi durumlarda jandarmaların vazifeleri de en az sıhhiye müdürünün vazifesi kadar önemlidir. Çünkü bu gibi küçük memurlar kendilerine verilen vazife sırasında hastalığın bilmeyerek yayılmasına sebebiyet vermektedirler. Bu nedenle mahalli hükûmet reisleri vazife sırasında ciddiyetsiz davrananları Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 47. maddesine göre cezalandıracaklardı<sup>934</sup>.

Askeri yetkililer askerlerin buldukları yerlerde Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin belirttiği şekilde hastalığın ortaya çıkmasını ve yayılmasını engelleyici tedbirleri alacaklardı. Sıhhiye müdürleri her yeni vukuatı ve alınan tedbirleri günlük olarak Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi ile vilayetin askeri kumandanına ve komşu vilayetlerin sıhhiye müdürlerine bildireceklerdi. Kolera ortaya çıktığında görevli resmi tabip en az 8 günde bir ilanlar ve gazeteler vasıtasıyla halkı bilgilendirecek, din adamları da verecekleri vaazlar ve nasihatler ile halkı hastalığa karşı uyuracaklardı<sup>935</sup>.

<sup>933</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 62-63.

<sup>934</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 63-65.

<sup>935</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 65-66.



Talimatnamede üzerinde durulan diğer bir konu koleranın görüldüğü bir vilayetin sınırlarında alınması gereken tedbirlerin neler olduğudur. Buna göre sıhhiye müdürleri buldukları vilayetin her hangi bir yerinde koleranın ortaya çıkması halinde hastalığın diğer vilayetlere bulaşmasını engellemek için ne gibi tedbirler alması gerekeceğini daha önceden düşünmeli, özellikle de levazımını ve tertibatını hazır bulundurmalıdır. Hastalığın bulunduğu bir vilayetten civar vilayetlere gidecek yolcular için vilayetin idari ve iktisadi ihtiyaçlarına uygun şekilde bir veya iki çıkış noktası belirlemelidir. Kolera sınırlı bir bölgede beş on-kişi arasında görülürse vilayetten çıkacak yolcular için özel bir çıkış noktası tayin etmeye ve buralarda muayene ve temizlik işlemleri yapmaya gerek yoktur. Hastalığın görüldüğü mahallerden dışarıya çıkanlar hakkında hastalık ortadan kalkıncaya kadar tıbbi muayene devam eder. Bunun için o bölgeden çıkanlara köy ve şehrin dışarı ile bağlantısı olan bir yol açık kapı olarak belirlenir ve diğer yollardan çıkış yasaklanır. Tayin olunan bu yola bir tabip veya küçük sıhhiye memuru konularak hasta olarak çıkanların veya hastalık şüphesi taşıyanların alıkonulması gerekmektedir. Hastalık ister vilayetin belirli bir bölgesiyle sınırlı olsun isterse istilacı bir şekil alsın sıhhiye müdürleri olayları geciktirmeden vilayetin tabiplerine, askeri kumandanına, komşu vilayetlerin sıhhiye müdürlere ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne haber vermek zorundadır. Kazalarda meydana gelen olayları resmi tabipler veya belediye tabipleri ait oldukları liva tabiplerine, liva tabipleri de o bölgedeki askeri kumandana ve vilayet sıhhiye müdürüne haber vereceklerdi. Bir vilayette kolera ortaya çıkıp da komşu vilayet sıhhiye müdürleri haberdar olduklarında acilen o vilayetin bütün tabiplerine ve askeri kumandanlıklarına haber vereceklerdi. Koleranın istilacı bir şekilde hüküm sürdüğü vilayetlerde yolcuların çıkışları için belirlenen yerlere sınır olan vilayetler de bir tabip görevlendireceklerdi. Bu tabip hastalığın bulunduğu vilayetten gelen yolcuları tıbbi muayeneden geçirecekti<sup>936</sup>. Hastaları ve hastalık şüphesi taşıyanları o mahalde kuracakları seyyar karantina istasyonuna yerleştirip gözetim altına alacaktı<sup>937</sup>.

Talimatnamede bulaşıcı hastalıkların yayılmasında etkili olan kara ve deniz ulaşım araçlarında alınacak tedbirler üzerinde önemle durulmuştur. Buna göre bir kolera hastasının trenle nakline izin verilmeyecek, yolda bir vaka veya şüpheli bir durumun ortaya çıkması

<sup>936</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 66-68.

<sup>937</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 68. Seyyar karantina istasyonları, seyyar hastaneler ve hatta seyyar tabipler aniden ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklara karşı kullanılan etkili bir yöntemdir. Osmanlı Devleti, zaman zaman bulaşıcı hastalıklara karşı bu yöntemi kullanma yoluna gitmiştir. Mesela 1910'da Rusya'da ve Cava adasında görülen koleranın kuzeyden ve güneyden Hicaz Bölgesi'ni tehdit etmesi nedeniyle Hicaz Vilayeti'nin senelik tahsisatına 10.000 lira daha eklenerek seyyar hastaneler kurulması ve gerekli diğer tedbirlerin alınması istenilmiştir (*BOA. MV. 143/28*). Yine Rusya'daki koleranın İstanbul'a sirayetinin önüne geçebilmek için de Avrupa'dan yirmi yataklı bir seyyar baraka ile gerekli levazımın alınmasına karar verilmiştir. Bunun için kullanılacak olan 5.000 liranın ise istikraz akçesinden karşılanmasına izin verilmiştir (*BOA. MV. 143/29*).

halinde hasta kendisine bakacak bir kişi ile bir kompartımda tecrit edilecek, kapısı kilitlenecek ve yolda bunların dışarıya çıkmalarına müsaade edilmeyecekti. Hasta ile aynı kompartımda bulunan kişi de şüpheli kabul edilerek ayrı bir kompartımda tecrit edilecekti. Hasta olan kişiler ile hastalık şüphesi taşıyanların aynı kompartımda kalmaları kesinlikle yasaktı. Trende görevli olan kişiler de kesinlikle hastanın yanına girmeyeceklerdi. Tren baş memuru, uğradığı ilk istasyondan hasta teslimi hastanesi bulunan yerin mahalli hükûmetine telgraf çekecekti. Tren “*kolera teslimi hastanesi*” bulunan istasyona ulaştığında hasta, tren memuru tarafından o yerin resmi tabibine teslim olunacaktı. Hastanın bulunduğu vagon kapatılarak temizlik malzemelerinin bulunduğu istasyona ulaştığında resmi tabibin talimatları doğrultusunda temizlenecekti. Ayrıca resmi tabip de istasyonda özel sedyesi ile hazır bulunacaktı. Vapurlarda da hastalar ve hastalık şüphesi taşıyanlar yine ayrı mahallerde tecrit edileceklerdi. Vapurlar limana ulaştıklarında hasta o bölgenin resmi tabibine teslim olunacak, hastaların tecrit olundukları yerler temizlik malzemesi bulunan bir limanda temizlenecekti<sup>938</sup>. Koleranın istilacı bir surette hüküm sürdüğü liman ve mıntikalardan gelen vapurlar ancak hükûmetin tayin ettiği tabibin bulunduğu ve tıbbi muayenenin yapıldığı liman ve istasyonlara uğrayabileceklerdi.

Mahalli hükûmet kendi vilayetinde veya civar vilayetlerde koleranın ortaya çıkması halinde tren hattındaki uygun istasyonlarda yolcuların tıbbi muayeneleri için resmi bir tabip bulunduracak, ayrıca hastaların teslimi için birkaç yerde sabit veya seyyar karantina istasyonları tesis edecekti. Trenler bu istasyonlara girdiklerinde hasta olup olmadığı tabip tarafından sorulacaktı. Limanlarda da aynı şekilde hareket edilecekti. Koleranın bulunduğu yabancı bir memleketten veya bir vilayetten gelen yolcular veya muhacirler ancak hükûmetin tayin edeceği belirli mevkilerden giriş yapmaya mecburdurlar. Buralarda tıbbi muayene yapılacak hastalar veya şüpheli hastalar hasta teslimi istasyonlarında tecrit olunacaklardı. Sınırdan geçen yolcu ve göçmenlerin sayısının fazla olması durumunda bunlar için ayrı vagonlar tahsis edilecek, bu vagonlar döşemesiz olacak ve her kullanımdan sonra temizlenecekti. Bu vagonlarda vagonların kapasitesinden fazla sayıda muhacir bulundurulmayacaktı. Bunların hükûmet tarafından belirlenen istasyonlardan başka istasyonlarda inmemeleri ve durdukları istasyonlarda da halk ile temas etmeleri yasaktı. Koleranın istilacı bir şekilde hüküm sürdüğü yerlerde trenlerin ve vapurların salonları ile tuvaletleri sürekli temizlenecekti. Temizlik faaliyetleri tabip tarafından sürekli teftiş edilecekti. Bir mıntıkada koleranın ortaya çıkması halinde trenin geçtiği mıntıkanın mahalli hükûmeti tren kumpanyasına çeşitli bilgiler verecekti. Bu bilgiler arasında hangi istasyonlarda tabip mevcut olduğu, hangi istasyonlarda “*Hasta Teslimi Hastanesi*” bulunduğu, tren yolcularının hangi istasyonda tıbbi muayeneye tabi tutulacakları, hastalık bulunan

<sup>938</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak...* , s. 68-69.

kompartımanların hangi istasyonda ve nasıl temizleneceği bulunmaktaydı. Ayrıca kondüktörlerin hastaları nasıl anlayacakları, hasta bir kişiye rastlanması halinde bu kişinin ve aynı kompartımandaki şüphelilerin nasıl tecrit olunacakları, trenlerdeki tuvaletler ile istasyonlardaki bekleme salonlarının ve tuvaletlerin nasıl temizleneceği de tren kumpanyasına bilgi verilecek diğer konular arasındaydı. Bunların yanı sıra tren kumpanyasına hastalığın görölmesi halinde bu durumun “Hasta Teslimi Hastanesine” nasıl haber verileceği ve hasta ile temas eden tren memurlarının kendilerini ve elbiselerini nasıl temizleyecekleri hakkında da bilgiler verilecekti<sup>939</sup>.

Talimatnamede bir seyyar karantina istasyonunun kurulması, idaresi ve buralarda yapılacak tıbbi muayene şekli hakkında da bilgiler verilmiştir. Buna göre seyyar karantina istasyonları sabit karantina istasyonu bulunmayan şehirlerde, kasabalarda ve köylerde bulaşıcı bir hastalığın ortaya çıkması durumunda yerleşim yerlerinin uzağındaki bir noktada tesis olunacaktı. Böyle bir istasyonun kurulmasında dikkate alınacak ilk husus, hastaların kolayca ulaştırılabilmeleri için istasyonun düzgün bir yol üzerinde bulunmasıydı. İstasyona ait pis sular şehirden geçen suyollarına, su kaynaklarına ve şehre ulaşmamalıydı. Bununla birlikte seyyar karantina istasyonlarının hastalığın bulunduğu vilayetler ile yabancı memleketlerden gelecek yolcuların geçmeleri için belirlenen kara ve deniz yolları üzerinde kurulmasına da dikkat edilmeliydi<sup>940</sup>.

Seyyar karantina istasyonunu kurmakla görevli olan tabip, Vilayat Tesisat ve Tertibat-ı Sıhhiye Talimatnamesi’nde belirtilen seyyar karantina istasyonu araç ve gereçlerini sıhhiye deposundan çıkartarak arabalara yükletirdi. Refakatine bir küçük sıhhiye memuru, iki temizlik görevlisi ve iki hademe olarak belirlediği yere gider ve burada yolun bir tarafında çadırlarını kurarak çalışmalarını başlatırdı. Kurulacak bu ilk çadır hattı yoldan en az 30 metre geride bulunmalıydı. Seyyar karantina istasyonlarının idaresinin ve yapılacak tıbbi muayenenin kendilerine has usulleri bulunmaktaydı. Buna göre yolcular yolun karşı tarafında ve kendi yol arkadaşlarıyla ayrı ayrı gruplar halinde tutulurlardı. Tabip yolun bu tarafına geçerek yolculardan uzak bir yerde masasının başında otururdu. Temizlik memurlarından birisi de tabibe yardım etmek için yanında kalırdı. Bu memur yolcuları gruplar halinde ve birer birer tabibin önünden geçirir ve muayene ettirirdi. Hasta yolcular ile hastalık şüphesi taşıyan yolcular diğer tarafa geçirilerek çadırlarının önlerine oturtulurlardı. Çadırlarda muhafaza edilecek hastaların yanlarında bulunan kirli elbiseleri, çamaşırları, yatakları ve yorganları seyyar etüvlerde temizlenirdi. Hastalar içerisinde kirli olan var ise bunların saçları kesilir ve başları sabunla

<sup>939</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak ...* , s. 69-71.

<sup>940</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak ...* , s. 72.

yıkattırılırdı. Bu işlemlerden sonra hastalar veya hastalık şüphesi taşıyanlar zorla tecrit altına alınırlardı<sup>941</sup>.

### 3.11. Frengi İletine Karşı Mücadele İçin Hususi Teşkilat Olmayan Mahallerde Frengi İletinin Men-i İntişarına Dair Talimatname-i Sıhhi

1914 yılında Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanan bu talimatname önce Sıhhiye Mecmuası'nda yayınlanmış<sup>942</sup> daha sonra ise 1915 yılı içerisinde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından neşredilmiştir. Hıfzıssıhha Şubesi tarafından yapılan incelemeler neticesinde Osmanlı topraklarının her tarafında frengi illetinin yaygın olduğu ve günden güne de arttığı tespit edilmiş, bunun üzerine hazırlanan talimatname Meclis-i Âli-i Sıhhi'ye arz edilmiştir. Neticede Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 64. maddesine uygun olarak Osmanlı topraklarının her tarafı frengi mıntıkası olarak kabul edilmiş ve frenginin ihbar, muayene ve tedavisinin her yerde mecburi tutulmasına karar verilmiştir. Hıfzıssıhha Şubesi tarafından İdare-i Vilayat Kanunu'na uygun olarak hazırlanan bu talimatname frenginin her aşamasında yapılacak tedaviye ait tarifname olarak kabul edilerek vilayetlere tamimine karar verilmiştir<sup>943</sup>.

Talimatnamenin 1. maddesine göre bütün resmi ve gayri resmî tabipler ile küçük sıhhiye memurları, ebeler ve dişçiler karşılaştıkları frengi hastalarını isim ve adresleriyle birlikte seyyar tabiplere, seyyar tabiplerin bulunmadığı yerlerde ise hükûmet veya belediye tabiplerine bildireceklerdi. Bu görevlilerin de bulunmadığı yerlerde ise jandarma kumandanlarına, mahalli hükûmet yetkililerine veya ihtiyar heyetine sözlü veya yazılı olarak bilgi vereceklerdi. 2. maddeye göre frengili olduğu haber verilen şahısları jandarma kumandanları ve hükûmet görevlileri vakit kaybetmeden resmi tabiplere bildireceklerdi. Gerek doğrudan doğruya tabipler tarafından gerekse de muhbirler tarafından frengili olduğu haber verilen kişiler seyyar tabipler ile hükûmet veya belediye tabipleri tarafından derhal muayene edileceklerdi. Bu hastalığa sahip oldukları tespit edilen kişiler tabibin özel defterine kayıt edilecekleri gibi vilayet sıhhiye müdürüne de bildirilerek kayıt altına alınacaklardı. Ayrıca imam ve papaz gibi din görevlileri de bu kişiler hakkında bilgi sahibi olacaklardı. 3. maddeye göre frengi hastaları hastalığın ilk altı ayında düzenli bir tedavi görmeleri için zorla hastaneye sevk olunacaklardı. Kendisini evinde özel olarak tedavi ettirmek isteyenler tabiplerini hükûmete bildireceklerdi. Resmi tabipler hastanın gerçekten düzenli ve devamlı bir tedavi görüp görmediklerini tahkik edeceklerdi. 4. maddeye göre hastalığın ilk senesini bitirmiş olan müzmin bir frengi hastası, hastalığa ait açık

<sup>941</sup> *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak ...*, s. 72-73.

<sup>942</sup> *Sıhhiye Mecmuası*, Y. 2, S. 5, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet 1330, s. 309-314.

<sup>943</sup> *Frengi İletine Karşı Mücadele İçin Hususi Teşkilat Olmayan Mahallerde Frengi İletinin Men-i İntişarına Dair Talimatname-i Sıhhi*, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Dersaadet 1331, s. 1.

bir belirti gösterirse hastane veya hükümet dairelerinde tahsis olunacak tabip muayene odalarına gelerek kendilerini ayakta tedavi ettireceklerdi. 5. maddeye göre frengi hastalarının dört yıl geçmeden ve son bir yıl içerisinde gözle görülür bir işaret çıkarmadıkları anlaşılardan tedavilerinin sona ermesine izin verilemezdi. Tedavisinin sona ermesini isteyen frengi hastaları kendilerinden istenilen şartlarda bulduklarını sağlık raporu ile ispat etmeye mecburdular<sup>944</sup>.

Talimatnamenin 6. maddesine göre tabipler tarafından frengili olduğu kaydedilen hastalar haftada bir kere, gözle görülür bir hastalık izi olmayanlar ise ayda bir kere tıbbi muayeneden geçeceklerdi. Müzmin frengi hastalarına resmi tabipler tarafından birer defter verilecekti. Tedavi ve muayeneye ait gözlemler bu deftere kayıt edilecekti. Frengi hastaları resmi sağlık memurları tarafından her istenildiğinde bu defteri göstermeye mecburdular. 7. maddeye göre fahişelik yapan kadınlar zabıta tarafından sıkıca teftiş olunarak deftere kaydedileceklerdi. Ayrıca bunların ellerine de birer defter verilerek haftada bir hatta mümkünse iki kere seyyar tabipler veya belediye tabipleri tarafından muayene edileceklerdi. Bunlardan hastalığa yeni tutulanlar hastaneye zorla götürülecek ve dört buçuk ay sıkı bir tedavi altına alınacaklardı. Bu tedaviyi bitirip de hastaneden çıkanların ve eski frengi hastalarının resmi tabipler tarafından ayakta tedavilerine devam edilecekti. 8. maddede frengi illetine yeni yakalanmış olanlara resmi tabip tarafından uygulanacak tedavi usulleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir<sup>945</sup>.

Talimatnamenin 9. Maddesinde, bu talimatnameye uygun hareket etmeyenlere verilecek cezalar belirtilmiştir. Buna göre, sorumlu oldukları ihbar vazifesini yerine getirmeyenler ile elinde sağlık raporu bulunmayan kimselerin nikâhlarını kıyan din adamları İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun 74. maddesine göre para cezasına çarptırılacaklardı. Talimatnamenin 10. maddesine göre düzenli şekilde muayeneye gelmeyen frengi hastaları ve fahişeler ile tedaviyi kabul etmeyen yeni frengi hastalarından dahi söz konusu maddeye uygun olacak şekilde para cezası alınacaktı. 11. maddeye göre tahaffuz tedbirlerinin icrasında dikkatsiz davranan, vazifelerine gerekli önemi vermeyen sıhhiye memurları ile diğer görevlilerin kusurlarının ilkinde yarım, ikincisinde ise bir aylık maaşları kesilecekti. Üçüncü defasında ise memuriyetlerine son verilecekti<sup>946</sup>.

<sup>944</sup> *Frengi İletine Karşı Mücadele İçin...* , s. 1-3.

<sup>945</sup> *Frengi İletine Karşı Mücadele İçin...* , s. 3.

<sup>946</sup> *Frengi İletine Karşı Mücadele İçin...* , s. 7-9.

### 3.12. Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye Üzerine Talimatname

Sihhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde, 1914 yılında yayımlanan bu talimatname 44 sayfadan oluşmaktadır. Talimatnamede lekeli humma hastalığının özellikleri, bulaşma yolları, hastalığın seyri, tabip tarafından teşhis edilmesi, tecrit ve müşahede aşamaları ve hastalığa karşı alınması gereken tedbirler hakkında bilgiler verilmiştir. Halkı hastalığa karşı bilgilendirme amacını taşıyan talimatnamede ilk olarak lekeli humma hastalığının genel özellikleri üzerinde durulmuştur. Buna göre lekeli humma kolay bulaşabilen istilacı bir hastalıktır. Yere ve şartlara göre değişmekle birlikte hastalığa yakalananların yüzde 30 ile yüze 40 arasında bir kısmı hayatını kaybetmektedir. Bu hastalık toplumda humma-ı nemşi, ordu humması, lekeli tifo, tifüs tefciri veya sadece tifüs isimleriyle de bilinmektedir. Hastalık kan emen bit, pire, tahtakurusu, karasinek, sivrisinek ve kene gibi haşerat vasıtasıyla bulaşmaktadır. Bu haşerat içerisinde özellikle bit hastalığın yayılmasında çok etkilidir. Lekeli humma, bu hastalığa sahip kişilerle bir arada oturanlara, yatanlara veya onların bitli, pireli elbiselerini giyenlere, eşyalarını kullananlara kolayca bulaşmaktadır. Mikrobu vücuda girmesinden hastalığın ortaya çıkmasına kadar ortalama iki hafta geçmektedir. Hastalığın başlangıcında ve seyrinde göstereceği belli başlı belirtiler ile çiçek, kızamık, humma-ı tifoidi ve humma-ı racia gibi hastalıklardan farkları hakkında da talimatnamede detaylı bilgiler verilmiştir<sup>947</sup>.

Talimatnamede üzerinde durulan konulardan birisi de hastalığın tedavi şeklidir. Buna göre hastaların odasında toz tutabilecek, pire ve tahtakurusu yuvası olabilecek fazla eşyalar kaldırılacaktı. Hastanın odası sık sık havalandırılacaktı. Hastanın beslenmesine de dikkat edilecekti. Hasta sırt üstü yatırılmayacak yarım oturtulacaktı. Hastanın yüzü ve ağzı her zaman temiz tutulacaktı<sup>948</sup>. Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 1. ve 2. maddelerine göre lekeli humma hastalığının ihbarı mecburiydi. İhbar görevi başta hastanın tabibi ve aile reisi olmak üzere diğer talimatlarda da belirtilmiş kişiler tarafından belediye dairelerine veya polis merkezlerine yapılacaktı. Belediye ve polis merkezinin bulunmadığı yerlerde ise jandarma karakollarına veya mahalli hükûmete haber verilecekti. Hastanın bulunduğu yerden bir başka yere nakledilmesine ihtiyaç duyulduğunda nakil işlemine başlamadan 24 saat önce görevli memura bilgi verilecekti. Nizamnamenin bu maddelerine riayet etmeyip gördükleri lekeli humma hastalarını ihbar etmeyen görevliler Ceza Kanunu'nun 102. ve 99. maddelerine göre cezalandırılacaklardı<sup>949</sup>.

<sup>947</sup> *Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye Üzerine Talimatname*, Dâhiliye Nezareti Sihhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 4-6.

<sup>948</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 6-7.

<sup>949</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 7-8.

Talimatnamede, hastanın hastalığını hangi yolla, nereden ve kimden aldığıınin tetkik edilmesinin önemine de vurgu yapılmıştır. Bu konuda görevli tabip hastanın yanına gittiğinde hastalığın kaç gün önce başladığını, hastanın hastalığa nerede ve ne şekilde yakalandığını öğrenmeye çalışacaktır. Bu amaçla hastanın kimlerle bir arada bulunduğunu özellikle de hastalık başlamadan 14 gün önce nerede bulunduğunu öğrenecektir. Ayrıca hastanın hanesine kimlerin misafir olarak geldiğini, hastanın bir hasta ile karşılaşp karşılaşmadığını, nerelerde dolaştığını, kullanılmış elbise veya çamaşır giyip giymediğini, evine bu gibi eşyaları getirip getirmediğini veya bu tür eşyaların bulunduğu bir yerde çalışıp çalışmadığını da araştıracaktır. Görevli tabip hastayı gördükten sonra çevresinde bulunanlardan hastalık şüphesi taşıyanları da belirleyecek ve bunları defterine kaydedecekti. Bu kişilere 14 gün tıbbi gözetim altında bulunacaklarını söyleyerek isimlerini polise bildirecekti. Bundan sonraki aşama ise hastanın halk ile temasının sınırlandırılmasıdır. Burada yine Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'ne uygun şekilde hareket edilecektir. Bu nizamnamenin 3. maddesine göre lekeli humma hastalığına yakalananlar tıbbi gözetim altına alınacaklardı. Lekeli humma hastası olduğundan şüphe edilen hastalar da aynı muameleye tabi tutulacaklardı. Eğer hastanın veya hasta olduğundan şüphelenilen kişilerin halkla temaslarının sınırlandırılmasında hasta sahiplerinin ciddiyetsizlikleri görülürse görevli tabip Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 30. maddesine göre hastayı ve hastalık şüphesi taşıyanları hastanede veya kendi evlerinde zorla tecrit altına alabilirdi. Eğer hastalık istilacı bir nitelik kazanırsa lekeli humma hastaları ve şüphelileri zorla tecrit altına alınırlardı. 50. maddeye göre mahalli hükûmetin belirleyeceği hastane veya tecrithanelerde zorla tecrit edilenlerin bütün masrafları mahalli hükûmet tarafından karşılanırdı. Hastane veya tecrithane olmayan yerlerde görevli tabibin emriyle buldukları yerlerde zorla tecrit olunanlar günlük ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar fakir iseler bunların iaşelerine ait masraf da yine mahalli hükûmet tarafından karşılanırdı<sup>950</sup>.

Hastanın halk ile temasının sınırlandırılması için hastanın odasına görevli tabip ile hasta bakıcısından başka kimse girmeyecekti. Ayrıca haneye misafir kabul edilmeyecek, hanede yaşayan diğer kişiler de halk ile temaslarını mümkün olduğu kadar sınırlandıracaklardı. Ayrıca hastanın bulunduğu evin kapısına “*Bulaşık Hastalık Var, Buraya Sakın Girmeyiniz*” yazılı sarı renkli bir kâğıt yapıştırılacaktı. Polis, mahalle bekçisi ve komşular vasıtasıyla hane halkının tıbbi uyarılara riayet edip etmedikleri de denetlenecekti. Hastaya zorla tecrit uygulanması önemli bir husustu. Bu noktada hanenin içerisinde veya kapısının önünde gece ve gündüz nöbet bekleyecek bir görevli vasıtasıyla hane daima gözetim altına alınacaktı. Lekeli hummada zorla tecrit altına alınanlar ile birlikte aynı hanede ikamet edenlerin haneye giriş ve çıkışları yasaklanmazdı. Bu evde hastalık devam ettiği süre boyunca ve hasta iyileştikten sonra da 14

<sup>950</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 8-9.

gün boyunca tıbbi müşahede devam ederdi. Zorla tecrit altına alınan hastaların yanlarına sadece akraba ve yakınları ile kendileriyle görüşmek mecburiyetinde bulunan kişiler girerlerdi. Bu kişilerin hastayla görüşmeleri Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 20. maddesi çerçevesinde olurdu. Buna göre hasta ile görüşebilmek için tıbbi gözetim olması, hastalığın sirayetine ve yayılmasına karşı gerekli tedbirlerin alınmış olması ve görevli tabibin müsaadesi gerekmektedir. Görevli tabibin müsaadesi olmaksızın zorla tecrit altına alınanların yanlarına girenler Ceza Kanununun 99. maddesinin 3. zeyline göre cezalandırılacaklardı<sup>951</sup>.

Hastalık şüphesi taşıyanlar bir lekeli humma hastası ile temas ettikleri veya hastalık bulunan bir yerden ayrıldıkları günden itibaren 14 gün boyunca resmi tabip veya diğer bir sıhhi görevli en az üç günde bir görülecek ve sağlık durumları incelenecekti. Hastalık şüphesi taşıyan kişiler; bir lekeli humma hastasıyla birlikte aynı mekânda oturup yatanlar, hasta ile aynı atölyede çalışanlar, hastanın giyilmiş ve temizlenmemiş çamaşır, elbise, yatak ve yorganına temas edenler, bunları kullananlar, bu hastalıktan vefat eden bir kişiyi yıkayanlar ve lekeli hummanın hüküm sürdüğü bir yerden gelenlerdi. Zorla tecrit altına alınan veya halk ile temasları sınırlandırılan hastaların evlerindeki çocuklar da şüpheli sayılırlardı. Bu nedenle hasta iyileşip serbest kaldıktan sonra 14 gün boyunca okula gitmeleri yasaklanırdı. Okul çocukları hakkında uygulanan tedbirler okulda görev yapan öğretmenler, memurlar ve hizmetliler için de geçerliydi. Gözetim altına alınan kişilerin bu süre içerisinde otellerde, hanlarda yatmalarına, oyun mahallerine, umumi toplanma mekânlarına, kahvelere, bekâr odalarına ve birçok kişinin bir arada çalıştığı atölyelere gitmelerine müsaade olunmazdı. Eğer bu kişiler arasında birçok işçi ile beraber çalışan birisi bulunursa ve bu şahıs kendisi koruyamayacak derecede kirli ve lakayt ise yukarıda belirtilen süre boyunca bu kişilerin atölyelerine, iş yerlerine girmeleri de yasaklanırdı. Lekeli hummanın görüldüğü atölye, bekâr odaları, hanlar ve okullar gibi umumi yerlerde hastalar mutlaka hastaneye kaldırılacaklardı. Buralarda yatmalarına kesinlikle izin verilmeyecekti. Bu gibi yerlerde çalışan, yatan ve oturanlar 14 gün boyunca gözetim altında bulunacaklardı. Ayrıca hastanın yattığı yatak, kullandığı eşyalar etüve gönderilecek veya kaynatılacaktı. Mesken formalin veya kükürt ile temizlenecek daha sonra ise sıcak su ve arapsabunuyla fırçalanacaktı. Böyle bir yerde lekeli humma hastalığı istilacı bir şekil alırsa Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 15. maddesine göre kalabalık yerler tamamen veya kısmen kapatılabilirdi. Lekeli humma hastalığının görüldüğü bir hanede çok sayıda kişi yaşıyorsa ve hane bunları sirayet tehlikesinden kurtaracak şekilde düzenlenmemişse hasta, hasta bakıcısıyla birlikte hanede bırakılacak ve diğer şahısların haneye girmelerine izin verilmeyecekti. Eğer hasta çok fakirse veya yapması istenilen şeyleri yapamayacak derecede cahil veya lakayt ise hastaneye kaldırılacaktı. Ancak hastane yoksa bir yer geçici olarak tecrithane haline getirilecek

<sup>951</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 9-10.



ve hasta buraya nakil olunacaktı. Eğer mevsim ve iklim elverişli ise lekeli humma hastaları çadırlarda tecrit edilebilirdi. Hastalar ile hastalık şüphesi taşıyanların aynı mekânda tecrit edilmeleri ise yasaktı<sup>952</sup>.

Resmi tabip hastalıkla ilgili bir vukuatı haber alır almaz hemen hastanın yanına gidecekti. Yaptığı muayene neticesinde hastanın lekeli humma olduğunu veya lekeli humma şüphesi taşıdığını anlar anlamaz hastanın bulunduğu evin kapısına sarı ilan kâğıdını yapıştırarak, ihtiyaç görmesi halinde de zorla tecrit uygulayacaktı. Bundan sonra hasta içerisinde sadece bir yatak, bir tahta masa ve bir tahta sandalye bulunan havadar, ışık alan geniş ve çok pencereci bir odaya alınacaktı. Hasta gibi onun bakımını yapan kişi de bazı kurallara uymak zorundaydı. Buna göre hasta bakımının giyimi kendisini bit ve pire gibi haşeratlerden koruyacak şekilde sıkı ve kapalı olacaktı. Evde bit, pire, tahtakurusu gibi haşeratın yaşayabileceği eski eşyalar kaldırılacaktı. Evin içerisindeki mevcut haşerat ise pire tozu gibi ilaçlarla imha edilecekti<sup>953</sup>.

Hastanın odası hastalık müddetince süpürülmeyecekti. Odanın zemini ve hastanın yatağının kenarları günde bir defa süblimeli bez ile silinecekti. Hastanın vefat etmesi durumunda cenaze kesinlikle evde yıkanmayacak, cenaze süblimeli suyla, o yoksa su ile ıslatılmış bir beze sarılarak çinko kaplı ve içerisinde talaş ve kuru ot bulunan sağlam bir tabuta konulacaktı. Cenaze ya özel bir gasilhanede ya da kabri başında yıkanıp defnedilecek, cenazeye refakat edenler dışında kimse cenazeye yaklaşmayacaktı<sup>954</sup>.

Talimatnamede bulaşıcı hastalıkların yayılmasına fırsat oluşturan izdiham meselesine de değinilmiştir. Buna göre her zaman izdihamın önüne geçilmesi, özellikle otel, han, bekâr odaları, meyhane, kahvehane, okul, atölye, kışla gibi insanların toplu olarak bir arada yaşadıkları yerlere dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Şehrin işçilere ve fakir halka mahsus olan mahalleleri sık sık teftiş edilip buralarda ikamet edenlerin meskenleri ve sağlık durumlarına önem verilmelidir. Lekeli humma fukara ve kirli ailelerde, bir hanede birçok kişinin veya birkaç ailenin oturduğu yerlerde sık görüldüğünden böyle yerlere her zaman dikkat edilmelidir. Çingeneler, aşiretler ve dilenciler daima gözetim altında bulundurulmalıdır. Çarşı ve pazarlarda satılan eski elbise ve çamaşırlarla, halı, kilim, yatak, yorgan, perde, yastık ve benzeri kullanılmış eşyaların fenni temizlikleri yapılmadan veya hiç olmazsa kaynatılmadan satılmasına izin verilmemelidir. Deri ve kürk gibi kaynatılma sonucunda bozulacak eşyaların temizlenebilmesi için formalin ya da benzeri kimyasallar kullanılmalıdır. Gereki temizlik

<sup>952</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 11-13.

<sup>953</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 13-15.

<sup>954</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 16-18.

işlemlerinin yapıldığına dair resmi bir tabibin imzasını taşıyan vesikalara sahip olmayan eşyaların satılmasına izin verilmeyecekti<sup>955</sup>.

Talimatnamede çevre temizliğinin önemine de dikkat çekilmiş, evlere ve dükkânlara ait çöplerin sokaklara atılmasına izin verilmeyecek, çöpler özel arabalar ile toplanacak ve şehrin dışına çıkarılarak hazırlanan özel bir çukurun içerisinde yakılacaktı. Hastalığının bulaşıcı olmadığına dair resmi tabip tarafından bir raporu ibraz etmeyen hiçbir hasta hanlara, otellere veya pansiyonlara kabul edilmeyecekti. Bulaşıcı hastalığa yakalanmış kişilerin bu gibi yerlere kabul edilmesi için mutlaka tavsiye edilen sıhhi tedbirlerin alınması ve resmi tabibin izin vermesi gerekmektedir. Bu gibi yerlere hasta kabul olunursa hasta odayı terk ettiğinde odanın ve içerisindeki eşyaların resmi tabip gözetiminde fenni usullere göre temizlenmesi gerekmektedir. Böyle bir oda ancak bu işlemten sonra başka bir müşteriye kiralanabilirdi. Her vilayet içerisinde tebhırhane, seyyar etüv, seyyar karantina istasyonu, sıhhiye deposu ve sıhhiye laboratuvarını barındıran bulaşıcı hastalıklarla mücadele tertibatını hazır bulundurmalıdır<sup>956</sup>.

Diğer hastalıklarda olduğu gibi bir lekeli humma vakasının görülmesi halinde de sıhhiye müdürü bizzat gidip ilk çıkan lekeli humma vakasını yerinde muayene edecekti. Bu hastalığın şahsa nasıl bulaştığını, nereden geldiğini, hastalığın hangi yolları takip ettiğini, şahsın hastalığı kimden aldığı, hastanın hastalığa yakalandığı mahalden yatağa düşene kadar nerelerde bulunduğunu, kimlerle münasebet kurduğunu araştıracaktı<sup>957</sup>. Sıhhiye müdürü ilk vakayı gördükten sonra eğer vaka istilacı bir hal alırsa oraya sık sık gidecek ve orada bölge tabibinin almış olduğu tedbirleri teftiş ve ıslah edecekti. Hastalığın istilacı bir hal aldığı yerlerde Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 42. maddesine göre hükümetin çeşitli şubelerine mensup memurlarıyla, ulema, eşraf, din adamları, askeri sağlık görevlileri ve serbest tabiplerden oluşan bir komisyon kurulmalıydı. Bu komisyon hastalık geçinceye kadar görevine devam edecekti. Sıhhiye müdürleri her yeni vukuatı ve alınan tedbirleri derhal Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne, askeri kumandanlara ve komşu vilayetlerin sıhhiye müdürlerine bildireceklerdi. Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 46. maddesi gereğince askeri kumandanlar da kendi nüfuzları altındaki yerlerde askerler arasında ortaya çıkan bulaşıcı hastalıkları bölgelerindeki sıhhiye müdürlerine haber vereceklerdi. Lekeli humma durumunda resmi tabipler en az 8 günde bir ilanlar ve gazetelerdeki yayınlar ile din adamları ise verecekleri vaaz ve nasihatler ile halkı hastalığın ortaya çıkışı, bulaşması ve yayılması hakkında bilgilendireceklerdi<sup>958</sup>.

Talimatnamede üzerinde durulan bir diğer husus da bir vilayette lekeli humma hastalığının görülmesi durumunda alınması gerekli olan genel tedbirlerin neler olduğudur. Buna

<sup>955</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 20-21.

<sup>956</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 21-22.

<sup>957</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 22-23.

<sup>958</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 23-25.

göre vilayet sıhhiye müdürleri vilayetinin herhangi bir yerinde bir lekeli humma görülmesi durumunda hastalığın başka vilayetlere yayılmasını engellemek için ne gibi tedbirlerin alması gerekeceğini daha önce düşünmelidir. Bu vilayetten komşu bir vilayete gidecek yolcular için vilayetin iktisadi ve idari ihtiyaçlarına uygun bir veya iki çıkışı belirlemelidir. Bu çıkışlarda gerektiğinde başvurulacak tedbirleri ve tertibatı da düşünmeli ve bunları vilayetin sıhhiye deposunda hazır bulundurmalıdır. Eğer vilayetin 1-2 yerinde 5-10 lekeli humma vakası ortaya çıkmış ve hastalığın iyice sınırlandırıldığına kanaat getirilmişse vilayetten çıkacak yolcular için özel bir çıkış belirlenmesine, bu çıkışlarda tıbbi muayene ve fenni temizlik yapılmasına gerek olmayıp yolcuların her taraftan serbestçe çıkmalarına izin verilir. Sadece hastalık çıkan köyde ve şehirde gerekli tedbirler alınır. Bu köyden ve şehirden dışarıya çıkanlar hakkında hastalık ortadan kalkıncaya kadar tıbbi muayene yapılır. Bunun için o mahalden dışarıya çıkanlara köyün veya şehrin dışarıyla bağlantılı olan bir yolu açık kapı olarak belirlenir ve diğer yollardan çıkış yasaklanır. Belirlenen bu çıkışa da bir tabip veya küçük sıhhiye memuru konularak çıkış yapan lekeli humma hastaları ile hasta olduğundan şüphelenilen kişiler alıkonularak oradan çıkışları yasaklanır. Ayrıca böyle bir hastalığın görüldüğü yerden fenni temizlik işlemi yapılmamış kullanılmış elbise, çamaşır ve paçavraların dışarıya çıkarılması yasaklanırdı. Eğer hastalık vilayetin her tarafında istilacı bir şekilde hüküm sürüyorsa bütün vilayetten temizlenmemiş elbise, çamaşır, yatak ve paçavraların ihracı yasaklanırdı. Hastalık vilayetin ister bir bölgesinde isterse de her tarafında hüküm sürsün her iki durumda da sıhhiye müdürleri vakayı geciktirmeden vilayetindeki bütün tabiplere, askeri kumandanlıklara, komşu vilayetlerin sıhhiye müdürlerine ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne haber vermek mecburiyetindeydi. Kazalarda meydana gelen olayları resmi tabip veya belediye tabibi bağlı oldukları liva tabiplerine de geciktirmeden haber vereceklerdi. Liva tabipleri ise durumu yine vakit kaybetmeden o bölgenin askeri kumandanına ve vilayetin sıhhiye müdürüne haber verecekti. Bir vilayette lekeli humma vakası çıkıp da komşu vilayet sıhhiye müdürleri haberdar olduklarında vakit kaybetmeden o vilayetin bütün tabiplerine ve her tabip de bulunduğu yerin askeri kumandanlıklarına durumu haber verecekti. Lekeli hummanın istilacı şekilde hüküm sürdüğü vilayetlerde yolcuların çıkışları için belirlenen yerlere sınır olan vilayetler de bir tabip görevlendirecekti. Bu tabip hastalığın bulunduğu vilayetten gelen bütün yolcuları tıbbi muayeneden geçirecekti<sup>959</sup>.

Lekeli humma hastaları ile bu hastalığa sahip olduğundan şüphe edilen kişileri o bölgede tesis edecekleri seyyar karantina istasyonuna yerleştirip müşahede altına alacaklardı. Hasta veya hasta olduğundan şüphe edilen kişilerin yanlarında arkadaşları varsa onların isimlerini, gidecekleri yerleri, kalacakları han, otel ve haneleri kaydedecek gidecekleri yerin

<sup>959</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 25-27.

polisine bildireceklerdi. Polis bu kişileri gittikleri yerlerde refakat ettikleri hastadan ayrıldıkları günden itibaren 14 gün boyunca gözetim altında bulunduracaktı. Hastalığın bulunduğu vilayetten çıkan diğer yolculara ise gidecekleri mahalle ulaştıklarında 24 saat içerisinde polise, polisin bulunmadığı yerlerde ise jandarmaya bunun da bulunmadığı yerlerde ise mahalli hükûmete giderek kendilerini ihbar etmeleri tembih edilecekti. O mahallin resmi tabibi bu kişileri hastalığın bulunduğu vilayetten çıktıkları günden itibaren yine 14 gün süreyle rahatsız etmeden gözetim altında bulunduracaklardı. Lekeli humma hastalarının ve hasta olduğundan şüphelenenlerin kullanılmış elbiseleri ve hudut karantina istasyonunda temizlenecekti. Aynı suretle hasta ve şüphelilerle beraber bulunan ve intan şüpheli olarak isimlendirilen yolcuların da eşyaları hudut karantina istasyonunda temizlenecekti. Kıymetsiz eşyalar ise yakılarak imha edilecekti<sup>960</sup>.

Talimatnamede üzerinde durulan bir konu da deniz ve kara ulaşımı sırasında alınacak korunma tedbirlerine yöneliktir. Lekeli humma hastalığına yakalananların tren, araba, vapur ve kayıklarla nakline müsaade olunmayacaktı. Eğer böyle bir hastanın nakline mecburiyet var ise tren kompartımanında, araba içerisinde, vapur kamarasında hasta yalnız bırakılarak yanında sadece tabibinin ve hasta bakıcısının bulunmasına müsaade edilecekti. Yolculuk esnasında hastanın, tabibinin ve hasta bakıcısının dışarı çıkması, başkaları ile görüşmesi veya dışarıdan birilerinin bunların yanına girmesi yasaktı. Hastaların nakil olundukları araç daha sonra formalinle veya kükürtle tıpkı evlerin temizliğinde olduğu gibi temizlenecek ve haşeratın itlafına çalışılacaktı. Resmi tabipler bu gibi hastaların kara ve deniz ulaşım araçları ile nakline ancak hastaların kimse ile karışmadan gideceklerine ve buldukları yerlerin temizleneceğine kanaat getirirlerse izin vereceklerdi<sup>961</sup>.

Talimatnamede lekeli humma istilası altında bulunacak yabancı ve yerli memleketlerden gelen yolculara ve muhacirlere yönelik tedbirlerden de bahsedilmiştir. Buna göre bu yolcuların ancak hükûmetin tayin edeceği belirli yerlerden ülke içerisine girmelerine izin verilecekti. Buralarda seyyar muayene istasyonları tesis olunacak ve gelen yolcular vagonları içerisinde muayene edilerek hasta olanlar veya hastalık şüphesi taşıyanlar tıbbi muayene istasyonunda alıkonulacaklardı. Bu durumdakilere kara hudutlarında tesis olunacak tıbbi muayene istasyonlarında yapıldığı şekilde muamele olunacaktı. Hastalık şüphesi taşıyanların da isimleri kayıt olunarak müşahede altına alınmaları için gidecekleri yerlerin polisine haber verilecekti. Diğer bütün yolculara da gittikleri yerlerde kendilerini polise ihbar etmeleri tembih edilecekti<sup>962</sup>.

<sup>960</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 27-28.

<sup>961</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 28.

<sup>962</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 29.

Lekeli humma istilası altında bulunan yerlerden gelen yolcular eğer çok sayıda muhacir ve işçi ise sadece bunların giydikleri elbiseler ve çamaşırlarla yanlarında getirdikleri ve pis olduğuna inanılan diğer eşyaları resmi tabibin onayı ile seyyar etüvlerde temizlenecekti. Daha sonra ise kendilerine teslim olunacaktı. İstila altında bulunan yerlerden gelecek deniz ulaşım araçlarının belirli bir limana uğramaları ihtar ve ilan edilecekti. Bu limanlarda yolcular tıbbi muayeneden geçirileceklerdi. Yolculara tıpkı kara hudutlarında yapıldığı gibi muamele edilecekti. Komşu vilayetlerden birinde lekeli humma görülmesi durumunda vilayetin alacağı korunma tedbirleri arasında şunlar bulunmaktaydı. Eğer lekeli humma çıkan vilayette hastalık bir veya birkaç olayla sınırlı kalır ve bu olaylar iyice sınırlanırsa zapt edilmiş olurdu. Bu nedenle bu vilayetten gelecek yolcular ve eşyaları hakkında özel bir tedbir alınmasına gerek yoktu. Bununla birlikte bu vilayetten gelecek kişilere vilayete geldiklerinde kendilerini polise ihbar etmeleri ilan edilirdi. Bu gibi vatandaşlar köylerinden ayrıldıkları günden itibaren 14 gün boyunca tıbbi müşahede altında bulunacaklardı. Şayet lekeli humma çıkan vilayette hastalık istilacı bir hal almışsa sıhhiye müdürü o vilayetten kendi vilayetine gelen yollardan birini veya birkaçını o vilayetin sıhhiye müdürü ile haberleşerek açık bırakacak ve diğerlerinden geçişi yasaklayacaktı. Açık bıraktığı yolun veya yolların sınırlara tesadüf eden mevkiilerinde birer tıbbi muayene istasyonu tesis edecekti. Lekeli hummanın bulunduğu vilayetten bu çıkışa gelenlerin hepsi tıbbi muayeneye tabi tutulacaklardı. Hastalar ve şüpheliler orada muhafaza olunacaklardı. Ayrıca gerektiğinde yolcuların eşyaları da burada temizlenecekti<sup>963</sup>.

Köy, kasaba ve şehir içerisinde sabit bir karantina istasyonu ya da bulaşıcı hastalıklara mahsus bir hastane varsa resmi tabibin isteği doğrultusunda evinde hastalananlar ile otel, han ve bekâr odaları gibi umumi yerlerde bulunan hastalar ve şüpheliler buralarda tecrit olunacaklardı. Hastalığı kesinleşenler ile şüphe altında bulunan hastaların aynı hastanede tecrit edilmesine birbirleriyle temas etmeyen iki dairede ayrı ayrı bulunmaları şartıyla müsaade edilecekti. Bulaşıcı hastalıklara sahip olan kişilerin umumi hastanelerde tecrit edilmesi kesinlikle yasaktı. Eğer bir köyde, kasabada veya şehirde sabit karantina istasyonu veya bulaşıcı hastalıklara mahsus bir hastane yoksa çadırlardan teşkil olunan seyyar karantina istasyonu kurulurdu<sup>964</sup>.

Seyyar karantina istasyonunun bir yerde kurulması, idaresi ve tıbbi muayenenin icra edilme şekli hakkında talimatnamede şu bilgiler bulunmaktadır. Seyyar karantina istasyonu sabit karantina istasyonu bulunmayan yerleşim yerlerinde bulaşıcı bir hastalığın ortaya çıkması durumunda meskenlerden uzak bir yerde kurulurdu. Böyle bir istasyonun kurulmasında dikkat edilecek en önemli husus, hastaların istasyona kolaylıkla gelebilmesi için istasyonun şehirden gelen düzgün bir yol üzerinde olmasıydı. Seyyar karantina istasyonları civar ve bulaşık

<sup>963</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 29-30.

<sup>964</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 30-31.

vilayetlerden, yabancı memleketlerden gelecek yolcuların geçmeleri için belirlenen kara ve deniz yolları üzerinde tesis olunmalıydı<sup>965</sup>.

Talimatnamenin 34-38. sayfaları arasında lekeli humma hastalığından korunmaları için halka yapılacak ilan sureti bulunmaktadır. Bu ilan suretinde lekeli humma hastalığının önemi, bulaşma şekli, hastalığın belirtileri ve hastalar için alınacak tedbirler hakkında bilgiler verilmiştir<sup>966</sup>. Talimatnamenin 38-44. sayfaları arasında yer alan “*Lekeli Humma ve Ordu Humması*” başlıklı bölümde ise hastalığın öldürücü etkisi vurgulanmıştır. Hastalığın bulaşmasına etki eden en önemli unsurun bitler olduğu ifade edilerek bitlerden korunmanın yolları hakkında bilgiler verilmiştir. Diğer bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi bu hastalıkta da kireç, arapsabunu, sabunlu krezol veya billuri hamiz fenik, süblime, formalin, kükürt ve klor gibi kimyasallar yapılacak temizlik işlemleri sırasında kullanılacaktı. Talimatnamede bu maddelerin hazırlanma usulleri, kullanım miktarları ve şekilleri hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir<sup>967</sup>.

### 3.13. Şibh Tifoya Karşı İttihaz Olunacak ve Mânia-ı İstilaiye’ye Dair

#### Talimatname

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 1915 yılında yayınlanan 120 sayfalık bu talimatname, İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanan “*Humma-ı Şibh Tifo ve Tifüse Dair Talimatname*”yi tamamlar nitelikte olmanın yanında tifo ile mücadelede 1914 yılında çıkarılan bazı yasal düzenlemelere de yer vermektedir. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele kapsamında yayınlanmış yasal düzenlemelerin en kapsamlısı olduğunu gördüğümüz bu talimatnamede ilk olarak şibh tifo hastalığı konusunda genel bilgilere yer verilmiştir. Buna göre bulaşıcı bir hastalık olan şibh tifo Osmanlı Devleti’nin hemen her şehrinde ve köyünde yerleşik olarak görülen bir hastalıktır. Bazen münferit vakalar halinde görülen bu hastalık zaman zaman ise küçük veya büyük salgınlara dönüşmüştür. Hastalığın Osmanlı topraklarında yerleşik olarak bulunmasının ve istilacı bir şekil alarak kısa veya uzun salgınlara dönüşmesinin çok çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki memleketin bütün şehirlerinde ve köylerinde içme suyunun kirlenmemesine yönelik herhangi bir tedbir bulunmamasıdır. Çok sayıda şehir ile hemen hemen bütün kasabalarda ve köylerde, tuvalet bulunmaması nedeniyle pislikler hane içerisinde, bahçelerde, sokaklarda birikmekte olup her tarafta lağım çukurlarının bulunmaması da nehir, dere ve göllere komşu olan yerlerde pisliklerin su kaynaklarına karışmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte gıda maddelerinin hazırlandığı

<sup>965</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 31.

<sup>966</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 34-38.

<sup>967</sup> *Lekeli Hummaya Karşı...*, s. 38-44.

ve satışının yapıldığı yerlerin sağlıksız mekânlar olmaları, halkın cehaleti nedeniyle hastalarla temasta bulunmaktan kaçınmamaları gibi etkenler hastalığın salgın şeklini almasına etki etmekteydi<sup>968</sup>. İnsanların temizliğe yeteri kadar önem vermemesi, hastaların sağlık görevlilerine ihbar edilmemesi, haber alınan hastaların hanelerine ve etrafındakilere koruyucu tedbirlerin uygulanmaması, hastalığı taşıyanların takip edilerek gözetim altına alınmaması da şibh tifonun yayılmasına etki etmekteydi<sup>969</sup>.

Talimatnamede şibh tifo hastalığının “*humma-ı tifoidi, tifo, humma-ı şibh tifo, tifüs ve Anadolu’da karahumma*” isimleriyle bilindiği belirtilmiştir. Resmi kayıtlarda ve telgraflarda ise daima şibh tifo olarak yazılması gerektiği ifade edilmiştir. Talimatnameye göre bu hastalığa sahip olanlar yaşlarına, genel sağlık durumlarına, daha önce herhangi bir bulaşıcı hastalık geçirip geçirmediğine ve göreceklere tedaviye göre yüzde 5 ile yüzde 23 arasında vefat etmektedir. Bir kişinin şibh tifo hastalığına yakalanması için mikropların ince bağırsağa ulaşması ve burada çoğalması gerekmektedir. Talimatnameye göre hastalık 15-30 yaşları arasındaki gençler arasında daha yaygın olarak görülmekte olup yaşlılar arasında daha seyrek olarak görülmektedir. Çocuklarda bu hastalıktan vefat oranı yüzde 6 oranını geçmemektedir. Şibh tifo hastalığının yayılmasına etki eden temel faktör ise bu hastalığa sahip olan insanlardır<sup>970</sup>. Şibh tifo hastaları bir arada yaşadıkları insanlara hastalığı yayarlardı. Ancak hastalığa ait basili taşıyanlar sosyal ilişkilerini devam ettirdiklerinden hastalığın geniş bir ölçekte yayılmasına etki ederlerdi<sup>971</sup>.

Talimatnameye göre suları temiz, lağımaları muhafazalı bir yerde şibh tifonun ortaya çıkması veya devam etmesi, orada gizli hastaların veya hastalığa ait basili taşıyanların mevcut olduğunu göstermektedir. Eğer basilleri taşıyanlar sütçü, yoğurtçu, muhallebici, şerbetçi, sucu, aşçı, şekerçi, lokantacı, kahveci, çaycı ve ekmekçi gibi esnaflardan ise hastalığın bulaşma ihtimali daha yüksekti. Yalnız süt satanlar değil sütü sağanlar ve mandırada sütlerle ve süt kaplarıyla temas eden kişiler de hastalığın sirayetinde etkili olurlardı. Bu hastalığı geçirmiş kişilerin yanı sıra hastalarla uzun veya kısa süre bir arada bulunan kişilerde, hastanın bulunduğu hane halkı arasında, hastabakıcılarda, hastane görevlilerinde, çöpçülerde, çamaşırcılarda ve özellikle lağım boşaltıcılarda şibh tifonun ortaya çıkma ihtimali yüksekti. Hastalığa sahip insanların tuvalet ihtiyaçları sonrasında ellerini iyi temizlememeleri durumunda onların dokunduğu yerlere temas eden kişilere de hastalık bulaşır. Tifonun bulaşmasındaki diğer bir vasıta da hastaların evlerinden akan pis suların karıştığı sulardı. Hastalık bu suları içenlere ve

<sup>968</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye’ye Dair Talimatname*, Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından, Hilal Matbaası, İstanbul 1331, s. 3-4.

<sup>969</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 4.

<sup>970</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 4-5.

<sup>971</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 7.

kullanıcılara muhakkak bulaşırdı. Tifo basillerinin su kaynaklarına bulaşma nedenleri arasında; lağımın su kaynaklarının çok yakınında olması, açıkta bulunan pis suların yağmur suları vasıtasıyla kuyulara, kaynaklara, nehirlere, göllere ve bentlere karışması ve açılan kuyuların sıhhi şartlara uygun olmaması bulunmaktaydı<sup>972</sup>.

Tifonun yayılmasına etki eden diğer bir neden de yiyecek veya içeceklerin tifo hastalarının buldukları yerlerde hazırlanması ve gıda maddelerinin pis su ile yıkanmasıydı. Hastalığın bulunduğu bir evden çıkan pis sulara konan kanatlı hayvanların temas ettikleri yiyecek ve içeceklerin tüketilmesi de hastalığın yayılmasına yol açmaktaydı. Pis sularla sulanan bostanlarda ve bahçelerde yetişen ve çiğ olarak tüketilen yiyecekler ile pis suların aktığı deniz kenarlarından toplanan midye ve istiridyeler hastalığın bulaşmasına etki eden diğer vasıtalar<sup>973</sup>. Hastalık bazen hastalarla veya onların eşyalarıyla temas eden kişilere bulaşmaz ancak bunlar vasıtasıyla diğer şahıslara bulaşabilirdi. Sağlıklı insanların tifo mikrobuyla kirlenmiş topraklara temas etmeleri hastalığın o kişiye bulaşmasına neden olabilirdi. Aniden patlak veren ve salgına dönüşen hastalık süt, gıda maddeleri ve özellikle sular vasıtasıyla ortaya çıkar ve birkaç gün içerisinde istilacı bir hal alırdı<sup>974</sup>. Talimatnamede tifo mikrobu insan bedenine girmesinden sonra ortaya çıkaracağı belirtiler hakkında bilgiler verilmiştir. Tifonun belirtileri arasında şiddetli baş ağrısı, ateş, ürperme, iştahsızlık, uyuşukluk, neşesizlik, ishal ve genel bir kırıklık bulunmaktadır<sup>975</sup>. Bununla birlikte tifo ile benzer belirtilere sahip olan verem, çiçek, kızıl, malta humması, lekeli humma, humma-ı racia, ruam, menenjit (iltihab-ı sehaya-ı şevki) gibi hastalıklardan farklı özellikleri de talimatnamede belirtilmiştir<sup>976</sup>. Talimatnamede hastalığın teşhisinde bakteriyolojik muayenenin önemi belirtilmiş ve yapılacak muayenede uygulanacak usuller hakkında teknik bilgiler verilmiş,<sup>977</sup> hastalıktan vefat edenlere yapılacak otopsi işlemlerinin nasıl yapılacağı anlatılmıştır<sup>978</sup>.

<sup>972</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz.... , s. 7-11.

<sup>973</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz.... , s. 11-12. Lağımın nedeniyle kirlenen İstanbul sahillerinden toplanan midye ve istiridyelerin çeşitli hastalıklara sebep oldukları II. Meşrutiyet öncesinde de belgelere yansımış bir konudur. Mesela Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne gönderilen 11 Mart 1908 tarihli yazıda, Kasım Paşa sahilinin en kirli noktasında bulunan gemi demirleri üzerinden alınan midyelerin bakteriyolojik tahlilleri neticesinde insan pisliğinde rastlanan birçok mikroba tesadüf edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Ayvansaray'dan toplanan istiridyelerin tüketilmesinin de humma-ı şibh tifoya ve koleraya yakalanmaya yol açabileceği ifade edilmiştir. Bu nedenle İstanbul sahillerinde midye ve istiridye yetiştirilmesi ile pis sularda yetmiş midye ve istiridyelerin satışının yasaklanması talep edilmiştir (BOA. DH. MKT. 1239/1).

<sup>974</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 12-14.

<sup>975</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 14-16.

<sup>976</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 21-24.

<sup>977</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 24-29.

<sup>978</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 29-31.



Talimatnamenin “*İhtimam ve Tedavi*” adlı başlığı, şibh tifo hastalarına uygulanacak tedavide dikkat edilmesi gereken hususları ihtiva etmektedir<sup>979</sup>. “*Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı Sirayet*” başlığında ise tifoya karşı alınacak tahaffuz tedbirlerine yer verilmiştir. Buna göre, her şeyden önce bir yerleşim yerinde içilecek veya kullanılacak suların içerisine yabancı maddelerin karışması engellenmelidir. Daha sonra halk evlerinde tuvalet yapımına ikna edilmeli, suları kirlettiği tespit edilen mezarlıklara, şehir ve köy içlerine cenaze gömdürülmemelidir. Yiyecek ve içecek maddelerini üreten ve satan esnafın sağlıkları daima kontrol edilmeli ve bu esnaflardan bulaşıcı hastalığa sahip olanların mesleklerini yapmalarına izin verilmemelidir. Meskenlerde, özellikle de işçilerin ve fakirlerin barındığı yerlerde, kışlalarda, hapishanelerde, bimarhanelerde ve mekteplerde izdihamın önüne geçilmelidir. Buralara temiz su verilmeli, tuvaletlerin ve lağımların daima temiz tutulması sağlanmalı, bu mekânlarda mutlaka hamam bulunmalı, yatılan yerler sık sık temizlenmelidir. Bu tarz yerlerde mutlaka bir karantina yeri olmalı ve hastalar burada tecrit edilmelidir. Ayrıca eşyaların temizliği için de bir etüv bulundurulmalıdır. Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi’ne göre şibh tifo hastalığının ihbarı mecburidir. Hastaların nizamnameye uygun olarak halkla temas etmesini önleyecek teşkilatı hazırlamak gerekmektedir. Ayrıca hastalığın başında, sonunda veya hastanın vefat etmesi durumunda odasını, eşyalarını ve kullandığı tuvaletini fenni kurallara uygun olarak temizletmek de gerekmektedir. Hastalıktan yeni kurtulmuş olanların haftada bir yapılacak muayene sonucunda olumlu netice alınıncaya kadar halkla temas etmeleri önlenecektir. Şibh tifo talimatnamesine göre hastanın etrafındaki bütün vatandaşlara şibh tifo aşısı yapılacaktır. Eğer bir yerleşim yerinde içilen veya kullanılan suların temiz olmaması nedeniyle şibh tifo hastalığı ortaya çıkmış ve hastalık o bölgede yerleşik bir hal almışsa bu durumun ortadan kaldırılması için çalışılacak, bu mümkün olamıyorsa sıhhiye müdürleri vilayetlerindeki bu gibi yerleri Müdüriyet-i Umumiye’ye bildireceklerdi. Bu yerler Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından tifo mıntıkası addolunacak ve bölgedeki bütün vatandaşlara talimatnameye göre tifo aşısı yapılacaktır. Alınacak bütün bu tedbirlerle birlikte memleketin sosyal durumunun ve halkın medeni bilgisinin ıslah ile görevli olan memurlar ve bu konuda kendisinde sorumluluk hisseden bütün vatandaşların, halka temizliğin öğretilmesinde gayret göstermeleri gerektiği de talimatnamede belirtilmiştir. Bu amaçla özel cemiyetlerin, yurtların, derneklerin, halkın terbiye-i medeniye ve sıhhiyesi ile ilgilenmeleri istenilmiştir<sup>980</sup>.

İncelediğimiz talimatnamede halkın genel sağlığının korunması için Ceza Kanunu’nun 99. maddesinin 3. zeyline göre alınan tifo aşısı hakkındaki Meclis-i Vükela kararına ve tifo aşısının uygulanma şekline dair olan kararnameye de yer verilmiştir. Said Halim Paşa Hükûmeti

<sup>979</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 44-47.

<sup>980</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz....* , s. 54-58.

dönemine ait olan 7 Eylül 1914 tarihli “*Tifo Aşısının Lüzum Görülecek Mahallerde Yapılmasının Mecburi Olması Hakkında Kararname*”nin 1. maddesine göre, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından lüzum görülen yerlerde vatandaşlar tifoya karşı aşılınmaya mecburdular. 2. maddeye göre, aşının zamanı ve ne şekilde yapılacağı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından özel bir talimatname ile belirlenecekti<sup>981</sup>.

Talimatnamede tifo aşısı hakkında Meclis-i Âli-i Sıhhi tarafından alınan karar özetlerine de yer verilmiştir. Buna göre Sıhhiye Müdüriyeti tarafından humma-ı tifoidinin yerleşik ve istilacı şekilde hüküm sürdüğü ilan edilen tifo mntıkasında şibh tifo hastalığına sahip olduğu tabip raporu ile sabit olan 10 yaşından 50 yaşına kadar herkesin tarifnameye uygun olarak bir defa aşılınması mecburiydi. “*Tifo mntıkası*” olarak isimlendirilen yerler suyu fennen temiz olmayan, lağımları ihmal edilmiş, mezarlıkları bakımsız kalmış ve sıhhiye tertibatının bulunmaması nedeniyle tifo hastalığının yerleşik şekilde hüküm sürdüğü şehir, kasaba, köy, mahalle ve meskenlerdi. Böyle bir yeri tifo mntıkası ilan edebilmek için hasta sayısı dikkate alınacaktı. Bu mntıkadaki halka tifo aşısının birkaç sene sonra yeniden yapılması görülecek lüzum üzerine yine Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından ilan olunacaktı. Tifo mntıkası olarak ilan olunan yerlerde okullar 10 yaşını geçen öğrencilerden, atölye, ticarethane ve şirketler ise çalıştıracakları işçilerden tifo şahadetnamesi isteyeceklerdi. Osmanlı Devleti’nde tabiplik yapma hakkına sahip olan serbest tabipler de müracaat edenlere bu aşığı yapabilme hakkına sahiplerdi<sup>982</sup>.

Talimatnamede tifo aşılarının nasıl hazırlanacağı, kimlere hangi miktarda ve ne kadar uygulanacağı da ayrıntılı olarak anlatılmış,<sup>983</sup> tifo aşılarının temin edildiği kaynaklar hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre tifo aşıları gerek resmi tabipler gerekse serbest tabipler tarafından Bakteriyolojihane-i Osmani ile Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nin teftişine tabi Bakteriyoloji Laboratuvarlarında hazırlanmaktadır. Ayrıca yabancı devletlerin güvenilir bakteriyoloji müesseseleri ile laboratuvarlarından ve ecza fabrikaları tarafından da temin edilmektedir. Gerek Bakteriyolojihane-i Osmani gerekse yabancı müesseseler tarafından hazırlanan tifo aşılarının üretim tarihine göre üç ayı geçmiş olanların tabipler tarafından kullanılmasına ve eczaneler tarafından da satılmasına izin verilmeyecekti. Talimatnamede yabancı müesseseler tarafından hazırlanan ve Osmanlı Devleti’ne gönderilen aşılardan çeşitli tarzlarda hazırlanmaları nedeniyle bunlardan bazılarının kullanılmasında yan etki meydana gelmesinin muhtemel olduğu, Bakteriyolojihane-i Osmaniye’de özel olarak hazırlanan aşılarda ise bu durumun görülmediği ifade edilmiştir. Bakteriyolojihane-i Osmani’nin ürettiği aşılardan fiyat bakımından da oldukça

<sup>981</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 59. Tifo aşısının lüzum görülecek yerlerde yapılmasının mecburi olması hakkındaki irade-i seniyye için bkz. *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 6, s. 1262.

<sup>982</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 60-62.

<sup>983</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 62-63.

hesaplı olduğu ifade edilerek bu aşların diğer aşlara tercihen kullanılması halka ve serbest tabiplere tavsiye olunmuştur. Tarif edildiği miktarda yapılacak olan aşların az yan etki ve çok fayda meydana getirdikleri hayvanlar üzerinde yapılan deneylerde ve insanlar üzerinde yapılan bir milyona yakın uygulamada görüldüğü belirtilmiştir.<sup>984</sup>

Talimatnamenin ilerleyen sayfalarında tifo ile ilgili yayınlanmış önemli bir tamime de rastlamaktayız. “*Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Dâhiliye Nazırı namına Bilcümle Vilayat ve Elviyeye ve Müstakil Elviye Mutasarrıflıklarına Vilayet Sıhhiye Müdürleriyle Müstakil Liva Merkez Tababetlerine 28 Eylül Tarihiyle İrsal Ettiği Tamim*” başlığını taşıyan bu tamim dikkat çekici bir içeriğe sahiptir. Tamimde Osmanlı Devleti'nde mevcut bütün hapishanelerin sıhhi şartlarının kötü olması nedeniyle her türlü bulaşıcı hastalığın, özellikle de tifonun kaynağı ve meskeni olduğu belirtilmiştir. Hapishanelerin ıslahlarının uzun bir süre mümkün olamayacağı da belirtilerek buralardaki mahkûmların ve gardiyanların tifo aşısı ile aşılınmalarının hem onlar için hem de ortaya çıkabilecek bir hastalığın dışarıya sirayetinin önlenmesi için önemli olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle tutukluların mahkûmiyetlerinin başlangıcından itibaren tifo aşısı ile aşılınmaları hususuna Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından karar verilmiş ve gerekli memurluklara tebligat gönderilmiştir<sup>985</sup>.

Talimatnamede ayrıca “*Emraz-ı Sâriye Komisyonunun Müzekkeresi Üzerine Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Teşrin-i Evvel Tarihli Raporu*”na da değinilmiştir. Bu rapora göre, tifo aşısı bulaşıcı bir hastalığa karşı hükûmetçe alınan koruyucu bir tedbir olduğundan hükûmet tarafından bu aşı ile aşılınması mecbur tutulanlar için vilayetlere Bakteriyolojihane-i Osmani tarafından ücretsiz olarak gönderilecekti ve aşılar resmi tabipler tarafından ücretsiz olarak yapılacaktı. Ancak özel bir tabip tarafından aşılınmak için bu aşidan tedarik etmek isteyenlere Bakteriyolojihane-i Osmani tarafından cüzi bir ücret karşılığında verilecekti<sup>986</sup>.

Talimatnamenin 66. sayfasında yer alan “*Mecburiyet-i İhbar*” başlığı hastalığın yetkili makamlara haber verilmesi hususuna verilen önemi göstermektedir. Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'ne göre, bir yerde humma-ı tifoidi (şibh tifo) ortaya çıkar veya bu hastalıktan bir kişi vefat ederse hastanın tabibi ve aile reisi başta olmak üzere Nizamnamede belirtilen kişiler ve görevliler bu durumu belediye dairesine, polis merkezine, jandarmaya veya mahalli hükûmete haber vereceklerdi. Nizamnamenin bu maddesine riayet etmeyip de hastalığı ihbar etmeyen olursa Ceza Kanunu'nun 102. ve 99. maddelerine göre cezalandırılacaklardı. İhbar sözlü veya yazılı olarak hatta posta yoluyla bile yapılabilecekti. Yazılı olarak yapılacak ihbarlar için özel matbu evrak hazırlanmış olup bu evrak belediye dairelerinde ve bütün polis

<sup>984</sup> Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 63-64.

<sup>985</sup> Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 64-65.

<sup>986</sup> Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 65.

merkezlerinde bulunmaktaydı. İsteyenlere ücretsiz olarak verilen bu evraklar postaneler tarafından da ücretsiz olarak göndereceklerdi<sup>987</sup>.

Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 23. maddesine göre tifo hastalığına sahip olanların halkla teması resmi tabip tarafından sınırlandırılacaktı. Bu kişiler tıbbi gözetim altına alınacaklardı. Hastanın halkla temasının sınırlandırıldığı durumlarda hasta sahipleri dikkatsiz davranışlarda bulunurlarsa görevli tabip hastayı hastaneye naklettirebilirdi. Evin kapısına “*Bulaşık Hasta Vardır, Buraya Sakın Girmeyiniz*” yazılı sarı renkli bir kâğıt yapıştırılmalıdır. Polis, mahalle bekçisi ve komşular vasıtasıyla ailenin sıhhi uyarılara uyup uymadığı teftiş edilmelidir. Resmi tabip veya küçük sıhhiye memurları üç günde bir hastayı ziyarete giderek gerekli tahaffuz tedbirlerine uyulup uyulmadığını kontrol etmelidir. Evde hasta olduğuna dair yazı bulunan bir haneye girenler Ceza Kanunu'nun 99. maddesinin 3. zeyline göre cezalandırılacaklardı. Bu ceza 1 liradan 10 liraya kadar nakit para cezası ve 24 saatten 1 aya kadar hapis cezasıydı<sup>988</sup>.

Talimatnamede Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin dikkate alınması gereken bazı maddelerine de yer verilmiştir. Bunlardan ilki nizamnamenin 16. maddesidir. Bu maddeye göre bir yerde şibh tifo istilası hüküm sürdüğü zaman resmi tabip tarafından ihtiyaç duyulursa hastalık kaynağı olarak görülen ve içerisinde barındırabileceğinden fazla şahıs barındıran meskenler hastalık ortadan kalkıncaya kadar kısmen veya tamamen kapatılabileceklerdi. 17. maddeye göre hükûmet tarafından tahliye edilen ve kapatılan bina ve meskenlerin tekrar açılması hükûmetin müsaadesine ve buralarda gerekli olan fenni temizlik işlemlerinin yapılmasına bağlıydı. 40. maddeye göre içilen ve diğer ihtiyaçların karşılanmasında kullanılan suların hazneleri ve yolları ile çeşmeler ve kuyular daima hükûmetin denetiminde olacaktı. Nizamnamenin 41. maddesine göre hastalığın yaygın olduğu veya tehdit ettiği yerler ile bu yerlerin etrafında bulunan kuyu, göl ve nehirlerin şehir ve kasabalara akan suları ile umumi hamam, banyo, tuvaletler ve çamaşır yıkamaya mahsus yerlerin tamamen veya kısmen kapatılması da hükûmetin inisiyatifi dâhilindeydi<sup>989</sup>.

Talimatnamede bilgi verilen konulardan birisi de şibh tifo hastalığına karşı vilayetlerde alınacak koruyucu tedbirlerin neler olduğuydu<sup>990</sup>. Talimatnamenin 94. sayfasında yer alan “*Şibh Tifoya Karşı Mücadelede Suret-i Hareket Programı*”nda tifo ile mücadelede atılacak adımlar sıralanmıştır. Buna göre istilanın önüne geçmekle görevlendirilen resmi tabip hastalığın çıktığı yere giderek sırasıyla şunları yapacaktı. İlk olarak hasta olup da iyileşen kişiler ile hastaları birer birer ziyaret edecek ve bunların gerçekten şibh tifo geçirip geçirmediğini tetkik edecekti.

<sup>987</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 66.

<sup>988</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s.70-72.

<sup>989</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 79-80.

<sup>990</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 93.

Hastaları birkaç gün sabah ve akşam ziyaret ederek ateşlerini ölçecekti. Hastalık geçirmiş olanlarla hasta olanlardan kan alıp teşhisini kesinleştirecekti. Hastaların, şibh tifo olduğu kesinleştiğinde bunların hastalığa nasıl yakalandıklarını tetkik edecekti. Hastalığın sularla bulaşıp bulaşmadığını belirlemek için içilen ve kullanılan suların kaynağını, mecrasını, çeşmelerini bizzat kontrol edecekti. Buralara herhangi bir pisliğin karışıp karışmadığını denetleyecekti. Hastalık çıkan hanelerde veya bunların bahçelerinde kuyular var ise bu kuyuların ağızlarının kapalı olup olmadığını, suyun kova ile alınıp alınmadığını ve kovanın temiz olup olmadığını da kontrol edecekti. Kuyuların içerisine etraftan herhangi bir sızıntının olup olmadığını anlamak için gerekli muayeneleri yapacaktı. Görevli tabip, hanlar ve bekâr odaları gibi insanların topluca barındıkları yerlerde hastalığın görülmesi durumunda ise buralarda tahaffuz tedbirlerine ne dereceye kadar uyulduğunu araştıracaktı. Eğer hastalık bir veya birkaç hanede ortaya çıkmışsa bu hanelerdeki sağlıklı kişiler arasında mikrop taşıyan başka kişilerin olup olmadığını da inceleyecekti. Eğer hastalık bir yerde ve daima münferit olaylar halinde ortaya çıkıyorsa oranın ekmekçilerinin, bakkallarının ve özellikle de sütçü, şekerci, manav gibi esnafının hastalık mikrobu taşıyıp taşımadığını kontrol edecekti<sup>991</sup>.

Görevli tabip tarafından hastalığın bulaşma yolları tespit edildikten sonra ortadan kaldırılması için çalışmalara başlanacaktı. Bu yolda atılacak adımlar arasında suların kirlenmesinin önüne geçilmesi, hastalığa ait mikrobu taşıyanlar için gerekli tedbirlerin alınması ve hastaların halkla temaslarının sınırlandırılması bulunmaktaydı<sup>992</sup>. Bir yerde tifo hastalığı istilacı bir şekilde ortaya çıkar ve devam ederse o bölgeye vilayetin sıhhiye müdürü ya bizzat gidecek veya güvendiği merkez tabiplerinden birisini gönderecekti. Bunların dışında sıhhiye müdürü eğer itimat ederse bölge tabibini hastalığın sebeplerini ortaya çıkarması ve gerekli tedbirleri alması için de görevlendirebilirdi. Hastalığın şiddetlendiği yerlerde gerekirse Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 42. maddesine göre hükûmetin çeşitli şubelerine mensup yetkili memurlarıyla, ulema, eşraf ve din görevlilerinden, askeri görevlilerden ve serbest tabiplerden oluşan bir komisyon oluşturulurdu. Bu komisyon hastalık geçinceye kadar görev yapmalı ve görevli sıhhiye müdürüne daima yardımcı olmalıydı. İstila zamanlarında hükûmetin çeşitli sınıf ve şubelerine mensup bütün memurlar kendilerine ait vazifeleri en iyi şekilde yapmalı ve memleketi maruz kaldığı afetten kurtarmaya çalışmalıdır. Böyle zamanlarda jandarmaların görevi oldukça önemlidir. Bu gibi küçük memurlar genellikle kendilerine verilen vazifede gevşeklik göstererek hastalığın yayılmasına sebebiyet verdiklerinden hükûmet görevlileri vazife başında ciddiyetsiz davrananları şiddetle cezalandırmalıdır. Bulaşıcı bir hastalığın ortaya çıkması durumunda polis müdürlerinin vazifeleri de oldukça önemlidir. Ayrıca askeri birliklerin

<sup>991</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 93-97.

<sup>992</sup>Şibh Tifoya Karşı İttihaz... , s. 97-98.

komutanları da buldukları yerlerde Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin emrettiği kurallar dairesinde hastalıkların ortaya çıkmasını ve gelişmesini engellemeye çalışacaklardı<sup>993</sup>. Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 46. maddesine göre askeri kurumlar da kendi nüfuzu altındaki yerlerde ve şahıslarda meydana gelen bulaşıcı hastalığı sıhhiye müdürlerine ihbar edeceklerdi. Şibh tifonun ortaya çıkması durumunda resmi tabip 8 günde bir ilanlar ve gazetelerle vasıtasıyla din adamları ise verecekleri nasihatlerle halkı hastalığın ortaya çıkışı hakkında bilgilendireceklerdi. Şibh tifo ve diğer bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemek için atılması gereken en önemli adım ise her yeni vakanın vakit kaybetmeden sıhhiye memurlarına haber verilmesiydi. Bu da halkın hastalarını hemen hükûmete haber vermesi ile mümkündü. Bu nedenle halkı bu konuda teşvik için sıhhiye memurlarının hastalara iyi davranmaları gerekiyordu<sup>994</sup>.

Talimatnamenin 103. sayfasından itibaren “*Humma-ı Şibh Tifo Zuhuru Üzerine Ahaliye Neşr Olunacak Nasihatname Sureti*” bulunmaktadır. Bilgilendirici nitelikte olan bu nasihatnamede hastalıkla ilgili yukarıda değindiğimiz hususlara ait bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler arasında şibh tifo (karahumma) hastalığının bulaşma yolları, hastalığın yayılmasına etki eden esnaf kollarının isimleri, hastalığa yakalanma yolları ve tifo aşısının önemi bulunmaktadır<sup>995</sup>. Talimatnamede şibh tifo hastalığının temel niteliklerini özetleyen ve halkın yapması gerekenleri içeren bir “*İlaname*” de yer almaktadır. Bu ilannameye göre şibh tifo insandan insana kolaylıkla geçebilen öldürücü bir hastalıktır. Bu hastalık hastanın pisliğinden, idrarından ve bunların temas ettiği sular, yemekler, çamaşırlar ve her nevi eşya ile bulaşmaktadır. Bu nedenle hastalardan ve bunların kirli eşyalarından kaçınmak gerekmektedir. Temiz su sıkıntısı varsa su kaynatılıp soğutulduktan sonra içilmelidir. Bunların yanı sıra yemeklerin temizliğine dikkat edilmeli ve çiğ sebze ve salatalar yenilmemelidir<sup>996</sup>. Talimatnamenin son kısmında ise “*Tathir Talimatnamesi*”ne göre bu hastalığa karşı yapılacak temizlik işlemlerinde kullanılacak olan arapsabunu, sodalı veya küllü su, süblime, kireç, formalin ve kükürt gibi kimyasal birleşimlerin hazırlanma ve kullanılma usulleri hakkında bilgiler verilmiştir<sup>997</sup>.

<sup>993</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 98-100.

<sup>994</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 100-101.

<sup>995</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 103-111.

<sup>996</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 111-112.

<sup>997</sup> *Şibh Tifoya Karşı İttihaz...* , s. 113-120.

### III. BÖLÜM

#### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HÜKÛMETLERİNİN SAĞLIK ALANINDA YATIRIM VE UYGULAMALARI

##### 1. II. Meşrutiyet Döneminde İnşa Olunan Sağlık Müesseseleri

Çalışmamızın Giriş kısmında ifade ettiğimiz üzere XIX. yüzyıla kadar Osmanlı sağlık teşkilatlanmasının en önemli müesseseleri olan darüşşifalar, XIX. yüzyılda yerlerini modern hastanelere bırakmışlardı. Özellikle II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında Avrupa tarzında başta hastaneler olmak üzere çeşitli sağlık müesseselerinin tesis edildiği bilinmektedir. XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde sağlık teşkilatlanması açısından önemli aşamaları gerçekleştirmiş olan Osmanlı Devleti, maddi ve teknik imkânsızlıklara rağmen yeni sağlık müesseselerinin açılması için adımlar atmaya devam etmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde ilk olarak 1908-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde inşa edilen veya edilme teşebbüsünde bulunan bazı hastaneler hakkında bilgiler verilecektir. Burada merkezi hükûmet veya mahalli idareler tarafından tesis edilmeye çalışılan sağlık müesseselerinden bahsedilmeye çalışılacak ve örnek bazı teşebbüsler üzerinden hükûmetlerin bu konudaki icraatlarına değinilecektir.

##### 1.1. Yeni Hastaneler Kurma Teşebbüsleri

1908 yılı içerisinde Osmanlı Devleti'nin yeni hastaneler inşa etmek için çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Bu konuda dikkat çeken çalışmalardan ilki, bir süredir Cidde'de inşa edilmek istenilen hastaneydi. Bu hastanenin inşasını zorunlu kılan nedenler vardı. Öncelikle Cidde'deki belediye hastanesinin küçük bir haneden ibaret olması ve gerekli tıbbi malzemelere sahip olmaması bölgenin sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasına engel oluyordu. Ayrıca 1908 yılı içerisinde yaygınlaşan kolera nedeniyle de hacıların tedavi edilmesi gerekmekteydi. Bu sebeplerle bölgede en az 200 yataklı bir hastane inşa edilmek isteniyordu. İnşa edilmek istenen yeni hastanenin yanı sıra bölgede sıklıkla görülen kolera ve veba hastalıklarının tedavisi için inşa edilmiş olan barakaların tamir ve ıslah edilmesi gerekliliği de daha önceden ilgili makamlara bildirilmiş, ancak üzerinden iki yıl süre geçmesine rağmen Cidde'de gerekli çalışmalara başlanmamıştı<sup>998</sup>.

1908 yılında ortaya çıkan kolera nedeniyle hacıların tedavilerinin yapılamaması ve en basit hastalıklara sahip hastaların bile sokaklarda yatmaya mecbur kalmaları hastanenin gerekliliğini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Bu nedenle daha önceden tahaffuzhanelerin ıslahı için bölgeye gönderilmiş olan komisyonun verdiği rapora uygun olarak bölgede 150-200 hacıyı barındırabilecek büyüklükte bir belediye hastanesinin kale içerisinde ve karantinahaneye yakın bir mevkide inşa edilmesine karar verilmiştir. Hac döneminde 60-70 bin hacıyı barındıran

<sup>998</sup>BOA. BEO. 3291/246803.

Cidde'de bulaşıcı hastalıklara karşı şehrin dışında, kuzey veya güney istikametindeki uygun bir noktada, 30-40 yataklık bir hastanenin inşa edilmesi de isteniyordu. Ayrıca fakir hacıların şehrin sokak ve meydanlarında yatmalarının şehrin temizliğini ve kendilerinin sağlığını bozduğu ifade edilerek bunların iskânı için de barakalar yapılması talep ediliyordu<sup>999</sup>.

15 Mayıs 1908 tarihinde Cidde'de inşasının gerekliliği ifade edilen hastanelerin ve barakaların inşaatına izin verildiği Hicaz Vilayeti'ne bildirilmiştir. Bu konuda Sıhhiye Dairesi'nin de gerekli yardımları yapacağı ifade edilerek konu Sıhhiye Meclisi'ne havale edilmiştir<sup>1000</sup>. Böyle bir geçmişe sahip olan konu İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine kadar gelmiştir. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde, 25 Nisan 1910 tarihinde, Cidde'de fakir hacılar için mükemmel bir hastanenin kurulması kararı alınmıştır. Bu hastanenin masraflarına karşılık bulunması için durumun Muhtelit Tarife-i Sıhhiye Komisyonu'nda müzakere edilmesine karar verilmiştir. Bu bağlamda hacılardan alınıp Kızıldeniz'deki sıhhiye memurlarının maaş ve masraflarına ayrılmış olan 10 kuruşluk sıhhiye harcının bu iş için kullanılması teklifine izin verilmemiştir<sup>1001</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kamil Paşa Hükûmeti döneminde, 21 Ocak 1909'da, İstanbul'un Üsküdar semtinde muhtaç durumdaki kadın ve erkeklere hizmet verecek bir hastanenin açılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Üsküdar'da üç belediye dairesinin mevcut bulunmasına rağmen fakir hastaları tedavi edecek bir hastanenin bulunmaması ve Zeynep Kamil Hastanesi'nin askeri tabipler tarafından özel tedavihane şeklinde kullanılması böyle bir hastanenin açılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle daha önce kolera salgını sırasında Şehremaneti tarafından satın alınarak hastane haline getirilen ancak hastalığın sona ermesinden sonra boş kalan hanenin onarılarak hastane haline getirilmesi düşünülmüştür<sup>1002</sup>. Üsküdar'da, Çiçekçibostanı yolunda açılmak istenilen bu hastanenin açılması için Sadaret makamına bir arzuhal verilmiştir. Talebi değerlendiren Sadaret makamı durumu Dâhiliye Nezareti'ne havale ederek gerekli çalışmaların yapılmasını istemiştir<sup>1003</sup>.

Osmanlı Devleti, gerek dini ve stratejik önemleri nedeniyle gerekse hastalıkların kolay bir şekilde yayılıp can kayıplarına yol açabileceği endişesi nedeniyle cami, mezarlık ve askeri tesis gibi mekânların yakınlarına hastane inşa edilmesine izin vermiyordu. II. Meşrutiyet döneminde inşa edilmek istenilen ancak yer seçimindeki hata nedeniyle boşa giden bir sağlık yatırımı olarak neticelenen bir olay Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde meydana gelmiştir. Bu dönemde Cidde'de yardımsever vatandaşlar tarafından üç hastane bölümü inşa ettirilmek istenilmiştir. Basit hastalıklara sahip hacıların tedavi olacağı ve karantinahane

<sup>999</sup>BOA. BEO. 3291/246803.

<sup>1000</sup>BOA. BEO. 3313/248423.

<sup>1001</sup>BOA. BEO. 3739/280385.

<sup>1002</sup>BOA. BEO. 3479/260879.

<sup>1003</sup>BOA. DH. MKT. 2721/26.



karşısındaki meydana yapılmasına karar verilen üç bölümden bir tanesi 130 lira harcanarak inşa edilmiştir. Ancak askeri makamlar bu pavyonu kışlaya olan yakınlığı nedeniyle bölge valisine şikâyet etmişlerdir. Şikâyetin valilik tarafından haklı bulunması nedeniyle diğer iki pavyonun o bölgeye yapılmasından vazgeçilmiştir. Ayrıca yapılmış olan pavyon da atıl durumda kalmıştır<sup>1004</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti döneminde Adana Vilayet Meclisi tarafından halkın genel sağlığının korunması, her kazada birer belediye tabibinin istihdam edilmesi ve liva merkezlerinde hastaneler kurulmasına yönelik bir planlama yapılmıştır. Bunun için gerekli olan paranın tedarik edilmesi için de erkek nüfustan senelik ikişer kuruş vergi alınması düşünülmüştür. Vilayet, sağlık konusundaki bu düşünce ve planlarını bir mazbata ile İstanbul'a bildirilmiştir<sup>1005</sup>. Dâhiliye Nezareti tarafından Şura-yı Devlet'e gönderilen mazbatada Adana Vilayeti'nin sağlık durumu hakkında çarpıcı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre vilayete her yıl çevre vilayetlerden 50-60 bin amele gelmektedir. Hasta durumdaki fakir halk için vilayet merkezinde 60-70 yataklı bir hastane mevcut ise de bu müessese ihtiyacı karşılamamaktadır. Mersin ile Tarsus haricinde çevrede başka hastane de yoktur. Bölge sıhhiye müfettişliğinin raporu ise frengi hastalığının yaygınlaştığını göstermektedir. Bununla birlikte vilayetin merkezi de dâhil olmak üzere 18 kazanın 10 tanesinde belediye tabibi bulunurken diğerlerinde belediye tabibi de mevcut değildir. Ayrıca kazalarda ebe eksikliği de bulunmaktadır. Adana Vilayeti'ne göre bölgenin sağlık alanındaki eksikliklerini gidermek için söz konusu kazalarda birer tabip ve ebe istihdam edilmesi, livalarda içerisinde frengi hastaları için bir şubeyi de barındıracak 25-30 yataklı birer hastane kurulması ve belediye tabiplerinden başka bu hastanelerde birer tabip ve eczacı istihdam edilmesi gerekiyordu. Kaza tabipleri için aylık 800, liva tabipleri için bin ve merkez vilayet merkez tabipleri için de 1.500 kuruş maaş gerekliydi. Liva merkezlerinde pavyon usulüyle vücuda getirilecek hastane binalarının inşa edilmesine halk yardım edeceği düşünülüyordu. Ayrıca tabip maaşları ve hastanelerin zaruri masraflarına için nüfus kaydına göre tespit edilecek erkeklerden ve dışarıdan gelen amelelerin erkek olanlarından sıhhiye resmi adı altında senelik ikişer kuruş alınması düşünülmekteydi. Elde edilecek bu gelirden artan bir miktar kalırsa da merkez vilayet hastanesinin cerrahi alet ve edevat eksikliği ile diğer bazı sıhhi malzeme eksikliğinin karşılanacaktı. Yapılan incelemeler sonrasında Dâhiliye Nezareti, Adana Vilayeti'ne cevabi bir yazı göndermiştir. Yazıda sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasının belediyelerin vazifeleri arasında yer aldığı belirtilerek bunun için halktan şahıs üzerine vergi alınmasının kanunen uygun olmadığını ifade etmiştir<sup>1006</sup>.

<sup>1004</sup>BOA. BEO. 3499/262410.

<sup>1005</sup>BOA. DH. MKT. 2772/46.

<sup>1006</sup>BOA. DH. MKT. 2801/54.

13 Ocak 1910-29 Eylül 1911 tarihleri arasında iş başında bulunan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde memleketin farklı bölgelerinde hastanelerin açılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bu dönemde Beyrut'un Remile mahallesinde Yusuf Efendi isimli bir vatandaş tarafından fakir hastalara hizmet verecek bir hastaneye ruhsat verilmiştir. Bu hastane hem bulaşıcı hastalıkları tedavi edecek hem de kadınlara ve erkeklere mahsus bölümlere sahip olacaktı<sup>1007</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde gerek Rusya'da gerekse Cava Adası'nda şiddetle hüküm süren koleranın Hicaz Bölgesi'ni kuzeyden ve güneyden tehdit etmesi nedeniyle Hicaz'da seyyar hastanelerin kurulması ve gerekli olan diğer sıhhi tedbirlerin alınması için 10 bin liranın gönderilmesine de karar verilmiştir<sup>1008</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde hastane açılması düşünülen bir diğer yer İzmir'dir. İzmir'e gelen çok sayıda hamal ve işçinin konaklaması için fakir halka yönelik meskenlerin yapılması ile bir hastane ve tecrithane açılması gerekliliği İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup İzmir Cemiyet-i Hayriye-i Sıhhiyesi tarafından bir tahrir ile hükûmete bildirilmişti<sup>1009</sup>. Çalışmak amacıyla şehre gelen işçilerin kalabalık gruplar halinde bir odada kalmaları ve şehirdeki fakir halkın da sağlık ortamlarda yaşamamaları başta kolera olmak üzere pek çok bulaşıcı hastalığın ortaya çıkmasına yol açmaktaydı. Bu duruma bir son vermek için bölgedeki münasip bazı araziler satın alınarak sıhhi fukara meskenleri ile bulaşıcı hastalıkların tedavine mahsus bir hastane ve tecrithanenin açılması tasarlanmıştır. Ancak pek çok sağlık yatırımında olduğu gibi burada da ekonomik sıkıntı kendisini göstermiştir. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden gelen 19 Ocak 1911 tarihli tezkerede Nezaret bütçesinde bu tarz bir masrafa karşılık olmadığı ifade edilmiştir<sup>1010</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa döneminde Bağdat Vilayeti'nden yapılan müracaatta Kerbela ve Necef'teki Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve Hz. Abbas'ın kabirlerinde bulunan ve kullanılmayan eşyaların satılarak her iki bölgede de okul ve hastane inşa edilmesi gündeme getirilmiştir. Meclis-i Mebusan'da ele alınan konu ile ilgili bölgedeki eşyaların büyük çoğunluğunun Hindistan ve İran ahali tarafından bağışlandığı belirtilerek okul inşaatı yerine hastane tesisinin daha faydalı olacağı belirtilmiştir. Ancak bunun için de İslam âlimlerinden fetva alınması gerektiği Bağdat Vilayeti'ne tebliğ edilmiştir<sup>1011</sup>. Yine İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Hüdavendigâr, Ankara ve Konya vilayetlerinde ortaya çıkan kolera salgınının İstanbul'a sirayetinin önlenmesi için Tuzla'da mevcut tahaffuzhane bölümleri ile hastane dairesinin en kısa sürede inşa edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Bölgeye gönderilen keşif heyetinin hazırlamış olduğu raporda tahaffuzhane bölümleri ile hastanenin 465.660 kuruşa inşa

<sup>1007</sup>BOA. BEO. 3764/282282.

<sup>1008</sup>BOA. MV. 143/28.

<sup>1009</sup>BOA. BEO. 3849/288627.

<sup>1010</sup>BOA. BEO. 3849/288627.

<sup>1011</sup>BOA. MV. 151/52.

olunabileceği belirtilmiştir. Ayrıca yapılacak inşaata nezaret etmesi için Meclis-i Sıhhiye Azasından Mustafa Bey'in başkanlığında bir heyetin kurulması ve gerekli meblağın kolera tahsisatından ödenmesi Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti tarafından istenilmiştir. Konuyla ilgili Meclis-i Mebusan'da yapılan müzakereler neticesinde meselenin önemi ve aciliyetine binaen inşaatın bir an önce yapılması için münakasadan vazgeçilerek gerekli meblağın kolera tahsisatından karşılanmasına izin verilmiştir<sup>1012</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Genç Sancağı'nda yapılması istenilen hastane için hastanenin kaç yataklı olacağını ve idaresi için gerekli olan paranın nasıl temin edileceğinin bildirilmesi istenilmiştir. Bu noktalar aydınlatılmadığı sürece de bu konuda bir görüş belirtilmeyeceği Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi tarafından ilgili makamlara bildirilmiştir<sup>1013</sup>. Dâhiliye Nezareti, Van Vilayeti'nde inşasına karar verilen üç hastane hakkında da gerekli işlemlerin yapılabilmesi için bir keşif raporunun hazırlanarak gönderilmesini istemiştir. Bu raporda Van, Erciş ve Hakkâri de inşa edilmesi düşünülen hastanelerden her birinin nereye inşa edileceği, inşa tarzının nasıl olacağı, genişliğinin ne kadar olacağı, kaç yatak kapasitesine sahip olacağı, hastanelerde kaç personelin görev yapacağı ve inşa masraflarıyla daimi masraflarının nasıl karşılanacağı hususlarında bilgi verilmesi istenilmiştir. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere hükûmet inşa edilmek istenilen sağlık müesseselerine titizlikle yaklaşmaktadır. Bu müesseselerin bütün detayları hakkında bilgi sahibi olmak isteyen hükûmet, hastanelerin inşa süreçleri sonrasında ihtiyaçlarını nasıl karşılayacaklarını da öğrenmek istemektedir. Hükûmetin bu tavrı bilinçli ve planlı bir sağlık politikasına sahip olduğunu göstermektedir<sup>1014</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde inşa edilmeye çalışılan bir diğer hastane de inşaatına daha önce başlanılan ancak yarım kalmış olan Üsküp Gureba Hastanesi'dir. Bu hastanenin inşasını gerekli kılan tek sebep bölgenin sıhhi ihtiyaçlarının karşılanması değildi. Kosova Vilayeti merkezinde bulunan Gureba Hastanesi'nin sadece 20 yatağa sahip olması nedeniyle Karadağ'a gitmek zorunda olan Müslüman halka Karadağ yönetimi tarafından çeşitli telkinlerde bulunuluyordu. Bununla birlikte tedavi amacıyla bölgedeki Bulgarlar Sofya'ya, Sırp'lar ise Niş'e ve Belgrat'a gidiyorlardı. Bu vatandaşların gittikleri yerlerde ücretsiz olarak tedavi edilmeleri de o bölgeye bir sempati duymalarına ve siyasi açıdan hoş olmayan bir durumun ortaya çıkmasına yol açıyordu. Çetine sefaretî tarafından Hariciye Nezareti'ne bildirilen bu husus nedeniyle bölgede tam teşekküllü bir hastanenin kurulması, muktedir tabip ve operatörlerin tayin edilmesi için harekete geçildi. Üsküp'te inşasına başlanıldığı halde belediye gelirlerinin yetersizliği nedeniyle tamamlanamamış olan 120 yataklı Gureba

<sup>1012</sup>BOA. MV. 154/90.

<sup>1013</sup>BOA. DH. İD. 136-1/3.

<sup>1014</sup>BOA. DH. MUI. 77-1/25.

Hastanesi'nin hükûmet tarafından gönderilecek 4 bin lira ile tamamlanabileceği bildirildi. Ancak Dâhiliye Nezareti, Kosova Vilayeti'ne bu iş için kullanılacak bir meblağın ayrılmadığını belirtti. Ayrıca kışın yaklaşması nedeniyle inşaat mevsiminin geçtiğini de gerekçe göstererek inşaatın gelecek yıla ertelendiğini bildirdi<sup>1015</sup>. Üsküp Gureba Hastanesi'nin inşaatı için gerekli olan paranın tedarik edilmesi için yapılan yazışmalara Said Paşa Hükûmeti döneminde de devam edilmiştir. Gerekli paranın hiç olmazsa 2 bin liralık kısmının 1 Mart tarihine kadar gönderilmesi gerektiği Rumeli'de bulunan Dâhiliye Nazırı tarafından bildirilmiştir. Hastane inşaatına harcanmak için Üsküp istasyonunda satılan tren biletlerinden üçüncü mevki biletlerine 10 para ve ikinci mevki biletlerine 1 kuruş zam yapılmasına ilişkin Kosova Vilayeti Meclisi'nin teklifi ise kabul edilmemiştir. Neticede yapılan uzun yazışmalar sonucunda Maliye Nezareti 2 bin liralık havale nameyi Kosova Vilayeti defterdarlığına göndermiştir. Geri kalan 2 bin liranın 700 lirası ise merkez ve çevre belediyeler tarafından karşılanmıştır. Bölgede bulunan Heyet-i Teftişîye Reisi Müşir İbrahim Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta ise inşaatın tamamlanması için gerekli olan 1.300 liranın temin edilmesinin bölgedeki sağlık hizmetlerine büyük katkı sağlayacağı gibi yapılan telkinlerin de önüne geçip siyaseten olumlu neticeler ortaya çıkaracağı belirtilmiştir<sup>1016</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait 14 Ocak 1914 tarihli bir belge ise yapılması planlanan sağlık müesseselerine hükûmetin ne kadar planlı bir şekilde yaklaştığını göstermektedir. Bu belgeye göre taşrada yapılacak olan hastane, tebhîrhane ve diğer sıhhi müesseselerin yeknesak bir şekilde inşa edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle gerekli krokilerin hazırlandığı belirtilerek yapılacak inşaat teşebbüslerinin Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne önceden bildirilmesi istenilmiştir<sup>1017</sup>. Aynı hükûmet dönemine ait 25 Temmuz 1914 tarihli başka bir belge ise hükûmetin halkın sağlığının korunmasına verdiği önemi göstermektedir. Belgede İdare-i Umumiye-i Vilayat kanununda belirtildiği üzere valilerin görevleri arasında halkın sağlığının korunması için gerekli çalışmaların yapılması, verem, frengi, sıtma ve çiçek gibi bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele edilmesi ve vilayet dâhilinde hastane, bimarhane, darülaceze gibi hayır müesseselerinin tesis edilmesi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin mevcut bütçesi ile vilayetlerdeki umumî ihtiyaçları karşılamasının mümkün olmadığı da ifade edilerek vilayetlerin hususî bütçelerinde sağlık işlerinin yürütülmesi ve sıhhi müesseselerin inşa edilmesi için bir meblağ ayırması gerektiği belirtilmiştir<sup>1018</sup>.

<sup>1015</sup>BOA. DH. İD. 142/7.

<sup>1016</sup>BOA. DH. İD. 142/7.

<sup>1017</sup>BOA. DH. HMŞ. 22/57.

<sup>1018</sup>1914 yılına ait olan ve vilayetler tarafından hazırlanan bütçeler incelendiğinde, Diyarbakır Vilayeti'nin hususî bütçesinin yedide birini, Aydın Vilayeti'nin dokuzda birini, Adana Vilayeti'nin onda birini, Canik Sancağı'nın sekiz buçukta birini ve Urfa Sancağı'nın dokuzda birini Umu- Müessesat-ı Sıhhiye için tahsis ettiği görülmektedir. Takdire şayan bu durumun yanı sıra hususî bütçesinin 1/143'ünü tahsis eden Suriye

## 1.2. İhtisas Hastaneleri Kurma Teşebbüsleri

Frengi ve verem başta olmak üzere çeşitli bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele için açılan ve bu niteliği nedeniyle bizim “*İhtisas Hastaneleri*” olarak nitelendirdiğimiz hastanelerin örneklerine II. Abdülhamid döneminde de rastlamaktayız. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin veri tabanında 1876-1908 (H. 1293-1326) yıllarını içeren taramalarımızda Kastamonu, Aydın, Erzurum ve Ankara Vilayetleri ile Kudüs Sancağı başta olmak üzere ülkenin çok sayıda yerinde bulaşıcı hastalıklara mahsus hastanelerin inşa edildiği veya edilmek istendiği görülmektedir. Mesela II. Meşrutiyet’in ilanından bir süre önce Silifke’de bir frengi hastanesinin açılmasına yönelik bir karar alınmıştı. 17 Ağustos 1907 tarihli belgeye göre, Silifke’de inşası gerekli olan bu hastane 20 yataklı olacaktı. İki koğuş, bir tabip odası ve mutfaktan müteşekkil olacak şekilde tasarlanan hastane yardımsever halkın ianeleriyle inşa olunacaktı. İnşasına II. Abdülhamid’in cülus tarihinde başlanacak<sup>1019</sup> olan bu hastanenin inşaat masraflarının karşılanması için Silifke, Anamur ve civar iskeleler ile Beyrut, Yafa, İskenderiye ve Kıbrıs’a nakledilecek odun, kömür ve kereste gibi malzemelerden de münasip bir miktar vergi alınması teklif edilmişti. Bu teklif Dâhiliye Nezareti tarafından kabul edilmemekle<sup>1020</sup> birlikte inşaat için gerekli olan kerestenin orman vergisinden muaf tutulması talebi uygun bulunmuştu<sup>1021</sup>.

1908 yılı içerisinde Basra’da bir frengi hastanesi tesis edilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Irak Heyet-i Islahiyesi tarafından 11 Mart 1908 tarihinde gönderilmiş olan bir tahriratta Basra ahali arasında görülen frenginin yayılmasını önlemek için masrafları Dâhiliye Nezareti tahsisatından ve tabipleri askeriyeden karşılanmak üzere bir frengi hastanesinin açılması talep edilerek gerekli olan tabipler ile aletlerin gönderilmesi istenmiştir<sup>1022</sup>. Konuya ciddiyle yaklaşan Dâhiliye Nezareti, Hıta-ı Irakiye Heyet-i Islahiyesi Reisi Nazım Paşa’ya göndermiş olduğu 1 Mayıs 1908 tarihli yazıda, tesisi talep edilen bu hastanenin kaç yataklı olması gerektiği ile tesis masrafının ve daimi tahsisatının ne kadar olacağını belirlenerek bildirilmesi istenmiştir<sup>1023</sup>. Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa’nın II. hükûmeti döneminde

---

Vilayeti ile hiç para tahsis etmeyen Van, Bağdat ve Kastamonu Vilayetleri ile Zor, Kudüs ve Çatalca mutasarrıflıkları da bulunmaktadır. Hükûmetin dikkatini çeken bu durum nedeniyle sıhhi ihtiyaçların uygun karşılanması için vilayet, liva ve kaza sıhhiye meclisleri tarafından hazırlanan ve Meclis-i Umumi’ye arz edilecek olan sıhhiye bütçelerinin vali, kaymakam ve mutasarrıflar tarafından müdafaa edilmesi ve hatta teklif ve teşvik edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu hususun Mülkiye Müfettişleri vasıtasıyla takip edilmesi de ilgili makamlara tebliğ edilmiştir (BOA. DH. İD. 46/96).

<sup>1019</sup>BOA. DH. MKT. 1192/20; BOA. DH. MKT. 1234/13; BOA. DH. MKT. 1234/54.

<sup>1020</sup>BOA. DH. MKT. 1234/54.

<sup>1021</sup>BOA. BEO. 3283/246162; BOA. İ.OM. 13/1326.

<sup>1022</sup>BOA. BEO. 3291/246766.

<sup>1023</sup>BOA. DH. MKT. 1249/51.

hastalığın bölgede yayılmasının önüne geçilmesi için seyyar tabiplerin görevlendirilmesi ve halka ücretsiz olarak ilaç dağıtılması emredilmiştir<sup>1024</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde ise frengi ile mücadele için Irak sınırında görev yapacak seyyar sıhhiye heyetlerine ilişkin bir talimat hazırlanarak gönderilmiştir<sup>1025</sup>. Yine aynı hükûmet döneminde Basra Vilayeti tarafından gönderilen tahriratta frenginin bölgedeki tahribatının önüne geçilmesi için en az 150 yataklı bir hastanenin tesis edilmesi ve ikisi merkezde, dördü ise seyyar halde bulunmak üzere altı emraz-ı cildiye tabibinin gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca seyyar olarak görev yapacak olan tabiplerin hastalara verecekleri ilaçların ücretlerinin de hükûmet tarafından karşılanması talep edilmiştir<sup>1026</sup>.

Frengi illetinden ciddi sıkıntılar çeken Ankara Vilayeti'nde de bu hastalıkla mücadele için bir hastane inşa edilmesi II. Meşrutiyet öncesine ait bir düşüncedir. 7 Ekim 1906 tarihli bir belgeden açılma kararının alındığını öğrendiğimiz Ankara Vilayet merkezindeki bu hastanenin inşaat masrafı 149.123 kuruş olarak belirtilmiştir. İnşaatın tamamlanması için gönderilmesi istenilen bu meblağa ek olarak hastane inşaatının tamamlanmasına kadar verilmesi gereken senelik 12 bin kuruşun da hastanenin daimi masrafı olarak 1906 yılı tahsisatına eklenerek gönderilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından istenmiştir<sup>1027</sup>. Ancak konuyla ilgili Maliye Nezareti'nden alınan cevapta inşaat masrafı olarak verilecek paranın 1906 yılı tahsisatına eklenmesi gerekli görülmemiştir. Bununla birlikte bölgede ciddi tahribatta bulunan frenginin yarattığı tehlikenin sınırlandırılması gerektiğini düşünen Babiâli inşaata başlanılmak üzere belirtilen meblağın ödenmesine karar vermiştir. Ayrıca hastane yapıncaya kadar muayenehane masrafı ve hastalara verilecek ilaç bedeli olarak istenilen 2 bin kuruşluk bir meblağın hastanenin daimi masrafı olarak tahsis olunup gönderilmesi hususunda da Maliye Nezareti'ne emir verilmiştir<sup>1028</sup>.

Ankara Vilayeti'nde inşa edilmek istenilen bu hastaneyle bağlantılı olan Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti dönemine ait 18 Kasım 1908 tarihli bir belge dikkat çekicidir. Belgede Ankara Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği, frenginin Ankara Vilayeti dâhilinde hüküm sürdüğünü belirterek Ankara merkezi de dâhil olmak üzere hastalığın en fazla hüküm sürdüğü, uygun görülecek diğer iki yerde de frengi hastanelerinin inşa edilmesini istemiştir. Bununla birlikte vilayet merkezinde inşa edilmekte olan hastane için Avrupa'dan getirilecek alet ve edevata ait 130 lira civarındaki meblağın da karşılanması talep edilmiştir. Daha önce inşasına başlanmış olan hastanenin inşaatının tamamlanmasının gecikmesi nedeniyle frenginin bölgede gittikçe yayıldığı ve bu durumun vilayet halkının neslini tehdit ettiği de belirtilerek Ankara Vilayeti'nin orduya çok

<sup>1024</sup>BOA. DH. MUI. 46/15.

<sup>1025</sup>BOA. DH. MUI. 55/7.

<sup>1026</sup>BOA. DH. İD. 47-1/7.

<sup>1027</sup>BOA. BEO, 2917/218762.

<sup>1028</sup>BOA. BEO. 2962/222089.

sayıda asker vermesi nedeniyle hastalığın diğer bölgelere de yayılabileceğine dikkat çekilmiştir<sup>1029</sup>. Bu bilgilendirme neticesinde durumun nezaketi anlaşılacak harekete geçilmiş ancak bu defa da inşaatı devam etmekte olan hastanenin tamamlanması için gerekli olan meblağın ödenmesine ilişkin tebligat yanlılıkla Kastamonu Vilayeti'ne gönderilmiştir. Kısa süre içerisinde fark edilen bu yanlılığın düzeltilerek inşaata hemen başlanması istenilmiştir<sup>1030</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti dönemine ait olan ve Ankara Valisi Tevfik Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraftan, hastane için gönderilmesi gereken tahsisatın hala gönderilmediğini anlamaktayız. Tevfik Bey, tahsisat verilmemesi nedeniyle tatil edilen inşaatın o yıl içerisinde tamamlanmazsa yapılmış olan kısmının da mahvolacağını bildirmiştir. Hastalığın vilayet dâhilinde oldukça yaygın olması nedeniyle bu hastanenin muhakkak tamamlanması gerektiğini de ifade etmiştir. Tevfik Bey'in bu telgrafına Dâhiliye Nezareti tarafından kısa süre içerisinde cevap verilmiş ve talep olunan para için Maliye Nezareti ile iletişime geçilmesini istenmiştir<sup>1031</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Ankara Vilayeti belediyeye bağlı olan Gureba Hastanesi ile büyük oranda tamamlanmış olan Frengi Hastanesi'nin birleştirilmesini istemiştir. Ankara Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yapılan müracaatta vilayet merkezinde inşaatına başlanılan ve tamamlanma derecesine gelerek gelecek yılbaşında hasta kabul etmeye başlayacak olan Frengi Hastanesi'nin gelirlerinin azlığı nedeniyle hastalarına layıkıyla bakamayan Gureba Hastanesi ile birleştirilmesi istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise her vilayette hastane tesis edilmesi için Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye bütçesinde özel bir fasıl açıldığını belirterek vilayetin bu talebinin ancak Meclis-i Mebusan'ın kabul ve onayı ile gerçekleşebileceğini ifade etmiştir<sup>1032</sup>.

Osmanlı Devleti, frengi ile olduğu gibi veremle mücadele için de hastaneler tesis etmeye çalışmıştır. Bu konuda bilgi vereceğimiz Kütahya'nın Çamlıca mevkiindeki sanatoryum, açılışı gerçekleşme de planlanma aşamasında önemli adımlar atılan bir sağlık kurumudur. Bu sanatoryumun inşa edilmesi fikri II. Meşrutiyet'in ilanından öncesine dayanmaktadır. Hamidiye Etfal Hastanesi'nin ilk başhekimisi olan Dr. İbrahim Paşa, 1907 yılı Mayıs ayında tedavi amacıyla gitmiş olduğu Bursa'da 18 gün kaldıktan sonra Yenişehir, Bilecik ve Kütahya'yı ziyaret etmiştir<sup>1033</sup>. İbrahim Paşa, bu ziyareti sırasında Kütahya'ya bir saat mesafede bulunan Çamlıca mevkiini de görme fırsatı bulmuştur. 1200 metre yükseklikte, çamlarla kaplı, havası

<sup>1029</sup>BOA. DH. MKT. 2662/19.

<sup>1030</sup>BOA. DH. MKT. 2708/26.

<sup>1031</sup>BOA. DH. MKT. 2896/32.

<sup>1032</sup>BOA. DH. İD. 53/18.

<sup>1033</sup>Saim Polat Bengiserp, "Türkiye'de Sanatoryum ve Göğüs Hastalıkları Hastanelerinin Tarihine Bir Bakış", *IV. Türk Tıp Kongresi*, İstanbul, 18-20 Eylül 1996, Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 161.

güzel olan bu yerin verem ve göğüs hastalıklarına müptela olanlar için tıp ilminin kabul ettiği bütün şartlara sahip olduğunu gören İbrahim Paşa burada bir sanatoryum yapılmasını önermiştir<sup>1034</sup>. II. Abdülhamid, Hamidiye Etfal Hastanesi'nin bir şubesi olarak düşünülen 30-40 yataklık bu hastanenin inşa edilmesini<sup>1035</sup> 9 Eylül 1907 tarihli iradesi ile emretmiştir<sup>1036</sup>. Daha sonra bu inşaatı layıkıyla yapabilecek bir mühendis bulabilmek için konu Berlin Sefareti'ne bildirilmiştir. Bunun üzerine Alman hükûmeti, Berlin'de bulunan Mösyö Schmieden ve Mösyö Boethke isimli mimarları tavsiye etmiştir<sup>1037</sup>.

Bundan sonra mimarların Kütahya'ya gelerek inşa olunacak sanatoryum hakkında incelemelerde bulunmaları istenilmiştir. Yapılması planlanan bu sanatoryum için Çamlıca ormanının büyük bir kısmının bahçe olarak kullanılması düşünülmüştür. Sanatoryumun içerisinde hastalara ait bölümler ile tabip, eczacı, memur ve müstahdemler için küçük bir merkez dairesi, etüv dairesi kalorifer dairesi, mutfak ve çamaşırhane de bulunacaktı. Bu inşaat için 6-7 bin lira civarında bir paranın gerekeceği tahmin ediliyordu. Almanya'dan gelen mimarlar ile Babiâli baş mimarı Kemalettin Bey, Hendesehane muallimlerinden Mahmut Şükrü Bey, Hamidiye Etfal Hastanesi İkinci Tabibi Mirliya Süleyman Nuri Paşa ve Kaymakam Fehmi Bey'in Kütahya'ya gönderilerek hastane binası için sıhhi ve mimari incelemeler yapmaları istenmiştir. Hastane için gerekli olan 6-7 bin liranın nasıl karşılanacağı ise acil halledilmesi gereken bir problem<sup>1038</sup>. Bu noktada hastane masraflarının bir kısmının tarik-i bedelat nakdiyesinden ve bin lira kadarının da vilayet belediye dairelerinin gelirleri ile vilayet hastanesinin hasılatından karşılanabileceği düşünüldü. Almanya'dan gelen mühendislerin ücretinin ise hazineden taksitler halinde ödenebileceği belirtilerek ve bu ücretin miktarının bir an önce belirlenmesi gerektiği ifade edildi<sup>1039</sup>.

İnşa edilmesi planlanan hastaneye ait planlar Mahmut Şükrü Bey tarafından hazırlanmıştır. Bununla birlikte Hamidiye Etfal Hastanesi Operatörü Doktor Berbek (Birbek?) ve İstanbul'daki Alman sefareti vasıtasıyla Almanya'dan gelecek mimarların İstanbul'a gelmek için haber bekledikleri de ilgili makamlara bildirilmiştir<sup>1040</sup>. Bazı kaynaklar sanatoryumun inşa fikrinin ortaya çıkmasından bir süre sonra II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi nedeniyle sanatoryumun açılmadığını ifade ederek meselenin böylece kapandığını bildirmektedirler<sup>1041</sup>. Ancak incelediğimiz bazı belgeler sanatoryumun inşa edilmemesinin daha gerçekçi nedenlere dayandığını göstermektedir. Her şeyden önce sanatoryumun inşa edileceği Çamlıca mevkiinin

<sup>1034</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 98.

<sup>1035</sup>BOA. DH. MUI. 31-1/34; BOA. BEO. 3142/235625.

<sup>1036</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 98.

<sup>1037</sup>BOA. BEO. 3257/244213.

<sup>1038</sup>BOA. DH. MUI. 31-1/34.

<sup>1039</sup>BOA. DH. MUI. 31-1/34; BOA. BEO. 3619/271381; BOA. BEO. 3179/238367.

<sup>1040</sup>BOA. DH. MUI. 31-1/34.

<sup>1041</sup>Bengiserp, "Türkiye'de Sanatoryum..." , s. 162; Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 98.



bir haritasının olmaması ve Almanya'dan gelen mühendisin 4 bin mark gibi yüksek bir ücret istemesi sıkıntılı bir durumun ortaya çıkmasına yol açmıştır<sup>1042</sup>. Bununla birlikte asıl önemli sıkıntı inşaat için daha önce hesaplandığı şekilde kaynak bulunamayacağı gerçeğinin ortaya çıkmasıdır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti dönemine ait 6 ve 13 Kasım 1909 tarihli belgeler sanatoryumun inşa edilememesinin maddi ve teknik nedenlerini daha net şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre, sanatoryum ve müstemilatının inşa masraflarının bir kısmına karşılık olarak gösterilen tarik bedelatından başka bir iş için harcama yapılmasının mümkün olmaması bütün planları alt üst etmiştir<sup>1043</sup>.

Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Bey'in konuyla ilgili Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazı da inşaatın kaderi için son derece önemlidir. Besim Ömer Bey, yazısında Avrupa'da sanatoryum tesisine çeşitli sıhhi müesseselerin çoğalmasından ve verem hastalarının ihtiyaçlarının karşılanmasından sonra başladığını belirtmiştir. Ayrıca sanatoryumdan önce sıhhi şartlara uygun hastaneler, nekahethaneler, bimarhaneler ve viladethaneler yapılmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir. Onun bu görüşlerini dikkate alan Dâhiliye Nezareti, sadaret makamına ülkedeki sıhhi müesseselerin sayısının artırılmasının ve bunların çağın gereklerine uygun olarak donatılmasının önemini bildirmiştir. Normal bir hastanenin bile bulunmadığı bir yerde sanatoryum inşasına kalkışılmasının uygun olmadığını da belirterek inşaattan vazgeçilmesi gerektiğini bildirmiştir<sup>1044</sup>.

İnşaat çalışmalarına Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde başlanan Zonguldak'taki frengi hastanesi<sup>1045</sup> için gerekli olan paranın ne şekilde ödeneceği İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde ele alınmıştır. Hastane için gerekli olan paranın hapishaneler inşaatı için 1910 yılı bütçesinde yazılı olan meblağdan taşra hükûmet konakları inşaat ve tamiratına harcanmak üzere nakil edilmiş olan iki milyon kuruş içerisinde karşılanması düşünülmüştür. Ancak Maliye Nezareti bütçede hükûmet konakları inşaat ve tamirati için ayrılmış olan miktarın 1.750 bin kuruş olduğunu belirterek gerek inşa edilmek istenilen Zonguldak'taki frengi hastanesi için gerekse bazı kısımları tamir edilmek istenen İnebolu ve Sinop hastaneleri için herhangi bir tahsisat ayrılmayacağını belirtmiştir<sup>1046</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Zonguldak ve Hamidiye (Devrek) Kazaları ile bu kazaya bağlı Çaycuma Nahiyesi'nde birer frengi hastanesi açılması talep edilmişti. Köylerinde frenginin yoğun bir şekilde görüldüğü Hamidiye Kazası ile Çaycuma Nahiyesi'nde

<sup>1042</sup>BOA. DH. MUI. 31-1/34; Başlangıçta iki mühendisin gelmesi planlanmasına rağmen sadece mühendis Boethke'nin geleceği belirtilmiştir. Bkz. BOA. BEO, 3619 / 271381.

<sup>1043</sup>BOA. BEO. 3619/271381; BOA. DH. MUI. 31-1/34.

<sup>1044</sup>BOA. BEO. 3619/271381; BOA. DH. MUI. 31-1/34.

<sup>1045</sup>Tanin, 26 Recep 1327 / 20 Temmuz 1326, nu. 689.

<sup>1046</sup>BOA. BEO. 3783/283710.

ellişer yataklı birer hastane tesis edilmesi için gerekli olan karyola ve malzemelerin büyük bir kısmı satın alındığı gibi hastane olarak kullanılacak yerler de kiralanmıştı. Ancak bu hastaneler gerekli olan müdür, tabip ve hademe gönderilmediği için açılışları yapılamamaktaydı. Bolu Mutasarrıflığı gerek bölgede frenginin daha fazla yayılmasını önlemek gerekse satın alınan eşyaların çürüyerek zayi olmasının önüne geçmek için hastanelerin bir an önce açılmasını Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir<sup>1047</sup>. Dâhiliye Nezareti, hastane açılmak istenen Çaycuma Nahiyesi'nin yine hastane açılmak istenen Hamidiye Kasabası'na 6 saat mesafede olması ve civardaki Bartın, Safranbolu ve Ereğli'de de birer hastane bulunması nedeniyle burada hastane açılmasına sıcak bakılmadığını bildirmiştir. Bununla birlikte Zonguldak, Kozlu ve Çatalağzı maden ocaklarında çalışan işçilerin büyük bir çoğunluğunun Hamidiye Kazası gibi frenginin mevcut olduğu yerlerden olmaları nedeniyle hastalığın giderek yayıldığı da belirtilmiştir. Bu nedenle Çaycuma'da açılmak istenilen hastanenin eşyalarının Zonguldak'a nakledilmesinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca Zonguldak'ta hastanenin kiralanarak açılabileceği bir yerin bulunmadığı da belirtilerek bu hastanenin ancak 190 bin kuruş harcanarak inşa edilebileceği de belirtilmiştir. Açılması istenen Hamidiye Kazası'ndaki hastane için gerekli olan meblağ ile Zonguldak'ta inşa edilmek istenen hastane için toplam 397.355 kuruş gerektiği de belirtilmiştir. Hastanenin inşası için gerekli olan harcamalar ise şu kalemlerden oluşmaktadır<sup>1048</sup>:

**Tablo 35: Hamidiye Kazası'nda inşa edilmek istenilen hastane için gerekli harcamalar**

Maaşın Cinsi	Hamidiye Kazası		Zonguldak Kazası		Toplam
	Yıllık	Aylık	Yıllık	Aylık	
Tabip ve Müdüriyet Maaşı	9.200	800	9.200	800	
Seyyar Tabip Maaşı	9.200	800	9.200	800	
Kâtip Maaşı	3.000	250	3.000	250	
Serhademe Maaşı	1.800	150	1.800	150	
Hademe Maaşı	1.560	130	1.560	130	
Hademe Maaşı	1.560	130	1.560	130	
Hademe Maaşı	1.560	130	1.560	130	
Hademe Maaşı	1.560	130	1.560	130	
Tımarcılık Maaşı	1.560	130	1.560	130	
Aşıcılık Maaşı	1.440	160	1.440	160	
<b>Toplam</b>	<b>2.770</b>	<b>33.240</b>	<b>2.770</b>	<b>33.240</b>	<b>66.480</b>
Masarifat	5.000	60.000	5.000	60.000	
İcarat	0	0	300	3.600	
Müdür ve Hademe vesaire odaları	0	3.000	0	3.000	
İnşaat	0	190.000	0	0	
	<b>5.000</b>	<b>253.000</b>	<b>5.300</b>	<b>66.600</b>	<b>319.600</b>
Levazımat Noksanı Eşya	0	0	0	0	<b>11.275</b>

<sup>1047</sup>BOA. DH. İD. 53/28.

<sup>1048</sup>BOA. DH. İD. 53/28.

Bedeli					
				<b>Genel Toplam</b>	<b>397.355</b> 1049

Bu esnada frenginin Bartın, Ereğli ve Devrek'teki askerler ile bunların aileleri arasında gittikçe şiddetlenmesi ve bölgedeki hastanelerin yetersiz kalması Çaycuma'da açılmak istenen hastanenin Çaycuma taburu merkezinde inşa edilmesi talebini ortaya çıkarmıştır. Ancak bu talebe hastanenin Zonguldak'a naklinin daha lüzumlu olduğu belirtilerek yine izin verilmemiştir. Ayrıca frenginin bölgede yarattığı tahribat nedeniyle Hamidiye ve Zonguldak'ta açılması uygun görülen hastanelerin daha fazla ertelenmesinin uygun olmadığı da belirtilmiş ve bölgedeki frengi hastanelerinin alet ve malzeme eksikliklerinin karşılanması için bu hastanelere ait tahsisata bin lira eklenmesine karar verilmiştir<sup>1050</sup>.

Frenginin yayılmasını önlemek amacıyla İstanbul'da da bir frengi hastanesi kurulması İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde gündeme gelmiştir. Bu hastanenin kurulması fikri İstanbul Vilayet Meclisi tarafından gündeme getirilmiştir. Frengi hastalarının İstanbul'daki mevcut hastanelere kabul edilmemesi nedeniyle hastalığın yayılması tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Vilayet Meclisi ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi İstanbul'da da bir frengi hastanesinin kurulmasını Dâhiliye Nezareti'ne teklif etmiştir. Ayrıca bu hastanenin kurulmasına kadar da mevcut hastanelerden birisinde mütehasıs tabiplerin denetiminde bir daire teşkil edilmesini ve hastalığın yayılmasına yol açabilecek kahveci, berber ve aşçı gibi esnafın ayda bir kere muayeneye tabi tutulmalarını istemiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi'ne bildirilen bu teklifler Besim Ömer Bey'in gerekçeli itirazları ile reddedilmiştir<sup>1051</sup>. Besim Ömer Bey, gerekçeli itirazlarını sıraladığı yazısında Avrupa hususi frengi hastanelerinin kaldırılmakta olduğunu ve bu hastalığa sahip olanların emraz-ı cildiye hastaneleri ile umumi hastanelerdeki özel bölümlerde tedavi edildiklerini belirterek Kastamonu Vilayeti'ndeki gibi frengi hastanelerinin halkın nefretini kazandığı için hastalar tarafından tercih edilmediğini, bu nedenle hastalığın yayıldığını ifade etmiştir. Bu sebeplerden dolayı, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından hazırlanmış olan Frengi Nizamnamesi'nde frengi hastaneleri tabirinin kaldırılıp yerine "*Memleket Hastaneleri*" ifadesinin kullanıldığını ve hastaların bu hastanelerdeki özel koşullarda veya hastanelere eklenen bölümlerde tedavi edilmeye başlanıldığını belirtmiştir. Frengi hastalığına mahsus hastanelerde bile böyle bir uygulama yapılırken İstanbul'da bir frengi hastanesinin açılması teklifini uygun bulmadığını ifade eden Besim Ömer Bey, bu hastane yerine mevcut Gureba, Etfal ve Haseki Nisa hastanelerindeki uygun koşullardan birinde gerekli tıbbi imkânlar

<sup>1049</sup>BOA. DH. İD. 53/28.

<sup>1050</sup>BOA. DH. İD. 53/28.

<sup>1051</sup>BOA. DH. MUI. 59-2/35.

sağlanmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte hastalığın yayılmasına vasıta olabilecek kahveci, berber, aşçı gibi esnafların zorla muayene ettirilmesinin şahsi hürriyete ve tıbbi nezakete uygun düşmeyeceğini, böyle bir uygulama yerine hasta olduğundan şüphelenilen kişiler ile kendi istekleriyle muayene olmak isteyen kişilere bakılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Bunun için uygun yerlerde ücretsiz olarak hizmet verecek konsültasyon mahalleri tesis edilmesinin siyaseten daha uygun olacağını söylemiştir<sup>1052</sup>.

Fuhuş yapan kadınların tedavileri için İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde İstanbul'da bir hastane açma teşebbüsü görülmektedir. Besim Ömer Bey, konuyla alakalı olarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında; *“fuhuş yapan ve toplumun genel sağlığını tehdit eden kadınların İnzibat-ı Sıhhi-i Hususi Nizamnamesi kabul olununcaya kadar belediye tabipleri tarafından muayene edilmeleri gerektiği”*ni belirtmiştir. Hastalık taşıyan kadınların Haseki Nisa Hastanesi civarında açılacak bir hastanede tedavi edilmelerinin gerekli olduğunu ifade eden Besim Ömer Bey, Haseki Nisa Hastanesi'nin bir şubesi olacak olup eşyalarıyla kiralanacak bir hanede tesis edilmek istenilen bu hastanenin bir an önce açılması için durumun Şehremaneti'ne tebliğ edilmesini istemiştir<sup>1053</sup>. Şehremaneti kısa süre içerisinde bir değerlendirme yaparak Dâhiliye Nezareti'ne cevap vermiştir. Şehremaneti cevabi yazısında, frengi hastası olup fuhuş yaparak hayatlarını devam ettiren kadınlar için açılmak istenilen bu hastanenin kirasının ve diğer ihtiyaçlarının ne kadar para tutacağını Müessesat-ı Sıhhiye Müdüriyeti'nden sorduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Haseki Nisa Hastanesi Başhekimliği tarafından verilen cevapta, çevre mahallelerde hastane olarak kullanılabilir elverişli bir hane bulunmadığı, kullanılabilir birkaç hanenin ise hastane haline getirilmesine sahiplerinin izin vermediği belirtilmiştir. Bu yazışmalar neticesinde Şehremaneti, tesis edilmek istenilen hastanenin maddi boyutuna dikkat çekmiştir. Hastane için uygun bir hane bulunmuş olsa bile hastalardan mahkûm durumda olanlar ile umumhanelerden gelenlere mahsus hastanelerin medeni ülkelerde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından idare edildiğini belirtmiştir. Bu nedenle açılmak istenen hastaneye ait kira, maaş ve diğer masrafların da Emniyet-i Umumiye İdaresi tarafından karşılanması gerektiğini ifade etmiştir<sup>1054</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde frengi hastanesinin açılmasının gündeme geldiği diğer bir yer ise İzmit Sancağı olmuştur. 18 Şubat 1911 tarihli belgeye göre, günden güne artan frenginin yayılmasını önlemek için İznik Nahiyesinde, yatakları sahipleri tarafından getirilmek ve işeleri belediye tarafından temin edilmek üzere, bir hastane açılması talep edilmiştir. İzmit Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne de bildirilen konu Meclis-i

<sup>1052</sup>BOA. DH. MUI. 59-2/35. Konsültasyon, bir hastalığa birkaç hekimin birden teşhis koyma işidir (*Okul Sözlüğü*, Haz. İsmail Parlatır-Hamza Zülfiyar vd. , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 591).

<sup>1053</sup>BOA. DH. MUI. 59-2 / 35.

<sup>1054</sup>BOA. DH. MUI. 59-2 / 35.

Tıbbiye-i Mülkiye'ye tevdi olunmuştur. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye söz konusu taleplerin frengi hastalığı hakkında hazırlanan nizamnamenin uygulamaya konulmasından sonra dikkate alınacağını belirterek bir anlamda konuyu geçiştirmiştir<sup>1055</sup>.

II. Meşrutiyet yıllarında frengi hastalığının görüldüğü yerlerden birisi de Konya Vilayeti idi. Konya Vilayet Meclisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Şubat 1910 tarihli mazbatada bu konuya değinilmiştir. Nezaret hastalığın yayılmasının önlenmesi için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından hazırlanan nizamnamenin tasdik edilmesine kadar mevcut tedbirlerle idare edilmesini istemiştir. Bununla birlikte tabip Mustafa Hulusi Efendi tarafından yazılan ve vilayet gazetesinde yayınlanan bir makalede, köy ahali arasında uzun yıllardır var olan frenginin giderek daha da etkili hale geldiği ve hastalığın yayılma alanının genişlediği belirtilmiştir<sup>1056</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde de Konya Vilayeti'nde etkili olan verem ve frengi hastalıklarına karşı bir hastane inşa edilmesi için bütçeye 2.500 liralık bir tahsisat eklenmesi istenilmiştir. 2 Nisan 1912 tarihli belgeye göre vilayetin her tarafında etkili olan verem ve frengi hastalıkları çok sayıda vatandaşın hayatını kaybetmesine yol açmaktaydı. Halkın ve belediyenin içerisinde bulunduğu maddi imkânsızlık ise bir hastane inşasını engelliyordu. Bu nedenle vilayet merkezinde bir hastane inşa edilmesi için bütçeye 2.500 liralık bir tahsisatın eklenmesi Dâhiliye Nezareti'nden talep edilmiştir<sup>1057</sup>.

II. Meşrutiyet yıllarında bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak görüldüğü diğer bir yer ise Aydın Vilayeti'di. Vilayet dâhilindeki birçok kazada etkili olan bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak tedbirler için ihtiyaç duyulan 102. 600 kuruşun ödenmesi İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde uygun bulunmuştu<sup>1058</sup>. Mahmut Şevket Paşa hükûmeti döneminde ise Aydın Vilayeti'ni koleradan korumak için inşa edilmekte olan Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi ile tecrithaneye tahsisat talep edilmiştir. İzmir Valisi Nazım Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta vilayeti koleradan korumak için tahsis olunan meblağ ile inşa edilmekte bulunan Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi tahsisatının Balkan Harbi nedeniyle gönderilememesi durumunda inşaatın tamamlanamayacağı bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti, Aydın Vilayeti'nden gelen bu telgraf üzerine gerek hastane gerekse tecrithane inşaatı için gerekenin yapılması için durumu Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye Riyaseti'ne bildirmiştir<sup>1059</sup>. Aydın Vilayeti'nin 1917 yılına ait Meclis-i Umumi zabıtlarını incelediğimizde inşa edilmek istenilen Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi'nin tamamlanamadığı görülmektedir. Zabıtnamede Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi'nin camlarının takılması, karolarının döşenmesi gibi bazı eksikliklerinin bulunduğu ifade

<sup>1055</sup>BOA. DH. İD. 50-1/38.

<sup>1056</sup>Fatma Keser, *Konya Vilayet Gazetesi'ne Göre II. Meşrutiyet Başlarında Konya Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s. 348.

<sup>1057</sup>BOA. BEO. 4023/301653.

<sup>1058</sup>BOA. MV. 143/32.

<sup>1059</sup>BOA. DH. İD. 47-2/8.

edilmektedir. Bu bilgi bize hastanenin faaliyete geçemediğini göstermesi bakımından önemlidir<sup>1060</sup>.

### 1.3. Sağlık Müesseselerinin İnşa, Tamir ve Bakımına Yönelik Çalışmalar

II. Meşrutiyet dönemi hükümetleri devletin içerisinde bulunduğu ekonomik şartlar dâhilinde bir taraftan yeni hastaneler açılması için gayret gösterirken diğer taraftan da tahaffuzhane (karantinahane), laboratuvar ve telkikhane gibi çeşitli sağlık kurumlarının açılması için çalışmalar yapmışlardır. Bu dönemde inşa veya tamir edilmeye çalışılan diğer sağlık kurumları arasında dikkatimizi çeken ilk müesseseler tahaffuzhanelerdir. Osmanlı Devleti'nin, ülkeyi tehdit eden bulaşıcı hastalıklara karşı XIX. yüzyıl içerisinde ülkenin değişik bölgelerinde tahaffuzhaneler (karantinahaneler) inşa etmişti. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen önce Beyrut'ta bir tahaffuzhanenin inşası için çalışmalar yapıldığı gibi<sup>1061</sup> Gazze Tahaffuzhanesi'nin de ihtiyaç duyduğu muhafaza duvarı yapılarak çökmekten kurtarılması için adım atılmıştır<sup>1062</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında, Kamil Paşa'nın I. hükümeti döneminde bir taraftan Sinop Tahaffuzhanesi ile Tuzla Tahaffuzhanesi'nin tamir ve yenileme çalışmalarıyla uğraşılırken<sup>1063</sup> diğer taraftan Tebük'te yeni bir tahaffuzhanenin inşa edilmesi için ayrıntılı bir inceleme yapıldığı görülmektedir. İnşa edilmek istenen bu tahaffuzhane Hicaz bölgesinden dönen hacıları gerekli sıhhi tedbirlere tabi tutarak Osmanlı Devleti'ni bulaşıcı hastalıklardan korumak amacına yöneliktir. Tahaffuzhanenin inşası için hazırlanan detaylı raporda; Tahaffuzhane inşaatı için Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından Tebük şehrinin uygun bulunduğu belirtilerek Hicaz Demiryolu boyunca gerekli sıhhi tedbirlerin alınmasında demiryolu idaresinin önemli katkıları olacağı ifade edilmiştir. Tahaffuzhanenin inşası için yaklaşık 150 bin liranın harcanması öngörülmüştür. Meclise sunulan raporda inşaat için gerekli olan bu meblağın hükümet tarafından karşılanması gerektiği belirtilmiştir. Bu meblağın karşılanması noktasında hükümete çözüm önerilerini de ihtiva eden rapora göre, demiryolu idaresinin yolculardan bilet ücreti ile birlikte Sıhhiye İdaresi adına 25 kuruş tahsil etmesinin bir adım olabileceği ifade edilmiştir. Bunun yanında, hacıları taşıyan gemilerin kaptan ve acentalarının yaptıkları gibi karantina vergisinin bilet bedeline eklenerek demiryolu vasıtasıyla tahsil edilmesi, inşaat için gerekli olan eşya ve araç-gerecin indirimli olarak nakledilmesine demiryolu idaresi tarafından izin verilmesi<sup>1064</sup> gibi maddeler de raporda yer alan diğer ilginç öneriler arasındadır. Bu tahaffuzhanenin inşasına kadar alınacak olan geçici tedbirlere gelince, yine Tebük civarında

<sup>1060</sup> Aydın Vilayeti Meclis-i Umumisi, 1333 Senesinde Vuku Bulan İctima'a Ait Zabıtname, Vilayet Matbaası, İzmir 1334, s. 8.

<sup>1061</sup> BOA. A.MKT. MHM. , 590/19.

<sup>1062</sup> BOA. İ. SH. 5/17.

<sup>1063</sup> BOA. DH. MUI. 14-2 / 21; BOA. BEO. 3413/255913; BOA. DH. İD. 50-2/49.

<sup>1064</sup> BOA. İ. SH. 5/37.

geçici bir tahaffuzhane mevki belirlenmiştir. Bununla birlikte Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, bazı hanelerin inşa edilmesi, sıhhiye heyetleri ile hacıların barınması için çadırlar gönderilmesi ve gerekli temizlik araçlarının elde edilmesine yönelik tedbirlerin alınmasını sağlamıştır. Raporda hükûmete sunulan dördüncü teklif, demiryolu memurlarının Tebük'te tahaffuz mevkiinin tesisi esnasında sıhhiye memurlarına gerekli yardımlarda bulunması ve bölgenin su ihtiyacının karşılanmasıdır. Beşinci teklif ise demiryolu idaresinin gerek bölgenin su ihtiyacının karşılanmasında gerekse ihtiyaç duyulan araçların alınması konusunda sıhhiye idaresine yardım etmesidir<sup>1065</sup>.

Babiâli yapmış olduğu değerlendirmede Tebük'te bir tahaffuzhanenin inşasını gerekli görmüştür. Tahaffuzhanenin inşa masrafı olan meblağa karşılık olarak da hacılardan karantina rüsümüne ek olarak alınması teklif edilen 25 kuruşun alınmasına onay vermiştir. Ancak fakir olan hacılardan öteden beri sıhhiye vergisi alınmadığına da değinen Babiâli fakir hacılardan 25 kuruşluk ücretin de alınmayacağını belirtmiştir. Bununla birlikte demiryolu idaresinin de başta tahaffuzhane için gerekli olan eşya, erzak ve levazımın indirimli olarak taşınması olmak üzere gerekli kolaylıkları sağlaması için kararlaştırılan hususların demiryolu idaresine bildirilmesine karar verilmiştir<sup>1066</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Trabzon Valisi Kamil Bey'in imzası ile Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Nisan 1910 tarihli yazıda Rusya'da aralıklarla ortaya çıkan koleranın Osmanlı Devleti'ne sirayetini önlemek için sınırda bulunan Kopmuş mevkiine bir tahaffuzhanenin inşa edilmesi talep edilmektedir<sup>1067</sup>. Vilayetin bu talebini dikkate alan Dâhiliye Nezareti, Trabzon sahillerinde daimi bir tahaffuzhanenin inşa edilmesi için gerekli incelemeleri yapacak bir heyeti bölgeye göndermiştir. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye azasından Doktor Akil Muhtar Bey ile aynı Meclisin Rus ve İran delegelerinden oluşan bu heyete gerekli yardımların yapılması için Trabzon Vilayeti'ne de tebligatta bulunulmuştur<sup>1068</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Suriye Vilayeti'ndeki Maan'ın güneyinde bir tahaffuzhane inşası için uygun bir yer arayacak ve bu seyahati sırasında bölgede coğrafya, ziraat ve madencilik konularında incelemelerde bulunacak olan Viyana Darülfünunu hocalarından Doktor Musa El-Ruveyli'ye gerekli kolaylıkların gösterilmesi için vilayete tebligatta bulunulmuştur<sup>1069</sup>. Yine İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde 25 Temmuz 1911 tarihli tezkere ile Tuzla'da bulunan tahaffuzhane bölümleri ile hastane dairesinin inşası için 465.660

<sup>1065</sup>BOA. İ. SH. 5/37.

<sup>1066</sup>BOA. İ. SH. 5/37; Tebük'te inşa edilecek olan tahaffuzhanenin masraflarına karşılık olarak karantina rüsümünden başka hacılardan 25'er kuruş alınmasına dair irade-i seniyye için bkz.; *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 1, s. 92-94.

<sup>1067</sup>BOA. DH. MUI. 83/45.

<sup>1068</sup>BOA. DH. İD. 112-2/2.

<sup>1069</sup>BOA. DH. MUI. 79-2/19; BOA. BEO 3740/280493.

kuruşun kolera tahsisatından ödenmesine izin verilmiştir. Aynı tahaffuzhanede etüv konulması için bir yer ile tathirat salonu inşa ettirilmesi için gerekli olan 350 bin kuruşun da kolera tahsisatından karşılanmasına Said Paşa hükûmeti döneminde izin verilmiştir<sup>1070</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde tahaffuzhanelerin ıslahı ve sayılarının arttırılması hususunda Muhtelit Tarife-i Sıhhiye Komisyonu tarafından daha önce tahsis edilmiş olan 280 bin liranın harcanmasına müsaade edildiği gibi Selanik'te de bir tebhirhanenin inşa edilmesine izin verildiği belgelerden anlaşılmaktadır<sup>1071</sup>.

Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Tebük ve diğer bazı yerlerde tahaffuzhaneler inşası ile mevcut karantinahanelerin tamiri için tahsisat verilmesine dair üç maddelik bir kanun layihası hazırlanmıştır<sup>1072</sup>. 22 Mayıs 1913 tarihli bu kanun layihasının 1. maddesine göre, Sıhhiye Dairesi ihtiyat akçesinden Tebük Tahaffuzhanesi'nin inşasıyla diğer yerlerdeki tahaffuzhanelerin inşa ve ikmal için 280 bin lira tahsis olunmuştur. 2. maddeye göre hazineden karantinahanelerin masrafları ve tamiri için Sıhhiye Dairesi'ne senelik olarak verilen 500 bin kuruşluk meblağ 400 bin kuruşa indirilmiştir. 3. maddeye göre ise bu kanunun uygulanmasından itibaren tonalito üzerinden alınan sıhhiye vergisinden %20 oranında indirim yapılmasına karar verilmiştir<sup>1073</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Basra'da ve İran hududu üzerinde tahaffuzhane inşa edilmesi için çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu amaçla Sıhhiye Müfettişi Umumisi Cenab Şahabettin Bey ile Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin İngiliz, Rus, Alman ve İran delegelerinden oluşan bir heyetin Hanikin-Şemdinan (Şemdinli) arasında incelemelerde bulunacağı Dâhiliye Nezareti tarafından Bağdat Vilayeti'ne bildirilmiştir. Bağdat Valisi Celal Bey'in konuyla ilgili olarak göndermiş olduğu 27 Ekim 1913 tarihli cevabi yazıda heyetin güvenli bir şekilde seyahat edebilmesi için yanlarında jandarma veya nizamiye süvarisi bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Celal Bey ayrıca heyetin tahaffuzhane tesisi için belirleyecekleri mevkilerin İran hududunun tayininden önce belirlenmesinin siyaseten caiz

<sup>1070</sup>BOA. BEO. 3948/296096; BOA. MV. 154/90; BOA. MV. 157/7.

<sup>1071</sup>BOA. DH. İD. 46/54.

<sup>1072</sup>BOA. MV. 176/30.

<sup>1073</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 441-442; *Takvim-i Vekayi*, 19 Recep 1331/11 Haziran 1329, nu. 1502. Aynı tarihte yayınlanan "Rüsum-ı Sıhhiye ile Tahaffuzhanelere Mütedair 15 Cemaziyelahir 1331 Tarihli Kanuna Müzeyyel Mevad Hakkında Kanun-ı Muvakkat" da bu kanunun devamı niteliğindedir. Buna göre Osmanlı topraklarından İran'a ve İran'dan Osmanlı topraklarına karayolu ile geçenler ikamet yerlerine ulaştıklarında sınırın her iki tarafından 30 kilometre mesafeyi geçmediklerine dair mahalli memurlardan ücretsiz ve bir sene içerisinde verilmiş olan resmi şahadetnameyi ibraz ettiklerinde 10 kuruşluk sıhhiye vergisinden muaf tutulacaklardı. Ancak Meclis-i Umur-ı Sıhhiye İdaresi bulaşıcı hastalıkların görüldüğü dönemlerde bu muafiyeti geçici olarak kaldırma hakkına sahipti. Ayrıca Hicaz Bölgesi'ne deniz yoluyla giden hacılardan ve yolculardan Sıhhiye Dairesi hesabına alınmakta olan 10 kuruşluk sıhhiye vergisi de bu bölgeye kuzey istikametinden tren veya kervanla giden yolculardan da alınacaktı. Bununla birlikte Sıhhiye Dairesi tarafından istihdam edilmiş olan tabiplere de vazifelerine ait malumatın ikmal ettirilmesi için Sıhhiye Nezareti bütçesinden yıllık üç yüz lira tahsisat tayin edilecekti (*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 442-443).



olmayacağını ifade ederek böyle bir durumda Osmanlı Devleti'nin bir emr-i vaki ile karşı karşıya kalabileceğini de ifade etmiştir. Babiâli, heyetin güvenli bir şekilde incelemelerde bulunabilmesi için Bağdat Vilayeti dışında Musul ve Van Vilayetleri'ne de gerekli tebligatlarda bulunmuştur. Bu tebligat üzerine Musul Vali Vekili Esad Bey tarafından gönderilen 27 Ekim 1913 tarihli şifrede Hanikin-Şemdinan arasında seyahatin bir-iki hafta sonra hava şartları nedeniyle mümkün olamayacağı ifade edilmiştir. Van Valisi Tahsin Bey tarafından yine aynı tarihte gönderilen şifrede ise heyete kendileri tarafından gerekli kolaylığın sağlanacağı belirtilmiştir<sup>1074</sup>.

Cenab Şahabettin Bey'in başkanlığındaki bu heyet daha sonra Basra'ya hareket etmiştir. Dâhiliye Nezareti, Bağdat ve Basra Vilayetleri'ne gönderdiği telgraf ile heyete gerekli kolaylıkların gösterilmesini istemiştir. Yapılan keşif neticesinde Cenab Şahabettin Bey, Babiâli'ye tahaffuzhanenin inşası için Salihîye'nin uygun olduğunu bildirerek buradan arazi satın alınması için 7.500 liraya ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Ancak Babiâli, Salihîye'nin gerek iklim gerekse mevki bakımından sahip olduğu olumsuzluklar nedeniyle tereddüde düşmüştür. Bu nedenle tahaffuzhanenin Doktor Kasım İzzettin Bey'in konuyla ilgili 26 Ağustos 1897 tarihli raporu ve Basra Vilayeti'nin 5 Eylül 1904 tarihli telgrafında elverişli bir yer olduğu belirtilen Şemsumiye'de inşa edilmesi düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Babiâli, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 5 Ocak 1914 tarihli yazı ile uzun süredir muallakta kalmış olan bu konunun kesin bir karara bağlanmasını istemiştir<sup>1075</sup>. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Basra Vilayeti'ne Şemsumiye'de tahaffuzhane inşa edilmek için istimlak edilmesi gereken arazinin kaç kuruşa satın alınabileceğinin acilen bildirilmesini istemiştir. Basra Vilayeti göndermiş olduğu 10 Haziran 1914 tarihli cevabi yazıda Şemsumiye köyünün 10 bin liradan aşağı bir meblağ ile alınamayacağını belirterek tahaffuzhane için Basra karşısındaki hurmalığın uygun bir yer olduğunu belirtmiştir<sup>1076</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde inşa edilmeye çalışılan diğer bir sağlık müessesesi de Selanik'te inşa edilmesine karar verilmiş olan telkihhanedir. Kamil Paşa'nın I. hükûmeti döneminde çiçek hastalığının yayılmasının önüne geçebilmek için Telkihhanenin bir şubesinin Manastır veya Selanik şehirlerinden birisinde açılması düşünülmüştür. Bu amaçla Dâhiliye Nezareti tarafından Rumeli Vilayeti Müfettişliği'ne gönderilen yazıda Harbiye Nezareti'nin bu konuyla ilgili değerlendirilmesine yer verilmiştir. Bu değerlendirmeye göre Selanik şehrinin gerek bütün Rumeli vilayetleri ile daha kolay ilişki kurabilecek konumda olması gerekse de röntgen, Dâülkelb Tedavihanesi, Bakteriyolojihane gibi fenni müesseseler ile ordu sıhhiye

<sup>1074</sup>BOA. DH. İD. 46/85.

<sup>1075</sup>BOA. DH. İD. 46/85.

<sup>1076</sup>BOA. DH. İD. 213/18.

müfettişinin burada bulunması nedeniyle telkikhane şubesinin Selanik'te tesis edilmesi uygun görülmüştür<sup>1077</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde ise Musul Vilayeti'nde bir telkikhane tesis edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Musul Vilayeti'nin, telkikhane'nin bir an önce tesis edilmesi talebi karşısında konu Meclis-i Vükela'da gündeme gelmiştir. Yapılan müzakereler neticesinde Meclis-i Vükela, telkikhane'nin inşa ve alet edevat masrafı olan toplam 31.553 kuruşun masarîf-ı gayr-ı melhuze tertibinden ödenmesi hususunun Maliye Nezareti'ne tebliğ edilmesine ve Dâhiliye Nezareti'ne de konuyla ilgili bilgi verilmesine karar vermiştir<sup>1078</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşanın II. hükûmeti döneminde Osmanlı Devleti'nde halkın sağlığını tehdit eden hastalıkları yerinde tetkik etmek için bütün vilayet merkezlerinde tam teşekküllü birer umur-ı sıhhiye laboratuvarı kurulmasına yönelik bir karar alınmış ve bu konuda vilayetlere ve elviye-i gayr-ı mülhakaya gerekli tebligatlar yapılmıştır. Yapılan tebligatlarda belediyelerin kurulacak laboratuvarların tesis masrafları ile daimi masraflarına karşılık tedarik etmeleri istenilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'dan sonra iktidara gelen İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde ise bu konuyla ilgili çeşitli bölgelerden iç açıcı olmayan haberler gelmiştir. Örneğin Yemen Vilayeti'nden 13 Mart 1910 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen tahriratta vilayet dâhilindeki belediyelerin gelirlerinin zaruri masrafları bile temin edemeyecek kadar az olduğu belirtilmiştir. Ayrıca daha önce Sana'da tesis edilmiş olan Gureba Hastanesi'nin masrafları ile vilayet sıhhiye müfettişinin maaşının bile güçlüğüle karşılandığı ifade edilmiştir. İçerisinde bulunulan ekonomik darlık nedeniyle de tesis edilmesi emredilen laboratuvarın tesis ve daimi masraflarının karşılanmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Aynı şekilde Çatalca Sancağı da belediye gelirlerinin çalışanların maaşları ile zaruri masrafları bile karşılayamayacak derecede olduğunu belirterek laboratuvarın tesis edilmesi için yeterli gelirin bulunmadığını ifade etmiştir. Bolu Mutasarrıflığı ise Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği tahriratta bu laboratuvarın hangi bölümlerden oluşacağını, laboratuvarda ne tür alet ve edevatın kullanılacağını ve bunların fiyatlarının ne kadar olduğunu sorarak konuyla ilgili daha detaylı bilgi almaya çalışmıştır. Erzurum Vilayeti ise inşası emredilen laboratuvar için yeni bir bina inşa edilmesi yerine Gureba Hastanesi'ndeki bir-iki odanın kullanılabilceğini belirterek eldeki imkânlar dâhilinde akılcı bir çözüm üretmiştir. Ayrıca Erzurum Vilayeti de tıpkı Bolu Mutasarrıflığı gibi laboratuvar için ne tür araç ve gereçlerin gerekli olduğu ve bunların ne kadar masrafla temin edilebileceği hakkında da bilgi istemiştir<sup>1079</sup>.

<sup>1077</sup>BOA. DH. MKT. 2661/5.

<sup>1078</sup>BOA. MV. 148/46.

<sup>1079</sup>BOA. DH. MUI. 29-2/33.

## 2. Gayrimüslim Osmanlı Cemaatleri Tarafından Açılan Hastanelere Ruhsat Verilmesi

Giriş kısmında da ifade ettiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler XIX. yüzyıl içerisinde kendi cemaatlerine hizmet vermek üzere çeşitli hastaneler inşa etmişlerdi. Gayrimüslimler II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında da Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerinde hastaneler açmaya devam etmişlerdir. Bu hastanelerden ilki Rum cemaati tarafından Görice'de inşa edilen hastanedir. Aslında bu hastanenin inşa edilme talebi II. Meşrutiyet'in ilanından önce Osmanlı makamlarına iletilmişti. Manastır Vilayeti tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 30 Ekim 1906 tarihli raporda Görice'de Aya Tanaş tepesi üzerindeki Rum cemaatine ait arsada 31 metre uzunluğunda, 20 metre 60 cm genişliğinde ve 10 metre yüksekliğinde kâğırden bir hastane inşa edilmek istenildiği bildirilmişti. Bu hastanenin inşa masraflarının ise Görice ahalisinden olup Mısır'da vefat etmiş bulunan Dimitri Çıçka'nın(?) vasiyet olarak bıraktığı beş bin İngiliz lirasından karşılanacağı belirtilmişti<sup>1080</sup>. Hükûmet tahkikatında, hastanenin inşa edileceği yerin İlyas Bey Vakfı'na ait bir bağ olduğu ve senelik 10 kuruş icare-i zemine bağlı olduğu anlaşılmıştır. Hastanenin inşa masrafının tahminen 120 bin kuruş olacağı ve Görice'de 673 hanede erkek ve kadın olarak 3.349 İslam, 1.865 hanede erkek ve kadın 9.265 Rum ve 68 hanede 384 Ulah yaşadığı belirtilerek hastanenin inşasında bir mahzur olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca Görice'den gönderilen tapu ile mütevellî Nikola Zoğraf tarafından verilen teberru senedi ve hastaneye ait plan ve resimlerin teslim edildiği belirtilerek hastanenin inşasına müsaade edilmesi istenmiştir. Adliye ve Mezahib Nezareti, Manastır Vilayeti tarafından kendisine verilen bu bilgileri aynen Sadaret makamına iletmıştır. Babıâli ise inşası talep olunan hastanenin vakıf arazisi olan bir yere inşa olunacağına dikkat çekerek vakıf arazisi üzerine inşa olunacak bir binadan kıymetinin binde onu nispetinde icare-i zemin tahsis edilmesi gerektiğini belirtip ancak bu bedelin ödenmesi şartıyla gerekli iznin verileceğini bildirmiştir<sup>1081</sup>. Bu hastanenin inşaatına ruhsat verilmesi için yapılan yazışmalara II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam etmiştir. Nitekim yapılan incelemeler neticesinde Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde 19 Ağustos 1908 tarihli irade ile hastanenin inşasına ruhsat verilmiştir<sup>1082</sup>. Dâhiliye Nezareti de 30 Eylül 1908 tarihli yazısıyla Adliye ve Mezahib Nezareti ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden gerekli kolaylığın sağlanmasını istemiştir<sup>1083</sup>.

Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Rum cemaati, Manastır Vilayeti dâhilindeki Kozana Kasabası'nda da bir hastane inşa etmek istemiştir. Bu hastanenin inşa hikâyesi kısaca şöyledir. Kozana Kasabası ahalisinden ve Rum cemaatinin ileri gelenlerinden olan Konstantino Derizi Efendi sahip olduğu kargir haneyi bahçesiyle birlikte hastane haline getirilmesi için Rum

<sup>1080</sup>BOA. ŞD. 2055/23; BOA. Y.A.RES. 146/74.

<sup>1081</sup>BOA. ŞD. 2055/23.

<sup>1082</sup>BOA. İ.AZN. 80/15.

<sup>1083</sup>BOA. BEO. 3410/255746.

cemaatine terk etmek istemiştir. Bunun üzerine Rum Patrikhanesi bu hanenin kaydının tashih edilerek hastane haline getirilmesi için gerekli olan ruhsatın verilmesini talep etmiştir<sup>1084</sup>. Sadaret makamı konuyla ilgili Manastır Vilayeti İdare Meclisi'nin 28 Haziran 1908 tarihli mazbatasını incelemiştir<sup>1085</sup>. Kozana Kasabası'nda bin yedi yüz küsur hanede 9.065 Rum yaşamakta olup bu hastanenin açılmasında herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Bu mazbatadan anlaşıldığı üzere yapılan incelemelerde hastanenin açılma talebi uygun bulunmuştur. Ancak bu hastanenin nasıl idare olunacağı, zaruri masraflarının kim tarafından ve nasıl karşılanacağı, hastane olarak kullanılacak yerin hıfzıssıhha kurallarına uygun olup olmadığı gibi hususlarının belirtilmemiş olması nedeniyle bunların açığa kavuşturulması ve alınacak bilgilere göre gereğinin yapılması emredilmiştir<sup>1086</sup>. Bu konuyla ilgili yazışmalar Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde de devam etmiştir. Divan-ı Hümayun kalemi tarafından Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'ne gönderilen 4 Mart 1909 tarihli evrakta hastane haline getirilecek hanenin daimi masraflarının Konstantino Derizi Efendi tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Hastane yapılmak istenilen yerin hıfzıssıhha şartlarına uygun olduğu da belirtilerek hastanenin açılmasının Şura-yı Devlet'in vereceği karara bağlı olduğu ifade edilmiştir<sup>1087</sup>. Neticede Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti dönemine ait 26 Mayıs 1909 tarihli irade ile hastanenin açılmasına ruhsat verilmiştir<sup>1088</sup>. Ayrıca konuyla ilgili Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verildiği gibi Adliye ve Mezahip Nezareti'nden de gereğinin yapılması istenilmiştir<sup>1089</sup>.

İbrahim Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde Bağdat'ta bir Musevi hastanesinin inşasına ruhsat verilmiştir<sup>1090</sup>. Aslında bu hastanenin inşa edilme isteği II. Meşrutiyet'in ilanından önceye dayanmaktadır. Bağdat Valisi Necmettin Bey tarafından 6 Nisan 1906'da Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen telgrafta Musevi milletinden ve Bağdat ahalisinden Miralyas Efendi tarafından fukara hastaların tedavisi için kasaba dışında ve belediye hastanesi yakınında inşa edilmek istenilen hastane hakkında gerekli tetkikatın yapıldığını belirtmektedir. Bu tetkikat neticesinde hastanenin inşasına siyasi ve mahalli bir sakınca olmadığı belirtilmiştir. İnşaata bedelinin ise tamamen Miralyas Efendi tarafından ödeneceği ve Musevi Cemaati'ne bağışlanacağı da ifade edilmiştir. Ayrıca Musevi Cemaati'nin vilayette elli binden fazla nüfusa sahip olduğuna da işaret edilerek gerekli rapor ve mazbatanın hazırlandığı ancak mesafenin

<sup>1084</sup>BOA. ŞD. 2061/23.

<sup>1085</sup>Mazbataya göre Kozana Kasabası'nın Kiremitçiler mevkiinde bulunan ve Konstantino Derizi Efendi tarafından hastane yapılmak üzere Rum cemaatine bağışlanmak istenilen hane kargir ve iki katlı bir binadır. 25 metre 90 santimetre uzunluğunda ve 12 metre doksan santimetre genişliğinde olan bu hanenin yüksekliği ise 9 metredir (BOA. ŞD. 2063/24).

<sup>1086</sup>BOA. ŞD. 2063/24.

<sup>1087</sup>BOA. ŞD. 2063/24.

<sup>1088</sup>BOA. İAZN. 85/33; BOA. DH. MKT. 2855/4.

<sup>1089</sup>BOA. BEO. 3580/268448.

<sup>1090</sup>BOA. DH. İD. 47-1/3.

uzaklığı sebebiyle bunların ne zaman ulaşacağını bilinemediğini bu nedenle de hastane inşası için telgrafla emir verilmesini istemiştir. Ancak Osmanlı makamları bu talebe temkinli şekilde yaklaşmış ve hastanenin inşa edilmek istenildiği yerden, müstemilatının niteliğine kadar ayrıntılı bilgi almak istemiştir. Bağdat Belediyesi tarafından hazırlanan rapor da hastanenin kısımları hakkında yükseklik ve genişlikleri de dâhil olmak üzere ayrıntılı bilgi verilmiştir. Buna göre söz konusu hastanenin mülk bir bahçe üzerine beş koğuş, ameliyathane, tabip odaları, eczane, kahve ocağı, mutfak, tuvalet, hamam, bekçi, karantina, elbise ve misafir odaları ile ahır ve çeşitli odaları barındıracak şekilde inşa edileceği bildirilmiştir. İnşaat için gerekli olan 91.084 kuruşun ise Miralyas Efendi tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Ancak Sadaret makamı hastanenin inşa edileceği bahçenin ne tür araziden olduğunun Defterhane-i Hakani Nezareti tarafından da tahkik edilmesini ve buradan alınacak cevaba göre bir karar verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Defter-i Hakani Nezareti'nden gelen 13 Ağustos 1910 tarihli tezkerede belirtilen hastane ile müstemilatının haritasında gösterildiği şekilde inşasında herhangi bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca hastane inşa edilmek istenilen bahçenin mülkiyet olarak tasarruf edilmekte olduğu da anlaşıldığından inşaat için izin verilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir<sup>1091</sup>.

Bu dönemde inşa edilmeyen ancak bir kısmının yıkılması gündeme gelen Kudüs'teki Misgab Ladah Musevi hastanesi de dikkat çeken diğer bir sağlık müessesesidir. Said Paşa Hükûmeti dönemine ait bu olayla ilgili Haham İshak Eşkinazi tarafından Meclis-i Ayan Riyaseti'ne bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta özetle Misgab Ladah Hastanesi'ne ait iki odanın vakıf arazisi üzerine inşa edildiği gerekçesi ile İdare Meclisinin kararıyla beş gün içerisinde yıkılacağı belirtilmiş ve bu kararın kanuna aykırı olduğunu belirtilerek bu duruma engel olunması istenilmiştir. Kudüs Musevi Cemaati arasında büyük bir heyecan yaratan ve Hahambaşı tarafından da protesto edilen bu konu hakkında Dâhiliye Nezareti'nin Adliye ve Mezahip Nezareti'ne göndermiş olduğu evrak açıklayıcı niteliktedir. Buna göre Kudüs'te daha önce ruhsatsız olarak inşa edilmiş olan bu hastaneye dört beş sene önce bazı binalar ilave olduğu sırada bitişindeki Ezrak Camisi'nin arsasına tecavüz edilmiş, bu durumun ihbar edilmesi üzerine de bir heyet oluşturularak inceleme yapılmıştır<sup>1092</sup>. İnceleme neticesinde yapılan ihbar haklı bulunmuş, bunun üzerine Şura-yı Devlet'in vakıf arazisine yapılan tecavüzün ortadan kaldırılmasına yönelik kararı ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin tebligatına uygun olarak Misgab Ladah Hastanesi'nin iki odasının yıkılmasına Liva İdare Meclisi tarafından karar verilmiştir. Tebliğ edilen bu karar üzerine hastanenin mütevellisi olan Haham

<sup>1091</sup>BOA. İ. AZN. 97/7.

<sup>1092</sup>BOA. DH. İD. 142/6; BOA. DH. İD. 47-1/45. İngilizce kaynaklarda Misgav Ladach olarak geçen bu hastane Fransız Rothschild ailesi tarafından görevlendirilen Albert Cohn tarafından 1845 yılında kurulmuştur (Arnold Blumberg, *A View From Jerusalem 1849-1858, The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, Associated University Presses, New Jersey 1980, s. 180).

İshak Eşkinazi Fransız tebaası olduğunu iddia ederek belediye tarafından gönderilen ihbarnameyi kabul etmemiştir. Bununla birlikte İshak Eşkinazi, hastaneye yabancı devlet bayrağı da çekerek yabancı devlet müdahalesine zemin hazırlayacak bir davranışta bulunmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiştir. Konu üzerinde ciddiyetle duran Adliye ve Mezahip Nezareti, hastanenin yıkılmaması durumunda bölgedeki Müslümanların bu olay nedeniyle heyecana kapılacaklarını ifade etmiştir. Dâhiliye Nezareti ise meseleye daha temkinli yaklaşmış, inşaatın başlangıçta engellenmesi gerektiğini ifade ederek yapımından 4-5 sene sonra yıkılmasının uygun olmayacağını belirtmiştir. Bu konuda bir karar verilmesini sağlamak için ilave olarak yapılan inşaatların hangi tarihte yapıldıklarını, ne zaman fark edildiklerini ve fark edilmelerinden itibaren bunlarla hakkında hangi işlemlerin yapıldığının tespit edilmesini isteyen Dâhiliye Nezareti yıkımın bir süre ertelenmesini gerektiğini belirtmiştir. Hahambaşılığa da hastaneye yabancı devlet bayrağı çekilmesi gibi davranışlardan kaçınılması gerektiğini tavsiye edilmiştir<sup>1093</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde Musevi Cemaati tarafından İzmir'de bir hastane açılmıştır. Aslında bu hastane öncesinde İzmir'de 1827-1911 yılları arasında faaliyet göstermiş olan bir Musevi hastanesi mevcuttu<sup>1094</sup>. Ancak bu hastanenin 1911 yılında kapanmasından sonra şehirdeki Musevilerin sağlık işleri Cemaate ait "*Rofî Holim*" ve "*Hayat Aniyeha*" isimli yardım cemiyetleri ile 1881-1882 yılından beri İzmir'de faaliyette olan İskoçya Kilisesi Misyonu Hastanesi tarafından yürütülmüştür. İzmir'deki Musevi Cemaati'nin yeni bir hastane açmak için harekete geçmesi ise Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde olmuştur. Şehrin ileri gelenlerinden Nesim Levi, 28 Haziran 1913'te Karataş civarındaki Teşvikiye Mahallesi'nin İcadiye sokağında bulunan 15 numaralı evini hastane olarak kullanılması için Musevi Cemaati'ne bağışlamıştır. Cemaat yönetimi, bu eve bitişik olan üç evi de satın alarak yıktırmıştır. Yıkılan evlerden ikisinin arsası Nesim Levi'nin evinin arsası ile birleştirilip hastane haline getirilmiştir. Üçüncü evin arsası ise hastanenin bahçesi olarak düzenlenmiştir. Hastane ruhsatı için Aydın Vilayeti'ne yapılan başvuru neticesinde 14 Aralık 1914'te hastaneye ruhsat verilmiştir. Hastanenin idaresi için kurulan vakfın başkanlığı ölünceye kadar Nesim Levi (Bayraklı) tarafından yürütülmüştür. Bu hastane I. Dünya Savaşı yıllarında diğer hastaneler gibi millileştirilerek hükûmet tarafından kullanılmış, savaş sonrasında ise Musevi Cemaati'ne geri verilmiştir<sup>1095</sup>.

<sup>1093</sup>BOA. DH. İD. 142/6.

<sup>1094</sup>1827 yılında İzmirli Musevilerin cemaat yönetimi, cemaatlerini şehri kasıp kavuran salgın hastalıklardan korumak ve büyük çoğunluğu yoksul olan cemaatin sağlık işlerini düzenlemek için Jose Kuriel'e ait olan binayı satın alarak hastane haline getirmişlerdi. Uzun yıllar Musevilere hizmet veren bu hastane 1911 yılında ekonomik zorluklar nedeniyle kapatılmıştır (Mehmet Karayaman, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2008, s. 75-76).

<sup>1095</sup>BOA. MV. 237/190; Karayaman, *a.g.e.*, s. 76-77.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Beyrut'ta biri daha önce inşa edilmiş diğeri ise inşa edilme aşamasında olan iki hastaneye ruhsat talep edilmiştir. Bu hastanelerden birisi Beyrut'un Remile Mahallesi'nde fakir halkın tedavisi için Rum Ortodoks Cemaati tarafından hastane haline getirilen hanedir. Diğeri ise şehrin ileri gelenlerinden Yusuf Efendi tarafından yine Remile Mahallesi'nde inşasına karar verilmiş olan hastanedir. Söz konusu hastanelerin ruhsat talebi Beyrut Vilayeti tarafından telgrafla İstanbul'a bildirilmiştir. Yapılan uzun yazışmalarda bu hastanelerin taşınması gereken özellikler belirtilerek bu noktaların tahkik edilmesi istenilmiştir. Osmanlı makamlarının ruhsat talep eden hastanelerde aradığı şartlar aslında diğer gayrimüslim hastanelerinde aranan şartlar ile aynıdır. Araştırılması istenilen noktalar arasında hastanelerin işgal ettikleri arazilerin ne tür arazi olduğu, hastaneye hasta olarak kimlerin kabul olunacağı, hastaların ücret karşılığında mı yoksa ücretsiz olarak mı tedavi edileceği ve hastanenin daimi masraflarının nasıl karşılanacağı gibi hususlar bulunmaktaydı<sup>1096</sup>. Beyrut Vilayeti İdare Meclisi'nden İstanbul'a gönderilen 18 Nisan 1910 tarihli mazbatada Beyrut şehri arazisinin tamamen mülk arazi olduğu ifade edilerek ve bu iki hastanenin buldukları arsaların da mülk arazi olduğu bildirilmiştir. Hastanelerin daimi masraflarına karşılık olarak ise gelir getiren mülklerden senelik 40 bin kuruş ayrıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Cemaatin kiliselerinin kapılarına asılacak sandıklar vasıtasıyla toplanacak olan ianelerin de bu hastanelere gelir olarak bırakılacağı ifade edilmiştir. Mazbatada her iki hastaneye kabul olunacak fakir hastaların tedavilerinin ücretsiz olarak yapılacağı da belirtildiği gibi bu hastanelerden daha önce tesis edilmiş olan ve isminin Saint George olduğu bildirilen hastanenin uzunluk, genişlik ve yükseklik gibi fiziksel özelliklerinin tasdik edildiği de bildirilmiştir<sup>1097</sup>. Şura-yı Devlet'te yapılan incelemeler neticesinde Yusuf Efendi tarafından inşasına başlanılan diğer hastanenin de ebatlarının bildirilmesi ve yasal şartlar dâhilinde tesis edilmesi halinde inşaatının tamamlanmasına izin verileceği belirtilmiştir. Ayrıca hastane binalarının altında akar olarak kullanılmak üzere inşa edilmiş olan dükkânların vergi ile mükellef tutulmalarının da mahalli hükûmete tebliğ edilmesi istenilmiştir<sup>1098</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Limni Kasabası'nda Rum Patrikhanesi tarafından inşa edilmek istenilen bir hastaneye ruhsat verildiği görülmektedir. Hastaneye ruhsat alabilmek için Rum Patrikhanesi tarafından yapılan müracaat sonrasında Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti tarafından gerekli incelemeler yapılmış ve neticesi İstanbul'a bildirilmiştir. Buna göre, Limni Kasabası'nda 560 hanede yaşamakta olan 2.200 Hristiyan için inşa edilmek istenen hastane bölge halkından olup İskenderiye'de yaşayan Triyandafilo Efendi'nin tasarrufundaki 3.825 metre büyüklüğünde ve 2 bin kuruş kıymetindeki tarla üzerine inşa olunacaktı. Bu hastane

<sup>1096</sup>BOA. ŞD. 2309/38; BOA. ŞD. 2309/19.

<sup>1097</sup>BOA. ŞD. 2309/38.

<sup>1098</sup>BOA. ŞD. 2309/38.

18 metre genişliğinde, 21 metre uzunluğunda ve 7,5 metre yüksekliğinde olacaktı. 7 oda ve 24 pencereye sahip olacak hastane binası kâgir olarak inşa edilecekti. Hastane inşaatı için gerekli olan 500 Fransız lirası ise Triyandafilo Efendi tarafından verilecekti<sup>1099</sup>. Yapılan tahkikat neticesinden de anlaşıldığı üzere gerek mevki olarak gerekse de şartlar açısından hastanenin inşası için engel bir durum bulunmamaktaydı. Ancak hükûmet hastanenin daimi masraflarının nasıl karşılanacağına belirtilmemiş olması nedeniyle bu konu hakkında mahallinden bir açıklama istemiştir. Ayrıca hastane yapılacak olan 2 bin kuruş kıymetindeki arazi için mahallince belirlenmiş olan 60 para öşür bedeli 15 kuruşa çıkartılmış ve hastanenin inşası için gerekli ruhsatın verilmesi kabul edilmiştir<sup>1100</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Amasya'da Ermeni Cemaati tarafından inşa edilmek istenen bir hastaneye yapılan ayrıntılı inceleme neticesinde izin verildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Amasya Ermeni Murahhashanesi<sup>1101</sup> tarafından açılmak istenen bu hastanenin kuruluşuna yönelik çalışmalar mahalli hükûmet tarafından dikkatle takip edilmiştir. Hastanenin kuruluş amacı, idare tarzı ve fiziksel yapısı gibi hususlar hakkında bilgi sahibi olmak isteyen Osmanlı makamları konuyu Amasya Belediyesi'ne havale ederek belediye müfettişi vasıtasıyla keşif yapılmasını istemiştir. Yapılacak keşifte dikkat edilmesi istenilen hususlar ise ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Keşifte cevap aranması istenilen sorular arasında şunlar bulunuyordu: İster gayrimüslim tebaa isterse yabancı devletler tarafından açılacak olan kilise, okul, hastane ve benzeri kurumların yakınında cami, mescit veya kale var mı? Var ise ne kadar yakınındadır? Bu müesseselerin kurulmasına gerçekten ihtiyaç var mıdır? Müesseselerin kurulacağı arsalar hangi tebaadan kimlerin adına kayıtlıdır? Mülk, vakıf veya miri arazi midir? Büyüklükleri ve kıymetleri ne kadardır? İnşa edilecek binaların uzunluk, genişlik ve yükseklikleri ne kadar olacaktır. Kaç tane kapı, pencere ve odaya sahip olacaklardır? Müessesenin müstemilatı nelerden oluşmaktadır? Müessesenin yapılacağı arsanın dâhilinde mi yoksa haricinde mi olacaklardır? Para kazandıracak yapılar mıdır? Söz konusu bina hangi cemaate aittir ve orada barınan ne kadar hane ve nüfus mevcuttur. İnşa masrafları ne şekilde ve kimler tarafından karşılanacaktır? Mevcut bir bina üzerinde genişletme yapılacak ise söz konusu binanın ruhsatı var mıdır? Ruhsatı var ise hangi tarihte ve ne şekilde ruhsat alınmıştır? Mevcut binaya yapılacak eklemelerin uzunluk, genişlik ve yükseklikleri ile bunların arsalarının büyüklüğü ne kadardır? Söz konusu arsalar kimlerin uhdesindedir? Mülk, vakıf veya miri arazi midir? Aşar ve mukataa vergilerine bağlı mıdır? Bağlı ise bunların miktarı ve arazinin kıymeti ne kadardır? Söz konusu mevcut müesseseler devlet tarafından tasdik edilip resmi ruhsat verilmiş midir? Gerçek

<sup>1099</sup>BOA. ŞD. 2365/11.

<sup>1100</sup>BOA. ŞD. 2365/11.

<sup>1101</sup>Murahhas; 1. İzinli, ruhsatlı, icazetli 2. Her türlü yetkiye sahip delege, devlet görevlisi, elçi anlamlarına gelmektedir (Parlatır, *Osmanlı Türkçesi...*, s.1133).



kurucuları, müdürleri ve mutasarrıfları kimlerdir ve hangi tebaadandır? Müesseseye bağlı binalar var mıdır? Var ise bunların uzunluk, genişlik ve yükseklikleri ne kadardır? İşgal ettikleri arsaların büyüklükleri ne kadardır? Vakıf veya mülk arazisi midirler? Cinslerine göre aşar, mukataa veya icare-i zemine bağlı iseler bunların miktarları ve kıymetleri ne kadardır? Söz konusu müessesenin içinde mi dışında mıdır? Gelir getirmekte midirler? Yeni inşa edilecek veya ruhsat verilecek yerler okul, hastane veya eczane ise bunlara hangi cemaatten öğrenci veya hasta kabul edilecektir? Kabul edilenlerden ücret veya ilaç bedeli alınacak mıdır?<sup>1102</sup>

Yapılan incelemeler neticesinde açılmak istenilen hastane hakkında şu bilgilere ulaşılmıştır: Ermeni Cemaati tarafından hastane açılmak istenilen yer Amasya'nın güneydoğusunda Soğukpınar Mahallesi'nde bulunmaktadır. Mahalle sakinlerinin tamamı Ermeni Cemaati'ne mensuptur. Hastane yeni inşa edilen bir bina olmayıp müteveffa Barham (Berham?) Ağa'ya ait hanenin kiralanması suretiyle açılmıştır. 10 metre kadar yakınında ve karşısında bir kışla, alt tarafında 500 metre mesafede dört tarafı İslam kabristanı olan "Pir İlyas" hazretlerinin türbe ve mescidi bulunmaktadır. Civarda kale ve cami yoktur. Hastanenin tesisi gereklidir. Çünkü Amasya Livası dâhilinde Merzifon Kazası'ndaki Amerikan Koleji'nin hastanesinden başka hastane yoktur. Bu hastanede 8 saat uzaklıkta bulunmaktadır. Bu durum bölge açısından son derece zararlıdır. Hastane açılması düşünülen mevkiinin Ermeni Cemaatinden başka cemaatle ilgisi bulunmamaktadır. Hastane olarak kullanılacak olan bina, Barham Ağa'nın evlatları namına hane ve bahçe olarak mesken suretiyle mülk olarak kayıtlıdır. Keşif defterindeki bilgilere göre binanın arsası 6.305 metre 75 santimetre büyüklüğündedir. Binanın 6 oda, bir mutfak ve bir de salondan ibarettir. Mutfağa bitişik olan oda 102 metre 50 santimetre, diğer oda 112 metre, hizmetçi odası 117 metre, hastalara mahsus oda 57 metre, Salon ise 199 metre 40 santimetre genişliğindedir. Bunların dışındaki iki odada hane sahipleri ikamet etmektedir. Binadaki 6 odadan üçü hastalara, biri hasta bakıcılara ayrılmıştır. Hastanenin kurulduğu yerin sakinlerinin tamamı Ermeni olup toplam 16 hanede 85 nüfus yaşamaktadır. Hastanenin ruhsat kaydı bulunmamaktadır<sup>1103</sup>.

29 Temmuz 1911'de Amasya Ermeni Milleti Meclis-i Cismani-i Millisi Divanı Reisi K. Papazyan ve kâtabi H. Tütüncüyan imzasıyla Amasya'da Ermenice olarak yayınlanan "Amasya Ermeni Milleti Hastanesi Nizamnamesi" hastanenin kuruluş amacı, gelirleri ve idare şekli hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Ermenice olarak yayınlanan ancak kötü bir yazı ve bozuk bir anlatımla da çevirisi yapılmış olan nizamnameye göre, hastanenin kuruluş amacı fakirleri parasız zenginleri ise ücret karşılığında tedavi etmektir. Bu amacı gerçekleştirmek için gerekli olan ilk kaynak ise hastaneye yapılacak olan yadımlardır. Bununla birlikte hastane namına

<sup>1102</sup>BOA. BEO. 4100/307427.

<sup>1103</sup>BOA. BEO. 4100/307427.

kurulan cemiyete üye olarak kaydedilen kişilerin haftalık ödemeleri ile Amasya'daki bazı hayırseverlerin ve hayır kurumlarının yardımları da hastanenin gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Hastanenin idaresindeki genel kurallara göre idare heyetinin onayından geçen hastalar ücretsiz olarak tedavi edeceklendi. Ancak bulaşıcı veya tedavisi zor olan hastalıklara sahip olan hastalar ilk etapta hastaneye kabul edilmeyeceklerdi. Eğer bu durumda olup da kabul edilmiş olan hasta tespit edilirse bunlarda hastaneden gönderileceklerdi<sup>1104</sup>.

Hastanenin yönetimi Umumi Meclis, İdare Heyeti ve Teftiş Heyeti adında üç birime bırakılmıştı. Umumi Meclis'in üyeleri senede 20 kuruş ödeyen ve cemiyete üye olarak haftalık yardımda bulunanlar arasından seçilmekteydi. Umumi Meclis'in görevi idare heyetlerinin seçimi ile halkın hastaneye maddi ve manevi yardımlarını sağlamaktı. Bir başkan, bir kâtip ve üyelerden oluşan Umumi Meclis'in görev süresi 3 yıldır ve üyeleri yeniden seçilebilme hakkına sahipti. Hastane işleyişinde önemli bir yere sahip olan İdare Heyeti ise 7 üyeden oluşmaktaydı. Bu 7 üye Meclis-i Cismani-i Milli tarafından onaylanmış olan 20 kişilik bir listeden kura ile belirlenecekti. İdare Heyeti, bir reis, bir kâtip ve bir muhasebeciden oluşacaktı. İdare Heyeti, Meclis-i Cismani-i Milli tarafından onaylanmak için varidat, masraf ve kayıt defterlerini saklamaya mecburdu. İdare Heyeti'nin görevleri arasında hastane işlerine nezaret etmek, hastaları kabul etmek, hastane memur ve hademesini belirlemek, gerektiğinde bunları azletmek, hesapları tahsil etmek, Meclis-i Cismani-i Milli'nin bilgisi dâhilinde iane toplamak için panayır ve konser gibi fırsatlar yaratmaktı. İdare Heyeti'nin görev süresi iki seneydi ve görev süresinin dolmasından sonra eski üyelerinden üçü mutlaka yeniden seçilecekti. Bu iki senelik sürenin bitiminde İdare Heyeti raporunu ve istifasını Meclis-i Cismani-i Milliye takdim edilmek üzere, Umumi Meclisin Divanı'na sunacaktı. Meclis-i Cismani-i Milli, bu raporu Teftiş Heyeti'nin hesap raporuyla karşılaştırdıktan sonra Meclis-i Umumi Divanı'na iade edecekti<sup>1105</sup>.

Hastanenin denetim mekanizması konumunda olan Teftiş Heyeti ise 5 üyeden oluşmaktaydı. Umumi Meclis tarafından seçilen Teftiş Heyeti'nin üyelerinden 2 tanesinin diğer seçimde tekrar seçilmeleri mecburiydi. Teftiş Heyeti'nin görev süresi 3 yıldır. Başlıca görevleri arasında İdare Heyeti'nin işlerine nezaret etmek, her üç ayda bir hastanenin hesaplarını denetlemek ve hesap raporunu Umumi Meclisin Divanı'na sunmaktı. Teftiş Heyeti'nin bir üyesi fikir beyan etmek için İdare Heyeti'nin görüşmelerinde hazır bulunmaya mecburdu. Ancak bu üyenin oy kullanma hakkı yoktu<sup>1106</sup>. Hastanenin işleyişi ile ilgili diğer önemli kurallar arasında ise şunlar bulunmaktaydı. İdare Heyeti, yetkilerini aşan konularda Umumi Meclis ve Divan vasıtasıyla Meclis-i Cismani-i Milli'nin yardımına başvurabilirdi. Hastane için toplanan yardımın başka bir amaçla kullanılması yasaktı. Hastane işleyişine ait bu nizamnamenin

<sup>1104</sup>BOA. BEO. 4100/307427.

<sup>1105</sup>BOA. BEO. 4100/307427.

<sup>1106</sup>BOA. BEO. 4100/307427.

değiştirilmesi ancak Umumi Meclis tarafından yapılabilirdi. Hastanenin İdare Heyeti sayıca azınlığa düşer veya lağv edilirse hastane yönetimini umumi idareyi üstlenir ve hastaneye ait nakit ve gayr-ı menkullere sahip olurdu. Şayet hastanenin birikmiş borcu varsa hastaneye ait mallardan gerekli ödemeyi yapar ve geri kalan nakdi de fakir hastaların tedavisinde kullanırdı<sup>1107</sup>. Yapılan ayrıntılı tahkikat ve yazışmalar neticesinde Ermeni Hastanesi'nin tesisinde bir sakınca olmadığına Amasya Sancağı İdare Meclisi'nin 20 Haziran 1912 tarihli mazbatasını ile karar verilmiştir. Ayrıca hastaneye ait tapu kaydı, tahkikat raporu, talimatname ve umumi heyetini gösteren belgenin gönderilmesiyle ruhsat verilmesinin uygun olacağı da bildirilmiştir<sup>1108</sup>.

Said Paşa Hükûmeti dönemine ait 22 Haziran 1912 tarihli belgeye göre Yanya Vilayeti'nin Koçina Kazası'nın Platonya mevkiinde Osmanlı tebaasından Aristidi Dimitri Papa isimli vatandaşın tasarrufunda bulunan 10 dönüm 40 metre büyüklüğündeki arazi üzerine okul, yatakhane, sanat atölyesi, hastane ve jimnastik salonu inşasına Şura-yı Devlet tarafından izin verilmiştir<sup>1109</sup>.

Kamil Paşa'nın II. Hükûmeti döneminde ise Yedikule'de Küçükbalıklı olarak bilinen yerde Sultan II. Bayezid evkafından olan ve Rum Cemaati'ne kabristan yapılması için terk edilmiş bulunan 4.365 metre büyüklüğündeki arsaya bir hastane inşa edilmesine yine Şura-yı Devlet'in kararı ile izin verilmiştir. 4 Aralık 1912 tarihli belgeye göre vakıf adına mevcut kıymetinin binde onu nispetinde senelik 2.200 kuruş icare-i zemin ödeyecek olan bu hastane 90. 5 metre uzunluğunda, 50 metre genişliğinde ve 15 metre yüksekliğinde olacaktı. İç hastalıklarının tedavi edileceği bu hastane kârgir olarak inşa edilecekti. Bodrumu ile birlikte 3 katlı olacak olan bu hastane 7 kapı ve 208 pencereye sahip olacaktı<sup>1110</sup>.

### 3. Misyonerler Tarafından İnşa Edilmiş veya İnşasına Teşebbüs Edilmiş Hastanelere Ruhsat Verilmesi

Misyonerlik, en basit tanımıyla evrensel dinlerin özellikle de Hristiyanlığın yayılması amacıyla yapılan sistematik faaliyetleri ifade eden bir kavramdır. Latince “*missio*”dan gelen misyon kelimesi sözlükte görev ve yetki anlamlarına gelirken misyoner kelimesi de görevli kişi anlamına gelmektedir<sup>1111</sup>. Misyonerliğin Hz. İsa'nın “*Gidiniz ve yeryüzündeki bütün yaratılmışlara İncil'i anlatınız*” sözleriyle havarilerini, Hristiyanlığın tebliği vazifesiyle

<sup>1107</sup>BOA. BEO. 4100/307427.

<sup>1108</sup>BOA. BEO. 4100/307427.

<sup>1109</sup>BOA. İ.MF. 19/40.

<sup>1110</sup>BOA. DH. İD. 47-2/6.

<sup>1111</sup>Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 193; Misyonerliğin tanımı, kökenleri ve gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gündüz, *a.g.md.*, s. 193-199; Gülbadi Alan, *Merzifon Anadolu Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Danışman: Ramazan Tosun, Kayseri 2002, s. 16-19; Özdemir, *a.g.m.*, s. 311-314.

görevlendirmesiyle başladığı kabul edilmektedir<sup>1112</sup>. Dini amaçlarla Osmanlı topraklarına gelen misyonerler, zamanla mensup oldukları ülkeler tarafından Osmanlı topraklarında yeni nüfuz alanları oluşturma çabalarında araç olarak kullanılmışlardır. Zira çok dinli ve çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti, misyonerlik faaliyetleri için uygun bir zemine sahipti. Gayrimüslimlere tanınan geniş haklar ile yabancılara verilen kapitülasyonlar da bu faaliyetler için uygun fırsatlar olarak değerlendirilmiştir<sup>1113</sup>. Misyonerler, “*İnsanın olduğu yer de acılar vardır. Acıların olduğu yerde doktorluğa ihtiyaç vardır. Doktorluğa ihtiyaç olan yerde de misyonerlik için uygun bir fırsat vardır*” düşüncesini benimseyerek çalışmalarında hastaneleri ve sağlık hizmetlerini etkili bir araç olarak kullanmışlardır<sup>1114</sup>.

II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi Osmanlı Devleti’nde faaliyet gösteren tüm misyoner örgütlerinde büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Bu döneme kadar ağırlıklı olarak azınlıklar arasında faaliyet gösteren misyonerler hedeflerini daha yüksek tutmaya başlamışlardır. Misyonerler her ne kadar İttihat ve Terakki üyeleri ile yaptıkları görüşmelerde kendilerini ilericiliğin öncüleri, yeni kurulacak modern Osmanlı toplumunun inşasına katkı sağlayacak gönüllü üyeler olarak tanıtmaya çalışmışlarsa da misyon raporlarında gerçek amaçlarının çok daha rahat bir ortamda misyonerlik faaliyetlerini yürütmek suretiyle Osmanlı topraklarında Hristiyanlığı yaymak olduğunu belirtmişlerdir<sup>1115</sup>. Misyonerlerin Osmanlı topraklarında sürdürdükleri faaliyetler Katolik misyonerlerce yürütülen faaliyetler ve Protestan misyonerlerce yürütülen faaliyetler olarak iki ana grupta toplanabilir. Bu misyoner gruplarından en etkilisi 1820 yılından itibaren Osmanlı ülkesine akın etmeye başlayan Amerikan Board Cemiyeti’ne bağlı Protestan misyonerlerinin yürüttükleri faaliyetlerdir<sup>1116</sup>.

### 3.1. Ruhsat Verilen Amerikan Board Misyonerleri Hastaneleri

Tarih boyunca çok sayıda aşama kaydetmiş olan misyonerlik XIX. yüzyılda oldukça hareketli bir döneme girmişti. XVIII. yüzyılın sonlarında ABD’de ortaya çıkan dini canlanma gerek ülke içerisinde gerekse ülke dışında misyonerlik faaliyetlerinin canlanmasına yol açmıştır. Kısa sürede organize olan Amerikalı misyonerler “*saha tüm dünya*” felsefesiyle yeryüzünün büyük bir bölümünde faaliyete geçmişlerdir. Amerikan misyonerlerinin özel önem verdikleri yerlerden birisi de Osmanlı Devleti’nin hâkim olduğu topraklardır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde ABD-Osmanlı Devleti arasında karşılıklı ticaret hızla gelişmişti. Osmanlı Devleti’ne ilgi duyan

<sup>1112</sup>Özdemir, *a.g.m.*, s. 311.

<sup>1113</sup>Ayten Sezer, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, (1999), s. 172.

<sup>1114</sup>Murathan Keha, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyonerlik ve Erzurum’daki Faaliyetleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Y. 18, S. 58 (Kış 2014), s. 84.

<sup>1115</sup>Uğur İnan, *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 350.

<sup>1116</sup>Alan, *a.g.t.*, s. 17.

Amerikalılar sadece ticaretle uğraşanlar değillerdi. 1810 yılında Boston’da kurulan Amerikan Board (American Board of Commissioners for Foreign Missions) kısa sürede oldukça geniş bir alanda misyonerlik faaliyetlerine başlamıştı. Amerikalı misyonerler Hristiyanlığın ilk dönem kiliselerini sınırları içerisinde bulunduran Anadolu topraklarını da faaliyet alanı olarak seçtiler<sup>1117</sup>.

1820 yılında İzmir’e ayak basan ilk Amerikalı Protestan misyonerleri 1820’li yıllarda Anadolu topraklarına ulaşan diğerleri takip etmiştir. Misyonerler, Anadolu’yu baştan sona etnografik, dini, etnik ve sosyo-politik açıdan inceleyerek Osmanlı topraklarını misyon bölgelerine ayırdılar. Başta Ermeniler olmak üzere Rum, Bulgar, Süryani ve Keldani gibi etnik unsurlar arasında misyonerlik faaliyetleri başlatıldı<sup>1118</sup>. 1830 yılında Osmanlı Devleti ile ABD arasında bir ticaret antlaşmasının imzalanması ve ülkenin o dönemdeki siyasi durumu Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerinin hızlanmasını sağladı<sup>1119</sup>. 1 Temmuz 1846’da İngiltere’nin yardımları ile Osmanlı topraklarındaki ilk Protestan kilisesi açıldı. Protestan cemaatinin Babiâli tarafından resmen tanınması ise 1850 yılında oldu<sup>1120</sup>.

Amerikalı misyonerler önce eğitim sonra ise sağlık hizmetleri vasıtasıyla halkla yakınlık kurarak faaliyetlerini kısa süre içerisinde Osmanlı topraklarının en ücra noktalarına kadar taşıdılar. Özellikle Osmanlı Devleti’nin erişemediği ve çeşitli imkânsızlıklar nedeniyle hizmet götüremediği Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da çalışmalarını yoğunlaştıran misyonerler Müslüman-Hristiyan ayrımı gözetmeksizin halka sağlık hizmetleri sundular. Bu durum Müslüman halkı kısa süre içerisinde etkiledi. Devletin kendilerine sağlayamadığı sağlık olanaklarına kavuşan Müslüman halk misyonerlere daha sıcak bakmaya başladı<sup>1121</sup>. Osmanlı topraklarında sağlık alanında faaliyet gösteren ilk Amerikan Board misyoneri olan Dr. Asa Dodge 1833 yılında Beyrut’ta çalışmalarına başladı<sup>1122</sup>. Birkaç yıl içerisinde birçok gezici hekim Trablusşam’dan Kafkasya’ya kadar olan bölgede görev yapmaya başladı. Dr. Asa Dodge’u 1840’da Dr. Cornelius Van Dyke, 1843’de Dr. İshabel Grant, Dr. Henry Lobdell, Dr. George E. Post ve Dr. Azariah Smith takip etti<sup>1123</sup>. Bu ilk tıbbi misyonerlerin donanımları son derece sınırlıydı. Bu donanımlar standart birkaç ilaç ve basit araç gereçlerden oluşmaktaydı. Bir hastane veya bir sağlık dispenseri düşüncesi yoktu. Tıbbi misyonerler araç gereçlerini bir at

<sup>1117</sup>İdris Yücel, “Yakın Şarkta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu’daki Amerikan Misyon Hastaneleri (1880-1930)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Güz 2011, s. 230.

<sup>1118</sup>Yücel, *a.g.m.*, s. 231.

<sup>1119</sup>Seçil Akgün Karal, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, *OTAM*, S. 3, 1992, s. 2-3.

<sup>1120</sup>Yücel, *a.g.m.*, s. 231.

<sup>1121</sup>S. A. Karal, *a.g.m.*, s. 3-4. Tıbbi misyonerliğin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Yücel, *Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri...*, s. 75-86.

<sup>1122</sup>Ayhan Öztürk, “Amerikan Board’un Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti’nde Kurduğu Misyonlar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, 2007/2, s. 68.

<sup>1123</sup>Haytoğlu, *a.g.m.*, s. 1522.

sırtında taşıyabiliyor ve sanatını yol üzerindeki herhangi bir noktada icra edebiliyorlardı. Öncülük yapma günleri geçtikten ve muhtelif misyon merkezleri iyice oturduktan sonra tıbbi misyonerler daha büyük çalışmalar yapmak için harekete geçmişlerdir<sup>1124</sup>.

Anadolu topraklarındaki ilk Amerikan misyon hastanesi 1879 yılında Antep'te açılmıştır. Misyonerlerin Beyrut ve Antep'te açtıkları tıp okullarından mezun olan öğrenciler Anadolu'nun önemli şehirlerinde göreve başlamışlar, ayrıca Anadolu'ya yeni gelen misyonerler de usta-çırak ilişkisi ile çok sayıda sağlık personelinin yetişmesini sağlamışlardır. Böylece 1880 sonrasında Anadolu'nun orta ve doğu kesimlerinde çok sayıda misyon hastanesi kuruldu. 1879 yılında Antep'te açılan hastaneden sonra 1885 yılında Mardin, 1897 yılında ise Talas Hastanesi açıldı. XIX. yüzyıl sona ermeden Merzifon ve Van'da da birer misyon hastanesi inşa edildi. Aynı dönemde kuruluşları planlanan Sivas, Adana, Erzurum ve Diyarbakır misyon hastaneleri XX. yüzyılın ilk on yılı içerisinde hizmete açıldılar. Tıbbi misyon çerçevesinde tesis edilen hastanelerin inşa süreci 1912 yılında William Dodd'un Konya'da hizmete açtığı hastane ile tamamlanmıştır<sup>1125</sup>.

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde açılan Amerikan misyon hastanelerine karşı bazı yerel idareciler son derece müsamahakâr davranmışlardır. Adana, Kayseri ve Van Valileri bölgelerinde kurulan bu hastaneleri halkın sağlık ihtiyaçlarına pratik çözümler üreten kurumlar olarak görmüşlerdir. Ancak merkezi yönetim bu hastanelerin nasıl bir amaca hizmet etmek için kurulduklarını erken dönemlerden itibaren fark etmiştir. Merkezi yönetimin hem Osmanlı Devleti tebaası olmayan hekimlerin hem de Osmanlı tebaası olup da yabancı kolejlerden diploma alan hekimlerin diplomalarını onaylama konusunda isteksiz davranması bu noktada manidar bir tutumdur. Ayrıca bu kimselerin belediye tabipliğinde bulunarak umuma hizmet sunması da yasaklanmıştır. Temmuz 1888 tarihli kararname ile Amerikan mekteplerinde tıp eğitimi alan kimselerin dinlerini yaymak amacıyla eğitilmiş oldukları bu nedenle de belediye tabipliklerinde istihdam edilmemeleri belirtilmiştir. Bunun yanı sıra 1895 yılında Sadarettin padişaha sunulan bir rapor da tıbbi misyon çalışmalarının Müslim ve gayrimüslim fark etmeksizin bütün halkın kalbini kazandığı ve bu sayede tebaaya fesat fikirler aşlamayı hedeflediği belirtilmiştir<sup>1126</sup>.

Amerikan Board'un sağlık personelinin yasalara aykırı olarak gerçekleştirdiği tıbbi misyon çalışmalarının çoğu zaman uyarılarla geçirildiği görülürken kimi durumlarda özellikle de Ermeni meselesi ile ilintili konularda hastane personelinin soruşturulması hatta sınır dışı edilmesine kadar giden bazı uygulamalarda bulunulduğu görülmüştür. II. Meşrutiyet'in

<sup>1124</sup>James L. Barton, *Amerikan Misyonerler Heyeti Sekreterinin Anıları, Türkiye'de Gündoğumu*, Çev. Zekeriya Başkal, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 179.

<sup>1125</sup>Yücel, "Yakın Şarkta Batı Nüfuzu...", s. 232-233.

<sup>1126</sup>Yücel, "Yakın Şarkta Batı Nüfuzu...", s. 240-241.

ilanından sonra ise çok sayıda misyon hastanesi daha önce olmadığı kadar rahat biçimde hareket etme imkanına kavuşmuştur. Daha önceleri özellikle hastanelere ruhsat alma konusunda güçlüklerle karşılaşan Board misyonerleri, 1908-1914 yılları arasında gerek mevcut hastanelerini genişletme gerekse kurulan yeni hastanelerine ruhsat alma konusunda rahat hareket etmişlerdir. Board hastanelerine karşı II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan bu esnek tavırda şüphesiz Amerikan elçiliğiyle iyi geçinme isteği etkili olmuştur<sup>1127</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Amerikan Board misyonerleri ile ilgili karşımıza çıkan ilk belge misyonun Mardin'deki faaliyetleri ile ilgilidir. Kamil Paşa Hükûmeti dönemine ait bu belgede Mardin'de Amerikalılara ait mektep, hastane ve eczanenin vergiye bağlanması gerektiği ifade edilmiştir<sup>1128</sup>. Aynı konuyla ilgili Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti dönemine ait 14 Şubat 1909 tarihli belgede ise konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi verilmiştir. Buna göre Amerikan Board misyonerlerine ait olup Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Mardin Kasabası'nda bulunan okul, hastane, eczane ve misyonerlerin ikametlerine mahsus hanelerin cemiyet adına yeniden kaydedilmeleri ve emlak vergisi ile diğer vergilerden muaf tutulmaları Amerikan Sefareti tarafından talep edilmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde bu yapıların tesis edilmelerinde bir sakınca olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca okul ve hastanenin müessese adıyla kayıtlarının yenilenmesine ve misyonerlerin ikametlerine mahsus haneler ile eczanenin de vergiden muaf tutulmasına Şura-yı Devlet kararıyla izin verilmiştir<sup>1129</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti döneminde Amerikalı misyonerler Harput'ta bir hastane inşa etmek için izin talebinde bulunmuşlardır<sup>1130</sup>. Aslında bu hastanenin açılması düşüncesi daha öncelere dayanmaktaydı. Harput'ta henüz bir yılını doldurmuş olan Board misyoneri Annie Tracy Riggs'ın hayatını kaybetmesi nedeniyle Amerika'daki arkadaşları Harput'ta onun adına bir hastane inşa etmeye karar vermişlerdi. 1906 yılında Amerikan Board'un Harput'taki en yetkili ismi olan Dr. Atkinson, ellerindeki paranın bir hastane planlaması için yeterli olacağını düşünüyordu. Babîâli, bu hastanenin inşasına pek de sıcak bakmıyordu<sup>1131</sup>. Bir süre işi sürüncemede bırakan hükûmet daha sonra hastaneye ruhsat verilmesini kararlaştırmıştır. Hastanenin ruhsatının 1909 yılı Nisan ayında Harput'a ulaşması üzerine hemen Mayıs ayı içerisinde hastanenin inşaatına başlanmıştır. Harput'un yaklaşık 5 km güneyinde bulunan Mezre bölgesinde inşa edilen hastanenin bir kısmı kısa sürede tamamlanarak "*Harput Annie Tracy Riggs Hastanesi*" adıyla İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde, 1910 yılı Eylül ayında, hizmete açılmıştır. Hastane, açılışını takip eden iki aylık süre içerisinde oldukça yoğun bir

<sup>1127</sup>Yücel, "Yakın Şarkta Batı Nüfuzu...", s. 244-245.

<sup>1128</sup>BOA. BEO. 3424/256795.

<sup>1129</sup>BOA. BEO. 3491/261814.

<sup>1130</sup>BOA. BEO. 3500/262463.

<sup>1131</sup>Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri...*, s. 226-227.

ilgiyle karşılandı. Hastanede 1911-1912 faaliyet yılı içerisinde gerçekleştirilen toplam ameliyat sayısı 424, toplam tedavi sayısı ise 17.243 olmuştur<sup>1132</sup>.

1912 yılına gelindiğinde mevcut hastane binalarının tamamlanmamış olan kısımları da faaliyete geçmiştir. Hastanenin başhekimisi olan Dr. Atkinson, hastanenin 1912 yılı raporunda yer alan kuruluş hedefi başlığı altında hastanenin kuruluş amacını kısa ve net şekilde şöyle ifade etmişti: “İlaç, ameliyat ve hasta bakımı yoluyla hastaları iyileştirip acılara deva olarak halk üzerinde Hristiyanlaştırma faaliyeti sürdürmek”. Teknik açıdan son derece modern araçlarla donatılan hastanenin 50 olan yatak kapasitesi 1914 yılında 75’e yükseltildi. I. Dünya Savaşı’nın başlaması ile hastane ekonomik sıkıntı içerisine girmiştir. 1914 yılı Ağustosunda kısmen Osmanlı Ordusu’na tahsis edilen hastane Osmanlı Devleti’nin Kasım ayında savaşa katılmasıyla birlikte tamamen askeri amaçlı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, üç ay sonra hastane Kızılhaç’a devredilmiştir<sup>1133</sup>.

Board misyonerleri tarafından 1850’li yılların başından itibaren Sivas’ta faaliyet gösteren bir misyoner hastanesine<sup>1134</sup> Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde ruhsat verilmiştir. 18 Kasım 1909 tarihli belgede Sivas’ın Bahtiyar Bostanı Mahallesi’ndeki mülk arsa üzerinde bulunan ve Amerikan Board misyonerleri adına kayıtlı olup hastane haline getirilmiş olan bina hakkındaki taleplere yer verilmiştir. Bu belgeye göre Amerikan Sefareti, bu hastanenin diğer hayır müesseselerine verilmiş olan imtiyazlara sahip olmasını ve resmen tanınması talep etmekteydi. Bu talep Hariciye Nezareti vasıtasıyla Sadaret makamına iletilmiş, yapılan incelemeler neticesinde binanın hastane olarak kullanılmasına ve bu amaçla kullanıldığı sürece de vergiden muaf tutulmasına Şura-yı Devlet tarafından karar verilmiştir<sup>1135</sup>. 1910 yılı başlarında ruhsat alabilen hastaneye, Sivas’a ilk ulaşan ve uzun yıllar hizmet veren Dr. West’in anısına “West Memorial Hastanesi” adı verilmiştir. Ruhsat alımını takip eden dönemde hastaneye olan talebin artması yeniden yapılanma ve modernizasyon ihtiyacını zorunlu hale getirmiştir. Hastane binasına ek bir klinik ve dispanser, çocuk hastalıkları için ek bir klinik ve modern bir ameliyathane ve verem hastalarının tedavisi için de ek bir binaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu yıllarda hasta sayısı da geçmişe oranla oldukça artmıştı. Hastanenin açılış dönemlerinde görülen yıllık ortalama 2 bin hasta 1910’lu yılların başında yatılı ve dispanser hastaların toplamı değerlendirildiğinde 5 bin’in üzerine çıkmaktaydı. Hasta sayısındaki artış gibi hastanenin personel sayısı da zamanla arttı. Mevcut Amerikalı çalışanlara ek olarak 5 yerli

<sup>1132</sup> Yücel, *Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri...*, s. 227-229.

<sup>1133</sup> Yücel, *Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri...*, s. 230-232.

<sup>1134</sup> Board misyonerlerinin Sivas’taki faaliyetleri 1850’li yılların başında başlamıştır. Bu tarihten itibaren misyonerlerin Sivas’taki faaliyetleri hakkında bkz. Neşe Tozkoparan, “Sivas Amerikan Hastanesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Journal of Modern Turkish History Studies*, XIV/28 (2014-Bahar/Spring), s. 81-102.

<sup>1135</sup> BOA. BEO. 3665/274870.



hemşire ve 2 yerli doktor da hastanenin personel kadrosuna dâhil edilmiştir. I. Dünya Savaşı yılları Anadolu’da diğer bütün misyon hastanelerini olduğu gibi Sivas misyon hastanesini de zor bir duruma sokmuştur<sup>1136</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa’nın ikinci hükûmeti döneminde Basra’nın Saî Mahallesi’nde Amerikalı Protestan tabip Mister Vatis, mutasarrıf olduğu 2,5 dönümlük araziye hastane inşa etmek istediği için ruhsat talebinde bulunmuştur<sup>1137</sup>. Osmanlı makamları, bölgede bulunan belediye hastanesinin nüfusa oranla yetersiz kalması nedeniyle hastanenin inşasına izin vermiştir<sup>1138</sup>.

Amerikalı misyonerlerin ruhsat talebinde buldukları diğer bir hastane de Merzifon’da açılmak istenen misyoner hastanesidir. Aslında Merzifon’da çalışmalarına J. H. Hoyland isimli bir hemşirenin misyoner okullarının arazisi dışında kiraladığı bir evde başlamış olan bir hastane zaten mevcuttu<sup>1139</sup>. Hatta bu hastane 1906 yılında bir soruşturma geçirmiş<sup>1140</sup> ve 1907 yılında da ruhsat almıştı<sup>1141</sup>. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Merzifon’da bir canlanma görülmüştür. Merzifon’daki Amerikan sağlık faaliyetleri kısa sürede gelişmiştir. Yöredeki sağlık hizmetlerinin yetersizliği de bu gelişmeyi pekiştirmiştir. Mevcut hastanenin talebi karşılayamadığını düşünen Dr. Marden sağlık kurumlarını büyütme kararı vermiştir. Bu nedenle yeni hastane binalarının inşası için yer aranmıştır. Merzifon Anadolu Koleji müdürü Charles Chopin Tracy, II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra 12 bin metre kare araziye Çelebi Sultan Mehmet Vakfı’ndan 55 bin kuruş karşılığında satın alarak yeni hastanenin yapımı için girişimlere 1910 yılında başlamıştır<sup>1142</sup>. İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti döneminde 21 Ocak 1910’da Tracy, mahalli hükûmete müracaat ederek 945 metre kare arazi üzerinde bir hastane kurulması için hükûmetten izin istemiştir. Ancak gereken vergi ödenmediğinden ve arazinin geri kalanının ne amaçla kullanılacağı bildirilmediğinden bu başvuru reddedilmiştir. Hükûmetin tereddütlerini izale etmek için 6 Temmuz 1910’da Merzifon misyonerleri Merzifon Kaymakamlığı’na gelerek teminat vermişlerdir. Hastanede fakir hastaların parasız olarak tedavi edileceği, başta olmak üzere misyonerlerin vermiş olduğu teminat 27 Ağustos 1910’da Babiâli’de ele alınmış, sorununu tartışmış ve Şura-yı Devlet tarafından vergisinin ödenmesi şartıyla Merzifon Amerikan Hastanesi’nin açılmasına izin verilmiştir<sup>1143</sup>.

<sup>1136</sup>Yücel, *Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri...*, s. 279.

<sup>1137</sup>BOA. BEO. 3667/274971.

<sup>1138</sup>Yücel, “Yakın Şarkta Batı Nüfuzu...”, s. 245.

<sup>1139</sup>Nil Sarı, “Merzifon Misyoner Hastanesi”, *I. Amasya Araştırmaları (13-15 Haziran 2007)*, I. Kitap, *Tarih İçinde Amasya, Tıp Tarihinde Amasya*, Ed. Yavuz Bayram, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, s. 581.

<sup>1140</sup>BOA. DH. MKT. 1131/15.

<sup>1141</sup>Sarı, “Merzifon Misyoner...”, s. 581.

<sup>1142</sup>Sarı, “Merzifon Misyoner...”, s. 585-586.

<sup>1143</sup>Sarı, “Merzifon Misyoner...”, s. 586-587.

Said Paşa hükûmeti döneminde Amerikan misyonerlerinden William Dodd, Konya’da bir hastane inşası için ruhsat talep etmiştir<sup>1144</sup>. Amerikalı misyonerlerin Konya’da sürdürmüş oldukları çalışmalar Board hastanelerinin bulunduğu diğer misyon sahalarından farklı bir özellik taşımaktadır. Çünkü Konya’da bir misyon hastanesi açılmadan önce Board personeli tarafından düzenli bir misyonerlik faaliyeti başlatılmamıştı. Konya’da Board bağlantılı ilk girişim, örgütün Osmanlı topraklarına gelişinden yaklaşık 90 yıl kadar sonra 1911 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte Kayseri’de tıbbi misyonerlik yapmakta olan ancak hastanenin yönetimi konusunda buradaki diğer misyonerlerle anlaşmazlığa düşen William Dodd, Kayseri’yi terk edip Konya’da bir hastane açmaya karar vermişti. Dodd, yanına hastanenin donanımını da alarak Konya’ya gelmiş ve hastane binası olarak kullanabileceği bir yer aramaya başlamıştır. Çok geçmeden şehrin tam merkezinde tek katlı, eski ancak oldukça kullanışlı bir binayı satın almıştır. Bina hastane çalışmalarına uygun hale getirilmek için yeniden inşa edilmiştir. Üzerine inşa edilen ek iki kat ile hastane binası hizmete hazır hale getirilmiştir<sup>1145</sup>.

William Dodd, tarafından Konya’da açılmak istenen hastane için Babıâli’den ruhsat alınması meselesi ise Osmanlı idarecilerinin Amerika elçisini memnun etmeye vermiş oldukları önemi göstermektedir<sup>1146</sup>. 26 Mayıs 1912 tarihli belgeye göre başta Konya’da bir hastane açmak isteyen William Dodd’un Amerikan vatandaşı olması nedeniyle bu hastanenin tesis edilmesine izin verilemeyeceği belirtilmişti<sup>1147</sup>. Ancak daha sonra hastanenin bir hayır müessesesi olup, kaza halkına faydalı olacağı belirtilerek bu hastaneye ruhsat verilmesinin sefareti hoşnut edeceği ifade edilmiştir. Mevcut şartların hastaneye ruhsat verilmesine elverişli olmamasına rağmen Osmanlı makamları iki pratik sebebe dayanarak hastaneye ruhsat verilmesine karar vermişlerdir. Buradaki pratik sebepler bölge halkının sağlık hizmetlerinden yararlanacak olması ve Amerikan Sefareti’nin olumlu görüşlerinin kazanılmak istenilmesidir<sup>1148</sup>. Hastaneye ruhsat verilmesi süreci yerel basın tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Konya’da yayınlanan Babalık gazetesi William Dodd’un faaliyetlerini yakından takip etmiş, misyonerlerin hastane ve benzeri yardım kuruluşları adı altında halkı etki altına almaya çalıştıklarını belirtmiştir. Gazeteye göre William Dodd da Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer misyonerler gibi doktorluk perdesinin arkasında Hristiyanlık propagandası yapmaktaydı. Gazetenin William Dodd ve arkadaşları aleyhindeki bu yazıları neticesinde yerel yetkililer mevcut kanunlara dayanarak ruhsat verme konusunda isteksiz davranmışlardır. Ancak Amerika Sefareti’nin araya girmesiyle William

<sup>1144</sup>BOA. BEO. 4044/303265.

<sup>1145</sup>Yücel, *Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri...*, s. 286-287.

<sup>1146</sup>Yücel, “Yakın Şarkta Batı Nüfuzu...”, s. 245.

<sup>1147</sup>BOA. BEO, 4044/303265.

<sup>1148</sup>Yücel, “Yakın Şarkta Batı Nüfuzu...”, s. 245-246.

Dodd'a gerekli kolaylığın gösterilmesi emredilmiştir. Neticede hastanenin açılmasına Osmanlı tebaasından tayin edilecek bir doktor adına olması şartı ile izin verilmiştir<sup>1149</sup>.

Sundukları sağlık hizmetleri vasıtasıyla Konya'da yaşayan farklı kiliselere mensup Hristiyanların yanı sıra Müslümanlarla da temasa geçen Amerikalı doktorlar, yürüttükleri tıbbi misyon sayesinde Osmanlı topraklarına gelme amaçlarına uygun imkanları yakalamışlardır. Amerikalı misyonerler açtıkları hastaneleri dini toplantılar için merkez olarak kullanmışlardır. Hristiyanlıkla ilgili sohbetlerin yapıldığı ve ilahilerin söylendiği toplantılara Konyalı Rumların yanı sıra Türkler de ilgi göstermişlerdir. 1912 yılında satılan 2 bin incilin yarısı Müslümanlara satılmıştır. 1915 yılına kadar 60 bin dolara yakın bir meblağın harcandığı hastanede misyonerlik faaliyetleri düzenli olarak yürütülmüştür. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı topraklarındaki bütün Amerikan kurumları gibi Konya'daki hastane için de zor bir süreç başlamıştır<sup>1150</sup>. Memleketin kanun ve nizamlarına aykırı hareketleri nedeniyle Konya Amerikan Hastanesi'ne I. Dünya Savaşı yıllarında el konularak personelinin görevlerine son verilmiştir. Bu nedenle 1916 ve 1917 yıllarında Amerikan elçiliği, Babiâli'yi defalarca protesto etmiştir<sup>1151</sup>.

### 3.2. Fransız Misyonerler Tarafından Açılan veya Ruhsatı Alınan Hastaneler

Papalık, Osmanlı tebaası olan Katoliklerin bir milletbaşılarının olmamasından ve Kanuni zamanında I. François ile kurulan Osmanlı-Fransız dostluğundan yararlanarak Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerine girişmişti. XIV. Loui de Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katoliklerin hamisi sıfatını takınarak elçileri ve Katolik papazları aracılığıyla misyonerlerin sayısını artırma çabasına girmiştir. Katolik papazlar, Fransiskenler ve Fransız Cizvitleri olmak üzere başlıca iki gruptan oluşuyordu. Bu rahiplerin faaliyet gösterdiği yerlerin başında İstanbul, İzmir, Adalar, Halep, Kudüs, Mısır, Irak, Suriye ve Filistin gelmekteydi. Bu misyoner faaliyetleri Fransa'nın Paris ve Tours gibi kentlerinden idare edilmekteydi. Cizvitlerin, Osmanlı topraklarındaki merkezleri, İstanbul ve Suriye idi. Fransa krallarının isteği üzerine Osmanlı Devleti, Cizvitlerin Galata'da oturmalarına izin vermişti. Cizvitler de bu himayeden yararlanarak ülkenin çeşitli bölgelerinde yoğun faaliyetler gösteriyorlardı. XIV. Loui, bu kadrodan yararlanmak istemiştir<sup>1152</sup>. Katolik rahipler, XIV. Loui'nin himayesinde Osmanlı topraklarının her tarafına dağılarak faaliyet merkezlerini çoğaltmışlardır. 1740 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonların 50. maddesinde, Osmanlı topraklarındaki Frenk piskopos ve rahiplerinin hangi ulustan olurlarsa olsunlar Fransa kralının himayesi altında oldukları belirtilmekteydi. 51. maddeye göre ise Kudüs'teki kutsal yerler Fransa Krallığı'nın idaresi

<sup>1149</sup>Özdemir, *a.g.m.*, s. 317-318.

<sup>1150</sup>Özdemir, *a.g.m.*, s. 320.

<sup>1151</sup>Yücel, "Yakın Şarkta Batı Nüfuzu...", s. 248.

<sup>1152</sup>Şerife Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları", *OTAM*, S. 11, 2000, s. 707-708.

altında olduğundan gerektiğinde bu yerlerin onarımı için Osmanlı hükûmeti engel çıkarmayacaktı. Bu antlaşma ile Katolik rahiplerin olanakları daha da artmış, söz konusu Katolik rahiplerin misyonerlik faaliyetleri daha çok Rum ve Ermeniler üzerinde yoğunlaşmıştır. 1789 Fransız İhtilali ve onun sonuçları doğrultusunda duraksayan Avrupalı misyonerlerin yayılışı 1830'lardan sonra yeniden hız kazanmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Katolik misyonerlerin yayılması en yüksek noktaya ulaşmıştır. Hristiyanlara Doğu'da tanınan serbestlik, Katolik ve Protestan evlerinin açılması ve Osmanlı Devleti'ne farklı güçlerin yaptıkları baskılar sonucunda misyonerler büyük bir atılım gerçekleştirmişlerdir. XIX. yüzyılın sonu misyonerlerin Doğu'daki en parlak dönemleri olmuştur<sup>1153</sup>.

Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarının savunuculuğunu yapmış olan Paul İmbert'in şu sözleri Fransız misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı topraklarında ulaştığı boyutları göstermesi bakımından dikkate değer. *“Türkiye'ye yatırdığımız iki milyar tutarındaki sermayemiz, 1700 kilometrelik demiryollarımız, rıhtımlarımız, fenerlerimiz, 100 bin hastayı ve yoksulu barındıran 300 hastanemiz, her yerde Fransız dilini ve uygarlığını yayan 100 bin öğrencili 300 okulumuz ve yakın doğu halkları arasında daima canlılığını sürdüren geleneksel politikamızla elbette Osmanlı İmparatorluğunda daha uzun zaman ön sıralarda bir yer tutarız...”*<sup>1154</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanından önce l'Appraption Rahibelerine Nasıra'da bir hastane inşa etmeleri için izin verilmişti<sup>1155</sup>. Fransız misyonerler bu hastanenin inşasına gerekçe olarak manastır, okul ve hastanenin aynı bina içerisinde olması nedeniyle sağlıksız bir ortamın oluşmasını göstermişlerdir<sup>1156</sup>. 22 Kasım 1906 tarihli belgeye göre hastanenin inşası için gönderilmiş olan demir, kiremit ve kirişler Osmanlı makamlarının hoşgörüsü sayesinde gümrük vergisinden muaf tutulmuştur<sup>1157</sup>. Kaynaklar 1912 yılında bu hastanede 291 hastanın yatılı olarak tedavi edildiğini göstermektedir<sup>1158</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Fransız misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri devam etmiştir. Bu dönemde Fransız hastaneleri ile Osmanlı hükûmetleri arasındaki ilişki inşa edilmek istenen yeni hastaneler için değil daha önce inşa edilmiş olan hastanelerin kayıt altına alınması ve birikmiş vergi borçlarının tahsis edilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin Fransız müesseselerinin birikmiş vergi borçlarını tahsis edebilmek için incelemeler yaptığı ve hükûmet değişse bile bu konudaki takip ve incelemelerin

<sup>1153</sup>Yorulmaz, *a.g.m.*, s. 708-709.

<sup>1154</sup>Paul İmbert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri, Türkiye'nin Meseleleri*, Türkçesi: Adnan Cemgil, Engin Yayıncılık, İstanbul tarih yok, s. 93; XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde açılan Fransız müesseseleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şişman, *a.g.e.*, s. 109-312.

<sup>1155</sup>BOA. BEO, 2789/209109.

<sup>1156</sup>BOA. BEO. 2946/220946; Şişman, *a.g.e.*, s. 242.

<sup>1157</sup>BOA. BEO. 2946 / 220946.

<sup>1158</sup>Şişman, *a.g.e.*, s. 243.

devam ettiği incelediğimiz belgelerden anlaşılmaktadır. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Kudüs-i Şerif suru dışında devlet tarafından satın alınıp hastane tesis olunmak üzere Saint Jean Cemiyeti'ne hediye edilmiş olan arsaya ilaveten bu cemiyet tarafından daha önce satın alınmış olan 24 dönümlük arazinin de vergiden muaf tutulmasına karar verilmiştir<sup>1159</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Bursa'da Hacıalizade Mahallesi'nde "*Filles de la Charité*" adındaki Fransız rahiplerinin idaresinde bulunan hastane, kilise ve okula yeni binalar ilave edilmesi talep olunmuştur. Hükûmet, Fransız rahiplerin bu talepleri karşısında mesafeli bir tutum takınmış ve konuyu detaylı şekilde değerlendirmiştir<sup>1160</sup>. Hüdavendigâr Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne iletilen talep 8 Nisan 1912'de Sadarete okunmuş ve değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede Fransız misyonerlerinin yeniden inşa etmek istedikleri yapıların yenilenme nedenleri, ölçüleri ve vergiyle olan bağlantıları gibi konulara değinilmiştir. Bu değerlendirmeden anlaşıldığına göre, Fransız rahipler idareleri altındaki yapılardan muayenehane ile çamaşırhanenin yıkılarak yeniden yapılmasını, ayrıca üzeri kapalı bir avlu inşası için izin istemişlerdir. Değerlendirme neticesinde, Osmanlı topraklarında yabancılara ait gayrimenkullerin sayısının oldukça fazla olduğu ifade edilmiştir. Gerek bunlara ait vergi muafiyetinin gerekse söz konusu malların devredilememelerinin (ferağ ve intikalden sakıt olmaları) devlet hazinesine çok zarar verdiği gerekçesiyle, istenen müsaadenin verilemeyeceği bildirilmiştir<sup>1161</sup>. Fransa Sefareti'nden gelen talep üzerine bu konu Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Meclis-i Vükela'da ele alınmıştır. Yapılan müzakerelerde Osmanlı Devleti ile Fransa arasında daha önce imzalanmış olan anlaşmada yer alan cetvelde Bursa'da "*Filles de la Charité*" rahibelerine ait manastır, mabet, muayenehane, fukaranın çalışmasına mahsus mahal, leylî mektep, eytamhane ve hastanenin yer aldığı belirtilmiştir. Ancak muayenehane ve çamaşırhanenin yenilenmesi ile avlunun inşasına birikmiş vergilerin ödenmesinden hiç bahsedilmeksizin ruhsat verilmesi ve kayıtlarının düzeltilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca kayıt tarihlerinin tashihinden itibaren yeniden inşa edilecek olan yapıların ve daha önce inşa edilmiş bulunan binaların arsalarının vakıf olan kısmından kıymetlerinin binde onu nispetinde icare-i zemin dahi alınacağı belirtilmiştir<sup>1162</sup>.

<sup>1159</sup>BOA. BEO. 3750/281191.

<sup>1160</sup>BOA. DH. İD. 117/74; BOA. BEO. 4027/301979. Bu cemiyete ait olmak üzere 1857'de Bursa Evi (Maison de Brousse) kurulmuştur. Şartların uygun olmaması nedeniyle 1860-1875 ve 1914-1918 yılları arasında faaliyetlerini durdurmak zorunda kalan cemiyet, I. Dünya Savaşı sonrasında yeniden açılrsa da ilave edilen diğer müesseselerle birlikte 1924 yılında kesin olarak kapanmıştır. Hocaalizade Mahallesi'ndeki bu eğitim müessesesinde yatılı ve gündüzlü kısımları olan cemaate ait bir okul (École des Filles de la Charité), manastır, mabet, dispanser, destgah ve yetimhane bulunmaktaydı. 1912 yılında okulda 200 kız öğrenci kayıtlıydı (Şişman, a.g.e. , s. 157).

<sup>1161</sup>BOA. DH. İD. 117/74.

<sup>1162</sup>BOA. MV. 235/131.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti dönemine ait 19 Eylül 1912 tarihli belge Beyoğlu Servi Mahallesi İncekaş Sokağı'nda faaliyet gösteren Fransız Lazarist rahiplerine ait 31 numaralı hastane ile 33, 35 ve 37 numaralı haneler hakkındadır. Belgede bu yapıların birikmiş vergi borçlarının 12 Ocak 1913 tarihine kadar ödenmesi, arsasından mevcut kıymetine nispeten vakfi namına binde on oranında icare-i zemin tahsis edilmesi ve bütün tekâlif-i emiriyeye tabi tutulması şartıyla kayıtlarının tashih edilmesine Şura-yı Devlet kararıyla izin verildiği belirtilmektedir<sup>1163</sup>. Kamil Paşa'nın II. Hükûmeti'nin ilk günlerinde de ele alınan konu hakkında söz konusu hastanenin bütün tekâlif-i emiriyeye tabi tutulmasının nedeni olarak hastanede ücretle hasta tedavi edilmesi gösterilmiştir<sup>1164</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde ise yapılan incelemelerde söz konusu hastanenin 120 bin, hanelerin ise 150 bin kuruş kıymetinde olduğunun anlaşıldığı Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yapılmış olan 26 Kasım 1901 tarihli anlaşmadan 1913 yılı Mart ayına kadar birikmiş olan 30.500 kuruş ödenmedikçe söz konusu yapıların mukataa muamelelerinin yapılmayacağını Fransa Sefareti'ne tebliğ edilmesi istenmiştir<sup>1165</sup>.

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Kudüs'teki "*Optiyal Saint Lui'de Sordi Saint Jozef de la Parisyon*"<sup>1166</sup> adındaki Fransız rahibelerine ait olan hastane ve müştemilatının birikmiş vergi borçlarını 17 Nisan 1913 tarihine kadar ödemeleri şartıyla bu rahipler adına kayıtlarının yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca orada inşa edilecek yeni binalara da usulü dairesinde müracaat olunup gerekli olan irade alınmadıkça kesinlikle müsaade olunmaması ve yapılacak binaların vergiye bağlanması gerektiği Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir<sup>1167</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde ise bu rahiplere ait Kudüs'teki hastane

<sup>1163</sup>BOA. DH. İD. 163/1; BOA. HR. İD. 1803/2; BOA. HR. İD. 1803/4.

<sup>1164</sup>BOA. BEO. 4109/308144. Lazaristler, Saint Vincent de Paule organizasyonuna bağlı Katolik bir inanç grubudur. İstanbul, Selanik, İzmir, Şam, Halep, Lübnan gibi Levant coğrafyasında 14 ayrı bölgede çalışmalar yapmışlardır. Lazaristler, ayrıca dönemsel olarak İstanbul Patrikhanesi'ne de önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Lazaristlerin iki önemli merkezi vardır. Bunlardan ilki İstanbul'da Galata'dır. İkincisi ise Tripoli Lazarist Patrikliğidir (Haktan Birsal, "Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonunun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet'nin Mektubu)", *Turkish Studies, International Periodical For Languages, Literature and History of Turkish or Turcic*, Volume 9/4, Spring 2014, s. 211).

<sup>1165</sup>BOA. HR. İD. 1803/5; BOA. BEO. 4189/314020; BOA. HR. İD. 1803/3.

<sup>1166</sup>Çok sayıda misyoner cemiyetinde olduğu gibi bu cemiyetin adı da arşiv belgelerinde farklı farklı yazılmıştır. Bazı arşiv kayıtlarında "*Optiyal Saint Lui'de Sordi Saint Jozef de la Parisyon*" olarak verilen bu cemiyetin adı bazı kayıtlarda da "*Optiyel Desordi, Sen Josef Dolaparisyon*" olarak belirtilmiştir. Kanaatimize göre bu cemiyet konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma hazırlamış olan Adnan Şişman'ın eserinde St. Louis Fransız Hastanesi (Hôpital Français Saint-Louis) Manastır ve Mabedi olarak geçen kurumdur. Adnan Şişman'ın belirttiğine göre bu hastane Kudüs'te St. Joseph de l'Apparition rahibelerine aittir. Hastane ile müştemilatının tashih-i kayıt tarihi hakkındaki 23 Haziran 1913 tarihli tezkereye ve 1913 yılında hukuken varlıkları tasdik edilen Fransız müesseseleri hakkındaki belgeye göre Fransız müesseseleri arasında yer almaktadır (Şişman, *a.g.e.*, s. 267).

<sup>1167</sup>BOA. BEO. 4166/312400; BOA. DH. İD. 163/14.

ve müstemilatının tasdik tarihine kadar olan vergi borçlarını ödemeleri şartıyla kayıtlarının düzeltileceği bildirilmiştir<sup>1168</sup>.

Aynı dönemde Fransa Sefareti'nin bazı arsaları alarak Beyrut'ta hastane inşa etmek istediği bilinmektedir. Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti dönemine ait 12 Nisan 1913 tarihli belgeye göre Beyrut'un Re'sün-Nebi' Şarkî Mahallesi'nin Habat(?) Sokağı'nda 73 numarada bulunan 25.200 arşın büyüklüğündeki bahçede yer alan bir oda ve ahır ile 77 numarada bulunan 39.400 arşın büyüklüğündeki bahçe ve içerisindeki iki harap odaya Fransa Hükûmeti bir hastane inşa etmek istemiştir. Bu nedenle söz konusu yerlerin mutasarrıfı olan Osmanlı tebaasından Emil Efendi bin İbrahim tarafından Fransa Hükûmeti adına kaydedilerek sened-i hakanisinin ücretsiz olarak verilmesi Fransa Sefareti tarafından talep edilmiştir. Fransa Sefareti'nin bu talebi karşısında Osmanlı makamları gerekli incelemelerin yapılması için harekete geçmiştir. Hariciye Nezareti, Beyrut Vilayeti'ne göndermiş olduğu aynı tarihli yazıda, söz konusu bahçelerde Fransa Hükûmeti adına inşa edilmesi tasavvur olunan hastanenin yapılmasında bir sakınca olup olmadığını, hastane inşa edilmek istenen mahallenin Müslüman mahallesi olup olmadığını ve Beyrut'ta başka Fransız hastanesinin bulunup bulunmadığını sormuştur<sup>1169</sup>. Konuyla ilgili Divan-ı Hümayun Müdüriyeti'nin 25 Mart 1913 tarihli müzekkeresinde, Beyrut'ta Fransız rahibelerine ait birçok hastane olduğu, tasdik edilmiş müesseseler haricinde yeni yapılacak inşaatların her türlü vergiye tabiiyetinin kararlaştırılmış olduğu ifade edilmiştir. Fransa Hükûmeti'ne ait bir hastane yapılmasının gereksiz olduğuna Fransız Sefaretinin ikna edilmesi, bu mümkün olmazsa en azından arazi miktarının düşürülmesi gerektiği bildirilmiştir<sup>1170</sup>.

Beyrut Vilayeti, Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu 10 Mayıs 1913 tarihli yazıda hastane inşa edilmek istenilen bahçelerin eski cephaneye adıyla bilenen ve askeri süvari hayvanlarına mahsus ahırın yüz metre yakınında olduğunu belirtmiştir. Aynı yazıda, söz konusu mahalde eşit oranda İslam ve Hristiyan vatandaşın meskûn olduğu, ziyaretçi ve seyyahların haricinde Beyrut'ta yaklaşık 1.400 Fransız bulunduğu, hastane inşa edilmek istenen yere yarım saat mesafede 500 kadar hastayı tedavi edebilecek büyük bir Fransız Hastanesi'nin mevcut olduğu ifade edilmiştir. Vilayetin bu değerlendirmesi inşa edilmek istenen hastanenin gereksizliğini göstermesi bakımından önemlidir. Hariciye Nezareti tarafından Beyrut Vilayeti'ne gönderilen 3 Haziran 1913 tarihli yazıda ise halen Beyrut'ta Lazarist ve Charite rahibelerine ait 3 hastane olduğuna işaret edilmiştir. Bu hastaneler mevcutken yeni bir hastane yapılmak istenilmesini yadırgayan Nezaret, inşa edilmek istenen hastanenin geniş bir araziye yapılmak istenmesine dikkat çekerek sadece Polis Müdüriyeti'nin yapacağı tahkikatla

<sup>1168</sup>BOA. BEO. 4189/314134.

<sup>1169</sup>BOA. HR. İD. 1804/22.

<sup>1170</sup>BOA. HR. İD. 1804/23.

yetinilmeyip Beyrut'taki askeri makamların görüşünün de alınmasını istemiştir<sup>1171</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde inşasına başlanmış olduğu anlaşılan hastaneye mıntika nizamnamesine aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkıldığı görülmektedir. Harbiye Nezareti, hastanenin cephaneliğe ve süvari kışlasına yakın olduğunu iddia ederek durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Yabancılara ait yapıların askeri kurumlara ve cephaneliğe yakın olmasının zararlı olduğunu belirten Harbiye Nezareti, inşaatın durdurulmasının Beyrut Vilayeti'ne tebliğ olunmasını Dâhiliye Nezareti'nden istemiştir. Dâhiliye Nezareti, Harbiye Nezareti'ne göndermiş olduğu 11 Temmuz 1914 tarihli yazıda, söz konusu cephaneliğin askeriye tarafından başka bir yere nakledilmiş olduğu, metruk vaziyetteki cephaneliğin halen süvari ahır olarak kullanıldığı, bölgede başka bir istihkâm, cami, mescit veya kabir bulunmadığı için hastane inşaatına devam edilmesinde bir sakınca olmadığını belirtmiştir<sup>1172</sup>.

### 3.3. İngiliz Misyonerler Tarafından Açılan veya Ruhsatı Alınan Hastaneler

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkiler XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. III. Murad döneminde 1580 yılında İngiliz tüccarlarının Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapmalarını sağlayan ilk ahidname verilmişti. Daha sonra her padişah döneminde yenilenen ve yeni maddeler eklenerek genişletilen kapitülasyonlar 1675 yılında son şeklini almıştı. XVIII. yüzyılın sonlarında meydana gelen Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşlarında İngiliz başbakanı William Pitt, Rusya'nın Akdeniz'e inmesinin ortaya çıkaracağı tehlikeyi görerek bu dönemden itibaren Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumayı 1878 yılına kadar bir politika ilkesi olarak sürdürmüştür<sup>1173</sup>.

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında bulunan ve Osmanlı Hükûmeti tarafından tasdik edilmiş olan İngiliz müesseselerinin İstanbul, Antakya, Beyrut, Cebel-i Lübnan, Şam, Kudüs, İzmir, Rodos, Trablusgarp, Erzurum, Adana ve Selanik'te yoğunlaştığı görülmektedir<sup>1174</sup>. II. Meşrutiyetin ilanı öncesinde Saint Jean isimli İngiliz misyoner cemiyeti Kudüs-i Şerif suru dışında Ebu Nur adlı mevkide bir Göz Hastanesi inşa etmek için kendilerine verilmiş olan 10 bin arşın (yaklaşık 8 dönüm) büyüklüğündeki araziye genişletmek istemiştir. Bunun için 20 dönümlük mülk bir bahçe ile 2 bin arşınlık diğer bir bahçenin ve hastane başhekimliği için inşa edilen binanın vergiden muaf tutulmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Meclis-i Vükela, 18 Eylül 1907 tarihli mazbatasıyla cemiyete gerekli muafiyeti vermiştir<sup>1175</sup>. Bu konu II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde tekrar gündeme gelmiştir. Bu konuyla ilgili Meclis-i Vükela'da 25 Temmuz 1909'da yapılan

<sup>1171</sup>BOA. HR. İD. 1804/25.

<sup>1172</sup>BOA. DH. İD. 47-2/37.

<sup>1173</sup>Şişman, a.g.e. , s. 333.

<sup>1174</sup>Şişman, a.g.e. , s. 334-349.

<sup>1175</sup>BOA. Y.A.RES. 156/133.



uzun bir değerlendirmenin neticesinde hazırlanan tezkereyle, Göz Hastanesi için İngiliz Saint Jean Cemiyeti'ne verilmiş olan arsa ile daha önce cemiyet tarafından satın alınmış olan iki arazi hakkında İngiliz Sefareti'nin ricası üzerine gerekli muamelelerin yapılmasına karar verilmiştir<sup>1176</sup>.

II. Meşrutiyetin ilanı öncesinde Hayfa'daki İngiliz Hastanesi bitişiğinde bulunan bir arsa Kudüs-i Şerif'te ikamet eden İngiliz Protestan Piskoposu tarafından satın alınmak istenmiştir. Ancak mahalli hükûmet söz konusu arsanın Hamidiye Hicaz Demiryolu hattına yakınlığı nedeniyle yabancılar adına kaydedilemeyeceğini beyan ederek herhangi bir işlem yapılmasına izin vermemiştir. Bu nedenle Beyrut'taki İngiliz konsolosluğu bu durumu İstanbul'a bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti, yapmış olduğu değerlendirmede, bu hastanede hat üzerinde görevli olan memurların ve diğer birçok kişinin ücretsiz olarak tedavi edildiğini belirterek söz konusu arsanın hastane adına kaydının yapılmasının uygun olduğunu ifade etmiştir<sup>1177</sup>. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu konu Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde yeniden gündeme gelmiştir. 29 Eylül 1908 tarihli Şura-yı Devlet tezkeresinde Beyrut Vilayeti'nden söz konusu arsanın mevcut kıymetinin ne kadar olduğunun tespit edilerek bildirilmesi istenilmiştir<sup>1178</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde ise söz konusu arsanın değerinin 20 bin kuruş olduğu tespit edilmiş, arsanın bu kıymet üzerinden binde otuz para hesabıyla ödenmesi gereken 15 kuruş öşrün karar-ı mahsusa uygun olarak 10 misli olan 150 kuruşa yükseltilerek hastane adına kaydedilmesi uygun bulunmuştur<sup>1179</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde The Edinburg Missionary Society<sup>1180</sup> adlı İngiliz misyoner cemiyeti Kudüs Sancağı dâhilindeki Nasıra'da bir hastane inşa etmek istemiştir. İngiliz Sefareti, tedavi edilen hastaların şimdiye kadar kiralanan bir yerde ikamet ettiklerini belirterek hastaların istirahatlerinin temin edilmesi için Nasıra'da Cemiyet tarafından satın alınmış olup Dr. Frederik adına kayıtlı bulunan arazi üzerine bir hastane, bir eczane, bir tabip ikametgâhı ve bir kapıcı meskeni inşaatı için ruhsat talep etmiştir. Müracaatta inşaat için dışarıdan getirilecek malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulması da istenmiştir. Yapılan incelemelerde hastanenin inşa edilmek istendiği arsanın 16 bin arşın büyüklüğünde ve

<sup>1176</sup>BOA. DH. MKT. 2900/78.

<sup>1177</sup>BOA. DH. MKT. 1220/38.

<sup>1178</sup>BOA. ŞD. 2305/37.

<sup>1179</sup>BOA. İ.DFE. 22/43; BOA. DH. MKT. 2779/61.

<sup>1180</sup>Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere misyoner cemiyetlerinin isimleri gerek arşiv belgelerinde gerekse de arşiv kataloglarında farklı şekillerde yazılmıştır. Bu durum İngiliz misyoner cemiyetleri için de geçerlidir. "The Edinburg Missionary Society" olduğunu düşündüğümüz İngiliz misyoner cemiyetinin ismi bazı arşiv kataloglarında "The Onburg Michezy Societi" şeklinde verilmiştir. Şit Tufan Buzpınar bir çalışmasında XIX. yüzyılda Suriye'de faaliyet gösteren Britanya misyoner kuruluşları arasında "Edinburg Medical Missionary Society" isimli bir kuruluştan bahsetmektedir (Şit Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl), İslam Araştırmaları Dergisi, S. 10, 2003, s. 115). Kanaatimizce incelediğimiz belgede ismi zikredilen misyoner cemiyeti de aynı kuruluştur.

20 bin kuruş değerinde olduğu tespit edilmiştir. Bu arazinin etrafında herhangi bir mahalle, mabet veya askeri tesis olmadığı da belirtilerek hastanenin inşasında herhangi bir sakınca olmadığı belirtilmiştir. Ancak hastane ve müştemilatının tarla içinde yapılacak olması nedeniyle 150 kuruş mukataa-ı zemin ödemesi gerektiği ifade edilmiştir<sup>1181</sup>. İnşa edilecek hastane için dışarıdan getirilecek araç ve gereçlerin ise gümrük vergisinden muaf tutulmasına Şura-yı Devlet kararıyla izin verilmiştir<sup>1182</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Church Missionary Society<sup>1183</sup> isimli İngiliz misyoner cemiyeti Bağdat'ta bir hastane açmak istemiştir. Bu hastanenin inşası için gereken ruhsatı almak isteyen cemiyet, İngiliz Sefareti vasıtasıyla Sadaret makamına gerekli müracaatta bulunmuştur. Yapılan müracaatta İngiltere Devleti tabiiyeti altındaki Church Missionary Society isimli hayır cemiyeti tarafından görevlendirilmiş olan Dr. Frederik Johns'un adına kayıtlı olan Bağdat'ın Batavin isimli mahallinde Gerare Yolu Sokağındaki 24 numaralı bahçede, 157 metre uzunluğunda, 43 metre genişliğinde ve 7 metre yüksekliğinde bir hastane inşaatı için ruhsat talep olunmuştur. Ayrıca inşaat kullanılmak üzere dışarıdan getirilecek malzemelerin de gümrük vergisinden muaf tutulması istenmiştir<sup>1184</sup>. İngiliz Sefaretinin bu talebini dikkate alan Osmanlı makamları hukuk müşavirleri tarafından bir inceleme yapılmasını mahalli hükümete emretmiştir<sup>1185</sup>. Neticede Said Paşa imzasıyla 5 Haziran 1912'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda emlak vergisi ile diğer vergilere tabi olması ve inşaat için dışarıdan getirilecek malzemelerden gümrük vergisi alınması şartıyla hastaneye ruhsat verilmesine karar verilmiştir. Dâhiliye Nezareti de kararın uygulanabileceğini 11 Haziran 1912'de Bağdat Vilayeti'ne bildirmiştir<sup>1186</sup>.

Said Paşa hükûmeti dönemine ait 22 Şubat 1912 tarihli belgeden anlaşıldığına göre İstanbul Kumkapı'da Muhsine Hatun Mahallesi, Şakir Efendi Çeşmesi Sokağı'nda bir İngiliz cemiyetine ait eytamhane ile dârüttedâvinin (hastane) cemiyet adına kaydı için ruhsat

<sup>1181</sup>BOA. İ.DFE. 23/5.

<sup>1182</sup>BOA. DH. MKT. 2877/64; BOA. BEO. 3596/269630.

<sup>1183</sup>Bu misyoner cemiyetinin ismi arşiv kataloglarında "George Mişenri Sosapti", "George Missionary Society" ve "Corç Misizi Sosayiti" gibi farklı biçimlerde yazılmıştır. İncelediğimiz BOA. İ.HR. 428/61 numaralı belgede yer alan hastane planında misyoner cemiyetinin ismi "Church Missionary Society" olarak yazılmıştır. Şit Tufan Buzpınar çalışmasında bu misyoner cemiyeti hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Kudüs Mutasarrıflığı sınırları içerisinde faaliyet gösteren Britanya misyoner kuruluşlarından olan bu cemiyet bölgede faaliyet gösteren İngiliz misyoner teşkilatlarının tartışmasız en önemlisiydi. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde merkezi Kudüs'te bulunan bu kuruluşun 10 şubesi bulunmaktaydı. Bu şubeler Bîr Zeyt, Yafa, Remle, Gazze, Nablus, Nâsıra, Kefr, Yâssif, Şefâ Amr, Salt ve Kerek'te bulunmaktaydı. Cemiyetin 54 okulu, 8 kilisesi, 3 hastanesi ile birkaç dispenseri mevcuttu (Buzpınar, a.g.m. , s. 116).

<sup>1184</sup>BOA. İ.HR. 428/61; BOA. BEO. 3965/297348.

<sup>1185</sup>BOA. BEO. 4022/301617.

<sup>1186</sup>BOA. DH. İD. 117/71.

verilmiştir<sup>1187</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde Musul Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'nin bir ihbarı bölgede faaliyet gösteren bir İngiliz tabip hakkında bilgiler vermektedir. İncelediğimiz belgelerde herhangi bir misyoner cemiyetine bağlı olduğu belirtilmeyen bu tabibin faaliyetleri ve bu faaliyetler karşısında hükûmetin tavrı dikkate değerdir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa, tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 13 Temmuz 1912 tarihli belgede, Musul'da kiraladığı bir haneyi hastane haline getirmiş olan Mister Stanley isimli bir İngiliz tabibin müracaat eden hastaları ücreti mukabilinde tedavi ve ameliyat ettiği belirtilmektedir. Yapılan incelemelerde Mister Stanley'in Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin mührünü taşıyan bir diplomaya sahip olduğu tespit edilmiştir. Ancak Besim Ömer Paşa, hususi hastane açmak isteyenlerin Osmanlı tebaasından olmalarının şart olduğunu belirterek Mister Stanley'in kanunlara aykırı hareket ettiğini belirtmiş ve faaliyetlerinin engellenmesini istemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Musul Vilayeti'ne göndermiş olduğu 4 Temmuz 1912 tarihli yazıyla Mister Stanley'in faaliyetinin engellenmesini istemiştir. Nezaret ayrıca Stanley'in hastane açmak için resmen müracaatta bulunup bulunmadığının da incelenmesini istemiştir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti dönemine ait bir belge Stanley'in hastane açmak için resmen bir müracaatta bulunmadığını kesin olarak ortaya koymuştur<sup>1188</sup>.

London Jews Society isimli İngiliz misyoner cemiyetinin Safed Kazası'nda inşa etmek istediği hastane için gerekli olan ruhsat II. Abdülhamid döneminde, 28 Ekim 1902 tarihinde verilmişti. Bütün inşa masrafları London Jews Society tarafından karşılanan bu hastane 13 dönüm büyüklüğündeki bir mülk arazi üzerine inşa edilmiştir. Hastane içerisinde 24 yatak, tabip ikametine mahsus bir daire, muayenehane ve eczane bulunmaktaydı. Hastanede fakir hastaların ücretsiz olarak tedavi edilmesi planlanmaktaydı<sup>1189</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait 21 Haziran 1913 tarihli bir belge London Jews Society tarafından Safed'de inşa edilen bu hastanenin vergiden muaf tutulması talebine yöneliktir. Dr. Henri Anderson adına inşa edilmiş olan hastanenin vergiden muaf tutulup tutulmayacağı Beyrut Vilayeti Defterdarlığı tarafından İstanbul'a sorulmuştur<sup>1190</sup>. Yapılan incelemeler neticesinde bu hastanede sadece fakir hastaların ücretsiz olarak tedavi edildiği, diğer hastaların tedavilerinin ücreti mukabilinde yapıldığı tespit

<sup>1187</sup>BOA. BEO. 4007/300509. Arşiv kataloğunda "Frandez Mişen" olarak belirtilmiş olan bu cemiyetin isminin Osmanlı topraklarında faaliyet gösterdiği bilinen "The Friends Foreign Mission Association" olabileceği muhtemeldir (Ebru Esenkal, *Yabancı Okullar Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2007, s. 139).

<sup>1188</sup>BOA. DH. İD. 47-2/4.

<sup>1189</sup>BOA. BEO. 4187/313976. Arşiv kataloglarında "London Cöz Sosarti", "London Coz Sosyeti" veya "Coz Susi" gibi farklı isimlerle belirtilen cemiyetin Orta Doğu'daki en etkin İngiliz misyoner teşkilatlarından olan "London Jews Society" olduğunu düşünmekteyiz. İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri açısından önemli bir teşkilat olan London Jews Society'nin faaliyetleri 1820 yılında İsveç asıllı Melchior Tschoudry isimli papazın incelemelerde bulunması için Filistin'e gönderilmesiyle başlamıştır (Buzpınar, *a.g.m.*, s. 109-110, 115).

<sup>1190</sup>BOA. BEO. 4187/313976; BOA. BEO. 4195 /314596.

edilmiştir. Bu nedenle ilk etapta hastanenin vergi ödemesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak daha sonra vergilerden muaf tutulan diğer tasdikli müesseseler gibi bu hastanenin de vergiden muaf tutulmasına karar verilmiştir<sup>1191</sup>.

### 3.4. Alman Misyonerler Tarafından Açılan veya Ruhsatı Alınan Hastaneler

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir siyasi ittifak arayışı içerisinde giren Osmanlı Devleti, önce Prusya'ya teveccüh göstermiş daha sonra ise Prusya'nın tasfiyesi ve 1871'de Almanya'nın kurulması ile bu devletle yakınlaşmıştı. Bismarck'tan sonra “Şark'a Doğru” politikasıyla Doğu'ya yönelen Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler II. Abdülhamid ve II. Wilhelm zamanında gelişme göstermiştir. Bu dönemde Deutsche Bank'ın sermaye desteği ve Anadolu Osmanlı Demiryolu şirketi vasıtasıyla önemli imtiyazlar kazanmış olan Berlin yönetimi, gerek II. Abdülhamid gerekse Babîâli üzerinde büyük bir nüfuz kazanmıştır. Almanlar güçlerini, Osmanlı topraklarında sağlık kurumları açarak, buralara doktor, diş hekimi, biyokimya uzmanı, eczacı hemşire ve hasta bakıcılar göndererek sağlık sektöründe de göstermişlerdir. Osmanlı topraklarında çoğu ruhsatsız çalışan ve gerçek sayısı muhtemelen Babîâli ve Berlin tarafından da bilinmeyen Alman hastanelerinin tarihi geçmişi bu sürecin bir bölümünü teşkil etmektedir<sup>1192</sup>.

Osmanlı topraklarındaki Alman hastanelerini, İstanbul Alman Sefareti, taşrada görevli Alman konsolosları, Alman hayır cemiyetleri ve bunlara bağlı olan misyonerler desteklemiştir. James Barton isimli bir misyoner, 1919 tarihli raporunda, Milli Mücadele dönemine kadar Osmanlı topraklarında faal Alman misyonerlerinin sayısını 890 olarak vermektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde “*Alman Cemiyet-i Hayriyesi*” olarak anılan derneklerin mensupları da çoğunlukla misyonerdi. Bunlar Alman ya da İsviçre asıllı olup genellikle Alman Devleti'ne tabiydiler<sup>1193</sup>.

II. Abdülhamid döneminde, 1899 yılında rahip Lumann ve Ferdinand Brockes isimli Alman misyonerler Osmanlı hükûmetinden izin alarak, Mersin, Adana ve Haçin (Saimbeyli) üzerinden Maraş'a gelmişlerdir. Maraş mutasarrıflığına müracaat eden misyonerler Maraş'ta 40 yataklı bir hastane ve bir eczane açmak istediklerini belirtmişlerdir. Ancak Almanların faaliyetlerinden ve yaptıkları görüşmelerden rahatsız olan bölge yöneticilerinin İstanbul'a yazdıkları raporlar neticesinde Alman misyonerlere istedikleri ruhsat ve izin verilmemiştir.

<sup>1191</sup>BOA. BEO. 4187/313976.

<sup>1192</sup>Güler Yarcı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Hastaneleri”, *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu 8-10 Ekim 2009*, Editör: Ramazan Çalık, Konya Valiliği Yayınları, Konya 2010, s. 507. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin gelişimi hakkında bkz.: İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 55-195; Rifat Önsoy, *Türkiye'deki Almanya, Almanya'nın Türkiye'deki Kültürel Etkinliği ve Robert Bosch*, Kütüphane Yayınları, Ankara 2008, s. 11-29.

<sup>1193</sup>Yarcı, *a.g.m.*, s. 507.

Alman misyonerler buna rağmen hastaneyi Zonbatanlı mahallesinde iki katlı bir binada ruhsatsız olarak açmışlardır. Bu hastane 1904 yılında Restebâiye mahallesinde yeni yapılan bir binaya taşınmıştır. Bu hastane devlete ait geniş bir arazi üzerine kurulmuştur. Arazinin önceki sahibi buraya bina yapmak için ruhsat isteyince buranın devlet arazisi (miri arazi) olduğu ortaya çıkmıştır. Araziyi kullanan Emiralyan Şükrü adlı şahıs araziyi Almanlara satmıştır<sup>1194</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti dönemine ait 26 Mayıs 1909 tarihli belgede bu arsanın Maraş'taki Alman tebaasından Mösyö Brotman tarafından satın alındığı belirtilmektedir. Bazı şartlar dâhilinde üzerine hastanene inşasına ruhsat verilen bu arsaya iki büyük koğuş ile üç-dört odalı ve 25 yataklı bir hastane inşa edilmiştir. Ayrıca bu yapının kapı tarafına bir de eczane inşasına ruhsat verilmesi hastane müdüriyeti tarafından talep edilmiştir. Bununla birlikte aynı belgede Alman misyonerlere ait Maraş'taki müesseselerin resmi ruhsatlarının bulunmadığı ve tasdik edilmelerine dair bir emrin de verilmediği ifade edilmiştir. Halep Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilen bu konu Nezaret tarafından Şura-yı Devlete havale edilmiştir. Yapılan incelemelerde, üzerine hastane inşa edilmiş olan söz konusu arsaya okul veya muayenehane inşa edilmemesi şartı ile ruhsat verildiği, söz konusu arsanın üç tarafının kasaba içerisine giden yol ile çevrili olduğu ve on metre ötesinde de İslam Mezarlığı bulunduğu belirtilmiştir. Devlet arazisi üzerine inşa edilmiş olan ve 85 bin kuruş kıymetle emlak defterinde bir Alman vatandaşı adına bina olarak kayıtlı olan bu yapının hastane sayılmayacağı, eczanenin açılmasına da müsaade edilmeyeceği belirtilmiştir<sup>1195</sup>.

Alman müessesat defterinde de kaydı bulunmayan ve ne şekilde tesis edildiği bilinmeyen bu hastanede tedavi edilen hastalardan ücret alınarak kâr elde edileceğinin düşünülmesi nedeniyle söz konusu hastaneden emlak vergisi alınmasına karar verilmiştir. Mahalli idarenin eczanenin açılmasına izin vermesi durumunda onun da vergiye tabi tutularak ruhsat verilmesine ve hastanenin kaydının tasdik edilmesine karar verilmiştir. Bu kararın Dâhiliye Nezareti tarafından Halep Vilayetine tebliğ edilmesi istenmiştir<sup>1196</sup>. Bünyesinde hastabakıcılık ve ebelik kurumlarını da oluşturulan Maraş Alman Hastanesi'nde Alman misyonerler, Ermeni kadınlarını hasta bakıcı ve ebe olarak yetiştirmişlerdir. Bu işin önderliğini de hastanede hemşire olarak çalışan Paula Schaefer yapmıştır. Hastanede tedavi edilen hastaların sadece %5'lik kısmını Müslümanlar oluşturmuş, hastane daha çok gayrimüslimlere hizmet vermiştir. Almanlar, Maraş'ı terk ederken diğer müesseseleri gibi hastaneyi de

<sup>1194</sup>Mustafa Çabuk, *Maraş'ta Misyoner Faaliyetleri ve Misyoner Okulları*, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2008, s. 145-146. Güler Yarcı, Maraş Alman Hastanesi'nin, Deutscher Hilfsbund Cemiyeti tarafından ruhsatsız olarak kurulduğu bilgisini vermektedir. Yarcı, *a.g.m.*, s. 516.

<sup>1195</sup>BOA. BEO. 3562/267095.

<sup>1196</sup>BOA. BEO. 3562/267095.

Amerikalı misyonerlere teslim etmişlerdir. Milli Mücadelenin Maraş'ta başarıya ulaşmasından sonra ise hastane Türklerin eline geçmiştir<sup>1197</sup>.

Osmanlı coğrafyasında Alman müesseselerinin en yoğun olduğu şehir Kudüs'tü. Kudüs'te faaliyet gösteren Alman sıhhi müesseseleri arasında Kudüs Sıbyan Hastanesi (1880), Almanya Katolik Cemiyet-i İttihadiyesi tarafından açılan hastane (1888-1889) ve Davra Alman Hastanesi bulunmaktaydı<sup>1198</sup>. II. Meşrutiyet'in ilanından önce Kudüs'teki Almanya tebaasından olan ve Bikor Hoyem isimli Musevi Hastanesi'nin idaresine memur edilen Boyil Mozes, Salomon ve Eşira isimli kişiler verdikleri arzuhalde kanunen mevcudiyetleri tanınmış olan ve Alman müesseseleri defterinin 20. numarasında kayıtlı bulunan hastanelerinin yeniden inşası için ruhsat istemişlerdir<sup>1199</sup>. Konuyla ilgili II. Meşrutiyet'in ilanından önce başlamış olan yazışmalar ve incelemeler, Meşrutiyetin ilanından sonra Kamil Paşa Hükûmeti ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde de devam etmiştir<sup>1200</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde Şura-yı Devlet'te yapılan müzakerelerde bu inşaatın aslında Alman hayır müesseseleri arasında var olan ve mevcudiyeti resmen tanınmış olan bir hastanenin Kudüs-i Şerif suru dışındaki bir arazide Vilayet İdare Meclisi'nin mazbatasında belirtilen ebatlarda yeniden inşa edilmesi olduğu anlaşılmıştır. Yeni hastane 4.500 arşın büyüklüğündeki arsanın 2.085 arşınlık kısmına alt katı 15, orta katı 16 ve üst katı 17 odalı olmak üzere toplam 48 odalı olarak inşa edilecek, arsanın geri kalan kısmı ise hastanenin bahçesi olarak kullanılacaktı. Yapılan incelemeler neticesinde hastanenin yapılmasında herhangi bir sakınca olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca hastanenin başka bir araziye nakledilmesi ile eski yerin vergi muafiyeti hakkını kaybedeceği de belirtilmiştir. Bu nedenle "*emakin-i adiyе*" yani sıradan bir yer haline gelen hastanenin eski yeri kimin üzerine kayıtlı ise usul ve nizamı dairesinde emlak vergisi alınması gerektiğinin Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı'na tebliğ edilmesi de istenilmiştir<sup>1201</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Almanya İmparatoriçesinin himayesinde Kudüs'te inşa edilen hastaneye gösterilen yardımlara teşekkür etmek için imparatoriçenin teşrifatçibaşısı olan Baron Von Meyrbah, Almanya Sefiri vasıtasıyla padişahın huzuruna

<sup>1197</sup>Çabuk, *a.g.e.*, s. 146-147.

<sup>1198</sup>Yarcı, *a.g.m.*, s. 518; Alman Protestan misyonerlerinin Kudüs'te teşkilatlanmaları hakkında bkz. İnan, *a.g.e.*, s. 235-240.

<sup>1199</sup>BOA. ŞD. 70/50. Adnan Şişman, incelediğimiz belgelerde Bikor Hoyem olarak yazıldığını düşündüğümüz Musevi Hastanesi'nin ismini "*Bikor-Şolem*" olarak vermektedir (Şişman, *a.g.e.*, s. 326). Bu konuyla ilgili diğer bir durum ise Kudüs'teki Alman hastanesini yeniden inşa etme talebinde bulunan şahısların isimlerinin yazılışlarının belgelerde ve kataloglarda çok farklı şekillerde yazılmış olmasıdır. Aynı belge içerisinde (Örneğin BOA. ŞD. 70/50) farklı satırlarda bile farklı farklı yazılmış olan ve incelediğimiz telif eserlerde de rastlayamadığımız bu isimleri okuduğumuz şekilde yazmayı uygun bulduk.

<sup>1200</sup>BOA. ŞD. 70/50.

<sup>1201</sup>BOA. İ.HR. 418/5; BOA. BEO. 3594/269510; BOA. DH. MKT. 2874/70.

kabulünü istemiştir<sup>1202</sup>. Alman misyonerleri Ortadoğu'nun önemli şehirlerinden biri olan Yafa'da da hayır kurumları kurmuşlardır<sup>1203</sup>. II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce 5 Haziran 1908'de Almanya Sefareti, Yafa'da, Frayet Der Tempel Gesselchaft isimli hayır cemiyetine bağlı bazı müesseselerin kayıtlarının tashih edilmesini talep etmiştir<sup>1204</sup>. Bu müesseseler Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmış olup hayır kurumlarına ait cetvelde kayıtlı olan ancak öteden beri senetsiz olarak tasarruf olunup Defter-i Hakani Nezareti'nce de kayıtlı olmayan kurumlardı. Bu kurumlar arasında Yafa'daki okul ve hastane ile Sarona'daki diğer bir okul bulunmaktaydı. Ayrıca yine Yafa'da bulunan ve Yafa Alman Protestan Cemaati'ne ait olan kilisenin de kaydının tashih edilmesi isteniyordu. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait 3 Mart 1910 tarihli belgede bu binalardan Alman Protestan Cemaati'ne ait kilisenin dışındakilerin tasdik edilmiş müesseseler arasında bulunduğu belirtilmiştir. Kilisenin tasdikinde ise herhangi bir sakıncanın olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca gerek kilisenin gerekse de diğer müesseselerin arsalarının mülk arazi olduğunun anlaşıldığı da belirtilerek kilisenin tasdiki için gerekli olan emrin Divan-ı Hümayuna gönderileceği ifade edilmiştir. Diğer müesseselerin söz konusu cemiyet adına kaydedilmesi hususunda ise Cemiyetler Kanunu ahkâmına uygun olarak söz konusu cemiyetin mevcudiyetini tasdik eden ilmühaberinin hazırlanması gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle ilgili dairelere bilgi verileceği ve Şura-yı Devlet kararıyla alınacak iradenin de onaylanarak gerekli dairelere tebliğ edileceği bildirilmiştir<sup>1205</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Beyrut'ta Menyet'ül-Hasan Mahallesi'nde bulunan ve Saint-Charles Burrum isimli Alman manastırına ait hanenin mektep ve göz hastanesi haline getirilerek rahibelerin ikametine tahsis olunması için ruhsata bağlanması manastırın yöneticisi tarafından talep olunmuştu<sup>1206</sup>. Bu konuda Dâhiliye Nezareti tarafından Şura-yı Devlete gönderilen tezkerede evin etrafına akar olarak yapılmış olduğu haritasından anlaşılan dükkânlar ile emakin-i mezhebiyeden sayılmayan binaların eskiden olduğu gibi sıradan binalar

<sup>1202</sup>BOA. İMBH. 2/19.

<sup>1203</sup>Yarı, a.g.m. , s. 520.

<sup>1204</sup>BOA. BEO. 3728/279584. Belgede "Frayet Der Tempel Gesselchaft" olarak okuduğumuz ve arşiv kataloğunda da yine bu şekilde verilmiş olan cemiyetin isminden tam olarak emin değiliz. Adnan Şişman eserinin Alman müesseselerine ayırdığı kısmında Yafa'da faaliyet gösteren Tempels (Werte Des Tempels) isimli bir cemaatten bahsetmektedir (Şişman, a.g.e., s. 324). Uğur İnan da çalışmasında Yafa-Sarona'da faaliyet gösteren "Tapınak Üyeleri" isimli bir cemaatten bahsetmektedir (İnan, a.g.e. , s. 278-281). İnan'ın belirttiği bu topluluğun Adnan Şişman'ın eserinde "Tempels" olarak verdiği cemaat olması muhtemeldir.

<sup>1205</sup>BOA. BEO. 3728/279584.

<sup>1206</sup>BOA. ŞD. 2306/11; BOA. BEO. 4072/ 305356, BOA. ŞD. 2311/7. Arşiv belgelerinde ve kataloglarında "Sen Sarl Boron", "Saint Sarl Boron", "St. Charles Borromeo" şeklinde verilen Alman manastırının adı Adnan Şişman tarafından "Saint-Charles Burrum" olarak verilmiştir (Şişman, a.g.e. , s. 327).

olarak tanınması ve vergi alınması gerektiği ifade edilmiştir<sup>1207</sup>. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti dönemine ait 12 Ağustos 1912 tarihli tezkerede Alman manastırına ait hanenin emakin-i adiyeden sayılarak eskiden olduğu gibi vergiyle mükellef tutulmasına karar verilmiştir. Şura-yı Devlet, adı geçen haneyi mektep ve göz hastanesi olarak kabul ederek rahibelerin ikametlerine tahsis edilmesini kabul etmiştir. Bu kararın Beyrut Vilayeti'ne tebliğ edilmesinden sonra Beyrut Alman Konsolosluğu hayır müesseseleri arasında sayılan bu hanenin rahibelerin Hayfa'daki diğer müesseseleri gibi her türlü vergiden muaf tutulmasını talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından Sadarete bildirilen bu talep hakkında Kamil Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde ayrıntılı bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmede mevcudiyetleri tasdik edilmiş olan 53 kalem Alman müessesesi arasında Beyrut'ta Saint-Charles Burrum adındaki manastırın bulunmadığı belirtilmiştir. Bu hanenin manastıra mensup rahibeler tarafından tasarruf edilse bile bir kısmının kendi ikametlerine tahsis edilmiş olması bir kısmının ise ücretli hastane ve okul olarak kullanılmak istenilmesi nedeniyle hanenin vergiden muaf tutulmasının uygun olmayacağı belirtilmiştir. Bu nedenle hanenin eskiden olduğu gibi emakin-i adiyeden kabul edilerek vergiyle mükellef tutulmasına karar verilmiştir. Ayrıca durumun ihtiyaç duyulursa Hukuk Müşavirliği ve Şura-yı Devlet tarafından da incelenebileceği belirtilmiştir<sup>1208</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde Saint-Jean Cemiyeti'ne ait Beyrut'taki Alman Hastanesi'ne iki katlı bir bina ilave olunması için Beyrut'taki Alman Konsolosluğu tarafından bir rica da bulunulmuştur. Bu müracaatta yapılacak inşaatın masraflarının Saint-Jean Cemiyeti abone hasılatından karşılanacağı da belirtilmiştir. Konsolosluğun bu talebi Beyrut Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından da Sadaret makamına iletilen bu talep incelenmiştir. Neticede gerek yeni kurulacak hayır müesseselerinin gerekse de mevcut müesseselere yapılacak ilavelerin ya da genişletmelerin mukataa ve öşür ile birlikte bütün vergilere tabii olduğu belirtilmiştir. Ayrıca söz konusu ilaveler için dışarıdan getirilecek araç-gereçlerden de gümrük vergisi alınacağı belirtilerek bu şartlar dâhilinde gerekli iznin verilebileceği bildirilmiştir<sup>1209</sup>.

XIX. yüzyılın sonlarında Urfa'da iki Alman misyoner örgütü birlikte çalışmıştır. Bunlar kısa adı DOM olan<sup>1210</sup> Deutsche Orient Mission<sup>1211</sup> ve Deutscher Hilfsbund für Christliches

<sup>1207</sup>BOA. ŞD. 2306/11. Arşiv kataloglarında “Minyet-ül hüsn” ve “Menyetülhasan” şekillerinde verilen mahallenin adını Kürşat Çelik, “*Minet'ül-Hüsn*” olarak vermiştir. Çelik, bu mahallede çoğunlukla Yahudilerin yaşadığını ve şehrin üst gelir grubuna giren insanların yaşadığı bir mahalle olduğunu da belirtmiştir (Kürşat Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2010, s. 101. Aynı mahallenin adı Yarcı tarafından “*Minelhas*” olarak verilmiştir (Yarcı, *a.g.m.*, s. 522).

<sup>1208</sup>BOA. BEO. 4135/310122; BOA. İHR. 429/25; BOA. DH. İD. 123/15.

<sup>1209</sup>BOA. DH. İD. 117/76.

<sup>1210</sup>Yarcı, *a.g.m.*, s. 517.

<sup>1211</sup>İnan, *a.g.e.*, s. XVI.



Liebeswerk im Orient'dir. DOM, Anadolu'daki faaliyetlerini yürütmek için bir merkez kurmuş ve İsviçrelilerin yönettiği bir de hastane açmıştır. Hastane fikri DOM'un kurucusu Lepsius'a aittir. 1896'da halı tüccarıymış gibi Anadolu'ya geçip Urfa'ya gelen Lepsius, Ermenilere yardım için Armeniches Hilfswerk'i kurmuştur. İsviçre'nin ilk kadın hekimlerinden Dr. Josephine Zürcher'e de Urfa'da hastane tesisini teklif etmiştir. 1897'de Urfa'ya gelen Zürcher, 22 Temmuz 1897 günü Urfa Alman Hastanesi'ni hizmete açmıştır. Hastanenin İdari işlerinin yönetimi ise Alman Heinrich Fallscheer'e verilmiştir. Dr. Zürcher, Aralık 1897'de hastalığı gerekçesiyle ülkesine dönmüştür. Onun yerine ise Dr. Herrman Christ getirilmiştir. 1904 yılına kadar bu görevde kalan Christ'ten sonra yine bir İsviçreli doktor olan Andreas Vischer(Fişer) Urfa'ya gelmiştir. Vischer'in dönemi Alman misyonerlerinin Urfa'ya en güçlü olduğu dönemdir. 1907 yılında İsviçre'de kurulan Urfa Tıbbi Hayır Cemiyeti de bu dönemde hastaneye önemli maddi yardımlarda bulunmuştur<sup>1212</sup>.

Urfa'da Derkezenli Mahallesi'nde kurulmuş olan hastanenin binasını ve mevkiini sıhhi bakımdan yeterli bulmayan Dr. Vischer, daha sonra Kehribarbaşı denilen yerde tapusuz olarak tasarruf ettiği bir arsa üzerine yeni bir hastane inşa etmek istemiştir. Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait 1914 yılı Aralık ayına ait bir belgeden 18 yıldır ruhsatsız olarak çalışan Urfa Alman hastanesi için Dr. Vischer adına kaydedilmek üzere ruhsat istenildiği anlaşılmaktadır<sup>1213</sup>. Yine Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait olan 6 Ekim 1915 tarihli iradede söz konusu hastanenin mutasarrıfı, başhekim ve sorumlu müdürü olarak gösterilen Dr. Vischer adına kanunlara uyması şartıyla resmi ruhsat verilmesine karar verildiği ifade edilmiştir<sup>1214</sup>.

Bu hastanedeki tıbbi faaliyetlerde, hastaların çoğunluğunun Hristiyan olduğu istatistiksel olarak tespit edilmiştir. Ermeniler bu çoğunluğun üçte ikilik kısmını teşkil etmekteydiler<sup>1215</sup>. Alman Sefareti 1916 yılında hastanenin bir ara kapatılması nedeniyle Babıâli nezdinde şikâyette bulunmuştur. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin 22 Temmuz 1916 tarihinde Urfa Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafta şüphe nedeniyle personeli hapse atılan Urfa Alman Hastanesi'nin kapatıldığı bildirildiğinden olayın incelenerek neticesinin bildirilmesi istenilmiştir. Hastane 1918 yılında yeniden açılmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda ise Alman müesseseleri tasfiye edilirken resmi evrak üzerinde bir İsviçreliye ait görünen bu hastaneye dokunulmamıştır. Ancak hastane Ekim 1922'de tamamen kapatılmıştır<sup>1216</sup>.

<sup>1212</sup>Yarcı, *a.g.m.*, s. 517.

<sup>1213</sup>Yarcı, *a.g.m.*, s. 517.

<sup>1214</sup>BOA. *İ.DUİT.* 36/34.

<sup>1215</sup>Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 658.

<sup>1216</sup>Yarcı, *a.g.m.*, s. 517.

### 3.5. Avusturya-Macaristan Devleti'nin Himayesindeki Misyonerler Tarafından Açılan veya Ruhsatı Alman Hastaneler

Yukarıda belirttiğimiz devletler kadar yoğun olmasa da Osmanlı topraklarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun himayesinde faaliyet gösteren misyonerler tarafından açılan bazı sağlık kurumları da mevcuttu. Bu kurumlar arasında dikkatimizi çeken II. Meşrutiyet'in ilanından çok önce İşkodra'da Sour De Charite misyonerleri tarafından tesis edilmiş olan hastanedir. Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti dönemine ait olan ve İşkodra Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'nin şikâyetlerini içeren bir belge konumuz açısından önemlidir. Bu belgede Avusturya-Macaristan Devleti tarafından Vilayet merkezinde 15 beş sene önce açılan hastaneyle ilgili bir inceleme yapıldığı belirtilmektedir. Bu inceleme neticesinde hastanenin gerek ruhsatsız olması gerekse de fenni şartlara uygun olmaması nedeniyle rahatsızlık verdiği tespit edilmiştir. 60-70 yatak kapasiteli bu hastanenin ya kapatılması ya da ruhsatının alınarak diğer hastaneler gibi sıhhiye memurlarının ve belediyenin teftişine tabi tutulması gerektiği belirtilmiştir. Belgede ayrıca Osmanlı topraklarında açılacak bu gibi müesseselerin resmi ruhsata bağlı olması gerektiğine dair Şura-yı Devletin 2 Mayıs 1892 tarihli kararına ve 13 Haziran 1899 tarihli emrine de değinilmiştir. Bununla birlikte hastanenin tıbbi ve sıhhi eksikliklerine de vurgu yapılmıştır. Buna göre hastanede mütehasıs tabip ve diplomalı eczacı bulunmadığı gibi hastane dar, havasız ve ışık görmeyen bir kurumdu<sup>1217</sup>. Dâhiliye Nezareti, bu hastanenin Şura-yı Devlet'in kararının yayınlanmasından önce açılmış olmasının resmi ruhsat almasına engel bir durum olmadığını da Hariciye Nezareti'ne bildirmiş ve hastane için ruhsat alınmasını istemiştir. Ayrıca yapılacak teftişlere riayet edilmesinin de ilgili makamlara bildirilmesine de karar vermiştir<sup>1218</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait bazı arşiv belgeleri İşkodra'nın Baruça (Paruça?) Mahallesi'nde Avusturya-Macaristan Devleti himayesinde faaliyet gösteren Sour De Charite misyonerleri tarafından 18 sene önce (1892'de) kurulan bir hastane ile bu hastanenin müştemilatından olan eczane ve muayenehaneye ruhsat alınmasıyla ilgilidir. İncelediğimiz belgeler bize yukarıdaki hastane ile bu hastanenin aynı kurum olduğunu düşündürmektedir. Belgelerde misyonerler tarafından tesis edildiği belirtilen bu hastanenin Avusturya-Macaristan'a bağlı müesseseleri gösteren cetvelde kayıtlı olmadığı İşkodra Vilayeti tarafından bildirilmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Avusturya Sefareti, söz konusu hastanenin ruhsata bağlanmasını rica etmiştir. Söz konusu hastanenin emsalleri için geçerli olan kararlara uygun olarak bu hastanenin mevkiî itibariyle tasdik edilmesinde bir sakınca olup olmadığı, müştemilatı olan eczanenin hastane dâhilinde bulunup bulunmadığı, bunların işgal ettikleri arsaların ne tür arsa olduğu, kıymetinin ne kadar olduğunun araştırılmasına karar verilmiştir. İşkodra Vilayeti'nden

<sup>1217</sup>BOA. DH. MKT. 2736/56.

<sup>1218</sup>BOA. DH. MKT. 2761/6.

gönderilen cevabi yazıda hastanenin gerek inşaat tarzı gerekse alet ve mefruşatı bakımından muntazam bir kurum olduğu belirtilmiştir. Ancak mahalle arasında bulunması ve içerisindeki eczanede diplomalı eczacı bulunmamasının tıbben uygun olmadığı da vilayet sıhhiye müfettişi ile belediye tabibinin müştereken verdikleri raporda dile getirilmiştir. Hastanenin işgal ettiği arsanın binalarla birlikte 70 bin kuruş değerinde olduğu, hastanenin bulunduğu arsanın mülk arazi olduğu, bu nedenle hastanenin önceki zamana ait birikmiş vergilerinin ödenmesi şartıyla tasdik edileceği ve ruhsata bağlanacağı bildirilmiştir<sup>1219</sup>.

#### **4. Yabancı Devletler Tarafından İstanbul'da İnşa Edilen Bazı Hastanelerle İlgili Alınan Kararlar**

Yabancı devletlerin hükümetleri ve sefaretleri XIX. yüzyılda İstanbul'da hastaneler tesis etmişlerdir. II. Meşrutiyet döneminde de varlıklarını devam ettiren bu hastanelerden bazıları yeni bir yere taşınma, mevcut binalarının genişletilmesini isteme, ruhsat alımı ve vergi muafiyeti gibi hususlar için Osmanlı Devleti'nin kapısını çalmışlardır. Çalışmamızın bu başlığında Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve İran devletlerine bağlı hastanelerin Osmanlı Devleti'nden taleplerini, bu talepler karşısında yapılan işlemleri ve alınan kararları incelemeye çalışacağız.

##### **4.1. Alman Hastanesi Hakkında Alınan Kararlar**

XIX. yüzyıl ortalarında İstanbul'da Almanca konuşan Protestan cemaati, muhtaç Almanlar için bir hastane kurma kararı almıştı. Prusya Kraliyet Elçiliği'nin de katılımıyla 14 Temmuz 1843'te "Protestan Alman Hayırseverler Cemiyeti" kurulmuştu. 5 yatak kapasiteli olan bu hastane 6 Nisan 1846'da Taksim Sıraselviler'de hizmete girmişti. Bu dönemde "Prusya Hastanesi" adıyla anılan kurum 1846-1853 yılları arasında birkaç defa yer değiştirmiştir. Kırım Savaşı esnasında hasta sayısının artması nedeniyle 1856 yılında hastaneye ek bir bina yapılmıştır<sup>1220</sup>. 1871 yılına kadar önce Prusya Krallığı'nın daha sonra ise Almanya'nın himaye ve kontrolünde çalışmalarını devam ettiren bu hastane, Katolik ve Protestan Alman misyonerleri ile Musevi asıllı Almanların Osmanlı topraklarında tesis ettikleri dini ve kültürel müesseselerin de ilk örneklerinden biri olmuştur<sup>1221</sup>.

Hastane, 1874 yılına gelindiğinde üç binadan oluşmaktaydı ve "Alman Hayırseverler Cemiyeti" tarafından Alman Elçiliği'nden bir temsilci ile birlikte yönetilmekteydi. Hastalarının büyük bir bölümü İstanbul'a gelen Alman gemiciler ile yoksul Almanlardan oluşan bu hastane İstanbullular tarafından da tercih edilmekteydi. 1878 yılında bir vakıf bostanı olan hastanenin

<sup>1219</sup>BOA. DH. MUI. 30-2/33; BOA. BEO. 3792/284350.

<sup>1220</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 225.

<sup>1221</sup>Yarıcı, *a.g.m.*, s. 506.

yapıldığı arsa ile yanındaki bahçeli bina Almanya tebaasından Otton Dinkler adına kaydedilmişti. Meclis-i Vükela 1889 yılında bu ev ve arsaların “*İstimlak Kararnamesi*”ne göre istimlak edilmesinin söz konusu olamayacağına, sadece sahiplerinin rızalarıyla satın alınabileceğine karar vermişti<sup>1222</sup>. 6 Mayıs 1894 tarihinde, Otton Dinkler ile Alman Sefareti Baştercümanı Baron Testa’nın uhdelerinde bulunan 7 vakıf dükkânı ve evin arsalarıyla birlikte Alman Hastanesi’ne ilave edilmesine izin verilmiştir. 1898 yılında Firuzağa Mescit Sokak’taki 1 ve 5, Soğancı Sokak’taki 34 numaralı yerlerin tapularının hastane adına düzenlenmesine Osmanlı idaresi tarafından izin verilmiştir<sup>1223</sup>.

II. Meşrutiyet’in ilanından önce Alman Sefareti, hastanenin dönemin fenni şartlarına uygun bir hale getirilerek genişletilmesi için inşaat izni talebinde bulunmuştur<sup>1224</sup>. Bu amaçla hazırlanan 7 adet plan Alman Sefareti tarafından Şehremaneti’ne gönderilmiştir<sup>1225</sup>. Şura-yı Devlet tarafından yapılan değerlendirmede, hastane arsasının 11 kalem vakıftan ibaret olup bunlardan sekizinin vergiye bağlı olup olmadığı hakkında açıklık bulunmadığı belirtilerek bunların kıymetlerinin binde onu oranında vergi ödenmesi şartıyla genişletilebileceği beyan edilmiştir<sup>1226</sup>. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Kamil Paşa’nın ilk hükûmeti döneminde Alman Hastanesi’nin genişletilmesine mahsus araç-gerecin gümrük vergisinden muaf tutulması Alman Konsoloslugu tarafından talep edildi<sup>1227</sup>. Konsolosluğun bu talebi aslında 1908 yılı başlarında Osmanlı makamlarına iletilmişti. Konuyla ilgili görevlendirilen bir memur getirilecek malzemeleri inceledikten sonra hazırlamış olduğu raporda söz konusu malzemelerin hastaneye ilaveten inşa olunacak binalarda ısıtma ve aydınlatma işlerinde kullanılacak eşyalar olduğunu belirtmiştir. Ancak konuya titizlikle yaklaşan Osmanlı makamları bu eşyaların miktarlarına ve cinsine dair başka bir bilgi verilmemiş olduğunu belirterek eşyaların nelerden ibaret olduğunun açıklanmasını istemiştir<sup>1228</sup>. Kamil Paşa Hükûmeti’nin ilk gününde Şura-yı Devlet’te yapılan 6 Ağustos 1908 tarihli değerlendirmede Alman Hastanesi için getirilecek eşyaların nelerden ibaret olduğunun anlaşılamadığı için durumun Ticaret ve Nafia Nezareti’ne sorulduğu belirtilmiştir. Nezaret’ten gönderilen 15 Temmuz 1908 tarihli tezkerede, söz konusu eşyaların kalorifer borularıyla aydınlatmayı sağlayacak elektrik araç-gereçleri olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine hayır müesseseleri adına getirilecek araç-gereçler ile eşyalardan vergi alınmamasının devletçe kararlaştırılmış bir usul olduğu belirtilerek Alman Hastanesi adına getirilen ve getirilecek araç-gereçler için de aynı usulün uygulanması istenmiştir. Bu amaçla aydınlatma ve ısıtma için

<sup>1222</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...* , s. 225-226.

<sup>1223</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...* , s. 226.

<sup>1224</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...* , aynı yer.

<sup>1225</sup>BOA. DH. MKT. 1169/47; BOA. ŞD. 835/5.

<sup>1226</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...* , aynı yer; BOA. DH. MKT. 1169/47.

<sup>1227</sup>BOA. BEO. 3377/253238.

<sup>1228</sup>BOA. ŞD. 1225/3.

kullanılacak 95 tonluk eşyanın da Nafia Nezareti Fenni Heyeti'nin tasdikinden sonra gereğinin yapılması istenilmiştir<sup>1229</sup>.

Alman Sefareti, Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde Alman Hastanesi'nde bakılan ihtiyarlar ile maluller için bir bina inşa etmek istemiştir. Bunun için Cihangir'de Somuncu Sokağı'nda satın alınan iki arsanın kaydının hastane adına yapılmasını istemiştir. Sefaretin bu talebi Şura-yı Devlet'te görüşülmüştür. Neticede üzerine bina inşa edilecek olan 1 ve 3 numaralı arsalardan kıymetlerinin binde onu nispetinde mukataa-ı zemin alınmak üzere Alman Hastanesi adına kayıtlarının düzeltilmesine 20 Mart 1909 tarihinde karar verilmiştir<sup>1230</sup>. Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Baron Testa'nın uhdesinde kalan 8 parça arsanın da hastane adına harçsız ve masrafsız olarak kayıtlarının yapılması Alman Sefareti tarafından talep edilmişti<sup>1231</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde bu konunun incelendiği görülmektedir. Yapılan incelemelerde bu arsaların şahıs vakıfları üzerine olduğu tespit edilmiştir. Daha önce varlıkları kabul edilmiş yabancı kurum binaları vakıf arazileri üzerine yapılmışsa, kıymetlerinin binde onu nispetinde bir vergi ödemeleri karara bağlanmıştı. Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin vakıf arazisi üzerine yaptıkları milli binalar ve hayır kurumları arsalarına da bu karar uygulandığından, II. Abdülhamid bu arsaların kıymetlerinin binde onu nispetinde vergi tahsis edilmek üzere hastane adına kaydedilmesini emretti. Ancak iradesi çıkmış olmasına rağmen iki sene sonra da bu arsalardan ikisiyle ilgili problem çözülemedi ve tasarlanan ihtiyarlar ve malulüler evi yapılamadı<sup>1232</sup>.

I. Dünya Savaşı başladığında Maliye Nezareti, Alman Hastanesi'nden gelir vergisi talep etmiş ancak Alman Sefareti bu duruma itiraz etmiştir. Bunun üzerine Alman Hastanesi'ne hastalarını ücretsiz olarak tedavi eden ve kâr amacı gütmeyen bir kurum olduğunu ispat etmesi halinde gelir vergisi dışında tutulacağı bildirilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında hastanenin ana binası sivil hizmetlere bırakılmış, ayrıca çocuk ve erkek servislerine ait 72 yatak askeri birliklere verilmiş, Türk ve Alman yaralıları burada tedavi edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın bitiminde imzalanan mütarekeye göre bütün Almanlar ve Avusturyalılar İstanbul'u terk etmeleri üzerine Alman Hastanesi de İngiliz askerlerine tahsis edilmiştir. Lozan Antlaşması'ndan sonra 1925-1928 yılları arasında Amerikalılar tarafından kullanılan hastane 1931 yılında Alman hemşirelerin geri gelmesiyle yeniden faaliyete geçmiştir<sup>1233</sup>.

<sup>1229</sup>BOA. BEO. 3377/253238.

<sup>1230</sup>BOA. İ.DFE. 22/49; BOA. DH. MKT. 2810/89.

<sup>1231</sup>BOA. ŞD. 2775/7.

<sup>1232</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık....*, s. 226.

<sup>1233</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık....*, s. 227.

#### 4.2. Rus Hastanesi Hakkında Alınan Kararlar

Rusya'nın İstanbul'da bir hastane açma girişiminin 1871'de başladığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Rusya Devleti, kutsal yerleri ziyarete gitmek için İstanbul'a gelen vatandaşlarına ve gemicilerine hastane yapmak amacıyla Beyoğlu Firuzağa Mahallesi'ndeki bir bostanı satın almak istemiştir. Bu amaçla yapılan Rus hastanesi 9 Mayıs 1874'te Galata'da faaliyete geçirilmiştir. Rus hacılar ile gemicilerine hizmet veren bu hastanede yoksullar için bir de dispensers vardı. Rusya Konsolosluğu'na bağlı 45 yataklı hastanenin adının 1880-81'de St. Nicolas Rus (Milli) Hastanesi olduğu görülmektedir. Açıldığı tarihten 1893 yılına kadar hastanede 5 bin hasta yatmış 70 bin hasta da muayene olmak ya da diğer ücretsiz hizmetlerden yararlanmak için başvuruda bulunmuştur. Hastaneye çoğunlukla Rus ve Slav hastalar müracaat etmiş, Rum, Ermeni ve Türk hastalar ise daha çok dispensersden faydalanmışlardır<sup>1234</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Rusya Sefareti, Feriköyü'nde Sultan Beyazıd Vakfı'na ait bir tarlanın Rusya Hükûmeti adına kaydının yapılmasını talep etmiştir. Rus Sefareti'nin amacı, vakıf adına kayıtlı olan 8.051 arşın büyüklüğündeki bu tarlayı ziraata uygun hale getirerek gelirlerinin Pangaltı'daki hastanede tedavi edilmekte olan hastalara harcanmasını sağlamaktır. Bunun üzerine Şura-yı Devlet bu arsanın hastaneye ait olup olmadığını araştırılmasına karar vermiş, ziraat yapılmak istenen tarlanın 1901'den beri bir Rum rahibe ait olduğu tespit edilmiştir. Neticede Şura-yı Devlet'in 12 Temmuz 1909 tarihli kararıyla tarlanın vergiye bağlanarak Rus Hastanesi'ne gelir olmak üzere Rusya Hükûmeti adına kaydedilmesine karar verilmiştir<sup>1235</sup>.

Yine Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Rusya Devleti tebaasından Dr. Mişel Pleşkof'un Balmumcu Çiftliği'nde bir hastane inşa etmek istediği görülmektedir. 14 Temmuz 1909 tarihli Meclis-i Mebusan mazbatasına göre Rus Devleti tebaasından Dr. Mişel Pleşkof'a bir hastane inşası için emlak-ı hümayuna ait Şişli'deki Balmumcu Çiftliği arazisinden 11.767 arşın yer verilmişti. Bu arsa için hastanenin idare heyeti adına sened-i hakani tanzim edildiği gibi arsalar da mukataaya bağlanmıştı. Şahsa ait arazilerin mukataaya bağlanmasının kanunen uygun olmaması nedeniyle Rusya Sefareti verilen senetlerin değiştirilerek Dr. Pleşkof

<sup>1234</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 232-233.

<sup>1235</sup>BOA. DH. MKT. , 2876/77. Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 233; Bu hastane 1912 yılında 5 sör ve Dr. İgnatovicz ile Müdire Madam Cath Bousse tarafından yönetilmekteydi. Hastanenin, yoksulların ücretsiz muayene edilip ilaç verildiği dispensers de çalışıyordu. Maddi durumu iyi olan hastalar için gündeliği 60 kuruş olan özel odalar bulunmaktaydı. Koşullarda tek bir yatak için günde 15 kuruş ödenmekte, yoksul hastalardan ise para alınmamaktaydı. Hastane, I. Dünya Savaşı yıllarında "Pangaltı Askeri Hastanesi" adıyla Çanakkale Cephesi'nde tahliye edilen yaralıların ve hastaların bakımına ayrılmış, bu geçici hastane savaş sonunda kapanınca Rus Hastanesi adıyla hizmetini sürdürmüştür. Rusya'da 1917 yılı Ekiminde meydana gelen devrimden sonra kaçarak İstanbul'a gelen binlerce Rus, bu hastanede tedavi edilmiştir (Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 233-234).

adına verilmesini talep etmiştir. Meclis-i Mebusan'da görüşülen bu talep hakkında senetlerin değiştirilerek Dr. Pleşkof adına verilmesi uygun bulunmuştur<sup>1236</sup>.

### 4.3. Avusturya-Macaristan Hastanesi Hakkında Alınan Kararlar

İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Hastanesi 1830 yılında Azapkapı Sultan Çeşme'de iki katlı bir binada hizmete girmişti. Avusturya-Macaristan Sefareti'nin yönetimindeki bu hastane Avusturya-Macaristan denizcilerini kabul etmekteydi. Küçük olan hastane binası 1854 yılında Küçük Kapuçin Manastırı'na taşındı. Hastanenin Avusturya Hastanede muayene ve tedavi hizmetleri paralı olup sadece Avusturya Sefareti'nin kefil olduğu Avusturyalı yoksullar ve denizcilerden ücret alınmıyordu. Hastane bu dönemde "Avusturya-Macaristan Milli Hastanesi" ve "Avusturya Gemiciler Hastanesi" adları ile tanınmaktaydı<sup>1237</sup>. 1855-1871 yılları arasında hastaneye yıllık ortalama 449 kişi başvurmuştu. 1865'te patlak veren büyük kolera salgınında ise bu sayı 896'ya çıkmıştı. Hastane 1880 yılında Azapkapı İskender Sokak No: 1 de kiralanan mekâna taşındı. Avusturya Sefareti, İstanbul'u etkisi altına alan 1893-1895 kolera salgını sırasında hastane yanındaki boş arsaya bulaşıcı hastalıklarla mücadele için bir baraka yapmak istedi. Ancak Bahriye Nezareti buranın Müslüman Mezarlığı olduğunu ifade ederek buna izin vermedi<sup>1238</sup>. II. Abdülhamid 1898 yılında Avusturya İmparatoru'nun tahta çıkışının 50. yılı şerefine, İstanbul'da yaşayan Avusturya-Macaristan tebaası için hastane yapılmak üzere Şişli'de bir arsa bağışlamıştır. Yetkililer bu arsayı hastane yapımına elverişli bulmayarak 1905 yılında Pangaltı'da Dame de Sion Mektebi'nin karşısındaki Ermeni mezarlığının arka tarafında bulunan hazine arazisinin bağışlanmasını istemişlerdir. Ertesi sene Avusturya Sefiri tekrar Babıâli'ye başvurarak Şişli'de ihsan edilmiş olan ilk arsanın tahsis edilmesini istemiş ancak II. Abdülhamid 1905 yılında kendisine karşı düzenlenen bombalı saldırıda Avusturya Hastanesi'nde yüklü miktarda patlayıcı madde bulunmuş olması nedeniyle arsa ihsanından vazgeçmiştir<sup>1239</sup>.

Avusturya Sefareti, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da arsa talebini devam ettirmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Beyoğlu'nda Alman Hastanesi yakınında olan 8.900 arşın büyüklüğündeki Sormagir Bostanı hastane inşa edilmek için Avusturya Hastanesi Müdüriyeti tarafından satın alınmak istenmiştir. Osmanlı makamları bu talep karşısında burada hastane inşasında herhangi bir sakınca olup olmadığının araştırılmasını ve cevabının acilen bildirilmesini ilgili makamlardan istemiştir<sup>1240</sup>. Yapılan incelemelerde hastane inşa edilmek

<sup>1236</sup>BOA. MV. 129/71; BOA. BEO. 3584/268764.

<sup>1237</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 221.

<sup>1238</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 222.

<sup>1239</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 222.

<sup>1240</sup>BOA. BEO. 3526/264425; BOA. BEO. 3534/264988; BOA. BEO. 3547/ 265968; BOA. DH. MKT. 2786/32.

istenilen bu yerde meydana gelebilecek yangın gibi bir afette halkın o çevrede barınabilmesine imkân sağlayacak başka bir yer olmadığı tespit edilerek inşaatın burada yapılması uygun görülmemiştir. Bu nedenle hastane için başka bir yerin belirlenmesi Avusturya-Macaristan Sefareti'ne tavsiye olunmuştur. Bunun üzerine Sefaret, hastane için Beşiktaş Süleymaniye Mahallesi'nde Mecidiye Kışlası civarında Avusturya tebaasından Dr. Moriç'in tasarrufundaki 8 dönümlük tarlanın seçildiğini bildirmiştir. Osmanlı mülki makamları buraya hastane yapılmasının kendileri için bir mahzuru bulunmadığını bildirmekle birlikte bölgenin Taşkılla'ya yakın olması nedeniyle bu konuda askeri makamların da görüşünün alınması gerektiğini belirtmiştir<sup>1241</sup>.

Harbiye Nezareti, konuyla ilgili vermiş olduğu cevapta Mecidiye Kışlası civarında Avusturya tebaasından Dr. Moriç'in sahip olduğu 8 dönüm tarla üzerinde inşa edilmek istenilen hastanenin kışlanın mutfak ve cephaneliğine çok yakın olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kışlanın böyle büyük binalar arasında olmasının havanın güzelliğini bozacağı gibi özel binalarla çevrilmiş olan mevkide askeri disiplinin bozulacağını da belirtmiş ve buraya hastane inşasına karşı çıkmıştır. Harbiye Nezareti, bu arsanın hükümet tarafından satın alınarak talimhane olarak kullanılmak üzere kışlaya terk edilmesini de istemiştir. Babıâli bölge haritasını inceleyerek yapmış olduğu değerlendirmede bu arsa ile kışlanın bitişik olmayıp aradan yol geçtiği belirtilmiş ve burada hastane inşasına aykırı bir durumun olmadığını tespit etmiştir. Ayrıca arsanın satın alınmasının hazinenin mevcut durumuna göre mümkün olmadığını ve Sefarete yeni bir yer belirlenmesi teklifinin yapılmasının da uygun olmayacağını bildirmiştir. Hastanenin bu arsaya yapılmasına ruhsat verilmesi için de ilgili dairelerin haberleşmesini ve gerekli muamelelerin yapılmasını istemiştir<sup>1242</sup>.

Hastanenin bu araziye yapılmasına İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti dönemine denk gelen 25 Şubat 1910 tarihli irade ile izin verilmiştir<sup>1243</sup>. Bundan sonraki süreçte Avusturya-Macaristan Sefareti'nin hastane inşaatı için Avusturya'dan getirilecek malzeme ve eşyaların gümrük vergisinden muaf tutulması için ricada bulunduğu görülmüştür. Sefaretin bu ricası, İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti döneminde Şura-yı Devlet'te ele alınmış, yapılan değerlendirmeler neticesinde Şura-yı Devlet, 22 Haziran 1910 tarihli kararıyla hastane için getirilecek malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulmasına izin vermiş ve bu kararın Maliye ve

<sup>1241</sup>BOA. BEO. 3605/270347. Nuran Yıldırım, hastanenin yerinin belirlenmesiyle ilgili farklı bazı bilgiler vermektedir. Buna göre Avusturya-Macaristan Hastanesi doktoru olan Dr. Jean Schuster, Beşiktaş Süleymaniye Mahallesi'nde Mecidiye Kışlası civarında bulunan ve Dr. Spitzer'in kızı Madam Stella Spitzer'e ait olan 8 dönümlük araziye 120 bin kuruşa satın almıştır. Aynı senenin Aralık ayında Avusturya-Macaristan Sefareti, Dr. Schuster'in hastane yapılması için arsayı bağışladığını bildirerek Avusturya-Macaristan Hükümeti adına tapu istemiş ve arsa hükümet adına tapulanmıştır (Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 222).

<sup>1242</sup>BOA. BEO. 3624/271735; BOA. MV. 130/82.

<sup>1243</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 222.



Hariciye Nezaretlerine tebliğ edilmesini uygun bulmuştur<sup>1244</sup>. Bu kararın alınmasından bir süre sonra Avusturya-Macaristan Sefareti, daha önce belirtilen miktardan fazla eşyanın gönderilmesi nedeniyle bu fazla malzemelerin de gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep etmiştir<sup>1245</sup>. 5 Kasım 1910'da Şura-yı Devlet'te ele alınan bu talep hakkında hayır müesseseleri için getirilecek olup gümrük vergisinden muafiyeti talep olunan eşya ve malzemeler için önceden bir defter tanzim ve tasdik ettirilerek gönderilmesinin uygun olacağı şeklinde bir karar alınmıştır. Bu kararın Hariciye Nezareti vasıtasıyla Avusturya Sefareti'ne tebliğ edilmesi de istenilmiştir<sup>1246</sup>. Bu istek üzerine Aralık 1910'da Avusturya-Macaristan Sefareti hastane için getirilecek malzemelerin çeşitlerini ve miktarlarını gösteren bir cetveli Hariciye Nezareti'ne göndermiştir<sup>1247</sup>.

Yapılacak hastanenin yanına bulaşıcı hastalıklara mahsus bir bölüm ile küçük bir mabet yapılması kararı alınmıştır. Hastanenin arsası yıllık 1.600 kuruş vergiye bağlanmıştır. Sefaret tapu işlemlerinin bedelsiz olarak yapılmasını isteyince 5 Temmuz 1910 tarihli irade ile buna izin verilmiştir. Hastanenin inşaat çalışmaları 1912 yılında tamamlandı. Viyana'da düzenlenen bir yarışmada birinci olan projeye göre yapılan yeni hastane bodrum ile beraber dört katlıydı. 1880-1912 yılları arasında kiralık küçük bir binada hizmet veren Avusturya-Macaristan Hastanesi hemen yeni binasına taşınmıştır. Daha sonra Avusturya-Macaristan'dan getirilen inşaat malzemesiyle hastaneye bitişik bir bulaşıcı hastalıklar bölümü ile bir de şapel eklenmiştir. Bu hastane kapitülasyonların 1 Ekim 1914'te kaldırılmasından sonra diğer sefaret hastaneleri gibi özel hastane statüsüne geçirilip gelir vergisi mükellefi yapılmış ve doktorlar ile diğer görevlileri de gelir vergisi kapsamına alınmıştır. I. Dünya Savaşı bitiminde savaş tazminatı olarak Fransa'ya verilmiş olan hastane binası bir süre Pasteur Hastanesi olarak hizmet vermiştir<sup>1248</sup>.

#### 4.4. İtalya Hastanesi Hakkında Alınan Kararlar

1815-1825 yıllarında Cenova Cumhuriyeti ve Venedik'in Osmanlı Devleti ile yaptığı deniz ticareti İstanbul'u adeta İtalyan gemilerinin bir iskelesi konumuna getirmişti. Bu dönemde İtalyan denizcileri tedavi etmek için tahminen 1838 yılında Galata Çınar Sokak'taki küçük ahşap bir bina kiralanarak hastane haline getirilmişti. İtalyan Konsolosluğu tarafından yönetilen hastanenin yıllık kirası 40 bin franktı. Sardinya Hükûmeti Hastanesi adını taşıyan hastane 14 Mart 1861'de Sardinya Krallığı'nın İtalyan Krallığı'na dönüşmesi üzerine İtalyan Krallığı Hastanesi adını almıştır<sup>1249</sup>. İtalya Hükûmeti siyasi birliğini sağladıktan sonra İstanbul'da yeni

<sup>1244</sup>BOA. BEO. 3770/282734; BOA. BEO. 3850/288746.

<sup>1245</sup>BOA. BEO. 3795/284575.

<sup>1246</sup>BOA. BEO. 3820/286471.

<sup>1247</sup>BOA. BEO. 3831/287294. 3 Mart 1911 tarihli diğer bir belge ise hastane için getirilecek ve gümrük vergisinden muaf tutulacak eşyaların miktarını gösteren defterin gönderildiğini belirtmektedir (BOA. BEO. 3864/289780).

<sup>1248</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 222-223.

<sup>1249</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık....*, s. 228.

bir hastane yapmak üzere Tophane sırtlarındaki Defterdar yokuşunda bir arsa satın almıştır. Buraya inşa edilen hastane binası 12 Mayıs 1876'da faaliyete girmiştir. 1893 kolera salgınından sonra hastaneye bulaşıcı hastalıklara mahsus bir tecrit bölümü eklenmiştir<sup>1250</sup>.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan Kamil Paşa Hükûmeti döneminde İtalyan Hastanesi'ne eklenmek için satın alınacak hanenin yıkılmasına ve hastaneye ilave edilmek üzere bir bina daire edilmesine izin verilmiştir<sup>1251</sup>. İtalyan Sefareti, dairenin bulunduğu arsanın mukataaya bağlanarak kaydının harçsız olarak düzeltilmesini ve hastane adına ruhsatının verilmesini rica etmiştir. Sefaretin bu talebi üzerine yapılan incelemede inşa edilmek istenilen dairenin 14 metre uzunluğunda, 6,5 metre genişliğinde ve 5.55 santimetre yüksekliğinde olacağı tespit edilmiştir. Toplam 91 metre büyüklüğünde olacak daire hastane bahçesi ile müştemilatına bitişik olduğundan inşasında bir sakınca olmadığı da tespit edilmiştir. Yapılan değerlendirmede söz konusu arsanın Arapzade Ahmet Ataullah Efendi mülhakatından Esmâ Hanım Vakfına senelik bir kuruş icare-i mücecelesi (sonradan alınacak kira) ve tahmini 25.500 kuruş kıymeti olduğu tespit edilmiştir. Eski hastane mahallinin de vaktiyle mukataaya bağlanmış olduğu anlaşıldığından söz konusu arsanın vakfı adına kıymetinin binde onu nispetinde icare-i zemin ödemesi şartıyla gerekli ruhsatın verilmesi kararlaştırılmıştır<sup>1252</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde hastane bahçesine yapılmasına daha önce karar verilen 91 metre büyüklüğündeki dairenin yetersiz kalacağı anlaşılmıştır. Bunun üzerine İtalyan Sefareti, dairenin büyüklüğünün 370 metreye çıkarılarak kaydının düzeltilmesi istemiştir. Bu talep karşısında Osmanlı makamları söz konusu daireye ait kayıtların düzeltilmesine dair yeni bir irade çıkarmış ve ilgili kurumlara gerekli emirleri vermiştir<sup>1253</sup>.

I. Dünya Savaşı esnasında, İtalya'nın 20 Ağustos 1915'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi üzerine İtalya Devleti tebaasına tanınmış olan ayrıcalıklar ortadan kaldırılmıştır. Meclis-i Vükela'nın 16 Kasım 1914 tarihli mazbatasının 18. maddesine göre, düşman devletlere ait hastanelerin doğrudan doğruya Osmanlı Hükûmeti veya vasıtasıyla yönetilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Osmanlı Hükûmeti, 14 Mart 1915'te hastaneye el koyarak burayı Mecruhîn(Yaralı) Hastanesine dönüştürmüştür<sup>1254</sup>. 9 Ocak 1916 tarihli bir arşiv belgesinden bu tarihte hastanenin Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin yönetiminde olduğu anlaşılmaktadır<sup>1255</sup>. I. Dünya Savaşı'nın sonunda İtilaf Devletleri'nin 13 Kasım 1918'de İstanbul'u işgal etmeleri üzerine İtalyan

<sup>1250</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 229.

<sup>1251</sup>BOA. BEO. 3463/259674.

<sup>1252</sup>BOA. İ.HR. 416/23; BOA. ŞD. 2771/3.

<sup>1253</sup>BOA. BEO. 3761/282063; BOA. DH. MUI. 103-1/32; BOA. İ.HR. 422/37.

<sup>1254</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 229.

<sup>1255</sup>BOA. DH. İ. UM. 85/1-4.

Hastanesine 70 İtalyan askeri yerleştirilerek kısa süre içerisinde hastanenin Dr. Zeri yönetiminde hizmet vermesi sağlanmıştır<sup>1256</sup>.

#### 4.5. İran Hastanesi (Muzafferiyeye Hastanesi) Hakkında Alınan Kararlar

İran Sefareti'nin İstanbul'da bir hastane açma isteği 1860 yılına dayanmakta olup maddi sıkıntılar nedeniyle bu hastane uzun süre açılmamıştır. İstanbul'daki yoksul İranlı hastalar ya Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi'nde ya da Valide Han'ın çeşitli odalarında tedavi edilmişlerdir. İran Sefiri Muhsin Han, Dr. Macris'i yoksul İranlıları ücretsiz olarak tedavi edebileceği bir hastane kurmakla görevlendirmiş, bunun üzerine Dr. Macris, 1885 yılında Tarlaşaş'ında İran Cerrahi Kliniği adıyla bir klinik kurmuştur. Kısa bir süre sonra hastanenin bulunduğu binanın yansıması nedeniyle hastane Pera Caddesi ile Linardi Sokağı'nın köşesine taşınmıştır<sup>1257</sup>. İran Şahı'nın hastane için yıllık 500 lira ödenek tahsis etmesi üzerine Ayasofya Mehmed Paşa yokuşundaki İranlılar Okulu hastane haline getirilerek adı İran Muzafferüddin Hastanesi (Marizhane-i Muzafferiyeye-i İraniye) olarak belirlenmiştir. 10 Mart 1901'de hizmete giren hastane 1903 tarihli bir irade ile daimi olarak vergiden muaf tutulmuştur<sup>1258</sup>.

İran Sefareti, Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Babiâli'ye müracaat ederek İran Hastanesi, İran Mektebi ve Üsküdar'daki İran Kabristanı'na ait tapuların ücretsiz olarak yenilenmesini istemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, İstanbul Polis Müdüriyeti'nden söz konusu mektep ve hastanenin bir hayır cemiyeti tarafından mı yoksa bizzat İran Hükûmeti tarafından mı tesis olduğunu, halen cemiyet tarafından mı yoksa sefaret tarafından mı yönetildiğini ve mektep ile hastanenin ücreti mukabilinde mi hizmet verdiğinin tespit edilmesini istemiştir. Ayrıca kabristanın kaç parçadan ibaret olduğu ve defin olunan cenazelerden herhangi bir isim adı altında ücret alınıp alınmadığı da araştırılması istenilen diğer hususlar arasında yer almıştır. İstanbul Polisi Müdüriyeti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 15 Mart 1914 tarihli yazısında Ayasofya'da Mehmed Paşa yokuşunda bulunan İran Hastanesi'nin önceden İranlı çocuklara mahsus olan bir mektep iken 1316 (M.1900) yılında İstanbul'a gelen Muzafferüddin Şah'ın yardımcılarıyla mektebin Soğanağa Mahallesi'ne nakledilmesi neticesinde burasının hastane haline getirildiği belirtilmiştir. Hastalar ile hizmetlilere ait masrafların Şah tarafından karşılandığı ve söz konusu müessesenin İran Sefareti tarafından idare edildiği de belirtilmiştir. Ayrıca tedavi edilen hastalardan alınan ücretin de hastanenin ihtiyaçlarının karşılanması için harcandığı ifade edilmiştir<sup>1259</sup>. 1914 yılına ait İstanbul sağlık kurumları ve

<sup>1256</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 229-230.

<sup>1257</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 234.

<sup>1258</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 235.

<sup>1259</sup> BOA. DH. İD. 123/20.

hastaneleri dökümünde bu hastane “İstanbul’da Diyyun-ı Umumiye ittisalinde İran Hastanesi” olarak belirtilmiştir<sup>1260</sup>.

##### 5. Kapitülasyonların Kaldırılması ve Yabancı Sağlık Müesseselerinin Sonu

Bilindiği üzere gerek yabancı devletlerin gerekse bunlara bağlı olarak faaliyet gösteren misyonerlerin Osmanlı toprakları üzerinde mektep, hastane, yetimhane ve kilise gibi çeşitli müesseseler kurmalarını kolaylaştıran belki de en önemli unsur kapitülasyonlardı. Çalışmamızın I. Bölümünde değindiğimiz üzere, Meşrutiyet hükümetleri kapitülasyonların Osmanlı Devleti’ne verdiği zararların farkındaydılar. Hükümet programlarında da kapitülasyonlar meselesine değinilmekteydi. Said Halim Paşa Hükümeti döneminde, 8 Eylül 1914 tarihinde almış olduğu bir kararla Osmanlı Devleti, kapitülasyonları kaldırmıştır<sup>1261</sup>. Kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik karar “*Memalik-i Osmaniye’de mukim tebaa-ı ecnebiye hakkında dahi hukuk-ı umumiye-i düvel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere eylevm cari mali ve iktisadi ve adli ve idari (kapitülasyon) namı altında bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellid bilcümle müsadaat ve hukukun fi’ mâbad ref ve ilgası Meclis-i Vükela kararıyla tensib olunmuştur. İş bu irade-i seniyye 18 Eylül 1330(M. 1 Ekim 1914) tarihinden itibaren meri-ül ahkâm olacaktır. Bu irade-i seniyyemizin icrasına heyet-i vükela memurdur*”<sup>1262</sup> şeklindedir. 9 Eylül 1914 tarihinde yabancı devlet elçilerine bildirilen bu karar Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından 10 Eylül 1914 tarihinde ise telgrafla bütün vilayetlere tebliğ edilmiştir<sup>1263</sup>. Bu talimatname ile Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren cemiyet, şirket ve hayır kurumlarının müessese açmaları zorlaşmıştır<sup>1264</sup>. Talimatnamenin “*Müessesat-ı Mezhebiye ve Tedrisiye ve Mekatib ve Emakin-i Sıhhiye*” başlığının 4. faslı konumuzla ilgilidir. “*Emakin-i Sıhhiye*” başlığını taşıyan bu fasıl 28-33. maddeler arasını kapsamaktadır. 33. madde kendi içerisinde alt kısma ayrılmıştır. Talimatnamenin 28. maddesine göre, bundan sonra hastane, acezehane (Düşkünler evi), ırzahane ve mekatib-i tıbbiye gibi sıhhi mekânların açılması Osmanlı Devleti’nin iznine bağlıydı. Yabancı cemiyetlerin ve hayır kurumlarının bundan sonra yeni sıhhi müesseseler kurmaları yasaklanmıştır<sup>1265</sup>.

<sup>1260</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...* , s. 235.

<sup>1261</sup>Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 36. Kapitülasyonların kaldırılması hakkında bkz. Mehmet Emin Elmacı, *II. Meşrutiyet’ten Lozan’a Kapitülasyonlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2001; Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

<sup>1262</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 6, s. 1273; Takvim-i Vekayi, 4 Eylül 1330/17 Eylül 1914, nu. 1938.

<sup>1263</sup>Elmacı, *a.g.t.* , s. 73.

<sup>1264</sup>Mutlu, *a.g.e.* , s. 36. Talimatnamenin tam metni için bkz. *Babîli Hariciye Nezareti, İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgasından Dolayı Memurine Tebliğ Olunacak Talimatname*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1330.

<sup>1265</sup>*Babîli Hariciye Nezareti, İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgasından...* , s. 13. Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra sefaret ve konsolos binalarından başka resmi bina olmayacağı için sefaretler

Mevcut sıhhi mekânlar ister özel olsunlar isterlerse bir müesseseye bağlı bulunsunlar talimatnamenin mekteplere dair olan 3. faslı bunlar için de geçerlidir. 31 maddeye göre sıhhi müesseselerin vergi ve kayıtlarının tashihi hususlarında talimatnamenin mekteplere dair olan 3. faslında belirtilen hükümler uygulanacaktır<sup>1266</sup>. 32. maddeye göre yabancılara ait mevcut sıhhi müesseseler iki ay içerisinde gerekli niteliklere sahip bir sorumlu müdür atayacaklardı. Talimatnamenin 33. maddesinde yabancı sağlık müesseselerinin aşağıda belirtilen şartlara uymak mecburiyetinde oldukları ifade edilmiştir.

1. Yabancı tıp mektepleri programlarını Maarif Nezareti'ne tasdik ettirmeğe mecburdurlar.
2. Diğer sağlık müesseseleri Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nce belirlenen nizamlara ve kararlara tabi olacaklardır.
3. Bütün sıhhi ve tıbbi müesseselerde müessesenin mensup olduğu din ve mezhebe ait bilgiler ve düşünceler müessesenin din ve mezhebine bağlı olmayan şahıslara öğretilmeyecek ve telkin edilmeyecekti.
4. Tıp mekteplerinin doktora imtihanları Osmanlı Tıp Fakültesi tarafından tayin olunacak heyet tarafından yapılacaktı. Sınıf imtihanlarına da Osmanlı memurları davet edilecekti.
5. Tıp mekteplerinin hocalarının isimlerini ve tabiiyetlerini gösteren cetveller Maarif Nezareti'ne takdim edilecek, bunların diplomaları ve ehliyetleri bildirilecekti. Bu hocalardan tıp veya şubelerine mensup olanlar yabancı tabipler için belirlenmiş olan özel şartları taşıyacaklardı. Hastaneler ile diğer sıhhi müesseseler de tababet (dişçilik, eczacılık vesaire gibi) şubelerini icra edenler mesleklerini yapabilmek için belirlenmiş olan şartlara tabi olacaklardı.
6. Yabancı tıp okulları ve sıhhi müesseseleri aynı nitelikteki mektepler ve Osmanlı müesseseleri gibi teftişe tabidirler. Müfettişler tarafından yapılacak ihtarların dikkate alınmasına ve bunlardan hemen icra edilmesi gerekenlerin uygulanmasına sıhhi müessese mecburdur<sup>1267</sup>.

10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'yla kapitülasyonların güçlenerek geri gelmesi üzerine yabancı devletler hastanelerini geri almışlardır. Daha sonra 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'yla kapitülasyonlar tamamen kaldırılırken bazı konularda karar eklenmek üzere mektuplar konulması kararlaştırılmıştır. İsmet Paşa aynı gün İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerine yazdığı mektuplarda Türk Hükûmeti adına, Türkiye'de 30 Ekim 1923 tarihinden önce varlığı onaylanmış İngiliz, Fransız ve İtalyan din, eğitim, sağlık ve hayır

---

tarafından kurulan ve işletilen hastaneler de özel kurum statüsüne geçirilerek gelir vergisi mükellefi yapılmıştır (Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 214).

<sup>1266</sup>Talimatnamenin mekteplere dair olan 3. Faslı için bkz. *Babîli Hariciye Nezareti, İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgasından...*, s. 11-13; Mutlu, *a.g.e.*, s. 38-39.

<sup>1267</sup>*Babîli Hariciye Nezareti, İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgasından...*, s. 13-14.

kurumlarının varlığının tanınacağını bildirmiştir. Bu kapsama giren yabancı misyon hastaneleri Türkiye’de özel hastane statüsünde varlıklarını sürdürmeyi devam ettirmişlerdir<sup>1268</sup>.

## 6. II. Meşrutiyet Döneminde Sağlık Çalışanlarının Durumu

### 6.1. Sağlık Çalışanlarının Ekonomik Sıkıntıları

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti’nin genelinde sağlık personellerinin yaşamış olduğu en önemli ekonomik sıkıntının maaş ve harcırahlarının ödenememesinden kaynaklanan sıkıntılar olduğu görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin çeşitli tasniflerinde rastladığımız belgeler bu konuda detaylı bilgiler vermektedir. Çalışmamızın bu kısmında, arşiv kayıtlarının ışığında dönemin sağlık çalışanlarının ve genel itibarıyla sağlık sektörünün görünümünü ortaya koymaya, bu sıkıntıları çözmek amacıyla gerek merkezi idarenin gerekse mahalli idarelerin attığı adımlar hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Bu dönemde sağlık personellerinin ekonomik sıkıntılarıyla ilgili kaşımıza çıkan ilk belge Kamil Paşa’nın I. hükûmeti dönemine aittir. 24 Eylül 1908 tarihli bu belgede Şehremaneti Sıhhiye Heyeti’ni teşkil eden tabiplerin Ağustos ayı maaşlarının ödenememesi durumunda tabiplerin vazifelerini yerine getirmeyecekleri, bu durumun Rusya’da koleranın şiddetle hüküm sürmesi nedeniyle İstanbul’un sağlık durumunu tehlikeye düşüreceği ifade edilmektedir<sup>1269</sup>. Konuyla ilgili olan 18 Ekim 1908 tarihli belgede ise Şehremaneti tarafından lağvedilmiş olan Sıhhiye Heyeti memurlarından birikmiş maaşı olanların maaş kuponu karşılığında aldıkları paraların muhasebe defterine kaydedilmesi istenmiştir<sup>1270</sup>. Bu sorunun kesin olarak çözülmesi için gerekli olan adım ise 1908 yılı Aralık ayında atılmıştır. Dâhiliye Nezareti’nden, Sadarete gönderilen yazıda belediye dairelerinde görevli Sıhhiye Heyeti tabiplerinin birikmiş maaşlarının Şehremaneti tarafından bildirilen 3.088.000.24 (üç milyon seksen sekiz bin yirmi dört) kuruş tutarında olmadığı ifade edilmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde 2.913.574 (iki milyon dokuz yüz on üç bin beş yüz yetmiş dört) kuruş olduğu anlaşılan bu paranın gönderilen pusulada belirtilen senelere ait Dâhiliye tahsisatından ayrılarak hazine tarafından ödenmesine karar verilmiştir<sup>1271</sup>. Kamil Paşa Hükûmeti dönemine ait diğer bir belgede sağlığın her şeyden önemli olduğu vurgulanarak Anadolu vilayetlerinin sağlık durumlarını teftiş edecek bir heyetin görevlendirilmesine karar verildiği ifade edilmiştir. Anadolu’nun sağlık durumu hakkında incelemeler yapıp yaygın olarak görülen frengi, sıtma ve diğer bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması için gerekli tedbirleri alacak olan bu heyet için bir tabibin bir de genel müfettişin belirlenerek isimlerinin Dâhiliye Nezareti’ne bildirilmesi istenilmiştir. Gönderilecek bu teftiş

<sup>1268</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...*, s. 214.

<sup>1269</sup>BOA. DH. MKT. 2615/4.

<sup>1270</sup>BOA. DH. MKT. 2633/62.

<sup>1271</sup>BOA. DH. MKT. 2688/34; BOA. DH. MKT. 2704/66.

heyeti içerisinde yer alacak olan sıhhiye müfettişinin maaşının nereden ve ne şekilde verileceği ise bir sorun haline gelmiştir<sup>1272</sup>.

Kamil Paşa Hükûmeti döneminde sağlık personelinin yaşadığı ekonomik sıkıntılara dair gösterilebilecek diğer bir olay Diyarbakır Vilayeti'nde görülmüştür. Diyarbakır Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği üç telgrafta belediye gelirlerinin diğer ihtiyaçlara harcanması nedeniyle vilayet merkezinde ve bağlı kazalarda görev yapan sağlık personelinin maaş alamadığını ve bu nedenle bazılarının istifa ettiğini bildirmiştir. Bu durumun devam etmesi durumunda vilayetin sağlık durumunun yanı sıra adli işlerin de yüz üstü kalacağı bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti, halkın sağlığının koruyucusu olan belediye tabiplerinin maaş ve harcırahlarının belediyenin çeşitli masraflarına tercih edilerek bu görevlilerin mağdur edilmelerine izin verilmemesini istemiştir. Bu konuda daha önce verilmiş olan emre uygun olarak hareket edilmesini isteyen Nezaret, tabiplerin birikmiş maaşlarının ödenmesini bundan sonra işleyecek olan maaşlarının da düzenli olarak verilmesini Diyarbakır Vilayeti'ne bildirmiştir<sup>1273</sup>.

Taşrada görevli olan sağlık personelinin maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesi gerektiği II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce 19 Mayıs 1908'de vilayetlere tamim yoluyla duyurulmuştu. Taşrada görevli sağlık personelinin maaşlarının belediyeler tarafından ödenmesi kararlaştırılmasına rağmen bazı belediyelerin gelirlerinin azlığından dolayı maaşları ödemedikleri veya geciktirdikleri görülmüştür. Bu nedenle Kamil Paşa Hükûmeti döneminde Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti, taşrada görevli sağlık personeline ait maaşların hazine tarafından ödenmesi için müracaatta bulunmuşur<sup>1274</sup>. Ancak ilerleyen sayfalarda da görüleceği üzere hazinenin durumu değil bütün sağlık personellerinin maaşlarını ödemeye uzun süredir boştaki ve maaşına karşılık bulunmadığı için tabip tayin edilemeyen bazı kazaların tabip maaşlarını ödemeye bile müsait değildir. Okuduğumuz farklı belgeler de bu durumu ispatlar niteliktedir. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde de taşradaki sağlık personelinin sıkıntılarına çözüm üretilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu döneme ait bir belgede taşradaki belediye tabiplerinin düzenli olarak maaş alamadıkları ifade edilerek tabiplerin tıbbi vazifelerine yapılan müdahalelerin önüne geçilmesi, Nezaretin bilgisi olmaksızın maaşlarının kesilmemesi, mahkeme kararı olmadan memuriyetlerinden azledilmemeleri ve değiştirilmemeleri hususlarına dikkat edilmesi istenilmiştir. Ayrıca her vilayet merkezinde memleketin sıhhi ihtiyacını karşılamak, nüfusun azalmasına neden olan sebepleri araştırmak ve halkın sağlığını korumak için gerekli olan tedbirleri almak amacıyla sıhhiye müfettişlerinin başkanlığında birer komisyonun teşkil edilmesi Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nin vermiş olduğu tezkerede

<sup>1272</sup>BOA. DH. MKT. 2717/20.

<sup>1273</sup>BOA. DH. MKT. 2723/2.

<sup>1274</sup>BOA. DH. MKT. 2736/25.

belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti, bu komisyonların kurulması fikrini olumlu karşılamakla birlikte tabiplerin belediye daireleriyle olan bağlantılarının kesilmesi ile şimdiki kadar mahalleri belediye bütçelerinden maaş alan bu tabiplerin maaşlarının hazine tarafından ödenmesi gerekeceğini ifade etmiştir. Bu nedenle durumun Şura-yı Devlet tarafından müzakere edilmesini istemiştir<sup>1275</sup>. Bu konunun devamı niteliğinde olan ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti dönemine ait olan 14 Mayıs 1909 tarihli belgede Şura-yı Devletin konuyla ilgili 24 Mart 1909 tarihli tezkeresine yer verilmiştir. Bu tezkerede söz konusu tabiplerin belediyelerle olan bağlantılarının devam ettirilmesi ve maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca belediye tabiplerinin maaşlarının düzenli şekilde ödenmemesinin, sebepsiz yere kesilmesinin veya bu tabiplerin azledilmelerinin ve değiştirilmelerinin uygun olmayacağı da belirtilmiştir. Bu nedenle gelirleri yeterli olan belediyelerin tabip maaşlarını her ayın sonunda vali, mutasarrıf veya kaymakamlara göndermeleri ve maaşların bunlar vasıtasıyla tabiplere verilmesine karar verilmiştir. Belediye gelirleri yeterli olmayan yerlerde ise sağlık görevlilerinin sefaletlerine yol açmadan maaşlarının ödenmesine çalışılması istenilmiştir. Ayrıca tabip maaşlarının sebepsiz yere kesilmemesi, tabiplerin azledilmemesi ve her vilayet merkezinde memleketin sıhhi ihtiyaçlarını karşılamak, nüfusun azalmasına yol açan sebepleri incelemek ve halkın sağlık durumlarıyla ilgili tedbirleri almak için vilayet sıhhiye müfettişlerinin başkanlığında bir komisyonun teşkil edilmesinin de uygun olduğu belirtilmiştir. Alınan bu karar Dâhiliye Nezareti tarafından Cebel-i Lübnan ve Sisam haricindeki bütün vilayetlere ve elviye-i gayr-ı mülhakaya tebliğ edilmiştir<sup>1276</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti dönemine ait bir belgede sağlık personelinin maaşını ödemekte güçlük çeken diğer bir yerin Erzurum Vilayeti olduğu görülmektedir. Erzurum Belediye Meclisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen pusulada belediyenin sağlık personeline ödemekte olduğu maaşlar şu şekilde gösterilmiştir:

**Tablo 36: Erzurum Belediyesinin sağlık personeline ödediği maaşlar**

Sağlık Çalışanı	Aylık Maaşı /Kuruş	Yıllık Maaşı/ Kuruş
Sıhhiye Müfettişi	2.000	24.000
Belediye Tabibi	800	9.600
Belediye Ebesi	800	9.600
Aşı Memuru	400	4.800
<b>Toplam</b>	4.000	48.000

Erzurum Belediyesi, belediye gelirlerinin yetersizliğine dikkat çekerek sağlık personeline ödenen 48 bin kuruşluk meblağ içerisindeki en fazla miktara sahip olan sıhhiye müfettişi maaşına dikkat çekmiştir. Vilayet merkezinde bir askeri tabibin yanı sıra bir de

<sup>1275</sup>BOA. DH. MKT. 2742/96.

<sup>1276</sup>BOA. DH. MKT. 2811/77.



belediye tabibinin mevcut bulunduğunu belirten Erzurum Belediyesi, Vilayette Erzincan, Bayburt ve Pasinler Kazaları haricinde tabip bulunmadığını da bildirmiştir. Vilayette görev yapan sıhhiye müfettişi ile karantina inspektöründen (müfettiş, denetmen) birisinin fazla olduğunu ve belediye bütçesinin maaşları ödemekte sıkıntı çektiği de ifade edilmiştir. Bu nedenle eğer sıhhiye müfettişinin istihdamı lüzumlu ise maaşının hazine tarafından ödenmesi talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise bu konuyla ilgili olarak gönderdiği tezkerede mülki tabipler hakkında hazırlanmakta olan nizamnamenin neşrine kadar Erzurum Vilayeti'nde görevli sağlık personelinin maaşlarının eskiden olduğu gibi belediyeler tarafından ödenmesini ve bunların mağduriyetine izin verilmemesini istemiştir<sup>1277</sup>.

Ahmet Tevfik Paşa'nın kısa süreli hükûmetinin son günlerine ait 2 Mayıs 1909 tarihli bir belge Aydın Vilayeti'nde görevli tabip, aşı memuru ve ebelerin ekonomik sıkıntıları hakkında bilgiler vermektedir. Bu konuyla ilgili Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde 24 Mart 1909 tarihinde Aydın Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği tarafından Mekteb-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne gönderilen telgrafta belediyede görevli tabip, aşı memuru ve ebelerin içerisinde yaşadıkları sefalet ve zaruret nedeniyle her gün şikâyetle buldukları, bu görevlilerin dertlerine bir çare bulunmaz ise vazifelerini bırakacakları belirtilmiştir. Durumdan haberdar olan Dâhiliye Nezareti, Aydın Vilayeti'ne gönderdiği emirde düzensiz şekilde maaş alan sağlık personelinin vazifelerinden ayrılmasının memleketin sağlık durumuna vereceği zararlardan bahsederek sağlık görevlilerin maaşlarının düzenli olarak verilmesini istemiştir<sup>1278</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Yanya Vilayeti'ndeki sağlık görevlilerinin maaşlarını alma konusunda sıkıntılar yaşadıkları görülmektedir. 5 Mayıs 1909 tarihli belgeye göre Vilayet dâhilindeki sıhhiye memurlarının düzenli maaş alamamaları nedeniyle sefalet içerisinde buldukları belirtilmektedir. Bu durumun sağlık görevlilerinin vazifelerini hakıyla yerine getirmelerine engel olduğu gibi vilayetin sağlık durumunun da zarar görmesine yol açtığı ifade edilerek sıhhiye memurlarının maaşlarının da diğer mülki memurlar gibi mal sandıklarından ödenmesine izin verilmesi istenilmiştir. Maliye Nezareti, gönderdiği cevabi yazıda sıhhiye memurlarına ait maaşların hazine tarafından ödenmesinin ya da bütçeye eklenmesinin mümkün olamayacağını ifade ettikten sonra bu maaşların eskiden olduğu gibi taşra belediyeleri tarafından çeşitli masraflara tercihen ödenmesinin zaruri olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca taşra belediyelerinin gelirlerinin arttırılması için çalışılmakta olduğunu da belirterek gelirlerin arttırılması halinde sıhhiye memurlarının maaşlarının zaten düzenli şekilde

<sup>1277</sup>BOA. DH. MKT. 2757 / 84.

<sup>1278</sup>BOA. DH. MKT. 2807 / 41.

ödenebileceğini de belirtmiştir<sup>1279</sup>. Nitekim kısa bir süre sonra Trabzon Vilayeti'ndeki bir uygulama belediyelerin gelirlerinin arttırılması ve sağlık görevlilerinin maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesine yönelik çalışmalar yapıldığını göstermektedir. Buna göre aylık 2 bin kuruştan senelik 24 bin kuruş yapan Trabzon Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin maaşının merkez belediyesinin mal sandığından ödenmesi ve eğer bu mümkün olmazsa da vilayetteki belediyeler arasında taksim edilerek ödenmesine izin verilmesi istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon Vilayeti'ne gönderilen cevapta ise vilayet sıhhiye müfettişleri ile belediye tabiplerine ait maaşların ödenmesinin mal sandıklarından yapılmasının mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Ayrıca isimleri belirtilmemiş olan dört verginin de Ağustos ayı başından itibaren belediyelere bırakıldığı ifade edilerek bu sayede belediye gelirlerinin artacağı ve sağlık görevlilerinin maaşlarının da belediyeler tarafından düzenli olarak ödenebileceği belirtilmiştir<sup>1280</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti'nin sağlık görevlilerinin ekonomik sıkıntılara hassasiyetle yaklaşmasına rağmen memleket genelinde bu sıkıntıların devam ettiği ve can sıkıcı boyutlara ulaştığı görülmektedir. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Ekim 1909 tarihli belge bu durumu göstermektedir. Bu belgeye göre bazı yerlerde sıhhiye müfettişleri, belediye tabipleri, eczacılar, ebeler ve aşıcıların kanunlar çerçevesinde belirlenmiş olan maaşlarının kesintiye uğradığı bazı yerlerde ise bunlara aylarca maaş verilmediği ifade edilmiştir. Bu durumun sağlık görevlilerinin sefaletine yol açtığı gibi çalışma arzularını da azalttığı belirtilmiştir. Hatta birçok yerde tabip bulunmaması nedeniyle nüfusun sürekli azaldığı, adli tıbbi ilgilendiren konuların sekteye uğradığı ve bu durum da hukukun zarar görmesine yol açtığı belirtilmiştir. Bu durumun ortadan kaldırılması için de sıhhiye müfettişleri maaşlarının memur oldukları vilayet merkezinin belediyesinden diğer sağlık görevlilerinin maaşlarının ise buldukları yerlerin belediyesi tarafından düzenli bir şekilde ödenmesi istenilmiştir. Tabip bulunmayan kazalarda ise belediye gelirlerinin çeşitli işlerde israf edilmesinin önüne geçilerek tasarrufta bulunulması ve tayin edilecek tabiplerin maaşlarına karşılık temin edilmesi istenilmiştir<sup>1281</sup>. Aynı hükümet döneminde Konya Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin göndermiş olduğu yazı da önemlidir. 21 Ekim 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda kendisi de dâhil olmak üzere Konya Vilayeti'nde görevli tabip, ebe ve aşı memurlarının büyük çoğunluğunun maaşlarını ve harcırahlarını düzenli şekilde alamadıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte bölgedeki mülki amirlerin bu konuda şimdiye kadar yapılan tebligatları dikkate almadıklarını da ifade etmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Konya Vilayeti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda sağlık görevlilerinin birikmiş maaşlarının bir an önce ödenmesini ve bundan sonra alacakları maaşların

<sup>1279</sup>BOA. DH. MKT. 2816 / 51.

<sup>1280</sup>BOA. DH. MUI. 4-1/13.

<sup>1281</sup>BOA. DH. MUI. 15-2/55.

da zamanında verilmesini emretmiştir<sup>1282</sup>. Ayrıca tebligatlarının dikkate alınmamasından rahatsız olduğunu anladığımız Dâhiliye Nezareti, 21 Kasım 1909 tarihli yazısıyla sağlık görevlilerinin nizamî maaş ve harcırahlarının düzenli bir şekilde verilmediğini, bu durumun görevlileri zor durumda bıraktığını ve bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu bir dönemde sağlık görevlilerinin istifalarına yol açtığını belirtmiştir. Bu durumun ortadan kaldırılmasını sağlamak için de vilayetlere genel bir tebligat yapılmasını emretmiştir<sup>1283</sup>. Dâhiliye Nezareti'nin bu kararlı tavrına rağmen memleketin çeşitli bölgelerinden istifa haberleri gelmeye devam etmiştir. Kosova Vilayeti'ne bağlı Köprülü Kazası belediye tabibi Ali Fuat Efendi maaşını düzenli alamadığını ifade ederek istifa etmiştir. Dâhiliye Nezareti, Kosova Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıda tabiplerin maaşlarını alamadıkları için istifa etmelerinin normal olduğunu belirtmiş ve bu duruma fırsat verilmemesi için maaşların düzenli olarak ödenmesini istemiştir. Ayrıca bu bölgede boşalan belediye tabipliğinin boş memuriyetler listesine eklendiğini ve talibinin çıkması durumunda da gerekli tayinin yapılacağını da belirtmiştir<sup>1284</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu tezkerede sağlık personelinin içerisinde bulunduğu durum hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. 2 Kasım 1909 tarihli tezkereye göre sağlık personelinin almış olduğu cüzi maaşlar düzenli olarak ödenmemektedir. Bu durum tabiplerden istenilen ölçüde yararlanılmasını engellediği gibi nüfusun azalması gibi tehlikeli bir sonucu da ortaya çıkarmaktadır. Meclislerinin en önemli vazifesinin halkın sağlığını ihlal eden bu sıkıntıyı çözümlenmesini engellediği gibi nüfusun azalması gibi tehlikeli bir sonucu da ortaya çıkarmaktadır. Meclislerinin en önemli vazifesinin halkın sağlığını ihlal eden bu sıkıntıyı çözümlenmesini engellediği gibi nüfusun azalması gibi tehlikeli bir sonucu da ortaya çıkarmaktadır. Meclislerinin en önemli vazifesinin halkın sağlığını ihlal eden bu sıkıntıyı çözümlenmesini engellediği gibi nüfusun azalması gibi tehlikeli bir sonucu da ortaya çıkarmaktadır. Meclislerinin en önemli vazifesinin halkın sağlığını ihlal eden bu sıkıntıyı çözümlenmesini engellediği gibi nüfusun azalması gibi tehlikeli bir sonucu da ortaya çıkarmaktadır.

<sup>1282</sup>BOA. DH. MUI. 35-1/45.

<sup>1283</sup>BOA. DH. HMS. 24/47.

<sup>1284</sup>BOA. DH. MUI. 40-1/32.

düzensiz şekilde ödendiğini de ifade eden Besim Ömer Paşa, belediye reislerinin tabipleri gereksiz olarak gördüklerini de belirtmiştir. Ayrıca bu sıralarda bazı yerlerde belediye tabipleri yerine yabancı mekteplerde eğitim almış olan tabiplerin tercih edilmeye başlandığını ve bu sayede de kanunen belirli olan tabip maaşlarında indirimle gidildiğini ifade etmiştir. Bu davranışın ise tabipleri memuriyetten soğuttuğunu belirtmiştir. Belediye tabiplerinin buldukları yerlerde vizite alabilecekleri bu sayede de maaşlarının düşüklüğünden etkilenmeyecekleri şeklindeki görüşe de karşı çıkan Besim Ömer Paşa, Anadolu’da sağlığa bu denli kıymet verilmediğini belirtmiştir. Müslüman halk arasında tabiplere müracaat edenlerin sayısının azlığını ifade eden Besim Ömer Paşa, bunlar arasından çok az bir kısmının tabiplere ücret ödeyebildiğini söylemiştir. Bu nedenle tabiplerin maaşlarının azlığını vizite ile kapatabilecekleri düşüncesinin son derece yanlış olduğunu belirtmiştir<sup>1285</sup>. Besim Ömer Paşa’ya göre tabiplerin Meşrutiyet’e layık bir şekilde hizmet vermeleri için maaşlarını düzenli bir şekilde almaları ve belediye reislerinin gözünde önemli bir memur durumuna yükseltilmeleri gerekmektedir. Eğer belediye tabipleri içerisinde buldukları sıkıntılardan kurtarılır ve kendilerine gereken itibar gösterilirse Karantina İdaresi’ne bağlı tabiplerden sağlanan faydalardan daha fazlası elde edilebilirdi. Ancak eğer bu yapılmaz ise halkın sağlığına zarar verecek sonuçların ortaya çıkması kaçınılmazdı<sup>1286</sup>. Besim Ömer Paşa, belediyeler tarafından alınan bazı vergilerin Meclis-i Mebusan kararı ile fesh edilmesi nedeniyle memleketin birçok bölgesinde belediye gelirlerinin azaldığını bu nedenle de sağlık görevlilerinin maaşlarının ödenemediğini de belirtmiştir. Maaşların ödenememesi nedeniyle birçok yerin hatta nüfusu 20-30 bin civarında olan pek çok kazanın tabipsiz kaldığını belirten Besim Ömer Paşa, çiçek gibi son derece tehlikeli bir hastalığın hüküm sürdüğü bölgelerde bile belediye gelirlerinin aşı memurlarının maaşlarını verebilecek seviyede olmadığını da belirtmiştir. Belediyelerden maaşlarını alamayan sağlık görevlilerinin vazifelerinden istifa ettiklerini de belirten Besim Ömer Paşa, bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak için çözüm önerisinde de bulunmuştur. Buna göre belediye tabiplerinin ekonomik sıkıntılarının ortadan kaldırılması için ilk olarak tabip maaşlarının tıpkı baytar maaşları gibi mal sandıklarından ödenmesini sağlamak gerekmektedir. Ayrıca tabiplerin belediye reisleri ile belediye memurlarının ellerinden kurtarılıp itibarlarının yükseltilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Bunların yanı sıra tabiplere ödenecek maaşların memleketin uzaklığı ve iklimi göre değişkenlik göstermesi gerektiğini de ifade etmiştir. Besim Ömer Paşa, kaza belediye tabipliği maaşının 1 bin kuruşa, liva belediye tabipliği maaşının 1.500 kuruşa, merkez vilayet tabibi maaşının 2 bin kuruşa, sıhhiye müfettişi maaşının ise 3 bin kuruşa yükseltilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu tekliflerinin kabul edilmesi ve talep edilen yerlere

<sup>1285</sup>BOA. BEO. 3752/279342.

<sup>1286</sup>BOA. BEO 3752/279342.

tabiplerin tayin edilmesi ile halkın sağlığının korunacağını aksi halde ise birçok tabibin emsalleri gibi memuriyetlerini terk edeceklerini ifade etmiştir<sup>1287</sup>.

Besim Ömer Bey'in göndermiş olduğu tezkereyi inceleyen Dâhiliye Nazırı Talat Bey, belediye tabiplerinin almış oldukları maaşların yaptıkları vazifenin önemine nispetle düşük olduğunu kabul etmiştir. Bu nedenle maaşların yükseltilmesi gerektiğini belirten Talat Bey, birçok yerde 600 kuruş gibi düşük bir miktarda verilmekte olan maaşların bile düzenli olarak ödenemediğinin yapılan şikâyetlerden anlaşıldığını belirtmiştir. Bazı yerlerde ise maaşlarına karşılık bulunamadığı için tabip bulundurulmadığını da sözlerine eklemiştir. Tabip maaşlarının mal sandıklarından ödenmesi fikrine ise hazinenin buna müsait olmadığını belirterek karşı çıkmıştır. Talat Bey, bu sıkıntının çözümü için belediyelerin vergilerine münasip miktarda zam yapılması veya başka bir yolla maaşlara karşılık bulunması hususlarında Meclis-i Vükelanın etraflı bir çalışma yapması gerektiğini de belirtmiştir<sup>1288</sup>. Yine Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti dönemine ait olan 4 Aralık 1909 tarihli bir belgede doğumların fenni usullere uygun şekilde yapılmasını sağlayarak çocuk ölümlerinin önüne geçmek, cahil ebelerin vermiş oldukları zararları önlemek ve bu sayede nüfusun artmasını sağlamak için diplomalı ebeler istihdamı talep edilmiştir. Vilayet merkezlerinde sekizer, livalarda altışar, kazalarda ise dörder yüz kuruş maaşla istihdam edilmek istenilen ebelerin görevlerine başlamaları noktasındaki en önemli sıkıntı ise maaşlarına karşılık bulunamaması olmuştur. 21 Aralık 1909 tarihli diğer bir belgede ise çiçek hastalığı nedeniyle tehdit altında bulunan halkın korunması için Aşı Nizamnamesi'nin hükümlerinin layıkıyla uygulanması gerektiği belirtilmiştir. Bunun için de nüfuslarının miktarına göre kazalarda birer-ikişer aşı memurunun istihdam edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ancak belediye gelirlerinin müsaitsizliği nedeniyle yeteri kadar sağlık görevlisinin istihdam edilemediği vurgulanarak sağlık görevlilerinin maaşlarının ödenmesini sağlayacak bir kararın hemen alınması istenilmiştir<sup>1289</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde ise Suriye Vilayeti'nde yaşanan tabip eksikliğine çözüm üretilmeye çalışıldığı görülmektedir. 27 Ocak 1910 tarihli belgeye göre Basrulharir Kazası belediye tababetine tayin olunan Mehmet Halil Efendi, maaş ve harcırah verilmemesi nedeniyle memuriyetini terk etmiş ve Şam'a gelerek 500 kuruş maaşla Şam Mektebi Tıbbiyesi Emraz-ı Hariciye Muallimi Muavinliği'ne tayin olunmuştur. Ayrıca Nebek Kazası belediye tababetine gönderilen Rüştü Efendi'nin de Şam Mekteb-i Tıbbiyesi'ne tayin olunması nedeniyle buraya da nizami maaşıyla birisinin tayin edilmesi istenilmiştir. Zübdani Kazası'nın ise tabip maaşına karşılığı olmadığı ve belediye tabipliğinin hala boş olduğu bildirilmiştir. Bir süre sonra Zübdani Kazası tababetine Ahmet Edip Efendi'nin, Der'a Kazası

<sup>1287</sup>BOA. BEO 3752/279342.

<sup>1288</sup>BOA. BEO 3752/279342.

<sup>1289</sup>BOA. BEO. 3752/279342.

tababetine Zeki Efendi, Maan Kazası tababetine ise Arif Rüstem Efendi tayin edilmiştir. Bununla birlikte Dâhiliye Nezareti yapılan tayinleri takip altına almış ve Suriye Vilayeti'nden tabip maaşlarının teminat altında olup olmadığını araştırılmasını istemiştir. Aynı konuyla ilgili 2 Şubat 1910 tarihli belgede ise Vilayet dâhilindeki Hamidiye Kazası tabibi İbrahim Efendi'nin maaşını alamaması nedeniyle başka bir yere naklini istediği görülmektedir. İbrahim Efendi'nin mağduriyetine son vermek isteyen hükûmet onu nizami maaş ve harcırahı ile boşa bulunan Nebek Kazası tababetine tayin etmiştir<sup>1290</sup>.

Aynı hükûmet döneminde sağlık görevlilerinin ekonomik sıkıntılarını çözmek için geniş kapsamlı bir araştırma yapılması kararının alındığını da görmekteyiz. Sadareten, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta taşra belediye tabipleri ile ebe ve aşıcı gibi memurlara olan ihtiyacın artması ve bu görevlilere verilecek maaşların belediye gelirlerinden ödenememesi nedeniyle vilayet merkezlerinde 2 bin, liva merkezlerinde 1.500, kaza merkezlerinde ise 1 bin kuruş maaşla birer tabip görevlendirilmesi düşünüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca sıhhiye müfettişlerine verilecek 3 bin kuruş maaşın da bütçeye eklenmesi için çeşitli tarihlerde tezkereler geldiği de ifade edilerek nerede kaç kuruş maaşla kaç adet tabip, ebe ve aşıcı istihdam edileceği hakkında bir araştırma yapılması istenilmiştir. Bununla birlikte bunlar için yıllık ne kadar para gerekeceği, gerekli olan ilaç bedellerinin nereden ve ne şekilde karşılanacağı, halen hizmette bulunan belediye tabipleri ile ebe ve aşıcıların maaşlarının ne kadar olduğu, bu maaşların belediyelerin umumi gelirleriyle mi yoksa hususi gelirleri ile mi ödendiği gibi hususların da araştırılması istenilmiştir<sup>1291</sup>. Aynı dosya içerisinde yer alan diğer belgelerde ise memleketin değişik bölgelerindeki tabiplerin ekonomik sıkıntıları ile tabip eksiklikleri hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan ilk dikkatimizi çeken Mamûratülaziz Vilayeti tarafından Maliye Nezareti'ne gönderilmiş olan yazıdır. Bu yazıda belediye gelirleri maaşlı tabip istihdamına müsait olmayan Çemişgezek, Kâhta, Pötürge ve Keban Kazaları'nda maaşları hazineden ödenmek üzere birer tabip bulundurulması istenilmektedir. Konuyla ilgili diğer bir belgede ise Keban Kazası'nın belediye gelirlerinin 3-4 bin kuruş civarında olduğu ifade edilerek tabip istihdamının mümkün olmadığı ve tabibin gerekli olduğu durumlarda diğer kazalardan çağrıldığı belirtilmiştir. Bu sıkıntılı duruma son vermek için de maaşı hazineden ödenmek üzere bir tabibin tayini Maliye Nezareti'nden istenilmiştir<sup>1292</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait 8 Eylül 1910 tarihli belgede ise Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Erdek Kazası'ndaki sıkıntılardan bahsedilmektedir. Hüdavendigâr Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda belediye dairelerinin ilk vazifesinin halkın sağlığının korunmasına yönelik tedbirlerin alınması olduğu belirtilerek

<sup>1290</sup>BOA. DH. MUI. 28-2/19.

<sup>1291</sup>BOA. BEO. 3752/279342.

<sup>1292</sup>BOA. BEO. 3752/279342.

hastalıkların tedavisinin ise ikinci derecede bir iş olduğu ifade edilmiştir. Erdek Kazası'nın ise halkın sağlığını korumaya yönelik tedbirleri dahi alamayacak derecede ekonomik sıkıntı içerisinde olduğu belirtilerek belediyenin 500 kuruş tutarındaki sıhhiye müfettişi maaşını ödeyemediği bildirilmiş ve bu meblağın hazine tarafından ödenmesi talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise gönderdiği cevabi yazıda mevcut bütçede sıhhiye müfettişleri maaşı için bir karşılık ayrılmadığını ifade ederek sıhhiye müfettişinin maaşının eskiden olduğu gibi belediye tarafından ödenmesi gerektiğini bildirmiştir<sup>1293</sup>.

Aynı hükûmet dönemine ait 14 Eylül 1910 tarihli diğer bir belgede ise belediye tabiplerinin maaşlarının arttırılması talebinin tekrar edildiği görülmektedir. Bu belge içerisinde bulunan ve tabip maaşlarının miktarlarını belirlemiş olan 1888 yılına ait “*Memleket Etibbası ve Eczacıları Hakkında Nizamname*” de kaza tabiplerine 600, liva tabiplerine 800 ve vilayet tabiplerine ise 1.200 kuruş maaş verileceği belirtilmiştir<sup>1294</sup>. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Temmuz 1910 tarihli yazıda şimdiye kadar tabip tayin edilen yerlerden 234'ünde tabiplere belediye gelirlerinin azlığı nedeniyle maaş verilemediği belirtilmiştir. Bu nedenle Meclis-i Mebusan tarafından tasdik edilen 16 bin lira ile bu sene Tıp Fakültesinden mezun olanlar ile memuriyet talebinde bulunanlar arasından tedarik edilecek yüz tabibin tabip ihtiyacını belirtmiş olan kazalara tayin edilmesi uygun görülmüştür. Bu yerlerden uzakta bulunan Hicaz, Yemen, Bağdat, Basra, Musul, Trablusgarp, Zor ve Bingazi gibi yerlere “*Memleket Etibbası Nizamnamesi*”nde belirtilmiş olan maaşla talip çıkmayacağı da dikkate alınmıştır. Bu nedenle bu bölgelere tayin edilecek vilayet tabiplerine 2 bin, liva tabiplerine 1.500-1.800, kaza tabiplerine ise 1.200 kuruş maaş tahsis edilmesine karar verilmiştir. Bu maaşlarla da talip bulunmaz ise bu mahallere harcanacak paranın komşu vilayetlere dağıtılmasının ve buralara da mecburi hizmet şartı ile tabip gönderilmesinin gündeme geleceği ifade edilmiştir. Ancak mecburi hizmetle tabip gönderilmesinin kanuna aykırı bir uygulama olacağı da ifade edilerek bu bölgelerde maaşların yüksek miktarda ve düzenli şekilde ödenmesi usulünün benimsenmesi istenilmiştir<sup>1295</sup>. Yine bu hükûmet döneminde vilayet sıhhiye müfettişlerinin belediyelere havale edilen ancak bir süredir ödenemeyen maaşları hakkında Meclis-i Mebusan'da bir müzakere yapılmıştır. 22 Aralık 1910 tarihli Meclis-i Vükela mazbatasında vilayet sıhhiye müfettişlerinin belediyeler tarafından ödenmesi gereken maaşlarını alamadıkları için görevlerini yerine getiremedikleri belirtilmiştir. Bu nedenle vilayet sıhhiye müfettişlerinin maaşlarının Meclis-i Mebusan tarafından belediye tabipleri için kabul edilen 16 bin lira içerisinde ödenmesi teklif edilmiştir. Neticede konunun

<sup>1293</sup>BOA. DH. İD. 18-1/2.

<sup>1294</sup>BOA. DH. İD. 18-1/3; Memleket Etibbası ve Eczacıları Hakkında Nizamname için bkz.; *Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 6, s. 9-12.

<sup>1295</sup>BOA. DH. İD. 18-1/3

Meclis-i Mebusan Muvazene Encümeni tarafından müzakere edilmesine karar verilmiştir. Sıhhiye müfettişleri maaşının bu meblağ içerisinde ödenememesi durumunda ise hazırlanacak yeni bütçede icabına bakılması istenilmiştir<sup>1296</sup>.

Kendisinden önce kurulmuş olan hükûmetlerden daha uzun süreli olan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemi tabiplerin şikâyetlerinin çığ gibi arttığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde memleketin değişik bölgelerinden Dâhiliye Nezareti'ne çok sayıda arzuhalin gönderildiğine şahit olmaktayız. Bunlardan 28 Şubat 1911 tarihli belge Kırkkilise (Kırklareli) Belediye tabibi Marko Kemal Efendi'nin şikâyetini içermektedir. Buna göre Marko Kemal Efendi'nin kolera ile mücadele süresince verilmesi kararlaştırılmış olan aylık 500'er yüz kuruştan iki buçuk aylık maaşının ödenmesi Sıhhiye Nezareti'nden talep edildiği halde kolera tahsisatının sona erdiği ifade edilerek ödenmemiştir. Dâhiliye Nezareti, Edirne Vilayeti'ne tabibin şikâyetinin dikkate alınarak gerekenin yapılmasını emretmiştir<sup>1297</sup>. 7 Haziran 1911 tarihli diğer bir arzuhalde ise Mabeyn Eczacı Muavinlerinden iken kadro haricinde kalan ve daha sonra Adapazarı aşısı memurluğuna tayin olunan Ahmet Efendi, kadro harici kaldığı döneme ait maaşının verilmesini talep etmiştir<sup>1298</sup>. 19 Haziran 1911 tarihli belgede ise Selanik'in bazı köylerinde görülen çiçek hastalığının yayılmasını engellemek için talep edilen üç seyyar aşısı memurunun maaşlarının hazine tarafından ödenmesi istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti, Selanik Vilayeti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda aşısı memurlarının maaşlarının hazineden ödenmesinin mümkün olmadığını ifade ederek maaşların belediye tarafından düzenli olarak ödenmesini istemiştir<sup>1299</sup>.

29 Temmuz 1911 tarihli belge ise çeşitli vilayet, liva ve kaza aşısı memurlarının birikmiş maaş ve harcırahlarının ödenmesi için yapılan çalışmalar hakkında bilgiler vermektedir. Bu belgelerden ilki Çatalca Mutasarrıflığı aşısı memuru ile ilgilidir. Üç aydan beri maaş ve harcırahını alamayan ve bu nedenle de sıkıntıya düşen aşısı memuru ya birikmiş alacaklarının ödenmesini ya da görev yerinin değiştirilmesini talep etmiştir. Selanik Vilayeti'nin Karaferye, Vidine ve Karacaabad Kazaları aşısı memurluğunu yürüten Kozmi Efendi ise yedi aylık maaş ve harcırahının ödenmediğini bir arzuhal ile Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'ne bildirmiştir. Bu makamdan Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda Kozmi Efendi'nin sefaletine son vermek için birikmiş alacaklarının ödenmesi hususunda görev yaptığı kazaların kaymakamlıklarına emir verilmesi istenilmiştir. Konya Vilayeti aşısı memuru olarak görev yaparken maaşını alamadığı için evlatları ve ailesi ile sefil bir duruma düşen ve bu nedenle de istifa etmek mecburiyetinde kalan Muhsin Efendi de birikmiş alacaklarını tahsil

<sup>1296</sup>BOA. MV. 147/23.

<sup>1297</sup>BOA. DH. İD. 53/23.

<sup>1298</sup>BOA. BEO. 3902/292613.

<sup>1299</sup>BOA. DH. İD. 48-1/45.



etmek isteyen diğerk bir sağlık görevlisidir. Yapılan yazışmalar neticesinde Muhsin Efendi'nin birikmiş alacaklarından 120 kuruş gibi çok cüzi bir meblağ posta yoluyla gönderilmiştir. Ancak Muhsin Efendi verdiği bir arzuhal ile birikmiş alacaklarının toptan ödenmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti, Muhsin Efendi'nin daha fazla mağduriyet yaşamasına engel olmak için ne kadar alacağı olduğunun kendilerine bildirilmesini istemiştir. Aynı dönemde Gelibolu Sancağı aşım memuru olan Hüseyin Hüsni Efendi'nin de birikmiş maaşlarının ödenmesi ile bundan sonra alacağı maaşların düzenli olarak verilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından Edirne Vilayeti'ne tebliğ olunmuştur<sup>1300</sup>.

7 Ağustos 1911 tarihli diğerk bir hacimli belge ise çeşitli yerlerdeki görevli tabiplerin maaşlarının ödenmesi için yapılan çalışmalar hakkında bilgiler vermektedir. Bu belgelerden ilki Suriye Vilayeti dâhilindeki Havran Kazası tabibi Tevfik Efendi'nin birikmiş maaşlarıyla ilgilidir. Dâhiliye Nezareti, konuyla ilgili olarak Suriye Vilayeti'ne gönderdiği yazıda Tevfik Efendi'nin birikmiş alacaklarının ödenmesi ve mağduriyetinin giderilmesini tebliğ etmiştir. Karesi Mutasarrıflığı dâhilindeki Aydıncık Kazası belediye tabibi Mikail Efendi'nin göndermiş olduğu arzuhalde ise 600 kuruş olan maaşını düzenli alamadığı için daha önce müracaatta bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca birikmiş olan alacaklarından iki maaş almasına rağmen geri kalan kısmının daha ödenmediğini de bildiren Mikail Efendi yaşadığı sıkıntı nedeniyle halkın yardımlarına müracaat ettiğini belirtmiştir. Bu durumdan haberdar olan Dâhiliye Nezareti ise Karesi Mutasarrıflığı'na Mikail Efendi'nin birikmiş maaşlarının hemen ödenmesini ve bundan sonra işleyecek olanlarının ise düzenli olarak verilmesini tebliğ etmiştir. 9 Mart 1911 tarihinde Beyrut Vilayeti Tabib-i Saniliğine tayin edilen ancak Haziran 1911'e kadar hiç maaş alamamış olan Rıza Hayati Efendi de yaşadığı mağduriyeti bir arzuhal ile Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne bildirmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Beyrut Vilayeti'ne Rıza Hayati Efendi'nin uzun bir süre maaş alamamış olmasının dikkat çekici ve üzüntü verici bir durum olduğunu belirterek Rıza Hayati Bey'in maaşlarının düzenli bir şekilde verilmesini ve mağduriyetinin ortadan kaldırılmasını emretmiştir. Kudüs-ı Şerif Mutasarrıflığı dâhilindeki Birüsseb' Kazası belediye tabibi Mustafa Süleyman Efendi göndermiş olduğu arzuhalde beş aydan beri maaş alamadığı için sıkıntı içerisinde bulunduğunu belirtmiştir. Yapmış olduğu müracaatlara cevap verilmediğini de ifade eden Mustafa Süleyman Efendi, halkın sıhhati için çalışmakta olan tabiplere daha önce reva görülen bu tarz uygulamaların Meşrutiyet döneminde de devam etmesini eleştirmiştir. Dâhiliye Nezareti, konuyla ilgili olarak Kudüs Mutasarrıflığına göndermiş olduğu yazıda beş aydan beri maaş alamayan Mustafa Süleyman Efendi'nin bu kadar uzun süre maaş alamamasının dikkat çekici ve uygunsuz bir durum olduğunu belirtmiştir. Ayrıca tabibin birikmiş alacaklarının bir an önce ödenmesini ve

<sup>1300</sup>BOA. DH. İD. 18-1/29.

bundan sonra alacağı maaşların da düzenli olarak verilmesini Kudüs Mutasarıflığı'na emretmiştir<sup>1301</sup>.

Aynı dönemde Van Vilayeti'nde görev yapmakta olan iki tabibin de benzer sıkıntılar yaşadığı görülmektedir. Bunlardan ilki kolera nedeniyle Gevaş Kazası tabipliğine tayin edilmiş olan Ali Memduh Efendi'nin birikmiş üç maaşının ödenmemesidir. Konuyla ilgili olarak yapılan yazışmalar neticesinde Ali Memduh Efendi'nin birikmiş maaşlarının ödenmesi için Maliye Nezareti'nden Van Vilayeti Defterdarlığı'na emir verilmesine karar verilmiştir. İkinci olay ise merkez vilayet tabibi Talat Efendi'nin birikmiş maaşlarının ödenmesi meselesidir. Göndermiş olduğu 14 Temmuz 1911 tarihli telgrafta belediyeden Marttan beri maaş alamadığını belirten Talat Bey yaşadığı mağduriyete son verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, birikmiş maaşının bir an önce ödenmesi konusunda Van Vilayeti'ne tebligatta bulunmuştur<sup>1302</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde aşı memurları ve tabiplerin yanı sıra eczacıların da maaş ve harcırahlarını alma konusunda sıkıntı yaşadıklarını görmekteyiz. 14 Ağustos 1911 tarihli belgede bu konuyla ilgili 1911 yılı içerisinde yapılmış müracaatlara ait örnekler bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kastamonu Vilayeti mülhakatından olan Cide Kazası Hastanesi eczacısı Ahmet Hamdi Efendi'nin durumuyla ilgilidir. Ahmet Hamdi Efendi, Sofulu'dan Cide'ye kadar olan harcırahını dört aydan beri alamadığını belirterek mağduriyetine bir an önce son verilmesini istemiştir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sihiye-i Umumiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 25 Mart 1911 tarihli yazısında Ahmet Hamdi Efendi'nin talep ettiği harcırahının ödenerek mağduriyetine izin verilmemesi konusunda ilgili makamlara emir verilmesi talebinde bulunmuştur. Muş Sancağı eczacısı Bedros Kaspar Efendi de İstanbul'dan Muş'a kadar olan nizami harcırahi ile üç aylık 1.800 kuruş tutarındaki maaşının belediye reisi tarafından verilmediğini bir arzuhal ile ifade etmiştir. Ayrıca birikmiş alacaklarının bir an önce ödenmesi ve görev yerinin Van veya Bitlis eczacılıklarından birisiyle değiştirilmesini de talep etmiştir. Bu şikâyet üzerine Dâhiliye Nezareti, Bitlis Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıda Bedros Kaspar Efendi'nin birikmiş maaşlarının ödenmesini ve bundan sonra alacağı maaşların da düzenli olarak verilmesini tebliğ etmiştir<sup>1303</sup>. Trablusgarp Vilayeti Merkez Eczacısı İbrahim Hakkı Efendi tarafından gönderilen arzuhalde ise harcırahının henüz ödenmediği gibi 1.200 kuruş olan nizami maaşından da belediye tarafından kanunlara aykırı olarak 400 kuruş kesilerek 800 kuruşa düşürüldüğü belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti, bu şikâyet üzerine Trablusgarp Vilayeti'ne, İbrahim Hakkı Efendi'nin hakkının muhafaza edilmesi için harcırahının bir an önce ödenmesini ve maaşının da nizami miktarı olan 1.200 kuruş üzerinden

<sup>1301</sup>BOA. DH. İD. 18-1/32.

<sup>1302</sup>BOA. DH. İD. 18-1/32.

<sup>1303</sup>BOA. DH. İD. 18-1/39.

verilerek mağduriyetinin ortadan kaldırılmasını tebliğ etmiştir. Aynı dönemde Zor Sancağı Belediye Eczacısı Aksantos Efendi'nin de maaşının nizami seviyeye yükseltilerek birikmiş alacaklarının ödenmesi konusunda ilgili makamlara tebligatta bulunulmuştur<sup>1304</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ülkenin değişik bölgelerinden gelen çok sayıdaki şikâyete kökten bir çözüm üretebilmek için belediyelerin sağlık personellerine sağlayabildikleri ve sağlayabilecekleri maddi imkânlar hakkında vilayetlerden bilgi istemiştir. Bu konu hakkında bilgi veren 22 Haziran 1911 tarihli belgeye göre vilayet, sancak ve kazalarda görevli tabip, eczacı, ebe ve aşı memuru gibi sağlık görevlilerine belediyelerden verilmekte olan maaş miktarlarının sorulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu maaşlara ne kadar zam yapılabileceği ile sağlık görevlisine ihtiyaç duyan ancak belediye gelirlerinin müsaitliği nedeniyle maaş vermesi mümkün olmayan yerlerin isimlerinin de telgrafla bildirilmesi vilayetlerden talep olunmuştur<sup>1305</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde vilayet sıhhiye müfettişlerinin de maddi sıkıntı içerisinde buldukları görülmektedir. Örneğin Kayseri Sancağı'na bağlı İncesu Kazası'ndaki bir hastalığı tetkik için bölgeye gönderilmiş olan Ankara Vilayeti Sıhhiye Müfettişi birikmiş 6 bin kuruşluk maaş ve harcırahını alamadığı için sıkıntıya düşmüştür. Han köşelerinde ikamet etmek mecburiyetinde kalan ve vilayet merkezine geri dönmek için gerekli olan parayı bile tedarik etmekte zorlanan sıhhiye müfettişinin durumu ilgili makamların dikkatini çekmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 27 Mayıs 1911 tarihli yazısında belediye reislerinin sağlık görevlilerinin maaş ve harcırahlarının ödenmesi konusunda kanunlara aykırı uygulamalarda bulunmalarının önüne geçilmesini istemiştir. Ayrıca sıhhiye müfettişinin birikmiş maaşlarının ve harcırahının bir an önce ödenmesinin Ankara Vilayeti'ne tebliğ edilmesini de talep etmiştir. Manastır Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'nden alınan yazıda ise sıhhiye müfettişi maaşının Görice Livası ile merkez kazası haricindeki belediye bütçelerinde karşılığının olmadığı belirtilmiştir. Sıhhiye müfettişinin maaş almasını engelleyen bu durum karşısında Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumi Riyaseti, Dâhiliye Nezareti'nden ya sıhhiye müfettişinin maaşının hükûmet tarafından teminat altına alınmasını ya da eski memuriyet bölgesi olan Bağdat'a tayin edilerek mağduriyetine son verilmesini talep etmiştir<sup>1306</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Sivas Vilayeti'ne bağlı Tokat, Gümüşhacıköy, Kangal, Darende ve Aziziye Kazalarındaki sağlık görevlilerinin de ekonomik sıkıntılar yaşadıkları incelediğimiz belgelerden anlaşılmaktadır. Tokat Kazası Belediye Meclisi tarafından 24 Ağustos 1911 tarihinde Sivas Vilayeti'ne gönderilen yazıda Tokat Belediyesi'nin

<sup>1304</sup>BOA. DH. İD. 18-1/39.

<sup>1305</sup>BOA. DH. İD. 18-1/43.

<sup>1306</sup>BOA. DH. İD. 18-2/2.

gelirlerinin azlığı nedeniyle tabip, ebe ve aşı memuru maaşlarının temin edilemediği belirtilerek söz konusu maaşların hazineden ödenmesi istenilmiştir. Sivas Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilen bu isteğe verilen cevapta taşra sağlık görevlileri maaşı için bütçede ayrılan meblağın tamamen tükenmiş olması nedeniyle bu isteğin gerçekleşmesinin mümkün olmadığı ve sağlık görevlilerinin maaşlarının eskiden nasıl ödeniyorsa aynı şekilde ödenmesi gerektiği belirtilmiştir. Said Paşa Hükûmeti dönemine ait 13 Aralık 1911 tarihli diğer bir belgede ise Gümüşhacıköy Kazası Belediye Tabibi Ahmet Hamdi Efendi'nin belediye gelirlerinin azlığı nedeniyle düzenli şekilde alamadığı 600 kuruşluk maaşının bin kuruşa yükseltilerek hazineden ödenmesi talebini Dâhiliye Nezareti, yine aynı gerekçe ile ret etmiştir. Aynı hükûmet döneminde Erbaa Kazası Belediye Tabibi Apik Efendi ile Gürün Kazası Belediye Tabibi İhsan Efendi'nin de maaşlarının yükseltilerek hazineden ödenmesi talepleri yine hazinede tabip maaşları için tahsis edilen meblağda para kalmaması nedeniyle geri çevrilmiştir.<sup>1307</sup>

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Erzurum Vilayeti dâhilindeki Beyazıt Sancağı'na 1.200 kuruşu hazineden 300 kuruşu ise belediyeden ödenmek üzere 1.500 kuruş maaş ile tayin edilmiş olan Rafael Loui Efendi'ye belediye tarafından ödenmesi gereken 300 kuruş belediye gelirlerinin yetersizliği nedeniyle ödenememiştir. Bu şartlarda Beyazıt Sancağı'nda görev yapmak istemeyen Rafael Loui Efendi, belediye gelirleri 300 kuruşluk miktarı ödeyebilecek Vilayet dâhilindeki diğer bir kazaya naklini istemiştir. Konuyla ilgili bir değerlendirme yapan Dâhiliye Nezareti, bu meblağın hazineden ödenmesinin mümkün olmadığını ve Rafael Loui Efendi'nin Liva Belediye tabiplerine tahsis edilmiş olan 1.200 kuruş maaşla görevine devam etmesi gerektiğini Erzurum Vilayeti'ne bildirmiştir. Bunu kabul etmemesi halinde ise istifa etme hakkına sahip olduğunun kendisine tebliğ edilmesini istemiştir.<sup>1308</sup>

Said Paşa Hükûmeti döneminde sağlık personelinin maaşlarının ödenmesi konusunda Siverek Belediyesi'nin de sıkıntı yaşadığı görülmektedir. İncelediğimiz belgelerde Siverek'teki sıkıntıyı ortaya koyan bir şikâyet bir de geniş kapsamlı rapor dikkatimizi çekmiştir. Söz konusu şikâyet Siverek Sancağı'nda ebe olarak görev yapan Anica Hanım'a aittir. Anica Hanım tarafından gönderilen arzuhalde Belediye Meclisinin gelirlerin azlığını bahane ederek Mart ayından itibaren memuriyetine son verileceğine yönelik bir karar almış olduğunu bildirmiştir. Bu şikâyet hakkında vakit kaybetmeden bir değerlendirme yapan Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, belediye gelirlerinin azlığı bahane gösterilerek Anica Hanım'ın görevine son verilmesinin halkın sağlığını tehlikeye düşüreceğini belirtmiştir. Bu duruma

<sup>1307</sup>BOA. DH. İD. 136-2/1.

<sup>1308</sup>BOA. DH. İD. 18-1/9.

kesinlikle izin verilmemesi gerektiğini de belirten Nezaret, Dâhiliye Nezareti'nden Siverek Mutasarrıflığı'na gerekli tebligatın yapılmasını istemiştir. Bu bireysel şikâyetin yanı sıra Siverek Mutasarrıfı Mehmed Cemal Azmi Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Ocak 1912 tarihli rapor da Mutasarrıflığın sağlık durumu hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Cemal Azmi Bey, raporunda yaklaşık beş bin hanenin bulunduğu Siverek Kasabası'na gelen bir kişinin buranın pisliğinden, yollarının bakımsızlığından etkilenmemesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Aynı raporda kasabadaki alt yapı eksikliği ve temizlik görevlilerinin azlığı üzerinde de durulmuş ve bu eksiklikler nedeniyle kasabanın pek çok yerinde çöp yığınlarının ortaya çıktığı da ifade edilmiştir. Bu sağlıksız ortam nedeniyle Siverek Kasabası halkı arasında verem, tifo ve göz hastalıklarının sıklıkla görüldüğü de belirtilmiştir. Cemal Azmi Bey, raporunda belediye bütçesini incelediğini de belirterek ne kadar gayret edilirse edilsin fazla bir tasarruf sağlanamayacağını da ifade etmiştir. Raporda, Siverek Kasabası'nın geçmişte pek çok kanlı olaya sahne olması, insanların öldürülmesi, hayvanlarının ve eşyalarının telef edilmiş olması nedeniyle de halkın belediyeye büyük bir yardım da bulunmasının mümkün olmadığını da ifade etmiştir. Cemal Azmi Bey, kasabanın yaşadığı sıkıntıları aşabilmek için bu sene ilk defa uygulanan "*Tanzifat ve Tenvirat Vergisinin*" diğer mahaller gibi burada da alınmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca bölgede görevli tabip, eczacı, ebe ve aşı memuru gibi sağlık görevlilerinin maaşlarının hazineden ödenmesini yapılacak tasarrufla da kasabanın temizliği ve imarı için gerekli olan paranın tedarik edilmesini Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Konuyla ilgili bir değerlendirme yapan Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda bütçedeki tahsisatın tamamen harcanmış olması nedeniyle tabip, eczacı, ebe ve aşı memuru maaşlarının bütçeden ödenmesine imkân olmadığının Siverek Mutasarrıflığı'na tebliğ edilmesini istemiştir. Ayrıca bölgedeki alt yapı eksikliği nedeniyle görülen bulaşıcı hastalıkların birçok vatandaşın hayatını kaybetmesine yol açması nedeniyle sokaklara fenni şartlara uygun lağımların inşa edilmesi için gerekli tahsisatın gönderilmesi hususunda Nafia Nezareti'ne bilgi verilmesini de istemiştir<sup>1309</sup>.

Sıhhiye müfettişlerinin yaşadığı sıkıntılar Said Paşa Hükûmeti döneminde de devam etmiştir. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde uzun süre maaşı alamamış olan Hüdavendigâr Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Celaleddin Efendi'nin Karesi Sancağı Belediye Dairesi'nden alacağı 6 bin kuruş tutarındaki birikmiş maaşının ya tek parça olarak ya da parça parça ödenmesi Said Paşa Hükûmeti döneminde Karesi Mutasarrıflığı'na tebliğ olunmuştur<sup>1310</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde bazı taşra belediyelerinin gelirlerinin yetersizliğini bahane ederek tabip, ebe, aşıcı ve eczacı gibi sağlık görevlilerini keyfi olarak işten çıkarılmalarının

<sup>1309</sup>BOA. DH. İD. 136-1/ 8.

<sup>1310</sup>BOA. DH. İD. 18-2/2.

önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'nden mahalli hükûmetlere gönderilen 21 Mayıs 1912 tarihli yazıda sağlık görevlilerinin keyfi olarak işten çıkarılmasının zararlı sonuçlara yol açacağı belirtilerek bu tür olaylara kesinlikle izin verilmemesi istenilmiştir<sup>1311</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Rumeli Vilayeti'nde belediye gelirlerinin müsait olmaması nedeniyle tabip bulunmayan yerleri gösteren bir liste hazırlanmıştır. Bu listeye göre Edirne, Selanik, Kosova, Yanya, İşkodra ve Manastır Vilayetleri'nin pek çok kazasında tabip eksikliği bulunmaktadır. Yapılan yazışmalarda listedeki kazalara tabiplerin şimdiye kadar rağbet etmemelerinin nedeni olarak maaşların düşüklüğü gösterilmiştir. Bu nedenle listede söz konusu kazalara maliyeden ödenmesi gereken maaş miktarı bin kuruş olarak gösterilmiştir<sup>1312</sup>. Bu vilayetlerden Yanya Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 6 Mart 1912 tarihli yazısında şehrin belediye gelirlerinin temizlik ve aydınlatma için yeterli seviyede olmadığını bu nedenle de belediye gelirlerinin artırılması gerektiğini ifade etmiştir. Vilayet, 1912 yılı bütçesinin 264.848 kuruş olduğunu da belirterek belediyenin önemli bir masraf kalemi olarak gösterilen tabip, ebe ve aşı memurları maaşlarının hazineden ödenmesi ile senelik 19.800 kuruşluk bir tasarruf yapılacağını belirtmiştir. Yapılan tasarrufun da kasabanın en önemli ihtiyacı olarak gösterilen harik tulumbası ile diğer araç ve gereçlerin tedarik edilmesinde kullanılacağı ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından Sadarete gönderilen diğer bir yazıda ise İşkodra Vilayeti'ndeki Draç Sancağı'nda yaygın olarak görülen frengi hastalığının önünün alınması için seyyar bir frengi tabibinin tayin edilmesi istenmiştir. Bununla birlikte belediye gelirleri müsait olmayan Selimiye, Tuz, Akçahisar, Puka ve Şayak Kazaları'na da maaşları hazineden verilmek üzere tabip gönderilmesi istenilmiştir<sup>1313</sup>. Bu yazının dikkat çekici bir noktası, bölgenin sağlık şartlarının siyasi ihtiraşlara zemin hazırlayabilecek durumda olduğunun belirtilmesidir. Bu nedenle hükûmetten bir an önce tedbir alınması talep edilmiştir.

Edirne Valisi Halil Bey tarafından gönderilen 11 Nisan 1912 tarihli telgrafta Vize Kasabası'nın belediye gelirlerinin senelik 7 bin kuruş olduğu ifade edilerek kasabanın zaruri ihtiyaçlarının karşılanamadığı belirtilmiştir. Bu nedenle tabip maaşlarının hazineden karşılanması istenilmiştir. Ayrıca Manastır Vilayeti dâhilindeki Ohri Kazası'nın belediye tabibi maaşı ile ebe maaşlarının da belediye gelirlerinin yetersizliği nedeniyle hazineden karşılanması talep edilmiştir<sup>1314</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde Bolu Sancağı dahilindeki Mudurnu ve Göynük Kazalarının müşterek aşı memuru olarak görev yapan Muhittin Efendi'nin maaşının da belediye gelirlerinin azlığı nedeniyle ödenemediği görülmektedir. Bu nedenle Muhittin Efendi

<sup>1311</sup>BOA. DH. İD. 48-2/33.

<sup>1312</sup>BOA. DH. İD. 57/10.

<sup>1313</sup>BOA. DH. İD. 57/10.

<sup>1314</sup>BOA. DH. İD. 57/10.

16 Mayıs 1912 tarihli bir arzuhal verilmiştir. Muhittin Efendi, arzuhalinde Mudurnu ve Göynük Belediyeleri'nden aylık ikişer yüz kuruştan toplam 400 kuruş olan maaşını belediye gelirlerinin azlığı nedeniyle beş aydan bu yana alamadığını belirtmiştir. Ayrıca emsal bir durumu da göstererek 600 kuruşluk maaşlarını hazineden alan İşkodra Kazası aşî memurları gibi kendisinin de maaşının hazineden verilmesini talep etmiştir. Bolu Mutasarrıflığı tarafından ilgili makamlara bildirilen bu talep üzerine Dâhiliye Nezareti, aşî memurları maaşlarına karşılık olarak tahsis edilmiş olan paranın tamamen harcanmış olması nedeniyle Muhittin Efendi'nin maaşının hazineden ödenmesinin mümkün olmadığını bildirmiştir<sup>1315</sup>.

Tabip eksikliği nedeniyle gerek hastalıklarla mücadelede gerekse de adli vakaların çözülmesinde sıkıntı yaşayan Erzurum Vilayeti de başta Eleşkirt, Karakilise, Tutak, Diyadin ve Kemah olmak üzere tabipsiz bulunan kazalarına tabip tayini için müracaatta bulunmuştur. Ancak Vilayete verilen cevapta gerek memleketin ihtiyacını karşılayacak kadar tabibin olmaması gerekse de bölgenin uzaklığı nedeniyle tabiplerin göreve talip olmadıkları bildirilmiştir. Bunun üzerine Said Paşa Hükûmeti döneminde Erzurum Vilayeti, bölgeyi tabipler için cazip bir yer haline getirmek adına bir teklifte bulunmuştur. Bu teklife göre Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamûretülaziz Vilayetleri dâhilindeki kaza ve livaların tabipliklerine talebi arttırmak için mevcut maaşlara yarım maaş zam yapılacaktı. Ancak Dâhiliye Nezareti, Erzurum Vilayeti'nin bu teklifini tabip maaşları için tahsis edilen meblağın tamamen kullanılmış olması, belediye gelirlerinin nizami maaşları bile ödeyebilecek yeterlilikte olmaması ve bu teklifin "*Memleket Tabiplerine Dair Nizamname*" nin hükümlerine aykırı olması nedeniyle kabul etmemiştir<sup>1316</sup>. Dâhiliye Nezareti, 3 Haziran 1912 tarihli yazısı ile taşradaki belediyelerin gelirlerinin azlığını bahane göstererek tabip, ebe, eczacı ve aşıcı gibi sağlık görevlilerinin işlerine keyfi olarak son vermelerinin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu amaçla memleketin ilerlemesi, halkın sağlığının korunması için çalışan sağlık görevlilerinin haksız şekilde işten çıkarılmalarının önüne geçilmesi için genel bir tebligat yapılmasına karar verilmiştir<sup>1317</sup>.

Yine Said Paşa Hükûmeti döneminde Kosova Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Nisan 1912 tarihli yazıda ise Vilayet dâhilindeki Gosine Kazası'nın daha önce tabip tayini için müracaat etmesine rağmen tayinin gerçekleşmediği hatırlatılmıştır. Gosine Belediyesi'nin yıllık 5-6 bin kuruş civarında olan gelirlerinin de tabip maaşını veya bu göreve vekâleten bakabilecek askeri tabip maaşını karşılamaya yeterli olmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle bölgeye maaşı hazineden karşılanmak üzere bir tabibin tayin edilmesi talep edilmiştir. Kosova Vilayeti'nin, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 14 Mayıs 1912 tarihli tahriratta ise Vilayet dâhilindeki bir sancak ile 17 kazada belediye tabibinin bulunmadığı ifade edilmiştir.

<sup>1315</sup>BOA. DH. İD. 136-2/2.

<sup>1316</sup>BOA. DH. İD. 136-2/4.

<sup>1317</sup>BOA. DH. HMŞ. 22/37.

Konuyla ilgili bir değerlendirme yapan Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, Rumeli Vilayeti'nde belediye gelirleri müsait olmayan bütün kazalara tabip tayini için tahsisat verilmesine dair yapılan başvurulara bir anlamda toplu olarak cevap vermiştir. Bu cevapta “*İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu Muvakkatı*”na göre sıhhiye memurlarının maaşlarının vilayetlerin hususi gelirlerinden ödenmesi gerektiği belirtilerek yapılacak bir şey olmadığı ifade edilmiştir. Sadrazam Said Paşa'nın imzasını taşıyan 26 Haziran 1912 tarihli yazıda da Rumeli Vilayeti'ndeki bazı kazalara yapılacak tabip tayinleri ile sağlık görevlilerinin maaşlarının bütçeye ilave edilmesi konusunda hazinece yapılabilecek bir şey olmadığı Maliye Nezareti tarafından bildirildiği ifade edilmiştir<sup>1318</sup>.

Taşrada görev yapan belediye tabiplerinin, belediye reislerinin keyfi uygulamalarıyla karşılaştıklarını daha önce ifade etmiştik. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde sağlık görevlilerinin haklarının korunması ve baskı altında çalışmalarının önlenmesi için adımlar atıldığı görülmektedir. Dâhiliye Nezareti tarafından Manastır Vilayeti'ne gönderilen 13 Ağustos 1912 tarihli yazı bu adımlar hakkında bilgiler vermektedir. Bu yazıda, belediye reislerinin isteklerine uygun hareket etmeyen belediye tabiplerine maaşlarının hemen kesileceğini söyleyerek tehdit ettiklerinin merkez tarafından haber alındığı ifade edilmiştir. Bu tarz davranışların sağlık görevlilerini ümitsizliğe düşüreceği ve mağdur edeceği ifade edilmiştir. Bunun neticesinde meydana gelebilecek görevden ayrılmaların ise olumsuz sonuçlar ortaya çıkartacağını belirten Dâhiliye Nezareti, Manastır Vilayeti'nden sınırları dâhilindeki belediyelerin bu tarz davranışlarda bulunmaması için gerekli uyarıların yapılmasını istemiştir<sup>1319</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti dönemine ait 24 Temmuz ve 13 Ağustos 1912 tarihli iki yazıda vilayet sıhhiye müfettişlerinin maaşlarının hazine tarafından ödendiği belirtilmektedir<sup>1320</sup>. Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti dönemine ait 25 Mart 1913 tarihli diğer bir yazı da vilayet sıhhiye müfettişlerinin maaşlarının hazineden ödeneceği belirtmektedir. Bu uygulamalar mahalli hükûmetleri zorlayan ve sıhhiye müfettişlerinin ekonomik sıkıntı çekmelerine yol açan durumun ortadan kaldırılması için merkezi hükûmetlerin çözüm üretmeye çalıştığını göstermektedir<sup>1321</sup>. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti dönemi de çeşitli branşlardaki sağlık görevlilerinin maaş ve harcırahlarını alamadıkları için şikâyetlerde buldukları bir dönemdir. Sağlık görevlilerinin bu hükûmet dönemine ait şikâyetlerine verilebilecek örneklerden ilki Balıkesir'de görevli seyyar frengi tabibi Aristodlos Efendiye aittir. Aristodlos Efendi, Karesi Sancağı Seyyar Frengi Tabibi olarak görev yaptığı döneme ait maaşlarını

<sup>1318</sup>BOA. DH. İD. 57/10.

<sup>1319</sup>BOA. DH. İD. 48-2/48.

<sup>1320</sup>BOA. DH. HMs. 22/38; BOA. DH. HMs. 24/98.

<sup>1321</sup>BOA. DH. İD. 174/4.



alamadığı için belediye aleyhine dava açmış ve belediye gelirlerine haciz koydurmaya çalışmıştır. Aristodlos Efendi'nin açmış olduğu dava ile ilgili yazışmalar Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine kadar devam etmiştir. 1914 yılı Şubatında Dâhiliye Nezareti'nin, Karesi Sancağına göndermiş olduğu tebligatta Aristodlos Efendi'nin birikmiş alacaklarının bir an önce ödenmesi istenilmiştir. Hüdavendigâr Vilayeti'ndeki Ertuğrul Sancağı tabibi Salih Yusuf Efendi de birikmiş maaşını alamadığı için müracaatta bulunan diğer bir sağlık görevlisidir. Ailesi ile birlikte sefalet düşüğünü ifade eden Salih Yusuf Efendi'nin birikmiş alacaklarının ödenmesi hakkında Hüdavendigâr Vilayeti'ne emir verilmesi kararlaştırılmıştır. Antalya Seyyar Aşı Memuru Hacı Mehmet Efendi'nin ve Amasya aşu memuru Mustafa Hulusi Efendi'nin de birikmiş maaşının ödenmesi ve mağduriyetlerine son verilmesi hususunda Konya ve Sivas Vilayetleri'ne gerekli tebligatların yapılmasına karar verilmiştir. Bitlis Vilayeti'nde de çiçek aşısı için köyleri dolaşmakta olan vilayet aşu memuru Mustafa Reşid Efendi de maaş ve harcırahlarının ödenmemesi nedeniyle sefalet içerisine düştüğünü belirtmiştir. Dâhiliye Nezareti, bu olayda da diğer pek çok örnekte olduğu gibi Mustafa Reşit Efendi'nin birikmiş maaşlarının düzenli olarak ödenmesi ve bundan sonra alacağı maaşların da düzenli olarak verilmesini Bitlis Vilayeti'ne bildirmiştir<sup>1322</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti dönemine ait şikâyetlerin benzerleri Kamil Paşa'nın II. hükûmeti döneminde de görülmektedir. Bu hükûmet döneminde dikkatimizi çeken ilk şikâyet Van Vilayeti eczacısına aittir. Belediye reisinin keyfi bir tutumla maaşlarını vermediğini telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildiren Van Vilayeti eczacısının şikâyeti dikkate alınarak birikmiş maaşlarının ödenmesi ve mağduriyetine son verilmesi için vilayete gerekli tebligatın yapılmasına karar verilmiştir. Üç bin liralık belediye gelirinin azlığını ve kazada hususi ebelerin varlığını gerekçe göstererek memuriyetine son verilen ve birikmiş maaşları da ödenmeyen Antalya Belediye Ebesi Aliye Hanım da durumunu bir arzuhal ile Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti, konuyla ilgili olarak Konya Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıda nüfusun artmasını sağlamak için ebelerin nahiye ve köylerde bile istihdam edilmelerinin gerektiğini belirtmiştir. Maaşının karşılığı temin edildiği halde Antalya Belediyesi'nin maaş tasarrufu yapmak adına Aliye Hanım'ın görevine son vermesini ise onaylamadığını ifade etmiştir. Ayrıca Aliye Hanım'ın maaşının verilerek görevine devam ettirilmesini de emretmiştir<sup>1323</sup>.

Kamil Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Mamûretülaziz Vilayeti Valisi Cemal Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Aralık 1912 tarihli yazı vilayetin içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıyı göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre vilayet dâhilindeki

<sup>1322</sup>BOA. DH. İD. 164-2/3.

<sup>1323</sup>BOA. DH. İD. 164-2/3.

Dersim Sancağı Aşı Memuru İsmail Efendi'nin merkez ve mülhakat liva belediyeleri tarafından ödenmekte olan 400 kuruşluk cüzi maaşı düzenli olarak ödenemediği için bu maaşın hazine tarafından ödenmesi talep edilmiştir<sup>1324</sup>. Kamil Paşa'nın II. hükûmeti dönemine ait olan diğer bir şikâyet ise Şekip Sami Efendi'ye aittir. Kosova Vilayeti dâhilindeki Seniçe Sancağı'nda aşı memuru olarak görev yaparken Halep'in Cisir-i Suğur Kazası'na tayin edilen Şekib Sami Efendi vermiş olduğu arzualde Halep Vilayeti'nin tebligatına rağmen harcırahının kaza belediyesi tarafından ödenmediğini ifade etmiştir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti konuyla ilgili olarak yapmış olduğu değerlendirmede aşı memurları maaşlarını ister hazineden isterlerse de belediyeden alsınlar gerek çiçek aşısı için yapacakları dolaşımlara gerekse de yeni görev yerlerine gitmek için yapacakları yolculuklara ait harcırahların belediyeleri tarafından ödenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle Cisir-i Suğur Kazası Aşı Memuru Şekib Sami Efendi'nin azimet harcırahının belediye tarafından verilmesi gerektiğinin mahalline tebliğ edilmesine karar verilmiştir. 28 Aralık 1912 tarihli diğer bir belgede ise Fatsa Kazası Belediye Tabibinin sekiz aydır maaş alamadığı için sefalet içerisine düştüğü ifade edilmektedir. Dâhiliye Nezareti, konuyla ilgili olarak Canik Mutasarrıflığı'na yapmış olduğu tebligatta tabibin maaşının düzenli bir şekilde ödenmesi için kaymakamlığın uyarılmasını istemiştir. Yapılan uyarı neticesinde yeni belediye reisi tabibin birikmiş maaşlarının ödeneceğini ve bundan sonraki maaşlarının da düzenli olarak verileceğini taahhüt etmiştir<sup>1325</sup>.

İncelediğimiz belgeler arasında aynı tarihli iki şikâyet daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki maaşının kesilmesi nedeniyle şikâyette bulunan Geyve Kazası Belediye Ebesi Hafize Hanım'a aittir. Konuyla ilgili olarak Geyve Kaymakamlığı göndermiş olduğu derkenarda Hafize Hanım'ın memuriyetine başladığından beri kendisine kimsenin müracaat etmemesi nedeniyle görevine son verildiği ifade edilmiştir. Belediye gelirlerinin iyileştirilmesinden sonra ise yeni bir ebe talep edileceği belirtilmiştir. İkinci şikâyet ise Nablus Sancağı Belediye Ebesi Raziye Hanım'a aittir. Birikmiş maaşlarını alamadığı için şikâyette bulunan Raziye Hanım'ın durumu Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti tarafından dikkate alınmış ve birikmiş maaşlarının ödenmesi için mahalline tebligatta bulunulmasına karar verilmiştir<sup>1326</sup>. Diğer bir şikâyet hakkında bilgi veren 11 Ocak 1913 tarihli yazıda ise 17 senedir kaza ve liva tababetlerinde görev yapan Niğde Belediye Tabibi Fahri Bey'in belediyeden aldığı 800 kuruşluk maaşını düzenli olarak alamadığı ve izinli olduğu dönemde de maaşının kesileceğinin kendisine tebliğ edildiği belirtilmektedir. Bu şikâyetle ilgili yapılan değerlendirme sonucunda tabip Fahri Bey'in maaşının her ay düzenli olarak verilmesi konusunda Konya Vilayeti'ne kesin bir emir verilmesi kararlaştırılmıştır. 14 Ocak 1913 tarihli diğer bir belgede ise dört aydır maaş

<sup>1324</sup>BOA. DH. İD. 136-2/13.

<sup>1325</sup>BOA. DH. İD. 164-2/3.

<sup>1326</sup>BOA. DH. İD. 164-2/3.

alamadığı için sıkıntı çekmekte olan Sayda Kazası Belediye Tabibi Necip Efendi'nin durumu hakkında bilgi verilmektedir. Necip Efendi'nin maaşının düzenli bir şekilde verilmesi için Beyrut Vilayeti'ne 22 Eylül 1912 tarihinde gerekli emir verilmiş olmasına rağmen bu tebligatın dikkate alınmadığı görülmüştür. Çünkü Necip Efendi, göndermiş olduğu yeni telgrafta dokuz aydır maaş alamadığını belirtmektedir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Beyrut Vilayeti'ne yeni bir tebligatta bulunarak Necip Efendi'nin birikmiş maaşlarının ödenmesini ve bundan sonra alacağı maaşların da düzenli olarak verilmesini istemiştir<sup>1327</sup>.

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti dönemine ait bir şikâyet ise 22 Şubat 1913 tarihine aittir. Burhaniye Kazası, belediye gelirlerinin azlığını gerekçe göstererek tabip Salamon Efendi'ye maaş veremeyeceğini belirttiği gibi bu görevi fahri olarak yürütecek olan tabip Patagoza Efendi'nin de memuriyetinin tasdik edilmesini talep etmiştir. Bu durumun Salamon Efendi tarafından telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi üzerine Nezaret halkın sağlığını ilgilendiren böylesi önemli bir memuriyetin fahri olarak veya düşük bir maaşla bir kişiye verilmesini uygun bulmamış ve Salamon Efendi'nin görevine devam etmesi gerektiğini Burhaniye Kazası Kaymakamlığı'na bildirmiştir. Bu hükûmet dönemine ait diğer bir şikâyet örneği ise Maraş ve Göksun tabipleri hakkında tahkikat icrası ile görevlendirilmiş olan Halep Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin maaş ve harcırahının ödenmemesi hakkındadır. Dâhiliye Nezareti, Halep Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta vilayet sıhhiye müfettişinin maaşının emsalleri gibi hazineden ödenmesi kararının alınmasına kadar gerek maaşının gerekse de harcırahının eskiden olduğu gibi belediye gelirlerinden ödenmesi gerektiğini bildirmiştir<sup>1328</sup>.

Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Kale-i Sultaniye Mutasarrıf Vekili Hamdi Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Mayıs 1913 tarihli telgrafta frengi tabibi ve ebe maaşlarının hazineden karşılanması talep olunmuştur. Dâhiliye Nezareti, bu telgrafta vermiş olduğu cevapta sağlık görevlilerine ait maaşların belediyeler tarafından ödenmesi gerektiğini ancak bazı belediyelerin gelirlerinin az olması nedeniyle sağlık görevlisi maaşlarının hazine tarafından karşılandığını belirtmiştir. Ayrıca İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun uygulamaya konulmasından sonra bunlar için Nezaret tarafından bir tahsisat ayrılmasına gerek kalmadığını da ifade ederek istihdamları zorunlu olan frengi tabibi ve ebenin maaşlarının vilayetin hususi gelirlerinden veya belediye bütçesinden ödenmesini istemiştir<sup>1329</sup>.

Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Adana Vilayeti, Haçin Belediyesi'nin gelirlerinin masraflarını dahi karşılayacak derecede olmadığını belirterek 1913 yılından itibaren ebe maaşlarının hazineden ödenmesini talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti, bu talebe vermiş olduğu cevapta hazinede ebeler için tahsis edilmiş olan meblağdan para kalmadığını belirterek

<sup>1327</sup>BOA. DH. İD. 164-2/3.

<sup>1328</sup>BOA. DH. İD. 164-2/3.

<sup>1329</sup>BOA. DH. İD. 164-2/2.

hükûmet tarafından yeniden tahsisat ayrıldığında bu talebin gerçekleşebileceğini ifade etmiş ve mevcut ebenin maaşının eskiden olduğu gibi düzenli şekilde ödenerek mağduriyetine izin verilmemesini istemiştir<sup>1330</sup>. Aynı hükûmet döneminde Bolu Belediye Tabibi Mehmed Sadık Efendi de maaşının yükseltilmesi için bir arzuhal ile Bolu Sancağı Mutasarrıflığı'na müracaat etmiştir. Mehmed Sadık Efendi, arzuhalinde 28 seneden beri askeri ve mülki tabiplik yaptığını ifade ederek 800 kuruş olan maaşının diğer müstakil sancak ve vilayet tabipleri gibi 1.000-1.500 kuruş aralığına yükseltilmesini ve hazineden ödenmesini talep etmiştir. Bolu Sancağı Mutasarrıflığı da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği tahriratta Mehmed Sadık Efendi'nin durumu hakkında bilgi vermiştir. Mehmed Sadık Efendi'nin gayretli ve yardımsever bir tabip olarak vazifesini eksiksiz yerine getirdiğini ifade eden Mutasarrıflık belediye gelirlerinin yetersizliği nedeniyle tabibin maaşının da düzenli olarak ödenemediğini belirtmiştir. Ayrıca mektepten yeni mezun olan tabiplerin bile daha fazla maaş aldığına dikkat çeken Mutasarrıflık, Mehmed Sadık Efendi'nin maaşının olması gereken meblağa yükseltilerek hazineden ödenmesini talep etmiştir. Bu talebi değerlendiren Dâhiliye Nezareti, tabip maaşlarına karşılık olarak hazinede ayrılmış olan meblağın tamamen kullanılması nedeniyle Mehmed Sadık Efendi'nin maaşının arttırılmasının mümkün olmadığını Bolu Mutasarrıflığı'na bildirmiştir<sup>1331</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde de sağlık görevlilerinin maaşlarının ödenmesi konusundaki sıkıntıların devam ettiği görülmektedir. 28 Haziran 1913 tarihli belgede İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nda belirtildiği üzere memleketin imarı, halkın refah seviyesinin yükseltilmesi, halkın sağlığının korunması, sağlık şartlarının ıslah edilmesi ve yeni sağlık müesseselerinin tesis edilmesinin vilayetlerin vazifeleri arasında bulunduğu belirtilmiştir. Ancak buna rağmen pek çok vilayetin belediye gelirlerinin yetersizliğini öne sürerek maaşları hazineden karşılanmak üzere tabip tayin edilmesini istedikleri de ifade edilmiştir. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinin bu ve benzeri ihtiyaçları karşılamaya müsait olmadığı da ifade edilmiştir. Ayrıca vilayet bütçelerinde sağlık işleri için yeterli meblağın ayrılmasının genel bir tahrirat ile mahalli idarelere duyurulmasına da karar verilmiştir<sup>1332</sup>.

Sağlık görevlilerinin Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde ekonomik sıkıntılarıyla ilgili yapmış oldukları şikâyetlere vereceğimiz ilk örnek daha önce Hüdavendigâr Vilayeti'nin Yenişehir Kazası Belediyesi'nde görev yapmış olan tabip Osman Münir Efendi'nin 1.600 kuruş tutarındaki iki maaşını alamamasıyla ilgilidir. İncelediğimiz belgelerde bu konu hakkındaki yazışmaların Kamil Paşa'nın II. hükûmeti döneminde başladığı Mahmud Şevket Paşa hükûmeti döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde ise bu konuyla ilgili yapılan yazışmalarda Yenişehir Belediyesi'nin dönemin şartları ile örtüşen bazı

<sup>1330</sup>BOA. DH. İD. 164-2/2.

<sup>1331</sup>BOA. DH. İD. 164-2/2.

<sup>1332</sup>BOA. DH. HMŞ. 28/27.

gerekçeler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Buna göre belediye Balkan Harbi'nin başlangıcından beri muhacirler ve çeşitli masraflar için önemli harcamalar yapıldığını ve para mevcut olmadığı için de Osman Münir Efendi'nin maaşının ödenemediğini ifade etmiştir. Ayrıca belediyenin durumunun iyileştiğinde söz konusu maaşların ödeneceğini de bildirilmiştir<sup>1333</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait diğer bir şikâyet Aydın Vilayeti'nden gelmiştir. Bir buçuk aydır İzmir'de kolera ile mücadele eden seyyar tabiplere maaş verilemediği İzmir Sıhhiye Müfettişi Rasim Ferit Bey'in 21 Eylül 1913 tarihli yazısıyla Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti, konuyla ilgili olarak Aydın Vilayeti'ne göndermiş olduğu emirde seyyar tabiplerin Rumeli'nin çeşitli noktalarından gelmiş olmaları nedeniyle maddi sıkıntı içerisinde bulduklarını belirtmiştir. Ayrıca tabiplerin maaşlarının ödenmemesi nedeniyle vazifelerini bırakma durumlarına geldiklerini de ifade ederek maaşlarının tıpkı jandarma ve polis maaşı gibi her ay düzenli bir şekilde ödenmesini istemiştir<sup>1334</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Aydın Valisi Rahmi Bey tarafından 5 Nisan 1914'te Dâhiliye Nezareti'ne önemli bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Vilayet Mülkiye Müfettişliği tarafından takdim edilen raporun bir fıkrasında Bergama Belediyesi'ndeki sağlık hizmetlerinin yüz üstü kalmasının bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına ortam hazırladığı bildirilmiştir. Bir tabip ile bir de tabip muavininin görev yaptığı Bergama'da sağlık hizmetlerinin aksamasının sebebinin ise tabiplerin maaşlarını düzenli olarak alamamalarını gerekçe göstererek vazifelerini ihmal etmeleri olduğu belirtilmiştir. Rahmi Bey, bu nedenle söz konusu tabip ve tabip muavininin değiştirileceğini de belirtmekle birlikte Bergama Belediyesi tabipliğine aylık 600 kuruş tabip muavinliğine ise 200 kuruş maaş verilmekte olduğuna dikkat çekerek bu kadar düşük maaşlara talip çıkarsa gönderilmesini istemiştir. Ayrıca belediye bütçesinin darlığı nedeniyle maaşların her ay düzenli olarak verilemeyeceğini de belirten Rahmi Bey, yeni tayin edilecek tabiplerin de vazifelerini layıkıyla yapmayacaklarının muhtemel olduğunu ifade ederek tayin edilecek tabiplere bu hususlar hakkında bilgi verilmesini istemiştir<sup>1335</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde seferberlik nedeniyle silahaltına alınmış olan muvazzaf mülki tabiplerin maaşları hakkında yapılacak muamele ile seyyar tabiplere verilmekte olan tahsisatın sadece maaş mı yoksa kısmen maaş kısmen de harcırah mı olduğu konusu vilayetlerden sorulmuştur. Silahaltına alınan memurların maaşları hakkında 6 Eylül 1914 tarihli geçici kanunun 5. maddesi "*Devair-i resmiye ve belediyeden maaş alan mülkiye tabip ve baytar*

<sup>1333</sup>BOA. DH. İD. 164-2/3.

<sup>1334</sup>BOA. DH. İD. 164-2/3.

<sup>1335</sup>BOA. DH. İD. 161-1/39.

ve eczacılarından seferberlik münasebetiyle rütbe-i askeriye ile cihet-i askeriyece istihdam olunanların rütbe-i askeriyeleri muhassasatı cihet-i mülkiyeden muhassas maaşından fazla ise muhassasat-ı askeriye verilip cihet-i mülkiyedeki maaşı verilmez ve eğer rütbe-i askeriyesi muhassasatı cihet-i mülkiyedeki maaşından noksan ise tahsisatı cihet-i mülkiyedeki maaşından ikmal olunur” şeklinde olduğu için bu tabiplerin maaşları hakkında bu maddeye göre işlem yapılması gerektiği vilayetlere bildirilmiştir. Seyyar tabiplere ödenmekte olan tahsisatın ise tamamen maaş olduğu belirtilerek bu tabiplerden askeriyeeye alınmış olanların maaşları hakkında da buna göre muamele yapılması gerektiğinin ilgili makamlara bildirilmesi istenilmiştir<sup>1336</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Maliye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilmiş olan 21 Temmuz 1914 tarihli belge gelirleri fazla olan belediyelerin tabip maaşlarının hazine tarafından ödenemeyeceğini göstermektedir. Maliye Müfettişi Nusret Mithat Bey’in Zor Muhasebe Başkâtibi Ramazan Fehmi Efendi nezdinde yapmış olduğu teftişe dair hazineye gönderilmiş olan 9 Ocak 1913 tarihli layihada Zor Belediyesi’nin 1913 yılında 82.611 kuruş fazla geliri olduğu belirtilmiştir. Buna rağmen belediye tabibinin aylık 1.500 kuruş olan maaşının hazineden ödenmekte olduğuna da dikkat çekilmiştir. Aşare Kazası Belediyesi’nin de 115.020 kuruş fazla geliri olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle Maliye Nezareti, belediye tabipleri maaşları için tahsis edilen meblağdan sadece gelirleri yetersiz olan belediyelere yardım edebileceğini belirterek Zor Belediyesi tabip maaşının artık hazineden ödenmesinin mümkün olmadığını, Aşare Kazası’na tayin edilecek tabibin maaşının da belediyeden ödenmesi gerektiğini ifade etmiştir<sup>1337</sup>.

Dâhiliye Nezareti’nin Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait 22 Mart 1914 tarihli tebligatında, memlekette ciddi tahribat yapan çiçek hastalığının yayılmasında aşçı memurlarının harcırahlarının ödenmemesinin etkili olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle gerek aşçı memurlarının gerekse bu iş ile görevlendirilmiş olan belediye tabiplerinin vazifelerini yerine getirmeleri için yapacakları seyahatlerde harcırahlarının belediyeler tarafından düzenli bir şekilde ödenmesi istenmiştir<sup>1338</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait 18 Mart 1914 tarihli umumi bir yazıda ise Küçük Sıhhiye Mektebi’nden yetişen memurların sayısının henüz vilayetlerin ihtiyacını karşılayacak derecede olmaması nedeniyle öteden beri hizmet etmekte olan diplomalı aşçıların memuriyetlerine devam etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bazı yerlerde aşçı memurlarının görevlerine sebepsiz olarak son verildiği ve bu durumun da aşılama faaliyetlerinin aksatıp çiçek

<sup>1336</sup>BOA. DH. HMŞ. 25/71.

<sup>1337</sup>BOA. DH. İD. 195/37.

<sup>1338</sup>BOA. DH. İ.UM. EK. 3/40; BOA. DH. UMVM. 126/57; Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye Mecmuası, 1330 Senesi Zarfında Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesinden Memurin-i Sıhhiyeye Tastir Kılınan Muharrerat-ı Umumiye Suretlerini Muhtevidir, C. 1, Hilal Matbaası, İstanbul 1331, s. 10.

hastalığının ortaya çıkmasına ve yayılmasına yol açtığı da belirtilerek diplomalı aşıcıların memuriyetlerine eskiden olduğu gibi devam etmeleri istenilmiştir<sup>1339</sup>.

## 6.2. Sağlık Personellerinin Tayin İşlemleri

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı sağlık sistemindeki önemli eksikliklerden birisi de memleketin hemen hemen bütün bölgelerinde görülen tabip eksikliğidir. Sağlık personeli sayısının azlığı, maaşlarının düşüklüğü ve düzenli olarak ödenememesi, tayin bölgelerinin uzaklığı veya sosyo-kültürel yapısı gibi etkenlere bağlı olarak artan eksiklik ülkenin her tarafında kendisini göstermiş ve ciddi sağlık sıkıntılarının yaşanmasına etki etmiştir. Bu başlık altında II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı vilayetlerine yapılan sağlık personeli tayinlerini arşiv belgeleri ışığında inceleyecek bu konuda yaşanan sıkıntılar ile bu sıkıntıları ortadan kaldırmak için hükûmetler ve mahalli idareler tarafından atılan adımları tespit etmeye çalışacağız.

Kamil Paşa'nın birinci hükûmeti döneminde Şehremaneti bünyesinde haftada üç defa düzenli olarak, gerektiğinde ise her gün toplanacak olan bir sıhhiye heyetinin tayin edilmesi gündeme gelmiştir. Bu heyet belediye dairelerindeki tabiplerin raporlarına ve kendi gözlemlerine göre gerekli sıhhi tedbirleri alacağı gibi fakir hastaları da ücretsiz olarak tedavi edecekti. İstanbul'daki belediye dairelerinin sayısının zaman içerisinde artması nedeniyle tabip sayısının yetmeyeceği düşünülerek ortaya çıkacak ihtiyaca göre zaman içerisinde tabip sayısının artırılması gündeme gelmiştir<sup>1340</sup>. Aynı hükûmet döneminde taşra belediye dairelerine tayin edilerek memuriyetleri tasdik edilen sağlık görevlileri tarafından verilen tercüme-i hal varakalarının içeriğinin incelenerek doğruluğunun süratle bildirilmesi ilgili makamlara tebliğ olunmuştur. Bu uygulama ileride de göreceğimiz üzere çok sayıda sahte sağlık görevlisinin bulunduğu bir ortamda sağlık hizmetlerini denetlemek adına atılmış önemli bir adımdır<sup>1341</sup>.

Kamil Paşa'nın birinci hükûmeti döneminde ülkenin farklı yerlerinden tabip talebinde bulunulduğunu görmekteyiz. Genç Sancağı'nın tabip tayini talebine karşılık olarak, Dâhiliye Nezareti 30 Ocak 1909'da uzun süredir boşta olan ve hastalık görülen Genç Sancağı'na bir an evvel münasip bir tabibin tayin edilmesini gündemine almış ancak Genç Sancağı'nın bu ihtiyacı kısa süre içerisinde karşılanamadığından sonraki hükûmetler döneminde de yazışmaların yapıldığına şahit olmaktadır<sup>1342</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşanın II. hükûmeti döneminde Adana Vilayeti'ndeki bazı kazalara tabip tayin edilmesi ve bunların maaşlarının ödenmesi için çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Adana Vilayeti'nin, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 15 Eylül 1909 tarihli raporda

<sup>1339</sup>Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye... , s. 3.

<sup>1340</sup>BOA. DH. MKT. 2627/79.

<sup>1341</sup>BOA. DH. MKT. 2691/57.

<sup>1342</sup>BOA. DH. MKT. 2724/83.

bölgede yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre vilayetin sağlık durumunun düzene konulması için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmaktadır. Bu amaçla Vilayet Sıhhiye Müfettişi Eşref Bey'in başkanlığında mülki tabiplerden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Ayrıca daha önce hükümet tarafından tahsis olunan 30 bin lira içerisinde 150 bin kuruşluk bir meblağ vilayetin sağlık işleri için ayrılmıştır. Ayrılan 150 bin kuruşun 50 bin kuruşluk kısmı da vilayetin sağlık işlerinde kullanılmak üzere bu komisyonun sorumluluğuna verilmiştir<sup>1343</sup>.

Vilayetin, sıhhi durumunun ıslahı için alınması gerekli olan tedbirler de sıhhiye müfettişliğine bildirilmiştir. Bu ayrıntılı raporda Adana için belediye tarafından alınması gereken tedbirlerden de bahsedilmiş ve bunların zaman kaybetmeden belediye tarafından alınması emredilmiştir. Yine bu raporda belediye tabibinin görevli olduğu yerlerde gerekli sıhhi tedbirlerin takip edilmesinin kolay olduğu ancak vilayeti oluşturan on sekiz kazanın sekizinde belediye gelirlerinin yetersizliği nedeniyle tabip istihdam olunamadığı belirtilmiştir. Birkaç bin nüfusa sahip bir kaza halkının her şeyden kıymetli olan sağlıklarını korumanın yanı sıra adliye de umumi ve şahsi hukuku muhafaza etmek için tabibe ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır. Kazaların tabip ihtiyacını bir nebze olsun karşılamak için de Payas Hapishanesi'ndeki tutukluların Bodrum'a nakledilmesi nedeniyle vazifesiz kalacak olan hapishane doktorunun Bahçe, Islahiye ve Hassa Kazaları'nın belediye tabipliğini yapması için Bahçe Kazası'na gönderilmesi istenilmiştir. Tabibe en fazla ihtiyaç duyan Osmaniye Kazası ile Dörtöyol Kasabası'na da uygun birer tabip bulunarak gönderilmesi kararlaştırılmıştır. İçerisinde bulunan yaz mevsiminde toplumun sağlığının korunması için geçici olarak tayin olunan bu doktorların maaşlarının şimdilik 50 bin kuruşluk iane akçesinden karşılanacağı da ifade edilmiş ise de bu mevkilerle beraber Feke, Mut, Karaisalı Kazaları'nda da daimi birer belediye tabibi istihdamının gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu bölgelerin belediye gelirlerindeki yetersizlik nedeniyle gelecek Mart ayından itibaren bunlar için devlet tarafından bir çözüm üretilmesi istenilmiştir. Vilayetin nüfusuna hasat döneminde çevre yerlerden gelen 50-60 bin işçinin de eklendiği, her yerin bataklıklarla çevrili olduğu ve sıtmanın bu bölgede yerleşik bir hastalık halini aldığı da belirtilerek her nahiye merkezinde birer belediye tabibinin istihdam edilmesi talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından verilen cevapta ise bazı kazalara birer tabip tayin edilmesi için 1910 yılı bütçesine gerekli meblağın eklenmesi kararı alınmış olmasına rağmen belediye tabiplerinin maaşları için bütçede karşılık bulunmadığı bildirilmiştir. Ayrıca bütçeye ilave yapılmasının da mümkün olmadığı ifade edilerek gerekli yerlerde istihdam edilecek tabiplerin maaşlarının buldukları yerin belediye gelirlerinden karşılık bulunarak ödenmesi istenilmiştir<sup>1344</sup>.

<sup>1343</sup>BOA. DH. MUI. 15-2/15.

<sup>1344</sup>BOA. DH. MUI. 15-2/15.



22 Şubat 1910 tarihli başka bir belgeden bölgedeki sıkıntıya hala çözüm üretilmediği anlaşılmaktadır. Adana Vilayeti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda belediye gelirlerinin müsait olmaması nedeniyle Mut, Karaisalı, Bahçe, Osmaniye, Islahiye, Hassa, Gülnar ve Feke Kazaları'na henüz tabip tayin edilmediği ifade edilmiştir. Bu durumun adli ve sıhhi işlerin aksamasına yol açtığı da belirtilerek tayini gerekli olan tabiplerin maaşlarına karşılık olmak üzere erkek nüfustan kişi başına yıllık “*Sıhhiye Resmi*” adıyla ikişer kuruş vergi alınmasına izin verilmesi veya tabip maaşlarının hazine tarafından karşılanması istenilmiştir. Aynı belgede bölgede görevli olan tabiplerin vermiş oldukları arzuhale de dikkat çekilmiştir. Bu arzuhalde görevli tabipler cüzi miktardaki maaşlarını düzenli olarak alabilmek için belediye reisleriyle karşı karşıya geldikleri belirtmişlerdir. Ayrıca maaşlarının yükseltilmesi gerektiğini de belirten tabipler ve eğer bu gerçekleşmezse toplu olarak görevlerinden ayrılacakları ifade etmişlerdir. Dâhiliye Nezareti, kendisine gönderilmiş olan yazı ve arzuhal hakkında Sadarete gerekli bilgilendirmeyi yapmış ve konuyla ilgili bir an önce adım atılmasını istemiştir. Yapılan değerlendirme neticesinde hem vilayete tayin edilecek tabiplerin maaşlarına karşılık olarak ahaliden vergi alınması isteği hem de tabip maaşlarının hazineden karşılanması isteği hükümet tarafından uygun görülmemiştir<sup>1345</sup>.

İncelediğimiz bir belgeden Bitlis Merkez ve Muş Sancağı tababetinin uzaklığı ve maaşının azlığı nedeniyle tabiplerin tercih etmediği bir yer olduğu ve buraların uzun süre tabipsiz kaldığı anlaşılmaktadır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükümeti dönemine ait olan ve Bitlis Vilayeti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Ekim 1909 tarihli belgede Muş Belediyesi Tabipliği'ne vekâleten bakmakta olan askeri tabibin istifa ettiği ve diğer iki askeri tabibin de kendi vazifeleriyle uğraştıkları belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti, 9 Kasım 1909 tarihli cevabında Bitlis Merkez ve Muş Sancağı tabipliklerinin uzun zamandır boş ve askıda olduğu ancak uzaklığı ve 900 kuruş olan maaşının azlığı nedeniyle talibinin çıkmadığını, talibinin çıkması durumunda ise derhal gönderileceğini ifade etmiştir<sup>1346</sup>. Aynı hükümet dönemindeki bir tayin hükümetin tabip tayini konusundaki titizliğini ve hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir. 2 Ekim 1909 tarihli belgeye göre Arapkir Kazası'nda belediye tabibi olarak çalışan Yuvan Efendi, memleketi Kastamonu'da görev yapmak istediğini bir arzuhal ile ilgili makamlara bildirmiştir. Bu isteği kabul edilen Yuvan Efendi'nin tayininin nereden yapıldığı, tayinin naklen mi yoksa açıktan mı olduğu, eski maaşının ne kadar olduğu, harcırah verilecek ise bunun ne kadar olacağı sorulmuştur. Yapılan yazışmalar neticesinde Yuvan Efendi'nin Mudurnu ve Göynük Kazaları Seyyar Frengi Tabipliği'ne 800 kuruş maaş ve kat edeceği

<sup>1345</sup>BOA. BEO. 3725/279342; BOA. DH. MKT. 2772/46; BOA. DH. MKT. 2801/54.

<sup>1346</sup>BOA. DH. MUI. 34-1/31.

mesafe nispetinde harcırah ile naklen tayininin onaylandığı Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti tarafından bildirilmiş ve sicil şubesine de kaydı yapılmıştır<sup>1347</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde bütün sağlık memurlarının tayinleri, azilleri ve değiştirilmelerine dair işlemlerde Meclis-i Umur-ı Tıbbiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne bilgi verilmesi gerektiği vilayetlere ve ilgili makamlara tebliğ edilmiştir. Bu tebligat önemli bir konuda iki başlılığın ortaya çıkmasını önlenmek adına atılmış bir adımdır. Ancak ileride de görüleceği gibi bu konuyla ilgili sıkıntılar devam etmiştir<sup>1348</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde İşkodra Vilayeti'nin Draç Sancağı'na bağlı Tiran, Kavaye, Şayak ve Akçahisar Kazaları'nın pek çok köyünde frengi hastalığının gittikçe artan bir şekilde yayılması üzerine maaş ve masrafları "*Sıhhiye Masarîf-ı Fevkaladesi*"nden karşılanmak üzere bir tabip ile bir de eczacının tayin edilmesi istenilmiştir. Meclis-i Tıbbiye Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nden cevaben alınan yazıda frengi hastalığı hakkında hazırlanan nizamnamenin tasdik olunup vilayet tarafından uygulanmasına başlanıncaya kadar bölgede seyyar olarak görev yapacak bir tabibin 1.500 kuruş maaş ve harcırah ile acilen tayin edilerek bölgeye gönderilmesine karar verildiği belirtilmiştir. Ayrıca bu tabibin maaş ve harcırahının mahalli mal sandığından düzenli olarak ödenmesi gerektiği de bildirilmiştir<sup>1349</sup>. 23 Mart 1910 tarihli başka bir belgede ise Niğde Sancağı dâhilinde bulunan Arapsun Kazası'nda kızıl hastalığının şiddetli bir şekilde hüküm sürdüğü belirtilmiştir. Tabip maaşına belediyenin karşılık bulamaması nedeniyle kazanın tabipsiz kaldığı da ifade edilmiştir. Bu nedenle halkın sağlığının korunması için maaşı hazineден ödenmek üzere bir tabibin tayin edilmesi Konya Vilayeti tarafından talep edilmiştir<sup>1350</sup>. Bu talep neticesinde Sadaret Dairesi Tahrirat Kalemi, Maliye Nezareti'ne konuyla ilgili bilgi vererek gereğinin yapılması emretmiştir<sup>1351</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde taşradaki sağlık işlerinin düzenlenmesi için bir layiha hazırlanmasına karar verilmiştir. 25 Mayıs 1910 tarihli belgeye göre taşradaki sağlık işlerinin ıslah edilmesi ve halkın sağlığının korunması için yapılan müzakereler sonucunda her kazada bir belediye tabibinin bulundurulması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla hükûmet iki-üç maddelik bir kanun layihasının hazırlanmasını ve bir hafta içerisinde Meclise gönderilmesini istemiştir<sup>1352</sup>. Bununla birlikte merkezlerde, livalarda ve kazalarda istihdam edilmiş olan ebe ve aşı memurlarının sayıları ile bunların ne kadar maaş aldıkları ve bu iki sınıf memurdan kaç kişiye daha ihtiyaç duyulduğunun vilayetlere sorulması da emredilmiştir<sup>1353</sup>.

<sup>1347</sup>BOA. DH. MUI. 18-2/31.

<sup>1348</sup>BOA. DH. MUI. 16-1/4.

<sup>1349</sup>BOA. BEO. 3752/279342.

<sup>1350</sup>BOA. BEO. 3752/279342.

<sup>1351</sup>BOA. BEO. 3723/279182.

<sup>1352</sup>BOA. DH. MUI. 98-2/3.

<sup>1353</sup>BOA. DH. İD. 18-1/25.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemi taşradan belediye tabibi tayin edilmesine yönelik çok sayıda talebinin olduğu bir dönemdir. Bu dönemde vilayet, liva, kaza ve nahiyelerin boş olan belediye tabipliklerine maaşları hazineden verilmek üzere tayinler yapılması için mahalli idarelerden çok sayıda müracaat yapıldığı görülmektedir. Bu müracaatlara gösterilebilecek ilk örnek Selanik Vilayeti dâhilindeki Ropcu Kazası'ndan gelmiştir. Selanik Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Haziran 1910 tarihli telgrafta Ropcu Kazası tababetinin daha önce tabip tayin edilecek kazalar listesine eklendiğinin bildirilmesine rağmen henüz tabip gönderilmediği ve kazada bir süre önce ortaya çıkan bir hastalık nedeniyle 12 kişinin vefat ettiği ifade edilmiştir. Bu hastalığa karşı gerekli tedbirler alınmış olmasına rağmen bir kazanın uzun süre tabipsiz kalmasının uygun olmayacağı da belirtilerek maaşı hazineden ödenmek üzere bir tabibin acilen gönderilmesi istenilmiştir. Ropcu Kazası'nın bu talebi Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti tarafından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede hazinede tabip maaşının karşılığının bulunmadığına dikkat çekilerek tabibe verilecek maaşın karşılığının bulunması ve kendilerine bildirilmesi istenilmiştir<sup>1354</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Reşadiye Kazası Merkez Tababeti için de tabip talebinde bulunulmuştur. 1910 yılı Kasım ayına ait yazışmalara göre Reşadiye Kazası'na bir yıldan bu yana tabip tayin edilmesi istenilmektedir. Tabip maaşı için gerekli olan aylık 600 kuruş temin edilmiş olmasına rağmen bölge tababetine bir talibin çıkmaması Dâhiliye Nezareti tarafından teessüfle karşılanmıştır. Nezaret, yürürlükte olan "*Memleket Etibbası Nizamnamesi*"nin 10. maddesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olanların belediye tabipliği yapmağa yükümlü olduklarına dikkat çekerek bundan kaçanların askeri mükellefiyetlerini yerine getirmeye mecbur olduklarını belirtmiştir. Ayrıca maaşı dahi temin edilmiş olan bu gibi mahallerin açıkta bulunan Mekteb-i Tıbbiye mezunlarına teklif olunmasını, kabul edilmemesi durumunda ise haklarında gerekli kanuni işlemin yapılmasını teklif etmiştir. Kerkük Sancağı'na bağlı Revandız, Köysancak, Raniye ve Salâhiye Kazaları'nda ise diplomalı tabip bulunmadığı için halkın muayene raporu almak amacıyla cerrah ve diğer sağlık görevlilerine müracaat ettikleri bildirilmiştir. Bu durumun fenni olarak uygun olmadığı ve verilen raporların da kanunen geçersiz oldukları Musul İstinaf Müdde-i Umumisi Ömer Lütfi Bey tarafından bildirilmiştir. Durumu değerlendiren Dâhiliye Nezareti, bu kazaların isimlerinin münhal bölgelere ait cetvelde bulunmasına rağmen taliplerinin olmaması nedeniyle bu yerlere tabip tayin edilemediğini cevaben bildirmiştir<sup>1355</sup>.

İşkodra Vilayeti dâhilinde bulunan Tuz, Merdina, Akçahisar, Leş ve Şayak Kazaları da bu dönemde tabip eksikliği çeken bölgeler arasında yer almaktadır. İşkodra Vali ve Kumandanı

<sup>1354</sup>BOA. DH. MUI. 110/66.

<sup>1355</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

Hüseyin Vasfi Efendi'nin 28 Ocak 1911 tarihli yazısı tabip eksikliği nedeniyle bölgede yaşanan sıkıntılar hakkında bilgiler vermektedir. Bu yazıda öncelikle konu hakkında Dâhiliye Nezareti'nin 4 Ocak 1911 tarihli yazısına değinilerek Nezaretin yeteri kadar tabip olmadığı gibi hazine tarafından ödenecek biner kuruş maaşla bile tabiplerin taşra tabipliklerine rağbet etmedikleri ifade edilmiştir. Ayrıca nüfusu 250 bin kişiye yakın olan vilayetin birkaç kazası haricinde tabip bulunmadığı da belirtilmiştir. Halkın her türlü medeni vasıttan mahrum olması ve fakirlikleri nedeniyle de temizlik kurallarına uyulmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle bölgede sık sık bulaşıcı hastalıkların görüldüğü ve çok sayıda vatandaşın hayatını kaybettiği de ifade edilmiştir. Tabip eksikliğinin adli suçlar hakkında bilgi edinilmesini engellediği ve bu durumun da çeşitli sıkıntılara yol açtığı belirtilmiştir. Hüseyin Vasfi Bey, Mekteb-i Tıbbiye'de her sene birçok tabip yetişmesine rağmen kazaların tabipsiz kaldıklarını da belirterek bölgeye tabip tayini talebini yinelemiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nden 11 Mart 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda ise İşkodra Vilayeti'nin talebinin mütalaa olunduğu belirtilmiştir. Daha önce ifade edildiği gibi elde memleketin ihtiyacını karşılayacak tabip bulunmadığı tekrar edilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olup mecburi hizmetle mükellef bulunan tabiplerin sayıca az olmakla beraber bunlara pey der pey boşta bulunan yerlerin teklif edilerek seçtikleri yerlere tayin edildikleri de ifade edilmiştir. Şu an itibarıyla ise Vilayete ait Tuz, Merdina, Leş, Akçahisar ve Şayak Kazaları'na talip olan tabip bulunmadığı da ifade edilmiştir. Ancak tabiplerin istedikleri yerler dolduktan sonra bu kazalara da talip çıkacağı ve gerekli tayinlerin yapılacağı belirtilmiştir. Başka türlü bir muamelenin yapılmasının ise mümkün olmadığı ifade edilmiştir<sup>1356</sup>.

Kosova Vilayeti tarafından 23 Şubat 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda vilayet dâhilinde belediye gelirleri tabip maaşı ödemeye müsait olmayan kazalara maaşları emval-i umumiyeden (kamu mallarından) ödenmek üzere birer tabip tayin edilmesinin memleketin sağlığının korunmasına hizmet edeceği gibi adli işlemlerin kolaylaşmasını sağlayacağı da ifade edilmiştir. Bununla birlikte bu durumda olan kazalara maaşları hazineден ödenmek üzere birer tabip tayin edilmesi için Meclis-i Mebusan'da bir müzakere yapıldığı ve bir kanun maddesinin kaleme alındığı da hatırlatılarak bölgenin tabip ihtiyacının karşılanması istenilmiştir. Kosova Vilayeti'nin bu yazısını değerlendiren Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nin Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda belediye gelirleri müsait olmayan yerlere tayin edilecek tabiplerin maaş karşılığı olarak daha önce Meclis-i Mebusan tarafından 16 bin lira tahsis edildiği hatırlatılmıştır. Bu meblağın adil bir nispette vilayetlere taksim edilmiş olduğu da ifade edilerek bu tahsisat vasıtasıyla birçok yere tabip tayin edilmiş olduğu da belirtilmiştir. Ancak elde memleketin ihtiyacını karşılayacak

<sup>1356</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

kadar tabip bulunmaması nedeniyle bazı mahallere henüz tabip tayin edilemediği de ifade edilmiştir<sup>1357</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Zor Mutasarrıflığı dâhilinde bulunan Aşare, Ebukemal ve Re'sülayn Kazaları'na da belediye tabibi tayin edilmesi istenilmiştir. Bu talebe dair Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Mart 1911 tarihli yazıda 1910 yılı içerisinde belediye gelirleri müsait olmayan mahallere tayin edilecek tabiplerin maaşlarına karşılık olarak tahsis olunan 16 bin liranın vilayetler arasında adaletli şekilde taksim edildiği belirtilmiştir. Bu taksimat içerisinde liva dâhilinde bulunan Re'sülayn Kazası da bulunduğu halde eldeki tabiplerin memleketin ihtiyacını karşılayacak sayıda olmaması nedeniyle şimdiye kadar tayinin gerçekleşmediği ifade edilmiştir. Bununla birlikte diğer kazalar için talep olunan maaşların 16 bin liralık bu meblağ içerisinde karşılanmasının mümkün olmadığına da Zor Mutasarrıflığı'na tebliğ edilmesine karar verilmiştir<sup>1358</sup>. Yine bu hükûmet döneminde 25 Şubat 1911 tarihinde Ürgüp Belediye Reisi Lütfi Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Ürgüp Belediye tabibinin 8 ay önce memuriyet değiştirmesi ve bu süre içerisinde de yerine yeni bir tabibin tayin edilmemiş olması nedeniyle 35 bin nüfusa sahip kazanın sıkıntıya düştüğü belirtilmiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nin konuyla ilgili 22 Mart 1911 tarihli yazısında ise hal-i hazırda bu memuriyete talip olan bir tabip bulunmadığı ifade edilerek şimdilik Ürgüp Kazası'na tabip tayininin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Tabip bulunmayan ve belediye gelirleri tabip maaşını ödemeye yeterli olmayan Bolvadin Kazası Kaymakamlığı da 4 Mart 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek maaşı hazineден verilmek üzere bir tabibin tayin edilmesini istemiştir. Dâhiliye Nezareti, konuyla ilgili olarak Hüdavendigâr Vilayeti'ne bir yazı göndermiş ve Bolvadin Kazası'nda tabip olup olmadığı ile belediye gelirlerinin miktarının araştırılmasını istemiştir. Yapılan araştırmalardan sonra Bolvadin Kazası Belediyesi'nin 35 bin kuruş gelire sahip olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte kazada daha önce 800 kuruş maaşla Mehmed Efendi adında bir belediye tabibinin bulunduğunu ancak bunun Edirne'ye tayini nedeniyle görevinde ayrıldığı ifade edilmiştir. 1910 yılı Kasım ayından bu yana da kazada tabip bulunmadığı tespit edilmiştir. Hüdavendigâr Vilayeti, ayrıca belediye gelirlerinin azlığı nedeniyle tabip maaşının düzenli olarak ödenemediğini de ifade etmiştir. Tabip maaşının 500 kuruşunun belediyeden 500 kuruşunun da hazineден karşılanarak bin kuruşa yükseltilmesini Bolvadin'e bir tabibin tayin edilmesini talep etmiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti ise konuyla ilgili 21 Mart 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında belediye gelirleri müsait olmayan mahaller için Meclis-i Mebusan tarafından geçen

<sup>1357</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

<sup>1358</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

sene tahsis olunan 16 bin liradan Bolvadin Kazası'nın tabip maaşının ödenmesine izin verilir ise tayinin gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir<sup>1359</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Manastır Vilayeti'ndeki Kırçova Kazası da tabip ihtiyacının karşılanması için müracaatta bulunmuştur. Bununla birlikte İşkodra Kazası merkez tababeti de ikinci bir tabibin tayini için müracaat etmiştir. Vilayetin bu müracaatı neticesinde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti, tabip talebinin listeye eklendiğini ve talibi çıkması durumunda derhal tayin edileceğini ifade etmiştir. Selanik Vilayeti'nden gönderilen 21 Mart 1911 tarihli telgrafta Razlık Kazası'na maaşı hazineden karşılanacak bir tabibin tayin edilmesinin daha önce de talep edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu kazanın tabip ihtiyacını karşılayamayan hükûmet gerekli şartları taşıyan bir tabip eğer vilayet tarafından bulunursa göreve başlatılmasını istemiştir. Bununla birlikte bu tabibin isim ve diploma numarasının da bildirilmesini talep etmiştir. Hükûmetin bu tavrının tabip tayin edilememesi noktasında bir başarısızlık olduğu kesindir. Bulunacak tabibin isim ve diploma numarasını sorgulama konusundaki hassasiyeti ise bölgedeki sağlık hizmetlerinin liyakat sahibi bir kişinin eline bırakılıp bırakılmadığına dikkat ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü ilerleyen sayfalarda da görüleceği gibi bu dönem Osmanlı topraklarında sahte tabiplerin kol gezdiği bir dönemdir<sup>1360</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti, Kosova Vilayeti'ndeki tabip eksikliklerine de benzer şekilde çare bulmak istemiştir. Kosova Vilayeti'nden gönderilen 4 Nisan 1911 tarihli yazıya göre vilayet dâhilindeki Kratova, Gostivar, Geylan, Firzovik, Orhaniye, Mitroviçe, Gosina, Yakova, Prepol, Yeni Varoş, Tergovişte, Akova ve Menlik Kazaları'nın uzun süredir tabipsiz oldukları ifade edilmiştir. Bu kazaların hiç birisinde kendi hesabına çalışmakta olan özel bir tabibin de bulunmadığı belirtilerek bu eksikliğin bölgenin sağlık durumunu tehdit ettiği gibi adli vazifelerin de ertelenmesine ve zorlaşmasına yol açtığı belirtilmiştir. Bölgedeki sıkıntıdan haberdar olan Dâhiliye Nezareti ise Kosova Vilayeti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda bu kazaların belediye tabipliklerinin listeye eklendiğini ve taliplerinin çıkması durumunda derhal gönderileceğini bildirmiştir. Ayrıca eğer vilayet tarafından bu vazifelere talip bulunursa da memuriyetlerinin tasdik edilmesi için isimlerinin ve diploma numaralarının bildirilmesini istemiştir<sup>1361</sup>.

Kosova Vilayeti'ndeki kaza ve nahiyelerde görülen tabip eksikliği Said Paşa Hükûmeti döneminde de devam etmiştir. Kosova Valisi Mazhar Bey tarafından 22 Aralık 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta vilayet dâhilindeki Koçana, Radovişte, Kratova, Preşova, Orhaniye, Yenipazar, Yenivaroş, Prepol, Kolaşin, Akova, Tergovişte, Gosina ve

<sup>1359</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

<sup>1360</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

<sup>1361</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

Yakova Kazaları'nın uzun süredir tabipsiz bulunduğunu bildirilmiştir. Mazhar Bey, bölgede ne askeri ne de mülki tabibin mevcut olmadığını da ifade edilerek bu kazalara birer tabip gönderilmesi talebi yinelenmiştir. Ancak konuyla ilgili 1 Ocak 1912 tarihli cevabi yazıda ülkenin sağlık ihtiyaçlarını karşılayacak kadar tabip bulunmaması nedeniyle memleketin birçok noktasına tabip tayin edilemediği ifade edilmiştir. Kosova Vilayeti dâhilindeki tabipsiz kazalara da şimdilik tabip tayin edilmesinin mümkün olmadığı bildirilmiştir.<sup>1362</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'ndan gönderilen 18 Nisan 1911 tarihli telgrafta ise 600 kuruşluk maaşları belediye tarafından temin edilmiş olan Çan ve Kara Biga Nahiyeleri'ne tabip talebinde bulunulmuştur. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti ise Çan ve Kara Biga Nahiyeleri'nin listeye eklendiğini ve taliplerinin çıkması durumunda ise tayin edileceklerini Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na bildirmiştir. Aynı dönemde Musul Vilayeti de sınırları dâhilindeki tabip ihtiyacının karşılanmasını istemiştir. Ancak Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na verilen cevabın aynısı Musul Vilayeti'ne de verilmiştir. Karesi Mutasarrıflığı dâhilinde bulunan Fırt (Susurluk) Kazası da bu dönemde maaşı hazineden verilmek üzere bir tabibin tayin edilmesini talep etmiştir. Hatta Fırt Kazası bu konuda bir alternatif üreterek aslen Bandırmalı olup Fırt'ta tabiplik yapmakta olan Beyrut Fransa Tıbbiye Mektebi'nden mezun Corci Efendi'nin tayin edilmesini talep etmiştir. Konuyu değerlendiren Dâhiliye Nezareti ise Karesi Mutasarrıflığı'na göndermiş olduğu cevabi yazıda belediye tabiplerine hazineden maaş verilmesinin sadece gelirleri müsait olmayan kazalara mahsus bir durum olduğunu belirtmiş ve nahiyelere tayin edilecek tabiplere maaş verilemeyeceği ifade etmiştir. Bu nedenle de Corci Efendi'ye hazineden maaş verilemeyeceğini belirtmiştir. Bir seneden uzun bir süredir tabip bulunmadığı için adli tıbbı ait işlerin yürütülemediği Karahisar-ı Sahip Sancağı'na bağlı Aziziye (Emirdağ) Kazası da bu dönemde tabip talebinde bulunan diğer bir yerdir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 5 Temmuz 1911 tarihli yazısında Aziziye Kazası'na şimdiye kadar talip olan bir tabip çıkmadığını ifade ederek talibinin çıkması durumunda derhal gönderileceğini ifade etmiştir.<sup>1363</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Konya Vilayeti dâhilindeki Sultaniye Kazası da gerek bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek gerekse de adli vakalarda civar kazalardan tabip getirtilmesinden kaynaklanan sıkıntıları aşmak için acilen bir tabibin tayin edilmesini istemiştir. Bu isteğe rağmen tabibin maaşının nasıl ödeneceğine dair bir sıkıntı ortaya çıkmıştır. Belediye gelirlerinin azlığını ve halkın fakirliğini ilgili makamlara bildiren Sultaniye Kazası tabip maaşının hazineden ödenmesini istemiştir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye

<sup>1362</sup>BOA. DH. İD. 136-2/5.

<sup>1363</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

Riyaseti bu talebe ilişkin 18 Nisan 1911 tarihli yazısında Sultaniye Kazası'na maaşı hazineден karşılanmak üzere bir tabip tayin edilmesine karar verildiğini ifade ederek talibinin çıkması halinde hemen gönderileceğini de bildirmiştir<sup>1364</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde mevcut tabiplerin memleketin ihtiyacını karşılamaması nedeniyle emekli askeri tabiplerin yeniden istihdam edilmeleri gündeme gelmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından Şura-yı Devlet'e gönderilen 16 Mart 1911 tarihli tezkerede belediye tabiplerinin maaşlarının teminat altına alınmış olmasına rağmen birçok kaza ve livaya tabip tayin edilemediği ifade edilmiştir. Bu durumun nedenin de eldeki tabip miktarının memleketin ihtiyacını karşılayacak sayıda olmaması olduğu ifade edilmiştir. Tabip sayısındaki bu azlığın kolera salgını sırasında ciddi sıkıntılar çekilmesine yol açtığı da ifade edilerek aynı sıkıntının bir daha yaşanmaması için emekliye ayrılmış askeri tabiplerden uygun görülenlerin ve sağlığı yerinde olanların yeniden istihdam edilmesine karar verilmiştir. Dâhiliye Nezareti, bu tabiplerin askeriyeden aldıkları emekli maaşının devam edeceğini de bildirerek "*Memleket Etibbasi Nizamnamesi*" uyarınca kaza belediyesine tayin edilecekler 600, liva belediyesine tayin edilecekler 800 ve vilayet tabipliklerine tayin edilecekler de 1.200 kuruş maaş verilmesini de uygun bulmuştur. Neticede 30 Nisan 1911'de Şura-yı Devlet'te yapılan müzakereler neticesinde tabip gönderilemeyen mahallerde emekli askeri tabiplerden uygun görülenlerin ve sağlık durumu uygun olanların belediye tabipliklerinde istihdam edilmeleri düşüncesi uygun görülmüştür. Ayrıca Dâhiliye Nezareti'nden bu tabiplerin emekli maaşlarına ek olarak verilecek maaşlar ile istihdam şekillerini açıklayan bir kanun layihasının hazırlaması da istenilmiştir<sup>1365</sup>. 19 Haziran 1911 tarihli belgede ise Erzurum Vilayeti'nde tabip eksikliğinin ciddi boyutlara ulaştığını görmekteyiz. Belgeye göre vilayet dâhilinde isimleri belirtilmemiş olan 17 kazada tabip bulunmamaktadır. Dâhiliye Nezareti bu kazaların isimlerinin listeye eklendiğini ve talipleri çıkması durumunda tayin edileceklerini Erzurum Vilayeti'ne bildirmiştir. 27 Haziran 1911 tarihli diğer bir belge ise Bitlis Vilayeti'nin tabip tayini konusundaki haklı şikâyetini göstermesi bakımından önemlidir. Bu belgeye göre vilayet sınırları içerisindeki Genç Belediyesi Tabipliği'ne daha önce tabip tayin edilmesi istenildiği halde tabip gönderilmemiştir. Uzun süredir tabipsiz bulunan liva halkının bulaşıcı hastalıklardan ciddi sıkıntılar çektiği de ifade edilmiştir. Bununla birlikte pek çok yerde olduğu gibi burada da adli işlerin aksadığı belirtilmiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nin 20 Temmuz 1911 tarihli cevabında ise Genç Sancağı Tabipliği'nin 1.500 kuruş maaşla listeye yazıldığı ve talibi çıkması durumunda hemen gönderileceği ifade edilmiştir<sup>1366</sup>.

<sup>1364</sup>BOA. DH. İD. 18-2/9.

<sup>1365</sup>BOA. DH. İD. 18-1/14.

<sup>1366</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.



Bolu Sancağı Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 3 Temmuz 1911 tarihli yazıda ise bölgedeki tabip eksikliğinin giderilmesi için üretilen çözümler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Buna göre liva dâhilinde bulunan Göynük ve Devrek Kazaları'na, Mudurnu Kazası'nda olduğu gibi maaşının 600 kuruşu belediyeden 400 kuruşu ise hazineden verilmek üzere iki tabibin tayin edilmesi istenilmiştir. Ayrıca belediye gelirleri az olup maaşı 600 kuruş olan Düzce Belediye Tabipliği için de belediye tarafından temin edilen 600 kuruşa hazineden 400 kuruş daha tahsisat eklenmesi istenilmiştir. Tabiplerin Gerede Kazası'na rağbet etmesini sağlamak için ise düzensiz şekilde ödenmekte olan 800 kuruşluk tabip maaşının 600 kuruşunun belediye sandığından 400 kuruşunun ise hazineden karşılanarak 1 bin kuruşa yükseltilmesi talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti, bu taleplerle ilgili göndermiş olduğu cevabi yazıda belediye tabiplerine hazineden maaş verilmesinin belediye gelirleri müsait olmayan mahallere mahsus bir uygulama olduğunu belirtmiştir. Belediyeden 600 kuruş maaş tahsis edilmiş yerlere hazineden 400 kuruş verilmesinin ise konuyla ilgili daha önce alınan kararlara uygun olmadığını belirtmiştir<sup>1367</sup>.

Aynı dönemde Kosova Vilayeti'nin bazı bölgelerinde de tabip eksikliğinin devam ettiği görülmektedir. Kosova Valisi Halil Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 24 Haziran 1911 tarihli telgrafta Yakova Kazası Belediye Tabipliği'nin daha önce listeye eklenmiş olmasına rağmen hala bir tabip tayin edilmediği belirtilerek bin kuruşluk maaşı hazine tarafından ödenmek üzere acilen bir tabibin tayin edilmesi istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise Kosova Vilayeti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda bazı vilayetlerde kolera hastalığının görülmesi nedeniyle mevcut tabiplerin oralara sevk edildiğini belirtmiştir. Bu nedenle şimdilik Yakova'ya tabip tayin edilemeyeceği ifade edilmiştir. Ancak o bölgede özel olarak çalışan diplomalı bir tabip var ise memuriyetinin tasdik edilmesi için isminin ve diploma numarasının bildirilmesini istemiştir. Kosova Valisi Halil Bey, tarafından gönderilen 20 Temmuz 1911 tarihli diğer bir yazıda ise Preşova Kazası'na tabip tayin edilmesi için talepte bulunulmuştur. Dâhiliye Nezareti, göndermiş olduğu cevabi yazıda 800 kuruş maaşı hazineden verilecek olan belediye tabipliğinin listeye yazılmış olmasına rağmen henüz bir talibi çıkmadığını ifade etmiştir. Tabip tedarikinin imkân dâhilinde bulunmadığını da belirten Nezaret, vilayet dâhilinde özel olarak çalışan ve gerekli şartları sağlayan bir tabip var ise onun tayin edilmesini istemiştir. Bu kişinin memuriyetinin tasdiki için de isminin ve diploma numarasının bildirilmesi gerektiğini belirtmiştir<sup>1368</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Yanya ve Manastır Vilayetleri'nde de tabip eksikliğinden kaynaklanan sıkıntılar yaşandığı belgelerden anlaşılmaktadır. Yanya Vilayeti'nin

<sup>1367</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

<sup>1368</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51.

Berat Sancağı'na bağlı Luşna Kazası'nda tabip bulunmaması nedeniyle bölgede başta frengi olmak üzere bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak görüldüğü Yanya Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Temmuz 1911 tarihli yazıda belirtilmiştir. Ayrıca Luşna Kazası'na maaşı hazineden karşılanmak üzere bir tabibin tayin edilmesi de talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise konuyla ilgili olarak Yanya Vilayeti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda Luşna Kazası Belediye Tabipliği'nin maaşı hazineden verilmek üzere 800 kuruş maaşla listeye eklendiğini ve talibi çıkması durumunda hemen tayin edileceğini ifade etmiştir. 27 Temmuz 1911 tarihli başka bir belgede ise Manastır Vilayeti dâhilindeki Debre Livası'nın Rakalar, Debre-i Zir ve Mat Kazaları ile Elbasan Sancağı'nın Peklin ve Grameç Kazaları'nda belediye tabibi bulunmaması nedeniyle halkın şikâyetlerde bulunduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle belediye gelirleri yetersiz olan bu kazalara maaşları hazineden karşılanmak üzere tabip tayin edilmesi istenilmiştir. Konuyla ilgili olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nin Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 22 Ağustos 1911 tarihli yazısı pek çok bölgeye verilen cevaptan farklı değildir. Bu yazıda, ülke genelinde etkili olan kolera nedeniyle tabip tedarikinde sıkıntı yaşandığı ifade edilerek böyle bir zamanda söz konusu kazalara tabip gönderilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bu kazalar için Manastır Vilayeti tarafından gerekli şartları taşıyan tabip bulunursa da isimleri ile diplomalarının tarih ve numaralarının bildirilmesi istenilmiştir<sup>1369</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nin bilgisi olmadan bazı memurların keyfi olarak tabip tayin ettikleri ve memuriyeti daha önceden tasdik edilmiş olanları da azlettikleri haber alınmıştır. Dâhiliye Nezareti bu tür keyfi uygulamaların kanuna aykırı olduğu gibi tabiplerin mağduriyetine yol açacağını da ifade ederek sağlık görevlilerinin istihdam veya azilleri konularında her şeyden önce Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin bilgilendirilmesi gerektiğinin tebliğ edilmesini istemiştir<sup>1370</sup>. Buna rağmen Said Paşa Hükûmeti döneminde Heyet-i Sıhhiye Müfettiş-i Umumi Muavinliği'ne yapılacak bir tayin Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti ile Şehremaneti arasında bir ihtilafın yaşanmasına yol açmıştır. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti, bütün vilayetlere ve Şehremaneti'ne genel bir tebligatta bulunarak mülki tabiplerin seçim, tayin ve terfi haklarının Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiyeye ait olduğunu bildirmiştir<sup>1371</sup>.

29 Ağustos 1911 tarihli belgeler 1911 yılı içerisinde İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti tarafından bazı nahiye ve kazalara yapılan tabip tayinleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu dönemde tabip tayin edilen ilk yerin Kandıra Kazası olduğu görülmektedir. Bu kazaya ilk olarak Arsen Soret isimli bir tabip tayin edilmiş iken bu tabibin görev yerini terk etmesi ile

<sup>1369</sup>BOA. DH. İD. 18-1/51; BOA. DH. İD. 136-1/19.

<sup>1370</sup>BOA. DH. HMs. 22/29; BOA. DH. İD. 48-1/39.

<sup>1371</sup>BOA. DH. İD. 18-2/3.

yeniden tabip eksikliği ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Kandıra Kaymakamlığı yeni bir talepte bulunmuştur. Dâhiliye Nezareti bin kuruşluk maaşı hazineден karşılanmak üzere 20 Ocak 1911 tarihinde Ahmet Münif Efendi'nin Kandıra Kazası'na tayin edildiğini İzmit Mutasarrıflığı,2na tebliğ etmiştir. Aynı dönemde tabip eksikliği nedeniyle sıkıntı çeken diğer bir yer ise Edirne Vilayeti dâhilindeki Eğridere Kazası'dır. Edirne Vilayeti İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan telgrafta 43 bin nüfusa sahip olan Eğridere Kazası'nın 1908 yılından beri tabipsiz olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle bölgede frengi gibi öldürücü hastalıkların yayılarak halkının neredeyse tamamını hasta ettiği de ifade edilmiştir. Ayrıca bir kısmı belediye gelirlerinden bir kısmı da halkın yardımlarıyla aylık bin kuruşun tedarik edildiği ve bölgeye bir tabibin tayin edilmesi defalarca istenildiği halde şimdiye kadar tabip gönderilmediği de ifade edilerek bu duruma bir son verilmesi istenilmiştir. Bölgedeki sıkıntının büyüklüğünü anlayan Dâhiliye Nezareti, bölgeye tabip tayin edilinceye kadar Şarköy Kazası Tabibi Hafız Nuri Efendi'nin geçici olarak bölgeye tayin edilmesini emretmiştir<sup>1372</sup>.

Adana Vilayeti dâhilindeki Mut Kazası Belediye Reisi Ali Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan diğer bir telgraf ise bu kazadaki durumun daha da vahim olduğunu göstermektedir. Buna göre on sene tabip eksikliği çekmiş olan kazaya Meşrutiyet'in ilanından sonra bir tabip tayin edilmiş olmasına rağmen tabibin gelerek görevine başlamadığı belirtilmektedir. Tabip eksikliği nedeniyle karahummanın bölgede üç haneyi tamamen ortadan kaldırdığı ve halkın yüzde altmışının da frengiye yakalandığı ifade edilmiştir. Ayrıca kazada tabip olmadığı gibi eczanenin de bulunmadığı ve belediye gelirlerinin de az olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Mut Kazası'na tayin edildiği halde görev yerine gitmeyen ve Kale-i Sultaniye Sancağı'na bağlı Erenköy Kazası'nda olduğu öğrenilen tabip Yorgi Konstantinidis Efendi'nin bir an önce memuriyet bölgesine gönderilmesini istemiştir. Bu dönemde Bolu Sancağı'na bağlı Gere de Kazası Belediye Tabipliği'ne belediye tarafından tahsis edilen 800 kuruş maaşla Fuat Salih Efendi tayin edilmiştir. Aynı dönemde İzmit Mutasarrıflığı'na bağlı Bahçecik Kazası Belediye Tabipliği'ne ise daha önce Simav ve Sındırgı Kazaları Belediye Tabipliği görevini yürüten ve memleketi olan Bahçecik'e geri dönerek hususi tabiplik yapmaya başlayan Karabet Ohannes Efendi fahri tabip olarak tayin edilmiştir. Karabet Ohannes Efendi'ye belediye gelirlerinin ileride müsaadesi halinde nizami bir maaş verileceği de ifade edilmiştir<sup>1373</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Bitlis Vilayeti dâhilindeki Genç Sancağı'na tabip tayin edilmesi talebinde bulunulduğu ancak talibinin çıkmadığını yukarıda ifade etmiştik. Bu vilayete sağlık personeli tayini için yapılan yazışmalar Said Paşa Hükûmeti döneminde de

<sup>1372</sup>BOA. DH. İD. 18-1/45.

<sup>1373</sup>BOA. DH. İD. 18-1/45.

devam etmiştir. Bu dönemde Genç Sancağı Belediyesi'ne maaşları hazineden karşılanmak üzere aşî memuru ve ebe tayin edildiği görülmektedir. Bununla birlikte Dahiliye Nezareti, Bitlis Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıda Genç Sancağı merkezi ile Malazgirt, Ahlat, Mutki, Garzan ve Sason Kazaları'na ülke genelinde etkili olan kolera nedeniyle tabip tayininin mümkün olmadığını bildirmiştir. Ayrıca Bitlis Vilayeti'nin kanuni şartları sağlayan tabipler bulması halinde bunların memuriyetlerinin tasdiki için isimleriyle, diplomalarının tarih ve numaralarının bildirilmesini de istemiştir<sup>1374</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Kastamonu Vilayeti dâhilindeki Küre Nahiyesi'nin de tabip tayin edilmesi için talepte bulunduğu görülmektedir. Küre Nahiyesi Belediye Reisi İsmail Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta 115 köy ve 35 bin nüfusa sahip olan Küre Nahiyesi'nin büyüklüğü ve köylerinin merkez kazaya olan uzaklığı nedeniyle tabip istihdamına ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. Bu talebe verilen 6 Eylül 1911 tarihli cevapta Küre Nahiyesi Tabipliği'nin uzun süredir boşta olduğu halde talibi çıkmadığı için tabip gönderilemediği ifade edilmiştir. Ayrıca gerekli şartları sağlayan bir kişinin bulunması halinde isim, diploma numarası ve diploma tarihinin bildirilmesi de mahalli hükûmetten istenilmiştir<sup>1375</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Bolu Mutasarrıflığı'na bağlı Akçaşehir (Akçakoca) Nahiyesi'ne maaşının 200 kuruşu belediyeden geri kalan 600 kuruşu ise hazineden ödenmek üzere bir tabip tayin edilmesi istenilmiştir. İskelesi ve kalabalık nüfusu nedeniyle önemli bir konumda bulunan Akçaşehir Nahiyesi'nin bu talebi Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti tarafından değerlendirilmiştir. Nezaret, kanunda nahiyelere tabip tayin edilmesine dair açıklık olmadığını belirterek buralara tayin edilecek tabiplere "*Etibba Tahsisati*" olarak tahsis edilen meblağdan maaş verilmesinin uygun olmayacağını belirtmiştir<sup>1376</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde Diyarbakır Vilayeti dâhilindeki Savur Kazası'nın da tabip eksikliği çektiği belgelerden anlaşılmaktadır. Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Kasım 1911 tarihli tezkerede Savur'da belediye tabibi bulunmaması nedeniyle hapisanedeki mahkûmların tedavisiz kaldıkları ifade edilerek kazaya bir an evvel bir belediye tabibinin tayin edilmesi istenilmiştir. Ancak Dâhiliye Nezareti göndermiş olduğu cevapta mevcut sağlık personeli sayısının memleketin ihtiyacını karşılayacak miktarda olmadığını ifade ederek şimdilik Savur Kazası'na tabip tayin edilmesinin mümkün olmadığını bildirmiştir<sup>1377</sup>. Diyarbakır Vilayeti dâhilindeki sağlık personeli eksikliğinin Savur Kazası ile sınırlı olmadığı Vilayet Meclisi'nin 2 Nisan 1912 tarihli arzuhalinden anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen arzuhalde vilayet merkezinde

<sup>1374</sup>BOA. DH. İD. 136-1/3.

<sup>1375</sup>BOA. DH. İD. 136-2/2.

<sup>1376</sup>BOA. DH. İD. 136-2/2.

<sup>1377</sup>BOA. DH. İD. 136-1/8.

sıhhiye müfettişinden başka muvazzaf bir tabip bulunmadığı belirtilmiştir. Vilayetteki tabip eksikliğinin her sene çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine yol açtığı da belirtilerek yeteri kadar tabibin tayin edilmesi istenilmiştir. Konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen cevabi yazıda bütçeye tabip maaşları için daha fazla tahsisat konulması halinde maaşları hazineden ödenmek üzere gerekli yerlere tabip tayin edileceği bildirilmiştir<sup>1378</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde de Rumeli Vilayeti'ndeki tabip eksikliğinin devam ettiği görülmektedir<sup>1379</sup>. Bununla birlikte aynı hükûmet döneminde Trabzon Vilayeti dâhilindeki pek çok kazanın da tabip eksikliği nedeniyle müracaatta bulunduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin Trabzon Valisi Bekir Sami Bey, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgrafta Gümüşhane Livası dâhilindeki Kelkit ve Şiran Kazaları'nda tabip bulunmadığını bildirmiş ve Mekteb-i Tıbbiye'den diploma alacak olan Sabri Tevfik Efendi'nin talip olduğu Kelkit Belediye Tabipliği'ne maaşı hazineden karşılanmak üzere tayin edilmesini istemiştir. Ayrıca aynı dönemde belediye gelirleri müsait olmayan Rize, Ordu, Giresun ve Sürmene Belediye tabipliklerine de maaşları hazineden karşılanmak üzere birer belediye tabibi tayin edilmesi Trabzon Vilayeti tarafından talep edilmiştir. Alınan cevapta bütçede tabip maaşları için ayrılan meblağın tamamen kullanılmış olması nedeniyle bu kazalara tayin edilecek tabiplerin maaşlarının hazineden ödenmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir<sup>1380</sup>.

Of Kazası Kaymakamlığı da Trabzon Valisi Bekir Sami Bey'e göndermiş olduğu tahriratla belediye tababetine bir tabip tayininin gerekçelerini sıralamıştır. Buna göre Of Kazası gerek arazi gerekse de nüfus bakımından oldukça büyüktür. Buna rağmen kazada bir belediye tabibinin mevcut olmaması nedeniyle adli vakalarda tabip olmayan cahil kimselerin vermiş olduğu raporlar kullanılmaktadır. Bu durum da hukuki bazı kayıplara yol açmaktadır. Bu sebeplerden dolayı maaşı hazineden karşılanmak üzere bir tabip tayin edilmesi vilayetten istenilmiştir. Bu talep vali Bekir Sami Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Ancak verilen cevapta bütçede bu iş için ayrılacak tahsisat kalmadığı için tayin edilecek tabibin maaşının hazineden karşılanmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca bu tayin için gerekli olan aylık 800 kuruşluk maaşın mahalli hükûmet tarafından ödenip ödenemeyeceği de sorulmuştur. Yapılan yazışmalar neticesinde tabip Abdülvahab Efendi, Of Kazası Belediye Tabipliği'ne tayin olunmuştur<sup>1381</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Sivas Vilayeti dâhilindeki Kangal, Darende, Yenihan ve Aziziye Kazaları'na maaşları hazineden karşılanmak üzere birer belediye tabibi tayin

<sup>1378</sup>BOA. DH. İD. 136-1/8.

<sup>1379</sup>BOA. MV. 164/18.

<sup>1380</sup>BOA. DH. İD. 136-1/17.

<sup>1381</sup>BOA. DH. İD. 136-1/17.

edilmesi talebinin tekrarlandığı görülmektedir. Sivas Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Mayıs 1912 tarihli tahriratta bu kazaların belediye gelirlerinin az ve masraflarının çok olması nedeniyle tabip istihdam edilemediği belirtilerek tabip eksikliğinin yol açtığı adli ve sıhhi sıkıntılardan bahsedilmiştir. Sivas Vilayeti, tayin edilmesi istenilen tabiplerin maaşları için hazinede bir tahsisat ayrılmamış ise vilayet dâhilindeki 11 kaza tabibinin hazineden almış oldukları maaşların 700 kuruşa düşürülerek yeni tayin edilecek tabip maaşlarına kaynak yaratılmasını teklif etmiştir<sup>1382</sup>.

**Tablo 37: Sivas Vilayeti'nde Maaşları Hazineden Verilen Tabipler ile Belediye Tabibi Bulunmayan Dört Kazanın Tabip Maaşlarına Karşılık Olarak Yapılması Tasarlanan İndirim (Tenzil) Miktarını Gösteren Cetvel**

Kaza	Bütçede dâhil olan maaş miktarı	Tenzili teklif olunan miktar	Tadilen Tahsisi Lazım Gelen
Zara Kazası tabip maaşı	1000	300	700
Mecitözü Kazası tabip maaşı	1000	300	700
Lâdik Kazası tabip maaşı	1000	300	700
Mesudiye Kazası tabip maaşı	1000	300	700
Suşehri Kazası tabip maaşı	1000	300	700
Koyulhisar Kazası tabip maaşı	1000	300	700
Tonus (Şarkışla) Kazası tabip maaşı	800	100	700
Bünyan Kazası tabip maaşı	800	100	700
Niksar Kazası tabip maaşı	800	100	700
Alucra Kazası tabip maaşı	800	100	700
Hafik Kazası tabip maaşı	800	100	700
<b>Yekûn</b>	<b>10000</b>	<b>2300</b>	<b>7700</b>
<b>Tabipleri Bulunmayan Kazalar</b>		<b>Belediyeden tahsis olunacak</b>	<b>Hazineden tahsis olunacak</b>
Kangal	700	0	700
Darende	800	0	800
Aziziye	700	300	400
Yenihan	700	300	400
	2900	600	2300
Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan 18 Nisan 328 tarihli tahriratın melfufudur. Fi 18 Nisan 328 (M. 1 Mayıs 1912) <sup>1383</sup>			

<sup>1382</sup>BOA. DH. İD. 136-2/1.

<sup>1383</sup>BOA. DH. İD. 136-2/1.

Dâhiliye Nezareti, Sivas Vilayeti'nin bu talebine vermiş olduğu 4 Haziran 1912 tarihli cevapta, tasdik edilmiş olan 1911 yılı bütçesinde tabip maaşlarının 800 kuruş ile bin kuruş arasında olduğunu ifade etmiştir. Bu meblağdan yapılacak bir kesintinin ise tabiplerin vazifelerini terk etmelerine yol açabileceği belirtilerek uygun bulmamıştır<sup>1384</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükûmeti döneminde Manastır Vilayeti dâhilinde tabip eksikliği nedeniyle ciddi sıkıntıların yaşandığı ve bu sıkıntıları çözmek için çaba sarf edildiği görülmektedir. Said Paşa Hükûmetinin son günlerinde 11 Temmuz 1912 tarihinde Manastır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Resne Kasabası ile bu kasabaya bağlı köylerin ahali arasında bir süreden beri verem, çiçek ve kızamık hastalıklarının görüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca kaza merkezinde tabip ve aşı memuru bulunmadığı için hastaların başka kazalara gittiği bu nedenle de gerek hastalıkların yayıldığı gerekse de çok sayıda vefatın meydana geldiği de ifade edilmiştir. Bununla birlikte kısa süre önce kaza olan Resne'nin belediye gelirlerinin bir sıhhiye memuru istihdam etmeye müsait olmadığı da belirtilerek maaşı hazineden verilmek üzere buraya bir tabip ve eczacının tayin edilmesi talep edilmiştir. Manastır Vilayeti'nin bu taleplerine 27 Temmuz 1912 tarihinde verilen cevapta bütçede “*Etibba Tahsisati*” adıyla bulunan meblağdan para kalmadığı için tabip maaşının hazineden karşılanamayacağı belirtilmekle birlikte maaşının mahalli hükûmet tarafından karşılanması halinde gerekenin yapılacağı ifade edilmiştir<sup>1385</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde Mamûretülaziz Vilayeti'nin de sağlık personeli eksikliği yaşadığı görülmektedir. Bu dönemde vilayet dâhilindeki Çemişgezek, Arapkir ve Çarsacak Kazaları'na tabip tayini talep edilmektedir. Ancak bu tabiplerin maaşlarına karşılık bulunması noktasında pek çok yerde olduğu gibi burada da sıkıntı vardır. Aynı hükûmet dönemine ait diğer bir belge ise Beyazıt Sancağı tabibi Hasan Atıf Efendi'nin herhangi bir mazeret beyan etmeksizin memuriyetinin Çemişgezek Kazası'na nakledilmesi isteği hakkındadır. Bu isteği inceleyen Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti, 14 Ağustos 1912 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazıda Hasan Atıf Efendi'nin Beyazıt Sancağı'ndaki memuriyetine başlayalı daha bir yıl bile olmadığını tespit edildiğini belirtmiştir. Bir yerde iki sene hizmet etmeden başka bir yere nakil istenilmesinin ise kanunlara uygun olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca böyle bir durumun hazineyi harcırah açısından da zarar uğratacağını belirterek Hasan Atıf Efendinin, Çemişgezek Sancağı'na nakline izin vermemiştir<sup>1386</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde Balkan Harbi nedeniyle ilan edilen seferberlik sırasında içerisinde Kimyahane, Bakteriyolojihane, Dâülkelb Tedavihanesi,

<sup>1384</sup>BOA. DH. İD. 136-2/1.

<sup>1385</sup>BOA. DH. İD. 136-1/19.

<sup>1386</sup>BOA. DH. İD. 136-2/13.

Telkikhane ve Morgun da bulunduğu çeşitli müesseselerdeki tabiplerin askeriyede istihdam edilmelerine karar verilmiştir<sup>1387</sup>. Bununla birlikte memleketteki tabip sayısı harp bölgelerindeki ihtiyacı karşılamazsa Macaristan gibi çeşitli ülkelerden yeteri kadar tabibin orduda istihdam edilmesine yönelik bir karar alınmıştır Balkan Savaşları öncesindeki bu olağanüstü süreçte Halep Vilayeti dâhilindeki Bab ve Elbistan Kazaları'nın da tabip tayinine yönelik müracaatları Dâhiliye Nezareti tarafından uygun bulunmayarak geri çevrilmiştir<sup>1388</sup>. Savaşın devam ettiği günlerde ise Simav Kazası'nın tabip talebi tabiplerin büyük bir kısmının askeriyede istihdam edilmiş olması nedeniyle geri çevrilmiştir<sup>1389</sup>.

Kamil Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde harp bölgelerinden dönen tabip, eczacı, ebe ve aşıcı gibi sağlık görevlilerine memuriyete tayin edilmelerine kadar bir miktar tahsisat verilmesine yönelik bir teklif Meclis-i Mebusan'da gündeme gelmiştir. Meclis'te yapılan görüşmeler neticesinde bu durumdaki sağlık görevlilerinin her yerde sanatlarını icra ederek geçimlerini sağlayabilecekleri belirtilmiştir. Ayrıca hazinenin içerisinde bulunduğu böylesi sıkıntılı bir dönemde sağlık görevlilerine açıktan maaş verilmesinin mümkün olmadığı da ifade edilerek bunların belediyelerde açılacak olan kadrolardan istediklerine tayinlerinin uygun olduğu bildirilmiştir<sup>1390</sup>. Kamil Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde 900 kuruş maaşı hazineden verilecek olan Genç Sancağı Tabipliği'nin uzun bir süredir boşta olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle tabiplerin burada vazife yapmasını cazip hale getirmek için söz konusu maaşın 2 bin kuruşa yükseltilmesi teklif edilmiştir. Ancak Dâhiliye Nezareti, belediye tabiplerine hazinece

<sup>1387</sup>BOA. MV. 170/45. Hükûmetin Balkan Harbi tehdidi nedeniyle tabipleri orduda istihdam etmesine Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nin karşı çıktığı görülmektedir. Nezaret, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 5 Ekim 1912 tarihli yazısında umumi seferberlik nedeniyle kendisine bağlı Kimyahane, Bakteriyojohane, Dâülkelb Tedavihanesi, Telkikhane ve Morg gibi müesseselerde görevli tabiplerin askeriyede istihdam edilmek üzere davet edilmelerine çeşitli gerekçelerle karşı çıkmıştır. Bu yazıda, söz konusu müesseselerdeki ihtisas sahibi tabiplerin serum ve aşı ürettikleri, kuduz vakalarını tedavi ettikleri, başta kolera olmak üzere bulaşıcı hastalıkların önüne geçmek için de mücadele ettikleri ifade edilmiştir. İhtisas sahibi bu tabiplerin görevlerinden uzaklaşmaları sonucunda Daire-i Umur-ı Tıbbiye'nin kapanacağına da değinen Nezaret, bu durumun halkın sağlığına zarar vereceğini belirtmiştir. Ayrıca Halep, Diyarbakır, Ankara, Konya, Suriye, Beyrut, Mamûretülaziz, Sivas ve Bitlis Vilayetleri ile Urfa Sancağı'nda kolera hastalığı görüldüğü için buralardaki kolera tabipleri ile belediye tabiplerinin redif veya ihtiyat tabipliğine alınmasının hastalığın memlekette daha da yayılmasına yol açacağı ifade edilmiştir. Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa imzası ile Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen diğer bir yazıda ise Daire-i Umur-ı Tıbbiye'nin halkın sağlığı açısından önemine vurgu yapılarak bu müessesenin kapanmasının kesinlikle uygun olmadığı belirtilmiştir. Ancak savaş döneminde ordunun tabip ihtiyacına da dikkat çekilerek bu müesseselerde görevli tabiplerden, ayrılmalarında sakınca olmayanların, askeriyede görevlendirilmelerine karar verilerek bir çözüm üretilmeye çalışılmıştır (BOA. DH. SYS. 112-18/30).

<sup>1388</sup>BOA. DH. İD. 136-2/10. I. Balkan Savaşı'nın devam ettiği sırada Halep Vilayeti, Bab Kazası Kaymakamlığı'ndan gelen tabip tayinine yönelik yeni bir talebi Dâhiliye Nezareti'ne iletmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Halep Vilayeti'ne göndermiş olduğu 2 Nisan 1913 tarihli cevabi yazıda hükûmet tarafından tabipler için ayrılmış olan meblağdan para kalmadığını, yeni bir tahsisat ayrıldığında Bab Kazası'nın durumunun da dikkate alınacağını bildirmiştir (BOA. DH. İD. 174/5).

<sup>1389</sup>BOA. DH. İD. 136-2/11.

<sup>1390</sup>BOA. MV. 173/22.



tahsis edilmiş olan maaşların arttırılmasının mümkün olmadığını belirterek bu talebi ret etmiştir. Bununla birlikte Genç Sancağı Belediye Tabipliği'ne tahsis edilmiş olan 900 kuruşluk maaşın otopsi ve harcırah gibi diğer ücretlerle 1.500 kuruşa yükseldiğine de dikkat çekerek buraya münasip bir kişinin tayin edilmesini istemiştir<sup>1391</sup>. Yine Kamil Paşanın ikinci hükûmeti döneminde Bağdat Vilayeti'ne bağlı Kâzımiye ve A'zamiye Kazaları'ndaki tabip eksikliğinin pratik bir şekilde çözüldüğü görülmektedir. Bağdat Vilayeti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 14 Kasım 1912 tarihli yazıda bir birlerine son derece yakın konumdaki Kâzımiye ve A'zamiye Kazaları'na 1.500 kuruş maaşla tayin edilebilecek bir tabibin her iki kazanın da ihtiyacını karşılayacağı ifade edilmiştir. Bu tahriratı inceleyen Dâhiliye Nezareti, Kâzımiye ve A'zamiye Kazaları tababetine 1.500 kuruş maaşla Amâra Kazası tabibinin nakil ve tayin edildiğini Bağdat Vilayeti'ne tebliğ etmiştir<sup>1392</sup>.

Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Beyrut Vilayeti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Şubat 1913 tarihli yazıda Cebel ve Merkab Kazaları'nda belediye tabibinin bulunmaması nedeniyle adli işlemlerde sıkıntılar yaşandığı ve bu durumun umumun hukukuna zarar verdiği belirtilmiştir. Her iki kaza belediyesinin gelirlerinin yetersizliğine de değinilen bu yazıda Cebel ve Merkab Kazaları'na maaşları hazineden karşılanmak üzere iki tabibin tayin edilmesi istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti bu talebe vermiş olduğu cevapta taşra belediye tabipleri maaşına karşılık olarak Meclis-i Mebusan tarafından tahsis edilen meblağın tamamen kullanılmış olması nedeniyle tabip maaşlarının hazineden ödenmesinin mümkün olmadığını ancak her iki kazaya da birer tabip tayin edileceğini bildirmiştir<sup>1393</sup>. Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Erzurum Vilayeti'nin Tutak Kazası'na da tabip tayin edilmesi için daha önce yapılmış olan bir müracaata cevap verildiği görülmektedir. Tutak Kazası İdare Meclisi'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilmiş olan 17 Aralık 1912 tarihli mazbataya göre kazada yakın zamana kadar maaşı hazineden karşılanan bir tabip bulunmaktaydı. Ancak bu tabibin Beyazıt'a gönderilmesi nedeniyle halk sıkıntı içerisine düşmüş ve adli meselelerin çözümlenmesinde sıkıntılar yaşanmaya başlanmıştır. Bu nedenle kazaya hem bir tabip tayin edilmesi hem de tesis edilmesi için gerekli hazırlıklar yapılmış olan eczanenin açılmasına müsaade edilmesi istenilmiştir. Yapılan değerlendirme neticesinde listede yazılı olan Tutak Kazası Tabipliği'ne henüz bir talip çıkmadığı için tabip gönderilemediği talibinin çıkması halinde ise hemen gönderileceği ifade edilmiştir<sup>1394</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde de tabip, ebe ve aşı memuru tayinleri için taleplerin devam ettiği görülmektedir. Van Vilayeti Valisi Tahsin Bey tarafından 22 Eylül 1913

<sup>1391</sup>BOA. DH. İD. 164-2/2.

<sup>1392</sup>BOA. DH. İD. 164-2/2.

<sup>1393</sup>BOA. DH. İD. 164-2/2.

<sup>1394</sup>BOA. DH. İD. 164-2/2.

tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan telgrafta daha önce yapılan müracaatlara rağmen Gevaş Kazası hariç Hakkâri, Şatak, Şemdinan, Adilcevaz ve Mahmudi Kazaları'na tabip tayin edilmediği bildirilmiştir. Bu telgrafa verilen cevapta bu kazalara tabip tayin edilmesi için çalışıldığı ancak talipleri çıkmadığı için sıkıntının şimdiye kadar çözülemediği ifade edilmiştir<sup>1395</sup>. Yine Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Hicaz Sıhhiye İdaresi Müdürü Kasım İzzettin Bey tarafından gönderilen 28 Haziran 1914 tarihli yazı ile Medine-i Münevvere mülhakatından olan El-vech, Yenbü'lbaahr, Akabe ve El-Alâ Kazaları'na maaşları hazineден karşılanmak üzere birer tabip tayin edilmesi istenilmiştir. Ancak merkezi hükûmetin bu talebe herhangi bir cevap vermemesi nedeniyle Medine'den gönderilen 9 Eylül 1914 tarihli ikinci bir yazı ile tabip talebi yinelenmiş ve gereğinin bir an önce yapılması istenilmiştir<sup>1396</sup>.

### 6.3. Sahte Sağlık Personeli ile Mücadele

Osmanlı Devleti'nde sağlık personellerinin diplomaya sahip olmaları modern eğitim kurumlarının ortaya çıkışıyla beraber önem kazanan bir durumdur. 19. yüzyılın sonlarına doğru modern eğitim kurumlarından mezun olan diplomalı sağlık personelleri usta-çırak yöntemiyle yetişmiş olan tabip, cerrah, kehhâl, ebe, dişçi gibi icracıların yerlerini almaya başlamışlardır. Osmanlı arşivindeki bazı belgeler “*diplomalılık*” kavramının oturtulmaya çalışıldığı bu uzun süreç hakkında bilgiler vermektedir. Diplomasız olarak tıpla uğraşan kişilerin sanattan men edilmeleri gerektiği hususu taşraya sağlıklı alakalı olarak gönderilen pek çok yazıda tekrar tekrar belirtilmiştir<sup>1397</sup>.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde de sağlık görevlisi olmayan ya da diploması bulunmayan bazı kişilerin Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinde sanatlarını icra ettikleri arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Örneğin Dâhiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilayeti'ne gönderilmiş olan 1 Eylül 1902 tarihli bir yazıda İnebolu Kazası'nın Abana Nahiyesi'nin bir köyünde Mollaoğlu Mehmet isimli bir kişinin cerrahlık yaptığı ve frengi hastalığını tedavi ettiği belirtilmektedir. Safranbolu Kazası'nda ise Trabzonlu Papazoğlu Bogos isimli bir kişi ile Nurlu Hatun isimli bir kadının cerrahlık yaptıkları ve frengi ile göz hastalıklarını tedavi ettikleri bildirilmektedir. Aynı belgede Daday Kazası kahveci esnafından Ali Osman Ağa'nın kan alma işiyle uğraştığı ve cerrahlık yaptığı bu kazaya ait Bey Köyü'nden Tuğcuoğlu Kör Hekim isimli kimsenin de frengi ile bulaşıcı hastalıkları tedavi ettiği belirtilmektedir. Yine Kastamonu Vilayeti dâhilindeki Ereğli Kazası'nın bir köyünde ise Mazlumoğlu Mehmet Efendi'nin frengi hastalığını tedavi edip cerrahlık yaptığı bildirilmiştir. Boyabat Kazası'nda Ahmet Efendi isimli

<sup>1395</sup>BOA. DH. İD. 164-2/2.

<sup>1396</sup>BOA. DH. İD. 46/91.

<sup>1397</sup>Ceren Gülser İlikan, “Osmanlı Devleti'nde Sağlık Mesleklerinde Diploma Mecburiyeti”, *Toplumsal Tarih*, S. 194, Şubat 2010, s. 81.

bir kişinin ise elindeki tımarcı şahadetnamesi ile büyük-küçük her türlü cerrahlığı yaptığı, frengi ve diğer bulaşıcı hastalıkları tedavi ettiği ifade edilmiştir. Düzce Kazası'nda ise Nail ve Berber Artin isimli kişilerin tabiplik yaptıkları belirtilmiştir. Kastamonu Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin raporuyla varlıkları anlaşılan bu sahte sağlık görevlilerinin altışar Osmanlı altını para cezasına çarptırılmalarına ve tabiplik yapmamaları için kefalete bağlanmalarına karar verilmiştir. Ayrıca bu kararın vilayet gazetesi vasıtasıyla da ilan ettirilmesi uygun bulunmuştur<sup>1398</sup>. Dâhiliye Nezareti'nden bütün vilayetlere yapılan umumi bir tebligatı içeren 15 Kasım 1902 tarihli belgede ise başta İstanbul olmak üzere bütün vilayetlerin merkez, kaza ve köylerinde ruhsatsız olarak tabiplik, eczacılık, cerrahlık, aşıklık, ebelik ve dişçilik yapılmakta olduğunun haber alındığı bildirilmektedir. Bu durumun halkın sağlığı için son derece zararlı olduğu da ifade edilerek elinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneden diploma veya ruhsatname bulunmayan kişilerin bu meslekleri yapmalarına izin verilmemesi istenilmiştir<sup>1399</sup>.

24 Şubat 1903 tarihli diğer bir belgede ise Trabzon Vilayeti dâhilindeki Torul Kazası'nın Beş kilise isimli köyü ahalisinden Hacı Hasan isimli kimsenin doktor olmadığı halde sağlığa zararlı bir takım ilaçlar hazırlayarak hastaları tehlikeye attığı ve durumu meçhul olan Süleyman isimli bir kişiyi hanesinde gizlediği köy halkı tarafından bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından Trabzon Vilayeti'ne gönderilen tahriratta bu durumun araştırılarak gereğinin yapılması istenilmiştir<sup>1400</sup>. 8 Ocak 1907 tarihli diğer bir belgeden ise Amasya'da diplomasız olarak tabiplik yapan Merzifonlu Mıgırdiç isimli kişinin evinde yapılan aramalarda birkaç şişe zararlı ilacın bulunduğu tespit edilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde bu kişinin tabiplik yapmasının yasaklanmasına ile elindeki zararlı ilaçlara el konulmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu ilaçların posta yoluyla geldiği de tespit olunarak bu konuda dikkatli olunması için ilgili makamların uyarılmasına karar verilmiştir<sup>1401</sup>.

30 Mart 1907 tarihli genel bir tebligat Osmanlı Devleti'nin sahte sağlık görevlileriyle mücadeleye verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Bu tebligatta Mektebi Tıbbiye'den veya yabancı bir tıp okulundan diploma alarak mesleklerini icra eden Müslüman veya gayrimüslim tabiplerden vefat edenlerin eşyaları arasında yer alan diplomalarının başkalarının eline geçmesine fırsat verilmemesi istenilmektedir. Diplomaların farklı kişilerin eline geçmesinin takma isimler ve sahte diplomalarla tabiplik yapmaya çalışacak kişilerin ortaya çıkmasına yol açacağı da ifade edilmiştir. Tabip olarak tanınmayan ve şüphe çeken kişilerin diplomalarının gerçek olup olmadığını araştırması için diploma üzerindeki numara, tarih ve

<sup>1398</sup>BOA. DH. MKT. 566/38.

<sup>1399</sup>BOA. DH. İD. 7-2/37.

<sup>1400</sup>BOA. DH. MKT. 657/54.

<sup>1401</sup>BOA. DH. TMIK. M. 235/72.

ismin bildirilmesi de istenilmiştir. Ayrıca diplomasız olarak çalışan kişilerin sanatta men edilerek ağır şekilde cezalandırılmaları gerektiği de ilgili makamlara tebliğ edilmiştir<sup>1402</sup>.

Sağlık görevlilerinin diplomalı olup olmadıkları hususuna önem veren Osmanlı Devleti, gerektiğinde yurt dışında tıp eğitimi gördüğünü iddia eden kişiler hakkında tahkikat yapılmasını da emretmiştir. Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilmiş olan 18 Ocak 1908 tarihli belge devletin bu konudaki hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Bu belgede Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kollegyum imtihanlarını icra eden ve İstanbul'da Bulgar Hastanesi'nde görev yapmakta olup İsviçre'de eğitim gördüğünü belirten tabip Tomof Yayot(?) isimli kişi ile aslen Bursalı olup Glasgow'da tıp eğitim aldığını bildiren ebe Matild Bağdesaryan'ın bilgi ve kimliklerinin araştırılması istenilmiştir<sup>1403</sup>. Dâhiliye Nezareti tarafından Konya Vilayeti'ne gönderilen 14 Nisan 1908 tarihli bir tahriratta ise bir-iki seneden beri Finike Nahiyesi'nde tabiplik yapmakta olan Yunanlı Aleksandros Diyamendopulos'un diplomasının olmadığı gibi tabiplikten de anlamadığı belirtilmiştir. Halkın sağlığına zarar verdiği tespit edilen ve hakkında şikâyetler bulunan bu kişinin tabiplik yapmasının engellenmesi için gerekli işlemlerin yapılması istenilmiştir<sup>1404</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Osmanlı topraklarında yukarıda örneklerini vermiş olduğumuz vakaların benzerleri görülmeye devam etmiştir. Bu döneme ait vereceğimiz ilk örnek Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti dönemine aittir. 12 Ağustos 1908 tarihli belgede İstanbul'da Mısır Çarşısı yakınındaki Asmalı Han'da ikamet eden ve frengi ile cinsel hastalıkları tedavi etmesiyle meşhur olan ebe Dudu kadın hakkında bilgiler verilmektedir. Buna göre asıl adı Albis Bağbazar olan bu kişi 1898 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ebelik kısmına kayıt yaptırmış ancak 1907 yılına kadar yapılan imtihanlarda başarılı olamamıştır. Buna rağmen sakin olduğu handaki odasında tabiplik unvanı ve Dudu ismini kullanarak bu mesleği yapmaya devam etmiştir. Mekteb-i Askeriye-i Şahane Nezareti, bu kişinin faaliyetlerini haber aldıktan sonra Zaptiye Nezareti'ne bilgi vererek bu kişinin sanattan men edilmesini ve hakkında gerekli kanuni işlemlerin yapılmasını istemiştir. İstanbul Polis Müdüriyeti'nin 24 Ağustos 1908 tarihli cevabında ise Dudu sahte ismini kullanan Albis Bağbazar isimli kadının kefalete bağlandığını haber vermiştir<sup>1405</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşanın II. hükûmeti döneminde Şehremaneti'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilmiş olan 26 Mayıs 1909 tarihli bir yazıda ise çarşı ve pazarda araba ile dolaşarak dış çekmek, dış tedavi etmek ve ilaç satmak için izin isteyen bir arzuhale cevap verildiği görülmektedir. Bu cevapta sokaklarda toz ve toprağa maruz kalan parmaklarını ve elindeki

<sup>1402</sup>BOA. DH. MKT. 2611/114.

<sup>1403</sup>BOA. ZB. 41/16.

<sup>1404</sup>BOA. DH. MKT. 1247/15.

<sup>1405</sup>BOA. ZB. 41/44.

kerpeteni temizlemeden herkesin ağzına sokup hastalık aşıl原因 bu kişilerin halkın sağlığına ve beldenin düzenine zarar verdikleri belirtilmiştir. Bu nedenle gerek arzuhal sahiplerinin gerekse de bu şekilde sokaklarda dışçılık yapanların faaliyetlerinin kesinlikle yasaklanması gerektiğinin bildirilmesi istenilmiştir<sup>1406</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Kudüs ve Yafa'da diplomasız olarak çalışmakta olan eczacılar hakkında neler yapılması gerektiğine dair uzun yazışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu konuyla ilgili 11 Ağustos 1909 tarihli belgeye göre Kudüs'te uzun zamandır diplomasız olarak çalışmakta olan eczacıların mahalli ihtiyaçlar dikkate alınarak sanattan men edilmeleri yerine, tıbbi bir heyet tarafından imtihan edilmelerine müsaade edilmesi istenmiştir. Kudüs haricinde Yafa'da da benzer bir durumun görüldüğü ifade edilerek bu halin uzun süre devam etmesinin uygun olmayacağı belirtilmiştir<sup>1407</sup>. 8 Eylül 1909 tarihli belgede, Kudüs'te eczacılık yapan bu kişiler arasında diploması bulunmayanların hemen meslekten men edilerek dükkânlarının kapatılması istenmiş, bu kişiler arasında eğer yabancı mekteplerden diploma almış olanlar var ise onların da İstanbul'a gelerek Mekteb-i Tıbbiye'de imtihana girmeleri ve ruhsat almaları gerektiği Kudüs Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir<sup>1408</sup>. 20 Ekim 1909 tarihli belge Osmanlı Devleti'nde eczacılık sanatını icra edebilmek için Dersaadet Tıp Fakültesi'nde "*Tahsil-i Fünun-ı İspençiyari*" eğitimi sonrasında diploma alınması veya yabancı memleketlerin mekteplerinde eğitim aldıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye'de kollegyum imtihanına girilmesi gerektiğini, bir kişinin eczacılık yapmasının bu yollar dışında mümkün olmadığını göstermektedir<sup>1409</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde İstanbul'un Fındıklı semtinde sahte bir tabip tespit edilmiştir. Buna göre Fındıklı'da Han Kuyusu'nda ikamet eden ve eskici hoca namıyla bilinen muhacir Mehmet Şerif Efendi'nin uzun zamandan beri tabiplik yaptığı belirlenmiştir. Kısa bir süre önce tedavi ettiği Bitlisli Mehmed Ali bin Polat isimli hastanın doktorun vermiş olduğu haplar nedeniyle fenalaştığı VIII. Belediye Dairesi Sıhhiye Heyeti tarafından haber alınmıştır. Yapılan tahkikatta Mehmed Şerif Bey, tabiplik sanatının babasından intikal ettiğini ifade ederek hayatını bu meslek vasıtasıyla kazandığını söyleyip bundan sonra da mesleğine devam edeceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Mehmed Şerif Bey'in tabiplik yapması

<sup>1406</sup>BOA. ZB. 603 / 19.

<sup>1407</sup>BOA. DH. MKT. 2896/94.

<sup>1408</sup>BOA. DH. MUİ. 12-1/9.

<sup>1409</sup>BOA. DH. MUİ. 24-1/18. Diploması olmayan kişilerin Osmanlı topraklarında eczacılık yapmalarının engellenmesine yönelik hükûmet takibatı sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Örneğin Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait 12 Mayıs 1915 tarihli umumi tebligata göre, elinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane veya Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi'nden diploması bulunmayan eczacıların memuriyette istihdamlarının da Osmanlı toprakları dâhilinde eczane açarak sanatlarını icra eylemelerinin de kanunen mümkün olmadığı belirtilmiştir. Belediye ve hastane eczacılıklarında istihdam edilmiş veya kendi eczanesini açmış olan bu gibi eczacılar var ise bunların da memuriyetten çıkarılması veya eczanelerinin kapatılması gerektiği İntihab-ı Memurin Komisyonu tarafından tebliğ olunmuştur (*Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C. 3, Sene 1331, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1332, s. 63).

yasaklanarak elindeki haplara el konulmuştur<sup>1410</sup>. Hükûmet, Trabzon Vilayeti dâhilindeki Çarşamba Kazası ile çevresindeki yerlerde diplomasız olarak tabiplik ve eczacılık yapanların sanattan men edilmesi için tahkikat yaparak Trabzon Vilayeti'ne gönderdiği 5 Ekim 1909 tarihli yazıyla Çarşamba Kazası ile çevresinde bulunan diplomasız tabipler ile eczacıların sanattan men edilmelerini ve eczanelerin kapatılmasını emretmiştir. Çarşamba Kazası'nın köylerinde tabiplik yapmakta olduğu tespit edilen Şahbazoğlu cerrah Artin ve Mustafa ile göz hastalıkları mütehasısı unvanını takınan kırlangıçların sanatlarını icra etmelerinin yasaklanarak haklarında kanuni işlem yapılması emredilmiştir<sup>1411</sup>. Bu belgede ismi zikredilen ve "Kırlangıç" olarak isimlendirilen kişiler bu dönemde Anadolu'da yaygın olarak görülen sahte tabipler arasında yer almaktadırlar. Anadolu'da köy köy dolaşarak sünnetçilik ve göz hekimliği yapan bu kişiler çok sayıda kişinin sakat kalmasına yol açmışlardır. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanan 6 Eylül 1914 tarihli tamim ile bu kişilerin mesleklerini serbestçe icra etmelerine engel olunarak açtıkları zararların önlenmesi istenmiştir<sup>1412</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Denizli Belediyesi Eczacılığı'na Hüsnü Efendi'nin atanması sırasında karşılaşılan durum hükûmetin sağlık görevlilerin tayininde ne kadar titiz davrandığının kanıtı niteliğindedir. Denizli Sancağı Mutasarrıflığı'ndan, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 25 Eylül 1909 tarihli yazıda 15 günlüğüne İstanbul'a gitmiş olan ancak geri dönmeyen belediye eczacısı Sadi Efendi'nin yerine vekâleten bakmakta olan Hüsnü Efendi'nin 300 kuruş maaşla belediye eczacılığına tayin edilmesi istenilmektedir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti konuyla ilgili olarak yapmış olduğu tahkikat neticesinde elde ettiği bilgileri 15 Kasım 1909 tarihli yazısıyla Dâhiliye Nezareti'ne iletmıştır. Yapılan inceleme neticesinde Hüsnü Efendi'ye ait bir kayda rastlanmadığı ifade edilerek hemen diplomasının tarih ve numarasının bildirilmesini istemiştir<sup>1413</sup>. Aynı hükûmet dönemine ait 11 Kasım 1909 tarihli bir belge, bir kişinin Osmanlı Devleti'nde ebelik yapabilmesi için gerekli olan nitelikleri ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu belgenin konusu Kosova Vilayeti dâhilindeki Üsküp Kazası'nda ikamet eden Eftemiçe Hanım isimli bir ebenin arzuhalidir. Eftemiçe Hanım, Kosova Vilayeti'ne vermiş olduğu arzuhalinde yirmi yıldan beri birçok yetenekli tabibin yanında çalışarak ebelik mesleğini öğrendiğini ifade etmiştir. Bu nedenle İstanbul'da Tıbbiye Nezareti'nde imtihana tabi tutularak kendisine diploma verilmesi bu

<sup>1410</sup>BOA. DH. EUM. THR. 5/20.

<sup>1411</sup>BOA. DH. MUI. 19-1/28.

<sup>1412</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası, C. 2, 1330, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330, s. 95. Bu konuyla ilgili olarak 3 Eylül 1914 tarihinde de aynı içerikte genel bir emirname yayınlanmıştır. Bu yazıda "Kırlangıç" olarak isimlendirilen ve köy köy dolaşarak göz hekimliği ve sünnetçilik yapan şahısların faaliyetlerine müsaade edilmemesinin bundan önce de tebliğ edilmiş olduğundan kırlangıç denilen şahısların faaliyetinin engellenemediği anlaşılmaktadır(Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye..., C. 1, s. 30-31).

<sup>1413</sup>BOA. DH. MUI. 36-1/9.

mümkün olmadığı takdirde de İstanbul'daki Ebe Mektebi'ne kabul edilerek sadece üç-dört aylık bir eğitimden sonra imtihan edilerek diploma verilmesini istemiştir. Dâhiliye Nezareti'ne bildirilen bu arzuhal üzerine Nezaret, Kosova Vilayeti'ne cevabi bir yazı göndermiştir. Bu yazıda Eftemiçe Hanım'ın İstanbul'a gelerek iki sene müddetle Ebe Mektebi'ne devam edip gerekli sınavlara girmedikçe kendisine şahadetname verilmesinin mümkün olmayacağı ifade edilmiştir<sup>1414</sup>. 22 Kasım 1909 tarihli diğer bir belgede ise İskenderun'da diplomasız olarak ebelik yapmakta olan kişilerin meslekten men edilmeleri için mahalli hükûmete daha önce yapılmış olan tebligatın dikkate alınmadığı ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından Halep Vilayeti'ne yapılan yeni tebligatta ise kanunlara aykırı olan bu duruma bir son verilmesi kesin bir dille ifade edilmiştir<sup>1415</sup>. 5 Aralık 1909 tarihli diğer bir belgede ise Balat'ta diplomasız olarak dışçılık yaptığı Hıfzıssıhha-ı Umumiye Müfettişliği tarafından bildirilen İzidor Moel isimli kişi hakkında gerekli kanuni işlemler yapılarak bu kişi meslekten men edilmiştir, İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından bundan sonra dışçılık yapmayacağına dair kendisinden bir kefalet senedi alınmıştır<sup>1416</sup>.

Hükûmetlerin sahte sağlık görevlileriyle mücadeleye dair çalışmaları İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde de devam etmiştir. 17 Ocak 1910 tarihli belgeye göre, Sarıyer'de ikamet eden Mekke'li Emir Ali isimli sahte tabip hazırlamış olduğu zararlı ilacı imal etmemesi ve satmaması için kefalete bağlanarak hakkında kanuni işlem yapılmıştır. Yapılan tahkikat sırasında Emir Ali Efendi, Hindistan'ın Eminabad ahalisinden ve İngiliz vatandaşı olduğunu belirtmiştir. 18 sene önce Mekke'den İstanbul'a geldiğini belirten bu şahıs dokuz ay kadar Dolmabahçe'de Fazıl Paşa Konağı'nda ikamet ettiğini ve Hindistan Mekteb-i İslamiyesi'nden almış olduğu vesika nedeniyle de içerisinde Besim Ömer ve İsmet Paşaların da bulunduğu bir komisyon tarafından imtihan edildiğini belirtmiştir. Bu imtihan neticesinde kendisinin II. Abdülhamid'in hususi tabipleri içerisine alındığını da ifade eden Emir Ali Efendi, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra açıkta kaldığını söylemiştir. Hükûmetten ikramiye almak veya emekli olmak ümitlerini kaybettikten sonra ailesinin geçimini sağlamak için mesleğini icra etmeye başladığını belirtmiştir. Elindeki vesikanın II. Abdülhamid tarafından alındığını söyleyen Emir Ali Efendi, içerisinde bulunduğu durum nedeniyle bağlandığı kefalete uymayarak sanatını icra edeceğini de ifade etmiştir. İstanbul Polis Müdüriyeti ise Emir Ali Efendi'nin tabiiyetinin vermiş olduğu cüret ile konuştuğunu ifade ederek hakkında gerekli tahkikatın yapılması için evrakının adliyeye gönderildiğini belirtmiştir<sup>1417</sup>.

<sup>1414</sup>BOA. DH. MUI. 33-1/7.

<sup>1415</sup>BOA. DH. MUI. 36-1/50.

<sup>1416</sup>BOA. DH. EUM. THR. 93/6.

<sup>1417</sup>BOA. DH. EUM. THR. 22/25.

26 Mart 1910 tarihli belgede Balat'ta Karabaş Mahallesi'ndeki Karabaş Sokağı'nda ikamet eden ve diploması olmadığı halde ebelik yaptığı için sanattan men edilmesine karar verilen Ariru Benet Dimitri'nin talebi hakkında bilgi verilmektedir. Ariru Benet Dimitri, Dâhiliye Nezareti'ne vermiş olduğu arzualinde imtihanının yapılarak kendisine ebelik yapma izni verilmesini istemiştir. Ancak Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti diploması olmayan bu gibi ebelerin sanattan men edilmelerinin kanun gereği olduğunu ifade etmiştir<sup>1418</sup>. 23 Nisan 1910 tarihine ait diğer bir belgede ise Balat'ta Karabaş Mahallesi'nde ikamet eden Marko isimli bir gencin ayağına taş bağlayarak dört ay tedavi eden ve bu nedenle de hastanın ayağının kesilmesine neden olan kırıkçı ve çıkıkçı Şahizer isimli kadın meslekten men edilip kefalete bağlandığı bildirilmektedir<sup>1419</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemindeki sahte sağlık görevlisi vakalarına dair diğer bir örnek İstanbul'da Yüksek Kaldırım'da ikamet etmekte olan Şakir Efendi'dir. Tabiplikle ilgisi olmayan bu kişinin Hacı Cafer Mahallesi'nde ikamet eden Enver Efendi isimli bir vatandaşa hastalığı için ilaç verdiği tespit edilmiştir. Bu nedenle hakkında kanuni takibata başlanılarak cezalandırılması ve tabiplik yapmasına izin verilmemesi talep edilmiştir<sup>1420</sup>. 26 Mayıs 1910 tarihli diğer bir belgede ise Edirne Vilayeti dâhilindeki Mürefte Kazası'nda diplomasız ebelerin belediyede istihdam edildiklerinin haber alınması üzerine bu durumun gerçek olup olmadığını araştırılması istenmiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta belediye dairesinde diplomasız ebe çalıştırılmasının kanuna aykırı bir durum olduğu gibi kadınların sağlıklarını tehlikeye atan bir davranış olduğu da belirtilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde, Mürefte de diplomasız ebe mevcut olmadığı, belediyeden istihdam edilmiş ebelerin diplomalı oldukları tespit edilmiştir<sup>1421</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Osmanlı topraklarında diplomaları tasdik edilmeden çalışmakta olan yabancı doktorların sanattan men edilmelerine ve diplomasız eczacılar tarafından işletilmekte olan eczanelerin kapatılmasına da önem verilmiştir. Bu konuyla ilgili Bağdat Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Hikmet Tahsin Bey tarafından Bağdat Vilayeti'ne verilmiş olan 30 Mart 1910 tarihli yazıda, diplomalı yabancı tabiplerin Osmanlı Devleti'nde çalışabilmeleri için öncelikle İstanbul'da Tıp Fakültesi'nde kollegyum imtihanına girmeleri ve diplomalarının tasdik edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte birçok eczanenin bulunduğu şehir ve kasabalarda gerek Osmanlı tebaası olan tabiplerin gerekse yabancı devlet tebaası olan tabiplerin eczane açamayacakları ifade edilmiş olmasına rağmen bazı kişilerin kanunu ihlal ederek keyfi davranışlarda buldukları görülmüştür. Bu başıboşluk nedeniyle de

<sup>1418</sup>BOA. DH. EUM. THR. 30/17.

<sup>1419</sup>BOA. DH. EUM. THR. 31/51.

<sup>1420</sup>BOA. DH. EUM. THR. 36/57.

<sup>1421</sup>BOA. DH. MUI. 100-2/10.



diplomasız tabiplerin ruhsatsız eczaneler işletmekte oldukları, diplomaları tasdik olunmamış tabiplerin ise istedikleri gibi çalıştıkları ve hükûmete bilgi vermeye ya da ruhsat almaya tenezzül etmedikleri görülmüştür. Bağdat Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Hikmet Tahsin Bey, Bağdat Vilayeti'nde sağlık işlerinin bir karışıklık içerisinde bulunduğuna dikkat çekerek geçmişten gelen bu kötü duruma bir son vermenin ve herkese vazifesinin sınırlarını hatırlatmanın hükûmetin görevi olduğunu ifade etmiştir. Müfettiş Hikmet Tahsin Bey, Osmanlı tebaasından olan ve kanuna aykırı hareket eden sahte tabiplerin sürekli takip edilmelerine rağmen yabancı devlet tebaası olanlara doğrudan temas edilemediğini belirterek yabancı devlet konsolosluklarına gerekli tebligatların yapılmasını tavsiye etmiştir<sup>1422</sup>.

Bu bağlamda öncelikle İngiltere Konsoloshanesi tabibi Mr. Meferes ile Konsoloshane memurlarından Comet Vapuru Sıhhiye Memuru Mr. Rozer'in memleket dâhilinde muayenehaneler açarak tabiplik yaptıkları, muayenehanelerinde eczaneler açtıkları, diploması olmayan Osmanlı vatandaşlarından iki şahsı eczacı olarak istihdam ettikleri belirlenmiştir. Hikmet Tahsin Bey, tabip Mr. Meferes ile sıhhiye memuru Roster'in konsolosluk dâhilinde yapacakları resmi vazifelerine bir şey denilemeyeceğini ancak memleket dâhilinde hususi tabiplik yapamayacaklarını ifade etmiştir. Bu kişilerin diplomalarını getirip kayıt ettirmeye mecbur olduklarını ifade eden müfettiş Hikmet Tahsin Bey, bu kişilerin diplomaları tasdik edilmiş olsa bile eczane açmaya ve diplomasız eczacı çalıştırmaya hakları olmadığını belirtmiştir. İkinci olarak yine İngiliz tebaası olan Protestan tabiplerden Mr. Johns ve Mr. Stanley'in de hususi tabiplik yaptıkları ve eczane açtıkları tespit edilmiştir. Ayrıca istihdam ettikleri kişinin de yine diplomasız bir kişi olduğu belirlenmiştir. Bu kişilerin de diplomalarının tasdik edildiğine dair bir kayda rastlanmadığını ifade eden Hikmet Tahsin Bey, eğer bu kişilerin diplomaları tasdik edilmiş ise diplomalarını getirip kayıt ettirmeleri gerektiğini ve eczanelerini de kapatmaları gerektiğini ifade etmiştir. Üçüncü olarak vilayette Almanya tebaasından Dr. Harle isminde bir tabibin mevcut olduğunu belirten Hikmet Tahsin Bey bu tabip tarafından da bir eczane açıldığını ve bu eczanenin Kirkor isimli diploması olmayan bir kişi tarafından idare edildiğini belirtmiştir. Dr. Harle'nin de diplomasının tasdik edilmiş olduğuna dair bir kaydın bulunmadığını belirten müfettiş, Dr. Harlenin de diplomasını kayıt ettirmesi ve açtığı eczaneyi kapatması gerektiğini bildirmiştir. Dördüncü olarak bölgede faaliyette bulunan İran tebaasından bazı sahte tabiplerin olduğunu belirleyen Hikmet Tahsin Bey bunların halkın sağlığı için ciddi bir tehdit oluşturduklarını söylemektedir. Müfettiş Hikmet Bey; Mirza Yakup, Aristo, Müştak, Haim Abraham isimindeki bu diplomasız İranlı tabipleri şarlatan olarak nitelendirmiştir. Kısacası Hikmet Tahsin Bey, Osmanlı vatandaşı olan sahte tabiplerin takip edilmekte olmalarına rağmen yabancı devletlerin vatandaşı olan bu tür kişilere bir şey yapılmadığını

<sup>1422</sup>BOA. DH. İD. 7-1/14.

ortaya koymuştur. Bu nedenle yaşanan adaletsizliğin ve sıkıntıların ortadan kaldırılması için bu kişilerin mensup oldukları konsolosluklar vasıtasıyla kanunlara itaat ettirilmelerini, İranlı sahte tabiplerin ise “*Serseri Kanunnamesi*” uyarınca Osmanlı topraklarından çıkarılmasını halkın sağlığı namına talep etmiştir<sup>1423</sup>.

Hikmet Tahsin Bey, Bağdat Vilayeti’ne sunduğu bu raporuna cevap alamadığı için 20 Haziran 1910 tarihinde ikinci bir yazı daha yazmıştır. Bu taktirinde de Osmanlı Devleti topraklarında çalışacak olan yabancı tabiplerin Tıp Fakültesi’nde kollegyum imtihanına katılıp diplomalarının tasdik edilmesinden sonra çalışabileceklerinin “*Tababet-i Belediye Nizamnamesi*”nde belirtildiğini, buna aykırı davrananların aynı nizamnameye göre para ve hapis cezasına çarptırılacaklarını ifade etmiştir<sup>1424</sup>. Sefaret tabiplerinin de bu nizamnameye uymak mecburiyetinde olduklarını hatırlatarak Bağdat’ta bulunan İngiliz tabiplerinin diplomalarının tasdik edilmemiş olduğu halde çalışmaya devam ettiklerini tekrar etmiştir. Bu tabiplerin bununla da yetinmeyerek eczaneler açtıklarını ve Osmanlı vatandaşı olan diplomasız bazı kimseleri bu eczanelerde çalıştırdıklarını belirterek, eczane bulunmayan kasabalarda ve köylerde belediye tabiplerinin eczane açabileceklerini ancak eczane bulunan yerlerde tabiplerin eczane işletmelerinin de kanunen yasak olduğunu ifade etmiştir. Hikmet Tahsin Bey, gerek Osmanlı tabiplerinin ve eczacılarının haklarını korumak gerekse kanun hükümlerinin herkes için geçerli olduğunu ifade etmek için Bağdat’ta görev yapan yabancı tabiplerin diplomalarını tasdik ettirmelerini ve bu konuda konsolosluklara da gerekli bilgilendirmenin yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine Alman tebaasından Dr. Harle, tasdik edilmiş olan diplomasını getirmiş ise de İngiliz Konsolosluğu geçerli nizamnameyi görmek istemiştir. Nizamnamenin konsolosluğa gönderilmesinden sonra ise konsolosun Musul’dan dönmesinden sonra gerekenin yapılacağı ifade edilmiştir. Hikmet Tahsin Bey, konsolosun dönmesinin üzerinden bir ay geçmiş

<sup>1423</sup>BOA. DH. İD. 7-1/14.

<sup>1424</sup>BOA. DH. İD. 7-1/14; 7 Rebiülahir 1278 ( 12.10.1861) tarihinde yayınlanmış olan “*Tababet-i Belediye Nizamnamesi*” Osmanlı Devleti’nde kimlerin tabiplik yapabileceği hakkında çok net bilgiler vermektedir. Bu nizamnamenin 1. maddesine göre “*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneden veyahud diyar-ı ecnebiye Mekatib-i Tıbbiyesinden yedinde icazetnamesi olmayan kimse fenn-i tababeti yahud fenn-i mezkûr şubatından bir şubesini icra edemeyecekti*”. 2. maddeye göre “*Gerek fenn-i tababette ve gerek fenn-i cerrahide icazetnamesi olmayan kimse doktor unvanını alamayacaktı*”. 3. maddesine göre ise “*İş bu nizamnamenin neşr ve ilanından sonra bilad-ı ecnebiyeden virud eden doktoran Memalik-i Mahruse-i Şahanede icra-ı tababete mezun olmaları için evvela yedlerinde olan diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye getirüb kayd ettireceklerdir. Fakat metbu’ları olan devletin Dersaadette mukim kançileryalarına pasaportlarını tasdik ve imza ettirerek ibraz etmedikçe kayd olunamayacaklardır. Saniye fenn-i tababetten bazı mesail-i sualiye-i cüz’i imtihan olunacaktır. İş bu muamelat ba’del-icra kabiliyetini tayin ettiği halde ibtida beş yüz guruş ahz olunub bade yedine ruhsatname verilecektir.*” Aynı nizamnamenin 12. maddesinde ise bu nizamname hükümlerine aykırı hareket edeceklerin alacakları cezalara yer verilmiştir. Buna göre “*Gerek tebaa-ı Devlet-i Âliyyeden ve gerek tebaa-ı ecnebiyeden her kim olur ise olsun birinci ve ikinci maddelerin hilafına hareket eder ise iki meciydiye altınından yedi meciydiye altınına kadar ceza-ı nakdi ahzıyla mücazat olunacaktır. Ve eğer bi-tekrarına vuku’ bulur ise vereceği ceza-ı nakdi iki kat olacağından başka iki aydan altı aya kadar hapis olunacaktır.*” (*Düstur, Tertib-i Evvel, C. 2, s. 814-816*).

olmasına rağmen kendilerinden henüz bir cevap alınmadığını ifade etmiş, bu nedenle mesele mahkemeye taşındığı gibi Hariciye Nezareti vasıtasıyla İngiltere Konsolosluğu'na da gerekli tebligat yapılmıştır<sup>1425</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Kudüs'te diplomasız olarak eczacılık yapanlarla mücadelenin kesin bir neticeye ulaşmadığı görülmektedir. Kudüs'teki bu sıkıntının devam etme nedenleri Besim Ömer Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen olan 6 Mart 1910 tarihli yazıda açıklanmıştır. Bu yazıda Kudüs'te diplomasız olarak çalışan eczacıların dükkânlarının kapatılmış olmasına rağmen yabancı devlet tebaası olan eczacıların dükkânlarını yeniden açtıkları ve Osmanlı tebaası olan diplomasız eczacıların da bu davranıştan cesaret alarak dükkânlarını yeniden açtıkları belirtilmiştir. Besim Ömer Paşa'nın yazısında Kudüs Ticaret Odası'nın meseleye bakış açısını da sitemkâr ifadelerle dile getirmiştir. Buna göre Kudüs Ticaret Odası, bölgede diplomalı eczacı sayısının az olduğunu belirtip diplomasız eczacıların da uzun süredir faaliyette olduklarına değinerek bunların sanattan yeniden men edilmelerinin hem ticareti sekteye uğratacağını hem de fakir halka zarar vereceğini ifade etmiştir<sup>1426</sup>. Halkın sağlığını ilgilendiren böylesi önemli bir konuda Ticaret Odası'nın ekonomik kaygıları ortaya koyan bir yaklaşım sergilemesi Besim Ömer Paşa'yı son derece rahatsız etmiştir. Nitekim Besim Ömer Paşa, yazısının devamında eczacılık gibi önemli ve kutsal bir mesleğin Kudüs'te sadece ticari bir uğraş olarak görüldüğüne ve halkın sağlığının hiçe sayıldığına dikkat çekmiştir. Ticaret Odası'nın, bu gayr-ı meşru durumu kanuni ve fakir halkın çıkarlarını koruyan bir hizmet gibi göstermesine de müsaade edilmemesini istemiştir. Bunun için de Kudüs'te diplomasız olarak çalışmakta olan eczacıların kesinlikle meslektan men edilmesini ve içlerinde diplomaya sahip yabancı devlet tebaasından olanlar var ise bunların da hemen kollegyum imtihanından geçirilmesi gerektiğinin Kudüs Mutasarrıflığı'na bildirilmesini istemiştir. Ayrıca yabancı devlet tebaasından olup da kanunlara uymayan kişiler hakkında da Hariciye Nezareti vasıtasıyla konsolosluklarına tebligatta bulunulmasını talep etmiştir<sup>1427</sup>.

Aynı konuyla ilgili başka bir belge içerisinde rastladığımız bir arzuhal de bölgedeki sıkıntının büyüklüğünü ve diplomasız eczacıların kanun tanımaz duruşlarını göstermektedir. Kudüs'te eczacılık yapan Tıp Fakültesi'nden mezun Efraim Yanko tarafından gönderilmiş olan 30 Eylül 1910 tarihli arzuhalde, Kudüs'te bir eczacının yanında beş-altı ay çıraklık yapan kişilerin kendilerine eczacı süsü verdikleri ve müracaat edenlere de reçetesiz ilaçlar hazırladıkları belirtilmektedir. Kudüs'teki eczacıların büyük çoğunluğunun bu şekilde yetiştiğini belirten Efraim Yanko, bu eczacıların, dükkânlarının kapatılması için teşebbüste bulunan polislere *“biz yabancıyız, Osmanlı Devleti'nden kesinlikle korkmayız, dükkânlarımızın*

<sup>1425</sup>BOA. DH. İD. 7-1/14.

<sup>1426</sup>BOA. DH. İD. 7-2/37.

<sup>1427</sup>BOA. DH. İD. 7-2/37.

*kapatılmasına müsaade etmeyiz*” şeklinde karşı geldiklerini belirtmektedir. Efraim Yanko’nun bu arzuhali hükümet tarafından dikkate alınmıştır. Nitekim Dâhiliye Nezareti, Kudüs Mutasarrıflığı’na göndermiş olduğu yeni emirde Kudüs’te diplomasız olarak çalışan eczacıların hala sanattan men edilmediklerinin ve dükkânlarının da kapatılmadığının haber alındığını ifade ederek gerekenin yapılmasını istemiştir<sup>1428</sup>. Ancak Kudüs Mutasarrıflığı’nın 20 Ekim 1910 tarihli yazısı önemli bir savunma niteliğindedir. Kudüs Mutasarrıflığı, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti’nin 13 Mart 1910 tarihli yazısıyla emredilen diplomasız eczacıların sanattan men edilmesi ve dükkânlarının kapatılması hususunun bu durumda olan eczacıların tamamına uygulandığını belirtmiştir. Fakat yabancı devlet tebaası olan eczacıların buna emre uymayarak sanatlarına devam ettiklerini de ifade eden Mutasarrıflık bu sıkıntının aşılması için Kudüs’teki konsolosluklara tebligatta bulunulmasını istemiştir. Bunun üzerine Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti harekete geçerek konuyla ilgili konsolosluklara gerekli tebligatın yapılması için Hariciye Nezareti’ne bilgi verilmesini Dâhiliye Nezareti’nden talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti de Hariciye Nezareti’ne durumu açıklayan bir tahrirat göndererek konsolosluklara gerekli tebligatın yapılmasını istemiştir<sup>1429</sup>.

Yine İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti döneminde kanunlara aykırı şekilde tabiplik yapan üç erkek, dört kadın ve üç çocuktan oluşan bir grup Çinli’nin faaliyetlerinin polis tarafından önlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu kişilerin Kerç isimli vapura binerek İstanbul’a doğru hareket ettikleri ve yanlarında bulunan bir takım zararlı ilaçları teslim etmekten kaçındıkları İzmit Polis Komiserliği tarafından Emniyet-i Umumiye Birinci Şube Müdüriyeti’ne telefonla bildirilmiştir. Bu kişilerin İstanbul’a vardıklarında gerekli tahkikat ve takibatın yapılarak ellerindeki alet ve ilaçların alınması istenilmiştir. Ayrıca bu kişilerin ellerinde tabiiyetlerini gösteren kimlikleri bulunmuyorsa da geldikleri yere gönderilmeleri gerektiği bildirilmiştir<sup>1430</sup>.

Said Paşa Hükümeti dönemine ait 16 Aralık 1911 tarihli diğer bir belge ise İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti döneminde sağlık görevlilerinin diplomalı olması konusunda gösterilen hassasiyetin ve yapılan çalışmaların devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa, tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilmiş olan bu belgede, Osmanlı Devleti’nde çok sayıda kişinin ruhsatsız olarak tabiplik yapmakta olduğu belirtilmekte ve bu durumun memleketin sağlığı için son derece tehlikeli olduğu ifade edilmektedir. Bu durumun devam etmemesi için de gerek İstanbul’da gerekse taşrada muvazzaf veya hususi görev yapmak için ruhsat almış olan bütün tabiplerin üç ay içerisinde mensup oldukları mahallerin komiserlerine müracaat ederek

<sup>1428</sup>BOA. DH. İD. 7-1/16.

<sup>1429</sup>BOA. DH. İD. 7-1/16.

<sup>1430</sup>BOA. DH. EUM. KADL. 14/20.

isimlerini, diploma ve ruhsat numaralarını kayıt ettirmeleri, kayıt ettirmeyenlerin tabiplik yapmalarına müsaade edilmemesi gerektiği belirtilmiştir<sup>1431</sup>.

Said Paşa Hükûmeti dönemine ait 25 Şubat 1912 tarihli belgede ise Şile’de ikamet eden Perikli Saklaridi isimli şahsın sahip olduğu şahadetname ile sadece yaralıları tedavi etme hakkına sahip olmasına rağmen kendisine tabip süsü vererek yetkisi haricinde cerrahi müdahalelerde bulunduğu bildirilmektedir. Dâhiliye Nezareti, İstanbul Vilayeti’ne göndermiş olduğu yazıda, Saklaridi’ye sadece küçük cerrahi hizmetleri yapabileceğinin tebliğ edilmesini, yetkisi haricinde bir işe karıştığı görülürse de hakkında kanuni işlem yapılacağına da bildirilmesini istemiştir<sup>1432</sup>. Said Paşa Hükûmeti dönemine ait 17 Mart 1912 tarihli diğer bir belgeye göre Samsun’da hapiste bulunan Mıgırdiç Kürdanyan isimli diplomasız bir tabip padişaha göndermiş olduğu telgraf ile verem hastalığını tedavi eden bir ilaç bulunduğunu iddia ederek kendisine diploma veya ruhsatname verilmesini talep etmiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti’nden verilen cevapta halkı iğfal eden ve bu yolla kazanç elde etmek isteyen sahte bir tabibin vereme karşı ilaç bulmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Mıgırdiç Kürdanyan’ın fenne aykırı olan tedavisinin hastaların hayatlarını kaybetmesine de sebep olacağı bilindiğinden bu kişinin hemen sanattan men edilmesi istenmiştir<sup>1433</sup>. Yine aynı hükûmet dönemine ait 15 Haziran 1912 tarihli belge ise daha öncede diplomasız eczacıların çalıştığını ifade ettiğimiz Kudüs’te söz konusu sıkıntılarının devam ettiğini göstermektedir. Bu belgeye göre Kudüs’te sekiz-on seneden beri diplomasız olarak eczacılık yapmakta olan yerli ve yabancı on kadar eczacının sanattan men edilmesi için yapılan teşebbüslerin başarılı olmadığı belirtilmektedir. Ayrıca şehirde yedi-sekiz adet de diplomasız dışının serbestçe çalıştığı ve mevcut ebelerin hiç birisinin de icazetnamesinin bulunmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte belediye dairesinde görevli olan ebenin de diploması olmadığı için görevine son verildiği ancak icazetnameli bir ebenin bulunmaması nedeniyle şimdilik diplomalı ancak icazetnamesiz bir ebenin geçici olarak istihdam edildiği de Kudüs Vilayeti Merkez Tababeti tarafından bildirilmiştir<sup>1434</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde Bitlis Vilayeti’nin sıhhi teşkilatındaki bazı eksikliklerin giderilmesi için mahalli idareye yeni bir ikazda bulunulduğu görülmektedir. Bitlis Vilayeti’nin ikaz edildiği hususlardan birisi de diploması olmadığı halde 600 kuruş maaşla belediye eczacılığına tayin edilmiş olan Dikran Efendi’nin azledilmesi meselesidir.

<sup>1431</sup>BOA. DH. EUM. THR. 58/30.

<sup>1432</sup>BOA. DH. İD. 48-2/21.

<sup>1433</sup>BOA. DH. İD. 48-2/24.

<sup>1434</sup>BOA. DH. İD. 48-2/45.

Yapılan bu yeni ikazda Dikran Efendi'nin hemen azledilmesi istenildiği gibi daha önce yapılan ikazı yerine getirmemiş olan belediye reisi hakkında da kanuni işlem yapılması istenilmiştir<sup>1435</sup>.

Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti dönemine ait bir belge şahadetnamesiz sünnetçilerle ilgilidir. 4 Şubat 1913 tarihli belgeye göre Konya Vilayeti dâhilindeki Uluborlu Kazası'nda uzun zamandır sünnetçilik yapan Topuzoğlu İbrahim Efendi'ye, belediye tabibi Bekir Nüzhet Bey ve Operatör Samatyan Efendi tarafından şahadetname verilmiştir. Bu durumu haber alan Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti ise Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazıda, bu şahadetnamenin geçerli olamayacağını belirtmiştir. Bir kişinin sünnetçilik yapabilmesi için Küçük Sıhhiye Mektebi'ne girerek belirlenen süre içerisinde buraya devam etmesi ve şahadetname alması gerektiği ifade edilerek elinde şahadetname olmadan sünnetçilik yapanların derhal sanattan men edilmeleri ve haklarında kanuni işlem yapılması emredilmiştir<sup>1436</sup>. Bununla birlikte memleketin geneli için önemli olan bu konu hakkında daha kapsamlı bir karar alınmıştır. Buna göre, yerel sünnetçilerin hemen sanattan men edilmelerinin Müslüman çocuklarının sünnetsiz kalmalarına yol açabileceği ifade edilerek planlı hareket edilmesi istenmiştir. Bu nedenle Küçük Sıhhiye Memuru Mektebi'nden ihtiyacı karşılayacak sayıda memur yetiştirilinceye kadar taşrada sünnetçilik yapan kişilerin sanattan men edilmemeleri kararlaştırılmıştır<sup>1437</sup>.

Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti dönemindeki diğer bir önemli olay da yabancı memleketlerde tıp, eczacılık, ebelik ve dişçilik eğitimi almış olan ve Osmanlı Devleti'nde çalışmak isteyen kişilerin kollegyum imtihanlarının hangi kurum tarafından yapılacağına bir karara bağlanmasıdır. Bu konu daha önce İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde de gündeme gelmiş ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Meclisi tarafından yapılmakta olan sınavların bundan sonra Tıp Fakültesi tarafından yapılmasına karar verilmişti<sup>1438</sup>. Ancak Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Meclis-i Vükela'da alınan yeni bir kararla kollegyum imtihanlarının Almanya, Fransa, Avusturya, Romanya ve Mısır'da olduğu gibi Dâhiliye Nezareti adına Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından yapılmasına karar verilmiştir<sup>1439</sup>. Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde İstanbul'daki yabancı hastanelerde diplomasız eczacı istihdam edilmemesi ve dışarıdan müracaat edecek fakir vatandaşlara para ile ilaç satılmaması hususlarının mensup oldukları sefaretler vasıtasıyla hastane başhekimlerine bildirilmesi yönünde karar alınmıştır<sup>1440</sup>.

<sup>1435</sup>BOA. DH. İD. 48-2/54.

<sup>1436</sup>BOA. DH. İD. 48-2/74.

<sup>1437</sup>BOA. DH. İD. 48-2/74.

<sup>1438</sup>BOA. MV. 148/18; BOA. BEO. 3849/288654; BOA. DH. İD. 7-2/37.

<sup>1439</sup>BOA. MV. 176/54.

<sup>1440</sup>BOA. DH. İD. 117/69.

## 7. Tıbbi Araç-Gereç ve Malzeme İhtiyacının Karşlanması İçin Yapılan Çalışmalar

II. Meşrutiyet dönemi hükümetleri sağlık müesseselerinin ihtiyaç duyduğu araç-gereç ve tıbbi malzemelerin temin edilmesi konusuna dikkat ederek mevcut imkânlar dâhilinde gelen talepleri karşılamaya çalışmışlardır. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre öncesine ait olan bazı belgeler Osmanlı Devleti'nin bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Dâhiliye Nezareti tarafından bütün vilayetlere gönderilmiş olan 17 Nisan 1908 tarihli tebligata göre tazeleriyle değiştirilmek üzere vilayetlerden gönderilen bazı serumların ulaşmaması nedeniyle tazelerinin gönderilemediği belirtilerek bu maddelerin gönderildikleri kutuların üzerine içerisinde bulunan madde hakkında bir açıklama yazılması istenmiştir<sup>1441</sup>. 19 Mayıs 1908 tarihli bir diğer belge ise hem devletin taşraya tıbbi malzeme ulaştırılması konusundaki hassasiyetini hem de içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıyı göstermesi bakımından önemlidir. Bu belgeye göre taşradan talep edilecek olan serum ve şırıngaların gönderilmesinde herhangi bir gecikmenin yaşanmaması için talep edilen her bir şırınganın bedeli olan 1 liranın peşin olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'ne gönderilmesi vilayetlere tebliğ edilmiştir<sup>1442</sup>. Dâhiliye Nezareti, II. Meşrutiyetin ilanından önce vilayetlere göndermek amacıyla Pasteur Enstitüsü'nden alınmak istenilen 200 şişe veba serumunun bedeli olan 500 frankın ödenmesi konusunda Maliye Nezareti'nden olumsuz cevap almıştı<sup>1443</sup>. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Kamil Paşa'nın ilk hükümeti döneminde ise Dâhiliye Nezareti'nden bu serumların ücretinin gönderilecekleri mahallerden tahsil edilip edilemeyeceğinin araştırılması istenilmiştir<sup>1444</sup>. Bu dönemde tıbbi malzemelerin genellikle hükümetler tarafından taşraya ücreti mukabilinde gönderildiği anlaşılmaktadır. Ücretleri mahalli idareler tarafından karşılanan malzemelerin temin edilmesinde hükümetler genellikle aracı pozisyonunda bulunmuşlardır.

II. Meşrutiyet dönemi hükümetleri yurt içerisine sokulması yasak olan bazı tıbbi malzemelerin temin edilmesi konusuna da dikkat etmişlerdir. Kamil Paşa'nın ilk hükümeti döneminde Meclis-i Vükela'da tıp, sanayi ve ziraat alanlarında kullanılan ve memlekete girmesi yasak olan bazı maddelerin gümrüklerden serbestçe geçirilmesi konusu gündeme gelmiştir. Yapılan müzakerelerde bu maddelerin Avrupa ülkelerinde serbestçe imal edilmekte oldukları ve memleketimizde kullanılmamasının halkı ve hazineyi zarara uğrattığı belirtilerek konuyla ilgili gerekli kanuni düzenlemelerin yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu düzenlemeler yapıncaya kadar da bu maddelerin gümrüklerden serbestçe geçirilmesi için Rüsumat Emaneti'ne gerekli tebligatın yapılacağı belirtilmiştir<sup>1445</sup>. Memleket için gerekli olan tıbbi

<sup>1441</sup>BOA. DH. MKT. 1248/13; BOA. DH. MKT. 2613/29.

<sup>1442</sup>BOA. DH. MKT. 1255/42; BOA. DH. MKT. 2613/58.

<sup>1443</sup>BOA. BEO. 3306/247908.

<sup>1444</sup>BOA. DH. MKT. 2707/39.

<sup>1445</sup>BOA. MV. 120/4.

malzemelerin yurda girişini kolaylaştırmaya çalışan Kamil Paşa Hükûmeti, sağlık kurumları için satın alınmış olan tıbbi malzemelerin fiyatlarını da dikkatli bir şekilde kontrol ederek herhangi bir usulsüzlüğün ortaya çıkmasına fırsat vermemeye çalışmıştır. Örneğin Dâhiliye Nezareti, Darülaceze için daha önce 24 bin kuruşa alınmış olan tıbbi malzemelerin 17.230 kuruşa alınmasının mümkün olduğu kanaatine varmış, bu nedenle bu konunun araştırılması ve Darülaceze hesaplarının incelemesi için bir komisyon kurmuştur<sup>1446</sup>. Darülaceze için gerekli olan tıbbi malzemelerin alımı konusunda Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde bir açık arttırma yapılmış, bu açık arttırmada verilen 2.580 kuruşluk teklif Dâhiliye Nezareti tarafından titizlikle incelenerek gerekli olan tıbbi malzemelerin daha düşük fiyata alınmasının mümkün olamayacağı anlaşılacak belirlenen fiyattan satın alınmasına karar verilmiştir<sup>1447</sup>. Aynı hükûmet döneminde hazine ile bağlantısı kesilen Etfal Hastanesi'nin yiyecek, içecek, tıbbi malzeme ve memur maaşları gibi ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı meselesi Meclis-i Vükela'da ele alınmıştır. Yapılan müzakereler neticesinde hastanenin yiyecek ve ilaç masrafları ile memurların Nisan ayı maaşlarının eski padişah II. Abdülhamid'in maaşının henüz ödenmemiş kısmından acilen ödenmesine ve bundan sonra hastanenin idaresi için ne kadarlık bir meblağa ihtiyaç duyulduğunun Şehremaneti tarafından kurulacak bir komisyon marifetiyle tespit edilmesine karar verilmiştir<sup>1448</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Ekim 1909 tarihli telgrafta İzmir, Selanik, Yanya ve Manastır Vilayetleri'nden dört-beş gündür yaklaşık 15 bin kadar aş tüpü talep edildiği bildirilmiştir. Bununla birlikte Salı gününden itibaren günlük yaklaşık 3-4 bin aş tüpü hazırlandığını ifade eden Besim Ömer Paşa, tedbir amacıyla Avrupa'dan on bin kadar aş tüpü sipariş edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne göndermiş olduğu yazıda tahsisatta para yoksa bile Nezaretin masarîf-ı gayr-ı melhuze tertibinden ödenmek üzere on bin kadar aş tüpünün hemen sipariş verilmesini istemiştir<sup>1449</sup>. Hüseyin Hilmi Paşanın II. hükûmeti döneminde Avrupa'dan getirilecek olan aş tüplerinin bedelinin nasıl ödeneceği meselesi Şura-yı Devlet'te görüşülmüştür. 23 Mayıs 1909 tarihli Şura-yı Devlet tezkeresine göre Telkihanede hazırlanmakta olan aş tüplerinin mevcudu azaldığından ve İstanbul'da boş tüp

<sup>1446</sup>BOA. DH. MKT. 2651/105. Tanin gazetesinin 3 Ağustos 1908 tarihli sayısındaki "Şikâyetlerimiz Köşesi" nde, Darülaceze yönetiminin vazifelerini kötüye kullanarak rüşvet aldığı ve hırsızlık yaptığı iddialarına yer verilmiştir. Yazıda Darülacezenin hesaplarının kontrol edilmesi durumunda birçok yolsuzluğun ortaya çıkacağı belirtilmiştir. Son derece ciddi suçlamaların bulunduğu yazıda Darülacezenin şimdiki kadar Dâhiliye Nazırı'na yakın kimseleri doyurmak üzere açılmış bir imarethane görüntüsünde olduğu belirtilmiştir (Tanin, 21 Temmuz 1324/3 Ağustos 1908, nu. 3).

<sup>1447</sup>BOA. DH. MKT. , 25-1/13.

<sup>1448</sup>BOA. MV. 127/48.

<sup>1449</sup>BOA. DH. MUI. 25-1/13.



bulunamadığından aşı tüplerinin Avrupa'dan satın alınması gündeme gelmiştir. Neticede 400 bin adet boş tüp için 12 bin ve nakliye ve bant masrafları için de 3 bin kuruş olmak üzere toplam 15 bin kuruşun bütçeden ödenmesine karar verilmiştir<sup>1450</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye'nin Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 6 Kasım 1909 tarihli yazıda, zaman zaman taşrada ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklara karşı birçok tedbirin alınmasına rağmen dezenfeksiyon araçlarının olmaması nedeniyle yeteri kadar fayda sağlanamadığı belirtilmektedir. Bu eksikliğin giderilmesi için de gelecek yıl belediye bütçelerinin hazırlanması sırasında belediye gelirlerinden para tahsis edilerek vilayetlere bir etüv makinesi ile bir de pülverizatörün alınmasını istemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, konunun önemine dikkat çekerek her vilayet merkezinde bulunması gerekli olan bir seyyar etüv makinesi ile bir pülverizatörün 310 liraya alınabileceğini ve sonraki yıl belediye bütçelerinin hazırlanması sırasında “*Tedabir-i Sıhhiye Tahsisatı*” adıyla yeteri kadar paranın ayrılmasını vilayetlere tebliğ etmiştir<sup>1451</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde Şehremaneti'nin, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir yazıda Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi adına Avrupa'dan getirilmekte olan tıbbi malzemelerin daha önce olduğu gibi gümrük vergisinden muaf tutulması istenilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi için Avrupa'dan getirilmesi kararlaştırılan malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulmasının şu an için mümkün olamayacağını bildirmiştir<sup>1452</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde vücuda zararlı olduğu tespit edilmiş olan bazı maddelerin yurda sokulmasına sınırlama getirildiği görülmektedir. Sadaret makamından Şura-yı Devlet'e gönderilmiş olan 30 Aralık 1908 tarihli tezkereye göre, şekerden beş yüz derece fazla bir kuvvete sahip olan sakarin, şeker fiyatının artması nedeniyle bazı karaborsacı esnaf ve tüccar tarafından şurup, gazoz, limonata gibi şekerli yiyecek ve içeceklerin imalinde kullanılmak üzere büyük miktarda ithal edilmektedir. Avrupa ülkelerinde tabip reçetesiyle kullanımına müsaade edilen ve sadece eczacılar tarafından satılabilen bu maddenin bilinçsizce kullanılmasının mide, bağırsak ve böbrek hastalıklarına yol açacağı belirtilerek takip altına alınması ve kullanımının sınırlandırılması istenmiştir. Şura-yı Devlet'te yapılan müzakereler neticesinde 3 Nisan 1909 tarihinde alınan karara göre, sakarinin vücuda zararlı olduğu ve gıda gibi kullanılmasının da uygun olmadığı kanaatine varılmıştır. Bu nedenle sakarinin gümrüklerden serbestçe geçirilmesinin uygun olmadığı belirtilerek ancak belirlenen miktarlarda eczacılar adına getirilecek kısmının gümrüklerden geçirilmesine izin verileceği,

<sup>1450</sup>BOA. BEO. 3558/266849.

<sup>1451</sup>BOA. DH. HMs. 14/26.

<sup>1452</sup>BOA. DH. MUI. 33-2/25.

bundan fazlasının ise geldiği mahalle iade edileceği ifade edilmiştir<sup>1453</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde de bu karar aynen kabul edilmiştir<sup>1454</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait 4 Nisan 1911 tarihli Şura-yı Devlet tezkeresinde eczanelerin bir yıl içerisinde ithal edebilecekleri sakarin miktarı hakkında da bilgi verilmiştir. Buna göre her eczane yılda tabletler halinde elli gram sakarin ithal etme hakkına sahipti. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde de sakarin ithali ile ilgili sıkıntılar devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik sıkıntılardan dolayı şeker fiyatlarının artmasından istifade eden bazı kişilerin İstanbul'a büyük miktarlarda sakarin getirdikleri ve bunun yiyecek ve içeceklerin imalinde kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu yiyecek ve içeceklerin imhası ve ithal edilen sakarine el konulmasına Meclis-i Âli-i Sıhhiye tarafından karar verilmiş ve gereğinin yapılması Şehremaneti ile Polis Müdüriyeti'ne tebliğ edilmiştir. Ancak sakarinin hakkında daha önce alınan kararın Rüsumat İdaresi tarafından layıkıyla uygulanamaması ve yeni gümrük tarifesinde sakarinin yasaklı maddeler arasında gösterilmemesi bazı tereddütlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sıhhiye Nezareti'nin, Sadaret makamına göndermiş olduğu 11 Haziran 1916 tarihli tezkerede, İstanbul'a yüklü miktarda sakarinin ithal edilmesine yol açan bu boşluğa bir son verilmesi için sakarin hakkında daha önce mevcut olan yasağın yeniden onaylanması ve gerekli tedbirlerin alınması Meclis-i Vükela'dan talep edilmiştir. 18 Haziran 1916'da Meclis-i Vükelada ele alınan bu konu hakkında eski yasağın onaylanması, gerekenlerin yapılmasının ilgili dairelere tebliğ edilmesi konusunda Sıhhiye Nezareti'ne gerekli bilgilendirilmenin yapılması kararı alınmıştır<sup>1455</sup>. Hüseyin Hilmi Paşanın II. hükûmeti döneminde yurda girişi sınırlandırılan diğer bir madde ise kokaindir. Şura-yı Devlet'in 11 Ağustos 1909 tarihli tezkeresine göre Osmanlı topraklarına sokulması yasak olan kokainin sadece tababet amacıyla tanınmış hastane, eczane ve tabipler tarafından getirilmesine müsaade edilmiştir. Bunlar dışındaki şahıslar tarafından getirilecek kokainin ise yurda girişine müsaade edilmemesi ve geldiği yere gönderilmesi Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi ile ilgili diğer makamlara tebliğ edilmiştir<sup>1456</sup>.

<sup>1453</sup>BOA. DH. MKT. 2790/39; BOA. BEO. 3528/264534.

<sup>1454</sup>BOA. BEO. 3879/290865; BOA. DH. İD. 55/23.

<sup>1455</sup>BOA. BEO. 4419/331394; BOA. MV. 202/64. Sakarinin yurda girişi meselesi Meclis-i Mebusan'ın 12 Şubat 1917 (30 Kânunusani 1332) tarihli oturumunda yeniden ele alınmıştır. Yapılan oylama neticesinde 3 maddelik bir kanun layihası kabul edilmiştir. Bu layihanın 1. maddesi "*Sakarinin Memalik-i Osmaniyeye ithali memnudur. Ancak eczacı ve ecza tacirleri namına olarak Sıhhiye Nezareti'nce tayin edilecek miktarda ve terki-i devaide kurs şeklinde vürud edecek sakarinin gümrüklerden imrarı mücazdir*" şeklindedir (MMZC, D. 3, İ. 37, C. 2, s. 163; *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 626; *Takvim-i Vekayi*, 1 Recep 1335/23 Nisan 1333, nu. 2862).

<sup>1456</sup>BOA. BEO. 3622/271624. Sakarin gibi kokainin de yurda girişi meselesi Meclis-i Mebusan'ın 12 Şubat 1917 (30 Kânunusani 1332) tarihli oturumunda ele alınmıştır. Bu konu hakkında 3 maddelik bir kanun layihası hazırlanmıştır. Bu layihanın 1. maddesi ile kokain ve mürekkebatının gümrüklerden geçişi serbest bırakılmıştır (MMZC, D. 3, İ. 37, C. 2, s. 163; *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 9, s. 579; *Takvim-i Vekayi*,

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde etüv ve pülverizatör bedellerinin belediye bütçelerine dâhil edilmesi konusunda pek çok vilayet ve mutasarrıflıktan farklı cevaplar alınmıştır. Sağlıkla ilgili diğer konularda olduğu gibi etüv ve pülverizatör temini konusunda da mahalli idarelerin önündeki en büyük engelin ekonomik sıkıntılar olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Dâhiliye Nezareti, etüv ve pülverizatörlerin toplu olarak alımında fabrikaların indirim yapacaklarını dikkate alarak belediyelerden bu iş için ayırdıkları meblağın miktarının acilen bildirilmesini istemiştir. Yapılan tebligata geri dönüş yapan vilayetlerden Trablusgarp Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda etüv ve pülverizatör makineleri için gelecek yıl bütçesine 310 lira eklendiğini bildirmiştir. Erzurum Valisi Mehmed Celal Bey de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda etüv ve pülverizatör için gerekli olan 310 lira gelecek yıl bütçesine eklenmesi yolunda bir karar alındığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiş ve bu araçların bir an önce gönderilmesini istemiştir. Ancak bu isteği belirlenen meblağın gönderilmediği sürece siparişin verilemeyeceği şeklinde bir cevapla geri çevrilmiştir. Halep Vilayeti ise etüv ve pülverizatörün getirtilmesi için gerekli olan nakliye masrafı ve diğer masrafları da dikkate almış ve 35 bin kuruşluk bir meblağın ayrıldığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Mamûretülaziz Vilayeti ise etüv ve pülverizatör için gerekli olan meblağı vilayet dâhilindeki belediyeler arasında paylaştırarak gerekli olan meblağı temin etme yolunu seçmiştir<sup>1457</sup>. Bu olumlu cevapların yanı sıra bazı vilayetlerden de belediye gelirlerinin yetersizliği nedeniyle olumsuz cevaplar gelmiştir. Örneğin Bolu Mutasarrıflığı ve Bitlis Vilayeti, belediye gelirlerinin etüv ve pülverizatör almak için yeterli olmadığını bildirdiği gibi Basra Vilayeti de bu iş için belediye gelirlerinden herhangi tahsisat ayrılmadığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bunların yanı sıra Kastamonu, Selanik ve Aydın Vilayetleri ise hem etüv hem de pülverizatör makinesine sahip olduklarını bildirmişlerdir. Bağdat Vilayeti ise etüv makinesinin mevcut olduğunu ancak eksik olan pülverizatör için gerekli meblağın ayrıldığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bu vilayetlerin dışında Ankara Vilayeti ise Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 3 Mart 1910 tarihli yazısı ile bütçeye ekleyeceği etüv ve pülverizatör makinelerinin gerçek fiyatlarının kaç lira olduğunu, bunların gerek tek tek gerekse de toplu olarak alınmaları durumunda kaçır kuruşa alınacağını bildirilmesini istemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, etüv ve pülverizatörün fiyatının 310 lira olduğunu fakat bütün vilayetlerin için toplu bir alım yapılması ile fabrikalardan gerekli indirimin alınabileceğini Ankara Vilayeti'ne bildirmiştir<sup>1458</sup>.

19 Cemaziyelahir 1335/11 Nisan 1333, nu. 2850). Kanaatimizce bu durum I. Dünya Savaşı nedeniyle kokainin tıpta kullanımının artması ile ilgilidir.

<sup>1457</sup>BOA. DH. İD. 7-1/11.

<sup>1458</sup>BOA. DH. İD. 7-1/11.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde tahaffuzhanelere yabancı ülkelerden getirilecek araç ve gereçler ile tıbbi malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulması talebi gündeme gelmiştir. Meclis-i Vükela'da görüşülen Maliye Nezareti'nin 5 Ağustos 1909 tarihli tezkeresinde Sıhhiye Nezareti yabancı ülkelerden kendi adına tahaffuzhaneler için getirilmekte olan eşya ve tıbbi malzemelerden vergi istenildiğini belirtmiş ve bu malzemelerin vergiden muaf tutulmasını talep etmiştir. Bu konuyla ilgili Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin tezkeresinde ise tahaffuzhanelerde kullanılacak dezenfeksiyon ve buz makineleri ile araç ve gereçlerin gümrük vergisinden muaf tutulmasınının 10 Mayıs 1896 tarihli irade gereği olduğu bildirilmiştir. Ayrıca tahaffuzhanelerin ücretsiz olarak hasta tedavi eden hastaneler olduğu da ifade edilerek bunlar adına getirilecek eşyaların gümrük vergisinden muaf tutulmasınının uygun olduğu bildirilmiştir. Ancak yapılan incelemeler neticesinde söz konusu iradenin sadece Kamran Tahaffuzhanesi için getirilen araç ve gereçlere mahsus olduğu diğer tahaffuzhaneleri kapsamadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte tahaffuzhanelerin gemilerden, yolculardan ve eşyalardan vergi almakta oldukları da belirtilerek bu müesseseler için getirilecek eşyaların gümrük vergisinden muaf tutulmasına gerek olmadığı ifade edilmiştir<sup>1459</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde sıtma ile mücadele için gerekli olan kinini (sülfato) tedarik etmek amacıyla bir ihale yapıldığı gibi<sup>1460</sup> Eskişehir'e gönderilmesi kararlaştırılan 18 kilo kinin de gönderilmiştir<sup>1461</sup>. Ayrıca satın alınması düşünülen etüvler de Avrupa'ya sipariş edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Erzurum Vilayeti ile Dâhiliye Nezareti arasında bir dizi yazışma yapılmıştır. Bu yazışmalarda Erzurum Vilayeti, bölgede tifo ve kızıl (skarlatin) hastalıklarının yayılmaya başladığını ifade ederek elde bir etüv olmadığı sürece hastalığın yayılmasının önüne geçilemeyeceğini belirtmiş ve etüvün süratle gönderilmesini istemiştir. Dâhiliye Nezareti ise konuyla ilgili gönderdiği cevabi yazıda Avrupa'ya sipariş olunan etüvlerin henüz gelmediğini belirtmiş ve etüvlerin geldiği anda Erzurum'a ait olanının da gönderileceğini bildirmiştir<sup>1462</sup>. Aynı dönemde Ankara Vilayeti'nin talep etmiş olduğu 2 adet pülverizatör de 500 kuruşa satın alınarak şimendifer vasıtasıyla gönderilmiştir. Ancak Ankara Vilayeti kendilerine gönderilen pülverizatörlerin kullanıma uygun olmayan, adi ve eski cihazlar olduğu gerekçesiyle bu makineleri teslim almamış ve yerlerine yenilerininin gönderilmesi talebini Dâhiliye Nezareti'ne iletmiştir<sup>1463</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Hicaz Vilayeti'nde koleranın ortaya çıkması nedeniyle Hicaz Sıhhiye Komisyonu'nun daha önce satın almış olduğu iki adet etüv

<sup>1459</sup>BOA. MV. 142/58.

<sup>1460</sup>BOA. DH. İD. 83-1/31.

<sup>1461</sup>BOA. DH. İD. 55/25.

<sup>1462</sup>BOA. DH. İD. 7-1/24.

<sup>1463</sup>BOA. DH. İD. 7-1/28.

makinesinin bir an önce gönderilmesi Dâhiliye Nezareti'nden talep edilmiştir<sup>1464</sup>. Ayrıca Odesa'da görülen veba hastalığına karşı tedbir amacıyla ihtiyaç duyulan miktarda veba serumunun Bakteriyojihaneye vasıtasıyla Paris'teki Pasteur Laboratuvarı'ndan getirilerek hazır bulundurulması da ilgili makamlara emredilmiştir<sup>1465</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde memleketin bazı bölgelerinde koleranın görülmesi nedeniyle İstanbul'da ve diğer vilayetlerde ihtiyaç duyulan yerlere gönderilmek üzere bazı tıbbi malzemelerin alınması gündeme gelmiştir. Bu amaçla Fransa'daki bir fabrikadan 50 adet pülverizatörün 512 liraya ve aynı fabrikada üretilen iki adet etüv makinesinin de 570 Osmanlı altınına satın alınması ile Viyana'dan getirilecek olan asit fenik ve süblimenin de 24.856 kuruşa satın alınması konuları Meclis-i Vükela'da görüşülmüştür. Meclis'te yapılan müzakereler neticesinde bu makineler ve ilaçların birer fabrika ürünü olduğu ve kataloglar üzerinden alınacak şeylerde indirim yapılmasının da mümkün olmadığı kararına varılmıştır. Ayrıca koleraya karşı alınmaya çalışılan tedbirlerin sekteye uğramaması gerektiği de belirtilerek söz konusu pülverizatör ve etüv makineleriyle asit fenik ve süblimenin indirimsiz olarak satın alınmasına ve bedelinin de kolera tahsisatından ödenmesine karar verilmiştir<sup>1466</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Musul Vilayeti'nin satın almak istediği etüv makinesi ile ilgili yaşanan süreç hükûmetin tıbbi malzeme tedariki konusuna ne kadar gerçekçi ve titiz yaklaştığının bir kanıtıdır. Musul Vilayeti satın almak istediği etüv için gerekli olan 400 Osmanlı lirasını Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne göndermiştir. Söz konusu etüv için bir Alman bir de Fransız firmasında teklif alınmış ve bu firmaların ürünleri teknik özellikleri ve fiyatları bakımından değerlendirilmiştir. Ancak teklif veren üçüncü bir firmanın ürününün diğer iki firmanın ürününe göre daha pahalı olmasına rağmen teknik açıdan daha üstün özelliklere sahip olduğu anlaşılmıştır. Yapılan değerlendirme neticesinde ise Musul gibi uzak bir yere ancak böyle sağlam bir etüvün naklinin mümkün olabileceği anlaşılmıştır. Ayrıca bu firmanın 25 yıldır Sıhhiye Nezareti'ne pek çok etüv sattığı ve bu etüvlerden önemli faydalar sağlandığı da ifade edilmiş ve Musul için satın alınacak etüvün 6.500 frank fiyatla bu firmadan alınması uygun görülmüştür<sup>1467</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde yurt dışından getirilen ilaçlardan bir kısmının bozuk olduğunun tespit edilmesi nedeniyle ilgili makamların uyarıldığı anlaşılmaktadır. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nin, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 9 Ağustos 1911 tarihli yazısında ecza tacirleri tarafından getirilen

<sup>1464</sup>BOA. DH. İD. 53/22.

<sup>1465</sup>BOA. DH. İD. 2/8.

<sup>1466</sup>BOA. MV. 154/18; BOA. BEO, 3909/293151.

<sup>1467</sup>BOA. BEO. 3917/293702.

ilaçlardan bir kısmının bozuk olduğunun Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye’de görevli eczacı memurlar tarafından tespit edildiği bildirilmiştir<sup>1468</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde bir süredir kolera ile mücadele etmekte olan Adana Vilayeti Dâhiliye Nezareti’nden bir adet seyyar etüv makinesi gönderilmesini talep etmiştir. Bu talebi dikkate alan Dâhiliye Nezareti, Adana Vilayeti’ne göndermiş olduğu cevabi yazıda seyyar etüvlerden fayda sağlamanın bunların vilayetin her tarafına sevkini sağlayacak yolların bulunmasına bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kolera ile mücadelede pülverizatör ve formaldehit gibi meblağı 100 lirayı geçmeyecek araçlar kullanılarak da aynı faydanın sağlanacağını belirtmiş ve halkın sağlığı için gerekli olan böylesi önemli bir konuda bu meblağın mahalli belediye tarafından karşılanabileceğini bildirmiştir<sup>1469</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde merkezi İstanbul’da olmak üzere tıbbi ve kimyevi madde alım satımı ile uğraşacak “*Ecza-ı Merkez Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi*” isimli bir şirketin kurulmasına ruhsat verilmiştir. Bu şirket 30 yıl süreyle ve 25 bin lira sermaye ile kurulmuştur<sup>1470</sup>. Yine aynı hükûmet döneminde Samuel Leon ve arkadaşları tarafından İstanbul merkezli olarak 50 yıl süre ve 20 bin lira sermaye ile “*Ticaret Osmanlı Anonim Şirket-i Umumisi*” isimli bir şirket daha kurulmuştur. Gerek Osmanlı Devleti’nde gerekse yabancı ülkelerde tıbbi, kimyevi ve her türlü ticari malzemeyi üretme ve satmanın yanı sıra komisyonculuk yapmak amacıyla da kurulan bu şirkete de Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından ruhsat verilmiştir<sup>1471</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde Bahriye Merkez Hastanesi için gerekli olan tıbbi ve kimyevi malzemeler ile röntgen aletinin satın alınması meselesi Meclis-i Vükela’da görüşülerek karara bağlanmıştır<sup>1472</sup>. Aynı hükûmet döneminde Hüdavendigâr Vilayeti, Dâhiliye Nezareti’ne müracaatta bulunarak bulaşıcı hastalıklarla mücadelede kullanmak üzere iki adet pülverizatör satın alınmasını istemiştir. Hüdavendigâr Vilayeti’nin bu talebini inceleyen Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti’ne göndermiş olduğu cevabi yazıda satın alınması istenilen iki adet pülverizatörün mahalli hükûmet tarafından alınması gerektiğinin vilayete bildirilmesini istemiştir<sup>1473</sup>.

II. Meşrutiyet dönemi hükûmetleri sıtma hastalığının en etkili ilacı olan kinin maddesini temin etmek ve memleketin en ücra köşelerine kadar ulaştırmak için de önemli adımlar atmışlardır. Bu konu hakkında çalışmamızın IV. bölümü içerisinde detaylı şekilde bilgi verilecektir. Ancak yukarıda ifade edildiği üzere, İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde kinin tedariki için bir ihale yapılmış ve Eskişehir’e de talep etmiş olduğu kininler gönderilmişti.

<sup>1468</sup>BOA. DH. İD. 55/33.

<sup>1469</sup>BOA. DH. İD. 7-2/28.

<sup>1470</sup>BOA. MV. 226/42; BOA. BEO. 3985/298829.

<sup>1471</sup>BOA. MV. 226/45.

<sup>1472</sup>BOA. MV. 160/7.

<sup>1473</sup>BOA. DH. İD. 7-2 /29.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nden sonra iş başına gelen Said Paşa Hükûmeti döneminde de bu politika devam ettirilmiştir. Bu dönemde “*hükûmet kinini*” adı altında kinin temin etmek ve uygun bir fiyat karşılığında memleketin en ücra köşesindeki vatandaşa kadar ulaştırabilmek için bir araştırma yapılmıştır. Bu amaçla hükûmet, kinin üretiminin yapıldığı Cava Adası'ndaki Batavya Şehbenderliği'nden kininin fiyatını, ne kadar kinin gönderilebileceğini ve yapılacak kontratta hangi şartların bulunacağını öğrenmek istemiştir<sup>1474</sup>.

Bitlis Vilayeti, İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin son dönemlerinde ortaya çıkabilecek bir bulaşıcı hastalığa karşı bir etüv makinesinin gönderilmesini ve eğer bu mümkün değilse de beş formol cihazı ile beş pülverizatörün gönderilmesini Dâhiliye Nezareti'nden talep etmişti. Bu konuyla ilgili olarak Meclis-i Tıbbiye'nin 27 Eylül 1911 tarihli tezkeresinde Avrupa'ya siparişi kararlaştırılan etüvlerden biriyle yeteri kadar pülverizatörün Bitlis'e gönderileceğini bildirmişti. Ancak üzerinden zaman geçmesine rağmen bu araçların gönderilmemesi üzerine Bitlis Vilayeti, 31 Mart 1912 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazı ile talebini tekrarlamıştır. Bunun üzerine Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti, mevcut yolların yetersizliği nedeniyle Bitlis Vilayeti'ne etüv gönderilemeyeceğini bildirdiği gibi pülverizatör gönderilememesini de daha önce sipariş olunan pülverizatörlerin koleranın görüldüğü yerlere gönderilmiş olmasından kaynaklandığını bildirmiştir<sup>1475</sup>.

Kamil Paşa'nın II. hükûmeti döneminde tıbbi malzemelerin mahalli idarenin ilgisizliği nedeniyle çürümeye terk edilmesine hükûmetin tepki gösterdiği görülmektedir. Van Vilayeti Merkez Belediyesi tabiplerinden alınan telgrafta bulaşıcı hastalıklarla mücadelede kullanılacak dezenfeksiyon araçlarının mevcut olmadığı, etüv makinesinin ise beş aydan beri kurdurulmayıp kar ve yağmur altında çürümeye terk edildiği ve halkın sağlık durumuyla ilgili verilen raporların belediye tarafından dikkate alınmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde gönderilmiş olan etüv ve pülverizatör cihazlarından pülverizatörün halen Trabzon'dan aldırılmamış olduğu da sıhhiye müfettişi ve belediye tabipleri tarafından verilen raporlardan anlaşılmıştır. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti, Van Vilayeti'ne göndermiş olduğu tahriratta hükûmet tarafından pek çok masraf yapılarak 8 ay önce gönderilmiş olan etüv makinesinin kurularak hizmete sunulmamasının üzüntüyle karşılandığını bildirmiştir. Ayrıca etüvle birlikte gönderilmiş olan pülverizatörün de halen Trabzon'dan aldırılmamış olmasına dikkat çekerek pülverizatörün bir an önce aldırılmasını, sıhhiye müfettişi ve belediye tabipleri tarafından verilen raporların da dikkatle uygulanmasını vilayete emretmiştir<sup>1476</sup>.

Tıbbi malzeme tedariki konusuna titizlik gösteren Osmanlı Devleti, Sıhhiye Dairesi tarafından satın alınacak tıbbi malzeme ve eşyalar için yapılacak ihaleler hakkında gazetelere

<sup>1474</sup>BOA. DH. İD. 53/43.

<sup>1475</sup>BOA. DH. İD. 7-2/33.

<sup>1476</sup>BOA. DH. İD. 46/75.

verilecek ilanların Takvim-i Vekayi'den başka Fransızca gazetelerin birinde de yayınlanmasına yönelik bir karar almıştır. Bu konu ile ilgili yazışmalar Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde başlamış, Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde ise karara bağlanmıştır. Sıhhiye Nezareti, bu konuyla ilgili 12 Haziran 1913 tarihli yazısında, Sıhhiye Dairesi tarafından satın alınan tıbbi malzemeler ile eşyaların daha çok Türkçe bilmeyen yabancı komisyoncular tarafından tedarik edildiğini belirtmiş, ayrıca ilanların sadece Türkçe gazetelerde yayınlanmasının ihaleye katılan kişi sayısının azalmasına yol açacağını ifade etmiştir. Bu nedenle Sıhhiye Dairesi tarafından gazetelere verilecek ilanların Takvim-i Vekayi'den başka bir Fransızca gazetede de yayılmasına izin verilmesini istemiş ve gerekli izin kendisine verilmiştir<sup>1477</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bütün Osmanlı vilayetlerine göndermiş olduğu umumi bir tebligat ile peyderpey gönderilmekte olan kininlerin vilayet merkezlerinde temiz bir yerde muhafaza edilmesini ve mülhakkattan istenildikçe sevk olunmasını emretmiştir<sup>1478</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde olduğu gibi Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde de tıbbi ve kimyevi maddeleri üretmek ve satmak amacıyla kurulan bir şirkete hükûmet tarafından ruhsat verildiği görülmektedir. “*Osmanlı Sanayi-i Kimyeviye Anonim Şirketi*” adındaki bu şirket Elektrik Mühendisi Mehmet Refik Bey ve arkadaşları tarafından kurulmak istenilmiştir. İstanbul'da 30 yıl süre ve 10 bin lira sermaye ile kurulmak istenilen şirketin müracaatı Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve neticede şirkete 24 Eylül 1914'te ruhsat verilmiştir<sup>1479</sup>.

Avrupa'da I. Dünya Savaşı devam ederken Osmanlı Devleti, ülkesindeki tıbbi malzemelerin yurt dışına satılmasını yasaklayan bir karar almıştır. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Balkan hükûmetleri tarafından Osmanlı topraklarına özel olarak gönderilen kişiler tarafından yüklü miktarda tıbbi malzeme alınıp ihraç edilmekte olduğu anlaşılmıştır. Bu amaçla Bulgaristan'dan gelen Kamhi isimli bir kişi ile üç arkadaşı tarafından tıbbi malzeme satın alındığının haber alınması üzerine Osmanlı topraklarından tıbbi malzeme ihracının yasaklanması gerektiği Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından bildirilmiştir. Sadaret makamı Dâhiliye ve Maliye Nezaretleri'ne göndermiş olduğu tebligatta, savaş durumu devam ettiği süre boyunca Avrupa'dan tıbbi malzeme getirtilmesinin mümkün olmadığını ifade ederek elde mevcut olan ilaçların yurt dışına çıkarılmasına izin verilmemesini emretmiştir<sup>1480</sup>.

<sup>1477</sup>BOA. BEO. 4185/313867.

<sup>1478</sup>BOA. DH. HMs. 22/66.

<sup>1479</sup>BOA. MV. 236/97.

<sup>1480</sup>BOA. BEO. 4314/323480; BOA. MV. 193/25.



## 8. II. Meşrutiyet Hükûmetlerinin Halk Sağlığının Korunmasına Yönelik Çalışmaları

### 8.1. Yerleşim Yerlerinin Sıhhi Şartlarının Islahı

II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin şehirlerin temizliği ile halkın sağlığı arasındaki bağlantıyı bildiği ve bu konuya önem vererek eldeki imkânlar nispetinde çalışmalar yaptığı görülmektedir. Yapılan çalışmalar arasında; bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına yol açan kanalizasyon şebekesinin ıslahı, içme sularının temizliğine önem verilmesi, bataklıkların kurutulması ön plana çıkmaktadır. Bu konudaki ilk çalışma Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti dönemine aittir. 25 Eylül 1908 tarihli belgeye göre, Geyve Kasabası civarında bataklıkların mevcut olması başta sıtma olmak üzere pek çok hastalığın ortaya çıkmasına yol açmaktaydı. Bu nedenle gerek bu sıkıntının ortadan kaldırılması gerekse bölgedeki ipek ticaretinin gelişmesini sağlamak için kasabanın havası ve suyu temiz olan Yeni Geyve Mahallesi'ne nakledilmesi bölge halkı tarafından talep edilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıflığı'na göndermiş olduğu tezkere ile konuyla ilgili gerekenin yapılarak kendisine haber verilmesini istemiştir<sup>1481</sup>.

Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Erzurum Vilayeti'nin Bayburt Kazası ahalisinden Şeyh Bızınlı Aşireti'ne mensup otuz üç hane İstanbul'a gelerek Tavukpazarı yakınındaki Çadırcılar Han'ı olarak bilinen harabeye yerleşmiştir. Dilencilik yaparak geçimlerini sağlayan bu halkın iskâna uygun olmayan bir mevkie yerleşmiş olmaları, ikamet ettikleri yerde tuvaletin dahi bulunmaması ve içlerinden bazılarının hasta olması nedeniyle umumi sağlığı tehdit etmeye başlamışlardır. Heyet-i Sıhhiye Reisi Asım Bey tarafından hazırlanan raporda bunların İstanbul'da bu şekilde ikamet etmelerinin zararlı olduğuna işaret edilerek derhal memleketlerine gönderilmelerinin Zaptiye Nezareti'ne emredilmesi istenilmiştir. Ayrıca İstanbul'a gelmek isteyen taşra ahalisinin gelişlerine müsaade olunmaması ve bir iş amacıyla İstanbul'a gelip geri döneceklerin de hareketleri hakkında belediyeye veya zabıtaya bilgi verilmesi gerektiği ifade edilmiştir<sup>1482</sup>.

Kamil Paşa'nın birinci hükûmeti döneminde Medine'ye akan Ayn-ı Zerka suyunun temiz olmaması nedeniyle mahalli hükûmet tarafından hazırlanan ve suyun demir borularla taşınmasını ön gören planın bilinmeyen bir sebeple ertelendiği Medine-i Münevvere Sıhhiye tababeti tarafından hükûmete bildirilmiştir. Bu durumu değerlendiren Sıhhiye Nezareti, hac için bölgeye gelecek insanların böyle pis bir suyu içmelerinin uygun olmadığını belirterek gerekli çalışmalara bir an önce başlanılmasını emretmiştir<sup>1483</sup>. Aynı hükûmet döneminde İstanbul'u

<sup>1481</sup>BOA. DH. MKT. 2614/76.

<sup>1482</sup>BOA. DH. MKT. 2641/26.

<sup>1483</sup>BOA. DH. MKT. 2656/7.

pençesine alan ve özellikle Aksaray, Cerrahpaşa ve Yusuf Paşa semtlerinde etkili olan tifo hastalığının sular vasıtasıyla intikal ettiğine dair basında haberlere çıkmış ve ilgili makamlardan bu konuya bir çözüm bulmaları istenilmiştir<sup>1484</sup>. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, hastalığın görüldüğü yerlerden ayrı ayrı numuneler alınarak bunların Bakteriyolojihane’de muayene edilmesini ve mikrop barındıran suların kullanımının yasaklanarak temizlenmesi için gerekli çalışmaların yapılmasını Şehremaneti’ne emretmiştir<sup>1485</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa’nın I hükûmeti döneminde ise Dâhiliye Nezareti, 14 Mart 1909 tarihli yazısında Manastır Vilayeti’nin havasını bozan ve ziraatın gelişmesini olumsuz yönde etkileyen bataklık ve derelerin temizlenmesi talebini Ticaret ve Nafia Nezareti’ne bildirmiştir<sup>1486</sup>. Konya Vilayet Meclisi tarafından Hüseyin Hilmi Paşa’nın II. hükûmeti döneminde gönderilen 6 Mayıs 1909 tarihli belgede halkın sağlığının muhafazasında temizliğin önemine dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte belediye gelirlerinin ancak maaş ve diğer masraflara yettiği de ifade temizlik masraflarına karşılık olarak münasip bir verginin konulması talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti, belediye kanununun tadili esnasında bu hususun dikkate alınacağını vilayete bildirmiştir<sup>1487</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa’nın I. hükûmeti dönemine ait 4 Mart 1909 tarihli belge Beyrut şehrinin Reis’ül-Beyrut isimli mahallesinde kanalizasyon sisteminin bulunmaması nedeniyle açıktan akan lağımın insan sağlığını tehdit ettiği hakkında bilgiler vermektedir. Sıhhiye Meclisi’nde görevli Alman delege tarafından hazırlanan ve Sıhhiye Meclisi’nde okunan raporda belirtilen bu durumun ortadan kaldırılması için Dâhiliye Nezareti, Beyrut Vilayeti’ne tebligatta bulunmuştur. Bu tebligatta Reis’ül-Beyrut Mahallesi’nde kanalizasyon bulunmaması nedeniyle pis suların açıktan aktığı ve bu durumun bölgenin havasının bozulmasına yol açtığı belirtilmiştir. Ayrıca bu bölgede bulunan Saint Jan Şövalyeleri’ne ait hastaneye müracaat edenlerin de bu durumdan şikâyetçi olduklarını belirtmiştir. Pis suların açıktan akmasının hastalıkların ortaya çıkmasına ve halkın sağlığının bozulmasına yol açabileceği de ifade edilmiştir. Bu nedenle masrafları belediye gelirlerinden karşılanmak üzere bölgede kanalizasyon inşa edilmesi acilen istenilmiştir<sup>1488</sup>. Yine Hüseyin Hilmi Paşa’nın I. hükûmeti döneminde

<sup>1484</sup>BOA. DH. MKT. 2659/27; *Servet-i Fünun*, 29 Teşrinievvel 1324/11 Kasım 1908, nu. 150.

<sup>1485</sup>BOA. DH. MKT. 1303/33.

<sup>1486</sup>BOA. DH. MKT. 2766/72.

<sup>1487</sup>BOA. DH. MKT. 2814/8.

<sup>1488</sup>BOA. DH. MKT. 2760/26; Dönemin Beyrut Şehremini Selim Ali Selâm hatıralarında Beyrut şehrinin temizliği, sağlık durumu, yapmak istediği çalışmalar ve merkezi hükûmetin tavrı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Buna göre Selim Ali Selâm göreve geldikten sonra ilk olarak şehrin temizliği ve yolların tamiriyle ilgilenmeye çalışmıştır. Umumi bir kanalizasyon sistemi kurmaksızın beklenildiği gibi bir temizliğin sağlanmasının mümkün olmadığını bilen Selim Ali Selâm, bunun için şehrin yetersiz olan gelirlerini arttırmak adına bir tasarı hazırlamıştır. Bu tasarıda şehirdeki sıhhi durumdan, kötü kokuların yayılmasından, sineklerin çoğalmasından bahsederek umumi bir kanalizasyon sisteminin kurulması ve mikrop yuvası olan eski caddelerin yıkılması gerektiğini belirtmiştir. Sağlık açısından faydalarının yanı

Basra'da ortaya çıkan ve pek çok insanın hayatını kaybetmesine yol açan hastalığın içme sularının temiz olmamasından kaynaklandığının bildirilmesi üzerine hükûmet harekete geçmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 12 Mart 1909 tarihli yazı ile suyun demir borularla iletilmesi işinin ihale ile kime verileceğini tespit etmek için Selanik suyuna ait mukavele ve şartnamenin incelenerek mahalli ihtiyaçlara göre tadil edilmesini istemiştir. Yapılacak bu inceleme neticesinde de talipler arasında en ciddi teklifi veren kişiye işin ihale edilmesine karar verilmiştir<sup>1489</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Mekke-i Mükerrreme Emaneti 60 bin kuruştan ibaret olan tanzifat (temizlik işleri) tahsisatının yetersizliği nedeniyle Cidde'ye gelen hacılardan ve yolculardan sıhhiyece alınmakta olan yarımşar mecdiyenin birer çeyreğinin kendilerine verilmesini veya başka bir kaynaktan da 5 bin liranın tahsis edilmesini istemiştir. Sadaret Mektubi Kalemî tarafından Sıhhiye Nezareti'ne bildirilen bu durum üzerine Nezaret, söz konusu tahsisatın 60 bin kuruştan ibaret olmadığını, Babîali tarafından tasdik edilmiş olan Hicaz Layihası'nda ayrıntıları gösterildiği şekilde bu meblağın dört yüz altmış iki bin küsur kuruş olduğunu ifade etmiştir. Layihada yazılı olan tahsisatın hazine tarafından tamamen ödenmesi durumunda Mekke, Arafat ve Mina'nın temizliğinin hakkıyla gerçekleşmesinin mümkün olduğunu da belirtmiştir. Bununla birlikte hacılardan ve yolculardan alınmakta olan sıhhiye vergisinden tanzifat için para ayrılmayacağını da ifade etmiştir. Maliye Nezareti ise konuyla ilgili müracaatı inceledikten sonra vermiş olduğu cevapta bütçede karşılık bulunmaması nedeniyle talep olunan 5 bin liranın gönderilmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir<sup>1490</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Hüdavendigâr Vilayeti'nden Sadarete gönderilen bir tahrirat Bursa'daki temizlik işlerinde karşılaşılan zorluklar hakkında önemli

---

sıra eski caddelerin yıkılmasının hem hükûmet hem de halk için önemli faydalar sağlayacağını belirten Selim Ali Selâm, tasarısının Belediye ve Vilayet Encümenleri tarafından onaylanarak Babîali'ye sunulduğunu da ifade etmiştir. Bu tasarının sunulmasından bir ay sonra Sadrazam Kamil Paşa'dan bir telgraf gelmiştir. Bu telgrafta Prusya Hastanesi yakınındaki bir kanalizasyondan sağlığa zararlı kokuların yayıldığı belirtilmiş ve belediyeden bu kanalizasyonu kapatması istenilmiştir. Selim Ali Selâm bu durumun tasarısının kabul edilmesi için iyi bir fırsat yaratacağını düşünmüştür. Nitekim Valiye göndermiş olduğu cevabi yazıda *“Kötü koku yayan tek lağım bu değildir, benzeri birçok lağım bulunmaktadır. Bu ve benzeri lağımın kapatılıp zararının tamamen ortadan kaldırılması, devlet-i âlinize sunulan... tarihli tasarımızın onaylanmasına bağlıdır”* diyerek konuya dikkat çekmeye çalışmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Vali, Sadrazam Kamil Paşa'dan gelen yeni bir telgrafı Selim Ali Selâm'a göndermiştir. Bu telgrafta *“Belediye başkanına Prusya Hastanesi yakınındaki kanalizasyonu hatırlatın ve sonucu derhal bana bildirin”* denildiğini belirten Selim Ali Selâm, bu telgrafa da ilki gibi cevap vermiş ve durumu mebusları Rıza Bey'e de haber vererek tasarının bir an önce onaylanması için gayret etmesini istemiştir. Neticede Selim Ali Selâm, tasarının Sadaret'te adeta karanlığa gömüldüğünü, Valinin tasarının onaylanması için defalarca ısrar etmesine rağmen ne olumlu ne de olumsuz bir cevap alınmadığını belirtmiştir. (Beyrut Şehremini'nin Anıları 1908-1918, Selim Ali Selâm, Takdim ve Yayına Hazırlayan: Dr. Hassân Ali Hallâk, Tercüme: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2005, s. 86-87).

<sup>1489</sup>BOA. DH. MKT. 2748/3.

<sup>1490</sup>BOA. BEO. 3564/267273; BOA. BEO. 3573/267944.

bilgiler vermektedir. Buna göre Bursa'da belediye işlerinin layıkıyla yapılmasına engel olan durumların ortadan kaldırılması için gereksiz maaş verilmemesi, fazla harcama yapılmaması ve su-i istimallere meydan verilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Belediye gelirlerinin zaruri harcamalara dahi yetmemesi nedeniyle başka tedbirlerin alınması gerektiği de belirtildiği gibi muhacirlerin de iskân edilmesi ile birlikte şehrin seneden seneye büyüdüğüne ve ihtiyaçlarının arttığına da dikkat çekilmiştir. Bunların yanı sıra daha önce belediye tarafından alınmakta olan kile ve kantar vergilerinin alınmaması nedeniyle belediye gelirlerinin önemli miktarda gelir kaybına uğradığı da belirtilmiştir. Bu kaybın Duhuliyeye vergisi ile bir dereceye kadar azaltılmasına rağmen belediyenin artan vazifelerine bir karşılık oluşturmadığı ve sıkıntıları bitirmediği de ifade edilmiştir. Bu nedenle yeni bir vergi konulması yerine tanzifat vergisinin cüz'ü bir miktar artırılması istenilmiştir<sup>1491</sup>. Babıâli tarafından tasdik edilmiş olan karara uygun olarak Bursa'da 15-20 seneden beri tanzifat vergisi alınmasına rağmen bu vergiyi vermeyenler hakkında yapılacak muameleye dair kanunda bir açıklık olmadığı da ifade edilmiştir. Tanzifat vergisinin ödenmemesinin temizlik işlerinin aksamasına yol açtığı da belirtilerek bu durumun halkın sağlığına olumsuz etki ettiği de ifade edilmiştir. Bu nedenle yıllık 15 kuruştan aşağı vergi veren hane, han, hamam, otel, kaplıca ve fabrikalardan aylık 1 kuruştan 6 kuruşa kadar tanzifat vergisi alınması talep edilmiştir. Ayrıca dükkân, meyhane, havlucu odaları ve sürekli ikamet edilip ayrı ayrı kıymetlerle vergiye tabi tutulan han odaları ile müstakil böcekhaneye ve şehir içerisinde bulunan değirmenlerden de aylık 20 paradan 3 kuruşa kadar tanzifat vergisi alınması istenilmiştir<sup>1492</sup>.

Hüdavendigâr Vilayeti'nin bu talepleri Şura-yı Devlet'te müzakere edilmiştir. Bu müzakere neticesinde Hüdavendigâr Vilayeti'ne bir cevap verilebilmesi için diğer vilayetlerde tanzifat vergisi alınıp alınmadığının öğrenilmesi ile eğer bu vergi alınıyorsa ne şekilde ve ne miktarda alındığının da sorulması yönünde bir karar alınmıştır. Konuyla ilgili olarak Kastamonu Vilayeti'nden gelen cevabi yazı önemlidir. Buna göre Kastamonu Vilayeti'ne bağlı olan yerlerden Sinop, Bolu, Çankırı, Düzce, Bartın, Tosya ve Cide Kazaları'nda tanzifat vergisi alınmamaktadır. Ayrıca Ereğli ve Gerede Kazaları'nda da 12 sene önce tanzifat vergisi alınmak istenilmişse de tahsil olunamamıştır. Zonguldak'ta ise tanzifat vergisi adı altında aylık her hane ve dükkândan üç kuruştan on iki kuruşa kadar vergi alındığı belirtilmiştir. İnebolu'da ise 1895 yılından beri dükkânlarının kıymetiyle orantılı olarak aylık bir kuruştan beş kuruşa kadar tanzifat vergisi alındığı belirtilmiştir. Vilayet merkezinde ise 1897 yılından 1903 yılına kadar mülklerin kıymetiyle orantılı olarak vergi alındığı ifade edilmiştir. 1903 yılından sonra ise kıymeti 3 bin kuruşa kadar olanlar hariç tutularak yıllık 6 ile 24 kuruş arasında vergi alınmaya

<sup>1491</sup>BOA. ŞD. 1602/14.

<sup>1492</sup>BOA. ŞD. 1602/14.

çalışıldığı ancak halkın ödeme gücünün bulunmaması nedeniyle bunun da mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Anladığımız kadarıyla Kastamonu Vilayeti'nden alınan bu cevap Hüdevandigar Vilayetinin tanzifat vergisi talebinin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını göstermektedir<sup>1493</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa döneminde Konya Vilayeti dâhilindeki Karaviran ve Beyşehir Gölleri'nde halkın sağlığını tehdit eden sızlıkların ve bataklık parazitinin ortadan kaldırılması için bir adım atıldığını görülmektedir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 17 Kasım 1909 tarihli belgeye göre Karaviran ve Beyşehir Gölleri etrafındaki sızlıklar ile bataklıklar sebebiyle otuz bine yakın nüfusa sahip olan Seydişehir ve Beyşehir Kazaları halkının neredeyse yarısı hastalıklarla boğuşmaktadır. Yapılan incelemelerde bölge nüfusunun günden güne azaldığı da tespit edilmiş ve bu duruma acilen bir çare bulmak için harekete geçilmiştir. Bu doğrultuda Konya Vilayeti Sıhhiye Müfettişi tarafından gönderilen telgrafta her iki kazadaki köylere mahalli hükümet tarafından akasya ağaçlarının dikilmesi, mevcut hastaların ücretsiz olarak tedavi edilmesi ve hükümet tarafından seyyar bir tabibin tayin edilmesi istenilmiştir. Bununla birlikte bölgedeki sağlık sorunlarının kaynağı durumunda olan bataklıkları kurutulması için de bir mühendisin gönderilmesi talep edilmiştir<sup>1494</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükümeti döneminde İstanbul'daki salgın hastalıkların önünün alınması için Dâhiliye Nezareti tarafından Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bir tahrirat gönderildiği yazışmalardan anlaşılmaktadır. Söz konusu tahriratta İstanbul ve çevresinde bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasını önlemek için su bentlerinin tamiri edilmesi, temizlenmesi ve mecraya demir borular döşenmesi için gerekli keşiflerin yapılması istenilmişti. Ancak aradan geçen zamana rağmen bu iş için istenilen memurların gönderilmediği Dâhiliye Nezareti'nin Sadaret'e göndermiş olduğu 19 Ekim 1909 tarihli yazıda belirtilmiştir. Ayrıca yapılacak çalışmalar için ihtiyaç duyulan meblağın Maliye, Sıhhiye ve Evkaf Nezaretleri ile Şehremaneti arasında taksim mi edileceği veya Evkaf Nezareti'ne ait olup hazineye bulunan meblağdan mı karşılanacağı konusunda bir an evvel karar verilerek çalışmalara başlanması istenilmiştir<sup>1495</sup>.

Aynı hükümet döneminde Terkos ve Elmalı sularının içmeye elverişli olmadıkları Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından yapılan tahliller neticesinde anlaşılmıştır. Tifo, dizanteri, ishal gibi pek çok hastalığın kaynağı olarak gösterilen bu suları işletme hakkına sahip olan kumpanyaların da imtiyazname şartlarına aykırı davrandıkları da belirtilmiş ve bu konuda Babîâli tarafından bir karar alınması istenmiştir<sup>1496</sup>.

<sup>1493</sup>BOA. ŞD. 1602/14.

<sup>1494</sup>BOA. DH. MUI. 36-1/48.

<sup>1495</sup>BOA. DH. MUI. 23-1/48.

<sup>1496</sup>BOA. DH. EUM. THR. 16/13; BOA. DH. MUI. 27-2/19.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde İstanbul'a akan suyolları ile bentlerinin inşa ve ıslahı için müzakerelerde bulunmak amacıyla bir komisyon teşkil edilmiştir. İçerisinde Sıhhiye Meclisi üyelerinden Akil Muhtar Bey ile Maliye Nezareti Emlak Komisyonu azası Muhiddin Bey'in de bulunduğu bu komisyonda ayrıca Şehremaneti'ni temsil eden bir üye de bulunmaktaydı<sup>1497</sup>. Sıhhiye Mecmuası'nın 1913 yılında yayınlanmış olan ilk sayısında yer alan “*İstanbul Suları Hakkında Mütalaat*” isimli yazıyı incelediğimizde İbrahim Hakkı Paşa, Mahmud Şevket Paşa ve Said Halim Paşa hükûmetleri döneminde Elmalı ve Terkos sularının temizliği ile ilgili önemli tetkiklerin yapıldığı ve raporların hazırlandığı görülmektedir. İhtisas sahibi kişiler tarafından hazırlanmış olan bu raporlar İstanbul'un su ihtiyacını karşılayan Elmalı ve Terkos sularının geçtikleri mıntıkaları, beslendikleri kaynakları ve kirlenmelerine yol açan nedenleri göstermeleri bakımından önemlidir. Ayrıca bu raporlarda şehrin değişik noktalarından alınan su örneklerinin tahlil edilmesi neticesinde tespit edilen bakteri ve koli basili miktarları hakkında da bilgiler verilmektedir<sup>1498</sup>. Söz konusu yazının son kısmında yer alan “*Meclis-i Âli-i Sıhhiyenin Sular Hakkındaki Kararı*” başlığında ise İstanbul sularının korunması için yapılması gerekenlerin neler olduğu sıralanmıştır. Buna göre Elmalı suyu hakkında yapılacaklar 3 maddede toplanmıştır. 1. maddeye göre Elmalı bendinden gelen besleyici mecra üzerindeki köy, çiftlik ve mandıralar mümkünse kaldırılmalıdır. Ancak bu mümkün değilse köylerde ve çiftliklerde yaşayan vatandaşların derelere pislik dökmemeleri, derelerde yıkanmamaları ve hayvanlarını derelere sokmamaları için bu bölgelerin kontrol altına alınması gerekmektedir. Bunun için de bölge halkından birisi bekçi olarak tayin edilmeli ve bir tabip ayda bir kere buralara gönderilerek bölgenin sağlık durumu teftiş etmelidir. 2. maddeye göre suyun iyi bir şekilde süzdürülmesi için şirket, hükûmet tarafından uyarılmalıdır. 3. maddeye göre ise her on beş günde bir fakülteden veya Üsküdar'daki çeşmelerin birinden su alınarak tahlil edilmeli ve bu tahlillere ait raporlar Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gönderilmelidir<sup>1499</sup>.

Terkos suyu hakkında yapılacaklar da 3 madde halinde sıralanmıştır. Buna göre her şeyden önce şehre içmeye elverişli suyun verilmesi için hükûmetin su şirketine etkili bir tebligatta bulunması kararı alınmıştır. Bunun için şirkete azami 6 ay süre verilmesi ve bu süre zarfında taahhütlerin yerine getirilmemesi halinde ise şirketin imtiyaznamedeki şartlara göre sorumlu tutulması kararlaştırılmıştır. 2. maddeye göre Terkos Gölü çevresindeki köyler mümkünse kaldırılmalıdır. Bu mümkün değilse de köylerdeki pisliklerin gölü besleyen mecralara atılmaması, bölge halkından seçilecek üç bekçi ile birlikte Mayıs ayından Kasım ayı sonuna kadar bölgenin sağlık durumunu kontrol etmek için her sene geçici bir tabibin görevlendirilmesi de kararlaştırılmıştır. 3. maddeye göre ise her on beş günde bir İstanbul'daki

<sup>1497</sup>BOA. DH. İD. 35/21.

<sup>1498</sup>Sıhhiye Mecmuası, Y. 1, S. 1, s. 34-45.

<sup>1499</sup>Sıhhiye Mecmuası, Y. 1, S. 1, s. 46.

çeşmelerden alınacak Terkos suyu tahlil edilecek ve hazırlanan raporlar Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gönderilecektir<sup>1500</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde bataklıkların ortadan kaldırılması için de adımlar atılmıştır. Bu konuda İznik Gölü ve çevresinde sıkıntı yaşandığı görülmektedir. İznik Nahiyesi Müdüriyeti'nden 8 Mart 1910 tarihinde Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'ne gönderilmiş olan yazıda İznik Gölü'nün eski mecrasının kapanması nedeniyle gölün yükseldiği ve birçok yerin bataklık halini aldığı bildirilmiştir. Ayrıca buna bağlı olarak İznik Nahiyesi ile çevre köylerinin sağlık durumunun bozulduğu da bildirilmiş ve İznik Gölü'nün temizlenmesi istenilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıflığı'na göndermiş olduğu yazı ile gölün bir an önce temizlenmesini ve ortaya çıkarmış olduğu zararların önlenmesini istemiştir<sup>1501</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Erzurum Vilayeti, daha önce alınan ancak kaldırılmış olan tanzifat vergisinin yeniden alınması için müracaatta bulunmuştur<sup>1502</sup>. Ancak vilayetin bu talebi hükûmet tarafından olumlu karşılanmamıştır. Tanzifat vergisinin yeniden alınması konusundaki en büyük engel ise bu verginin bizzat Erzurum Belediyesi'nin isteği üzerine ve irade-i seniyye ile lağvedilmiş olmasıdır. Bu durumda tanzifat vergisinin yeniden alınmasına izin verilmesi, yeni bir verginin konulması gibi görülmüş, bunun için de kanuni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. 1911 yılında yıllık tanzifat vergisinin 80 bin kuruş civarında olacağı tahmin edilerek bu verginin yeniden alınmasına izin verilmesi için teşebbüslere devam edilmiştir. Nihayet Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 10 Aralık 1911 tarihli yazıda Erzurum'da suyollarının inşa edilmesi için istenilen tanzifat vergisinin yeniden konulmasının özel bir düzenlemeye ihtiyaç duyduğu ve konunun hazırlanması düşünülen belediye kanunu ile ilgili olmasına rağmen yapılması istenilen işlerin bu kanuni düzenlemeyi beklemeyecek kadar aciliyet arz ettiği belirtilmiştir. Bu nedenle asıl belediye kanununa dâhil edilmek şartıyla her sınıf belediyenin alabileceği vergilerin cins ve miktarını belirlemek üzere acilen iki maddelik bir kanun hazırlanması ve belediyelerin ihtiyaçlarının bu şekilde karşılanması istenilmiştir<sup>1503</sup>. Yine İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Mekke-i Mükerrerme Emaneti her yıl Sıhhiye Dairesi tarafından ödenmekte olan tanzifat bedelinin kesilmesinden duyduğu rahatsızlığı hükûmete bildirmiş<sup>1504</sup> ve bu tahsisatın ödenmeye devam etmesini istemiştir<sup>1505</sup>. Bunun üzerine Sadaret makamından Dâhiliye

<sup>1500</sup> *Sıhhiye Mecmuası*, Y. 1, S. 1, s. 47.

<sup>1501</sup> *BOA. DH. MUI.* 79-1/53.

<sup>1502</sup> *BOA. BEO.* 3754/281503; *BOA. BEO.* 3877/290772.

<sup>1503</sup> Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi I, Osmanlı'dan Cumhuriyete (1866-1930)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s. 116 ve 120-121.

<sup>1504</sup> *BOA. BEO.* 3760/281966.

<sup>1505</sup> *BOA. BEO.* 3765/282308; *BOA. BEO.* 3778/283343.

Nezaretî'ne gönderilen 4 Ağustos 1910 tarihli tahriratta gereğinin bir an önce yapılması istenilmiştir<sup>1506</sup>. Hicaz Vilayeti'nden Dâhiliye Nezaretî'ne gönderilmiş olan diğer bir yazıda ise özetle her yıl binlerce hacının ziyaret ettiği Mekke şehrinin temizliğinin önemine değinilerek bu iş için Sıhhiye Nezaretî veznesine teslim edilmekte olan 462 bin kuruşun bundan sonra belediyeye terk edilmesi istenilmiştir. Bu talep karşısında hükûmet Hicaz Vilayeti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda Mekke'de hacıların sağlıklarının muhafazasına yönelik her türlü tedbirin Hicaz Sıhhiye İdaresi tarafından alınacağını bildirmiştir<sup>1507</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Suriye Vilayeti Sıhhiye Müfettişî'nin göndermiş olduğu bir rapor Şam Belediyesi'nin şehrin mahalle ve çarşılarının temizlik ve düzenine önem vermediğini detaylarıyla ortaya koymaktadır. Söz konusu raporda şehrin Salihîye semtinde bulunan Muhiddin Arabî Camii'nin yakınındaki sokakların moloz ve süprüntüler ile dolu olduğu, yol kenarlarında ise etleri köpekler tarafından yenilmiş leşlerin bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca şehirdeki pek çok çeşmeye su veren ve halk tarafından hem içmede hem de diğer ihtiyaçların karşılanmasında kullanılan nehirden kadınların kirli bezlerini ve benzeri eşyalarını yıkayarak suyu kirlettikleri de belirtilmiştir. Bununla birlikte Salihîyenin büyük caddelerinde bile süprüntüler ve kirli suların birikmiş olduğu ve şehrin temizliği konusunda görevlilerin hiç bir şey yapmadıkları da belirtilmiştir<sup>1508</sup>. Bu rapor üzerine Dâhiliye Nezaretî, Suriye Vilayeti'ne özel diğer vilayetlere ise genel bir tebligatta bulunmuştur. Suriye Vilayeti'ne gönderilen tebligatta Şam şehri belediyesinin şehrin temizliğine gerekli önemi vermediği belirterek halkın sağlığından endişe duyulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca kolera tehdidinin arttığı böylesi bir dönemde mahalli hükûmetin sorumsuzca davranmasının kabul edilemeyeceği de ifade edilerek şehrin temizliğine gereken önemin verilmesi istenilmiştir. Vilayetlere gönderilmiş olan umumi tebligatta ise bazı mahallerin belediyeleri tarafından temizliğe gereken önemin verilmediğinin anlaşıldığına dikkat çekilmiş ve memleketin kolera tarafından tehdit edildiği hatırlatılarak şehirlerin temizliğine önem verilmesi istenilmiştir<sup>1509</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Dâhiliye Nezaretî tarafından bazı kasabalarda suların demir borulardan akıtılması ve lağım mecralarının tamir edilmesinde konularında halkın da yardımda bulunmasına ilişkin 7 Ekim 1911 tarihli tebligat önemlidir. Bu tebligatta bazı kasabalarda halkın kullanmakta olduğu sulara lağımın karışması nedeniyle bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca bu durumun o esnada devam etmekte olan kolera'nın şiddetinin arttırmasına yol açtığı da ifade edilmiştir. Memleketin dört bir tarafından suların demir borulardan akıtılması ve lağım mecralarının tamir edilmesi hususlarında hükûmete

<sup>1506</sup>BOA. BEO. 3788/284058.

<sup>1507</sup>BOA. DH. İD. 53/3.

<sup>1508</sup>BOA. DH. MUI. 129/3.

<sup>1509</sup>BOA. DH. MUI. 129/3.



müracaatlar geldiği de belirtilmiştir. Ancak devam eden kolera nedeniyle ekonomik açıdan sıkıntı içerisinde bulunan hazinenin suyolları ve lağım lar için harcama yapmasının mümkün olmadığı da ifade edilmiştir. Bu nedenle gerekli tamirat ve inşaat işlerinin mahalli idareler ile belediye meclisleri tarafından halkın yardımlarına da müracaat edilerek yapılması istenilmiştir. Tedarik edilen paranın yetişmediği durumlarda ise inşaatın tamamlanması için hazineden yardım talep edilmesi gerektiği belirtilmiştir<sup>1510</sup>. Bu tebligata rağmen memleketin değişik bölgelerinden bu konuyla ilgili talepler gelmeye devam etmiştir. Örneğin Manastır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta Elbasan Kazası'ndaki suyollarına demir künklerin döşenmesi için gerekli olan meblağın belediye ve halktan karşılanmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Hüdavendigâr Vilayeti'nden gönderilen tahriratta ise Bursa'nın bazı mahallelerinde yapılması planlanan lağım ların inşaatı için hazineden 24 bin kuruş talep edilmiştir. Ancak Dâhiliye Nezareti tarafından gönderilen cevabi yazıda bu meblağın tahsisinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Ankara Vilayeti'nden gönderilen tahriratta ise Kalecik Kazası'nın bozuk olan ve lağım lar ile karışan suyollarına demir borular döşenmesi için gerekli olan 1.500 liranın ancak 200 lirasının mahallinden karşılanabileceği belirtilmiştir. Geri kalan 1.300 liranın ise hazineden karşılanması talep edilmiştir. Ankara Vilayeti'nin bu talebine olumsuz cevap verilmiştir. Koleranın giderek arttığı ve bu durumun içme sularına lağım ların karışmasından kaynaklandığının tespit edildiği Bilecik Kazası da aynı taleple Dâhiliye Nezareti'nin kapısını çalmıştır. Suların demir borulardan akıtılarak kolera belasından kurtulmak isteyen Bilecik Kazası'na verilen cevapta bu konuda her taraftan müracaatlar geldiği belirtilerek öncelikle mahalli imkânlar ve halkın yardımına müracaat edilmesi tedarik edilen miktarın yetişmemesi halinde ise hazineden yardım istenilmesi gerektiği bir kez daha tekrar edilmiştir<sup>1511</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'ne göndermiş olduğu 22 Ağustos 1912 tarihli yazı ile İstanbul'un temizlik işlerinin yabancı bir şirkete verilmesine itiraz etmiştir. Bu itirazın temel nedeni ekonomik açıdan sıkıntı içerisinde bulunan belediyenin şimdiye kadar 24 bin liraya yaptığı temizlik işlerinin 32 bin liraya ihale edilmesidir. Dâhiliye Nezareti, ayrıca temizlik işlerinin belediyeler tarafından değil de ihale yoluyla yapılmasının daha faydalı olacağına inanılıyorsa bunun için harcanan meblağı geçmemek üzere ihalenin yerli müteahhitlere verilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir<sup>1512</sup>.

Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Şehremaneti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Nisan 1913 tarihli tahriratta Elmalı suyunun yapılan tahliller neticesinde el yüz

<sup>1510</sup>BOA. DH. HMŞ. 22/33; BOA. DH. HMŞ. 22/32; BOA. DH. MB. HPS. M. 2/37.

<sup>1511</sup>BOA. DH. İD. 35/11.

<sup>1512</sup>BOA. DH. İD. 83-2/3.

yıkamak, yemeklerde kullanmak şöyle dursun çamaşır bile yıkanmaya elverişli olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu pis suyu kullanmaya mecbur bırakılan halkın şikâyetleri neticesinde suyun ıslah edilmesi için Üsküdar ve Kadıköy su şirketine 6 ay süre verildiği ve eğer gerekli ıslah çalışmaları yapılmaz ise imtiyazlarının fesih edileceğinin resmen tebliğ olunduğu da belirtilmiştir. Ancak verilen süre dolmuş olmasına rağmen şirketlerin suyu ıslah etmedikleri de ifade edilmiştir. Bunun üzerine ne yapılması gerektiği sorulmuştur. Dâhiliye Nezareti, Nafia Nezareti'ne göndermiş olduğu tahriratta hükûmet ile şirket arasında yapılmış olan mukavele hükümlerine göre yapılması gereken muamelenin ne olduğunun bildirilmesini istemiştir. Nafia Nezareti'nin göndermiş olduğu cevabi yazıda suyun kirlenmesinin yağmurun etkisiyle bentlerde meydana gelen çökmeler sonrasında olduğu ve bunda şirketin bir kusurunun bulunmadığının anlaşıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Şehremaneti tarafından gönderilecek memurlardan oluşacak bir komisyon tarafından da bu konuda gerekli incelemelerin yapılacağı belirtilmiştir<sup>1513</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Hicaz Bölgesi'nin temizlik işleri için gerekli olan parayı tedarik edebilmek için geçici bir kanun çıkarıldığı görülmektedir. 13 Mayıs 1914 tarihinde kabul edilen 3 maddelik bu kanun "*Hicaz Islahat-ı Sıhhiye ve Tanzifat Resimleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" adını taşımaktadır. Kanunun 1. maddesine göre Mekke'den Medine'ye gitmek üzere kiraya verilen binek ve yük develerinden her biri için Hicaz'a mahsus Islahat-ı Sıhhiye Resmi adıyla 60 kuruş vergi alınacaktı. Bu vergi Hicaz Sıhhiye İdaresi tarafından alınacak ve Hicaz Bölgesinde sağlık kurumları inşa etmek, hacıların ve halkın su ihtiyacını karşılamak için harcanacaktı. Kanunun 2. maddesine göre ise Mekke'den Cidde'ye ve Cidde'den Mekke'ye ve Medine'den Mekke, Cidde ve Yenbu'ya ve Yenbu'dan da Medine'ye gitmek üzere kiraya verilen binek ve yük hayvanlarından her biri için Hicaz'a mahsus tanzifat resmi adıyla 10 kuruş alınacaktı. Bu vergi Hicaz Sıhhiye İdaresi tarafından alınacak ve hacıların ikamet ettiği veya geçtiği şehirler ile diğer mahallerin temizlikleri için kullanılacaktı<sup>1514</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Diyarbakır merkez belediyesinde ve sıhhiye dairesinde Mülkiye müfettişleri tarafından yapılan incelemelerde bazı yolsuzluklar tespit edildiği gibi şehrin içilebilir nitelikteki tek su kaynağı olan Hamrvat suyunun da kirlendiği tespit edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda Hamrvat suyunun mecralarının belediyenin ve sıhhiye dairesinin ihmali nedeniyle harap olduğu ve bu nedenle de suyun kirlendiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Hamrvat suyunun demir borularla taşınmasını sağlamak için Milli Aşireti eski reisi müteveffa İbrahim Paşa'nın mirasçılarının Diyarbakır mal sandığından olan alacaklarından bu iş için vazgeçtikleri halde söz konusu meblağın tahsil edilemediği ve başka para olmadığı için de

<sup>1513</sup>BOA. DH. İD. 41/38.

<sup>1514</sup>Düstur, Tertib-i Sani, C. 6, s. 731; BOA. BEO. 4289/321648.

gerekli tamiratın yapılamadığı da ifade edilmiştir. Neticede Diyarbakır şehrinin sıhhi durumu için son derece önemli olan bu suyun temizlenmesi için bir taraftan kaynak bulunması diğer taraftan da usulsüz harcamaların önüne geçilerek yolsuzlukların önlenmesi vilayete tebliğ edilmiştir<sup>1515</sup>.

## 8.2. Gıda Maddelerinin Üretim ve Satış Aşamalarında Devlet Kontrolü

Hijyen koşullarına uygun üretilip satılmayan gıda maddeleri birçok bulaşıcı hastalığın kaynağıdır. Hastalıklardan korunmak için izlenmesi gereken en güvenli yol gıda maddelerinin sağlıklı koşullarda üretimini, depolanmasını ve satışını sağlamaktır<sup>1516</sup>. Osmanlı Devleti'nde bu anlamdaki gıda kontrolleri sağlık teşkilatı ile belediye teşkilatının kurulup gelişmesiyle başlamıştır. Bu teşkilatlar bulunmadığı zamanlarda bütün esnaf, İhtisap Ağaları-Muhtesipler (belediye zabıta müfettişleri) aracılığıyla denetlenirdi. İhtisap Ağaları, “*İhtisap resmi*” adı verilen vergileri toplar, çarşı ve pazarlarda satılan malların fiyatını, tartısını ve kalitesini denetler, dükkânların temiz tutulmasını, kamuya açık yerlerde geleneklere ve ahlak kurallarına uyulmasını sağlar ve bunlara aykırı davrananları da cezalandırırdı. XIX. yüzyıl başlarında mikropların varlığı bilinmediği için, gıda maddeleri ile bunları üreten esnafın daha çok kâr amaçlı hileli gıdaları satıp satmadıkları kontrol edilir, sağlık açısından denetlenmezdi. Osmanlı Devleti'nde gıdalarla ilgili tedbirler kolera salgınlarının ortaya çıkmasıyla alınmaya başlanmıştır. İlk kolera salgınının çıktığı 1831 yılından itibaren, herhangi bir yerde kolera salgını çıktığında alınan ilk tedbirlerden biri bazı yiyeceklerin yasaklanmasıydı<sup>1517</sup>. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin her tarafında çıkan salgınlarda alınacak tedbirleri, karantina teşkilatının karar mercii olan Meclis-i Tahaffuz (Sıhhiye Meclisi) belirlemeye başladı. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde sağlık işlerini yönetecek bir teşkilat bulunmadığı gibi belediye teşkilatı da yoktu. 1840 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye (Askeri Tıp Okulu) bağlı olarak kurulan Meclis-i Tıbbiye içerisindeki bir şube sivil sağlık işlerine bakıyordu. Bu Meclis daha sonra Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne dönüştürülmüştür<sup>1518</sup>.

XX. yüzyılın başında gıda maddelerinin kontrolü yanı sıra bu maddeleri üreten ve satan mesleklere mensup kişilerin de bulaşıcı hastalık taşımadıklarını belgelemeleri esası benimsenmişti. Dârülaceze eski eczacısı İbrahim Romano, 1900 yılında Babîli'ye bir dilekçe vererek, aşçı esnafı arasında frengi ve verem hastalıklarına müptela kişiler bulunduğunu ileri sürüp bu hastalıkların bulaşmasına vasıta olan esnafın belediye dairelerindeki sıhhiye heyetleri

<sup>1515</sup>BOA. DH. İD. 218-2/1.

<sup>1516</sup>Nuran Yıldırım, “Osmanlı Devleti'nde Gıda Kontrolüne Bakış”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 54.

<sup>1517</sup>Yıldırım, “Osmanlı Devleti'nde Gıda...”, s. 54-55.

<sup>1518</sup>Yıldırım, “Osmanlı Devleti'nde Gıda...”, s. 59.

tarafından muayene edilmelerini ve ellerine bulaşıcı hastalık taşımadıklarına dair birer sıhhat şahadetnamesi (sağlık raporu) verilmesini önermişti. Ayrıca sıhhat şahadetnamesi almayan kalfa ve çırakları yanlarına kabul eden ustalardan bir miktar para cezası alınmalıydı. Bulaşıcı hastalık taşıdığı anlaşılanlar meslekten men edilecekleri gibi başka bir iş bulmakta da güçlük çekeceklerdi. 1901 yılında I. Daire-i Belediye Hıfzıssıha Müfettişliği, Bahçekapı'da Hacı Yorgi'nin Lokantası'nda çalışan aşçı yamağı Bodos'un frengi sebebiyle küçük dilinin düşmüş olduğunu Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi. Aşçılık mesleğini yapması yasaklanan Bodos memleketine geri döndü. Müfettiş Hakkı Hüsnü Bey ise 13 Ocak 1906 tarihli yazısıyla ekmekçi, sucu, aşçı, bakkal ve manav gibi esnaf içerisinde verem, frengi ve diğer akciğer hastalıklarına müptela olanların her sene Mart ayı başında esnaf tezkeresi alırken belediye daireleri sağlık heyetleri tarafından muayene edilmesini teklif etti. Bu teklife göre muayene neticesinde bulaşıcı hastalık taşımadığı anlaşılanlara bir meblağ karşılığında sıhhat şahadetnamesi verilecekti. Ayrıca bu uygulamanın sütine, hamamcı, çamaşırcı ve kolacı gibi esnafa uygulanmasını da teklif etmiştir<sup>1519</sup>.

II. Meşrutiyet dönemi öncesinde gıda maddelerinin denetlenmesi konusunun önemi Osmanlı Devleti tarafından anlaşılmış ve bazı adımlar atılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan hükümetlerin yiyecek ve içeceklerin üretim ve satış aşamalarını denetlediklerine dair vereceğimiz ilk örnek Kamil Paşa'nın I. hükûmeti dönemine aittir. Dâhiliye Nezareti'nden Adliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 12 Ağustos 1908 tarihli belgede Sabah gazetesi'nde yer alan bir haberden bahsedilmektedir. Buna göre İstanbul'da öteden beri sağlığa faydalı gazozlar üretmesi ile tanınan Mösyö Leon Şork, Almanya'nın Dresden şehrinde bulunan sanatoryumun yöneticisi Dr. Biliç'in meyve tozundan üretmiş olduğu şurubu Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de tahlil ettirmiştir. Bu tahlil neticesinde şurubun sağlığa faydalı olduğu anlaşılmış ve bu durum da Sabah gazetesi vasıtasıyla halka duyurulmuştur. Yapılan incelemeler neticesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de böyle bir şurubun tahlil edilmediği ve sağlığa faydalı olduğunun da tasdik edilmediği, Sabah gazetesi'nde yayınlanmış olan ilanın sahte olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun gazetelerle duyurularak tekzip edilmesine ve gerekli kanunu işlemlerin yapılmasına karar verilmiştir<sup>1520</sup>. Yine Kamil Paşa'nın I. hükûmeti döneminde mevcut ekmek fiyatına 5 para zam yapılmış olmasına rağmen bazı fırın sahiplerinin şahsi menfaatleri uğruna ekmek imalinde gayr-ı meşru yollara saptıkları tespit edilmiştir. Bu nedenle fırınların teftiş edilmesine dair bir tamim yayınlanmıştır<sup>1521</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde sağlığa zararlı kimyevi maddeler kullanıldığı haber alınan Langa'daki gazoz fabrikasının karşısındaki depoda biriktirilmiş olan

<sup>1519</sup>Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Gıda...", s. 59-63.

<sup>1520</sup>BOA. DH. MKT. 1279/51.

<sup>1521</sup>BOA. ZB. 600/28.

meşrubatlar muayene edilmek istenilmiştir. Fabrikadaki görevlilerin bu duruma muhalefet etmeleri nedeniyle de tıbbi heyet tarafından bölgeye polis çağrılmıştır. Ancak polis memurlarının kendilerine yardım etmediği tıbbi heyet tarafından Şehremaneti'ne bildirilmiştir. Bunun üzerine Şehremaneti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne göndermiş olduğu bir yazı ile halkın sağlığını ilgilendiren böylesi önemli meselelerde polis memurlarının gerekli yardımlarda bulunmalarını istemiştir<sup>1522</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Balat Tahtaminare'de bulunan Koço'nun gazoz fabrikasında üretilen ve III. Daire-i Belediye tabipleri tarafından müsadere edilen bir şişe gazoz kimyahanede tahlil ettirilmiştir. Tahlil neticesinde gazozun bulanık olduğu ve içerisinde çeşitli büyüklüklerde sinekleri barındırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca gazozda kullanılan suyun adi su olduğu ve içerisinde de sakarin bulunduğu tespit edilmiştir. Neticede bu tür içeceklerin halkın sağlığı için son derece zararlı olması nedeniyle gerek bu fabrikanın gerekse de emsallerinin belediye tabipleri tarafından sıkı bir şekilde muayene ve kontrol edilmesine yönelik bir karar alınmıştır. Yapılan kontroller neticesinde sağlığa aykırı durumda bulunan fabrikaların kapatılması ve ıslah edilebilecek durumda olanların da ıslah edilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından Şehremaneti'ne bildirilmiştir<sup>1523</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 15 Eylül 1909 tarihli tahrirat Edirne Vilayeti'ne bağlı Ortaköy Kazası Belediye Tabibi Avram Efendi'nin teftişleri hakkında bilgi vermektedir. Bu yazıya göre Avram Efendi, kazada yaptığı teftişlerde sağlığa zararlı ürünlerin imal ve satışını yasaklamıştır. Ayrıca bazı fırınlardaki ekmeğin pişmemiş olduğunu tespit etmiştir. Halkın en önemli besin maddesi olan ekmeğin sağlığa zararlı şekilde imal edilmiş olması nedeniyle durumu belediyeye bildiren Avram Efendi'nin raporu dikkate alınmamıştır. Bu nedenle Avram Efendi durumu 18 Ağustos 1909 tarihli yazısı ile Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye bildirmiş ve belediye tabipleri tarafından verilecek raporların dikkate alınması hususunda Edirne Vilayeti'ne tebligatta bulunulmasını istemiştir. Durumu inceleyen Dâhiliye Nezareti, Edirne Vilayeti'ne göndermiş olduğu tezkerede sağlığa zararlı olan bu durumun ortadan kaldırılmasını ve belediye tabibi tarafından verilecek fenni raporların dikkate alınmasını istemiştir<sup>1524</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Osmanlı Devleti'nin ithal etmiş olduğu biberlere zararlı maddelerin karıştırıldığı Marsilya'daki "*Kahve ve Zahir Ticaret Sendikası*" tarafından haber verilmesi üzerine Marsilya Başşehbenderliği bu ürünlerin ithalinin yasaklanmasını istemiştir. Bunun üzerine bir karar alınabilmesi için gümrüğe gelen biberlerin

<sup>1522</sup>BOA. DH. EUM. THR. 10/34.

<sup>1523</sup>BOA. DH. MUI. 36-2/3.

<sup>1524</sup>BOA. DH. MUI. 14-1/25.

numunelerinin mühürlenerek Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye gönderilmesi Rüşumat Müdüriyeti'ne tebliğ olunmuştur<sup>1525</sup>. Said Halim Paşa Hükümeti döneminde ise Meclis-i Âli-i Sıhhiye'nin 23 Eylül 1914 tarihinde almış olduğu bir karar bu konuyla ilgilidir. Söz konusu kararda her ne türde olursa olsun biberlerin herhangi bir madde ile karıştırılmaması şartıyla ithal edilebileceği kesin olarak belirtilmiş ve ilgili makamlara tebliğ edilmiştir<sup>1526</sup>.

Osmanlı Devleti'nde gümrüklere gelen pamuk ve tohum yağlarının diğer yağlarla karıştırılmasına meydan vermemek için bunların boyandıktan sonra yurda girişine müsaade edilmesine daha önce karar verilmişti. Ancak bu yağların boyandıktan sonra sanayide bile kullanılamayacağına anlaşılması üzerine zararlı maddeleri ihtiva etmeyen pamuk yağlarının muayeneden sonra yurda sokulmasına müsaade olunması Meclis-i Mebusan'da gündeme geldi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükümeti döneminde karara bağlanan bu konu hakkında pamuk yağları ile tohum yağlarının sağlığa zararlı olup olmadıklarının belirlenmesi ve sağlığa zararlı olanlar var ise bunların hangileri olduğunun bildirilmesi hakkında bir rapor hazırlanması istenildi. Bu raporda söz konusu yağların sanayinin hangi kolunda kullanıldıkları ile boyandıktan sonra sanayide kullanılıp kullanılamayacaklarının tespit edilmesi hususlarının da aydınlatılması istenildi<sup>1527</sup>.

Osmanlı Devleti, Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükümeti döneminde gıda maddelerindeki sahteciliğe karşı Paris'te toplanacak olan uluslararası bir kongreye davet edilmiştir. Meclis-i Vükela'da gündeme gelen bu konuyla ilgili yapılan müzakerelerde Osmanlı Devleti'nin bu kongreye katılmasının uygun olduğu yönünde bir karar alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kongrede kim tarafından temsil edileceğinin de belirlenmesi istenilmiştir<sup>1528</sup>. Dâhiliye Nezareti, bunun için Viyana'da bulunan Miralay Şükrü Bey'in Osmanlı Devleti delegesi olarak kongreye katılmasını teklif etmiştir. Ancak yapılan müzakerelerde bu kongreye 45 lira harcırah ödenerek Miralay Şükrü Bey'in gönderilmesi yerine Şehremaneti tabiplerinden olan ve röntgen ışınları hakkında çalışmalar yapmak için Paris'te bulunan Medeni Kadri Bey'in görevlendirilmesi ve masraflarına karşılık olarak da kendisine 200 frank ödenmesi uygun bulunmuştur<sup>1529</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti döneminde Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne gönderilen bir yazıda İstanbul'da bakkal ve diğer esnaflar tarafından satılan sadeyağ, zeytinyağı ve diğer bazı yiyecekler ile sabunların teftiş edildiği belirtilmektedir. İstanbul Hıfzıssıhha-ı Umumiye Müfettişleri'nden Nuri Efendi'nin raporunda bu ürünlerden özellikle Halep yağı ve Trabzon yağı adı ile satılan yağların neredeyse tamamen karışık olduğu belirtilmiş ve gerekli

<sup>1525</sup>BOA. DH. MUI. 23-1/2.

<sup>1526</sup>BOA. BEO. 4323/324181.

<sup>1527</sup>BOA. MV. 134/13.

<sup>1528</sup>BOA. MV. 131/72.

<sup>1529</sup>BOA. MV. 132/65; BOA. DH. MUI. 10-2/33.

tedbirlerin alınması istenmiştir<sup>1530</sup>. İstanbul Polis Müdüriyeti'nden, Şehremaneti'ne gönderilen 3 Temmuz 1910 tarihli diğer bir yazıda ise ekmekçilerin, ekmeklerin kabarmasını sağlamak için hamurlara göztaşı karıştırmakta oldukları bildirilmiş ve sağlığa zararlı olan bu duruma bir son verilmesi için gerekli önlemlerin alınması istenmiştir<sup>1531</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Ekim 1911 tarihli belgeye göre İstanbul'un çeşitli yerlerinden numuneler aldırılarak tahlilleri yapılan süt, yoğurt, yağ, un, ekmek, limonata, gazoz, şurup, konyak ve şarap gibi yiyecek ve içeceklerin sağlık açısından sahip olmaları gereken içerikte bulunmadıkları anlaşılmıştır. Bu maddelerin bir kısmına yabancı maddelerin bir kısmına da sağlığa zararlı maddelerin karıştırıldığı tespit edilmiştir. Buna göre halkın sıklıkla kullandığı sadeyağ ile zeytinyağının margarin ve pamuk yağı ile karıştırıldığı, konyak ve şarap gibi alkollü içeceklerin ise ispirotodan imal edildikleri tespit edilmiştir. Gazoz, limonata ve şurup adı altında piyasada satılmakta olan çeşitli içeceklerin ise gerek kirli şişelerde satılması gerekse de pis sular ve sakarin ile imal edilmesi nedeniyle sağlığa zararlı oldukları tespit edilmiştir. Halkın temel tüketim maddesi durumunda olan ekmeklerin ise sahip olmaları gereken sağlık şartlarını taşımadıkları ve eksik gramajlı oldukları belirlenmiştir. Ayrıca söz konusu gıda maddelerinin bu halleri ile tüketilmelerinin serbest bırakılmasının halkın sağlığı üzerinde zararlı neticeler ortaya çıkartacağı da belirtilerek bütün belediye dairelerinin sınırları içerisinde sık sık denetimler yapmaları ve şüphelendikleri gıda maddelerini tahlil ettirmeleri istenilmiştir. Çağın gereklerine uygun tahlil işlemlerinin yapılabilmesi için de gerekli olan araç-gereçlerin Avrupa'dan getirtilerek eksikliklerin tamamlanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca vilayetlerde sıhhi laboratuvarların kurulmasından sonra oralarda da bu tür gıda maddeleri hakkında aynı çalışmaların yapılmasının tebliğ edilmesi istenmiştir<sup>1532</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde her türlü gıda maddesini imal etmek ve komisyonculukla uğraşmak isteyen bir şirketin kurulması talebine hükûmet tarafından ruhsat verildiği görülmektedir. Buna göre merkezi İstanbul'da olmak üzere her türlü gıda maddesini imal etmek ve komisyonculukla uğraşmak için 40 sene müddet ve 10 bin Osmanlı lirası sermaye ile "*Kooperatif Osmanlı Anonim Şirketi*" isimli bir şirketin kurulması talebi Meclis-i Vükela'da müzakere edilmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde şirketin kurulmasına Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela kararıyla ruhsat verilmiştir<sup>1533</sup>.

Osmanlı Devleti, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde gıda maddeleri ile meşrubatları renklendirmek için Avrupa ülkelerinde kullanılan boyalara ait numuneleri tedarik

<sup>1530</sup>BOA. DH. MUI. 52-1/36.

<sup>1531</sup>BOA. DH. EUM. THR. 39/54.

<sup>1532</sup>BOA. DH. İD. 46/43.

<sup>1533</sup>BOA. MV. 226/16.

etmek ve uygulanan yöntemlere dair bilgi almak için Hariciye Nezareti vasıtasıyla İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya'daki sefaretlerine tebligatta bulunmuştur<sup>1534</sup>. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde Şehreminliği vazifesine getirilen Cemil (Topuzlu) Paşa, hatıralarında İstanbul belediyesini nasıl bulduğunu ve nasıl ıslah ettiğini detaylarıyla anlatmıştır. Cemil Paşa'nın hatıralarında yer alan “*Gıda Maddeleri*” başlığı içerisinde, İstanbul'da gıda maddelerinin üretim ve satışı ile ilgili olarak verdiği bilgiler durumun vahametini göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre İstanbul'da yiyecek ve içeceklerin temizliğinden hiç kimse emin değildi. Ekmekler son derece bozuk ve tartıca da eksikti. Ekmekler sayısı birkaç yüzü bulan pis fırınlarda tablakârların kirli ayaklarıyla yoğrulmakta ve çamurlu kunduralarla tezgâhlara konulmaktaydı. Dükkânların hiç birisinde camekân bulunmadığı için ekmekler toz ve toprağa maruz kalıyordu. Ayrıca ekmekler üstü açık ve pis küfelerde taşınmaktaydı. Manay, aşçı, muhallebici, şekerci, sütçü, yoğurtçu gibi dükkânların hiçbirisinde camekân yoktu. Seyyar satıcıların başlarındaki camekânız tablalarda ve ellerindeki kutularda sattıkları yiyecekler ve içecekler toz ve sineklere maruz kalmaktaydı. Bütün kasap dükkânlarının önü yine camekânızdı. Etlar toz ve toprağa maruz kalmaktaydı. Kesilmiş koyunlar hamalların sırtında veya sırıklar üstünde, ciğer, baş ve işkembeler de sırıklara geçirilerek Arnavutların omuzları üzerinde kaldırımlara kanlar ve pislikler aka aka gezdirilirdi<sup>1535</sup>.

Bu dönemde Galata ve Fatih'te bazı kişilere ait özel ve sağlıksız birkaç mezbaha vardı. Kasaplar koyunları dükkânın arkasındaki küçük aralıkta keser, yüzer ve oracıkta satarlardı. Tavukçular da tavuklarını dükkânlarında besler, keser, temizler ve satarlardı. Bunların meydana getirdikleri pislikler nedeniyle dükkânların içerisinde durmak mümkün değildi. Bundan başka tavukçular, tavuklarını besili göstermek için nefesle şişirirlerdi. Halis süt, yağ, tereyağı bulmak neredeyse imkânsızdı. Şehrin içerisinde ilkel vaziyette birçok inek ahır vardı. Hastalıklı hayvanlar pislik içerisinde bulunurlardı. Ahırlardaki hayvanların sağıldığını görenler bir daha süt içmeye cesaret edemezlerdi. Sütler medeni şehirlerde olduğu gibi kapalı şişeler yerine ağızları açık teneke güğümlerde yarı yarıya su katılarak satılırdı. Ayrıca memba suları tahta fiçiler içerisinde taşınır ve kontrol altında bulundurulmazdı<sup>1536</sup>.

O sırada yürürlükte bulunan Belediye Talimatnamesi bu sıkıntıları ortadan kaldırmaya yeterli değildi. Bu nedenle Cemil Paşa, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü ile işbirliği yaparak yeni bir “*Zabıta-ı Belediye Talimatnamesi*” hazırlatıp yürürlüğe koydurdu. Bu yeni talimatnameye gıda maddelerinin halka sağlıklı şekilde ulaşmasını sağlayacak maddeler de koydurdu. Ancak para cezalarının azlığı nedeniyle sonuç alınamayınca Belediye Nizamnamesi'nin, “*Sağlığa zarar vereceği gerekçesiyle hileli ve karışık gıda maddelerinin*

<sup>1534</sup>BOA. DH. İD. 46/67.

<sup>1535</sup>Topuzlu, a.g.e. , s. 88.

<sup>1536</sup>Topuzlu, a.g.e. , s. 88-89.



*toplattırılıp imha edilmesini*” ön gören maddesini uygulamaya geçirerek yiyecek ve içecek satan dükkânları denetlemeye başladı. Dışarıda dükkânın önüne ve içerideki ekmek satış yerine camekân yaptırmayan, ekmekleri ayak basılan yerlerde bırakan, bozuk ve tartıca eksik ekmek satan, ayaklarıyla ekmek yoğuran, dükkânın içini temiz tutmayan, ekmek satışı ve hamur yapılan yerlerde çalışan çırak ve ameleye beyaz ketenden gömlek ve beyaz başlık taktırmayan fırınlardaki ekmekleri toplattı<sup>1537</sup>. Camekân yaptırmayan, gıda maddelerini açıkta satan, piyasaya bozuk mal süren, hile yapan, sırtında kesilmiş veya canlı koyun taşıyan, sırık üstünde ciğer, işkembe ve camekânsız olarak, başının veya omzunun üstünde yiyecek maddeleri satanların mallarına el koydu. Ayrıca camekân yaptırmayan manav, bakkal, muhallebici, sütçü, aşçı, dönerci gibi esnafın mallarını, köprü üstünde ve işlek caddelerde dolaşan seyyar satıcıların bütün eşyalarını kamyon ve süprüntü arabalarına koydurarak belediye deposuna kaldırttı. Bu çabalarıyla yiyecek ve içeceklerin halka sağlıklı olarak ulaştırılması yolunda büyük çaba harcayan Cemil Paşa, Sütlüce’deki umum mezbananın da temelini attırdı. Bu sırada Harem İskelesi yakınlarında ufak bir mezbaha açarak tabiplerin ve baytarların kontrolünde kesim yaptırmaya başladı. Ayrıca bu yöredeki kasap dükkânlarında hayvan kesilmesini de yasakladı. Tavukçu dükkânlarında tavukların ayrı bir yerde kesilmesini sağladı. İçme suyu kaynaklarını temizletip suları kontrol ettirdikten sonra mühürlenmiş fiçilerde sattırdı<sup>1538</sup>.

Kamil Paşa’nın II. hükûmeti döneminde de halka bozuk yiyecek satılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Balkan Savaşları’nın yaşandığı bu hükûmet döneminde cephe hattından gelen yaralı Osmanlı askerlerine ve muhacirlere Ayastefanos tren istasyonunda küflenmiş ekmekleri ellişer paraya satan Ayastefanos Belediyesi Başçavuşu Mehmed Efendi hakkında tahkikat yapılmasına karar verildi. Ayrıca bir daha böyle bir durumun tekrarlanmaması için gerekli tedbirlerin alınması ilgili makamlara tebliğ edildi<sup>1539</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanan “*Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesi Hakkındaki Nizamname*”ye göre Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesi’nin görevleri; Osmanlı Devleti’ndeki bütün sağlık hizmetlerini, bütün sağlık kurumlarını ve buralarda çalışan sağlık görevlilerini, sağlıkla ilgili kanun, nizamname ve emirlerin uygulanmasını teftiş etmektir. Bu görevi yapacak olan 13 müfettiş doğrudan doğruya Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesine bağlıydı<sup>1540</sup>. Bu nizamnamenin bir tamamlayıcısı olan “*Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesi’nin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Talimat*” ise Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nin bu müfettişler vasıtasıyla yapacağı görevleri belirtmektedir. Buna göre müfettişler yiyecek ve içeceklerin sağlığa uygun olup olmadıklarını denetleme, teftiş edilip edilmediklerini kontrol etme,

<sup>1537</sup>Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Gıda...”, s. 66.

<sup>1538</sup>Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Gıda...”, s. 66-67.

<sup>1539</sup>BOA. DH. MTV. 49-1/55.

<sup>1540</sup>Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Gıda...”, s. 61.

mezbahalarla tabakhanelerin sağlık kurallarına uyup uymadıklarını inceleme ve içilen suların sağlıklı olup olmadığını kontrol etme gibi önemli yetkilere sahiptiler<sup>1541</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ile Mahmud Şevket Paşa Hükûmetleri döneminde alkollü içeceklerin üretiminde yapılan sahtekârlıkların önüne geçebilmek için vilayetlerin uyarıldığı ve bunların üretim yerlerinin belediyeler tarafından teftiş edildiği görülmektedir<sup>1542</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde ise alkollü içeceklerin hazırlanmasında ispiroto kullanılmaması hususu ilgili makamlara tebliğ edilmiştir<sup>1543</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde ülke içinde veya dışından gelen yiyeceklerin ve içeceklerin sağlığa zararlı olup olmadıklarının belirlenmesi için gümrükler ve belediyeler tarafından muayene yapılması ilgili makamlara bildirilmiştir. Şura-yı Devlet'in bu konuya ilişkin 8 Temmuz 1913 tarihli kararında gümrükler tarafından yapılacak sıhhi muayenelere dair nizamnamede Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde bir yerden başka bir yere gönderilen yiyecek ve içeceklerin sağlığa zararlı olup olmadıklarının tespit edilmesi hususunda gümrüklerce muayene yapılamayacağına dair bir kaydı barındırmadığı belirtilmiştir. Aksine, söz konusu nizamnamenin 25. maddesinde gümrüklere gelen bütün eşyaların muayene edilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca gümrüklerce muayenesi yapılan ve sağlığa zararlı olduğu anlaşılan eşyalar eğer yabancı memleketlerden gelmiş ise söz konusu nizamnamenin belirttiği muamelenin gümrükler tarafından yapılması istenmektedir. Ancak bu tür eşyalar ülke içerisinden gelmiş ise sağlığa zararlı yiyeceklerin satışının yasaklanmasına ve halkın sağlığının korunmasına dikkat edilmesinin belediye dairelerinin görevi olduğunun İstanbul ve Vilayat Belediye Kanunları'nda belirtildiği ifade edilmiştir<sup>1544</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde İstanbul'da değirmenler tarafından çeşitli numaralarda un çıkarılmasına rağmen bunlardan bazılarının ekmek yapılamayacak kadar kepekli olması ve kilolarının da farklılık göstermesi nedeniyle taşradan bazı şartlar çerçevesinde un getirtilmesine karar verilmiştir. Un getirilecek yerler arasında Ankara, Eskişehir, Konya, Adapazarı, İzmit, Bandırma, Darıca ve Pendik'te bulunan bazı değirmeler bulunmaktaydı<sup>1545</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti'nin hazırladığı “*İnek Ahırlarıyla Süthaneler ve Sütler Hakkında Talimatname*” ile belediye dairelerinden ruhsat alınmadıkça İstanbul belediye sınırları içerisinde yeni inek ahırları kurmak ve buralarda süt elde etmek yasaklanmıştır. Bu yeni düzenleme ile hayvan sahiplerine hayvanları hastalandığında hemen belediye baytarlarına haber verme mecburiyeti getirilmiş, hasta hayvanların sütünü satmaları ise yasaklanmıştır. Bu talimatname ile süt kaplarının niteliği

<sup>1541</sup>Yıldırım, “Osmanlı Devleti'nde Gıda...”, s. 61-62.

<sup>1542</sup>BOA. DH. İD. 70-1/18; BOA. DH. İD. 70-2/17.

<sup>1543</sup>BOA. BEO. 4301/322564.

<sup>1544</sup>BOA. DH. İD. 59/61.

<sup>1545</sup>BOA. DH. İD. 218-1/56.

belirlendiği gibi sütü ve kaymakçı dükkânlarının düzeni de yeni esaslara bağlanmıştır<sup>1546</sup>. Aynı hükümet döneminde 9 Ağustos 1858 tarihli Ceza Kanunu'nun 194. ve 257 maddelerinde değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklik 11 Nisan 1914 tarihinde yapılmış olup “28 Zilhicce 1274 tarihli Kanun-ı Cezanın 194 ve 257. maddelerini muadil kanun-ı muvakkat” olarak bilinmektedir. Yapılan değişiklikler ile halkın kullandığı kuyu, suyolu, su haznesi ve bent sularıyla yiyecek ve içecekler, zehir ve bunun gibi bir madde katarak sağlığı tehlikeye atanlara, yiyecek ve içecekler ilaç terkiplerini sıhhate zarar verecek şekilde, taklit ve tağşiş (karıştırma) edenler ile bu maddeleri bilerek satışa çıkaranlara uygulanacak cezalar belirtilmiştir. Aynı kanunda yer alan 257. madde ile tahammür (ekşimek), tefessür (bozulmak), taaffün (çürüme) veya başka bir nedenle doğal yapısı bozulan yiyecek ve içecekleri bulunduranlar veya satanlar ile hijyen kurallarına ait emir ve belediye talimatlarına aykırı hareket edecekler verilecek cezalar belirtilmiştir<sup>1547</sup>.

<sup>1546</sup>Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Gıda...”, s. 60-61. Talimatnamenin tam metni için bkz. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3614-3621.

<sup>1547</sup>Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Gıda...”, s. 61; Yapılan değişikliğin tam metni için bkz. *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 6, s. 391-392; Ergin, *Mecelle-i Umur-ı...*, C. 6, s. 3622-3623.

## IV. BÖLÜM

### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HÜKÛMETLERİNİN BULAŞICI HASTALIKLARLA MÜCADELESİ

İnsanların tedavi ve bakım hizmetlerinin sağlanmasının yanı sıra hastalıklara karşı korunmalarına yönelik sağlık önlemlerinin alınması da devlet idarecilerinin temel görevleri arasındadır. Çünkü sağlıklı bir toplum ülkenin geleceğinin de garantisidir. Günümüzde birçok ülkede tekâmül etmiş bir hizmet sunumu görülmesi de ilkel olarak devletler toplumlarının sağlık sorunlarına çözüm üretebilmek için kaynak ayırmakta, teşkilatlanma çalışmalarına önem vermekte ve bu alanda çeşitli hizmetler üretmektedirler. Devletin halkının sağlık sorunlarını sahiplenmesinin mazisi çok eskilere dayanan bir uygulama değildir. XIX. yüzyıla ve özellikle de bu yüzyılın ortalarına kadar devlet yönetimlerinin sağlık alanında ciddi ve sistemli bir politikaya sahip olduklarından çok fazla söz edilemez. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, başta Batı ülkelerinde olmak üzere sistemli sağlık politikalarından ve hizmetlerinden söz edebiliriz. Bu dönemde özellikle Mikrobiyoloji alanında meydana gelen gelişmeler sonucunda koruyucu sağlık hizmetlerinin önemi anlaşılmış ve Batılı devletler sağlık teşkilatlarını kurmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin sağlık sorunlarına yönelmesi ve bu konuda arayışlara girmesi de hemen hemen Avrupa ile eş zamanlı bir döneme denk gelmektedir. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra devlet yönetiminin çeşitli alanlarında kendisini gösteren yenileşme çabalarının bir örneği de sağlık teşkilatlanması alanında görülmüştür. Osmanlı devlet sistemini günün gereksinimlerine uygun bir hale getirmek için girişilen bu süreçte, sağlık hizmeti amaçlı bir teşkilatlanmanın devlet tarafından kurulmaya başlandığı açıkça gözlemlenebilen bir durumdur<sup>1548</sup>.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, klasik İslam tıbbının yetersiz kaldığının anlaşılması üzerine hızla batı tıbbına yönelmiştir. Modern tıp okullarının açılması ve batı tarzı sağlık müesseselerinin kurulmasıyla başlayan bu süreç sağlık teşkilatlanmasının temelini oluşturan önemli yasal düzenlemelerin yapılması ile devam etmiştir. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda topluma ciddi zararlar veren bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda önemli deneyimler kazanmıştır. Bu doğrultuda başta kolera, veba, çiçek ve frengi olmak üzere bulaşıcı hastalıklara karşı karantina uygulaması başlatılmıştır. Özellikle II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye çok önem verildiği bilinmektedir. Koruyucu sağlık hizmetlerinin önemini anlaşıldığı bu dönemde bulaşıcı hastalıklarla mücadele için yeni hastaneler açıldığı gibi Bakteriyolojihane, Telkikhane ve Dâülkelb Tedavihanesi gibi

<sup>1548</sup>E. Aydın, "XIX. Yüzyılda...", s. 187-190.

müesseseler de kurulmuştur. Halk sağlığının öneminin farkında olan II. Abdülhamid, Avrupa’da meydana gelen tıbbi gelişmeleri de yakından takip etmiş ve bunların kısa sürede Osmanlı ülkesinde de uygulanmasını sağlamıştır.

1908-1914 yılları arasında Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde kolera, veba, frengi, çiçek, sıtma, tifo, kızıl, kızamık, difteri, dizanteri ve kuduz gibi pek çok bulaşıcı hastalık görülmüştür. Bu yıllar arasına ait arşiv belgelerini ve diğer resmi yayınları incelediğimizde özellikle kolera hastalığının en fazla tahribat yapan ve en yaygın olarak görülen hastalık olduğu dikkatimizi çekmektedir. Öyle ki, bu hastalık ülkenin pek çok yerinde neredeyse mahallî bir hastalık halini almıştır. Çalışmamızın bu bölümündeki hedefimiz 1908-1914 yılları arasında Osmanlı coğrafyasında görülen hastalıkların tamamını tek tek ortaya koymak değildir. Gayemiz, bu dönemde Osmanlı nüfusunda ciddi tahribata yol açan başta kolera olmak üzere belli başlı hastalıklar hakkında arşiv belgelerine ve diğer kaynaklara yansıyan önemli vakalar üzerinde durarak hükûmetlerin hastalıklarla mücadele yolunda attıkları adımları ve dolayısıyla da politikalarını ortaya koymak olacaktır. Çalışmamızın II. Bölümünde geniş bir şekilde yer verdiğimiz üzere II. Meşrutiyet hükûmetleri bulaşıcı hastalıklarla mücadele için önemli yasal düzenlemelere imza atmışlardır. Bu bölümde de hükûmetlerin hastalıklarla mücadele için hastalığın görüldüğü bölgeye sağlık görevlilerinin gönderilmesi, tıbbi malzeme tedariki, mahalli hükûmetlere para gönderilmesi, karantina ve kordon uygulamaları gibi pek çok hususa değinilecektir. Bir anlamda II. Meşrutiyet hükûmetlerinin bulaşıcı hastalıklarla mücadele amacıyla yaptıkları yasal düzenlemelerin uygulama safhası bu bölümün temelini oluşturacaktır.

## 1. II. Meşrutiyet Hükûmetlerinin Kolera ile Mücadele Kapsamındaki Çalışmaları

### 1.1. Koleranın Tanımı ve Temel Özellikleri

Hindistan’ın yerli hastalığı sayılan ve tarihin her döneminde bu kıtadaki varlığını devam ettiren koleranın, 19. yüzyıl öncesindeki tahribatı hakkında kesin bilgiler sınırlıdır<sup>1549</sup>. Arşiv belgelerinde “illet-i kolera”, “ilet-i âdiyye” veya “illet-i mahûf” olarak adlandırılan kolera<sup>1550</sup>, epidemi<sup>1551</sup> ve pandemi<sup>1552</sup> halini alabilen bir hastalıktır. Akut başlangıçlı<sup>1553</sup> bulantısız kusma,

<sup>1549</sup>Kasım İzzettin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Rehber-i Zabıta-ı Sıhhiye, Kısm-ı Evvel, Emraz-ı Sâriye ve Müstevliye*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1330, s. 7. Robert Koch, 1828’den önce Hindistan’da kolera görülmediğini iddia etse de çok sayıda tarihi kaynak koleranın Hindistan’da çok eski dönemlerden beri var olduğunu kabul etmektedir (İsmail Subhi, *Kolera Tabibi*, İstanbul 1326, s. 20-21). Süleyman Numan Bey de bu hususta Sonnerat’ın Çin ve Hindistan hakkındaki Seyahatnamesini kaynak göstermektedir (Süleyman Numan, *Tıp Fakültesi Seririyat-ı Tıbbiye Derslerinden Kolera*, Matbaa-ı Ebülziya, Konstantiniye 1326, s. 9).

<sup>1550</sup>Abdülkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazası’nda Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum 2009, s. 241.

<sup>1551</sup>Salgın (*Türkçe Tıp Dili Kılavuzu*, Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulu Yayını, Kocaeli 2006, s. 29).

karın ağrısız şiddetli ishal, kısa zamanda su ve elektrolit kaybına bağlı olarak gelişen kolera kısa süre içerisinde müdahale edilmezse oldukça öldürücü olabilen bir enfeksiyon hastalığıdır<sup>1554</sup>. İngiliz Doktor John Snow'un 1849 ve İtalyan anatomi uzmanı Filippo Pacini'nin 1854 yıllarındaki çalışmalarından sonra Alman bakteriyoloji uzmanı Robert Koch, 1883 yılında kolera'nın etkeni olan "*vibrio cholera*" mikrobunu keşfetmiştir<sup>1555</sup>.

Kolera'nın yayılmasının başlıca iki yolu kirli suların içilmesi ve hastalarla doğrudan temas edilmesidir<sup>1556</sup>. Kolera mikrobi düşük sıcaklıklarda yaşayabildiği gibi ılık ve nemli ortamlarda daha kolay çoğalır. Kolera mikrobunun en kolay yayılma yolu sudur. Kolera mikrobi insan dışkısında 15 gün, sıradan bir çöpte ise bir hafta yaşayabilir. Kolera mikrobunun bulunduğu kıyafetler, kumaşlar ve özellikle de hastalığa yakalananların yatak çarşafı hastalığın bulaşmasına yol açabilecek önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Basit bir ifade ile kolera bir pisik hastalığıdır. Bu nedenle bu hastalıktan korunmanın en etkili yolu kişisel hijyene önem vermektir. Kolera, kıtalar arası salgınlara yol açabildiği gibi etkilediği ülkelerde yerel olarak da seyir gösterebilir. Epidemilerin görüldüğü dönemler genellikle sıcak yaz aylarıdır. Kirli su kaynakları kolera'nın bulaşmasında en önemli rolü oynar. Bu nedenle kolera epidemilerinin gelişmesinde önemli bir nokta da alt yapının iyi olmamasıdır. Özellikle kışla, okul, hapisane ve hatta hastane gibi kalabalık mekânlarda hastalığın salgına dönüşme riski kuvvetlidir<sup>1557</sup>. Kolera mikrobunun kuluçka süresi birkaç saatten beş güne kadar değişir. Ancak ortalama 3 gündür<sup>1558</sup>. Mikrobunun kirli içme suları ve yiyeceklerle alınmasından iki-üç gün sonra hastalığın belirtileri başlar. Hastalık, mikrobun mideden geçerek bağırsaklara yerleşip çoğalmasıyla meydana gelir. Bu mikrop hastanın dışkısında ve dışkı bulaşmış bölgenin sularında daima bulunur<sup>1559</sup>. Kolera, insanda genellikle karın ağrısı ve bunu izleyen basit bir ishal ile başlar. Bununla birlikte safralı kusmalar başlar. Şiddetli susuzlukla birlikte deri kurur, vücut ısısı 32 dereceye kadar düşebilir. Hasta birkaç saat veya birkaç gün içerisinde vefat eder.

<sup>1552</sup>Bütün memleketleri kaplayan salgın hastalıktır (Pars Tuğlacı, *Tıp Sözlüğü*, Ankara 1973, s. 249).

<sup>1553</sup>Hastalığın ani olarak ortaya çıkması durumudur (Didem Arslantaş-Demet Özbabalık vd., *Tıbbi Terminoloji*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2012, s. 17).

<sup>1554</sup>Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 4.

<sup>1555</sup>MH. Azizi-F. Azizi, "History of Cholera Outbreaks in Iran during the 19th and 20th Centuries", *Middle East Journal of Digestive Diseases*, Vol. 2, No. 1, January 2010, s. 51-52; John Snow, Filippo Pacini ve Robert Koch'un kolera ile ilgili keşifleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. D. Lippi-E. Gotuzzo, "The greatest steps towards the discovery of *Vibrio cholera*", *Clinical Microbiology and Infection*, Vol. 20, Issue 3, s. 191-195.

<sup>1556</sup>"Kolera", *Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. 7, 1972, s. 391.

<sup>1557</sup>Ayar, a.g.e. , s. 4-5.

<sup>1558</sup>Erol Yatağan, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Epidemiyoloji*, Antalya 1990, s. 99; Mustafa Kurban, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Epidemiyoloji Ders Kitabı*, Ankara 1994, s. 68.

<sup>1559</sup>Ayar, a.g.e. , s. 4.

### 1.2. Koleranın XIX. Yüzyıldaki Seyri

Dünyada koleranın kaynağı olarak gösterilebilecek yer Hindistan'da Aşağı Bengal olarak bilinen büyük delta üzerinde Ganj Nehri ile Brahmaputra Nehirleri arasındaki bölgedir<sup>1560</sup>. Hastalığın buradan Hint yarımadasının diğer bölgelerine ve dünyanın diğer bölgelerine yayılmasında baş etkenin İngilizler olduğu kabul görmektedir. İngiltere'nin dünyadaki savaşlarıyla yerinden edilen nüfus hem İngiliz askerlerinin hastalanmasına yol açmış hem de çok sayıda Hintli hastayı hastalıkları ile yurt dışına sürmüştür. Bunun yanında ulaşım ve taşımadaki gelişmelerin bir neticesi olarak gemilerin tedbir almaksızın limanlar arasındaki seyahati de kolera mikrobu'nun başka yerlere taşınmasına yol açmıştır. Kolera, Hindistan sınırlarını aşarak altı defa kıtalar arası salgın halini almıştır. Bu büyük salgınların başlama tarihleri olarak 1817, 1829, 1852, 1863, 1881 ve 1899 yılları kabul edilmektedir<sup>1561</sup>. İlk büyük kolera pandemisi 1817 yılında Hindistan'da başlamıştır<sup>1562</sup>. 1881'de yine Hindistan'da başlayan kolera pandemisi Avrupa'ya da sıçrayarak özellikle Almanya'da ciddi tahribata yol açmıştır. 1899-1923 yılları arasında etkili olan kolera pandemisi ise Ortadoğu, Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika'yı da etkilemiştir<sup>1563</sup>.

### 1.3. Osmanlı Devleti'nde Görülen Kolera Salgınlarına Genel Bakış

Koleranın kıtalar arası salgınlara dönüştüğü XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde geniş bir coğrafyaya hâkim olan Osmanlı Devleti'nin, ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunması hasebiyle, koleradan korunması oldukça güçtü. Bu nedenle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti koleradan büyük zararlar görmüştür. Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1822 yılında görülen kolera, Basra Körfezi'nden Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaşarak 1823 yılında Diyarbakır, Urfa ve Halep'e sirayet etmiştir. İstanbul'u etkileyen ilk kolera salgını ise 1831 yılı Haziran ayında başlamıştır<sup>1564</sup>. Odesa'dan gelen bir gemi ile Galata'ya taşınan hastalık nedeniyle insan kaybı sayısı günlük 200'ü aşmıştır<sup>1565</sup>. Hastalık aynı yıl içerisinde Hicaz Bölgesi'ne ulaşarak toplamda 20.000 kişinin ölümüne neden olmuş, hac dönüşünde ise Mısır ve Tunus gibi güney topraklarına sirayet etmiştir<sup>1566</sup>.

<sup>1560</sup>Besim Ömer-Akıl Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedabir ve Etubbaya Rehber*, Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul 1327, s. 7.

<sup>1561</sup>Ayar, a.g.e. , s. 6-8.

<sup>1562</sup>"Cholera", *Encyclopedia Britannica*, Vol. 5, 1969, s. 674.

<sup>1563</sup>M.H Azizi-F. Azizi, a.g.m. , s. 52; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 17, S. 2, 1954, s. 284; Ö. Fethi Tezok, *Kolera'ya Genel Bir Bakış*, Gülhane Askeri Tıp Akademisi İntaniye Kliniği Yayınları, Ankara 1971, s. 4-7.

<sup>1564</sup>Ayar, a.g.e. , s. 22-23.

<sup>1565</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 73.

<sup>1566</sup>Ayar, a.g.e. , s. 22.

XIX. Yüzyıl ortalarında, 1847 yılında Hicaz Bölgesi'nde etkili olan kolera salgını yaklaşık 15.000 insanın ölümüne yol açmıştır. Oradan Halep, Erzurum, Kars, Muş ve Trabzon'da da kendisini gösteren kolera salgını alınan bütün önlemlere rağmen İstanbul'a ulaşmıştır. Yaklaşık bir yıl devam eden bu salgında koleraya yakalanan 9.237 kişiden 5.275'i vefat etmiştir. 1848 Ekim ayında Akka'da askerler arasında baş gösteren kolera salgını o yılın sonunda Adana'ya ulaşarak yaklaşık üç ay etkili olmuştur. 1849 yılı Ocak ayında Antep ve Kayseri'de ortaya çıkan hastalık bölgeden bir süreliğine silinmiştir. İstanbul'da da acı izler bırakan kolera yeteri kadar önlem alınmaması nedeniyle çevredeki şehir ve kasabalara da sirayet etmiştir. Hüdavendigâr Vilayeti'nin Mihaliç Kazası'nda, Erdek'te, İzmit'te, Şarköy'de ve Kırklareli'de ciddi can kayıpları meydana gelmiştir. Kasım 1848'de Aydın'da, Ocak 1849'dan itibaren de bir ay kadar Karahisar'da kolera salgını yaşanmıştır. 1848 yılı sonlarında Edirne, İskodra ve Tırhala'da özellikle de askerler arasında yeni kolera vakaları görülmüştür. 1850 yılında Tunus'ta görülen kolera buradan Trablusgarp'a sirayet etmiştir. Aynı yılın Eylül ayında Bağdat'ta bir kez daha ortaya çıkan hastalık burada Kasım ayına kadar etkili olmuştur. 1851 yılının Ocak ayında bu kez Vidin'de kendisini gösteren kolera fazla etkili olmadan Şubat ayında ortadan kaybolmuştur<sup>1567</sup>.

1854 yılında kolera İstanbul'a yeniden sirayet etmiştir. Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak Kırım'da Rusya'ya karşı savaşan Fransız askerleri hastalığı ülkelerinden İstanbul'a ve Kırım'a taşımışlardır. Alınan bütün önlemlere rağmen hastalık önce Osmanlı ve İngiliz askerleri arasında, daha sonra İstanbul ahali arasında yayılmıştır. 10 ay devam eden bu salgında 3.500 kişi yaşamını yitirmiştir. 1858 yılı Kasım ayında Basra'da hafif şekilde görülen kolera, 1861 yılının ilk günlerinde Bağdat'ta hüküm sürmüştür. 1863 yılında Singapur'da başlayıp batıya yayılan kolera salgınının devamı<sup>1568</sup> olarak 1865 yılında ortaya çıkan "*Büyük Kolera*" salgını<sup>1569</sup> İstanbul'u da etkilemiştir. Buradan Hicaz bölgesine bulaşan kolera salgınında 15 bin ile 30 bin arasında insan hayatını kaybetmiştir. Hastalık daha sonra Kızıldeniz ve Mısır yoluyla Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine de yayılmıştır<sup>1570</sup>. Günlük ölü sayısının bin kişiyi geçtiği bu salgın İstanbul'un gördüğü en büyük kolera salgınıydı. Resmi verilere göre 28 Haziran-10 Ekim 1865 tarihleri arasında etkili olan bu salgın 11 bin insanın ölümüne yol açmıştır. Bu salgında ölen insan sayısının 30 bin kişiyi bulduğu da ileri sürülmektedir<sup>1571</sup>. 1866-1870 yılları arasında kolera, Osmanlı topraklarında birkaç ufak salgın dışında etkili olmamıştır. 1870 yılında İstanbul beşinci büyük kolera salgınına yaşamıştır. Rusya'dan gelen ve bütün şehri etkisi altına alan

<sup>1567</sup> Ayar, *a.g.e.*, s. 23-25.

<sup>1568</sup> Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 34.

<sup>1569</sup> Ayar, *a.g.e.*, s. 24-27.

<sup>1570</sup> Ayar, *a.g.e.*, s. 28.

<sup>1571</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 78.



hastalık 15 bin kişinin ölümüne neden olmuştur. 1871 yılı sonlarında İstanbul şiddetli bir salgına daha tanık olmuştur. Günlük ölü sayısının 300'ü bulduğu bu salgın sonrasında kolera 1876 yılında İstanbul'u bir kez daha ziyaret etmiştir. Bu salgında da 7 bin kişi hayatını kaybetmiştir. 1881'den sonra dünya çapında etkili olan yeni bir salgın nedeniyle kolera 1895 yılına kadar kesintisiz devam etmiştir. Hastalık özellikle 1881, 1882, 1883 ve 1890 yıllarında ciddi tahribata yol açmıştır. Kolera bu dönemde tıpkı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da sürekli etkili olmuştur<sup>1572</sup>. 1893'de Avrupa'da geniş bir alanda etkili olan kolera Hicaz Bölgesi'nde de hacılardan ve yerli halktan 30.336 kişinin vefat etmesine yol açmıştır<sup>1573</sup>.

Avrupalıların koleranın yayılmasında hac ibadetinin etkili olduğunu iddia etmelerine rağmen Osmanlı kaynakları hastalığın yayılmasında Rusya'nın etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Rusya, 1892 yılında başlayan kolera dalgasının merkezi konumunda olup bu salgında Rusya'da 800 bin kişi koleradan vefat etmişti. Tehlikenin yakında olduğunu gören Osmanlı devlet adamları koleraya karşı bazı önlemler almak için harekete geçmişlerdir. Bu önlemler Bakü ve Batum kentlerinden deniz yoluyla gelenlerin Osmanlı topraklarına girişlerinin engellenmesi ile başlamıştır. Ayrıca Karadeniz'e geçecek yabancı gemilerin Osmanlı limanlarına uğramayacak olsalar dahi Boğaz'ın Karadeniz çıkışındaki Umuryeri'nde karantinaya alınmaları sağlanmıştır<sup>1574</sup>. Karantinalara etüvler yerleştirilerek gemiler hatta posta evrakları bile dezenfekte edilmiştir<sup>1575</sup>. Bütün bu önlemlere rağmen kolera Osmanlı topraklarına sirayet etmiş, önce Trabzon'da kendisini gösteren hastalık, Erzurum, Erzincan ve Van'a yayıldıktan sonra Edirne, Selanik ve İzmit'te de kendisini göstermiştir<sup>1576</sup>. Hastalık 1893 yılının Ağustos ayında İstanbul'a ulaşmıştır. Şehremaneti tarafından yapılan araştırmada hastalığın 14 Ağustos 1893 günü Batum'dan gelen İngiliz vapurunun koleralı tayfalarının yanı sıra, Rusya'nın bulaşık yerlerinden gelip Galata'ya yerleşen Yahudi göçmenler vasıtasıyla şehre bulaştırıldığı tespit edilmiştir<sup>1577</sup>. Bu salgında görev alan Dr. Şerafettin Mağmumi'nin özellikle Tarsus'taki kolera salgınıyla ilgili şu sözleri koleranın etkisini ortaya koymasına bakımından dikkat çekicidir:<sup>1578</sup>

*“Bu yılın Tarsus kolerası pek dehşetli idi. Çünkü gerek İstanbul ve Bursa havalisinde yüzlerce koleraya tutulmuş insan gördüğüm halde böylesine rastlamamış, yalnızca kitaplarda*

<sup>1572</sup>Ayar, *a.g.e.*, s. 32-33.

<sup>1573</sup>Ayar, *a.g.e.*, s. 18-19; Hikmet Özdemir bu sayıyı 40.000 olarak göstermektedir (Özdemir, *a.g.e.*, s. 35).

<sup>1574</sup>Cem Emrence, “İstanbul'da Kolera Salgını (1893-1894)”, *Tarih ve Toplum*, C. 32, S. 188, (1999), s. 46.

<sup>1575</sup>Mine Şehiraltı, “İzmit'te Kolera Salgınları”, *Türkiye Klinikleri, Tıp Etiği- Hukuku- Tarihi*, C. 18, S. 3, (2010), s. 134.

<sup>1576</sup>Emrence, *a.g.m.*, s. 46-47.

<sup>1577</sup>Yıldırım, *a.g.e.*, s. 80.

<sup>1578</sup>Özdemir, *a.g.e.*, s. 36.

*okumuştum. O kadar şiddetli idi ki, muayeneyi bitirip reçeteyi yazıyor(duk) ve ilaç yetişmeden ölüm haberi geliyordu. 'Giderken düştü, otururken öldü sözüne inanmayanlar Tarsus salgınını görmeliydiler. İki üç saat içinde ölenler pek çok oldu. Asya kolerasında ölüm oranı yüzde 80'dir, Tarsus'ta yüzde 83'e çıktı....'*<sup>1579</sup>

Osmanlı Devleti, bu salgında Avrupa'da kolera ile mücadelede geliştirilen yeni yöntemlerden istifade etmiştir. Bu doğrultuda yabancı bilim adamları getirilmiştir. Bunlardan tespitlerde bulunmaları istenmiş ve önerileri uygulamaya konulmuştur. Ayrıca daha önceki salgınlardan farklı olarak sadece hastalar tecrit edilmekle kalmamış, salgının kaynağı tespit edilerek hastalığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bunların yanı sıra dezenfeksiyon işlemlerinin yapıldığı tebhirhaneler de kurulmuştur<sup>1580</sup>. Salgın 26 Nisan 1894'te sona ermiştir<sup>1581</sup>. Kolera, İstanbul'da 1907 yılında yeniden görülmüştür. Hastalık Rusya'dan Hicaz'a gitmek isteyen hacılar vasıtasıyla şehre sirayet etmiş, alınan tedbirler sayesinde salgının önüne geçilebilmiştir<sup>1582</sup>.

#### **1.4. II. Meşrutiyet Hükûmetlerinin Kolera ile Mücadelesi**

##### **1.4.1. Kâmil Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele**

II. Meşrutiyet hükûmetleri döneminde kolera ile mücadele için atılan adımlara vereceğimiz ilk örnekler Kâmil Paşa'nın ilk hükûmeti dönemine aittir. Bu dönemde kolera'nın Rusya'da şiddetle hüküm sürdüğü görülmektedir. Kolera'nın başta İstanbul olmak üzere tüm Osmanlı ülkesini tehdit etmesi nedeniyle Kâmil Paşa Hükûmeti, Rusya'daki durumu dikkatle takip ederek gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Bu amaçla Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından bir dizi karar alınmıştır. Hükûmetin aldığı beş maddelik tedbirler şu konuları ihtiva ediyordu: Sünne hariç Batum dâhil olmak üzere Rusya'nın Karadeniz sahillerinden 28 Ağustos 1908 tarihinden itibaren gelecek yolcuların ve eşyalarının Sinop Tahaffuzhanesi'nde veya Kavak'taki Manastırağzı Tahaffuzhanesi'nde temizlik işlemlerine tabi tutulacaktır. Rostov, Taygan, Novorossiysk ve Batum'dan geleceklerin Sinop Tahaffuzhanesi'ne sevki ve burada beş gün karantinaya alınmaları ile ilgili nizamnameye uygun olarak temizlik işlemleri yapılacaktır. Temiz pratika alan yolcular gittikleri yerlerde belediye tabipleri tarafından da beş gün tıbbi gözetim altında tutulacaklardır. Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne gönderilecek her türlü yiyecek ve içecek ile kullanılmış eşya, elbise ve hayvansal ürünlerin ithali yasaklanmıştır. Belirtilen tarihten itibaren Karadeniz'deki bütün Rus limanlarından gelecek olan hacıları taşıyan gemiler ile gerektiğinden fazla yolcu taşıyan gemiler Sinop Tahaffuzhanesi'nde karantina müddetlerini

<sup>1579</sup>Dr. Şerafettin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, Yay. Haz. Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul 2001, s. 179.

<sup>1580</sup>Şehiraltı, *a.g.m.*, s. 134-135.

<sup>1581</sup>Yıldırım, *a.g.e.*, s. 80.

<sup>1582</sup>Süleyman Numan, *a.g.e.*, s. 19.

tamamladıktan sonra Karadeniz ve Akdeniz limanlarından geçerek Ebusaid Tahaffuzhanesi'ne sevk edileceklerdir. Hacıları taşıyan bu vapurların Manastırağzı, Klazomen ve Beyrut Tahaffuzhaneleri'nden yiyecek, içecek, kömür ve yolcu almalarına izin verilmeyecektir<sup>1583</sup>.

Hastalığın başta İstanbul olmak üzere memleketin genelinde yayılmasından çekinen hükûmet yukarıda belirtmiş olduğumuz bir hususun uygulanması için gerekli makamlara tekrar tekrar tebligatta bulunmuştur. Bu tebligata göre, Rusya limanlarından çıkıp Sinop Tahaffuzhanesi'nde beş günlük karantina sürelerini tamamlayan yolcuların gittikleri yerlerde de belediye tabipleri tarafından beş gün tıbbi gözetim altında bulundurulmaları istenmiştir<sup>1584</sup>. Nitekim o günlerde Çariçe Vapuru ile Kavak Tahaffuzhanesi'ne gelmiş olan 113 hacının ve birkaç gün içerisinde gelecek olan sayısı belli olmayan muhacirin özel bir vapurla Beyrut Tahaffuzhanesi'ne sevk edilmesine karar verilmiştir<sup>1585</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti Rusya'daki salgını dikkatle takip ederek gelişen duruma göre tedbir almaya çalışmıştır. 26 Eylül 1908 tarihinde Sadaret makamından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Petersburg'da 24 saat içerisinde koleradan 2.420 hasta ve 760 vefat vakasının meydana geldiği belirtilmiştir. Yazıda, hastaların çoğunluğunun beş dakika içerisinde vefat ettiklerine dikkat çekilerek hastalığın Osmanlı topraklarına yayılması durumunda mevsimin kış olması ve Rusya hacılarının geliş zamanına denk gelmesi nedeniyle hastalıkla mücadelenin zorlaşacağı belirtilmiştir. Bu nedenle karayolunda Anadolu ve Rumeli bölgelerinde gerekli yerlere kordonların kurulması, deniz yolunda ise tahaffuzhanelerin eksiklerinin karşılanarak gerekli diğer tedbirlerin alınması istenmiştir<sup>1586</sup>. Sıhhiye Nezareti de 3 Ekim 1908 tarihinde Sadarete göndermiş olduğu yazıda İstanbul ve çevresinin temizliğine her zamankinden daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini belirterek siyah bir halde akan Terkos suyu ile Hamidiye suyunun filtre edilmesini talep etmiştir. Bu istekleri dikkate alan hükûmet bu konuda gerekli adımların atılması için Dâhiliye Nezareti'ni uyarmıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'ne göndermiş olduğu yazı ile İstanbul'un ve çevresinin temizliğine her zamankinden daha fazla özen gösterilerek halkın sağlığının korunmasını istemiştir<sup>1587</sup>.

Kâmil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Erzurum Valisi Tahir Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 8 Ekim 1908 tarihli telgrafta Rusya'daki kolera salgınının bölgeye sirayet edebileceği belirtilmiştir. Yazıda bölgedeki kazaların hiçbirisinde tabip bulunmadığına dikkat çekilerek kolera tehlikesinin ortadan kalkmasına kadar maaşları Sıhhiye Nezareti tarafından ödenmek üzere 6-7 mülkiye tabibinin gönderilmesi istenmiştir<sup>1588</sup>. Bunun üzerine

<sup>1583</sup>BOA. DH. MKT. 1291/26.

<sup>1584</sup>BOA. DH. MKT. 2614/14; BOA. DH. MKT. 2615/50.

<sup>1585</sup>BOA. DH. MKT. 2617/64.

<sup>1586</sup>BOA. DH. MKT. 2617/68.

<sup>1587</sup>BOA. BEO. 3412/255842; BOA. DH. MKT. 2630/15.

<sup>1588</sup>BOA. DH. MKT. 2628/36.

bölgede gerekli fenni tedbirleri almak için 1.500 kuruş maaşla geçici olarak Erzurum Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin maiyetine Hasan Halit, Şemsettin Ahmet, Vasıf Ahmet Hamdi, Konstantin Yovakim, Yanko Tanaş ve Mehmet Şükrü Bin Ali Derviş isimli altı tabip tayin edilmiştir<sup>1589</sup>. Kolera tehlikesinin ortadan kalkmasına kadar görev yapan tabiplerin görev yaptıkları döneme ait maaşlarının ve harcırahlarının ödenmesi hususu Erzurum Vilayeti'ne tebliğ olunarak geri dönmelerine izin verilmiştir<sup>1590</sup>. Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Rusya'daki koleraya karşı tedbir alınmaya çalışılan diğer bir bölge de Trabzon Vilayeti'dir. Trabzon Valisi Arif Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 31 Ekim 1908 tarihli telgrafta Rize ve Sürmene'de kol kayıkları gezdirildiği, ordu gambotuna da sahilin gözetletirildiği bildirilmiştir. Bu gambotun yetersiz kalması nedeniyle Sıhhiye Nezareti'ne yapılan müracaat neticesinde Mesud Vapuru'nun da aynı iş ile görevlendirildiği ve gerek deniz yolu üzerinde gerekse kara yolu üzerinde tesis edilmiş olan tahaffuzhanelerin yeterli olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte hastalığın yayılmasına neden olabilecek kaçak yolcuların önlenmesinin ilgililere bildirildiği de haber verilerek bu işle uğraşan kaçakçı Mustafa'nın tutuklanarak adliyeye teslim edildiği bildirilmiştir<sup>1591</sup>. Bu arada kaçakçıları gözetlemek için görevlendirilen iki gözetleme sandalının aylık ücreti olan 1.500 kuruşun nasıl ödeneceği hususu Trabzon Vilayeti ile Dâhiliye Nezareti arasında bir yazışma trafiğine yol açmıştır. Dâhiliye Nezareti 1 Aralık 1908 tarihli cevabi yazıda, söz konusu meblağın Rusya'dan sirayet edebilecek koleraya karşı alınacak tedbirler için 16 Aralık 1907 tarihinde vilayete gönderilmiş olan 50 bin kuruşluk tahsisatın artanından karşılanmasını istemiştir<sup>1592</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti Rusya'daki kolera salgını karşısında bir taraftan ülke içerisinde gerekli tedbirleri almaya çalışırken diğer taraftan da Rusya'da alınan tedbirleri yakından takip etmeye çalışmıştır. Bu konuyla ilgili Petersburg Sefareti'nden alınan yazı dikkat çekicidir. Bu yazıda kolera nedeniyle Osmanlı topraklarına hicret etmek isteyen Müslüman halkın hicretlerine Rus Hükûmeti tarafından izin verilmediği belirtilmiştir. Ancak Ermeni firarilerinin basit bir tıbbi muayeneye tabi tutulduktan sonra Osmanlı topraklarına girdikleri ve alınan tedbirlerin çok da etkili olmadığı belirtilerek Sıhhiye Nezareti'nden gerekli tedbirleri alması istenmiştir<sup>1593</sup>. Bunun üzerine Sıhhiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla Erzurum, Trabzon ve Van Vilayetleri'ne gönderdiği telgrafta Ermeni firarilerin birkaç kişiden ibaret olarak yolcular arasında huduttan girmeleri durumunda diğer yolcular gibi muayene olmalarının yeterli olacağını bildirmiştir<sup>1594</sup>. Sıhhiye Nezareti tarafından 12 Kasım 1908 tarihinde Dâhiliye

<sup>1589</sup>BOA. DH. MKT. 2650/90; BOA. DH. MKT. 2642/92; BOA. DH. MKT. 2647/7.

<sup>1590</sup>BOA. DH. MKT. 2682/97.

<sup>1591</sup>BOA. DH. MKT. 2650/93.

<sup>1592</sup>BOA. DH. MKT. 2677/9; BOA. DH. MKT. 2670/30; BOA. DH. MKT. 2756/87.

<sup>1593</sup>BOA. DH. MKT. 2658/21.

<sup>1594</sup>BOA. DH. MKT. 2668/60.

Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Rusya'daki koleranın etkisini kaybetmesi nedeniyle Karadeniz sahillerinde uygulanmakta olan karantina tedbirlerinin hafifletildiği belirtilerek bu bölgeden gelen yolcuların buldukları yerlerde belediye tabipleri tarafından tıbbi gözetim altında bulundurulması uygulamasına son verilmesinin Şehremaneti'ne ve Zaptiye Nezareti'ne bildirilmesi istenmiştir<sup>1595</sup>.

#### 1.4.2. II. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Rusya'nın kuzey bölgelerinde koleranın yeniden görülmesi nedeniyle Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından Odessa ve Sivastopol dâhil olmak üzere bu iki bölge arasındaki iskelelerden 24 Ağustos 1909 tarihinden itibaren gelecek yolcu gemilerine yönelik beş maddelik sıhhi tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir. Bu karara göre; yolcular Sinop veya Kavak Tahaffuzhanesi'nde tıbbi muayeneden geçirilecektir. Gerekli görüldüğü takdirde yolculara ait eşya ve elbiseler temizlenecektir. Rusya sahillerinden yolcusuz olarak gelecek gemilerin tabip bulunan ilk Osmanlı limanında tıbbi muayenesi yapılacaktır. Hacıları taşıyan gemiler ile kapasitesinden fazla yolcu almış olan gemiler Sinop Tahaffuzhanesi'nde üç gün karantinada tutulacak ve bu yolculara ait eşyalar tahaffuzhanede temizlenecektir<sup>1596</sup>.

Rusya'da koleranın görüldüğü ve Osmanlı Devleti'nin tedbirler almaya başladığı böylesi bir dönemde Erzurum Vilayeti'nden gelen bir haber Osmanlı makamlarının dikkatini çekmiştir. Habere göre vilayet dâhilindeki Eleşkirt Kazası'nda ortaya çıkan ve kolera benzeyen bir hastalık nedeniyle günde 10-15 vatandaş hayatını kaybetmeye başlamıştır. Bu nedenle Erzurum Vilayeti Karantina Müfettişinden hemen bölgeye giderek hastalığın kolera olup olmadığını tespit etmesi istenmiştir. Ayrıca hastalığın kolera olması durumunda hastalığın görüldüğü yerlerin derhal kordon altına alınması ve hastalığın yayılmasının önüne geçmek için gerekli sıhhi tedbirlerin alınması emredilmiştir<sup>1597</sup>.

Hükûmet bir taraftan koleraya karşı tedbirler alıp hastalığın Osmanlı topraklarına sirayetini önlemeye çalışırken diğer taraftan da almış olduğu tedbirlerin yabancı devletler tarafından dikkate alınmasının takibini yapmıştır. Sadaret makamından Sıhhiye Nezareti'ne gönderilen 12 Eylül 1909 tarihli belgede Tebük Tahaffuzhanesi'nde karantina sürelerini tamamlayarak memleketlerine dönen hacıların burada bekledikleri karantina süresinin bazı yabancı ülkeler tarafından dikkate alınmadığı ve hacıların yeniden karantinaya tabi tutuldukları belirtilmektedir. Bu nedenle hükûmet ilgili devletlere hacıların yeniden karantinaya tabi tutulmasının uygun bir davranış olmadığını bildirerek Tebük Tahaffuzhanesi'nde uygulanan

<sup>1595</sup>BOA. DH. MKT. 2661/45; BOA. ZB. 601/9.

<sup>1596</sup>BOA. DH. EUM. THR. 90/15.

<sup>1597</sup>BOA. DH. MUI. 45-1/21.

karantina işlemlerinin dikkate alınmasını istemiştir<sup>1598</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde kolera ile mücadele konusunda dikkatimizi çeken diğer bir nokta da bütün tabiplerin kolera veya veba gibi bir hastalığı teşhis etmeleri durumunda bunu ilgili makamlara haber vermeleri için umumi bir tebligatın yapılmasıdır. Bu tebligatın yapılmasına yol açan olay İskenderun'da bir baba ile oğlunun 15 gün arayla vebadan vefat etmesidir. Bu olaylarda görevli tabip hastalarda veba görüldüğünü ancak 15 gün sonra haber vermiştir. Bu nedenle Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, kolera ve veba gibi bulaşıcı hastalıkların teşhis edilmesi halinde tabiplerin mahalli hükûmete veya bölgedeki karantina tabiplerine süratle bilgi vermelerini vilayetlere duyurmuştur<sup>1599</sup>.

### **1.4.3. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele**

#### **1.4.3.1. 1910 Yılı Kolera Salgını ve Bu Kapsamda Alınan Tedbirler**

Osmanlı Devleti'nde 1910-1913 yılları arasında görülen kolera salgınları 1899 yılında Hindistan'da başlayan pandeminin bir bölümünü oluşturmaktadır<sup>1600</sup>. 13 Ocak 1910 tarihinde kurulan ve 29 Eylül 1911'e kadar iş başında kalan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemi de kolera ile mücadelenin en yoğun olarak yaşandığı dönem olmuştur. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde başta İstanbul olmak üzere ülkenin çoğu yerinde kolera vakaları görülmüştür. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ile ona bağlı müesseselerin 1910 ve 1911 yıllarında meydana gelen kolera salgınları esnasındaki icraatını, hastalıkla mücadele için almış oldukları sıhhi tedbirleri ve hastalığın Osmanlı coğrafyasında yarattığı tahribatı gösteren istatistiki eser çalışmamızın bu bölümünde kullanacağımız temel kaynak olacaktır. Bu esere göre Osmanlı Devleti'nin 1910 yılında görülen kolera salgınına karşı almış olduğu sıhhi tedbirler üçe ayrılmaktadır. Bu tedbirlerden ilki, vilayetlerde alınan sıhhi tedbirler ikincisi, İstanbul şehri için alınan sıhhi tedbirler, üçüncüsü ise Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından peyderpey kararlaştırılan ve koleranın görüldüğü vilayetlere tebliğ edilen sıhhi tedbirlerdir. Bu tedbirler arasında gerekli yerlere tabip ve sıhhiye heyetleri tayin edilmesi, merkezi hükûmetten alınan tahsisatların vilayetlere gönderilmesi, bazı temizlik araç-gereçleri ile

<sup>1598</sup>BOA. BEO. 3649/273649.

<sup>1599</sup>BOA. DH. MUI. 41-1/35; BOA. DH. HMŞ. 22/27.

<sup>1600</sup>1899 yılında Hindistan'da başlayan ve dünya genelini etkileyen kolera pandemisi aynı yılın Ekim ayında Basra'ya sıçramıştır. 1900 yılında bütün Hindistan'ı etkisi altına alan kolera buradan Afganistan, İran, Burma ve Singapur'a sirayet etmiştir. Yemen, Mısır, Sina Yarımadası, Filistin ve Suriye'ye de yayılan hastalık 1903 yılında Halep'e buradan da Anadolu'ya yayılmıştır. Daha sonra İran, Irak ve Astrahan'dan geçen kolera 1904'te Bakü'ye ulaşarak Kafkaslara yayılmıştır. Kuzeyden Volga ve Batı Sibirya'ya da sirayet eden kolera 1905 yılında Ural, Volga ve Don Nehirleri havzasında kalmıştır. 1908 yılında batıda Saint Petersburg'a ve Baltık limanlarına yayılan kolera doğuda ise Kafkasları, Sibirya'yı ve Türkistan'ı etkisi altına almıştır. Rusya'ya yerleşen ve 1910 yılında Avrupa Rusya'sında 109.563 kişinin ölümüne yol açan hastalık burada ancak 1926 yılında ortadan kalkmıştır. Bkz. Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, The New History Of Medicine Studies*, Editör: Nil Sarı, İstanbul 1995, s. 58.

dezenfeksiyon için gerekli olan kimyasal maddelerin ihtiyaç duyulan mahallere gönderilmesi bulunmaktadır<sup>1601</sup>. Bunların yanı sıra kolera ile mücadelede atılan diğer bir önemli adım da Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi tarafından halkı bilinçlendirmek üzere bazı eserlerin yayınlanmış olmasıdır. Kolera daha Rusya’da hüküm sürerken bu hastalıktan korunmak için kaleme alınan “*Kolera*” ve “*Emraz-ı Sâriye ve Müstevliye*” isimli risaleler ilgili makamlara ücretsiz olarak gönderilmiştir. Bunların dışında halkın anlayabileceği tarzda kaleme alınan ve hastalığa karşı korunma hususunda nasihatleri içeren matbu evrak ile çeşitli sıhhi ilanlar ve gazeteler vasıtasıyla halk koleraya karşı bilinçlendirilmeye çalışılmıştır<sup>1602</sup>. Osmanlı Devleti’nin 1910 ve 1911 yıllarında kolera ile mücadelesinin anlatıldığı bu istatistiki eserde ilk olarak kolera’nın Osmanlı Devleti’ne sirayet etme yolları üzerinde durulmuştur. Buna göre kolera dört farklı yol üzerinden Osmanlı coğrafyasına sirayet etmiştir. Bu yollardan ilki Rusya üzerinden Erzurum ve Trabzon Vilayetleri vasıtasıyla doğrudan İstanbul’a gelen yoldur. İkincisi İran üzerinde Irak’a gelen yol, üçüncüsü İtalya’dan Trablusgarp Vilayeti’ne gelen yol, dördüncüsü ise hac zamanında Hicaz Bölgesi’nden gelen yoldur<sup>1603</sup>.

#### **1.4.3.2. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele İçin Ayrılan Tahsisat**

Osmanlı Devleti’nde, 1908-1914 yılları arasında kolera ile mücadelenin en yoğun olarak yaşandığı dönem İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemidir. Bu hükûmet döneminde 22 Eylül 1910 tarihinde koleraya karşı alınması gereken sıhhi tedbirlerin masraflarına karşılık olarak Dâhiliye Nezareti bütçesine 1 milyon kuruşun eklenmesine müsaade edilmiştir. 12 Ekim 1910 tarihli kanun maddesi ile de 1 milyon kuruşluk bu meblağa 100 bin kuruşun daha eklenmesi uygun görülmüştür<sup>1604</sup>. 12 Kasım 1910’da çıkarılan tek maddelik bir kanun ile bu 1.100.000 kuruşa ek olarak 1 milyon kuruşun daha harcanmasına izin verilmiştir<sup>1605</sup>. 29 Kasım 1910 tarihinde Meclis-i Ayan’da yapılan görüşmelerde ise hükûmet tarafından çeşitli tarihlerde kaleme alınan ve Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmiş olan toplam 2.100.000 kuruşluk

<sup>1601</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 135.

<sup>1602</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 146. Dâhiliye Nezareti, bütün vilayetlere göndermiş olduğu telgrafla bu konu hakkında umumi bir emir vermiştir. Bu telgrafta İstanbul’da ve bazı vilayetlerde ortaya çıkmış olan kolera hakkında fenni bir risale yazılmasına karar verildiği belirtilerek devam eden kolera vakalarında vefat edenlerin günü gününe kaydedilmesi istenmiştir (*BOA. DH. İD. 50-1/30*).

<sup>1603</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 62.

<sup>1604</sup> *MAZC. , D. 1, İ. 7, C. 1, s. 65.*

<sup>1605</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 824; MAZC. , D. 1, İ. 7, C. 1, s. 66; Takvim-i Vekayi, 2 Teşrinisani 1326/15 Kasım 1910, nu. 674.*

meblağ birleştirilerek tek bir kanun maddesi haline getirilmiş olup kolera ile mücadelede gerekli ihtiyaçların karşılanması için harcanmasına müsaade edilmiştir<sup>1606</sup>.

31 Ocak 1911 tarihli kanuna göre koleraya karşı Van ve Erzurum ile diğer vilayetlere geçici olarak gönderilecek tabiplerin maaşları ile satın alınacak ilaç ve aletlerin parası olarak 450 bin kuruş tahsis edilmiştir<sup>1607</sup>. 4 Şubat 1911 tarihinde çıkarılan kanunla da kolera hastalığının sirayetinin engellenmesi için Şehremaneti tarafından istikraz akçesinden harcanıp iadesi gereken 1.130.878 kuruş ile “*Tedabir-i Sıhhiye-i Fevkalade*” masrafı olan ve bütün vilayetlere gönderilmesi zaruri görülen 2 milyon kuruş birleştirilmiştir. Bu sayede ortaya çıkan 3.130.878 kuruşun kolera ile mücadelede harcanmasına müsaade edilmiştir<sup>1608</sup>. 12 Haziran 1911 tarihli kanun ise yine hükûmetin kolera ile mücadele için yine önemli bir meblağ ayırdığını göstermektedir. Bu kanuna göre bazı vilayetlerde ortaya çıkan koleranın ortadan kaldırılması ve diğer vilayetlere sirayet etmesinin önüne geçilmesi için alınacak tedbirlerin masrafına karşılık olarak 3 milyon kuruşun harcanmasına müsaade edilmiştir<sup>1609</sup>. 23 Temmuz 1911 tarihinde ise 3 milyon kuruşluk bu meblağa ek olarak 2 milyon kuruşun daha harcanması hususunda Maliye ve Dâhiliye Nezaretleri’ne izin verilmiştir<sup>1610</sup>. 15 Ağustos 1911 tarihinde ise yukarıda belirtilen toplam 5 milyon kuruşluk meblağa ilaveten *tahsisat-ı fevkalade* olarak 3 milyon kuruşun daha eklenmesine izin verilmiştir<sup>1611</sup>.

### 1.4.3.3. İstanbul’da Kolera

1910 yılının başlarında Rusya’nın neredeyse tamamında görülen kolera Karadeniz sahillerindeki Trabzon, Sinop ve Samsun’a sirayet etmiştir. Koleranın sonunda İstanbul’a ulaşacağı biliniyordu. Bunun önüne geçebilmek için hastalığın görüldüğü yerlere karşı karantina uygulandığı gibi hastalığa karşı gerekli tahaffuz tedbirlerinin alınması için hükûmet tarafından bir sıhhiye komisyonu kurulmuştu. Zaten Karadeniz’den İstanbul’a gelenler ikamet yerlerinde belediye tabipleri tarafından tıbbi gözetim altına alınıyorlardı. Ancak alınan tedbirler sadece posta vapurları yolcularına düzenli olarak uygulanabilmekteydi. Yelkenli gemiler ve kayıklarla gelenlerden haber alınamıyordu. 29 Ağustos 1910 tarihinde Galata’da Arapoğlan Sokağı’nda ve Hacımimi Mahallesi’nde görülen şüpheli vakalar nedeniyle bu bölge kordon altına alındı. 24 Eylül 1910 tarihinde Beyoğlu Tepebaşı’nda bir vaka görüldü. Bursa’dan İstanbul’a gelen Matmazel Lamberini isimli bir kadın İstanbul’a gelişinden kısa bir süre sonra hastalanmıştı.

<sup>1606</sup>MAZC. , D. 1, İ. 11, C. 1, s. 150; *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 3, s. 13; *Takvim-i Vekayi*, 9 Kânunuevvel 1326/22 Aralık 1910, nu. 702.

<sup>1607</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 3, s. 72; *Takvim-i Vekayi*, 1 Şubat 1326/14 Şubat 1911, nu. 748.

<sup>1608</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 3, s. 143; *Takvim-i Vekayi*, 26 Kânunusani 1326/8 Şubat 1911, nu. 742.

<sup>1609</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 3, s. 607; *Takvim-i Vekayi*, 3 Temmuz 1327/16 Temmuz 1911, nu. 875.

<sup>1610</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 3, s. 693; *Takvim-i Vekayi*, 30 Temmuz 1327/12 Ağustos 1911, nu. 889.

<sup>1611</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 3, s. 728; *Takvim-i Vekayi*, 10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911, nu. 907.



Aynı tarihte, Zonguldak'tan gelmiş olan madam Argiri isimli bir kadın da Hasköy'de koleradan vefat etti. Aynı tarihlerde tatbikat için İstanbul'a getirilmiş olan Sinop Redif Taburu'nda kolera vakaları görülmeye başlandı. Bu durum akıllara hastalığın taburdan Hasköy'e mi yoksa Hasköy'den tabura mı bulaştığı sorusunu getirdi. Hastalığın bir bakkalın dükkânından Kasımpaşa'ya yayıldığı anlaşıldı. 25 Eylül 1910 tarihinde Fındıklı'da oturan ve Karadeniz Boğazı'nda kaçakçılık yapan sandalacı İsmail adlı kişi hastalığı civardaki hanelere bulaştırarak kısa süre içerisinde vefat etti. Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı makamları, İstanbul'da koleranın görüldüğü ilk andan itibaren hastalığın şehir içerisindeki dolaşımını dikkatle takip ederek hastalığın izini sürüp çıkış noktasını tespit etmeye çalışmıştır. Bu çalışmalar hastalığa karşı nerede ve nasıl tedbir alınacağına bilinmesi açısından son derece önemliydi<sup>1612</sup>.

Eylül ayının başından 24 Ekim 1910 tarihine kadar Hasköy, Kasımpaşa ve Fındıklı'da toplam 104 kolera vakası görülmüştür. Bundan sonra kısa bir süre hastalığın etkisini kaybettiği düşünülmüştür. Ancak 30 Ekim 1910 tarihinden itibaren şehrin muhtelif yerlerinde yeni vakalar görülmeye başlanmıştır. Bu tarih yapılan askeri tatbikatın sonuna ve askerlerin dönüşlerine rastlamaktadır. Askeri eşyaları nakletmek üzere İstanbul'un çeşitli mahallerinden tatbikat bölgesine toplanmış olan yük arabaları hastalığı her tarafa yaymışlardır. 16-18 Kasım 1910 tarihleri arasında vaka sayısı artmıştır. Günlük vaka sayısının 38-43 kişiye ulaştığı Makriköy (Bakırköy), Kalitarya Köyü, Tahtakale, Balat ve Kumkapı hastalığın en fazla yoğunlaştığı yerlerdir. 27 Kasım 1910'a kadar hastalığın seyrinde bir artış veya azalma görülmemiştir. Hastalık bu tarihten itibaren yavaş yavaş azalmakta iken Aralık ayının başından itibaren genellikle fakir halkın yaşadığı 4. Daire-i Belediye dâhilinde yeniden artış göstermiştir. 4. Dairenin Samatya, Ördek Kasap, Yeni Bahçe, Şehremini bölgeleri en fazla vakanın görüldüğü yerler olmuştur. Bu durum 15 gün kadar devam ettikten sonra 13 Ocak 1911'den itibaren sona erdiği anlaşılmaktadır. Bu süreçte İstanbul'da 1.343 kişi koleraya yakalanmış, bunlardan 798'i vefat etmiştir. Bu salgında şehirdeki ölüm oranı ise % 59.06'dır<sup>1613</sup>.

**Tablo 38: 1910 Yılında İstanbul'da Koleranın Devam Ettiği Dört Aylık Süreçte Görülen Hasta ve Vefat Sayısı**

	Hastalanan Kişi Sayısı	Vefat Eden Kişi Sayısı
Eylül	87	51
Teşrinievvel (Ekim)	218	108
Teşrinisani (Kasım)	582	353

<sup>1612</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326 ve 1327 Senelerine Mahsus Sıhhi İstatistiki, Selanik Matbaası, Dersaadet 1328, s. 17-19.

<sup>1613</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 19.

Kânunuevvel (Aralık)	456	286
<b>Toplam</b>	<b>1343</b>	<b>798</b> <sup>1614</sup>

İstanbul'daki kolera vakalarında Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye gerek bizzat gerekse asli azaları arasından seçtiği delegeler vasıtasıyla Şehremaneti'nde ve Harbiye Nezareti'nde toplanan sıhhiye komisyonlarında önemli sıhhi tedbirler almış ve uygulamıştır<sup>1615</sup>. Rusya'daki kolerayı yakından takip eden hükûmet, İstanbul'da ilk kolera vakaları görülmeden önce hastalığa karşı gerekli tedbirleri almaya başlamıştı. Şehremaneti'nden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen 13 Ağustos 1910 tarihli belge bu durumu kanıtlamaktadır. Bu belgeye göre Rusya ve çevresinde şiddetli bir şekilde görülen koleranın Osmanlı topraklarına sirayet etmesini önlemek için bir komisyon oluşturulmuştu. Bu komisyon yapmış olduğu toplantıda şehir dâhilinde veya çevresinde şüpheli bir hastalık görülmesi durumunda derhal o bölgeye gitmek üzere Bakteriyojihaneye-i Osmanî'de görevli bir bakteriyoloğun hazır bulundurulmasını istemişti. Ayrıca tabiplerin ve diğer görevlilerin bu tür durumları derhal bağlı buldukları belediye dairesine haber vermelerini belediye dairelerine tebliğ etmiştir<sup>1616</sup>.

İstanbul'da ilk şüpheli vakaların görüldüğü 29 Ağustos 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti, Avrupa'dan 20 yataklı seyyar bir baraka ile buna ait araç ve gerecin satın alınmasını istemiştir. Meclis-i Vükela'da gündeme gelen konu için gerekli olan 5.000 liranın aslında Şehremaneti tarafından ödenmesi gerektiği ancak Şehremaneti bütçesinin yetersizliği nedeniyle bu meblağın istikraz akçesinden ödenmesi kararı alınmıştır<sup>1617</sup>. İstanbul'da 1910 yılındaki kolera vakalarına karşı alınan tedbirlerden en önemlisi hiç şüphesiz tecrit uygulamasıdır. İstanbul'da bir yerde kolera vakası görülür görülmez hastanın bulunduğu mevki derhal kordon altına alınmıştır. Kolera salgınının başlangıcında hastalara ait özel bir hastane mevcut olmayıp diğer hastaneler de koleralı hastaları kabul etmiyorlardı. Bu nedenle ilk vakalar buldukları mevkilerde tecrit altına alınıyorlardı. Ayrıca hastalarla temas edenler birer birer tespit edilerek buldukları yerlerde kordon altına alınıyorlardı<sup>1618</sup>. Hastalığın görüldüğü yerlerde kordon için talep edilen polis ve jandarmaların izin almadan görev yerlerini terk ettiklerinin haber alınması nedeniyle kordon altındaki bölgelerin ciddi bir şekilde muhafaza edilmesini isteyen hükûmet, görev yerlerini terk eden ve ciddiyetsiz şekilde davranan polis ve jandarmaların şiddetle cezalandırılmasını Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne emretmişti<sup>1619</sup>. Kordonların güvenliği

<sup>1614</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 20.

<sup>1615</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 144.

<sup>1616</sup>BOA. DH. EUM. THR. 46/18.

<sup>1617</sup>BOA. MV. 143/29.

<sup>1618</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 144.

<sup>1619</sup>BOA. DH. EUM. THR. 51/11.

için mevcut polis ve jandarmanın ihtiyacı karşılamayacağı düşünülerek mevcutlara ilaveten Jandarma Mektebi'nden yeni asker talebinde bulunmuştur<sup>1620</sup>. Hastalığın ilk günlerinde yapılan tecrit muamelesi istenilen faydayı sağlamıştır. Bu nedenle kolera hastaları birkaç gün sonra Serviburnu'nda yapılan tecrithaneye kaldırılarak burada tedavi edilmeye başlamışlardır. Hasta olmayan ancak hastalar ile temas ettikleri için ayrılmaları gerekli görülen kişiler de yine Serviburnu Tecrithanesi'ne gönderilmişlerdir<sup>1621</sup>.

Kolera vakalarının günden güne artmasının yanında Serviburnu Tahaffuzhanesi'nin gerek uzaklığı gerekse kapasitesinin sınırlı olması nedeniyle yeni bir tecrithaneye ihtiyaç duyulmuştur. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye, Şehremaneti Sıhhiye Komisyonu ile birlikte Cerrahpaşa Hastanesi'nde bulunan bir barakayı kolera hastalarının tecridine tahsis etmiştir. Bundan başka Harbiye Nezareti'nin izniyle Gülhane Merkez Hastanesi'nin idaresi geçici olarak askeriyeden alınmış ve buraya "*Demirkapı Kolera Hastanesi*" adı verilmiştir. Daha sonra her belediye dairesinin kendisine ait bir tecrithane yapması kararlaştırılmıştır. Ancak hastalık azalmaya başladığı için bu fikirden vazgeçilmiştir. Bu tecrit sayesinde İstanbul'daki kolera etki alanını genişletememiş ve kısa süre içerisinde ortadan kalkmıştır<sup>1622</sup>. Memleketin pek çok noktasında olduğu gibi İstanbul'da da koleraya karşı mücadelede alınan tedbirlerden birisi de dezenfeksiyon işlemleri olmuştur. Koleranın görüldüğü hanelerdeki hastalar veya vefat eden kişilere ait eşyalar vakit kaybedilmeden özel arabalarla tebhırhanelere gönderilerek gerekli kimyasal maddeler kullanılmak suretiyle fenni usullere göre temizlenmişlerdir<sup>1623</sup>. 1910 yılında İstanbul'da görülen kolera vakaları karşısında İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin almış olduğu diğer bir tedbir ise belediye dairelerinde mevcut tabiplere ilaveten geçici olarak 94 tabip istihdam etmesidir. İstihdam edilen tabiplerden 84'ü mülki tabip 10 tanesi ise emekli askeri tabiptir. 84 mülki tabibe hastalığın devam ettiği süre boyunca 1.000 kuruş maaş ve 500 kuruş da çeşitli harcamaları için para verilmiştir. 10 emekli askeri tabibe ise günlük yarımşar lira ücret verilmiştir<sup>1624</sup>.

Koleraya karşı mücadele eden Şehremaneti, yabancı memleketlerden İstanbul'a gelen veya gelme hazırlığında olan bazı kişiler hakkında almış olduğu bilgileri Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne ileterek yeni kolera vakalarının ortaya çıkmasını önlemeye çalışmıştır. Kolera ile mücadelede bir anlamda istihbarat toplandığını gösteren bu belge Viyana Sıhhiye İdaresi'nden gönderilen telgraflardan oluşmaktadır. Bu belgeye göre koleranın bulunduğu bölgeden gelen Karl Prezrin Wilhelm isimli bir şahsın Pera Palas Oteli'nde konaklayacağı haber alınmıştır. Ayrıca yine koleranın görüldüğü Rusya'nın Palkat şehrinden hareket eden Aleks Sipeşnif isimli

<sup>1620</sup>BOA. DH. EUM. THR. 53/79.

<sup>1621</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 144.

<sup>1622</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 144-145.

<sup>1623</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 145.

<sup>1624</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 146.

şahsın da İstanbul'da Metropol Otelinde konaklayacağı haber alınarak gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır<sup>1625</sup>. Özellikle Kasımpaşa ve Hasköy'de görülen kolera vakaları üzerine sıhhiye memurları tarafından bu bölgelerdeki okullar kapatılarak fenni temizlik işlemleri yapılmıştır. Ayrıca Hıfzıssıha Mekatib Komisyonu tarafından Hasköy, Kasımpaşa, Piri Paşa ve Aynalıkavak'taki birçok evde mektep veya terbiyehane adı altında ruhsatsız olarak faaliyet gösteren ve bir buçuk yaşından beş yaşına kadar pek çok çocuğa eğitim veren kurumlar kapatılmıştır. Çoğunun Rum ve Musevi cemaatine ait olduğu tespit edilen bu mektep ve terbiyehaneler resmi bir ruhsata sahip olmadıkları gibi küçük odalarda çok sayıda çocuğu bir araya toplayarak koleranın ortaya çıkmasına müsait bir ortamda faaliyet göstermeleri nedeniyle kapatılmışlardır<sup>1626</sup>.

#### 1.4.3.4. Anadolu'da Kolera

##### 1.4.3.4.1. Erzurum Vilayeti'nde Kolera

Erzurum, 1910 yılı öncesinde koleranın öldürücü etkisiyle tanışmış bir şehirdir. 1847-1848 yıllarında İran üzerinden gelen ve şehri etkisi altına alan kolera birkaç yıl ortadan kaybolmuştur. 1852'de yine İran'da ortaya çıkan hastalık ticaret ve kervan yoluyla Erzurum'a ulaşmıştır. Kolera, bunun hemen ardından Kırım Savaşı'nın da etkisiyle Kars'ta görülmüştür. 1861 yılında yine İran'da görülen kolera Tebriz'den Doğu Anadolu'ya bulaşarak Erzincan'da ölümlere sebep olmuştur. 1889-1890 yıllarında Osmanlı coğrafyasının güney bölgelerine bulaşan kolera Erzurum bölgesini de etkilemiştir. Ancak bütün dünyayı olduğu gibi Osmanlı topraklarını da etkileyen asıl büyük kolera salgını 1892 yılında meydana gelmiştir<sup>1627</sup>. 1892 Sonbaharına ait sıhhiye jurnallerine göre Erzurum'da 45 kolera vukuatı meydana gelmiş, hastaların 42'si hayatını kaybetmiştir<sup>1628</sup>. Kolera, 1892 sonrasında 1894 yılında Erzincan'da 1907 yılında ise göçmenler vasıtasıyla Pasinler tarafında salgın halinde görülmüştür<sup>1629</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde, İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Anadolu'nun birçok yerinde etkili olan kolera 15 Temmuz 1910 tarihinden itibaren Erzurum'da da kendisini göstermiştir. Koleranın Rusya'dan kara yoluyla Erzurum'a bulaştığı bilinmektedir. Hastalık sınırdan başlıca iki grup yolcu ile girmiştir. Bu yolculardan ilk grup yaya ve pasaportsuz olarak sınırdaki muhafızlara gözükmeden memlekete kaçak olarak girenler, diğer grup ise sınırın açık kapılarından pasaportlarıyla geçen yolculardır. Erzurum Vilayeti'nin Rusya ile olan sınırının

<sup>1625</sup>BOA. DH. EUM. THR. 53/79.

<sup>1626</sup>BOA. DH. EUM. THR. 53/79.

<sup>1627</sup>Esat Aktaş, "Erzurum Vilayeti'nde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, C. 8, S. 39, Ağustos 2015, s. 245.

<sup>1628</sup>Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010, s. 258.

<sup>1629</sup>Aktaş, *a.g.m.*, s. 245.

uzun bir hat olması muntika taburlarının bu hattın her noktasını kaçak olarak geçmek isteyenlere karşı korumasını zorlaştırmıştır. Açık kapılardan pasaportları ile geçmek isteyenler o sırada Rusya'da kolera hastalığı mevcut olduğu için hudut üzerindeki karantina tabipleri tarafından tıbbi muayeneye ve fenni temizlik işlemlerine tabi tutulmuşlardır. Ancak alınan bütün bu önlemlere rağmen kolera Erzurum Vilayeti'ne sirayet etmiştir. Sınırın açık kapılarında yapılan tıbbi muayenede kolera şüphesi taşıyan hastalar tabipler tarafından sınırın diğer tarafına gönderilmeyerek tecrit altına alınmışlardır. Ancak sıhhatli görünmelerine rağmen kolera mikrobu taşıyan ve gerek yapılan tıbbi muayenede gerekse de beş günlük karantina müddetinde hastalıkları tespit edilemeyen insanların da Erzurum Vilayeti'ne giriş yaptıkları düşünülmektedir. Bununla birlikte tıbbi muayeneden geçenlerin eşyaları da hastalığın Erzurum'a bulaşmasına etki etmiştir. Çünkü sınırdaki karantina tabiplerinin Rusya'dan gelenlerin eşyalarını temizlemek için eşyaların üzerine süpürge ile kimyasal madde serpmek gibi basit bir usul ile yapmış oldukları fenni temizliğin kolera mikroplarına karşı etkili olamayacağı bilinmektedir. Sınırın her tarafından kaçak olarak geçen ve herhangi bir tıbbi muayeneye ve fenni temizliğe tabii tutulmayanların eşyalarının ise hastalığın ülkeye taşınmasına doğrudan etki edeceği bir gerçektir<sup>1630</sup>. Bu değerlendirmelerden anlaşıldığı üzere, koleranın Rusya'da şiddetle hüküm sürdüğü dönemde Erzurum Vilayeti'nde alınan tedbirlerin yetersizliği nedeniyle hastalık Osmanlı topraklarına girmiştir. Rusya'dan gerek açık kapılar vasıtasıyla gerekse kaçak olarak gelip hastalığı Erzurum Vilayeti'ne bulaştıran yolcuların çok az bir kısmı Rusya ahalisindendir. Bu dönemde vilayet halkının %80'ni ticaret için Rusya'ya gidip gelmekte ve bir kısmı da işçilik yaparak hayatlarını kazanmaktaydı. Rusya ile sınır olan köylerin ahalsininin bir kısım toprağı Rusya tarafında kaldığından bunlar daima o tarafın halkıyla temas halindeydiler. Bu yüzden gidip gelenlerin büyük çoğunluğu kaçak olarak gidip gelmekteydiler. Erzurum Vilayeti'nde kolera oldukça geniş bir bölgeye yayılmıştır. Koleranın görüldüğü bölgelerdeki tedbir kordonları beklenen faydayı vermemiştir. Çünkü halk karantinadan ve kordondan ürkmüş, tabiplerin tedavisine itibar etmemiş ve hastalarını getirmemişler, hastalarla temasta bulunmuş olanlar kaçarak saklanmışlar, bu nedenle Erzurum kolerası geniş bir alana yayılmıştır<sup>1631</sup>. Koleranın görüldüğü yerlerin veya kolera nedeniyle vefatların gerçekleştiği hanelerin kordon altına alınmasına halkın bazı kesiminden muhalefet edilmesi Erzurum Vilayeti'ni zor durumda bırakmıştır. Bunun arkasından geleceğini anlayan vilayet, bu sıkıntının ancak olaylara ön ayak olanlardan birkaçının cezalandırılmasıyla ortadan kaldırılabileceğini görmüştür. Bu nedenle Adliye Nezareti'nden bu kişiler için Ceza Kanunu'na

<sup>1630</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 66.

<sup>1631</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 67.

bir maddenin eklenmesini istenmiştir. Neticede hükûmet, bu konuda Ceza Kanunu'nun 99. maddesine zeyl olmak üzere bir kanun maddesi kaleme almıştır<sup>1632</sup>.

Erzurum, Trabzon ve Mamûretülaziz Vilayetleri'ndeki kolera vakalarını yakından takip etmek isteyen hükûmet, bu vilayetlere 22 Eylül 1910 tarihinde bir telgraf göndermiştir. Hükûmet, bu telgrafıyla vilayetlere şimdiye kadar nerelerde kaç kişinin koleraya yakalandığı, bunların hastalanma tarihleri ve vefat edenlerle iyileşenlerin isimlerini gösteren istatistik cetvellerinin her ay sonunda düzenli bir şekilde hazırlanmasını emretmiştir<sup>1633</sup>. Erzurum Vilayeti'nde kolera'nın devam ettiği süre boyunca mahallî sıhhiye komisyonu tarafından alınan tedbirler şu başlıklardan müteşekkildir. Kolera ortaya çıkar çıkmaz Erzurum'da 20 yataklık bir kolera hastanesinin tesis edilecektir. Memleketteki askerler şehir dışına çıkarılarak çadırlarda ikamet ettirileceklerdir. Koleradan vefat edenler fenni temizlik işlemlerine tabi tutulduktan sonra defnedileceklerdir. Hastalar kolera hastanesine kaldırılarak tecrit edilecektir. Hane sahibi olup da evlerinden çıkmak istemeyenler hanelerinde kordon altına alınarak sağlıklı vatandaşlarla temas etmeleri engellenecektir<sup>1634</sup>. İki bin kuruş maaş ve maaşları nispetinde harcırah ile 6 tabipten oluşan bir tıbbi heyet Erzurum'a gönderilecektir. Janset Hechter Fabrikası'ndan araç ve gereçleriyle birlikte bir etüv ile sekizi büyük dördü küçük olmak üzere 12 pülverizatör bölgeye gönderilecektir<sup>1635</sup>.

Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu mali yetersizlik, salgının önüne geçilmesi noktasında ne kadar olumsuz bir durum ortaya çıkarmışsa devletin sahip olduğu kalifiye eleman konusundaki eksiklikler de Erzurum kolerasının önlenmesinde gün yüzüne çıkmıştır. Bölgede kolera'ya karşı alınacak tedbirlerde başrolü üstlenecek tabip sayısı yeterli değildi. Ayrıca Erzurum'a görevlendirilen tabiplerin İstanbul'dan yola çıkarılmalarında yavaş davranıldığı da görülmektedir. Bununla birlikte ilaç sıkıntısı olan vilayetten bu konuda yapılan taleplere de şaşırtıcı cevaplar verilmiştir. İstanbul'daki idareciler istenilen ilaçlar olmadan hastalığın tedavi edilmesinin mümkün olamayacağı bilgisinden uzak bir şekilde ilaçların Avrupa'dan sipariş edildiğini ve geldiği zaman Erzurum'a gönderileceğini bildirmişlerdir. Bu nedenle yerel idareciler tarafından yapılan çeşitli öneriler ile sorun çözülmeye çalışılmıştır. Koleraya karşı yürütülen çalışmalara dikkat edilmesi ve gereğinin yapılması vilayetten defalarca bildirilmesine rağmen söz konusu çalışmaların ve eksikliklerin tamamlanmasını sağlayacak olan her türlü alt yapının tedariki bu işle ilgilenen kurumlara ve doğal olarak da hükûmete aitti. Bu eksiklikler

<sup>1632</sup>BOA. İ.DUİT. 79/9. Söz konusu kanun maddesi "*Herkim olursa olsun kolera ve sair emraz-ı sâriye isabet eden veya vefat zuhur eden hane ve sair mahallerin kordon altına alınmasına dair canib-i hükûmetten vuku bulan evamir ve icraata fiilen muhalefet ederse hareketinin derecesine göre bir aydan iki seneye kadar hapis ile mücazat olunur*" (*Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 687; Takvim-i Vekayi, 6 Eylül 1326/19 Eylül 1910, nu. 627; BOA. DH. EUM. THR. 51/43; BOA. DH. İD. 87-1/10*) şeklindedir.

<sup>1633</sup>BOA. DH. İD. 51/3.

<sup>1634</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 135-136.

<sup>1635</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 146-147.

nedeniyle Erzurum'da durum içler acısıydı<sup>1636</sup>. Neticede Erzurum Vilayeti'nde koleranın ortaya çıktığı 15 Temmuz 1910 tarihinden 23 Kasım 1910 tarihine kadar geçen süre içerisinde 848 kolera vakası görülmüştür. Bunlardan 581'i vefat etmiş, 261'i ise sağlığına kavuşmuştur<sup>1637</sup>.

#### 1.4.3.4.2. Trabzon Vilayeti'nde Kolera

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde koleranın görüldüğü diğer bir bölge Trabzon Vilayeti'dir. 1910 yılında Trabzon Vilayeti'nde kolera ortaya çıkmadan önce Trabzon Valisi Kâmil Bey, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 2 Nisan 1910 tarihli telgrafla zaman zaman Rusya'da görülen koleranın vilayete bulaşmasını önlemek amacıyla sınır bölgesindeki Kopmuş mevkiinde bir tahaffuzhane kurulmasına yönelik Vilayet Meclisi'nde bir karar alındığını bildirmişti<sup>1638</sup>. Trabzon Vilayeti'nde 1910 yılında görülen kolera salgını Rusya'dan bulaşmıştır. Hastalığın vilayete bulaşması Erzurum Vilayeti'nde olduğu gibi kaçak yolculardan kaynaklanmaktadır. 16 Eylül 1910 günü akşamı Çömlekçi Mahallesi'nde Rum ahaliden erkek ve kadın beş kişi hastalanmıştır. Aynı gün Kavak Meydanı isimli mahallede de bir mülazımın ailesinin şüpheli bir hastalığa yakalandığı da hükûmet tarafından haber alınmıştır. Bunun üzerine bir sıhhiye heyeti oluşturularak buralarda tıbbi muayeneler yapılmış ve hastalardaki belirtilerin koleraya benzediği görülmüştür. Yapılan bakteriyolojik tetkikler neticesinde ise hastalığın kolera olduğu kesinleşmiştir<sup>1639</sup>.

Kolera, Trabzon'a sirayet etmeden önce hastalığın Rusya'daki varlığı biliniyordu. Ayrıca Erzurum Vilayeti'nde de kolera vakaları görülmekteydi. Rusya'dan deniz yoluyla kaçak olarak gelen yolcuların Trabzon sahillerine çıkmalarını engellemek için hastalık ortaya çıkmadan önce vilayetin sahillerini muhafazası etmek adına Bahriye Nezareti bölgeye birkaç gambot göndermişti. Koleranın görüldüğü Çömlekçi Mahallesi bir iskeleydi. Mahalle sakinleri de kayıkçılıkla uğraşmaktaydılar. Kolera, Çömlekçi Mahallesi'nde görüldüğü sırada yine sahildeki Yomra Nahiyesi ahalisinden birkaç kişi de koleraya yakalanmıştı. Rusya'dan kaçak olarak gelen kayıkların Yomra sahillerinde gizlice yolcu indirdikleri Trabzon Vilayeti tarafından haber alındığı için yolcuların bir kısmı Çömlekçi'ye uğramak mecburiyetinde kalmışlardı. Neticede kolera kaçak olarak gelen bu yolcular vasıtasıyla Trabzon'a bulaşmıştır<sup>1640</sup>. Hastalık Trabzon'a bulaşıp iyice yayıldıktan sonra Gümüşhane Sancağı'nın Yağmurdere Nahiyesi'nin Keşişdere Köyü'nde dahi şüpheli bir hastalık olduğu haber alınmıştır. Bunun üzerine Trabzon Belediyesi Tabibi bölgeye gönderilmiştir. Tabibin raporuna göre hastalığın kolera olduğu kesinleşmiştir. Bu bölge Erzurum yolcularının güzergâhı üzerinde

<sup>1636</sup> Aktaş, *a.g.m.*, s. 252.

<sup>1637</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 67.

<sup>1638</sup> *BOA. DH. MUI.* 83/45.

<sup>1639</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 68.

<sup>1640</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. aynı yer.

olduğu için koleranın buraya Erzurum'dan sirayet etmiş olduğu düşünülmektedir. Trabzon'da kolera ortaya çıkar çıkmaz bir hafta içerisinde halkın büyük bir çoğunluğu civardaki köylere kaçmıştır. Bu vatandaşlar arasında yolda koleraya yakalananlar olduğu gibi gittikleri yerlerde hastalananlar da olmuştur. Halkın korku ve endişeye kapılarak kaçması ise koleranın vilayetin pek çok noktasına yayılmasına fırsat vermiştir<sup>1641</sup>.

Koleranın ortaya çıkmasından sonra gerek merkezî hükûmet gerekse mahalli hükûmet hastalığa karşı önemli tedbirler almışlardır. Bu tedbirler arasında şunlar bulunmaktadır: 1- Trabzon'un dışında 6 adet baraka yapılarak koleraya yakalanmış olan hastalar bu barakalara nakledilmişlerdir. 2-Koleradan vefat edenlerin cesetleri fenni temizlik işlemlerine tabi tutularak usullere uygun şekilde defnedilmiştir. 3- Koleranın görüldüğü evlerde tabipler vasıtasıyla ve kimyevi maddeler kullanılarak temizlik işlemleri yapılmıştır. 4- Beş yüzden fazla tutuklunun bulunduğu Trabzon Hapishanesi'nde de kolera vakaları görüldüğünden tutukluların birçoğu zabıta muhafazası altında dışarıya çıkarılmıştır. 5- Hastalığın vilayet dâhilinde yayılmasını engellemek için gerekli yerlerde kordonlar ve tahaffuzhaneler kurulmuştur. Ancak bunlardan istenilen fayda sağlanamamıştır<sup>1642</sup>. 6- Görülen lüzum üzerine Trabzon'a 2.000 kuruş maaş ve bu maaşla orantılı harcırah verilerek dört tabipten oluşan bir sıhhiye heyeti gönderilmiştir. Ayrıca Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye bağlı sıhhiye müfettişlerinden Başmüfettiş tabip İsmail Hakkı Bey de hastalıkla mücadele için Trabzon'a gönderilmiştir. 7- Janset Hechter fabrikasının ürünlerinden bir etüv makinesi ile beşi büyük, üçü ise küçük toplam sekiz adet pülverizatör bölgeye gönderilmiştir<sup>1643</sup>. Ancak alınan bütün bu önlemlere rağmen hastalığın ortaya çıktığı 16 Eylül 1910 tarihinden 11 Ocak 1911 tarihine kadar Trabzon Vilayeti'nde 540 kolera vakası görülmüştür. Bunlardan 276'sı hayatını kaybetmiştir<sup>1644</sup>.

#### 1.4.3.4.3. Aydın Vilayeti'nde Kolera

Kolera, Aydın Vilayeti'nin merkezi olan İzmir ile vilayetin Kula, Bayındır, Tire ve Bodrum Kazaları'nda görülmüştür. Hastalık 25 Ekim 1910 tarihinde İzmir'de başlamış ve 6 Ocak 1911 tarihinde yine İzmir'de son bulmuştur. İzmir'deki ilk kolera vakası sahile yakın çarşıda ikincisi ise birinciye uzak bir bölge olan şehrin yüksek bir mahallesinde görülmüştür. Bunlardan sonraki vakalar ise bu yüksek mahalleden aşağıya doğru inmiştir. İzmir'deki kolera ışıktan mahrum, kapanık, rutubetli ve harap mahallerde ikamet eden fakir halk arasında etkili olmuştur. Kolera vakalarının neredeyse yarısı vefat gerçekleştikten sonra haber alınmıştır. Bu

<sup>1641</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 68-69.

<sup>1642</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 136.

<sup>1643</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 146-147.

<sup>1644</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 69.



nedenle bölgede görevli olan sıhhiye müfettişi hastalığa ait yeterli gözlem yapılamadığını hazırladığı raporda belirtmiştir. İzmir'deki kolera vakalarının temel özellikleri arasında vukuatların üçte ikisinin erkekler arasında görülmesi, 40 yaşını aşmış kişilerde özellikle de 60 yaşını geçenlerde vefat oranının yüksek olması ve iyileşenlerin sayısının 15-30 yaş aralığında fazla olması gösterilebilir<sup>1645</sup>.

Hastalıkla ilgili İzmir'den alınan raporlarda ayrıntılı bilginin bulunmaması ve hatta hastalığın Kula'da salgın Bayındır, Tire ve Bodrum'da ise aralıklarla devam etmiş olmasına rağmen buralardaki sağlık görevlilerinin fenni malumat toplamamaları vazifelerine yeteri kadar önem vermediklerini göstermektedir. İzmir kolerası hakkında bakteriyolojik tetkikler yapıldığına dair raporlarda net bir bilgi yoktur. Sadece şüpheli durumlar ile hasta görülenlerin bakteriyolojik muayenelerinin neticesi beklenmeden tecrit olundukları, iyileşen hastalara rapor tarihinden beş gün sonra mikroskobik muayene yapıldığı ve kolera vibronu görülmesi durumunda tecrit müddetinin beş gün daha uzatıldığı raporlarda belirtilmiştir. Ayrıca İzmir'de kullanılan içme sularından alınan muhtelif numunelerde kolera mikrobuna rastlanılmadığı bildirilmiştir. Ancak İzmir'in birkaç mahallesine verilen suda diğer bazı mikropların özellikle de koli basilinin yüksek oranda görülmesi dikkat çekicidir. Sularda koli basilinin bulunması hastalığın ortaya çıkmasına bizzat etki etmiyorsa da suların insan dışkısı ile kirlenmiş olduğuna dair bir işaret olabilir. Bununla birlikte İzmir'deki içme sularının iki önemli kaynağının açıkta olması, şehrin içerisinde toprak borulardan akıtılması hastalığın suyoluyla bulaştığı şüphesini uyandırmaktadır. Bu sularda kolera vibronu bulunamamış olmakla birlikte hastalığın bu iki su etrafında dolaşması dikkat çekicidir. Bu sulardan başka İzmir'e su veren şirketin suyunun dağıtıldığı mahallelerde kolera vukuatına rastlanılmaması bu şirketin suyunun temizliğini gösterdiği gibi yukarıda belirtilen sular hakkındaki şüpheleri de doğrular niteliktedir<sup>1646</sup>.

Kula Kazası'ndaki kolera 5 Ocak 1911 tarihinde ortaya çıkmış ve 24 Ocak 1911 tarihinde sona ermiştir. O sırada Havran'dan dönen Kula Redif Taburu, Müsavat Vapuru ile 4 Ocak 1911 tarihinde İzmir'e ulaşmıştır. İzmir'e gelen askerler yedi saat kadar burada kaldıktan sonra trenle Alaşehir'e sevk olunmuşlardır. Askerler gece saat 04.30'da Kula'ya ulaşmışlardır. İşte bu sırada yedi askerde kolera belirtileri görülmüştür. Bunlardan dördü vefat etmiştir. Bu askerlerin koleranın hüküm sürdüğü İzmir'de sadece 7 saat kalıp süratle Kula'ya hareket etmesi askerlerin İzmir'e gelmeden önce vapurda koleraya yakalandıklarına dair şüpheleri arttırmıştır. Ayrıca askerlerin İzmir'in bulaşık olmayan bir mevkiine çıkarılmış olması ve İzmir'e yakın bir noktada vefat edip cesedi denize atılan bir askerin ishal ile hastalandığının gemideki diğer

<sup>1645</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 70-71. Kolera salgınları İzmir'de XIX. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. İzmir'deki ilk kolera salgını 1831 yılında görülmüştür. 1848, 1854, 1865, 1871, 1872, 1890, 1893, 1894, 1895, 1896, 1910, 1912,1913, 1916 ve 1918 yıllarında da İzmir'de kolera salgınları görülmüştür (Karayaman, *a.g.e.* , s. 184-185).

<sup>1646</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 71.

askerlerden öğrenilmesi de askerler arasındaki koleranın İzmir'e gelmeden önce başladığını kanıtlamaktadır. Koleranın belli başlı birkaç köyünde etkili olmuştur. 13 Ocak 1911'de Bayındır'da da koleradan bir vefat görülmüştür. 19 Ocak 1911'de ise Tire'de bir hasta ve 7 Ekim 1910'da Bodrum'da bir vefat meydana gelmiştir<sup>1647</sup>.

İzmir'de koleraya karşı alınan sıhhi tedbirler hususunda vilayet sıhhiye müfettişinin raporu bazı bilgiler vermektedir. Buna göre, koleralı olduğundan şüphe edilenler bakteriyolojik tahlillerinin neticesi beklenilmeden tecrit olunmuşlardır. Koleralı hastalar yalnız yaşıyorlarsa veya ev hastanın tedavisine ve çevresindekilerin korunmasına müsait değilse hasta tecrithaneye sevk olunmuştur. Ancak ev hastanın tedavisine uygun ise kapıda nöbetçi polis veya belediye çavuşu görevlendirilerek ev kordon altına alınmıştır. Bununla birlikte hasta ile bir arada bulunanlar da tıbbi gözetim altına alınmışlardır. İyileşen hastalar istirahat raporlarının tarihinden 5 gün sonra mikroskopik muayeneye tabi tutulmuşlardır. Koleralı hastanın tecrithaneye naklinden veyahut cenazenin çıkarılmasından sonra ev yeniden dezenfekte edilmiş ve kordon kaldırılmıştır<sup>1648</sup>. Alınan bütün bu önlemlere rağmen 1910 yılında Aydın Vilayeti'nde 266 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 155'i vefat etmiştir. En fazla vefat ise İzmir'de gerçekleşmiştir. 25 Ekim 1910 tarihinden 6 Şubat 1911 tarihine kadar İzmir'de 247 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 102'si vefat etmiştir<sup>1649</sup>. Ancak incelediğimiz bazı arşiv belgeleri koleranın İzmir'de Şubat 1911'den sonra da etkisini devam ettirdiğini göstermektedir. İttihat ve Terakki Fırkası İzmir Mebusu Seyyit Bey tarafından 4 Eylül 1911'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta İzmir'de koleranın şiddetini günden güne arttırdığı belirtilmektedir. Seyyit Bey, hastalığa karşı çeşitli tedbirler alınmış olsa da bunlardan gerekli faydaların sağlanamadığını da belirtilmiştir. Gerekli araç gereçlerin eksikliği nedeniyle koleralı bölgelerin tahliye edilemediğini de belirten Seyyit Bey, mevcut çadırların yeterli olmadığını da belirterek askeriyeden yeteri kadar çadır verilmemesi halinde durumun daha da vahim bir hal alacağını ifade etmiş ve 200 kadar çadırın verilmesi için İzmir Fırka Kumandanlığı'na gerekli emirlerin verilmesini istemiştir. Bununla birlikte İzmir'e on tabibin daha gönderilmesini de talep etmiştir. Yapılan değerlendirmeler neticesinde 2.500 kuruşluk maaşları ile gidiş-geliş harcırahları kolera tahsisatından verilmek üzere serbest olarak çalışan mülki tabiplerden veya emekli askeri tabiplerden İzmir'e gönderilmek için 10 tabibe ihtiyaç duyulduğuna karar verilmiş ve ilgili makamlara gerekli tebligat yapılmıştır<sup>1650</sup>.

İzmir'de aynı tarihlerde kolerayla mücadelede yardım için “*Solidarité (Dayanışma, Yardımlaşma)*” isimli uluslararası bir şirketin belediyeye müracaatta bulunduğu ancak İzmir

<sup>1647</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 71-72.

<sup>1648</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 136-137.

<sup>1649</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 72.

<sup>1650</sup>BOA. DH. İD. 57/9.

Belediyesi'nin bu müracaatı geri çevirdiği görülmektedir. Bunun üzerine araya giren Fransız Konsolosluğu, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazıda koleranın şehirde sürekli bir endişe kaynağı olduğunu belirtmiştir. Buna rağmen İzmir Belediyesi'nin "*Solidarité*" adıyla bilinen ve bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele için kurulup nizamnamesi vilayet tarafından tasdik edilmiş olan şirketin yardımlarından kaçındığını belirtmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Aydın Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıda şirketin geçmişteki faydalı çalışmalarını vurgulayarak çalışmalarına izin verilmesini istemiştir<sup>1651</sup>. Konuyla ilgili olarak Aydın Valisi Nazım Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Eylül 1911 tarihli telgraf, belediyenin bu tavrının nedenleri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre, İzmir'de 1910 yılında görülen kolera esnasında alınan tedbirlerin kolaylaştırılması için bu şirkete de gerekli izinler verilmişti. Ancak şirket rastladığı kolera vakalarını belediye sıhhiye heyetlerine haber vermesi ve sağlık görevlilerinin talimatları dairesinde hareket etmesi gerekirken kanunlara aykırı olarak bazı kolera vakalarını görevlilerden gizlemiştir. Durumu ağır olan hastaları belediye hastanesi yerine kendi tedavihanesine götürerek belediye ve sıhhiye dairelerinin icraatlarının gecikmesine de neden olmuştur. Şirketin bu senede aynı faaliyetlerde bulunacağını anlaşılması nedeniyle de belediye ve sıhhiye heyetlerince yardımda bulunması istenmemiştir. Nazım Bey, telgrafında İzmir Belediyesi'nin bir "*Kolera Hastanesi*" açacağı, yeni hususi koğuşlar ve odalar hazırlayacağını belirterek bunların kendi tebaaları için yeterli görülmemesi durumunda İzmir'deki mevcut yabancı hastanelerin kanunlara uygun hareket etmek şartıyla bir bölüm açabileceklerini belirtilmiştir. Telgrafta, hususi bir hastane açma taleplerinin ancak hükümetten alınacak ruhsat ile mümkün olduğunun Fransız konsolosluğu nezdine gönderilen Doktor Aristidi Paşa ve sıhhiye müfettişi vasıtasıyla bildirildiği ifade edilmiştir<sup>1652</sup>. Vali Nazım Bey'in bu tavrının mahalli hükümetler için örnek olacak bir davranış olduğu kanaatindeyiz. Bu sayede yabancı kurumlara konsolosluklarının gölgesine sığınarak serbestçe hareket edemeyecekleri ve Osmanlı kanunlarına aykırı davranışlarda bulunamayacakları gösterilmiştir. Vali Nazım Bey, telgrafının sonunda hastalığın İzmir'deki son durumu hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre, İzmir'de kolera günden güne hafiflemekte olup hastalığın tamamen ortadan kaldırılması için gerekli çalışmalar yapılmaktaydı<sup>1653</sup>.

<sup>1651</sup>BOA. DH. İD. 57/9. İncelediğimiz belgelerde söz konusu şirketin adı "*Solidarité-Teavün*" şeklinde yazılmıştır.

<sup>1652</sup>BOA. DH. İD. 57/9.

<sup>1653</sup>BOA. DH. İD. 57/9. 1911 yılında İzmir'de görülen kolera salgını sırasında, devlet dairelerinin hastalıkla mücadelede ve halkın ikna edilmesinde yetersiz kalması nedeniyle dini makamlardan yardım istenmiştir. Yapılan başvurular üzerine Bâb-ı Fetva Dairesi'nden verilen iki fetvada, koleranın bir an evvel bitmesi ve memleketin rahata ermesi için bütün din görevlilerinin her namazdan sonra dualar okuması ve halkın da buna iştirak etmesi istenmiştir (Karayaman, a.g.e. , s. 185).

#### 1.4.3.4.4. Bolu Mutasarrıflığı'nda Kolera (Zonguldak ve Devrek Kolerası)

1910 yılında Osmanlı topraklarında etkisini göstermiş olan kolera Bolu Livası dâhilindeki Zonguldak ve Devrek Kazaları'na da bulaşmıştır. Bu bölgede hastalık 2 Ekim 1910 tarihinde Zonguldak'ta başlamıştır. Bolu Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 2 Ekim 1910 tarihli telgrafta bir gece önce Zonguldak'ta koleraya yakalanmış olan bir kişinin ertesi gece vefat ettiği bildirilmektedir. Aynı tarihte yine Dâhiliye Nezareti'ne çekilip Meclis'e takdim edilen diğer bir telgrafta ise vefat eden şahsın bulunduğu barakanın diğer bir odasında iki kolera hastasının daha olduğu bildirilmektedir. Kastamonu Sıhhiye Müfettişliği'nden alınan 3 Ekim 1910 tarihli telgrafta ise İstanbul'dan bir vapurla gelen işçiler arasındaki kolera vukuatından başka limanda görevli iki işçinin de koleraya yakalandığı ve bunlardan birisinin vefat ettiği bildirilmiştir. Zonguldak Belediye tabibinden alınan bir istatistikte ise 1 Ekim 1910'da Yunan bandıralı vapur ile İstanbul'dan gelen 38 işçi arasında koleranın başladığı ve Zonguldak Kasabası'na sirayet ettiği belirtilmektedir. Zonguldak'taki kolera bir süre oldukça şiddetli bir şekilde devam etmiş ve ciddi tahribata yol açmıştır. Bölgedeki tabiplerin yetersizliği nedeniyle başlangıçta Kastamonu Sıhhiye Müfettişi daha sonra ise İstanbul'dan bir tıbbi heyet bölgeye gönderilmiştir. Zonguldak kolerasının başlangıcı 2 Ekim 1910 bitişi ise 12 Aralık 1910'dur. Zonguldak Kasabası ile çevredeki birkaç köyde 2 Ekim 1910'dan 27 Ocak 1911 tarihine kadar 99 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 51'i vefat etmiştir<sup>1654</sup>.

Koleranın Zonguldak'ta görülmesi üzerine bölgeye gönderilen Kastamonu Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nden alınan 2 Nisan 1911 tarihli raporda hastalığa karşı şu tedbirlerin alındığı belirtilmiştir: 1- Kolera hastası olduğu anlaşılanlar hemen tecrit edilerek tedavi altına alınmışlardır. 2- Kolera hastalarıyla temasta bulunanlar 5 gün boyunca tıbbi gözetim altında tutulmuşlardır. 3- Hastaların üzerindeki elbiseler ile kullanılmış eşyalar fenni temizlik işlemlerinden geçirilmiştir. 4- Zonguldak'ta işçilerin yaşadıkları barakaların bazıları yakılmıştır. Yakılmayanların içerisinde ise kimyevi maddeler vasıtasıyla fenni temizlik yapılmıştır. 5- Kolera mikrobu barındıran her türlü eşya limandaki etüv makinesine gönderilmiştir. 6- Koleradan vefat edenlerin cesetleri fenni temizlik işlemlerinin yapılmasından sonra defnedilmiştir. 7- Zonguldak'ta insanların toplu olarak bulunduğu her türlü mekân kimyasal maddeler vasıtasıyla temizlenmiştir. 8- Koleradan korkarak firar edenler için kaza sınırlarındaki muhtelif noktalarda kordonlar ve geçici tahaffuzhaneler tesis edilmiştir. 9- Hastalık Zonguldak'tan Devrek Kazası'nın iki köyüne sirayet ettiği için bu iki köy sıkı şekilde kordon altına alınarak hastalığın başka yerlere yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır<sup>1655</sup>. 10- Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinin yazışmalarından

<sup>1654</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 73.

<sup>1655</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 138.

anlaşıldığı üzere bölgeye Şehremaneti sıhhiye müfettişlerinden Doktor Ethem Bey'in başkanlığında bir tıbbi heyet gönderilmiştir<sup>1656</sup>.

Zonguldak'taki kolera buraya komşu olan Devrek Kazası'na 17 Ekim 1910'da bulaşmıştır. Zonguldak'taki işçilerden hastalanan bir kişi diğer iki arkadaşı ile beraber Devrek Kazası'na bir buçuk saat mesafedeki bir köye gelmişlerdir. Hasta olan kişi burada vefat etmiştir. Diğer iki arkadaşından biri ise kısa bir süre sonra koleraya yakalanmıştır. Bu vukuatı müteakip kolera Devrek Kazası'nın diğer dört köyüne de yayılmıştır. Devrek Kazası'nda 17 Ekim 1910 tarihinden 13 Kasım 1910 tarihine kadar devam eden kolerada 14 kişi hayatını kaybetmiştir. Hastalık Devrek'te etkisini arttıramamış sadece birkaç köye sirayet edebilmiştir. Bu durumun sebebi Bolu Mutasarrıflığı tarafından gösterilen özendir. Hastalığın görüldüğü köyler sıkı şekilde kordon altına alınmış ve liva tabiplerinin bir kaçı bu köylere sevk edilerek hastalar tedavi edilmiştir. Ayrıca köylerde hastalığa karşı gerekli olan her türlü fenni temizlik işlemi de yapılmıştır<sup>1657</sup>.

#### 1.4.3.4.5. Kastamonu Vilayeti'nde Kolera

Kolera, 1910 yılında Kastamonu Vilayeti'nin Sinop ve Boyabat Kazaları'nda oldukça etkili olmuştur. Bu iki kazada 28 Kasım 1910 tarihinde başlayan hastalık 25 Aralık 1910 tarihinde sona ermiştir. Hastalık Sinop'a manevra için gittikleri İstanbul'dan memleketlerine dönen Boyabat Redif Taburu vasıtasıyla bulaşmıştır. Burada dikkat çeken bir nokta Boyabat Redif Taburu askerlerinin manevra dönüşünde Sinop Tahaffuzhanesi'nde beş günlük karantina süresini vukuatsız olarak tamamlamalarıdır. Ayrıca bu askerler etüv bulunan Sinop Tahaffuzhanesi'nde gerekli temizlik işlemlerine de tabi tutulmuşlardı. Bu durum bize alınan önlemlerin yetersiz kaldığını göstermektedir. Boyabat Redif Taburu askerleri arasında görülen ilk kolera vakası vakit kaybedilmeden şehrin dışındaki Topçu Hastanesi'ne nakledilerek tecrit altına alınmıştır. Ancak diğer askerlerin şehirdeki hanlarda ve kahvehanelerde yerleşmiş olmaları ve halk ile temasta bulunmaları nedeniyle kolera vukuatları devam etmiştir. Sinop kolerasından en çok otuz ile altmış yaşları arasındaki erkekler etkilenmiştir. Hastalık 25 yaşının altında olanlarda ise nadir olarak görülmüştür. Salgınla mücadele konusundaki önemli bir eksiklik herhangi bir bakteriyolojik tetkikin yapılmamış olmasıdır. 28 Kasım 1910 tarihinden 25 Aralık 1910 tarihine kadar Sinop'ta 25 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 17'si hayatını kaybetmiştir. Boyabat'ta ise 4 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 2'si hayatını kaybetmiştir<sup>1658</sup>.

<sup>1656</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 146.

<sup>1657</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 73-74.

<sup>1658</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 75-76.

#### 1.4.3.4.6. Sivas Vilayeti'nde Kolera

Sivas Vilayeti'nde kolera 6 Kasım 1910 tarihinde başlamıştır. Koleranın bu sırada Samsun'da hüküm sürdüğü Osmanlı makamları tarafından bilinmektedir. Samsun'dan Amasya'ya gelen arabacı ve yolculardan altısı birer ikişer gün arayla Amasya'da hastalanmışlardır. Bundan hemen sonra yine Samsun'dan gelen yolculardan üçü Merzifon'da, biri Zile'de diğeri ise Tokat'ta koleraya yakalanmıştır. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere kolera Sivas Vilayeti'ne Samsun'dan sirayet etmiştir. 6 Kasım 1910 tarihinden 14 Aralık 1910 tarihine kadar Amasya'da 27, Merzifon'da 8, Zile'de 2, Havza'da 2, Tokat'ta 1, Erbaa'da 1 olmak üzere toplam 41 kişi koleraya yakalanmıştır. Bunlardan 32'si vefat etmiş 9'u ise iyileşmiştir<sup>1659</sup>. Amasya, Merzifon, Tokat ve Zile'deki kolera hakkında Sivas Vilayeti Sıhhiye Müfettişi ile Amasya'da toplanan tıbbi heyet bir rapor hazırlamıştır. 25 Ocak 1911 tarihli raporda koleraya karşı alınan başlıca sıhhi tedbirlerin tecrit ve fenni temizlik olduğu belirtilmiştir<sup>1660</sup>. Ayrıca Sivas Vilayeti'ne Janset Hechter Fabrikası tarafından üretilen 1 etüv ile 5 adet pülverizatör de gönderilmiştir<sup>1661</sup>.

#### 1.4.3.4.7. Karesi Sancağı'nda Kolera

Karesi Sancağı'nın Bandırma Kazası'na bağlı Kestel Köyü ile nahiye merkezi olan Perme Kasabası'nda kolera hastalığı 17 Kasım 1910 tarihinde başlamıştır. Hastalık bu tarihten 22 Kasım 1910 tarihine kadar Kestel Köyü'nde devam etmiş ve bu tarihte Bandırma Kaymakamlığı tarafından haber alınabilmiştir. Bu iki tarih arasındaki beş gün içerisinde altısı kadın ve dördü erkek olmak üzere on kişi koleradan hayatını kaybetmiştir. Bandırma Belediye Tabibi 22 Kasım 1910'da Kestel'e gelmiş ve bu sırada üç hastaya rastlamıştır. Bu hastalarda gördüğü belirtiler sayesinde hastalığın kolera olduğunu anlamıştır<sup>1662</sup>. Koleranın görüldüğü Kestel Köyü, Kapıdağı Nahiyesi merkezine iki saat mesafede deniz kenarında bir yerdir. 180 haneli köyün halkının çoğunluğu balıkçılıkla geçinmekteydi. Köyün evlerinin neredeyse tamamı güneş görmeyen, saçak saçağa bitişik yapılarıdır. Köyün evlerinde tuvalet bulunmadığı gibi köyün sokakları da çöp yığınlarıyla dolu bir haldeydi. Bu özelliklerinden de anlaşılacağı üzere Kestel Köyü koleranın rahatlıkla yayılıp etkili olabileceği bir yerdi. Bölgede görevli Bandırma Belediye Tabibi, Kestel'e koleranın nasıl bulaştığı konusunda iki ihtimal üzerinde durmaktaydı. Bunlardan ilki köy halkından olup balıkçılıkla geçinen bazı kişilerin balık avlamak için Karadeniz'e, Ayastefanos (Yeşilköy) sahillerine gitmişlerdi. O esnada kolera İstanbul'da

<sup>1659</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 77.

<sup>1660</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 139.

<sup>1661</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 147.

<sup>1662</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 78.

mevcuttu. Balıkçılar karantina tedbirlerine uymadan gizlice köylerine dönmüşler ve hastalığı da köylerine taşımışlardı. İkinci ihtimal ise köy halkından olup İstanbul’da esnafılık yapan kişilerin hemşerileriyle temas etmeleri neticesinde hastalığın köye bulaştığı yönündeydi. Neticede her iki ihtimal de hastalığın Kestel Köyü’ne İstanbul’dan bulaştığını göstermektedir. Kestel Köyü’ndeki kolera 17 Kasım-9 Aralık 1910 tarihleri arasında devam etmiştir. Bu süre içerisinde 25 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 15’i vefat etmiştir<sup>1663</sup>. Karesi Sancağı’nın Kestel Köyü’nde görülen kolera salgını hakkında Bandırma Belediye Tabipliği’nden alınan 19 Aralık 1910 tarihli rapor bölgede alınan sıhhi tedbirler hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre öncelikle koleranın görüldüğü haneler kordon altına alınmıştır. İkinci olarak hastalığın görüldüğü hanelerdeki kişiler ve eşyalar fenni temizlik işlemlerine tabi tutulmuşlardır. Ayrıca köydeki çöplük yakılarak ortadan kaldırılmıştır. Pis haldeki sokakların gerekli noktalarına da kireç dökülmüş ve haneler badana edilmiştir<sup>1664</sup>.

#### 1.4.3.4.8. Diyarbakır Vilayeti’nde Kolera

Diyarbakır Vilayeti’nde 1843, 1848, 1851 ve 1879 yıllarında görülen kolera salgınlarının çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olduğu bilinmektedir<sup>1665</sup>. 1910 yılında ise Diyarbakır Vilayeti’nde kolera sadece Cizre Kasabası’nda görülmüş ve kısa bir süre devam ettikten sonra ortadan kaybolmuştur. Van Vilayeti’ne bağlı Beytüşşebap’tan Cizre’ye gelmiş olan bir kadın 20 Kasım 1910 tarihinde hastalanmış ve 24 dört saat içerisinde vefat etmiştir. Bu ilk vakadan sonra bir süre yeni bir kolera vakası görülmemiştir. 28 Kasım 1910’da ilk kolera vakasının görüldüğü yerin yakınındaki diğer bir hanede 3 kişi daha koleraya yakalanmıştır. Cizre’de hastalığın bulaşmasında içilen suların etkili olduğu tespit edilmiştir. Hastalık hıfzıssıhha kurallarına uymayan fakir halk arasında yayılmıştır. Cizre kolerasında hastalığa yakalananlar sadece hanelerinde tedavi edilebilmişlerdir. Bununla birlikte hastalarla temasta bulunanlar da 5 gün kordon altına alınmışlardır<sup>1666</sup>. Ayrıca gerekli görülen yerlerde kordonlar ve geçici tahaffuzhaneler kurulmuş<sup>1667</sup> ve bölgeye bir de tabip gönderilmiştir<sup>1668</sup>. Bu tedbirlere rağmen 20 Kasım-14 Aralık 1910 tarihleri arasında devam eden Cizre kolerasında 24 kişi hastalığa yakalanmış ve bunlardan 18’i hayatını kaybetmiştir<sup>1669</sup>.

<sup>1663</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 78-79.

<sup>1664</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 139.

<sup>1665</sup> İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır’da Yönetim-Halk Münasebetleri”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye, Bildiriler, Tarih ve Medeniyetler Tarihi, C. 7, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 3384.

<sup>1666</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 81.

<sup>1667</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 139.

<sup>1668</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 146.

<sup>1669</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 80-81.

#### 1.4.3.4.9. Konya Vilayeti'nde Kolera (Akşehir ve Yalvaç Kolerası)

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Konya Vilayeti'nin Akşehir ve Yalvaç Kazaları'nda kolera görülmüştür. 1910 yılı Kasım ayı içerisinde Rumeli'deki manevradan gönen Yalvaç Redif Taburu karantina süresini tamamladıktan sonra trenle yola çıkmıştır. Tren, Çay İstasyonu'na geldiğinde askerlerden birisi vefat etmiştir. Bu askerın cesedi trenle birlikte iki saat sonra Akşehir İstasyonu'na ulaşmıştır. İstasyonda trenden inen askerler görev yerleri olan Yalvaç ve Karaağaç'a doğru hareket etmişlerdir. Akşehir istasyonunda tıbbi muayene ile görevlendirilmiş olan Akşehir belediye tabibi askerlerin treni boşaltmasından sonra vefat eden askerın cesedini görmüş ve koleradan şüphelenmiştir. Hastalığın aynı ortamda bulunmuş olan diğer askerlere bulaşması ihtimali nedeniyle askerler tecrit altına alınmışlardır. Bölgeye bu şekilde sirayet eden kolera 14 Kasım 1910 tarihinde başlamıştır. Ertesi gün Akşehir'e gelen Konya Sıhhiye Müfettişi tecrit altına alınan askerlerden bazılarının vefat etmekte olduklarına şahit olmuştur. Bu nedenle Akşehir'de kalan taburun askerlerini muayene edip ve şüpheli olanları tecrit ettiği gibi Yalvaç ve Karaağaç'a doğru hareket etmiş olan askerlerin de bu kasabalara girmeden muayene edilerek içlerinden kolera şüphesi taşıyanların tecrit edilmelerini telgrafla bildirmiştir. Akşehir'de askerlerin birkaç saat ikamet etmiş oldukları han ve oteller ile bu askerlere ait eşyalar, istasyon bölgesi ve vagonlar hemen dezenfekte edilmiştir. 2 Aralık 1910 tarihine kadar devam eden kolerada sadece Yalvaç Taburu efradından 6 kişi hastalanmış ve bunlardan 5'i vefat etmiştir. Bu dönemde kolera Akşehir Kasabası halkına sirayet etmemiştir. Bunun nedeni askerlerin süratle tecrit altına alınmış olmaları ve gerek bunların bindirildikleri vagonların gerekse de memlekette bir süre ikamet ettikleri han ve oteller ile eşyalarının dezenfekte edilmiş olmasıdır. Akşehir kolerası gerekli tedbirlerin vakit kaybedilmeden alınması sayesinde hastalığın ortadan kaldırılabileceğini gösteren güzel bir örnektir<sup>1670</sup>.

Akşehir'den Yalvaç'a giden askerlerden birisi 25 Kasım 1910 koleraya yakalanmış ve iki gün sonra da vefat etmiştir. Bu askerın defin işlerinden sorumlu olan bir mülazımın da koleraya yakalandığının haber alınması üzerine Konya Vilayeti Sıhhiye Müfettiş süratle Yalvaç'a gitmiştir. Bundan sonra ise ilk vefat eden askerın iki akrabası koleraya yakalanarak vefat etmiştir. Bu vukuatlardan sonra şehrin muhtelif mahallelerinde kolera vakaları görülmeye başlanmıştır. Yalvaç kolerası sadece kasabada etkili olmuştur. Köylere sirayet etmemiştir. Koleranın ortaya çıkması üzerine hükûmet okulları tatil etmiş ve koleralı ile temas edenleri tecrit etmiştir. Konya Ziraat Çiftliği'nde bulunan 5 adet pülverizatör getirtilerek fenni temizlik işlemleri yapılmıştır. Akşehir'de olduğu gibi Yalvaç'ta da tahaffuz tedbirleri süratle uygulanmıştır. Koleranın kısa sürede ortadan kaldırılmasında Konya Vilayeti Sıhhiye Müfettişi

<sup>1670</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 82-83.



ile hükümet görevlilerinin çalışmaları takdire şayandır. Akşehir ve Yalvaç'ta görülen kolera 3 Aralık-9 Aralık 1910 tarihleri arasında devam etmiştir. Bu süre zarfında 22 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 21'i vefat etmiştir<sup>1671</sup>.

#### 1.4.3.4.10. Canik Sancağı'nda Kolera

Canik Sancağı'nın merkezi olan Samsun Kasabası'nda koleranın başlangıcı 13 Kasım 1910 tarihidir. Bu tarihte hastalanan ve Gureba Hastanesi'ne getirilen bir kişinin hastalığı tabipler tarafından önce dizanteri zannedilmiştir. Ancak hastanın gösterdiği belirtileri dikkate alan belediye tabibi hastanın derhal tecrit altına alınmasını istemiştir. Bu tarihten iki gün sonra Samsun'un kuzeyinde kayıkçıların ve hamalların ikamet ettikleri mahallenin bir hanesinde 2 kişi daha koleraya yakalanarak vefat etmiştir. Bunun üzerine belediye tabibi tedbir olarak bu hanede yaşayanların çevre ile temaslarını yasaklamıştır. Yine 31 Kasım 1910'da 2 hamal hastalanarak Gureba Hastanesi'ne kaldırılmıştır. Ancak saatin geç olması ve belediye tarafından tasdik edilmiş tezkerelerinin bulunmaması nedeniyle hastalar hastaneye kabul edilmemişlerdir. Bu olayın belediye tabibi tarafından haber alınması üzerine bu 2 kişi buldukları hanede tecrit altına alınmışlardır. Ayrıca bu 2 kişi ile temas eden 9 kişi de ayrı ayrı odalarda karantina altına alınmışlardır. 16 Ekim 1910 tarihinde ise koleranın görüldüğü ilk hanede bir başka vukuat meydana gelmiştir. Yapılan muayenede hastalığın kolera olduğu anlaşılmış ve bu kişi tecrit edildiği gibi o hanede bulunanlara da gerekli fenni temizlik işlemleri uygulanarak başka bir haneye nakil edilmişlerdir. Bunlar arasında aynı gün 7 yaşında bir çocuk daha hastalanmış ve ertesi gün vefat etmiştir. 17 Kasım 1910 tarihinde ise 3 kişi daha koleraya yakalanmıştır<sup>1672</sup>. Kolera, Samsun'a Trabzon'dan sirayet etmiştir. 16 Eylül 1910'da Trabzon'dan hareket eden Gürcü Kumpanyası'nın İbrail Vapuru 18 Eylül'de Samsun Limanı'na ulaşmıştır. Bu vapurda İstanbul'a gitmek üzere Erzurumlu yeni askerler bulunmaktaydı. Bu askerlerden biri hastalandıktan sonra 18 Eylül gecesi sevk memurluğu tarafından Samsun Limanı'na çıkarılmış ve bir hamal vasıtasıyla hastaneye nakledilmiş ancak kısa bir süre sonra hayatını kaybetmişti. İşte bu asker sayesinde Samsun'a sirayet eden hastalık kendisini taşıyan hamal vasıtasıyla hamallar arasında ve onların oturdukları mahallede yayılmıştır. Kolera Samsun'da 13 Kasım 1910 tarihinden 20 Kasım 1910 tarihine kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında 12 kişi koleraya yakalanmış ve bunların tamamı vefat etmiştir<sup>1673</sup>.

Mahalli sıhhiye komisyonu tarafından hazırlanan 2 Aralık 1910 tarihli rapor, Samsun'da koleraya karşı alınan tedbirler hakkında bilgiler vermektedir. Bu rapora göre hastaların tecrit altına alınması için hastane yakınlarında sekizer kişilik 4 adet baraka inşa edilmiştir. Ayrıca

<sup>1671</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 83.

<sup>1672</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 84-85.

<sup>1673</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 85.

hastalar için gerekli fenni temizlik işlemleri de yapılmıştır. Aynı raporda koleraya karşı Samsun Belediyesi'nin daha önce kendisine tavsiye edilen hususları dikkate almadığı da belirtilmiştir. Bu nedenle dışarıdan komisyonlar kurularak belediyeyi ilgilendiren vazifelerin bu komisyonlar vasıtasıyla yerine getirildiği de ifade edilmiştir<sup>1674</sup>. Bunların dışında halkın iskânı için gerekli olan çadırlar ile tesis edilmiş olan tahaffuzhane ve kordonların muhafazası için gerekli olan jandarmanın temini adına askeri makamlara müracaat edilmiştir. Ayrıca Gerze ve Alaçam İskeleleri ile çevresinin teftişi için bölgeye bir gambot gönderilmesi de istenilmiştir. Yapılan müracaatlar neticesinde Berk-Efşan (Ateş Saçan) torpidosu bu iş için tahsis edilmiştir. Ancak daha sonra bu torpidonun görev için Akdeniz'e gönderildiği belirtilerek Trablus yatının on güne kadar bölgeye gönderileceği bildirilmiştir<sup>1675</sup>.

Samsun'da koleranın başlamasını müteakip alınmış olan bir diğer tedbir ise hastalığın ülke genelinde yayılmasını önlemek isteyen genel bir tedbirin parçası niteliğindedir. Koleranın yayılmasından endişe eden İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti Ege, Marmara ve Karadeniz sahillerinden çıkacak gemilerin ilk uğrayacakları yerdeki tahaffuzhanede karantinaya tabi tutulmaları hususunda genel bir tebligatta bulunmuştu. Aydın, Cezayir-i Bahr-ı Sefid, Konya, Adana, Karesi, Edirne, Selanik, Yanya ve İşkodra Vilayetleri'ne gönderilmiş olan bu tebligat Canik Mutasarrıflığına da gönderilmiştir. Buna göre 16 Kasım 1910 tarihinden itibaren Samsun'dan çıkacak yolculu gemilerin Sinop Tahaffuzhanesi'nde yolcusuz gemilerin ise Sinop veya Manastırağzı Tahaffuzhaneleri'nin birinde 5 gün karantinaya alınması ve gerekli temizlik işlemlerinin yapılması emredilmiştir<sup>1676</sup>.

#### 1.4.3.4.11. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Kolera

Bursa'da tespit edilen ilk kolera vakaları 1848 yılında Mihaliç (Karacabey) Kazası'nda ortaya çıkmıştır. 1848'den 1890'lı yıllara kadar ise Bursa'da kolera olduğu yönünde bir bilgi bulunmamaktadır. Hicaz Bölgesi'nde 1890-1891 yıllarında ortaya çıkan koleranın Osmanlı topraklarına yayılmasını önlemek için pek çok vilayette olduğu gibi Hüdavendigâr Vilayeti'nde de bazı önlemler alınmaya çalışılmıştır. Ancak buna rağmen hastalık 1894-1895'de de vilayette kendisini yeniden göstermiştir<sup>1677</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde ise kolera

<sup>1674</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 139-140. Samsun Belediyesi 1910 kolera salgınına karşı bazı tedbirler almıştır. Mesela Mutasarrıf Mehdi Bey'in başkanlığında Liva İdare Meclisi ve Belediye Meclisi üyelerinin katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda hastalığın yayılmasını önlemek için, çöp toplama işinde çalışan işçilere 20 kişi daha ilave edilmiş ve 20 adet el süprüntü arabası yaptırılmasına karar verilerek bu iş için 22 bin kuruş ayrılmıştır (Baki Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007, s. 194).

<sup>1675</sup> *BOA. DH. İD. 57/9.*

<sup>1676</sup> *BOA. DH. İD. 50-1/14.*

<sup>1677</sup> Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 12, S. 21, 2011/2, s. 216-218.

Bursa'da 7 Kasım 1910 tarihinde ortaya çıkmıştır. Bu tarihte hastalanarak Gureba Hastanesi'ne kaldırılan bir kişi kısa süre içerisinde vefat etmiştir. Hastalığın o esnada koleranın devam ettiği İstanbul'dan sirayet ettiği düşünülmektedir. Ölen kişinin cesedi üzerinde yapılan otopsi ile hastanın kesin olarak koleradan vefat ettiği anlaşılmış ve bu durum Bursa Sıhhiye Müfettişliği'ne bildirilmiştir. İstanbul'dan Bursa'ya gelen diğer bir kişi de 9 Kasım 1910'da hastalanarak hastaneye kaldırılmıştı. Vefat eden bu vatandaşın cesedi üzerinde yapılan bakteriyolojik tetkikler bu kişinin de koleradan vefat ettiğini ortaya koymuştur. 12 Kasım-24 Kasım 1910 tarihleri arasında Bursa'da ve çevresinde kolera vakaları görülmeye devam etmiştir. Hastalık özellikle İnegöl, Gemlik, Kirmastı, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib ve Pazarköy Kasabalarıyla Gemlik'e bağlı bir çiftlikte kendisini göstermiştir<sup>1678</sup>.

Ankara'dan İnegöl'e gelmiş olan bir şahıs 12 Eylül 1910'da kolera belirtileriyle İnegöl'de vefat etmişti. Bu ilk vakadan sonra 26 Kasım 1910'da başka bir şahıs da kolera belirtileriyle vefat etmiştir. Vefat eden bu kişi de İnegöl'e İstanbul'dan gelmişti. Pazarköy Kasabası'ndan 10 Aralık 1910'da Gemlik'e gelen ve aynı tarihte vefat eden bir şahsın da koleradan vefat ettiği anlaşılmıştır. Bu esnada Pazarköy Kazası'nın Gürle Köyü'nde de kolera vakaları görülmeye başlanmıştır. Gürle'de 16 Kasım'a kadar 5 kişi koleraya yakalanmış ve bunların tamamı vefat etmiştir. Aynı tarihte bu köye giden Pazarköy Belediye Tabibinin burada bulunduğu 6 gün içerisinde üç kişi daha koleraya yakalanmıştır. Kolera, 23 Kasım 1910 tarihinde ise vilayete bağlı Kirmastı Kazası'nda görülmüştür. 26 Kasım 1910'da ise Eskişehir ve Karahisar-ı Sahib Kazaları'nda kolera vakaları ortaya çıkmıştır. Eskişehir'de hastalanan bir kişi hayatını kaybettiği gibi Karahisar-ı Sahib'de hastalanan 3 kişiden biri de vefat etmiştir. 29 Kasım 1910'da Gemlik'teki bir çiftlikte bir kişi, 4 Şubat 1911'de ise Uşak Kasabası'nda bir kişi koleradan vefat etmiştir. Neticede bu dönemde kolera Hüdavendigar Vilayeti'nde 22 kişinin hayatını kaybetmesine yol açmıştır<sup>1679</sup>. Vilayet Sıhhiye Müfettişliği'nin 23 Ocak 1911 tarihli raporunda da belirtildiği üzere Bursa'daki kolera sırasında alınan başlıca sıhhi tedbirler arasında koleraya yakalanmış olan kişileri Kolera Hastanesi'nin özel bir koğuşunda tecrit etmek ve koleranın görüldüğü meskenlerde gerekli fenni temizlik işlemlerini yapmak bulunmaktaydı<sup>1680</sup>.

#### 1.4.3.4.12. İzmit Sancağı'nda Kolera

İstanbul'a çok yakın bir mesafede bulunan ve Anadolu'ya ulaşımında önemli bir konuma sahip olan İzmit, yaşanan savaşlar nedeniyle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren göçmenlerin yerleşim yeri haline gelmiştir. Bu özellikleri nedeniyle İzmit ve çevresinde kolera vakaları sıklıkla görülmüştür. Örneğin 1847 yılındaki kolera istilası, Arap yarımadası, Trabzon, Erzurum

<sup>1678</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 86-87.

<sup>1679</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 88-89.

<sup>1680</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 140.

ve İstanbul'u etkilediği gibi İzmit'te de kendisini göstermiştir. Alınan tedbirler sayesinde 1848 yılı Ağustos ayı başlarında İzmit'te kolera'nın önüne geçilebilmiştir. Ancak 1865 yılı Ağustos ayında İzmit'te kolera vakaları yeniden görülmeye başlanmıştır. Çok sayıda can kaybına yol açan bu salgının ardından 1870, 1876 ve 1892 yılları salgınları yaşanmıştır<sup>1681</sup>. 1892 yılında Kuzeybatı Hindistan'da başlayan ve 1893 yılı içerisinde Mekke ve Medine'de büyük can kayıplarına yol açan kolera aynı yılın Temmuz ve Ağustos aylarında İstanbul'a ulaşmıştır. İzmit'te 1893 yılı içerisinde görülmesi bile 1894 yılının Ağustos ve Kasım aylarında kolera yeniden kendisini göstermiştir<sup>1682</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemindeki İzmit Sancağı kolerası ise 3 Kasım-4 Aralık 1910 tarihleri arasında görülmüştür. Bu süre içerisinde İzmit'te 9 kolera vukuatı görülmüş ve bunlardan yedisi vefat etmiştir. Koleraya tutulan bu kişilerin tamamı muhtelif tarihlerde İstanbul'dan İzmit'e gelmişlerdir. Bu tarihlerde İstanbul'da kolera görülmekteydi. Bu durum hastalığın İzmit'e İstanbul'dan sirayet ettiğini göstermektedir. Hastalık İzmit'in yerli ahalisine bulaşmamıştır. Bu durumun nedeni hastaların zamanında haber alınarak İzmit'in dışında belirlenen bir yerde tecrit edilmiş olmalarıdır. Ayrıca hastaların buldukları yerler ve kullandıkları kişisel eşyalar da usulüne uygun olarak dezenfekte edilmiştir. Hatta bu eşyalardan bazıları yakılmıştır. Ayrıca bölgeye 1.500 kuruş maaşla üç tabip tayin edilmiştir<sup>1683</sup>. İzmit'te görülen kolera vakalarında uygulanan ciddi tecrit usulü sayesinde hastalığın memleket halkına bulaşmasının önüne geçilmiştir. Bu durum hükûmetin kolera ile mücadelesindeki bir başarısı olarak yorumlanabilir<sup>1684</sup>.

#### 1.4.3.4.13. Mamûretülaziz Vilayeti'nde Kolera

Rusya'dan karayoluyla 15 Temmuz 1910'da Erzurum'a bulaşan kolera komşu yerlere yayıldıktan sonra 29 Ağustos 1910'da Van Vilayeti'nde kendisini göstermiş<sup>1685</sup> ve 31 Ağustos 1910 tarihinde de Mamûretülaziz Vilayeti'nin bir köyünde ortaya çıkmıştır. 8 Eylül 1910 tarihine kadar vilayette 9 kişi koleraya yakalanmıştır. Bunlardan altısı vefat etmiş ve üçü ise iyileşmiştir. Koleranın, Mamûretülaziz Vilayeti'ne, Erzurum'dan gelen bir asker vasıtasıyla

<sup>1681</sup>Şehiraltı, *a.g.m.*, s. 133-134. İzmit ve çevresindeki kolera salgınları hakkında ayrıca bkz. Cebrail Yılmaz-Aslıhan Akpınar-Yüksel Güngör-Nermin Ersoy, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İzmit'te Salgınlar ve Karantinalar", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2015, s. 947-953; Müesser Özcan-Rahime Aydın Er, Oğuz Polatel, "XIX. Yüzyılda İzmit'te salgın Hastalıklarla Mücadelede Aşı Çalışmaları", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2015, s. 955-963.

<sup>1682</sup>Zafer Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını (1894)", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu- II*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, s. 839.

<sup>1683</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 146.

<sup>1684</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 90.

<sup>1685</sup>Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1910-1913...", s. 59.

sirayet ettiği tespit edilmiştir<sup>1686</sup>. Kolera sırasında hastalar tecrit edilmiş, meskenler kordon altına alınmış ve gerekli temizlik işlemleri yapılarak hastalık ortadan kaldırılmıştır<sup>1687</sup>. Ayrıca vilayete biri büyük diğeri küçük 2 adet pülverizatör de gönderilmiştir<sup>1688</sup>.

#### **1.4.3.4.14. Ankara Vilayeti'nde Kolera**

Koleranın II. Meşrutiyet öncesinde 1894 yılı Haziran-Temmuz aylarında da Ankara Vilayeti'nde etkili olduğu ve can kayıplarına yol açtığı kaynaklarda belirtilmektedir. Hastalık bu dönemde vilayetin Yozgat, Kırşehir, Avanos, Sungurlu, Boğazlıyan ve Akdağmadeni Kazaları'nda etkili olduktan sonra vilayet merkezine sirayet etmiştir. Vilayet merkezinde sadece 1894 yılı Ağustos ayında etkili olan kolera 109 vukuata yol açmıştır. Bunlardan 68'i ölümle sonuçlanmıştır. Bu rakamlar nüfusu kırk bini aşan bir şehir için fena bir netice değildir. Bir anlamda başarı olarak gösterilebilecek bu duruma sıhhi tedbirlerin Ankara'da sıkı bir şekilde uygulanması etkili olmuştur<sup>1689</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Ankara Vilayeti'nde görülen koleranın 1894 yılındakine göre daha etkisiz olduğu dikkatimizi çekmiştir. 18 Kasım 1910 tarihinde trenle İstanbul'dan Ankara'ya giden bir hamal yolda hastalanarak Ankara'ya yakın Malıköy İstasyonu'nda vefat etmiştir. Bu kişinin vagon içerisinde saklanan cesedi trenin Ankara İstasyonu'na varmasından sonra sıhhiye heyeti tarafından muayene edilmiştir. 1-27 Aralık 1910 tarihleri arasındaki birkaç vaka da yine İstanbul'dan Ankara'ya trenle gelen yolcular arasında görülmüştür. Bu durum bize koleranın Ankara'ya İstanbul'dan sirayet ettiğini göstermektedir. Koleraya yakalanan 5 kişiden 4'ü hayatını kaybetmiştir. Tren istasyonunda yapılan tıbbi muayene sayesinde hastalık kontrol altına alınmış ve hastaların her biri Ankara dışında usulüne uygun olarak tecrit edilmiştir. Bu sayede kolera Ankara'yı istila edememiştir<sup>1690</sup>.

#### **1.4.3.4.15. Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Sancağı'nda Kolera**

Kolera, Kale-i Sultaniye'nin Biga Kazası ile Dimetoka Nahiyesi'nde görülmüştür. 19 Kasım 1910 tarihinde başlayan hastalık Biga'da 3 kişinin hastalanmasına yol açmıştır. Hastalık yine Biga'da 12 Aralık 1910'da 1 hasta ve 1 vefat, 16 Aralık 1911'de ise yine 1 hasta ve 1 vefata neden olmuştur. Dimetoka Nahiyesi'nde 25 Kasım 1910 tarihinde 2 kişi koleraya yakalanmıştır. Kale-i Sultaniye'de görülen bu vakaların İstanbul'dan bulaşmış olduğu tahmin

<sup>1686</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 91.

<sup>1687</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 140.

<sup>1688</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 147.

<sup>1689</sup>Ayar, a.g.e. , s. 119-125.

<sup>1690</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 92.

edilmektedir<sup>1691</sup>. Kale-i Sultaniye'nin Biga Kasabası ile Dimetoka Nahiyesi'nde görülen kolerada hastalar tecrit altına alınmış ve hastalığın yayılmasının önüne geçilmiştir<sup>1692</sup>.

#### 1.4.3.4.16. Van Vilayeti'nde Kolera

Van Vilayeti'nden alınan 29 Ağustos 1910 tarihli telgrafta Bargiri'ye (Muradiye) bağlı Gürzon köyünde şüpheli bir hastalık görüldüğü bildirilmiştir. Bunun üzerine bölgeye karantina tabibi gönderilerek buradaki hastalar muayene edilmiş ve hastalığın kolera olduğu anlaşılmıştır. Hastalardan biri vefat etmiştir<sup>1693</sup>. Erzurum'daki koleranın Van Vilayeti'ni tehdit etmesi nedeniyle bölgeye 2.000 kuruş maaş ve bu maaşla orantılı harcırah verilerek 5 tabipten oluşan bir heyet gönderilmiştir. Ayrıca yine Janset Hechter Fabrikası tarafından imal edilmiş olan 1 etüv makinesi ile 5 adet pülverizatör de bölgeye gönderilmiştir<sup>1694</sup>. Ancak arşiv belgelerinden anladığımız üzere gönderilen etüv ve pülverizatörler ilgili makamların ihmalkârlığı nedeniyle zayi olma tehlikesi geçirmiştir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Aralık 1912 tarihli belgeye göre etüv makinesi ile pülverizatörlerin gönderildikleri Trabzon'dan aldırılmadıkları belirtilmektedir. Ancak daha da kötüsü bu araçların kar ve yağmur altında çürümeye terk edildiklerinin belirtilmesidir. Teessüf ve kızgınlıkla karşılaşılan bu durumun ortadan kaldırılması için vilayete gerekli emirler verilmiştir. Ayrıca sıhhiye müfettişleri ve belediye tabipleri tarafından halkın genel sağlığına dair verilen raporların dikkate alınarak gerekenlerin yapılması da Van Vilayeti'ne tebliğ edilmiştir<sup>1695</sup>.

#### 1.4.3.5. Rumeli Vilayetleri'nde Kolera

##### 1.4.3.5.1. Edirne Vilayeti Kolerası

###### 1.4.3.5.1.1. Vize Kasabası'nda Kolera

Edirne Vilayeti'nde ilk kolera vakası İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nden önce Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde 21 Ekim 1909 tarihinde Vize Kasabası'nda ortaya çıkmıştır. İstanbul Sirkeci'deki otellerden birisinde ikamet eden ve Vize Kasabası'na gelmiş olan bir kadın koleraya benzeyen şüpheli bir hastalık nedeniyle vefat etmiştir. Vize Kasabası'nda bu şüpheli vakadan başka bir kolera hadisesi görülmemiştir<sup>1696</sup>.

<sup>1691</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 93.

<sup>1692</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 140.

<sup>1693</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. aynı yer.

<sup>1694</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 146-147.

<sup>1695</sup> *BOA. DH. İD. 46/75.*

<sup>1696</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 94.

#### 1.4.3.5.1.2. Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı'nda Kolera

Kolera, Kırkkilise Sancağı'nda 29 Ekim 1910 tarihinde ortaya çıkmış ve 25 Kasım 1910 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihler arasında Kırkkilise'de 2, Eyne(?) Nahiyesi'nde 5 ve yine Kırkkilise'ye bağlı Kavaklı köyünde 7 olmak üzere toplam 14 kolera vakası görülmüştür. Bunlardan Kavaklı Köyü'ndeki bir kişi iyileşmiş diğerleri ise vefat etmiştir. Belediye tabibinin raporuna göre Kırkkilise Kasabası'nda su kaynakları temiz ve suyolları da düzgündür. Bu nedenle hastalığın bu yolla sirayet etmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir<sup>1697</sup>.

#### 1.4.3.5.1.3. Manika-i Kebir Köyü'nde Kolera<sup>1698</sup>

Vize Belediye Tabibinin raporunda belirttiğine göre kolera nedeniyle Manika-i Kebir Köyü, 31 Ekim 1910'da kordon altına alınmıştır. Aynı raporda köyde görülen koleranın ilk haftasında 6 vefat ve 3 de hastaya rastlanıldığı belirtilmektedir. Manika Köyü'ndeki hastalık 6 Kasım 1910 tarihine kadar devam etmiştir. Bu müddet zarfında köyde 17 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 11'i vefat etmiştir. Hastalığın köye bulaşması koleralı askerler vasıtasıyla olmuştur. 1910 yılı Ekim ayı başlarında Çerkezköy, Çorlu ve Seyitler mıntıklarında yapılan manevralara katılan I. Ordu askerleri arasında kolera vukuatı görülmüştür. Bunun üzerine Edirne Vilayeti Sıhhiye Müfettişi derhal bu bölgeye gönderilmiştir. Neticede Vize Kazası'na bağlı Beyazköy ve Paşaköy'ünde ikamet ettirilen askerler arasında koleranın yaygın olduğu anlaşılmıştır. Hastalığa karşı bir yandan bu köylerin halkının askerler ile temas etmemesi için tedbirler alınırken diğer taraftan da askerlerin buradan alınarak daha uygun bir yere taşınması için vilayet nezdinde teşebbüste bulunulmuştur<sup>1699</sup>.

#### 1.4.3.5.1.4. Edirne Vilayeti'nde Kolera

Koleranın XIX. yüzyılın sonlarında da Edirne Vilayeti'ni ziyaret ettiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'ni ciddi şekilde etkileyen 1892-1895 yılları arasındaki kolera salgınları sırasında Rumeli topraklarında 1893 yılının sonlarından itibaren görülen kolera salgınlarının neredeyse tamamı Edirne Vilayeti'nde görülmüştür. Edirne, XIX. yüzyılın sonlarında 60 bin civarında sivilin ve 4-5.000 kadar da askerinin yaşadığı bir şehirdi. Ayrıca Avrupa'dan İstanbul'a gelecek yolcular vasıtasıyla taşınabilecek mikropların güzergâhında bulunması nedeniyle de önemli bir konumdaydı<sup>1700</sup>. Edirne'de koleranın ortaya çıkış tarihini vilayet sıhhiye müfettişi 1

<sup>1697</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. aynı yer.

<sup>1698</sup> Manika-i Kebir Köyü, günümüzde Tekirdağ'ın Saray ilçesine bağlı Büyükyoncalı Kasabası'dır (*Köylerimiz*, 1 Mart 1968 Gününe Kadar, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1968, s. 112).

<sup>1699</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 95.

<sup>1700</sup> Mesut Ayar, "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 17, (2014), s. 22.

Kasım 1910 olarak göstermektedir. Bu tarihte başlayan hastalık 2 Aralık 1910 tarihine kadar devam etmiştir. Hastalığın Edirne'ye sirayeti şu şekilde olmuştur. Bilindiği üzere 1910 yılı Ekim ayının başlarında kolera İstanbul'da hüküm sürmekteydi. Çorlu, Çerkezköy ve Seyitler mıntıklarında yapılan manevraya katılan I. Ordunun askerleri arasında İstanbul'daki koleradan etkilenenler vardı. Bunlar hastalığı manevraya katılan Edirne ve mülhakatındaki askerlere bulaştırmışlardır. Askerlerin Edirne'ye dönmesinden sonra askerler arasında pey der pey kolera vakaları ortaya çıkmıştır. Askerler arasındaki ilk kolera vakasının tarihi tam olarak bilinmemektedir. Hastalanan askerler Edirne'de Tunca Nehri kenarındaki Asker Hastanesi'ne nakledilerek tedavi altına alınmışlardır. Kolera ilk önce Edirne'nin bu hastaneye yakın olan mahallelerinde görülmüş ve buradan da diğer mahallelere sirayet etmiştir. Edirne kolerasındaki hastaların çoğunluğunu orta yaşlılar oluşturmuştur. Görevli tıbbi heyetin muayenesinden 53 kolera vukuatı geçmiştir. Edirne kolerası ile ilgili herhangi bir bakteriyolojik rapor hazırlanıp hazırlanmadığı bilinmemektedir. Ancak bilinen bir gerçek var ki o da Asker Hastanesi'nde tedavi altına alınan hastaların pisliklerinin Tunca Nehri'ne akan lağımlara karıştığıdır. Bu durum kolera'nın dere kenarında yaşayan ve bu suyu kullanan mahallelere bulaşmasına neden olmuştur. Edirne'de 1 Kasım 1910'dan 5 Mart 1911 tarihine kadar 53 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 45'i vefat etmiştir<sup>1701</sup>.

#### **1.4.3.5.1.5. Dimetoka Kasabası'nda Kolera**

Dimetoka Kasabası'nda kolera 7 Kasım 1910'da ortaya çıkmıştır. İki demiryolu çalışanı farklı tarihlerde kolera'ya tutulmuştur. Dimetoka'daki hastalık salgın şeklini almamıştır. 5 Ocak 1911 tarihine kadar devam eden hastalık toplam 6 kişiye bulaşmış ve bunlardan 4'ü vefat etmiştir<sup>1702</sup>.

#### **1.4.3.5.1.6. Lüleburgaz Kasabası'nda Kolera**

Kolera, 1893 yılı Aralık ayı ile 1894 yılı Ocak ayı arasında ziyaret ettiği Lüleburgaz Kazası'nı<sup>1703</sup> 1910 yılı sonlarında yeniden ziyaret etmiştir. Kolera'nın Lüleburgaz'da görülme tarihi 10 Kasım 1910'dur. Lüleburgaz Kasabası ile bu kasabaya bağlı Taşlı Köyü'nde görülen

<sup>1701</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 96.

<sup>1702</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 97.

<sup>1703</sup> Bu tarihler arasında kolera Lüleburgaz'ın yanı sıra Pınarhisar ve Dimetoka'da da kendisini göstermiştir. Koleraların bulunduğu mevkilere yollanan askeri ve mülki tabiplerin denetiminde Lüleburgaz ile Pınarhisar'ın Hamzabey Köyü karantina altına alınmıştır. Ayrıca bu mahallerden çıkanlar için tahaffuz birimleri de oluşturulmuştur. Lüleburgaz ve Pınarhisar'daki salgın ciddi boyutlara ulaşmamış ve nadir vakalar halinde görülmüştür. Dimetoka'daki salgın ise vilayetin diğer bölgelerine nispetle biraz daha etkili olmuştur. Hem askeri hastanede hem de kasabada kendisini gösteren salgında günlük vukuat sayısı 3-4 civarında olmuştur (Ayar, "Osmanlı'nın Rumeli...", s. 23).



kolera 4 Aralık 1910 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihe kadar toplam 19 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 10'nu vefat etmiştir<sup>1704</sup>.

#### 1.4.3.5.1.7. Vize'nin Osmanlı Köyü'nde Kolera

Vize'nin Osmanlı Köyü'nde görülen kolera 8 Aralık 1910 tarihinde başlamış ve bu ayın sonuna kadar devam etmiştir. İncelemelerde bulunmak üzere köye gönderilmiş olan seyyar kolera tabibi, vermiş olduğu raporda köye geldiği günden bir hafta önce 11 kişinin şüpheli bir hastalık ile vefat ettiğini bildirmiştir. Hastalığın kolera olduğu gerek seyyar kolera tabibi gerekse de Vize Belediye Tabibi tarafından verilen raporlarda belirtilmiştir. Hastalığın sirayeti ise manevradan dönen ve bu köyün üst tarafındaki derenin kenarında kalan askerler vasıtasıyla olmuştur. Bu askerlerden koleralı olanların çamaşırlarını dereye yıkamaları ve kirlenen suyun köy halkı tarafından kullanılması neticesinde hastalık bulaşmıştır. Ayrıca manevradaki askerleri taşıyan arabacıların köylerine dönmesinin de hastalığın yayılmasında etkili olduğu düşünülmektedir<sup>1705</sup>. Bu dönemde Edirne Vilayeti'nin Babaeski, Mürfete, Sofular, Cısr-i Mustafa Paşa Kasabaları ile Havsa'nın Selef Köyü'nde de ufak çaplı kolera vakaları görülmüştür. Ancak buralarda görülen koleranın nasıl ve nereden sirayet ettiğine dair Edirne Vilayeti'nden alınan raporlarda bir bilgi bulunmamaktadır<sup>1706</sup>.

#### 1.4.3.5.1.8. Tekirdağ'da Kolera

Tekirdağ'da koleranın ortaya çıkış tarihi 4 Kasım 1910'dur. Kasım ayı başlarında manevradan dönen askerlerden Karahisar-ı Sahib Redif Fırkası sertabibi Tahir Bey, Tekirdağ'da ikamet ettiği otelde vefat etmiştir. Bu olay koleranın buradaki ilk vukuatıdır. 5 Kasım 1910 tarihinde ise ordugâha yakın olup Venedik Mahallesi olarak isimlendirilen mevkide üç kişi koleraya yakalanmıştır. 30 Kasım'a kadar bu mahallede tek tük kolera vakaları görülmüştür. 3 Aralık 1910 tarihinde ise kasabanın muhtelif mahallerinde kolera vakaları çoğalmıştır. Tekirdağ'da bu şekilde başlayan kolera 15 Aralık 1910 tarihine kadar devam etmiştir. Aynı dönemde kasabanın Âşıklar ve Kumbağı Köyleri'nde de kolera vakaları görülmüştür. Toplam 9 vefatın görüldüğü Kumbağı Köyü'ne hastalık ticari ilişkilerinin olduğu İstanbul'dan bulaşmıştır. Tekirdağ Kasabası'na koleranın bulaşması ise halkın özellikle de Venedik Mahallesi halkının askerlerle temasından ileri gelmektedir. Çünkü o günlerde Tekirdağ yakınlarında bulunan Karahisar-ı Sahib Redif Fırkası'nda kolera oldukça şiddetli bir şekilde hüküm sürmekteydi. Tekirdağ'a gelen su yolu bu askerlerin bulunduğu mıntıkadan geçerken kirlenmiş ve bu durum

<sup>1704</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 98.

<sup>1705</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 98-99.

<sup>1706</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 99.

da hastalığın Tekirdağ'a bulaşmasına yol açmıştır. Tekirdağ'da toplam 42 gün devam eden hastalıkta toplam 122 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 104'ü vefat etmiştir<sup>1707</sup>.

#### 1.4.3.5.1.9. Kırcaali Kasabası'nda Kolera

Kırcaali Kasabası'nda kolera 5 Kasım 1910 tarihinde ortaya çıkmıştır. Hastalık ilk olarak 2 Kasım 1910 tarihinde manevradan dönen ve Kırcaali de yerleşen 16. Tabur ile Erzurum'dan ve Van'dan gelen yeni askerler arasında başlamıştır. Bu tarihten itibaren bölgede 23 gün etkili olan kolera görevli belediye tabibi tarafından ilgili makamlara bildirilmiştir. Askerler vasıtasıyla Kırcaali'ye sokulan koleranın askerler arasında sınırlı kalması hasta askerlerin Asker Hastanesi'nde vatandaşlarla temas etmeyecek şekilde tedavi edilmeleri sayesinde olmuştur. Hastalığa yakalanan 17 askerden 10 tanesinin iyileşmesi ise Kırcaali Hastanesi'ndeki askeri tabiplerin almış oldukları ciddi tedbirlerden ve kullandıkları ilaçlardan kaynaklanmaktadır. Kasaba halkı arasında bir vakadan başka vukuatın görülmemesi ise bu vakanın görüldüğü evde ve çevresinde belediye tabibinin almış olduğu tedbirler sayesinde. Koleranın Kırcaali'nin bir köyünde 4 vefata yol açması ve buradan başka bir yere yayılmaması ise belediye tabibinin bu köyde almış olduğu başarılı tedbirler sayesinde. Bu başarılı tedbirler ve müdahaleler neticesinde kolera bölgede etkili olduğu 23 gün zarfında Kırcaali Kasabası ile bir köyünde askerlerden ve halktan 22 kişiye sirayet etmiştir. Bunlardan 12'si vefat etmiş 10'nu ise sağlığına kavuşmuştur<sup>1708</sup>.

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere kolera, 21 Ekim 1910 tarihinden 15 Aralık 1910 tarihine kadar Edirne Vilayeti'nin çeşitli noktalarında hüküm sürmüştür. Bu süre zarfında vilayet genelinde 300 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 235'i hayatını kaybetmiştir<sup>1709</sup>. Koleranın Edirne Vilayeti'nde ortaya çıkmasından sonra bölgeye Şehremaneti Meclis Azası Tabip Rıza Nuri Bey başkanlığında tıbbi bir heyet gönderilmiştir<sup>1710</sup>. Bu heyet tarafından alınan tedbirler arasında hastaların tecrit edilmesi, hastalarla temas etmiş olanların kordon altına alınması, kolera mikroplarının imhası için tabipler vasıtasıyla gerekli yerlerde fenni temizlik işlemlerinin yapılması ve bazı mahallelerde halka kaynatılmış su içirilmesi bulunmaktadır<sup>1711</sup>.

#### 1.4.3.5.2. Selanik Vilayeti'nde Kolera

Selanik'te II. Meşrutiyet dönemi öncesinde de kolera vakalarının görüldüğü bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin en büyük şehirlerinden biri olan Selanik'te 1893 yılı Aralık

<sup>1707</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 100.

<sup>1708</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 101-102.

<sup>1709</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 102.

<sup>1710</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 146.

<sup>1711</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 140.

ayında Askeri Hastane’de tedavi edilen askerler arasında başlayan kolera bir süre sonra halka da bulaşmıştır. Alınan kordon ve tahaffuz tedbirlerine rağmen bu salgında 50 civarında kolera vakası görülmüştür. Bu vakaların otuzdan fazlası ise ölümlü sonuçlanmıştır<sup>1712</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde ise kolera, Selanik’te 16 Kasım 1910’da başlamış ve 30 Aralık 1910 tarihine kadar ayrı ayrı vakalar halinde devam etmiştir. Bu zaman dilimi içerisinde Edirne’den gelmiş olan askerler arasında 30 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 18’i vefat etmiştir. Selanik’te mevcut olan askerler arasında ise 3 vefat meydana gelmiştir. Halk arasında ise 18 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 7’si vefat etmiştir<sup>1713</sup>. Selanik kolerasının Edirne’den gelen yeni askerler vasıtasıyla bölgeye sirayet ettiği tespit edilmiştir. Bu nedenle asker sevkinin yasaklanması veya askerlerin karantina altına alınarak sıhhi tedbirlerin artırılması istenilmiştir<sup>1714</sup>. Selanik gibi kalabalık nüfusa sahip bir memlekette kolera ile istilacı bir şekil alamaması ve çok da fazla hüküm sürememesi mahalli hükûmet ile sağlık görevlilerinin müştereken aldıkları ve uyguladıkları tedbirler sayesinde olmuştur<sup>1715</sup>. Selanik’te koleraya karşı alınan tedbirler arasında hastaların tecrit edilmesi, koleralılar ile temas edenlerin kordon altına alınması, tabipler vasıtasıyla fenni temizlik işlemlerinin yapılması ve<sup>1716</sup> Edirne’den zahire ve eşya naklinin yasaklanması bulunmaktadır<sup>1717</sup>.

#### 1.4.3.5.3. Çatalca Livası’nda Kolera

Kolera, Çatalca Kasabası ile buna bağlı bir iki köyde hafif surette Hadımköy’de ise oldukça şiddetli bir şekilde görülmüştür. Hastalık ayrıca Büyükçekmece Kasabası’nda da kendisini göstermiş ancak etkili olamamıştır. Mahalli belediye tabibinin raporuna göre Çatalca ve çevresinde 16 Kasım 1910 tarihinden 2 Aralık 1910 tarihine kadar 5 kişi koleradan vefat etmiştir. Ancak kolera ile görüldüğü bu dönemde bölgeden günlük olarak alınan telgraflarda hastalığın Çatalca ve çevresinde 15 kişinin vefat etmesine yol açtığı belirtilmektedir. Bu ihtilafın belediye tabibinin raporunun eksikliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Hadımköy’de ise 24 Ekim 1910 tarihinden 14 Aralık 1910 tarihinde kadar devam eden koleraya 19 kişi yakalanmıştır. Bunlardan 15’i vefat etmiş 4’ü ise iyileşmiştir. Büyükçekmece Belediye Tabibinin göndermiş olduğu raporda hastalığın burada da görüldüğü ve buna karşı gerekli tedbirlerin alındığı bildirilmektedir. Ancak söz konusu raporda bölgede görülen vukuatın adedi hakkında bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte resmi yazışmalardan 9 Kasım 1910’da

<sup>1712</sup>Ayar, “Osmanlı’nın Rumeli...” , s. 27.

<sup>1713</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 103.

<sup>1714</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 103-104; *BOA. BEO.* 3834/287500.

<sup>1715</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 103-104.

<sup>1716</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 140.

<sup>1717</sup> *BOA. DH. İD.* , 53/15.

Büyükçekmece’de koleradan bir vefatın meydana geldiği anlaşılmaktadır. Neticede Çatalca Livası’nda 14 Ekim 1910 tarihinden 14 Aralık 1910 tarihine kadar devam eden kolera salgınında 31 kişi ise vefat etmiştir<sup>1718</sup>. Koleranın ortaya çıkmasından sonra Hıfzıssıhha Müfettişi Şerafettin Paşa, Hadımköy’e gönderildiği<sup>1719</sup> gibi mahalli belediye tabibi tarafından da koleraya karşı çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler arasında koleraya yakalanmış olanların tecrit edilmesi, hastalarla temasta bulunanların ayrılarak kordon altına alınması, koleradan vefat edenlerin eşyaları ile evlerinin kimyasal maddeler ile temizlenmesi ve cesetlerin defnine dikkat edilmesi bulunmaktadır<sup>1720</sup>.

#### 1.4.3.5.4. Manastır Vilayeti Kolerası

Koleranın Manastır’da görüldüğü ilk tarih 23 Kasım 1910’dur. Hastalık 19 Ocak 1911 tarihine kadar devam etmiştir. Kolera, Manastır’a Selanik’ten bulaşmıştır. Belirtilen tarihler arasında 11 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 4’ü vefat etmiştir. Bölgede incelemelerde bulunan Sıhhiye Müfettişi Manastır’ın sıhhi şartlarındaki elverişsizliğe ve halkının hastalarla temas etmelerine rağmen koleranın hafif bir şekilde hüküm sürmesini mevsimin kış ve memleketin yüksek bir bölge olmasına bağlamıştır<sup>1721</sup>. Vilayet sıhhiye müfettişi, Manastır’da koleraya karşı alınan tedbirlerin neler olduğu hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Buna göre hastaların haneleri kordon altına alınmıştır. Bu tedbir hastanın iyileşmesinden veya vefat etmesinden sonra da 10 gün uzatılmıştır. Hastanın bulunduğu yerdeki eşyalar etüve gönderildiği gibi hastanın kişisel eşyaları da yakılmıştır. Hastaların odaları ile nakli mümkün olmayan eşyaları ise dezenfekte edilmiştir. Ayrıca halka matbu risaleler dağıtılarak sıhhi nasihatler verilmiştir<sup>1722</sup>. Vilayet sıhhiye müfettişi raporunda alınan bu tedbirlerden istenilen faydaların sağlanmadığını belirterek bu durumun nedenleri hakkında da bilgiler vermiştir. Buna göre Manastır’da bir bakteriyolojihane bulunmaması nedeniyle hastalık zamanında teşhis edilememiştir. Ayrıca hastalığın en fazla hüküm sürdüğü sokaklarda lağım bulunmaması, memlekete verilen suyun üstü açık mecralar içerisinde akması ve hastalar belediye dairesine ihbar edilinceye kadar geçen sürede birçok kişinin o haneye girip çıkması gibi nedenler alınan tedbirlerden istenilen faydaların sağlanamamasına yol açmıştır<sup>1723</sup>.

<sup>1718</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 104-106.

<sup>1719</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 146.

<sup>1720</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 141.

<sup>1721</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 106.

<sup>1722</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 141.

<sup>1723</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 141.

#### 1.4.3.6. Trablusgarp Vilayeti'nde Koleraya

Kolera, Trablusgarp Vilayeti'nde 15 Eylül 1910 tarihinde ortaya çıkmıştır. Hastalığın ortaya çıkmasında o sırada koleranın hüküm sürdüğü Napoli'den Trablusgarp'a gelen Musevi bir aile etkili olmuştur. Mahalli sıhhiye komisyonu koleranın Trablusgarp'ta yayılmasını içilen suların kirli olmasına, hastaların halk tarafından gizlenerek tabiplerden kaçırılmasına ve hastaların kordon haricine çıkararak Trablusgarp sokaklarına gizlice dağılmalarına bağlamaktadır. Hastalığın yayılmasına etki eden bu nedenlerden içilen suların kirli olması ve hastaların kordonlardan kaçarak şehre dağılmaları bize mahalli hükûmetin vazifesini layıkıyla yerine getirmediğini göstermektedir. Neticede Trablusgarp'ta 15 Eylül 1910'dan 6 Aralık 1910 tarihine kadar 324 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 232'si vefat etmiştir<sup>1724</sup>. İncelediğimiz raporda Trablusgarp Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği tarafından koleraya karşı alınan sıhhi tedbirlerin neler olduğu belirtilmiştir. Bu tedbirler arasında bir kolera hastasının veya kolera kaynaklı bir vefatın görüldüğü evlerin hemen kordon altına alınması, kordonların işleyişini düzen altına almak ve takviye etmek için mevcut jandarmalara ve polislere yardımcı olarak gündelik ücretle geçici sıhhiye gardiyanlarının tayin olunması dikkatimizi çeken ilk sıhhi tedbirler arasında yer almaktadır. Ayrıca Trablusgarp'ın kalabalık olan ve hastalığın şiddetini arttırmakta olduğu yerlerinde kalabalığı azaltmak için bölge halkı Trablusgarp Kasabası'nın dışında özel olarak yaptırılmış barakalara geçici olarak yerleştirilmişlerdir. Bununla birlikte halkın hastalarını gizledikleri ve hatta cenazelerini de gizli olarak defnettikleri haber alındığı için koleranın şiddetlendiği birkaç mahalle kordon altına alınmıştır. Trablusgarp Kasabası'ndan çıkıp vilayetin değişik bölgelerine gitmek isteyenler için kasabaya yarım saat mesafede geçici bir tahaffuzhanenin kurulması ve özel bir dezenfeksiyon heyeti oluşturularak koleranın görüldüğü evler ile bu evlerin sakinleriyle temas etmiş olan vatandaşların evlerinin temizlenmesi de alınan diğer sıhhi tedbirler arasında yer almaktadır<sup>1725</sup>. Trablusgarp kolerasının kısa sürede ortadan kaldırılmasını sağlayan bu tedbirlerin uygulanmasında bölgede görevli vali ve kumandan ile tabiplerin, hükûmet memurlarının, belediye, polis ve jandarma görevlilerinin başarılı çalışmaları etkili olmuştur. Bu görevlilerin başarılı hizmetleri sıhhiye müfettişinin raporunda belirtilmiştir. Ayrıca Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye görevli sıhhiye müfettişine kolera sırasındaki başarılı hizmetlerinden dolayı takdimname vermiştir<sup>1726</sup>.

<sup>1724</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 107-108.

<sup>1725</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 141-142.

<sup>1726</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 142.

### 1.4.3.7. Hıtta-i Irakiye’de Kolera

#### 1.4.3.7.1. Bağdat Vilayeti’nde Kolera

Bağdat kolera salgını, vilayetin İran ile sınır olan Hanekin Kasabası’nda 7 Ekim 1910 tarihinde İranlı ziyaretçiler arasında başlamıştır. Hanekin Kasabası, İran ile Bağdat arasında bir kapı olma özelliği taşıdığı için her iki taraftan da gidip gelen kervanlar ve kabileler buradan geçmek mecburiyetindeydiler. Bu bölge bulaşıcı hastalıkların görüldüğü dönemlerde tahaffuz tedbirlerinin yeteri kadar alınmadığı ve kaçak girişlerin yaşandığı bir noktadır. Kolera, 1910 yılında Hanekin Kasabası’na İran’dan sirayet etmiştir. Hastalık Hanekin’den sonra Samarra Kasabası’nda da kendisini göstermiştir. Kolera, Samarra’ya da ziyaret için buraya gelen İranlılar tarafından bulaştırılmıştır. Gerek Hanekin’in gerekse de Samarra’nın Bağdat’la ziyaretçiler ve kabileler vasıtasıyla sürekli bağlantısının olması nedeniyle hastalık Bağdat’a da bulaşmış ve vilayetin neredeyse tamamına yayılmıştır. Neticede 7 Ekim 1910 tarihinde Hanekin’de başlamış olan kolera 26 Aralık 1910 tarihine kadar devam etmiştir. Bu salgında 623 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 437’si vefat etmiştir<sup>1727</sup>. Koleraya karşı vilayet önemli mevkilerinde kordonlar kurulup, geçici tahaffuzhaneler oluşturulmuştur. Ancak bu tedbirlerden hiçbir fayda sağlanamamıştır. Koleranın Bağdat’a sirayet etmesi üzerine de Bağdat’ın farklı mahallerine tabipler ve temizlik görevlileri tayin edilmiştir. Ancak hastalığın Musul’a sirayet etmesi ve Hıtta-ı Irakiye’ye büsbütün bulaşması alınan tedbirlerin uygulanmasında eksiklikler olduğunu göstermektedir<sup>1728</sup>. Meclis, Irak’tan Halep’e veya Şam’a gelmek üzere hareket eden kervanlar ve yolcuların hastalığın Suriye’ye sirayet etmesine vasıta olabileceklerini dikkate alarak Bağdat, Halep ve Şam arasındaki yol üzerinde bulunan Deyr-i Zor Mutasarrıflığı’nın Bağdat Vilayeti hududunda bulunan Ebukemal Kasabası yakınlarında geçici bir tahaffuzhane tesis etmiştir. Bağdat’tan gelen yolcuların tamamı tıbbi muayeneye tabi tutulmuş ve hastalık ilerledikçe bu muayene beş günlük karantinaya dönüşmüştür. Bağdat’tan sonra koleranın Musul’da dahi ortaya çıkması üzerine Deyr-i Zor ile Musul arasında da geçici bir tahaffuzhane tesis edilmiştir. Bu iki tahaffuzhane için gerekli olan tabipler ve ilaçlar ile temizlik araçları da tedarik edilerek gönderilmiştir. Alınan bu tedbirler sayesinde hastalık Irak’tan Suriye’ye sirayet edememiştir<sup>1729</sup>.

#### 1.4.3.7.2. Basra Vilayeti’nde Kolera

Basra Vilayeti’nden alınan 22 Ekim 1910 tarihli bir telgraf hastalığın burada da görüldüğünü bildirmektedir. Kolera, Basra Vilayeti’ne Bağdat’tan bulaşmıştır. Hastalığın bulaşması Dicle Nehri’nde Bağdat ile Basra arasında sefer yapan vapurlar vasıtasıyla olmuştur. Nitekim Basra’daki ilk kolera vakasının bir iskele konumunda olan Aşar Mahallesi’nde

<sup>1727</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 108-109.

<sup>1728</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 142.

<sup>1729</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 142-143.

görülmesi de bu bilgiyi doğrulamaktadır. Basra kolerası vilayetin muhtelif noktalarına sirayet etmiştir. Vilayette 22-27 Ekim 1910 tarihleri arasında 319 kişi kolera yakalanmış ve bunlardan 262'si vefat etmiştir<sup>1730</sup>.

#### 1.4.3.7.3. Musul Vilayeti'nde Kolera

Musul Vilayeti'nde de kendisini gösteren kolera'nın bölgede görüldüğü ilk tarih 11 Kasım 1910'dur. Hastalık sadece Musul Kasabası'nda görülmüştür. 7 Aralık 1910 tarihine kadar devam eden hastalık 20 kişiye bulaşmış ve bunlardan 14'ü vefat etmiştir. Kolera, Musul Kasabası'na Bağdat'tan bulaşmıştır. Tabip raporunda Musul Kasabası'ndaki kolera'nın genellikle fakir halk arasında, tek katlı evlerde ve rutubetli mekânlarda kendisini gösterdiği belirtilmiştir<sup>1731</sup>.

#### 1.4.3.8. Hicaz Vilayeti'nde Kolera (Mekke, Medine ve Cidde Kolerası)

Hicaz Sıhhiye Müdürü Kasım İzzetin Bey'in bölgeyi tehdit eden en önemli bulaşıcı olarak gösterdiği kolera, Hicaz kıtasına hacılar vasıtasıyla taşınmaktaydı. Kolera'nın bölgede sık sık görülmesi ve ciddi can kayıplarına yol açması Hicaz Sıhhiye Teşkilatı'nın teçhizatının büyük çoğunluğunun bu hastalığa karşı olmasını sağlamıştır<sup>1732</sup>. Hicaz Vilayeti'nde 1910 yılındaki kolera vakaları başlamadan önce İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin Hicaz'da gerekli sıhhiye tedbirlerinin alınması için çalışmalar yaptığı bilinmektedir. 29 Ağustos 1910 tarihli Meclis-i Vükela mazbatasında kolera'nın Rusya'da şiddetli bir şekilde hüküm sürdüğü ve hatta Cava Adası'nda dahi kolera'nın görüldüğü belirtilerek Hicaz Bölgesi'nin kuzeyinin ve güneyinin tehditte bulunduğu belirtilmiştir. Bu nedenle bölgede başta seyyar hastaneler olmak üzere gerekli sıhhi tedbirlerin alınması için Hicaz Sıhhiye İdaresi emrine 10.000 liralık bir tahsisatın gönderilmesi istenilmiştir. Yapılan müzakereler neticesinde bu meblağın gönderilmesine karar verilmiştir<sup>1733</sup>. Çıkarılan tek maddelik geçici kanuna göre Hicaz'da alınacak fevkalade sıhhi tedbirler için Dâhiliye Nezareti bütçesine 1.000.000 kuruşun eklenmesine karar verilmiştir<sup>1734</sup>. Bununla birlikte hükûmet, Hicaz Bölgesi'ne gitmek üzere yola çıkacak olan hacıları taşıyacak gemilerde uyulması gereken sıhhi tedbirleri içeren bir talimatnameyi de bütün vilayetlere göndermiştir<sup>1735</sup>. Ayrıca Kastamonu, Trabzon, Edirne, Basra, Hicaz, İzmit ve Canik

<sup>1730</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 109.

<sup>1731</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 109-110.

<sup>1732</sup> Kasım İzzetin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi...*, s. 8.

<sup>1733</sup> BOA. MV. 143/28.

<sup>1734</sup> *Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, s. 693; Takvim-i Vekayi, 7 Eylül 1327/20 Eylül 1910, nu. 629; BOA. İ. ML. 87/16. BOA. MV. 143/28 numaralı arşiv belgesinde 10 bin lira olarak verilen meblağ yukarıda belirttiğimiz Düstur, Takvim-i Vekayi ve BOA. İ. ML. 87/16 numaralı kaynaklarda 1 milyon kuruş olarak verilmiştir.*

<sup>1735</sup> BOA. DH. İD. 53/10.

Mutasarrıflıklarına göndermiş olduğu telgraflarla 25 Ekim 1910 tarihinde itibaren Odessa, Kerç, Teodosia ve Sivastopol limanlarından gelecek yolculu gemilerin Sinop veya Manastırağzı Tahaffuzhanelerinde tıbbi muayeneye ve fenni temizliğe tabi tutulmalarını da emretmiştir<sup>1736</sup>.

#### 1.4.3.8.1. Mekke’de Kolera

Hac döneminde binlerce insanın toplanma noktası olan Mekke, 1910 yılı öncesinde de kolera salgınlarının sık sık yaşandığı bir yerdi<sup>1737</sup>. Hicaz Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilmiş olan 11 Aralık 1910 tarihli telgrafta sıhhiye raporlarına nazaran bölgede herhangi bir bulaşıcı hastalığın görülmediği ve hacıların Arafat’a çıktığı bildirilmektedir. Bu durum bize bu tarihe kadar bölgede koleranın görülmediğini göstermektedir. İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinden gelen hacıların Arafat gününe kadar Mekke’de toplanmaları farklı günlere rastlamaktadır. Özellikle Babülmendep yoluyla gelen hacılar Kamran Tahaffuzhanesi’nde sıhhiye idaresi tarafından belirlenmiş olan muayyen karantinaya ve fenni temizlik işlemlerine tabi tutulduktan sonra Hicaz kıtasına ayak basarlardı. Mekke’de toplanan ve büyük bir izdiham oluşturan hacılar için hükûmetin ve bölgede görevli sağlık personelinin alacakları sıhhi tedbirlerden birisinin ihmali kolera için elverişli bir ortama davetiye hazırlamaktaydı. Hicaz Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen ve Meclis-i Umur-ı Sıhhiye’ye tevdi edilen 28 Aralık 1910 tarihli telgrafta 3-4 günden beri Mekke’de kolera belirtileri görüldüğü bildirilmiştir. Bu telgrafa bakarak Mekke’de koleranın ortaya çıkışının Arafat’tan dönen hacıların toplanma dönemine rastladığı anlaşılmaktadır. Mekke’deki bu ilk kolera vakalarından sonra Hicaz Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 3 Ocak 1911 tarihli telgrafla da bölgede koleranın var olduğu kesin olarak bildirilmiştir<sup>1738</sup>.

Mekke kolerası 23 Aralık 1910 tarihinden 24 Ocak 1911 tarihinde kadar devam etmiştir. Bu müddet zarfında Mekke’de 147 kişi koleradan vefat etmiştir. Ancak bu vefatın ne kadar hasta arasında meydana geldiği bilinmemektedir. Bu durumun nedeni ise bölgeden gönderilen telgraflarda sadece vefat eden kişi sayısının bildirilmiş olmasıdır. Hasta sayısının bilinmesi bölgedeki kolera istilasının şiddetini ölçmek için son derece önemli olmasına rağmen mahalli sıhhiye heyeti bu hususa dikkat etmemiştir. Mekke’de koleranın sona eriş tarihi hacıların Mekke’den tamamen ayrıldıkları tarihe denk gelmektedir. Çeşitli bölgelere giden hacılar arasında hastalığın daha ne kadar devam ettiği ise bilinmemektedir. Mekke’den Medine’ye hareket eden hacılar kolera istilasına karşı bir süre daha korunmaya devam etmişlerdir. Ancak Mekke’den Medine’ye giden hacı kabilelerinde kaç kişinin koleraya yakalandığı veya kaç

<sup>1736</sup>BOA. DH. İD. 53/9.

<sup>1737</sup>Mekke’deki kolera salgınları hakkında bkz. Kasım İzzettin, *Mekke-i Mükerrreme’de Kolera ve Hıfzıssıhha*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1327, s. 29-47; Sinan Kunalp, “Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz’da Hac ve Kolera”, Çev. Münir Atalar, *OTAM*, S. 7, Y. 1996, s. 497-511.

<sup>1738</sup>*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 110-111.



kişinin koleradan vefat ettiği bilinmemektedir. Bu durumun nedeni ise ne vilayetin ne de bölgede görevli sağlık personelinin bu konuda herhangi bir bilgi vermemesidir<sup>1739</sup>.

#### 1.4.3.8.2. Medine-i Münevvere’de Kolera

Medine’deki kolera 4 Ocak 1911 tarihinde başlamıştır. Hastalık, Mekke’den kabileler halinde Medine’ye gelen hacılar vasıtasıyla bulaşmıştır. Medine Gureba Hastanesi sertabipliğinden çeşitli tarihlerde alınan telgraflar hastalığın Medine’ye taşınması hakkında bilgiler vermektedir. 8 Ocak 1911 tarihli telgrafta Mekke’den gelen ve 975 hacıdan oluşan kabilede koleradan 2 vefat meydana geldiği ve 9 hacının da hasta olduğu belirtilmekteydi. 9 Ocak 1911 tarihli telgrafta ise Mekke’den gelen 3.769 kişilik hacı kafilesinde 10 kişinin vefat ettiği ve 30 kişinin de hasta olduğu belirtiliyordu. Koleradan etkilenen bu kişiler derhal Medine dışında açılan hastaneye yatırıldılar. 10 Ocak 1911 tarihli telgrafta ise Mekke’den gelmiş olan ve 14.000 hacıdan oluşan kabilede 36 vefat ve 56 hastaya rastlanıldığı belirtilmiştir. Anlaşıldığı üzere sayıları gittikçe artan hacı kabileleri hastalığın Mekke’den Medine’ye taşınmasına ve istilanın şiddetinin artmasına yol açmışlardır<sup>1740</sup>. 4 Ocak 1911 tarihinde başlayan Medine kolerası 16 Şubat 1911 tarihine kadar devam etmiştir. 44 gün devam eden kolera salgını resmi kayıtlara göre 583 kişinin vefat etmesine yol açmıştır. Hacı kabileleri vasıtasıyla sirayet eden hastalık Medine’ye girdikten sonra halk ve askerler arasında da kısmen yayılmıştır. Ancak en fazla kayıp hacı kabilelerinde görülmüştür. Tıpkı Mekke’de olduğu gibi hacıların Medine’den ayrılması sonrasında buradaki kolerada ortadan kalkmıştır<sup>1741</sup>.

#### 1.4.3.8.3. Cidde’de Kolera

Cidde’de kolera 7 Ocak 1911 tarihinde başlamış ve 25 Ocak 1911 tarihine kadar devam etmiştir. Hastalık buraya da Mekke’den dönen hacılar vasıtasıyla bulaşmıştır. 7-25 Ocak 1911 tarihleri arasında Cidde’de koleradan 11 kişi vefat etmiştir<sup>1742</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti, 1910 kolerasına karşı Cidde ve Mekke’ye 100’er yataklı iki sahra hastanesi göndermiştir. Ayrıca yine her biri 40’ar yataklı 4 sahra ambulansı da Mekke, Medine, Cidde ve Maybol’e gönderilmiştir. Büyük şehirlerde de dezenfeksiyon merkezleri açılmıştır<sup>1743</sup>.

#### 1.4.3.9. Suriye ve Beyrut Vilayetleri Kolerası

Kolera, Şam’da kesin olmayarak sadece bir vaka ve Beyrut Tahaffuzhanesi’nde iki hastadan ibaret olmak üzere üç hadise ile başlamıştır. Bu üç olayın rakamsal olarak bir önemi

<sup>1739</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 111-112.

<sup>1740</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 112-113.

<sup>1741</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 113-114.

<sup>1742</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 114-115.

<sup>1743</sup> Kunalp, *a.g.m.* , s. 511.

olmasa da hastalığa karşı alınan sıhhi tedbirleri belirtmemiz gerekmektedir<sup>1744</sup>. Çevresindeki kolera salgınına yakından takip eden Suriye Vilayeti, koleranın kendi bölgesine sirayetini önlemek için hacı kabilelerine refakat edecek bir tabip, bir cerrah, bir eczacı ve iki hizmetliden oluşan bir sıhhiye heyetinin gönderilmesini 1910 yılı Ekim ayında Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir<sup>1745</sup>. Hacıların Medine'den trenle kabilelerle Şam'a doğru hareketleri Suriye Vilayeti için çok ciddi bir tehdit idi. Çünkü bu kabileler Medine'den hastalığa sahip olarak çıkıyorlardı ve tren gibi süratli bir nakliye aracı bunları Şam'a taşıyordu. Medine ile Şam arasındaki Tebük mevkiinde Sıhhiye Nezareti tarafından her yıl hacılar ve diğer Hicaz yolcuları için geçici bir tahaffuzhane tesis edilmekteydi. Bu tahaffuzhane Hicaz'da koleranın yaygın olduğu yıllarda hastalığın Suriye'ye geçmemesi için son derece önemli bir tedbirdi. Nitekim 1910 yılında Medine'den yola çıkan hacı kabileleri de birbirlerini müteakip şekilde Tebük Tahaffuzhanesi'ne gelmişlerdi<sup>1746</sup>.

14 Aralık 1910'da Suriye Vilayeti'nden alınan telgrafta Tebük Tahaffuzhanesi'ne gelen 2. ve 3. kabilede iki kolera hastasının bulunduğu ve bir de vefatın meydana geldiği bildirilmiştir. Bu hadise üzerine Suriye Vilayeti, önemli sıhhi tedbirler almıştır. Buna göre Hicaz Demiryolu üzerinde Maan, Umman, Dera ve Kadem İstasyonları'na tabipler ile diğer sağlık görevlileri gönderilmiştir. Bu tabiplerden her biri karşısındaki istasyondan alacağı bilgiye göre gelecek katari muayene edecek ve durumun tehlikesiz olması halinde sonraki istasyonda bulunan sıhhiye heyetine bilgi verecekti. Bu şekilde Kadem'e kadar hacıların sağlık durumları tabipler tarafından kontrol altında tutulacaktı. Bir katarda şüpheli bir hasta görülürse hastanın bulunduğu vagonun tecrit altına alınması ve hastalığın görüldüğü vagonun Umman'a sevk edilmesi de kararlaştırılmıştı<sup>1747</sup>. Ayrıca Tebük Tahaffuzhanesi'nde karantinalarını ve fennî temizlik işlemlerini tamamlamış olan hacıların Şam'a uğramalarına izin verilmeden trenle doğrudan Beyrut'a sevk edilmelerine mahalli sıhhiye komisyonu tarafından karar verilmişti. Suriye Vilayeti'nin almış olduğu bu tedbirlerin uygulanması noktasında hükûmette gerekli desteği vermiş ve bu sayede Şam başta olmak üzere bütün Suriye Vilayeti 1910 yılında koleradan korunmuştur<sup>1748</sup>.

Beyrut Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 20 Ekim 1910 tarihli telgrafta Beyrut Tahaffuzhanesi'nde görevli iki kayıkçının kolera belirtileri göstererek hastalandıkları bildirilmiştir<sup>1749</sup>. Beyrut gazetelerinde de çıkan bu haber bölgedeki tedirginliği arttırmıştır. Bu nedenle Suriye Valisi İsmail Fazıl Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne 23 Ekim 1910

<sup>1744</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 115.

<sup>1745</sup> *BOA. DH. İD. 53/8.*

<sup>1746</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 115.

<sup>1747</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. aynı yer.

<sup>1748</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 116.

<sup>1749</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. aynı yer.

tarihli bir telgraf göndererek hastalıklı yerlerden gelip trenle Medine'ye gitmek isteyenlerin Beyrut'a çıkarılmayıp Hayfa İskeleye'ne çıkarılarak buradan trenle Medine'ye sevk edilmelerini istemiştir. Yapılan değerlendirme neticesinde hastaların tecrit edilmesi, gemilerin temizlenmesi ve suların değiştirilmesi gibi sıhhi gerekçeler belirtilerek hacıların Beyrut Tahaffuzhanesi'ne çıkarılmasının zaruri olduğu ifade edilmiştir<sup>1750</sup>. Buna rağmen gerek mahalli hükûmetin gerekse de Beyrut Karantina Müfettişi'nin almış oldukları tedbirler sayesinde koleranın Beyrut'ta yayılması önlenmiştir<sup>1751</sup>.

#### **1.4.3.10. 1911 Yılı Kolera Salgını ve Bu Kapsamda Alınan Tedbirler**

##### **1.4.3.10.1. İstanbul'da Kolera**

İstanbul'da 1911 yılında görülen koleranın ilk belirtileri Nisan ayında Maltepe Hastanesi'nde ortaya çıkmıştır. 29 Mayıs 1911 tarihinde ise Karadeniz'den gelen Hilal Kumpanyası Vapurundaki askerler arasında kolera şüphesi ortaya çıkmıştır. Bunu takiben 1 Haziran 1911'de aynı vapurla Samsun'dan gelen bir işçi Şehzade Cami civarındaki bir kahvehanede hastalanmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde bu işçinin koleralı olduğu anlaşılmış, hasta tedavi altına alınırken onunla temas edenler de tecrit edilmişlerdir. 2 Haziran 1911'de Çadırcılar Çarşısı'ndan Cerrah Paşa Hastanesi'ne müracaat eden ve aynı vapurla Karadeniz'den İstanbul'a gelmiş olan Kasım Bin Mehmed isimli başka bir vatandaşın da koleraya yakalanmış olduğu tespit edilmiştir. 4 Haziran 1911'de Silahdarağa tuğla harmanları amelesinden Aziz Bin Hüseyin'in de koleraya yakalandığı tespit edilerek tedavi altına alınmıştır. Aziz bin Hüseyin, Samsun'dan gelen ve kendileri hasta olmayan iki hemşerisiyle temas ettiği için bu kişiler de derhal bulunarak tecrit edilmişlerdir. İstanbul'un çeşitli mahallelerinde görülen kolera vakaları şehirde koleranın varlığını kesin olarak ortaya koyduğu gibi 8-9 Haziran 1911 tarihlerinde Fatih'te ve Langa'da görülen iki vaka da koleranın Karadeniz yoluyla İstanbul'a sirayet ettiğini göstermiştir<sup>1752</sup>.

İlk görülme tarihi olan 1 Haziran 1911 tarihinden 22 Temmuz 1911 tarihine kadar çeşitli mahallelerde günde 1-2 vukuat meydana gelmiştir. Bu dönemde Tophane'de Çukurcuma Mahallesi'ndeki bir hanede 5 kişinin hastalanması ile Dolmabahçe Gazhanesi işçileri ve Tophane kömür işçileri arasında meydana gelen vukuatlardan başka önemli bir olay görülmemiştir. Bu tarihten sonra kolera, sakinleri oldukça fakir ve son derece pis bir mahalle olan Kasımpaşa'daki Ahmet Efendi Mahallesi'nde kendisini göstermeye başlamış ve Galata, Tophane, Feriköy, Tahtakale, Bahçelihan, Kasımpaşa, Ortaköy ve Heybeliada'da yoğunlaşmıştır. Temmuz ayının sonuna kadar İstanbul'da günlük 10-20 kolera vukuatı

<sup>1750</sup>BOA. DH. İD. 50-1/8.

<sup>1751</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 115.

<sup>1752</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 25-26.

görülmüştür. Anlaşılacağı üzere Haziran ve Temmuz aylarında hastalık gayet sınırlı bir şekilde devam etmiştir. Temmuz ayının sonunda ise 1911 kolerasının en şiddetli olduğu dönem başlamıştır. Hastalık Hasköy’de birden bire artış göstermiştir. Yapılan incelemeler neticesinde hastalığın kuyu suları vasıtasıyla kısa süre içerisinde yayıldığı tespit edilmiştir. Hasköy’deki vukuat sayısı günlük 40-60 vakaya kadar çıkmıştır<sup>1753</sup>. 13-14 Ağustos 1911 tarihinde günlük vukuat sayısı 80’ne ulaşmıştır. 18 Ağustostan sonra Hasköy’ün en kalabalık yerlerinin halkı ile kolera hastalarıyla temasta bulunanların Karaağaç’ta çadırlara çıkarılması sayesinde buradaki salgın etkisini hemen kaybetmiştir. Ancak bu sırada Makriköy (Bakırköy) tren işçileri arasında bir salgın başlamış ve şehrin neredeyse her tarafında kolera vakaları görülmeye başlanmıştır. Vukuat sayısı 23 Ağustos 1911 tarihinden itibaren beş gün boyunca günlük 20-30’a kadar düşmüşse de 28 Ağustos 1911’den itibaren sayı tekrar artmıştır. Özellikle Büyükdere’nin dere içi kısmında etraftaki bahçe kulübelerinde günlük 30 kadar vukuat görülmüştür. Hastalık şiddetini bir hafta kadar devam ettirmiştir. Büyükdere’nin Dereiçi Mahallesi’nde kuyu suları kullanılmakta olup, su mecraları da düzensizdi. Burada yapılan bakteriyolojik incelemelerde kuyu sularında kolera mikrobu bulunamamış ise de hastalığın ortaya çıkmasından sonra kısa süre içerisinde yayılması bu sulara bağlanmıştır. Arnavutköy salgınında dahi hastalığın açıkta akan derelerden kaynaklandığı Arnavutköy deresi kenarındaki hanelerde görülmüştür. Ağustosun sonunda Anadolu Hisarı’nda da bir salgın tehlikesi görülmüş ancak mevkiinin sıhhi şartlarının buna imkân tanımaması nedeniyle tehlike ortadan kalkmıştır. Eylülün başlarında hastalıkta hafif bir azalma görülmüşse de bu azalma kısa bir süre devam etmiş ve tekrar yeni vukuatlar görülmeye başlanmıştır. Aynı dönemde Kuruköy’de hastalık alametleri görülmüşse de Eylül ayının sonundan itibaren hastalık her tarafta ortadan kalkmaya başlamış ve Ekim ayı içerisinde günlük 5-6 vukuata kadar düşmüştür. Ekim ayı sonunda ise hastalıktan eser kalmamıştır. Bu istila sırasında 2.620 kolera vakası görülmüş, bunlardan 1.583’ü vefatla sonuçlanmıştır. 1911 kolerasının İstanbul’daki ölüm oranı % 60.42 olarak gerçekleşmiştir<sup>1754</sup>.

Şehremaneti, İstanbul’da etkili olan 1910 ve 1911 koleraları hakkında geniş kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmenin ilk kısmında hastalığın yayılma nedenleri üzerinde durulmuştur. Buna göre, kolera hastalarından şehre girdikleri esnada haber alınamaması koleraının İstanbul’da yayılmasına yol açan temel sebeptir. Gerek 1910 gerekse 1911 yılı salgınlarında vakalar hastalığın başlamasından üç-dört gün sonra haber alınabildiğini göstermektedir. Özellikle halkın hastalık konusunda bilinçsiz kesimi arasında tabipler aleyhinde ve koleraının varlığı hakkında yayılan fikirler hastaların kasten saklanması yol açmıştır. Bu nedenle alınan tedbirler kesin bir netice vermemiştir. Kordona alınmanın veya tecrithaneye sevk

<sup>1753</sup> Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 26.

<sup>1754</sup> Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 27.

edilmenin halk tarafından korkutucu ve heyecan verici olarak görülmesi nedeniyle hasta ile temas edenlerin tamamını bulmak ve tecrit altına almak mümkün olmamıştır. Özellikle Rum Hastanesi'ne sığınanlarının müracaat tarzları hastalığın yayılmasına ortam hazırlamıştır. Kolera şüphesi taşıyan ve çoğunlukla Rum olan bazı vatandaşlar belediyeye ve ilgili diğer makamlara bilgi vermeksizin halka açık arabalara binerek gelişi güzel hastaneye gitmişlerdir. Hastane, bunların ikamet adreslerini araştırmadan belediyeye bildirmişse de ikametgâhlarının bulunup kendileriyle temas edenler tecrit altına alınmaya kadar bazen 24 saatten fazla zaman geçmiştir. Bu süre zarfında temas edenlerin bir kısmı ortadan kaybolmuştur. Mevcut olanlar ise hastalığı birçok kişiye bulaştırmışlardır. Askeri harekâtın olması da hastalığın yayılmasına etki etmiştir. Bir mahalleden veya semtten vakitlice haber alınan vakalarda hastalığın önüne geçebilmek mümkün olmuşsa da kolera hastanelerinin yetersizliği veya hastaların gönülsüzlüğü nedeniyle hastalar evlerinde tedaviye alınmışlardır. Özellikle Hasköy'deki salgında hemen her hanede hastaya rastlanmıştır. Hastalığa karşı savunma araçlarının eksikliği de hastalığın yayılmasına etki eden nedenler arasındadır<sup>1755</sup>.

Tecrithane olarak Şişli'de Çiftecevizler'de ancak 40 kişiyi tecrit etmeye müsait, düzensiz baraklar ve Yedikule'de 35 kişilik bir hane mevcuttu. Bu mekânlarda hastalarla temas etmiş olan bütün vatandaşların tecrit edilmesi imkânsızdı. Bu nedenle haneler kordon altına alınarak hastalığın yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ancak yeteri kadar polis ve jandarma ayrılmadığı için kordonların muhafazasında gelişigüzel toplanan kişiler görevlendirilmiştir. Bunların da vazifelerini hakkıyla yerine getirmemeleri nedeniyle hastalığın yayılmasının önüne geçilememiştir. Sıhhi konularda tabiplere yardım edecek küçük sıhhiye memurlarının bulunmaması nedeniyle bütün işler tabiplerin üzerine kalmıştır. Tabiplerin her tarafa yetişememesi, gerekli tedbirlerin alınmamasına yol açmıştır. Şehrin çok sayıda mahallesinde lağımların eksik olması, mevcut olanların ise düzensiz bulunması, lağımların suyollarına ve kuyulara karışması, evlerin, bekâr odalarının ve amele ikametgâhlarının her türlü sıhhi şarttan yoksun ve kalabalık olması gibi yetersizlikler ile halkın sağlık kurallarına riayet etmemesi de koleranın etki alanının genişlemesine yol açmıştır<sup>1756</sup>.

Şehremaneti tarafından hazırlanan sıhhi istatistikte, gerek 1910 yılında gerekse 1911 yılında kolera ile mücadelede yapılan yanlışlıklar üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Buna göre, kolera ile mücadelede zayıf kimyasallar kullanıldığı, kolera salgını olmadığı zamanlarda bile

<sup>1755</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 33-34. Bu esnada İstanbul ve Beyoğlu'nda 80 yataklı, Üsküdar'da Nuh Kapısı'nda 30 yataklı, Boğaziçi tarafına mahsus Serviburnu'nda 40 yataklı bir kolera hastanesi mevcuttu. Ayrıca Büyükdere istilası sırasında Büyükdere'de Hacı Osman Bayırı'nda 20 yataklı bir hastane daha tesis edilmişti. Neticede toplam 4 kolera hastane mevcut ise de Serviburnu Hastanesi 1911 yılında askeriye tahsis olunmuştu (Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 34).

<sup>1756</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 34.

yetersizliği bilinen Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'daki etüvlerin de temizleme vazifelerini yeteri kadar yerine getiremedikleri anlaşılmıştır. Mesafelerin uzaklığı nedeniyle etüvlere eşya naklinde de zorluk çekilmiştir. Kirli eşyaların yakılması yoluna gitmek dahi mümkün olmamıştır. Eşyaların yakılması yöntemi sadece temizlenmesi mümkün olmayan eşyalarda uygulanmıştır. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından tahsis edilen seyyar bir etüv, ufak olmasına rağmen Hasköy'de ve Tahtakale'de önemli hizmetlerde bulunmuştur. Kısacası mevcut temizlik araçları kolera salgını esnasında nüfusu bir buçuk milyona yakın olan İstanbul için yetersiz kalmıştır. Kolera vakaları görülen evlerde tekrar temizlik yapılması mümkün olmamıştır. Daimi temizlik görevlilerine yardım için geçici olarak istihdam edilen memurların temizlik usullerini bilmemeleri de bunlardan istifadeyi imkânsız hale getirmiştir. Neticede belirtilen birçok eksiklikten dolayı 1910 yılında 1.343, 1911 yılında ise 2.620 kolera vakası görülmüştür<sup>1757</sup>.

Şehremaneti tarafından hazırlanan sıhhi istatistikte 1910 ve 1911 yıllarındaki İstanbul kolerasında alınan tedbirler hakkında da geniş malumat bulunmaktadır. Bu dönemde koleraya karşı alınan tedbirlerin en etkilisinin, zamanında yapılan tecrit işlemleri olduğu iki yıllık tecrübeden anlaşılmıştır. 1910 yılında hastalığın başlangıcında tecrit süresinin 10 gün olduğu sıhhiye komisyonu tarafından kabul olunmuştu. Bu süre daha sonra önce yedi güne ardından da 5 güne indirilmiştir. Ancak belirli bir süre uygulanan tecrit, mahallelerin hastalıktan korunması için yeterli olmamıştır. Çünkü tecrit süresi tamamlandıktan sonra koleraya yakalananlar olmuştur. Bu nedenle kolera hastaları ile temas edenlerden alınan örnekler üzerinde bakteriyolojik muayeneler yapılması yöntemi uygun bulunmuştur. 1910 yılında kısmen 1911 yılında ise neredeyse tamamen uygulanan bu yöntem neticesinde 7.334 tahlilden 239'unda kolera mikrobuna rastlanılmıştır. Kolera mikrobu taşıyanların ikinci bir bakteriyolojik muayeneye tabi tutularak iyileştikleri kesinleşene kadar diğer vatandaşlarla bir araya gelmeleri yasaklanmıştır. Tecrit altında bulunanlar arasında koleraya yakalananlarının oranı %3'dür. Tecrithanelerin yetersizliği nedeniyle Hasköy istilası sırasında çadırlar tedarik olunarak açık havada tecrit usulüne müracaat edilmişti. Hakikaten Karaağaç'ta çadırlardan oluşturulan tecrithaneye Hasköy'den nakledilen vatandaşlar arasında vukuat hemen kesilmiş ve buraya nakil edilen hastaların da sağlık durumları iyileşmiştir. Aynı yöntem Büyükdere'de ve Nuhkuyusu Hastanesi yakınlarında da uygulanmış ve önemli faydalar elde edilmiştir<sup>1758</sup>.

Şehremaneti tarafından yayınlanan istatistikte, hastalara uygulanan tedavi yöntemlerine ayrı bir başlık açılmıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi 1910 ve 1911 koleralarında hastaların tamamının hastaneye nakilleri mümkün olmamıştı. Tabiplere yapılan müracaatlar genellikle ertelenmişti. Hastanelere nakil olunan hastalar ise genellikle han ve bekâr odalarında yaşayan

<sup>1757</sup> Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 35.

<sup>1758</sup> Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 35-36.

kişilerdi. Bu mekânlarda kolera başta olmak üzere bulaşıcı hastalıklara sıklıkla rastlanması bu mekânların kalabalık ve sıhhi şartlardan yoksun yerler olmasından kaynaklanmaktadır. 1910 ve 1911 yıllarındaki kolera salgınları sırasında hastalar hastanelere sedyelerle ve nadiren de hasta arabalarıyla nakil olunmuşlardır. Kendi başlarına Rum Hastanesi'ne müracaat edenler ise hastaneye halkın kullandığı arabalarla gitmişlerdir. Devlet kontrolü olmaksızın gerçekleşen bu tür ulaşımların hastalığın yayılmasına etki ettiği bilinen bir gerçektir. Belediye yetkilileri veya hükümet görevlileri gibi resmi makamlar tarafından sedye veya arabayla yapılan hasta nakillerinden sonra ise bu araçlar kimyasal maddelerle temizlenmişlerdir. Bu sayede araçlar mikroptan arındırılmaya çalışılmıştır. 1910 ve 1911 salgınlarında hanelerinde kalan hastaların düzenli şekilde tedavi edilemedikleri bilinmektedir. Çünkü tabipler tarafından verilen ilaçlar vatandaşlar tarafından düzenli olarak kullanılmayarak dökülmüştür. Hastanelerde verilen ilaçlardan ise olumlu sonuçlar alınmıştır. Demirkapı Hastanesi'ne 1911 yılında gelen 781 vakadan 35 tanesi hastaneye ölü olarak gelmiştir. 225'i ise ağır durumda hastaneye müracaat etmiştir. Bu nedenle bu hastalara herhangi bir tedavi yapılamadan vefat etmişlerdir. Geri kalan 521 hastadan 180'ni vefat etmiş ve 341 ise iyileşmiştir. Rum Hastanesi'ne gelmiş olan hastaların ölüm oranı da bu miktara yakındır. Evlerinde tedavi edilenlerde ise ölüm oranı % 50'ye yaklaşmıştır<sup>1759</sup>.

Şehremaneti tarafından yayınlanan aynı istatistikte, İstanbul'da 1910 ve 1911 kolerası ile mücadele için yapılan fenni temizlik yöntemleri hakkında da geniş bilgiler verilmiştir. Uygulanan temizlik yöntemlerinden ilki bulaşık (mikroplu) eşyaların yakılarak temizlenmesidir. Bulaşık eşyaların yakılarak temizlenmesi yöntemi 1910 ve 1911 yıllarındaki ilk kolera vakalarında uygulanmıştır. Hatta Azapkapı, Salkımsöğüt ve Kasımpaşa'daki bazı meskenler dahi yakılmışsa da vukuatların artması üzerine sadece artık kullanılmayacak ve temizlenmesi mümkün olmayan eşyalar imha edilmeye başlanılmıştır. Demirkapı Hastanesi'ne getirilmiş olan hastaların elbiseleri neredeyse tamamen yakılmıştır. Ancak tecrit edilenler için tecrithanelerde özel elbiseler olmadığından bunların elbiseleri yakılamamıştır. Hatta bu eksiklik nedeniyle tecrit edilenlere ait elbiseler etüve dahi gönderilememiştir<sup>1760</sup>. Meskenlerin temizliğinde ise süblime gibi çeşitli kimyasallar kullanılmıştır. Bir hanede uygulanan kordon kaldırılacağı zaman temizlik işlemleri yapılmışsa bile yapılması gerekli olan ikinci temizliğin yapılması mümkün olmamıştır. Bununla birlikte hastalığın hafif seyrettiği zamanlarda temizlik işleri sadece kolera görüldüğü mahallerde uygulanmayıp meskenin tamamında yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar neticesinde 1910 yılında 4. Dairede ve Balat'ta, 1911 yılında ise Tahtakale'de

<sup>1759</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 36-37.

<sup>1760</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 37.

yapılan genel dezenfeksiyonlardan önemli faydalar sağlamıştır. Temizlik işleri için daimi olarak görevli 54 memura her iki yılda da geçici 150 memur ilave edilmiştir<sup>1761</sup>.

#### 1.4.3.10.2. Trabzon Vilayeti'nde Kolera

1892, 1893, 1894 ve 1910 yıllarında kolera Trabzon Vilayeti'ne deniz yoluyla Rusya'dan gelmiş, buradan bütün vilayete ve belki de bütün Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi'nin hazırlanmış olduğu istatistik 1911 yılında Trabzon Vilayeti'nde koleranın en etkili olduğu yerin Samsun Kasabası olduğunu göstermektedir. Samsun Kasabası'ndaki ilk kolera vukuatı 28 Mayıs 1911'de Buğday Pazarı'ndaki bir bekâr odasında görülmüştür. Burada hastalanan iki kişiden biri bir hafta önce Trabzon yoluyla Bayburt'tan gelmişti. Diğeri ise bu vatandaşın hemşerisi olan ve onunla temas eden bir arkadaşıydı. Ancak yapılan incelemeler neticesinde hastalığın aslında Samsun-Sivas demiryolunda çalışan işçiler arasında başladığı ve 22 Mayıs tarihinde bir işçinin koleradan hastanede vefat ettiği anlaşılmıştır. İşçiler vasıtasıyla şehre taşınan hastalığın sirayetindeki diğer bir etkenin de halk tarafından başta içme suyu olmak üzere pek çok ihtiyacın karşılanmasında kullanılan Murat ırmağının suyu olduğu Samsun Belediye Tabibinin raporunda belirtilmiştir. Bu raporda belirtildiği üzere Samsun-Sivas demiryolu bu ırmağın vadisini takip etmekteydi. İşçilerin çadırları ise ırmağın suyunu şehre taşıyan kanalın yakınında bulunmaktaydı. Bu durum suyun kirlenmesine yol açmıştır. 24 saat içerisinde öldürücü bir şekil alan hastalık suyun kesilmesinden sonra etkisini kaybetmiş ve 17 Temmuz 1911'de münferit bir hal almıştır. Hastalığın suyun kesilmesinden sonra etkisini kaybetmesi hastalığın suyoluyla yayıldığı düşüncesini doğrulamaktadır. Eylül ve Ekim aylarında da ufak tefek vakaların görüldüğü Samsun kolerasında toplam 222 kişi vefat etmiştir. Bunlardan 166'sı erkek 56'sı ise kadındır. Vefat edenlerden 80'ni işçi, 47'si hamal, 20'si esnaf, 9'u ise çeşitli mesleklerle uğraşan kişilerdi<sup>1762</sup>. İncelediğimiz arşiv belgeleri Samsun'daki koleraya karşı mahalli hükûmet ile merkezi hükûmet arasında ciddi bir yazışma trafiğinin yaşandığını ve hastalığın yayılmasına fırsat verilmemesi için bir takım tedbirlerin alınmaya çalışıldığını göstermektedir. Bu çerçevede ilk olarak Trabzon Vilayeti, Samsun'da koleranın ortaya çıkması üzerine Karadeniz sahillerinin muhafazası için bir vapurun gönderilmesini Dâhiliye Nezareti'nden istemiştir. Dâhiliye Nezareti, vilayetin bu talebini bir yazı ile Bahriye Nezareti'ne bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti, yazısında Samsun'daki koleraya dikkat çekerek İngiltere'den sipariş olunan ve hareket ettikleri bildirilen vapurlar gelmiş ise bunlardan birinin hemen Karadeniz'e gönderilmesini, gelmemiş

<sup>1761</sup> Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 37-38.

<sup>1762</sup> Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 196-197.



ise kaç güne kadar geleceğinin ve kaç gün içerisinde Karadeniz'e gönderilebileceğinin bildirilmesini istemiştir<sup>1763</sup>.

Trabzon Valisi Bekir Sami Bey tarafından 31 Mayıs 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta ise defalarca talep olunan vapurun gönderilmediği gibi Rize'den talep olunan sandallara ait tahsisatın da gönderilmediği belirtilmiştir. Bu nedenle Samsun kolerasına karşı alınmak istenen tedbirlerin alınmadığını ifade eden Bekir Sami Bey, muhafaza sandalları için istenilen tahsisatın ve istihdam olunacak gardiyanlara ödenecek ücretin bir an önce gönderilmesini istemiştir. Kastamonu Vilayeti Vali Vekili Nevzat Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1911 tarihli telgrafta da koleranın hüküm sürdüğü Samsun'un, Gerze ve Alaçam İskeleleriyle bağlantısına dikkat çekilmiştir. Bu nedenle bölgede gerekli olan gözetleme ve teftiş işlerinin yapılması için bir vapurun gönderilmesi istemiştir<sup>1764</sup>.

Canik Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta ise Samsun'daki kolera sırasında şehrin tek su kaynağının kirlendiğine ve bu nedenle hastalığın pek çok yerde aynı anda başladığına dikkat çekilmiştir. Hastalığın etkisini azaltabilmek için sayıları oldukça fazla olan işçilerin ve hamalların ikamet ettikleri hanlardan çıkarılarak çadırlarda tecrit altına alınmaları gerektiği belirtilerek bu iş için gerekli olan çadırların gönderilmesi istenmiştir. Dâhiliye Nezareti, yapılan yazışmalar neticesinde ücretleri daha sonra gönderilmek üzere ihtiyaç duyulan çadırların gönderilmesinin Erzincan'daki 3. Redif Müfettişliği'ne bildirildiğini Canik Mutasarrıflığı'na haber vermiştir. Bununla birlikte Sinop Tahaffuzhanesi'nin muhafazası için ihtiyaç duyulan yirmi neferlik ihtiyat kuvvetinin bir an evvel gönderilmesi talep edildiği gibi Samsun Hapishanesi'ndeki tutuklulardan bir kısmının ayrılarak bir başka yere nakledilmesi de Canik Mutasarrıflığı tarafından ilgili makamlara bildirilmiştir. Amasya Sancağı Mutasarrıflığı da Samsun'daki koleraya karşı harekete geçerek kordonlar teşkil etmeye çalışmıştır<sup>1765</sup>.

Trabzon Vilayeti'nde koleranın görüldüğü diğer bir yer de Fatsa Kazası'ydı. Said Paşa Hükûmeti döneminde 10-15 Ekim 1911 tarihleri arasında Fatsa'da koleradan 4 vefat görülmüştür<sup>1766</sup>. Ekim ayının sonuna kadar bölgede şüpheli vakalar görülmeye devam etmiştir. Aynı tarihlerde kolera Sivas yoluyla Erzincan'a da bulaştığı için Erzincan ile Trabzon arasında iki tahaffuzhane yapılmış ve kordon uygulamasına önem verilmiştir. 23 Eylül 1911'de Arnavutluk'tan Trabzon'a dönen Gümüşhane Redif Taburunun üç askeri koleraya yakalanmıştır. Alınan tedbirler sayesinde hastalığın Trabzon'a sirayet etmesinin önüne geçilmişse de 28 Ekim 1911'de Trabzon'un Ortahisar kahvesindeki bir şahıs koleraya

<sup>1763</sup>BOA. DH. İD. 57/9.

<sup>1764</sup>BOA. DH. İD. 57/9.

<sup>1765</sup>BOA. DH. İD. 57/9.

<sup>1766</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 197.

yakalanmıştır. 5-8 Kasım 1911 tarihleri arasında ise ikisi hapisanede ikisi ise şehirde olmak üzere toplam dört kolera vakası daha görülmüştür. Bunlardan üçü vefat etmiştir. Vilayet dâhilindeki Giresun'da kolera Ağustos ayının sonlarından Eylül ayının sonuna kadar hafif surette etkisini göstermiştir. Bu süre zarfında Giresun'da görülen 22 kolera vakasından 17'si vefatla sonuçlanmıştır. Dikkat çeken önemli bir nokta buradaki kolera vukuatlarında takip edilen tedavi usulleri hakkında resmi kaynaklarda bir bilgi verilmemesidir<sup>1767</sup>.

#### 1.4.3.10.3. Bolu Sancağı'nda Kolera

Dokuz kazadan oluşan Bolu Sancağı'nın Ereğli, Zonguldak, Bartın ve Akçaşehir kazaları hem sahil hem de kara memleketi olduklarından bulaşıcı hastalıklara daha kolay maruz kalmışlardır. 1911 yılında kolera'nın Bolu Sancağı'na yayılması Zonguldak İskelesi vasıtasıyla olmuştur. Buradan Devrek'e yayılan hastalık Zonguldak'tan memleketine giden bir yolcu vasıtasıyla Bolu'ya üç saat mesafedeki Elmalık Köyü'ne yayılmıştır. Hastalığın Gerede Kazası'na ise komşu Ankara Vilayeti'nin Haymana Kazasından getirilen yiyecekler vasıtasıyla bulaştığı tespit edilmiştir. Bolu Sancağı'nın umumi kolera istatistiki incelendiğinde 1911 yılının Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında Bolu Sancağı merkezi ile Gerede, Ereğli, Bartın, Devrek, Zonguldak ve Düzce Kazalarında 466 kişinin koleraya yakalandığı ve bunlardan 256'sının vefat ettiği görülmektedir. Sancağa bağlı kazalar içerisinde kolera vukuatının en fazla görüldüğü yerin 122 vukuat ile Devrek Kazası olduğu görülmektedir. En fazla vefat ise 88 vefat ile Düzce Kazası'nda gerçekleşmiştir<sup>1768</sup>. Mahalli hükûmet, merkezi hükûmetin desteğini alarak kolera'nın yayılmasının önüne geçebilmek için bir takım tedbirler almaya çalışmıştır. İncelediğimiz belge aslında mevcut imkânsızlıkların memleketin pek çok yerinde olduğu gibi Bolu Sancağı'nda da etkili olduğunu göstermektedir. Bolu Mutasarrıfı Kani Bey, 5 Eylül 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgrafında Aydın Köyü'nün iki jandarma ile kordon altına alınmasının mümkün olmadığını ve hastalığın etkisini genişletme tehlikesiyle karşı karşıya bulunulduğunun Ereğli Kaymakamlığı'ndan bildirildiğini ifade etmiştir. Bu nedenle Ereğli Redif Taburu'ndan hiç olmazsa 30 askerin gönderilmesini talep etmiştir. Bu talep karşısında Dâhiliye Nezareti durumu bir yazı Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti ilgili yazısında Bolu Sancağı'nda koleraya karşı gerekli yerlerde kordonların kurulması için ihtiyaç duyulan sayıda askerin verilmesi hususunda Ereğli Fırka Kumandanlığı'na emir verilmesini istemiştir<sup>1769</sup>.

<sup>1767</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. aynı yer.

<sup>1768</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 198-199.

<sup>1769</sup>BOA. DH. İD. 57/9.

#### 1.4.3.10.4. Sivas Vilayeti'nde Kolera

Sivas Vilayeti'nde kolera 6 Haziran 1911 tarihinde başlamıştır. Vilayetteki ilk kolera vukuatı Tokat'ta görülmüştür. Bu tarihten iki üç gün önce Samsun'dan Tokat'a gelmiş olan bir aile ile temas eden bir kadın koleraya tutulmuştur. Aynı tarihlerde Tokat Hapishanesi'nde de bir vaka görüldüğü<sup>1770</sup> gibi Gümüşhacıköy'e üç gün önce Samsun'dan gelmiş olan bir kadın da koleraya yakalanmıştır. Beş-altı gün içerisinde istilacı bir nitelik kazanan hastalık Havza Kazası'nın Çamlıca ve Hacıdere köylerinde de kendisini göstermiştir. 11 Haziranda Merzifon'da 15 Haziranda Yenihan'da kolera vakaları görülmüştür. 17 Haziranda ise Erbaa ve Niksar Kazaları'na yakın olan köylerde Samsun ve Tokat'tan gelen yolcular arasında vukuatlar görülmeye devam etmiştir. 15 Haziran 1911 tarihinden sonra Sivas, Tokat, Zile ve Merzifon'da görülen münferit vakalar sonrasında Haziran ayı sonlarında Amasya, Mecitözü, Lâdik ve Erbaa'da görülen kolera daha sonra Hafik, Zara, Tonos, Gürün, Darende ve Suşehri Kazaları'nda görülmüştür. Temmuz ayı başlarında ise hastalık vilayetin neredeyse tamamına sirayet etmiştir. Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerden de anlaşılacağı üzere kolera Sivas Vilayeti'ne Samsun'dan gelen yolcular vasıtasıyla bulaşmıştır. Koleranın Samsun'daki varlığının 30 Mayıs 1911 tarihinde ilan edilmesinden sonra Sivas Vilayeti'ni hastalığa karşı korumak için Karadağ'da Çakallı mevkiinde tahaffuzhaneler tesis edilmesine rağmen hastalığa karşı alınan tedbirler başarısız olmuştur. Vilayet dâhilinde süratli bir şekilde yayılması ise halkın cehaletinden ve belediyelerin temizlik konusuna yeteri kadar özen göstermemesinden kaynaklanmaktaydı. İçme ve kullanma sularının kirliliği de hastalığın yayılmasında etkili olmuştur. 1911 kolera salgınında Sivas Vilayeti'nin genelinde 2.522 kişi koleraya yakalanmış, bunlardan 1.785'i vefat etmiştir. Vilayet dâhilinde en fazla vefatın görüldüğü yer 397 vefat ile Sivas merkez, en az vefatın görüldüğü yer ise 4 vefat ile Aziziye Kazası olmuştur<sup>1771</sup>.

İncelediğimiz arşiv belgeleri Sivas Vilayeti'nin Samsun'daki koleranın vilayete bulaşmasının önüne geçebilmek için birtakım taleplerde bulunduğunu ancak merkezi hükûmetin bu taleplere cevap veremediğini göstermektedir. Sivas Vilayeti, Samsun'daki kolera daha vilayet bulaşmadan önce Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir telgrafta hastalığın bulaşmasının önüne geçilmesi için vilayet merkezinde oluşturulan sıhhiye komisyonu tarafından açıktan akan suyolları ile lağımaların üstlerinin kapatılmasının istenildiği belirtilmiştir. Telgrafta, bu iş için gerekli olan 4-5 bin liranın belediye bütçesinden karşılanmasının mümkün olmadığı da belirterek bu paranın Dâhiliye Nezareti'nin Sıhhiye Tahsisatından karşılanması istenilmiştir. Aksi halde bu durumun bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlayacağı da vurgulanmıştır. Dâhiliye Nezareti Sadaret'e göndermiş olduğu yazısında Nezaret bütçesinin ne

<sup>1770</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 200.

<sup>1771</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 200-201.

Sihhiye Tahsisatı'nda ne de başka bir tertibinde bu iş için ayrılacak bir karşılık olmadığını belirterek yardım istemiştir<sup>1772</sup>.

Aynı dönemde Tokat Kazası'nın içerisinde geçen ve sıhhiye heyeti tarafından koleraya sebebiyet verdiği tespit edilen Aksu ırmağının münasip bir yerde kesilerek şehre girmesine izin verilmemesi Dâhiliye Nezareti'nden talep edilmiştir. Ancak Dâhiliye Nezareti, Sivas Vilayeti'ne göndermiş olduğu 5 Temmuz 1911 tarihli telgrafta bu işin vilayete ait bir vazife olduğunu belirterek geri planda kalmayı tercih etmiştir<sup>1773</sup>. 22 Haziran 1911 tarihinde Tokat ahalisinden Karadervişzade Mehmet, Abdüllatifzade Hüseyin, Abdüllatifzade Osman, Genççağazade Tevfik, Muhtaryan Artin, Bakırcıyan Mihran, Haçıkyan Danil ve Asasyan Kigork imzasıyla Sadaret'e bir telgraf gönderilmiştir. "*Tokat ahalisi koleradan mahv olduktan sonra mu çaresine bakılacak, bu kadar telgraflarla koleradan feryat edenlere kimler imdat edecek, bari iki kelime olsun cevap veriniz*" şeklindeki bu telgraf kolera karşısında halkın yaşadığı endişeyi gösterdiği gibi kanaatimizce hükûmetin yetersiz yardımlarını da gözler önüne sermektedir. Bunun üzerine harekete geçen Dâhiliye Nezareti, hastalıkla mücadele için 20 bin kuruşluk bir havale ile 5 tabibin gönderileceğini Sivas Vilayeti'ne 27 Haziran 1911 tarihinde bildirmiştir<sup>1774</sup>. Tokat'taki kolera sırasında Sivas Vilayeti doğru bir adım atarak Tokat hapishanesindeki izdihamın azaltılması için 150 mahkûmun kalhaneye nakline izin vermiştir. Böylesi olağanüstü bir durumda bile Vilayet-Dâhiliye Nezareti-Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti arasında yaklaşık 1 ay devam eden bir yazışma trafiğinin yaşanması ise hastalığın yayılmasına ve vefatların artmasına yol açabilecek olumsuz bir durumdur<sup>1775</sup>.

Diğer bir belgede ise Samsun'da ortaya çıkan koleraya karşı Amasya'da ve diğer bazı yerlerde tesis edilmiş olan tahaffuzhane ve kordonların muhafazası için yeterli sayıda jandarmanın bulunmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle hastalığın bulaşmasının önüne geçmek için Sivas'taki Nizamiye Taburu'ndan bir bölüğün Amasya ve Tokat'a gönderilmesi istenilmiştir. Hatta bu iş için Erzincan'daki kolordudan da istekte bulunulmasına rağmen Dâhiliye Nezareti ile Harbiye Nezareti arasında yapılan yazışmalar nedeniyle vakit kaybedildiği görülmektedir. Neticede bu durumun da hastalığın yayılmasına etki ettiğini düşünmekteyiz<sup>1776</sup>. Nitekim 19 Temmuz 1911 tarihli bir yazı da bu düşüncemizi kanıtlar niteliktedir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bu yazıda son bir hafta zarfında Sivas Vilayeti'nin merkezi ile Merzifon ve Zile Kazaları'nda, Ankara Vilayeti'ne bağlı İskilip ve Çorum Kazaları'nda ve Aydın Vilayeti dâhilindeki Denizli ve Sarayköy'de koleranın

<sup>1772</sup>BOA. DH. İD. 57/9.

<sup>1773</sup>BOA. DH. İD. 50-2/5.

<sup>1774</sup>BOA. DH. İD. 50-2/5.

<sup>1775</sup>BOA. DH. İD. 50-2/5.

<sup>1776</sup>BOA. DH. İD. 57/9.

şiddetle hüküm sürdüğünün haber alındığı belirtilmektedir. Aynı yazıda imha edilmesi mümkün olan bu hastalığın özellikle köylerde yaygın olarak görüldüğü de belirtilmiştir. Hastalığın kasabadan kasabaya, köyden köye yayılmasının ise alınan tedbirlerin hakkıyla uygulanmamasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Bu durumun ise halkın cehaletinin yanı sıra tahaffuzhanelerde ve kordonlarda intizamı sağlayacak, bulaşık yerlerle temiz yerlerin karışmasını önleyecek görevlilerin sayıca yetersiz olmasına bağlanmış ve gerekli tedbirlerin bir an önce alınması istenilmiştir<sup>1777</sup>.

#### 1.4.3.10.5. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Kolera

Hüdavendigâr Vilayeti'nde kolera ilk olarak Mayıs ayında Kütahya'da görülmüştür. Vilayet Sıhhiye müfettişliği tarafından hazırlanan rapora göre koleranın Kütahya'ya bulaşması ya İzmir yoluyla ya da manevradan dönen askerlerin depoya kaldırılmış olan elbise ve eşyaları vasıtasıyla olmuştur<sup>1778</sup>. Kütahya'da koleranın ortaya çıkmasından sonra hükümet 13 Haziran 1911'de 7000 kuruş<sup>1779</sup>, 19 Haziran 1911'de 10 bin kuruş, 21 Haziran 1911'de 20 bin kuruş ve 1 Temmuz 1911'de ise 15 bin kuruşluk üç ayrı tahsisatı Kütahya'ya göndermiştir<sup>1780</sup>. Hastalık Bursa'ya misafir olarak Tavşanlı'dan gelen bir kişi vasıtasıyla bulaşmıştır. Şehirde 27 Haziran-24 Temmuz 1911 tarihleri arasında sadece 3 kolera vakası görülmüştür. Kolera, Bursa'ya olduğu gibi İnegöl'e de Kütahya vasıtasıyla bulaşmıştır. Tıpkı Sivas Vilayeti'nde olduğu gibi Hüdavendigâr Vilayeti'nde de suların kirli olması hastalığın yayılmasında etkili olmuştur. Ayrıca sıhhiye müfettişinin raporunda da belirttiği üzere, halkın fenni nasihatlere güvenmemesi de kısa süre içerisinde pek çok insanın vefat etmesine yol açmıştır. Bursa Sıhhiye Müfettişi Mehmed Celalettin Bey'in göndermiş olduğu rapor koleraya karşı bölgede oluşturulan kordonların faydaları hakkında bilgiler vermektedir. Bu rapora göre vilayetin neresinde kordon

<sup>1777</sup>BOA. DH. İD. 50-2/10. Dâhiliye Nezareti, Sivas, Ankara ve Aydın Vilayetleri'ne göndermiş olduğu 22 Temmuz 1911 tarihli yazısında, koleranın bu bölgelerde alınan sıhhi tedbirlerin hakkıyla uygulanmaması ve zabıta görevlilerininin bulaşık ve temiz bölgelerin karışmasını engelleyememesinden kaynaklandığını belirtmiştir (BOA. DH. İD. 50-2/10).

<sup>1778</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 202.

<sup>1779</sup>BOA. DH. İD. 50-2/21. Aynı belgede Kütahya'daki koleraya karşı korunmak için Karahisar Belediyesi'nin gerekli mevkiilerde kordonlar oluşturulmasına yönelik taleplerine yer verilmiştir. Ancak eldeki ihtiyat kuvvetlerinin yetersizliği nedeniyle bu taleplere cevap verilemediği görülmektedir. Ayrıca aynı tarihlerde İzmir'de görülen koleraya karşı korunmak için Denizli Sancağı da Aydın Vilayeti vasıtasıyla tabip ve tahsisat talebinde bulunmuştur. Bu taleplerin yanı sıra Denizli merkez kazası ile Çal, Buldan Tavas ve Garbi Karaağaç Kazaları'nda koleraya karşı tesis edilmiş olan kordonları muhafaza etmek için toplam 300 nefere ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Bu taleplere gönderilen cevabi yazıda ise Denizli Sancağı'nın ihtiyaçlarının karşılanması için ilgili makamlara gerekli yazıların yazıldığı belirtilmiş ve netice alınana kadar mevcut imkânlarla hastalığa karşı mücadele edilmesi istenmiştir (BOA. DH. İD. 50-2/21).

<sup>1780</sup>BOA. DH. İD. 57/9. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti, kolera ile mücadele için Hüdavendigâr Vilayeti dâhilindeki Eskişehir Kazası'na 10 Temmuz 1911'de 50 bin kuruş, Uşak ve Karahisar Kazaları'na 22 Temmuz 1911'de 30 bin kuruş, 2 Ağustos 1911'de ise 50 bin kuruş tahsisat göndermiştir (BOA. DH. İD. 57/9).

tesis edilmiş ise hastalığın yayılmasının önüne geçilmiştir<sup>1781</sup>. Nitekim kolera ile mücadelede son derece önemli bir tedbir olan kordonların muhafazasına büyük önem verildiği belgelerden de anlaşılmaktadır. Bursa'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan bir telgrafta koleraya karşı oluşturulan kordonların muhafazasının oldukça yoğun şekilde çalışan belediye, polis ve jandarma görevlilerine bırakıldığı belirtilerek bu durumun devam etmesinin sakıncalı olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle bir kısım efradın silahaltına alınarak bu işle görevlendirilmesi istenilmiştir. Diğer görevlilerin yoğun mücadeleleri sırasında ortaya çıkabilecek herhangi bir ihmalin önüne geçmek isteyen mahalli hükûmetin bu tavrı hastalıkla mücadeleye verilen önemi göstermektedir<sup>1782</sup>.

Sıhhiye müfettişliğinden gönderilen tafsilatlı rapora göre, Bursa'da koleraya karşı gerekli olan bütün sıhhi tedbirler alınmıştır. Bu sayede karşılaşılan bütün zorluklara rağmen hastalığın yayılmasının önüne geçilmiştir. Yüz bine yakın nüfusa sahip olan ve 214 mahallesi bulunan Bursa şehrinde kolera genelde münferit vakalar halinde kendisini göstermiştir. Ancak Hisar Mahallesi'nde hastaların ihbar edilmemesi Arap Dede, Davut Dede, Küçük Namazgâh ve Hisarlık Mahalleleri'nde ise lağımların açıktan akması ve birkaç derenin de sularının kirli olması nedeniyle kolera şiddetli bir şekilde hüküm sürmüştür. 1911 kolerasında Hüdavendigar Vilayeti genelinde toplam 2.542 kolera vukuatı görülmüş ve bunlardan 1.390'ı vefatla sonuçlanmıştır. Vefatın en fazla görüldüğü yer Mihaliç Kazası'dır. Mihaliç'te görülen 390 kolera hastasından 205'i vefat etmiştir<sup>1783</sup>.

#### 1.4.3.10.6. İzmit'te Kolera

1911 yılı Temmuz ayının sonlarına doğru kolera İzmit'te kendisini göstermiş ve 15 Ekim tarihine kadar devam etmiştir. Kolera, İzmit'e 1910 yılında olduğu gibi 1911 yılında da İstanbul'dan bulaşmıştır. İzmit Belediye Tabipliğinin raporuna göre hastalığın yaz aylarında görülmesi bir önceki yıla oranla daha şiddetli bir şekilde hüküm sürmesine yol açmıştır. Bölgede bir taraftan sağlık kurallarına layıkıyla uyulmaması diğer taraftan da mevsim nedeniyle bol miktarda bulunan meyvelerin yıkanmadan tüketilmesi ve kordon korkusuyla hastaların saklanması nedeniyle temasın artması hastalığın şiddetlenmesine yol açmıştır. Şehre 20 dakika mesafede tesis edilmiş olan kolera tahaffuzhane ve hastanesine gönderilen hastalarda vefat oranı %15'i geçmemiştir. Bu durum yapılan tedavinin başarısını göstermektedir. 1911 yılında İzmit'te toplam 287 kolera vukuatı görülmüş ve bunlardan 183'ü vefat etmiştir. İzmit Kasabası'nda görülen 91 vukuattan 61'i vefat ederken Soğucak Tahaffuzhanesi'nde görülen 46 vukuattan

<sup>1781</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 202.

<sup>1782</sup> *BOA. DH. İD. 165/1.*

<sup>1783</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 202-205.

12'si vefat etmiştir. İzmit'tin köylerinde ise 150 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 110'nu vefat etmiştir<sup>1784</sup>.

#### 1.4.3.10.7. Karamürsel'de Kolera

Karamürsel Kazası ile ona bağlı İznik Nahiyesi'nde kolera 14-31 Ağustos 1911 tarihleri arasında etkili olmuştur. Hastalık bölgeye İstanbul ve İzmit gibi bulaşık mahallerden gelenler vasıtasıyla bulaşmıştır. Pazarköy'e sirayet eden hastalık o civarda bulunan Kokarca, Boyalıca, Karaderbend köylerinde etkili olmuş ve daha pek çok köye sirayet etmiştir. Hastalığın sirayet ettiği bütün köylerde toplam 112 kolera vukuatı görülmüş ve bunlardan 72'si hayatını kaybetmiştir<sup>1785</sup>.

#### 1.4.3.10.8. Konya Vilayeti'nde Kolera

Kolera, 1911 yılında Konya Vilayeti'nin 29 kazasının 22'sinde görülmüştür. 10 Temmuz 1911 tarihinden 28 Kasım 1911 tarihine kadar etkili olan hastalığa 1.623 kişi yakalanmış ve bunlardan 1.144'ü vefat etmiştir. Konya Vilayeti'ndeki kolera salgınıyla ilgili önemli bir nokta, halkın pek çok yerde hastalarını haber vermediği gerçeğidir. Hatta bazı yerlerde ölümler bile geceleri gizlice gömülmüştür. Bu nedenle gerçek ölü sayısı bilinmemekte ve eldeki mevcut rakamın iki misli olduğu tahmin edilmektedir. Konya'daki kolera hakkında vilayet sıhhiye müfettişinin hazırlamış olduğu 31 Aralık 1911 tarihli raporun bazı noktaları oldukça önemlidir. Rapora göre, hastalık Konya Vilayeti'ne dört noktadan sirayet etmiştir. Bunlardan birincisi ve en önemlisi Aydın Vilayeti'ne giden tarım işçileridir. Aydın Vilayeti'nin hasat dönemi Konya'nın Beyşehir, Yalvaç, Seydişehir, Karaağaç ve Uluborlu Kazaları'ndan erken olduğu için bu kazaların halkı her yıl Aydın Vilayeti'ne giderek burada işçilik yapmaktaydı. Kendilerine "Aydıncı" adı verilen bu kişiler o sırada koleranın hüküm sürdüğü Aydın'dan kolera mikrobu kapmışlardır. Hastalık ilk olarak 10 Temmuz 1911'de Beyşehir ve Yalvaç Kazaları'na bağlı köylerde görülmüş, hastalık kısa süre içerisinde her iki kazayı da istila etmiştir. Kolera yine Aydıncılar vasıtasıyla 21 Temmuz 1911 tarihinde Seydişehir'ne, 22 Temmuz 1911'de Karaağaç ve Uluborlu'ya ve kısa bir süre sonra da Burdur'a sirayet etmiştir. Karaağaç'tan göl yoluyla 8 Ağustos 1911'de Eğirdir'e ulaşan hastalık İstasyon Nahiyesi yoluyla aynı tarihte Antalya'ya bulaştı. Hastalık 17 Ağustos 1911'de Yalvaç'tan Akşehir'e, Akşehir'den Ilgın'a ve Antalya'dan da Alanya'ya yayıldı. Bu tarihten sonra Akseki, Kaş ve Isparta'ya da

<sup>1784</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 206. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığına gönderilen 18 Eylül 1911 tarihli telgrafta, koleranın hastalığın görülmediği yerlere bulaşmasının önüne geçmek için hiçbir yerde panayır kurulmaması gerektiği belirtilmiştir. Meclis-i Sıhhiye tarafından alınan bu karar çok sayıda vilayete tebliğ edilmiştir (BOA. DH. İD. 57/9).

<sup>1785</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 206.

yayılan hastalık 27 Eylül 1911'de ise Elmalı'ya bulaştı. Böylece Konya Vilayeti'nin 15 Kazası'nda kolera görülmeye başlandı<sup>1786</sup>.

Koleranın Konya Vilayeti'ne sirayet ettiği ikinci nokta Ankara Vilayeti'ne bağlı Kırşehir Kazası'na tabi Avanos Kasabası'dır. Hastalık Kızılırmak yoluyla Avanos'tan Konya Vilayeti'ne bulaşmıştır. Koleranın Konya Vilayeti'ne bulaştığı üçüncü nokta, Ankara Vilayeti'nin Akdağmadeni Kazası'nın köylerinden gidip gelenler vasıtasıyla olmuştur. Koleranın Konya Vilayeti'ne bulaştığı dördüncü nokta ise Sivas Vilayeti ve Kayseri Sancağı'dır. Bağdat demiryolu inşaatında çalışmak için koleranın hüküm sürdüğü Sivas'tan ve Kayseri'den Ulukışla'ya çalışmaya gelen işçiler hastalığı Konya Vilayeti'ne taşımışlardır. İşçiler arasındaki ilk vukuat 14 Ekim 1911 tarihinde görülmüştür. Hastalığın şiddetlenmesi nedeniyle işçilerin pek çoğu firar etmiştir. Bu da hastalığın Bor ve Niğde'ye yayılmasına neden olmuştur<sup>1787</sup>.

İncelediğimiz belgeler İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetinin Konya Vilayeti'nin kolera ile mücadelesini mevcut imkânlar dâhilinde desteklediğini göstermektedir. Konya Vilayeti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Eylül 1911 tarihli yazıda kolera tahsisatı olarak vilayete gönderilen meblağdan elde çok az bir miktar kaldığı belirtilmiştir. Vilayetin genelinde özellikle de Isparta Livası'nın Eğirdir, Uluborlu, Karaağaç ve Yalvaç Kazaları'nda, Akşehir Kazası'nın Bermende Köyü'nde, Koçhisar Kazası'nda, Burdur Kazası'nda, Niğde Sancağı'nın Nevşehir Kazası'nda, Antalya merkezi ile İstanos Nahiyesi'nde koleranın hala devam ettiği belirtilmiştir. Hastalığın görüldüğü yerlerden tahsisat talep olunduğu da belirtilerek eldeki meblağın bunları karşılamaya yeterli olmadığı da ifade edilmiştir. Ayrıca Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından ikişer bin kuruş maaşla gönderilmiş olan 6 kolera tabibinin bu tahsisattan ödenmesi gereken maaş ve harcırahlarının ödenemediği de ifade edilmiş ve 100 bin kuruşluk yeni bir tahsisat talep edilmiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 20 Eylül 1911 tarihli yazısında Konya Vilayeti'ndeki kolera vakalarının diğer vilayetlere oranla daha az olmasına rağmen şimdye kadar 155 bin kuruş tahsisat gönderildiğini belirtmiştir. Ayrıca hastalığın giderek hafiflediğini de ifade ederek çok cüzi bir miktar kalmış olan kolera tahsisatından yeni bir tahsisat gönderilmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Dâhiliye Nezareti de kendisine gönderilen bu yazı çerçevesinde vilayete cevap vermiştir<sup>1788</sup>.

<sup>1786</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 207.

<sup>1787</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 208-209.

<sup>1788</sup>BOA. DH. İD. 57/9. Akşehir Kazası'nın Bermende Köyü bugünkü Savaş Köyü'dür (Köylerimiz, s. 468); İstanos Nahiyesi, bugünkü Korkuteli İlçesidir (Sezen, a.g.e. , s. 257).



#### 1.4.3.10.9. Malatya ve Mamûretülaziz’de Kolera

Kolera, 10 Temmuz-10 Ekim 1911 tarihleri arasında Malatya’da 197 kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Mamûretülaziz Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Ali Mürteza Bey tarafından hazırlanan ayrıntılı rapor koleranın bölgeye girişi, yayılma nedenleri ve karakteristik özellikleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu rapora göre 8 Temmuz 1911’de Sivas’tan araba ile Malatya’ya gelen iki kadından birisi yolda koleraya yakalanmıştır. Bunun üzerine arabacı diğer yolcularla birlikte bu kadını mahalli tabibe götürmüştür. Yapılan tabip muayenesinde kadının koleraya yakalandığı anlaşılmış ve diğer yolcularla birlikte tecrithaneye sevk edilmiştir. Gerekli sıhhi tedbirler alınmasına rağmen kadın vefat etmiştir. Bu olaydan üç gün sonra Ermeni Mahallesi olan Niyazi Mahallesi sakinlerinden Meyhaneci Agop, Manuk ve Misak adındaki üç kişi şüpheli belirtiler göstererek hastalanmışlardır. Vilayete resmen ihbar edilen bu durum nedeniyle Ali Mürteza Bey, 14 Temmuz 1911’de bölgeye gitmiş ve yaptığı incelemeler neticesinde hastaların koleralı olduklarını tespit etmiştir. Bunun üzerine hastalığın yayılmasının önüne geçebilmek için gerekli tahaffuz tedbirlerini almaya çalışmıştır. Ancak tecrit işini görevini ciddiye almayan jandarmalara yaptırılması nedeniyle hastalarla vatandaşlar arasında birçok temas meydana gelmiştir. Bu nedenle alınan sıhhi tedbirlerden gerekli fayda sağlanamamıştır. Bu durumda koleranın etkisini kısa sürede arttırmasına yol açmıştır. Koleranın Mamûretülaziz Vilayeti’nin merkezine taşınması ise Sivas’ta koleraya yakalanmış olan Harputlu sarraf Artin isimli vatandaş ile olmuştur. Mamûretülaziz’de 19 Ağustos-12 Ekim 1911 tarihleri arasında etkili olan kolera 54 kişinin vefat etmesine yol açmıştır<sup>1789</sup>.

#### 1.4.3.10.10. Ankara Vilayeti’nde Kolera

Ankara Vilayeti’nin merkezinde kolera 14 Ağustos 1911 tarihinde başlamış ve 3 Ekim 1911 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihler arasında vilayet merkezinde 215 kolera vakası görülmüştür. Bu vakalardan sadece 6 kişi iyileşmiş geri kalanların tamamı vefat etmiştir. 51 gün devam eden hastalık Ankara’ya iki yoldan sirayet etmiştir. Bunlardan ilki Amasya yoluyla Kalecik’e ve buradan da Ankara’ya ulaşan yoldur. İkincisi ise Eskişehir yoludur<sup>1790</sup>. Ankara Vilayeti dâhilinde koleranın etkili olduğu yerlerden biri Çorum Sancağı’dır. Koleranın, Çorum’da görüldüğü ilk tarih 1 Temmuz 1911’dir. 9 Eylül 1911’de ortadan kalkan hastalık buraya Samsun-Merzifon yoluyla bulaşmıştır. Hastalığın kısa süre içerisinde etkisini arttırması ise sağlık imkânlarının yetersizliği, tuvaletlerin düzensizliği, içme sularının kirliliği ve kolera

<sup>1789</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 213-217. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti, Malatya ve Mamûretülaziz’deki koleranın başka bölgelere yayılmasını önlemek için Dersim’de kurulacak panayıra buralardan kimsenin katılmasına müsaade edilmemesi yönünde bir karar almıştır. Bu karar Dâhiliye Nezareti tarafından ilgili makamlara tebliğ edilmiştir (*BOA. DH. İD. 57/9*).

<sup>1790</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 217.

hastalarının çamaşırlarının sokaklardaki çeşmelerde yıkanması gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Çorum Sancağı'na bağlı İskilip Kazası'nda kolera 22 Haziran-31 Ağustos 1911 tarihleri arasında görülmüştür. Belediye tabibi tarafından hazırlanan raporda 141 kişinin hayatını kaybetmesine yol açan hastalığın bölgeye nereden bulaştığı konusunda net bir bilgi verilmemiştir. Ancak İskilip'in ortasından geçen ve halkın su ihtiyacını karşılayan çayın hastalığın kaynağı olduğu düşünülmektedir. Yine Çorum Sancağı dâhilindeki Sungurlu Kazası'nda ise ilk kolera vukuatı 4 Temmuz 1911'de Başpınar Mahallesi'nde görülmüştür. Fakir halkın yaşadığı bir yer olan Başpınar Mahallesi'ndeki hastalık 10 Temmuz'da etkisini arttırmış ve bu tarihte Sungurlu'nun bulaşık olduğu resmen ilan edilmiştir. Belediye tabibinin raporunda hastalığın o sırada şiddetle hüküm sürdüğü Samsun ve Çorum'dan sirayet ettiği belirtilmiştir. Bununla birlikte kasabanın ortasından geçen ve halkın her türlü ihtiyacını karşılayan Budaközü Çayı'nın da hastalığın etki alanının genişlemesine yol açtığı belirtilmiştir. 1911 yılındaki Sungurlu kolerasında toplam 170 kişi hayatını kaybetmiştir<sup>1791</sup>.

Kırşehir Sancağı'nda ise kolera 27 Ağustos 1911 tarihinde başlamıştır. Görülen toplam 216 vukuattan 146'sı vefat ile sonuçlanmıştır. İki buçuk ay devam eden hastalık Kırşehir'e Sivas'tan bulaşmıştır. Hastalığın bu kadar şiddetli olmasında kasabanın ortasından geçen ve hapisane lağımı akıtılan ırmağın halk tarafından kullanılması etkili olmuştur. Hastalığın en etkili olduğu yer de 82 vukuatın görüldüğü hapishanedir<sup>1792</sup>. Kolera bu dönemde Mihaliççik Kazası'nda da kendisini göstermiştir. Ağustos ayının başlarında birkaç köyde kendisini gösteren hastalık 3 Ekim tarihine kadar devam etmiştir. Görülen 23 vukuatın tamamı ölümle sonuçlanmıştır. Beypazarı Kazası'nda ise 4 Ağustos 1911 tarihinde başlayan hastalık 10 Ekim 1911'e kadar devam etmiştir. Eskişehir'den bulaşan hastalık temizlik ve muayene işlemlerine rağmen 93 kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Kayseri'nin iki köyünde de görülen kolera ayrıca Develi ve Sivrihisar Kazaları'nda da kendisini göstermiştir. Develi'ye bağlı Çöten Köyü'nde 7 Eylül 1911'de başlayan hastalık 22 kişinin vefat etmesine yol açmıştır. Belediye tabibinin köyü kordon altına alması ve diğer sıhhi tedbirleri uygulaması sayesinde hastalık

<sup>1791</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 217-218.

<sup>1792</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 217-218. Kırşehir Sancağı Belediye Reisi Rıza Bey ile Sıhhiye Komisyonu üyesi Hakkı Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 12 Eylül 1911 tarihli telgraf, koleranın bölgede yarattığı tahribatı ve içerisine düşülen çaresizliği göstermesi bakımından önemlidir. Bu telgraf "*Kolera Kırşehir'i mahv ediyor. Şehrin dağınıklığından iki doktor yevmi otuz vefiyatın nihayet beşini görebiliyor. 230 mevcutlu hastane elli can verdi. Tahsisat verilmiyor, doktor gönderilmiyor, halimize merhamet olunmuyor vilayetten Dâhiliyeye yazıldığı bildiriliyor. Hemen tahsisat-ı kâfiye ile etubba yetiştirilmesine müsaadeleri mercudur*" şeklindedir. Dâhiliye Nezareti bu telgrafi alır almaz Ankara Vilayeti'ne 50 bin kuruşluk bir tahsisat daha gönderileceğini bildirerek bu meblağın 20 bin kuruşunun Kırşehir Sancağı için ayrılmasını ve bölgeye ihtiyaç duyulan sayıda tabip gönderilmesini emretmiştir. Ankara Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 14 Eylül 1911 tarihli yazısında Kırşehir'e daha önce 4 bin kuruş gönderildiğini bildirerek hükûmet tarafından gönderilecek 50 bin kuruştan emir olunduğu gibi 20 bin kuruşun Kırşehir'e gönderileceğini, ayrıca tabip Angelos Efendi'nin de bölgeye gönderildiğini ifade etmiştir (BOA. DH. İD. 57/9).

bastırılmış ve Ekim ayı başlarına doğru ortadan kalkmıştır. Sivrihisar Kazası'nda ise tek bir vukuat görülmüş ve alınan çeşitli tedbirler sayesinde hastalığın önüne geçilmiştir. Keskin Kazası'nda 14 Temmuz 1911'de başlayan kolera 5 Eylül 1911 tarihine kadar devam etmiştir. Hastalığın bulaşma nedeni suları mikroplu olan Budaközü Çayı'nın bölgedeki değirmenlerde un öğütmek için kullanılmasıdır. Hastalık özellikle Karabekir Tahaffuzhanesi yakınındaki köyler ile Selmanlı Nahiyesi'nin köylerinde etkili olmuş ve toplam 19 kişi vefat etmiştir. Keskin Kazası'nın merkezinde ise sadece 2 vukuat görülmüştür. 20 Haziran-28 Temmuz 1911 tarihleri arasında Avanos Kazası'nda da toplam 48 kolera vukuatı görülmüş ve bunlardan 29'u vefat etmiştir. Bala Kazası'nın Karakeçili, Emirler ve Hisar Köyleri'nde de görülen kolera toplam 24 can kaybının yaşanmasına neden olmuştur. Belediye tabibinin hazırlamış olduğu raporda hastalığın bölgeye terhis edilen ve bulaşık bölgelerden gelen askerler vasıtasıyla bulaşmış olabileceği belirtilmiştir<sup>1793</sup>.

#### **1.4.3.10.11. Kale-i Sultaniye Sancağı'nda Kolera**

Hastalık ilk olarak 8 Temmuz 1911'de Biga Kazası'na bağlı olup Erdek ve Bandırma yakınlarında bulunan Misakça Köyü'nde ortaya çıkmıştır. Midilli'den Erdek'e gitmek üzere Misakça Köyü'ne gelen ve burada birkaç gün kalan yedi suyolu ustasından ikisi İstanbul'a gidip Tahtakale civarında vakit geçirmiş ve buradan aldıkları kolera mikrobu Misakça'ya taşımışlardır. 16 Temmuz 1911 tarihine kadar devam eden hastalık süresince 11 kolera vakası görülmüş ve bunlardan sadece bir tanesi vefat etmiştir. Misakça Köyü'nde uygulanan ciddi sıhhi tedbirler sayesinde 31 Ağustos 1911 tarihine kadar başka bir kolera vukuatı görülmemiş ve hastalığın çevreye bulaşmasının önüne geçilmiştir. Bölgedeki ikinci istila 31 Ağustos 1911 tarihinde ansızın Biga Kasabası'nın bazı mahallelerinde başlamıştır. Kaza merkezi ile buna bağlı olan köylerde yaklaşık 40 gün devam eden hastalık 68 vakaya yol açmış ve bunlardan 53'ü vefat etmiştir. Kale-i Sultaniye Belediye Tabipliği'nin hazırlamış olduğu rapora göre bu istilanın sebebi Biga'ya komşu olan Bandırma ve Gönen ile civar köylerde görülen kolera vakalarına karşı yeterli kordonun oluşturulamamış olmasıdır. Kolera Biga'da ortaya çıktıktan sonra gerekli sıhhi tedbirler alınmış olmasına rağmen hastalık kaza merkezine yarım saat mesafedeki Çavuş Köyü'nden sekiz saat uzaklıktaki Karakoca Köyü'ne kadar civardaki köylerin çoğuna yayılmıştır. Bu köyler arasında en fazla vakanın görüldüğü yer kaza merkezine üç saat mesafede bulunan Kırlandıç Köyü'dür. 122 hanede 500'e yakın ahali bulunan köyde 10 günlük süre içerisinde 36 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 30'u vefat etmiştir<sup>1794</sup>.

<sup>1793</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 218-221.

<sup>1794</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 221.

Hastalık Kale-i Sultaniye’de iki defa ortaya çıkmış ve çok az bir tahribat yaparak ortadan kaldırılmıştır. Hazırlanan raporda bu durumun bölgede görevli sıhhiye heyetinin başarılı çalışmalarından ileri geldiği belirtilmektedir. Bununla birlikte kolera bölgedeki askerler arasında da yayılmıştır. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti’nden hemen sonra iş başına gelen Said Paşa Hükûmeti döneminde 10 Ekim 1911 tarihinde Biga’dan Kale-i Sultaniye’ye sevk edilmekte olan topçu askerlerinden biri şüpheli bir hastalığa yakalanarak vefat etmiştir. Bunun üzerine gerekli tedbirler alınmış ve ölen askerle temasta bulunan 7 asker tecrit edilmiştir. 15 Ekim 1911 tarihinde ise Biga’dan Kale-i Sultaniye’ye gönderilip Hacı Paşa Çiftliği yakınlarında ordugâh kurmuş olan taburun askerleri arasında hastalık yeniden başlamıştır. Belediye tabibinin raporuna göre hastalık askerlere Biga’dan bulaşmıştır. Ayrıca soğuk hava ve yorgunluk gibi olumsuz şartların da etkisi ile gelişmiştir. Burada da hastalığa yakalanan 16 askerden 4’ü vefat etmiştir. Neticede 8 Temmuz 1911 tarihinden 19 Ekim 1911 tarihine kadar Misakça Köyü, Biga ve mülhakatı, Kale-i Sultaniye merkezi ve Hacı Paşa Çiftliği askeriyesinde toplam 100 kişi kolera yakalanmış ve bunlardan 73’ü vefat etmiştir<sup>1795</sup>.

#### **1.4.3.10.12. Şam ve Çevresinde Kolera**

1911 kolerasının Şam’daki ilk vukuatı 14 Ağustos 1911 tarihinde görülmüştür. Bu ilk vukuata İstanbul yoluyla Şam’a gelen Ankara hacılarından birisinde rastlanılmıştır. İkinci kolera vakası ise birinci vakadan 26 gün sonra ortaya çıkmıştır. İki vaka arasında bu kadar uzun bir sürenin bulunması iki ihtimale bağlanmaktadır. Bunlardan ilki iki vaka arasındaki 26 günlük sürede hastalığın şehirde hafif şekilde devam etmiş olması ve daha sonra yavaş yavaş şiddetlenmesidir. İkinci ihtimal ise hastalığın şehre dışarıdan yeniden bulaşmasıdır. Kolera karşı gerekli sıhhi tedbirler alınmasına ve dezenfeksiyon işlemlerinin yapılmasına rağmen 8 Eylül 1911 tarihinden Ekim ayının başlarına kadar Şam’da 156 kolera vukuatı görülmüş ve bunlardan 140’ı hayatını kaybetmiştir. Bunun yanı sıra hastalık Şam çevresindeki Duma, Hama, Nebek, Humus ve Bekaa’da da etkili olmuş ve toplamda 232 kişi hayatını kaybetmiştir. Said Paşa Hükûmeti döneminde 22 Kasım 1911’de Yafa’da da kendisini gösteren kolera burada 3 vukuata yol açmış ve bunlardan biri vefat ettikten sonra hastalık ortadan kalkmıştır<sup>1796</sup>.

#### **1.4.3.10.13. Bağdat ve Çevresinde Kolera**

Bağdat’taki ilk kolera vakaları 13 Temmuz 1911’de görülmeye başlanmıştır. Oldukça şiddetli şekilde hüküm süren ve 7-8 saatte hastaların ölümüne yol açan hastalık şehrin her tarafını az çok etkilemekle birlikte en çok gerek meskenlerin gerekse de halkın sıhhi şartlarının

<sup>1795</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 222.

<sup>1796</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 223-225.

yetersiz olduğu Keriman Mahallesi'nde kendisini göstermiştir. Hastalık Bağdat'ta iki buçuk ay hüküm sürmüştür. Bu süre içerisinde 85 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 72'si vefat etmiştir. Aslında koleranın Basra'dan Bağdat'a sirayet etmemesi için ciddi tedbirler alınmasına, bölgeye gidip gelen vapurların tıbbi muayeneye tabi tutulmasına rağmen koleranın bölgeye sirayet etmesi<sup>1797</sup> portörler (taşıyıcılar) vasıtasıyla olmuştur. Hastalığın yayılmasının önüne geçebilmek için ciddi çabalar harcanmıştır. Bu amaçla bölge mıntikalara ayrılmış ve her mıntıkaya müstakil tabipler tayin edilmiştir. Bu sayede hastalık büyük tahribat yapmadan ortadan kaldırılmıştır. Alınan tedbirlerden en dikkat çekici olanı ise Dicle Nehri'nin suyunun kirlenmesini engellemek için yapılan çalışmalardır. Bağdat kolerası Bağdat'ın dışında Kerbela, Kuveyt, Necef, Kufe, Nasırıye ve Kazımiye gibi bölgedeki daha pek çok noktada daha etkili olmuştur. Bu dönemde görülen toplam 895 kolera vakasından 682'si vefatla sonuçlanmıştır<sup>1798</sup>.

#### 1.4.3.10.14. Basra'da Kolera

Kolera Basra'da ilk defa 7 Haziran 1911'de Ammara yakınlarındaki Hazret-i Azir isimli mevkide kendisini göstermiştir. Hazret-i Azir, Dicle Nehri kenarında 60 odalı büyük bir binadır. Burada ziyaretçilerin yanı sıra 10 jandarma neferi ve bunların aileleri de ikamet etmekteydi. Burayı ziyarete gelen kişi sayısı ise yılda 4-5 bini bulmaktaydı. Gerek ziyaretçiler gerekse bölgede yaşayan El-Buğnam aşireti buğday, arpa ve diğer yiyeceklerini İran'a bağlı Hüveyze isimli bölgeden tedarik ediyorlardı. Bu esnada koleranın Hüveyze'de hüküm sürmesi nedeniyle hastalık Hazret-i Azir'e de sirayet etmiştir. Kolera, buradan Ammara'ya dört saat mesafede bulunan Meşreh Nehri üzerindeki Dobric Nahiyesi'ne de sirayet etmiştir. Daha sonra bölgedeki bazı aşiretler arasında yayılan hastalık 14 Temmuz 1911'de Ammara'ya ulaşmıştır. Hastalık burada üç kola ayrılmış ve vapurla kuzey istikametinde Bağdat'a, güneyde istikametinde Basra'ya ve doğu istikametinde ise karadan Mecer-i Kebir ve Mecer-i Sagîr'e doğru ilerlemiştir. Basra'daki ilk vukuat 17 Temmuz 1911'de vuku bulmuştur. Basra'da da iki kola ayrılan hastalık bir taraftan gemilerle Kurna'ya bağlı Medine'ye ve buradan da Şûku's, Nasırıye ve Şutre'ye sirayet etmiştir. Diğer taraftan kolera, İran'da Muhammere'de 1.500 kişinin ölümüne yol açtıktan sonra gemiler vasıtasıyla Katîf'e de uğramış ve burada ortadan kalmıştır. 1911 yılındaki kolera sırasında Basra Vilayeti'nde 1.500 vukuat görülmüş ve bunlardan 990'nı vefat etmiştir<sup>1799</sup>.

<sup>1797</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 226.

<sup>1798</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 226-227.

<sup>1799</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...*, s. 228-229.

### 1.4.3.10.15. 1911 Yılında Rumeli Vilayetleri'nde Kolerayla Mücadele

#### 1.4.3.10.15.1. Edirne Vilayeti'nde Kolera

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin son dönemlerinde başlayan ve Said Paşa Hükûmeti döneminde bastırılan Edirne Vilayeti'ndeki kolera vakaları Edirne şehrinin yanı sıra Hayrabolu, İskeçe, Kırcaali, Mustafa Paşa, Keşan, Malkara ve Sofulu gibi vilayetin pek çok noktasında da tek tük vakalara yol açmıştır. Koleranın, vilayet dâhilinde en etkili olduğu yerler ise Edirne şehri ile Tekirdağ Sancağı'nın Hayrabolu Kazası'dır. Hastalık Edirne şehrinde 73 Hayrabolu'da ise 19 vefata yol açmıştır. Edirne Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin raporuna göre hastalığın Edirne şehrine sirayet etmesinin nedeni ise Çatalca'da uygulanan karantina süresinin yetersizliği ve hastalara ait pisliklerin nehre dökülmesidir. 1911 yılı içerisinde vilayetin genelinde 142 kolera vukuatı görülmüş ve bunlardan 114'ü vefat etmiştir. Hastalığa karşı alınan tedbirlerin en önemlileri arasında gerek istasyonda gerekse de trenlerin içerisinde tabipler bulundurulması, İstanbul'dan gelen yolcuların muayene edilmesi, Tunca Nehri'nden su alınmasının yasaklanması ve memleketi mıntikalara ayırarak her mıntıkaya bir tabip tayin edilmesi bulunmaktadır. Bu tedbirler sayesinde hastalığın büyük hasarlara yol açması önlenmiştir<sup>1800</sup>.

Kolera gibi önemli salgınların görüldüğü dönemlerde II. Meşrutiyet hükûmetlerinin hastalığın yayılmasını engellemek adına halkın bir arada bulunacağı panayır gibi etkinliklere karşı mesafeli hatta yasakçı bir tutum takındıklarını incelediğimiz belgelerde görmüştük. 1911 yılındaki kolera salgını sırasında da Edirne'de Sultanyeri Kazası'nda (Koşukavak=Krumovgrad) geleneksel bir hal almış olan Seyyid Baba Panayırı'nın toplanmasına yönelik vilayetten gelen talep de hükûmet tarafından titizlikle değerlendirilmiştir. Neticede Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti, vilayetin koleralı yerlerinden kimsenin gitmesine müsaade edilmemesi, diğer yerlerden gelecek ahalinin sağlık durumlarının belediye tabibi vasıtasıyla gözetim altında tutulması ve gerektiğinde fenni temizlik işlemlerinin yapılması şartıyla panayırın toplanmasına izin verilebileceği yönünde bir karar almıştır. Alınan bu karar Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla Edirne Vilayeti'ne tebliğ edilmiştir<sup>1801</sup>.

#### 1.4.3.10.15.2. Üsküp Sancağı'nda Kolera

Kosova Vilayeti dâhilindeki Üsküp Sancağı'nda kolera Karadağ sınırındaki kolorduya katılmak için Karadeniz sahillerinden gelen askerlerin taşıdıkları kolera mikrobunun İpek Mutasarrıflığı'ndaki askerlere bulaşmasıyla başlamıştır. Bir süre zayıf şekilde varlığını devam ettiren hastalık daha sonra halk arasında şüpheli vakaların görülmesine yol açmıştır. Bu nedenle durum İpek Mutasarrıflığı tarafından 23 Temmuz 1911'de Üsküp Sancağı'na bildirilmiştir.

<sup>1800</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 231-232.

<sup>1801</sup>BOA. DH. İD. 57/9.

Hastalığın İpek'te kısa bir sürede şiddetlenmesinin sebebi ise kasabanın ortasından geçen ve şehrin bütün lağımlarının akıtıldığı nehirdir. Çünkü bu nehrin suları halk tarafından her türlü ihtiyacın karşılanmasında kullanılmaktaydı<sup>1802</sup>.

Hastalık başlangıçta teşhis edilememesi nedeniyle gerekli tecrit işlemleri yapılamamıştır. Hastalığın tespit edilmesinden sonra Üsküp'ten ve İstanbul'dan sıhhiye heyetleri gelmişse de askerlerin bulaşık olması ve jandarma ile polis kuvvetinin de yokluğu nedeniyle haneler kordon altına alınamamıştır. Haftada bir defa vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde kurulan pazarlara gelen halkın serbestçe sağa sola gitmeleri, halkın sıhhi tedbirlere önem vermemesi ve mikroplu yiyecekleri tüketmeleri hastalığın kısa sürede yayılmasına yol açmıştır. Hastalık devam ettiği sırada İpek'e giden sıhhiye müfettişi tarafından hastalığın İpek'te sönüp etrafa yayılmaması için biri İpek ile kolordu arasında diğeri ise İpek ile Mitroviçe arasında iki karantina kurulmasına teşebbüs edilmiştir. Ancak 21 Temmuzda İpek'ten Yakova'ya giden 3 tabur asker arasında ortaya çıkan kolera, hastalığın Yakova'ya da bulaşmasına yol açtığı gibi erzak nakli için Mitroviçe'den gelen 500'den fazla arabacı ve kiracılar da Mitroviçe, Vulçetrin, Beypazar ve diğer kazalara firar ederek hastalığın buralara bulaşmasına da yol açmışlardır. Böylece 23 Temmuz 1911'de İpek'te ortaya çıkan hastalık aynı zamanda Yakova'da ve 3-4 gün sonra ise Mitroviçe, Vulçitrin'de ortaya çıkmıştır. Hastalık daha sonra ise Prizrin, Üsküp, Köprülü, Kumanova, Priştine, Kalkandelen ve Gostivar'da da tahribata yol açmaya başlamıştır. Hastalığın ayrıca demiryolundan uzak olan İştıp, Rodovişte, Osmaniye, Koçana, Kratova, Palanka ve Preşova Kazaları ile Taşlıca Sancağı'na sirayet ettiği de görülmüştür. Vilayet sıhhiye müfettişinin raporunda hastaların tedavilerine yönelik dikkate değer bir bilgi bulunmamakla birlikte bir nokta oldukça önemlidir. Bu nokta yukarıda da belirttiğimiz üzere şehrin ortasından geçen ve halkın her türlü ihtiyacını karşılamak için kullandığı nehrin sularının kesilmesinden sonra hastalığın şiddetinin azaldığı gerçeğidir. Ancak nehrin suyunun değirmenlerde de kullanılıyor olması halkın un ihtiyacının artmasına yol açmıştır. Bu nedenle hükûmetin emriyle nehrin suyunun akmasına yeniden izin verilmiştir. Bu durum ise hastalığın yeniden şiddetlenmesine neden olmuştur. Yenipazar Kasabası halkının İpek halkına göre hastalık karşısında daha umursamaz bir tavır takınması Yenipazar'da daha fazla vefatın meydana gelmesine yol açmıştır. Kalkandelen'de ise halkın daha bilinçli olması hastalığın tahribatını azaltmıştır. Öyle ki hastalığın devam ettiği süreçte Yenipazar'da 500, İpek'te 400 Kalkandelen'de ise sadece 60 vefat meydana gelmiştir. Hastalığın yarattığı tahribattan anlaşılan bir gerçek var ki o da bu üç bölgede de yapılan dezenfeksiyon işlemlerinin

<sup>1802</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 233.

yetersiz kaldığıdır. Üsküp, Köprülü, Priştine, Prizrin ve Mitroviçe de ise gerek tecrit gerekse de dezenfeksiyon işlemleri daha güzel yapılmıştır<sup>1803</sup>.

Bölgede görevli sıhhiye müfettişi raporunda karantinalar ve tecrithaneler hakkındaki görüşlerine de yer vermiştir. Müfettişe göre Üsküp'teki karantinalardan hiçbir fayda sağlanamamış aksine zararları görülmüştür. Çünkü Prizrin ile Yakova ve Mitroviçe ile İpek arasında oluşturulan karantina bölgelerine askerler ile memurların dışında hiç kimse uğramamıştır. Halk, Balkan yollarında hiçbir tıbbi muayeneye tabi tutulmadan istedikleri yere gitmiştir. Bu durum da hastalığın her tarafa yayılmasına neden olmuştur. Hâlbuki hasta görülen hanelerin tecrit edilmesi, epidemi mntıklarından çıkan yolculara muayene ve dezenfeksiyon işlemleri uygulanması, gittikleri yerlerde bu işlemlerin tekrar edilmesi ve beş gün tıbbi gözetim altında tutulmaları hastalığın zararlarının önüne geçilmesi için alınacak en önemli tedbirler arasında bulunmaktaydı. Kolera belirtisi gösteren kişilerin hastaneye nakledilerek tedavi edilmeleri meselesine gelince bu yöntemin olumlu neticeler vermesi tabii ise de Üsküp'te sadece fakir ve kimsesizlerin tecrithaneye nakledilip diğer kişilerin evlerinde bırakılması istenilen faydanın sağlanmasını önlemiştir. Hâlbuki son derece kalabalık olan Üsküp ve İpek Hapishaneleri'nde görülen vukuatların hemen tecrit edilmesi sayesinde sıhhi şartları son derece kötü olan bu tür müesseselerde bile hastalığın önüne geçilmiştir<sup>1804</sup>.

Kosova Vilayeti'ne bağlı Yenipazar Sancağı Tababetinden gönderilmiş olan raporda hastalığın burada 9 Ağustos 1911 tarihinde 8 hasta ile başladığı ve hastalığın 3.günü hasta ve vefat sayısının 17'ye yükseldiği bildirilmiştir. Aynı raporda ilk günlerde hasta görülen evlerin kordon altına alındığı ancak daha sonra halkın isyanı ve eldeki inzibat vasıtalarının eksikliği nedeniyle kordon uygulamasının kaldırıldığı da belirtilmiştir. Bu nedenle hastalık kısa sürede yayılmış ve 18 Ağustos'a doğru günlük vukuat sayısı 40'a kadar yükselmiştir. Ayrıca hastalığın yayılmasında Raşka deresi ile kasabanın ortasından geçen değirmen arkalarının rolü üzerinde de durulmuştur. Hastalığın başlarında değirmen sularının kesilmesine teşebbüs edilmiş ise de ahalinin cehaleti buna engel olmuştur. Ancak 5 Eylül 1911 tarihinde bölgeye gelen sıhhiye heyeti bu suyu kesmiş ve bundan sonra hastalığın şiddeti azalmıştır. Kanaatimizce gerek kordon usulünün kaldırılması gerekse kasabanın ortasından geçen suyun geç kesilmesi epideminin son derece şiddetli bir hal almasına ve yaklaşık 500 kişinin hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Neticede Kosova Vilayeti'nde 20 Temmuz-13 Ekim 1911 tarihleri arasında 2.512 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 1.700'ü vefat etmiştir. Aynı dönemde bölgedeki kolordu da ise toplam 737 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 234'ü hayatını kaybetmiştir. Mevcut raporlar askerler arasındaki can kaybının sivil halka göre daha az olmasını askerlerin her gün sağlık

<sup>1803</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 233-234.

<sup>1804</sup> *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye...* , s. 234.



personeli tarafından muayene edilmesine ve en ufak bir kolera belirtisi gösterenlerin hastanede tedavi altına alınmasına bağlamaktadır<sup>1805</sup>.

#### **1.4.3.10.15.3. İşkodra Vilayeti'nde Kolera**

Kolera, İşkodra Vilayeti'nde ilk olarak 8 Ağustos 1911'de Şengin Nahiyesi'ne gelen redif askerleri arasında görülmüştür. 13 Ağustosta Şengin Nahiyesi Malisörlerine ve 22 Ağustosta Çayağzı'ndaki redif askerlerine ve köylerdeki Malisörlere bulaşmıştır. Hastalık 24 Ağustosta İşkodra'nın Bahçe Mahallesi'ndeki askerlere ve halka da sirayet etmiştir. Hastalığın şehre asıl sirayet sebebi ise temastan ziyade tuvaletlere yakın bulunan ve suları her türlü ihtiyacı karşılamada kullanılan kuyulardır. 1911 kolerasında İşkodra Vilayeti dâhilinde 94 kişi koleraya yakalanmış ve bunların 71'i vefat etmiştir. En çok can kaybı ise İşkodra şehrinde olmuştur. Burada koleraya yakalanan 50 kişiden 40'ı vefat etmiştir<sup>1806</sup>.

#### **1.4.3.10.15.4. Manastır Vilayeti'nde Kolera**

Kolera, Manastır Vilayeti'nde 26 Temmuz 1911'de başlamıştır. Manastır Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Sadrettin Bey'in 27 Ekim 1911 tarihli resmi raporunda da belirttiği üzere hastalık Manastır'a İzmir'den bulaşmıştır. Bu raporda hastalığın bulaşmasının temel sebebi olarak hastalarla temas edilmesi gösterilmiştir. Ayrıca söz konusu raporda hastalığa karşı alınan sıhhi tedbirler üzerinde de durulmuştur. Buna göre sular, mektepler, hanlar, oteller, lokantalar, salhaneler ve benzeri diğer birçok yer en yeni usullere göre fenni temizlik işlemlerine tabi tutulmuştur. Ayrıca bölgede sıhhiye mıntıkları ve tecrithaneler de tesis edilmiştir. Raporda halka hangi ilaçlardan ne miktar verildiği de belirtilmiştir. Alınan bütün tedbirlere rağmen 1911 yılında Manastır Vilayeti'nde koleradan 373 kişi vefat etmiştir<sup>1807</sup>.

#### **1.4.3.10.15.5. Yanya Vilayeti'nde Kolera**

Yanya Vilayeti'nin merkezinde kolera Said Paşa Hükûmeti döneminde 29 Aralık 1911 tarihinde Antakya fırkasına mensup Anamur Redif Taburu askerleri arasında başlamıştır. Burada toplam 9 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 7'si vefat etmiştir. 3-18 Şubat 1912 tarihleri arasında fırkanın askerleri arasında 9 kolera vakası daha görülmüş ve bunlardan 8'i vefat etmiştir. Vilayetin Loros Kazası merkezindeki askerler arasında ise 9 Ocak-2 Şubat 1912 tarihleri arasında 25 kişi koleraya yakalanmıştır. Bunlardan 14'ü vefat etmiştir. Ayrıca Loros Kazası'nın İmamçavuş Çiftliği'nde 8 Ocak-20 Şubat 1912 tarihleri arasında 26 kolera vakası

<sup>1805</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 235-237.

<sup>1806</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 238. "Malisör" ya da "Malsor", bir kısım dağlı Arnavutlara verilen isimdir (Parlatır, a.g.e. , s. 1007-1008).

<sup>1807</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 239-240.

görülmüştür. Bunlardan 11'i vefat etmiştir. Halkadis Köyü'nde 3 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan biri vefat etmiştir. Loros Kazası'nın merkezinde ise koleraya yakalanan 6 kişiden biri vefat etmiştir<sup>1808</sup>.

#### **1.4.3.10.15.6. Selanik Vilayeti'nde Kolera**

Kolera, Selanik Vilayeti'nin Tikveş Kazası'na bağlı Nakotin (Nikotin?) Nahiyesi'nde 18 Ağustos 1911 tarihinde ortaya çıkmıştır. Daha sonra Selanik merkez kasabası, Karaferye, Tikveş ve Yenicevardar'a sirayet etmiştir. Alınan bütün tedbirlere rağmen istilasına devam eden hastalık Siroz Sancak merkezine, Yurdu Nahiyesi'ne ve bu sancağa bağlı Subaşı, Yeniçiftlik ve Timur köylerine de bulaşmıştır. Ayrıca vilayet dâhilindeki Nevrekob Kazası ile Drama merkez kasabası da bu salgından etkilenmiştir. Neticede 18 Ağustos 1911 tarihinden 24 Kasım 1911 tarihine kadar geçen 98 gün zarfında vilayet genelinde toplam 818 kişi koleraya yakalanmıştır. Bunlardan 592 kişi vefat etmiştir. En fazla vefat ise 271 kişi ile Selanik merkezinde gerçekleşmiştir<sup>1809</sup>.

#### **1.4.4. Said Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele**

30 Eylül 1911 tarihinde kurulan Said Paşa Hükûmeti dönemine ait bazı kolera vakalarına ve bunlara karşı alınan tedbirlere yukarıda değinmiştik. Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere 13 Ocak 1910-29 Eylül 1911 tarihleri arasında iş başında bulunan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde koleraya karşı yoğun bir mücadele verilmiştir. 1912 yılı içerisinde iş başında bulunan Said Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve II. Kâmil Paşa Hükûmetleri de bu mücadeleyi devam ettirmişlerdir. Said Paşa Hükûmeti dönemine ait 12 Şubat 1912 tarihli bir yazı bu durumun bir kanıtıdır. Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi'nden Erzurum, Diyarbakır ve Bitlis Vilayetleri'ne gönderilen bu yazı vilayetlerin sağlık durumlarının teftiş edilmesi ve ilkbaharda ortaya çıkabileceği düşünülen koleraya karşı gerekli sıhhi tedbirlerin alınmasının amaçlandığını göstermektedir. Bunun için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Umumi Kâtibi Bahaeddin Şakir Bey'in bu bölgelere gönderileceği bildirilmiş ve kendisine gerekli kolaylığın sağlanması istenilmiştir<sup>1810</sup>.

Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Mart 1912 tarihli diğer bir yazı da Said Paşa Hükûmeti'nin kolerayla mücadele konusundaki planlı hareket tarzını gözler önüne sermektedir. Yazıda koleranın iki seneden beri memlekette birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olduğu ve aynı durumun gelecek yıl ortaya çıkmasını önlemek için de gerekli sıhhi ve fenni tedbirlerin

<sup>1808</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 242.

<sup>1809</sup>Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye... , s. 244-245.

<sup>1810</sup>BOA. DH. İD. 46/53.

şimdiden alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu amaçla önceki yıl hissedilen ihtiyaçlar dikkate alınarak acilen bir sıhhi teşkilatın oluşturulması istenilmiştir. Bu teşkilatın gerek tesisi gerekse de devam ettirilmesi için ne kadar masrafa ihtiyaç duyulduğu, elde ne kadar etüv, pülverizatör, kimyasal temizlik maddesi ile ilaç bulunduğu ve daha ne kadar alet ve kimyevi maddeye ihtiyaç duyulacağına tespit edilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Ayrıca vilayet merkezlerinde bu araç gereçler için birer depo hazırlanması ve bunun da ne kadarlık bir masraf tutacağına tespit edilmesi istenilmiştir. Bununla birlikte vilayet merkezleri ile vilayetlerin münasip mahallerinde şimdiden tecrithaneler ve kolera hastaneleri tesis edilmesi için haneler tasarlanması ve Gureba hastanelerinin bulunduğu yerlerde ihtiyaç halinde hastanelerden kolera ile mücadele için odalar ayrılması da istenilmiştir. Hastalığın ortaya çıkması halinde ise etrafa yayılmasının önlenmesi için daha ne gibi fenni ve sıhhi tedbirlere ihtiyaç duyulduğunun tespit edilmesi adına vilayet sıhhiye meclislerinin toplantıya çağrılmasının valiliklere ve müstakil liva mutasarrıflıklarına tebliğ edilmesi de kararlaştırılmıştır<sup>1811</sup>.

Sivas Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 23 Nisan 1912 tarihli yazı alınan bu karar çerçevesinde taşradan dönüşler yapıldığını göstermektedir. Sivas Vilayeti, yazısında sıhhiye müfettişinin raporuna göre koleranın yeniden ortaya çıkma ihtimaline karşı alınması gereken fenni ve sıhhi tedbirlerin icrası için öncelikle Sivas, Tokat ve Amasya'da birer etüv makinesiyle ile tebhirhanenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca her kaza merkezinde bulunmak üzere şimdilik en az 25 adet pülverizatör ile mevcut listede cins ve miktarları belirtilen kimyasal maddelere ihtiyaç duyulduğunu da ifade etmiştir. Bunların yanı sıra vilayet merkezinde ve bağlı yerlerde hastane ve tebhirhane olarak kullanılmak üzere çadır tedariki ve baraka inşası ile merkezde depo olarak kullanılacak yerin kira bedeli ve tebhirhanelerin tesis masrafı olarak 3.000 liraya ihtiyaç duyulduğunu da bildirmiştir. Gerekli meblağ ile ihtiyaç duyulan malzemelerin gönderilmesini de talep etmiştir. Şimdiye kadar incelediğimiz belgelerden yola çıkarak Sivas Vilayeti'nin talep ettiği malzemelerin ve gerekli meblağın merkezi hükümet tarafından karşılanmasının mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Ancak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Mayıs 1912 tarihli bir yazı Sivas Vilayeti tarafından talep edilen tıbbi malzemelerin ve pülverizatörlerin Samsun yoluyla gönderildiği belirtmektedir. Bu durum da Said Paşa Hükümeti'nin vilayetin sıhhi ihtiyaçlarını karşılamak için elinden gelen çabayı gösterdiğini kanıtlamaktadır<sup>1812</sup>. Said Paşa Hükümeti dönemine ait 30 Mart 1912 tarihli diğer bir belge Mamûretülaziz Vilayeti'nin sağlık durumunu ortaya koymaktadır. Belgede vilayetin daha önce koleradan etkilenmiş olduğu belirtildiği gibi bölgenin Halep ve Sivas yolları üzerinde bulunması

<sup>1811</sup>BOA. DH. İD. 142/8.

<sup>1812</sup>BOA. DH. İD. 142/8.

nedeniyle de sürekli istila tehlikesi altında olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle bölgede yeniden bir sıhhiye meclisinin kurulması, sağlık personeli ihtiyacının karşılanması ve 5-6 pülverizatör ile gerekli ilaçların gönderilmesi istenilmiştir<sup>1813</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde daha önceden İzmir’de bulaşıcı hastalıklara karşı alınmak istenilen tedbirlere dair bir karar verildiği de görülmektedir. Aydın Vilayeti’nin bu konuyla ilgili 8 Ocak 1911 tarihli tezkeresi oldukça önemlidir. Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret makamına iletilen bu tezkerede İzmir’e ülkenin her tarafından birçok işçi ve hamalın geldiği ve bunların kalabalık gruplar halinde bir odada kaldıkları belirtilmiştir. Ayrıca bölgede ikamet eden yaklaşık 7-8 bin kişilik fakir halkın da sağlıklı şartlarda yaşadığı belirtilmiştir. Bu iki durumun bölgede başta kolera olmak üzere bulaşıcı hastalıkları doğuracağı belirtilerek fakir halk için fukara meskenleri, emraz-ı sâriye hastanesi ve bir de tecrithane inşası için tahsisat talebinde bulunulmuştur. Ancak yapılan müzakereler neticesinde gerek Dâhiliye Nezareti gerekse de Maliye Nezareti bütçesinde bu iş için karşılık olmadığını belirtmiştir. Ayrıca İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu’nun 88. maddesinin 9. fıkrasına göre bu tür hayır kurumlarının tesisinin ve idaresinin vilayetlere ait olduğu da ifade edilmiştir<sup>1814</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Kastamonu Vilayeti, 27 Mayıs 1912 tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne göndermiş olduğu bir yazı ile kolera hastalığının ortaya çıkma ihtimaline karşı tedarik edilmesi ve hazırlanması zor olan bazı ilaçların ve eşyaların gönderilmesini talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti, Kastamonu Vilayeti’nin bu talebini Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti’ne bildirerek gerekenlerin bir an önce yapılmasını istemiştir<sup>1815</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde Kastamonu Vilayeti, vilayet dâhilinde koleranın görülmesi halinde hastalıkla mücadele için karantina ve dezenfeksiyon usullerinden hangisinin uygulanması gerektiği konusunda Dâhiliye Nezareti’nden bilgi de istemiştir. Kastamonu Valisi Emin Bey’in imzasını taşıyan 6 Haziran 1912 tarihli yazıya göre vilayet dâhilinde koleranın görülme ihtimaline karşı alınacak tedbirlere dair Vilayet Sıhhiye Meclisinde yapılan müzakereye aza sıfatıyla katılan tabiplerin görüşlerine müracaat edilmiştir. Yazıdan anlaşıldığı üzere bu noktada Hastaneler ve Heyet-i Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Hikmet Süreyya Bey’in görüşleri ön plana çıkmıştır. Hikmet Süreyya Bey, üç senelik tecrübelerden yola çıkarak kara

<sup>1813</sup>BOA. DH. İD. 46/56.

<sup>1814</sup>BOA. DH. İD.126/32. Said Paşa Hükûmeti döneminde çıkarılan İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu’nun ikinci faslı, vilayetlere ait mahalli hizmetlerin neler olduğu hakkında bilgi vermektedir. Bu kanunun 11 fıkradan oluşan 88. maddesinin 9. Fıkrasında; hastane, bimarhane, darülaceze gibi müessesat-ı hayriye ve sıhhiyenin tesisinin vilayetlere ait olduğu ifade edilmiştir (*İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, Basım Yeri Yok 1330, s. 3-4). İzmir’de inşa edilmek istenen hastane ile tecrithaneyeye tahsisat talebi 1913 yılında da devam etmiştir. İzmir Valisi Nazım Bey tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen telgrafta tahsis edilen meblağ ile inşa edilmekte olan emraz-ı sâriye hastanesine ait tahsisatın savaşı durumu nedeniyle gönderilememesi halinde hastane ve tecrithane inşaatının yarım kalacağı belirtilmiştir (BOA. DH. İD. 47-2/8).

<sup>1815</sup>BOA. DH. İD. 50-2/3.

karantinalarının fenni ihtiyaçlara uygun şekilde tesis edilememesi ve edilme imkânının da olmaması nedeniyle karantina usulünden bir fayda sağlanamadığını belirtmiştir. Bu uygulamanın halk üzerinde kötü bir etki yarattığını da belirterek bu usulün hastalığın yayılmasını engelleyemediğini iddia etmiştir. Bu nedenle uygulanması mümkün olmayan ve zararları da aşikâr olan bu usulün yerine hastalığın görüldüğü yerde ortadan kaldırılmasını sağlayacak bir usulün uygulanmasını teklif etmiştir. Bu amaçla koleranın görüldüğü yerlerden çıkacak yolcuların eşyalarıyla birlikte dezenfekte edilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bu yolcuların adresleriyle gittikleri yerlerin de tespit edilerek serbest bırakılmalarını, gidecekleri yerin mahalli hükûmetine telgrafla bilgi verilmesini ve oraya ulaştıklarında da 5 gün tıbbi gözetim altında bulunmalarının daha uygun olacağını da ifade etmiştir. Bu uygulamanın hazineyi gereksiz masraflardan kurtaracağını da belirtmiştir. Kastamonu Vilayeti, Hikmet Süreyya Bey'in bu düşüncelerinin Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından incelenerek bu konuda nasıl bir hareket tarzı benimsenmesi gerektiğinin bildirilmesini istemiştir<sup>1816</sup>.

Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti, Kastamonu Vilayeti'nin bu sorusunu müzakere etmiştir. Yapılan müzakere neticesinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Temmuz 1912 tarihli cevabi yazıda kara karantinalarının pek çok medeni ülkede uygulanmadığı ve uygulandığı bölgenin iktisadi hayatı üzerinde de olumsuz etkiler yaptığının bilindiği belirtilmiştir. Osmanlı ülkesinde ise fenni temizlik araçlarının ve mikrobiyolojinin halen önemli eksiklikler içerisinde olması nedeniyle koleranın şiddetli olduğu zamanlarda karantina uygulamasının bulaşık ve temiz yerlerin karışmasını önlediği için uygulanmasının zaruri olduğu belirtilmiştir. Hastalığın şiddetine ve kaynağına yakınlığına göre karantina usulünün en az zararlı yani halkın istirahatini temin ve fenni temizliği tedarik ederek süresini çok uzatmadan uygulanmasına dikkat edilmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca hastalığın görüldüğü yerlerden çıkanların ciddi bir muayeneye ve fenni temizliğe tabi tutulmaları halinde bu zor usule gerek kalmayacağı da ifade edilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı topraklarında her türlü tedbirin az çok noksanla uygulandığı da belirtilerek bütün usullerden ayrı ayrı istifade edilmesi ile ihtiyaçların karşılanması gerektiği de belirtilmiştir. Hastalığın henüz Kastamonu Vilayeti'nin oldukça uzağında bulunduğu da dikkat çekilerek vilayetin sıhhi şartlarının ıslah edilmesi, hastalıklı bölgelerden gelenlerin muayene edilmeleri, eşyalarının fenni usullere göre temizletilmesi ve gittikleri yerlerde de müşahede altında bulundurulmaları tavsiye edilmiştir<sup>1817</sup>.

1912 yılının Mayıs-Haziran aylarında Adana'da ve Konya'da hüküm süren koleraya karşı alınacak tedbirleri organize etmesi için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye açısından Tevfik Rüştü Bey bu bölgelere gönderilmesine ve kordonların muhafazası için bir

<sup>1816</sup>BOA. DH. İD. 142/8.

<sup>1817</sup>BOA. DH. İD. 142/8.

miktar ihtiyat askerinin silahaltına alınmasına karar verilmiştir. Bunun için Harbiye Nezareti'nden 100 kişilik bir ihtiyat askeri talep edilmiştir<sup>1818</sup>. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa tarafından 10 Temmuz 1912'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı ise kolera ile mücadele için Adana Vilayeti'nde yapılan çalışmaları hakkında bilgiler vermektedir. Bu yazıya göre Adana'nın gerek özel durumu gerekse de bu mevsimde 60 bine yakın amelenin vilayette toplanması nedeniyle bölgede ortaya çıkan kolera önem taşımaktadır. 1911 yılı sonundan itibaren Osmanlı topraklarının bazı bölgelerinde koleranın yeniden ortaya çıkması nedeniyle gerekli tedbirlerin alınması adına merkezi hükümetten tahsisat talebiyle işe başlanılmıştır. Söz konusu tahsisat gecikmesine rağmen mevcut vasıtalar ile öncelikle mahalli sıhhiye heyeti tarafından gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Vilayet tarafından istihdam edilen tabiplere ek olarak önce on adet tabip ve bir müfettiş gönderilmiş daha sonra ise Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye üyelerinden Tevfik Rüştü Bey kolera ile mücadele çalışmalarını organize etmekle görevlendirilmiştir. Görevli sıhhiye heyetinin bildirmesi üzerine 5 adet pülverizatör ile bir adet mobil etüv makinesi de vilayete gönderilmiştir. Koleranın gerek vilayet dâhilinde yayılmasını önlemek gerekse de çevre vilayetlere bulaşmasının önüne geçmek için çeşitli mevkiilerde tahaffuzhaneler tesis edilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca gerek Halep Vilayeti'nden Adana'ya koleranın sirayetinin devam etmesinin önün almak için de Dervişiye Boğazı ile İskenderun yolu üzerindeki münasip bir yere muayenehane ve temizlik istasyonu kurulmuştur. Adana Vilayeti'nde işleyen trenlere seyyar tabipler tayin olunduğu gibi vilayet dâhiline dağılmış olan amelelerin sağlık durumlarını ıslah etmek için de daimi olarak köy ve nahiyelerde dolaşacak seyyar tabipler istihdam edilmiştir. Şehir ve kasabaların özel durumları da dikkate alınarak buralara gönderilen sıhhiye heyetleri tarafından her yer için ayrı ayrı mahalli sağlık tedbirleri alınmış ve halka hastalıkla mücadelede etkili olan genel tedbirler uygun bir lisanla ilan edilmiştir. Belediyelerden ise sağlık şartlarına her zamankinden fazla özen göstermeleri istenilmiştir. Vilayet dâhilinde hastalığın yayılmasına etki eden amelelerin haftada bir gün şehirlerde dolaşmaları ve geceleri sokaklarda geçirmeleri durumlarının geçici olarak yasaklanması hususu ise mahalli hükümet tarafından uygulanmamıştır. Ayrıca noksan araç ve gereçler tamamlanmamış ve ihtiyacı bildirilen Emraz-ı Sâriye (Bulaşıcı Hastalıklar) Hastanesi'nin tesis edilmesi için gerekli olan tahsisatta henüz gönderilememiştir. Bu eksikliklere rağmen vilayet dâhilinde hastalık azalmış ve çevre vilayetlere sirayetine de engel olunmuştur<sup>1819</sup>.

<sup>1818</sup>BOA. DH. İD. 50-2/68.

<sup>1819</sup>BOA. DH. İD. 142/8. Dâhiliye Nezareti'nin, Harbiye Nezareti'ne göndermiş olduğu 30 Haziran 1912 tarihli başka bir yazı, Adana'da görülen kolera vakalarına karşı alınan tedbirler hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Adana'da görülen koleranın tamamen ortadan kaldırılması için mahallince istihdam edilen tabiplerden başka İstanbul'dan da yeterli sayıda tabip tayin edilmiştir. Bu tabipler seyyar tabip şeklinde istihdam edilerek kolerayla mücadelede görevlendirilmişlerdir. Bununla birlikte bölgeye

Said Paşa Hükûmeti döneminde koleranın görüldüğü Konya Vilayeti'nde, hastalığın etki alanını genişletmesi ve bölgede tabip sıkıntısının görülmesi nedeniyle görev bölgelerine henüz gitmeyen Hrant Acemyan ve Musa Levi isimli tabiplerin hemen gönderilmelerini talep edilmiştir<sup>1820</sup>. Bununla birlikte vilayet Ereğli Kazası'nın Bulgurlu Köyü'nde 4-5 kolera vakasının görülmesi ve bunlardan ikisinin vefatla neticelenmesi nedeniyle köyün kordon altına alınması ve hanelerde tecrit işleminin uygulanması için 15 askerin istihdam edilmesini de Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti, Konya Vilayeti'nin bu talebini Harbiye Nezareti'ne ileterek gereğinin yapılmasını istemiştir. Harbiye Nezareti ise vilayete göndermiş olduğu cevabi yazıda Bulgurlu Köyü'ndeki kordonlarda muhafız olarak istihdam edilmek istenilen 15 ihtiyat askerinin bütün masraflarının ve ikişer yüz kuruşluk maaşlarının sıhhiye tahsisatından ödenmesi şartıyla silahaltına alınması için Redif Müfettişliği'ne emir verildiğini bildirmiştir<sup>1821</sup>. Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 17 Temmuz 1912 tarihli yazı ise Konya Vilayeti'nden yapılacak asker nakillerinde dikkat edilmesi gereken hususları ve alınması gereken sıhhi tedbirleri belirtmektedir. Bu yazıya göre Konya Vilayeti dâhilindeki Niğde, Bor, Ulukışla ve Antalya'da kolera ve veba hastalıkları görülmektedir. Bu bölgelerden asker alınması ise söz konusu hastalıkların diğer askerlere de bulaşmasına yol açabilir. Bu nedenle askerlerin hastalık görülmeyen yerlerden alınarak sevk edilmesi kararı alınmıştır. Bunun mümkün olmaması halinde ise herhangi bir temasa meydan verilmemesi, temasın meydana gelmesi durumunda ise 5 gün karantina ve gerekli fenni temizlik işlemlerinin uygulanması istenilmiştir<sup>1822</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde koleranın hüküm sürdüğü diğer bir yer ise Halep Vilayeti'ydi. 4 Temmuz 1912'de Halep'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan telgrafa göre son 48 saat içerisinde Halep'te 18 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 13'ü vefat etmişti. Dâhiliye Nezareti, kolera ile mücadele için Konya, Adana ve Halep Vilayetleri'nde ne gibi tedbirlerin alındığını yakından takip etmeye çalışmış ve vilayetlerden ayrıntılı raporlar istemiştir<sup>1823</sup>. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Temmuz 1912 tarihli yazı Halep Vilayeti'nde koleraya karşı yapılan mücadele ve bu mücadeledeki eksiklikler hakkında bilgiler vermektedir. Bu yazıya göre gerek Halep'te istihdam edilmiş mahalli tabiplerin vazifelerini yerine getirme konusundaki

---

iki müfettiş gönderilmiştir. Ayrıca Halep'ten Adana'ya ve Adana'dan Konya'ya gideceklerin bu iki vilayetin sınırında muayene edilmeleri kararlaştırılmıştır. Muayene edilen yolculardan karantina beklemeleri icap edenler için tahaffuzhaneler tesis edilmiştir. Askerlerin nakli hususunda ise her iki vilayette ayrı ayrı askeri başhekimler ile mahalli sıhhiye heyetleri arasında müştereken kararlar alınarak uygulamaya konulmuştur ( *BOA. DH. İD. 142/8*).

<sup>1820</sup>*BOA. DH. İD. 142/8.*

<sup>1821</sup>*BOA. DH. İD. 142/8.*

<sup>1822</sup>*BOA. DH. İD. 142/8.*

<sup>1823</sup>*BOA. DH. İD. 142/8.*

yetersizlikleri gerekse de mahalli gereklilikler nedeniyle kolera'nın görüldüğü hanelerin tecritleri ve hanelerdeki hastaların tedavileri hususunda eksiklikler yaşanmıştır. Bu nedenle hastalığa karşı daha etkili tedbirlerin alınması için 10 tabip tayin olunmuşsa da harcırahlarının ödenmemesi nedeniyle bölgeye gönderilememişlerdir. 1911 yılında Halep için büyük bir etüv makinesi Karantina İdaresi tarafından satın alınmış ise de savaş nedeniyle yerine ulaştırılamamıştır. 1912 yılında ise Halep Vilayeti'ne üç adet pülverizatör gönderilmiştir. Hastalığın çevre vilayetlere yayılmasının önüne geçilmesi için ise Suriye ve Beyrut Vilayetleri'ne 5 gün karantina konulması emredilmiştir. Kordonların muhafazası için gerekli olan ihtiyat askerlerinin istihdamında ise geç kalınmıştır. Halep Vilayeti'nin sıhhi durumunun arzu edilen seviyede ıslah edilmesi hususunda istenilen başarının sağlanamadığı da ifade edilmiştir. Bu nedenle bölgedeki hastalığın ortadan kaldırılmasına memur edilmiş olan müfettişin refakatinde tayin edilen 10 kişilik sıhhiye heyetinin bölgeye ulaşması ve burada lüzumlu göreceklere tedbirleri bildirmeleri sonrasında gerekli tahsisatın zaman kaybedilmeden mahalline gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir<sup>1824</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde İstanbul'da kolera nedeniyle sayıları gittikçe artan kordonların muhafazasının kim tarafından yapılacağı konusu bir tartışmaya yol açmıştır. İstanbul Polis Müdüriyeti mevcut polislerin büyük bir kısmının farklı işlerde görevlendirilmiş olması nedeniyle kordonların muhafazasında jandarma efradının görevlendirilmesini talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti, İstanbul Polis Müdüriyeti ve Şehremaneti arasında uzun yazışmalara konu olan bu mesele kordonların muhafazasının zabıtaya verilmesi ile çözüme kavuşmuştur<sup>1825</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde 4 Ekim 1911 tarihinde çıkarılan kanun ile İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde 12 Haziran, 23 Temmuz ve 15 Ağustos 1911 tarihlerinde kolera ile mücadelede kullanılmak için harcanmasına izin verilmiş olan toplam 8 milyon kuruşa ek olarak 3 milyon kuruşun daha harcanmasına izin verilmiştir<sup>1826</sup>.

#### 1.4.5. Balkan Savaşları Esnasında Kolera İle Mücadele (1912-1913)

8 Ekim 1912'de başlayan Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin hem toprak hem de itibar kaybettiği önemli bir hadisedir. Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'a karşı mücadele ettiği Balkan Savaşları sırasında bir kez daha şiddetli bir kolera salgını ile karşılaşmıştır. Balkan Savaşları döneminde sırasıyla Gazi Ahmet Muhtar Paşa, II. Kâmil Paşa ve Mahmud Şevket Paşa hükûmetleri iş başında bulunmuştur<sup>1827</sup>.

<sup>1824</sup>BOA. DH. İD. 142/8.

<sup>1825</sup>BOA. DH. İD. 50-2/71.

<sup>1826</sup>*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 3, s. 748; *Takvim-i Vekayi*, 29 Eylül 1327/12 Ekim 1911, nu. 947.

<sup>1827</sup>Balkan Savaşlarının nedenleri, gelişimi ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, *a.g.e.*, C. 9, s. 287-354; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 2, Ks. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları,



#### 1.4.5.1. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera ile Mücadele

İbrahim Hakkı Paşa ve Said Paşa Hükûmetleri döneminde görülen ve Balkan Savaşlarını teşvik edici nitelikte olan siyasi zafiyet ve hatalar Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi döneminde de devam etmiştir. Balkan ittifakını el altından hazırlayan Rusya'nın, Hariciye Nezareti'ne Balkanlarda savaş olmayacağına dair verdiği sahte teminata dayanarak Rumeli'deki 75 bin asker terhis edilmiştir. Daha Arnavutluk isyanlarının yatışmadığı ve 75 bin askerin terhis edildiği bir dönemde Balkan devletleri seferberlik ilan etmişlerdir. Bununla birlikte Balkan devletleri Rumeli'de yapılacak ıslahatların büyük devletlerle birlikte kendi kontrolleri altında yapılmasını da sert bir nota ile Osmanlı Devleti'nden istemişlerdir. Osmanlı Devleti, bu notayı Balkan devletleri ile ilişkilerini keserek cevaplamıştır. Bunun üzerine ilk olarak 8 Ekim 1912'de Karadağ, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. 17 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan'ın ve 19 Ekim'de ise Yunanistan'ın savaş ilan etmesi üzerine Osmanlı Devleti, adı geçen devletlere ayrı ayrı savaş ilan etmiştir<sup>1828</sup>. Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'na çok büyük imkânsızlıklar içerisinde girmişti. Özellikle ordunun ulaşım ve ikmali kötüydü. Savaşın ilk günlerinden itibaren askerin yiyecek ve beslenme sıkıntısının yanı sıra, ordunun politikaya girmesi komutanlar arasında ikiliğin doğmasına sebep olmuştu. Bundan başka Osmanlı ordusu 1909'dan beri esas savaş alanı olan ve her an bir saldırının gelebileceği Trakya ve Makedonya'dan uzak bölgelere gönderilmişti. Ayrıca bir kısmı da terhis edilmişti<sup>1829</sup>.

Osmanlı Devleti, savaşın ilk aşamasında Bulgarlara karşı savaştan Doğu ordusu ve Sırlara karşı savaştan Batı ordusu adında iki ordu kurmuştu. Bunlardan Doğu ordusu kısa zamanda bozguna uğramış, 22-23 Ekim 1912'de Kırkkilise (Kırklareli) Muharebesi'nin de kaybedilmesi ile Lüleburgaz'a çekilmişti. Doğu ordusu, 28 Ekim 1912'de burada yapılan savaşı da kaybedince Çatalca hattına kadar çekilmek zorunda kaldı<sup>1830</sup>. Çatalca hattına gelen askerler arasında bir süre sonra salgın hastalıklar görülmeye başladı. Bu hastalıkların başında kolera geliyordu. Hastalığın ortaya çıkmasında fiziki şartların büyük rolü vardı. Yağmurlu havalarda askerler perişan ve yorgun bir şekilde geri çekilmişti. Yeme ve içmeleri düzenli değildi. Yollarda temiz su kaynakları yoktu. Kontrolsüzce geri çekilen ve kolera taşıyıcısı olan askerler tuvalet ihtiyaçlarını gelişi güzel karşılıyorlardı. Bu durum şiddetli yağmurların biriktirdiği suların kirlenmesine yol açtı. Dağınık halde birliklerinden ayrılan askerlerin susuzluktan

---

Ankara 1991, s.306-433; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 2, Ks. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

<sup>1828</sup>Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 10-15.

<sup>1829</sup>Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

<sup>1830</sup>Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

birikintilere üşüşüp bu mikroplu suları içmeleri ya da kullanmaları ile de kolera salgın halini aldı<sup>1831</sup>.

Koleranın diğer bir sebebinin de silahaltına alınan erler olduğu iddia ediliyordu. Dr. Abdülkadir Noyan'a göre son zamanlarda Anadolu'dan ve Suriye'den gelen kıta askerlerinden bazılarının kolera taşıyıcısı olması bu salgının başlamasına yol açmıştı. Çünkü savaştan önce Edirne, Kırklareli ve Çatalca'da kolera yoktu. Ayrıca Karadeniz sahilleri ile İstanbul'da da kolera vakalarına rastlanmamıştı. 3. Ordu komutanı Muhtar Paşa da koleranın Anadolu'dan özellikle de Adana'dan gelen redif taburlarından bulaştığını düşünüyordu. Bir başka iddiaya göre ise yeni muharebe için Trabzon, Erzurum ve İzmir'den gelen takviye kuvvetler içerisinde de koleralı askerler vardı. Bu nedenle salgının Anadolu'dan gelen asker vasıtasıyla bulaşmış olma ihtimali de mümkündü. Resmi yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla askeri birlikler arasında kolera 23 Ekim 1912'den itibaren mevcuttu. Fakat iddiaya göre Harbiye Nezareti ya bu durumu fark etmemiş ya da gizleyerek hastalığın salgın haline gelmesine yol açmıştı. Bu durum İstanbul'un da ciddi bir tehdit ile karşı karşıya kalmasına yol açtığından Şehremaneti ile Harbiye Nezareti arasında bir gerginlik meydana gelmişti<sup>1832</sup>.

#### 1.4.5.2. II. Kâmil Paşa Hükûmeti Döneminde Kolera İle Mücadele

Osmanlı ordusunun muharebe alanlarında almış olduğu başarısız neticeler nedeniyle 21 Temmuz 1912'de kurulmuş olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti 29 Ekim 1912'de istifa etti. Bunun üzerine yeni kabineyi Kâmil Paşa kurdu<sup>1833</sup>. Yeni hükûmet mevcut siyasi ve askeri sıkıntıların yanı sıra kolera ile de mücadele etmek mecburiyetindeydi. Bu sırada hastalığın ordunun diğer kısımlarına yayılmasını önlemek için hasta askerlerin tamamı trenlerle İstanbul'a sevk ediliyordu. Her gün binlerce askerin o dönemde geniş bir bostan olan Gülhane Parkı'na, Demirkapı Sahili'ne ve Sarayburnu'na bırakılması felaketin daha da büyümesine neden oldu. Çadır bile temin edilemeyen askerler açık havada geceliyorlardı. Diğer taraftan Bulgar çetelerinin zulmünden korkan binlerce Rumelili Müslüman da İstanbul'a akın etmişti. Birkaç gün içerisinde askerlere ilaveten gelen 40-50 bin göçmen de İstanbul'da büyük bir izdiham yarattı. Bir süre sonra izdihamı önlemek amacıyla göçmenler Yeşilköy ve Bakırköy'de bekletilmeye başlandı. Kısa sürede bölgedeki tüm çadırlar, evler, okullar hastalarla doldu. Yeşilköy tren istasyonu yakınındaki Rum Mektebi, Yeşilköy Askeri Hastanesi haline getirildi. Hastaneye bağlı olarak Gramofon Plak Fabrikası ile tren istasyonu arasındaki geniş tarlaya çadırlar kuruldu. Ayrıca birkaç ev kiralandı. 6 Kasım 1912'de Gülhane'den Dr. Nazım Şakir Bey ile birlikte yine Yeşilköy Hastanesi'ne tayin edilen Abdülkadir Lütfi (Noyan) kıyamet

<sup>1831</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 77.

<sup>1832</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 77-79.

<sup>1833</sup>Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 669.

gününe andıran bu günlerde Gramofon Plak Fabrikası ile istasyon arasında duran kolera trenlerinin hastaları indirip ölüleri tarlalara bıraktığını ve sadece Yeşilköy'e 20.000'den fazla koleralı hastanın geldiğini bildiriyordu<sup>1834</sup>. Bu arada hastaların sayısının Yeşilköy'e sığmayacak kadar artması nedeniyle iyileşme dönemine giren hastaların deniz yolu ile Tuzla Tahaffuzhanesi'ne nakledilmesi emredildi. Abdülkadir Lütfi Bey'e göre Balkan Savaşları'nda görülen bu ilk kolera Türk ordusunun çeşitli savaşlarda tutulduğu en ciddi salgındı<sup>1835</sup>.

Koleranın İstanbul'da etki alanını genişletmesini istemeyen hükûmet şehrin kapılarına memurlar koydu. Ancak göçmenlerin Rami ve Davutpaşa üstlerinden dolaşarak şehre girmeleri nedeniyle alınan bütün tedbirler neticesiz kaldı. Bunun üzerine hükûmet göçmenlerden bazılarını yakın şehirlere sevk etmeye çalıştı. Bu arada çıkarılan kanun ve nizamnameler ile göçün getirdiği sorunlar kontrol altına alınmaya çalışılmışsa da uygulamalarda büyük aksaklıklar yaşandı. Bu durum hükûmeti yeni stratejiler geliştirmeye mecbur etti. Bu arada alınan kararlara rağmen İstanbul'a asker ve göçmen sevkياتının devam etmesi Şehremaneti'ni oldukça zor durumda bıraktı. Şehremaneti konuyla ilgili olarak hem Dâhiliye Nezareti'ne hem de Harbiye Nezareti'ne uyarı yazıları göndermeye devam etti<sup>1836</sup>. Kolera çok kısa bir süre içerisinde askerlerle birlikte hareket eden göçmenlere de sıçradı. Bu tehlikeli duruma rağmen sevkياتın yeteri kadar tedbir alınmadan başlatılması hastalığın etki alanının genişleyerek İstanbul'a ulaşmasına da yol açtı. Resmi belgelere göre İstanbul'da kolera 6 Kasım 1912'de başladı<sup>1837</sup>. İlk olarak Çerkezköy tarafından gelen göçmenler ve yaralılar arasında görülen koleradan sonra hastalığın yayılmasını önlemek ve hastalığı ortadan kaldırmak için Şehremini Cemil Bey'in başkanlığında Sıhhiye Nezareti, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye, Şehremaneti ve Etibba-ı Askeriyeden ikişer memurun katıldığı fevkalade bir komisyon oluşturuldu<sup>1838</sup>. Ayrıca şüpheli hastaların, anında tespit edilip hastane ve müşahedehanelere sevk edilmeleri için askeri ve sivil tabiplerden oluşacak bir "*Teftiş Heyeti*" kuruldu. Bu sayede hastalığın şehre daha fazla yayılmasının önleneceği düşünülüyordu<sup>1839</sup>.

Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Kasım 1912 tarihli bir yazıda iki gündün beri Tekirdağ'dan trenlerle ve deniz yoluyla İstanbul'a gelen yaralılar arasında koleralıların olduğu bildirilmekteydi. Ayrıca bunların Maltepe Hastanesi'ne sevk edilmelerine rağmen kolera hastalarının sevklerinin devam etmesi nedeniyle İstanbul'un çok ciddi bir tehdit altında bulunduğu da ifade edilmekteydi. Bu nedenle koleraya karşı daha ciddi tedbirlerin

<sup>1834</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 91.

<sup>1835</sup>Abdülkadir Noyan, "Memleketimizde Salgın Hastalıklar (Kolera Salgınları)", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 26, S. 4, Y. 1963, s. 441.

<sup>1836</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 80-81.

<sup>1837</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 79.

<sup>1838</sup>Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 97.

<sup>1839</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 137.

alınması ve hastaların İstanbul'a sevk edilmeyerek buldukları yerlerde çadırlarda tedavi edilmeleri istenilmekteydi. Fakat bu isteğe rağmen 17 askeri taşıyan nakil arabası kısa bir süre sonra İstanbul'a geldi. Şehremaneti bu yeni gelenler ve şehirde öküz arabaları üzerinde olumsuz şartlarda yaşayan göçmenler için Sirkeci İstasyonu'nda bir kolera hastanesi kurdu. Ancak bu tedbir de soruna kesin bir çözüm getirmiyordu<sup>1840</sup>.

İstanbul'da koleraya karşı acil tedbirler alınması gerekiyordu. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye bu konuda çalışmalar yaparak uygulanması gereken acil sağlık tedbirlerini 9 Kasım 1912'de hazırladı. Fakat savaş hali nedeniyle tabiplerin büyük bir kısmının cephede olması kolera ile mücadele tedbirlerinin uygulanmasını güçleştirdi. Bu sorunu ortadan kaldırmak için konunun uzmanı olan kişiler geri çağırıldı. Bu amaçla daha önce askere alınmış olan hıfzıssıhha uzmanı Aristidi, bakteriyolog Kemal Muhtar ve Ziya Beylerin İstanbul'a dönmelerine izin verildi. Bu arada alınan tedbir kararları çerçevesinde İstanbul'a gelen yaralı ve muhacirlerden hastalık belirtisi gösterenlerin hastanelere sevk edilmesi görevini, Sirkeci'de bulunan "*Teftiş Heyeti*" üstlenmişti. Bunun için İstanbul'da koleralılara mahsus kolera hastanelerinin kurulması gerekiyordu. Bu amaçla Meclis, "*Tedabir-i Tahaffuz*" masrafı olarak Maliye Nezareti'nden 3 milyon kuruşun kolera tahsisatına verilmesini talep etti. Ancak yapılan bütün çalışmalara rağmen koleranın yayılmasının önüne geçilemedi. 12 Kasım 1912'den itibaren hastalığın şehir halkına da bulaştığı ortaya çıktı. Aslında İstanbul Valisi, 9 Kasım 1912'de Sabah gazetesine mülteciler arasında kolera vakalarının sıkça görüldüğünü itiraf etmişti. 13 Kasım 1912'den itibaren sıhhiye memurluğu tarafından kolera bülteni yayınlanmaya başlandı. Buna göre 5-12 Kasım tarihleri arasında İstanbul'da 58 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 17'si vefatla neticelenmişti<sup>1841</sup>.

14 Kasım 1912'de Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi, Şehremaneti ve Harbiye Nezareti'ne koleraya karşı alınacak yeni tedbirleri gönderdi. 12 maddeden oluşan tedbirler arasında hastalığın kaynağı olarak gösterilen askerlerin ve göçmenlerin sıkı bir dezenfeksiyona tabi tutulduktan sonra şehre girmelerine izin verilmesi, hastane ve sağlık kurumlarının sıkı şekilde muhafaza edilmesi, göçmenlerin yerleşik halkla olan ilişkilerinin kesilmesi, kordon ve dezenfeksiyon uygulamalarına önem verilmesi bulunmaktaydı. Ayrıca mikroplu suların kullanılması ile çürümüş meyve ve sebze satışının yasaklanması ve bu tedbirleri içeren beyannamenin halka duyurulması da yeni tedbirler arasında yer almaktaydı. Bu yeni sağlık tedbirlerinin uygulanabilmesi için Şehremaneti'nin başkanlığında bir "*Kolera Komisyonu*" kuruldu. Gezici doktorlar ve temizlik müfettişleri tayin edildi. Şehremaneti

<sup>1840</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 80.

<sup>1841</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 138-140.

tarafından da “*Sıhhiye Heyetleri*” oluşturuldu<sup>1842</sup>. Bununla birlikte hastalıklarını gizleyen veya hastalığa yakalananları saklayanlar hakkında kanuni işlem yapılması yoluna da gidildi. Ayrıca göçmenlerin iskânı sırasında aşılınmaları işiyle uğraşmak için bir komisyon daha kurulması uygun görüldü. Nitekim Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından İstanbul’un muhtelif mahallerinde 11.115 kişi aşılandı<sup>1843</sup>.

Önceki kolera salgınlarında olduğu gibi 1912 yılındaki kolera salgını sırasında da cadde ve sokakların temizliğine özen gösterildi. Göçmen arabalarının sıklıkla geçtiği Babiâli Caddesi, Sirkeci İskelesi’ne kadar her gün Terkos suyuyla yıkandı. Şehrin su kaynakları kontrol edildi. Çatalca hatlarından, Terkos’a ve Kâğıthane’ye sevk edilen askeri birliklerde kolera bulunması, şehrin su kaynakları için büyük bir tehdit oluşturuyordu. Sıhhiye Meclisi, 17 Kasım 1912 tarihli oturumunda Terkos Gölü çevresinin boşaltılmasını, köy civarındaki askerlere ait eşyaların etüvden geçirilmesini, açıkta bekletildiği için tehlike oluşturan cenazelerin hemen defnedilmesini, suların her gün bakteriyolojik incelemeden geçirilmesini, Kâğıthane sularının askeri birlikler tarafından kordon altına alınmasını ve bent sularının kullanılmamasını önerdi. Bu kararı gerekçe gösteren Şehremini Cemil Bey’in girişimi üzerine Harbiye Nezareti, 1 Aralık 1912’de bölgedeki askerleri başka bir yere nakletti. Turunçlu, Halkalı, Taksim ve Kırkçeşme su kaynakları jandarma tarafından koruma altına alındı. 9-15 Aralık 1912’de Kâğıthane, 17 Aralık’ta Terkos ve 20 Aralık’ta Çemberlitaş’tan alınan su örneklerinde kolera vibronları görüldü. Bakteriyolojik inceleme sonuçları gazetelerde neşredildi. Şehirdeki kuyular dezenfektan maddeler dökülerek temizlendi. Lokanta, kahvehane, birahane, şerbetçi dükkânları gibi halka açık mekânlarda suların kaynatılarak kullanılması mecburi hale getirildi. Belediye doktorları ile belediye memurları bu dükkânlarda su kaynatma kuralına uyulup uyulmadığını kontrol ediyorlardı. Ayrıca belediye isteyenlere de kaynatılmış su dağıttı<sup>1844</sup>. Bu tedbirlerden başka İstanbul’daki kolera salgının önlenmesi amacıyla Fransa Salib-i Ahmer Cemiyeti adına Fransa Devleti’nin İstanbul sefirinin eşi Madam Bonpor tarafından kolera temizliğinde kullanılmak üzere Şehremanetine 50 fiçi kireç kaymağı gönderildi<sup>1845</sup>. Neticede alınan tedbirler sayesinde Aralık 1912 sonlarında hastalığın önü alınarak salgın kısa zamanda söndürüldü<sup>1846</sup>.

Şehremaneti akın akın İstanbul’a gelen göçmenler ile askerleri kordon altına almak için Boğaziçi’ndeki büyük otelleri, yalıları, yerli ve yabancı pek çok okulu hastaneye dönüştürdü. Şehremini Cemil Bey’in kayınpederi Şeyhülislam Cemaleddin Efendi’nin de onayı ile Ayasofya, Sultanahmet ve Şehzadebaşı Camileri başta olmak üzere İstanbul’daki tüm camiler ibadete kapatılarak hastalara tahsis edildi. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti göçmenlerin

<sup>1842</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 140-142.

<sup>1843</sup>Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 102-103.

<sup>1844</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...*, s. 91-92.

<sup>1845</sup>Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 103.

<sup>1846</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...*, s. 92.

beslenmesini üstlendi. 17 Kasım'da Ayasofya ve Demirkapı Camileri'nde günlük ölü sayısı 500'ü aşmıştı. Çok geçmeden koleraya yakalanan İstanbulluların sayısı göçmenleri geçti. Ancak alınan önlemler sayesinde vaka sayısı 25 Aralık 1912'de günlük 20'lere kadar düştü. 31 Aralık 1912 tarihine kadar toplam vukuat sayısı 2.343 olarak tespit edildi<sup>1847</sup>. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere kolera Balkan Savaşları döneminde sivil halktan ziyade Osmanlı ordusu içerisinde tahribat yapmıştır. Balkan Savaşları döneminde kolera'nın en şiddetli olduğu dönem 17-19 Kasım 1912 tarihleri arasındadır. Osmanlı Sıhhiye Teşkilatı'nın Alman organizatörü Wieting Paşa sadece 17 Kasım 1912'de Yeşilköy'e gelen hasta ve şüpheli sayısını 2.000 olarak vermektedir<sup>1848</sup>. Bu tarihten itibaren her üç günde bir 1.800 asker bölgeye gönderilmiştir. Fakat gönderilen bu askerlerin bir kısmı tedavi dahi edilmeden yolda hayatını kaybetmiştir. Savaş sırasında İstanbul'da görev yapan Alman gazeteci Wilhelm Feldmann, 16-27 Kasım 1912 tarihleri arasında Yeşilköy'de defnedilen cenaze sayısı hakkında çarpıcı bilgiler vermektedir. Bu tarih aralığı içerisinde 19 Kasım'da 670, 20 Kasım'da 500, 21 Kasım'da 250 ve 22 Kasım'da 310 kişi hayatını kaybetmiştir. Wieting Paşa gelenlerin yarattığı izdiham nedeniyle cesetlere 2-3 gün bakılmadığını belirtmiştir. Bölgeye gelen Amerikan Kızılhaç Heyeti Başhekimi Binbaşı Clyde Sinclair Ford ise güvenilir istatistikler tutulmadığı için bu tarihlerde Türk ordusunda koleradan ölenlerin sayısını söylemenin kesinlikle mümkün olmadığını belirterek 10.000'den fazla kişinin koleradan ölmüş olabileceğini iddia etmiştir. Aynı tarihlerde İstanbul'da da benzer bir durum söz konusuydu. 14 Kasım 1912'de Ayastefanos (Yeşilköy) Menzil Tabipliği'ne çekilen bir telgraf içerisinde bulunulan durumun ciddiyetini ortaya koymaktaydı. Telgrafta İstanbul'un içerisinde bulunduğu tehlikeye dikkat çekilerek Sarayburnu'nda 2.500 kolera hastasının bulunduğu; Tuzla, Manastırağzı, Kavak ve Serviburnu (Beykoz) Karantinalarının da kolera hastalarıyla tamamen dolu olduğu belirtilmekteydi. Bunun üzerine Harbiye Nezareti, bu durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi. İçerisinde bulunulan duruma çözüm olarak adalardan birinin boşaltılıp hastaların orada tecrit ve iskânlarının uygun olabileceği ifade edildi. Tehlikenin gittikçe artması üzerine de 16 Kasım 1912'den itibaren İstanbul'a asker sevki yasaklandı. Ayrıca daha önce alınan tedbirlerden çok daha sıkı tedbirler alınarak koleralı askerler şehir dışında tutulmaya çalışıldı. Göçmenlerin de İstanbul'a uğratılmadan doğrudan Anadolu'ya gönderilmesine başlandı. Bu sayede İstanbul'da kolera ile mücadelenin önündeki en önemli engellerden biri aşıldı. Devletin resmi kayıtlarına göre Balkan Savaşlarının

<sup>1847</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 91. Tutulan bir istatistiğe göre; Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Nuruosmaniye Camiinde 19 Kasım 1912'den 8 Aralık 1912 tarihine kadar günde 1.251 kişiye, Mahmud Paşa Camiinde 20 Kasım 1912'den 7 Aralık 1912 tarihine kadar günde 447 kişiye ve Sultan Ahmet Camiinde 19 Kasım 1912'den 30 Kasım 1912 tarihine kadar günde 1.200 kişiye düzenli olarak sabah ve akşam yemeği dağıtılmıştır. (*Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, 1329-1331, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul tarih yok, s. 202-203).

<sup>1848</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 80-81.

başlangıcından I. Çatalca Muharebesi'ni de içerisine alan süreye kadar menzil hastanelerinde toplam 219 subay ile 11.443 er koleraya yakalanmıştır. Bunlardan 29 subay ile 3.301 er ise hayatını kaybetmiştir. Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde cereyan eden II. Çatalca Muharebesi'nden barış antlaşmasına kadar geçen sürede ise 362 subay ve 35.588 er salgın hastalıklara yakalanmıştır. Bu süre zarfında 129 subay ve 8.769 erin koleradan vefat ettiği belirtilmiştir. Ancak gerçek rakamların bunlardan çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir<sup>1849</sup>. Bu dönemde koleranın görüldüğü diğer şehirlerde de yukarıda anlatılanlara benzer tedbirler uygulamaya konulmuştur. Örneğin İzmir'de karantina sistemi kurulduğu<sup>1850</sup> gibi ücretle tutulan şahıslara muhafaza ettirilen sıhhi kordonlar da oluşturulmuştur<sup>1851</sup>. Bursa'da ise Vilayet Sıhhiye Meclisi izdihamı önlemek amacıyla Bursa'ya göçmen naklinin durdurulması için hükûmet nezdinde teşebbüslerde bulunmuştur. Nitekim alınan bütün bu tedbirler sayesinde 1913 yılı içerisinde kolera salgının önüne büyük ölçüde geçilmiştir<sup>1852</sup>.

#### **1.4.6. Mahmud Şevket Paşa ve Said Halim Paşa Hükûmetleri Döneminde Kolera ile Mücadele**

Balkan Savaşları'nda etkili olan kolera bittikten 2 ay sonra 12 yeni kolera vakası ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 3 Nisan 1913'te kolera ile mücadele yöntemlerini belirlemek üzere bir "Kolera Komisyonu" kurulmuştur<sup>1853</sup>. Yine Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde 6 Nisan 1913'de çıkarılan bir kanunla Dâhiliye Nezareti'nin 1913 yılı bütçesinin 24. faslının 6. kolera tertibine 500.000 kuruş tahsis edilmiştir<sup>1854</sup>. 11 Nisanı izleyen 3 ay 10 günlük içerisinde ise yeni bir vakası görülmemiştir. Ancak Said Halim Paşa Hükûmetinin kurulmasından kısa bir süre sonra Temmuz ayının son günlerinde 2 yeni kolera vakası ortaya çıkmıştır. Bu kolera 6 ay kadar vaka sayısını arttırarak devam etmiştir. Kasım ayında zirve yapan hastalık yavaş yavaş azalarak 9 Şubat 1914'te tamamen ortadan kalktığında vaka sayısı 238'i bulmuştur<sup>1855</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti, Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti döneminde kolera ile mücadele için tahsis edilmiş olan 500.000 kuruşluk meblağa 5.000 liralık bir tahsisat daha eklemiştir. 11 Eylül 1913'te eklenen bu tahsisatın nedeni daha önce tahsil edilmiş olan meblağın tamamen kullanılmış olması ve koleranın İzmir ve çevresi ile Meriç Havzası'nda devam etmesidir<sup>1856</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde kolera ile mücadele hususunda önemli bir yenilik yaşanmıştır. Bu yenilik ilk defa kolera aşısının uygulanmasıdır. Bu aşı İstanbul'da

<sup>1849</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 82-85.

<sup>1850</sup>Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 103.

<sup>1851</sup>Karayaman, *a.g.e.*, s. 185.

<sup>1852</sup>Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 103.

<sup>1853</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 92.

<sup>1854</sup>*Düster, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 231; *Takvim-i Vekayi*, 28 Mart 1329/10 Nisan 1913; nu. 1427.

<sup>1855</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 92.

<sup>1856</sup>*BOA. İ.DUİT.* 84/54; *BOA. MV.* 231/281.

Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi'nde bakteriyoloji hocası Mustafa Hilmi (Sağun) ve Dr. Reşat Rıza Beyler tarafından hazırlanmıştır. Kolera aşısı II. Balkan Savaşı sırasında 10 Temmuz 1913'te Edirne'nin geri alınması sırasında askerler arasında baş gösteren kolera salgını sırasında uygulanmıştır. Dimetoka'da bir askeri mücadele merkezi kurularak ordu birliklerinin tamamı koleraya karşı aşılanmıştır. Orduda alınan başarılı sonuçların ardından kolera aşısı halka da tatbik edilmeye başlanmıştır. Resmi hekimler Bakteriyolojihane-i Osmani'de hazırlanan kolera aşısını Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi vasıtasıyla temin ediyorlardı. Aşı hükümet tarafından yapılan bir tedbir olduğu için ücretsizdi. 1916 Haziranında Sıhhiye Nezareti'nin teklifi ile bazı vilayetlerde görülen kolera hastalığının yayılmaması için gerekli yerlerde kolera aşısı mecburi olarak yapılmaya başlandı<sup>1857</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti, 1910, 1911 ve 1912 yıllarındaki kolera salgınları sırasında önemli hizmetlerde bulunmuş olan Yedikule Rum Hastanesi'ne bu salgınlarda yapmış olduğu masraflara karşılık olarak 1.200 lira ödenmesine yönelik bir karar almıştır<sup>1858</sup>. Yine aynı hükümet döneminde Üsküdar'da ve Sarıyer'de iki kişi kolera yakalanmıştır. Bu iki semtteki hastalıkların kaynağının koleralı askerlerin bulunduğu Sarayburnu ve Kavak Tahaffuzhaneleri olabileceği düşünülmüştür. Bu nedenle şehrin daha önceki yıllarda karşılaştığı tehditle bir daha karşılaşmaması için bu tahaffuzhanelerdeki askerlerin şehir halkı ile temas etmesinin engellenmesi ve gerekli sıhhi tedbirlerin ciddiyetle alınması ilgili makamlara emredilmiştir<sup>1859</sup>. Koleranın Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu zararların bilincinde olan Said Halim Paşa Hükûmeti bu hastalığa karşı daha iyi mücadele edebilmek için bir proje hazırlanmasını istemiştir. Bu amaçla bütün vilayetlere ve mutasarrıflıklara 21 Ocak 1914 tarihinde umumi bir tebligat gönderilmiştir. Bu tebligatta 4-5 seneden beri ülkenin bazı mahallerinde zaman zaman ortaya çıkan koleranın gerek nüfusa gerekse de ekonomiye vermiş olduğu zararlara vurgu yapılmıştır. Kışın en şiddetli döneminin hüküm sürmesine rağmen bazı yerlerde terhis edilen askerler ve geri dönen savaş esirleri vasıtasıyla hastalığın yeniden ortaya çıktığı da belirtmiştir. Bu hastalığın sıhhi şartları zaten ıslaha muhtaç olan memlekette ilkbaharda tekrar ortaya çıkıp, salgın halini alabileceği de belirtilmiştir. Bu sebeplerden dolayı hastalığın ortaya çıktığı yerde söndürülmesi için gerekli olan tedbirleri almak adına hazırlık yapılması istenilmiştir. Ayrıca mevcudu bulunmayan veya eksik olan kimyevi maddeler ile temizlik araçlarının tedarik edilmesi, beldelerin temizlik işlerine ve sıhhi şartlarına her zamankinden fazla özen gösterilmesi ve bu konuda tedariki mümkün olan vasıtalar ile koleraya karşı mücadele için sağlık görevlilerine bir proje hazırlanması istenilmiştir<sup>1860</sup>. Hazırlanan proje 28 Mart 1914'te ilgili

<sup>1857</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 93.

<sup>1858</sup>BOA. MV. 179/76.

<sup>1859</sup>BOA. DH. İD. 166/5.

<sup>1860</sup>BOA. DH. HMŞ. 22/67.



makamlara gönderilmiştir. Projede kolera ile mücadele için uyulması istenilen genel tedbirler şöyle sıralanmıştır: 1- İçilen ve kullanılan sular ile su kaynaklarının temizliğine önem verilmelidir. 2- Vefat edenler tabip raporu olmadan defnedilmemelidir. 3- Han, otel, bekâr odaları, kahveler, okullar ve kışlalarda izdihamın önüne geçilmelidir. 4- Çarşı ve pazarlarda, lokantalarda, aşçı dükkânlarında, otellerde, hanlarda, bakkal dükkânlarında, seyyar satıcılarda, şerbetçilerde, suculara satılan yiyecek ve içeceklerin kirli ve bozuk olmamasına dikkat edilmelidir. 5- Çarşı ve pazarlarda satılan eski elbiseler ile halı, kilim, yatak, yorgan ve benzeri eşyaların fenni temizlik işlemleri yapılmadan satılması yasaklanmalıdır. 6- Han, ikametgâh ve dükkânlara ait çöpler sokağa atılmamalıdır. 7- Resmi tabip tarafından verilen ve bulaşıcı hastalığı olmadığını gösteren rapora sahip olmayan hastalar hanlara veya otellere kabul edilmemelidir<sup>1861</sup>.

Bu projeye göre kolera ile mücadele için vilayetlerin yapacağı en önemli sıhhi teşebbüs her vilayet merkezinde ve hatta mümkünse her sancak ve kaza merkezinde birer seyyar etüvün bulundurulmasıdır. Ayrıca hem vilayet merkezlerinde hem de kaza merkezlerinde 20'şer yataklık birer küçük karantina istasyonu tesis edilmelidir. Kolera istilaları hem merkezi hükümetleri hem de mahalli hükümetleri birçok masrafa soktuğu, ticareti ve halkın serbestçe dolaşımını engellediği için bu sıhhi tedbirlerin bir an önce alınması tavsiye olunmuştur. Projenin devamında ise bir yerde koleranın ortaya çıkması durumunda kurulacak “*Kolera Komisyonu*” nun üyeleri, hastalığa karşı yapılacak çalışmalar ve uyulacak kurallar hakkında bilgiler verilmiştir. Projenin son kısmında ise çevre vilayetlerde koleranın ortaya çıkması durumunda neler yapılması gerektiği hakkında bilgiler verilmiştir<sup>1862</sup>.

Said Halim Paşa Hükümeti döneminde 23 Ağustos 1914 tarihli umumi bir tahrirat ile kolera hastalarına bakan kişiler ile hastane hademelerinin aşılınması mecburi hale getirilmiştir. Bu tahriratta koleranın görüldüğü dönemlerde hastalığın etrafa yayılmaması için alınması gereken bütün tedbirlerin dikkatle alınması istenilmiştir. Bu çerçevede hastaların etrafında bulunan şahısların ve içme suyu vasıtasıyla bulaşan kolera vakalarında ise bu suyu kullanan herkesin gönderilen talimatta belirtildiği şekilde mecburi olarak aşılacakları belirtilmiştir. Bunun için her vilayet merkezine yeteri kadar aşı gönderilmiştir. Bu aşidan sancak merkezindeki liva tabiplerine ve kaza tabiplerine aşı talimatnamesi ile birlikte yeteri kadar gönderilmesi de istenilmiştir. Söz konusu tahriratta kolera aşısının bu hastalığa karşı son derece etkili bir tedbir olduğu da belirtilerek isteyen herkesin kolera vukuatının görülmediği

<sup>1861</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 4-7.

<sup>1862</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 8-10.

dönemlerde de tabipler tarafından aşılınması ve daha fazla aşıya ihtiyaç duyuluyorsa Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden talep edilmesi de istenilmiştir<sup>1863</sup>.

23 Eylül 1914 tarihli diğer bir umumi tahriratta ise ilk defa gönderilen kolera ve tifo aşılarının taşraya ve taşradan İstanbul'a gönderilme şekli hakkında bilgi verilmiştir<sup>1864</sup>. 25 Ekim 1914 tarihli başka bir umumi tahriratta ise ihtiyaç duyulmadıkça tifo ve kolera aşısı talep edilmemesi istenilmiştir. Bu tahriratta 7 Eylül 1914 tarihinde bir liva hükümet tababetinden talep edilen kolera ve tifo aşılardan 71 adedinin kullanılmadan iade edildiği belirtilmiştir. Hâlbuki aşılara beraber gönderilen talimatnamede belirtildiği üzere tifo aşısının etkisini üç ay sürdürdüğü ve bu süre zarfında geri gönderilmesinin uygun olmadığı ifade edilmiştir. Mevcut savaş hali nedeniyle zahmetle hazırlanan aşılar için ampül bulmanın güçlüğü de belirtilerek böylesi bir zamanda bu aşılardan istifade edilmeyerek iade edilmesinin kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Bu nedenle lüzum görülmedikçe ve tatbik edileceği anlaşılmadıkça tifo ve kolera aşısı talep edilmemesi ve eldeki aşılardan da vaktinden önce iade olunmaması tavsiye olunmuştur<sup>1865</sup>.

## 2. Frengi ile Mücadele İçin Yapılan Çalışmalar

### 2.1. XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadeleyle Genel Bakış

Sifilis olarak da bilinen frengi, vücudun çeşitli dokularında yapı ve işlev bozukluklarına yol açan bulaşıcı bir hastalıktır. Genellikle cinsel birleşme ile bulaşan frengi, zührevi bir hastalıktır. Ancak hastalıklı annelerin çocuklarına da bulaşabileceği gibi ekonomik ve toplumsal koşulların elverişli olmadığı bazı sıcak bölgelerde yerleşik olarak da görülebilir<sup>1866</sup>. En çok cinsel temas veya frengi yaralarına doğrudan temas ile bulaşan bu hastalığa yakalanma açısından ırkın ve yaşın önemi yoktur<sup>1867</sup>. Frengili bir yara ile temasta bulunduktan 15-20 gün sonra ilk frengi yarası mikroplar nereye girmiş ise orada çıkar. Bu yara önce ufak bir sivilceye benzer. Yavaş yavaş büyür, üzerinde bulunan kabuk düşer, mor-kırmızı bir renk alır. Bu yara dört beş haftada kapansa da bu süre içerisinde mikroplar bütün vücudu istila etmeye başlar<sup>1868</sup>.

<sup>1863</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...*, C. 1, s. 29-30.

<sup>1864</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...*, C. 1, s. 33.

<sup>1865</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...*, C. 1, s. 67-68.

<sup>1866</sup> "Frengi", *Ana Britannica*, Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul tarih yok, s. 147.

<sup>1867</sup> İnci Hot, *Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 73.

<sup>1868</sup> *Frengilere Nesayih*, Sıhhiye Nezareti, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Tarafından Tertip Edilmiştir, Matbaa-ı Bahriye, İstanbul 1334, s. 3; Frenginin tanımı, tıbbi özellikleri, bulaşma ve tedavi yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Frengi", *Ana Britannica*, s. 147-148.

Frenginin tarihte ilk kez ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir<sup>1869</sup>. Bazı görüşler frenginin eski zamanlardan beri doğu yarım kürede var olduğunu kabul etmekle birlikte genel kabul hastalığın Avrupa'ya Amerika'dan geldiği yönündedir<sup>1870</sup>. Salgın hastalıklar konusundaki çalışmaları ile tanınan Andrew Nikiforuk, frenginin Avrupa'ya ilk kez 1493'te Kristof Kolomb ve denizcileri tarafından Espanola Adası'ndan veya Haiti'den getirildiğini ve hastalığın ilk büyük salgınına da 1493'te İspanya'nın Barselona şehrinde yaptığını belirtmektedir<sup>1871</sup>. Frengi, kısa sürede İspanyol askerleri ve kadınları arasında yayıldıktan sonra bu askerler vasıtasıyla Avrupa'ya taşınmıştır. 1497'de İsviçre, Fransa ve Almanya'da, 1499'da ise Macaristan ve Rusya'da ortaya çıkan hastalık Portekizli gemiciler vasıtasıyla da başka ülkelere taşınmıştır. 1498'de Hindistan'da, 1505'de Güney Çin'de ve 1569'da ise Japonya'da görülmüştür<sup>1872</sup>.

Ülke nüfusunda büyük tahribata yol açan, kolayca ve süratle yayılan ve kalıtsal tahriplere de yol açarak daha sonraki nesillerin sakatlanmasına yol açan frenginin<sup>1873</sup> Osmanlı topraklarında ilk kez ne zaman görüldüğüne ve hangi yollardan geldiğine dair net bir bilgi bulunmamaktadır<sup>1874</sup>. Ancak genel kanı hastalığın İspanya'dan kovularak Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudi kadınlar ile önce Fas'a bulaştığı ve buradan da doğu limanlarına yayıldığı şeklindedir<sup>1875</sup>. Ancak gerek Avrupa ile olan ilişkilerin azlığı gerekse de fuhuşun halk tarafından büyük bir suç olarak görülmesi nedeniyle XIX. yüzyıla kadar tek tük vakalar halinde görülmüş, epidemi halini almamıştır<sup>1876</sup>.

Osmanlı hekimlerinin “*frenk uyuzu*”, “*daül'efrenc*” veya “*maraz-ı efrenci*” diye tanımladıkları frengi<sup>1877</sup> kelimesi Batıya yani Avrupa'ya ait olan anlamıyla Farsça “*freng*” kelimesinden türetilmiştir<sup>1878</sup>. Osmanlı toplumunda iki tür frengi görülmüştür. Bunlardan birincisi masum frengidir<sup>1879</sup>. Bu tür frengi ortak kullanılan eşyalar vasıtasıyla bulaşmaktadır<sup>1880</sup>.

<sup>1869</sup>Necati Çavdar-Erol Karcı, “XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (Kış 2016) 11/2, s.158.

<sup>1870</sup>Hot, *a.g.e.*, s. 72.

<sup>1871</sup>Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıkların Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 122-123. Ayrıca bkz. Hulûsi Behçet, “Frengi Tarihi ve Geçirdiği Evreler”, *Üniversite Konferansları (1935-1936)*, C. 1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1937, s. 249; Çavdar-Karcı, “XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl...”, s.158.

<sup>1872</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 72-73.

<sup>1873</sup>Esin Kâhya, “Sağlık Kuruluşlarımıza Bir Örnek: Safranbolu'da Frengi Hastanesi”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 3, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1989, s. 1292.

<sup>1874</sup>Özekmekçi, *a.g.m.*, s. 85.

<sup>1875</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 73; Özekmekçi, *a.g.m.*, s. 85; Hulûsi Behçet, *a.g.m.*, s. 256.

<sup>1876</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 73; Hulûsi Behçet, *a.g.m.*, s. 256-257.

<sup>1877</sup>Ayfer Tantay, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir'de Etkili Olan Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sâriye)”, *ÇTTAD*, VI / 15, (2007 / Güz), s. 43.

<sup>1878</sup>Özekmekçi, *a.g.m.*, s. 85.

<sup>1879</sup>Fatma Bulut, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tehlikeli Bir Miras: Frengi”, *Tarih Okulu*, S. 3, İlkbahar 2009, s. 112.

İkinci tür frengi ise fuhuş yoluyla bulaşan frengidir<sup>1881</sup>. Osmanlı topraklarında ilk ciddi frengi salgınları 19. yüzyıldaki Osmanlı-Rus Savaşları neticesinde ortaya çıkmıştır<sup>1882</sup>. 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşları neticesinde işgal edilen bölge halkları, göçmenler ve askerler frenginin tüm Osmanlı coğrafyasına sirayet etmesine ön ayak olmuşlardır. Savaşlar neticesinde Rusya'dan ve Balkanlar'dan İstanbul'a ve Anadolu'nun değişik bölgelerine yapılan göçlerin yanı sıra Karadeniz kıyılarından da pek çok kişi firıncılık yapmak için Rusya'ya gitmiştir. Bu göç trafiğine İstanbul, Samsun ve Sinop gibi şehirlerde bulunan İngiliz, Fransız ve Piyomente'ye ait müttefik askerleri de eklenince ülkede fuhuş yaygınlaşmaya başlamıştır. Fuhuşun artmasıyla birlikte ölü doğumlara ve sakatlıklara neden olan kalıtımsal frenginin toplumda yaygınlaşması fuhuşa karşı acil önlem alınmasını gerektirmiş ve fuhuşun hükûmet denetimi altında yapılmasını sağlamak için ilk defa Kırım Savaşı'ndan sonra İstanbul'da genelevler açılmıştır. Anadolu'da ve ülkenin diğer bölgelerinde ise bu yıllarda genelevler açılması halkın olumsuz tepkisi nedeniyle mümkün olmamıştır. Bu nedenle hukuki ve polisye önlemlerin artırılması yoluna gidilmiştir<sup>1883</sup>.

Osmanlı Devleti'nde frengi ile mücadelenin başladığı yıl ise 1879 yılıdır. Dr. Michael'in ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyesi Muallim Dr. Miralay Agop Handanyan'ın bu konudaki raporu frengi ile mücadelede ilk adımı oluşturur. Bu raporda genelevlerdeki fahişelerin teftiş edilmesi ve sağlık kontrollerinin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Nitekim Şehremaneti ile Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye arasında yapılan yazışmalar neticesinde Cemiyet tarafından hazırlanan talimatname Şura-yı Devlet tarafından onaylanarak 6 Şubat 1879 tarihli tezkere ile Şehremaneti'ne gönderilmiştir. Böylece Emraz-ı Zühreviye Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Yürürlüğe giren bu nizamname ile genelevlerdeki kadınların muayenesini yapmak ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için tabipler, memurlar ve belediye çavuşları görevlendirilmiştir<sup>1884</sup>. Aynı yıl VI. Daire-i Belediye Nisa Hastanesi de açılmıştır. Bu sayede hasta kadınlar tecrit ve tedavi edilmeye başlanılmışlardır<sup>1885</sup>.

Limanı sayesinde dış dünya ile bağlantıları olan ve çeşitli etnik unsurları barındıran İzmir, fuhuş sektöründe de belirgin bir farklılık göstermiştir<sup>1886</sup>. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında yaygınlığını arttıran frengiye karşı birtakım önlemler alınmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede merkezi hükûmet vilayet merkezlerinde frengi ve benzeri hastalıkların tedavi

<sup>1880</sup>Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığı İle mücadele", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, Y. 2015, s. 258.

<sup>1881</sup>Bulut, *a.g.m.*, s. 112.

<sup>1882</sup>Özekmekçi, *a.g.m.*, s. 86.

<sup>1883</sup>Mehmet Temel, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi İle Mücadele", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 169.

<sup>1884</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 76.

<sup>1885</sup>Şenel, *a.g.m.*, s. 259-260.

<sup>1886</sup>Bulut, *a.g.m.*, s. 113.

edileceği ayrı hastanelerin inşa edilmesini ve bunun için gerekli olan paranın da ilgili belediyeler tarafından tedarik edilmesini valiliklere bildirmiştir. İlk bakışta gayet olumlu gözükken bu kararın belediyelerin maddi imkânsızlıkları nedeniyle pratikte uygulanabilirliği yoktu<sup>1887</sup>. Maddi imkânsızlığa ek olarak bu yıllarda İzmir’de frengi ve benzeri hastalıklar konusunda bir uzmanlaşma da söz konusu değildi. Bununla birlikte vilayet genelinde hükmünü sürdürmekte olan frengiye karşı İzmir, Aydın, Manisa ve Ödemiş’te birer frengi hastanesinin kurulması Vilayet Meclisinde gündeme gelmiş ve uzun tartışmalara rağmen bir neticeye varılamamıştır<sup>1888</sup>. İzmir Valisi Halil Rıfat Paşa’nın Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği 26 Ekim 1889 tarihli raporda Vilayet Sıhhiye Müfettişliği ile İzmir Karantina Tabipliği’nin görüşleri doğrultusunda frengi ile mücadele etmek için bir sıhhiye komisyonu oluşturulduğu ve bu komisyon tarafından da 10 maddelik bir rapor hazırladığı belirtilmiştir. Bu raporda hastalığın kaynağı olarak fuhuş, fuhşun kaynağı olarak da İzmir genelevleri gösterilmiştir. Bu rapora göre genelev kadınları Cumartesi ve Salı olmak üzere haftada iki gün iki tabip tarafından muayene edileceklerdi. Ayrıca hastalar için 25 yataklı bir hastane kurulacaktı. Bunların yanı sıra hastalık taşımayanların boynuna madeni bir madalyon asılacağı gibi sahte rapor veren tabipler de azledileceklerdi. Alınan bu tedbirler sayesinde İzmir’de fuhuş kontrol altında tutularak frengi salgınının önüne geçilecekti<sup>1889</sup>.

Frengi hastalığı İzmir’in dışında Erzurum ve Sivas Vilayetleri’nde de birçok ölüme yol açmıştır<sup>1890</sup>. Ancak frengiye karşı en etkili ve geniş çaplı mücadele Kastamonu Vilayeti’nde verilmiştir. Çünkü diğer vilayetlerin aksine Kastamonu Vilayeti genelinde hastalık endemik bir hal almış ve vilayet nüfusunun tamamına yakınına sirayet etmiştir<sup>1891</sup>. Kastamonu Vilayeti dâhilinde “emraz”, “perhiz”, “çiçek” “kötü hastalık”<sup>1892</sup> ve “ev gezen” olarak isimlendirilen<sup>1893</sup> frenginin vilayete gelişinin ve yayılmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Mesela çoğunluğu Kastamonu Vilayeti’nden askere alınan hassa efradı İstanbul’da genelevlerin yoğun olduğu Galata semtine yakın olmaları sebebiyle hastalığı fuhuş yoluyla kaparak

<sup>1887</sup>Rauf Beyru, *19 Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2005, s. 185-186.

<sup>1888</sup>Beyru, *a.g.e.*, s. 186-187.

<sup>1889</sup>Bulut, *a.g.m.*, s. 113-114.

<sup>1890</sup>Bulut, *a.g.m.*, s. 114.

<sup>1891</sup>Şenel, *a.g.m.*, s. 260; Tanin gazetesi muhabiri Ahmet Şerif Bey’in, gazetesine gönderdiği 20 Ocak 1914 tarihli mektubunda yer alan “*Hepimiz pek iyi biliyoruz ki, frengi, Anadolu’nun her tarafında, az çok, için için tahribata devam etmektedir. Yine, hepimiz iştiriz, ötede beride okuruz ki, Bolu ve Kastamonu bölgesinde, senelerdir, frengi, bütün halk üzerinde adeta bir salgındır. Zâten, Bolu ve Kastamonu isimleri anılınca hemen herkesin hatırına, bu iğrenç ve fena hastalık gelir, bu isimlerin önünde hepimiz dehşete düşeriz*” satırları frenginin bölgedeki yaygınlığını göstermektedir (Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, C. 1, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 416).

<sup>1892</sup>Milaslı İsmail Hakkı, *Frengi İleti Hakkında Herkese Elzem Olan Malumat*, Asır Matbaası, İstanbul 1317, s. 9.

<sup>1893</sup>Ahmed Şerif, *a.g.e.*, C. 1, s. 417.

memleketlerine dönmüşlerdir. Ayrıca bölgeden İstanbul'a ve Rusya'ya giden işçi göçü de hastalığın vilayet dâhilinde yayılmasının diğer bir sebebidir. İşsizlik nedeniyle İstanbul'a giden aşçı, fırıncı, helvacı ve kayıkçılar ailelerini yanlarında götüremediklerinden bekâr ve sefil bir hayat sürmüşlerdir. Aynı şekilde Rusya ve Romanya'ya fırıncılık için gidenler de dönüşlerinde hastalığı vilayete taşımışlardır. Bunlar dışında kasabalarda ve köylerde halkın ortak kullandığı eşyaların bulunması, temizliğin ve kanalizasyonların yetersiz olması gibi durumlarda hem frenginin hem de diğer bulaşıcı hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmıştır. Neticede hastalık gayr-ı meşru ilişkiler, sağlıksız evlilikler ve bilgisizlik yoluyla yayılmasını sürdürmüştür. Vilayetin liman şehirleri olan Safranbolu, İnebolu ve Sinop bu dönemde hastalığın en çok yayıldığı yerler arasında bulunmaktaydı<sup>1894</sup>.

Kastamonu Vilayeti'nde frengi ile mücadelenin 1860'lı yıllarda başladığı anlaşılmaktadır. 1865, 1879 ve 1886 tarihli belgelerde vilayette frengi ile mücadelede kullanılmak üzere tabip, eczacı ve ilaç gibi tıbbi ihtiyaçların karşılanması üzerinde durulmuştur. Fakat hastalıkla mücadeleye ve alınan önlemlere rağmen frenginin hızla yayılmaya devam etmesi ve frengili askerlerin çoğalması askeri makamların dikkatini çekmiştir. Aynı köyden gelen 35 askerinin frengili olduğunun Babıâli'ye bildirilmesi üzerine 1885 yılında Meclis-i Mahsus tarafından bir irade çıkarılmıştır. Bu irade ile Anadolu'daki bazı vilayetlerde görülen frengiye karşı alınacak önlemler Kastamonu Vilayeti örneği üzerinden açıklanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde frengi ile mücadelenin sistemli, toplumun her kesimini içerisine alan bir hale gelmesi Düring Paşa'nın gelişiyle başlamıştır<sup>1895</sup>. Düring Paşa<sup>1896</sup> sancakların yanı sıra kazalarda bile frengi hastanelerinin kurulmasını ve mevcut hastanelerin ıslah edilmesini sağlamıştır. Ayrıca seyyar sıhhiye heyetleri vasıtasıyla vilayetin en ücra köşelerinde bile halkın muayene ve tedavisini temin etmiştir<sup>1897</sup>.

Düring Paşa, Anadolu'da gittiği yerlerde hekimlere kurslar vermiştir. Onun önerisiyle Kastamonu, Bolu, Bartın, Düzce ve Cide'de yeni frengi hastaneleri yapılmasına karar verilmiştir. Düring Paşa, Anadolu'da bulunduğu süre içerisindeki gözlemlerinden yola çıkarak yaptığı değerlendirmesinde şu cümlelere yer vermiştir: “*Suriye, Fırat, Dicle havzası hariç Küçük Asya'da Osmanlı nüfusu 1844'den beri 12 milyondan 7 milyona düşmüştür. Bunun sebebi bütün Türkler için geçerli olan ağır askeri hizmet ve diğer taraftan frengi*

<sup>1894</sup>Şenel, *a.g.m.*, s. 260; Özekmekçi, *a.g.m.*, s. 87-88; Ahmet Şerif Bey de frenginin İstanbul'a giden askerler ve esnafın vasıtasıyla bölgeye taşındığını belirtmektedir (Ahmed Şerif, *a.g.e.*, C. 1, s. 416-417).

<sup>1895</sup>Şenel, *a.g.m.*, s. 262-263.

<sup>1896</sup>Ernst von Düring, 1889-1902 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde görev yapan Alman hekimdir. Tıbbiyede Deri Hastalıkları ile Deri Dersi ve Polikliniği Profesörlüğü, Haydarpaşa Askeri Hastanesi Başhekim Yardımcılığı, Ankara ve Kastamonu İlleri Genel Sağlık Müfettişliği görevlerinde bulunmuştur (Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Y. 2006, s. 212).

<sup>1897</sup>Şenel, *a.g.m.*, s. 263.

*hastalığıdır*<sup>1898</sup>. Anadolu’da yapmış olduğu seyahatler sonucunda Düring Paşa, Kastamonu Vilayeti ahalisinin çoğunun frengili olduğunu, frenginin bölge nüfusunu neredeyse ortadan kaldırma derecesine getirdiğini belirtmiştir. Düring Paşa’nın Anadolu’daki frengi salgınıyla ilgili olarak ortaya çıkarmış olduğu en önemli gerçek, hastalığın Anadolu’ya özgü endemik bir hal almış olan “*masumlar frengisi*” denilen ve cinsel yolla bulaşmayan frengi türü olmasıdır<sup>1899</sup>. Düring Paşa, incelemelerinde hastalığın halk arasında sıkı bir açlık perhizi ve bazen de zehirlenmelere yol açan tütsülerle tedavi edildiğini görmüş ve bu tür tedaviye karşı çıkarak hastalığı iyot potasyum ile tedavi etmiştir. Düring Paşa’nın 1896 yılında yapmış olduğu ilk tarama neticesinde hazırlanmış olduğu rapor ve talimat frengi ile mücadele teşkilatının kurulmasına ön ayak olmuştur. “*Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadelesi Teşkilat-ı Sıhhiyesi*” 1897 yılında kurulmuş ve ilk talimatnamesi de aynı yıl Düring Paşa tarafından hazırlanmıştır. 1921 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren teşkilatın temeli köylerde seyyar doktorlar bulundurmak ve hastaları en basit usullerle tedavi etmektir<sup>1900</sup>.

## 2.2. II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Frengi İle Mücadele

II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin frengi ile mücadelelerine dair vereceğimiz ilk bilgiler Kâmil Paşa Hükûmeti dönemine aittir. 16 Eylül 1908 tarihli belgeye göre Serfiçe ve İlbasan Sancakları’nda frengi illetine yakalanmış olanların tedavisi için gerekli olan iki seyyar tabip, ilaç ve harcırah talebi Manastır Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti’ne bildirilmişti. 1.000’er kuruştan aylık 2.000 kuruş tabip maaşı ve 2.000 kuruşluk ilaç bedelinin yanı sıra tabiplerin maaşları ile orantılı harcırah talebi Şura-yı Devlet Maliye Dairesi tarafından incelenmiştir. Bu inceleme neticesinde belediye gelirlerinden ödenmesi gereken tabip maaşlarının hazine tarafından ödenmesinin uygun olmayacağı belirtilmiştir. Ancak maaşların 1908 yılına ait kısmının ödenmesine ve gelecek yıllara ait masrafların ise mahalleri belediyelerince karşılanmasına karar verilmiştir<sup>1901</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Zabtiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti’ne göndermiş olduğu 10 Ekim 1908 tarihli tezkeresinde fuhuş yapan ve evsiz olmaları nedeniyle polis merkezlerinden jurnal ile Zabtiye Dairesi’ne gönderilen kadınların serbest bırakılmalarının zararlı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu kadınlardan bulaşıcı hastalık taşıyanların tedavilerinin zorunlu olduğu da belirtilerek bunların bütün medeni memleketlerde olduğu gibi polis marifetiyle Darülaceze’ye gönderilmeleri istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise bu tezkereye vermiş olduğu cevapta evsiz fahişelerin Darülaceze’ye kabullerinin uygun olmadığını belirtmiş ve

<sup>1898</sup>Çalık-Tepekaya, *a.g.m.*, s. 212.

<sup>1899</sup>BOA. DH. MKT. 1154/59; BOA. DH. MKT. 2611/110; BOA. DH. HMs. 22/26.

<sup>1900</sup>Şenel, *a.g.m.*, s. 264-265.

<sup>1901</sup>BOA. BEO. 3400/254972.

bunlardan bulaşıcı hastalık taşıyanların hastanelere gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir<sup>1902</sup>. Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Dâhiliye Nezareti bütün vilayetlere yapmış olduğu umumi bir tebligat ile İstanbul'daki hastanelerin şehrin ihtiyacını bile karşılayamadığını belirterek kazalardan hasta gönderilmemesini istemiştir. Ameliyata muhtaç ve sadece İstanbul'da tedavi olabilecek durumdaki hastalar hakkında ise mahallerindeki belediye tabipleri tarafından muayene edildikten ve İstanbul'daki hastanelerde boş yatak bulunup bulunmadığının öğrenilmesinden sonra alınacak cevaba göre hareket edilmesi istenilmiştir<sup>1903</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Anadolu'daki vilayetlerin durumlarını teftiş ve tetkik etmek için bir heyet tayin edilmişti. Bu heyette Anadolu'nun sıhhi durumunu tetkik etmek, frengi, sıtma ve benzeri bulaşıcı hastalıklara karşı alınmış olan tedbirleri incelemek için bir sıhhiye müfettişinin görevlendirilmesine de karar verilmişti<sup>1904</sup>. Bu müfettişin en önemli görevlerinden birisi frengi ile mücadele için gerekli olan sıhhi tedbirleri almak ve bu tedbirleri uygulamak için incelemelerde bulunmaktı. Bu konuda Ankara Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin hükûmete göndermiş olduğu raporun dikkate alındığını düşünmekteyiz. Söz konusu raporda özet olarak Ankara Vilayeti'nde frenginin şiddetle hüküm sürdüğü belirtilmiş ve halkın içerisinde bulunduğu fakirlik nedeniyle tabiplere müracaat etmeyi aklına bile getiremediği ifade edilmiştir. Ayrıca Ankara Vilayeti'nin orduya en fazla asker veren vilayet olduğuna da işaret edilerek ortaya çıkabilecek asıl büyük tehlikeye dikkat çekilmiştir. Raporda Kastamonu, Ankara, Hüdavendigar ve Konya Vilayetleri'nin hepsinde frengi illetinin az çok görüldüğü de belirtilerek "*Frengi Müfettişi*" namıyla bu dört vilayete münhasır olmak ve seyyar hareket etmek üzere muktedir bir müfettişin tayin edilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, frengi ile mücadelede gerekli olan sıhhi tedbirlerin alınması için Kastamonu, Ankara, Hüdavendigar ve Konya Vilayetleri'nde istihdamına lüzum görülen umumi müfettişin vazifelerini ve hareket tarzını belirten bir talimatname layihasının hazırlanmasını istemiştir. Ayrıca bu müfettişe ne kadar maaş verileceği ile bu maaşın karşılığının Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nde bulunup bulunmadığının bildirilmesini de istemiştir<sup>1905</sup>.

Ahmet Tevfik Paşa'nın kısa süren hükûmeti döneminde Yanya Vilayeti, vilayet dâhilinde etkili olan verem, frengi ve diğer bulaşıcı hastalıklarla mücadelede gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Alınması istenilen tedbirler arasında bir sıhhiye müfettişinin vilayeti dolaşarak incelemeler yapması ve çiçek hastalığının sirayetinin önlenmesi için her kazaya bir aşı memurunun tayin edilmesi bulunmaktadır. Dâhiliye Nezareti'ne iletilen bu talepler<sup>1906</sup> Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti'nden sonra iş başına gelmiş olan Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti

<sup>1902</sup>BOA. DH. MKT. 2632/61.

<sup>1903</sup>BOA. DH. UMVM. 95/27.

<sup>1904</sup>BOA. DH. MKT. 2717/20.

<sup>1905</sup>BOA. DH. MKT. 2724/76.

<sup>1906</sup>BOA. BEO. 3537/265223.



döneminde dikkate alınmış ve gerekenlerin yapılması için ilgili makamlara emirler verilmiştir<sup>1907</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde taşra belediyeleri tabip maaşları veya hastane masrafları gibi sağlık harcamalarının karşılanması konusunda ciddi sıkıntılar yaşamaktaydılar. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde bu durumun bir örneği de Ankara Vilayeti'nde görülmüştür. Ankara Vilayeti, Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti döneminde merkezi hükûmetten bölgesindeki frengi hastanelerinin harcamalarının hazineden karşılanmasını talep etmiştir. Vilayetin bu talebine Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde olumsuz cevap verilmiştir. Ayrıca frengi hastalığının zuhur ettiği Çorum'un Osmancık Kazası'na tayin edilecek doktorun maaşının da yine belediye tarafından karşılanmasını istemiştir<sup>1908</sup>. Yine Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde Kiskim (Yusufeli), İspir ve Tortum'da frengi hastalığının önlenmesi için çalışan seyyar frengi tabibine tahsis edilmiş olan tıbbi malzeme ücretinin geciktirilmeyerek zamanında ödenmesi konusunda Erzurum Vilayeti uyarılmıştır<sup>1909</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde frengi illetinin hüküm sürdüğü Bartın ve çevresinde frengi ile mücadele etmek için Avrupa'daki frengi hastanelerinde uygulanan tedavi yöntemlerini öğrenerek bunları Bartın'da uygulamak isteyen Bartın Frengi Hastanesi tabip ve müdürü Ahmet Ali Efendi'nin bir yıl süreyle Avrupa'ya gitme isteği ilgili makamlar tarafından uygun bulunmuştur<sup>1910</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa tarafından 28 Aralık 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı gerek başkent İstanbul'da gerekse de diğer vilayetlerde frengi ile mücadeleye verilen önemi göstermektedir. Besim Ömer Paşa, yazısında başkent İstanbul'un diğer Osmanlı vilayetleri ile olan sosyal ve iktisadi ilişkilerine dikkat çekmiştir. Bu durumun İstanbul'a çeşitli vilayetlerden gelebilecek bulaşıcı hastalıklara zemin hazırlayabileceğini belirten Besim Ömer Paşa gerek şehrin yerli ahalisinin gerekse de çalışmak için bir süreliğine İstanbul'da kalarak memleketlerine dönecek olan taşralıların sıhhatlerini tehdit edebilecek durumlardan korunmaları gerektiğini ifade etmiştir. Bu noktada özellikle frengi illetinin birinci derecede rol oynadığını da belirten Besim Ömer Paşa, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından İstanbul Vilayeti dâhilindeki frengi hastalığına karşı bir "*Tahaffuz-ı Sıhhi Nizamnamesi*"nin kaleme alınarak Dâhiliye Nezareti'ne takdim edildiğini belirtmiştir. Bu nizamnamenin süratli bir şekilde tasdik edilerek vakit kaybedilmeden uygulanması da istenilmiştir. Söz konusu nizamname layihası İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde 25 Nisan 1910 tarihinde Şura-yı Devlet'te müzakere edilmiştir.

<sup>1907</sup>BOA. DH. MKT. 2807/65.

<sup>1908</sup>BOA. DH. MKT. 2842/57.

<sup>1909</sup>BOA. DH. MUI. 19-1/59.

<sup>1910</sup>BOA. DH. MUI. 29-1/51.

Müzakerede layihanın sağlıklı birlikte asayiş ilgilendiren kısımlarına da dikkat çekilerek layihanın içeriğinin Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından da incelenerek bir veya birden fazla talimatname hazırlanması istenilmiştir. Ayrıca sıhhiye ve zaptiye ilgilendiren hususların yerine getirilmesi noktasında Ceza Kanunu'nda yeteri kadar madde yoksa bu kanuna ilave edilmesi gereken ceza maddelerinin de kaleme alınarak teklif edilmesi istenilmiştir<sup>1911</sup>.

Kastamonu ve çevresi II. Meşrutiyet dönemi öncesinde frengi hastalığının yaygın olarak görüldüğü bir bölgedir. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Kastamonu ve çevresinde frengi hastalarının sayısının artması nedeniyle mahalli hükûmet tarafından bölgeye vilayet sıhhiye müfettişi haricinde ikinci bir müfettişin daha tayin edilmesi istenilmiştir. Şura-yı Devlet'te yapılan müzakereler neticesinde vilayeti dolaşarak umumi sıhhatin muhafaza edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için vilayet sıhhiye müfettişinin dışında ikinci bir müfettişin daha tayin edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca bu iki müfettişin vazifelerinin tamamen ayrı olduğu ve birleştirilmelerinin de mümkün olmadığı belirtilmiştir<sup>1912</sup>. Yine İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Kastamonu Vilayeti'ndeki frengi hastaneleri için 1910 yılı bütçesinde ayrılmış olan miktardan fazla harcanan paranın hapisaneler tahsisatından tasarruf olunan meblağdan karşılanmasına yönelik bir kanun maddesi hazırlanmıştır<sup>1913</sup>. Ayrıca frenginin etkili olduğu bazı vilayetlerde hastalıkla mücadele edebilmek için Kastamonu Vilayeti'nde uygulanan nizamnameye uygun olarak birer seyyar sıhhiye heyeti kurulmasına da karar verilmiştir<sup>1914</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde frenginin etkili olduğu diğer bir yer de Kale-i Sultaniye Sancağı'ydı. Kale-i Sultaniye Sancağı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Eylül 1910 tarihli belgede Kale-i Sultaniye Redif Fırkası Kumandanlığı'ndan alınan tezkereye yer verilmiştir. Bu tezkerede Çan Nahiyesi'nde hüküm süren frenginin etkisini günden güne arttırdığı ve bir süre daha önlem alınmazsa nahiyede askere alınacak kimsenin kalmayacağı belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti, Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na göndermiş olduğu cevabi yazıda Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1911 yılı bütçesine yeterli tahsisat konulduğunu belirterek bunun Meclis tarafından kabul edilmesi halinde Çan Nahiyesi'ndeki frengi illetine karşı gerekli tedbirlerin alınacağını belirtmiş ve şu anda başka bir karşılık bulunmasının mümkün olmadığını da ifade etmiştir<sup>1915</sup>. 19 Aralık 1910 tarihli diğer bir belgede ise memleketin nüfusunda ciddi bir tahribata yol açtığı ifade edilen frengi hastalığıyla mücadele için oluşturulan sıhhiye teşkilatının uygulanması sırasında Kale-i Sultaniye Sancağı dâhilindeki

<sup>1911</sup>BOA. DH. MUI. 53/56.

<sup>1912</sup>BOA. BEO. 3718/278786; BOA. ŞD. 26/66.

<sup>1913</sup>BOA. BEO. 3751/281264.

<sup>1914</sup>BOA. BEO. 3770/282749.

<sup>1915</sup>BOA. DH. İD. 50-1/2.

Biga Kazası'nın yanı sıra Musul Vilayeti, Bingazi Sancağı ve Çatalca Mutasarrıflığı'nın da dikkate alınacağı ifade edilmiştir<sup>1916</sup>.

7 Ocak 1911 tarihli belgeye göre Ertuğrul Sancağı dâhilinde ve özellikle de İnegöl Kazası'nda ciddi tahribata yol açan frengi hastalığına karşı aylık 1.000 kuruş maaşı ve 1.000 kuruşluk ilaç bedeli hazineden karşılanmak üzere bir seyyar tabip tayin edilmişti. Ancak halkın yardımları ile inşa edilen ve bütün araç gereçleri hazırlanmış olan 100 yataklık hastane masraflarına karşılık olarak gösterilen duhuliyeye vergisinin kaldırılması nedeniyle açılmamıştı. Bu nedenle belirtilen tabip ve ilaç bedelinin yıllık toplamı olan 24.000 kuruşa 80.000 kuruş daha ilave edilerek söz konusu hastanenin tamamlanması Ertuğrul Sancağı mebusu Mehmed Sadık Bey tarafından talep edilmiştir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi bu taleple ilgili değerlendirmesini 10 Ocak 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bu değerlendirmede frengi illetinin Ertuğrul Sancağı'nın birçok kaza ve nahiyesinde istilacı bir şekilde hüküm sürdüğü ifade edilmiştir. Ayrıca bölgede frengi hastalarına mahsus bir hastane olmadığı sürece yalnız bir seyyar tabibin bu hastalığın önüne geçmesinin mümkün olmadığını da belirtmiştir. Bu nedenle söz konusu hastane için şimdilik gerekli olan senelik 80.000 kuruşun 1911 yılı bütçesinin 25. faslının 3. maddesinde belirtilen “*Taşra Frengi Hastaneleri Muhassasatı*”na eklenmesi istenilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti'ne bilgi vererek gerekenin yapılmasını istemiştir<sup>1917</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde İzmit'te yayılan frengi hastalığını önlemek için bazı adımların atılmaya çalışıldığı da görülmektedir. Aslında İzmit ve çevresinde frenginin daha önceki dönemlerde de var olduğu yapılan bazı çalışmalar sayesinde bilinmektedir. Örneğin İbrahim Şirin, İngiliz arşiv belgelerine dayanarak yapmış olduğu çalışmasında 1 Ocak 1878-31 Aralık 1878 tarihleri arasında İstanbul ve Kocaeli çevresini gezerek salgın hastalık taraması yapan İngiliz cerrah Trevan Sloops'un seyahati hakkında bilgiler vermektedir. Sloops, çalışmaları neticesinde kolera, sıtma ve frenginin bu bölgelerdeki yaygınlığına dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra majestelerinin Osmanlı elçisi N.R. O'conor maiyetinden Mark Skys'da 1905 yılındaki Ankara-İstanbul seyahati sırasında Marmara bölgesinde sıtma, kolera ve özellikle de frenginin yaygınlığına dikkat çekmiştir. Gerek Sloops'un gerekse de Skys'ın özellikle frengi konusunda vermiş olduğu bilgiler 1910'larda Adapazarı'ndan Bolu ve Kastamonu'ya uzanan bölgede frenginin yaygınlığını dile getiren Tanin Muhabiri Ahmet Şerif'in verdiği bilgilerle paralellik göstermektedir<sup>1918</sup>.

<sup>1916</sup>BOA. DH. İD. 50-1/28.

<sup>1917</sup>BOA. DH. İD. 50-1/33.

<sup>1918</sup>İbrahim Şirin, “İngiliz Belgelerinde Kocaeli ve Çevresi”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2015, s. 788.

İzmit Sancağı Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Aralık 1910 tarihli yazıdan frenginin II. Meşrutiyet döneminde de İzmit'te etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle hükûmet tarafından tahsisat verilerek liva merkezinde bir frengi hastanesinin tesis edilmesi ve bölgede görevli tabipler ile seyyar frengi tabibinin tespit edeceği frengi hastalarının tedavilerinin burada yapılması talep edilmiştir. Bu talebi değerlendiren Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, 27 Şubat 1911 tarihli cevabi yazısında bu talebin frengi hastalığı hakkında hazırlanan nizamnamenin uygulamaya konulmasından sonra dikkate alınacağını bildirmiştir<sup>1919</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde frengi hastalığının tedavisi hakkında Hamidiye Etfal Hastanesi eski başhekimî İbrahim Bey tarafından Meclis-i Mebusan'a bir layiha verilmiştir. Sadaret makamı, Dâhiliye Nezareti'nden bu layihanın Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından hemen incelenmesini istemiştir. Ayrıca inceleme neticesinde nerelerde frengi hastaneleri tesis edilmesi gerektiği, bunların tesis ve daimi masraflarının ne kadar olacağı ve bu masrafların frengi hastalığının tedavisinde harcanan masraflara karşılık olarak bütçeye eklenen meblağdan ödenmesinin mümkün olup olmadığının bildirilmesini istemiştir<sup>1920</sup>. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye, yaptığı inceleme neticesinde bu layihanın frenginin zararlarını ortadan kaldırmak için dört nokta üzerinde durduğunu belirtmiştir. Bu noktalardan ilki vilayetlerde özellikle de Kastamonu Vilayeti'nde frenginin yayılmış olması nedeniyle bu hastalığa karşı gerekli tedbirleri alacak müstakil bir komisyonun teşkil edilmesidir. İkincisi vilayetlerde frengi olan mahallerde üç kişiden oluşan birer tıbbi heyetin oluşturulması ve Ehrlich-Hata tarafından keşfedilen ilacın kullanılmasıdır. Üçüncüsü İstanbul'da 150 yataklık bir frengi hastanesi tesis edilerek buraya bir başhekim ve mütehasıs tabipler tayin edilmesidir. Dördüncüsü ise yabancı memleketlerden frengiyi getiren hayat kadınlarının memlekete kabul edilmemesidir<sup>1921</sup>.

Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa, layihada değinilen bu noktaları tek tek değerlendirmiştir. Ayrıca hükûmetin ve Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye'nin bugüne kadar frengi ile mücadele konusundaki icraatlarını da geniş bir raporla açıklamıştır. Buna göre Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye, frenginin memleketteki tesirlerini dikkate alarak bu hastalığın 18-20 seneden beri en fazla etkili olduğu Kastamonu Vilayeti'nde hastaneler tesis etmiş ve bölgeye tabip müfettişler göndermiştir. Ancak yapılan bütün fedakârlıklara rağmen hastalık ortadan kaldırılamamıştır. Bu nedenle öncelikle Kastamonu Vilayeti'nde yeni bir sıhhi teşkilatın kurulması ve bir sıhhiye heyetinin tayin edilmesi için bir nizamname projesi hazırlanmıştır. Bu nizamname Şura-yı Devlet'ten geçerek 13 Haziran 1910 tarihinde kabul edilmiştir. Kabul edilen bu nizamnamede frengi hastalarının tamamının

<sup>1919</sup>BOA. DH. İD. 50-1/38.

<sup>1920</sup>BOA. BEO. 3870/290217.

<sup>1921</sup>BOA. BEO. 3891/291781.

hastanelerde tedavi edilmelerinin mümkün olmayacağı dikkate alınarak bütün Osmanlı nüfusunun birer birer muayene ve tedavi edilmesi amacıyla mevcut bazı hastanelerde görev yapan sabit heyetlerden başka seyyar sağlık heyetleri oluşturulmuştur. Bu seyyar sağlık heyetleri senede iki defa köylerdeki bütün nüfusu muayene edeceklerdi. Ayrıca vatandaşlara sağlıklı veya hasta olduklarını gösteren birer belge vereceklerdi. Bu seyyar sağlık heyetleri aynı zamanda çiçek hastalığına karşı çocukları ve yetişkinleri aşılama, köylülerin sağlık durumlarını tetkik ve ıslah etmekle de görevliydi. 24 tabipten oluşan ve çeşitli kollara ayrılan bu sağlık heyeti üç sene boyunca bütün Osmanlı vatandaşlarını kontrolden geçirerek frenginin tamamen ortadan kaldırılmasını sağlayacaklardı<sup>1922</sup>.

Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi, Kastamonu Vilayeti dışındaki diğer vilayetlerde frenginin yaygınlığını da tespit ederek, gerekli özel tedavileri ve sağlık tedbirlerini almak için her vilayete 4 tabip ve 1 eczacıdan oluşan birer seyyar sağlık heyeti gönderilmesi kararını almıştır. Hatta Dâhiliye Nezareti'ne arz edilen bu konu hakkında 25 Mart 1910 tarihinde bir kanun maddesi de hazırlanmıştır<sup>1923</sup>. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi, frenginin Osmanlı topraklarına sirayet kaynağı olarak gördüğü İstanbul'daki ve vilayet merkezlerindeki fuhuş yuvalarına karşı bir "*İnzibat-ı Sıhhiye-i Hususiye*" nizamnamesi projesi de hazırlamıştır<sup>1924</sup>. Bununla birlikte bazı vilayetlerde "*Frengi Hastanesi*" adıyla tesis olunan müesseselere diğer hastaların böyle çirkin bir hastalığı ima eden ismi nedeniyle müracaat etmedikleri de dikkate alınarak bu hastanelerin ismi "*Memleket Hastaneleri*" olarak değiştirmiş ve bu hastaneleri umumun hizmetine açmıştır. Ayrıca hastanelerde tedavi edilen frengi hastaları için ayrı bir pavyon veya koğuş tahsis edilerek frenginin hastalar arasında yayılması da engellenmiştir<sup>1925</sup>.

İbrahim Bey'in layihasında belirtmiş olduğu yabancı memleketlerden frengiyi getiren hayat kadınlarının memlekete kabul edilmemesi hususunda ise memleketimize yerleşmiş yabancı hayat kadınlarının muayenelerinde her gün çeşitli zorluklarla karşılaştığı belirtilmiştir. Böyle bir tedbirin yabancılara ne kadar uygulanabileceği hususunun da mütalaa edilmesi gerektiği belirtilerek bu gibi kadınların memlekete girişlerinde ahlak ve sağlık durumlarının kontrolü ile hasta olanlarının memleketlerine iadesinin çok zor olduğu da ifade edilmiştir. Bu konudaki en etkili tedbirin ise Meclisce teklif olunan "*İnzibat-ı Sıhhiye-i Hususiye*" nizamnamesi olduğu belirtilmiştir<sup>1926</sup>. Frengiye karşı müstakil bir komisyonun teşkil

<sup>1922</sup>BOA. BEO. 3891/291781.

<sup>1923</sup>BOA. BEO. 3891/291781.

<sup>1924</sup>BOA. BEO. 3891/291781; Besim Ömer Paşa, "*İnzibat-ı Sıhhi-i Hususi*" nizamnamesinin 15 Kânunuevvel 1325/28 Aralık 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne takdim edildiğini belirtmektedir ki bu tarih II. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin son günüdür (BOA. BEO. 3891/291781).

<sup>1925</sup>BOA. BEO. 3891/291781.

<sup>1926</sup>BOA. BEO. 3891/291781.

edilmesi hususunda Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi'nin memleketin sağlık işlerini kanun hükümleri çerçevesinde yerine getirdiği ve bu konuda hiçbir zaman lakayt davranmadığı, Düstur'da yer alan kanun hükümlerinden tespit edilmektedir.<sup>1927</sup>

Besim Ömer Paşa, frenginin yaygın olduğu mahallerde üç kişiden oluşan birer tıbbi heyetin oluşturulması ve Erhlich tarafından keşfedilen salvarsan-606 isimli ilacın kullanılması hususuna da değinmiştir<sup>1928</sup>. Besim Ömer Paşa, pek çok uzmanın da belirttiği gibi salvarsan-606'nın sürekli bir iyileşme sağlamadığını, göz, sinir ve kalp problemleri ile bazen de ölümlere yol açtığını belirtmiştir. Bununla birlikte bu ilacın kısa bir süredir kullanılmakta olduğunu da ifade ederek böyle bir ilacın Osmanlı ırkı üzerinde denenmesinin uygun olmadığını belirtmiştir<sup>1929</sup>. Besim Ömer Paşa değerlendirmelerinin son kısmında Osmanlı Devleti'ni frengiden kurtarmak için gerekli olan adımları şu şekilde sıralamıştır. Kastamonu Vilayeti Frengi Hastaneleri için tahsis olunan 1.536.196 kuruş Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiyenin teklifi doğrultusunda 2.500.000 kuruşa yükseltilmelidir. Seyyar sıhhiye heyetleri oluşturulması hakkındaki kanun maddesinin uygulanması için gerekli olan 1.518.000 kuruş tahsis edilmelidir. Vilayet merkezlerindeki hastaneler ıslah edilerek frengi ve bulaşıcı hastalıklara mahsus inşa ettirilecek pavyonlar için gerekli olan 5.000.000 kuruş kabul edilmelidir. “*İnzibat-ı Sıhhiye-i Hususiye*” nizamnamesi projesi kabul edilerek zaman kaybedilmeden uygulanmalıdır<sup>1930</sup>.

“*İnzibat-ı Sıhhiye-i Hususiye*” nizamnamesi projesini oldukça önemseyen Besim Ömer Paşa, bu nizamnamenin memleketin asayışı, halkın bilgi ve ahlak düzeyi ve mevcut ceza kanunlarına uygunluğunu tetkik etmek istemiştir. Bu amaçla kendisinin başkanlığında Emniyet-i Umumiye İdaresi'nden bir asayiş memuru, Babıâli hukuk müşavirlerinden bir kişi, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye üyesi bir kişi ile Tıp Fakültesi'nden Celâleddin Muhtar Bey'den oluşan bir komisyon oluşturulmasını bir tezkere ile Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti, Besim Ömer Paşa'nın bu talebini olumlu karşılamıştır<sup>1931</sup>. Bununla birlikte yine İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye

<sup>1927</sup>BOA. BEO. 3891/291781.

<sup>1928</sup>Paul Ehrlich, 14 Mart 1854'te Silezya'da (Prusya) dünyaya gelmiş ve 20 Ağustos 1915'te Almanya'da ölmüştür. Frenginin (sifilis) ilk etkili tedavisini bulan Ehrlich, salvarsan-606 ile 1910 yılında frengi tedavisinde oldukça başarılı sonuçlar elde etmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra penicilin piyasaya çıkana kadar salvarsan, civalı, bizmutlu ilaçlar gibi frengi tedavisinde kullanılmıştır (Ali Özden, “1908 Nobel Tıp Ödülü”, *Güncel Gastroenteroloji*, 10/3, Eylül 2006, s. 277-278).

<sup>1929</sup>BOA. BEO. 3891/291781. Osmanlı tabiplerinin, frengi ile mücadelede Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettikleri gerek arşiv belgelerinden gerekse gazetelerde çıkan haberlerden anlaşılmaktadır. Nitekim frengi ile mücadele konusunda bir layiha hazırlamış olan İbrahim Bey'in salvarsan-606'nın kullanımını tavsiye etmesinin yanı sıra İstanbul seyyar frengi tabibi Kozmî Efendi de Tanin gazetesinde “*Frenginin Tedavi-i Cedidi Münasebetiyle*” isimli kapsamlı bir makale neşretmiştir. Kozmî Efendi, bu makalesinde başta Almanya ve Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinde frenginin tedavisi için kullanılan yöntemleri ve bu konudaki yeni buluşları tanıtarak kamuoyunu aydınlatmaya çalışmıştır (*Tanin*, 20 Temmuz 1326/2 Ağustos 1910, nu. 689).

<sup>1930</sup>BOA. BEO. 3891/291781.

<sup>1931</sup>BOA. DH. İD. 50-1/55.

İdaresi, Tıp Fakültesi Seririyat-ı Cildiye ve Efrenkiye Muallimi ve VI. Daire-i Belediye dâhilindeki Nisa Hastanesi komisyon azasından olan Celâleddin Muhtar Bey'i iki aylığına Avrupa'ya gönderme kararı almıştır. Celâleddin Muhtar Bey'in Avrupa'ya gönderilmesinin nedeni Avrupa'nın çeşitli memleketlerinde zührevi hastalıklara karşı alınan tedbirler hakkında fenni incelemelerde bulunmak ve bunlardan uygulanabilecek olanları memlekette özellikle de Beyoğlu Umumhaneleri'nde uygulamaktır<sup>1932</sup>. Bu nedenle Paris Sefareti'ne bir tebligatta bulunularak Celâleddin Muhtar Bey'e gerekli kolaylığın sağlanması istenilmiştir<sup>1933</sup>.

Osmanlı Devleti'nde frengi ile mücadele için yapılan çalışmalar Said Paşa Hükûmeti döneminde de devam etmiştir. Dâhiliye Nezareti, Kastamonu Vilayeti'ne göndermiş olduğu tebligatta vilayet dâhilindeki frengi hastanelerinden yeteri kadar istifade edilemediğini belirtmiştir. Bu nedenle vilayetteki 11 frengi hastanesinin sayısının altına indirilip yerlerine seyyar doktorlar tayin edilmesi yönünde bir karar almıştır. Ayrıca bölgeye dışarıdan birçok yeni tabip tayin edildiği gibi gerekli tahsisatta gönderilmiş ve atılan bu adımlarla bölgedeki frengi teşkilatı yeniden düzenlenmiştir<sup>1934</sup>. Said Paşa Hükûmeti döneminde Konya Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazı ile verem ve frengi hastalıklarının vilayet dâhilinde büyük can kayıplarına yol açtığını ifade etmiştir. Ayrıca hastaların %80'ninin frengililerden oluştuğuna da dikkat çeken vilayet, bir hastane inşasına ne halkın ne de belediyenin gücünün yetmeyeceğini de belirtmiştir. Bu nedenle gelecek yıl bütçesine 2.500 lira eklenmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, vilayetin bu talebini 2 Nisan 1912 tarihinde Maliye Nezareti'ne ileterek yardımda bulunmasını istemiştir<sup>1935</sup>. Said Paşa Hükûmetinin son günlerinde Kastamonu Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir yazı ile vilayetteki hastanelerin idaresinin vilayete bırakılmasını istemiştir. Yeni kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti ise vilayete gönderdiği 16 Eylül 1912 tarihli cevabi yazıda vilayet dâhilindeki hastanelerin mali ve fenni idarelerinin vilayete bırakılması halinde bunlardan hedeflenen faydaların temin edilemeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca söz konusu hastanelerin fenni ve mali idarelerinin Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'de olmasının memleketin menfaatine olduğunu ifade etmiştir<sup>1936</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Bolu Sancağı Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek sağlık işleriyle ilgili bir talepte bulunmuştur. Bu yazıda Bolu Sancağı'nın sağlık işlerinin yürütülmesi açısından Kastamonu Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'ne bağlı olduğu belirtilmiştir. Ancak merkezle birlikte 9 kazası ve 400.000 nüfusu olan Bolu Sancağı'nın Kastamonu Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin teftiş ve nezaretinden yeteri kadar istifade edemediği de belirtilmiştir. Bununla birlikte bölgede frenginin yaygın olduğu da

<sup>1932</sup>BOA. DH. İD. 50-1/55.

<sup>1933</sup>BOA. DH. İD. 46/73.

<sup>1934</sup>BOA. DH. İD. 53/29.

<sup>1935</sup>BOA. BEO. 4023/301653.

<sup>1936</sup>BOA. DH. İD. 53/33.

belirtilerek Bolu Sancağı için ayrı bir sıhhiye müfettişinin tayin edilmesi istenilmiştir. Bütçede bu iş için karşılık bulunmaması durumunda ise liva dâhilindeki seyyar tabiplerden birisinin görevine son verilerek onun yerine bu tayinin yapılması talep edilmiştir. Bolu Sancağı'nın bu talebine Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde 2 Ekim 1912 tarihinde cevap verilmiştir. Gönderilen cevabi yazıda Kastamonu Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin, Bolu merkez ve mülhakatının sağlık durumunu düzenli olarak teftiş edememesinin gidiş-geliş harcırahlarının verilmemesinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Sıhhiye müfettişinin, harcırahlarının düzenli olarak verileceğinin taahhüt edilmesi durumunda her an teftişe hazır olduğu da belirtilerek Bolu Sancağı için başka bir müfettişin tayin edilmesine gerek olmadığı ifade edilmiştir<sup>1937</sup>.

Besim Ömer Paşa, uzman bir komisyon tarafından hazırlanan ve frengi ile mücadelede son derece önemli gördüğü “*İnzibat-ı Sıhhiye-i Hususiye*” nizamnamesinin bir an önce uygulamaya konulması gerektiğini Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde de tekrarlamıştır. Ayrıca her memlekette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de umumhanelerdeki fahişelerin muayenesinin zabıtaya bırakılması gerektiği konusundaki görüşlerini de 19 Nisan 1913 tarihli yazısıyla Dâhiliye Nezareti'ne iletmiştir<sup>1938</sup>. Yine Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Şehremaneti, 27 Nisan 1913 tarihli tezkeresi ile gerek doğrudan doğruya fuhuşhane gerekse randevu mahalli olarak kullanılan ve yabancılara ait olan hanelerin kontrolünde sefaretlerin zorluk çıkarmaması hususunda Babîâlî'den yardım talep etmiştir. Konuyu inceleyen Babîâlî Hukuk Müşavirliği otel ve pansiyon gibi umumi mahallere Osmanlı memurlarının girişlerinde bir sakınca olmadığını ifade etmiştir. Ancak şahıslara ait hususi mekânların teftişinde sefaretlere şifahi olarak tebligatta bulunulması gerektiğini belirtmiştir<sup>1939</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde başkent İstanbul, frengi salgının en fazla hüküm sürdüğü yer durumundadır. Bu nedenle burada tıbbi, hukuki ve polisiye önlemler sıkı bir şekilde alınmaya çalışılmıştır. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, 1914 yılında Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir tezkerede İstanbul'da gittikçe artan frenginin önlenmesi için sıhhi ahlakla ilgili inzibat işlerinin düzenlenmesini ve medeni ülkelerdeki gibi frengi ile mücadelenin inzibati kısmının polise devredilmesi gerektiğini bildirmiştir<sup>1940</sup>. İstanbul Polis Müdüriyeti de 12 Ocak 1914'te Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede Sıhhiye Müdüriyeti'nin isteğine uygun olarak frengi ile mücadelenin inzibati kısmının kendilerine bırakılmasını istemiştir<sup>1941</sup>. Yukarıda belirttiğimiz üzere İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Kale-i Sultaniye Sancağı'nda frengi hastalığı son derece etkiliydi. Bu durum Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde de devam etmiştir. Özellikle Biga Kazası ve köyleri ile Çan Nahiyesi'nde görülen vakalara karşı hükûmet

<sup>1937</sup>BOA. DH. İD. 46/71.

<sup>1938</sup>BOA. DH. İD. 46/82.

<sup>1939</sup>BOA. HR. HMŞ. İŞO. 51/21.

<sup>1940</sup>Temel, a.g.m., s. 171; BOA. DH. EUM. EMN. 47/19.

<sup>1941</sup>Temel, a.g.m., s. 171.



Kastamonu Vilayeti'nde uygulanan nizamnamenin burada da uygulanmasına karar vermiş ve nizamnamenin bir suretini Mutasarrıflığa göndermiştir<sup>1942</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde vilayetlerin bütçelerinde sağlık işleri için yeterli meblağın ayrılması hususunda vilayetlere umumi bir genelge gönderilmiştir. Bu genelgede İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun verdiği yetki ile memleketin imarını ve halkın mutluluk içerisinde yaşamasını sağlamak için sağlık şartlarının ıslah edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu amaçla memleketin pek çok bölgesinde hüküm süren frengi, verem ve sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması, bunların bulaşmasını engelleyici çarelerin aranması, sağlık görevlilerinin maaşlarının temin edilmesi ve sağlık müesseselerinin tesis edilmesi için ihtiyaç duyulan gelirlerin artırılması gerektiği ifade edilmiştir<sup>1943</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde frengi hastası askerlerin cüzdanlarına kıtalarındaki tabipler tarafından frengili olduklarının kayıt edilmesi ve bunlar memleketlerine döndüklerinde bağlı oldukları askerlik şubelerince sıhhiye müfettişliklerine, belediye tabiplerine veya seyyar tabiplere yazılı olarak ihbar edilmeleri kolordu kumandanlıklarına emredilmiştir. Ayrıca sıhhiye müfettişleri, belediye tabipleri ve seyyar tabiplerin de askerlik şubeleri ile temasa geçerek bu konuyu takip etmelerinin sağlanması Harbiye Nezareti Sıhhiye-i Askeriye Riyaseti tarafından istenilmiştir<sup>1944</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde 22 Temmuz 1914 tarihli bir umumi tebligat ile devlet dairelerinden memuriyet alanlarındaki vilayet, sancak ve kaza merkezleri ile bütün köy, kasaba ve nahiyelerin isimlerini alfabetik sıra ile bir tablo haline getirmeleri ve karşılıklarına yüzde kaç frengili ve sıtmalı hasta olduğunu yazmaları istenilmiştir<sup>1945</sup>. 18 Ağustos 1914 tarihli diğer bir umumi tahriratla da hastanelerden senelik olarak kabul edilen ve polikliniklere müracaat eden hastaların yüzde kaçının frengili olduğu, bunların hastalığın hangi evresinde buldukları ve frengili hasta sayısının yıllık ne miktarda artış gösterdiğinin acele olarak bildirilmesi istenilmiştir<sup>1946</sup>.

### 3. II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Veba ile Mücadele

#### 3.1. 1908 Yılına Kadar Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Veba Salgınlarına Genel Bakış

İnsanlık tarihinin en eski bulaşıcı hastalıklarından biri olan, Hindistan ve Çin gibi Uzakdoğu ülkelerinde endemik olarak görülen veba, tarihin farklı dönemlerinde salgın halini

<sup>1942</sup>Temel, *a.g.m.*, s. aynı yer.

<sup>1943</sup>*Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı...*, C. 1, s. 49.

<sup>1944</sup>*Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...*, C. 1, s. 24.

<sup>1945</sup>*Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...*, C. 1, s. 25.

<sup>1946</sup>*Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...*, C. 1, s. 25-26.

olarak milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır<sup>1947</sup>. 1346-1352 yılları arasında Avrupa nüfusunun dörtte birinin ölümüne yol açmış olan bu hastalık<sup>1948</sup> bir lenf sistemi hastalığıdır. Hastalığın etkeni “*Pasteurella pestis*” veya “*Yersenia pestis*” adı verilen bir basildir<sup>1949</sup>. Çoğu zaman salgın halinde yayılan, öldürücü, ateşli ve bulaşıcı olan vebaya batıda “*plague, black death (kara ölüm), peste ve pestis*”, bizde ise “*kıran ve taun*” adları verilmektedir<sup>1950</sup>. Hatta Anadolu’daki bazı yöresel lehçe özelliklerinden dolayı Denizli, İzmir Çanakkale, Samsun, Giresun, Artvin, Erzurum ve Muğla’da “*Davun*” olarak da söylenen bu hastalık yumurcak olarak da adlandırılmıştır<sup>1951</sup>. *Yersenia (pasteurella) pestis* isimli basilden meydana gelen veba, insanlara fare pireleri aracılığıyla bulaşır. Hastalık genellikle kemirici hayvanlar, fareler arasında epidemik şekilde görülür. “*Xenopsylla Cheopis*” adı verilen fare pireleriyle de insanlara geçer. Pire ısırığı insana, fazla kan emmek için kusmak suretiyle enfeksiyon bulaştırır. Pireler bakterileri dışkılarıyla da çıkarabilirler. Kaşınma esnasında açılan kapılardan bakteri insan kanına girer. Enfeksiyona daha çok sıcak yaz aylarında, subtropik iklimlerde, geri kalmış ve hijyen şartları yetersiz ülkelerde rastlanmaktadır. Pire yoksa hastalık insandan insana bulaşmaz. Hastalık gemiler, yükler ve diğer ulaşım araçlarıyla başka ülkelere de yayılabilir. Hastalığın yayılmasında yukarıda belirttiğimiz üzere insanların sosyo-ekonomik ve genel sağlık koşulları ile beslenme durumları önemli rol oynar. Sefalet, açlık, göçler ve doğal afetler vebanın hızla yayılmasına neden olur. Nitekim tarihteki büyük veba salgınları bu yaşantı koşullarının neticesidir<sup>1952</sup>.

Veba, mikroorganizmanın vücuda giriş ve yerleşmesine göre üç türe ayrılan bir hastalıktır. Bunlar 1-Hıyarcık (Bubon) vebası, 2-Akciğer vebası (Veba pnömonisi), 3-Veba sepsisi’dir<sup>1953</sup>. En sık görülen veba şekli birincisidir. Aniden titreme ve yükselen ateşle başlayan hastalıkta<sup>1954</sup> şiddetli baş ağrısı, baş dönmesi, halsizlik, düşkünlük, bulantı, kusma, burun kanamaları ve ishaller görülür. Dalak ve karaciğerde büyüme vardır. Lenf bezleri şişer, bunlara hıyarcık (bubon) adı verilir. Hastalığın en hafif şekli bu olmakla birlikte yine de ölüm oranı %50-%70 arasındadır. Akciğer vebası, hıyarcık vebasından kana karışan bakterilerin akciğere yerleşmesi ya da damlacık enfeksiyonu ile geçen veba türüdür. Hastalık daha çok solunum

<sup>1947</sup>Mehmet Temel, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Nehir Yayınları, İstanbul 2008, s. 105.

<sup>1948</sup>Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik, İnsan Topluluklarının Yazgıları*, Çev. Ülker İnce, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2010, s. 260.

<sup>1949</sup>Mustafa Kurban, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Epidemiyoloji Ders Kitabı*, Ankara 1994, s. 126-127.

<sup>1950</sup>Feda Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, Y. 1991, s. 27-28.

<sup>1951</sup>Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 17.

<sup>1952</sup>Arık, *a.g.m.*, s. 28.

<sup>1953</sup>Arık, *a.g.m.*, s. 28-29.

<sup>1954</sup>Kurban, *a.g.e.*, s. 127-128.

yoluyla giren veba basili ile olur. Bronşit şeklinde başlayan akciğer vebası kısa sürede (2-4 gün) ölümle sonuçlanır. Veba sepsisi ise vebanın kanda zehirlenme yapan ağır şeklidir. Bu veba türü akciğer vebası gibi birden başlar. Çok kısa sürer ve ölümle sonuçlanır. Veba sepsisi özellikle sinirsel belirtilerin şiddetli olmasıyla tanınır. Dalgınlık ve kuvvetsizliğin yanı sıra nefes darlığı ve kanamalar görülür. Genellikle 2-3 gün içerisinde öldüren Veba sepsisinin 24 saatte sonuçlanan ağır şekilleri de vardır<sup>1955</sup>.

Veba tarihte en eski çağlardan yakın zamanlara kadar sayısız insanın ölümüne yol açmış olan büyük bir felakettir. Şiddetli pandemileri ile milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine yol açmış olan veba zaman zaman kıtalara hâkim olmuş ve büyük göçlerle ulusları sağa sola dağıtmıştır<sup>1956</sup>. İlkçağda vebanın iyi tanımlanmış ilk salgını olarak kabul edilen Filistin'deki Betsemeş salgını 50 bin kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. M.S. 164'te Roma'da ortaya çıkan salgın da çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır<sup>1957</sup>. Perikles döneminde İskenderiye'den gelen bir gemi vasıtasıyla Atina'ya taşınan hastalık kitleler halinde ölümlere yol açmıştır. Salgının dördüncü yılının sonuna gelindiğinde nüfusun dörtte biri hayatını kaybetmiştir<sup>1958</sup>.

İstanbul'daki ilk büyük veba salgını Roma İmparatoru I. Justinianos zamanına tesadüf ettiği için "*Justinianos Vebası*" olarak anılır<sup>1959</sup>. 541 yılı sonbaharında Pelusium Limanı'ndan Mısır'a giren hastalık buradan önce batıya İskenderiye'ye oradan da Mısır'ın geri kalanına yayılmıştır. Daha sonra doğuya Filistin ve Suriye'ye geçen veba<sup>1960</sup> 542 yılı Nisanında İstanbul'a ulaşmış ve ancak 767 yılında son bulmuştur. Bu kıtalararası salgın Afrika'nın merkezinden Akdeniz havzasına, Anadolu'ya yayılıp Arabistan'dan Avrupa'ya çığ gibi büyüyerek Danimarka ve İrlanda'ya kadar uzanmıştır. Modern tarihçiler bu salgının en şiddetli olduğu dönemlerde İstanbul'da günde 5 bin kişinin öldüğünü ve 600 bin kişilik şehir nüfusunun %40'nın yani 240 bin kişinin hayatını kaybettiğini tahmin etmektedirler. İstanbul'da 572-574 yılları arasında yeniden ortaya çıkan veba salgını yukarıda anlatılan salgın kadar etkili değildir. Ancak 598-599 salgını başta İstanbul olmak üzere Anadolu'da da etkili olmuştur. Bizans döneminin büyük salgınlarından biri de 1071-1078 yılları arasında görülmüş ve bu salgında 160 bin kişi hayatını kaybetmiştir<sup>1961</sup>. Selçuklular döneminde de Anadolu'nun çeşitli yerlerinde veba

<sup>1955</sup> Arık, *a.g.m.*, s. 29.

<sup>1956</sup> Arık, *a.g.m.*, s. 29-30.

<sup>1957</sup> H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 21.

<sup>1958</sup> Sırrı Akıncı, "Tarih Boyunca Veba", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 6, Temmuz 1973, s. 32.

<sup>1959</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 54; Osmanlı topraklarındaki veba salgınları hakkında kronolojik bilgi için bkz. ; A. Süheyl Ünver, *Türkiyede Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine, Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, Tom. 5, No. 18 (Ayrı basım), Y. 1935, s. 5-8.

<sup>1960</sup> Sean Martin, *Kara Ölüm, Orta Çağ'da Veba*, Çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011, s.15; Prokopius, *İstanbul'da İsyan ve Veba*, Çev. Adil Calap, Lir Yayınevi, İstanbul 2002, s. 238.

<sup>1961</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 54-55.

salgınları meydana gelmiştir. Bu salgınlar, Bizans İmparatorluğu, Selçuklular, Danişmentliler, İnaloğulları, Ahlatşahlar-Sökmenliler, Eyyubiler ve Artuklular gibi bağımsız veya tabi siyasi teşekküllerin hâkim oldukları topraklarda farklı tarihlerde etkili olmuştur<sup>1962</sup>.

1416-1417 ve 1447-1448 yıllarında meydana gelen veba salgınları da İstanbul'u etkilemiştir. Şehrin fethinden kısa süre önce 1448 yılında ortaya çıkan veba salgınının pek çok kişinin ölümüne yol açtığı bilinmektedir<sup>1963</sup>. Osmanlı Devleti döneminde 1429 yılında Bursa'da ortaya çıkan veba salgınında içerisinde Emir Muhammed Buharî, Mevlana Şemsettin Fenarî ve Hacı İvaz Paşa'nın da bulunduğu çok sayıda insanın hayatını kaybetmiştir. 1492'de Arabistan, Şam, Halep ve Mısır'da etkili olan veba İstanbul'u da etkisi altına almış ve bir ayda 56 bin kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Bu salgın nedeniyle Sultan II. Beyazıt dört ay boyunca İstanbul'dan uzaklaşmak zorunda kalmıştır<sup>1964</sup>. Veba, 16. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı vilayetlerinin en azından birinde daima görülmüştür<sup>1965</sup>. 16. yüzyılın ortalarında çıkan veba salgınında sefirler ve gücü yeten İstanbullular şehri terk etmişlerdir. Sürüp giden veba salgınları nedeniyle ikamete açık yerlerde defin işlemleri yasaklanmıştır. Diplomat Busbecq, 1562 yılında İstanbul'da günde 500 kişinin vebadan öldüğünü nakletmektedir. Evliya Çelebi ise İstanbul'daki veba salgınında sur kapılarından 3 bin cenaze çıktığını duyan II. Selim'in vebayı defetmek için halkı Kadir gecesi Ayasofya'ya toplattığını nakletmektedir<sup>1966</sup>. Osmanlı coğrafyasında periyodik olarak geniş arazilere yayılan veba, 1572-1589 yılları arasında Anadolu, Mısır, Balkanlar ve Kuzey Afrika'yı etkileyen büyük bir salgın yapmıştır<sup>1967</sup>. III. Murad zamanında 1591-1592 yıllarında İstanbul'da etkili olan veba karşısında şehir halkı çaresiz kalmıştır<sup>1968</sup>. III. Mehmed döneminde 1597 yılında İstanbul bir kez daha vebadan kırılmıştır<sup>1969</sup>. Vebadan yakasını kurtaramayan şehir 1637 yılında "*Taun-ı Ekber*" ve 1655 yılında "*Şiddetli Taun*" ile sarsılmıştır. İstanbul'da 1749-1752 yılları arasında da etkili olan veba 1778 yılında şehri yeniden etkisi altına almıştır. "*Taun-ı Cesim*" ya da "*Veba-ı Azim*" olarak nitelendirilen bu salgında 150-200 bin insanın hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir<sup>1970</sup>. İstanbul'u mahveden bu salgın Edirne ve Bursa'da da kendisini göstermiştir. Bir İtalyan gezginine göre bu salgında Bursa'da 3-4 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Bu sayı şehir nüfusunun üçte biridir. 1778 yılında Selanik'te de görülen veba 1779-1783 yılları arasında

<sup>1962</sup>H. Özdemir, *a.g.e.* , s. 24.

<sup>1963</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 55.

<sup>1964</sup>H. Özdemir, *a.g.e.* , s. 24.

<sup>1965</sup>Daniel Panzac, "Waba-In The Ottoman Empire", The Encyclopaedia of İslam, New Edition, Vol. 11, Leiden 2002, s. 4.

<sup>1966</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 56.

<sup>1967</sup>Panzac, "Waba- In The Ottoman Empire", s. 4.

<sup>1968</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 56.

<sup>1969</sup>H. Özdemir, *a.g.e.* , s. 25.

<sup>1970</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 56.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarında yayılmıştır. 1780 yılında Edirne ve Çanakkale Boğazı'nda görülen hastalık 1780 ve 1781 yıllarında İzmir'de de etkisini hissettirmiştir<sup>1971</sup> ancak bilinen bir gerçek vebanın 18. yüzyıl boyunca neredeyse her bahar ve yaz mevsiminde İzmir'de görülmesidir. Öyle ki, İzmir'de 1757-1772 yılları arasında da etkili olan veba, şehri adeta bir kefen gibi sarmış, nüfusun %15-%20'sini yok etmiştir<sup>1972</sup>. İzmir gibi dış dünya ile temas halindeki diğer bir liman şehri olan Selanik'te de 18. yüzyılın 12 yılı büyük veba salgınlarıyla geçmiştir<sup>1973</sup>.

1782 yılında Osmanlı Devleti'nin tek bir eyaletinde, Bosna'da görülen veba<sup>1974</sup> 1784-1787 yılları arasında Osmanlı coğrafyasının tamamına yayılmıştır. Vebaya en çok kurban İstanbul, Selanik ve Saraybosna'da verilmiştir. Ancak hastalık bazen aynı anda, bazen de sırasıyla Makedonya, Trakya, Bulgaristan, Sırbistan, Bosna ve Epir'de de görülmüştür. Hastalığın yayılması 1785'te hızlanmıştır. Aynı yıl içerisinde Mısır'da dramatik bir duruma yol açan hastalık<sup>1975</sup> nüfusun altıda birinin yok olmasına neden olmuştur<sup>1976</sup>. 1785 yılında Tunus'un hem kıyı hem de iç bölgelerinde tüm şiddetiyle etkili olan veba 1786 yılında Trablusgarp, Akka, Sayda, Trablusşam, Yafa, Nablus, Nasıra, Kudüs ve Şamda'da etkili olmuştur. 1787 yılı başlarında Suriye'nin durumu veba nedeniyle kritik bir hal almıştır. Özellikle Akka'da ve Halep'te insanlar veba nedeniyle yiyecek sıkıntısı çekmeye başlamışlardır. Vakanüvis İbn-i Tarabulsi yiyecek pahalılığı ve sıkıntısı nedeniyle insanların açlıktan ölmek için keçiboynuzu ve pamuk tohumu yediklerini belirtmektedir<sup>1977</sup>.

Veba, 19. yüzyılın başında İstanbul'u yeniden etkisi altına almıştır. III. Selim zamanında 1803-1804 yıllarında on binlerce İstanbullu vebadan telef olmuştur. 1811 yılı sonlarında başlayan ve 1812'de de hüküm süren salgın Mısır'dan İzmir'e taşınmıştır<sup>1978</sup>. Rauf Beyru, London Times gazetesinin haberlerine dayanarak İzmir'de özellikle Temmuz ayında etkisini arttıran vebanın ciddi tahribata yol açtığını belirtmektedir<sup>1979</sup>. İzmir'den İstanbul'a taşınan bu salgın nedeniyle 26 Eylül 1812'de günlük ölümler 1.500-2.000 arasında bir sayıya ulaşmıştır. "Büyük Kıran, Kıran-ı Kattâl" olarak da isimlendirilen bu salgın 2 Şubat 1813'te sona ermiştir. Bu salgında 100 bin ile 250 bin arasında insanın hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Veba, İstanbul'daki son büyük salgınını 1836-1837 yıllarında yapmıştır. Bu

<sup>1971</sup>Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...* , s. 23-26.

<sup>1972</sup>Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 132.

<sup>1973</sup>Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 174.

<sup>1974</sup>Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...* , s. 27.

<sup>1975</sup>Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...* , s. 28-31.

<sup>1976</sup>Quataert, *a.g.e.* , s. 174.

<sup>1977</sup>Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...* , s. 31-35.

<sup>1978</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 56.

<sup>1979</sup>Beyru, *a.g.e.* , s. 18.

salgında çoğu Müslüman olmak üzere 25-30 bin kişinin öldüğü tahmin edilmektedir. 1839 yılı Şubat ayında bazı vilayetlerde görülen vebaya karşı İstanbul ve çevresi kordon altına alınmıştır. Aynı yıl vebadan nasıl korunmak gerektiğine dair bir layiha bastırılarak mahallelere dağıtıldığı gibi Takvim-i Vekayi'de de yayınlanmıştır<sup>1980</sup>.

Tanzimat'tan sonra İstanbul'da veba görülmemeye başlamıştır. Benimsenen bilimsel mücadele yöntemleriyle salgınların boyutu küçülmüş ve bu hastalık büyük çapta ölümlere yol açacak gücünü yitirmiştir<sup>1981</sup>. 20. yüzyılın başlarında veba İzmir'de ve İstanbul'da kendisini yeniden göstermiştir. 1900 yılı Mayıs ayında İzmir'de kendisini gösteren veba İzmir'de demografik açıdan hemen hiç derecesinde etkili olmuştur. Şehirde sadece 24 kişi vebaya yakalanmış ve bunlardan 11'i hayatını kaybetmiştir. Bu salgın sırasında İzmir'de görev yapan tıbbi kadro güçlendirilmeye başlanmış, İzmir dâhilinde veba ile ilgili önlemler alıp uygulamaktan sorumlu olan bir Vilayet Sıhhiye Komisyonu kurulmuştur<sup>1982</sup>.

Tarih boyunca birçok defa veba istilalarına maruz kalan İstanbul, 1901 yılı Nisan ayının sonlarından itibaren yeni bir salgınla karşı karşıya kalmıştır. 1901 İstanbul vebasının devam ettiği yedi ayda sadece 26 hastanın ortaya çıkıp bunlardan 8'inin vefat etmesi vebanın geçmişte bilinen tahribatı dikkate alındığında inanılmaz bir sonuçtur<sup>1983</sup>. 1901 İstanbul veba salgını sırasında 1.204 kişi ve mesken kordon altına alınmıştır. Meskenler dezenfekte edilmiştir. Ayrıca salgında hastalananların tedavisi için yurt dışından ithal edilen veba serumu da kullanılmıştır<sup>1984</sup>. 1900 İzmir ve 1901 İstanbul veba salgınlarında meydana gelen vaka ve ölüm sayılarının oldukça düşük olması bir dereceye kadar Osmanlı sağlık otoritelerinin karantina ve dezenfeksiyon uygulamalarındaki gayret ve profesyonelliği ile izah edilebilirse de vebanın mahiyet değiştirdiği gerçeği de en az bunlar kadar önemlidir. 19. yüzyılın son yıllarında Hindistan başta olmak üzere dünyanın bazı bölgelerinde veba istilaları yaşanmaya devam etmekteydi. Ancak bu son salgınlarda ne kadar kolay yayıldığı ve öldürücü olabildiği iyi bilinen vebanın -Hindistan'dakiler istisna olmak üzere- kurbanları artık çok sınırlı bir sayıda kalmaktaydı<sup>1985</sup>.

### 3.2. II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Veba İle Mücadele

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı coğrafyasında veba hastalığının en sık görüldüğü yerlerden biri Teke Mutasarrıflığına bağlı Antalya olmuştur. Antalya'daki veba salgınının 1903

<sup>1980</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 56-58.

<sup>1981</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 58.

<sup>1982</sup>Mesut Ayar, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Etkisi", *History Studies*, Volume 2/2, 2010, s. 175-177.

<sup>1983</sup>Ayar, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul...", s. 183.

<sup>1984</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 58.

<sup>1985</sup>Ayar, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul...", s. 174.

yılında başladığı belgelerden anlaşılmaktadır<sup>1986</sup>. 1908 öncesinde de Osmanlı makamları Antalya’da veba ile mücadele için bir takım adımlar atmışlardır. Örneğin 1906 yılına ait bir belgeden Antalya’da devam eden vebanın önü alınmadığından kasabanın mahalle mahalle ayrılması ve her mahallede mevcut tabiplerden birisinin görevlendirilmesi kararının alındığı görülmektedir<sup>1987</sup>. Antalya’da veba ile mücadele 1907 yılında da devam etmiştir. 23 Şubat 1907 tarihli bir belge Antalya, Trabzon ve İzmir gibi ülkenin bir birinden uzak bölgelerinde ortaya çıkan veba vakalarının kaynağını belirtmesi bakımından önemlidir. Bu belgede vebanın Osmanlı topraklarına İskenderiye’den gelen gemiler ile taşındığı belirtilmektedir. Ayrıca bu gemilerin yapılması zaruri olan sıhhi temizlik işlemlerini yapmadıkları gibi “*İtlaf-ı Far Nizamnamesi*” ne de uymadıkları belirtilmiştir<sup>1988</sup>. Bu nedenle öncelikle bu gemilerin temizlik kurallarına ne derece uyduklarının tahkik edilmesi ve bu kurallara uymadan Osmanlı sahillerine yanaşmalarının engellenmesi emredilmiştir<sup>1989</sup>.

Osmanlı makamları Antalya’daki vebayı ortadan kaldırmak için bölgeye İstanbul’dan Mehmet Hilmi ve Hafız Hüseyin Efendi adlarında iki fenni temizlik memuru göndermiştir<sup>1990</sup>. Ancak alınan bütün önlemlere rağmen bölgedeki veba vakaları II. Meşrutiyet’in ilanından sonraki günlerde de devam etmiştir. Kâmil Paşa hükûmeti dönemine ait 10 Ağustos 1908 tarihli belgeye göre veba nedeniyle bölgeden kara ve deniz yoluyla çıkanlara yapılması gereken sıhhi muayeneye mahalli belediye tabibi yoğunluğu nedeniyle yetişememektedir. Bununla birlikte hastalığın yayılmasının önüne geçebilmek için gerekli olan temizlik tedbirlerinin de alınması gerekmektedir. Bu nedenle Sadaret makamı Maliye Nezareti’nden veba ile mücadele için ihtiyaç duyulan 5.000 kuruşun sıhhiye tahsisatından ödenmesini istemiştir<sup>1991</sup>. Ayrıca Dâhiliye Nezareti, veba hastalarının kullanılmış eşyalarının yakılarak imha edilmesi için gerekli olan ücretin yanı sıra bölgeyi teftiş ederek hastaları muayene edecek olan tabiplerin ve gardiyanların istihdamı için gerekli olan 15.000 kuruşun da gönderilmesini Sıhhiye Nezareti’ne emretmiştir<sup>1992</sup>. Yapılan yazışmalar neticesinde Sıhhiye Nezareti, bu meblağın sıhhiye

<sup>1986</sup>BOA. BEO. 3119/233906; BOA. BEO. 3164/237254; BOA. BEO. 3208/240536.

<sup>1987</sup>BOA. BEO. 2930/219718.

<sup>1988</sup>BOA. DH. MKT. 2611/88. Düstur başta olmak üzere çeşitli kaynaklarda yapmış olduğumuz taramalarda doğrudan “*İtlaf-ı Far Nizamnamesi*” adı verilen bir nizamnameye rastlayamadık. Ancak Meclis-i Sıhhiye tarafından hazırlanan ve 1 Ocak 1902 tarihinde yürürlüğe girmiş olan bir talimatnamenin “*İtlaf-ı Far Nizamnamesi*” olarak isimlendirilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. “*Vebanın hükümferma olduğu mahallerden gelen vapurların derunundaki farelerin sureti itlafi hakkında Meclis-i Sıhhiyece tanzim olunup mer’iyet ahkâmına bilistizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şerefsunuh ve sudur buyrulmuş olan talimatname*” başlığına taşıyan bu talimatname 8 bent ve bir zeylden oluşmaktadır (*Düstur, Tertib-i Evvel, C. 7, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 812-815*).

<sup>1989</sup>BOA. DH. MKT. 2611/88.

<sup>1990</sup>BOA. BEO. 3119/233906; BOA. BEO. 3164/237254; BOA. BEO. 3208/240536; BOA. BEO. 3276/245656.

<sup>1991</sup>BOA. BEO. 3371/252762.

<sup>1992</sup>BOA. DH. MKT. 1292/27.

tahsisatından tahsil edilerek senedinin gönderilmesini Konya Vilayeti Defterdarlığı'na 14 Eylül 1908 tarihinde tebliğ etmiştir<sup>1993</sup>.

Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 14 Ekim 1908 tarihli yazıda bölgeye gönderilmiş olan Konya Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin tahkikatı hakkında bilgiler vermiştir. Buna göre bölgede muhtelif zamanlarda ortaya çıkan vebanın nedeni sıhhi tedbirlerin eksikliğidir. Bu nedenle mahalli hükûmetten gerekli sıhhi tedbirleri bir an önce alması, eksikleri tamamlaması ve temizlik işlerine önem vermesi istenilmiştir<sup>1994</sup>. 27 Ocak 1909 tarihli diğer bir yazı ise Konya Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin raporunun detayları hakkında bilgiler vermektedir. 28 Kasım 1908 tarihli rapora göre şehrin temizliğine yeteri kadar önem verilmemektedir. Kasapların ve fırınların sıhhi şartları iyi değildir. Ayrıca halk tarafından kullanılan sular üstü açık şekilde akmaktadır. Raporda her yıl ilk olarak un fabrikası ile bakkal dükkânlarının çalışanları arasında ortaya çıkan vebanın nedenlerine de yer verilmiştir. Buna göre yaz aylarında bazı özel gemiler İskenderiye'den ve Dimyat'tan, Antalya'ya odun, kömür, kereste ve un ihtiyaçlarını karşılamak için gelmekteydi. Bu gemilerin personelleri kendi hayvanları ile Antalya'daki fırınlardan ekme ve diğer ihtiyaçlarını alıyorlardı. Ayrıca bunlara ait hayvanlarla iskeledeki diğer hayvanların karışması da hastalığın her yıl tekrarlamasına yol açan diğer bir sebepti. Bu nedenle yaz aylarında hayvan ve diğer eşyaların karaya çıkarılmasına müsaade edilmemesi, Mart ayında un fabrikalarının, bakkal dükkânlarının ve fırınların kireçle badana ettirilerek pülverizatörle temizlenmesi istenilmiştir. Ayrıca belediyenin veba başta olmak üzere bütün bulaşıcı hastalıklara karşı kullanılmak üzere bir adet etüv, iki adet pülverizatör ve bir adet de formol lambası satın alması gerektiği raporda belirtilmiştir. Bu kapsamlı rapor vebanın bölgeye sirayet kaynağını ve hastalıkla mücadele için yapılması gerekenleri göstermesi açısından olduğu kadar bölgenin sıhhi şartlarındaki diğer eksiklikleri göstermesi bakımından da önemlidir<sup>1995</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde vebanın görüldüğü diğer bir Osmanlı beldesi de Bağdat Vilayeti'di. Tıpkı Antalya'da olduğu gibi Bağdat'ta da vebanın başlangıcı II. Meşrutiyet öncesine gitmektedir. 13 Mayıs 1908 tarihli belgeden Bağdat'ta 4 kişinin vebaya yakalanmış olduğu ve bunlardan birinin vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hastalığın yayılmasının önüne geçmek için Bağdat'tan kara ve nehir yoluyla gelecek bütün yolcuların hareketlerinden önce tıbbi muayeneden geçirilmesi, Kerbela'ya vardıklarında sıhhiye tabibi tarafından yeniden muayene edilmeleri ve Bağdat'tan cenaze naklinin yasaklanması gibi bir dizi karar alınmıştır<sup>1996</sup>. Ancak alınmış olan bu tedbirlere rağmen hastalığın devam etmesi nedeniyle

<sup>1993</sup>BOA. DH. MKT. 2695/41.

<sup>1994</sup>BOA. DH. MKT. 2639/40; BOA. DH. MKT. 2691/51.

<sup>1995</sup>BOA. DH. MKT. 2721/27.

<sup>1996</sup>BOA. DH. MKT. 1252/80.



mevcuda ilaveten yeni tabiilerin tayin edilmesi, bir tebhir heyetinin oluşturulması ve gardiyan istihdam edilmesi gibi yeni tedbirlere başvurulmuştur. Ayrıca alınmaya çalışılan sıhhi tedbirlerde kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan 100 bin kuruş tedarik edilmeye çalışılmıştır<sup>1997</sup>. Osmanlı makamları, Bağdat'taki veba vakalarını yakından takip etmeye çalışmıştır. Sadaret Mektubi Kalemi'nden 28 Temmuz 1908'de Bağdat'a gönderilen yazı veba vakalarının Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi hususuna dikkat çekmiştir. Aynı gün içerisinde Bağdat'tan gönderilmiş olan telgraf ise 27 Temmuzdan beri yeni bir veba vakasına rastlanmadığını ve eski hastalardan da vefat eden olmadığını haber vermiştir<sup>1998</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti dönemine ait 5 Eylül 1908 tarihli yazı Bağdat'ta veba hastalığının ortadan kalkma evresine girdiğini belirtmekte ve haftada bir iki vaka meydana geldiğini haber vermektedir. Bununla birlikte Bağdat'tan kara ve nehir yoluyla çıkan yolculara daha önce uygulanmaya başlanmış olan tıbbi muayenenin devam ettiği ve Basra'ya gelen bütün gemilere "*İtlaf-ı Far Nizamnamesi*"nin uygulandığı da Sıhhiye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Ayrıca hastalığa karşı alınmış olan sıhhi tedbirlerin yeterli olduğu belirtilmekle birlikte tedbir olarak Bağdat'tan geleceklere Salahiye'de tıbbi muayene yapılmasına yönelik bir karar da alınmıştır<sup>1999</sup>. 6 Kasım 1908 tarihinde Bağdat'ın bir mahallesinde veba vakasına rastlandığı ve buna karşı mahallede temizlik işlemleri yapılarak fenni tedbirlerin alındığı Bağdat Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Ömer Bey tarafından telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir<sup>2000</sup>. Bağdat Vilayeti'nin Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 9 Kasım 1908 tarihli diğer bir telgraf da bölgede vebanın devam ettiğini göstermektedir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti alınmış olan sıhhi tedbirlerin uygulanmasına özen gösterilmesi hususunda Bağdat Vilayeti'ni uyarmıştır<sup>2001</sup>. Ayrıca vebaya karşı gerekli tedbirleri alması için Salahiye'ye bir belediye tabibinin gönderilmesi kararlaştırıldığı gibi<sup>2002</sup> Kerkük Belediye tabibi de Bağdat'a gönderilmiştir<sup>2003</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Cidde'de de veba vakaları görülmüştür. Tıpkı Bağdat ve Antalya gibi Cidde'de de Meşrutiyet'in ilanından önce veba vakaları görülmekteydi. 12 Aralık 1906 tarihli belgede Cidde'de görülen bir veba vakası nedeniyle Cidde ve çevresinde tıbbi muayene ve itlaf-ı far (farelerin öldürülmesi) tedbirlerine başvurulduğu belirtilmiştir<sup>2004</sup>. 19 Şubat 1908 tarihli diğer bir belgede ise bölgedeki vebanın tamamen ortadan kalkmadığına işaret edilerek gerekli tedbirlerin alınması hususunda bir önceki yıl olduğu gibi bu senede Mekke-i

<sup>1997</sup>BOA. BEO. 3330/249691; BOA. BEO. 3344/250782.

<sup>1998</sup>BOA. BEO. 3364/252227.

<sup>1999</sup>BOA. DH. MKT. 1288/13.

<sup>2000</sup>BOA. DH. MKT. 2657/59.

<sup>2001</sup>BOA. DH. MKT. 2654/19.

<sup>2002</sup>BOA. DH. MKT. 2694/4.

<sup>2003</sup>BOA. DH. MKT. 2741/82.

<sup>2004</sup>BOA. BEO. 3207/240496.

Mükerreme Zabıta-ı Sıhhiye Memuru Şerif Abdullah Bin Hişam Efendi'nin görevlendirilmesi istenilmiştir<sup>2005</sup>. Bunun üzerine Abdullah Efendi, Cidde'ye gönderilmiş ve gerekli fenni tedbirler alınmıştır. Ancak veba yine tam olarak ortadan kaldırılamamıştır<sup>2006</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde ise Cidde ve Mekke'de ortaya çıkan veba nedeniyle hacılardan fakir ve yardıma muhtaç durumda olanların dönüşlerinin kara yoluyla yapılmasının sefalet çekmelerine yol açacağı belirtilmiştir. Bu nedenle Sıhhiye Nezareti, bu durumdaki hacıların dönüşlerinin deniz yoluyla yapılmasının daha uygun olacağını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir<sup>2007</sup>. Cidde de veba ile mücadele Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde de devam etmiştir. Kâmil Paşa Hükûmeti'nin son günlerinde Cidde'de vebanın şiddetini arttırdığı belgelerden anlaşılmaktadır. Yapılan tetkikatta bu durumun nedeninin halkın hastalarını sıhhiye idaresine haber vermemesi ve Cidde'de veba hastalarının tedavisi için bir hastanenin halen tesis edilmemesi olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle Sıhhiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazıda daha önce alınan tedbirlerle kesin bir sonuç alınmadığını belirtmiş ve zaman kaybedilmeden veba hastaları için hususi bir hastanenin tesis edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca böylesi ciddi bir tedbir alınmaz ise yerli hale gelmiş olan hastalığın daha büyük sıkıntılara yol açabileceği de ifade edilmiştir<sup>2008</sup>.

Antalya'daki veba vakaları Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde de devam etmiştir. Konya Valisi Refik Bey tarafından 19 Ağustos 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Antalya'da vebaya yakalanan 6 kişiden üçünün vefat ettiği ancak 16 günden beri yeni bir veba vakasına rastlanmadığı ifade edilmiştir. Aynı telgrafta sıhhiye müfettişinin 8 ay önce vermiş olduğu raporun vilayet ile Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti tarafından onaylandığı da belirtilmiştir. Bu raporda belirtilen tedbirlerin alınması için gerekli olan 20.000 kuruşun gönderilmesi hususunda Maliye Nezareti'ne emir verilmesi istenildiği halde Maliye Nezareti'nden defterdarlığa bu konuda henüz bir tebligatın yapılmadığı da ifade edilmiştir. Vebaya karşı etkili bir mücadele yapılmasının istenilen bu meblağın acilen gönderilmesine ve gerekli araç gereçlerin tedarikine bağlı olduğu da belirtilerek gerekenlerin bir an önce yapılması istenilmiştir<sup>2009</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde Antalya'da olduğu gibi Cidde'deki veba vakalarının da devam ettiği görülmektedir. Sıhhiye Nezareti, Sadaret makamına göndermiş olduğu 9 Mart 1909 tarihli yazısında Cidde'de devam etmekte olan vebaya karşı tabiilerin ve diğer sağlık görevlilerinin gayretli bir şekilde çalışmalarına rağmen belediye görevlilerinin lakayt tavırları nedeniyle hastalığın tamamen ortadan kaldırılamadığını belirtmiştir. Bu

<sup>2005</sup>BOA. BEO. 3253/243950.

<sup>2006</sup>BOA. BEO. 3281/246075.

<sup>2007</sup>BOA. DH. MKT. 2713/41.

<sup>2008</sup>BOA. DH. MKT. 2740/76.

<sup>2009</sup>BOA. DH. MKT. 2907/30.

durumun tabiplerin gayret ve çalışmalarını semeresiz bıraktığı da ifade edilerek Hicaz Vilayeti'ne kesin bir emir verilmesi ve hastalığın bir an evvel ortadan kaldırılması için gerekli tedbirlerin alınması istenilmiştir<sup>2010</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Bağdat'ta da yeni veba vakalarının ortaya çıktığı ve gerekli tedbirlerin alınmaya çalışıldığı görülmektedir. 1909 yılı Mayıs ayı başlarında Bağdat'ta üç kişinin şüpheli bir hastalığa yakalanmasının haber alınması üzerine yapılan tıbbi muayeneler neticesinde bunların vebaya yakalandıkları tespit edilmiştir. Bunun üzerine vakit kaybedilmeden gerekli sıhhi ve fenni tedbirlerin alınması için harekete geçilmiştir. Ancak geçici olarak istihdam edilecek tabiplerin, temizlik memurlarının ve gardiyanların maaşlarının oldukça yüklü bir miktar tutması ve bu durumun belediye tarafından karşılanamayacak olması nedeniyle ihtiyaç duyulan 50.000 kuruşun "*emval-i mahalliye*" den karşılanması istenilmiştir<sup>2011</sup>. Bu arada Basra Vilayeti Vali Vekili Şevket Bey tarafından, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Mayıs 1909 tarihli telgrafta Bağdat'ta ortaya çıkan veba nedeniyle vilayetçe gerekli sıhhi tedbirlerin alındığı bildirilmiştir<sup>2012</sup>.

Dâhiliye Nezareti, Bağdat'taki vebanın gidişatını yakından takip etmeye çalışmıştır. Bu noktada vilayetten hastalığın seyri hakkında bilgi istediği gibi hastalığın diğer bölgelere yayılmasının önlenmesi için gerekli tedbirlerin kararlaştırılması ve uygulamaya konulması hususunu da Sıhhiye Nezareti'ne emretmiştir<sup>2013</sup>. Nezaret ayrıca göndermiş olduğu bir telgrafla Sıhhiye Nezareti tarafından kararlaştırılan tedbirlerin uygulanmasına özen gösterilmesini de vilayete emretmiştir<sup>2014</sup>. Yine Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde Bağdat Vilayeti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Mayıs 1909 tarihli telgrafta bölgedeki vebaya karşı alınması gereken tedbirler için bütçede karşılık olmamasının yaratacağı sıkıntılara dikkat çekilmiş ve 50.000 kuruşluk tahsisatın bir an önce gönderilmesi istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti bu talep karşısında Sıhhiye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazı ile bu meblağın sıhhiye tahsisatından ödenmesini ve hastalığın bölgede yayılmasının önlenmesini istemiştir<sup>2015</sup>. Ancak kısa bir süre sonra hastalığın ortadan kalkması nedeniyle alınan sıhhi tedbirler Sıhhiye Meclisi'nin kararı ile kaldırılmış ve 50.000 kuruşluk meblağın gönderilmesine de gerek kalmamıştır<sup>2016</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Osmanlı coğrafyasında vebanın görüldüğü diğer bir yer de Beyrut Vilayeti'di. 6 Temmuz 1909 tarihli belgeye göre Beyrut'ta çalışan bir çocuk Cebel-i Lübnan'daki evine döndükten sonra hastalanmış ve yapılan tetkikler neticesinde vebaya yakalanmış olduğu anlaşılmıştır. Bu durumun Beyrut Vilayeti tarafından

<sup>2010</sup>BOA. BEO. 2508/263081.

<sup>2011</sup>BOA. DH. MKT. 2804/67.

<sup>2012</sup>BOA. DH. MKT. 2808/8.

<sup>2013</sup>BOA. DH. MKT. 2809/5.

<sup>2014</sup>BOA. DH. MKT. 2814/34.

<sup>2015</sup>BOA. DH. MKT. 2825/32.

<sup>2016</sup>BOA. DH. MKT. 2847/16.

Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesinden sonra Nezaret hastalığının yayılmasının engellenmesi için gerekli olan sıhhi tedbirlerin alınmasını Beyrut ve Suriye Vilayetleri ile Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na tebliğ etmiştir<sup>2017</sup>. Bunun üzerine harekete geçen Beyrut Vilayeti gerekli sıhhi tedbirleri almış ve bu durumu bir telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir<sup>2018</sup>. Beyrut'taki veba vakasını yakından takip eden Dâhiliye Nezareti, Sadaret makamına göndermiş olduğu yazıda Beyrut Vilayeti'nin, vebaya karşı evin kordon altına alınması ve gerekli görülen kişilerin tecrit edilmesi gibi sıhhi tedbirleri almış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca hasta çocuğun sağlığının da günden güne iyiye gittiğini belirten Nezaret olayın üzerinden 9 gün geçmiş olduğu halde başka bir vaka görülmediğini de ifade etmiştir. Bu nedenle gerekli temizlik işlemlerinin yapılmasından sonra uygulanan kordonun kaldırılacağını bildirmiştir<sup>2019</sup>.

Yine Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Antalya'da Kosti isimli bir kunduracı çırağının vebaya yakalanması nedeniyle Konya Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin yeniden bölgeye gönderilerek belediye tabibi ile ayrıntılı bir rapor hazırlaması istenilmiştir<sup>2020</sup>. Ayrıca 16 Ağustos 1909'da Sadaret makamı Maliye Nezareti'nden Antalya'da veba ile mücadele için ihtiyaç duyulan 20.000 kuruşluk havalenin gönderilmesini istemiştir<sup>2021</sup>. Dâhiliye Nezareti'nden, Sadaret'e gönderilen 21 Ağustos 1909 tarihli tahriratta ise Antalya'da şimdiye kadar görülen 6 veba vakasından üçünün ölümle sonuçlandığı belirtilmiş ve 16 günden beri başka bir vukuatın görülmediği de ifade edilmiştir. Ayrıca gerekli tedbirlerin alınması için ihtiyaç duyulan 20.000 kuruşun gönderilmesi hususunda Maliye Nezareti'ne emir verilmesi istenildiği halde Nezaret'ten bu konuda defterdarlığa henüz bir tebligat yapılmadığı belirtilmiştir<sup>2022</sup>. Bunun üzerine Sadaret makamı 26 Ağustos 1909 tarihinde ikinci bir yazı ile Maliye Nezareti'ne durumun önemini ve aciliyetini hatırlatarak gerekenin bir an önce yapılmasını emretmiştir<sup>2023</sup>. Neticede Maliye Nezareti, 28 Ağustos 1909'da ihtiyaç duyulan 20.000 kuruşluk meblağın ödenmesi hususunu telgrafla Konya Vilayeti Defterdarlığı'na tebliğ etmiştir<sup>2024</sup>.

Antalya belediye tabibi tarafından Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne gönderilen 8 Ağustos 1909 tarihli telgrafta vebanın artık mahalli bir hastalık haline geldiği belirtilmiştir. Bölgede farelerin itlaf edilmesi gibi pek çok tedbire başvurulduğu da belirtilerek buradaki tabiplerden müteşekkil bir komisyon oluşturulması ve daha ciddi tedbirler alınması

<sup>2017</sup>BOA. DH. MKT. 2867/56; BOA. DH. MKT. 2867/17.

<sup>2018</sup>BOA. DH. MKT. 2867/17.

<sup>2019</sup>BOA. DH. MKT. 2868/81.

<sup>2020</sup>BOA. DH. MKT. 2899/57.

<sup>2021</sup>BOA. BEO. 3619/271374.

<sup>2022</sup>BOA. BEO. 3628/272066.

<sup>2023</sup>BOA. BEO. 3625/271801.

<sup>2024</sup>BOA. BEO. 3628/272066; BOA. BEO. 3627/271988.

istenilmiştir<sup>2025</sup>. Bu arada veba hastalığının ortadan kaldırılması için bölgedeki tabiplerle birkaç gün tahkikat yapmış olan Konya Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Kâmil Bey, 30 Ağustos 1909 tarihinde gözlemlerini bir telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Buna göre daha önce de belirttiğimiz gibi hastalık İskenderiye'den ve Dimyat'tan gelen kayıklar ve gemiler vasıtasıyla bölgeye sirayet etmektedir. Hastalık hal-i hazırda ortadan kalkmış ve bir aydır da yeni bir vukuat görülmemiştir. Ayrıca söz konusu hastalık hakkında hazırlanmış olan müşterek rapor da hem Dâhiliye Nezareti'ne hem de Konya Vilayeti'ne gönderilmiştir. Bu rapor üzerine Dâhiliye Nezareti, Konya Vilayeti'nden bölgede veba ile mücadele için gerek duyulan etüv ve pülverizatör ile diğer araç ve gereçlerin belediye tarafından temin edilmesine özen gösterilmesini istemiştir<sup>2026</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde veba ile mücadele için Antalya'ya gönderilmek üzere Pastör Enstitüsü'nden ilk seferinde 30 ikincisinde ise 25 şişe olmak üzere toplam 55 şişe serum satın alınmıştır. Dâhiliye Nezareti, 19 Aralık 1909 tarihli yazısı ile Konya Vilayeti'nden serumların toplam bedeli olan 1.650 kuruşun gönderilmesini istemiştir<sup>2027</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde vilayetlerde görevli bütün askeri ve mülki tabiplere tedavi ettikleri hastalarda kolera veya veba şüphesi görülmesi halinde hastalığın ne olduğunun hemen anlaşılması ve gerekli sıhhi tedbirlerin alınması için mahalli hükûmetlere bilgi verilmesi hakkında umumi bir tebligat yayınlanmıştır<sup>2028</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetinin son günlerinde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi tarafından hazırlanmış olan ve vebaya karşı alınması gereken fenni tedbirleri içeren umumi bir talimat ilgili makamlara gönderilmiştir. Bu talimatta veba hastalığının bölgesel bir hastalık olarak görülmediği yerlerde ortaya çıkmasının mikropların o bölgeye sokulup yerleşmesinden ileri geldiği belirtilmiştir. Talimata göre veba mikroplarını bir bölgeye nakleden vasıtalarından en önemlisi bu hastalığa ait mikropları barındıran farelerdir. Hasta fareler vapur ve gemiler içerisine ve taşınan ticari eşyalar arasına saklanarak iskelelere ulaşmaktadırlar. Öncelikle gümrük dairelerini ve ambarları mesken tutan bu hayvanlar buralardan memleketin içerisine dağılırlar. Hasta fareler öncelikle bakkal, zahireci ve uncu dükkânları ile fırınları istila ederler. Buralarda karşılaştıkları yerli farelere de hastalığı bulaştıran bu hayvanların leşleri hastalığın mikrop hazinesi hükmündedir<sup>2029</sup>. Fareler ve leşleri vasıtasıyla ortalığa yayılan veba bir süre sonra insanlara geçmeye başlar. Hastalığa ilk yakalananlar da genellikle hamallar, bakkallar, attarlar, fırıncılar ve zahirecilerdir. Bunlardan sonra halk arasında yayılmaya başlayan vebaya karşı alınması gereken en mühim tedbirler arasında ise şunlar

<sup>2025</sup>BOA. DH. MKT. 2912/53.

<sup>2026</sup>BOA. DH. MUI. 4-2/66.

<sup>2027</sup>BOA. DH. MUI. 49-1/10.

<sup>2028</sup>BOA. DH. HMs. 22/27.

<sup>2029</sup>BOA. DH. HMs. 22/27.

gösterilmiştir: Yukarıda belirtilen yerler tabiplerin nezaretleri altındaki belediye memurları tarafından sürekli denetim altında bulundurulmalıdır. Ölü fareler bulunduktan sonra üzerlerine kaynar su dökülmeli ve uzun bir maşa ile tutularak gaz yağına bulanıp yakılmalıdır. Henüz hastalanmamış olan diğer farelerin hastalanmalarına ve vebanın daha fazla yayılmasına meydan vermemek için telef edilmeleri gerektiği halka anlatılmalıdır. Hatta veba vukuatı görüldüğü zamanlarda o bölgedeki farelerin sayısını bir an önce azaltmak için kapanla yakalanacak her bir fare için belediyeler tarafından münasip bir miktarda para verilmesi uygundur. Memleketteki farelerin itlafı için Avrupa ürünlerinden olan ve eczanelerde de hazırlanılarak satılabilen fosforlu hamurlar kullanılabilir. Dükkânlarda ve evlerde rastlanan fare leşleri yukarıda belirtilen yöntem ile imha edilecektir. Vebaya yakalanmış insanlarda hastalık şekli eğer hıyarcıklı veba ise şişmiş olan bezlerin kendiliğinden veya ameliyat yoluyla açılmaları sırasında içerisindeki irinde bulunan veba mikropları nedeniyle kullanılan ameliyat takımlarının ve eşyaların yakılarak imha edilmesi gerekmektedir. Veba hastalarının çıkaracakları balgamlar çok miktarda veba mikrobunu barındıracağı için bunların derhal imha edilmesi hususuna tabipler dikkat etmelidir. Bu durum halka da anlatılmalıdır. Veba hastaları eğer imkânları varsa mutlaka hususi hastanelere veya barakalara kaldırılmalıdır. Eğer bu mümkün değilse hastanın bulunduğu evdeki odası diğer insanlardan kesinlikle ayrılmalıdır. Ayrıca hastalığın bulaşmasını önlemek için kordonlar tesis edilmelidir. Hastaların veya bu hastalık nedeniyle vefat edenlerin yatak takımları fenni usullere uygun olarak temizlenmelidir. Halkın çıplak ayakla gezdirilmemesi, vebadan vefat edenlerin kefenlerinin hazırlanacak kuvvetli kimyasal karışıma batırıldıktan sonra cesetlerin sarılması ve mezarların diğer mezarlara temas etmeyecek şekilde derince kazdırılması gerekmektedir. Hastalığın, hasta fareler veya insanlar üzerinde bulunan haşerelerin sağlam insanlara geçmesi ile bulaştığı muhakkak olduğundan halkın ayaklarına mümkün olduğu kadar çorap giymesi, yüksek mahallerde yatması, cibinlik kullanması ve temizlik kaidelerine dikkat etmesi gibi sıhhi ve medeni tedbirlere alıştırılmasına özen gösterilmelidir. Hastalarda veba serumunun cilt altına ve özellikle de siyah kan damarları içine dikkatlice ve zamanında şırınga edilmesi gerek hasta kişinin iyileşmesine gerekse hastalığın yayılmasının önüne geçilmesine fayda sağlayacağı için tabipler serum tedavisini doğru biçimde uygulamalıdır<sup>2030</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti döneminde Halep Vilayeti'ne bağlı İskenderun'da da veba vakaları görülmüştür. Zahirre ambarında çalışan işçiler arasında ortaya çıkan hastalık nedeniyle bu ambar ile buna komşu olan mahaller İskenderun Karantinası Tabibi'nin nezaretinde Klazomen Tahaffuzhanesi'nden gönderilen görevliler tarafından fenni usullere göre temizlenmiştir. Ayrıca bölgedeki veba vakalarını haber alan merkezi hükûmet ciddiyetle hareket ederek bölgede tabipler ve diğer sağlık görevlilerini istihdam ettiği gibi gerekli ilaçları da

<sup>2030</sup>BOA. DH. HMŞ. 22/27.

göndermiştir. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Aralık 1909 tarihli yazı bölgede vebaya karşı alınması kararlaştırılan tedbirleri sıralamıştır. Buna göre İskenderun'dan deniz ve kara yoluyla gelecek yolculara “*İtlaf-ı Far Nizamnamesi*” uygulanacaktı. Yolcular fenni temizliğe tabi tutulacakları gibi vebanın görüldüğü haneler ve ambarlar da fenni usullere göre temizlenecekti. Bölgeye yeteri kadar serum gönderilecek ve gerektiğinde aşılama yapılacaktı. Bu tedbirlere ek olarak Payas ve Yumurtalık İskeleleri ile diğer mevkilere İskenderun'dan gelecek gemilerin yaklaşmalarına izin verilmemesi kararı alınmıştır. Ayrıca bu gemilerin sadece tıbbi muayeneye tabi tutulmaları da yeterli görülmeyerek İzmir veya Beyrut Tahaffuzhaneleri'nden birisine sevk edilmeleri de kararlaştırılmıştır<sup>2031</sup>. Vebanın görüldüğü hanelerin ve ambarların şehir içerisinde olması nedeniyle bunların yakılmasının farelerin diğer bölgelere kaçmalarına yol açacağı düşünülerek bu yöntem uygun bulunmamıştır<sup>2032</sup>. Hastalığın yayılmasının önüne geçmek isteyen hükûmet Halep ve Adana Vilayetleri'ne gerekli nasihatlerde bulunduğu gibi Vilayet Sıhhiye Müfettişini İskenderun'a göndererek mahalli tabiplerden mürekkep bir komisyon oluşturulmasını da emretmiştir. Ayrıca daha önce Halep Vilayeti tarafından talep edilmiş olan 20 şişe veba serumu ile bir bakteriyolojihane görevlisi de bölgeye gönderilmiştir. Bölgeye gönderilmiş olan 6 tabip ile üç dezenfektörün maaşlarının ise Osmanlı Bankası vasıtasıyla mahalline gönderildiği Maliye Nezareti tarafından Halep Defterdarlığı'na çekilen telgrafla bildirilmiştir<sup>2033</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Batum'daki veba hastalığının Osmanlı topraklarına sirayetinin önüne geçmek için Trabzon ve Kastamonu Vilayetleri'nin 22 ve 25 Aralık 1910 tarihli vapur talepleri dikkate alınmıştır. Meclis-i Mebusan'da ele alınan bu konu hakkında Bahriye Nezareti tarafından vapur tedarikinin mümkün olmadığı belirtilmekle birlikte vebanın sirayetinin önlenmesi için alınması gereken tedbirlerin de geciktirilemeyeceği belirtilmiştir. Bu nedenle kira bedelleri Dâhiliye Nezareti tarafından kolera tahsisatından karşılanmak üzere Trabzon sahilleri için 2 Kastamonu sahilleri için de 1 vapurun hemen kiralanmasına karar verilmiştir. Bu vapurlar için gerekli olan mürettebat ve levazımın karşılanması hususu ise Bahriye Nezareti'ne havale edilmiştir<sup>2034</sup>. Bunun yanı sıra Batum'daki vebaya karşı tedbir olarak Bakteriyolojihane'de yeterli miktarda serumun yoksa satın alınmasına yönelik bir karar alındığı gibi Odesa'dan 11 Mart 1911 tarihinden itibaren geleceklerin tıbbi muayeneye ve “*İtlaf-ı Far Nizamnamesi*” hükümlerine tabi tutulmaları da kararlaştırılmıştır<sup>2035</sup>.

<sup>2031</sup>BOA. DH. MUI. 39-2/11.

<sup>2032</sup>BOA. DH. MUI. 39-2/11.

<sup>2033</sup>BOA. DH. MUI. 39-2/11.

<sup>2034</sup>BOA. MV. 147/20.

<sup>2035</sup>BOA. DH. İD. 2/8.

İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti döneminde ülke içerisinde olduğu gibi dünya genelinde de veba ile mücadele hususuna önem verilmiştir. Bu amaçla kolera, veba ve humma gibi bulaşıcı hastalıklarla ilgili kararlar almak için Fransa hükûmeti tarafından Paris'te toplanacak olan konferansa Meclis-i Sıhhiye Reis-i Sanisi Cenap Şahabettin Bey'in gönderilmesine karar verilmiştir<sup>2036</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Basra'da da veba vakalarına rastlanmıştır. Aslında bu bölgede Mayıs 1907'den beri veba vakalarının görüldüğünü belgelerden anlamaktayız. Öyle ki 22 Mayıs 1907 tarihli belgede Basra Körfezi'nde bulunan Bahreyn'de bir hafta içerisinde 20 kişinin vebaya yakalandığı ve bunlardan 15'inin vefat ettiği belirtilmektedir<sup>2037</sup>. 31 Mayıs 1907 tarihinde ise yine bir veba vakasının görülmesi nedeniyle 4 Haziran 1907'den itibaren geleceklerin karantinaya tabi tutulmaları ve nehirde seyahat edenlerin de Salahiye Tahaffuzhanesi'ne sevk edilerek burada muayeneden geçirilmelerine ve fenni temizliğe tabi tutulmalarına karar verilmiştir<sup>2038</sup>. İlerleyen süreçte Bahreyn'de 12 gün boyunca yeni bir veba vakasının görülmemesi nedeniyle de 23 Temmuz 1908'de 5 günlük karantina süresi 2 güne indirilmiştir<sup>2039</sup>. İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti döneminde ise 6 Mayıs 1911'de Basra'da bir bakkal çirağının vebaya yakalanması nedeniyle 7 Mayıs'tan itibaren Basra'dan geleceklerin sıhhiye tabibi bulunan ilk Osmanlı limanında tıbbi muayeneye tabi tutulmasına Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından karar verilmiştir<sup>2040</sup>. Hastalığın bölgede dağınık bir şekilde devam etmesi nedeniyle bütün Basra Körfezi iskelelerinin hacı vapurları için bulaşık sayılmasına karar verilmiştir. Ayrıca Bahreyn Adası'nda 14 Mayıs 1911 tarihine kadar 175 veba vukuatı görüldüğünden buradan gelecek yolculara da 24 Mayıs 1911 tarihinden itibaren yol günleri de dâhil olmak üzere tahaffuz mevkilerinin birinde 5 günlük karantina ile tıbbi muayene ve fenni temizlik işlemlerinin uygulanmasına karar verilmiştir. Bunların yanı sıra Basra'dan Bağdat'a giden gemilere Salahiye'de "*İtlaf-ı Far Nizamnamesi*" hükümlerinin uygulanmasına ve Bağdat'a vardıklarında da tıbbi muayeneye tabi tutulmalarına Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından karar verilmiştir<sup>2041</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Cidde'de vebaya karşı uygulanmakta olan karantina 40 gündür yeni bir vukuatın görülmemesi nedeniyle 3 Haziran 1911 tarihinde kaldırılmıştır<sup>2042</sup>. Ayrıca 6 Haziran 1911'de de Akabe ve Lit arasındaki sahiller ile Basra'dan gelenlere karşı uygulanmakta olan sıhhi tedbirler kaldırılmıştır. Yine aynı tarihten itibaren İstanbul'dan deniz yoluyla çıkacakların yolculuklarında sıhhiye tabibinin bulunduğu ilk

<sup>2036</sup>BOA. BEO. 3863/289694; BOA. MV. 149/143.

<sup>2037</sup>BOA. DH. MKT. 1169/6.

<sup>2038</sup>BOA. DH. MKT. 1174/27.

<sup>2039</sup>BOA. DH. MKT. 1185/51.

<sup>2040</sup>BOA. DH. EUM. THR. 65/7.

<sup>2041</sup>BOA. DH. EUM. THR. 65/83; BOA. DH. EUM. THR. 64/46.

<sup>2042</sup>BOA. DH. İD. 50-1/47.



merkezde tıbbi muayeneye tabi tutulmalarına da Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından karar verilmiştir<sup>2043</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne göndermiş olduğu 11 Haziran 1911 tarihli yazı ile Ünye'den gelenlerin tıbbi muayeneye tabi tutulmalarına ilaveten Sinop veya Manastırağzı Tahaffuzhaneleri'nden birinde fenni temizliğe tabi tutulmalarına yönelik bir karar da almıştır. Ayrıca Basra Bölgesi'nden gelenlerin de Osmanlı tahaffuzhanelerden birinde tıbbi muayeneye tabi tutulmaları ile bunlara “*İtlaf-ı Far Nizamnamesi*” hükümlerinin uygulanmasına yönelik bir karar da almıştır<sup>2044</sup>. Yine İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde padişahın iradesi ile Serviburnu'nda veba hastaları için bir hastane ile tahaffuzhane barakaları inşa ettirildiği gibi<sup>2045</sup> Antalya'daki veba ile mücadele de devam etmiştir<sup>2046</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Basra Vilayeti ile Aden'de ortaya çıkan veba hastalığına karşı alınması gereken tedbirler için gerekli olan 67.780 kuruşluk havalenin Dâhiliye Nezareti bütçesinin kolera tahsisatı tertibinden ödenmesine karar verilmiştir<sup>2047</sup>. Yine Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde memleketin muhtelif bölgelerinde hüküm süren Lekeli humma hastalığı ile Bağdat'ta hüküm süren veba hastalığına karşı gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin “*Emraz-ı Sâriye ve Müstevliyeye Karşı Tedabir Masrafı*” maddesine 1 milyon kuruşun ilave edilmesi hakkında bir kanun layihası kaleme alınmıştır<sup>2048</sup>.

## 4. II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Çiçek Hastalığı İle Mücadele

### 4.1. Çiçek Hastalığının Tanımı ve Temel Özellikleri

Çiçek (variola, smallpox) her yaşta görülebilen irinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan, körlüğe neden olabilen ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalıktır<sup>2049</sup>. Hastalığın endemik olarak görüldüğü başlıca yerler Hindistan ve Mısır'dır. Çiçek hastalığı mevsimle ilgili bir hastalık değildir. Ancak şehirlerde vaka adedi daha çok soğuk kış aylarında artar. Bu durumun nedeni insanların kapalı yerlerde toplu olarak yaşamak mecburiyetinde kalmalarıdır. Çiçek hastalığına her yaştaki insan yakalanabilir. Özellikle çocuklarda ve yaşlılarda ağır seyreden bu hastalığı bir defa geçiren kuvvetli bir bağışıklık kazanır. Ancak bunun istisnaları da vardır. Uzun zaman sonra bu bağışıklık yok olabilir<sup>2050</sup>. Çiçek hastalığının kuluçka dönemi 12 gün

<sup>2043</sup>BOA. DH. EUM. THR. 66/40.

<sup>2044</sup>BOA. DH. EUM. THR. 66/50.

<sup>2045</sup>BOA. DH. MB. HPS. M. 52/29.

<sup>2046</sup>BOA. DH. MUI. 3-5/19.

<sup>2047</sup>BOA. BEO. 4184/313785; BOA. BEO. 4194 / 314511; BOA. BEO. 4195/314601.

<sup>2048</sup>BOA. MV. 196/71; BOA. BEO. 4337/325246.

<sup>2049</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 66.

<sup>2050</sup>Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1962, s. 159-160.

kadardır. Hastalık ateşle başlar. 2-4 gün sonra döküntüler meydana gelir. Bu döküntülere “*papil*” adı verilir. Döküntüden sonra 4. haftadan itibaren kabuklar düşmeye başlar. Yerlerinde önce pembe renkte olan ve gittikçe solan yara izleri kalır. Buna çiçek bozuğu ya da çöpurluk adı verilir<sup>2051</sup>. Çiçek hastalığı aşılmayan her yaşta insanın çiçek hastalarıyla temas etmeleri yoluyla bulaşabileceği gibi hastaların kullandıkları eşyaların kullanılması ve onların cerahat veya kabuklarıyla pislettikleri eşyalara temas edilmesiyle de bulaşabilir. Hastalık, hastanın vücudundaki kabarcıkların tamamen kuruyup dökülmesine kadar bulaşıcıdır. Hatta çiçekten ölen hastaların cenazeleri de hastalığın etrafa yayılmasına neden olabilir<sup>2052</sup>.

#### 4.2. 1908 Yılına Kadar Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı ile

##### Mücadeleye

Osmanlı Devleti döneminde, tabiplerin “*cüderi*” olarak isimlendirdikleri çiçek hastalığı<sup>2053</sup> hastalık ilk olarak M.Ö. 1122 yılında Çin’de tarif edilmiştir. O tarihlerde hastalığın Hindistan’da ve Orta Afrika’da yaygın olduğu bilinmekte olup Mısır’daki mumyalarda da çiçek hastalığından kaynaklanan yara izlerine rastlanmıştır. M.S. 506 yılında meydana gelen Fil Savaşı’nda Mısır ve Çin ordularında geniş tahribata yol açan bu hastalık daha sonra Ortadoğu ve İtalya üzerinden Avrupa’ya taşınmıştır. Ebubekir Razi tarafından klinik belirtileri tarif edilmiş olan bu hastalık daha sonra Romalı Frakaster tarafından da tespit edilmiştir<sup>2054</sup>. İspanyollar ve Portekizliler çiçek hastalığını Amerika kıtasına taşımışlardır. Aztek ve İnka uygarlıklarını kasıp kavuran bu hastalık Amerikalılar tarafından da virüslerin bulaştırıldığı battaniyelerin Kızılderililere verilmesiyle biyolojik silah olarak kullanılmıştır. Avrupa’da binlerce insanın ölümüne yol açan bu hastalık 17. yüzyılın sonlarında Avrupa’daki çocuk ölümlerinin üçte birinin sorumlusuydu<sup>2055</sup>. Çiçek hastalığına karşı bilimsel yöntemlerle yapılan mücadele 18. yüzyılın sonlarına doğru meyvesini vermeye başlamıştır. İngiliz genel pratisyen Edward Jenner, Fransız devriminin tüm dünyayı şekillendirmeye başladığı yıllarda tıp tarihinin en önemli buluşlarından birisine imza atmış ve çiçek aşısının keşfi yönünde önemli adımlar atmıştır<sup>2056</sup>. Ancak bilinen bir gerçek var ki İngiliz Edward Jenner’in çalışmalarından yaklaşık 100 yıl önce Osmanlı sarayında çiçek aşısı uygulanmaktaydı. Osmanlı Devleti’nde Lale Devri’nde başta çiçek olmak üzere bazı hastalıkların tedavisi başka ülkelerle kıyaslanmayacak kadar ileri seviyedeydi. Çiçek hastalığının aşısı pratik bir şekilde uygulanıyordu. Bu konuda

<sup>2051</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 180.

<sup>2052</sup>Çiçek Hastalığı ve Çiçek Aşısı, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1938, s. 2.

<sup>2053</sup>Kasım İzzettin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi...*, s. 21.

<sup>2054</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 158.

<sup>2055</sup>Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013, s. 50.

<sup>2056</sup>Tolga Ersoy, *Tıp Tarih Metafor*, Öteki Yayınevi, Ankara 1996, s. 119.

İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Montague'nin eşi Lady Mary W. Montagu'nun mektupları önemli bilgiler vermektedir<sup>2057</sup>.

Lady Montagu'nun Edirne'den göndermiş olduğu 1 Nisan 1717 tarihli mektupta: “...Bizde pek umumi ve pek zalimane olan çiçek hastalığı bu memlekette keşfedilen aşılama sayesinde ehemmiyetsiz bir şey. Birçok koca karılar var ki sanatları sırf bu ameliyatı yapmak. Aşı için en muvafık zaman, son baharın başlangıcı, büyük sıcaklar geçtikten sonra. O zaman aile reisleri aileleri içinde çiçek hastalığına tutulmuş kimse olup olmadığını birbirine soruyorlar. Birkaç aile topluyorlar. Adetleri 15-16'ya çıkınca bu koca karılardan birini çağırıyorlar, o da bir ceviz kabuğu dolusu, en mükemmel cinsten çiçek hastalığının aşısını getiriyor. Büyük bir iğne ile bir damar açıyor, tırmık kadar bile ağrı duyulmuyor, iğnesinin ucu alabildiği kadar aşığı buraya koyuyor. Kimsenin aşından öldüğü görülmemiş. Bu ameliyenin iyiliğine ben de o derece kaniim ki, sevgili yavruma yaptırmaya karar verdim”<sup>2058</sup> ifadelerini kullanmıştır.

Lady Montagu'nun bu mektubu sonrasında çiçek aşısı Avrupa'ya taşınmıştır. Osmanlı Devleti'nde çiçek aşısı ile ilgili ilk tıbbi yayın 1801 yılında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin “Çiçek Risalesi”dir. Bu risale Edward Jenner'in “Çiçek Aşısı, Sebep ve Tesirleri” adlı kitabının çevirisidir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesinde çiçek salgınları taşrada can kaybına sebep olan bir hastalıktı. Tanzimat'la birlikte çiçek aşısı konusunda nizamnameler çıkartılıp uygulamaya konulmuştur. 1839 yılında çiçek aşısı uygulamasıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane görevlendirilmiştir. 1840 yılında ise çiçek aşısının parasız yapılması yolunda bir irade çıkmış ve Dr. İstefanaki Bey aşıcı olarak tayin edilmiştir<sup>2059</sup>. Cerrahane Müdürü iken 1845 yılında Hekimbaşı olan İsmail Paşa memleketteki aşının yozlaşmış olduğuna kanaat getirerek Viyana'dan yeni çiçek aşısı getirtmiştir. Bu sayede 1847 yılında Osmanlı Devleti'ndeki çiçek aşısı yenilenmiştir<sup>2060</sup>.

Yüzünde çiçek hastalığının izlerini taşıyan Sultan Abdülmecid, İstanbul'da 1845 yılında çıkan şiddetli çiçek salgını ile yakından ilgilenmiş ve aşının yaygınlaştırılmasını sağlamıştır. Aşı yapmak için nöbet yerleri kurularak gezici hekimler görevlendirilmiştir<sup>2061</sup>. Salgın sırasında hastanelerde yer kalmadığı için hastaların sokaklarda kalmasından etkilenen Bezmiâlem Valide Sultan bir hastane yaptırmaya karar vermiş ve yoksullara ücretsiz hizmet vermek üzere Vakıf

<sup>2057</sup>Sarıköse, a.g.t. , s. 50.

<sup>2058</sup>Lady Montagu, *Şark Mektupları*, Timaş Yayınları, Tercüme ve Tahşiye Eden: Ahmed Refik, Yay. Haz. Dursun Gürlek, İstanbul 1998, s. 54-55.

<sup>2059</sup>Ayhan Yüksel, “Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını ve Tirebolu'da Aşı Kampanyası (1863)”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008*, C. 1, Giresun Belediyesi Yayınları, Ankara 2009, s. 368.

<sup>2060</sup>Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri”, *Türk Tıp Âlemi Tıp Dergisi*, Vol. 1, S. 2, Y. 1, Nisan-Haziran 1970, s. 144-145.

<sup>2061</sup>Yüksel, a.g.m. , s. 369.

Gureba Hastanesi'ni yaptırmıştır<sup>2062</sup>. 1867 yılında İstanbul'da “*çocukların salgın hastalıklardan korunması için aşı kampanyası*” düzenlenmiştir. 1871 yılında İstanbul'da görülen çiçek salgını sonrasında Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye, 15 Mayıs 1872 tarihli toplantısında İstanbul'da bir aşı Enspektörlüğü kurulmasını kararlaştırmış ve başına Dr. Hüseyin Remzi Bey getirilmiştir<sup>2063</sup>. 1880 yılında Dr. B.C. Violi, İstanbul'da “*Établissement Vaccinogène*” veya “*Institut Vaccinogène*” adını verdiği özel bir çiçek aşısı müessesesi açmıştır<sup>2064</sup>. 23 Temmuz 1892 tarihinde ise “*Telkikhane-i Şahane*” adıyla bir çiçek aşısı hazırlama istasyonu açılmıştır<sup>2065</sup>.

1890 yılı Mayıs ayında Üsküdar Açıktürbe'de iki çocukta çiçek görülmüş, Ağustos ayında ise Büyükdere'de ufak çapta bir salgın ortaya çıkmıştır. 17 çocuğun ölümüne yol açan bu salgının nedeni halkın belirli aralıklarla üç defa tekrar edilmesi gereken çiçek aşısını tekrardan kaçınmalarıdır. Galata'ya da sıçrayan hastalık ölümlere yol açmaya başlamıştır. Hastaların giysileri ile kullandıkları eşyaların dezenfeksiyon için yakılması nedeniyle halk çiçek hastalarını belediyeye haber vermemiştir. Büyükdere'deki salgında 180 kişi çiçek hastalığına tutulmuş ve bunlardan 22'si ölmüştür. Ölenlerin hiçbiri aşılı değildir. 1891 yılı Eylül ayında Ortaköy'de Musevi çocuklar arasında çiçek vakaları başlayınca Hasköy'deki Musevi okulları kapatılmış ve çiçek görülen aileler diğerlerinden tecrit edilmiştir. 1894 yılı Kasımında ise bir hafta içerisinde 25 kişi çiçekten hayatını kaybetmiştir. 1899'da bütün belediye dairelerinde 2.289 kişiye çiçek aşısı yapılmıştır. Ayrıca Hamidiye Etfal Hastanesi'nde özel olarak hazırlanan bir laboratuvarla kızıl ve kuşpalazı serumları ile çiçek aşısı üretilmeye başlanmıştır<sup>2066</sup>.

Osmanlı Devleti, çiçek hastalığı ile mücadele için önemli yasal düzenlemeler de yapmıştır. 8 Temmuz 1885 tarihinde yürürlüğe giren ilk Çiçek Aşısı Nizamnamesi'ne göre aşı şahadetnamesi olmayan çocuklar okullara kabul edilmeyeceklerdi. Ayrıca devlet hizmetine, medreselere ve askerlik hizmetine girmek isteyenler de aşılı olmak mecburiyetindediler. Silahaltına alınan askerler aşılı değillerse taburun tabibi veya cerrahı tarafından aşılanacaklardı<sup>2067</sup>. Aşı ameliyatı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane içerisinde bulunan muayenehanede, İstanbul'da ve Bilad-ı Selase'deki nöbet mahallerinde özel olarak görevlendirilmiş tabip, cerrah ve aşıcılar tarafından ücretsiz olarak yapılacaktır. Taşrada ise aşı ameliyatı memleket tabipleri tarafından yapılacaktır. Bunların bulunmadığı yerlerde ise bu görev özel olarak görevlendirilmiş aşıcılara havale edilmiştir<sup>2068</sup>. 21 Temmuz 1894 tarihli ikinci Çiçek

<sup>2062</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 67.

<sup>2063</sup>Yüksel, *a.g.m.* , s. 369.

<sup>2064</sup>Unat, “Osmanlı Müesseselerinde Aşı...” , s. 145.

<sup>2065</sup>Yüksel, *a.g.m.* , s. 369.

<sup>2066</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 68.

<sup>2067</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 72.

<sup>2068</sup>*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937, s. 273-274.

Aşısı Nizamnamesi bu esasları korumakla birlikte yeni doğan çocukların ilk altı ay içerisinde aşılatılması mecburiyetini getirmiştir. Nüfus memurları doğumları İdare Meclisi'ne bildirecek, İdare Meclisi de aşı memuruna bildirip çocukların aşılanmasını sağlayacaktı. Aşılanan çocuklar bir hafta sonra muayene edilecek aşıları tutmuşsa şahadetnameleri verilecekti. Aşı beş senede bir tekrar edilecekti. Bulunduğu köye veya kasabaya aşı memuru geldiği halde çocuğunu aşılatmayanlardan ceza olarak 150 kuruş alınacaktı. Çiçek çıkaran bir kişinin çıbanından irin alıp başkasını aşılayanlardan ise idareten 200 ile 1.000 kuruş arasında para cezası alınacaktı<sup>2069</sup>.

15 Ocak 1895 tarihinde çıkarılan “*Telkih-i Cüderi Ameliyatına Dair Nizamnamenin Talimatı*” ile İstanbul Nüfus İdaresi'ne önemli bazı görevler yüklenmiştir. Bu görevler arasında İstanbul'daki doğumları her ay Tıbbiye Nezareti ile Şehremaneti'ne bildirmek, Şehremaneti'nin doğan çocukları ilk altı ay içerisinde mensup oldukları belediye tarafından aşılanmasını sağlamak, İstanbul'daki belediye dairelerinin her ay sonunda aşılananların listesini Tıbbiye Nezareti'ne göndermesini sağlamak ve Telkihhaneden seyyar aşıcılar gönderip İstanbul'un semtlerinde aşı yaptırmak bulunmaktaydı<sup>2070</sup>.

#### 4.3. II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Çiçek Hastalığı İle Mücadele

Osmanlı Devleti'nde çiçek hastalığı ile mücadele II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde çiçek hastalığı ile mücadele kapsamında dikkatimizi çeken ilk icraat Said Paşa Hükûmeti döneminde çeşitli vilayetlerde tesis edilmek istenilen Telkihane şubeleridir. Aslında çiçek hastalığının Osmanlı topraklarından sökülüp atılması için Şam, Bağdat, Musul, Erzincan, Yemen, Trablusgarp ve Manastır'da birer Telkihane açılması II. Meşrutiyet'in ilanından önce de gündeme gelmiş bir konudur<sup>2071</sup>. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan kısa süreli Said Paşa Hükûmeti döneminde ise Telkihane şubelerinin tesis ve daimi masrafları ile aşı memurlarına ve müstahdemlerine verilecek maaşların karşılığı konusu gündeme gelmiştir. Bu konuda bir defaya mahsus olarak harcanmasına müsaade edilmiş olan 124 bin kuruşun ve senelik olarak ihtiyaç duyulan 295.200 kuruşun 1323 (1907) senesi bütçesinin Dâhiliye Nezareti tahsisatına ilave edilmesine daha önceden karar verilmişti. Ancak Dâhiliye Nezareti'nden alınan tezkerede Telkihanelerin inşası hususunda gönderilmiş olan tebligata henüz bir cevap alınmadığı belirtildiği gibi inşaatın kısa süre içerisinde tamamlanmasının

<sup>2069</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 72; Nizamnamenin tam metni için bkz. *Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 6, s. 1486-1489.

<sup>2070</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 73.

<sup>2071</sup>BOA. BEO. 3209/240625.

mümkün olmadığı da ifade edilmiş ve söz konusu tesis masraflarının 1324 (1908) senesi tahsisatına ilave edilmesi istenilmiştir<sup>2072</sup>.

Kâmil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde İstanbul'dan taşraya gönderilen kullanılmış elbiselerin ve eşyaların fenni usuller çerçevesinde temizlenerek gönderilmesine önem verilmesi ilgili makamlara tebliğ edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Sıhhiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 8 Ağustos 1908 tarihli yazı önemlidir. Bu yazıya göre bir süredir İstanbul'dan kullanılmış elbise ve yorgan gibi eşyalar Ayancık'a getirilmektedir. Getirilen bu eşyaların üzerinde tebhirhanelerce temizlendiklerine dair resmi bir damga veya mühür taşıyan evrak bulunmamaktadır. Sıhhiye Nezareti, bu durum nedeniyle kazada çiçek, kızamık ve diğer bulaşıcı hastalıkların arttığına dikkat çekerek İstanbul'dan taşraya nakil edilecek eşyaların her şeyden önce tebhirhaneler tarafından temizlenmesi hususuna dikkat edilmesini istemiştir<sup>2073</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanından önce gerekse Said Paşa Hükûmeti döneminde çeşitli vilayetlerde telkikhaneler açılmasına yönelik bir planlama yapılmıştı. Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde de bu konu gündeme gelmiştir. Rumeli'de açılması planlanan telkikhane şubesinin Manastır'da mı yoksa Selanik'te mi açılmasının daha uygun olduğu hususu ilgili makamlar tarafından değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili olarak Rumeli Vilayeti Müfettişliği'nin görüşleri oldukça önemlidir. Rumeli Vilayeti Müfettişliği, bütün Rumeli şehirleriyle hızlı iletişim kurabilecek ulaşım imkânlarına sahip olması, röntgen, Dâülkelb Tedavihanesi, bakteriyolojihane gibi sıhhi müesseseleri barındırması ve askeri sıhhiye müfettişinin de burada bulunması nedeniyle telkikhane şubesinin Selanik'te açılmasının daha uygun olacağını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir<sup>2074</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Tercüman-ı Hakikat gazetesinde çıkan bir habere göre Hasköy, Balat ve Kuzguncuk'ta çiçek vakalarının görülmesi nedeniyle bir sıhhiye heyetinin Aşı Nizamnamesi'ne uygun olarak aşısız bulunan çocukları aşılması gerektiği ilgililere bildirilmiştir. Ayrıca aynı haberde Boyacıköyü'nde de 15 çocuğun çiçek hastalığına yakalandığı bildirilmiştir. Gazetede çıkan bu haberler üzerine Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'nden bu bölgelerdeki çiçek vakalarına karşı gerekli sıhhi tedbirleri almasını istemiştir<sup>2075</sup>. Dâhiliye Nezareti, bir süre sonra bu konuyla ilgili olarak gerek Şehremaneti'ne gerekse de Maarif Nezareti'ne ikinci bir yazı daha göndermiştir. Bu yazıda birçok fedakârlıklar yapılarak bir telkikhane tesis edilmiş olmasına ve gerekli olan serumların ücretsiz olarak hazırlanıp gönderilmesine rağmen çiçek hastalığının İstanbul'da ve Bilad-ı Selase'de sık sık görülmesinin ve hatta hastalar arasında ölümlere neden olmasının kabul edilemez olduğu ifade

<sup>2072</sup>BOA. BEO. 3369/252672.

<sup>2073</sup>BOA. DH. MKT. 1280/92.

<sup>2074</sup>BOA. DH. MKT. 2661/5.

<sup>2075</sup>BOA. DH. MKT. 2646/5; *Tercüman-ı Hakikat*, 19 Teşrinievvel 1324/1 Kasım 1908, nu. 9912.

edilmiştir. Ayrıca bu durumun Aşı Nizamnamesi hükümlerinin tam olarak uygulanmamasından kaynaklandığı da ifade edilerek söz konusu nizamnamenin eksiksiz olarak uygulanması istenilmiştir<sup>2076</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Alâ Nahiyesi'nde<sup>2077</sup> görülen çiçek, sıtma ve humma gibi bulaşıcı hastalıklara karşı merkezi hükûmetten yardım talebinde bulunulmuştur. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 8 Aralık 1908 tarihli belgeye göre Hicaz hattının 980. kilometresinde bulunan Alâ Nahiyesi'nde hüküm süren humma ve çiçek hastalıkları hakkında fenni tetkikleri yapması için bölgeye gerekli sayıda tabip ve aşı tüpünün gönderilmesi istenilmiştir<sup>2078</sup>. Bunun üzerine hükûmet bölgeye belediye tabibi Salih Şuri Efendi ile bir aşı memurunu gönderdiği gibi ihtiyaç duyulan 100 adet aşı tüpü ile tıbbi malzemeleri de göndermiştir<sup>2079</sup>. Ayrıca bölgedeki askeri tabiplere de hastaların tedavilerine özen göstermeleri hususunu emretmiştir<sup>2080</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde, Rusya'dan gelen muhacirler arasında çiçek hastalığının görülmesi nedeniyle muhacirlerin aşılınması ve gerekli sıhhi tedbirlerin alınması ilgili makamlara emredilmiştir<sup>2081</sup>. Sirkeci'deki "*Muhacir Misafirhanesi*" ne yerleştirilmiş olan muhacirler Dr. Asım Paşa ve Remzi Ömer Bey tarafından muayene edilmiştir<sup>2082</sup>. Sibiry'a'nın Tobol Vilayeti ahalisinden olan ve dört yüze yakın insandan oluşan bu muhacir grubundan 5-6 çocuğun çiçek hastalığına yakalandığı tespit edilmiştir. Bu nedenle çocuklar aileleri ile birlikte tecrit altına alındıkları gibi misafirhanede bulunan diğer muhacirlere de çiçek aşısı ve fenni temizlik işlemleri yapılmıştır<sup>2083</sup>. Daha sonra Konya'ya sevk edilen muhacirleri taşıyan vapur birçok limana uğrayacağı için muhacirlerle temas eden diğer yolcuların hastalığı gidecekleri yerlere taşınmalarına engel olmak için bunların da vapurda tabipler tarafından muayeneden geçirilmeleri Dâhiliye Nezareti tarafından Sıhhiye Nezareti'ne emredilmiştir<sup>2084</sup>. Bununla birlikte Şehremaneti, 19 Ocak 1909 tarihli yazısı ile Dâhiliye Nezareti'nden bundan sonra misafirhaneye gelecek bütün yolculara sevklerinden önce çiçek aşısı yapılabilmesi için daimi bir aşı memuru ile bir tabibin görevlendirilmesini istemiştir. Bu konuyla ilgili olarak gönderilen

<sup>2076</sup>BOA. DH. MKT. 2676/13.

<sup>2077</sup>Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında Âlâ isimli iki nahiye bulunmaktadır. Bunlardan ilki Suriye Vilayeti'nde ikincisi ise Hicaz Vilayeti'ndedir. Çalışmamızda bahsedeceğimiz Âlâ Nahiyesi Hicaz Vilayetinde yer alan yerleşim birimidir (Sezen, a.g.e. , s. 19).

<sup>2078</sup>BOA. DH. MKT. 2678/49.

<sup>2079</sup>BOA. DH. MKT. 2696/28; BOA. DH. MKT. 2689/21; BOA. DH. MKT. 2747/44.

<sup>2080</sup>BOA. DH. MKT. 2707/26.

<sup>2081</sup>BOA. DH. MKT. 2700/69.

<sup>2082</sup>BOA. DH. MKT. 2745/39.

<sup>2083</sup>BOA. DH. MKT. 2700/86.

<sup>2084</sup>BOA. DH. MKT. 2702/89.

cevabi yazıda ise muhacirin misafirhanesinde daimi olarak vazife yapacak aşı memuru veya tabibe ihtiyaç duyulmadığı belirtilerek bu talep geri çevrilmiştir<sup>2085</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Cidde Belediye tababetinden gönderilen 23 Aralık 1908 tarihli telgrafta Bombay'dan gelen ve Hintli hacıları taşıyan İslami ve Bedri isimli iki vapurdaki yolculardan 19 kişinin çiçek hastalığına yakalandığı bildirilmiştir. Ayrıca hastaların tıbbi ve fenni eksiklikler içerisinde bulunan Gureba Hastanesi'nde tecrit altına alındıkları ve bunlardan on ikisinin vefat edip diğerlerinin de sağlık durumunun kötü olduğuna dikkat çekilmiştir. Hastalığın bölgedeki çocuklar ve ahali arasında bir yayılma göstermediği de belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti, Cidde Belediye tababeti tarafından bildirilen bu hususları 23 Ocak 1909 tarihli yazısı ile Sadaret makamına ileterek Cidde gibi mühim bir mevkide bulunan Gureba Hastanesi'nin eksikliklerinin bir an önce karşılanması ve ıslah edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yapılan yazışmalar neticesinde Dâhiliye Nezareti, Hicaz Vilayeti'ne gönderdiği telgraf ile Cidde Gureba Hastanesi'nin tıbbi ve fenni eksikliklerinin bir an önce tamamlanmasını ve çiçek hastalığına yakalananlar hakkında gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir<sup>2086</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Sisam Adası'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 25 Şubat 1909 tarihli telgrafta adanın bir iki yerinde çiçek hastalığının görülmesi nedeniyle tabiplerin iki yüz adet aşıya ihtiyaç duydukları bildirilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne Sisam'a istenilen sayıda aşının acilen gönderilmesi talimatını vermiştir<sup>2087</sup>. Yine aynı hükûmet döneminde çiçek hastalığının görüldüğü Gemlik'te de hastalığına karşı gerekli tedbirlerin alınması hususunda ilgili makamlara emirler verilmiştir<sup>2088</sup>. Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti'nin son günlerinde Silivri Kazası'nda çiçek hastalığının ortaya çıkması nedeniyle Çatalca Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'nden 100 adet aşı tüpünün gönderilmesini 4 Mayıs 1909 tarihinde talep etmiştir<sup>2089</sup>. Mutasarrıflığın bu talebine yeni kurulan Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde biraz gecikmeli de olsa cevap verilmiş ve aşı tüpleri 27 Mayıs ve 1 Haziran 1909 tarihlerinde posta yoluyla gönderilmiştir<sup>2090</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde İzmir'de ortaya çıkan çiçek hastalığına karşı hükûmetin gerekli tedbirleri almak için adımlar attığı belgelerden anlaşılmaktadır. Aydın Vilayeti Valisi Mahmut Muhtar Paşa tarafından Sıhhiye-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen 21 Eylül 1909 tarihli telgrafta İzmir'de iki seneden beri nadiren görülen çiçek hastalığının yayılmaya başladığı bildirilerek hastalığın sirayetinin önüne

<sup>2085</sup>BOA. DH. MKT. 2745/39.

<sup>2086</sup>BOA. DH. MKT. 2721/10.

<sup>2087</sup>BOA. DH. MKT. 2753/7.

<sup>2088</sup>BOA. DH. MKT. 2769/88.

<sup>2089</sup>BOA. DH. MKT. 2838/13.

<sup>2090</sup>BOA. DH. MKT. 2865/93.



geçilebilmesi için her hafta düzenli olarak bir-iki bin aşı tütünün gönderilmesi talep edilmiştir<sup>2091</sup>. Sıhhiye Nezareti, bu talebi ve çiçek hastalığının bölgedeki seyrini ayrıntılı bir yazı ile Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. İzmir Karantina Müfettişliği'nden alınan bilgilere dayanan bu yazıda çiçek hastalığının bir süreden beri İzmir'de etkisini git gide arttırdığı belirtilmiştir. Hastalıktan Haziran ayında 37 kişinin vefat ettiği Ağustos ayında ise vefat eden kişi sayısının 43'e yükseldiği bildirilmiştir. Tedavi altında bulunan kişi sayısının çokluğuna da vurgu yapılarak gerekli tedbirler alınmazsa hastalığın şiddetinin daha da artacağı üzerinde durulmuştur. Ancak yazıda yer alan en dikkat çekici nokta hastalığa yakalanmış olanların büyük bir çoğunluğunun daha önceden aşılanmış olduğudur. Bu durum belediye tarafından yapılmış olan aşı ameliyatının başarısız olduğunu göstermektedir. Neticede Sıhhiye Nezareti, İzmir'deki çiçek hastalığının ortadan kaldırılabilmesi için Dâhiliye Nezareti'nden bazı isteklerde bulunmuştur. Bu istekler arasında hastalığın görüldüğü evlere başta çocuklar olmak üzere hiç kimsenin yaklaştırılmaması, hastalığın görüldüğü meskenlerin belediye tarafından fenni usullere göre temizlenmesi, halka gerekli nasihatlerin yapılması, belediye tarafından yapılan aşından bir fayda görülmemesi nedeniyle gönderilecek aşı tüplerinin tazeliğine dikkat edilmesi ve istihdam edilecek aşı memurlarının tecrübeli kişiler olması bulunmaktaydı<sup>2092</sup>. Sıhhiye Nezareti'nin bu yazısı üzerine bir değerlendirme yapan Dâhiliye Nezareti ise bölgedeki hastalığı ortadan kaldırmak için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nden bazı hususlara dikkat edilmesini istemiştir. Bu hususlar arasında hastalığın görüldüğü hanelere dışarıdan çocuk alınmaması, hasta bulunan hanelerin belediye ekipleri tarafından fenni usullere göre temizlenmesi, bölgeye gönderilen aşı tüplerinin tazeliğine dikkat edilmesi ve talep edilen miktarda aşı tütünün düzenli olarak gönderilmesi bulunmaktadır<sup>2093</sup>.

Aydın Vilayeti Valisi Mahmut Muhtar Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 6 Ekim 1909 tarihli diğer telgrafında ise İzmir'de hızla yayılmaya devam eden çiçek hastalığı nedeniyle başta belediye tabipleri olmak üzere dışarıdan tedarik edilen fahri ve ücretli tabipler ile diğer sağlık görevlilerinin büyük bir aşılama faaliyetine başlayacağını bildirmiştir. Fransa ve İsviçre'den aşı getirilmesi için teşebbüste bulunulduğuna da dikkat çeken Mahmut Muhtar Paşa aşı ameliyatının bir an önce yapılması için haftada 5 bin aşı tütünün düzenli olarak gönderilmesini hükûmetten talep etmiştir<sup>2094</sup>. Aydın Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin 24 Ekim 1909 tarihli telgrafında ise yapılan aşılama ve temizlik çalışmaları neticesinde İzmir'de bazı günler çiçek vakalarına rastlanmadığı belirtilmekle birlikte hastalığın çevre nahiye ve kazalara yayıldığına da işaret edilmektedir. Telgrafa göre Bornova Nahiyesi'nde 7, Karşıyaka'da 5,

<sup>2091</sup>BOA. DH. MUI. 15-2/44.

<sup>2092</sup>BOA. DH. MUI. 15-2/44.

<sup>2093</sup>BOA. DH. MUI. 15-2/44.

<sup>2094</sup>BOA. DH. MUI. 21-1/19.

Menemen Kazası'nda 10, Çeşme Kazası'nda 5, Manisa'da 5, Bayındır'da 3, Urla, Ödemiş, Kırkağaç, Seferihisar ve Kula Kazaları'nda ise 1'er çiçek vukuatı görülmüş ve bunlardan on kadarı vefat etmiştir. Ayrıca vilayet sıhhiye müfettişi telgrafında gerek vilayet marifetiyle gerekse de doğrudan doğruya kendisinin yapmış olduğu tebligatlar neticesinde bazı kazaların İzmir Belediyesi vasıtasıyla aşı tüpleri satın aldığını belirtmiştir. Buna rağmen kazaların büyük çoğunluğunun gelirlerinin müsait olmaması nedeniyle aşı alamadığını da belirten vilayet sıhhiye müfettişi gerek aşı tüplerinin alınması gerekse de sıhhiye memuru bulunmayan kazalara tabip ve aşıcı gönderilmesi için gerekli olan bin liranın Dâhiliye Nezareti bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir<sup>2095</sup>. Dâhiliye Nezareti tarafından Sadarete iletilen bu talep üzerine Maliye Nezareti'ne gereğinin bir an önce yapılması için gerekli emirler verilmiştir<sup>2096</sup>. Bunun üzerine Maliye Nezareti, Aydın Vilayeti Defterdarlığı'na söz konusu 1.000 liranın harcanması için izin vermiştir<sup>2097</sup>.

Besim Ömer Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 16 Kasım 1909 tarihli yazı ise merkezi hükûmetin İzmir'deki aşı ihtiyacını karşılamaya çalıştığını göstermektedir. Buna göre bölgede devam eden çiçek hastalığına karşı mükerreren talep edilen ve gönderilmemesi nedeniyle şikâyet konusu olan aşılardan bir kısmı daha önce gönderilmiştir. Ayrıca 6 Kasım 1909 tarihinden itibaren de çeşitli tarihler de aşı yollanmaya devam edilmiştir. Son bir hafta zarfında gönderilen aşı miktarının 350 tüp olduğunu belirten Besim Ömer Paşa, aşılardan gönderilmesine pey der pey devam edileceğini de bildirmiştir<sup>2098</sup>. Neticede dikkatsizlikler ve ihmalkârlıklar nedeniyle İzmir'de yaklaşık iki yıl devam eden çiçek hastalığının önünü almak için Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti döneminde 25 Eylül 1909 tarihinden itibaren 66.164 kişi aşılanmış ve toplam 395 hane fenni usullere göre temizlenmiştir. Hastalıkla mücadele için harcanan toplam meblağ ise 94.658 kuruştur. Merkezi hükûmet ile mahalli idarenin ortak çalışması neticesinde alınan tedbirler sayesinde çiçek hastalığı İzmir'de Kasım ayı başlarından itibaren ortadan kalkmaya başlamıştır<sup>2099</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde çiçek, kızamık ve kuşpalazı hastalıklarına karşı Edirne, Selanik ve Aydın Vilayetleri ile İzmit Mutasarrıflığı'nda görevlendirilen aşı memurlarının maaş ve harcırahlarının ödenmesi ile buralar için gerekli olan ilaç ve para yardımlarının yapılması hususlarında bazı adımlar atılmaya çalışılmıştır. Dâhiliye Nezareti Edirne, Selanik ve Aydın Vilayetleri ile İzmit Mutasarrıflığı'na göndermiş olduğu telgraflarda bu bölgelerde görülen çiçek hastalığı nedeniyle maaş ve harcırahları Dâhiliye Nezareti tahsisatından verilmek üzere kaç adet aşı memuru ile tabibe ihtiyaç duyulduğunu

<sup>2095</sup>BOA. DH. MUI. 31-1/12.

<sup>2096</sup>BOA. BEO. 3659/274389; BOA. DH. MUI. 18-2/24.

<sup>2097</sup>BOA. DH. MUI. 43-1/57.

<sup>2098</sup>BOA. DH. MUI. 31-2/3.

<sup>2099</sup>BOA. DH. MUI. 43-1/57.

sormuştur. Nezaret ayrıca bu hastalığa karşı yapılması gerekli olan temizlik ile alınması gerekli olan diğer tedbirler için de ne kadarlık bir meblağa ihtiyaç duyulduğunu sormuştur. Selanik Vilayeti, vilayette istilacı bir hal almış olan çiçek hastalığının tamamen ortadan kaldırılması için merkezdeki mevcuttan başka 6 tabibe ve 3 aşı memuruna daha ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Selanik Vilayeti aşı memurluğuna Ahmet Ömer, Süleyman Fevzi ve İbrahim Cemal Efendiler tayin edilmişlerdir<sup>2100</sup>. İzmit Mutasarrıflığı ise Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 17 Kasım 1909 tarihli yazısında çiçek hastalığının liva dâhilinde istilacı bir şekil almadığını belirterek tabip ve aşıcı talebinde bulunmamıştır<sup>2101</sup>.

Edirne Vilayeti'ndeki durum ise yukarıda belirtilen yerlerden biraz daha karmaşık durumdadır. Mülkiye Müfettişi Timoleon Efendi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ve II. Ordu Sıhhiye Müfettişi Selami Paşa'nın görüşlerini de içeren 23 Ekim 1909 tarihli raporda Edirne Vilayeti'nde uzun süredir çiçek, kızıl ve kuşpalazı hastalıklarının hüküm sürdüğü ve pek çok çocuğun hayatını kaybetmesine yol açtığı belirtilmektedir. Ayrıca söz konusu hastalıklarla mücadelede kullanılacak olan aşı tüplerinin vilayet tarafından daha önce birçok defa talep edilmiş olmasına rağmen şimdiye kadar gönderilmediği de ifade edilerek bir an evvel gönderilmesi istenilmiştir. Bununla birlikte bulaşıcı hastalıklara karşı kullanılmak üzere alınmak istenilen etüv için gerekli olan 300-400 lirayı temin edebilmek adına hastalık görülen hanelerin sahiplerinden bir miktar ücret alınması, Bedesten ve Bit Pazarı gibi yerlerde satılan kullanılmış eşyalar için de tebhirhaneden şahadetname alınmasının mecburi tutulması istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti, kendisine iletilen bu raporu Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne bildirdiği gibi gerekli miktarda aşı tüpüyle kuşpalazı serumunun bir an önce gönderilmesini de Meclis-i Tıbbiye'ye emretmiştir<sup>2102</sup>. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa ise Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 8 Kasım 1909 tarihli yazısında Edirne Vilayeti tarafından daha önceden talep edilmiş olan aşı tüpleriyle serumların Telkikhane'deki bazı hayvanlarda görülen hastalık nedeniyle kısa bir süre gönderilemediğini belirtmiştir. Ayrıca hastalıkla mücadele için ihtiyaç duyulan bu ilaçların süratle ve kısım kısım gönderileceğini de bildirmiştir<sup>2103</sup>.

Hüseyin Halim Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde Erzurum Valisi Celal Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 27 Haziran 1909 tarihli yazıda Diyadin ve Eleşkirt'te çocuklar arasında görülen çiçek hastalığının yapılan aşı ameliyatı neticesinde ortadan kalktığı bildirilmiştir<sup>2104</sup>. Bununla birlikte bu yıllarda Erzurum Vilayeti genelinde artan çiçek hastalığının ortadan kaldırılması hususundaki en önemli sorunlardan birinin çiçek aşısının

<sup>2100</sup>BOA. DH. MUI. 18-2/24.

<sup>2101</sup>BOA. DH. MUI. 18-2/24.

<sup>2102</sup>BOA. DH. MUI. 18-2/24.

<sup>2103</sup>BOA. DH. MUI. 18-2/24.

<sup>2104</sup>BOA. DH. MUI. 26-2/27.

temini ve uygulanması olduğu görülmektedir. Erzurum belediyesi bütçesinin hastalığın yayılmasına karşı yapılacak aşı uygulaması için yeterli olmaması nedeniyle Erzurum'da açılmış Dârülmualimîn talebelerine çiçek aşısı yapımının öğretilmesinde askeri ve mülki tabiplerin ücretsiz olarak çalıştırılması için kapsamlı bir program hazırlanması Erzurum Vilayeti tarafından istenilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, 8 Aralık 1909'da Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne bir yazı göndererek Erzurum Vilayeti'nin bu isteğinin karşılanmasını istemiştir<sup>2105</sup>. Aynı dönemde Dedeâğaç'ta devam eden çiçek hastalığına karşı alınmak istenilen tedbirler için ihtiyaç duyulan 10 bin kuruşun ödenmesi hususunda Sadaret makamı tarafından Maliye Nezareti'ne gerekli emir verilmiştir<sup>2106</sup>. Ayrıca çiçek hastalığının istilacı bir hal almış olduğu Diyarbakır Vilayeti'ne de talep olunan 400 tüp çiçek aşısının bir an önce gönderilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye emredilmiştir<sup>2107</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmetinin son günlerinde Hüdavendigâr Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'nden gönderilen rapor vilayetin muhtelif bölgelerinde görülen çiçek hastalığının belediye gelirlerinin azlığı nedeniyle yeteri kadar aşı memuru istihdam edilememesinden kaynaklandığını ortaya koymuştur. Bunun üzerine Besim Ömer Bey, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 22 Aralık 1909 tarihli tahrirat ile gerekli tedbirlerin alınması için Vilayete emir verilmesini istemiştir<sup>2108</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Yanya ve çevresinde çiçek hastalığının şiddetle hüküm sürmesi nedeniyle Yanya Vilayeti'ne yeteri kadar aşı tütünün gönderilmesi ve aşı ameliyatının icra edilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye emredilmiştir. Bunun üzerine Yanya Vilayeti'ne 7.500 ve bu vilayete bağlı Ergiri Mutasarrıflığı'na 800, Berat Mutasarrıflığı'na 500, Preveze Mutasarrıflığı'na 400, Aydonat Kaymakamlığı'na bin, Pogon ve Premedi Kazaları Kaymakamlıklarına ise 200'er adet olmak üzere toplam 10.600 adet aşı tüpü gönderilmiştir<sup>2109</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Aydın Vilayeti'ndeki birçok kazada çiçek, kızıl, kızamık, tifo, dizanteri ve kuşpalazı gibi birçok bulaşıcı hastalığın görülmesi nedeniyle gerekli tedbirlerin alınması için hükûmetten para talep edilmiştir. Bu talep 16 Ağustos 1910 tarihinde Meclis-i Vükela'da mütalaa olunmuş ve bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak fenni tedbirlerde kullanılmak üzere mahallince ihtiyaç duyulan 102. 600 kuruşun hazineden karşılanmasına karar verilmiştir<sup>2110</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Selanik Valisi İbrahim Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş

<sup>2105</sup> Ali Servet Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2006, s. 310-311.

<sup>2106</sup> BOA. BEO. 3665/274871.

<sup>2107</sup> BOA. DH. MUI. 36-1/66.

<sup>2108</sup> BOA. DH. MUI. 50-1/7.

<sup>2109</sup> BOA. DH. MUI. 17-4/16.

<sup>2110</sup> BOA. BEO. 3799/284917.

olan 3 Haziran 1911 tarihli telgrafta vilayet dâhilindeki çiçek hastalığına karşı maaşları hazineden karşılanmak üzere 3 seyyar aşı memuru ile gerektiği kadar aşı tûpünün acilen gönderilmesi istenilmiştir. Bu talep üzerine Dâhiliye Nezareti göndermiş olduğu cevabi yazıda aşı memurlarına hazineden maaş verilmesinin mümkün olmadığını belirttiği gibi 500 adet aşı tûpünün de gönderildiğini haber vermiştir<sup>211</sup>.

Bilindiği üzere 1910 ve 1911 yıllarının büyük bir kısmı İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin iktidar yıllarına denk gelmektedir. Elimizdeki istatistiki bilgiler de bu hükûmet döneminde İstanbul'da çiçek hastalığıyla mücadele için ciddi bir aşılama çalışmasının yapıldığını göstermektedir. Nitekim 1912 yılında yayınlanmış olan "*Dersaadetin 1326 ve 1327 Senelerine Mahsus Sıhhi İstatistiki*" isimli eser Şehremaneti tarafından 1910 yılında 39.589 kişinin, 1911 yılında ise 77.619 kişinin aşılandığını göstermektedir. 1910 yılında İstanbul'da çiçek hastalığından vefat edenler arasında aşılı vatandaşlar bulunmamaktadır. Ancak 1911 yılında meydana gelen toplam 197 vefattan 43'ünün aşılı olduğu tespit edilmiştir. Bu durum bu vatandaşlara yapılan aşı ameliyatının başarısız olduğunu göstermektedir. Çiçek aşısı ile ilgili aynı istatistikte belirtilen bir husus da halkın büyük bir çoğunluğunun aşı ameliyatına muhalefet ettiği gerçeğidir. Bununla birlikte nüfus idaresinin "*Aşı Nizamnamesi*" gereğince doğumları belediye dairelerine zamanında haber vermemesi, ebeveynlerin çocuklarını aşılatmak konusundaki ihmalkârlıkları, halkın her 3 yılda veya hiç olmaz ise 5 yılda yeniden aşılanması gerektiği hususuna özen göstermemesi de bu hastalığın İstanbul'da tamamen ortadan kalkmasına engel olmuştur<sup>212</sup>.

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Balkan Savaşları nedeniyle İstanbul'a gelen muhacirler arasında görülen hastalıklardan birisi de çiçektir. Savaşın hemen sonrasında İstanbul'a akın eden muhacirlerin toplu olarak geçici iskâna tabi tutuldukları Yedikule surları dışındaki barakalarda çiçek hastalığının görülmesi üzerine Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Dâhiliye Nezareti'ni durumdan haberdar etmiştir. Cemiyetin Reisi, Besim Ömer Paşa tarafından 30 Ocak 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta, birkaç günden beri Yedikule dışındaki barakalarda ve bazı camilerde bulunan muhacirler arasında çiçek hastalığının görüldüğü belirtilmiştir. Buralarda izdihamın çok olması nedeniyle hastalığın kısa sürede yayıldığı da ifade edilerek bu kişilere yardım etmek amacıyla Cemiyet tarafından hemen bir "*Muhacirîn Heyet-i Sıhhiyesi*" oluşturulduğu belirtilmiştir. Hastalığın yayılmasını engellemek için hastalar hemen tecrit edilmiş ve iki aşı memuru görevlendirilerek "*Aşı Nizamnamesi*" ne uygun olarak aşılama çalışmalarına başlanmıştır. Ancak uygulama sırasında bir takım zorluklarla karşılaşmıştır. Aşı uygulamasını daha önce görmemiş olan muhacirler bu

<sup>211</sup>BOA. DH. İD. 48-1/45.

<sup>212</sup>*Dersaadetin 1326 ve 1327 Senelerine Mahsus Sıhhi İstatistiki*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1328, s. 14-15.

uygulamaya karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine polis ve jandarmadan yardım talep edilmiş ve hatta aşı şahadetnamesi olmayanlara ekmek verilmemesi tedbiri de düşünülmüştür<sup>2113</sup>. Bu dönemde çiçek hastalığına karşı mücadele tedbirlerinin uygulanması sırasında Şehremaneti ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti arasında yetki ve sorumluluk konularında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, kendi bünyesinde kurmuş olduğu “*Muhacirîn Heyet-i Sıhhiyesi*” tarafından tespit edilen 38 çiçek hastasının Demirkapı’daki Emraz-ı Sâriye Hastanesi’ne gönderilmesini Şehremaneti’nden talep etmiştir. Ancak bu konuda aradan 15 gün geçmesine rağmen hiçbir şey yapılmaması ve nedeni belli olmaksızın söz konusu hastanenin yıkılması nedeniyle çiçek hastalığının muhacirler arasında ciddi tahribata yol açtığı iddia edilmiştir. Şehremaneti, Cemiyetin bu iddialarını asılsız bir suçlama olarak değerlendirmiştir. Dâhiliye Nezareti’ne göndermiş olduğu açıklamada muhacirler arasında görülen çiçek ve kızamık hastalıklarından en başından beri haberdar olduğunu belirten Şehremaneti, gerekli tedbirlerin zamanında alındığını bildirmiştir. Buna göre çiçek hastalığının en etkili çaresi olan çiçek aşısı istisnasız tüm muhacirlere uygulanmıştır. Mevcut hastaların tamamı Gureba’daki Karantina ile Şişli’deki Etfal Hastanelerine gönderilmiştir. Barakalarda bir iki hasta kalmışsa da bunların hastaneye gönderilmesi için zabıtaya başvurulmasına rağmen ailelerinin muhalefeti nedeniyle başarılı olunamamıştır. Bu nedenle nekahet döneminde olan bu hastaların tedavilerine mecburi olarak buldukları yerlerde devam edilmiştir. Ayrıca meskun mahallerde temizlik çalışmaları titizlikle yapılmış ve barakaların tümü dezenfekte edilmiştir<sup>2114</sup>.

Şehremaneti, Demirkapı’daki barakaların yıktırılması hususunda ise Dâhiliye Nezareti tarafından 14-15 Şubat 1913 tarihinde kendilerine gönderilen emir dâhilinde hareket edildiğini belirterek bu hastanenin Yenibahçe’ye nakledildiği açıklamasını yapmıştır. Neticede Şehremaneti ile Hilal-i Ahmer arasındaki bu görev ve yetki anlaşmazlığı Sadaretin devreye girmesi ile sona erdirilmiştir<sup>2115</sup>. Çiçek hastalığı Balkan Savaşları’nda İzmir’de de görülen bir hastalıktır. Tıpkı kolerada olduğu gibi çiçek hastalığını da şehre göçmenler getirmiş ve hastalık yerli halka bulaşarak salgın halini almıştır. İstatistik cetvelleri incelendiğinde hastalığın seyrinin değişiklikler gösterdiği görülmektedir. Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti’nin iktidarda olduğu 1913 yılının Şubat ayında 19 kişinin hastalığa yakalanıp bunlardan iki kişinin öldüğü belirtilirken Mart ayında hiç çiçek vakasına rastlanmamıştır. Ancak hastalık Nisan ayında yeniden ortaya çıkmış ve şiddeti değişerek devam etmiştir. Karantina kayıtlarına göre Said Halim Paşa Hükûmeti’nin iktidarda bulunduğu 1913 yılının Temmuz ayında çiçek hastalığından dolayı şehirde 34 kişi hayatını kaybetmiştir. Ağustos ayında hastalığın şiddeti nispeten azalmış ve ölü sayısı 22’ye inmiştir. Ölümlerin şehirdeki bölgelere göre dağılımına bakıldığında en fazla

<sup>2113</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 85.

<sup>2114</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 85-86.

<sup>2115</sup>Macar, *a.g.e.*, s. 87.

ölümün Karşıyaka'daki Alaybeyi Mahallesi'nde olduğu görülmektedir. Ancak hastalık sadece şehir merkezi ile sınırlı kalmamış şehre bağlı nahiye ve köylere de yayılmıştır<sup>2116</sup>. Hükûmet ile vilayete bağlı sağlık kuruluşları konuyla ilgili acil tedbirler olarak bu tedbirleri uygulamaya koymuşlardır. Bu tedbirlerin başında yine aşı uygulaması gelmektedir. Çiçek hastalığı ile mücadele tedbirleri çerçevesinde aşı mecburi hale getirilmiştir. Aşıyla ilgili yayınlanıp dağıtılan bildirimlerde çocuklarını aşılammış veya aşı süresi olan 5 seneyi geçirmiş olanların hemen çiçek aşısı yaptırmaları istenmiştir. Bununla birlikte hastaların zaman kaybedilmeden yetkililere bildirilmesi de mecburi hale getirilmiştir. Aksi halde tıpkı kolerada olduğu gibi halktan hastalarını gizleyen veya aşı yaptırmayan kişiler hakkında kanuni işlemlerin yapılacağı ifade edilmiştir<sup>2117</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde halkı çiçek hastalığına karşı bilinçlendirmek için basının etkili bir araç olarak kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Buna örnek olarak 1914 yılı Şubat ayında Tercüman-ı Hakikat gazetesinde neşredilen bir yazı dizisi gösterilebilir. Bu yazı dizisinin ilk yazısı gazetenin 9 Mart 1914 tarihli nüshasında “Çiçek Hastalığı -1-” başlığıyla neşredilmiştir. Devamında ise 10 Mart 1914 tarihinde “Çiçek Hastalığı -2-”, 11 Mart 1914'te ise “Çiçek Hastalığı-3” başlıklarıyla devam eden yazı dizisinde hastalığın tarihçesi, temel özellikleri, bulaşma yolları, Osmanlı topraklarındaki geçmişi ve zararları ile hastalıkla mücadelede takip edilecek yollar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir<sup>2118</sup>. Ancak bilinen bir gerçek var ki Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde çiçek hastalığı ülkenin değişik yerlerinde tahribata yol açmaya devam etmiştir. Bu durumun maaşları belediyeler tarafından verilen aşı memurlarına ödenmesi gereken harcırahların (yol parası) ödenmemesi nedeniyle aşı ameliyatının ihmal edilmesinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bu nedenle gerek aşı memurlarının gerekse de bu işle görevlendirilmiş olan belediye tabiplerinin maaş ve harcırahların ödenmesi hususuna özen gösterilmesi ilgili makamlara tebliğ edilmiştir<sup>2119</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanmış olan “Aşı Nizamnamesi Ahkâmının Harfiyen Tatbiki Hakkında 27 Nisan 1330 (10 Mayıs 1914) Tarihli Tahrirat-ı Umumiye” de çiçek hastalığından meydana gelen vefatların nedenleri ortaya konulmuştur. Buna göre halkın aşı konusundaki ciddiyetsizliği, görevli memurların çiçek aşısı nizamnamesini uygulama konusundaki gevşekliği, aşı şahadetnamesinin ibrazının mecburi olduğu durumlarda şahadetnamelerin aranmaması ve aşılammayanların cezalandırılmaması çiçek hastalığından meydana gelen vefatların nedenleri arasındadır. Bu duruma bir son vermek için aşılammayanlar ile aşı şahadetnamesini ibraz etmeyenler hakkında söz konusu nizamnamenin hükümlerinin

<sup>2116</sup>Macar, a.g.e. , s. 87-88.

<sup>2117</sup>Macar, a.g.e. , s. 88.

<sup>2118</sup>Tercüman-ı Hakikat, 24 Şubat 1329/9 Mart 1914, nu. 11820; Tercüman-ı Hakikat, 25 Şubat 1329/10 Mart 1914, nu. 11821; Tercüman-ı Hakikat, 26 Şubat 1329/11 Mart 1914, nu. 11822.

<sup>2119</sup>BOA. DH. EUM. LVZ. 25 A/45; Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı... , C. 2, s. 8-9.

görevli memurlarca harfiyen uygulanması ilgili makamlara bu genelge ile tebliğ ve tavsiye olunmuştur<sup>2120</sup>. Dâhiliye Nezareti'nin 2 Haziran 1914 tarihli umumi tebligatında ise Osmanlı topraklarının her tarafında artan çiçek hastalığının ciddi tahribata yol açmasının çiçek aşına yeteri kadar önem verilmemesinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Ayrıca Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden gönderilen yazıda pek çok kazada ve livada bu işle uğraşacak aşı memurlarının bulunmadığına dikkat çekildiği de ifade edilmiştir. Bu nedenle memleketi bu müthiş hastalığın pençesinden kurtarmak için gerek muvazene-i hususiye gerekse de “*Vilayat Rûsum-ı Belediye Kanunu*” ile gelirleri artacak olan belediye bütçelerine her kaza için 400 kuruş maaşlı bir aşı memuru maaşı ve kazanın büyüklüğü nispetinde harcırahın eklenmesi tebliğ olunmuştur<sup>2121</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde çiçek hastalığının görüldüğü yerler arasında Sivas Vilayeti de bulunmaktaydı. Sivas Vilayeti mıntika müfettişliği yapılan çalışmalar neticesinde istilanın önü alınmışsa da aşı memurlarının yetersizliği ve aşı mecburiyetinin dikkate alınmaması nedeniyle hastalığın dağınık şekilde devam etmekte olduğunu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti, aşı memurlarının yokluğu ve aşı ameliyatının ihmali nedeniyle binlerce kişinin hayatını kaybetmesine yol açan bu hastalığın tesirlerini ortadan kaldırılmak için bir kez daha harekete geçmiştir. Bu nedenle 13 Eylül 1914 tarihli genelge ile daha önce tebliğ olduğu üzere her kazada en az bir aşı memuru istihdam edilmesi istenilmiştir. Ayrıca daha önce bu konuyla ilgili yapılan tebligat üzerine neler yapıldığı ve bundan sonra neler yapılacağı hakkında da bilgi verilmesi istenilmiştir<sup>2122</sup>.

## 5. II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Sıtma İle Mücadele

### 5.1. Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Sıtma ile Mücadeleye Genel Bakış

İnsanlık tarihinin en eski hastalıklarından biri olan ve ilk defa 1880 yılında Alphonse Laveran tarafından tanımlanan sıtma<sup>2123</sup> salgın hastalıklar içerisinde ölümün en sessiz ve en ağır habercisi olarak görülmüştür. Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu gibi önemli medeniyetlerin çöküşünde etkili olan bu hastalık<sup>2124</sup> anofel cinsi sivrisinekler vasıtasıyla insandan insana taşınabilmektedir. Sıtma özellikle ortam ısısının uygun olduğu ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarında görülür<sup>2125</sup>. Sıtma nöbeti başlamadan birkaç gün önce kişide iştahsızlık, halsizlik, baş, sırt ve bacak ağrıları gibi belirtiler görülebilir. Hastalığın ağır seyretmesi dalak ve karaciğer

<sup>2120</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı..., C. 2, s. 45.

<sup>2121</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı..., C. 2, s. 63; BOA. DH. UMVM. 80/13.

<sup>2122</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı..., C. 2, s. 104-105; BOA. DH. UMVM. 80/13.

<sup>2123</sup>“Malaria”, *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 14, U.S.A. 1969, s. 669.

<sup>2124</sup>Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 40.

<sup>2125</sup>Yatağan, *a.g.e.*, s. 129 ve 131.



büyümesi ile anemiye sebep olur<sup>2126</sup>. İnsan bünyesini zayıflatarak kansızlığa yol açan bu hastalık bağışıklık sistemini çökertir<sup>2127</sup>. Sıtma hastalığının gelişmesi ve yayılması için insan, sivrisinek ve durgun sudan oluşan üç önemli faktörün bulunması gerekmektedir. Bu üç önemli faktörden herhangi birisinin ortadan kaldırılmadığı bölgelerde ölümcül sonuçlara yol açan sıtma günümüzde hala en tehlikeli hastalıklardan birisidir<sup>2128</sup>.

Sıtma, çok eski zamanlardan beri bilinen bir hastalıktır. MÖ. 460-370 yıllarında Hippocrates, tekrarlayan bir ateş ve dalak büyümesi ile seyreden bir hastalık bulunduğunu ve bunun epidemisini tarif etmiştir. 1. yüzyılda Celsus, sıtmanın<sup>2129</sup> “*Pernisiyöz*”<sup>2130</sup> tipini bildirmiştir. Bundan sonraki araştırmacılar ise sıtmanın nedenlerini araştırmışlar ve hastalığın bataklıklardan yayılan kötü havayı teneffüs etme sonucunda meydana geldiği kanaatine varmışlardır. Sıtmanın klinik tablosundaki buluş ve izahlar Ortaçağa kadar büyük bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. 1683’de Kontes del Chinchone’un kınakına ağacı kabuklarının bu tür aralıklı ateşleri tedavi ettiğini bildirmesi, sıtma tarihinde yeni bir çığır açmıştır. 1723’de Sydenham, hastalığın çeşitli şekillerini tarif etmiştir. 1753’te ise Torti, aralıklı ateşlerle seyreden hastalıklar için yazmış olduğu kitapta ilk defa “Malaria” ismini kullanarak hastalığı diğer enfeksiyonlardan ayırmıştır. 1847’de Meckel, sıtmalı hasta organlarında toplanan pigmentlerden dolayı dokuların koyu renk aldığını gördükten sonra 1848’de Virchow aynı pigmentleri hücre içerisinde Kelsch ise 1875’te kan içerisinde bulmuştur. 1880’de ise Laveran pigmentli hücreleri inceleyerek sıtmanın sebeplerini ortaya koymuştur. Bu tarihten itibaren de içlerinde Gerhardt, Metschnikoff, Manson ve Ross’un da bulunduğu pek çok bilim adamı sıtma ile ilgili araştırmalarını devam ettirerek hastalığın bilinmeyen yönlerini ortaya koymuşlardır<sup>2131</sup>.

Anadolu’da eski çağlardan beri varlığını sürdüren sıtma<sup>2132</sup> Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren yurdun çeşitli yerlerinde epidemilerle kendisini göstermiştir<sup>2133</sup>. Sıtmanın tedavisinde kullanılan kınakına bitkisinin XVIII. yüzyıl öncesinde Osmanlı Devleti’ne getirildiği bilinmektedir<sup>2134</sup>. Bursalı Ali Münşi, 1732’de yazdığı “*Tuhfe-i Aliyye*” isimli risale ile kınakınayı tanıtmıştır. Maltepe Askeri Hastanesi’nin 1837-1838 yıllarına ait ecza listesinde

<sup>2126</sup>Kurban, *a.g.e.* , s. 144.

<sup>2127</sup>Sarıköse, *a.g.t.* , s. 45.

<sup>2128</sup>Ümüt Akagündüz, “II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri”, *Kebikeç*, S. 41, 2016, s. 96.

<sup>2129</sup>Onul, *a.g.e.* , s. 377.

<sup>2130</sup>Pernisiyöz (Pernicious), tehlikeli, ölümcül anlamlarına gelen bir kelimedir. Pernicious malaria ise ölüme sebep olabilen bir sıtma cinsidir (Tuğlacı, *a.g.e.* , s. 263).

<sup>2131</sup>Onul, *a.g.e.* , s. 777-778.

<sup>2132</sup>Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Dünyada ve Türkiye’de Sıtma Tarihçesi”, *Folia Pharmaceutica*, Vol. 4, No: 12, Mart 1963, s. 559.

<sup>2133</sup>Hot, *a.g.t.* , s. 35.

<sup>2134</sup>Zafer Koçlu-Nihal Doğan, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 34 (3), 2010, s. 210.

de sıtmaya karşı kınakına ve sülfato (kinin sülfat) kullanıldığına ilişkin bilgiler vardır<sup>2135</sup>. Hatta Viyana'dan başmuallim olarak Türkiye'ye getirilen Dr. Bernard (1839), klinik derslerinde, Rumeli'den gelen sıtmalı hastalara sülfato verilmesini tavsiye etmiştir. 1841 yılına ait Bursa Mahkeme sicillerindeki bir kayıтта Bursa Sancak Bey'i Dilaver Paşa'nın İstanbul'a yazdığı bir mektupta sıtma hastalığının bölgede nüfusu azalttığı ve hayvanlara zarar verdiği açıkça belirtilmiştir. Nüfusun azalmasına ve mal kaybının yaşanmasına neden olan sıtmanın önüne geçebilmek için de Bursa ve çevresinde pirinç ekimi yasaklanmıştır. Ayrıca halk canlarına ve mallarına zarar veren bataklıkların kurutulmasını da istemiştir. 1857'den sonra bu konular zamanın şartlarına göre Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'de ve Tıp Okullarında ele alınmıştır. Ancak 1908 sonrasında Osmanlı sağlık örgütlenmesinin daha organize bir hale gelmesi sıtma ile mücadele için ilk ciddi adımların atılmasına imkân sağlamıştır<sup>2136</sup>.

## 5.2. II. Meşrutiyet Hükûmetlerinin Sıtma ile Mücadeleleri

II. Meşrutiyet döneminde sıtma hakkında önemli eserlerin yazıldığı görülmektedir. Hastalığın tanımı ve özellikleri hakkında bilgiler veren bu eserlerden biri Milaslı İsmail Hakkı tarafından 1910 yılında yayınlanmış olan "*Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare*" isimli eserdir. Doktor Asım Bey tarafından 1913 yılında yayınlanmış olan "*Maraz-ı Merzaği: Sıtma*" isimli eserde de sıtmanın tanımı yapılarak hastalığa verilen isimlerden bahsedilmiştir. Bu esere göre fena hava anlamına gelen "*malarya*", "*maraz-ı merzaği*", "*bataklık humması*" bizde sıtmaya verilen isimlerken "*paludisme*" Fransızların, "*wechselfieber*" Almanların, "*ague*" ise İngilizlerin bu hastalığa verdikleri isimlerdir. Doktor Hamid Osman tarafından 1914 yılında yazılan ve konuyla ilgili en kapsamlı eserlerden biri olarak kabul edilen "*Sıtma: Malarya*" isimli eserde ise sıtmanın dünyamızdaki geniş dağılımı ele alınıp türlerinin etkileri üzerinde durulmuştur<sup>2137</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı coğrafyasında çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine yol açan bulaşıcı hastalıklardan bir tanesi de sıtma hastalığıdır. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 1913 yılında yayınlanan "*Sıtma*" isimli eserde bu feci hastalığın Osmanlı toplumuna etkisi şu şekilde ifade edilmiştir: "*Sıtma, Osmanlı memleketinde en tehlikeli ve en ziyade görülen hastalıktır. Memleketimizde yaşayıp da sıtmayı bilmeyen veyahut işitmeyen yok gibidir. Bilhassa köylülerimiz yaz ve son bahar mevsimlerinde insanı işinden alıkoyan, kol ve kanadını kıran, kuvvetini kesen, vücudunu yıpratın, bazı vakit birçok gözyaşına oturan bu hastalığı pekiyi tanırlar. Memleketimizde birçok yerler Anadolu içlerinde*

<sup>2135</sup>Gürkan Sert-Emre Dölen, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIV / 2, 2013, s. 69.

<sup>2136</sup>Koylu-Doğan, *a.g.m.*, s. 210-211.

<sup>2137</sup>Akagündüz, *a.g.m.*, s. 101.

*öyle köyler gösterilebilir ki ahalisi gittikçe azalmış ve artık bu gün birkaç haneden ibaret kalmıştır. Buna sebep ne? Sıtma!....”<sup>2138</sup>.*

1908 yılı itibariyle Osmanlı coğrafyasındaki sıtma vakalarında dikkat çeken bir yer Âlâ Nahiyesi'dir. Kâmil Paşa Hükûmeti dönemine ait 8 Aralık 1908 tarihli belgede Hicaz hattının 980. kilometresinde bulunan Âlâ Nahiyesi'nde sıtma ve çiçek hastalıklarının istilacı bir şekilde hüküm sürdüğü ve tabip bulunmaması nedeniyle bu hastalıkların önünün alınmadığı belirtilmiştir. Nahiye müdüriyeti bu hastalıkların çevredeki nahiye ve köylere yayılmasını engellemek için gerekli fenni tetkikleri yapacak tabiplerin ve ihtiyaç duyulan miktarda tıbbi malzemenin bölgeye gönderilmesi talep etmiştir<sup>2139</sup>. Bu konuyla ilgili Medine-i Münevvere sıhhiye tabibi Doktor Esat Bey'den alınan 11 Aralık 1908 tarihli telgrafta bölge halkının sıhhatlerinin muhafaza edilmesi için burada bir sağlık memurunun görevlendirilmesi ve talep edilen tıbbi malzemelerin bir an önce gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir<sup>2140</sup>. Bu telgraf sonrasında Âlâ Nahiyesi'nde ihtiyaç duyulan tıbbi malzemeler kısa süre içerisinde gönderildiği gibi bölgede bulunan askeri tabiplere de ahalinin tedavisine özen göstermeleri konusunda gerekli emirler verilmiştir<sup>2141</sup>. Bu dönemde sıtma hastalığının görüldüğü diğer bir yer ise Adapazarı ve çevresidir. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti dönemine ait olup Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Emraz-ı Dâhiliye muallimi Feyzi Paşa ile Mekteb-i Maarif-i Tıbbiye Azası Hüsamettin Paşa tarafından hazırlanan 6 Mart 1909 tarihli bir rapora göre, Adapazarı ve çevresindeki nüfusun gittikçe azalmasının nedeni sıtma hastalığıydı. Sıtmanın ortadan kaldırılması için fenni usuller dairesinde kanallar açılarak bataklıkların kurutulması ve bölgeye söğüt, kavak ve özellikle de okaliptüs ağaçlarının dikilmesi gerektiği ifade edilmiştir<sup>2142</sup>. Okaliptüs ağaçlarının faydalarının halka öğretilmesi için de bölgede numune tarlalarının kurulması önerilmiştir. Raporda, üç yüzden fazla köye ve yüz on binden fazla nüfusa sahip bir yerleşim yeri olan Adapazarı'nda sadece bir tabibin görev yaptığı dile getirilerek bölgeye yeni tabiplerin tayin edilmesi talep edilmiştir<sup>2143</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde İstanbul'un Küçükçekmece Kazası'nın Anbarlı köyünde görülen sıtma hastalığına karşı gerekli tedbirleri alması için bölgeye bir belediye tabibi gönderilmek istenmiştir. Ancak bu tabip bölgenin memuriyet

<sup>2138</sup>*Sıtma*, s. 3.

<sup>2139</sup>*BOA. DH. MKT. 2678/49.*

<sup>2140</sup>*BOA. DH. MKT. 2689/21.*

<sup>2141</sup>*BOA. DH. MKT. 2707/26.*

<sup>2142</sup>*BOA. DH. MKT. 2759/35.* Okaliptüs ağacı kökleriyle süratle yayılıp fazla suyu emmesi nedeniyle bir yandan bataklıkları kurutarak doğal yaşamın korunmasını sağlarken diğer yandan da Osmanlı toplumunda gittikçe kronikleşen sıtma hastalığı ile dolaylı yoldan mücadele etmeye imkân tanıyordu. (Cihan Özgün, "Osmanlı Ağaç Kültüründe Yeni ve Egzotik Bir Tür: Okaliptüs", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Journal Of Modern Turkish History Studies*, XIII / 26, (2013-Bahar/Spring), s. 15).

<sup>2143</sup>*BOA. DH. MKT. 2759/35.*

sınırları dışında olduğunu belirterek görev yerine gitmemiştir. Bunun üzerine söz konusu tabip hakkında kanuni işlem yapılması ve gerekli sıhhi tedbirlerin bir an önce alınması Küçükçekmece Kaymakamlığı tarafından Şehremaneti'ne bildirilmiştir<sup>2144</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde sıtma meselesi Meclis-i Mebusan'da gündeme gelmiştir. Sivas Mebusu Dağavaryan Efendi, memlekette ziraatın gelişmesine yönelik olan ayrıntılı takirinde memleketin bataklıklar kaplı olan yerlerinin drenajlar ve ağaçlandırma çalışmaları ile kurutulması tavsiye etmiştir. Bu çalışmalar sayesinde de sadece ziraat alanlarının genişlemesinin sağlanmayacağı aynı zamanda sıtmanın tohumu olan ve bu bataklıklarda çoğalıp etrafa yayılarak halkın sağlığını bozan sivrisineklerin de ortadan kaldırılacağını ifade etmiştir<sup>2145</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde sıtmanın çok sayıda can kaybına yol açtığı yerin İşkodra Vilayeti olduğu görülmektedir. İşkodra Vilayeti sıhhiye müfettişinin vermiş olduğu 29 Ocak 1912 tarihli raporda; bölgenin Dirin Nehri kenarında yer alması ve arazisinin milli olması nedeniyle bataklıkların burada geniş yer kapladığı, bu yüzden her tarafın sazlarla kaplandığı, bu durumun da bölgede sivrisineklerin üremesine fırsat verdiği ifade edilmiştir. Aynı raporda bölgedeki meskenlerin durumu da belirtilerek bunların sıtma vakalarının artmasına olan etkisi üzerinde durulmuştur. Buna göre bölgedeki meskenler sazlardan inşa edilen gayet alçak, bazıları pencere ve bazıları ise penceresiz<sup>2146</sup> malisör kulübelerinden oluşmaktaydı. Zemini rutubetli toprakla kaplı olan bu kulübelerin her birinde belki mübalağa edilmekle birlikte 50 ile 80 arasında insanın ve bir miktar da hayvanın yaşadığı ifade edilmekteydi. Raporda belirtilen bu sayılar belki mübalağalı olsa bile meskenlerin sağlık koşullarına uygun nitelikte olmamaları ve gıdasızlık gibi önemli bir etkenin de mevcut olması sıtmanın bu bölgede sürekli görülmesinde etkili olmuştur. Bu raporda bölge halkını tehdit eden sıtmaya karşı alınması gereken tedbir önerileri şöyle sıralanmıştır: Bölgede okaliptüs ağaçları dikilmelidir. Halkın yazın yaylalara çıkması mecbur tutulmalıdır. Leş Kazası'na yüksek maaşla bir tabib tayin edilmeli ve burada bir eczane açılmalıdır. Dirin Nehri civarında bulunan köylerin sürekli teftiş edilmesi için bölgeye seyyar bir tabib atanmalıdır<sup>2147</sup>. İşkodra Vilayeti, bu raporun kendilerine ulaşmasından sonra Dâhiliye Nezareti'nden raporun içeriği doğrultusunda gerekenlerin yapılması için izin istemiştir<sup>2148</sup>.

Osmanlı Devleti, sıtma ile mücadelenin en önemli yollarından biri olan bataklıkların kurutulması konusuna önem vermiştir. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemine ait 9 Ekim 1910 tarihli belgeye göre Osmanlı coğrafyasının pek çok bölgesinde mevcut olan bataklıkların

<sup>2144</sup>BOA. DH. MUI. 31-1/48.

<sup>2145</sup>MMZC, D. 1, İ. 1, C. 3, s. 522.

<sup>2146</sup>BOA. DH. İD. 136-1/7.

<sup>2147</sup>BOA. DH. İD. 136-1/7.

<sup>2148</sup>BOA. DH. İD. 136-1/7.

ortadan kaldırılması için vilayetlerin haritalarının hazırlanması ve mevcut bataklıkların yerlerinin belirtilerek durumları hakkında incelemelerde bulunulması istenilmiştir. Ayrıca bataklıkların vermiş oldukları zararların ortadan kaldırılması için vilayet sıhhiye müfettişleri, nafia müdürleri ve mühendislerden oluşacak komisyonların kurulması kararlaştırılmıştır<sup>2149</sup>. Yapılması planlanan bu işin önündeki en önemli engel ise gerekli paranın nasıl bulunacağı meselesi olmuştur. Sivas Vilayeti tarafından gönderilen 26 Mayıs 1910 tarihli yazıda bu haritaların hazırlanması ve gerekli keşiflerin yapılması için talep olunan mühendis ve kondüktörlerin zaruri masraflarının nasıl karşılanacağı sorulmuştur. Ankara Valisi Mehmet Ferit Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Mayıs 1910 tarihli tezkerede ise vilayetin sınırları içerisindeki bataklıklarla ilgili yapılacak tetkikler için 5 bin liranın harcanması gerektiği ifade edilmiştir<sup>2150</sup>. Bu çalışmalar için gerekli olan meblağın karşılanması Dâhiliye Nezareti ile Ticaret ve Nafia Nezareti arasında da bir dizi yazışma trafiğine yol açmıştır. Neticede Ticaret ve Nafia Nezareti, vilayetlerin hemen hemen tamamından bu tarz soruların geleceğini tahmin ettiğini belirterek nezaret bütçesinde bu iş için gerekli karşılığın olmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu işte görevlendirilecek kadar fenni memurun bulunmadığını da ifade etmiştir. Bununla birlikte bataklıkların verdiği zararın ortadan kaldırılması için en azından küçük çaptaki bataklıklar ile su birikintilerinin mevcut bütçe içerisindeki meblağ ile temizlenmesi gerektiği, daha büyük çaptaki bataklıkların ise tahsisat buldukça ortadan kaldırılacağı ifade edilmiştir. Bataklıklara komşu olan köy ve kasaba halkının ise sıhhi tedbirlere riayet etmeleri hususunda ilgili makamlara gerekli emirler verilmiştir<sup>2151</sup>. Bu dönemde Sivas ve Ankara Vilayetleri gibi bataklıklardan mustarip olan diğer bir yer ise Basra Vilayetidir. Basra Vilayetinden gönderilen 27 Ağustos 1910 tarihli tezkerede bölgedeki bataklıkların ortadan kaldırılmasının oldukça masraflı bir iş olduğu belirtilerek hükümetten yardım istenmiştir<sup>2152</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Sivas, Ankara ve Basra Vilayetleri'nin yanı sıra İstanbul'da da bataklıkların kurutulması ve sıtma ile mücadele edilmesi için harekete geçilmiştir. Bu doğrultuda vilayet sınırları içerisindeki bataklıklar hakkında ilgili makamlardan bilgi istenilmiştir. İstanbul Vilayeti, sıtma ile mücadele kapsamında Küçükçekmece Gölü'nün girişinin temizlenmesini ve bölge halkında görülen sıtma hastalığına bir an evvel çare bulunmasını istemiştir<sup>2153</sup>.

<sup>2149</sup>BOA. DH. İD. 44-1/4.

<sup>2150</sup>BOA. DH. İD. 44-1/4; Ankara Vilayeti'ndeki bataklıkların ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında sıtmanın Anadolu'daki merkezlerinden biri haline gelen bu bölgedeki bataklıkların ortadan kaldırılması için bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolünde ciddi çalışmalar yapılmış ve kısa sürede önemli neticeler alınmıştır (İlhan Akçay, "Atatürk Devrinde Sağlık Hizmetleri", IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981, C. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 1855-1856).

<sup>2151</sup>BOA. DH. İD. 44-1/4.

<sup>2152</sup>BOA. DH. İD. 44-1/4.

<sup>2153</sup>BOA. DH. İD. 44-1/3.

Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Yenişehir Kasabası'ndaki bataklıkların ortadan kaldırılmasına yönelik talep İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde başlayan ve Said Paşa Hükûmeti döneminde devam eden sıkıntılı bir konudur. Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Mehmet Hüsni Bey, Yenişehir'e yapmış olduğu ziyaret sırasında bölgedeki sıkıntıyı yerinde görmüş ve durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirerek yardım istemişti. 15 Mayıs 1911 tarihli belgede Mehmet Hüsni Bey, Yenişehir Kasabası'nın etrafının sularla çevrili olduğunu ve kasabanın da su içerisinde kaldığını belirtmiştir. Belediye gelirlerinin azlığını da belirten Mehmet Hüsni Bey kasabanın bataklık durumundan kurtarılması gerektiğini bildirmiştir. Bunun gerçekleşmemesi durumunda ise halkın sağlığının ciddi şekilde bozulacağını ve bölgeye yapılan muhacir iskânının bile azalan nüfusu karşılamaya yetmeyeceğini ifade etmiştir. Bu amaçla hükûmetten 1.500 liralık bir tahsisat talep edilmiştir<sup>2154</sup>. Ticaret ve Ziraat Nezareti ise bu konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu cevabi yazıda nezaretin 1911 yılı bütçesinde bu iş için para ayrılmadığını belirterek talep edilen 1.500 liranın ödenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte gerekli paranın bulunmasından sonra gerekenin yapılacağını da bildirilmiştir. Mehmet Hüsni Bey, konuyla ilgili 30 Kasım 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir kez daha müracaat etmiştir. Bu müracaatında Yenişehir'deki bataklıkların ortadan kaldırılması adına şimdiye kadar bir şey yapılmadığını hatırlatarak bölgede yeni bataklıkların oluştuğunu ve halkın büyük bir çoğunluğunun sıtmaya yakalandığını ifade etmiştir. Ayrıca kendisine ulaşan bilgilere göre iki redif yoklaması arasında sıtmadan elli kişinin vefat ettiğini de bildirmiştir. Bu kadar kısa süre içerisinde genç ve kuvvetli nüfustan elli kişinin vefat etmesine dikkat çeken Mehmet Hüsni Bey, gerekli tedbirler alınmazsa hastalığın yaşlılar ve çocuklar gibi daha az dirence sahip vatandaşlar arasında daha büyük bir tahribata yol açacağını da belirtmiştir<sup>2155</sup>.

Dâhiliye Nezareti ise bataklıkların ortadan kaldırılması için gerekli olan paranın temin edilmesi hususunda her taraftan müracaatta bulunulduğunu belirterek mevcut bütçedeki meblağın vilayetler ile elviye-i müstakileye tahsis edilmiş olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle Yenişehir Kasabası'ndaki bataklıklar için bir tahsisat gönderilmesinin mümkün olmadığını bildirmiş ve gerekli paranın vilayet tarafından karşılanmasını istemiştir<sup>2156</sup>. Sıtma hastalığının ortaya çıkmasına sürekli zemin hazırlayan Menderes Ovası'ndaki bataklıkların temizlenmesi meselesi ise Said Paşa ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmetleri döneminde gündeme gelmiştir. Menderes Ovası'ndaki bataklıkların kurutulması ve ovada yapılan tarımsal üretimin

---

<sup>2154</sup>BOA. DH. İD. 25/13.

<sup>2155</sup>BOA. DH. İD. 25/13.

<sup>2156</sup>BOA. DH. İD. 25/13.

arttırılmasına yönelik olan bu proje II. Abdülhamid döneminde de gündeme gelmişti<sup>2157</sup>. Ancak Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin ticari çıkarlarının çatışması nedeniyle sonuçsuz kalmıştı<sup>2158</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde ise Menderes Nehri civarındaki bataklıkların sıtma başta olmak üzere çeşitli hastalıklara yol açması ve bunun gerek bölge halkına gerekse Kumkale'deki askeri birliklere zarar vermesi bataklıkların kurutulması meselesini yeniden gündeme getirmiştir. Aydın Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 3 Nisan 1912 tarihli yazıda bölgedeki bataklıklardan ve bunların zararlarından bahsetmiş ve koleradan daha tehlikeli olarak görülen sıtma hastalığına karşı bir şey yapılmamasını şaşkınlıkla karşılandığını belirtmiştir. Ayrıca bataklıkların ortadan kaldırılması ile hem bölge halkının sağlığının korunacağını hem de ziraata uygun en az iki milyon dönümlük bir arazinin kazanılacağını belirtmiştir. Ancak vilayetin böylesi masraflı bir işin altından tek başına kalkamayacağını da ifade etmiştir<sup>2159</sup>. Dâhiliye Nezareti ise, konuyla ilgili olarak Ticaret ve Nafia Nezareti'ne göndermiş olduğu yazıda Aydın Vilayeti'nin genelinde mevcut olan bu sıkıntıya dikkat çekmiş ve Vilayetin bütçesinin böylesi masraflı bir iş için yetersiz olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Türkiye Milli Bankası genel müdürü Mösyö Smith Bartele'nin bölgeye giderek incelemelerde bulunduğunu da ifade ettikten sonra ya bu kurum ile ya da başka bir şirket ile anlaşma yapılarak bataklıkların ortadan kaldırılmasının gerekli olduğunu bildirmiştir<sup>2160</sup>.

Türkiye Milli Bankası, Menderes Ovası'nın temizlenmesi için yapılacak çalışmaların kesin keşif bedeli olarak 82.000 İngiliz lirası talep etmişti. Ancak mevcut bütçe dâhilinde bu meblağın karşılanmasının mümkün olamayacağı Nafia Nezareti tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca gerekli keşif yapılsa bile bu işin tamamlanması için gerekli olan 2 milyon liralık meblağın da karşılanamayacağı bildirilmiş ve mahalli idareden gerekli masraflar için bir karşılık bulması istenilmiştir. Bunun üzerine Aydın Vilayeti, yeterli olmasa bile Menderes Ovasındaki kazaların aşar gelirlerindeki fazlalıkları karşılık göstermeyi düşündüğünü Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Ancak hükümet bu fikri uygun görmemiş olmalı ki bataklıkların temizlenmesi için yapılacak çalışmaların ileri bir zamana ertelenmesi gerektiğini Aydın Vilayeti'ne bildirmiştir<sup>2161</sup>. Sıtmaya yol açan bataklıkların ortadan kaldırılması için başvuru yöntemlerinden bir tanesi de bataklık arazilere okaliptüs ağaçlarının dikilmesiydi. İbrahim Hakkı Paşa hükümeti dönemine ait 30 Ocak 1911 tarihli bir belge Van Gölü etrafındaki bataklıkların

<sup>2157</sup>Bülent Çelik, "Gerçekleşmemiş Bir Yol Hikâyesi: 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Menderes Nehrinin Ulaşımına Açılması Projesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, s. 114.

<sup>2158</sup>Adnan Gürbüz, "19. Yüzyılın Sonlarında Menderes Nehrinin Islahı ve Ulaşımına Açılması Tasarısı", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, C. 2, Haz. Şakir Batmaz-Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015, s. 508.

<sup>2159</sup>BOA. DH. İD. 25/16.

<sup>2160</sup>BOA. DH. İD. 25/16.

<sup>2161</sup>BOA. DH. İD. 25/16.

kurutulması için gölün etrafına okaliptüs ağaçlarının dikilmek istenilmesi hakkında bilgiler vermektedir. Van Vilayeti merkez tababetinden Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'ne gönderilen bu belgede Van Gölü etrafında meydana gelen bataklıklar nedeniyle birçok köy ahalisinin sıtmaya yakalandığı bildirilmiştir. Bu nedenle hem bataklıkların ortadan kaldırılması hem de bölgenin havasının temizlenmesi için gölün etrafına okaliptüs ağaçlarının dikilmesi istenilmiştir. Bunun üzerine Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nden Van ziraat memurluğuna 600 gram okaliptüs ağacı tohumu gönderilmiştir. Bu tohumlardan bir kısmının bataklık arazi ile çeltik ekimi yapılan bölgelere ekilmesi istenildiği gibi bir kısmının da ziraat memurları vasıtasıyla fidan haline getirilerek halka dağıtılması istenilmiştir<sup>2162</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde Nafia Nezareti'nin 1912 yılına ait bütçe görüşmeleri sırasında Kozan Mebusu Ali İlmi Bey, Adana Vilayeti dâhilindeki Seyhan ve Ceyhan Nehirlerinin yol açtığı taşkınların büyük maddi kayıplara yol açtığını belirtmekle birlikte ortaya çıkan bataklıkların zehirli sıtma adı verilen bir hastalığı ortaya çıkardığını da belirtmiştir. Bu hastalık nedeniyle sadece 1911 yılında 14 haneli bir köyden 28 kişinin vefat ettiğini de belirterek Ali İlmi Bey, Nafia Nezareti'nden hem halkın sağlığına hem de milli servete düşman olan bu durumun ortadan kaldırılmasını istemiştir<sup>2163</sup>. Sıhhiye Nezareti'nin 1914 yılına ait bütçe görüşmeleri sırasında Saruhan Mebusu Mustafa Bey, memleketteki bataklıklar ve sazlıklar nedeniyle ortaya çıkan sıtmanın nüfusa vermiş olduğu zararlara dikkat çekmiştir. Bu durumun ziraatın azalmasına olan etkisini de belirten Mustafa Bey, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 120.000 liralık değil en az 500.000 liralık bir bütçeye sahip olması gerektiğini de ifade etmiştir<sup>2164</sup>.

### 5.3. Sıtma İle Mücadelede Kinin Tedariki

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından yayınlanan ve çalışmamızın II. Bölümünde detaylı şekilde yer verdiğimiz belirttiğimiz *Sıtma* isimli eserde bu hastalığa karşı kullanılabilecek en iyi ilacın “kinin” olduğu belirtilmiştir. Osmanlı Devleti, memleketi bu tehlikeli hastalığa karşı korumak için halka ücretsiz olarak kinin dağıtılmasına önem vermiştir. Kinin dağıtımını kolaylaştırmak için de “*Kinin Nizamnamesi*” ne göre bir talimatname hazırlamıştır. Bu talimatnamede kininin nasıl, ne miktarda ve ne kadar süre kullanılacağı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ayrıca kinin kullanımının insana zarar verdiği şeklindeki rivayetlerin de gerçek dışı olduğu belirtilerek halkın bu ilacı kullanması teşvik edilmiştir<sup>2165</sup>. Sıtma isimli eserin “*Sıtmaya Karşı Açılan Muharebe*” başlığında ise sıtmanın Osmanlı ırkını

<sup>2162</sup>BOA. DH. İD. 44-2/1.

<sup>2163</sup>MMZC. , D. 2, İ. 1, C. 2, s. 512.

<sup>2164</sup>MMZC. , D. 3, İ. 1, C. 2, s. 408.

<sup>2165</sup>*Sıtma*, s. 22-23.



çürüttüğü ifade edilerek bu hastalığa karşı hükûmetin, belediyelerin ve halkın tabiplere yardım etmesi gerektiği belirtilmiştir. Yani bir anlamda topyekûn bir mücadele çağrısında bulunulmuştur. Bu doğrultuda bir taraftan hükûmetin bataklıkları kurutmak için çalışması gerektiği ifade edilirken diğer taraftan da belediyelerin, tabip heyetlerinin ve hayır cemiyetlerinin sıtma ile mücadelenin esaslarını halka öğretmesi gerektiği ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde sıtma ile mücadele için resmi veya özel bir cemiyetin kurulmamasının bir eksiklik olduğu da belirtilmiştir. Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hükûmetlerin sıtma ile mücadele için ücretsiz kinin dağıtımını sağlamak adına bütçelerine tahsisat koydukları da ifade edilmiştir<sup>2166</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde sıtma ile mücadele yolunda atılan en önemli adımlardan birisi 29 Mayıs 1913'te Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde yayınlanmış olan "*Sıtmalı Mahallerde Fukara-ı Ahaliye ve Zürra'a Meccanen Kinin Tevzi'ne Dair Nizamnamedir*". Çalışmamızın II. Bölümünde yer vermiş olduğumuz bu nizamname de kısaca Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından fakir halka ve ziraatçılara ücretsiz olarak dağıtılmak üzere her sene vilayetlere ve elviye-i müstakileye ihtiyaçları kadar kinin gönderileceği belirtilmişti<sup>2167</sup>. Aynı eserin, 30-32. sayfaları arasında yer alan ve detaylarını II. Bölümde vermiş olduğumuz "*Kinin Kurslarının Suret-i Taksim ve Tevzi-i Hakkında Talimatname*" de Osmanlı Devleti'nin sıtma ile mücadeledeki kararlılığı göstermesi bakımından önemli bir yasal düzenlemedir<sup>2168</sup>. Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, sıtma ile mücadelede için bir taraftan halka kininin önemini öğretmeye çalışırken diğer taraftan da yapmış olduğu yasal düzenlemelerle kinin dağıtımını organize etmeye çalışmıştır. Ancak devletin bu konudaki çalışmaları bunlarla sınırlı kalmamıştır. İhtiyaç duyulan kininin yurt dışından temin edilmesi için de harekete geçilmiştir. Bu amaçla İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti döneminde 24 Eylül 1910 tarihinde Anadolu'ya gönderilecek kininler için bir ihale yapılmıştır. Kapalı zarf usulüne göre yapılan bu ihaleye hükûmetin takip etmiş olduğu yerli sanayiye koruma politikasına aykırı hareket edildiği gerekçesi ile Yeni Cami'de ecza tacirliği yapan Ermenak Efendi, Fatih'te eczacılık yapan Mehmet Kazım Bey ve Aksaray'da eczacılık yapan Eczacı Ethem Pertev Bey tarafından itiraz edilmiştir. Bunun üzerine Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne bilgi vermiştir. Bu bilgilendirmede hükûmet tarafından ihtiyaç duyulan 2 bin kilo kininin alınması için yapılacak ihalenin 24 Ağustos 1910 tarihinde gazetelerde duyurulduğu belirtilmiştir<sup>2169</sup>. Ayrıca açık arttırmaya katılanlardan tekliflerini

<sup>2166</sup>*Sıtma*, s. 26-27.

<sup>2167</sup>*Sıtma*, s. 28; Aynı nizamname için bkz. *Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, s. 506-507; *BOA. MV. 231/141*.

<sup>2168</sup>*Sıtma*, 30-32.

<sup>2169</sup>*BOA. DH. İD. 83-1/31*. Bu ihale ile ilgili Tanin Gazetesi'nde çıkan haber, Meclis-i Mebusan'ın Anadolu'da köylüleri harap eden sıtmanın önünü almak için Dâhiliye Nezareti Bütçesine kinin alımı için bir meblağ tahsis ettiğini belirtmektedir. Gazete ayrıca alınmak istenen kinin için bir ihale yapılacağını

belirtilen tarihe kadar teslim edeceklerine dair imza alındığı ifade edilmiştir. Yapılan ihaleye itiraz edenlerin, isimleri bulunduğu halde tekliflerini vermeyen kişiler olduğu belirtilmiştir. Teklifte bulunan diğer tüccarlara ise son teklifleri sorulduktan ve kesin cevapları alındıktan sonra ihale en yüksek fiyatı veren Kasapyan Efendiye verilmiştir. İtiraz edenlerden Kazım Efendi diğer katılımcıların tekliflerini gördükten sonra bir teklifte bulunmuşsa da kanunlara aykırı olan bu teklif ret edilmiştir. Bu kişilerin ihale ile ilgili diğer şikâyetleri hakkında da kendilerine ayrıntılı bilgi verilebileceği ifade edilmiştir<sup>2170</sup>. İhale sonrasında ihtiyaç duyulan kinin Dâhiliye Nezareti adına Hollanda'nın Mabel şehrindeki ecza fabrikasından satın alınmıştır. Ancak bu iş için ecza taciri Kasapyan Efendi tarafından teminat akçesi olarak Osmanlı Bankası'na havale edilip muhasebe memuru Hilmi Efendi'ye emanet edilen 9.600 franklık çek Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresinin bilgisi olmadan tahsil edilmiştir. Bu nedenle gerek Hilmi Bey gerekse olayda sorumluluğu bulunan bir banka memuru hakkında kanuni işlem yapılması gündeme gelmiştir<sup>2171</sup>.

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde ise İskoçya'daki "*H. Jarvi ve Kumpanyası*" isimli fabrikadan kinin satın alınması için bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırmada her biri onar kiloluk kutular haline getirilmiş bin kilo kininin nakil ve sigorta masrafları fabrikaya ait olmak ve İstanbul'da teslim edilmek şartıyla kilosunun kaç kuruşa alınabileceği tahkik edilmiştir<sup>2172</sup>. Londra Sefareti tarafından yapılan araştırma neticesinde bu şirketin Londra'daki şubesinden alınan hesap pusulası ile konu hakkında bilgi veren bir mektup Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gönderilmiştir. Bununla birlikte söz konusu kininin buradan alınmasına karar verilirse fabrikanın ayın 25'inden önce kendisine haber verilmesini istediği ve ödenmesi gereken ücretin de yine bu tarihten önce gönderilmesini talep ettiği belirtilmiştir<sup>2173</sup>. Ayrıca ödemeyi yapacak olan Harbiye Nezareti'ne bu konuda gerekli bilgiler verilmiştir<sup>2174</sup>. Bu yazışmalar neticesinde kinin alımı için gerekli olan meblağ gönderilmiştir. Ancak Osmanlı Bankası'nın, 17 Haziran 1913 ve 26 Haziran 1913 tarihli tezkereleri gönderilen paranın bankanın Londra'daki şubesinden alınmadığını bildirmesi üzerine Londra Sefareti'nden bu paranın bir an önce alınarak fabrikaya teslim edilmesi istenilmiştir<sup>2175</sup>.

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin talebi üzerine satın alınan kinin iki parça halinde İstanbul'a gönderilmiştir. 3 Temmuz 1913 tarihli belgeden öğrendiğimize göre sipariş edilen

---

duyurmuştur. Bu ihale yapılıncaya kadar vilayetlere ne kadar kinin maddesine ihtiyaç duyduklarının sorulacağı ve alınacak cevaplara göre kinin gönderileceği belirtilmiştir (*Tanin*, 21 Şaban 1327/13 Ağustos 1326, nu. 713).

<sup>2170</sup>BOA. DH. İD. 83-1/31.

<sup>2171</sup>BOA. DH. İD. 83-1/17.

<sup>2172</sup>BOA. HR. İD. 1845/20.

<sup>2173</sup>BOA. HR. İD. 1845/21.

<sup>2174</sup>BOA. HR. İD. 1845/20; BOA. HR. İD. 1845/22.

<sup>2175</sup>BOA. HR. İD. 1845/23.

1.000 kilo kininin 500 kiloluk ilk kısmı Mesajri Martim Kumpanyası'nın Medon vapuruyla İstanbul'a gönderilmiştir. Gönderilen bu ilk parti kinin için 978 İngiliz lirası yedi şilin ve iki penslik bir ücret Jarvi fabrikasına ödenmiş ve fabrikanın hesap pusulası ile makbuz ve senetlerin bir nüshası da Londra Sefareti tarafından alınmıştır<sup>2176</sup>. Satın alınan kininin geri kalan 500 kiloluk kısmı ise 24 Temmuz 1913 tarihinde Mesajri Kumpanyası'nın Norman vapuru ile gönderilmiştir. Bunun için de Jarvi fabrikasına 978 İngiliz lirası dört şilin ve altı pens tutarındaki ücreti ödenmiş ve fabrikanın hesap pusulası ile ücretin ödendiğini gösteren makbuz ve sigorta senetlerinin bir nüshası da yine Londra Sefareti tarafından teslim alınmıştır<sup>2177</sup>.

Memleketin birçok bölgesinde hüküm süren, halkı zayıf ve çaresiz bırakan sıtmaya karşı Osmanlı Devleti, İbrahim Hakkı Paşa ve Said Paşa Hükûmetleri döneminde “*hükûmet kinini*” (ya da devlet kinini) adı altında kinin temin etmek ve uygun bir fiyat karşılığında memleketin en ucra köşesindeki vatandaşa kadar ulaştırabilmek için bir araştırma yapmıştır. Bu amaçla kinin üretiminin yapıldığı Cava Adası'ndaki Batavya şehbenderliği vasıtasıyla kininin buradaki fiyatını, ne kadar kinin gönderilebileceğini ve yapılacak kontratta hangi şartların bulunacağını öğrenmek istemiştir<sup>2178</sup>. Bu konuyla ilgili Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Maliye Müfettişliği'nin Maliye Nezareti'ne 29 Ağustos 1911 tarihinde göndermiş olduğu rapor oldukça önemlidir. Bu raporda Karesi Livası'nın Manyas Gölü yakınında bulunan verimli arazilerinin bölgede yaygın olan sıtma hastalığı nedeniyle rağbet görmediği ve bölge nüfusunun da giderek azaldığı bildirilmiştir. Bununla birlikte adeta millî bir felaket halini aldığı ifade edilen sıtmanın tek ilacı olan kininin her yerde bulunmaması ve bulunsa dahi yüksek fiyata satılmasının yarattığı sıkıntı da ifade edilmiştir. Bu nedenle Avusturya ve İtalya'da var olan ve bunları takliden 1908 yılından beri Yunanistan tarafından da uygulanmakta olan “*hükûmet kinini*” usulüne dikkat çekilmiştir. Bu usulde kininlerinin hükûmet tarafından hazırlandığı, pul ve tütün bayileri ile belediyeler ve resmi dairelerin sandık eminleri tarafından da son derece cüzi bir fiyata satıldığı belirtilmiştir. Bizde ise kininin memleketin ancak merkezi noktalarında bulunup 6-7 kuruştan aşağı satılmadığı ve saflığına da kimsenin garanti veremediği ifade edilmiştir. Ayrıca bizdeki bu durumun aksine Yunanistan'da bile halkın güvenilir nitelikteki kinini oldukça düşük fiyata temin edebildiği belirtilmiştir. Yunanistan'da bu usulün 13 Nisan 1908 tarihli kanun ile uygulanmaya başlandığı ve bu uygulamanın memleketin sağlığına nasıl bir katkı yaptığı tam olarak belirlenememekle birlikte 1909 yılı içerisinde toplam 700 bin frank değerinde kinin satıldığı ve hükûmetin bundan 49 bin frank kâr ettiği belirtilmiştir<sup>2179</sup>. Aynı raporda 1900 yılından beri “*hükûmet kinini*” kullanan İtalya'da bu tarihe kadar yılda 15 bin

<sup>2176</sup>BOA. HR. İD. 1845/24.

<sup>2177</sup>BOA. HR. İD. 1845/25.

<sup>2178</sup>BOA. DH. İD. 55/43.

<sup>2179</sup>BOA. DH. İD. 55/43.

kişinin sıtmadan hayatını kaybettiği belirtilmiş ve bu sayının hükûmet kinini sayesinde 1907 yılında 4 bin düştüğüne dikkat çekilmiştir<sup>2180</sup>. Ayrıca hükûmet kinini hakkında daha fazla bilgi sahibi olabilmek için Avusturya, İtalya ve Yunanistan'da uygulanan bu konuyla ilgili kanunların açıklamaları ile örnek teşkil edecek Yunanistan'a ait bir şişe kinin ilgili makamlara gönderildiği de bildirilmiştir. Maliye Nezareti ise kendisine gönderilen bu raporu Dâhiliye Nezareti'ne ileterek bu uygulamanın Anadolu'nun değişik bölgelerinde etkili olan sıtmanın ortadan kaldırılması hususunda faydalı olacağını belirtmiş ve raporun içeriğine uygun olarak gerekenlerin yapılmasını istemiştir<sup>2181</sup>.

Osmanlı Devleti, memleketin değişik bölgelerinden gelen kinin taleplerini de gücü nispetinde karşılamıştır. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde 20 Mayıs 1911 tarihinde gerçekleşen Dâhiliye Nezareti'nin bütçe görüşmeleri sırasında Doktor Esat Bey tarafından bir gün önce Meclis'e gelmiş bir telgraf okunmuştur. Bu telgrafta Eskişehir Kazası'nda son üç sene içerisinde vefat miktarının doğum miktarından 3.000 fazla olduğu belirtilmektedir. Bu durumun nedeninin ise Eskişehir ile çevresinde istilacı bir şekilde hüküm süren sıtma hastalığı olduğu ifade edilerek kinin talebinde bulunulmuştur<sup>2182</sup>. Bu talep üzerine İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti Eskişehir'e talep edilen kininleri göndermiştir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti tarafından 17 Haziran 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen belge sıtma hastalığının bölgedeki tahribatını sınırlandırmak için talep edilen kininler hakkında bilgi vermektedir. Buna göre toplam 18 kilo kininin 14 kilosu yirmi beşer santigramlık ve 4 kilosu ise onar santigramlık paketler halinde beş sandığa konularak 6 Haziran 1911 tarihinde posta ile Eskişehir Kazası'na gönderilmiştir<sup>2183</sup>.

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde ise Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu rapor ile 1913 yılında 35 kilo kinine ihtiyaç duyulacağını bildirmiştir. Ancak belirtilmesi gereken nokta Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'nın bu talebi öncesinde hükûmetin Mutasarrıflığa ellerinde ne kadar kinin bulunduğunu ve ne kadar kinine ihtiyaç duyacaklarını sormuş olmasıdır<sup>2184</sup>. Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'nın 35 kilo kinin talebine karşı Dâhiliye Nezareti ellerinde sadece iki yüz küsur kilo kinin kaldığını belirterek şimdilik 10 kilo kinin gönderilebildiğini Mutasarrıflığa bildirmiştir. Ancak Mutasarrıflık, liva

<sup>2180</sup>BOA. DH. İD. 55/43. Sıtma ile mücadelede tek ilaç olan kininin devlet tarafından ve gerektiğinde parasız olarak dağıtılması yani "devlet kinini" uygulaması ilk defa 1900 yılında İtalya'da başlamıştır. 1900 yılında çıkarılan yasa ile yurt dışından ithal edilecek veya hammaddesi yurt dışından getirilerek ülke içerisinde üretilecek olan kinin ve kinin tuzlarının eczacılar veya özel yetkili memurlar tarafından satılması yetkisi hükûmete, saflığının denetlenmesi ise Büyük Sağlık Meclisine verilmişti (Sert-Dölen, a.g.m., s. 71-72).

<sup>2181</sup>BOA. DH. İD. 55/43.

<sup>2182</sup>MMZC. , D. 1, İ. 3, C. 6, s. 690.

<sup>2183</sup>BOA. DH. İD. 55/25.

<sup>2184</sup>BOA. DH. İD. 166/1.

dâhilindeki Kurt Adası, Kum Kale ve Kara Biga taraflarında 70-80 bin dönüm genişliğindeki bataklıkların etrafının tamamen meskûn olduğunu ve bölge halkında da her dönem sıtma hastalığının görüldüğünü ifade ederek talep edilen kininin tamamının gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi daha önce gönderilen 10 kilo kinine ek olarak 25 kilo daha kininin posta yoluyla gönderildiğini Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na bildirmiştir<sup>2185</sup>.

Sait Halim Paşa Hükûmeti döneminde de vilayetlere kinin gönderilmeye devam edilmiştir. Bu konuyla ilgili 19 Ocak 1914 tarihli belgeye göre vilayetlere peyderpey gönderilmekte olan kininlerin vilayet merkezlerinde rutubetsiz ve temiz bir yerde muhafaza edilmesi, mülhakattan istenildikçe sevk edilmesi ve her vilayetin hissesine düşen miktarda kinin gönderildiği için herhangi bir suiistimale meydan verilmemesi istenilmiştir. Ayrıca gerekli teftişlerin yapılarak bu tarihe kadar gönderilen kininlerden yeteri kadar fayda sağlanamamış ise suçluların hemen ihbar edilmesi de istenilmiştir<sup>2186</sup>. Said Halim Paşa hükûmeti döneminde mülhakata gönderilecek kininler hakkında umumi bir tahrirat yayınlanmıştır. 15 Eylül 1914 tarihli bu tahriratta Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçesindeki tahsisat oranında tedarik olunan kininlerin her sene vilayetlerin sıhhiye müdürlerine gönderildiği belirtilmiştir. Ancak bundan sonra mülhakattan istenecek kininlerin doğrudan doğruya Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden talep olunmayıp bağlı buldukları sıhhiye müdürleri vasıtasıyla talepte bulunulması ilgili makamlara tebliğ olunmuştur<sup>2187</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı topraklarında sıtmanın yaygın olarak görüldüğü yerlerden birisi de Antalya bölgesiydi. Antalya'da XIX. yüzyılın sonlarından itibaren sıtma salgınlarına rastlandığı bilinmektedir. 1910'lu yıllarda da Antalya ve çevresinde sıtma hastalığı yaygın şekilde görülmüştür. Ancak bu dönemde bölgede kinin kullanımının yaygınlaşması hastalığın önceki yıllara göre hafiflemesini sağlamıştır<sup>2188</sup>. Sait Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait olan Teke Mutasarrıflığı'nın 5 Ağustos 1915 tarihli raporu da bunu doğrulamaktadır. Raporda yer alan "*Sıtma Tahribatının Tahdidi*" başlığı altında bölgede sıtmanın en fazla görüldüğü yerlerin Antalya ve Finike olduğu belirtilerek bu bölge halkına ve Korkuteli Kazası'na ilkbahardan beri düzenli bir şekilde kinin dağıtıldığı ve bu sayede de sıtma vakalarının geçmiş yıllara oranla yüzde seksen oranında azaldığı ifade edilmiştir<sup>2189</sup>.

<sup>2185</sup>BOA. DH. İD. 166/1.

<sup>2186</sup>BOA. DH. HMŞ. 22/66.

<sup>2187</sup>*Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...*, C. 1, s. 32. Dâhiliye Nezareti, 28 Ekim 1914'te kinin, tifo aşısı ve diğer sıhhi levazımın Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi yerine doğrudan bağlı olunan sıhhiye müdürleri ve merkez tabipleri vasıtasıyla talep olunmasını ilgililere tebliğ etmiştir (*Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...*, C. 1, s. 68).

<sup>2188</sup>Ali Rıza Gönüllü, "Antalya'da Salgın Hastalıklar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S. 71, Ankara 2008, s. 478.

<sup>2189</sup>BOA. DH. İ.U.M. , 72/9.

## 6. Tifo Hastalığı ile Mücadele

Su, gıda temizliği ve toplumun sosyo-ekonomik şartları ile sıkı ilişkili bir hastalık olan tifo, salmonella grubundan “*Eberth*” basili ile oluşan, ağız yolundan besin maddeleri ile bulaşarak bağırsak lenf dokusunda ölümler yapan genel bir lenf sistemi hastalığıdır<sup>2190</sup>. Tifo hastalığının kuluçka dönemi 8-21 gündür. Hastalık önce iştahsızlık, baş ağrısı, kol ve bacaklarda ağrı ve halsizlikle başlar<sup>2191</sup>. Ayrıca ilk hafta içerisinde hastalarda yüksek ateş, üşüme, titreme, paslı dil, bulantı, kabızlık, ishal ve karın ağrısı gibi belirtiler görülür<sup>2192</sup>. Ağır seyreden vakalarda bağırsaklarda kanama olur. Hasta çok zayıflar ve hastalığın 4.-5. haftasında zafiyet sonucu ölür. İyileşen vakalarda ateş düşerek 4. haftanın sonunda normal dereceyi bulur. Hastaların bazıları hastalığı ayakta geçirir. Ancak bu tür hastalar toplum için büyük tehlike oluştururlar. Tifo hastalığının teşhisi hastanın kan, idrar ve dışkısının bakteriyolojik muayenesi ile yapılmaktadır. Hastalığın bulaşması ise hastalarla temas veya tifo basilleri ile kirlenmiş gıda maddeleri ve su aracılığıyla meydana gelir. Hastalık basillerin ağza girmesi ve oradan da bağırsaklara ve kana bulaşması ile ortaya çıkar. Tifo basilleri özellikle süt, sebze, meyve ve su gibi gıda maddeleri aracılığıyla başkalarına geçer. Tifo epidemilerinin çoğu suların basillerle kirlenmesinden meydana gelir. Tifo basillerinin hastalardan gıda maddelerine geçmesinde sineklerin de rolü vardır. Bu nedenle sineklerin çok olduğu mevsimde hastalık ortaya çıktığı takdirde sineklere karşı mücadeleye de önem verilmelidir<sup>2193</sup>.

Tifodan korunmanın yolları dikkat ve temizlikten geçmektedir. Hastalık, lağım sularının içme sularıyla karışması neticesinde sağlam kişilere bulaştığı için sular kaynatılarak içilmelidir. Kalabalık ve fakir ailelerde, hapishane, okul gibi kurumlarda ve süt, sebze, fırın gibi gıda maddeleri satış yerlerine yakın çevrede hastalık görüldüğü zaman tifolu kişi hastaneye kaldırılmalıdır. Bu mümkün değilse de hastanın başkaları ile teması engellenmelidir. Hastalığın bulunduğu aileler çocuklarını oyun yerleri gibi toplu olarak yaşanılan yerlere göndermemelidirler. Hastayla veya onun eşyalarıyla temas edenler ellerini yıkayıp dezenfekte etmelidirler. Tifo hastalığı görüldüğünde çiğ meyve ve sebze yenilmemeli, kaynamış su ve süt içilmelidir. Halk ve hasta bakıcılar aşı yaptırmalıdır. Epidemilere basil saçanlar sebep oldukları için bunların çevrelerine zarar vermemeleri için önlem alınmalıdır. Ayrıca gıda maddeleri sineklerden korunmalı, tifolular hasta arabasıyla nakledilmeli, cesetler dezenfektanlara

<sup>2190</sup>B. Pınar, “Tifo”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 31, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1982, s. 209-210. Salmonella, bağırsaklarda enfeksiyona sebep olan gram-negatif bir bakteri cinsidir. Salmonella grubundan “*Salmonella paratyphi*” paratifoya sebep olan salmonella türü iken “*Salmonella typhi*” ise tifoya sebep olan salmonella türüdür (Utkan Kocatürk, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Sevinç Matbaası, Ankara 1986, s. 670).

<sup>2191</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 188.

<sup>2192</sup>Fatma Sırmatel-İbrahim Baydar-Mustafa Namıduru, “30 Tifo Olgusunun Klinik, Laboratuvar Bulguları ve Tedavileri Yönünden Değerlendirilmesi”, *Klinik Dergisi*, C. 5, S. 3, Y. 1992, s. 165.

<sup>2193</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 188-189.

batırılmış bezlerle sarılarak hemen gömülmeli, hastanın kullandığı eşyalar dezenfekte edilmelidir<sup>2194</sup>.

### 6.1. Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Tifo ile Mücadeleye Genel Bakış

17. yüzyıla kadar yaygın olarak her tarafta görüldüğünden birçok yazar tarafından tarif edilmiş olan tifonun tifüsten ayrı klinik şekillerle seyrettiğini ilk olarak T. Willis 1659'da İngiltere'deki epidemiler sırasında bildirmiştir. Bundan sonra 1734'te Gilchrist ve arkadaşları da her iki hastalığın özel tariflerini yapmışlardır. 1826'da Brotenneau tifoya "*Dothienenteritis*" adını verdiği gibi hastalığın bir zehir vasıtasıyla insanlara bulaşabileceğini de belirtmiştir. 1829'da Louis hastalığın klinik belirtileri ve duyu merkezi (sensorium) bozukluklarına dayanarak buna "*Fièvre typhoide*" adını vermiş ve bu isim dünyada genel bir kabul görmüştür. Hastalık sadece İngiltere'de "*Enteric Fever*" adıyla tanınmaktadır. Bizde ise "*tifo*" ve "*karahumma*" olarak bilinmektedir. Amerika'da beraber seyreden tifo ve tifüs epidemileri sırasında Gerhard, 1837'de her iki hastalığın da birbirinden tamamen ayrı olduğunu ve değişik belirtilerle seyrettiklerini ortaya koymuştur. Budd ise 1873 yılında hastalığın bulaşma yollarını tespit etmiştir. Nihayet Eberth 1880 yılında tifo amilini bulmuştur. Bu sıralarda paratifo basillerinden bazıları da keşfedilmiş bulunuyordu. Bunların tifo basilleri ile aynı morfolojik ve biyolojik karakterlerde olmaları nedeniyle bunların hepsi aynı familya içerisine sokulmuş ve Salmonella grubu adı altında değerlendirilmişlerdir<sup>2195</sup>.

İnsanları tifoya karşı koruyan aşı 1896 yılında Kolle ve Pfeiffer tarafından, 1897 yılında ise A.E. Wright ve D. Semple tarafından hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman eksilmeyen bir hastalık olan tifo, ülkemizde daha çok savaş yıllarında salgınlar yapmıştır. 1910 yılında bazı illerde tifo vakaları artmıştır. Hastalıkla mücadelede önemli bir araç olan tifo aşısı Osmanlı Devleti'nde ilk olarak Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektep ve Seririyatı'nda hazırlanmıştır. Gülhane'de hazırlanan bu aşı ilk olarak Çanakkale, İzmir ve Trablus'taki askerlere uygulanmıştır. Tifo aşısı 1912 yılında Çatalca Cephesi'nde denendikten sonra mecburi olarak uygulanmaya başlanmış ve I. Dünya Savaşı başlarından önce ordunun büyük bir kısmı aşılanmıştır<sup>2196</sup>.

### 6.2. II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Tifo Hastalığı İle Mücadele

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre önce başkent İstanbul'da görülen tifo hastalığının önüne geçebilmek için çeşitli tedbirlerin alındığını görmekteyiz. Said Paşa'nın kısa süreli hükûmeti döneminde alınan tedbirlerin Kâmil Paşa Hükûmeti'nin ilk

<sup>2194</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 190.

<sup>2195</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 654.

<sup>2196</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 191.

günlerinde de devam ederek olumlu neticeler verdiği görülmektedir. Buna göre İstanbul'da III. Daire-i Belediye mıntıkası dâhilindeki mahallelerde tifo şüphesi uyandıran bazı ölümler görülmüştür. Konuyla ilgili olarak Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 25 Ağustos 1908 tarihli yazı ölümlerin nedeni ile hastalığa karşı yapılan mücadeleyi ortaya koymaktadır<sup>2197</sup>. Bu yazıya göre 6 Temmuz 1908 tarihinden 26 Temmuz 1908 tarihine kadar İstanbul'da 62 kişinin tifodan vefat ettiği yapılan tetkikler neticesinde anlaşılmıştır. III. Daire-i Belediye dâhilindeki mahallelerde başlayan tifo daha sonra diğer belediyelerin sınırları içerisindeki mahallelere de sirayet etmiştir. Yapılan incelemelerde hastalığın sirayet sebebinin Haseki Nisa Hastanesi lağımının su kaynaklarını kirletmesi olduğu iddia edilmiştir. Hastalığın III. Daire-i Belediye'de 34 kişinin vefatına yol açması ve 95 kişinin de hasta bulunması nedeniyle gerekli sıhhi tedbirler derhal alınmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda çeşitli mevkilerden alınan su örneklerinde yapılan bakteriyolojik tetkiklerde tifo basillerine rastlanılmamışsa da ciddi miktarda kolibasiline rastlanmıştır. Bu nedenle söz konusu su kaynaklarında temizlik ve tamir işlemleri yapılmıştır. Ayrıca III. Daire-i Belediye sıhhiye heyetine gerekli tebligatlar yapılarak bu çalışmalara yardım etmeleri için yeterli sayıda tabip görevlendirilmesi sağlanmıştır. Neticede alınan tedbirler sayesinde 30 Temmuz 1908 tarihinden 6 Ağustos 1908 tarihine kadar geçen bir hafta zarfında tifodan bütün belediye daireleri dâhilinde eski hastalardan 11 vefat meydana gelmiştir. Bunlardan üçü III. Daire-i Belediye dâhilinde diğerleri ise İstanbul'un farklı mevkilerindedir. Bu durum hastalığın günden güne azalmakta olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte Haseki Nisa Hastanesi lağımının su kaynaklarına karıştığına yönelik iddia Şehremaneti, Su Nezareti ve III. Daire-i Belediye Sıhhiye Heyeti'nin memurlarından oluşan bir komisyon tarafından incelenmiş ve bu iddiaların gerçek dışı olduğu belirlenmiştir<sup>2198</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Sivas Vilayeti dâhilindeki Divriği Kazası'na bağlı Karnavil Köyü'nde açlık ve tifo hastalığı nedeniyle günden 3-4 kişinin vefat etmekte olduğunun bildirilmesi üzerine Dâhiliye Nezareti acilen gerekli tahkikatın yapılması ve tedbirlerin alınmasını ilgili makamlara emretmiştir<sup>2199</sup>. Kâmil Paşa Hükûmeti'nin tifo ile mücadele hususunda basında çıkan eleştirileri dikkate alarak gerekli tedbirleri almaya çalıştığı da görülmektedir. Servet-i Fünun'un 11 Kasım 1908 tarihli nüshasındaki bir haberde derginin bir önceki sayısında Cerrahpaşa ve Samatya civarında birkaç ay önce görülen ve pek çok insanın hayatını kaybetmesine yol açan tifo hastalığına karşı hiçbir tedbirin alınmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu günlerde Aksaray, Cerrahpaşa ve Yusufpaşa Mahalleleri ile IV. Daire-i Belediye'nin tamamının tifodan kavrulduğu belirtilerek hemen hemen her hanede bir iki hastanın olduğu

<sup>2197</sup>BOA. DH. MKT. 1278/21.

<sup>2198</sup>BOA. DH. MKT. 1278/21.

<sup>2199</sup>BOA. DH. MKT. 2632/77.



iddia edilmiştir. Bu hastaların birçoğunun tifolu olduğu belirtilerek birkaç ay önce meydana gelen salgının etkisini devam ettirdiği ve ciddi sıhhi tedbirlerin alınmadığı dile getirilmiş ve Şehremaneti göreve davet edilmiştir. Bu haber üzerine Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'nden iddialarla ilgili gerekli tahkikatın yapılmasını istemiştir<sup>2200</sup>.

Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'ne göndermiş olduğu yazıda İstanbul'da bir süreden beri tifo hastalığının hüküm sürdüğünü belirtilerek bu hastalığın en önemli sirayet vasıtasının da su olduğunu ifade etmiştir. Şehirde kullanılan suların bazılarının tifo mikroplarını barındırdığının tespit edildiğini belirten Dâhiliye Nezareti, tifo vakalarının görüldüğü belediyelerde görevli tabiplerin de yardımıyla gerekli incelemelerin yapılmasını ve tedbirlerin alınmasını istemiştir. Ayrıca Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti ile de haberleşerek içilen ve kullanılan suların tamamının Bakteriyolojihane tarafından teker teker muayene edilmesini, mikrop barındırdığı tespit edilen suların ise temizlenmesini istemiştir. Bu tebligat sonrasında Dâhiliye Nezareti'nin, gerek Şehremaneti ile gerekse de Ticaret ve Nafia Nezareti ile temas halinde bulunarak Kâğıthane ve Terkos sularının kullanıma uygun bir hale getirilmesi için çalışmaları yakından takip ettiği görülmektedir<sup>2201</sup>. İstanbul'da görülen tifo vakaları Maarif-i Umumiye Nezareti'ni de harekete geçirmiştir. Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sultani, Sanayi-i Nefise ve Ticaret Mektepleri Müdüriyetleri ile Darülfünun'a göndermiş olduğu tebligatlarda şehrin muhtelif mahallelerinde görülen tifo hastalığının sirayetinde çeşme sularının rolüne dikkat çekmiş ve bazı tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bu tedbirler arasında öğrencilere memba sularının içirilmesi, bunun mümkün olmaması halinde ise suların muhakkak kaynatılması, öğrencilere yemek esnasında pişmemiş yeşillik verilmemesi, okullarda hastalık görülmesi halinde derhal belediyeye ve nezarete haber verilmesi ve tuvaletlere koyu boza kıvamında kireç döktürülmesi bulunmaktadır<sup>2202</sup>.

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Bitlis Vilayeti'nde görülen tifo ve diğer bulaşıcı hastalıklar nedeniyle belediye tabipliğini vekâleten yürüten askeri tabibin görevini belediye tabibinin tayinine kadar vekâleten yürütmesine karar verilmiştir<sup>2203</sup>. Aynı hükûmet döneminde Kastamonu Vilayeti'ne bağlı Çerkeş Kazası'nın Bayramvıran köyünde görülen tifo vakaları nedeniyle hükûmetin basın tarafından göreve davet edildiği görülmektedir. İkdâm gazetesinin haberine göre Bayramvıran köyünde şiddetli bir şekilde hüküm süren tifo hastalığı nedeniyle kısa sürede birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Ayrıca hastalık bu köye üç saat mesafede bulunan Atkaracalar köyü ile çevre köylere de sirayet etmiştir. Gazete yetkilileri bu durumun hükûmet tarafından gerekli sıhhi tedbirlerin alınmamasından kaynaklandığını kendilerine bildirildiğini

<sup>2200</sup>BOA. DH. MKT. 2659/27; *Servet-i Fünun*, 29 Teşrinievvel 1324/11 Kasım 1908, nu. 150.

<sup>2201</sup>BOA. DH. MKT. 1303/33.

<sup>2202</sup>BOA. MF. MKT. 1084/38.

<sup>2203</sup>BOA. DH. MKT. 2661/62.

ifade ederek gerekli sıhhi tedbirlerin alınması hususunda Dâhiliye Nezareti'ni vazifeye çağırılmışlardır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Kastamonu Vilayeti'ne gönderdiği yazı ile durumun acilen araştırılmasını ve hastalığın yayılmasını engelleyecek sıhhi ve fenni tedbirlerin bir an önce alınmasını emretmiştir<sup>2204</sup>. Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Trabzon Vilayeti Merkez Hapishanesi'nde meydana gelen tifo salgını nedeniyle hasta olmayan mahkûmların Zağnos mevkiinde bulunan başka bir binaya nakledilmelerine karar verilmiştir<sup>2205</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde ise Çorum Hapishanesi'nde izdiham nedeniyle tifo hastalığı ortaya çıkmıştır. Hastalık nedeniyle vefatların meydana gelmesi ve hastalığın yavaş yavaş kasaba ile çevredeki köylere de sirayet etmeye başlaması üzerine kasaba yakınlarındaki kışlanın bodrum katının geçici olarak hapishane haline getirilmesine ve mahkûmların bir kısmının buraya nakledilmesine karar verilmiştir<sup>2206</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Manastır Kasabası'nda gittikçe artan tifo, kızıl ve kızamık gibi hastalıkların kaynağının su kuyuları ile bazı evlere akan suyolları olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle Manastır Vilayet Meclisi suyollarının iyileştirilmesi için Meclis-i Vükela kararıyla Osmanlı Bankası'ndan veya Manastır'daki başka bir mali müesseseden 30.000 lira istikraz alınmasını Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir<sup>2207</sup>. Yine Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Hüdavendigar Vilayeti'nde de tifo vakalarının görüldüğü belgelerden anlaşılmaktadır. 26 Ekim 1909 tarihinde Bursa'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta göre Gediz Kazası'nın köylerinde görülen tifo nedeniyle belediye tabibinin köylere sevk edilmesi Kütahya Mutasarrıflığı'na bildirilmişti. Cevaben gelen telgrafta ise ilaç bedelleri ile tabip masrafları için gerek mal sandığında gerekse de belediye bütçesinde bir karşılık bulunmadığı bildirilerek yardım talebinde bulunulmuştur. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigar Vilayeti'ne göndermiş olduğu telgrafta Kütahya'ya gönderilecek ilaç bedeli ile tabip masrafları için ne kadar paraya ihtiyaç duyulduğunun acilen bildirilmesini istemiştir<sup>2208</sup>.

Hüdavendigar Vilayeti'nin Karahisar-ı Sahib kasabasında da bu dönemde tifo vakalarına rastlanıldığının haber alınması üzerine Dâhiliye Nezareti, vilayetten sıhhiye müfettişinin bu bölgeye gönderilerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Vali Azmi Bey, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 23 Ekim 1909 tarihli telgrafında Karahisar-ı Sahib'te tifo görüldüğüne dair vilayete ulaşan herhangi bir bilgi olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte almış olduğu emir üzerine vilayet sıhhiye müfettişini derhal Karahisar-ı Sahib'e gönderdiğini ve müfettişin bölgeye ulaşmasına kadar da belediye tabibi vasıtasıyla gerekli fenni tedbirlerin

<sup>2204</sup>BOA. DH. MKT. 2700/50; *İkdam*, 18 Kânunuevvel 1324/31 Aralık 1908, nu. 5245.

<sup>2205</sup>BOA. DH. MKT. 2752/64; BOA. BEO. 3471/260309.

<sup>2206</sup>BOA. DH. MKT. 2821/54; BOA. DH. MKT. 2847/30.

<sup>2207</sup>BOA. DH. MKT. 2822/20.

<sup>2208</sup>BOA. DH. MUI. 23-1/72.

alınmasını Mutasarrıflığa emrettiğini bildirmiştir. Azmi Bey yeni alınan bir telgrafta ise bölgede tifo hastalığının bulunmadığını, 1908 yılı Aralık ayında görülen tifonun alınan tedbirler neticesinde ortadan kalktığını, Temmuz ayında yeniden ortaya çıkan hastalığın ise yine gerekli tedbirlerin alınması sayesinde bir kez daha ortadan kaldırıldığının belirtildiğini bildirmiştir. Bursa'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 25 Ekim 1908 tarihli diğer bir telgraf ise Karahisar-ı Sahib'te tifo görüldüğüne dair çıkan asılsız haberlerin nedenini belirtmektedir. Bu telgrafa göre daha önceki yıllarda görülen tifo nedeniyle bölgedeki lağım ve suyolları inşa edilmişti. Karahisar-ı Sahib'teki kaldırım ve suyollarının yeniden yapılması isteği ise bölgede tifo görüldüğü iddialarının ortaya atılmasına neden olmuştur<sup>2209</sup>.

İncelediğimiz belgeler Kütahya'da tifo ile mücadelenin İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde de devam ettiğini göstermektedir. 20 Mart 1910 tarihinde Meclis-i Vükela'da Kütahya'da istilacı bir şekil alan ve can kayıplarına yol açan tifo hastalığına karşı alınması gereken tedbirler için ihtiyaç duyulan meblağ hakkındaki tezkere okunmuştur. Yapılan müzakereler neticesinde acilen alınması gereken sıhhi tedbirler için 300 liralık bir tahsisatın gönderilmesinin Maliye Nezareti'ne tebliğ olunmasına karar verilmiştir<sup>2210</sup>. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa tarafından 3 Nisan 1910'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda ise tifo hastalığının Kütahya'da ortadan kaldırılması için Hıfzıssıhha Umumi Müfettişi İsmail Hakkı Efendi'nin bölgeye gönderilmesine karar verildiği belirtilmiştir. Ayrıca Hüdavendigar Vilayeti Sıhhiye Müfettişi'nin ihtiyaç duyması halinde bölgede görevli altı tabibin de burada istihdam olunacağı ifade edilmiştir<sup>2211</sup>. Bununla birlikte Hüdavendigar Vilayeti, Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Uşak'ta açıktan akan ve tifo hastalığının kaynağı durumunda olan lağımın üstlerinin kapatılmasını da istemiştir. Ancak bunun için yüklü miktarda bir paranın gerekmesi ve bu paraya karşılık olarak gösterilen gelirin yol vergisinin (tarik bedelatı) iki misline çıkarılması gibi vergi tahsilini ilgilendiren noktaları barındırması nedeniyle Dâhiliye Nezareti bu isteğe itiraz etmiştir. Konunun öncelikle Şura-yı Devlet tarafından incelenmesi gerektiğini belirten Dâhiliye Nezareti, vilayete gönderdiği yazıda lağımlardan kaynaklanan sıkıntının sadece kendi vilayetlerine özgü bir durum olmadığını ifade etmiştir. Diğer vilayetlerde de mevcut olan bu sıkıntının halledilmesinin ise genel bir kararın alınmasına ve yeterli tahsisatın ayrılmasına bağlı olduğunu da belirtmiştir<sup>2212</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde tifo hastalığının şiddetle hüküm sürdüğü diğer bir yer Konya Vilayeti dâhilindeki Niğde Kazası'ydı. Niğde'de bir süreden beri devam eden tifonun içilen ve diğer işlerde kullanılan suların mecrasının bozuk olması, sulara zararlı

<sup>2209</sup>BOA. DH. MUI. 23-1/72.

<sup>2210</sup>BOA. MV. 138/25; BOA. BEO. 3721/279058.

<sup>2211</sup>BOA. DH. MUI. 76-2/2.

<sup>2212</sup>BOA. DH. MUI. 76-2/2.

maddelerin karışması, evlerin birbirlerine bitişik olması ve fazla nüfusu barındırmasından ileri geldiği biliniyordu. Niğde’de sekiz ayda yaklaşık 500 kişi tifoya yakalanmış ve bunlardan otuzu vefat etmişti. Bölgedeki tifonun ortadan kaldırılmasının yolu olarak ise hastalığın kaynağı olarak görülen lağımların inşası ve suyun demir borular içerisinde akıtılması görülmekteydi<sup>2213</sup>. Konuyla ilgili olarak Konya Vilayeti İdare Meclisi’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen mazbatada Niğde’de bir süreden beri devam eden ve ciddi can kayıplarına yol açan tifonun kaynağı olan lağımların inşasına ve suyun temiz borular içerisinde akıtılmasına belediye bütçesinin yeterli olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu iş için fakir halktan iane toplanmasının mümkün olmadığı da ifade edilmiştir. Bu nedenle gerekli olan 1.000 liranın ya hazine tarafından karşılanması ya da halktan toplanan vergilere eklenmesi talep olunmuştur<sup>2214</sup>. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, söz konusu talebi Maliye Nezareti’ne iletmıştır<sup>2215</sup>. Maliye Nezareti tarafından gönderilen cevabi yazıda ise söz konusu 1.000 liranın hazineden karşılanmasının veya halktan toplanan vergilere eklenmesinin mümkün olmadığı belirtilmiş ve belediye bütçesinden bir karşılık bulunması istenilmiştir<sup>2216</sup>.

Niğde Mutasarrıflığı tarafından Konya Vilayeti’ne gönderilmiş olan 1 Haziran 1910 tarihli diğer bir yazıda ise söz konusu 1.000 liranın belediye bütçesinden veya halktan karşılanması hususundaki imkânsızlığın devam ettiği belirtilmiştir. Belediye gelirlerinin masrafları bile karşılamaya yetmediğini belirten Mutasarrıflık, Meşrutiyet döneminde Kütahya’ya 300 ve Ereğli bataklığının temizlenmesi için gönderilen 700 liralık tahsisatları hatırlatarak kendileri için gerekli olan meblağın ödenmesi talebini yinelemiştir. Niğde Mutasarrıflığı’nın bu talebi 18 Haziran 1910 tarihli yazı ile Konya Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti’ne yeniden iletilmiştir<sup>2217</sup>. Dâhiliye Nezareti’nin 26 Haziran 1910 tarihli tezkeresi ile Meclis-i Vükela’ya taşınan konu burada karara bağlanmıştır. Buna göre kasaba halkının hayatını tehdit eden tifo hastalığının ortadan kaldırılması için gerekli olan meblağın hazinenin masrafı-ı gayr-ı melhuze tertibinden ödenmesinin Maliye Nezareti’ne bildirilmesi kararı alınmıştır<sup>2218</sup>. Aynı karar Sadaret tarafından da Maliye Nezareti’ne bildirilmiştir<sup>2219</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilmiş olan 18 Aralık 1910 tarihli yazıda bu sene de vilayette tifo ve kızıl hastalıklarının görülmeye başlanması nedeniyle daha önce gönderileceği belirtilen etüvün bir an önce gönderilmesi istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından gönderilen cevabi yazıda ise

<sup>2213</sup>BOA. BEO. 3746/280888.

<sup>2214</sup>BOA. BEO. 3734/279995; BOA. BEO. 3746/280888.

<sup>2215</sup>BOA. BEO. 3745/280806.

<sup>2216</sup>BOA. BEO. 3746/280888.

<sup>2217</sup>BOA. BEO. 3773/282936.

<sup>2218</sup>BOA. MV. 141/82.

<sup>2219</sup>BOA. BEO. 3773/282936.

Avrupa'ya sipariş edilen etüvler geldiğinde Erzurum Vilayeti için talep olunan etüvün de gönderileceği bildirilmiştir<sup>2220</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Ankara Valisi Ali Münif Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 21 Mart 1910 tarihli telgrafta İncesu Kazası'nda bir süreden beri devam eden tifo hastalığı nedeniyle çok sayıda insanın hayatını kaybettiği belirtilmiştir. Aynı telgrafta bölgede görevli fenni memurlar hastalığın nedenlerini de sıralamışlardır. Buna göre kasabanın suları ile sokakların ve evlerin temizlikten yoksun olması, hastalıkla mücadele için gerekli olan ilaçların bulunmaması ve bunların tedarikinde ihmalkâr davranılması hastalığın nedenleri arasındadır. Söz konusu sıkıntıların ortadan kaldırılması için de 4.000 liralık bir havalenin gönderilmesi Dâhiliye Nezareti'nden talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti ile yapmış olduğu yazışma neticesinde Ankara Vilayeti'ne cevabi bir yazı göndermiştir. Nezaret, bu yazısında İncesu Kazası'ndaki hastalığın ortaya çıkmasına yol açmış olan şartların fennen tayini ve çeşitli gözlemlerin yapılması için vilayet sıhhiye müfettişinin acilen İncesu Kazası'na gönderilmesini emretmiştir<sup>2221</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde tifo hastalığının görülüşü bir diğer yer de Edirne Vilayeti'ne bağlı Bolayır Kazası'ydı. Tifonun ortaya çıkmasından sonra hükûmet hastalığın bölgede yayılmasını engellenmek ve mevcut hastaların tedavi edilmesini sağlamak için bölgeye bir tabip göndermiştir. Ancak bu tabibe verilecek olan ücret ve harcırah ile gerekli ilaçların bedeli olan 1.143 kuruşun kolera tahsisatından ödenmesi hakkındaki havaleye Divan-ı Muhasebat tarafından izin verilmemiştir. Bu nedenle konu Dâhiliye Nezareti'nin 17 Ağustos 1911 tarihli tezkeresi ile Meclis-i Vükela'ya taşınmıştır. Yapılan müzakereler neticesinde halkın menfaatini ilgilendiren zorlayıcı ve acil bir mesele olması nedeniyle söz konusu havaleye izin verilmesi hususunun Divan-ı Muhasebat'a bildirilmesi kararı alınmıştır<sup>2222</sup>. Aynı karar Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti ile Divan-ı Muhasebat Riyaseti'ne de tebliğ edilmiştir<sup>2223</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Sadarettten Nafia Nezareti'ne gönderilmiş olan 11 Mayıs 1912 tarihli yazıda Erzurum'da şehir sularına zararlı maddelerin karışması nedeniyle tifo ve dizanteri gibi hastalıkların ortaya çıkarak pek çok can kaybına yol açtıkları belirtilmiştir. Ayrıca Karasu Vadisi'nin bataklık halini alması nedeniyle şehrin ve yüz elli kadar köyün havasının ve mahsullerinin bozulduğu da belirtilerek gerekli tetkik ve keşifleri yapacak bir mühendisin acilen görevlendirilmesi Nafia Nezareti'nden istenilmiştir<sup>2224</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Tophane'de bulunan Mühendis Mektebi'nde tifo ve dizanteri hastalıkları görülmesi nedeniyle eğitime ara verilmek mecburiyetinde kalınmıştır. Öğrencilerden velileri

<sup>2220</sup>BOA. DH. İD. 7-1/24.

<sup>2221</sup>BOA. DH. İD. 50-1/42.

<sup>2222</sup>BOA. MV. 155/67.

<sup>2223</sup>BOA. BEO. 3931/294812.

<sup>2224</sup>BOA. BEO. 4038/302791.

İstanbul'da bulunanlar evlerine gönderildikleri gibi şehirde sadece akrabası veya dostları bulunan öğrenciler ise hükûmet tarafından günlük yiyecek masrafları olarak beşer kuruş verilmiş ve ikamet edecekleri yerlere gönderilmişlerdir. İstanbul'da gidecek hiçbir yeri bulunmayan bir kısım öğrenci ise okulda ikamet etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ancak yapılan bütün fenni temizliklere rağmen okuldaki hastalıklar günden güne artmış ve hastaların miktarı önu alınamaz bir hale gelmiştir. Bu nedenle Nafia Nezareti, Sadaret makamına göndermiş olduğu 15 Kasım 1913 tarihli yazı ile okuldaki öğrenciler için günlük beşer kuruş olan yiyecek masraflarına ek olarak okul bütçesinin ikinci masarîf maddesinden iskân masrafi olarak beşer kuruşun daha verilerek uygun bir yere nakledilmelerini istemiştir. Nafia Nezareti, bunun için de Hürriyet-i Abidiye tepesindeki Bulgar Hastanesi yakınında bulunan ve Bulgar papazlarına mahsus olup boş olan binanın kiralanmasını teklif etmiştir. Ayrıca kira bedeli, nakliye masrafi, hikmethane, kimyahane ve kütüphane gibi şubelerin tesis masrafi olan 200 bin kuruştan gerekli olan meblağın da karşılanmasını talep etmiştir. Sadaret'ten Nafia Nezareti'ne gönderilmiş olan cevabi yazıda ise okul için kiralanacak yerin kira bedeli, nakliye masrafi ve diğer tesis masrafları için gerekli olan meblağın okul bütçesinin ikinci masarîf maddesine eklenmesinin uygun olduğu belirtilerek gerekli kolaylık sağlanmıştır<sup>2225</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Şehremaneti'ne ait hastanelere kabul edilen hasta sayısının ekonomik nedenler yüzünden sınırlandırılması nedeniyle birçok tifo hastasının hastanelerde yer bulamadığı Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti'nden gerek hastanelerin içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıların bir nebze olsun giderilmesi gerekse de tifo gibi halkın sağlığını tehdit eden bir hastalığa karşı gerekli tedbirlerin alınması için hastanelerin birikmiş alacaklarından 10 bin liranın ödenmesini istemiştir<sup>2226</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde İstanbul, Edirne ve diğer vilayetlerde görülen kolera ve lekeli tifo hastalıklarının yayılmasını önlemek için birçok tedbir alınmış ve başarılı da olunmuştur. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bağlı Teftiş Heyeti tarafından hazırlanan ve 1914 yılının Mart-Nisan aylarına ait olan cetvellerde İstanbul, Edirne, Trabzon, Kudüs, Çanakkale, Kastamonu, İzmir, Sivas, Erzurum ve Şam gibi memleketin çeşitli yerlerinde gerek halk gerekse de askerler arasındaki kolera ve lekeli tifo vakaları istatistiki olarak görülmektedir. Hazırlanan cetvellerde ciddi ölüm oranlarına rastlanmamaktadır. Ancak bu cetvellerin hazırlanmış olması devletin hastalıkların seyrini yakından takip ettiğini ve bilinçli bir sağlık politikasına sahip olduğunu göstermektedir<sup>2227</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti'nin devlet dairelerine gönderdiği 19 Mayıs 1914 tarihli genel bir yazı ülke genelinde istilacı bir şekilde görülen ve henüz tam olarak ortadan

<sup>2225</sup>BOA. BEO. 4230/317226.

<sup>2226</sup>BOA. DH. İD. 165/50.

<sup>2227</sup>BOA. DH. İD. 165/36.

kaldırılmayan lekeli tifo hastalığının ne kadar hasta ve vefata yol açtığıнын devlet tarafından bilinmesi gerektiğinin önemini belirtmektedir. Bu nedenle devlet dairelerinden memuriyetleri dâhilinde görülen lekeli tifo vakalarını ve neticelerini defter halinde tutarak göndermeleri istenilmiştir<sup>2228</sup>. Hükûmet ayrıca vilayetlere gönderilen tifo aşılarının zayi olmaması için 25 Haziran 1914 tarihinde devlet dairelerine başka bir genel yazı göndermiştir. Bu yazıda belirtildiğine göre bazı yerlerden acilen gerekli olmadığı halde talep edilen tifo aşıları bir süre sonra değiştirilmek üzere iade edilmektedir. Ancak tifo aşıları da tıpkı difteri serumları gibi hastalık durumlarında kullanılabilen ve ihtiyaten bulundurulması uygun olmayan tıbbi malzemeler arasındadır. Bu nedenle aşılardan ulaşırsı ulaşmaz kullanılabilceği durumlarda talep edilmesi devlet dairelerinden istenilmiştir<sup>2229</sup>. Said Halim Paşa hükûmeti döneminde 7 Eylül 1914'te yayınlanan “*Tifo aşısının lüzum görülecek mahallerde tatbikinın mecburi olması hakkında irade-i seniyye*” ile tifo ile mücadeledeki kararlılık ortaya konulmuştur. Tifo aşısının lüzum görülecek mahallerde çiçek aşısı gibi zorunlu olarak uygulanmasını sağlayan bu iradenin birinci maddesine göre Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından lüzum görülecek yerlerde halk tifo aşısı ile aşılınmak mecburiyetindedir. İkinci maddesine göre ise aşının zamanı ve yapılma şekli Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından özel bir talimatname ile belirlenecektir<sup>2230</sup>. Bu iradenin yayınlanmasından kısa bir süre sonra Sadaret'ten gönderilen bir tebligatla tifo mıntıkası olarak ilan edilen İstanbul'daki devlet dairelerinde görev yapan bütün memurlar ve müstahdemler ile bazı nezaretlere bağlı okullardaki öğrencilerin bu iradeye uygun olarak hemen aşılınması emredilmiştir. Gerekli olan aşı ampullerinin ise Bakteriyolojihane-i Osmanî'den talep olunması istenilmiştir<sup>2231</sup>. Ayrıca 12 Ekim 1914 tarihli genel bir yazıyla da devlet dairelerine görev alanları içerisindeki tifo mıntıklarını belirleyerek harita üzerinde işaretlemeleri ve toplayacakları diğer bilgilerle birlikte bir ay içerisinde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne göndermeleri tebliğ olunmuştur<sup>2232</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait 13 Eylül 1914 tarihli genel yazı ile ülke genelinde görülen tifo vakalarının orduya bulaşması muhtemel olduğu için hastalığın yayılmasını engelleyecek her türlü özel ve genel sıhhi tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca tifo hastalarıyla temas etmiş ve etmekte olan kişilerin de gönderilen talimatname gereği tifo aşısı ile aşılınmaları zorunlu tutulmuştur. Bunun için ihtiyaç duyulan tifo aşıları da her vilayete ve müstakil liva merkezine gönderilmiştir<sup>2233</sup>. Said Halim Paşa

<sup>2228</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 13-14.

<sup>2229</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 18-19.

<sup>2230</sup> *BOA. MV. 236/79; BOA. BEO. , 4309/323140; Düstur, Tertib-i Sani, C. 6, s. 1262, Takvim-i Vekayi, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914, nu. 1933; Sıhhiye Mecmuası, Y. 2, S. 5, s. 305.*

<sup>2231</sup> *BOA. BEO. 4316/323698.*

<sup>2232</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 49-50.

<sup>2233</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 28-29.

hükûmeti dönemine ait 1 Ekim 1914 tarihli genel yazı tifo aşının uygulanma şekli hakkındadır. Tifo aşısının yapılma şekli, kullanım miktarı ve hangi durumlarda uygulanması gerektiği gibi mesleki bazı detayların tabipler tarafından sorulması üzerine tifo aşısı hakkında tanzim olunmuş olan tarifname ilgililere gönderilmiştir<sup>2234</sup>. Hükûmetin 10 Ekim 1914 tarihli diğer bir genel yazısında ise tifo ile tifüs hastalıklarına dair yapılan bilgilendirmelerde bu hastalıkların ayrılmayarak sadece tifo adıyla bildirildiğine dikkat çekilmiştir<sup>2235</sup>. 11 Ekim 1914 tarihli diğer bir genel yazıda ise ülkedeki bütün hapishanelerin sağlık şartlarının bozuk olması nedeniyle pek çok bulaşıcı hastalığın özellikle de tifo hastalığının meskeni haline geldiği belirtilmiştir. Hapishanelerin ıslah edilmelerinin ise uzun bir süre daha mümkün olmadığı belirtilerek hapishanelerdeki tutuklular ile gardiyanların tifo aşısı ile aşılınmaları yetkililere tavsiye olunmuştur<sup>2236</sup>. 25 Ekim 1914 tarihli umumi yazıda ise lüzum görülmedikçe ve kullanılabileceği kesin olarak belli olmadıkça tifo aşısı talep edilmemesi bir kez daha ilgililere tebliğ olunmuştur<sup>2237</sup>. Vilayetlere ve elviye-i müstakileye gönderilmiş olan 28 Ekim 1914 tarihli genel yazıda ise içerisinde tifo aşısının da bulunduğu tıbbi malzemelerin sıhhiye müdürleri ile elviye-i müstakile merkezlerindeki tabiplere gönderildiği ve her zaman hazır bulunduğu belirtilmiştir. Bu nedenle bu tür malzemelere ihtiyaç duyulması halinde hükûmet görevlilerinin Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne müracaat etmemeleri ve ihtiyaç duydukları tıbbi malzemeleri bağlı oldukları sıhhiye müdürleriyle merkez tabiplerinden talep etmeleri istenilmiştir<sup>2238</sup>. Said Halim Paşa Hükûmeti'nin tifo ile mücadele için almış olduğu kararlar 1915 yılında da devam etmiştir. Buna göre 25 Ocak 1915 tarihli genel yazıyla kolera, veba, tifo ve lekeli humma vakalarının zaman kaybedilmeden Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne ihbar edilmesi için resmi tabiplere tebligatta bulunulması istenilmiştir. Ayrıca 28 Ocak 1915 tarihli umumi yazıyla da tifo istilasının görüldüğü bölgelerde aşı tatbik etmeyen sağlık görevlilerinin sorumlu tutulmalarına karar verilmiştir<sup>2239</sup>.

## 7. Kuduz Hastalığı İle Mücadele

Kuduz etkeni rabies virüsü olan bir hayvan hastalığıdır. Bu hastalık kuduza yakalanmış olan memeli hayvanların ısırması, tırmalaması, yalaması veya salyasının açık deriye bulaşması yoluyla insana geçer<sup>2240</sup>. Kuduzun bulaşmasının başlıca iki merhalesi vardır. 1-Virüs tabii olarak kurt ve çakal gibi vahşi hayvanlarda bulunur. 2-Virüs vahşi hayvanların ısırması ile köpeklere

<sup>2234</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 42-44.

<sup>2235</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 47-48.

<sup>2236</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 48.

<sup>2237</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 67-68.

<sup>2238</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 68.

<sup>2239</sup> *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye...* , C. 1, s. 80-81.

<sup>2240</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 117.



geçer, bunlardan da diğer evcil hayvanlar ve insanlar arasında enfeksiyona sebep olur<sup>2241</sup>. Kuduz hastalığının kuluçka süresi değişiktir. Çeşitli faktörlere bağlı olarak 15 gün ile 5 ay arasında değişir. Ancak ortalama olarak 40 gündür. Bununla birlikte 10 güne kadar inen vakalar olduğu gibi 1-2 sene sonra görülen kuduz vakaları da vardır. Hastalığın kuluçka süresindeki bu farklılık iki sebebe bağlıdır. Bunlar; virüsün girmiş olduğu yaranın durumu ve bölgesi ile virüse karşı organizmanın gösterdiği dirençtir<sup>2242</sup>. Kuduzun belirtileri başlıca iki safha gösterir. Bunlar 1- Taharrüş (irritasyon: tahriş, tırmalanma), 2- Paralizi (felç) safhasıdır. Sinsi şekilde başlayan kuduz birçok hastada tabiat değişikliğine yol açar. Sinirli insanlar sakinleşir, uysal olanlar ise huysuzlaşır. Şiddetli bir iç sıkıntısı ve huzursuzluk vardır. Melankoli şeklinde sinir sistemi belirtilerine rastlanır. Genellikle virüsün girdiği kapanmış yara içerisinde ve etrafında hiperestezi veya parestezi vardır. Ağrı, batma, soğuk hissi ve kaşıntı olur, ateş yükselir. Bu ilk belirtilerden sonra kramplar başlar. Kramplar öncelikle yutkunma kaslarında görülür. Ağza alınan bir lokma yemek, bir yudum su derhal refleks uyandırır. Kaslar kasılır, boğaz kapanır, yemek ve su yutulamaz hale gelir. Bu esnada solunum zorluğu da başlar. Hastalık yavaş yavaş artan belirtilerle ilerler. Refleksler azalır, tikler başlar. Bu durumda hasta korku içerisinde. Elleri titrer, spazm refleksleri yemeği ve suyu görmeye bile uyanacak şekilde şiddetlenir. Su şırıltısı hatta su kelimesi bile refleksi uyandırmak için yeterlidir. Buna su korkusu (Hydrophobia) adı verilir. Bu durum kuduzun tipik bir belirtisidir. Hastaların suya ve gıdaya karşı gösterdikleri reaksiyon nedeniyle beslenme bozulur. Dil kurur ve çatlar. Nabız süratlidir. Gözyaşı ifrazı artar. Işığa karşı hassaslık (Photophobia yani ışık korkusu) görülür. Kuduzun daha ileri safhalarında rüzgâr bile spazmları davet eder. Hastada hava korkusu (Aerophobia) da başlar. Bir süre sonra spazm nöbetleri ilerler. Gürültü, ışık ve hastalara temas ile nöbetler gelir<sup>2243</sup>.

Hasta, olmayan şeyleri gördüğünü zanneder, eşyaları değişik şekilde görür. Hastaların kültür durumuna göre değişebilen bağırp-çağırma ve saldırganlık gibi davranışlar olabilir. Delirme ve çırpınma hali görülür. Solunum güçlüğü, morarma, mide ve bağırsak kanamaları ve anemi de kuduzda görülen belirtiler arasındadır. Daha sonra Paralizi (felç) dönemi başlar. Neticede koma, kalp iflası veya solunum durması sonucunda hasta ölür. Kuduz vakalarında koma kısa sürede ölümle sonuçlanmaktadır<sup>2244</sup>.

<sup>2241</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 237.

<sup>2242</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 239; Yatağan, *a.g.e.*, s. 81.

<sup>2243</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 241-242.

<sup>2244</sup>Kurban, *a.g.e.*, s. 43.

### 7.1. Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Kuduzla Mücadeleye Genel Bakış

Kuduz, Avrupa'da ve Amerika'da eskiden beri bilinen bir hastalıktır. Eski Mısırlılar, Yunanlılar ve Romalılar kuduz hastalığını köpeğin delirmesi olarak izah etmişler ve bu delirmenin ısırma ile insanlara geçtiğini bildirmişlerdir. Köpek ve evcil hayvanların kuduzu ilk olarak milattan 500 yıl önce Democritus ve 322 yıl önce de Aristo tarafından tespit edilmiştir. Miladi 1. yüzyılda Celsus, kuduzlu insanlarda köpeklerde olduğu gibi hidrofobi görüldüğünü söylemiştir<sup>2245</sup>. Hipokrat'ın eserlerinde de kuduz hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca ilkçağın sonunda ve ortaçağ boyunca kaleme alınan birçok eserde de kuduz hastalığından bahsedilmektedir<sup>2246</sup>. Kuduz hastalığı 1271 yılından beri Güney Avrupa'da oldukça tanınan bir hastalıktır. Birçok Avrupa ülkesinde görülen bu hastalık Amerika'da ilk olarak 1753 yılında görülmüştür. 1804 yılında Zinke hastalığın köpekler arasında yayıldığını, salyaları ile birbirine geçtiğini bildirmiştir. 1826 yılında Kuzey Avrupa'daki ülkelerde köpeklerle savaşa hız verilmiş ve bu sayede kuduz vakaları azalmıştır. Ancak kuduzun vahşi hayvanlarda da görülmesi mücadelede tam bir başarı sağlanmasını önlemiştir. 1879 yılında Galtier kuduzun teşhisi için evcil tavşanların kullanılması usulünü ortaya atmıştır. Nihayet Pasteur ve arkadaşları 1881 yılında bunun üzerinde çalışmaya başlamışlardır. 1884 yılında Pasteur ve arkadaşları kuduz aşısının ilk esasını ortaya çıkarmışlardır<sup>2247</sup>. 1885 yılında ise Pasteur kendi adına bir tedavi metodu geliştirmiş ve dünyanın pek çok yerinde binlerce insan bu metot sayesinde kuduzdan kurtulmuştur. 1886 yılında Paris'te daha sonra ise başka ülkelerde kuduz tedavihaneleri açılmaya başlanmıştır<sup>2248</sup>.

Osmanlı Devleti'nde kuduzla ilgili ayrıntılı ilk belge 15. yüzyıla aittir. Hacı Paşa, hastalığın genel tarifini yaptığı gibi bunun köpek, kedi, tilki ve çakal gibi hayvan ısırıkları ile bulaştığını da yazmıştır<sup>2249</sup>. 1655 yılında İstanbul'da bulunan Fransız gezgin Jean de Thévenot, halkın köpekleri nasıl koruduğunu, içlerinde sultan hanımların da bulunduğu kimi zenginlerin köpek ve kedilerin beslenmesi için vakıflar kurduklarını anlatmaktadır. 18. yüzyılın başında İstanbul'a gelmiş olan Fransız botanikçi P. De Tournefort da bunları doğruladığı gibi<sup>2250</sup> 1874 yılında İstanbul'a gelmiş olan Edmondo De Amicis de Türklerin köpekleri ne kadar sevip koruduğundan bahsetmektedir<sup>2251</sup>.

<sup>2245</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 235.

<sup>2246</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 151.

<sup>2247</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 235.

<sup>2248</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 151.

<sup>2249</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 155.

<sup>2250</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 117-118.

<sup>2251</sup>Edmondo De Amicis, *İstanbul (1874)*, Çev. Beynun Akyavaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 141; Avrupalı seyyahların İstanbul'daki köpeklerle ilgili ayrıntılı bilgi ve tasvirleri için bkz. Catherine Pinguet, *İstanbul'un Köpekleri*, Çev. Saadet Özen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 27-38.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda sadece İstanbul'da 40-50 bin civarında köpek bulunduğu tahmin edilmektedir. Taş hariç her şeyi yiyen ve bu nedenle sokakların canlı süpürgeleri olarak nitelendirilen köpekler mahallelerde gruplar halinde yaşarlardı. Kendi bölgelerinden hiç ayrılmayan ve aralarına yabancıları sokmayan köpekler bir çeşit zaptiye hizmeti de görürlerdi<sup>2252</sup>. İstanbul'da sokak köpekleriyle olan mücadele oldukça eskilere dayanmaktadır. Sultan I. Ahmed'in sadrazamı Nasuh Paşa, sur içerisindeki köpekleri Üsküdar'a sürdürmüştür. II. Mahmud döneminde köpeklerin saldırısına uğrayan bir İngiliz'in ölmesi İngiliz elçiliğinin şiddetli protestolarına neden olmuştur. Bu nedenle Padişah sokaklardaki köpeklerin toplanıp Sivri Ada'ya nakledilmesini emretmiştir. Ancak aniden çıkan fırtınanın köpek dolu tekneleri kıyıya sürüklemesi ilahi bir işaret olarak yorumlanmıştır. Bu nedenle II. Mahmud halkın baskısına dayanamayarak emrini geri çekmiştir. Sultan Abdülaziz döneminde ise köpekler Sivri Ada'ya gönderilmiştir. Fakat bu olaydan hemen sonra Çemberlitaş'tan Kumkapı'ya kadar uzanan büyük bir yangının çıkması hayra alamet olarak görülmemiş ve köpekler yeniden şehre taşınmıştır<sup>2253</sup>. 1889'da Rus Sefarethanesi'nde çalışan bir hamalın kuduz bir köpek tarafından ısırılması ufak çapta bir krizin yaşanmasına neden olmuştur. Kuduz köpek telef edilmiştir. 1889 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti nedeniyle yapılan hazırlıklar sırasında da sokaklardaki başıboş köpekler toplattırılmak istenilmiştir<sup>2254</sup>.

Osmanlı Devleti'nde kuduzla mücadele konusunda atılan en önemli adım, II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da Dâülkelb (Kuduz) Ameliyathanesi'nin açılmasıdır. Bu amaçla Zeoros Paşa başkanlığında bir heyet Paris'e gönderilmiştir. Heyet II. Abdülhamid'in göndermiş olduğu I. derecede Mecidi nişanını Pasteur'e ve 10 bin Fransız Frangı tutarındaki başışı da enstitü kurmaya çalışan ilgililere teslim etmiştir. 6 ay kadar Paris'te kalan heyet kuduz aşısının hazırlanmasını, uygulanmasını ve o zamanki bakteriyolojiyi öğrenmiştir<sup>2255</sup>. Aralık 1886'da İstanbul'a dönen heyetin vermiş olduğu rapor üzerine II. Abdülhamid'in emriyle 1887'de Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi adıyla bir kuduz müessesesi kurulmuştur<sup>2256</sup>. 1903 yılında bu müessesenin başına P. Remlinger getirilmiştir. Remlinger, kuduz laboratuvarını güvenilir bir kurum haline getirdiği gibi kendisinden sonra müessesenin başına geçen Dr. Hayım Naum'u da yetiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nde İstanbul haricinde Selanik, Sivas ve Şam'da da kuduz müesseseleri kurulmuştur<sup>2257</sup>.

<sup>2252</sup> Amicis, *a.g.e.*, s. 145.

<sup>2253</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 118; İrvın Cemil Schick, "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfi: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih*, S. 200, Ağustos 2010, s. 31.

<sup>2254</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 118.

<sup>2255</sup> Hot, *a.g.t.*, s. 155.

<sup>2256</sup> Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu...", s. 1335.

<sup>2257</sup> Hot, *a.g.t.*, s. 155.

Kuduzla mücadele konusunu ciddiye alan Osmanlı Devleti, 1907 yılında yayınlamış olduğu bir tamim ile kuduz köpek tarafından ısırılan kişilerin zaman kaybedilmeden tedavihaneye gönderilmelerini ilgili makamlara emretmiştir<sup>2258</sup>. 18 Ocak 1908 tarihli diğer bir belgede ise kuduzdan vefat edenlerin sayısında dikkati çekecek derecede bir artış olması nedeniyle kuduz veya kuduz olduğundan şüphe edilen bir hayvan tarafından ısırılan kişilerin polis veya mahalli memurlar vasıtasıyla hemen Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilmeleri bir kez daha tebliğ edilmiştir. Aynı belgede pek çok köyde polis ve mahalli memurun bulunmadığı gibi halkın vilayet gazetesini de okumadığı belirtilerek köylüleri ikaz için onların anlayacakları bir lisanla hazırlanacak ilanlar vasıtasıyla konunun önemi hakkında bilgilendirilmeleri de istenilmiştir<sup>2259</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce de Osmanlı Devleti'nde kuduzla mücadele için köpek ve diğer hayvanların itlafına yönelik kararlar alındığı belgelerden anlaşılmaktadır. 6 Mart 1908 tarihli bir arşiv belgesinde çeşitli vilayetlerde kuduz vakalarının artması nedeniyle hastalığın yayılmasına yol açan köpek ve diğer hayvanların itlafına özen gösterilmesi hususunda bir tebligat yapılması gerektiği belirtilmiştir<sup>2260</sup>. Bu belgenin devamı niteliğindeki diğer bir belgede ise bu tarz bir tebligatın Dâhiliye Nezareti tarafından yapılabileceği ifade edilerek bu durumun Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi istenilmiştir<sup>2261</sup>.

### **7.2. II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Kuduz Hastalığı ile Mücadele**

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Kâmil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde kuduzla mücadele kapsamında Dâülkelb (Kuduz) Tedavihanesi ile Kimyahanesi için gerekli olan meblağın temin edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 30 Kasım 1908 tarihli yazıda Dâülkelb Tedavihanesi ile Kimyahane tahsisatı olarak Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye bütçesine dâhil edilmiş olan toplam 40.120 kuruşun tamamen harcandığı belirtilmiştir. Bu nedenle sene sonuna kadar Dâülkelb Tedavihanesi için ihtiyaç duyulan en az 10 bin ve Kimyahane için ihtiyaç duyulan 5 bin kuruşun temin edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu doğrultuda Veladethane tertibinden kalan 10 bin kuruşun Dâülkelb tertibine ve Meclis-i Maarif-i Tıbbiye Reis ve Azası yevmiyesinden kalan 5 bin kuruşun da Kimyahane tertibine nakli için Maliye Nezareti'ne emir verilmesi istenilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nin talebine dair tezkere Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nde okunarak değerlendirilmiştir. Değerlendirme neticesinde belirtilen meblağların nakli uygun bulunarak gerekli izin

<sup>2258</sup>BOA. ZB. 598/34.

<sup>2259</sup>BOA. DH. MKT. 2612/112.

<sup>2260</sup>BOA. ZB. 41/23; BOA. DH. MKT. 2613/16.

<sup>2261</sup>BOA. ZB. 348/124.

verilmiştir<sup>2262</sup>. Yine Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Dâülkelb Ameliyathanesi Müdür Muavini tabip Solkolağası Ali Rıza Efendi'nin ihtisas için Paris'e gönderilmesi Meclis-i Vükela'da gündeme gelmiştir. Konuyla ilgili tezkerede Ali Rıza Efendi'nin Dâülkelb Tedavihanesi'nde fenni tetkiklerde bulunmuş olmasına rağmen bir kez de Fransa merkez tedavihanesinde en yeni usullerle yapılan tedaviyi görüp, tatbik ve mukayese ederek üç ay içerisinde şahadetname alıp geri dönmek istediği belirtilmiştir. Ayrıca bunun için gerekli olan ve tedarik etmekte zorlandığı yüz liralık masrafın elli liralık kısmının karşılanmasını istediği de belirtilerek bu sayede Dâülkelb Tedavihanesi'nde görev yapmakta olan Fransız tabibin istihdamına lüzum kalmayacağı da belirtilmiştir. Yapılan müzakereler neticesinde Ali Rıza Efendi'nin Paris'e gönderilmesinin mesleki bilgi ve becerisini arttırmasına katkı sağlayacağı belirtilerek kendisine Dâhiliye Nezareti tahsisatından 50 lira verilmiş ve Paris'e gönderilmesi uygun bulunmuştur<sup>2263</sup>.

Kuduz vakalarında tedavi için İstanbul'a gönderilen vatandaşların yol paralarının ödenmesi meselesi II. Meşrutiyet'in ilanından önce olduğu gibi ilanından sonra da devlet daireleri arasında yazışma trafiğinin yaşanmasına yol açmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde İstanbul Polis Müdüriyeti'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilmiş olan 6 Mayıs 1909 tarihli belgeye göre, kuduz köpek tarafından ısırılan bazı vatandaşlar Edirne, Halep, Bafra, Merzifon ve Kuşadası gibi memleketin farklı bölgelerinden İstanbul'a gönderilmişlerdir. Dâülkelb Tedavihanesi'ne yatırılarak aşıları yapılan bu vatandaşların memleketlerine iadeleri için gerekli olan yol masraflarının belediyelerinden istenilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle durumun Edirne, Aydın ve Halep Vilayetleri ile Merzifon ve Bafra Kazaları Kaymakamlıkları'na bildirilmesi istenilmiştir<sup>2264</sup>. İstanbul Polis Müdüriyeti'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 29 Temmuz 1909 tarihli diğer bir belgede ise kuduz köpek tarafından ısırılan bazı vatandaşların Konya, İzmir, Adana, Canik ve Suriye'den tedavi için Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderildikleri belirtilmektedir. Tedavileri yapıldıktan sonra yol paraları ödenerek memleketlerine geri gönderilen bu vatandaşların mevcut pusulada belirtilmiş olan yol masraflarının belediyelerinden alınarak gönderilmesi hususunun Zaptiye Nezareti tarafından Konya, Aydın, Adana ve Suriye Vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığı'na bildirilmesi istenilmiştir<sup>2265</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde kuduz hastalarının tedavilerinin ilgili makamlarca yakından takip edildiği de görülmektedir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nden Emniyet-i Umumiye Nezareti'ne gönderilen 5 Eylül 1909 tarihli yazıya göre kuduz köpek

<sup>2262</sup>BOA. ŞD. 2777/20.

<sup>2263</sup>BOA. MV. 124/17.

<sup>2264</sup>BOA. ZB. 405/15.

<sup>2265</sup>BOA. DH. EUM. THR. 5/48.

tarafından ısırılan ve tedavi amacıyla İstanbul'a gönderilen Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Pazarköy Kazası ahalisinden 17 yaşındaki Mehmet Ali isimli vatandaş tedavihaneye ilk gün gelmiş ve bir daha gelmemiştir. Aynı yazıda bu şahsın hayati tehlikesinin bulunduğu da belirtilerek hemen bulunması ve Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilmesi hususunda yardım istenilmiştir<sup>2266</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti dönemi İstanbul'da Sokak köpekleriyle yapılan mücadele açısından önemli bir dönemdir. Dr. Remlinger, Paris'te bir dergiye yazdığı yazıda 1910 yılında İstanbul'daki köpek sayısının 60-80 bin arasında olduğunu ifade ediyordu. Her sene kuduz köpekler tarafından ısırılan yüz kadar kişinin hayatını kaybettiğini belirten Remlinger, köpeklerin sokaklara milyonlarca mikrop içeren pislikler bıraktıklarını ve bunların şehirden temizlenmesi gerektiğini dile getirmekteydi. 1910 yılı Nisan ayı sonlarında köpeklerin sur dışına çıkarılıp şehrin temizlenmesi görevinin belediyeye ait olduğu bildirildi. Bunun üzerine Şehremini Suphi Bey'in emri ile büyük bir köpek itlafı gerçekleştirildi. Kimse itlaf ekiplerinde çalışmak istemediği için köpekler parayla tutulan çingenelere toplatıldı. Tahta kıskaçlarla yakalanan köpekler kafeslere kapatılmaktaydı. Bu toplama işleminin son durağı ise Hayırsız Ada'ydı. Mavnalara doldurularak Ada'ya götürülen on binlerce köpek fetva gereği öldürülmedi. Ancak adada aç ve susuz bırakıldıkları için birbirlerini yiyerek telef oldular. İç ve dış basında yankı uyandıran bu olay büyük tartışmalara yol açtı. Petersburg Hayvan Hakları Koruma Cemiyeti bu köpeklere merhametle bakılması veya öldürülmeleri gerektiğini bildirdiği gibi Zürih Hayvan Hakları Koruma Cemiyeti de köpeklerin Hayırsız Ada'ya mahkûm edilmelerini kınayan bir mektup gönderdi<sup>2267</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Selanik ve Adana Vilayetleri ile çeşitli bölgelerden talep edilen aşı tüplerinin hazırlanması ve memleketin dört bir tarafından Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilmekte olan hastaların ilaçlarının temin edilmesi için çalışılmıştır. Konuyla ilgili olarak Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne gönderilen yazıda bu ihtiyaçların karşılanması için Dâhiliye Nezareti tarafından talep edilmiş olan 100 bin kuruşun ödenmesi hususunda gereğinin yapılması istenilmiştir<sup>2268</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde bazı kuduz hastalarının firar etmeleri nedeniyle kefalet sisteminin uygulanması yönünde bir karar alındığı da görülmektedir. Dâhiliye Nezareti'nin 19 Eylül 1911 tarihli yazısına göre Dâülkelb Tedavihanesi, taşradan gönderilmekte olan hastaların tamamını barındırabilecek kapasitede değildi. Bu nedenle fakir vatandaşların tedavihanede kalmalarına izin verilmiş, diğer hastalara ise her gün düzenli olarak tedavihaneye gelmeleri şartıyla kendi belirleyecekleri mahallerde ikamet hakkı tanınmıştır. Ancak bu durumun bazı cahil hastaların firar etmelerine ve tedaviden

<sup>2266</sup>BOA. DH. EUM. THR. 5/6.

<sup>2267</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 118.

<sup>2268</sup>BOA. BEO. 3744/280746.

mahrum kalmalarına yol açtığı belirtilerek bundan sonra gönderilecek hastaların firar etmeyeceklerine dair bölgelerindeki zabıtarlar tarafından kefalete bağlanmaları tebliğ olunmuştur<sup>2269</sup>.

İstanbul'daki sokak köpeklerinin itlaf edilmesine yönelik çalışmalar İbrahim Hakkı Paşa ve Said Paşa Hükûmetleri döneminde şehreminliği görevinde bulunan Tevfik Paşa zamanında da devam etmiştir<sup>2270</sup>. Tevfik Bey, reisliği zamanında sokak köpeklerinin toplatılmasını başarmıştır. Bu tarihlerde İstanbul sokaklarında 40.000 köpeğin olduğu düşünüldüğünde bu işin hiç de kolay bir şey olmadığı aşikârdır. Bu başıboş köpeklerin ilk etapta on beş bini canlı olarak yakalanıp Topkapı surları dâhilinde bir bölgede toplanmıştır. İmha edilecekleri haberinin yayılması üzerine halk galeyana gelmiş hatta köpek toplayan görevlilere saldırılarda bulunulmuştur. Bu toplumsal baskı nedeniyle belediye, köpeklerin imha edilmeyeceğini, sadece erkek ve dişilerinin ayrılarak farklı yerlerde tutulacaklarını halka duyurmak zorunda kalmıştır. Belediyenin bu uygulamadaki amacı köpeklerin üremesini engellemektir. Bu çalışmalar başladıktan sonra halkın da tepkisinin azalması üzerine köpeklerin, bazen geceleri sokaklarda öldürüldüğü birçoğunun da canlı olarak toplanıp mavnalarla Hayırsız Ada'ya gönderildiği dönemin gazetelerinde yazmaktadır. 1911 yılında artan bu çalışmalar sırasında köpeklerin öldürülmesine razı olmayan bazı vatandaşların onları evlerinde sakladıkları ve zehirlenen köpekleri yoğurt yedirerek kurtarmaya çalıştıkları görülmüştür. O sıralarda bir sermayedar, köpeklerin derilerinden istifade etmek üzere onları mühim bir ücret karşılığında satın almak istemiş ancak halkın tepkisinden çekinildiği için bu teklif kabul edilmemiştir. Kısa bir süre sonra ise köpeklerin Hayırsız Ada'ya gönderilmeleri ile bu işten biran önce kurtulmak isteyen Şehremaneti bu işi ücretsiz olarak bir Fransız'a vermiştir<sup>2271</sup>.

<sup>2269</sup>BOA. DH. MB. HPS. M. 2/35.

<sup>2270</sup>Tevfik Bey, ilki 21 Ocak 1910-2 Haziran 1910 ikincisi ise 10 Eylül 1911-21 Ağustos 1911 tarihleri arasında olmak üzere iki defa şehreminliği (belediye reisliği) görevinde bulunmuştur. Ergin, *İstanbul...*, s. 275; Bu tarihler 13 Ocak 1910-29 Eylül 1911 tarihleri arasında iş başında bulunan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ile 30 Eylül 1911-16 Temmuz 1912 tarihleri arasında iş başında bulunan Said Paşa Hükûmeti dönemini kapsamaktadır. Tevfik Bey ayrıca kısa bir süre Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde de iş başında bulunmuştur.

<sup>2271</sup>Mehmet Mazak-Fatih Güldal, *Osmanlı'dan Günümüze Temizlik Tarihi, Tanzifat-ı İstanbul*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 28-29; Ergin, *İstanbul...*, s. 286-287; Dönemin başında bu konuyla ilgili çeşitli haberler çıkmıştır. Hükûmete yakınlığı bilinen Tanin gazetesinin 22 Haziran 1909 tarihli sayısında yer alan "*İstanbul Köpekleri*" başlıklı yazıda İstanbul köpeklerini satın almak üzere daha önce yabancılar tarafından bazı müracaatlarda bulunulduysa da köpeklerin bu şekilde itlaflarının münasip görülmediği için bu müracaatın ret edildiği belirtilmiştir. Son zamanlarda Şehremaneti'nin İstanbul'da bulunan köpeklerin toplanarak boş bir adaya nakledilmesi ve burada beslenmesine yönelik bir karar aldığı da belirtilmiştir. Ayrıca bu köpeklerin öldükçe alınarak derilerinden istifade edileceği ve cinsleri islah edilerek av köpekleri yetiştirileceği de ifade edilmiştir (*Tanin*, 9 Haziran 1325/22 Haziran 1909, nu. 289.) ; Aynı gazetenin 10 Ağustos 1910 tarihli sayısında yer alan "*Sokak Köpekleri*" başlıklı yazıda ise Hayırsız Ada'ya gönderilmiş olan köpeklerin durumlarına dair gerek ülke içerisinde gerekse de yabancı memleketlerden Şehreminine bir takım mektuplar geldiği belirtilmektedir. Yazıda bazı gazetelerin bu

Said Paşa Hükûmeti döneminde Dâülkelb Tedavihanesi'ne taşradan gönderilecek hastaların gidiş ve dönüş masraflarının mahallerince karşılanmasına yönelik bir tebligat yayınlanmıştır. Dâhiliye Nezareti'nin 15 Ekim 1911 tarihli belgesine göre taşradan Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilmekte olan hastalardan bazıları tedavileri sonrasında hükûmetten memleketlerine geri gönderilme talebinde bulunmaktadır. Ancak gerek Dâülkelb Tedavihanesi'nin gerekse de Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin bunun için ayırabileceği bir tahsisatı bulunmamaktadır. Bu nedenle bundan sonra Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilecek olan vatandaşların geliş ve dönüşlerine ait masraflarının aileleri tarafından belediyelerinden temin ederek Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye bilgi vermeleri, aksi halde hastaların tedavihaneye kabul edilmeyecekleri tebliğ edilmiştir<sup>2272</sup>. Ancak 29 Kasım 1911 tarihli bir belge bu tebligatın pek de uygulanabilir olmadığını göstermektedir. Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen bu belgede, kuduz bir köpek tarafından ısırıldıkları için Selanik'e gönderilmiş olan üç çocuğun yol masrafı olan 1.500 kuruşun belediye gelirlerinin yetersizliği nedeniyle ödenmesinin mümkün olmadığını Kosova Vilayeti tarafından bildirildiği yazıyordu. Bu nedenle söz konusu meblağın Maliye Nezareti'nin ek bütçesinden ödenmesi hususunda Nezarete gerekli emrin verilmesi istenmiştir<sup>2273</sup>.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde, 21 Ağustos 1912 tarihinde Şehreminliği vazifesine getirilen Cemil Paşa, hatıralarında göreve başladığı sırada İstanbul'da 30 bine yakın köpek olduğunu belirterek bunları yavaş yavaş imha ettirdiğini belirtmektedir<sup>2274</sup>. Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde İstanbul'un Bakırköy ve Yeşilköy semtlerinde kuduz vakalarına rastlanmıştır. Şehremini Cemil Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 2 Mart 1913 tarihli belgeye göre Bakırköy ve Yeşilköy ahalisinden Mihail, Teofilos ve Dimitri adlarındaki üç şahıs ile beş asker kuduz bir köpek tarafından ısırılmaları nedeniyle Dâülkelb Tedavihanesi'ne nakil olunmuşlardır. Aynı belgede İstanbul'un değişik bölgelerinde de kuduz köpeklere rastlandığı için bunlar hakkında gerekli tedbirlerin alındığı ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından Şehremaneti'ne gönderilmiş olan cevabi yazıda kuduz köpeklerin itlafının halkın arasında yapılması gibi insanların hissiyatını yaralayacak tedbirlerden uzak durulması istenilmiştir<sup>2275</sup>.

---

konudaki yayınlarının asılsız olduğu da belirtilmiştir. Hatta bazı gazetelerin Adalar civarında avlanan balıkların yenilmesinin zararlı olduğunu, köpek leşlerinin denize atıldığını iddia ettikleri de ifade edilmiştir. Yapılan ciddi tahkikatlar neticesinde ise Şehremaneti tarafından tavsiye edilen sıhhi tedbirlere uyulduğu, köpeklere yeteri kadar ekmek ve su verildiği belirtilmiştir. (*Tanin*, 28 Temmuz 1326/10 Ağustos 1910, nu. 697).

<sup>2272</sup>BOA. DH. MB. HPS. M. 2/51.

<sup>2273</sup>BOA. BEO. 3970/297729.

<sup>2274</sup>Topuzlu, a.g.e. , s. 87 ve 100; Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...* , s. 118.

<sup>2275</sup>BOA. DH. İD. 102/29.



Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde 1915 yılı içerisinde Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilmiş olan kuduz hastaları ile ilgili genelgeler yayınlanarak konuyla ilgili sıkıntılar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. 8 Haziran 1915 tarihli yazıya göre tedavi için İstanbul'daki Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilen hastaların geliş ve dönüş masraflarının mahallerince karşılandığı hatırlatılmış ve bu tebliğe aykırı hareket edildiği belirtilmiştir. Vatandaşların herhangi bir sefalet yaşamalarına meydan verilmemesi için de Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilecek hastaların dönüş harcırahlarının verilmesi bir kere daha ilgili makamlara tebliğ edilmiştir<sup>2276</sup>. 21 Haziran 1915 tarihli yazıda ise kuduz köpek tarafından ısırılan şahıslar hakkında alınacak tedbirlerin neler olduğu belirtilmiştir<sup>2277</sup>. 2 Kasım 1915 tarihinde yayınlanan yazıda Dâülkelb Müdüriyeti'nden gelen cetvelde 1914 yılında kuduz vakalarının sayısının arttığına dikkat çekilmiştir. Kuduz vakalarının 750'sinin asker ve 775'inin sivil olmak üzere toplam 1.525 kişiye ulaştığı ifade edilmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında gerek İstanbul'da gerekse taşrada sayıları gittikçe artan köpeklerin toplanmasına özen gösterilmemesinin yol açtığı belirtilmiştir. Bu duruma bir çözüm üretmek için başıboş gezen bütün köpeklerin toplattırılması ve imha edilmesi hususunun Şehremaneti'ne bildirilmesi istenmiştir<sup>2278</sup>. Yine Said Halim Paşa hükûmeti dönemine ait 30 Ocak 1916 tarihli umumi tahriratta ise Kuduz bir hayvan tarafından ısırıldıkları için Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilen vatandaşların geliş-dönüş masraflarının mahallerince ödenmesinin 21 Mayıs 1915 ve 22 Kasım 1915 tarihli genelgeler ile bildirildiği belirtilmiştir. Ancak bugün hala sadece geliş masraflarının ödendiğine dikkat çekilerek bu durumun vatandaşların sefaletlerine yol açtığı da belirtilmiştir. Bu tarihten sonra bu durumdaki hastaların geri dönmeleri için verilmesi gereken dönüş ücretlerinin verilmemesi halinde söz konusu masrafın hastaları gönderenlerin maaşlarından kesileceği belirtilmiş ve bu sayede uzun süredir daireler arası yazışmalara yol açan bu meseleye kesin bir çözüm üretilmeye çalışılmıştır<sup>2279</sup>.

## 8. II. Meşrutiyet Dönemi Hükûmetlerinin Diğer Bazı Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadelesi

II. Meşrutiyet dönemi hükûmetleri yukarıda belirttiğimiz bulaşıcı hastalıklar dışında verem (tüberküloz), humma, kızamık, kızıl, difteri (kuşpalazı), dizanteri ve zatürre gibi bulaşıcı hastalıklarla da mücadele etmişlerdir.

<sup>2276</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı... , C. 3, s. 73.

<sup>2277</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı... , C. 3, s. 89-90.

<sup>2278</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı... , C. 3, s. 158-159.

<sup>2279</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı... , C. 3, s. 226.

## 8.1. Verem (Tüberküloz) Hastalığı ile Mücadele

### 8.1.1. Veremin Tanımı ve Temel Özellikleri

İnsanlık tarihi kadar eskilere dayanan bu hastalık günümüze kadar geçen binlerce yıllık süre içerisinde halk sağlığı için bir tehdit olma özelliğini her zaman sürdürmüştür. Başta akciğerler olmak üzere deri, kemikler, boyun bezeleri, beyin zarı ve bağırsaklarda hastalık yapabilen verem basilinin (*Mycobacterium Tuberculosis*) çok eskilere dayanan bir geçmişi vardır<sup>2280</sup>. Tüberküloz kelimesi Yunanca ekli Latince bir sözcük olup ilk defa 19. yüzyılda kullanılmıştır. Bu hastalık tüberküloz olarak isimlendirilmeden önce farklı kültürler tarafından farklı şekillerde isimlendirilmiştir. İngilizcede “*Phtisis*”, Fransızca’da “*Je me consume*”, İtalyanca’da “*Tisichezza*”, “*Ftisi*”, “*Ftiasis*”, İspanyolca’da “*Tisica*”, “*Tisis*”, Arapça’da “*Dikk*” olarak isimlendirilen tüberküloz için Türkler ise “*Verem*” ve “*Müteverrim*” kelimelerini kullanmışlardır. Bu kelimelerin tamamında ortak olarak bulunan anlamların ise “*erime, zayıf düşme ve tükenme*” olduğu görülmektedir<sup>2281</sup>. Hastalığa yol açan basiller havadaki tozlar, yiyecek ve içeceklerle vücuda girerek vücudun zayıf olduğu zaman vücudun herhangi bir yerine yerleşir. Veremli bir hastada kısa ve kuru bir öksürük veya balgamlı ve sürekli öksürme, göğüs ve omuz başlarında ağrı, kırıklık, sebepsiz yorgunluklar, ellerde ve avuçlarda akşamları sıcaklık ve kan tükürme görülür. “*Ömür törpüsü*”<sup>2282</sup> ve “*İnce hastalık*”<sup>2283</sup> olarak adlandırılan verem vücudun hemen her yerinde görülmekle birlikte en çok akciğerlerde görülür. Akciğer vereminde mikrobun faaliyeti balgam halinde öksürükle çıkması şeklinde kendisini gösterir. Toplumda veremin en çok fakir, hayatını kazanmak için bedenini yorarak çalışan, tam olarak beslenemeyen, sağlıksız meskenlerde ve birkaç kişinin bir arada yaşadığı ortamlarda yaygın olduğu görülür. Bu nedenle verem sosyal bir hastalık olma özelliğini taşımaktadır. Yaş ve cinsiyet ayrımı gözetmeyen bu hastalık küçük çocuklara daha kolay bulaşmaktadır. Buluş ve gençlik çağında da vereme karşı dayanıksızlık artmakta olup vücut dayanıklılığı azaldığı için yaşlılar arasında da veremden ölüm daha fazla görülmektedir<sup>2284</sup>.

### 8.1.2. Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Veremle Mücadeleye Genel Bakış

Neolitik döneme ait insan iskeletlerinin incelenmesi neticesinde tüberküloz basili ile insanoğlu arasındaki savaşın binlerce yıl öncesine uzandığı görülmektedir<sup>2285</sup>. 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa’yı kırıp geçiren bu hastalık dönemin en önemli ölüm sebebi olduğu için

<sup>2280</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...*, s. 93.

<sup>2281</sup>Murat Aksu, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu, Ankara 2007, s. 21.

<sup>2282</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 97.

<sup>2283</sup>*Vereme Karşı Müdafaa*, s. 3.

<sup>2284</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 97-98.

<sup>2285</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 98.

“Ölümün kaptanı” olarak isimlendirilmiştir. Verem, Avrupa’da ölümcül yayılmalar yaparken Osmanlı Devleti’nde de saraya kadar girmiştir. Öyle ki III. Selim’in gözdelelerinden Safınaz tüberkülozdan öldüğü gibi Dr. Nuener tarafından da II. Mahmud’a verem teşhisi konulmuş, Sultan Abdülmecid de 39 yaşında veremden vefat etmiştir. II. Abdülhamid ise babası ve annesi veremden vefat ettiği için bulaşıcı hastalıklardan çekinmiştir. Bu nedenle Avrupa’dan salgın ve bulaşıcı hastalıklar konusunda ihtisas yapmış tabipleri davet ederek yüksek maaşlar karşılığında çalıştırmıştır<sup>2286</sup>.

Robert Koch, 24 Mart 1882’de Berlin Fizyoloji Cemiyeti’nde bugün kendi adıyla anılmakta olan tüberküloz basilini ayırıp ürettiğini açıklamıştır. Bundan sonraki çalışmalarını da tüberkülozu tedavi edecek bir ilaç bulmak için yoğunlaştırmıştır. Tüberküloz basili kültüründen elde ettiği tüberkülini ise 4 Ağustos 1890’da Berlin’de bilim dünyasına tanıtmıştır. Bu gelişme sonrasında tüberkülin hakkında İstanbul’da çeşitli yayınlar yapılmıştır. Bulaşıcı hastalıklar konusunda çok hassas olduğunu belirttiğimiz dönemin padişahı II. Abdülhamid’de bu konudaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. II. Abdülhamid, Berlin’de tüberkülinin klinik deneylerinin başlamasından sonra buraya bir heyet gönderilmesini istemiştir. Feyzi Paşa, Dr. Naim, Dr. Mikail Horasancıyan ve Dr. Ernest von Düring’den oluşan bu heyet 23 Kasım 1890’da Berlin’e varmıştır. Osmanlı resmi tıp heyeti, Berlin’e vardığının ertesi günü, Koch’un yeni usulünün denenmekte olduğu resmi ve özel kliniklerdeki çalışmalara katılmaya başlamıştır<sup>2287</sup>. Farklı bilim adamlarının yanındaki uzun gözlem ve çalışmaları neticesinde hekimlerimiz tüberküloz serumu hakkındaki görüşlerini bir raporla padişaha bildirmişlerdir. Raporunda yer alan “*Koch’un serumu yararları yanı sıra tehlikeleri de barındırmaktadır. Bu ilacın Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanması ancak padişahın isteğine bırakılmıştır*” ifadeleri hekimlerimizin bütün batılı bilim adamları gibi bu yeni tedavi yöntemi hakkında temkinli ve kuşkulu olduklarını göstermektedir<sup>2288</sup>.

Verem basilinin varlığının kanıtlanmasından sonra II. Abdülhamid, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’den bu hastalıktan korunmanın çarelerinin açığa kavuşturulmasını istemiştir. Bunun üzerine Cemiyet, 8 Şubat 1895 tarihli toplantısında konuyu bütün detayları ile ele almış ve çeşitli toplantılarda sunulan bildirimler tartışmıştır. Toplantıya katılanlardan Nazım Şerafettin Bey korunma tedbirleri üzerinde ısrarla durmuş, Dr. Pavlaki Fenerli hastalığın yayılma sebeplerini saymış, Dr. Avlonitis tüberküloza karşı bir savaş derneği kurulmasını önermiş, Rus Hastanesi hekimlerinden Stchépotiew, Prens Adalarının (Büyükada-Heybeli-Burgaz-Kınalı) sanatoryum için uygun olduğuna işaret etmiş, Dr. Ömer Ata Bey veremden korunmak için vücut hijyeninin

<sup>2286</sup>Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık...*, s. 93.

<sup>2287</sup>Nuran Yıldırım, “Tüberkülinin Keşfinin İstanbul’daki Yankıları”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 196-199.

<sup>2288</sup>Yıldırım, “Tüberkülinin Keşfinin...” , s. 201-205.

önemine değinmiştir. Dr. Torkomian ise kalıttından söz ederek Boğaziçi kıyısında özel bir hastane yaptırılarak veremli ailelerin çocuklarının burada büyütülmesini teklif etmiştir. 22 Mart 1895 günü yapılan son toplantıda hazırlanan raporda veremden korunmak için kışla ve okullarda yere tükürülmesinin yasaklanması istenilmiştir. Bunun üzerine hastane ve hapishane gibi yerlerde tüberkülozlular ayrılmaya başlanmış ve her birine birer tükürük hokkası verilmeye başlanmıştır<sup>2289</sup>.

II. Abdülhamid döneminde orduda başlayan ve devletin tüm işleyişine yönelik yapılan modernizasyon çalışmaları içerisinde yeni sağlık kuruluşları, hastaneler ve konuyla ilgili yasal düzenlemeler de yer almıştır. Bu dönemde açılan hastanelerden Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi ile Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi veremin tanı ve tedavisi açısından önemli müesseselerdir. Modern laboratuvarlar ve teknik donanımlara sahip olan bu hastanelerde çalıştırılmak üzere yurt dışından konularında uzman hekimler getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk çocuk sanatoryumu ise Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi içerisinde 31 Ağustos 1906'da hizmete girmiştir<sup>2290</sup>. Baraka şeklinde inşa edilen bu ilk sanatoryum, güneye bakan ve kuzey rüzgârlarından tamamen korunan<sup>2291</sup> 12'şer yataklı iki koğuştan oluşmaktaydı. 24 yatak kapasiteli bu sanatoryum çevre düzenlemesi ve planları bakımından amaca uygun olarak hazırlanmıştır. Sanatoryumun inşasında gösterilen özenin yanı sıra 1908 yılında veremle ilgili bilimsel çalışmalar yapılması için bir de komisyon oluşturulmuştur<sup>2292</sup>. II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre önce Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'ne göndermiş olduğu bir yazıda vereme karşı korunma hususunda temizliğin önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca sağlık kurallarının ihmal edilmekte olduğuna da belirterek bu konuda gerekenlerin yapılmasını istemiştir<sup>2293</sup>.

### 8.1.3. II. Meşrutiyet Hükûmetleri Döneminde Veremle Mücadele

II. Meşrutiyet döneminde, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Sakız Karantinahanesi Tababeti'nden Sıhhiye Nezareti'ne gönderilmiş olan bir yazı bölgede verem hastalığının artmasının nedenini ve alınması istenilen tedbirleri belirtmektedir. Bu yazıda havasının güzelliği ve ikliminin kuruluşu nedeniyle bölgede verem hastalığı görülmemekte ise de civar bölgelerdeki verem hastalarının hava değişimi amacıyla Adaya gelmeleri ve halk ile temas etmeleri neticesinde bölgedeki ölüm oranının arttığı belirtilmiştir. Ayrıca geçen aylarda bölgede görülen grip hastalığını halkın ve mahalli hükûmetin dikkate almaması nedeniyle bu hastalığın da yayılması ve bir hayli vefata yol açmasının muhtemel olduğu da belirtilmiştir. Bu

<sup>2289</sup>Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık...*, s. 93.

<sup>2290</sup>Aksu, *a.g.e.*, s. 43.

<sup>2291</sup>Bengiserp, "Türkiye'de Sanatoryum..." , s. 161.

<sup>2292</sup>Aksu, *a.g.e.*, s. 44.

<sup>2293</sup>BOA. DH. MKT. 1221/48.

nedenle Dâhiliye Nezareti, Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıda söz konusu hastalıklara sahip olanlar ile halkın mümkün mertebe temas etmemeleri için belediyyeye gerekli emirlerin verilmesini istemiştir. Bununla birlikte bu hastalıklar nedeniyle vefat meydana gelen evlerde dezenfeksiyon işlemlerinin yapılarak hastalıkların imha edilmesini de emretmiştir<sup>2294</sup>.

II. meşrutiyet döneminde kısa süreli Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti döneminde, Yanya Vilayeti bölgesindeki bulaşıcı hastalıklarla mücadele için hükûmetten yardım istemiştir. Sadaret makamından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 20 Nisan 1909 tarihli yazıda Yanya Vilayeti'nin bu konuyla ilgili mazbatasına yer verilmiştir. Bu mazbataya göre vilayet dâhilinde hüküm sürmekte olan verem, frengi ve diğer bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için sıhhiye müfettişinin mülhakatı teftiş etmesi ve çiçek hastalığının yayılmasının önlenmesi için her kazada birer aşı memuru istihdam edilmesi talep edilmiştir. Neticede Sadaret makamı Dâhiliye Nezareti'nden mazbatanın içeriğine uygun olarak gerekenin yapılmasını istemiştir. Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti'nden sonra kurulan Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde ise Dâhiliye Nezareti, Umur-ı Tıbbiye Mülkiye Nezareti'ne konuyla ilgili gerekli bilgilendirmeyi yaparak gerekenin yapılmasını istemiştir<sup>2295</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde verem hastalığının yayılmasına karşı Fransa'da kurulan ve merkezi de Paris'te bulunan "*Oeuvre De La Tuberculosis*" adındaki bir cemiyet II. Abdülhamid'den İstanbul'da da bir şube açabilmek için izin talebinde bulunmuştu<sup>2296</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde de gündeme gelen bu taleple ilgili olarak Sadarettin Hariciye Nezareti'ne gönderilmiş olan 19 Eylül 1909 tarihli yazı önemlidir. Bu yazıda cemiyetin İstanbul'da açmak istediği şubenin yapacağı çalışmalar hakkında bilgi edinilmesinden sonra gerekli cevabın Paris Sefareti vasıtasıyla cemiyete bildirileceği ifade edilmiştir<sup>2297</sup>. Bu konuyla ilgili yazışmalar İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde de devam etmiştir. Osmanlı makamlarının cemiyetin şube açma talebini dikkatle ve ciddiyetle inceledikleri mevcut belgelerden anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu diğer bir yazıda, söz konusu cemiyetin İstanbul'da bir şube açma talebinin uygun görüldüğünü belirtmekle birlikte cemiyetin programları hakkında yeteri kadar bilgiye sahip olunmadığını ifade etmiştir. Bu nedenle cemiyetin İstanbul'daki üyelerinden birinin gerekli bilgileri vermek için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye gelmesi veya yazılı beyanda bulunulması gerektiği belirtilmiştir. Konuyla ilgili olarak daha sonra yapılan yazışmalarda cemiyetin insanlığa faydalı bir amaç için hizmet ettiği belirtilmiş ve isteyenlerin cemiyete kayıt olmalarına izin verilmiştir.

<sup>2294</sup>BOA. DH. MKT. 2736/62.

<sup>2295</sup>BOA. DH. MKT. 2807/65; BOA. BEO. 3537/265223.

<sup>2296</sup>BOA. DH. MUI. 34-2/33.

<sup>2297</sup>BOA. BEO. 3640/272981.

Bununla birlikte cemiyetin İstanbul'daki üyelerinin isimlerini belirten bir evrak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye gönderilmiştir<sup>2298</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde 18 Haziran 1913 tarihinde yayınlanmış olan bir genelge ile “*İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu*”nun vermiş olduğu yetki ile memleketin imarını, halkın refah ve mutluluk içerisinde yaşamasını sağlamak için sağlık şartlarının ıslah edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle pek çok bölgede hüküm süren frengi, verem, sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması, bunların bulaşmasını önleyici çarelerin aranması, sıhhiye memurlarının maaşlarının temin edilmesi ve vilayetlerde sağlık müesseselerinin tesisi için ihtiyaç duyulan gelirlerin arttırılması gerektiğine işaret edilmiştir. Genelgede ayrıca memleketin sağlık şartlarının ıslah edilmesinin vilayetlerin en önemli görevleri arasında bulunmasına rağmen pek çok vilayetin ve kazanın gelirlerin yetersizliğini öne sürerek maaşı hazineden verilmek üzere tabip gönderilmesini istedikleri de belirtilmiştir. Bunların yanı sıra vilayetlerin bütçelerinde ecza, tıbbi malzeme ve tebhir makinelerinin satın alınması için de yeterli tahsisat bulunmadığına da dikkat çekilmiştir. Ayrıca Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçesinin de gerek tabip gerekse de diğer sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için müsait olmadığı belirtilerek vilayetlerin ve onlara bağlı bulunan yerlerin sağlık ihtiyaçlarının karşılanması için vilayet bütçelerinde “*Umur-ı Sıhhiye*” bahsine yeterli tahsisatın ayrılması istenilmiştir<sup>2299</sup>. 5 Eylül 1914 tarihli diğer bir umumi tebligatta ise aynı konuya bir kez daha dikkat çekilerek gelecek yılın bütçesinin düzenlenmesi sırasında Umur ve Müessesat-ı Sıhhiye için ihtiyaç nispetinde tahsisat ayrılması ve halkın sağlığının korunması için gerekli özenin gösterilmesi ilgili makamlardan istenilmiştir<sup>2300</sup>.

## 8.2. Kızamık Hastalığı İle Mücadele

Solunum yolundan damlacık enfeksiyonu ile bulaşan kızamık, dünyanın her bölgesinde görülen dökmeli bir çocuk hastalığıdır. Bu hastalığın yetişkinlerde görülmemesinin nedeni hastalığı çocuklukta zaten geçirmiş olmalarıdır<sup>2301</sup>. Kızamıkta kuluçka süresi 10-11 gündür<sup>2302</sup>. Kuluçka döneminden sonra ateş yükselir. Bundan dört gün sonra ise dökme (ekzantem) olur. Dökme öncesi ateşli dönemde kırıklık, burun akıntısı, öksürük ve konjonktivit vardır. Ateş ve öksürük dökmenin meydana gelmesinden 1-2 gün sonra geçer. Dökme önce alın ve kulak arkasında başlar, 24-48 saat içerisinde ise önce yüze, boyna ve gövdeye daha sonra ise el ve ayaklara yayılır. Dökmeler 5-10 gün içerisinde kahverengi olur. Daha sonra pullar halinde

<sup>2298</sup>BOA. DH. MUI. 34-2/33.

<sup>2299</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı... , C. 1, s. 49.

<sup>2300</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı... , C. 2, s. 94; BOA DH. İD. 46/96.

<sup>2301</sup>Hot, a.g.t. , s. 218.

<sup>2302</sup>Onul, a.g.e. , s. 134.

dökülürler<sup>2303</sup>. Kızamığın bulaşmasında mevsimlerin önemli rolü vardır. Bu hastalık yazın nadir görülürken sonbaharda artmaya başlar. Kış aylarında ise güneş ışığının azalması, soğuk hava ve kapalı mekânlarda bir arada yaşama nedeniyle kolayca bulaşır. Hastalık kışın epidemi yapar<sup>2304</sup>. Kızamığın varlığını ilk olarak 860 yılında Razi bildirmektedir. Bununla birlikte Sydenham 17. yüzyılın ikinci yarısında ilk defa hastalığı tarif etmiştir. 18. yüzyıldan itibaren de kızamık salgınları her yerde tanınmaya başlanmıştır. Kızamık üzerine araştırmalar 1759 yılında Home tarafından başlatılmıştır. 1905 yılında Hektoen, hastalığın enfeksiyon yapma kabiliyetini ispatlamıştır. 1911 yılında ise Anderson ve Goldberger, hastalığı insanlardan maymunlara nakletmişler ve kızamığın sebebinin bir virüs olduğunu bildirmişlerdir<sup>2305</sup>.

Kızamık hastalığının, II. Meşrutiyet öncesinde Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde görüldüğü yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. 25 Nisan 1886'da Erzurum Vilayeti'ne bağlı kaza ve köylerde kızamık hastalığının salgın haline dönüştüğü ve Erzurum Askeri Hastanesi'nde bazı kişilerin bu hastalık nedeniyle tedavi oldukları, hastalığa yakalananların tedavisi için Erzurum ve Erzincan'da birer hastane inşasına da karar verildiği bilinmektedir. Hastalığa yakalananların tedavisi için ise Erzincan'a tabip ve eczacı gönderildiği, gönderilen sağlık görevlilerinin Erzincan ve çevresinde tarama ve tedavi işlemlerinde buldukları da bilinmektedir. Kızamık hastalığı 17 Nisan 1904'te Refahiye Kazası'nda salgın halini almıştır. İki kişinin ölümüne yol açan bu salgına karşı gerekli tıbbi tedbirleri almak ve tarama yaparak hastaların durumunu tespit etmek için Erzincan belediye tabipliğinden tabipler görevlendirilmiştir<sup>2306</sup>.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti kızamıkla mücadele kapsamında bazı yasal tedbirler alınmıştır. Kâmil Paşa'nın ilk hükûmeti dönemine ait bir belge bu konuyla ilgilidir. Sıhhiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 8 Ağustos 1908 tarihli yazıda bir süredir İstanbul'dan Ayancık'a kullanılmış elbise ve eşyaların gönderildiği ve gönderilen bu eşyaların üzerlerinde tebhirhaneler tarafından temizlendiklerine dair bir damga veya mühür bulunmadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle kazada kızamık, çiçek ve diğer bulaşıcı hastalıkların arttığına dikkat çekilerek İstanbul'dan taşraya nakil edilecek eşyaların tebhirhaneler tarafından temizlenmesi hususuna dikkat edilmesini istemiştir<sup>2307</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde Adana'da meydana gelen karışıklıklar sonrasında gerek merkezi hükûmetin gerekse mahalli idarenin bölgede bulaşıcı bir hastalığın ortaya çıkmasını önlemeye yönelik tedbirler aldığı görülmektedir. Sıhhiye Nezareti'nden 18 Mayıs 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan belgede

<sup>2303</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 218.

<sup>2304</sup>Kurban, *a.g.e.*, s. 92.

<sup>2305</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 131.

<sup>2306</sup>Gül, *a.g.m.*, s. 264-265.

<sup>2307</sup>BOA. DH. MKT. 1280/92.

Adana'ya gönderilen karantina tabiplerinden alınan 15 Mayıs 1909 tarihli telgrafta mahalli hükümet tarafından bulaşıcı bir hastalığın ortaya çıkmasına meydan verilmemek için gerekli tedbirlerin alındığı belirtilmiştir. Ayrıca bölgedeki kızamık ve dizanteri hastalarının tecridi için iki hane tahsis edildiği ve şehrin temizliği ile hasta ve yaralıların tedavilerine devam edildiği de bildirilmiştir<sup>2308</sup>. Aynı dönemde Manastır kasabasında gittikçe artan kızamık, kızıl ve tifo hastalıklarının kaynağının su kuyuları ile bazı evlere akan suyolları olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle Manastır Vilayet Meclisi suyollarının iyileştirilmesi için Osmanlı Bankası'ndan veya Manastır'daki başka bir mali müesseseden 30 bin lira borç alınmasını Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir<sup>2309</sup>. Aynı hükümet döneminde kızamık, çiçek ve kuşpalazı hastalıklarına karşı Edirne, Selanik, Aydın Vilayetleri ile İzmit Mutasarrıflığı'nda görevlendirilen aşı memurlarının maaş ve harcırahlarının ödenmesi ile buralar için gerekli olan ilaç ve para yardımlarının yapılması hususlarında da bazı adımlar atılmaya çalışılmıştır<sup>2310</sup>. Yine Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükümeti döneminde Erzurum Vilayeti'ne bağlı Bayezid Sancağı'nda ortaya çıkan kızamık, kızıl, çiçek ve dizanteri salgınları hem bölge halkını hem de hükümeti telaşlandırmıştır. Erzurum Valisi Celal Bey, 11 Eylül 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazıda Bayezid Kazası'ndaki çocuklarda kızamık, kızıl ve diğer bazı hastalıkların görüldüğünü bildirmiş ve bölgeye ehliyetli bir doktorun acilen gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti durumu Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne bildirmiştir. Riyasetten gönderilen 11 Ekim 1909 tarihli cevabi yazıda ise Bayezid Sancağı tabip ihtiyacının boş memurluklar cetveline kaydedildiği bildirilmiştir. Ayrıca sancaktaki salgının önlenmesi için gerekli tedbirleri almak üzere vilayet sıhhiye müfettişinin veya vilayet merkez tabibinin bölgeye gönderilmesini istemiştir<sup>2311</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti döneminde Konya Vilayeti'ne bağlı Nevşehir Kazası'nda da kuşpalazı, kızıl ve nezle gibi bazı bulaşıcı hastalıklar görüldüğü bölge halkının Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 26 Ocak 1910 tarihli arzuhalde belirtilmiştir. Söz konusu arzuhalde bölgede görevli memurların vazifelerini hakkıyla yerine getirmemeleri nedeniyle kasabada ve köylerde yaşayan bin beş yüzden fazla vatandaşın iki aydan beri bu hastalıklardan perişan olduğu belirtilmiş ve bu nedenle acilen iki tabibin gönderilmesi istenilmiştir. Bölge halkının şikâyetleri ve tabip talebi Dâhiliye Nezareti tarafından Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Riyaseti'ne iletilmiştir. Riyaset'ten alınan cevabi yazıda ise bölgeye tayin edilen tabibin 5 Haziran 1909 tarihinde bölgeye ulaştığı belirtildiği gibi kuşpalazı hastalığı nedeniyle meydana

<sup>2308</sup>BOA. DH. MKT. 2819/19.

<sup>2309</sup>BOA. DH. MKT. 2822/20.

<sup>2310</sup>BOA. DH. MUI. 18-2/24.

<sup>2311</sup>Öncü, a.g.t. , s. 309; BOA. DH. MUI. 26-2/27.



gelen zayıfın şimdiye kadar kendilerine bildirilmediği belirtilmiştir<sup>2312</sup>. Konya Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 14 Mart 1910 tarihli yazı ise bölgenin sağlık durumu hakkındaki yanlış anlaşılmaları ortadan kaldırmıştır. Nevşehir Belediye tababetinden alınan rapora dayanan bu yazıda Nevşehir Kazası'ndaki hastalığın kuşpalazı olmayıp kızamık, dizanteri ve frengi hastalıkları olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bölgeye tayin edilmiş olan tabibin de vazifesinin başında olduğu ve hastalarla ilgilenmek için köyleri dolaştığı ifade edilmiştir. Bunların yanı sıra hastalardan ekonomik durumları iyi olanların ilaçlarını kendileri imkânlarıyla aldıkları, fakir vatandaşlara ise ilaçlarının belediye tarafından verildiği, okulların tatil edildiği ve hastaların birbirleriyle temas etmelerinin önüne geçilerek hastalıkların etkisinin azaltıldığı da ifade edilmiştir. Bu rapor doğrultusunda gönderilmiş olan yazıda ise belirtilen hastalıkların ortadan kaldırılması için imkânlar dâhilinde gerekli tedavilerin yapılması ve tedbirlerin alınması istenilmiştir<sup>2313</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin işbaşında olduğu 1910 ve 1911 yıllarına ait sağlık istatistiklerine göre kızamık 1901 yılındaki şiddetinden sonra 1911 yılına kadar ortalama bir şiddetle şehirdeki varlığını devam ettirmiştir. Ancak 1911 yılı sonuna doğru hastalık şiddetini yeniden arttırmış ve 168 kişinin hayatını kaybetmesine yol açmıştır<sup>2314</sup>. İstatistikte yapılan fenni temizlik çalışmalarının hastalığın ortadan kaldırılması hususunda çok da etkili olmadığı belirtilerek hastalığa karşı uygulanan en ciddi tedbirin okulların geçici olarak kapatılması olduğu belirtilmiştir<sup>2315</sup>.

### 8.3. Kızıl Hastalığı ile Mücadele

Kızıl, yüksek ateşle başlayan ve deride nokta şeklinde döküntüler yapan bir hastalıktır. Kuluçka dönemi ortalama 1-7 gündür. Hastalığın belirtisi baş ağrısı, boğaz ağrısı, yutma güçlüğü ve halsizliktir. Bu belirtilerden 24-28 saat sonra döküntü görülür. Ateş tipik vakalarda yükselir. Hastalığın 2. gününde en yüksek noktasına ulaşır. Ancak hafif vakalarda ateş düşük olabilir. Nabız süratlidir, ateşle birlikte azalır ve normale iner. Belirtiler hastalığın şiddetine göre değişir. Baş ve boğaz ağrıları değişik şiddettedir. Ayrıca vakaların çoğunda bulantı vardır. Döküntüler derinin yumuşak kısmında eklem bükümlerinin iç yüzeyinde fazladır. Hastalığın ilk gününde görülen dildeki pas kaybolur ve yerini kırmızı görüntü alır. Deride pullanma şeklinde soyulma önce yüzde başlar daha sonra gövdeye yayılan soyulma en son ellerde ve ayaklarda görülür. Bir çocuk hastalığı olan kızıl en çok 3 ile 8 yaş arasında görülmektedir<sup>2316</sup>. Kızıl bütün

<sup>2312</sup>BOA. DH. MUI. 70-2/6.

<sup>2313</sup>BOA. DH. MUI. 70-2/6.

<sup>2314</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 12. 1910 yılında İstanbul'da kızamıktan 113 kişi hayatını kaybederken 1911 yılında bu sayı 183'e yükselmiştir (Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 8 ve 13).

<sup>2315</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 12.

<sup>2316</sup>Hot, a.g.t. , s. 199.

dünyada yaygın bir hastalık olup memleket ve iklimlere göre değişiklikleri vardır. Ilıman iklimlerde kuvvetli belirtilerle seyreden bu hastalık Avrupa'nın kuzeyine doğru gittikçe şiddetini arttırır. Daha kuzeyde ise azalmaya başlar. Avrupa'nın güney bölgelerinde ise hassasiyet orta derecededir. Bu hastalık tropikal ülkelerde ve Afrika'da nadiren görülür. Bununla birlikte kızıl epidemileri mevsimle bağlantılıdır. Meteorolojik değişmelere bağlı olarak her sene değişik şiddette epidemilere rastlanır. Kızıl hastalığı en çok kış mevsiminde görülür<sup>2317</sup>. Kızıl hastalığı 16. ve 17. yüzyıllarda tanınmıştır. İlk olarak İngrassias 1560 yılında Sicilya'daki bir salgında hastalığa “*Rossina*” ismini vermiştir. 1676 yılında Sydenham hastalığın klasik tarifini yapmış ve onu “*Scarlatina simplex*” ismiyle dünyaya tanıtmıştır. Avrupa'da özellikle de İngiltere'de ve Kuzey Avrupa ülkelerinde salgınlar yapan kızıl hastalığı Creighton tarafından 1894 yılında “*çocuklukta görülen enfeksiyon hastalıkları arasındaki başlıca ölüm sebebi*” olarak nitelendirilmiştir<sup>2318</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde kızıl vakalarının görüldüğü ve bunlara karşı gerekli tedbirlerin alınmaya çalışıldığı belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin Kâmil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Âlâ Nahiyesi'nde görülen kızıl, dizanteri, çiçek ve sıtma gibi muhtelif hastalıkların tedavisi için gerekli tedbirlerin alınması istenilmiştir<sup>2319</sup>. Bunun üzerine bölgede görülen hastalıkların tedavisi için yeteri kadar tıbbi malzeme gönderilmiş ve buradaki askeri tabiplere de yapılan tedavilere özen göstermeleri hususu bildirilmiştir<sup>2320</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde ise Hüdavendigâr Vilayeti dâhilindeki Gemlik Kasabası'nda kızıl hastalığı nedeniyle ölümlerin meydana gelmiştir. Limni Sancağı Belediye Tabibi Dimitriyadi Efendi, 30 Ağustos 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgrafta beş gündür izinli olarak bulunduğu Gemlik'te günde 3-4 çocuğun kızıl hastalığından vefat ettiğini ve bu hastalığın bölgede 2-3 aydır hüküm sürdüğünü belirtmiştir. Tabip Dimitriyadi Efendi, hastalığın yayılmasını engelleyecek herhangi bir tedbirin alınmadığı gibi yayılmasına fırsat verildiğini de ifade etmiştir<sup>2321</sup>. Bu telgraf sonrasında Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdiği yazı ile bölgedeki kızıl hastalığına karşı gerekli sıhhi tedbirlerin bir an önce alınmasını ve elde edilecek netice hakkında bilgi verilmesini istemiştir. Uyarı niteliğindeki bu yazı neticesinde harekete geçen Vali Azmi Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 6 Eylül 1909 tarihli telgrafta Gemlik'te iki buçuk aydır devam eden kızıl hastalığından şimdiye kadar 19 çocuğun vefat ettiğini belirtmiştir. Son bir hafta zarfında ise hastalıktan herhangi bir vefatın meydana gelmediğini de belirten Azmi Bey,

<sup>2317</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 474.

<sup>2318</sup>Onul, *a.g.e.*, s. 473.

<sup>2319</sup>BOA. DH. MKT. 2689/21.

<sup>2320</sup>BOA. DH. MKT. 2707/26.

<sup>2321</sup>BOA. DH. MUI. 1-2/32.

bu süre içerisinde sadece 3 yeni hasta görüldüğünü ve hastalığın yayılmasını engelleyecek sıhhi tedbirlerin alındığını da ifade etmiştir<sup>2322</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde kızıl hastalığının görüldüğü diğer bir yer ise Selanik Vilayeti'ne bağlı Sarışaban Kazası'nın Çağlayık köyüdür. Selanik Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği, bölgedeki kızıl ve difteri hastalıkları nedeniyle gerekli tedbirlerin alınması hususunda Sarışaban Kazası Kaymakamlığı'na yaptığı müracaatların dikkate alınmadığını bu nedenle de hastalıkların devam etmesine ve yayılmasına meydan verildiğini Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Riyaseti'ne bildirmiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa 18 Eylül 1909 tarihli yazısı ile durumu Dâhiliye Nezareti'ne iletmış ve Sarışaban Kaymakamlığı'nın uyarılmasını istemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Selanik Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıda Sarışaban Kazası Kaymakamı'na gerekli uyarıların yapılmasını tebliğ etmiştir<sup>2323</sup>. Yine Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Erzurum Vilayeti'ne bağlı Karakilise'de kızıl, dizanteri ve suçiçeği hastalıklarıyla mücadele edilmiştir<sup>2324</sup>. Erzurum Vilayeti'nde kızıl hastalığı ile mücadele İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde de devam etmiştir. Bu doğrultuda Erzurum Valisi Celal Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 18 Aralık 1910 tarihli yazıda bu senede vilayette tifo ve kızıl hastalıklarının görülmesi nedeniyle daha önce gönderileceği belirtilen etüvün bir an önce gönderilmesini istemiştir. Dâhiliye Nezareti'nin gönderdiği cevabi yazıda ise Avrupa'ya sipariş edilen etüvler geldiğinde Erzurum Vilayeti için talep olunan etüvün de gönderileceği belirtilmiştir<sup>2325</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Konya Vilayeti'ne bağlı Arapsun Kazası'nda da kızıl hastalığı görülmüştür. Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 23 Mart 1910 tarihli yazıda Arapsun'da kızıl hastalığı görüldüğü ve kaza belediyesinin tabip maaşını karşılayabilecek durumda olmaması nedeniyle bölgeye maaşı hazineден verilmek üzere bir tabibin tayin edilmesinin istenildiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Sadaret, bu talebi Maliye Nezareti'ne ileterek gerekenin yapılmasını istemiştir<sup>2326</sup>. Büyük bir bölümü İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin işbaşında olduğu 1910 ve 1911 yıllarına ait sağlık istatistikleri incelendiğinde kızıl hastalığının İstanbul'da yarattığı tahribat görülmektedir. Bu istatistiklere göre İstanbul'da 1910 yılında kızıl hastalığından 86 kişi, 1911 yılında ise 168 kişi vefat etmiştir<sup>2327</sup>.

<sup>2322</sup>BOA. DH. MUI. 1-2/32.

<sup>2323</sup>BOA. DH. MUI. 16-1/13.

<sup>2324</sup>BOA. DH. MUI. 26-2/27.

<sup>2325</sup>BOA. DH. İD. 7-1/24.

<sup>2326</sup>BOA. BEO. 3723/279182.

<sup>2327</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326... , s. 8 ve 13.

#### 8.4. Difteri (Kuşpalazı) Hastalığı İle Mücadele

Halk arasında “*Kuşpalazı*” olarak da bilinen difteri en çok çocuklarda görülen, salgın yapan bulaşıcı ve tehlikeli bir hastalıktır<sup>2328</sup>. Bu hastalık “*Corynebacterium diphtheriae*” ile meydana gelen ve sistemik belirtiler gösteren akut bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığın kuluçka dönemi 1-7 gündür. Çeşitli tiplere ayrılan bu hastalık dünyanın her tarafında, özellikle ılıman iklimlerde görülür. Difteri vakaları daha çok sonbahar ve kış aylarında sıklaşır. Çoğunlukla çocuklarda bazen de yetişkinlerde görülen difteri, boğaz ve boyun ağrısı ile kendisini gösterir. Boğaz ağrısı, baş dönmesi ve kırıklıkla başlar. Hastada susuzluktan şikâyet ve iştahsızlık görülür. Boynun yan tarafında ve kulak altında görülen şişkinlikler hastalığın ağır olduğunu gösterir<sup>2329</sup>. Difterinin en korkulacak aşaması boğazdaki cerahatin birden bire fazlalaşarak gırtlak sarması ve bu nedenle nefes tıkanıklığının meydana gelmesidir. Bu durumda hastanın yüzü şişmiş, dudakları morarmış gibi bir görüntü ortaya çıkar<sup>2330</sup>. Difterili hastanın haber verilmesi kanunen mecburidir. Tabip tarafından tedavi edilen hastanın derhal diğer hastalardan ayrılması, hasta tarafından kullanılan eşyaların ve odanın dezenfekte edilmesi gerekmektedir. Ayrıca hastanın yakınları da muayene edilerek hastalık belirtisi gösterenler tecrit edilmelidir. Difteri hastası çocuğun kardeşleri okula gönderilmemeli, gerekirse difterili çocuğun devam ettiği sınıf ve okul tatil edilmelidir<sup>2331</sup>.

Difterinin tedavisi bu hastalığa mahsus serum ile olur. Hastalık ne kadar erken bilinir ve serum ne kadar erken yapılırsa hastanın iyileşme ihtimali o derece artar<sup>2332</sup>. Difteri’yi, 2. Yüzyılda, Aretaeus çocuklar ve erişkinler arasında yutmayı güçleştiren, sesi kısıyan, kısa sürede öldüren cerahatli ve kötü kokulu bir hastalık olarak tarif etmiştir. Aretaeus, bu hastalığın Mısır ve Suriye’den geldiğine inandığı için buna “*Morbus aegypticus*” veya “*Morbus syriacus*” isimlerini vermiştir. 4. yüzyılda Macrobius, Roma civarında bir epidemi tarif etmiştir. Difteri, 1736’da Fransa’da “*Angine trachwale*” adı ile tanınmıştır. 1748’de İngiltere’de Fothergill bu hastalıktan ülserli anjin diye bahsetmiş, sonra da Avrupa ve Amerika’daki pek çok yazar hastalığı tarif ve tespit etmişlerdir. 1826 yılında Bretonneau, hastalığın spesifik karakterini tetkik ederek adına “*La Diphtérie*” demiştir<sup>2333</sup>. Edwin Klebs 1883’de difteri basilini izole ederek hastalığın nedeni olduğunu göstermiştir. Koch da bunları saf kültür halinde üretmiştir. Adolf Löffler 1884 yılında basil ile deney enfeksiyonları yapmış ve enfeksiyonun bağışıklık

<sup>2328</sup> *Kuşpalazı Hastalığı Nedir? Ve Bu Hastalıktan Nasıl Korunmalıdır?*, Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1927, s. 1.

<sup>2329</sup> Hot, a.g.t., s. 143.

<sup>2330</sup> *Kuşpalazı Hastalığı Nedir?* ... , s. 2.

<sup>2331</sup> Hamid Osman, “Kuşpalazı-Difteri, Difterinin Halk Sıhhati İçin Ehemmiyeti ve Difteri İle Savaş”, *ÜLKÜ*, Halkevleri Mecmuası, C. 5, S. 25, Mart 1935, s. 50.

<sup>2332</sup> *Kuşpalazı Hastalığı Nedir?* ... , s. 3.

<sup>2333</sup> Onul, a.g.e., s. 538.

sağladığını bildirmiştir<sup>2334</sup>. 1888 yılında Roux ve Yersin difteri mikrobulunun toksinini bulmuşlardır. Emil von Behring, 1891 yılı sonunda ilk defa difterili bir bebekte serumla tedavinin başarılı neticesini almıştır. Difteri serumuyla deneyler yapan Roux, 1 Eylül 1894'te Budapeşte'de kendisinin ve arkadaşlarının Paris Çocuk Hastanesi'nde difteri vakalarında serum tedavisinden aldıkları neticeleri sunmuş, böylece bu yeni tedavi tarzı bütün dünyaya duyurulmuştur<sup>2335</sup>.

Difterinin serumla tedavisi Osmanlı Devleti'nin oldukça ilgisini çekmiştir. Bunu Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1894, 1895, 1896 ve 1897 yıllarındaki toplantılarının tutanakları ile bu derneğin çıkarmış olduğu "*Gazette Médicale d'Orient*"in bu yıllara ait sayılarında görmek mümkündür. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin ilk olarak 12 Ekim 1894 tarihli toplantısında yurt dışında difteri serumunun getirilmesi gündeme gelmiştir. Aynı ay içerisinde de İstanbul'da dışarıdan getirilen serum ile difteri hastalarının tedavisine başlanmıştır. Ancak Cemiyetin 2 Kasım 1894 tarihli toplantısı sırasında II. Abdülhamid'in başhekimi olan Mavroyeni Paşa birkaç ay içerisinde Dr. Nicolle'un İstanbul'da serum hazırlayabilecek bir duruma geleceğini belirtmiştir. 16 Kasım 1894'teki toplantıda ise Dr. Nicolle'un bir mektubu okunmuştur. Dr. Nicolle, bu mektubunda II. Abdülhamid'in emriyle İstanbul'da difteri antitoksinin hazırlanması hususunda Dr. Roux ile anlaşma yapmak için Paris'e gitmek mecburiyetinde kaldığını bildirmiştir. Bundan sonra bir yıl Cemiyetin toplantılarında yerli bir difteri serumundan bahsedilmemiştir. Neticede yapılan çalışmalar sonucunda yerli difteri serumu 4 Aralık 1895'ten itibaren kullanılmıştır. Bu serum Osmanlı Devleti'nde hazırlanan ilk bağışık serumudur<sup>2336</sup>. Bu serum sayesinde İstanbul'da 1897 yılından itibaren difterinin en istilacı olduğu dönemde bile 100'den fazla vefat meydana gelmemiştir<sup>2337</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde difteri (kuşpalazı) vakalarına karşı hükümetlerin gerekli önlemleri almaya çalıştıkları incelediğimiz belgelerden anlaşılmaktadır. Kâmil Paşa'nın I. hükümeti döneminde Ankara Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 30 Aralık 1908 tarihli telgrafta şiddetle ihtiyaç duyulan kuşpalazı serumundan 50 şişe gönderilmesine dair Bakteriyolojihane Müdüriyeti'ne bir hafta içerisinde üç defa telgrafla müracaat edilmesine rağmen serumların henüz gönderilmediği belirtilmiştir. Ayrıca telgrafta hastalık nedeniyle çocukların vefat ettiği ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne de telgrafla bilgi verildiği belirtilerek konunun önemine binaen icap edenlere gerekli emirlerin verilmesi istenilmiştir.

<sup>2334</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 144.

<sup>2335</sup>Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Difteri Serumunun Elde Edilmesi", *Tıp Âlemi*, S. 4, Y. 1, Vol. 1, Ekim-Aralık 1970, s. 247.

<sup>2336</sup>Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Difteri...", s. 247-250.

<sup>2337</sup>*Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326...*, s. 13. Difteri hastalığı nedeniyle İstanbul'da 1910 yılında 60, 1911 yılında ise 74 kişinin vefat ettiği görülmektedir (*Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326...*, s. 8).

Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Umur-ı Tıbbiye Nezareti'nden talep edilen serumun biran önce gönderilmesini istediği gibi bundan sonra böyle gecikmelere meydan verilmemesi hususunda da gerekli yerlere tebligatta bulunulmasını istemiştir<sup>2338</sup>.

Kâmil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Mamûretülaziz Vilayeti'ne bağlı Eğin Kazası'nın Zemare(?) Köyü'nde de difteri hastalığı görülmüştür. Bu nedenle Ermeni Patrikhanesi, 24 Kasım 1908 tarihli yazısı ile köydeki fakir halk için 250 şişe difteri serumu ve iki adet şırınganın gönderilmesini istemiştir. Patrikhanenin bu talebi hayati bir konu olması nedeniyle ret edilmeyerek 100 şişe serum ile bir adet şırınga gönderilmiştir. Ancak Ermeni Patrikhanesi'nin mahalli hükûmeti hiçe sayarak kendi kendine Bakteriyojihaneye müracaat etmesi de uygun bulunmayarak bu durumun Patrikhaneye bildirilmesi istenilmiştir<sup>2339</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükûmeti döneminde Adana ve çevresinde difteri hastalığının görüldüğü iddiaları ortaya atılmıştır. Adana'da Türkler ile Ermeniler arasında meydana karışıklıklardan sonra kimsesiz kalmış çocuklar arasında difteri hastalığının yayıldığı haber alınması üzerine İstanbul Ermeni Patrikhanesi 300 şişe difteri serumu ile bir şırınganın ücretsiz olarak Patrikhaneye verilmesini hükûmetten talep etmiştir. Bunun üzerine 24 Haziran 1909 tarihinde 40 şişe ve 2 Temmuz 1909 tarihinde ise 110 şişe serum Patrikhaneye verilmiştir. Ayrıca serum hazırlandıkça geri kalan miktarın verileceği de belirtilmiştir. Ancak Paris'teki bir fabrikadan sipariş edilen ve henüz gelmemiş olan şırıngaların 1 Osmanlı lirası karşılığında satın alındığı ve hiçbir yere ücretsiz olarak gönderilmediği de ifade edilmiştir<sup>2340</sup>. Bununla birlikte incelediğimiz diğer bir belge Adana ve çevresinde difteri hastalığının görüldüğü yönündeki iddiaların asılsız olduğunu ortaya koymuştur. Adana Vilayeti'nin merkez ve mülhakatında görevli belediye tabipleri, diğer bazı tabipler ve patrikhaneden gönderilen bir tıbbi heyet tarafından yapılan tahkikatlar neticesinde bölgede difteri görüldüğüne dair iddiaların gerçek dışı olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte gönderilen serumların kullanılmayarak Adana Ermeni Kilisesi'nde muhafaza edildiği ve Gureba Hastanesi'nde de difteri serumu için gerekli olan şırınganın mevcut bulunduğu da Adana Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir<sup>2341</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Selanik Vilayeti'ne bağlı Sarışaban Kazası'nın Çağlayık köyünde kızıl ve difteri hastalıkları ortaya çıkmıştı. Ancak Selanik Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği, bu hastalıklara karşı gerekli tedbirlerin alınması hususunda Sarışaban Kazası Kaymakamlığı'na yaptığı müracaatların dikkate alınmadığını Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Riyaseti'ne bildirmişti. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim

<sup>2338</sup>BOA. DH. MKT. 2698/32.

<sup>2339</sup>BOA. DH. MKT. 2727/98.

<sup>2340</sup>BOA. DH. MKT. 2881/17.

<sup>2341</sup>BOA. DH. MKT. 2906/47.

Ömer Paşa da 18 Eylül 1909 tarihli yazısı ile durumu Dâhiliye Nezareti'ne iletmış ve Sarışaban Kaymakamlığı'nın uyarılmasını istemişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Selanik Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıda Sarışaban Kazası Kaymakamı'na gerekli uyarıların yapılmasını tebliğ etmişti<sup>2342</sup>.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Edirne Vilayeti'nde ciddi can kayıplarına yol açan kuşpalazı, kızıl ve çiçek hastalıklarına karşı kullanılmak için gerekli olan aşı ve serumun gönderilmesi hususunda yapılan müracaatlara cevap verilmediği görevli Mülkiye Müfettişi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye iletilen bu konu hakkında Besim Ömer Paşa, halkın sağlığını ilgilendiren böylesi önemli bir konuda gerekli tedbirlerin alınması hususunun vilayete tebliğ edildiğini bildirdiği gibi aşı ve serum gönderilmemesi meselesine de bir açıklık getirmiştir. Besim Ömer Paşa, telkikhane hayvanlarında bir süredir görülen veba-ı bakari (sığır vebası) nedeniyle kısa bir süre aşı tüplerinin gönderilemediğini ancak daha sonra alınan tedbirler sayesinde aşılardan parça parça gönderilmeye başlandığını bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti de almış olduğu bu cevabı Edirne Vilayeti'ne bildirmiştir<sup>2343</sup>.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin ilk günü olan 13 Ocak 1910 tarihinde Sivas Vilayeti'ne bağlı Hamidiye Kazası Kaymakamı Sami Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta kasabadaki bazı çocukların kuşpalazı hastalığına yakalandığı belirtilmiş ve hastaların tedavisi için livadan talep edilmiş olan 10 şişe serumun gönderilmediği de belirtilerek serumların ordu vasıtasıyla gönderilmesinin ilgililere emredilmesi istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla bu durumdan haberdar olan Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti, Hamidiye Kazası tarafından talep edilen serumların gönderildiğinin Bakteriyolojihane tarafından bildirildiğini Nezarete haber vermiştir. Ayrıca bu serumların bedeli olan 95 kuruşun da Sivas Vilayeti namına zimmet olarak kaydedildiğini de ifade etmiştir. Dâhiliye Nezareti ise gerek bu serumların ücreti olan 95 kuruşun gerekse de serum ve şırınga bedeli olarak önceden mevcut olan 747 kuruş 25 paranın gönderilmesinin Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından talep edildiğini Sivas Vilayeti'ne bildirmiştir<sup>2344</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 10 Mart 1910 tarihli yazıda memlekette öteden beri zaman zaman görülen difteri vakaları nedeniyle belediyeler tarafından istenilen serumlardan bazılarının bulanık olduğu belirtilmiştir. Serumun etkisinin saf ve taze olmasına bağlı olduğu da ifade edilerek bütün belediye dairelerinde taze serum bulundurulması, şayet bulanık halde olan serumlar varsa da bunların hemen iade edilerek yerlerine tazelerinin alınması istenilmiştir. Ayrıca serumları

<sup>2342</sup>BOA. DH. MUI. 16-1/13.

<sup>2343</sup>BOA. DH. MUI. 18-2/24.

<sup>2344</sup>BOA. DH. MUI. 61-1/38.

enjekte etmek için kullanılan şırıngalar ile bakteriyolojik tetkikler için gerekli olan aletlerin de daima temiz ve hazır bulundurulmasının da Şehremaneti'ne bildirilmesi istenilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'ne göndermiş olduğu yazı ile yukarıda belirttiğimiz hususlara dikkat edilmesini istemiştir<sup>2345</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti dönemine ait 16 Aralık 1913 tarihli bir yazı ile Telkikhane ve Bakteriyolojihane'de hazırlanan aşı tüpleri ile difteri serumlarının hükûmete büyük bir masraf oluşturduğu belirtilmiştir. Buna rağmen bazı mahallerden talep edilen aşı tüpü ve difteri serumlarının miktarlarına özellikle de değiştirilmesi için gönderilen serum şişelerine ve istatistiklere bakarak aşı ve serumun ihtiyaç duyulan miktardan fazla istenildiğinin anlaşıldığı da belirtilmiştir. Büyük zahmet ve masraflarla hazırlanan aşı tüplerinin ve difteri serumlarının bu şekilde mahvedilmesinin hazineye zarar verdiği gibi acilen gönderilmesi gereken yerlere gönderilmemesine yol açtığı da ifade edilmiştir. Bu nedenle ihtiyaç duyulandan fazla sayıda aşı tüpü ve difteri serumu talep edilmemesi ilgililere tebliğ edilmiştir<sup>2346</sup>.

### 8.5. Dizanteri Hastalığı ile Mücadele

İncelediğimiz arşiv belgelerinde sadece dizanteri adıyla belirtilmiş olan bu hastalık Basilli ve Amipli Dizanteri olmak üzere iki türdür. Bunlardan basilli dizanteri ateş, karın ağrısı ve kanlı-mukuslu ishal ile kendisini gösteren bir kalın bağırsak hastalığıdır. Bu hastalık erişkinlerde genellikle kendiliğinden iyileşse de üç yaşından küçük çocuklarda ağır seyrederek Hastalığın kuluçka süresi 1-3 gündür. Hastalık genellikle kramp şeklinde karın ağrısı, kusma ve ishal ile başlar. Hastalığın bulaşması ise dışkı-ağız yoluyla olur. Kötü hijyen koşulları hastalığın yayılmasını kolaylaştırır. Lağımın sokaklara akması ise hastalığın yayılmasına neden olur<sup>2347</sup>. Basilli dizanteri, çok eskiden beri tanınan bir hastalıktır. Hastalık tek tük ve endemik halde daima görülmüştür. Askeri harekâtlarda, harp zamanlarında ordular içerisinde şiddetli salgınlar yapmıştır. Ayrıca insanların kötü beslenme ve göç gibi iyi hijyen şartlarından uzaklaştıkları zamanlarda da sık sık dizanteri salgınları ortaya çıkmıştır. Bu hastalık ülkemizde münferit vakalar halinde görülmüştür. İstanbul'da dizanteri mevsimi ilkbahar, yaz ve sonbahardır. Dizanteriye karşı aşı denemeleri 1898 yılında Shiga isimli Japonun araştırmalarına kadar gitmektedir. Osmanlı Devleti'nde de 1911 yılında orduda uygulanan bir dizanteri aşısı hazırlanmıştır<sup>2348</sup>. Amipli dizanteri ise bazen çeşitli bağırsak belirtilerine bazen de çeşitli organlarda ve dokularda amip apselerine neden olan bir enfeksiyondur. Hastalığın etkeni "*Entamoeba histolytica*" isimli amiptir. Bu hastalığın meydana gelmesinde ilk aşama amibin

<sup>2345</sup>BOA. DH. MUI. 74-1/6.

<sup>2346</sup>Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı... , C. 1, s. 139.

<sup>2347</sup>Hot, a.g.t. , s. 212-213.

<sup>2348</sup>Hot, a.g.t. , s. aynı yer.



kalın bağırsak mukozasında ülser ve nekroza yol açmasıdır. Dünyanın her ülkesinde görülen bu hastalık, I. Dünya Savaşı'nda Mısır'daki kamplarda kalan esirler vasıtasıyla ülkemize gelmiş ve Anadolu'ya yayılmıştır. Amipli dizanterinin bulaşmasında en önemli kaynak ise insandır<sup>2349</sup>.

II. Meşrutiyet döneminde dizanteri vakalarına karşı hükûmetlerin gerekli önlemleri almaya çalıştıkları incelediğimiz belgelerden anlaşılmaktadır. Kâmil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde Alâ Nahiyesi'nde içlerinde dizanterinin de bulunduğu bazı hastalıklar ortaya çıkmıştı<sup>2350</sup>. Konuyla ilgili olarak Medine Muhafızı Ferik Bahri Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 25 Aralık 1908 tarihli telgrafta bölgedeki hastalıkların tedavisi için gerekli miktarda tıbbi malzemenin gönderildiği ve görevli askeri tabiplere de tedaviye itina gösterilmesinin bildirildiği ifade edilmektedir<sup>2351</sup>. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Adana'da meydana gelen karışıklıklardan sonra bölgedeki kızamık ve dizanteri hastalarının tecridi için iki hane tahsis edilmiştir. Ayrıca şehrin temizliğine dikkat edildiği gibi hasta ve yaralıların tedavileriyle de ilgilenilmiştir<sup>2352</sup>. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde ise Nevşehir Kasabası'nda görülen kızamık, dizanteri ve frengi hastalıklarının etkisi alınan önlemler sayesinde hafifletilmiştir<sup>2353</sup>. İstanbul'un 1910 ve 1911 yıllarına ait sağlık istatistikleri incelendiğinde dizanteriden 1910'da 95, 1911'de ise 148 kişinin vefat ettiği görülmektedir. Aynı istatistikte, bu hastalıktan meydana gelen ölümlerin genellikle fakir halk ile hacılar arasında yaygın olduğu da belirtilmiştir. Ayrıca dizanteri serumunun henüz hastanelerde kullanılmaması nedeniyle tesiri hakkında bilgi sahibi olunmadığı da belirtilmiştir<sup>2354</sup>.

Said Paşa Hükûmeti döneminde Edirne Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan 30 Eylül 1911 tarihli yazıya göre muhacirlerin iskân edilmiş olduğu Köseömer ve Kocahızır köylerinde dizanteri hastalığı ortaya çıkmıştır. Vilayet, hastalığın tedavisi için merkezden geçici olarak bir tabip gönderildiğini de belirtmiş ancak hastalığın şiddeti nedeniyle tek bir tabibin yeterli olmadığını da ifade etmiştir. Ayrıca kolera nedeniyle de belediye tabiplerinin Gureba Hastanesi'nde ve köylerde görevli olduklarını da belirtmiştir. Bu nedenle muhacirin tahsisatından ödenecek aylık 1.500 kuruş maaşla Köseömer ve Kocahızır köylerinde bir tabibin istihdam edilmesini istemiştir. Vilayetin bu talebini değerlendiren Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye, muhacirin tahsisatından tabip maaşı verilmesinin uygun olmadığını belirterek tabip maaşının belediye gelirlerinden temin edilmesi gerektiğinin vilayete bildirilmesini Dâhiliye Nezareti'nden istemiştir<sup>2355</sup>.

<sup>2349</sup>Hot, *a.g.t.*, s. 216.

<sup>2350</sup>BOA. DH. MKT. 2689/21.

<sup>2351</sup>BOA. DH. MKT. 2707/26.

<sup>2352</sup>BOA. DH. MKT. 2819/19.

<sup>2353</sup>BOA. DH. MUI. 70-2/6.

<sup>2354</sup>Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, *Dersaadetin 1326...*, s. 15.

<sup>2355</sup>BOA. DH. İD. 136-1/13.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Sıhhiye Mecmuası'nda dizanteri hastalığı hakkında bilgilendirici bir yazı yayınlanmıştır. 10 maddeden oluşan yazıda “*Kanlı basur*” olarak da bilinen dizanterinin bugünlerde İstanbul’un bazı mahallelerinde tek tük vakalar halinde görüldüğü belirtilmiştir. Bununla birlikte dizanterinin bazı yerlerde seyrek bazı yerlerde ise sık tesadüf edilen bir hastalık olduğu ve salgın şeklini alma ihtimali bulunduğu da ifade edilmiştir. Yazının yayınlanma amacı ise söz konusu metinde “*Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bu hususta ahalinin nazar-ı dikkatini celb ile tenvir-i ezhanına hidmet ve sıhhat-i memleket namına tedabir-i lazıma ittihazına dave!*” cümlesiyle ifade edilmiştir<sup>2356</sup>.

Dizanteri konusunda halkı bilgilendirmek ve hastalığa karşı gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamak maksadıyla yayınlanmış öğüt verici nitelikteki bu yazıda, dizanterinin bulaşma yolları, hangi mevsimde sık görüldüğü, hastalığın başlıca belirtilerinin neler olduğu, dizanteri hastalarına evde bakılmasının zorluğu, hastanın kullandığı eşyaların ve odasının temizlenmesinin önemi gibi konular hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu hastalığın görüldüğü dönemlerde su, süt, yemiş ve sebze gibi yiyeceklerin kaynatılmadan ve pişirilmeden kesinlikle tüketilmemesi, hastaların hastaneye sevklerinde umumi arabaların kullanılmaması gerektiği de belirtilmiştir. Yazının son kısmında ise dizanterinin bir salgın hastalık olduğu hatırlatılarak bu hastalıkla karşılaşıldığında hükûmete haber verme mecburiyetinin bulunduğu da hatırlatılmıştır<sup>2357</sup>.

Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde mülki memurların ve belediyelerin sağlık görevlilerinin işlerini kolaylaştırmalarına yönelik genel bir yazı yayınlanmıştır. 6 Aralık 1915 tarihli bu yazı aslında Osmanlı sağlık teşkilatının I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllardaki sıkıntılı durumunu yansıtmaya bakımdan önemlidir. Yazıda memleketin her tarafında az çok lekeli humma, humma-ı şibh tifo ve dizanteri hastalıklarının görüldüğü belirtilmektedir. Tabiplerin büyük bir kısmının askere alınmış olması nedeniyle de zaten eksik olan sağlık teşkilatının daha da sekteye uğradığı ifade edilmiştir. Yolların kolay kolay geçit vermediği, nakliye araçlarının bulunmadığı ve bir kısmının da savaş alanı haline geldiği Anadolu topraklarında hastalıkların artma ihtimalinin olduğu ve bu kadar az sağlık görevlisi ile hastalıkların önüne geçilmesinin zor olduğu da ifade edilmiştir<sup>2358</sup>. Aynı yazıda hastalıklarla mücadele için askeriye den alınan sıhhiye memurlarının gerekli yerlere sevk olunacak olmalarına rağmen başlarında tabip bulunmayan bu memurlardan büyük başarılar beklenmemesi gerektiği de belirtilmiştir. Hastalıklara karşı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin alabileceği tek tedbirin ise gerektiği kadar tifo, kolera ve dizanteri aşısının talep edilen yerlere gönderilmesi olduğu ifade edilmiştir. Yazıda hastalıklar karşısında memleketin her tarafının istila tehlikesi ile

<sup>2356</sup> *Sıhhiye Mecmuası*, Y. 1, S. 1, s. 29.

<sup>2357</sup> *Sıhhiye Mecmuası*, Y. 1, S. 1, s. 29-34.

<sup>2358</sup> *Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı...*, C. 3, s. 175-176.

karşı karşıya kaldığı, sağlık teşkilatının yetersiz olduğu böylesi bir dönemde bütün hükûmet görevlilerinin birbirlerine yardım ederek çalışması gerektiği de vurgulanmıştır. Özellikle de vilayetlerde görevli mülki memurlar ile belediyelerin ve vilayet meclislerinin sağlık görevlilerine mümkün olan her konuda yardım etmeleri gerektiği belirtilmiştir<sup>2359</sup>.

---

<sup>2359</sup>*Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı...*, C. 3, s. aynı yer.

## SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatlanması Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri'nin sağlık teşkilatlanmasının devamı niteliğindedir. Bu nedenle Osmanlı sağlık teşkilatlanması kültürel bir sürekliliğin de temsilcisi durumundadır. İslam medeniyetinin önemli bir parçası olup Arapça'da şifa evi ya da sağlık evi anlamlarına gelen darüşşifaların, XIX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı sağlık sisteminin temel kurumları olarak varlıklarını devam ettirdikleri bilinmektedir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatlanmasının başında bulunan kişi "*Ser etibbâ-yı hâssa*" veya "*reisü'l-etibbâ*" olarak isimlendirilen hekimbaşdır. Hekimbaşılık müessesesinin, Osmanlı Devleti'nin bütün sağlık işlerinden sorumlu olma özelliği Tanzimat döneminde tedricen ortadan kalkmıştır.

XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde geleneksel İslam tıbbının ülkenin sağlık ihtiyaçlarına cevap verememesi nedeniyle Osmanlı Devleti, batı tıbbını öğretecek okullara ihtiyaç duymuştur. III. Selim döneminden itibaren batı tarzı tıp okullarının açılması için teşebbüslerde bulunulmuşsa da asıl önemli adım II. Mahmut döneminde atılmıştır. 14 Mart 1827'de Tıbhane-i Âmire'nin açılması bu noktada önemli bir gelişmedir. Günümüz tıp fakültelerinin başlangıcı kabul edilen, ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılayan bu okulun açılmasından sonra 1832 yılında Cerrahane-i Âmire kurulmuştur. 1838 yılında ise bu iki okul birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye adını almıştır. Bu okulun adı daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane olarak değiştirilmiştir. 1867 yılında kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ise Mekteb-i Tıbbiye'den farklı olarak vilayetlerde görevlendirilecek sivil tabiplerin yetiştirileceği bir okul olarak planlanmıştır.

Açılan batı tarzı tıp mektepleri ile hızla batılılaşma sürecine giren Osmanlı sağlık teşkilatlanması XIX. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan kanun, talimat ve nizamnamelerle sağlam bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Bu dönemde yapılan yasal düzenlemelerle bir taraftan sağlık müesseselerinin işleyişi düzenlenmeye diğer taraftan sağlık görevlilerinin nitelikleri, görevleri ve tayinleri ile ilgili hususlar belirlenmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid'in saltanat yılları sağlık teşkilatlanmasının gelişimi açısından belki de en önemli dönemdir. Sağlık konusuna çok önem veren bir padişah olan Sultan Abdülhamid, tıp alanında Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri yakından takip ederek bu alandaki gelişmeleri kısa süre içerisinde ülkeye getirmeye gayret etmiştir. Aynı dönemde başta Daülkelb Tedavihanesi, Telkihane ve Bakteriyolojihane olmak üzere ülkenin pek çok yerinde önemli sağlık müesseselerinin inşa edildiği, bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda önemli tecrübelerin kazanıldığı ve halk sağlığının korunması yönünde önemli adımların atıldığı görülmektedir. 1908 yılına gelindiğinde, içerisinde bulunduğu bazı maddi ve teknik imkânsızlıklara rağmen, Osmanlı sağlık teşkilatlanmasının modern bir yapıya kavuşma noktasında önemli

aşamalar kat etmiş olduğu görülmektedir. Ancak kat edilen bu aşamalar sıkıntısız bir sistemin oluşturulduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü Osmanlı sağlık sisteminde II. Meşrutiyet döneminde tespit ettiğimiz aksaklıkların neredeyse tamamına ait örneklere II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında da rastlanmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminin Türk siyasi tarihinin en önemli dönemlerinden biri olduğu yapılan araştırmalar ve değerlendirmeler neticesinde ortaya konulmuş bir gerçektir. Cumhuriyet Türkiye'si'ne giden yolda önemli bir dönüm noktası olan bu dönem Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel olarak hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirdiği yıllardır. Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılıp Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle başlayan süreçte iş başına gelen hükûmetlerin icraatları ülkenin içerisinde bulunduğu şartlardan etkilenmiş, hatta bu şartlar tarafından şekillendirilmiştir. Dönemin hükûmetlerine karşı Meclis içerisinde ilk andan itibaren var olan ve günden güne artan muhalefet ile basın ve kamuoyunun tazyiki hükûmetlerin icraatlarının sorgulanmasına, Meclis içerisinde önemli tartışmaların ve tıkanmaların yaşanmasına yol açmıştır. Bununla birlikte yaşanan ekonomik krizler, iç ayaklanmalar ve savaşlar da dönemin siyasi atmosferini etkilemiş ve kısa süreli hükûmetlerin kurulmasına neden olmuştur. Bu yıllarda iş başında bulunan hükûmetlerden İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ile Said Halim Paşa Hükûmeti'nin süre bakımından diğer hükûmetlere göre nispeten daha uzun süre iktidarda kaldıkları görülmektedir. Tabii ki bu durum bu hükûmetlere icraatta bulunabilme, politika üretebilme noktasında önemli bir fırsat vermiştir. Çalışmamızda yer alan başlıklarda bu iki hükûmet dönemine ait olayların sayıca daha fazla olması veya bu iki hükûmet döneminde sağlık konusuyla ilgili daha fazla yasal düzenlemenin yapılmış olması da bu durumun bir neticesidir.

Çalışmamızın I. Bölümünde kuruluşları, kabine üyeleri ve programları hakkında bilgi vermeye çalıştığımız II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin programlarını ayrı ayrı incelemiş bulunmaktayız. Bu programlarda yer alan başlıca konuların anayasa, iç güvenlik, yargı, eğitim, ordu, basın, vilayetler, maliye, ekonomi, kooperatifçilik, bayındırlık, madenler, ziraat, taşınmaz mallar, vakıflar ve dış politika olduğu görülmektedir. Bu döneme ait hükûmetlerin programlarını dikkatle incelediğimizde, sadece Said Paşa Hükûmeti'nin programındaki yüzeysel temas hariç, sağlık konusunun ele alınmadığını görmekteyiz. Said Paşa Hükûmeti'nin programında yer alan noktalar ise gerek merkezdeki gerekse taşradaki medreselerin sağlık şartlarına uygun şekilde imar edilmesi ve memlekete büyük zararlar veren hayvan

hastalıklarının (sığır vebası) önlenmesi konusundadır. II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı coğrafyasının neredeyse her noktasında sağlık görevlisi ihtiyacının had safhaya ulaştığı, mevcut sağlık görevlilerinin düzenli maaş alamadığı, maaşlarının mahalli hükûmetler tarafından ödenemediği ve çok sayıda hastalığın mahalli bir boyut kazandığı yıllardır.

Bu noktada zihnimizi asıl meşgul eden konu 1908-1914 yılları arasındaki arşiv belgelerinde varlığı açıkça belirtilen, Dâhiliye Nezareti tarafından başta Sadaret makamı olmak üzere ilgili devlet kurumlarına iletilen ülkenin sağlık durumuyla sıkıntıların niçin hükûmetlerin programlarında müstakil bir mevzu olarak yer bulmamış olduğudur. Bu sıkıntılar acaba hükûmetlerin bilinçsizliği nedeniyle mi programlarına giremedi yoksa hükûmetler ülkenin o an için acilen çözülmesine ihtiyaç duyulan diğer meselelere odaklandıkları için mi sağlık konusuna eğilemedi. Bu nokta tartışmaya açık olmakla birlikte kanaatimiz, II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin önemine vakıf oldukları sağlık meselesiyle ilgili sıkıntıları diğer meseleleri çözüme kavuşturmak adına biraz öteledikleri yönündedir. Hükûmetlerin bu bakış açılarının millete ve ülke ekonomisine faturasının ağır olduğu bir gerçektir. Çünkü başta kolera olmak üzere çok sayıda bulaşıcı hastalığın kol gezdiği Osmanlı coğrafyasında halk doktorsuzluktan, ilaçsızlıktan ve hastalıklardan kırılmıştır. Hükûmet programlarının yanı sıra bu döneme ait bütçeleri incelediğimizde hükûmetlerin sağlık harcamaları için ayırdıkları payların bütçedeki diğer kalemlere ayrılan miktarlara göre oldukça az olması da olumsuz bir durumdur. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde hazırlanan 1330 (1914-1915) bütçesinde 43.454.942 kuruş ile Meşrutiyet dönemindeki en yüksek noktasına ulaşan sıhhiye tahsisatının önceki bütçelere oranla bu denli artmasının nedeni şüphesiz I. Dünya Savaşı'nın yarattığı tehdittir.

II. Meşrutiyet döneminde hazırlanmış olan hükûmet programlarında sağlık konusuna müstakil olarak yer verilmemiş olması hükûmetlerin bu konuya tümüyle duyarsız kaldıkları, ya da bu konuda politika üretmedikleri anlamına gelmemektedir. Çalışmamızın II. Bölümünde incelediğimiz ve daha kolay anlaşılması için *“Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Yasal Düzenlemeler”*, *“Sağlık Personeli ile İlgili Yasal Düzenlemeler”* ve *“Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele İçin Yapılan Yasal Düzenlemeler”* şeklinde kategorize ettiğimiz yasal düzenlemeler, 1908-1914 yılları arasında işbaşında bulunan hükûmetlerin sağlık politikalarını açık bir şekilde ortaya koyan metinlerdir. Bu yasal düzenlemeler sayesinde dönemin hükûmetlerinin ülkenin sağlık sorunlarının farkında olduklarını ve mevcut sağlık problemlerine çözüm üretmeye çalıştıklarını görmekteyiz.

1908-1914 yılları arasında iş başında bulunan hükûmetler yaptıkları yasal düzenlemelerle II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı sağlık teşkilatlanmasını daha profesyonel bir zemine oturtmaya çalışmışlardır. Bu metinlerin satır araları incelendiğinde sağlık personellerinin görev ve sorumluluklarının net bir şekilde belirtildiği ve sağlık hizmetlerinin memleketin en

üçra köşelerine kadar ulaştırılmak istenildiği görülmektedir. Bununla birlikte bu yasal düzenlemeler sayesinde Osmanlı Devleti'nde varlığı zaten bilinen “sosyal devlet” anlayışının somutlaşmış hali de açıkça tespit edilebilmektedir. Sağlık hizmetlerinin fakir halka mümkün olduğu kadar ücretsiz olarak verilmeye çalışılması, ücretsiz ilaç dağıtımına önem verilmesi, maddi gücü kısmen daha iyi olan vatandaşlara adil bir şekilde kazançlarına göre bir ücretlendirilme yapılması, tabiplerin hastaların evlerine kadar gidecek şekilde organize edilmek istenmesi bu konudaki somut adımlara örnek olarak gösterilebilir.

İncelediğimiz bazı yasal düzenlemelerde “Büyük devlet-Sağlıklı millet” ilişkisinin kurulması, ordunun güçlenmesinin, halkın zenginleşmesinin sağlıklı bir nüfusla ilişkilendirilmesi ve Avrupalı büyük devletlerin nüfusları hakkında bilgiler verilerek Osmanlı Devleti ile mukayese edilmesi Osmanlı Devleti'nin sağlık politikasına verdiği önemi ortaya koymaktadır. Nitekim ülkedeki insan gücünün temel dayanağı olarak gösterilen köylere ve köylülere verilen önem, dönemin yasal düzenlemelerine de yansımıştır. Bu yasal düzenlemeler, 1908-1914 yılları arasında Osmanlı idarecilerinin şehir, kaza, kasaba, nahiye ve köylerin sağlık ve hijyen koşulları konusundaki eksikliklerinin farkında olduğunu da gözler önüne sermektedir. II. Meşrutiyet dönemi devlet idarecilerinin kullanılan tuvaletlerden, içilen sulara ve barınılan meskenlere kadar toplumun sağlığını etkileyen eksikliklerin farkında oldukları, taşradaki sıhhiye müfettişleri ve tabipleri vasıtasıyla ülkenin sıhhi haritasını çıkarmak için harekete geçmelerinden anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz yasal düzenlemelerde, özellikle bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda, çok sayıda ortak maddenin bulunduğu dikkat çekmektedir. Mesela kolera hastalığı ile mücadele için hazırlanmış bir talimatta hastalığa karşı alınacak genel tedbirler ile lekeli humma hastalığına karşı alınacak genel tedbirler neredeyse aynı satırlarla ifade edilmiştir. Vilayet sıhhiye müdürlerinin hastalıklar karşısında alacakları tedbirler konusunda da aynı durum dikkat çekmektedir. Bulaşıcı hastalıklarla ilgili yasal düzenlemelerin tamamı Osmanlı Devleti'nin bu konuda ciddi bir birikim elde etmiş olduğunun kanıtıdır. Bu yasal düzenlemeler, bulaşıcı hastalıkların geçmişte yarattığı ciddi tahribatlardan devletin dersler çıkardığını göstermektedir. II. Meşrutiyet dönemi hükümetlerinin yaptığı yasal düzenlemelerde hastalıkların temel özellikleri, bulaşma yolları, hastalıklardan korunma çareleri gibi eğitici ve öğretici bilgilerin dışında bütün idari, askeri ve sıhhi personelin hastalıklarla mücadeledeki görev ve sorumlulukları da en ince detaylarına kadar belirtilmiştir. Yapılan yasal düzenlemeleri ciddiye almayan şahısların ve devlet görevlilerinin hangi kanunun hangi maddesine göre cezalandırılacaklarının tespit edilmiş olması da bu yasal düzenlemelerin çıkarıldıkları dönemde pratik ve icra edilebilir olduklarını göstermektedir. Bütün bu ayrıntılardan çıkarılabilecek netice, II. Meşrutiyet döneminde sağlık konusunda ülkede bir sağlık seferberliğinin gerçekleştirilmek

istendiği hakikatidir. Ancak devletin içinde bulunduğu iktisadi ve siyasi şartların, hazırlanan bu yasal düzenlemelerin uygulanmasına ne kadar fırsat verdiği sorusunun cevabı tartışmalıdır. Söz konusu yasal düzenlemelerin bazılarının uygulanmaya çalışıldığına dair arşiv kayıtlarında izlere rastlansa da kanaatimize göre bu yasal düzenlemelerin çoğu kâğıt üzerinde kalmış, uygulanamamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin sağlık alanındaki yatırım ve uygulamalarının önündeki en önemli engelin maddi sıkıntılar olduğu incelediğimiz arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Merkezi hükûmetlerin taşrada inşa edilmek istenilen sağlık kurumları için gerekli paranın bulunması hususunda mahalli idarelere yeteri kadar destek olamadıkları belgelerden anlaşılmaktadır. Taşra belediyelerinin ise gelirlerinin az olması hatta zaruri ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorluk çekmeleri sağlık yatırımları için yeterli tahsisatın ayrılmasını önlemiştir. Bu dönemdeki bazı belediyeler değil bir hastane inşa etmek gelirlerinin yetersizliğini bahane göstererek mevcut sağlık personellerinin maaşlarını bile ödemekten kaçınmışlardır. Ancak çalışmamızın değişik noktalarında değindiğimiz üzere İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun yayınlanmasından sonra maddi imkânları kısmen iyileşen mahalli idarelerden birçoğu sağlık işlerine daha çok tahsisat ayırmaya başlamışlardır.

1908-1914 yılları arasında yeni sağlık müesseseleri inşa edilmeye çalışıldığı gibi eski müesseselerin bakım, onarım ve ıslahına da dikkat edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde inşa edilmeye çalışılan sağlık müesseseleri arasında hastaneler dışında tahaffuzhaneler, viladethaneler (doğumevleri) ve laboratuvarlar bulunmaktadır. Belirtmemiz gereken önemli bir husus inşa edilmesi planlanan ya da inşasına başlanılan sağlık müesseselerinin birçoğunun tamamlanmasında sıkıntılar yaşandığıdır. Bu durumun temel sebebi dönemin siyasi, askeri ve ekonomik sıkıntıları nedeniyle ödenmesi gereken tahsisatların kesilmiş olmasıdır. İncelediğimiz arşiv belgelerine göre 1908-1914 yılları arasında Osmanlı topraklarında inşa edilen sağlık müesseselerinden bazıları bizzat merkezi hükûmetin planlama ve çalışmaları doğrultusunda inşa edilmeye çalışılırken bazıları da vatandaşların ve belediyelerin çalışmaları neticesinde inşa edilmeye çalışılmıştır. II. Meşrutiyet dönemi hükûmetleri, yeni sağlık müesseselerinin tesis edilmesi için memleketin dört bir tarafından yapılan başvuruları dikkatle incelemişlerdir. Özellikle gayrimüslim vatandaşların, yabancı devletlerin ve bunlara bağlı olarak faaliyet gösteren misyonerlerin açmak istedikleri hastanelere ruhsat verme sürecini titizlikle yürütmüşlerdir. Ayrıca geçmiş yıllarda inşa edilen ancak ruhsatı olmayan hastaneleri de kayıt altına almaya ve bunlar üzerinde denetim sağlamakla da çalışmışlardır. II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin yabancı devlet ve misyoner hastanelerine vergi muafiyetleri sağladığı da belgelerde görülmektedir. Bu durum devlet ayırımı gözetmeksizin bu kapsam içerisinde yer alan



neredeyse bütün sağlık müesseseleri için geçerlidir. Yabancı devlet veya misyonerlere bağlı hastaneler, sefaretleri vasıtasıyla Osmanlı makamlarına müracaat ettikleri hemen her konuda önemli kazanımlar elde etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlere uzun bir tarihi süreç içerisinde vermiş olduğu kapitülasyonların hükûmetlerin yabancı devlet ve misyoner hastanelerini kontrol altında tutma imkânını engellediği de incelediğimiz belgelerden anlaşılmaktadır.

1908-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde görevli sağlık personelinin yaşadığı en önemli sıkıntının maaş ve harcırahlarını alamamaları olduğu incelediğimiz çok sayıda belgeden ve örnek olaydan anlaşılmaktadır. Tabip, aşıcı, eczacı, müfettiş gibi sağlık personellerinin belediyeler tarafından ödenmesi gereken maaş ve harcırahları belediyeler tarafından kaynak yetersizliği öne sürülerek ödenmemiştir. Ülkenin değişik bölgelerinde görevli sağlık personelleri arzuhaler yazarak Dâhiliye Nezareti'ne müracaat etmişlerdir. Hazinesinin durumunun iç açıcı olmaması nedeniyle tabip maaşlarının hazineden ödenmesine yönelik talepler de büyük oranda karşılanamamıştır. Ancak belediye gelirleri çok kötü olan bazı yerlerde sağlık personellerine ait maaşların bir kısmının veya tamamının hazineden karşılanarak mahalli idarelere yardımda bulunulmaya çalışıldığı da görülmektedir. Tabiplerin ekonomik sıkıntılarına yönelik şikâyetlerin özellikle İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde zirve noktasına ulaştığı görülmektedir. Bu durumun nedenleri arasında İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin diğer hükûmetlere göre nispeten daha uzun süre iktidarda kalmasının etkili olduğunu düşünmekteyiz. Yapılan şikâyetler karşısında Dâhiliye Nezareti, mahalli hükûmetlere uyarılarda bulunmuş ve maaşların ödenmesine yönelik emirler vermiştir. Ancak Dâhiliye Nezareti'nin ilgili vilayetlere vermiş olduğu emirlere uyulmadığı da belgelerden anlaşılan bir durumdur. Bu durum merkezi hükûmetinin taşra üzerinde yeteri kadar söz sahibi olmadığı gerçeğini de gözler önüne sermektedir. Bu dönemde tabiplere verilen düşük maaşın tabiplerin çalışma şevklerinin kırılmasına ve istifa etmelerine yol açtığı, ayrıca sağlık görevlilerine ve bunların yaptıkları işe mahalli idareciler tarafından gereken değer verilmediği de bir gerçektir. Nitekim incelediğimiz bazı belgelerden sağlık görevlilerinin maaşlarının kasten verilmediği veya maaşlarında keyfi kesintiler yapıldığı görülmektedir.

1908-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin elinde ülke ihtiyacını karşılayacak kadar tabip bulunmadığı belgelerden anlaşılmaktadır. Genellikle birbirinin kopyası niteliğindeki yazışmalardan anlaşıldığı üzere, II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin tamamı taşraya tabip ve diğer sağlık görevlilerinin tayini konusunda başarısız olmuşlardır. Taşradan yapılan taleplerin büyük bir kısmına olumsuz cevaplar verilmiştir. Tayin meselesinin isteğe bırakılması, mecburi hizmet yükümlülüğünün uygulanmaması nedeniyle Mekteb-i Tıbbiye mezunlarının yer

beğenmedikleri de belgelerden anlaşılmaktadır. Sağlık görevlilerine verilen maaşların azlığı, görev yerlerinin uzaklığı, iklim ve kültürel farklılıklar gibi etkenler tabiplerin boşta olan ve askıya çıkarılan yerleri tercih etmemelerine yol açmıştır. II. Abdülhamid döneminde sahte tabiplerin sayılarının artmasında ve rahatlıkla mesleklerini icra etmelerinde de ülkenin dört bir tarafındaki tabip eksikliğinin etkili olduğunu düşünmekteyiz. II. Meşrutiyet hükûmetleri mahalli idarelere gönderdikleri yazılarla diplomasız tabiplerin sanatlarını icra etmelerine engel olunmasını istemiştir. Yabancı memleketlerden diploma almış olan şahısların ise imtihana tabi tutulmak kaydıyla sanatlarını icra etmeleri uygun görülmüştür. Tabip eksikliğinin adli işlerin yürütülmesine de ciddi zararlar verdiği görülmektedir. Çünkü tabipler otopsi gibi adli tıp işlerine de bakarak şahıs ve kamu hukukunun korunmasına da hizmet etmekteydiler. Bu nedenle Adliye Nezareti ile Dâhiliye Nezareti arasında çok sayıda tabip tayinini konu alan yazışmaların yapıldığı görülmektedir. Vilayetlerin tabip isteklerine çözüm üretemeyen hükûmetler (örneğin İbrahim Hakkı Paşa ve Said Paşa Hükûmetleri) vilayetlere gönderdikleri cevabi yazılarda gerekli şartları taşıyan bir tabibin vilayet tarafından bulunması halinde göreve başlatılmalarını istemiştir. Merkezi hükûmetin bu teklifinin tabip tayin edilememesi noktasında bir başarısızlık olduğu kesindir. Bununla birlikte hükûmetler tayin edilecek tabibin isim ve diploma numaralarının ilgili kurumlara bildirilmesini talep etmişlerdir. Hükûmetin bulunacak tabibin isim ve diploma numarasını sorgulama konusundaki hassasiyeti bölgedeki sağlık hizmetlerinin liyakat sahibi bir kişinin eline bırakılıp bırakılmadığına dikkat ettiğini göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin tabip eksikliği nedeniyle ciddi sıkıntılar yaşaması İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'ni farklı bir arayışa da sevk etmiştir. Buna göre hükûmet askeriyeden emekli olan tabipleri vilayet, liva ve kazalarda yeniden istihdam edilmelerine yönelik bir karar almıştır. Bu kararın alınmasında hükûmetin iş başında olduğu süreçte görülen kolera istilasının da etkili olduğu bir gerçektir. Yeniden istihdam edilmeleri düşünülen bu tabiplere emekli maaşlarına ek olarak "*Memleket Etibbası Nizamnamesi*"nde belirtilen çerçevede maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Alınan bu kararın ne kadar uygulanabildiği ise tarafımızca tespit edilememiştir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti ise Balkan Savaşları sırasındaki seferberlik nedeniyle tabiplerin orduda istihdam edilmelerine yönelik bir karar almıştır. Bununla birlikte memleketteki tabip sayısının harp bölgelerindeki ihtiyacı karşılayamaması halinde Macaristan gibi çeşitli ülkelerden temin edilecek tabiplerin de orduda istihdam edilebileceklerine yönelik bir karar da alınmıştır. Bütün bu kararlar II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin tabip eksikliğine bir çözüm üretmek için çaba harcadıklarının bir kanıtıdır. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ve Said Paşa Hükûmeti döneminde mülki tabiplerin seçim, tayin ve terfi haklarının Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiyeye ait olduğu hususunda yapılan umumi tebligatlarla bu konuda ortaya çıkan keyfi

uygulamaların ve iki başlılığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu tebligatlar sağlık hizmetlerinin tek bir çatı altından organize edilmesi adına önemlidir.

II. Meşrutiyet dönemi hükûmetleri sağlık müesseselerinin ihtiyaç duyduğu araç-gereç ve tıbbi malzemelerin temin edilmesi konusuna dikkat ederek mevcut imkânlar dâhilinde gelen talepleri karşılamaya çalışmışlardır. Vilayetlerin aşı ve serum talepleri gerek yurt içerisinde yapılan üretimler gerekse de Avrupa'dan getirilen aşı ve serumlarla karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda son derece önemli olan etüv ve pülverizatörlerin temini için araştırmalar Avrupa fabrikalarında araştırmalar yapılmış, en ekonomik ve en faydalı olan cihazlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu araçların temin edilmesi için belediyelerin bütçelerinde pay ayırmaları istenilmiştir. Ancak sağlıkla ilgili diğer meselelerde olduğu gibi bu konuda da ekonomik sıkıntılarla karşılaşmış ve bazı belediyeler bu iş için ayırabilecekleri tahsisat olmadığını merkezi hükûmete bildirmişlerdir. Bu dönemde tıbbi malzemelerin genellikle hükûmetler tarafından taşraya ücreti mukabilinde gönderildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Ücretleri mahalli idareler tarafından karşılanan malzemelerin temin edilmesinde hükûmetler genellikle aracı pozisyonunda bulunmuşlardır. Bununla birlikte Darülaceze gibi çeşitli kurumlar için satın alınmış olan tıbbi malzemelerin fiyatları da hükûmetler tarafından dikkatli bir şekilde kontrol edilmiş ve herhangi bir usulsüzlüğün ortaya çıkmasına fırsat verilmemeye çalışılmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi hükûmetleri yurt içerisine sokulması yasak olan bazı tıbbi malzemelerin temin edilmesi konusuna da dikkat etmişlerdir. Bu maddelerden biri sakarindir. Şekerden beş yüz derece fazla bir kuvvete sahip olan sakarinin, şeker fiyatının artması nedeniyle bazı karaborsacı esnaf ve tüccar tarafından şurup, gazoz, limonata gibi şekerli yiyecek ve içeceklerin imalinde kullanılmak üzere büyük miktarda ithal edildiği tespit edilmiştir. Avrupa'da tabip reçetesiyle kullanımına müsaade edilen ve sadece eczacılar tarafından satılabilen bu maddenin bilinçsizce kullanılmasının mide, bağırsak ve böbrek hastalıklarına yol açacağı için takip altına alınması ve kullanımının sınırlandırılması istenmiştir. Şura-yı Devlet'te yapılan müzakereler neticesinde de sakarinin gümrüklerden serbestçe geçirilmesinin uygun olmadığı belirtilmiştir. II. Meşrutiyet dönemi hükûmetleri halk sağlığı açısından önemli olan gıda maddelerinin üretim ve satışları aşamaları ile bu alanda yapılabilecek sahteciliklere karşı da dikkatli hareket ettikleri görülmektedir. Fabrika ve imalathanelerin denetlenmesi, numuneler alınarak tahliller yapılması, olumsuz şartlara sahip olan fabrika ve imalathanelerin kapatılması ya da ıslah edilmeye çalışılması bu konuda yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Ayrıca bulaşıcı hastalıklarla şehirlerin temizliği arasındaki bağlantının farkında olan hükûmetler bu konuda mahalli hükûmetleri sık sık uyarılmışlardır.

Çalışmamızın II. Bölümündeki II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek için yayınladıkları yasal düzenlemeler ve IV. Bölümünü oluşturan bulaşıcı hastalıklarla mücadele bağlıkları altında II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin sağlık politikalarını net olarak ortaya koyduğumuz kanaatindeyiz. Bu düzenlemelerden hükûmetlerin hastalıklara sebep olan temel faktörlerin neler olduğuna vakıf olduklarını göstermektedir. O halde bulaşıcı hastalıkların II. Meşrutiyet döneminde yoğun olarak görülmesinin, hatta bazı hastalıkların adeta mahalli bir hastalık halini almasının gerekçesi neydi? Burada şüphesiz farklı ve çeşitli nedenler bulunmaktadır. Örneğin koleranın Rusya üzerinden Osmanlı topraklarına sirayet etme olasılığı her zaman bilinmesine rağmen Trabzon'dan ve Erzurum'dan Rusya'ya kaçak gidiş-gelişlerin önlenememesi koleranın sık sık Osmanlı topraklarını ziyaret etmesine yol açmıştır. Bununla birlikte hastalığın görüldüğü bir yerde kordon ve karantina uygulamalarının layıkıyla yapılamaması da hastalığın bulaşık bölgelerden temiz yerlere sirayet etmesine neden olmuştur. İncelediğimiz yasal düzenlemelerde bu konuya sıklıkla dikkat çekilmiştir. Özellikle jandarma neferlerinin kordon ve karantina vazifelerinde gevşeklik göstermeleri ve hastalık sahibi kişileri bırakmaları hastalığın yayılmasına neden olmuştur. Bununla birlikte halkın cehaleti, karantina uygulamalarından korkarak hastalarını saklaması, hastalarını hükûmet tabiplerine haber vermeden keyfi şekilde umumi araçlarla hastanelere nakletmeleri, su kaynaklarının hastalık mikroplarıyla kirletilmesi gibi etkenler de 1908-1914 yılları arasında Osmanlı coğrafyasının hastalıklardan kurtulamamasına neden olmuştur. Ancak dikkat çeken bir husus, 1908-1914 yılları arasında kolera, frengi, sıtma ve çiçek hastalıkları hariç diğer hastalıkların çok ciddi can kayıplarına ve toplumsal tahribata yol açmadığıdır. Mesela XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de son derece öldürücü olan veba hastalığı bu dönemde etkisini kaybetmiş ve ciddi kayıplara yol açmamıştır. Tabi burada hastalığın tıbbi açıdan şekil değiştirmesi kadar Osmanlı Devleti'nin hastalıkla mücadele için gerekli olan tedbirleri alma konusundaki hassasiyeti de etkili olmuştur.

II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusuna ciddiyetle yaklaştıkları incelediğimiz belgelerde görülmektedir. Hastalıkların görüldüğü bölgeye sıhhiye müfettişleri, tabipler ve aşıcılar gönderilmesi, ihtiyaç duyulan ilaç, aşı ve serumun mümkün olduğu nispette karşılanmaya çalışılması, kordon ve karantina uygulamalarının yapılması ve mahalli hükûmetlerden hastalıklara dair istatistikler talep edilerek hastalığın seyrinin takip edilmeye çalışılması bulaşıcı hastalıklarla mücadele için alınan genel tedbirlerden bazılarıdır. Yasal düzenlemelerin uygulanması konusuna ciddiyetle yaklaşp aykırı davranışlarda bulunanların Ceza Kanunu'nun ilgili maddesine göre cezalandırılmasının mahalli idarelere tebliğ edilmesi de hükûmetlerin bu konuya verdikleri önemi göstermektedir. Hükûmetlerin yerleşim yerlerinin, içme suyu kaynaklarının, gıda maddelerinin temizliklerine

dikkat etmeleri ve halkı nasihatler ve risaleler vasıtasıyla aydınlatmaya çalışmaları da bulaşıcı hastalıklarla mücadelede kullandıkları diğer yöntemler arasında yer almaktadır. Ancak bilgi ve tecrübeler maddi ve teknik imkânlardan kaynaklanan eksiklikler yüzünden her zaman başarı getirmemiştir. Memleketin genelinde zaten mevcut olan sağlık personeli eksikliği, bütçe yetersizlikleri, ilaç ve serum ihtiyacının zamanında ve yeterli miktarda temin edilememesi, halkın cehaleti gibi olumsuzluklar hastalıklarla mücadeleyi etkileyen temel eksiklikler arasında yer almıştır.

1908-1914 yılları arasında iş başında bulunan Osmanlı hükûmetlerinin en yoğun olarak mücadele ettikleri bulaşıcı hastalığın kolera olduğu incelediğimiz arşiv belgelerinden ve diğer resmi yayınlardan anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gerek Kamil Paşa'nın ilk hükûmeti döneminde gerekse de Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti döneminde Rusya üzerinden gelen kolera tehdidine karşı hükûmetlerin süratle tedbirler aldıkları görülmektedir. Nitekim bu tedbirler sayesinde Rusya kolerasının bu hükûmetler döneminde ciddi bir tahribata yol açması engellenmiştir. Kolera ile mücadelenin asıl yoğunlaştığı dönem ise İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetine denk gelen 1910-1911 yılları olmuştur. Çalışmamızın bu bölümünde yoğun olarak kullandığımız Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İdaresi tarafından hazırlanmış olan istatistiki rapor kolera'nın 1910-1911 yıllarında Osmanlı vilayetlerinin neredeyse tamamında yol açtığı tahribatı bütün detaylarıyla ortaya koymaktadır. Vilayet sıhhiye müfettişleri veya kazalardaki belediye tabiplerinden alınan bilgileri içeren bu rapor bu konuda kullanılabilecek son derece önemli bir kaynaktır. Şehremaneti tarafından yayınlanan sıhhi istatistikte 1910 ve 1911 yıllarında İstanbul'da görülen kolera'nın ortaya çıkışı ve yayılması hakkında önemli bilgiler vermektedir. Burada yer alan bilgiler hastalığın şehir içerisinde nasıl adım adım yayıldığını göstermektedir. İlgili makamların bu bilgilere sahip olabilmeleri ancak ciddi bir inceleme ve takibin neticesinde mümkün olabilir. Bu istatistiki rapor da kolera ile mücadelede hükûmetin ve Şehremaneti'nin attığı başarılı adımları gözler önüne sermektedir.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin Osmanlı coğrafyasının neredeyse tamamını istila ettiğine tanık olduğumuz 1910-1911 kolerası sırasında bazı vilayetlerde hastalıkla mücadele için gerekli tedbirleri alamadığı görülmektedir. Tabip eksikliği ve maddi imkânsızlıkların yanı sıra kordonların ve tahaffuzhanelerin korunmasından sorumlu olan jandarmaların hem sayıca az olması hem de bir kısmının görevinin önemini bilincinde olmaması temiz ve bulaşık olarak nitelendirilen yerlerin karışmasına neden olmuştur. 22 Temmuz 1911 tarihli bir yazıda Sivas, Ankara ve Aydın vilayetindeki köylerde hastalığın yayılmasının önüne geçilebilmesi için köylülerin temiz, havadar ve güneş gören bahçelerde ve bağlarda yaşamalarının rica edilmesi bir bakıma hükûmetin çaresizliğini göstermektedir. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Janset Hechter Fabrikası tarafından imal edilmiş etüv ve pülverizatörlerin kolera'nın görüldüğü

hemen hemen bütün vilayetlere gönderildiği görülmektedir. Başta kolera olmak üzere bütün bulaşıcı hastalıklarla mücadelede hükûmetlerin en temel hatalarından birinin hızlı karar alamama olduğu görülmektedir. Günlerin hatta saatlerin önemli olduğu salgın dönemlerinde daireler ve nezaretler arası bürokratik yazışmalar hastalıkların yayılmasına ve daha çok insanın hayatını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur.

Balkan Savaşları döneminde görülen kolera salgını sivil halktan ziyade Osmanlı ordusu içerisinde ciddi bir tahribata yol açmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti ve özellikle de II. Kamil Paşa Hükûmeti döneminde bu salgınla mücadele için yoğun çalışmalar yapılmıştır. Göçmenler ve askerler vasıtasıyla hastalığın İstanbul'a sirayet etme tehlikesinin ortaya çıkması üzerine Sıhhiye Nezareti, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye, Şehremaneti ve askeri tabiplerden oluşan bir komisyon hastalıkla mücadele için yoğun çaba harcamıştır. Ayrıca Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti de bu salgınla mücadelede önemli çalışmalar yapmıştır. Ancak alınan bütün tedbirlere rağmen Balkan Savaşları sırasında görülen kolera salgınında pek çok insan hayatını kaybetmiştir. Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtlarına göre Balkan Savaşları'nın başlangıcından sonuna kadar toplam 12.228 asker kolera nedeniyle ölmüştür. Bununla birlikte bu salgına tanıklık eden bazı yabancı sağlık uzmanları bu dönemde istatistikî kayıtların tutulmadığını belirterek ölü sayısının tam olarak tespit edilemeyeceğini iddia etmişlerdir.

XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı coğrafyasında yaygınlık kazanan frengi hastalığıyla mücadele için dönemin hükûmetleri önemli adımlar atmaya çalışmışlardır. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin frenginin Osmanlı toplumunu mahveden bir hastalık olduğunun farkında oldukları görülmektedir. Hastalığın bu özelliği arşiv belgelerine, hazırlanan raporlara ve yasal düzenlemelere de yansımıştır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın II. hükûmeti ve İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde alınan tedbirler ve yapılan yasal düzenlemeler hükûmetlerin frengi ile mücadeledeki kararlılığını ortaya koymaktadır. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde yapılan umum tebligatlarda vilayetlerdeki frengi hastalarının sayısı ve durumları hakkında bilgi istenilmesi ise hastalığın Osmanlı coğrafyasındaki seyrinin yıldan yıla takip edilmeye çalışıldığını göstermektedir. II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin II. Abdülhamit döneminden devraldıkları frengi ile mücadele çalışmaları Cumhuriyet Türkiye'sinde yapılan çalışmaların da temelini oluşturduğu bir gerçektir.

XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı coğrafyasının en ölümcül hastalığı olan veba hastalığı ise II. Meşrutiyet döneminde ciddi tahribat yapamamıştır. Bu durum Osmanlı sağlık teşkilatının bir başarısı olarak görülmektedir. Nitekim hastalığın kaynağının fareler olduğunun öğrenilmesi ve bu konuda hazırlanan İtlaf-ı Far Nizamnamesinin başarıyla uygulanması 1908-1914 yılları arasında vebadan ciddi zararlar görülmesinin önüne geçmiştir. Bununla birlikte Mesut Ayar'ın da belirttiği gibi hastalığın nitelik değiştirmesi de öldürücü etkisinin azalmasına

etki etmiştir. İncelediğimiz arşiv belgelerinde Osmanlı makamlarının tıpkı koleranın Osmanlı topraklarına sirayet güzergâhı bildikleri gibi vebanın da Osmanlı topraklarına (özellikle Mısır'ın İskenderiye limanı) sirayet güzergâhına vakıf olduklarını göstermektedir. Şüphesiz bu durum hastalıkla mücadeleyi kolaylaştırıcı bir etkidir.

II. Meşrutiyet döneminde çiçek hastalığı ile mücadelede yaşanan en önemli sıkıntının vilayetlerden talep edilen aşı tüplerinin zamanında ve yeterli sayıda gönderilememesi olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Özellikle Aydın Vilayeti'nde yaşanan salgın sırasında karşılaşılan zorluklar bu durumun kanıtıdır. Aynı sıkıntıların Erzurum ve Edirne Vilayetleri'nde de görülmüş olması bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde ilgili makamlara gönderilen umumi bir tebligat hükûmetin çiçek hastalığından meydana gelen vefatların nedenlerine vakıf olduğunu göstermektedir. Buna göre halkın aşı konusundaki ciddiyetsizliği, görevli memurların çiçek aşısı nizamnamesini uygulama konusundaki gevşekliği, aşı şahadetnamesinin ibrazının mecburi olduğu durumlarda şahadetnamelerin aranmaması ve aşılınmayanların cezalandırılmaması bu hastalıktan meydana gelen vefatların nedenleri arasındadır. Hükûmet bu duruma bir çözüm üretebilmek için vilayetlere gerekli tebligatları yapmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin ülkenin pek çok yerinde görülen sıtma hastalığına karşı nasıl mücadele edileceğini bildikleri de incelediğimiz yasal düzenlemelerden ve belgelerden anlaşılmaktadır. Hastalığın kaynağının sivrisinekler olduğunu bilen hükûmet bu soruna bir çözüm üretebilmek için bataklıkların kurutulması gerektiğinin farkındadır. Ancak son derece masraflı bir iş olan büyük çaptaki bataklıkların kurutulması düşüncede var olan ancak uygulanamayan projelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bununla birlikte hükûmet taşradaki bataklık alanların haritalarının çıkarılmasını ve imkânları dâhilinde küçük çaptaki bataklıkların kurutulmasını da mahalli hükûmetlerden istemiştir. Sıtma ile mücadele konusunda hükûmetin atmış olduğu en önemli adım ise bu hastalığın en etkili ilacı olan kinini ücretsiz olarak halka dağıtmasıdır. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin sıtma ile mücadelede başlattıkları seferberliğin tıpkı frengi ile mücadelede olduğu gibi Cumhuriyet Türkiye'sine bir örnek ve birikim temin ettiği kanaatindeyiz.

Son söz olarak şunu diyebiliriz ki 1908-1914 yılları arasında iş başına gelmiş olan hükûmetler her ne kadar hükûmet programlarında sağlık konusuna yer vermemiş olsalar da yapmış oldukları yasal düzenlemeler ve icraatlarla bu konudaki hassasiyetlerini ortaya koymuşlardır. Devletin içerisinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle geri plana atıldığını düşündüğümüz sağlık politikası mevcut imkânsızlıklara ve eksikliklere rağmen imkânlar nispetinde uygulanmaya çalışılmıştır.

## SÖZLÜK

**Anofel:** Sıtma mikrobunu taşıyan bir tür sivrisinek.

**Arsenik:** Atom numarası 33, atom ağırlığı 74,91, yoğunluğu 5,7 olan, atmosfer basıncı altında 450 “C” de süblimleşen, maden filizlerinde çok yaygın olarak bulunan, metal görünümünde basit element.

**Asit Fenik:** Bkz. Fenol.

**Bakteri:** Toprakta, suda, canlılarda bulunan, çürüme, mayalanma veya hastalıklara yol açan, küresel, silindirimsi, kıvrık biçimli olan, bölünerek çoğalan, klorofilsiz, tek hücreli canlı.

**Bakteriyolog:** Bakteriyoloji alanında çalışan kimse.

**Bakteriyolojik:** Bakteri bilimi ile ilgili.

**Basil:** Bakterilerin çomak biçiminde ince ve uzun olan türü.

**Cüderi :** Çiçek hastalığı.

**Dâ-ü'l-kü'ül:** Alkolizm.

**Daülkelb Tedavihanesi:** Kuduz hastalığının tedavi edildiği yer.

**Daülkelb:** Kuduz hastalığı.

**Dezenfeksiyon:** Cansız yüzeylerdeki hastalık yapma özelliği olan bakteri, virüs, parazit gibi mikroorganizmaların kimyasal maddeler kullanılarak sayıca, türce azaltılması veya yok edilmesi işlemi.

**Dezenfektör:** Dezenfektan (mikrop kırma özelliği olan) maddelerin uygulanmasında kullanılan araç.

**Edviye:** İlaçlar.

**Emraz:** Hastalıklar.

**Emraz-ı Dereniyye:** Verem hastalığı.

**Emraz-ı Sâriye:** Bulaşıcı hastalıklar.

**Emvat:** Ölüler.

**Endemik:** (Tıp) Belli bir bölgede salgın olmaksızın görülen hastalık.

**Enfeksiyon:** Organizmada hastalığa yol açan mikrop, virüs, parazit vb. etkenlerin genel veya yerel gelişmesi, yayılması.

**Enspektör:** Müfettiş.

**Epidemi:** Salgın.

**Etibba:** Doktorlar, hekimler.

**Etüv:** Yiyecekleri, nesnelere yüksek ısıyla sterilize ve dezenfekte etmekte kullanılan kapalı araç.

**Eytamhane:** Yetimhane.



**Fâr:** Fare.

**Fenol:** Boyacılıkta, plastik maddelerin ve bazı ilaçların yapımında kullanılan, çoğunlukla maden kömürünün katranından çıkarılan benzinin oksijenli türevi, asit fenik.

**Formalin:** Formol çözeltisi.

**Formol:** Formoldehitin %40'lık su çözeltisi.

**Gasilhane:** Ölü yıkama yeri.

**Hamîz fenik:** Asit fenik, fenol.

**Hamîz:** Asit.

**Harcırah:** Yolluk.

**Hıfzıssıhha:** Sağlık bilgisi, hijyen, sağlıklı yaşamak için alınması gereken önlemlerin bütünü.

**Hijyen:** Sağlık bilgisi, sağlığa zarar verecek ortamlardan korunmak için yapılacak uygulamalar ve alınan temizlik önlemlerinin tümü.

**Hiperestezi:** Aşırı duyumsarlık.

**Humma:** Ateşli hastalık, sıtma nöbeti.

**Humma-ı Nifasi:** Loğusalık humması.

**Humma-ı Şibh Tifo:** Tifo hastalığı.

**Humma-yı Asfer:** Sarı humma.

**Humre:** Yılcık hastalığı.

**Hüccac:** Hacılar.

**Irzahane:** Emzirme evi.

**İane:** Yardım.

**İhsaiyat:** İstatistik.

**İllet:** Hastalık.

**İltihab-ı Tabaka-ı Mültehime:** Konjktiv (gözün dış ön yüzü ile göz kapaklarının iç yüzünü örten zar) yangısı.

**İnfluenza:** Grip.

**İrkab:** Bindirme.

**İskat-ı Cenin:** Çocuk düşürme.

**İstimbot:** Küçük vapur, çatana.

**İtihab-ı Sehaya-ı Dimağ-ı Şevki:** Menenjit hastalığı.

**İtlaf:** Öldürme, yok etme, telef etme.

**Kabile:** Kadın ebe.

**Karahumma:** Tifo hastalığı.

**Karantina:** Bulaşıcı bir hastalığın yayılmasını önlemek için belli bir bölgenin veya yerin kontrol altında tutulup giriş çıkışların engellenmesi biçiminde uygulanan sağlık önlemi.

**Karantinahane:** Karantina yeri.

**Kinin:** Kınakınadan elde edilen ve sıtmanın tedavisinde kullanılan beyaz alkolit, kinin sülfatı.

**Komprime:** Çoğu kez yassı veya silindir biçiminde katı ilaç, hap, sıktı.

**Konsültasyon:** Bir hastalığa birden fazla hekimin birden teşhis koyma işlemi.

**Kordon:** Bir yere girip çıkmayı denetim altına almak için görevlilerden oluşturulan dizi.

**Krezol:** Antiseptan ve dezenfektan olarak kullanılan fenol bileşik.

**Mahrukat:** Yakacak.

**Makabir:** Kabirler, mezarlar.

**Maraz:** Hastalık.

**Maraz-ı Merzaği:** Sıtma hastalığı.

**Maraz-ı Müstevli:** Salgın hastalık.

**Masarıf:** Masraflar.

**Mikrop:** Mikroskopla görülebilen, çürümeye, mayalanmaya ve hastalıklara yol açan bir hücreli canlı.

**Muhassasat:** Devlet bütçesinde devlet kuruluşları için ayrılmış paralar, ödenekler.

**Muvakkat:** Geçici.

**Müstevli:** Salgın, bir yeri istila eden.

**Müteccavir:** Komşu, civarda bulunan.

**Nekahet:** Hastalıktan yeni kalkıp henüz iyileşmiş, iyiliğe yüz tutmuş olmak hali.

**Nisa:** Kadınlar.

**Otoklav:** Laboratuvar işlerinde ve ameliyatlarda yararlanılan her türlü araç ve gereci mikropsuzlaştırmak için kullanılan buharlı basınç kazanı.

**Pandemi:** Salgın bir hastalığın kıta düzeyinde çok geniş bir alana yayılmasına verilen isim.

**Parazit:** Asalak.

**Parestezi:** Ciltte hissedilen, uzun süre etkili olmayan uyuşma, iğnelenme ve yanma hissi.

**Poligraf:** Teksir (çoğaltma) makinası.

**Pülverizatör:** Püskürteç.

**Ruam:** Özellikle tek tırnaklı hayvanlarda görülen insana da bulaşabilen bulaşıcı bir hastalık, sakağı, mankafa hastalığı.

**Rubella:** Kızamıkçık.

**Rüsum:** Vergiler.

**Salgın:** Bir hastalığın veya başka bir durumun yaygınlaşması ve birçok kimseye birden bulaşması, epidemi.

**Salhane:** Kesimevi.

**Salmonella:** Tifo, paratifo ve gıda zehirlenmelerine yol açabilen bir bakteri türü.

**Salvarsan:** Özellikle frengi hastalığının tedavisinde kullanılan arsenikli bir ilaç.

**Sâri:** Bulaşıcı.

**Seretan:** Kanser hastalığı.

**Serum:** Mikroplu bir hastalığa veya zehirli bir maddeye karşı aşılanmış bir hayvanın özellikle de atın kanından elde edilen sıvı madde.

**Sifilis:** Frengi hastalığı.

**Spazm:** Özellikle kalp, mide, bağırsak ve kasların elde olmadan kasılması.

**Subtropik:** Sıcak bölgeye ait olan.

**Süblime:** Süblimleştirme yoluyla elde edilen ürün.

**Sülfato:** Kinin, sıtma ilacı.

**Şapirograf:** Daktiloda, mumlu kağıda karbon şeritsiz olarak yazılan yazıyı ispirotolu çoğaltma tekniğiyle basan ve elle çalıştırılan makine.

**Şarbon (karakabarcık):**Çeşitli hayvanlarda, özellikle koyun ve sığırlarda görülen, deri veya mukoza yoluyla insana bulaşan, bulaştığı yerde kara bir çıban yapan tehlikeli hastalık.

**Şehremaneti:** Belediye.

**Şibh:** Benzer, benzeyen.

**Tahaffuz:** Korunma

**Tahaffuzhane:** Sefer sırasında, yolcu ve çalışanlar arasında bulaşıcı hastalık görülen gemilerin karantina sürelerini geçirmeleri, gerekli sağlık önlemlerinin alınması ve hastaların iyileştirilmesi için büyük limanlara yakın kıyılara kurulmuş sağlık kuruluşu.

**Tebhir:** Buharlaştırma, buharlaştırma, buğulama, etüvden geçirme.

**Tebhirhane:** Buğuevi.

**Tecrit:** Ayırma, ayrı bir tarafta tutma, soyutlama.

**Tecrithane:** Yalnız bırakılan yer, hücre evi.

**Telkih:** Aşılama.

**Telkih-i Cüderi:** Çiçek aşısı.

**Tenasül:** Üreme

**Tenasüli:** Üremeye ilgili.

**Tercüme-i Hal (Terceme-i hal) :** Öz geçmiş, biyografi, hal tercümesi.

**Tonalito:** Gemilerin alabileceği yükü belirtmekte kullanılan, bir tona eşit ağırlık birimi.

**Trahom:** Göz kapaklarının altında bitakım kabarcıkların belirmesiyle başlayan, tedavi edilmediğinde kirpiklerin içeri kıvrılması, saydam tabakada yaralar çıkması nedeniyle körlükle sonuçlanabilen bulaşıcı hastalık.

**Vibron (Vibriyon):** Virgül biçimindeki bakteri.

**Viladethane:** Doğumevi.

**Virüs:** Hastalık yapıcı, bakterilerden daha küçük, yaşamak için başka bir hücrenin içine girmek zorunda olan ve ancak elektron mikroskopunda görülebilen parazit.

**Zuhurat:** Birden oluveren şeyler, hesapta olmayan umulmadık hadiseler.

**Zührevi:** Frengi ve belsoğukluğu gibi cinsel ilişki yoluyla bulaşan hastalık.

**Zükur:** Erkekler.

**Züvvar:** Ziyaretçiler

## KAYNAKÇA

### A. Arşiv Belgeleri

#### 1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

*(Belgelerin dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda gösterilmiştir).*

A.MKT. MHM. : Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri.

A.MTZ. : Sadaret Mümtâze Kalemi Belgeleri.

BEO. : Babıâli Evrak Odası Belgeleri.

DH. EUM. EMN. : Dâhiliye Nezareti Emniyet Kalemi Belgeleri.

DH. EUM. KADL. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-ı Adli Kalemi Belgeleri.

DH. EUM. LVZ. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi Belgeleri.

DH. EUM. THR. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi Belgeleri.

DH. HMS. : Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri.

DH. İ. UM. : Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri.

DH. İ.UM. EK. : Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri Evrakı.

DH. İD. : Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Belgeleri.

DH. MB. HPS. M.: Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri.

DH. MKT. : Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri.

DH. MTV. : Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Kısım Belgeleri.

DH. MUİ. : Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri.

DH. SYS. : Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri.

DH. TMIK. M.: Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Belgeleri.

DH. UMVM. : Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri.

HR. HMS. İŞO. : Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İştîşare Odası Belgeleri.

HR. İD. : Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri.

HR. MKT. : Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri.

İ. DUİT. : İrade Dosya Usulü.

İ. ML. : İrade Maliye.

İ. SH. : İrade Sıhhiye.

İ.AZN. : İrade Adliye ve Mezahib.

İ.DFE. : İrade Defter-i Hakani.

İ.HR. : İrade Hariciye.

İ.MF. : İrade Maarif.

İ.OM.: İrade Orman ve Maadin.

İ. MBH. : İrade Mabeyni Hümayun.

MF. MKT. : Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri.

MV. : Meclis-i Vükela Mazbataları

ŞD. : Şûra-yı Devlet Belgeleri.

Y.A.RES. : Sadaret Resmi Maruzat Evrakı.

Y.EE. : Yıldız Esas Evrakı.

Y.PRK. BŞK. : Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti Belgeleri.

ZB. : Zabtiye Nezareti Belgeleri.

## 2. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Arşivi

H.H.P.E. : Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı.

### B. Yayınlanmış Belgeler

*(Meclis-i Mebusan Zabıt Cerileri (MMZC), Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri (MAZC) şeklinde gösterilmiştir).*

MAZC., D. 3, İ. 29, C. 1.

MAZC., D. 1, İ. 11, C. 1.

MAZC., D. 1, İ. 7, C. 1.

MMZC., D. 1, İ. 1, C. 3.

MMZC., D. 1, İ. 3, C. 1.

MMZC., D. 1, İ. 30, C. 1.

MMZC., D. 2, İ. 43, C. 2.

MMZC., D. 2, İ. 43, C. 2.

MMZC., D. 2, İ. 43, C. 2.

MMZC., D. 2, İ. 43, C. 2.

MMZC., D. 3, İ. 37, C. 2.

MMZC., D. 3, İ. 37, C. 2.

MMZC., D. 1, İ. 3, C. 6.

MMZC., D. 1, İ. 30, C. 1.

MMZC., D. 1, İ. 78, C. 2.

MMZC., D. 1, İ. 78, C. 2.

MMZC., D. 2, İ. 1, C. 2.

MMZC., D. 3, İ. 1, C. 2.

MMZC., D. 3, İ. 41, C. 2.

**C. Resmi Yayınlar (Kanun, Talimatname, Nizamname ve İstatistikler)**

*Babîali Hariciye Nezareti, İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgasından Dolayı Memurine Tebliğ Olunacak Talimatname*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1330.

*Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Sıhhiye Heyet-i Teftişyesinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Nizamname ve Talimat*, Matbaa-ı Arşak Garoyan, İstanbul 1330.

*Dersaadetin 1326 ve 1327 Senelerine Mahsus Sıhhi İstatistiki*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1328.

*Devlet-i Osmaniye, 1328 Hazine Hesab-ı Umumisi*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1331.

*Difteriye Dair Malumat ve Talimat-ı Sıhhiye*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Mukarrerat ve Neşriyatından, Arşak Garoyan Matbaası, 1326.

*Emraz-ı Sâriye'nin İntikal ve İntişarına Mani Talimat-ı Sıhhiye-i Mücmele*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Mukarrerat ve Neşriyatından, Tanin Matbaası, Basım Yeri Yok, 1326.

*Frenji İletine Karşı Mücadele İçin Hususi Teşkilat Olmayan Mahallerde Frenji İletinin Men-i İntişarına Dair Talimatname-i Sıhhi*, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Dersaadet 1331.

*Frengilere Nesayih*, Sıhhiye Nezareti, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Tarafından Tertip Edilmiştir, Matbaa-ı Bahriye, İstanbul 1334.

*Humma-ı Şıbh Tifo ve Tifüs*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Neşriyat ve Mukarreratından, Arşak Garoyan Matbaası, 1326.

*İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, Basım Yeri Yok 1330.

*Koleraya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye Hakkında Talimatname*, Babîali Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330.

*Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Mukarrerat ve Neşriyatından, Tanin Matbaası, Basım Yeri Yok, 1326.

*Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye Üzerine Talimatname*, Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330.

*Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1325.

*Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçesidir*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1330.

*Memleket Hastanelerinin Suret-i İdare ve Vezâifine Dair Talimatname*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1328.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Talimatnamesi, Selanik Matbaası, İstanbul 1328.

*Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, Matbaa-ı Arşak Garoyan, İstanbul 1327.

*Seyyar Etibba Kolları Vezaiifi Hakkında Talimatname*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329.

*Sıtma*, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1329.

*Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, Dersaadetin 1326 ve 1327 Senelerine Mahsus Sıhhi İstatistiki*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1328.

*Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve Zükur Hastaneleri Talimatnamesidir*, Matbaa-ı Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Dersaadet 1329.

*Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Vezaiifine Dair Talimatname*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet 1329.

*Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler Memurin ve Müstahdemini Talimatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet 1329.

*Şibh Tifoya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye'ye Dair Talimatname*, Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından, Hilal Matbaası, İstanbul 1331.

*Topografya-ı Tıbbiye Dair Talimatname*, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1331.

*Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye İle Ona Merbut Müessesat-ı Fenniye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiye ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1328.

*Veba*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Mukarrerat ve Neşriyatından, Tanin Matbaası, Basım Yeri Yok 1326.

*Vereme Karşı Müdafaa*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1329.

*Vilayat Sıhhiye Müdür ve Elviye-i Müstakile Merkez Tabipleri Vezaiifi Hakkında Talimatname*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329.

*Vilayetlerin Zaruri Olan İhtiyacat-ı Sıhhiyesi İle Bu İhtiyacatın Temin-i İçin Bütçelerinde Tefrik Edecekleri Tahsisat-ı Sıhhiyenin Suret-i Sarfını Gösterir Talimat*, Babıâli Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330.

*Yeni Tesis Olunacak Köylerde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esasat-ı Sıhhiye ve Mevcut Köylerin Bu Cihetlerden Mümkün Olduğu Kadar Islahı*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1332.



## D. Süreli Yayınlar

### 1. Gazeteler

*İkdam*: 1908, 1910,

*Mizan*: 1908,

*Sabah*: 1909, 1910,

*Servet-i Fünun*: 1908.

*Takvim-i Vekayi*: 1845, 1909, 1910, 1911, 1913, 1914, 1917.

*Tanin*: 1908, 1909, 1910, 1912.

*Tasvir-i Efkâr*: 1910.

*Tercüman-ı Hakikat*: 1908, 1914.

### 2. Zabıtlar-Yıllıklar

*Aydın Vilayeti Meclis-i Umumisi, 1333 Senesinde Vuku Bulan İctima'a Ait Zabıtname*, Vilayet Matbaası, İzmir 1334.

*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 2, Matbaa-ı Âmire 1289.

*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 4, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299.

*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939.

*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 7, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1941.

*Düstur, Tertib-i Evvel*, C. 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1943.

*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 1, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1329.

*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 2, Matbaa-ı Osmaniye Dersaadet 1330.

*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 3, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330.

*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 5, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1332.

*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 6, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1334.

*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 7, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1336.

*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.

*Düstur, Tertib-i Sani*, C. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.

*Düstur, Zeyl*, C. 3, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1300.

*Düstur, Zeyl*, C. 4, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1302.

*Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, 1329-1331, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul Tarih Yok.

*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus*, Altmış Dördüncü Sene, Matbaa-ı Ahmed İhsan, Dersaadet 1323.

*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1326 Sene-i Maliyesi, Altmış Beşinci Sene, Selanik Matbaası, Basım Yeri ve Tarihi Yok.*

*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1327 Sene-i Maliye, Altmış Altıncı Sene, Selanik Matbaası, Dersaadet 1327.*

*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1328 Sene-i Maliye, Altmış Yedinci Sene, Dersaadet, Selanik Matbaası 1328.*

*Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1318.*

### **3. Mecmualar**

*Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası, C. 2, 1330, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330.*

*Dâhiliye Nezareti Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası, C. 3, Sene 1331, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1332.*

*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Mecmua-ı Seneviyesi, C. 1, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330.*

*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Mecmua-ı Seneviyesi, C. 2, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330.*

*Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Mecmua-ı Seneviyesi, C. 3, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330.*

*Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye Mecmuası, 1330 Senesi Zarfında Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesinden Memurin-i Sıhhiyeye Tastir Kılınan Muharrerat-ı Umumiye Suretlerini Muhtevidir, C. 1, Hilal Matbaası, İstanbul 1331.*

*Sıhhiye Mecmuası, Y. 1, S. 1, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1329.*

*Sıhhiye Mecmuası, Y. 2, S. 3, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330.*

*Sıhhiye Mecmuası, Y. 2, S. 4, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330.*

*Sıhhiye Mecmuası, Y. 2, S. 5, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet 1330.*

### **E. Kitaplar**

Adanır, Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Çev. İhsan C. Atay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

- Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, C. 1, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Aksu, Murat Aksu, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu, Ankara 2007.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- Akyay, Necmettin, *Osmanlı İmparatorluğunda Sağlık Örgütleri ve Sosyal Kuruluşlar*, Ankara 1982.
- Alan, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Alkan, Ahmet Turan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitap, İstanbul 2006.
- Alkan, Necmettin, "*Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler II. Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali*", Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Amicis, Edmondo De, *İstanbul (1874)*, Çev. Beynun Akyavaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık, Yüzbaşı Cemal'in Anıları*, Haz. Kudret Emiroğlu, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996.
- Atasoy, Ali Rıza, *Şam Türk Tıbbiye Mektebi Tarihi*, İstanbul 1945.
- Avagnan, Arsen-Minassian, Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev. Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şaha, Aras Yayınları, İstanbul 2005.
- Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Ayışığı, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Babacan, Hasan, *Mehmed Talât Paşa (1874-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Haz. Erdal Aydoğan-İsmail Eyüpoğlu, Alternatif Yayınları, Ankara 2004.
- Barton, James L., *Amerikan Misyonerler Heyeti Sekreterinin Anıları, Türkiye'de Gündoğumu*, Çev. Zekeriya Başkal, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, İstanbul 2010.
- Bayur, Hilmi Kâmil, *Sadrızam Kâmil Paşa*, Sanat Basımevi, Ankara 1954.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 1, Ks. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 1, Ks. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 2, Ks. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 2, Ks. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Besim Ömer-Akıl Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedabir ve Etıbbaya Rehber*, Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul 1327.
- Beyru, Rauf, *19 Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2005.
- Beyrut Şehremini'nin Anıları 1908-1918, Selim Ali Selâm, Takdim ve Yayına Hazırlayan: Dr. Hassân Ali Hallâk, Tercüme: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Blumberg, Arnold, *A View From Jerusalem 1849-1858, The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, Associated University Presses, New Jersey 1980.
- Bolak, Orhan, *Hastanelerimiz, Eski Zamanlardan Bugüne Kadar Yapılan Hastanelerimizin Tarihi ve Mimari Etüdü*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950.
- Bostan, Hanefi, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1992.
- Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Haz. Hasan Babacan-Servet Aşar, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Cevri (Mehmed Reşid Şahingiray), *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu*, Haz. Nejdet Bilgi, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.
- Çabuk, Mustafa, *Maraş'ta Misyoner Faaliyetleri ve Misyoner Okulları*, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2008.
- Çavdar, Necati, *Üç Devrin Mazisi*, Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.
- Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1984.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.
- Çiçek Hastalığı ve Çiçek Aşısı*, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1938.
- Çolak, Mustafa, *Enver Paşa, Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, Basım Yeri Yok 1955.
- Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik, İnsan Topluluklarının Yazgıları*, Çev. Ülker İnce, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2010, s.
- Dr. Şerafettin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, Yay. Haz. Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul 2001.
- Duman, Hasan, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri*, C. 1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Duru, Kazım Nami, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957.
- Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C. 6, Yay. Haz. Cengiz Özdemir, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.
- Eroğlu, Nazmi, *Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, Bir Harf Yayınları, İstanbul 2004.
- Ersoy, Tolga, *Tıp Tarih Metafor*, Öteki Yayınevi, Ankara 1996.
- Eyicil, Ahmet, *Osmanlı İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nâzım Bey, 1872-1926*, Gün Yayıncılık, Ankara 2004.
- Gazel, Ahmet Ali, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2007.
- Gündüz, Şinasi, "Misyonerlik", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s.
- Güneş, İhsan, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler, Programları ve Meclis'teki Yankıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Güran, Tefik, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2011.
- Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Hatemi, Hüsrev-Işıl, Yeşim, *Bir Bilim Dilli Mücadelesi ve Tanzimat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1989.
- İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anılarım, Atatürk'ü Niçin Severim*, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

- İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, Yay. Haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- İmbert, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri, Türkiye'nin Meseleleri*, Türkçesi: Adnan Cemgil, Engin Yayıncılık, İstanbul tarih yok.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, VI.-X. Cüz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XI.-XIV. Cüz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 1993.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön Türk İhtilali*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- İsmail Subhi, *Kolera Tabibi*, İstanbul 1326.
- Kâhya, Esin Kâhya-Erdemir, Ayşegül D. , *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Kâhya, Esin, *On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997.
- Kansu, Aykut, 1908 Devrimi, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), C. 5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri*, C. 7, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Karatepe, Şükrü, *Meşrutiyet ve Anayasa*, İstanbul 1995.
- Karayaman, Mehmet, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını*, İzmir 2008.
- Kasım İzzettin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Rehber-i Zabita-ı Sıhhiye, Kısım-ı Evvel, Emraz-ı Sâriye ve Müstevliye*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1330.
- Kasım İzzettin, *Mekke-i Mükerrerme'de Kolera ve Hıfzıssıhha*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1327.

- Kazancıgil, Aykut, *Türkiye’de Bilim ve Teknoloji (1789-1922)*, Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, İstanbul 1995.
- Kieser, Hans Lukas, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s.
- Kolağası Resneli Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi Yahut Tarihçe-i İnkılab-ı Kebir-i Osmaniden Bir Sahife*, Sabah Matbaası, İstanbul 1326.
- Köylerimiz*, 1 Mart 1968 Gününe Kadar, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1968.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kurban, Mustafa, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Epidemiyoloji Ders Kitabı*, Ankara 1994.
- Kuşpalazı Hastalığı Nedir? Ve Bu hastalıktan Nasıl Korunmalıdır?*, Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1927.
- Küçükkuşurlu, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi I, Osmanlı’dan Cumhuriyete (1866-1930)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- Külçe, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Haz. İsmail Dervişoğlu-İsmail Küçükkılınç, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.
- Lady Montagu, *Şark Mektupları*, Timaş Yayınları, Tercüme ve Tahşiye Eden: Ahmed Refik, Yay. Haz. Dursun Gürlek, İstanbul 1998.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Martin, Sean, *Kara Ölüm, Orta Çağ’da Veba*, Çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011.
- Mazak, Mehmet-Güldal, Fatih, *Osmanlı’dan Günümüze Temizlik Tarihi, Tanzifat-ı İstanbul*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- Prokopius, *İstanbul’da İsyân ve Veba*, Çev. Adil Calap, Lir Yayınevi, İstanbul 2002.
- Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi, Ahmed Rıza Bey’in Anıları*, Haz. Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul 1988.
- Milashlı İsmail Hakkı, *Frengi İleti Hakkında Herkese Elzem Olan Malumat*, Asır Matbaası, İstanbul 1317.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2005.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıkların Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

- Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008.
- Onul, Behiç, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1962.
- Ortaylı, İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Osmanlı Bütçeleri, 1909-1918*, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını, Ankara 2000.
- Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Kitap, İstanbul 2009.
- Önsoy, Rifat, *Türkiye'deki Almanya, Almanya'nın Türkiye'deki Kültürel Etkinliği ve Robert Bosch*, Kütüphane Yayınları, Ankara 2008.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Öznel, Muharrem, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.
- Pinguet, Catherine, *İstanbul'un Köpekleri*, Çev. Saadet Özen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? ve İzahlar*, Haz. Fahri Unan, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Ramsour, Ernest Edmond, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki, 1908 İhtilali'nin Hazırlık Dönemi*, Terc. Hasan Yüncü, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare, Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- Reyhan, Cenk, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri, Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008;
- Sadrazam Said Paşa, *Anılar*, Hürriyet Yayınları, Haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul 1977.
- Sarısakal, Baki, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007.
- Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Sarkiz Karakoç, *Ceza Kanunu*, Tahşiyeli, 28 Zilhicce 1274 Tarihli Kanun-ı Mevad-ı Asliyesiyle Tarih-i Mezkurden Devr-i Meşrutiyete Kadar ve Hususan 6 Cemaziyelahir 1329 ve 22 Mayıs



1327 Tarihli Kanun ile Vuku Bulan Kâffe-i Tadilat ve Müzeyyilatı Muhtevidir, Şant Matbaası, Basım Yeri Yok, 1329.

Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 6, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Simavi, Lütfi, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Matbaa-ı Osmaniye, Basım Yeri Yok 1340. Tural, Erkan, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Döneminde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 2009.

Süleyman Numan, *Tıp Fakültesi Seririyat-ı Tıbbiye Derslerinden Kolera*, Matbaa-ı Ebülziya, Konstantiniye 1326.

Şehsuvaroğlu, Bedi N. , *Anadolu'da Dokuz Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1957.

Şehsuvaroğlu, Bedi N. , *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953.

*Şeyhülislam Merhum Cemaleddin Efendi Hazretlerinin Hatırat-ı Siyasiyesi*, Mısır 1330.

*Şişli Etfal Hastanesi (Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi) 100. Yılı*, Yay. Arslan Terzioğlu-Engin Seber, İstanbul 1999.

Şişman, Adnan, *XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Temel, Mehmet, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Nehir Yayınları, İstanbul 2008.

Tevfik, Ebüzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C. 1, Yay. Haz. Ziyad Ebüzziya, Kervan Yayınları, İstanbul 1973.

Tezok, Ö. Fethi, *Kolera'ya Genel Bir Bakış*, Gülhane Askeri Tıp Akademisi İntaniye Kliniği Yayınları, Ankara 1971.

Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri*, AFA Yayınları, İstanbul 1996.

Topuzlu, Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllı Hatıralarım*, Yay. Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Uçarol, Rıfat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı), Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, Milliyet Yayınları, Basım Yeri Yok 1976.

- Uludağ, Osman Şevki, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, Haz. Esin Kâhya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, Saray ve Ötesi, Yay. Haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2003.
- Uzlu, Feridun Nâfiz Uzlu, *Türk Tıbbiyesinin 748. Yıldönümü Dolayısıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet Zâti, Eserleri Üstüne Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları No. 3, Ankara 1954.
- Ünver, A. Süheyl, *Selçuk Tababeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Yağcı, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1976.
- Yatağan, Erol, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Epidemiyoloji*, Antalya 1990, s. 99; Mustafa Kurban, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Epidemiyoloji Ders Kitabı*, Ankara 1994.
- Yazıcı, Nevin, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi, Sağlık Teşkilatı- Salgınlar-Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele-Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Ziyaoğlu, Rakım, *İstanbul Kadıları-Şehreminleri-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi (1453-1971)*, İdari-Siyasi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1971.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

## F. Makaleler

- Afyoncu, Erhan, "Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri", *Osmanlılarda Sağlık, Health in The Ottomans*, C. 1, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, ss. 85-97.
- Akagündüz, Ümüt, "II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri", *Kebikeç*, S. 41, 2016, ss. 95-123.
- Akinci, Sırrı, "Tarih Boyunca Veba", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 6, Temmuz 1973, ss. 32-37.
- Aktaş, Esat, "Erzurum Vilayeti'nde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, C. 8, S. 39, Ağustos 2015, ss. 244-253.
- Altıntaş, Ayten, "Mülki Tıbbiye'nin Kuruluşu", *Tarih ve Toplum*, C. 31, S. 184, (1999), ss. 12 (216) -18 (222).
- Arık, Feda Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, Y. 1991, ss. 27-57.

- Artuç, Nevzat, “II. Meşrutiyet’in İlanı”, *Doğu Batı, II. Meşrutiyet “100.Yıl”*, S. 45, (2008), ss. 65-82.
- Artunkal, Suphi, “Türkiye Tıp Akademisinin Tarihçesi (Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye)”, *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları*, Yay. Haz. Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, CSA. Global Publishing Yayınları, İstanbul 2006, ss. 216-224.
- Ayar, Mesut, “1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Devam Eden Etkisi”, *History Studies*, Volume 2/2, 2010, ss. 173-188.
- Ayar, Mesut, “Osmanlı’nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 17, (2014), ss.19-28.
- Aydın, Erdem, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, S. 15, (2004), ss. 185-207.
- Aydın, Sabahattin, “Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış”, *Osmanlılarda Sağlık, Health in The Ottomans*, C. 1, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, ss. 27-40
- Azizi, MH. – Azizi F. , “History of Cholera Outbreaks in Iran during the 19th and 20th Centuries”, *Middle East Journal of Digestive Diseases*, Vol. 2, No. 1, January 2010, ss. 51-55.
- Birsel, Haktan, “Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonusunun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet’nin Mektubu)”, *Turkish Studies, International Periodical For Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4, Spring 2014, ss. 207-223.
- Bulut, Fatma, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tehlikeli Bir Miras: Frengi”, *Tarih Okulu*, S. 3, İlkbahar 2009, s. 109-123.
- Buzpınar, Şit Tufan, “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl), İslam Araştırmaları Dergisi, S. 10, 2003, ss. 107-120.
- Çadırcı, Musa, “Tanzimat’ın İlk Yıllarında Sağlık Sorunu”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara 2011, ss. 33-44.
- Çalık, Ramazan-Tepekaya, Muzaffer, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Y. 2006, ss. 205-228.
- Çavdar, Necati, “Siyasi Denge Unsuru Olarak 31 Mart Vakası’nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti”, *History Studies*, Volume 3/1, 2011, ss. 69-82.
- Çavdar, Necati-Karcı Erol, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması Hakkında Bibliyografik Bir Deneme”, *Turkish Studies*, Vol. 9/4, (2014), ss. 255-286.

- Çavdar, Necati-Karcı, Erol, “XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (Kış 2016) 11/2, ss. 157-175.
- Çelik, Bülent, “Gerçekleşmemiş Bir Yol Hikâyesi: 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Menderes Nehrinin Ulaşımına Açılması Projesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, ss. 113-130.
- Çelik, Kürşat, “Misyonerlerin Suriye’de Sağlık Alanındaki Faaliyetleri İle Şam Tıp Fakültesi’nin Açılmasına Dair Bir Rapor”, *The Journal of Academic Social Science Studies, JASSS, International Journal of Social Science*, Number: 29, Autumn III 2014, ss. 139-164.
- Çevik, Zeki, “II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 Fall 2009, ss. 838-865.
- Dördüncü, Muharrem, “Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’nın Hayatı ve Avrupa Seyahati”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 1, 2015, ss. 79-97.
- Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. 1, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, ss. 223-359.
- Emrence, Cem , “İstanbul’da Kolera Salgını (1893-1894)”, *Tarih ve Toplum*, C. 32, S. 188, (1999) , ss. 46-52.
- Etker, Şeref, “Ophtalmoscope Essad”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IX/1-2 (2007-2008), ss. 151-164.
- Fortna, Benjamin C., “The Reing of Abdülhamid II”, *The Cambridge History of Turkey, Volume: 4, Turkey in the Modern World*, Edited by: Reşat Kasaba, Cambridge Universty Press, Newyork 2008, ss. 38-61.
- Goffman, Daniel, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, ss. 88-151.
- Gönüllü, Ali Rıza, “Antalya’da Salgın Hastalıklar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S. 71, Ankara 2008, ss. 445-483.
- Gül, Abdülkadir, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazası’nda Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum 2009, ss. 229-270.
- Hamid Osman, “Kuşpalazı-Difteri, Difterinin Halk Sıhhati İçin Ehemmiyeti ve Difteri İle Savaş”, *ÜLKÜ*, Halkevleri Mecmuası, C. 5, S. 25, Mart 1935, ss. 47-50.

- Haytoğlu, Ercan, “Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II, S. 61, Y. 20, Eylül-Aralık 2014, ss. 1519-1534.
- Hulûsi Behçet, “Frengi Tarihi ve Geçirdiği Evreler”, *Üniversite Konferansları (1935-1936)*, C. 1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1937, ss. 240-277.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Meselesi”, *Osmanlılarda Sağlık, Health in The Ottomans*, C. 1, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, ss. 65-75.
- Kadir Kasalak, “Cumhuriyet Fikrinin Öncüleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, Aralık 2009, ss. 69-78.
- İlikan, Ceren Gülser, “Osmanlı Devleti’nde Sağlık Mesleklerinde Diploma Mecburiyeti”, *Toplumsal Tarih*, S. 194, Şubat 2010, ss. 80-84.
- Karal, Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, *OTAM*, S. 3, 1992, ss. 1-16.
- Kayhan, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *History Studies*, Vol. 3/1, (2011), ss.155-163.
- Keha, Murathan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyonerlik ve Erzurum’daki Faaliyetleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Y. 18, S. 58 (Kış 2014), ss. 73-96.
- Kodaman, Bayram, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 165-192.
- Koylu, Zafer-Doğan, Nihal, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 34 (3), 2010, ss. 209-215.
- Kumaş, Nursal, “Bursa’da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 12, S. 21, 2011/2, ss. 213-241.
- Kuneralp, Sinan, “Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz’da Hac ve Kolera”, Çev. Münir Atalar, *OTAM*, S. 7, Y. 1996, ss. 497-511.
- Lippi, D.-Gotuzzo E. , “The greatest steps towards the discovery of Vibrio cholera”, *Clinical Microbiology and Infection*, Vol. 20, Issue 3, ss. 1-5.
- Mardin, Şerif, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, ss. 42-53.
- Noyan, Abdülkadir, “Memleketimizde Salgın Hastalıklar (Kolera Salgınları)”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 26, S. 4, Y. 1963, ss. 437-449.

- Özdemir, Emin, “Osmanlı Devleti’nde Sağlık Alanında Yapılan Misyonerlik Faaliyetlerine Bir Örnek: Amerikan Board’un Konya Tıbbi Misyonu”, *History Studies*, Volume 5, Issue 1, January 2013, ss. 311-323.
- Özden, Ali, “1908 Nobel Tıp Ödülü”, *Güncel Gastroenteroloji*, 10/3, Eylül 2006, ss. 273-278.
- Özekmekçi, M. İnan, “Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi İle Mücadele”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, Y. 2012 / 1, S. 10, ss. 83-101.
- Özgün, Cihan, “Osmanlı Ağaç Kültüründe Yeni ve Egzotik Bir Tür: Okaliptüs”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *Journal Of Modern Turkish History Studies*, XIII / 26, (2013-Bahar/Spring), ss. 5-29.
- Öztürk, Ayhan, “Amerikan Board’un Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti’nde Kurduğu Misyona”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, 2007/2, ss. 63-74.
- Schick, İrvin Cemil, “İstanbul’da 1910’da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası”, *Toplumsal Tarih*, S. 200, Ağustos 2010, ss. 22-33.
- Sert, Gürkan-Dölen Emre, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devlet Kinini”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*,
- Sezer, Ayten, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, (1999), ss. 169-183.
- Sezer, Cemal, “1914 Isparta-Burdur Depreminde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Yapmış Olduğu Yardımlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2014/1, S. 19, ss. 17-34.
- Sırmatel, Fatma-Baydar, İbrahim-Namıdur, Mustafa, “30 Tifo Olgusunun Klinik, Laboratuvar Bulguları ve Tedavileri Yönünden Değerlendirilmesi”, *Klinik Dergisi*, C. 5, S. 3, Y. 1992, ss. 165-167.
- Şehiraltı, Mine, “İzmit’te Kolera Salgınları”, *Türkiye Klinikleri, Tıp Etiği- Hukuku- Tarihi*, C. 18, S. 3, (2010), ss. 133-139.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. , “Dünyada ve Türkiye’de Sıtma Tarihçesi”, *Folia Pharmaceutica*, Vol. 4, No: 12, Mart 1963, ss. 555-568.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. , “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tarihçesi”, *Sağlık Dergisi*, C. 25, S.1, (Ayrı baskı), Ocak 1951, ss. 1-14.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. , “Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri”, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 17, S. 2, 1954, ss. 282-306.
- Şenel, Şennur, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığı İle mücadele”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, Y. 2015, ss. 256-274.

- Şirin, İbrahim, “İngiliz Belgelerinde Kocaeli ve Çevresi”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2015, ss. 787-793.
- Tantay, Ayfer, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Etkili Olan Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sâriye)”, *ÇTTAD*, VI / 15, (2007 / Güz), ss. 39-54.
- Temel, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi İle Mücadele”, *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 169-172.
- Temizer, Abidin, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, II / 2, (2013), ss. 169-204.
- Terzioğlu, Arslan, “Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri”, *Malazgirt Armağanından Ayrı Basım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, ss. 49-66.
- Tozkoparan, Neşe, “Sivas Amerikan Hastanesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Journal of Modern Turkish History Studies*, XIV/28 (2014-Bahar/Spring), ss. 81-102.
- Tural, Erkan, “Vilayat İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 15, S. 1, Ocak 2006, ss. 61-65.
- Uca, Alaattin Uca, “II. Abdülhamid Döneminde Dr. Bahaeddin Şakir’in Osmanlı Velihtları İle İlişkileri”, *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15 (24), 2013, ss. 97-101.
- Unat, Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri”, *Türk Tıp Âlemi Tıp Dergisi*, Vol. 1, S. 2, Y. 1, Nisan-Haziran 1970, ss. 144-156.
- Unat, Ekrem Kadri, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, The New History Of Medicine Studies*, Editör: Nil Sarı, İstanbul 1995, ss. 55-65.
- Unat, Ekrem Kadri, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Difteri Serumunun Elde Edilmesi”, *Tıp Âlemi*, S. 4, Y. 1, Vol. 1, Ekim-Aralık 1970, ss. 247-252.
- Ünver, A. Süheyl, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat*, C. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 933-960.
- Ünver, A. Süheyl, “Türkiye’de Cüzam Tarihi”, *Türkiye’de Cüzam Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Haz. A. Süheyl Ünver- Bedi N. Şehsuvaroğlu, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1961, ss. 3-14.
- Ünver, A. Süheyl, Türkiyede Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine, *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, Tom. 5, No. 18 (Ayrı basım), Y. 1935, ss. 1-19.
- Yarçı, Güler, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Hastaneleri”, *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu 8-10 Ekim 2009*, Editör: Ramazan Çalık, Konya Valiliği Yayınları, Konya 2010, ss. 505-525.

- Yavuz, Yıldırım, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, (1988), ss. 123-142.
- Yıldırım, Nuran, “Karantina İstemezük” Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyancılar”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, ss. 70-88.
- Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Devleti’nde Gıda Kontrolüne Bakış”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, ss. 54-69.
- Yıldırım, Nuran, “Tüberkülinin Keşfinin İstanbul’daki Yankıları”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, ss. 196-210.
- Yıldırım, Nuran, “Zeoros Paşa ve Deontoloji”, *Tarih ve Toplum*, C. 22, S.127, (1994) , ss. 29-34.
- Yiğit, Yücel, “İttihat ve Terakki Fırkası İçerisinde Parti İçi Muhalefet: Hizb-i Cedit Hareketi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları, Journal Of Modern Turkish History Studies*, XIV/28 (2014-Bahar/Spring), ss. 103-125.
- Yorulmaz, Şerife, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları”, *OTAM*, S. 11, 2000, ss. 697-768.
- Yozgat, Fazıl-Zabun, Sezgin, “Seçim Sistemleri ve Uygulamaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2009, ss. 73-91.
- Yücel, İdris, “Yakın Şarkta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu’daki Amerikan Misyon Hastaneleri (1880-1930)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Güz 2011, ss. 229-252.
- Zeyrek, Suat, “II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?”, *OTAM*, S. 32, (Güz 2012), ss. 201-228.

### **G. Ansiklopedi Maddeleri**

- “Cholera”, *Encyclopedia Britannica*, Vol. 5, 1969, ss. 674-676.
- “Frengi”, *Ana Britannica*, Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul Tarih Yok, ss.147-148.
- “Kolera”, *Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. 7, 1972, ss. 391-392.
- “Malaria”, *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 14, U.S.A. 1969, s.
- Akyıldız, Ali, “Meclis-i Meb’ûsan”, *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, ss. 245-247.
- Aydın, Bilgin, “Salnâme”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 51-54.
- Aydın, M. Akif, “Kânun-ı Esâsî”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 328-330.
- Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, ss. 550-551.



- Beydilli, Kemal, “Âli Paşa, Mehmed Emin”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1998, ss. 425-426.
- Beydilli, Kemal, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 430-433.
- Buzpınar, Ş. Tufan, “Mustafa Fâzıl Paşa”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, ss. 300-301.
- Çelik, Hüseyin, “Muhbir”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, ss. 32-34.
- Çetin, Atilla, “Kıbrıslı Kâmil Paşa”, *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, ss. 392-394.
- Ebüzziya, Ziyad, “Ahmed Rıza”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 124-127.
- Gündüz, Şinasi, “Misyonerlik”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, ss. 193-199.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “İttihat ve Terakki”, *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, ss. 476-484.
- Huyugüzel, Ö. Faruk, “*Tanin*”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 565-567.
- Kurşun, Zekeriya, “Said Paşa, Küçük”, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 576-578.
- Mardin, Şerif, “Âdem-i Merkeziyet”, *DİA*, Ankara 1988, ss. 364-367.
- Okay, Orhan, “Ahmed Midhat Efendi”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 100-103.
- Ortaylı, İlber, “Belediye”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, ss. 398-402.
- Palalı, M. Zeki, “Cüzzam”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 150-152.
- Panzac, Daniel, “Waba-In The Ottoman Empire”, *The Encyclopaedia of İslam, New Edition*, Vol. 11, Leiden 2002, ss. 3-4.
- Pınar, B., “Tifo”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 31, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1982, ss. 209-212.
- Sarı, Nil, “Behcet Mustafa Efendi”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, ss. 345.
- Sarı, Nil, “Hekimbaşı-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 161-164.
- Sarı, Nil, “Mekteb-i Tıbbiye”, *DİA*, C. 29, İstanbul 2004, ss. 2-5.
- Sarı, Nil, “Tıp-Osmanlılar Dönemi”, *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 101-111.
- Sarıyıldız, Gülden, “Hıfzıssıhha-Osmanlılar’da Hıfzıssıhha”, *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 319-321.
- Sarıyıldız, Gülden, “Karantina”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 463-465.
- Siyavuşgil, Sabri Esat, “Ahmed Midhat Efendi”, *MEBİA*, C. 1, Eskişehir 1997, ss. 184-187.
- Toprak, Zafer , “Topuzlu, Cemil”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, ss. 296.
- Türkmen, Zekeriya, “Mahmud Şevket Paşa”, *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, ss. 384-386.
- Uçman, Abdullah, “Mizancı Murat”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, ss. 214-216.
- Yıldırım, Nuran, “Bakteriyolojihane-i Şâhâne”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, ss. 5-6.
- Yıldırım, Nuran, “Hastaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, ss.13-14.
- Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1320-1338.

## H. Bildiriler

Akçay, İlhan, “Atatürk Devrinde Sağlık Hizmetleri”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981*, C. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, ss. 1851-1862.

Altıntaş, Ayten, “Karl Ambros Bernard’ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 20-23 Eylül 1993*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, ss. 91-99.

Atar, Zafer, “İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını (1894)”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu- II*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, ss. 839-847.

Aydın, Erdem, “Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri”, *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler; İstanbul 18-20 Eylül 1996*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, ss. 446-455.

Bayat, Ali Haydar, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu”, *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu, 2 Haziran 2007, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008*, ss. 55-66.

Bengiserp, Saim Polat, “İstanbul’da İlk Belediye Hastanesi”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, ss.277-286.

Bengiserp, Saim Polat, “Türkiye’de Sanatoryum ve Göğüs Hastalıkları Hastanelerinin Tarihine Bir Bakış”, *IV. Türk Tıp Kongresi, İstanbul, 18-20 Eylül 1996*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, ss. 157-185.

Gürbüz, Adnan, “19. Yüzyılın Sonlarında Menderes Nehrinin Islahı ve Ulaşımına Açılması Tasarısı”, *Uluslararası Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller Sempozyumu, C. 2, Haz. Şakir Batmaz-Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015*, ss. 503-510.

Kâhya, Esin, “Sağlık Kuruluşlarımıza Bir Örnek: Safranbolu’da Frengi Hastanesi”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981*, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 3, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1989, ss. 1291-1296.

Kâhya, Esin, “Tedavi Kurumları Olarak Hastaneler ve Osmanlılardaki Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesine bir Örnek: Safranbolu Frengi Hastanesi”, *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu 2 Haziran 2007, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008*, ss. 141-146.

Özaydın, Zuhal, “Türkiye Toprakları Dışında Kalan Osmanlı Sağlık Kurumları”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 1-6 Eylül 2002, C. 3*, Editörler: Nil Sarı-Ali

Haydar Bayat-Yeşim Ülman-Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, ss. 1395-1408.

Özcan, Müesser- Er, Rahime Aydın, Polatel, Oğuz, “XIX. Yüzyılda İzmit’te salgın Hastalıklarla Mücadelede Aşı Çalışmaları”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2015, ss. 955-963.

Sarı, Nil, “Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı”, *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, 3-5 Nisan 1987*, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 1987, ss. 121-142.

Sarı, Nil, “Merzifon Misyoner Hastanesi”, *I. Amasya Araştırmaları (13-15 Haziran 2007), I. Kitap, Tarih İçinde Amasya, Tıp Tarihinde Amasya*, Ed. Yavuz Bayram, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, ss. 581-595.

Sarı, Nil-Akgün, Burhan, “Türk Tarihinde Psikiyatriye Bakış”, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, Türkiye’de Sık Karşılaşılan Psikiyatrik Hastalıklar, Sempozyum Dizi No: 62, Mart 2008, ss. 1-24.

Terzioğlu, Arslan, “Galatasaray’da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin Tesisi ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesinde Önemi”, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişimine Katkıları, Kuruluşunun 150. Yıldönümü Anısına 18 Eylül 1989’da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Yay. Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993, ss. 11-23.

Unat, Ekrem Kadri, “Osmanlı Tıp Cemiyetleri”, *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, 3-5 Nisan 1987*, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul, 1987, ss. 85-110.

Unat, Ekrem Kadri-Samastı, Mustafa, “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, ss. 113-126.

Yılmaz, Cebraail-Akpınar, Aslıhan-Güngör, Yüksel-Ersoy, Nermin, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İzmit’te Salgınlar ve Karantinalar”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2015, ss. 947-953.

Yılmazçelik, İbrahim, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır’da Yönetim-Halk Münasebetleri”, 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye, Bildiriler, Tarih ve Medeniyetler Tarihi, C. 7, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2012, ss. 3381-3396.

Yüksel, Ayhan, “Doğu Karadeniz’de Çiçek Salgını ve Tirebolu’da Aşı Kampanyası (1863)”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008*, C. 1, Giresun Belediyesi Yayınları, Ankara 2009, ss. 367-390.

## I. Tezler

Ağırman, Ferhat, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.

Alan, Gülbadi, *Merzifon Anadolu Koleji ve Anadolu’daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2002.

Apaydın, Bahadır, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

Çelik, Kürşat, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2010.

Dördüncü, Muharrem, *İbrahim Hakkı Paşa’nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

Elmacı, Mehmet Emin, *II. Meşrutiyet’ten Lozan’a Kapitülasyonlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2001.

Esenkal, Ebru, *Yabancı Okullar Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2007.

Gündüz, Feryal Saygılıgil, *Osmanlı Devleti’nde İstanbul’da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Ana bilim dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Ayten Altıntaş, İstanbul 1999.

Hot, İnci, *Sihhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Karacaoğlu, Emre, *Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey’in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

Karataş, Yakup, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010, s.

Keser, Fatma, *Konya Vilayet Gazetesi’ne Göre II. Meşrutiyet Başlarında Konya Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.

- Kurşun, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.
- Öncü, Ali Servet, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2006.
- Saatçi, Meltem Begüm, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2004.
- Sarıköse, Selma Turhan, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013.
- Şen, İsmail, *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa (1832-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.
- Taştan, Yahya Kemal, *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri: 1860-1876)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Tavukçu, İbrahim, *İstanbul Basını'nda Büyük Kabine, (21 Temmuz 1912-23 Ocak 1913)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- Yakut, Kemal, *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 1998.
- Yücel, İdris, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

## İ. Sözlükler

- Arslantaş, Didem-Özbabalık, Demet vd., *Tıbbi Terminoloji*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2012.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1999.
- Kocatürk, Utkan, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Sevinç Matbaası, Ankara 1986.
- Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, Haz. Hasan Ferit Aydın-Özlem Çakır, TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, , Ankara 2015.
- Okul Sözlüğü*, Haz. İsmail Parlatır-Hamza Zülfiyar vd. , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006.

Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.

Tuğlacı, Pars, *Tıp Sözlüğü*, Ankara 1973.

*Türk Hukuk Lûgati*, Haz. Türk Hukuk Kurumu, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1991.

*Türkçe Tıp Dili Kılavuzu*, Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulu Yayını, Kocaeli 2006.



## ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Erol KARCI

Doğum Yeri ve Yılı: ANKARA /20.12.1980

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yabancı Dili : İngilizce

İş Deneyimi: Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi

İletişim:

Eposta Adresi : ekarci06@gmail.com